Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Antički sepulkralni spomenici sa prostora Bosne i Hercegovine

Paškvalin, Veljko

2012

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/076b45a5-3b3f-42f6-abb1-92f4e3b32487

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

DJELA
KNJIGA LXXXIII

Centar za balkanološka ispitivanja
Knjiga 9

Veljko Paškvalin

ANTIČKI SEPULKRALNI SPOMENICI S PODRUČJA BOSNE I HERCEGOVINE

Urednici
Blagoje Govedarica
Nenad Cambi

SARAJEVO 2012

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

MONOGRAPHS
VOLUME LXXXIII

Centre for Balkan Studies
Vol. 9

Veljko Paškvalin

ANTIQUE SEPULCHRAL MONUMENTS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA

Editors
Blagoje Govedarica
Nenad Cambi

SARAJEVO 2012

Otok Murter, Betina, Plinijev Colentum, pitome Dubrave i plodni maslinici, moje su gnijezdo.
Žuljevite ruke mojih roditelja dale su mi mogućnost da krenem naprijed.
Daleko od doma, pronašao sam zemlju bogatu poviješću i ljudskom toplinom.
Iz nje sam crpio nadahnuće, na njoj sam ostao, osnovao obitelj i sve se složilo u mozaiku života.
Ovo moje životno djelo posvećujem svim dobrim ljudima koji su mi na mome putu pomogli
da ostavim na papiru moj otisak za budućnost.

Veljko Paškvalin

Objavljivanje knjige pomogli su:

Federalno ministarstvo kulture i sporta
Federalno ministarstvo okoliša i turizma
Matica Hrvatska u Sarajevu
Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo

Sadržaj

PREDGOVOR 9
I. UVOD 15
II. PREGLED IZUČAVANJA SEPULKRALNIH SPOMENIKA 19
III. ELEMENTI ZA DATIRANJE SEPULKRALNIH SPOMENIKA 23
1. Povijesno-epigrafski elementi na vojničkim natpisima 24
2. Onomastički elementi 25
2. 1. Onomastika na stelama vojnika i veterana 25
2. 2. Onomastika na spomenicima rimskih građana 26
3. Sepulkralne formule 28
3. 1. Formula DM 28
3. 2. Formula HSE 29
3. 3. Ostale skraćenice 29
IV. TITULI 35
1. Kataloška obrada 35
2. Tipologija 39
3. Likovna analiza 40
4. Funkcionalna pripadnost 42
5. Onomastika 42
6. Kronologija 46
7. Rasprostranjenost 47
8. Zaključna razmatranja 47
V. STELE 57
1. Opći pregled izučavanja tipologije stela i njihove likovne obrade 57
1.1. Izučavanje stela s područja Bosne i Hercegovine 59
1.2. Tipološka podjela stela 59
2. Tip A Stele samostalnog zabata u obliku edikule 61
2.1. Kataloška obrada 62
2.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja 69
2.3. Onomastika 85
2.4. Geneza 87
2.5. Kronologija 88
2.6. Rasprostranjenost 90
3. Tip B Stele pravokutnog oblika s upisanim zabatom u formi edikule 92
3.1. Kataloška obrada 93
3.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja 102
3.3. Onomastika 116
3.4. Geneza 118

ANU BiH АНУ БИХ

3.5. Kronologija ... 118
3.6. Rasprostranjenost ... 120
4. Tip C Stele pravokutnog oblika s polukružno zasvođenom nišom u formi edikule ... 121
4.1. Kataloška obrada ... 123
4.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 127
4.3. Onomastika ... 137
4.4. Geneza ... 138
4.5. Kronologija ... 139
4.6. Rasprostranjenost ... 140
5. Tip D Stele sa samostalno zasvođenom nišom (voltom) u formi edikule ... 141
5.1. Kataloška obrada ... 141
5.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 141
5.3. Geneza ... 141
5.4. Kronologija ... 141
5.5. Rasprostranjenost ... 141
6. Tip E Stele pravokutnog oblika s posebnim dodatkom, tzv. kruništem ... 142
6.1. Kataloška obrada ... 143
6.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 147
6.3. Onomastika ... 155
6.4. Geneza ... 155
6.5. Kronologija ... 156
6.6. Rasprostranjenost ... 156
7. Tip F Stele pravokutnog oblika s nezasvođenim nišama bez elemenata arhitekture ... 158
7.1. Kataloška obrada ... 158
7.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 160
7.3. Onomastika ... 163
7.4. Geneza ... 164
7.5. Kronologija ... 164
7.6. Rasprostranjenost ... 165
8. Tip G Stele s medaljonom ... 165
8.1. Kataloška obrada ... 167
8.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 171
8.3. Onomastika ... 176
8.4. Geneza ... 176
8.5. Kronologija ... 177
8.6. RASPROSTRANJENOST ... 178
9. Tip H Stele u obliku cipusa ... 178
9.1. Kataloška obrada ... 178
9.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 180
9.3. Onomastika ... 183
9.4. Geneza ... 183
9.5. Kronologija ... 184
9.6. Rasprostranjenost ... 184
10. Zaključna razmatranja ... 184
10.1. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 184
10.2. Onomastika ... 197
10.3. Geneza ... 197
10.4. Kronologija ... 198
10.5. Rasprostranjenost ... 201
VI. GROBNA ARA ... 251
1. Kataloška obrada ... 251

2. Oblik i strukturalni elementi ... 251
3. Kronologija ... 252
4. Zaključna razmatranja ... 252
VII. CIPUSI ... 257
1. Kataloška obrada ... 257
2. Tipologija i analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 270
2. 1. Cipusi u obliku kocke ... 271
3. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 272
4. Onomastika ... 309
5. Geneza ... 312
6. Kronologija ... 312
7. Rasprostranjenost ... 315
8. Zaključna razmatranja ... 316
VIII. URNE ... 349
1. Urne sa područja sjeverozapadne Bosne ... 349
1. 1. Kataloška obrada ... 349
1. 2. Tipologija i analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 358
1. 3. Nadgrobni karakter urna ... 367
1. 4. Onomastika ... 369
1. 5. Geneza ... 370
1. 6. Kronologija ... 371
1. 7. Rasprostranjenost urna ... 373
1. 8. Zaključna razmatranja ... 374
2. Urne s područja jugozapadne Bosne ... 391
2. 1. Kataloška obrada ... 391
2. 2. Tipologija i analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 401
2. 3. Onomastika ... 416
2. 4. Geneza ... 417
2. 5. Kronologija ... 418
2. 6. Rasprostranjenost ... 420
2. 7. Zaključna razmatranja ... 421
IX. SARKOFAZI ... 443
1. Kataloška obrada ... 443
2. Tipologija ... 446
2. 1. Poganski ili predkršćanski sarkofazi ... 446
3. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 449
3.1. Starokršćanski sarkofazi ... 455
4. Onomastika ... 456
5. Geneza ... 457
6. Kronologija ... 457
7. Rasprostranjenost ... 458
8. Zaključna razmatranja ... 459
X. SEPUKRALNI SPOMENICI ARHITEKTURE ... 471
1. Kataloška obrada ... 471
2. Oblici i strukturalne karakteristike /tipologija/ ... 473
3. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja ... 474
4. Starokršćanski sepulkralni spomenici arhitekture ... 480
5. Onomastika ... 482
6. Kronologija ... 482
7. Rasprostranjenost ... 484
8. Zaključna razmatranja ... 484

ANU BiH АНУ БИХ

XI. OPĆA RAZMATRANJA 495
SUMMARY 519
BIBLIOGRAFIJA I KRATICE 527
REGISTAR TOPONIMA 539
BILJEŠKA O AUTORU 543

ANU BiH
АНУ БиХ

PREDGOVOR

Nadgrobni spomenici svih vrsta i namjena izniman su dokumentarni materijal za proučavanje raznih vidova života u pojedinim regijama antičkog svijeta, a k tomu sami u sebi nose svoj unutrašnji razvitak koji pokazuje oblikovne, modne, umjetničke i eshatološke tendencije svoga doba. Nadgrobni spomenici su, naime, istovremeno biljeg groba, a često su uz to i sam recipijent za prihvaćanje pokojnikovih zemnih ostataka (urne, sarkofazi). Oni odražavaju ne samo pogrebne običaje, nego i običaje kakvi su vladali za vrijeme pokojnikova života, jer je stroga podjela između predsmrtnog i poslije smrtnog života veoma teško razdvojiva. Mnogi nadgrobni spomenici omogućuju i uvid u zagrobna vjerovanja bilo putem natpisnih formulacija, bilo putem simbola i mitoloških ili raznih drugih motiva. Nadgrobna se ikonografija dugo razvijala. Neki nadgrobni spomenici su jasna knjiga iz koje se mogu čitati vjerovanja, obredi i drugo, što zapravo pokazuje da su oni u isto doba i religijski spomenici što, uostalom, nije ni čudno, jer se grob smatrao za *res sacrae*, svetinje koje se ne smiju obeščastiti, ali ipak sama smrt je bila jedan od najvećih kontaminirajućih čimbenika. Svaki kontakt s mrtvacem zahtijevao je odgovarajuće obrede očišćenja. Nadgrobni su spomenici prava riznica gospodarskih, ikonografskih, umjetničkih, epigrafskih i religijskih podataka koji su neophodni za upoznavanje kulturnih prilika i načina života u odgovarajućim regijama. Dakako da je ponekad njihovo odgonetavanje veoma teško.

Nadgrobni spomenici su gotovo redovno dio veće ili manje nekropole, groblja koja sređena zajednica planira, njeguje i održava, kao svojevrsni grad-park tišine i kontemplacije. Za položaje nekropola odabiru se najčešće pristupne ceste jer su tako grobovi lakše dostupni domaćem čovjeku ili pak bilo kojem namjerniku. U problematiku nadgrobnih spomenika neminovno se umeće i gospodarstvo, jer su nadgrobne spomenike najčešće serijski radile radionice, a to je zahtijevalo čitav proizvodni proces, od branja kamena, preko izrade, trgovine, transporta, do postavljanja na nekropolama i popravaka.

Nadgrobni spomenici mogu biti luksuzni, skromni i siromašni, a ponajviše ljudi nije imalo nikakve biljege od trajnijeg materijala, čemu je, naravno, razlog imovinsko stanje. Nema osobe koja ne bi poželjela dostojan nadgrobni spomenik, ali to bijaše uistinu skupo. Skromnost tih grobova rječita je sama po sebi. Nadgrobni je spomenik neka vrsta mogućeg samopredstavljanja osoba i obitelji koje se i time teže pokazati i istaknuti u društvu. Grob i njegov nadzemni ansambl je ogledalo i živih, njihov ponos i sramota. Zbog toga je portret jedan od najuobičajenijih elemenata dekoracije spomenika. Tko može bolje drugima predstaviti pokojnika do li njega samoga? Radi prije navedenih razloga nadgrobni su se spomenici počeli temeljito proučavati još u XIX. st., od doba O. Jahna pa preko danas već legendarnih publikacija *Corpus der antiken Sarkophagreliefs*. Međutim, nisu se proučavali samo sarkofazi jer su često donosili složene reljefe koji su omogućivali proučavanje mitologije, na čemu se osobito radilo u XIX. st. Malo pomalo počeli su se istraživati i iznalaziti zanimljive karakteristike ara, stela i drugih vrsta nadgrobnih spomenika, bez obzira što su sadržavale malo elemenata za proučavanje mitologije.

Današnja država Bosna i Hercegovina pripadala je dijelom rimskoj Panoniji (područje južnije od Save približno do planinskih lanaca) u širem smislu riječi (bez obzira na promjene i cijepanje te u početku jedinstvene provincije), dok je sve ostalo bilo u sastavu Dalmacije. I na tom razmjerno velikom području otkriveni su brojni nadgrobni spomenici koji se ponajviše čuvaju u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, središnjoj muzejskoj ustanovi BiH, ali i drugim manjim muzejima. Ti su spomenici objavljivani, uglavnom samo kao epigrafički materijal, bez temeljitijeg proučavanja čitave lepeze raznih pitanja i mogućnosti što ih sam spomenik nudi. Taj brojni kameni materijal naprosto

je tražio cjelovitu obradu i sintezu koja bi okupila, sredila, pokazala oblike, tipološke karakteristike, utjecaje, kronologiju, ikonografiju, običaje itd. Bosansko-hercegovački materijal našao je svoga interpreta u pokojnom Veljku Paškvalinu, zaslužnom istraživaču antike, umirovljenom djelatniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu. On je obranio doktorsku disertaciju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (mentor pokojni hrvatski akademik i član Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka BiH Duje Rendić Miočević) godine 1983. Doktorska radnja nosi naslov "Sepulkralni spomenici rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine". Sam naslov odaje karakter radnje. Očito je da je Paškvalin smjerao načiniti jednu sveobuhvatnu radnju u kojoj bi, proučen i protumačen, okupio čitav raspoloživi materijal i na adekvatan način podastrijeo ga znanstvenoj javnosti. Sve u svemu ta je radnja i te kako imala smisla jer je, kao što je već naglašeno, materijal bio objavljivan po godištima raznih časopisa i zbornika tijekom dužeg vremena. Nedostajala su specijalistička istraživanja i sinteza. Veljko Paškvalin je tu zadaću uspješno obavio. Koliko je meni poznato, on je prikupio sve ili uglavnom sve spomenike. On je to mogao jer je dugo radio, iskopavao, proputovao i proučavao područje BiH, a i sam je povremeno objavljivao nadgrobne spomenike. Naravno, u svojoj radnji autor nije obuhvatio onaj materijal koji se na svjetlu dana pojavio poslije godine 1983.

Doktorsku disertaciju, dakle, Paškvalin je radio tijekom dužeg vremena, i obranio je pred više od četvrt stoljeća. Na žalost, ona do danas nije objavljena, iako je to zaslužila, a bilo bi, dakako, najbolje da se to dogodilo neposredno poslije obrane. Još je za to bilo vremena prije ratova koji su opustošili zapadne dijelove bivše Jugoslavije, osobito Bosnu i Hercegovinu koja je najteže stradala. Valjda su postojali opravdani razlozi zbog kojih radnja nije objavljena, ali to ipak nije nepoznato. Obično su razlozi osobne prirode. Autor se, naime, lako ne odvaja od svojeg uradka. Ponekad njime nije još zadovoljan, smatra da bi ga se još moglo doraditi, dotjerati. Još ozbiljniji mogu biti znanstveni razlozi, ako se na primjer pojavi novi spomenik koji autoru poruši koncepciju i zahtijeva znatnije korekcije. Međutim, i u jednom i u drugom slučaju vrijeme protječe i ono što je napisano prije koje desetljeće postupno zastarijeva. U današnjem vremenu znanost grabi naprijed neslućeno velikim koracima i mali zaostatak u tempu često postaje nenadoknadiv gubitak. To još više obeshrabri autora i rukopis, doduše, ostaje, ali bude dostupan samo malom broju istraživača.

Kao primjer promotrimo upravo slučaj Paškvalinove disertacije. Da je bila tiskana prije četvrt stoljeća, danas bi već bila široko dostupna literatura, citirana u nas i u svijetu. Pomogla bi boljem poznavanju nadgrobnih spomenika ne samo u Bosni i Hercegovini nego i znatno šire. To bi bio solidan reper, utvrđen *status questionis*, a zatim bi bio i poticatelj novih studija i objave materijala. Danas bi moguće već bila sazrela situacija da se pišu ne samo nove radnje nego i nove disertacije s istom ili sličnom tematikom. Dvadeset pet godina poslije obrane je dugo razdoblje u kojem su sazrele nove generaciju istraživača, a da ne govorimo o tomu koliko se toga naknadno otkrilo i kako su se gledanja izmijenila osobito kao posljedica digitalizacije i informatizacije, kad su utvrđeni i novi standardi.

Veljko Paškvalin je pak bio u visokim godinama i zdravstvenom stanju kad se sam više nije mogao nositi ne samo s novim rezultatima nego i eventualnim posuvremenjivanjima svoje radnje. Poslije ga je pokosila smrt. U opsežnoj bibliografiji knjige koja obuhvaća djela u rasponu od približno jednog stoljeća posljednje nosi godinu 1982. Je li to ograničavajući čimbenik? Nema dvojbe da jest. Međutim, na pitanje treba li zbog toga odustati od objavljivanja, decidirani odgovor recenzenata bio je: ne treba. Naprotiv, naglašeno je da je ovu radnju u kojoj je prikupljen golemi materijal s temeljnim podatcima, obimnom literaturom itd. neophodno što prije objaviti i staviti na uvid javnosti. Centar za balkanološka ispitivanja se u dogovoru s autorom prihvatio tog posla i odmah se pristupilo sistematizaciji i redakcijskoj obradi obimnog rukopisa i brojnih ilustracija koje sačinjavaju ovo fundamentalno djelo. Taj mukotrpni dio posla, u početku zajedno s autorom, a najvećim dijelom u konsultiranju s Blagojem Govedaricom, savjesno i prilježno je obavila Melisa Forić, stručna saradnica u Centru.

Naravno, pred izdavača se već na samom početku postavio problem potrebe i mogućnosti posuvremljenja radnje. S obzirom da to autor nije uspio obaviti, nametalo se i pitanje tko bi to i kako napravio. Čije bi to djelo bilo? Osim toga, to bi bio beskonačan posao koji bi nadalje oduzeo još mnogo vremena pa bi srž Paškvalinove radnje i nadalje zastarijevala. U takvoj situaciji Redakcija je zaključila da je najbolje radnju ostaviti u izvornom stanju, onakvu kakvu je zamislio i realizirao autor. Neka bude njegova zadnja riječ. Nije, uostalom, zahvalno prekopavati po tuđem vrtu, a to znači na tuđoj koncepciji i razradi mijenjati, dotjerivati, ali moguće i kvariti. Na koncu se pokazalo da je i bez osuvremljenja ovo djelo dovoljno snažan temelj na kome se može solidno podizati nadgrađe. Stoga smo uvjereni da je naša odluka o cjelovitoj publikaciji djela u njegovom izvornom obliku ispravna, te da će se uskoro naći netko tko će na tome materijalu, uz eventualne nove nalaze ili otkrića u muzejskim depoima, nastaviti raditi i načiniti korak naprijed na Paškvalinovom autorskom tragu.

Veljko Paškvalin je strukturu svoje radnje dosljedno gradio po utvrđenoj shemi. Naime, on je zasebno obrađivao svaki tipološki oblik titula, stela, urna, cipusa, ara, sarkofaga, mauzoleja itd. On je građu rasporedio po podnaslovima: katalog (dakle repertoar), analiza likovnog i dekorativnog sadržaja, onomastika (naravno kod spomenika koji imaju natpis), geneza (odnosi se na tip i ikonografju), kronologija, rasprostranjenost (s odgovarajućim kartama). To je shema doktorske disertacije u koju često ulaze i neki elementi koji ne moraju uvijek spadati u znanstveni diskurs. Na kraju svakog spomeničkog tipa slijede bilješke. To je načelno dobar raspored i pruža uvid u karakteristike materijala i područja na kojem pojedina forma živi. Takva podjela omogućuje i određivanje radioničkih središta u što autor, uglavnom, nije ulazio. Na ta bi se pitanja svakako trebalo ubuduće osvrnuti, iako su u mnogim slučajevima spomenici možda samo djelo putujućeg majstora čije je kretanje i produkciju veoma teško pratiti. Treba računati i s priučenim klesarima koji su živjeli na mjestu ili u blizini naselja, gdje je spomenik bio postavljen. Međutim, nema dvojbe da se, kad je posrijedi veće naselje i veća količina nadgrobnih spomenika, mogu otkriti zajedničke karakteristike oblika i dekoracije, što je svakako znak radioničke produkcije. Trajanje radionica u BiH nije dugo, ali je barem u nekim slučajevima produkcija znatna (Zenica, Šipovo i dr.).

Kronologiji je Paškvalin posvetio značajnu pažnju. Nema dvojbe da je to jedno od temeljnjih pitanja za rješavanje u vezi s nadgrobnim spomenicima. Paškvalin je kronologiji pristupio metodološki pravilnim putem. On se uglavnom pridržavao epigrafskih svojstava, dostignuća koja omogućuju utvrđivanje razvoja i kronološko nizanje spomenika u sinkronom i dijakronom pogledu. S obzirom da su mnogi nadgrobni spomenici pripadali vojnicima, a boravak i kretanje glavnih i pomoćnih jedinica su na ovom prostoru barem donekle poznati, Paškvalin koristi rezultate koje je epigrafija postigla u pogledu onomastike, formulacije natpisa, raznih drugih databilnih elemenata, ali što je najvažnije, oni su se mogli potvrditi i na materijalu iz BiH.

Ako govorimo o nedostatcima, tada bi se najviše primjedbi moglo uputiti tipologiji (osobito stela) koja je više formalna nego strukturalna. Paškvalin stele dijeli prema rasporedu prednje površine spomenika. To je podjela kakvu je većina autora provodila u prvoj polovici XX. st. Posebno je to bilo svojstveno austrijskim istraživačima poput H. Hoffmana ili A. Schobera. Pristaša sam strukturalnog pristupa, tj. utvrđivanja kako i koliko spomenik zadržava ili odbacuje arhitektonski model koji stoji na početku. Tu metodu razvio je A. Mansuelli i ona je logična jer stela nije ništa drugo nego plošna vizija naiska (mauzoleja). Stela je zapravo u ranijem razdoblju znatnije arhitektonizirana, a kasnije prevladava dearhitektonizirana forma spomenika. Pojedini detalji više ili manje nisu tipološki mjerodavni. Doduše, formalna podjela nije u znanosti posve izostala, dapače ona se opet pojavljivala, pa čak i poslije Paškvalinove disertacije. Međutim, ipak ostaje problem je li se moglo više postići u vezi s oblikom i dekoracijom kao modnim elementom kronološkog karaktera koji postaje opće dobro. Da bih bio jasniji, i dalje ostaje otvoreno pitanje može li se jedan sepulkralni spomenik, unatoč tomu što nema natpisa ili nekog drugog kronološkog oslonca, ipak pouzdano datirati. Strukturalna tipologija bi tome pouzdano pomogla.

Kameni nadgrobni spomenici u BiH imaju dugu povijest i tradiciju koje sežu do duboko u protohistoriju kad nastaju iznimno važne stele, urne i sarkofazi kao izraz zemljopisno ograničene japodske sredine. Ta skupina nadgrobnih spomenika prva je monumentalnog karaktera na golemom području kasnijeg Ilirika. Ona odaje svojstva perifernog odraza velikih svjetskih kultura. Još je samo kamena produkcija u Nesactiumu (Istra) sličan takav fenomen, ali potonji se ipak nalazi u neposrednoj blizini italsko-etruščanskog kruga. I japodska skupina također je bliska italsko-etruščanskim utjecajima, više u pogledu ikonografije nego oblika, koji su lokalni i izvorni. To je osobito vidljivo na tzv. japodskim urnama koje su se izrađivale u formi modela lokalne kuće s prednjim istacima i dvojnim recipijentima za pepeo pokojnika. Drevna se tradicija nikad nije ugasila i endemično se pojavljivala ne više preko samih forma, nego preko linearnog graviranja po površini spomenika. Unatoč prodoru drugih oblika stare tradicije bi ponovno isplivavale, ali pod drugačijim obilježjima. Ugravirane crte, spirale, rozete i neke druge geometrijske kombinacije, neki figuralni motivi, također ugravirani, pojavljivali bi se i kasnije, što upućuje na dugo lokalno trajanje. Kako se proces odvijao tijekom vremena, nije posve jasno. Figure su ipak pokazivale da razvoj nije prestao u arhaici. Jedino moguće objašnjenje je preživljavanje u narodnoj imaginaciji, bez obzira na kontinuitet ili diskontinuitet radionica, promjene nositelja kulturnih navika i sl.

Osim graviranja za čitavu BiH je imanentan i plitki reljef koji je zapravo prikazivanje figura u samo dva nivoa, a pri tomu se na reljefu i pozadini urezuju pojedinosti. To se obično tumači kao utjecaj drvodjeljanja, ali to je ipak prejednostavno i suviše formalno objašnjenje. Tehnika je radije izraz svojevrsnog autonomnog umjetničkog htijenja, a pojavilo se kao najpogodniji oblik klesanja spomenika u mekom kamenu.

Unatoč lokalnim tradicijama pojavljivali su se, doduše, i duboki reljefi i sofisticiraniji ljudski motivi, ali su ipak malobrojniji. Pojava dubokog reljefa može se objasniti samo vanjskim utjecajima koji su u neko doba, osobito u nešto kasnijem carskom razdoblju, bili dosta utjecajni. To je, naime, vrijeme kad je rimsko carstvo zadobijalo karakter države svih građana, kad su se ljudi u potrazi za dobiti razmilili, pa i u prirodno zatvorenom ambijentu unutrašnjeg dijela rimske Dalmacije, gdje je iskorištavanje prirodnih bogatstava bio stimulans povremenom ili stalnom naseljavanju novog pučanstva.

Stele su najrasprostranjeniji tip nadgrobnog spomenika na području kojim se bavi Paškvalinova radnja. Među njima postoje brojne razlike koje upućuju na postojanje više produkcionih centara nedugog trajanja. Posebno zanimljive cjeline su one koje su vezane za područja s vojničkim jedinicama čija je matica, a možda i radionica bila na drugom mjestu ili je pak riječ o dizlociranim majstorima koji su prenosili matične oblike i dekorativne elemente. U okolici Humca u Hercegovini pronađeno je više stela koje su identične ili veoma slične orijentacije kao i one iz Tilurija, logora jedne od najvećih vojnih jedinica što su ikada boravile u Dalmaciji, rimske VII. legije. Očito je da su u Humac detaširani legionari i pripadnici pomoćnih trupa naručivali spomenike u Tiluriumu ili je pak dio majstora iz matičnih radionica stalno boravio u okolici Humca, dok je za njima postojala potreba (mnogobrojno ljudstvo). Slična situacija se pojavila i u Saloni, gdje je također bilo stacionirano nešto vojnika iste legije. Stele tih legionara pokazuju gotovo identičnu morfologiju i dekoraciju kao i stele njihovih kolega iz Tiluriuma, kakve, međutim, nemaju stele civila. Vojnička "vjernost" navedenom tipu je i u Saloni, unatoč tomu što su postojale brojne druge lokalne radionice, sposobne izrađivati i najsloženije klesarsko-kiparske zahtjeve, ali standardna produkcija bila je drugačijih oblikovnih i dekorativnih odrednica. Moguć je možda i zaključak da su vojnici u okolici Humca, kao i oni u Saloni, naručivali spomenike lokalnim majstorima, ali po vojničkim nacrtima. Međutim, precizno funkcioniranje međuodnosa nije pouzdano utvrdivo. Nakon Paškvalinove radnje nađeno je u okolici Humca još sličnih stela tako da se njihov broj znatno uvećao. Nakon što je VII. legija otišla iz Tiluriuma, majstori su se preselili u Burnum, odnosno jadertinsko zaleđe tip spomenika je nestao i na izvornom mjestu i u Hercegovini.

Drugu srodnu skupinu čine stele iz okolice Zenice. Njihove su karakteristike arhitektonske forme, niska plastika, brojni likovi (očito obitelji) izrađeni često do koljena (tzv. američki rakurs u filmskoj terminologiji), linearni nabori haljine te dva različito velika figurna polja. Čini se da ta radionica doživljava kulminaciju u kasnijoj antici, osobito tetrarhijskom razdoblju, što pokazuju izrazi i frizure nekih figura.

Panonske utjecaje, rekao bih, pokazuju stele s okruglim poljem i portretom te stele koje imaju dva ili više povezana, viseća luka koji se oslonjaju samo na krajevima, što je arhitektonski oblik slijepih arkada koji je u Panoniju stigao preko Akvileje. Panonska je specifičnost i gornji, najčešće odvojeni završetak koji se s tijelom stele povezivao klinovima. Ovakvi završetci imaju obično motiv dvaju nasuprotno postavljenih ležećih lavova. Ovako oblikovani panonski spomenici bili su izrađeni od mramora. Ni jedan takav primjer nije importiran na područje BiH, ali je zato forma lokalno oponašana. Podrijetlo spomenika je jasno, jer ga praktički izvan Panonija i limitrofnih zona nema. Stoga bi to bio najizravniji panonski utjecaj, na području južnije od Save.

Što se pak tiče ikonografskog repertoara stela na području BiH, on je dosta raznovrstan i pokazuje različite pravce utjecaja. Česta pojava portretnih likova nije povezana s bilo kakvim kulturnim krugom. Portret je opća pojava i javlja se s personalizacijom nadgrobnog spomenika. Portret je iznimno dobra mogućnost za datiranje spomenika, jer je podložan vremenskim i modnim promjenama, čak i od središta moći i fokusa radijacije u razmjerno izoliranim krajevima. Mijene karakteristika portreta su koordinirane s carskim izgledom i modom, ali i onima članova njihovih obitelji. Pojava portretne transcendencije od tetrarhijskog razdoblja pa nadalje lijepo se zapažaju na zeničkim nadgrobnim stelama. Zbog toga su portreti veoma važan databilni element.

Za neka bosanska područja karakteristični su i prikazi nadgrobnih banketa, za razliku od drugih dijelova Dalmacije gdje je taj motiv gotovo nepoznat. Kako je pogrebna gozba motiv općeg karaktera i vizualizacija običaja koji je trajao od pamtivjeka i imao samo vezu s pokojnikom i njegovim najbližima, prihvaćen je ondje gdje je i prethodno bio čvrsto ukorijenjen. Taj je motiv, međutim, odražavao, osim svakodnevne realnosti, i mistički odnos živih i mrtvih uz obveznu heroizaciju potonjih. No gozba je bila sporedni prizor koji nije zahvaćao veću dekorativnu površinu spomenika.

Na bosanskim stelama javljaju se i konjanici koji napadaju barbare što, dakako, upućuje na vojničku ikonografiju. Teži je slučaj s prikazom konjanika u lovu. Dok je prvi prikaz proistekao iz vojničke profesije, što je također bilo dosta uobičajeno na nadgrobnim spomenicima, a to znači bez izrazitog vjerskog momenta, drugi slučaj svakako upućuje na prekogrobno značenje prizora, čak i ako nema neku posebnu vezu s Dunavskim i Tračkim konjanikom

s kojim bi se pokojnik identificirao. Kod prikazivanja konjanika, čini se, da se može zapaziti jasan ikonografski i umjetnički odraz kultnih spomenika navedenih konjaničkih božanstava. Konjanik moguće prikazuje i nekog od mitoloških konjanika-lovaca (Hipolit ili pak Meleagar), ali uistinu za takvu mogućnost nema nikakva pouzdanog oslonca. Budući da je tumačenje takvog prikaza sklisko područje, valja upozoriti da sam Paškvalin nije uvrstio među nadgrobne spomenike i veoma zanimljivi spomenik u tondu s Ilidže, o kojem je i sam pisao, držeći se uglavnom onoga što su Sergejevski i Gabričević ranije iznijeli, i reljef pripisao božanstvu. Međutim, nema nikakve dvojbe da je to nadgrobni spomenik panonskog tipa koji Schober naziva *Freistehende Rundmedaillon* (slobodno stojeći okrugli medaljon). Unutar tonda prikazan je konjanik u galopu. Da je to tako, pokazuju portretne karakteristike i tzv. *pileus pannonicus* vojnička kapa tetrarhijskog oblika koju božanstvo nikad ne nosi. Prema tomu, riječ je o spomeniku nekog vojnika-konjanika iz početka IV. st. To je zapravo i umjetnički jedan od najkvalitetnijih nadgrobnih spomenika u čitavoj BiH. Ne treba ni spominjati da je ovakav tip nadgrobnog spomenika također jasan utjecaj sjevernih provincija (Norik i Panonija).

Za oblik koji bismo ispravnije "krstili" arama, Paškvalin upotrijebljava termin cipus, što nije dobro, jer bi se cipusom mogao okarakterizirati samo cilidrični ili pravokutni oblik glavnog bloka sa stožastim završetkom. Are su, naprotiv, spomenici koji su svoj oblik preuzeli od kultnih žrtvenika. Karakteristike su ara pravokutni ili cilindrični oblik tijela koji na gornjem dijelu ima pulvin (jastuk) za odlaganje žrtava ili pak šupljina za izlijevanje tekućine. Specifičnost tih spomenika su, dakle, forme preuzete od pravih žrtvenih oltara. Veza između oltara i nadgrobnog spomenika je što su se na oba zapravo obavljale žrtve pa je žrtvenik postao pogodna forma nadgrobnog spomenika koja osim dekorativne ima i funkciju u grobnom ritualu. Čini se da je Paškvalin arama smatrao samo jedan spomenik iz Dretelja u Hercegovini koji je u samom sebi sadržavao prostor za polaganje pepela, što, naravno, nije nikakva odrednica. To je poznato praktično domišljanje klesara, viđeno već i drugdje. Are su bile razmjerno popularna forma koja je ostavila znatnog traga u BiH, a posebno uz obje obale Drine. U Hercegovini are pokazuju jasne veze s Dalmacijom, što nije ni čudno jer se na primjer područje oko Stoca nalazilo na teritoriji naronitanske kolonije. Nije isključeno da su te are čak i rađene u samoj Naroni i potom prevezene na lice mjesta. Are na području s obje strane Drine su po obliku i ikonografiji srodnije panonskim primjerima, ali su također rađene na licu mjesta. Likovni repertoar ara donosi na bočnim stranama, koje su zapravo glavna dekorativna polja tih spomenika, ili jednostavnu vegetalnu dekoraciju ili pojedinačne figure, a među njima su najčešće eroti ili na orijentalni način odjeveni likovi koji se obično tumače kao sepulkralni Atis. Međutim, dvojbeno je smiju li se oni tumačiti na takav način. Osim "Atisa" javljaju se i drugi paralelni likovi, kao što su pastiri, eroti i poljodjelci. Ovakva ikonografija mogla je stići na područje BiH iz Panonije, osobito tzv. Atisi, ali krilati eroti raznih oblika bili su veoma omiljeni najprije na stelama, pa na arama i konačno sarkofazima salonitanskog područja, otkuda je i mogao prispjeti utjecaj, iako je motiv poznat posvuda u Rimskom carstvu.

Baština nadgrobnih spomenika BiH je veoma bogata i kao što to obično biva veoma zanimljiva, ali često i kontradiktorna. Prisjetimo se samo primjera japodskih stela, urna i sarkofaga koji pokazuju utjecaje arhajske umjetnosti. Kako su ti umjetnički utjecaji došli i kako su se širili, nemoguće je pretpostaviti. Ti spomenici nastali su, usred ovoga velikog kopnenog područja nastanjenog autohtonim ilirskim narodima, bez izravnog dodira sa središtima moguće radijacije. Tko je bio posrednik? Sve su to pitanja bez odgovora. Znatno je lakše protumačiti pojavu nekih oblika srednjovjekovnih stećaka i njihove dekoracije, koji također karakteriziraju područje unutrašnjosti negdašnje rimske Dalmacije. Stećci nemaju kontinuiteta s oblicima iz ranijih stoljeća, a ipak pokazuju i neke antičke karakteristike. Oblik bloka poput sarkofaga, bez šupljine za tijelo majstori su mogli zapaziti na raznim lokacijama, gdje su još dugo bili vidljivi antički spomenici, a motivi su izraz lokalnih pogrebnih i drugih životnih običaja koji tek blijedo sliče na drevne forme i ne smijemo govoriti o izravnom kontaktu.

Rimski carskobodni spomenici su, kao što smo vidjeli, posredovani, raznim utjecajima u BiH, stizali preko susjeda s kojima su bili povezani cestama, privrednim odnosima. Nevelike aglomeracije stanovništva, međutim, nisu bile poticaj za razvitak većih produkcionih središta, kao što je na primjer bio slučaj s vojnim logorima (Burnum i Tilurium) ili pak velikim gradovima kao što su Salona i Narona u Dalmaciji te Sirmium u Panoniji.

Paškvalinova knjiga o nadgrobnim spomenicima s područja BiH dovodi te spomenike na dohvat ruke istraživača spremne za daljnja proučavanja. Autoru smo zahvalni na njegovoj upornosti, istrajnosti i temeljitosti koje su nam podarile ovo vrijedno djelo.

Nenad Cambi

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

I. UVOD

Ovaj rad obuhvata sedam kategorija sepulkralnih spomenika, od kojih bi stele, are osuarije, cipusi, urne i neki tituli pripadali ritusu incineracije, a sarkofazi, mauzoleji i opet jednim dijelom tituli, obredu inhumacije.[1] Ove kategorije sepulkralnih spomenika obradit će se zasebno, jer svaka od njih predstavlja odvojenu tipološku grupu, a zajedno čine sepulkralnu kulturnopovijesnu problematiku područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Zadatak je rada da se, na osnovi forme, dekoracije i epigrafije ovih tipova sepulkralnih spomenika, pokuša naći pouzdano kronologija, porijeklo i kulturni odnosi s provincijama ili s bližim krajevima, te da se pokušaju utvrditi likovne karakteristike sepulkralne umjetnosti ove regije u periodu rimske vlasti. Ovom cilju, unutar pojedinih kategorija sepulkralnih spomenika, treba podrediti historijsko-epigrafsku, tipološku i analizu likovnog i dekorativnog sadržaja, da bi se mogla bolje rasvijetliti kulturna prošlost područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

Sepulkralni spomenici rimskog doba s ovog područja koje smo odabrali za ovaj rad ne predstavljaju sav fundus nadgrobnih spomenika, nego samo one koji su se sačuvali čitavi, ili pak ulomke koji pouzdano očituju svoju pripadnost određenom tipu ili kategoriji. Ovo se posebno odnosi na najbrojniju kategoriju sepulkralnih spomenika, stele, koje klasificiramo na nekoliko tipova. Uz stele, nešto je zapaženija kategorija nadgrobnih spomenika cipusa, dok su kod sepulkralnih spomenika kategorije urna u većem broju zastupljeni njihovi poklopci. Nisu brojnije zastupljeni ni sarkofazi, naročito u ranijem periodu. Pored sarkofaga u ovim krajevima javlja se kategorija sepulkralnog spomenika – mauzolej. Među spomenicima ritusa inhumacije imamo sarkofage i mauzoleje koji pripadaju predkršćanskom i kršćanskom periodu.[2] Uz ove kategorije sepulkralnih spomenika na području Bosne i Hercegovine nalazimo malobrojnu skupinu, titule, koji mogu pripadati i jednom i drugom ritusu,[3] kao i jednog predstavnika iz kategorije sepulkralnih spomenika ara ossuaria.

Ove kategorije nadgrobnih spomenika susrećemo u pojedinim krajevima s većom ili slabijom koncentracijom.[4] Oni se danas najvećim dijelom čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, kao i u zavičajnim i regionalnim muzejima Bihaća, Tuzle, Prijedora, Mostara te u Arheološkim zbirkama Franjevačkih samostana u Visokom, Livnu i Humcu.[5]

Nalazišta sepulkralnih spomenika predstavljena su po tipovima i varijantama na topografskim kartama Bosne i Hercegovine. Izrađene su dvije karte koje pokazuju geografski položaj Bosne i Hercegovine prema rimskoj Dalmaciji i susjednim provincijama (K. I) te Bosne i Hercegovine s rimskom Dalmacijom prema ostalim provincijama i krajevima Rimskog carstva (K. II) da bi se mogle pratiti kulturne manifestacije u unutrašnjim krajevima rimske Dalmacije.

Foto dokumentacija je svrstana na kraju teksta kao posebni dio, kao i topografske karte s nalazištima iza

[1] Vidi poglavlje: Način sahranjivanja.

[2] Pod pojmom "predkršćanski" misli se na sarkofage i mauzoleje koji nastaju prije 313. godine ili koji ne pokazuju da pripadaju kršćanskoj epohi koje nastaje poslije navedene godine (Milanski edikt) kad kršćanstvo postaje slobodna i državna religija tadašnjeg Rimskog Carstva.

[3] O funkcionalnosti titula, tj. o njihovoj pripadnosti ritusu incineracije ili inhumacije, vidi kod titula poglavlje koje obrađuje ovo pitanje.

[4] Vidi topografske karte s nalazištima pojedinih kategorija ili tipova (varijanata) sepulkralnih spomenika, odnosno opću kartu nalazišta tipova sepulkralnih spomenika s područja Bosne i Hercegovine.

[5] Kataloška poglavlja sepulkralnih spomenika titula, stela, ara osuarija, cipusa, urna, sarkofaga i mauzoleja sadrže podatke o muzejima i zbirkama u kojima se čuvaju ovi spomenici, kao i druge osnovne podatke ukoliko su poznati.

tekstova koji se bave određenom kategorijom sepulkralnih spomenika.

U tekstovima, u kojima se obrađuje opća problematika, upotrebljavat će se kratice za pojedine kategorije spomenika. Tako za stele = S, za titule = T, za ara osuarija = A, za cipuse = C, za poklopce urna = P, za urne = U, za sarkofage = Sa, za mauzoleje = M, a za starokršćanske mauzoleje = Sm.

U ovoj knjizi pokušat ćemo teritorijalno i problematski zaokružiti jedno geografsko područje (K. I) koje je prije rimske okupacije pripadalo široj ilirskoj etničkoj zajednici stanovništva, za razliku od one, koju nazivamo "Illyrii propriedicti".[6] Tako unutar ove šire etničke grupacije stanovništva nalazimo nekoliko plemena ili naroda. To su Delmatae, Daesitiates, Daorsii i Iapodes (K. III). Za njih doznajemo preko pisanih povijesnih izvora[7] i arheoloških historijsko-epigrafskih spomenika koji svojim nalazištem pouzdano potvrđuju njihov geografski teritorij.[8]

Najveći dio ovog teritorija ulazi u sastav rimske provincije Dalmacije koji ćemo u radu nazivati unutrašnjim krajevima rimske provincije Dalmacije, ili, jednostavno, područje Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Ovo područje, u cilju boljeg sagledavanja problema, dijelimo geografski na krajeve sjeverozapadne, sjeverne, istočne, jugozapadne i centralne Bosne, a samo područje Hercegovine na istočne i zapadne krajeve. Teritorij Bosne i Hercegovine je sve do 9. god. n. e. pripadao provinciji Illyricum od koje su nakon dalmatinsko-panonskog rata Rimljani formirali dvije provincije – Dalmaciju i Panoniju.[9] Sjeverniji dio ovog područja ulazio je, čini se, u administrativni sastav rimske provincije Panonije, jer je sjeverna granica nakon podjele tada, vjerojatno, išla linijom: Velika Kladuša – Mahovljani (Banja Luka) – Doboj – Tuzla i na Drinu do lijeke Save.[10] Izgleda da se, prema novijim rezultatima terenskih istraživanja, ova granična linija nalazila nešto dublje južno od Save.[11] Tako su sjeverni krajevi Bosne i Hercegovine, ili današnja Posavina, u rimsko doba ulazili u sastav rimske provincije Panonije (K. I, II). Zatim se ovo područje preko rimske Dalmacije približavalo geografski zapadnim krajevima Mezije, a preko nje i Panonije bilo je blizu područjima Dacije i Tracije, dok se prema sjeverozapadu i zapadu približavalo granicama Norika i sjevernim krajevima Italije (K. II). Isto tako, preko istočne obale Jadrana, približavali su se ovi krajevi Bosne i Hercegovine sjevernim, srednjim i južnim područjima Apeninskog poluotoka te Grčkoj i Maloj Aziji (K. I, II).

Ovakav geografski položaj Bosne i Hercegovine u antičko doba u sastavu provincije Dalmacije uvjetovao je da na njenom području susrećemo kulturno-historijske pojave koje se nalaze istovremeno i u susjednim provincijama. Prema tome, geografska udaljenost antičkih kulturnih centara i krajeva, bilo onih na Zapadu ili na Orijentu, postaje prema unutrašnjim područjima rimske Dalmacije prividna, o čemu svjedoče brojni nalazi sepulkralnih spomenika materijalne i duhovne kulture u ovim krajevima. Pod uticajem antičke civilizacije očitovali su se i skromni tragovi domaće ilirske tradicije.[12] U ovim krajevima penetriraju kulturno-povijesne manifestacije stranog etničkog porijekla koje govore o naseljavanju teritorije Bosne i Hercegovine u periodu rimske vlasti. U tom pogledu, prvi se javljaju veterani,[13] a za njima slijede odmah građani iz drugih krajeva Rimskog carstva.[14]

Da bismo prilikom izučavanja sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine bolje uočili duhovnu kulturu plemena ili naroda koja su Rimljani i Grci nazivali Ilirima, potrebno je, također, iznijeti teritorije na kojima su živjela ova plemena u trenutku njihova pokoravanja od strane Rimljana.

Za nas su od posebnog interesa ilirska plemena čija su područja utvrđena arheološkim povijesno-epigrafskim dokazima. Među ta područja spadaju krajevi Japoda, Delmata, Dezitijata i Daorsa[15] (K. III).

Tako na osnovi arheoloških historijsko-epigrafskih nalaza saznajemo da je u sastav japodskog područja u rimsko doba ulazio jedan manji dio teritorija današnje sjeverozapadne Bosne. To je područje koje predstavlja istočne dijelove zemlje Japoda, što odgovara srednjem toku rijeke Une (Privilica, Ribić, Humačka Glavica, Založje, Pritoka i Golubić – K. III). Sudeći po arheološkom materijalu kako se prezentira, predstavlja,

[6] Suić 1976, 179-193; Papazoglu 1969, 264, Govori o podjeli Ilirika.
[7] Kiepert 1901, Daorsii, 21; Krahe 1925, s. v. Dalmatae, 20, s. v. Daesititates, 20, s. v. Daversi, 50; Papazoglu 1969, vidi geografski prostor na kome se odvijala istorija srednjobalkanskih plemena (geografski položaj Daorsa – Daorsoi); Zaninović 1966, Karta I, Daorsei.
[8] Za Japode: Patsch 1896, 118-140; Patsch 1900, Iapodes 33-62; za Dezitijate: Sergejevski 1930a, 8; Bojanovski 1970, 17; za Delmate: Zaninović 1966; Rendić-Miočević 1962, 323-324, 325; Zaninović 1967, 5 i d.; Bojanovski 1970, 5-11, sl. 1; za Daorse: Marić 1976, 258; Marić 1973, 237-336; Papazoglu 1967, 11 i d.; Suić 1967a, 33 i d.; Degmedžić 1967, 55 i d.; Katičić 1964, 87 i d.
[9] Papazoglu 1969, 264; Bojanovski 1974a, 43.
[10] Papazoglu 1969, 264; Bojanovski 1974a, 43.
[11] Vidi bilješke 9 i 10.
[12] Sergejevski 1965, 126-132; Gabričević 1956, 291-298.
[13] Zaninović 1967, 62-69.
[14] Ibid.
[15] Vidi bilješku 8.

vjerojatno, i duhovni centar ovog plemena u rimsko doba.[16]

O području i granicama plemena Delmata počelo se odavno raspravljati u domaćoj i stranoj arheološkoj literaturi.[17] Teritorij je zajamčen povijesnim izvorima, a potvrđen je i arheološkim historijsko-epigrafskim nalazima.[18] Tako je istočna granica Delmata išla od ušća rijeke Cetine preko njezina zavoja na zapadni dio Imotskog polja, a nastavljala se istočnim rubom Duvanjskog polja i Vran planine. Sjevernu granicu delmatskog područja zatvarale su visoke planine Čvrsnica i Raduša zajedno s planinama Šator i Cincar, dok je zapadnu stranu zatvarao zapadni dio dinarskog masiva, koji se dalje vezao prirodnom granicom rijeke Krke na zapadu. Unutar zaokruženog geografskog prostora koje, prema arheološkim potvrdama, pripada jednom od najistaknutijih ilirskih plemena, nalaze se i tri velika polja: Duvanjsko, Livanjsko i Glamočko, koja, u stvari, predstavljaju i centralno područje Delmata (K. III).

Geografski prostor kojeg su posjedovali Dezitijati u vrijeme rimske okupacije također je pouzdano utvrđen. To su potvrdili arheološki historijsko-epigrafski spomenici koji izravno spominju ime plemena, odnosno područje. Prvu takvu potvrdu nalazimo na solinskim natpisima, koji predstavljaju početni miljokaz na kojem se spominje pet osnovnih cestovnih pravaca prema unutrašnjosti rimske Dalmacije. Jedan od njih spominje "... Salonis ad Hedum castellum Daesitiatium...".[19] Međutim, druga povijesno-epigrafska potvrda locira pouzdano antičko pleme Dezitijata u središnji dio Bosne. To je arheološki nalaz poznatog cipusa iz Breze (C. 33a, b) na kojem se spominje princeps Dezitijata "...Valens Varron(is) f(ilius) princeps Desitiati(um)...".[20] Sa istog područja imamo i nadgrobni titul s brojnim ilirskim imenima što govori da je centralni dio Bosne u rimsko doba pripadao moćnom ilirskom plemenu Dezitijata, a uže područje Breze administrativnom i kulturnom centru.[21] Stoga, ako bismo htjeli zaokružiti područje Dezitijata, onda bi dezitijatsko područje prema jugu zatvarala planina Ivan, prema jugozapadu planine Bitovnja, Vranica i Radovan, a prema zapadu, od Gornjeg Vakufa – Koprivnica. Sjeverno granično područje predstavljala bi planina Vlašić od koje bi išla granica dalje na Zavidoviće, a sjeveroistočna granica Krivajom na planinu Zvijezdu i Ozren iznad Sarajeva, dok bi jugoistočnu granicu ovog plemena zatvarala planina Igman.[22]

Među pouzdano locirana područja spada i teritorij plemena Daorsa, koji su u periodu prije rimske okupacije imali upravni i kulturni centar na Gradini u Ošanićima kod Stoca.[23] U doba Rimljana njihovo sjedište postaje, vjerojatno, rimski Diluntum, današnji Stolac.[24]

Sigurnu identifikaciju ovog područja omogućio je nalaz njihovog novca. Tako se područje Daorsa locira u srednji tok rijeke Neretve, s njezine lijeve strane, od Stoca do Slanog, dok mu je istočna granica prema Plerejima bila negdje u Popovom polju, na prostoru Zavale.[25]

Međutim, imamo područja za koja nemamo povijesno-epigrafskih potvrda da su pripadali nekom ilirskom plemenu. Tko je naseljavao ta područja može se samo pretpostavljati. Tu spadaju sjeverni, sjeveroistočni i istočni regioni Bosne te Hercegovine u rimsko doba.[26]

[16] Patsch 1896, 113-139, Sl. 6, 7, 8, 9, 10; Patsch 1899, 154-186, Fig. 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10; Marić 1968, 5-79; Sergejevski 1950, 45-93.
[17] Zaninović 1966, 33, s. v. o području Delmata.
[18] Zaninović 1966, K. I.
[19] Bojanovski 1974a, 17; Pod točkom 3.
[20] Bojanovski 1974a, 1-83 i d.
[21] Bojanovski 1974a, 183, 184, vidi Sl. 17.
[22] Zaninović 1966, 57, Karta 1.
[23] Vidi bilješku 8, s. v. Daorsi i citirane radove Z. Marića koji se u zadnje vrijeme bavi intenzivnim proučavanjem Gradine u Ošanićima kao centra države Daorsa. Bojanovski 1978, 174.
[24] Bojanovski 1978a, 176.
[25] Vidi bilješke 23 i 24.
[26] Na ovom području znamo iz povijesnih izvora za Maezaei (S. 28), Autariatae, Plereji, Ardijejci, itd., ali nam nisu potvrđeni arheološkim spomenicima kao na primjer Japodi, Delmati, Dezitijati i dr. Vidi bilješku 8.

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

II. PREGLED IZUČAVANJA SEPULKRALNIH SPOMENIKA

U pogledu izučavanja sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine danas postoji veća mogućnost zbog nešto brojnijih monografija i drugih radova koji se bave ovom ili sličnom problematikom u provincijama i krajevima koji su pripadali Rimskom Carstvu. Međutim, treba ipak istaknuti da još uvijek nedostaju monografije ili rasprave iz ove problematike za područje helenističkog istoka,[1] pa će biti potrebno spomenuti samo značajnije monografije i rasprave koje se bave ovom problematikom, posebno u zapadnim provincijama i krajevima Rimskog Carstva (K. I, II).

Među prvim radovima ove vrste imamo rad J. Klinkenberg, "Die römischen Grabdenkmäler Kölns".[2] Rad je namijenjen izučavanju rimske nadgrobne plastike. Obrađuje nadgrobne spomenike samo s područja Kölna. Uz stele obrađuje sarkofage i kršćanske nadgrobne spomenike. R. Weynand u radu "Form und Dekoration der römischen Grabsteine der Rheinlande im ersten Jahrhundert" izučava pitanje stela, ograničavajući se samo na stele I st. n. e. Stele klasificira u nekoliko tema (tipova).[3] Tu su još A. Furtwängler koji se bavi pitanjem postanka rimske sepulkralne plastike na Rajni.[4] Istom problematikom se bave Hahl[5] i Schoppa.[6] Nadgrobnim spomenicima bave se F. Koepp[7] i B. Schröder.[8] Među radove iz ove problematike spada studija H. Gabelmanna, "Die Typen der römischen Grabstelle am Rhein".[9]

"Römische Militärgrabsteine der Donauländer"[10] je djelo H. Hofmanna, koje obrađuje samo nadgrobne spomenike vojnika u Podunavlju. Međutim, daleko značajniju monografiju za podunavske provincije Panoniju i Norik napisao je A. Schober, "Die römischen Grabsteine von Noricum und Panonnien".[11]

Monografija obrađuje nadgrobne spomenike s više aspekata. Sepulkralne spomenike rimskog doba s područja Dacije obradio je u dva rada G. Florescu, "I monumenti funerari romani della Dacia inferiore".[12]

Jedinstvenu monografiju, koja se ograničava samo na oltare nadgrobnog karaktera (Grabaltar) s područja Italije i zapadne provincije, obradio je W. Altmann, "Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit".[13] G. Mansuelli izučava stele s područja gornje Italije. U radu "Genesi e caratteri della stela funeraria padana" iznosi i tipologiju za stele ovih krajeva.[14] Objavio je rimske stele s područja Ravenne i rijeke Poa.[15] G. Susin je obradio stele grčko-rimskog lapidara u Bolonji,[16] dok G. Chiesa iznosi tipologiju i stil nadgrobnih spomenika Akvileje,[17] a S. Bazzarini izučava rimske stele s portretima na području Padove.[18]

Za područje Francuske imamo sabrane sepulkralne spomenike kod E. Espérandieua, "Eecueil général des bas reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine".[19] S područja rimske Galije značajnu raspravu je napisao F. Braemer, "Les steles funéraires a personnages de Bordeaux".[20]

[1] Dimitrov 1942, 5. Ovdje se navodi i ostala literatura.
[2] Klinkenberg 1902, 80-184.
[3] Weynand 1902, 185-238.
[4] Gabelmann 1972, 67 i d.
[5] Gabelmann 1972, 67.
[6] Gabelmann 1972, 67, 68.
[7] Gabelmann 1972, 67, 68.
[8] Schröder 1902, 46-79.
[9] Gabelmann 1972, 65.
[10] Hofmann 1905, 1-91.
[11] Schober 1925.
[12] Florescu 1950, 72-148; Isti 1942, 5-66,
[13] Altmann 1905.
[14] Mansuelli 1956, 565-584.
[15] Mansuelli 1967.
[16] Susin 1960.
[17] Chiesa 1954, 71-85.
[18] Bazzarini 1956, 3-43.
[19] Esperandieu 1966.
[20] Braemer 1959.

D. P. Dimitrov je izučavao stele s područja sjeverne Bugarske. Rezultate svog rada objavio je u monografiji "Die Grabstelen römischer Zeit in Nordbulgarien".[21]

Za područje klasične Grčke treba spomenuti dva značajna djela. To su sabrani reljefi sepulkralnog karaktera koji su izišli pod redakcijom A. Conze, "Die attischen Grabreliefs",[22] a drugo značajno djelo obrađuje grčke stele u grčkim kolonijama Južne Rusije. Monografiju su objavili G. v. Kiseritzky-Clatzinger, "Griechische Grabreliefs aus Südrussland".[23] Za područje Male Azije, odnosno rimskih provincija, imamo nekoliko publikacija.[24]

O sarkofagu, kao o zasebnoj kategoriji sepulkralnih spomenika, nemamo brojnijih studija. Među njima se ipak ističe rad G. Rodenwalda, "Sarkofagprobleme".[25] Od istog autora, pored brojnih radova o problemu sarkofaga, zapažen je i rad "Ein Typus römischer Sarkophag".[26] Sarkofazima se bavi N. Himmelmann, izučavajući sarkofage Atakya i Megiste.[27] Posebno značajne radove o antičkim sarkofazima objavljuje J. B. Ward Perkins.[28] Veoma zanimljivu monografiju o sarkofazima i radionicama gornje Italije objavio je H. Gabelmann.[29]

S područja Makedonije sepulkralni spomenici čekaju obradu, ali je veliki broj sepulkralnih spomenika već objavljen u časopisu Spomenik SAN, a na njima je radio N. Vulić.[30] Baveći se grčkom i rimskom epigrafijom na području Makedonije nadgrobne spomenike objavljuje B. Josifovska.[31]

Nadgrobne spomenike područja Srbije objavljuje u Starinaru N. Vulić.[32] Ovom problematikom u zadnje vrijeme bave se i drugi arheolozi, ali su nam neki radovi ostali još nepoznati.[33]

Sepulkralni arheološki materijal s područja rimske Dalmacije nije također sintetiziran u jednoj studiji, već je obrađivan po regijama ili pojedini arheolozi ovaj materijal objavljuju prema određenoj problematici. Ovo područje danas pokrivaju krajevi Hrvatske: Dalmacija, Hrvatsko Primorje, Lika, jednim dijelom Crna Gora, zapadni krajevi Srbije i centralna područja Bosne i Hercegovine (K. II).

U novije doba stele s užeg područja antičke Dalmacije (područje Salone i njezino zaleđe) obradio je S. Rinaldi Tufi u sintetičnom radu "Stele funerarie con ritratti di eta romana nel Museo archeologico di Spalato".[34] Prije ovog rada, s likovnog aspekta osvrnuo se na monumentalne stele Muzeja u Splitu K. Prijatelj.[35] Sarkofazima i stelama s područja uže Dalmacije bavi se i objavljuje ih N. Cambi.[36] Međutim, treba spomenuti da je nadgrobne spomenike područja Salone objavljivao F. Bulić[37] i drugi.[38]

Na području Liburnije M. Suić izučava posebni tip nadgrobnog spomenika, tzv. liburnski cipus.[39] D. Rendić-Miočević traga za nadgrobnim spomenikom ilirsko-rimskog tipa, objavljujući i druge nadgrobne spomenike.[40]

Sepulkralne spomenike rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine zajedno s drugim kategorijama izučava i objavljuje C. Patsch. On daje veći broj studija, ali ne izučava posebno sepulkralnu problematiku.[41] Poslije ovog veoma zaslužnog istraživača arheologa dolazi D. Sergejevski. I ovom istraživaču antičke baštine u Bosni pripada posebno mjesto, jer se osvrnuo na problematiku sepulkralnih spomenika s likovnog i stilskog aspekta. Naročito su ga zanimali autohtoni elementi i kulturna tradicija Ilira.[42] Objavio je kraći sintetički rad, "Rimska groblja na Drini".[43] Posebno je zapažena studija "Japodske urne".[44] I na kraju, svoj radni opus zaokružio je zapaženom studijom "Iz problematike ilirske umjetnosti".[45]

Pitanjem sepulkralnih spomenika urna s područja Japoda (sjeverozapadne Bosne), osim D. Sergejevskog, bave se direktno ili usput nekoliko arheologa. Među

[21] Dimitrov 1942.
[22] Conze 1895–1922.
[23] Kiseritzky / Watzinger 1909.
[24] Vidi bilješku 47. i cit. djelo, 5.
[25] Rodenwaldt 1945, 1 i d.
[26] Rodenwaldt 1942, 217 i d.; Ostalu literaturu sakupio i prezentirao Cambi 1975.
[27] Himmelmann 1970; Himmelmann 1970a.
[28] Ward Perkins 1970, IX.
[29] Gabelmann 1973.
[30] Vulić 1931; Isti 1933; Isti 1948.
[31] Josifovska 1964, 157-165 i 166-170. Za područje Makedonije vidi još kod N.Vulića u Spomenicima SAN, Beograd.
[32] Vulić 1931, 1 i d. Vidi i druge Spomenike SAN u kojima N. Vulić objavljuje spomenike rimskog doba u našim krajevima. Vidi i Kondić 1965.
[33] Petrović 1975, 20.
[34] Rinaldi Tufi 1971, 87 i d.
[35] Prijatelj 1952, 135 i d.
[36] Cambi 1975.
[37] Bulić 1886; 1892; 1894; Bulić 1965, 64-83.
[38] Abramić 1924, 222-228; Isti 1937, 7-19; Gergin 1924, 233-235; Gabričević 1962, 221 i d.; Rendić-Miočević 1952, 211 i d.
[39] Suić 1952, 59 i d.
[40] Rendić-Miočević, 1976, 285 i d.; Rendić-Miočević 1967, 339 i d.; Rendić-Miočević 1960, 551 i d.
[41] Vidi kataloške obrade svih kategorija nadgrobnih spomenika u kojima se iznose sepulkralni spomenici koje je izučavao C. Patsch.
[42] Sergejevski 1932, 35 i d.; Sergejevski 1950, 81 i d.; Gabričević 1956, 291-298.
[43] Sergejevski 1934, 11 i d.
[44] Sergejevski 1950, 45 i d.; Sergejevski 1936a, 211.
[45] Sergejevski 1965, 119 i d.

onima koji japodske urne tipa Ribić drže za sepulkralne spomenike iz doba helenizma ili iz doba japodske samostalnosti su A. Stipčević,[46] B. Raunig[47] te R. Vasić,[48] a oni koji ove urne približavaju periodu rimske vlasti, odnosno samom početku, jesu B. Čović,[49] D. Srejović[50] i Z. Marić.[51]

I. Čremošnik se također bavi izučavanjem sepulkralnih spomenika s područja Bosne i Hercegovine. U nekoliko svojih radova objavljuje rezultate izučavanja autohtone nošnje i nakita.[52] Na širem geografskom području izučava pitanje daća i simbolike na sepulkralnim spomenicima.[53] Posebno se bavila simbolikom na japodskim urnama i drugim sepulkralnim spomenicima, smatrajući da neki likovni elementi pretstavljaju keltske survivance.[54]

D. Rendić-Miočević također izučava sepulkralne spomenike s područja Bosne i Hercegovine.[55] Isto tako M. Zaninović, baveći se pitanjem ilirskog plemena Delmata,[56] govori o sepulkralnim spomenicima urna kojima bi trebalo posvetiti više pažnje. I, na kraju, treba spomenuti rad I. Bojanovskog na izučavanju sepulkralnih spomenika Bosne i Hercegovine. Među njegovim radovima ističe se rasprava "Nadgrobni spomenici iz Rogatice".[57]

ANU BiH
АНУ БиХ

[46] Stipčević 1963.
[47] Raunig 1972, 23 i d.
[48] Vasić 1967, 49 i d.
[49] Čović 1976, 133 i d., 161.
[50] Srejović 1965, 49 i d.
[51] Marić 1968, 29-39, 35.
[52] Čremošnik 1963, 103 i d.; Čremošnik 1958a, 147.
[53] Čremošnik, 1959, 211 i d.
[54] Čremošnik 1957b, 217 i d.
[55] Rendić-Miočević 1967, 339 i d., Sl. 2, Tab. II, III, Sl. 1, 2; Rendić-Miočević, 1976, 285 i d., 301; Rendić-Miočević 1961, 146.
[56] Zaninović 1967, 28-39.
[57] Bojanovski 1967b, 143 i d.

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

III. ELEMENTI ZA DATIRANJE SEPULKRALNIH SPOMENIKA

Na sepulkralnim spomenicima svih kategorija natpis predstavlja nedjeljivu cjelinu. Natpis u kompoziciji stela i drugih sepulkralnih spomenika, i pored umjetničkih vrijednosti poprsja pokojnika i likovnih motiva, ostaje najvažniji kulturno-povijesni dio spomenika. On je na svim sepulkralnim spomenicima, ukoliko su sačuvani, redovito prisutan, a njegov sadržaj dobiva važnost historijskog izvora.[1] Njemu je također, ukoliko se u nišama edikula i unutar drugih prostora ne prikazuju poprsja pokojnika, podređena arhitektonska i sva druga dekoracija. U takvim primjerima natpisi jednostavno zamjenjuju portrete pokojnika i dobivaju centralno mjesto. To vidimo u nišama edikula (S. 4, 5, 6, 7, 8, 10 itd.), a profilirana natpisna polja često su uokvirena vegetabilnim (S. 17, 19) i drugim motivima.

U vezi s natpisima treba spomenuti da je Weynand izučavajući tipologiju stela, temeljito proučio i povijesno-epigrafske elemente natpisa koji služe za datiranje sepulkralnih spomenika I st. n. e.[2] Kod datiranja sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine, uz Weynandove rezultate, korišteni su povijesno-epigrafski rezultati drugih epigrafičara.[3]

Nećemo se posebno osvrtati na natpise sepulkralnih spomenika. U cilju izučavanja problematike sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine jedan je od zadataka ovog rada utvrditi njihovu kronologiju. Međutim, da bi se ovaj cilj postigao, potrebno je na natpisima sepulkralnih spomenika naći povijesno-epigrafske elemente pomoću kojih bi se pouzdano datirali. To će omogućiti da se uoče kulturno-historijska razdoblja u kojima se javljaju i ostale kulturno-povijesne manifestacije na ovim spomenicima. Osim historijsko-epigrafskih elemenata, na osnovi kojih datiramo sepulkralne spomenike, posjedujemo i takve elemente koji spadaju u kategoriju slikovnih kulturno-historijskih pojava i odnose se, u prvom redu, na neke prikaze, kao što su fibule i ženske frizure.[4] Ovim likovnim elementima služit ćemo se u slučaju kad na sepulkralnom spomeniku ne nalazimo natpis, a prisutan je reljef pokojnika.

Točno je da su se u nekim zemljama izučavali historijsko-epigrafski elementi,[5] ali to ne znači da se ti isti elementi u isto vrijeme i na isti način javljaju i u nadgrobnim natpisima u krajevima rimske provincije Dalmacije, odnosno Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

Epigrafski elementi, u smislu datiranja, mogu biti povijesnog i epigrafskog karaktera. Međutim, mora se odmah konstatirati da natpisi sepulkralnih spomenika, za razliku od drugih povijesno-epigrafskih elemenata, osim carskih gentilicija, ne poznaju historijska imena.[6]

Pouzdane povijesno-epigrafske elemente za datiranje sepulkralnih spomenika susrećemo na natpisima vojnika i veterana koji su sačuvali nazive vojnih jedinica u kojima su služili. Inače, treba još reći da na području Bosne i Hercegovine ne poznajemo nadgrobnih spomenika koji su pripadali periodu kada su ovi krajevi bili u sastavu provincije Illyricum, već svi pripadaju vremenu rimske okupacije ilirskih krajeva poslije dalmatinsko-panonskog rata (6–9. g. n. e.), kad se ova područja nazivaju rimskom provincijom Dalmacijom.[7]

[1] Bez obzira da li je u natpisu prisutno neko historijsko ime ili nije, svaki nadgrobni spomenik ili odlomak bilo koje druge kategorije spomenika može se, u smislu kulturno-povijesne dokumentacije, smatrati povijesnim izvorom koji će služiti u izučavanju naših krajeva u rimsko doba.

[2] Weynand 1902, 186 i d.

[3] Betz 1938; Rendić-Miočević 1948; Limentani 1973; Alföldy 1969, 27-30; Petrović 1975, 91.

[4] Braemer 1959, 23-24, 125 i d.

[5] Weynand 1902, 186-193.

[6] Potrebno je konstatirati da u nijednom sačuvanom natpisu osim gentilicija ne susrećemo carska ili druga poznata historijska imena, ukoliko ne uzmemo imena ilirskog vođe Batona (Bato).

[7] Vidi bilješku 9.

1. Povijesno-epigrafski elementi na vojničkim natpisima

Nakon dalmatinsko-panonskog rata rimska uprava ostavlja neko vrijeme radi pacifikacije ilirskih krajeva dvije poznate legije: VII (Gardun)[8] i XI (Burnum),[9] koje su učestvovale u ovom ratu. Pored ovih legija za antičku povijest krajeva Bosne i Hercegovine važnu je ulogu imao logor na Humcu.[10]

U njemu su boravile auksilijarne jedinice rimske vojske, a prije njih i odjeli nekih legija.[11] Iz ovog kraja i samog Humca posjedujemo najveći broj nadgrobnih spomenika podignutih veteranima (T. 2, 10; S. 7, 8, 10, 12) i vojnicima (S. 4, 5, 6), koji su služili u ovim jedinicama, a pripadali su raznim krajevima Rimskog Carstva[12] (K. I, II).

Legija VII napušta krajeve Dalmacije 60-tih godina i prebacuje se u Viminacium.[13] Malo kasnije dalmatinsko područje napušta i legija XI, negdje oko 69/70. godine.[14]

U natpisima stela veterana VII i XI legije (S. 1, 7, 8, 12; T. 2) nalazimo posebno važan epigrafski podatak, koji je dobio povijesno značenje i koji olakšava tačnije datiranje ovih sepulkralnih spomenika. Naime, ove dvije legije su 4–2. g. n. e. otkazale poslušnost namjesniku Dalmacije L. Aruntiju Skribonijanu da se bore protiv cara Klaudija, koji je imao dobre izglede za prijestolje. Tako car Klaudije, radi velike odanosti, odlikuje 42. g. n. e. ove legije počasnim nazivom Cl(audia) p(ia) f(idelis).[15] Prema tome, ako nalazimo u natpisima da je veteran ili vojnik bio pripadnik VII i XI legije bez počasnog atributa Cl(audia) p(ia) f(idells), onda sepulkralni spomenik može biti podignut u vremenskom razdoblju između 9. i 42. g. n. e. (T. 2; S. 1, 7, 8). Međutim, ako nalazimo u natpisu da je vojnik ili veteran pripadao VII ili XI legiji Cl(audia) p(ia) f(idelis), onda smo sigurni da je nadgrobni spomenik nastao poslije 42. g. n. e., odnosno do odlaska ovih legija u druge provincije, ili koju godinu kasnije (T. 10).[16]

Odlaskom ovih legija od vremena Flavijevaca ove krajeve osiguravaju auksilijarne vojne jedinice čiju prisutnost vidimo u njihovim sepulkralnim spomenicima (T. 8; S. 4, 5, 6).

Cohors III Alpinorum (T. 8; S. 4) došla je u logor na Humac za vrijeme Flavijevaca. Učestvuje u zamjeni legije VII i XI Cl(audia) p(ia) f(idelis) na području antičke Dalmacije. Sjedište ove konjaničke kohorte nalazimo u II st. n. e. u Andetriumu[17] što ukazuje da je boravila na Humcu samo kratko vrijeme. Oko 200. g. n. e. napušta Andetrium i prebacuje se u Panoniju.[18] To svjedoči da sepulkralni spomenici vojnika ili veterana, koji su pripadali ovoj kohorti, nastaju u vremenskom razdoblju između njezina dolaska na Humac u logor i napuštanjem ovog logora odlaskom u Andetrium. To bi, dakle, odgovaralo 60-tim ili 70-tim godinama do početka II st. n. e.

Cohors I Lucensium (S. 5) nalazila se u našim krajevima prije 80-tih godina n. e. što govori da spomenici njezinih vojnika u krajevima Narone nastaju u vremenskom razdoblju od njezina dolaska (doba Flavijevaca) do 80-tih godina.[19] Kohorta nosi naziv grada i pokrajine u Španiji (K. II).

Cohors I Bracaraugustanorum (S. 6) nosi naziv grada i pokrajine u sjeverozapadnom dijelu današnje Portugalije (K. II). Ova kohorta je napustila područje Narone s legijom IIII Flavia felix 80-tih godina n. e.[20] Stoga su sepulkralni spomenici njezinih vojnika nastali u vremenskom razdoblju između njezina dolaska, a to bi odgovaralo vremenu dolaska auksilijarnih jedinica u logor na Humac do 80-tih godina n. e., kad je napustila ovo područje.[21]

Cohors I Belgarum (S. 29, 47, 109) došla je u castrum na Humac iz Germanije početkom II st. n. e.[22] Manji odjeli su stacionirani u Gardunu i Andetriumu.[23] Budući da nadgrobne spomenike njezinih vojnika susrećemo dalje od III st. n. e., pa bi to zapažanje govorilo da je ova kohorta u III st. n. e. morala napustiti ove krajeve.[24] Prema tome su nadgrobni spomenici njezinih pripadnika mogli nastati u II st. n. e. kad

[8] Betz 1938, 8, 37; Ritterling u RE XII, 1924, 1236, 1616.

[9] Betz 1938, 67-70; Reisch 1913, 112-135; Ritterling 1925, 1691-1694; Abramić 1924, 221 i d.

[10] Patsch 1922, 56; Patsch 1914, 162-167.

[11] Zaninović 1967, 66.

[12] Zaninović 1967, 66. Cohors I Belgarum, cohors I Lucensium (Španjolska), cohors III Alpinorum, cohors Bacaragustanorum (Portugalska). Vidi Kartu I i II; Suić 1970, 120. Za razliku od vojnika XI legije koji su bili većinom iz Italije i zapadnih provincija, u legiji VII bilo ih je, izgleda, najviše iz Male Azije. Vidi i Zaninović 1967, 64.

[13] Zaninović 1967, 64 i bilješka 171 gdje se iznosi literatura o povijesti ovih legija (VII i XI CpF).

[14] Suić 1970, 121; Zaninović 1967, 64 i bilj. 171 u kojoj se donosi literatura o historiji legije VII i XI (CpF).

[15] Patsch 1914, 168-169; Suić 1953, 20; Zaninović 1967, 64.

[16] Vidi bilješku 98.

[17] Patsch 1896, 6, 10 i d.; Alföldy 1962, 259; Cichorlus 1899.

[18] Vidi prethodnu bilješku 100.

[19] Zaninović 1967, 66; Patsch 1896, 21-22.

[20] Patsch 1896, 229; Cichorius 1899, 13.

[21] Betz 1938, 48; Ritterling 1925, 1540-42; Zaninović 1967, 64, 65.

[22] Patsch 1896, 12-14; Cichorius 1899, 12; Alföldy 1962, 266; Zaninović 1967, 67.

[23] Vidi prethodnu bilješku 105.

[24] Ibid.

se već nalaze u našim krajevima, do njezina odlaska ili najkasnije do sredine III st. n. e.

Cohors II militaria dalmatarum (S. 49) napustila je ovo područje u toku I st. n. e., a trag svog boravka na području Narone ostavila je vjerojatno u sepulkralnom spomeniku veterana koji je služio u jednoj od njezinih centurija.[25]

Legio I Adiutrix boravila je u vrijeme cara Hadrijana u Gornjoj Panoniji (Pannonia superior).[26] Jedan odjel ove legije stacioniran je u logoru na Humcu s jednim odjelom legije II Adiutrix,[27] te bi nadgrobni spomenici ove legije datirali u period njezina stacioniranja na Humcu u prvoj polovini III st. n. e.

Legio II Adiutrix (T. 6) u II i III st. n. e. ima sjedište u Aquincumu.[28] Prema tome se "secundes" na titulu iz Glavatičeva odnosi najvjerojatnije na legiju II Adiutrix, kad je boravila u Aquincumu, jer se u natpisu titula spominje i municipium Bassianae nedaleko od Sirmiuma.[29]

2. Onomastički elementi

Na spomeniku kultnog, sepulkralnog ili nekog drugog karaktera, sadržaj natpisa predstavlja njegov najvažniji, a ime njegov najbitniji dio. Na velikom broju naših nadgrobnih natpisa uočavamo više tipova ili varijanti onomastičkih formula, koje pripadaju jednom određenom vremenskom razdoblju, pa će se kao epigrafski elementi iznijeti u svrhu svestranijeg sagledavanja pitanja datiranja i kronologije sepulkralnih spomenika.

Prema shemi i sadržaju vojnički sepulkralni natpisi se diferenciraju od drugih nadgrobnih natpisa. Međutim, na vojničkim i nevojničkim natpisima ipak susrećemo neke zajedničke elemente. To su, u prvom redu, natpisne formule i onomastički elementi, posebno gentiliciji, koji u imenskoj formuli romaniziranog stanovništva sačinjavaju jedan njezin dio, a u pogledu datiranja pouzdan epigrafski elemenat povijesnog karaktera.[30]

Carski gentilicij koji se javlja na spomenicima spada među povijesno-epigrafske elemente za datiranje. Njegovo prisustvo u imenskim formulama je posljedica masovnog podarivanja građanskog prava (civitet) podanicima Carstva od strane rimskih careva prvog (Iulii, Claudii, Flavii), drugog (Aelii, po koji Aurelii) i trećeg stoljeća (Septimi i Aurelii). Tako u ovom onomastičkom elementu, u pogledu datiranja sepulkralnih spomenika, dobivamo historijsko-epigrafski elemenat terminus post quem ili terminus ante quem non.

2. 1. Onomastika na stelama vojnika i veterana

Natpise na stelama vojnika i veterana I st. n. e. s područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba u nekoliko onomastičkih formula karakterizira odsustvo pojedinih onomastičkih elemenata. Tako u natpisima stela, koje datiraju između 9. i 42. god. n. e., odnosno do sredine I st. n. e., vidimo da se onomastička formula veterana i vojnika sastoji od prenomena, gentilnog imena, patronimika, tribusa i domicilija (S. 7, 8; T. 2). Međutim, od sredine I st. n. e. izgleda da imenska formula vojnika i veterana postaje promjenljiva odsustvom onomastičkih elemenata. Konfrontirajući tako onomastičke formule na natpisima stela do sredine I st. n. e. sa imenskim formulama na natpisima stela od sredine I st. n. e., uočava se da onomastički elemenat prenomen (praenomen) postaje nestalan jer ga ne nalazimo na natpisima vojnika iz druge polovine I st. n. e. (S. 4, 5, 6, 29), da bi ga opet našli u onomastici veterana na natpisu stele iz Borasa (S. 10) iz I st. n. e.[31] u doba Flavijevaca.

Drugi nestabilan onomastički elemenat je kognomen (cognomen). Naime, na vojničkim natpisima u razdoblju između 9. i 42. godine n. e. uočavamo ispuštanje onomastičkog elementa kognomena (T. 2; S. 1, 7, 8, 19). To ukazuje da je ova onomastička pojava karakteristična za period do sredine I st. n. e, pa se imenska formula vojnika ili veterana iz toga vremena sastoji od prenomena, gentilnog imena, te patronimika, odnosno filijacije /C(aius) Licinius C(ai) f(ilius)/, itd.[32] (S. 1).

Međutim, kod natpisa vojnika i veterana iz druge polovice I st. n. e., za razliku od natpisa do sredine I st. n. e. uočavamo karakterističnu onomastičku pojavu, prisustvo kognomena /M(arcus) Antonius Maximus/ (S. 10). Uz ovu konstataciju treba reći da se kognomen u onomastici vojnika, odnosno veterana, javlja već prije 42. g. n. e., o čemu pouzdano svjedoči onomastika odsluženog vojnika VII legije na ulomku stele iz Humca /C(aius) Valerius C(ai) f(ilius) Dento/ (S. 12), ili u

[25] Patsch 1896, 20-21; Alföldy 1962, 286; Zaninović 1967, 66-67.
[26] Patsch 1914, 162, 170; Betz 1938, 41 (leg. I adiutrix); Ritterling 1925, 1380-1403; Mocsy 1962, 616.
[27] Patsch 1914, 162.
[28] Betz 1938, 42-43; Pinterović 1978, 47-48.
[29] Patsch 1914, 170, Sl. 38; Mirković 1962, 321.
[30] Weynand 1902, 193-196; Rendić-Miočević 1948, 44; Alföldy 1969, 27-28; Zaninović 1967, 82 i d.; Petrović 1975, 71 i d.
[31] Limentani, 1973, 155 i d.; Alföldy 1969, 27 i 28; Petrović 1975, 72-73.
[32] Petrović 1975, 72-75.

jednom drugom primjeru što nije slučaj u onomastici vojnika i veterana iz prve polovice I st. n. e., da uz kognomen imamo domicilij (domicilium) /Ti(berius) Claudius Ligomarus Carstimari f(ilius), Claudia Salinis/.[33] To, dakle, znači da se ne može pouzdano tvrditi da je pojava kognomena onomastička karakteristika flavijevskog perioda, odnosno, izostavljanje kognomena značajka predflavijevskog doba, već se može konstatirati da se onomastički elemenat kognomen u onomastici vojnika ili veterana počinje javljati u predflavijevskoj epohi, vjerojatno oko 40-tih god. n. e., a sigurnije od doba Flavijevaca (S 10).[34] To se, isto tako, odnosi i na izostavljanje tribusa i domicilija u onomastici vojnika i veterana, o čemu ilustrativno govori onomastika vojnika Ti. Klaudija Ligomarusa. Naime, čini se da se ovaj postepeni proces izostavljanja ovih onomastičkih elemenata počinje javljati već od perioda Flavijevaca (S. 4, 5, 6, 7, 29), a možda i ranije, jer u onomastici veterana VII legije na steli iz Humca (S. 12) ne nalazimo ove onomastičke elemente koji su za to doba sastavni dijelovi vojničkih imenskih formula (T. 2; S. 1, 7, 8, 21).[35] Možda su izostavljena ova dva elementa zato što se radi o dedikantu, tj. o živom čovjeku. Prema tome, izgleda da svim ovim onomastičkim manifestacijama treba dati širi vremenski dijapazon u I st. n. e., a konačno nestajanje ovih elemenata iz vojničke onomastike dolazi u Hadrijanovo doba.[36]

Možda u nazivima kohorta I Luce(nsium) (S. 5) ili I Bracaraugustanorum (S. 6) trebamo gledati već proces izostavljanja onomastičkih elemenata, koji su ulazili u sastav vojne onomastike, kao što su tribus i domicilium, pa bi u takvim nazivima vojnih jedinica imali uključen istovremeno tribus i domicilium vojnika umjesto samog unošenja ovih elemenata, kao što nalazimo u natpisima vojnika i veterana iz prve polovice I st. n. e. (S. 1, 7, 8 itd.).[37]

Međutim, ako u natpisima vojnika ili veterana ne susrećemo više onomastičke elemente tribus i domicilium, onda te spomenike vojnika i veterana prema prethodnim konstatacijama datiramo u period vladavine cara Hadrijana (117–138) ili poslije njega.[38] No, ako, pak, unutar onomastičke formule vojnika ili veterana nalazimo samo domicilium (S. 29), onda nadgrobni spomenik može nastati u periodu prije vladavine cara Hadrijana, ili, ako toga elementa nema, a pripada vojnoj jedinici, npr. coh(orti) I Belgarum (C. 3; S. 47), taj nadgrobni spomenik može nastati u doba vladavine cara Hadrijana ili poslije njega, najkasnije do sredine III st. n. e.[39]

Slično pokazuje onomastika veterana na natpisu stele iz Dubrave (S. 49), pa je, vjerojatno, i taj ulomak stele nastao u drugoj polovici II st. n. e. Tako bi se na kraju moglo ustvrditi da se onomastika vojnika (S. 17; T. 20) i veterana (S. 13, 35, 43) poslije epohe Hadrijana (117–138) približava, odnosno, postaje jednaka onomastici ostalih rimskih građana II i III st. n. e., s tim što se još zadržava oznaka vojne jedinice (T. 20, S. 17, 35, 13).[40]

2. 2. Onomastika na spomenicima rimskih građana

Uočavamo da onomastičke formule koje smo pratili na natpisima stela vojnika i veterana I st. n. e. ne poznaju klasičnu tročlanu onomastičku formu imena rimskog građanina – tria nominas praenomen, nomen gentile i cognomen. Ovu onomastičku formu u natpisima na nadgrobnim spomenicima ranijeg doba gotovo redovno prati i filijacija. U vezi s tim zanimljivo je spomenuti da se u onomastici veterana VII legije u natpisu stele iz Humca (S. 12) javlja filijacija, dok se ovaj elemenat ne javlja u onomastici veterana XI legije Cl(audia) p(ia) f(idelis) iz kraja I st. n. e., odnosno javlja se kod dedikanta njegova sina i to na kraju iza kognomena (S. 10). Pravilnu upotrebu filijacije kod onomastičkih forma tria nomina susrećemo u natpisu ulomka titula iz Žitomislića (T. 11) i u natpisu cipusa iz Stoca (C. 12). Međutim, u kasnijem periodu ovaj elemenat u pisanju onomastičke forme imena dolazi na kraj (T. 10; S. 43, 38) ili se gubi (T. 13; S. 38). Filijacija se, dakle, javlja samo uz tročlanu mušku onomastičku formulu. Ona nestaje zajedno s klasičnim rimskim tria nomina.[41]

To znači da pravilnu upotrebu filijacije susrećemo u natpisu stele iz Humca (S. 12) dedikanta – veterana

[33] Petrović 1975, 74.

[34] Petrović 1975, 75, 74. Izneseni primjeri očito pokazuju nesigurnost u vezi s ovim pojavama unutar onomastičkog sistema kod vojnika i veterana. Može se samo tvrditi da primjeri očituju malobrojnost u tom pogledu, odnosno, o iznimkama, i potvrđuju gornju tvrdnju.

[35] Petrović 1975, 72-74.

[36] Petrović 1975, 75-74; Zaninović 1967, 67.

[37] U onomastici navedenih vojnika, izgleda, nije trebalo unositi jedan od dva ili oba elementa, jer u samom nazivu jedinice indirektno se uključuju oba navedena imenska elementa koji dolaze kao sastavni dio uz ime vojnika ili veterana (S. 5, 6). Vidi bilješke 102, 105, 104. Petrović 1975, 73-74.

[38] Petrović 1975, 74; Zaninović 1967, 67.

[39] Vidi bilješku 121. Razlog ovoj promjeni vidimo u novačenju domaćih mladića, odnosno od mladića iz krajeva u kojima su stacionirale rimske vojničke jedinice.

[40] Iznesena problematika o tribusu i domiciliju kod vojnika kao elementima vojničke onomastike izgleda da postaje nesigurna na prelazu iz I u II st. n. e. (Vidi: Petrović 1975, 74).

[41] Thylander 1952, 77-81; Alföldy 1969, 27; Cambi 1969, 101.

VII legije iz prve polovice I st. n. e., filijaciju s tribusom u natpisu ulomka titula iz Žitomislića (T. 11) iz druge polovice I st. n. e., te na cipusu iz Stoca (C. 12) također iz kraja I st. n. e. Filijacija je prisutna i pravilno upotrijebljena na natpisu are iz Dretelja iz kraja I i samog početka II st. n. e. (A. 1). Dakle, samo na ulomku titula iz Žitomislića nalazimo filijaciju s tribusom, dok su ostali bez tribusa.[42] Upotrebu filijacije u onomastici pokojnika susrećemo u natpisu stele iz Založja, i to u III st. n. e., ali posve na kraju (S. 43). Sve ove promjene u vezi s rimskom onomastikom tria nomina ne dešavaju se samo u našim krajevima, nego su primijećene i u drugim rimskim provincijama, tako da pravilna upotreba filijacije i drugih elemenata u rimskoj onomastici, izgleda, nestaje već u početku II st. n. e.[43] Prema tome, može se konstatirati da onomastička forma tria nomina ne mora uvijek upućivati na period ranog doba Carstva.

Onomastičku formu tria nomina nalazimo isto tako u imenu oslobođenika (libertina). Umjesto filijacije u natpisu stele oslobođenika iz Podastinja (S. 20) susrećemo C(ai) libertus. Ovakvo uzimanje patronova imena pripada periodu ranog doba Carstva,[44] dok bi mlađa forma imala na kraju imena oslobođenika samo libertus, i to bez imena patrona.[45]

Iznijeli smo varijante troČlanih forma imena kod kojih dolazi pravilna, kao i nepravilna upotreba onomastičkog elementa filijacije u natpisima sepulkralnih spomenika I, II i III st. n. e. Među njima susrećemo, također, jednu onomastičku formu imena tria nomina s prenomenom i gentilnim imenom cara Vespazijana T(itus) Fl(avius) (C. 12). Pojava ovih onomastičkih elemenata u autohtonoj ilirskoj onomastici upućuje na romanizaciju domaćeg stanovništva od strane cara Vespazijana i njegove carske kuće u našim krajevima koncem I st. n. e.[46] Carske prenomene i njihova gentilna imena nalazimo i od drugih rimskih careva koji su podarivali domaćem stanovništvu rimski civitet.[47]

TroČlanu (tria nomina) onomastičku formu rimskih imena nalazimo u natpisima sepulkralnih spomenika i bez elemenata filijacije.[48] Ovu troČlanu onomastičku formu imena karakteriziraju carski prenomen i carsko gentilno ime /Tib(erius?) Cl(audius) Maxi(mus)/ (C. 5); /T(itus) Fl(avius) Maxiarcus/ (T. 9); /M(arcus) Ulpius Severus/ (S. 22); /P(ublius) Ael(ius) Verus/ (S. 33); M(arcus) Aurel(ius) Optatus. Prenomen i gentilno ime koje nosi i car Karakala upućuje da su brojni Aurelijevci došli do građanskog prava i u toku II st. n. e.,[49] ili ipak se gentilno ime proširilo najviše poslije Konstitucije.[50]

Međutim, troČlana onomastička forma imena s filiusom na kraju Q(uintus) Valerius Valerianus (S. 38) pokazuje da je rimski civitet dobio prije Karakaline Konstitucije i to od ugledne rimske obitelji Valerius.[51] Prema tome, može se konstatirati da se klasična troČlana (tria nomina) onomastička forma imena rimskih građana prestaje pravilno upotrebljavati s onomastičkim atributima tribusom i karakterističnom filijacijom već od kraja I i početkom II st. n. e., a upotreba filijacije postaje rijetka i nepravilno upotrebljena u kasnijim stoljećima na kraju iza kognomena (na primjeru Valerianus Probi filius)[52] (S. 36). Ove promjene, izgleda, nastaju unošenjem carskih gentilicija u onomastički sistem autohtonog stanovništva kojima se podjeljuje civitet, o čemu svjedoče prethodne onomastičke troČlane forme imena građana s rimskim civitetom unutar kojih ne susrećemo spomenutih onomastičkih atributa osim prenomena, gentilnog imena i kognomena.[53]

Poslije troČlane onomastičke rimske formule koja je, izgleda, postepeno izbacivala onomastičke elemente tribus i filijaciju u natpisima sepulkralnih spomenika, javlja se dvoČlana onomastička formula (duo nomina), koja se sastoji samo od nomena i kognomena. Do ove promjene dolazi ispuštanjem prenomena u troČlanoj onomastičkoj formuli, a kod domorodačkog stanovništva carski gentilicij izbacuje gentilno ime koje u dvoČlanoj formuli postaje onda kognomen Ael(ius) Rufus (S. 26), Aurelius Probus (S. 16); Sept(imia) Matisa.[54] Zanimljivo je spomenuti da se javlja i ranije o čemu svjedoči gentilno ime Ulpius.[55] To znači da se dvoČlana onomastička formula počinje javljati već u II st. n. e. i kontinuirano nastavlja do početka III st. n. e.,

[42] Cambi 1969, 101; Cambi 1975, 302-504.
[43] Cambi 1975, 505; Alföldy 1969, 27-28.
[44] Alföldy 1969, 26.
[45] Alföldy 1969, 28.
[46] Rendić-Miočević 1948, 44-55; Alföldy 1969, 51-53.
[47] Rendić-Miočević 1948, 44-55.
[48] Treba konstatirati da klasičnu onomastičku formu rimskih imena prati redovito filijacija. Cambi 1975, 304.
[49] Rendić-Miočević 1948, 44-53, posebno str. 50, s. v. Aurelii.
[50] Rendić-Miočević 1948, 44 i 50.
[51] Rendić-Miočević 1948, 55.
[52] Cambi 1975, 302. Vjerojatno je u onomastici s pojavom filius isti slučaj kao i s tribusom, iako je od Hadrijana mnogo rjeđi. Primjer nalazimo u njegovoj pojavi na kraju onomastike, kad se onda gubi i na kraju nestaje. Vidi i 304; Cambi 1969, 101.
[53] Rendić-Miočević 1948, 44, a posebno primjenom Karakaline "Constitutio Antoniniana" 212 g. n. e.
[54] Rendić-Miočević 1948, 33-40, odnosi se na razvoj ilirske onomastičke formule; Cambi 1975, 304-305.
[55] Sergejevski 1957, 119-120.

odnosno do Konstitucije cara Karakale, kada gentilno ime, poslije ove odluke, u onomastici rimskog građanina, prestaje nositi i privilegije.[56] Dvočlana onomastička formula je najbrojnija i javlja se podjednako kod muškaraca i žena.[57]

Na natpisima sepulkralnih spomenika javlja se i jednočlana onomastička formula (S. 35, 37). Ovaj oblik imena dosta je rijedak, a dolazi u upotrebu, kako je već rečeno, poslije 21. god. n. e., kad gentilicium, u smislu privilegije, postaje bespredmetan.[58]

Iznesene varijante onomastičkih formula upućuju na razvoj autohtone ilirske onomastike pod uticajem rimske i grčke onomastike.

Tako, na primjer, na titulu iz Župče (T. 1) susrećemo romaniziranu ilirsku onomastičku formulu /Bato Licai f(ilius)/ za razliku od njegove žene, koja među imenima muškaraca čuva stari oblik imenske formule (Teuta Vietis).[59] Rimski način pisanja onomastičke formule u natpisu titula iz Župče još ne pokazuje da umrli Iliri iz obitelji Batona posjeduju rimski civitet, pa bi titul kronološki pripadao polovici I st. n. e. ili predflavijevskoj epohi, te ne bi mogao biti istovremen s cipusom iz Breze (C. 33).[60]

Drugi oblik onomastičke formule koju karakterizira osobno ime s patronimikom u genitivu bez filiusa nalazimo u natpisima urna na području Livna iz doba Hadrijana (117–138) Ael(ius) Titus Dasantis (U. 33)[61] (možda se ovaj oblik imenske formule sačuvao i do doba Karakale na ovom području). Za ovaj oblik imenske ilirske formule može se konstatirati da je karakterističan za krajeve primorske Dalmacije i jugozapadne Bosne,[62] dakle, u krajevima koji gravitiraju grčkim naseobinama na našoj obali, a s kojima je ilirsko stanovništvo u trgovini i drugim vidovima suradnje imalo direktne kontakte.[63] Tako bi ilirska onomastička formula s filiusom /Liccai f(ilius)/ govorila o rimskom uticaju na način pisanja ličnih imena,[64] a bez rimskog civiteta, kronološki bi pripadala ranom dobu Principata.[65] Međutim, pisanje ilirskih ličnih imena s patronimikom (Titus Dasantis – U. 33) govorilo bi o snažnom uticaju grčke imenske formule među Ilirima prije rimske okupacije na ovom području i koja se zadržala dugo, sve do Hadrijana (117–138),[66] a počela se ponovo vraćati na stare oblike poslije Karakale.[67]

3. Sepulkralne formule

U natpisima sepulkralnih spomenika s područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba susrećemo epigrafske formule, koje ulaze gotovo redovito u sastav, odnosno sadržaj sepulkralnih natpisa, a u kronološkom pogledu postaju jedan od važnih epigrafskih elemenata za datiranje nadgrobnih spomenika. Među ove sepulkralne formule ubrajamo formulu D(is) M(anibus) i zaključnu formulu h(ic) s(itus-a) e(st), dok ostale zaključne formule i skraćenice dobivaju kronološki karakter u širem kontekstu natpisa.

3. 1. Formula DM

Ovu sepulkralnu formulu odvojili smo od ostalih nadgrobnih formula, jer se predstavlja kao značajan epigrafski indikator kod datiranja spomenika. U natpisima sepulkralnih spomenika piše se najčešće u obliku skraćenice DM, odnosno D(is) M(anibus) (T. 4, 12; S. 21, 35, 58, 3; C. 1, 4; U. 8, 23; itd). Njezin kronološki značaj leži upravo u tome što se ova formula ne javlja redovito u natpisima sepulkralnih spomenika Bosne i Hercegovine, već se počinje javljati u početku II st. n. e.[68]

O tome pouzdano svjedoče vojnički nadgrobni spomenici I st. n. e. u čijim je natpisima odsutna ova formula (T. 2; S 1, 7, 8, 4, 5, 6, 10). To isto očituju i nevojnički sepulkralni natpisi (S.12; C. 33; T. 11). Međutim, izgleda da se konsekrativna nadgrobna formula D(is) M(anibus) počinje redovito javljati u natpisima sepulkralnih spomenika od doba Hadrijana, a neredovno od kraja I st. n. e. do Hadrijana (T. 3, 9, 10; S. 29, 20, 52; A. 1; C. 33), jer imamo sepulkralnih spomenika

[56] Sergejevski 1957, 118-120; Šašel 1963, 79, No 163 i 164; Cambi 1975, 310. Slična je kronološka pojava onomastičkih formula i na sarkofazima Salone. Rendić-Miočević 1948, 51; Zaninović 1967, 84.

[57] Prema sačuvanoj onomastici na sepulkralnim spomenicima podjednako se javlja ovaj tip onomastičke formule kako kod muškaraca, tako i kod žena.

[58] Pojava ista kao i na sarkofazima s područja Salone. Cambi 1975, 307 i d.; Rendić-Miočević 1948, 51; Zaninović 1967, 84.

[59] Vulić 1934, 40, br. 16; Rendić-Miočević 1948, 29.

[60] Rendić-Miočević 1948, 29. U natpisu je onomastička formula pokojnika romanizirana, ali samim tim ne očituju i rimski civitet, jer u onomastici ne posjeduju carski gentilicij. Sergejevski 1940, 141, br. 10. Sergejevski ispred imena Valens Varro(is) f(ilius) ne dopunjuje slova T i F. Međutim, Rendić-Miočević 1948, 49 dopunjuje s T(itus) F(lavius), pa bi princeps Dezitijata Valens Varronis prema ovom bio romaniziran i posjedovao bi rimski civitet za razliku od onih Batonovaca na titulu iz Župče. Stoga bi titul iz Župče bio i stariji.

[61] Rendić-Miočević 1948, 26-30, 31. Možda se na ovom području ovaj oblik imenske formule sačuvao i do doba cara Karakale.

[62] Rendić-Miočević 1948, 30-31.

[63] Rendić-Miočević 1948, 31.

[64] Rendić-Miočević 1948, 29. Vidi titul 1.

[65] Vidi bilješku 143.

[66] Vidi bilješku 144.

[67] Rendić-Miočević 1948, 51; Zaninović 1967, 84

[68] Weynand 1902, 186-190; Limentani 1973, 176; Petrović 1975, 82, D(is) M(anibus); Dimitrov 1942, 13-14.

iz početka II st. n. e. (C. 33; S. 29) u čijim natpisima ne nalazimo ovu formulu ili je pak susrećemo u natpisima na prelazu iz I na II st. n. e. (C. 25; S. 12, 29).[69] Stoga, u pojavi konsekrativne formule D(is) M(anibus) u natpisima, u smislu datiranja nadgrobnih spomenika, vidimo orijentacioni epigrafski elemenat koji se redovito počinje uvoditi od cara Hadrijana.

Konsekrativnu nadgrobnu formulu D(is) M(anibus) susrećemo u proširenom obliku D(is) M(anibus) S(acrum) (T. 4, 5, 6, 14, 15, 17; S. 105, 69, 66; C. 2; U. 28). U odnosu na prvi oblik ove formule, ovaj je daleko rjeđi. Inače, izraz sacrum više se upotrebljava u epigrafiji kultnih spomenika. Pojam sacrum upućivao bi na posmrtni kult živih o pokojnicima. Prošireni oblik posmrtne formule DMS relativno je najzastupljeniji u natpisima titula, a najmanje na urnama i cipusima. Prema sačuvanim natpisima (S. 109; T. 4, 6) ovaj se oblik konsekrativne formule javlja najranije krajem II i početkom III st. n. e.[70]

Treba konstatirati da je proširena konsekrativna formula D(is) M(anibus) S(acrum) više prisutna u natpisima sepulkralnih spomenika s područja Primorja, nego u unutrašnjim krajevima (T. 4, 6; S. 109).

Pored ovih oblika formula na natpisima sepulkralnih spomenika Bosne i Hercegovine u rimsko doba poznajemo još dva oblika nadgrobnih posvetnih formula. Jedna je u sastavu D(is) M(anibus), a glasi: D(is) M(anibus) et perpetue securitati. Susreće se pouzdano u natpisima III st. n. e.[71] Kod nas je poznata na natpisu iz Miloševca.[72] U našoj zemlji je prisutna u natpisima Gamzigrada i Viminaciuma.[73] Poznata je i u natpisima zapadnih provincija.[74]

I četvrti oblik posvetne nadgrobne formule vidimo u D(is) I(nfernis) M(anibus). Ovaj oblik direktno upućuje na posvetu podzemnim bogovima, a nalazimo je u natpisu ulomka stele iz Cele.[75] Ovaj oblik konsekrativne sepulkralne formule poznat je i u drugim krajevima naše zemlje.[76] Njezina pojava pada u III–IV st. n. e.[77]

[69] To znači da spomenuta konsekrativna formula ima svoj kronološki period, kad se redovito ne unosi u natpise. To se može smatrati vrijeme poslije flavijevskog perioda ili na prelazu iz I na II st. n. e. do doba Hadrijana (117–138). Vidi bilješku 151.

[70] U natpisima sepulkralnog karaktera s područja Bosne i Hercegovine ova formula se javlja krajem II i početkom III st. n. e., dok se u nekim provincijama može javiti i ranije. Vidi: Weynand 1902, 189-190; Dimitrov 1942, 14-15; Petrović 1975, 82.

[71] Sergejevski 1957, 117-118.

[72] Vidi bilješku 154.

[73] Petrović 1975, 83.

[74] Petrović 1975, 83. Vidi kod njega sabranu literaturu.

[75] Sergejevski 1934, 8, br. 6.

[76] Petrović 1975, 83.

[77] Petrović 1975, 83.

3. 2. Formula HSE

Poslije konsekrativne formule D(is) M(anibus), u smislu datiranja, kao epigrafski elemenat, dolazi na prvo mjesto zaključna formula H(ic) S(itus) seu S(ita) E(st). Posebno je karakteristična za sepulkralne spomenike I st. n. e. (T. 2, 8; S. 1, 4, 5, 7, 8 itd.). Osim na stelama i titulima prisutna je u natpisima urna (U. 5, 6, 10, 19, 21, 30) i cipusa (C. 8). Podjednako je zastupljena na natpisima stela i urna, a manje na titulima i cipusima. Zanimljivo je spomenuti da je veoma zapažena na urnama s područja Japoda, dok je u drugim unutrašnjim krajevima Bosne gotovo nema. Prisustvo ove formule na urnama s područja Japoda može se objasniti samo tako što je ovaj kraj, kao i primorska oblast, došao vrlo rano pod uticaj Rima,[78] ostavivši dublje tragove u sepulkralnoj epigrafiji ranijih natpisa. Zato se u ovim krajevima ova formula, odnosno skraćenica, najduže zadržala na urnama i stelama, pa je susrećemo i u III st. n. e. (S. 36, 38).

Na osnovi iznesenog može se tvrditi da je zaključna formula H(ic) S(itus-a) E(st) karakteristična za sepulkralne spomenike I st. n. e. (S. 1, 4, 5, 7 itd.).[79] Međutim, ona se može javljati i u natpisima sepulkralnih spomenika II (S. 71; C. 5) i III st. n. e. (S. 36, 38), samo više nema snagu epigrafskog elementa za datiranje sepulkralnih spomenika, odnosno ne može se odmah jedan sepulkralni spomenik, ako u njegovom natpisu nalazimo zaključnu formulu H(ic) S(itus-a) E(st) datirati u I st. n. e., kad sve druge povijesno-epigrafske i kulturne okolnosti ukazuju na spomenik II ili pak III st. n. e.[80] Osim toga, treba konstatirati da se zaključna formula ne javlja u svim krajevima (S. 20, 45) niti u natpisima u isto vrijeme, pa se već u II st. n. e., osim u krajevima Japoda (S. 36, 37, 38, 71) izostavlja u natpisima sepulkralnih spomenika.

3. 3. Ostale skraćenice

Formula T(estamento) F(ieri) I(ussit) u skraćenom obliku TFI nalazi se najviše u natpisima vojničkih spomenika I (S. 4, 7) i samog početka II st. n. e. (S. 29; C. 3). S obzirom na formulu HSE javlja se rjeđe. Još je manje prisutna formula I st. n. e. F(aciendum) C(uravit), koja prema skraćenici TFI stoji u međusobnoj vezi (S. 10).[81]

[78] Sergejevski 1965, 121-125; Sergejevski 1950, 64-65; Marić 1968, 32-35, 50 i d.

[79] Weynand 1902, 196; Dimitrov 1942, 18; Petrović 1975, 79-60; Limentani 1973, 176.

[80] Alföldy 1969, 28; Petrović 1975, 82.

[81] Weynand 1902, 197; Alföldy 1969, 28; Petrović 1975, 82.

Osim navedenih formula na sepulkralnim natpisima nalazimo veliki broj složenih formula u skraćenim oblicima, od kojih će se iznijeti samo neke. One svojim prisustvom u natpisima karakteriziraju dva vremenska kulturno-povijesna razdoblja: rano i kasno doba Principata.[82]

Tako, na primjer, imamo sličnu formulu u više kombinacija: VI(v)us P(osuit) SI(bi) (S. 35); V(ivus) F(ecit) SIB(i) (S. 47); V(ivus) F(ecit) (S. 71); T(itulum) F(ecit) (C. 33); SE VIVO SIBI ET SUIS FE(cit) (S. 22; C.12). Pojave ovih formula kronološki pripadaju II i III st. n. e.[83]

Glagol ponere u skraćenom obliku P(osuit) (S. 12) ili Heredes posuerunt (S. 1); Heres P(osuit) (S. 4, 5) može upućivati i na doba ranog Principata.[84]

Oblici patri (C. 12) i matri (C. 1) mogu također upućivati na period ranog doba Principata,[85] dok parentes (S. 44, 77) i parentibus (S. 26, C. 6; T. 18) dolazi najčešće u doba kasnog Principata.[86]

Na natpisima sepulkralnih spomenika nalazimo brojne izraze koji govore o moralnim kvalitetama pokojnika. Ovo isticanje je karakteristika doba kasnog Principata.[87] Iznijet ćemo one najpoznatije B(ene) M(erenti) (S. 30; T. 3, 4; C. 12; U. 20), P(ro) P(ietate) (S. 23; C. 8); pientissimus (C. 8, 12, 34); carissimus (U. 7, 44), infelicissimus (U. 8, 21) i dignissimus (S. 108). U najviše slučajeva pripadaju II i III st. n. e., a neki od ovih izraza karakteriziraju i IV st. n. e. (S. 24).[88]

Epigrafski elemenat koji govori o starosti pokojnika je godina starosti izražena genitivom AN(norum), A(nnorum) (S. 1, 4, 5 itd.) ima kronološki karakter i javlja se u natpisima sepulkralnih spomenika doba ranog Principata.[89] Međutim, AN(norum) svixit (S. 2, 13; U. 32, 38; C. 3) ili defunctus, (S. 34, 52; U. 33, 45; C. 5, 6) je izraz koji odgovara II i III st. n. e.[90]

Osim ovih načina izražavanja godina starosti pokojnika u natpisima susrećemo još nekoliko formi. To je: P(lus) M(inus) AN(orum) (S. 54) i tulit aetatis suae annos (S. 109). Ove formule pripadaju, također, dobu kasnog Principata.[91] Ovom dobu pripada i srodna formula qui, quae vixit annos (U. 28, 44, 46, 37, itd.).

Na jednoj steli (S. 89) i na jednom titulu (T. 10) imamo formulu koja upućuje na violaciju groba. To je u skraćenom obliku HMHNS, odnosno H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equatur). Formula nije poznata na natpisima iz unutrašnjih krajeva Bosne i Hercegovine u rimsko doba, nego je susrećemo samo uz primorski pojas i to na području Narone, a pripada periodu doba ranog Principata.[92]

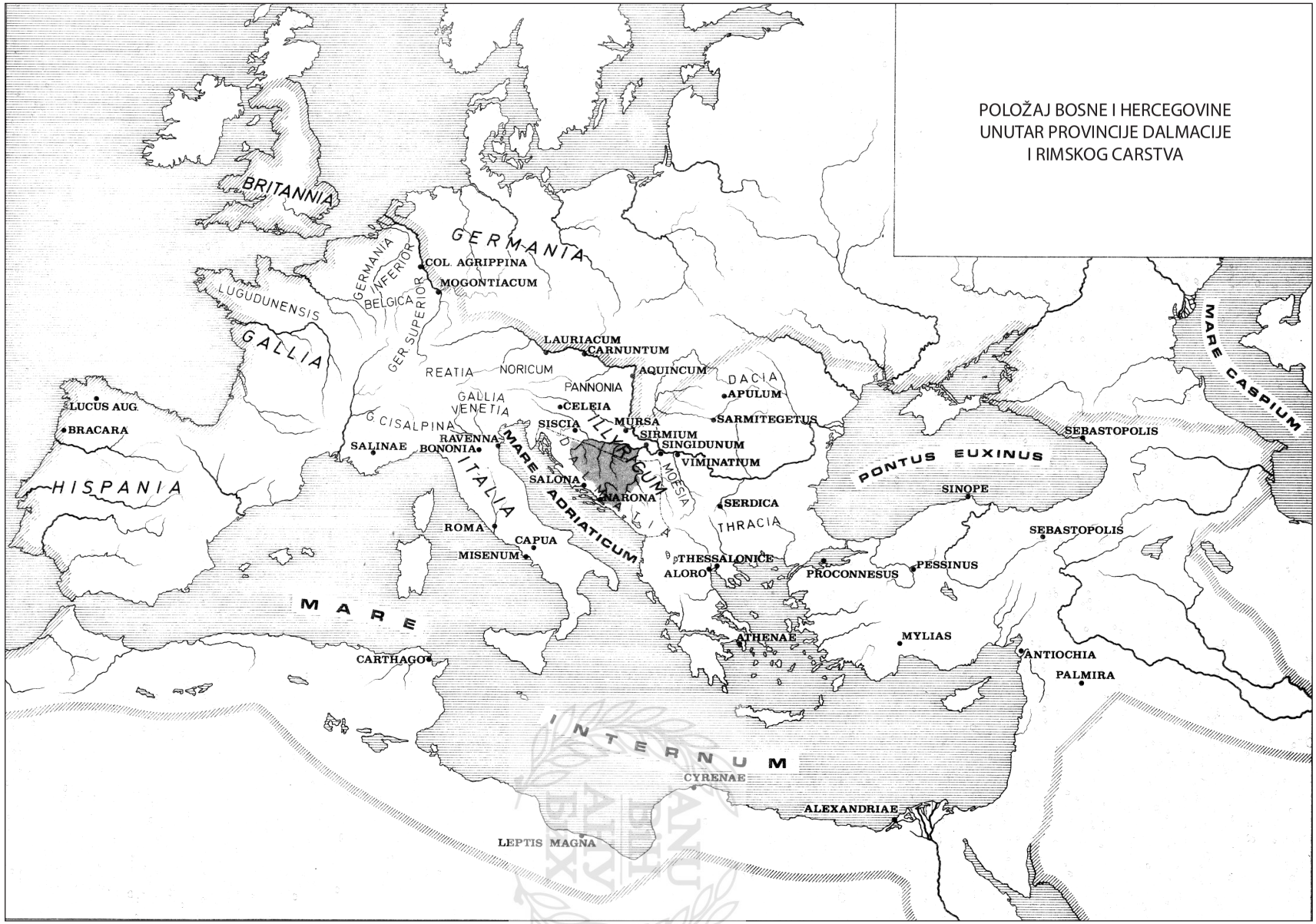
Iznesene sepulkralne formule i skraćenice od posvetne D(is) M(anibus), pa preko još starije H(ic) S(itus-a) E(st), u širem smislu, mogu okvirno poslužiti kao jedan od elemenata za datiranje sepulkranih spomenika.

ANU BiH АНУ БиХ

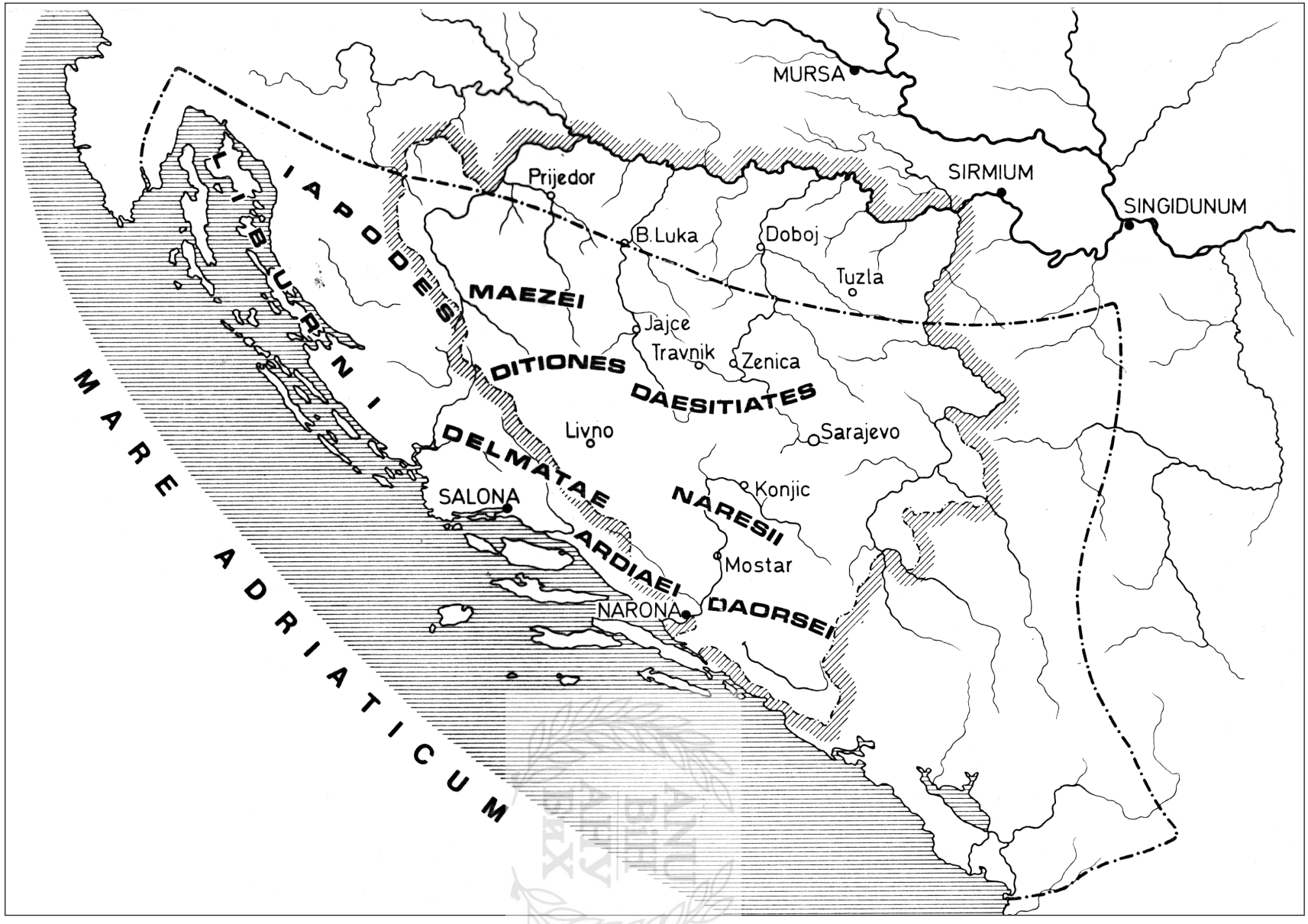
[82] Maškin 1951, 311, 462, 485.
[83] Alföldy 1969, 29; Petrović 1975, 78-83; Dimitrov 1942, 17-19.
[84] Alföldy 1969, 29; Dimitrov 1942, 19.
[85] Alföldy 1969, 29.
[86] Alföldy 1969, 29.
[87] Alföldy 1969, 29; Petrović 1975, 83.
[88] Alföldy 1969, 29; Petrović 1975, 83.
[89] Alföldy 1969, 29.
[90] Alföldy 1969, 30.
[91] Alföldy 1969, 30.
[92] Alföldy 1969, 30; Cambi 1975, 324 i d.

Karta I - Geografski položaj Bosne i Hercegovine prema rimskoj Dalmaciji i susjednim provincijama

Karta II - Položaj Bosne i Hercegovine s rimskom Dalmacijom pre¬ma ostalim provincijama i krajevima Rimskog carstva

Karta III – Prostor Bosne i Hercegovine sa prikazom etničkih grupacija stanovništva koje su ga naseljavale u vrijeme rimske okupacije.

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

IV. TITULI

Na području Bosne i Hercegovine tituli ne predstavljaju brojniju kategoriju sepulkralnih spomenika. To su kamene ploče četvrtastog oblika s uokvirenim natpisom, a ponekad s dekorativnom ukrasnom bordurom koja uokviruje natpis (T. 1-20). U ovu kategoriju sepulkralnih spomenika ubrajamo i one koji nemaju karakteristike titula, ali svojom veličinom odgovaraju njima.

Treba reći da se ovom kategorijom sepulkralnih spomenika nije bavio nitko. Izučavali su se isključivo s povijesno-epigrafskog stanovišta.[1]

Nalazišta titula prikazana su na topografskoj karti K. IV.

1. Kataloška obrada

1. ŽUPČA (Breza)
Titul se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Visokom. Veličine: vis. 1,15 m, šir. 0,87 m, deb. 0,22 m. Kamen kristalasti dolomit.

Titul predstavlja nadgrobni spomenik, odlomljen u donjem desnom i vrlo malo u gornjem lijevom kutu. S obzirom na sačuvanost natpisa, teško je pretpostaviti da titul nije profiliran, jer su strane natpisa odsječene, o čemu svjedoče slova na početku i kraju reda.

Natpis ima jedanaest redova slova:
BATONI LICCAI F(ilio) / TEUTA VISTIS /
SCENO BATONIS / MAXIME NATUS /
/s/CENOCALO BATONI/s/ F(ilio) /
/s/CAEVAE BATONIS F(ilio) /
/P/RORADO BATONIS F(ilio) CALLONI
BATONIS F(ilio) /
/s/CENUS BATONIS F(ilius) /
/mi/NIME NATUS EX EIS SI(bi et) /
/s/UIS DE SUA PECUNIA FIERI I(ussit)

Literatura: Vulić 1934, 40, br. 16; Rendić-Miočević 1948, 15.
I st. n. e.

2. LJUBUŠKI
Titul se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 160, Veličina; vis. 0,51 m, šir. 0,44 m. Kamen vapnenac.

Titul je uklesan u živu stijenu s običnom profilacijom.

Natpis sa šest redova slova:
L(ucius) HERENNI / US L(uci) E(ilius) PAP(iria) /
MULIADE / VET(eranus) LEG(ionis) VII /
AN(norum) LX STI(pendiorum) / XXX H(ic)
S(itus)
E(st)

Literatura: CIL, 8488 (6364); Patsch 1908, 111; Isti 1914, 167, Sl. 33.
Prije 42. g. n. e.

3. DOBRIČEVO (Bileća)
Natpis se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 427. Veličina: vis. 0,48 m, šir. 0,38 m, deb. 0,21 m. Kamen vapnenac.

Titul ima oblik kvadratične ploče okomitog položaja. Natpis se nalazi u jednostruko profiliranom okviru. Površinski je malo oštećen. Grube obrade.

Titul sa šest redova slova:
AELIA ZO / RADA H(ic) S(ita) / AN(norum) LX /
ZANATIS / ET TATTA M(atri) /
B(ene) M(e)R(en)T(i) F(ecerunt)

[1] Vidi literaturu za pojedini titul iznesen u katalogu ovih sepulkralnih spomenika. Slična je situacija i u krajevima rimske Dalmacije izvan našeg područja (vidi Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku itd.).

АНУ БиХ

Literatura: CIL, 14620; Patsch 1900, 172-173; Isti 1902, 105, Fig. 41.
II st. n. e.

4. SJEKOSE (Čapljina)
Fragment titula se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 674. Veličina: vis. 0,33 m, šir. 0,43 m, deb. 0,15 m. Kamen vapnenac.

Donji dio sepulkralnog titula je odbijen. Natpis ima okomit položaj. U profiliranom okviru se nalaze četiri reda slova, dok su peti i šesti red oštećeni, te ih je teško čitati.

Natpis:
D(is) M(anibus) S(acrum) / SEPTIMIAE /
PRIM(a)E BE(ne) M(e)R(enti) POSUIT / GLA[v]
IUS /
S.....CI

Literatura: Paškvalin 1958, 153-154, Sl. 1.
Kraj II i početak III st. n. e.

5. TASOVČIĆI (Čapljina)
Nadgrobni titul se čuva u Arheološkoj zbirci na Mogorjelu kod Čapljine. Veličina: vis. 38,5 cm, šir. 24,5 cm, deb. 7,5 cm. Kamen vapnenac.

Sepulkralni natpis ima pravokutni oblik okomitog položaja. Natpis je uokviren trostrukim profilom, a sastoji se od sedam redova slova unutar okvira i od jednog reda na donjoj strani izvan okvira.

Natpis:
D(is) M(anibus) S(acrum) / FL(avius)
FOR(tunatus)
MA / RITUS ATI / LAE QUAR / T(a)E UXORI /
BENEMERE / NTI FECIT / VIX(it) ANN(os)
XXXV

Literatura: Sergejevski 1934, 25, br. 38.
Doba dominata III–IV st. n. e.

6. GLAVATIČEVO (Konjic)
Natpis se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 68. Veličina: vis. 0,44 m, šir. 0,42 m, deb. 0,10 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni titul ima oblik kvadrata. Više je oštećen u desnom, a manje u lijevom kutu okvira i po natpisnom polju. Natpis je urezan između horizontalno paralelnih linija unutar jednostavno profiliranog okvira. Titul ima osam redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) S(acrum) / AEL(ii) PINNES /
ET TEMUS / PARENTES POSUERUNT /
FILIO PIENTISSIMO / PINNIO MILITI LEG /
IONIS SECUNDES DEFUNC / TO BASSIANIS
ANNO /
RUM XXXII

Literatura: Patsch 1893, 84; Balliff 1893, 63, Taf. X, Fig. 20; Patsch 1902, 329; Isti 1904, 261; CIL III 8489 (12799).
Kraj II i početak III st. n. e.

7. RAKANSKE BARICE (Bosanski Novi)
Nadgrobna ploča nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 98. Veličina: vis. 0,49 m, šir. 0,84 m, deb. 0,5 m. Kamen vapnenac.

Titul predstavlja pravokutnik horizontalnog položaja, bez profiliranog natpisnog polja. Profilacija je oštećenjem nestala. Oštećena su i donja dva reda slova. Inače, natpis je fragmentaran i nije u cjelini čitljiv. Slomljen je na dvije polovice, ali slijepljen.

Natpis:
MILITIA I(n)SIGNI RAPTUS TRI /
ETERIDE SEXTA SEDIBUS HIS /
SITUS ESI MISERABILIS HELI /
iodoIRUS ET PARES MISERI FE /(cereunt)

Literatura: Patsch 1893, 88; Isti 1898, 493; Isti 1900, 63-64, Fig. 37; CIL III 8376a.
III–IV st. n. e.

8. HARDOMILJE (Ljubuški)
Titul se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 110. Veličina: vis. 0,57 m, šir. 0,85 m, deb. 0,25 m. Kamen vapnenac.

Titul ima pravokutni oblik u vodoravnom položaju. Mnogo je oštećen; nedostaje mu gornja desna strana s natpisom. Natpisno polje je razbijeno na dva dijela, ali je vezano i cementnom masom.

Natpis:
VANAIUS VE.....TI / DOMO BODIONN(e)
...COH /
(ortis) III ALP(inorum) AN(norum) LIIII [STI]
P(endiorum) XXV /
H(ic) S(itus) E(st) VALERI[a] ET MARCELLA
P(osuerunt)

Literatura: Patsch 1892, 167-169; Isti 1893, 330-331; Isti 1907, 61, N. 2; CIL 3. 8493.
Druga polovica I st. n. e.

9. HARDOMILJE (Ljubuški)
Titul se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu (Ljubuški). Veličine: vis. 0,35 m, šir. 0,60 m, deb. 0,18 m. Kamen vapnenac.

Natpis je površinski malo oštećen, a upravo zbog oštećenja u donjem dijelu teško je čitljiv. Titul ima pravokutnu formu u vodoravnom položaju.

Natpis se može podijeliti u dva dijela.
Prvi dio od četiri reda:
VALERIAE PUDEN / TILL(a)E ANNO(rum)
XXXV /
T(itus) FL(avius) MAXIARCUS C(oniugi) B(ene)
ME(renti) / POSUIT
Drugi dio:
ITEM FL(avius) BENNUS ET FL(avia) SABINA /
FILI(us) [et] FIL(ia) LET(i) V(otum) S(olverunt)

Literatura: Neobjavljen.
Kraj I st. n. e.

10. HARDOMILJE (Ljubuški)
Titul se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 88. Veličina: vis. 0,45 m, šir. 0,62 m, deb. 0,19 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik ima pravokutnu formu u vodoravnom položaju. Natpisno polje ima profilirani okvir. Natpis je u sredini oštećen, ali se ipak čita bez poteškoća.

Natpis od šest redova glasi:
TIBERIO CLAUDIO MAXIMO / FILIO
ANNORUM XII AELIA /
MAXIMA MATER INFELICI(ssima) FILIO /
ET AELIAE ANNAE[a] EX MATRI /
H(oc) M(onumentum) H(eredem) /
[n(on)] S(equentur) / ET PRIMUS PATER

Literatura: Patsch 1910, 182, Sl. 4; Isti 1912, 137, Fig. 62.
Sredina II st. n. e.

11. ŽITOMISLIĆI (Mostar)
Titul se nalazi u Regionalnom muzeju Hercegovine u Mostaru. Veličina: vis. 0,57 m, šir. 0,67 m, deb. 0,13 m. Kamen vapnenac.

Oblik titula je pravokutnik s vodoravnim položajem. Nedostaje mu lijevi kut s lijevom stranom natpisa Fragmentarni natpis je urezan u profilirano natpisno polje.

Ostaci natpisa se čitaju:
[.....]S P(ubli) • F(ilius) • TRO(mentina) •
RES / [titulu]S AED(ilis) IIII VIR I(ure)
D(icundo) / [et P....]O HERMAE • IIIIII VIR(o)
AUG / (ustali) [p]ATRI • SECUNDAE MATRI
T(estamento) • F(ieri) • I(ussit)

Literatura: Sergejevski 1925, 87-90.
Kraj I st. n. e.

12. HARDOMILJE (Ljubuški)
Titul se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 79. Veličina: vis. 0,36 m, šir. 0,56 m, deb. 0,12 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik ima pravokutni oblik, a vodoravni položaj. Natpis se nalazi unutar profiliranog okvira od pet redova slova. Posvetna nadgrobna formula D(is) M(anibus) upisana je na prostoru iznad natpisa. Jedna je druga skraćenica, opet, urezana na prostoru ispod natpisa.

Natpis:
D(is) M(anibus) / FLA(via) MAXIM(a) FILI(o)
SU(o) /
ET OCTAVIUS SIGN(ifer) AMICO
DULC(issirno) FECER(unt) /
ANN(orum) DUUM B(ene) M(erenti) /
PAREMTALEM /
D(olente) A(nimo) ?

Literatura: Patsch 1908, 116, Fig. 37.
II st. n. e.

13. NEPOZNATO NALAZIŠTE (Domavia?)[2]
Sepulkralni titul se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 108. Veličina: vis. 0,35 m, šir. 0,55 m, deb. 0,06 m. Kamen vapnenac.

Natpis ima pravokutnu formu u vodoravnom položaju. Oštećena je desna i lijeva strana s kutovima, ali su dijelovi slijepljeni. Titul je oštećen i na donjoj strani, gdje se natpis najviše i ne može pročitati. Fragmentarni natpis ima šest redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) / M(arco) TITIO PROCULO
D[ec(urio)] /

[2] Patsch 1924, 229.

COL(oniae) SIRM(iensium) II VIR(o) PATRI /
FLAVIAE PRAESENT[illae]
MATRI ET M(ARCO) TITIO /pro/ /
C[lino] DEC(urioni) COL(oniae) C[OL(oniae)].. . /

Dopuniti s Praesentilla je vjerojatnije jer se ime susreće u Saloni. Procinus, Proc-l-inus? Najvjerojatnije je Proculus kao onaj u prvom redu.

Literatura: Patsch 1924, 230, Abb. 2.
II st. n. e.

14. KORITA (Gacko)
Titul se nalazi u Voljevici kod kuće Obrada Svarcana. Veličine: vis. 0,42 m, šir. 0,49 m, deb. 0,16 m. Kamen vapnenac.

Spomenik pripada kategoriji titula pravokutnog oblika i vodoravnog položaja. Titulu nedostaje lijeva strana, dok je desna površinski oštećena. Otraga nije izrađen. U jednostavno profiliranom kvadratičnom okviru urezan je natpis, mjestimično oštećen sa sedam redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) S(acrum) /
AURE(li) R( ) D(efunct) AN(norum) LV /
AUR(eli) S() D(efunct) AN(norum) XIIX /
AUR(eli) AM[an]D D(efunct) IIII /
AUR(eli) TEU[...] ET AUR(eli) OSI... /
[e]T CASIO (?) VERN(is ?) SUIS /
D[ef]UNCTI[s]

Literatura: Sergejevski 1938, 21, br. 19.
III st. n. e.

15. SMOLJANI (Bosanski Petrovac)
Titul se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 62. Veličine: vis. 0,62 m, šir. 0,87 m, deb. 0,18 m. Kamen lapor.

Sepulkralni spomenik je samo mjestimično oštećen. Natpis je upisan u pravokutni prostor, koji je ukrašen profilom, a okolo je zanimljiv ukras, posebno na desnoj strani. Izveden je u dvostrukim cik-cak crtama, koje između dvije paralelne i okomitih pravaca prave manje trokutiće. Uz spomenuti ornament nalazi se ukras dvostrukih koncentričnih manjih krugova s točkom u sredini, koji ukrašava gornju lijevu i donju stranu titula. Ovaj ornament podsjeća na prahistorijsku, dekorativnu umjetnost.

Natpis:
D(is) M(anibus) / S(acrum) /
AURELIIS FORTUNIONI ET FELICIS /
SIME QUI VIXSERUNT ANUS XC /
FECIT EN/sic!/ EMMIMORIAM/sic!/ AURELIA /
QUARTA AURELIO [P]ROCINO CARIS/
SIMO MARITO ET SIBI IPSAIUS/sic!/ /
QUI VIXSERUNT [i]N UNO ANNOS /
..X PROCINUS VIX(it) ANOS LXXX /

Literatura: Patsch 1894, 351-352, Sl. 13; Isti 1896, 256-257, Fig. 20, 21; CIL 14014.
III st. n. e.

16. MOŠUNJ (Travnik)
Titul se čuva u Zavičajnom muzeju u Travniku. Veličine: vis. 0,37 m, šir. 0,72 m, deb. 0,11 m. Kamen vapnenac.

Titul je pravokutnog oblika u vodoravnom položaju. Lijeva strana je površinski obijena, pa je na tom dijelu stradala ploča s natpisom. Natpis je imao profilaciju, a na desnoj strani titula dekorativno produženje, u obliku pramenova, predstavlja "tabulu ansatu".

Sačuvani ostaci natpisa:
[.....]SAS ET AELIA T .. /
[.....]O RUFO FILIO IN ../..
[felicissim]O MEMORIAM /
[.....]NSTANTE VICT /
[.....]EQUITE EX
[.....]S AD FINE(m) IP /
[qui vixit ?] ANNIS XXX

Literatura: Mandić 1931, 22.
II st. n. e.

17. BJELOVAC (Srebrenica)
Nadgrobni titul se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1314. Veličine: vis. 0,43 m, šir. 0,70 m, deb. 0,25 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralna kamena ploča s vodoravnim položajem kvadratičnog oblika ima urezan natpis u "tabulu ansatu". Ploča je slabo sačuvana, posebno njezin desni dio, koji je odlomljen i slijepljen. Natpis je urezan u plitko udubljeno profilirano polje tabule ansate, s nešto bolje sačuvanim lijevim dijelom natpisa.

Natpis:
D(is) M(anibus) / SALVIAE HER[.....]
NIM AUR(elius) ..... /
DE[f](unctae) [a]N(norum) L CO[h]IU(gi) /
[su(ae)] [B](ene) M(erenti) [P](osuit)

Literatura: Truhelka 1891, 240, Sl. 1; Isti 1893, 309, Fig. 3; Patsch 1893, 135-136.
III st. n. e.

18. BLAGAJ (Bosanski Novi)
Nepoznato mjesto čuvanja. Veličine: vis. 1,18 m, šir. 0,85 m, deb. 0,20 m. Kamen vapnenac.

Titul je predstavljen kvadratičnom pločom okomitog položaja. Ima oštećenu lijevu stranu, odnosno ukrasnu borduru, a najviše je oštećena donja strana titula. Čini se da na krajevima ima tragova akrotera, po čemu bi bio steleoidni titul. Kvadratično natpisno polje ukrašava profilirani okvir, ornamentiran lezbijskim himationom. Okolo natpisnog polja teče ukrasna bordura u obliku biljnog ornamenta, koji djeluje poput rascvjetanih ruža. Sačuvano je šest redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) / ULP(iae) NONN /
TI(oni) AN(norum) XL / CAMP(anius) MALCIA /
NUS V(ivus) S(ibi) F(ecit) /
IUL(iae) MARCIAN[ae] PAREN(ti seu tibus) PII.../

Literatura: Sergejevski 1939, 12, br. 2, Sl. 3.
II st. n. e.

19. ŠIPOVO (Jajce)
Titul se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 78. Veličine: vis. 0,39 m, šir. 0,30 m, deb. 0,6 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobna ploča je u lijevom gornjem kutu odlomljena i površinski oštećena. Ima kvadratični oblik okomitog položaja, bez okvira. Iznad natpisa ima urezano slovo "O" što, ustvari, simbolizira rozetu i što titul čini steleoidnim. Interpunkcija po slogovima.

Natpis od sedam redova slova:
D(is) M(anibus) / TERTULLAE / INFELICES /
SIM(a)E DEF / UNC(a)E ANNO / RUM XII
PL(us)
M(inus) /

Literatura: Patsch 1910, 186, Sl. 8; Isti 1902, 141, Fig. 66.
Kraj III st. n. e.

20. BOSANSKO GRAHOVO
Fragment titula se čuva u zgradi općine u Bosanskom Grahovu. Veličine: vis. 0,77 m, šir. 0,93 m, deb. 0,18 m. Kamen laporac.

Nadgrobni titul je slomljen i oštećen na gornjoj desnoj strani. Spomenik predstavlja pravokutni oblik s usadnikom, na čijoj se prednjoj strani nalazi izveden natpis u tabuli ansati, koja je, opet, bila uokvirena profilacijom. Tragovi profilacije su na lijevoj strani. Ostaci natpisa, u plitko udubljenom polju, urezani su između paralelnih, jedva primjetnih horizontalnih linija. Slova su dosta nepravilnog oblika. Titul s usadnikom poprima steleoidni karakter sepulkralnog spomenika.

Natpis:
VALEN[ti .....] / MILITI LEGION[nis ....]
A(d)IUTRICIS DEFUNC / TO AN(norum) XXX
MEMORI /
AM POSUIT TATA PI / ENTISSIMA CO(n)
IU(n)X /

Literatura: Sergejevski 1934, br. 26.
III st. n. e.

2. Tipologija

Prema vanjskom obliku ovu kategoriju nadgrobnih spomenika možemo klasificirati u tri osnovne grupe. Jednu grupu predstavljaju tituli čija kamena ploča ima pravokutni oblik okomitog položaja (1, 2, 3, 4, 5, 6). Drugoj grupi pripadaju tituli čije kamene ploče imaju pravokutnu formu vodoravnog položaja (7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17), a trećoj tituli koji, s obzirom na pravokutnu formu, bilo okomitog (18, 19) ili horizontalnog položaja (20), imaju rudimentarne ostatke stela.

Kod prve grupe, s obzirom na strukturalne karakteristike, zapažamo da natpise uokviruju jednostruke (2, 3) ili dvostruke (4, 5, 6) profilacije, bolje ili slabije izrade. Jedino za titul iz Župče (1) ne znamo kako je izgledala profilacija.

Drugu grupu titula prate slične strukturalne karakteristike. Naime, natpise uokviruju dvostruke ili višestruke profilacije (8, 9, 10, 11, 12, 13, 14). Ovoj grupi titula, kao strukturalni elemenat, pripadaju ukrasne bordure ispunjene geometrijskim motivima (17), a susrećemo i tabulu ansatu.

Kod titula treće grupe, pored profilacije, tabule ansate (18, 19, 20) i lezbijskog himationa (18), zapažamo rudimentarne oblike elemenata stela. Tako na titulu iz Blagaja (18) susrećemo akroterije, na titulu iz Bosanskog Grahova (20) usadnik, dok na titulu iz Šipova (19) nalazimo u sredini pri vrhu ugraviran okrugli oblik, što nas upućuje na poznati elemenat stela – rozetu. Zbog toga ovu grupu titula nazivamo "steleoidnim" titulima.[3]

[3] Rudimentarni ostaci stela koji se nalaze na malim sepulkralnim spomenicima pokazuju jako reduciranu stelu zbog čega smo ih na-

Na osnovi oblika i strukturalnih karakteristika titula o kojima smo govorili, pretpostavljamo da su ovi nadgrobni spomenici, osim titula iz Bosanskog Grahova (20), koji je, s obzirom na usadnik, morao poput stele stajati sub divo, bili najuže vezani za neki drugi veći sepulkralni objekt.[4] Ova se misao nameće iz prostog razloga što ovi tituli kao stele nisu imali usadnike, ili kao cipusi baze, pa nisu mogli stajati u okomitom položaju na grobnoj parceli u krugu nekropole.

Na unutrašnjem području antičke Dalmacije, odnosno Bosne i Hercegovine, osim titula, imamo i druge kategorije nadgrobnih spomenika, kao što su stele cipusi, četvrtaste urne i sarkofazi. Za neke od njih mogli bismo reći da su stajali nad grobom sub divo.[5] Međutim, u rijetkim slučajevima to se može odnositi i na titule kao na onaj iz Bosanskog Grahova (20) s usadnikom. Neke arheološke okolnosti nalaza stela, pa i sarkofaga i urna, upućuju nas na to da su pripadali većim ili manjim sepulkralnim građevinama kao što su mauzoleji. Na to ukazuju neke arheološke okolnosti nalaza stela s područja Konjica.[6] Prema tome, bit će od koristi ako iznesemo mišljenje Gr. Florescu.

Naime, ovaj istaknuti arheolog, u pogledu funkcionalnosti ovog tipa sepulkralnih spomenika, potvrđuje gornju pretpostavku. S tim u vezi iznosi: "mi sono riservato di parlare in ultimo dei due primi tipi il titulus e l'aedicula, perche non se trovano in molti esemplari, ne se possono determinare le variazioni" ili dalje, u smislu funkcije, "il titulus si presenta nella forma di una lastra con l'inscrizione inquadrata in una cornice profilata, che certamente era incastrata nel muro di qualche construzione funeraria".[7]

Pouzdanu arheološku potvrdu da su tituli pripadali nekom sepulkralnom građevinskom objektu, najvjerojatnije mauzoleju, nalazimo u titulu iz Rakanskih barica (7). Titul iz Rakanskih barica, kako je iznio Patsch, pripadao je "aus einem Mausolleum hervorgeholt, in dem ein Sarkophag stand, ringsum ein Ruinenfeld".[8] Međutim, drugi argument vidimo u skraćenici H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equatur) (10). Ova formula ima karakter violacije, pa bi se moglo odnositi na monumentalni sepulkralni spomenik – mauzolej, a ne samo na titul, odnosno na grobnu parcelu, jer pravo nasljedstva, vjerojatno, odnosi se prije na veću grobnicu ili mauzolej.[9] I treći analogan primjer imamo u titulu na mauzoleju iz Šipova koji je pripadao frizu, odnosno fasadi mauzoleja.[10]

Ovo zapažanje se ne odnosi samo na oblast Bosne i Hercegovine u rimsko doba već se može primijeniti i na druge krajeve naše zemlje i rimske provincije u kojima se, kao i u našim krajevima, susreću ovi spomenici.[11]

Ostaje jedino otvoreno pitanje steleoidnih titula.[12] S obzirom na to da ovi tituli predstavljaju kamene ploče s vertikalnim položajem i u donjem dijelu imaju visoki sokl kao i neke stele bez usadnika, mogli su se nalaziti ukopani u zemlju i stajati sub divo. Ovo se zapažanje može odnositi na titul iz Blagaja (16) i Šipova (19). Za titul iz Bosanskog Grahova (20) usadnik očito upućuje da se nalazio na otvorenom i da nije pripadao nikakvom sepulkralnom zidanom grobu, već u krugu nekropole. Ovo mišljenje bi se moglo primijeniti i na titul iz Župče (1).[13]

Na kraju je potrebno dati objašnjenje šta su, u našem slučaju, tituli steleoidnog karaktera. Na ovo pitanje već smo prije djelimično odgovorili. Ako od stela apstrahiramo ili udaljimo sve strukturalne elemente, a zadržimo samo uokvireni natpis, onda, u stvari, dobivamo čisti titul. Stoga ćemo sepulkralne spomenike, bez obzira na veličinu, ako posjeduju strukturalne karakteristike stela, kao što su akroteri, zabat s rozetom ili usadnik, nazvati prije imenom stele nego titulom. Na taj način dobivamo odgovor na pitanje što su "steleoidni" tituli i koje bi sepulkralne spomenike trebalo nazivati titulima, a koje "steleoidnim" ili samo stelama.

3. Likovna analiza

Kad smo govorili o oblicima i strukturalnim karakteristikama titula, onda smo istovremeno, kao struktu-

zvali "steleoidnim titulima", a ne stelama, za razliku od titula koji ne posjeduju spomenute elemente.

[4] Ovdje se misli na titule koji su bili ugrađeni u fasade monumentalnih spomenika mauzoleja ili njima sličnih monumentalnih spomenika.

[5] Od spomenutih kategorija sepulkralnih spomenika mogli su se nalaziti svi "sub divo" osim sarkofaga od kojih su neki mogli biti položeni u mauzoleje, memorije ili hipogeje (vidi poglavlje o mauzolejima i sarkofazima). Ovdje se misli na urne s područja Japoda i Delmata koje su imale nadzemni karakter.

[6] Čini se da je dosta teško tvrditi da su se stele nalazile unutar sepulkralnih građevina (mauzoleja), iako su neke od njih nađene u krugu sepulkralne arhitekture. One su, u prvom redu, izgleda, pripadale nekropolama sub divo i to unutar sepulkralnih parcela. Anđelić 1975, 78 i d., s. v. mauzoleji; Patsch 1914, 168, Sl. 38.

[7] Florescu 1920, 78-79.

[8] Patsch 1893, 87; Isti 1898, 494-496; Isti 1900, 64.

[9] Cambi 1975, 324-325.

[10] Sergejevski 1932, 43-46 i d.

[11] Sigurno je da mauzolej ne predstavlja izoliran sepulkralni objekat arhitekture, nego se nalazi u sklopu drugih objekata arhitekture sakralnog ili profanog karaktera (kod nas Dioklecijanov u Splitu).

[12] Srejović 1963, 64-68.

[13] Vidi stele br. 1, 4, 3.

ralne elemente, iznijeli i likovne karakteristike koje su se očitovale u obliku ukrasnih bordura vegetabilnog karaktera (18) ili kao profilacija u obliku lezbijskog himationa (18). Kod titula se kao likovna karakteristika predstavlja i tabula ansata (16, 17).

Ukrasne bordure vegetabilnog karaktera susrećemo na titulu iz Blagaja (18), kao i ukrasnu profilaciju u obliku lezbijskog himationa (18).

Osim ove ukrasne bordure biljnog karaktera, na titulu iz Smoljane (15) imamo dekorativnu borduru u vidu geometrijskog oblika. Međutim, tabulu ansatu kao ukrasni elemenat, opet, susrećemo na titulu iz Mošunja (16) i Bjelovca (17).

U likovnom pogledu, dekorativna bordura na titulu iz Blagaja (18) je rascvjetana četverolisnata rozeta s pupoljkom koja se prikazuje u medaljonu od akantusovog vijenca. Ovakav motiv vidimo u funkciji ukrasne bordure i na drugim sepulkralnim spomenicima.[14]

Dekorativnom biljnom motivu rascvjetanih ruža unutar medaljona nalazimo najbliže konfrontacije na području Italije u Rimu, sjevernoj Italiji u Aquileji.[15] Sličan, gotovo adekvatan biljni motiv poznajemo i na cipusu iz Sirmiuma, kao i na jednoj steli Petovio Andautoma.[16]

Motiv s rascvjetanom rozetom u medaljonu akantusova lišća vuče porijeklo iz helenističke umjetnosti, a vrhunac doživljava u Rimu u carsko doba u julijsko-klaudijskoj epohi.[17] Na Ara Pacis je obilno korišćen, a kroz antiku ovaj umjetnički motiv doživljava bezbroj promjena.[18]

Ovaj motiv susrećemo u našim krajevima na sepulkralnim spomenicima, ali u slabijoj umjetničkoj obradi od one u Rimu. Najbolji primjer nalazimo na cipusu iz Sremske Mitrovice čije strane ukrašava rozeta u medaljonu, a datira se u kraj I st. n. e.[19]

S obzirom na veliku sličnost biljnog motiva s rozetom u medaljonu akantusovog lišća, titul iz Blagaja (18) u pogledu datiranja nije daleko od cipusa iz Sr. Mitrovice. Na to upućuje gentilno ime ULP(ius) kod pokojnika, što titul iz Blagaja stavlja u doba vladavine Trajana ili najkasnije do Hadrijana.[20]

Bit će zanimljivo ako spomenemo mišljenje Gemme Chiese koja pojavu likovnog ukrasa na sepulkralnim spomenicima Aquileje veže za "scuola decorativa aquileise", koja je djelovala od doba Flavijevaca pa sve do polovice II st. n. e.[21] Ako je ova konstatacija točna, onda se djelovanje ove škole na području Aquileje moralo odraziti i u urbanim centrima na području Panonije i Norika. Pod takvom konstelacijom kulturnih manifestacija vidimo i postanak titula iz Blagaja (18) između vladavine cara Trajana i Hadrijana.

Na titulu iz Blagaja (18) kao profilaciju uz biljni motiv nalazimo i lezbijski himation. Ova pojava nije nepoznata grčko-rimskoj umjetnosti. Nalazi se na sepulkralnim spomenicima Rima,[22] a susrećemo je i na drugim nadgrobnim spomenicima u rimskim oblastima.[23] Lezbijski himation, kao elemenat antičke umjetnosti, čini se da je došao do izražaja u doba Flavijevaca.[24] Međutim, ovaj se likovni motiv, kako vidimo, produžuje i na II st. n. e. pa se prema titulu iz Blagaja može pretpostaviti da se nalazi u upotrebi sve do polovice II st. n. e.,[25] dakle, istovremeno kao i biljni motiv rozeta u medaljonu akantusova lišća.

Veoma je zanimljiva ukrasna bordura geometrijskog oblika sa titula iz Smoljana (15). Ornamenat je izrađen u tehnici graviranja, a predstavlja koncentrične krugove. Na desnoj strani nalazi se cik-cak ornamenat između dvije vertikalne linije.

Tehnika graviranja u kojoj je izrađen ovaj ornamenat poznata je na metalnim i keramičkim objektima iz predrimskog doba u krajevima sjeverozapadne Bosne.[26]

Međutim, sa druge strane, istu tehniku i analogne oblike geometrijskog karaktera nalazimo na sepulkralnim spomenicima iz rimskog doba na području koje držimo japodskim.[27] Vraćanje na stare tradicije autohtonog stanovništva prema likovnim manifestacijama

[14] Kähler 1934, Tab.VI, 2; Cambi 1962, 102, Tab. IX i X, 1.

[15] Altmann 1905, 123, Fig. 100 itd.; Cambi 1962, 102; Brusin 1929, 144, Fig. 92.

[16] Brusin 1929, 144, Fig. 92, 193; Schober 1923, 142, Fig. 162a; Hoffiller / Saria 1938, 201, No 450.

[17] Cambi 1962, 102. Kod ovog autora vidi pod bilješkom 20 ostalu literaturu.

[18] Cambi 1962, 102.

[19] Schober 1923, 142, Fig. 162a.

[20] Cambi 1962, 102. Očito je da se nacrt vitica ponovo vraća koncepcijama oblika u doba Augusta, ali, kako je rečeno, ne dostiže finoću izrade Augustovog vremena. Ovaj likovni motiv, u pogledu datiranja, konfrontira s povijesno-epigrafskom činjenicom, onomastičkim gentilicijem Ulpius, da titul iz Blagaja nastaje u periodu između vladavine cara Trajana i Hadrijana.

[21] Chiesa 1954, 71-83.

[22] Altmann 1905, 117, Fig. 94, 123, Fig. 100; 154, Fig. 126; 176, Fig. 141 itd.

[23] Altmann 1905, 80, Fig. 68; 98, Fig. 82; Schober 1923, 85, Fig. 94 (Scarabantis); Florescu 1920, 103, Fig. 39 (cimasa).

[24] Altmann 1905, 123-125. Čini se da nije bio mnogo raširen na sepulkralnim spomenicima u rimskim provincijama.

[25] Florescu 1920, 103, Fig. 39 (II st. n. e.) Može se reći kao i za spomenute ornamente iz perioda Flavijevaca, da se u doba Trajana i Hadrijana ovaj ornament vraća na sepulkralne spomenike, samo ne više u tako dobroj izradi. Vidi Cambi 1962, 102.

[26] Sergejevski 1965, 125; Marić 1964, Tab. I, II, III itd.; Isti 1968, Tab. III, Sl. 3, 32, 28 itd.

[27] Sergejevski 1965, 121, Sl. 1, 2, 3 i d.; Raunig 1972, 37 i d.

izgleda da je pojava koja predstavlja oživljavanje etničke svijesti stanovništva, što bi se odnosilo na period poslije Karakaline Konstitucije.[28]

Tabula ansata koju susrećemo na tri titula predstavlja jedan vid likovne dekoracije (16, 17, 20).

Najbolje sačuvanu tabulu ansatu nalazimo na ulomku titula iz Mošunja (16). Zanimljivo je spomenuti da unutar ansa nemamo prostor u kojem se često susreće dekoracija vegetabilnog karaktera, već nalazimo zrakastu dekoraciju koja dočarava ornamentiku ansa. Na titulu iz Bosanskog Grahova je najobičnije prikazivana tabula u vidu jednostavne profilacije (20) bez ukrasnih ansa. Jos slabije je izrađena na titulu iz Bjelovca (15) i na njoj se ne ocrtavaju ornamenti u prostoru ansa.

Tabula ansata, kao ukras natpisima, poznata je na grobnim arama i urnama, iz I–II st. n. e.,[29] a susrećemo je i na kasnijim sepulkralnim spomenicima, posebno na sarkofazima.[30] Veoma je česta na sarkofazima Salone u III st. n. e.[31] Tabulu ansatu nalazimo i na profanim objektima arhitekture koja okviruje natpis.[32]

S obzirom na titul iz Mošunja (16), pojavu tabule ansate kao ukrasnog elementa u našim krajevima susrećemo najranije u II st. n. e. i nastavlja se u III st. n. e. na sarkofazima iz III st. n. e.[33]

Samo kod dva titula (1, 7) zbog oštećenosti njihovih strana ne znamo kako je izgledala profilacija natpisnog polja i da li su uopće imali neki ukrasni motiv.

4. Funkcionalna pripadnost

Ako neki tituli, prema već poznatim zapažanjima, ne predstavljaju samostalne sepulkralne spomenike na grobnim parcelama, nego se zbog svog oblika moraju vezati za veće grobne konstrukcije, onda su oni istovremeno morali pripadati jednom od dva ritusa pokapanja, tj. ritusu incineracije ili inhumacije, a možda i jednom i drugom ritusu.[34] Prema tome, postoji mogućnost da su tituli, koje nalazimo odvojene bez arheološke dokumentacije, vjerojatno pripadali sličnim većim grobnim konstrukcijama, koje u našim krajevima susrećemo u Šempetru,[35] Foči,[36] a izvan naših krajeva u Aquileji.[37] Kako ovi sepulkralni spomenici vjerojatno pripadaju ritusu incineracije, onda i neki tituli s područja Bosne i Hercegovine spadaju među spomenike ritusa incineracije, o čemu je teško pouzdano tvrditi. To bi bili tituli horizontalnog položaja (7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17). Oni su se morali odvojeno izrađivati i ugrađivati u grobne konstrukcije.[38]

Izgleda da među njima jedino titul iz Rakanskih Barica (7) ukazuje da pripada monumentalnom spomeniku, koji prema izvještaju C. Patscha odgovara mauzoleju u kojem se našao sarkofag, pa bi, prema tome, pripadao ritusu inhumacije.[39]

Ovo se zapažanje ne bi moglo odnositi na titule okomitog položaja (1, 2, 3, 4, 5, 6) i na titule steleoidnog karaktera (18, 19, 20), jer oni očigledno pokazuju da nisu pripadali većim grobnim konstrukcijama, već su bili samostalni na grobnim parcelama. Takva konstatacija više odgovara titulima steleoidnog značenja (16, 19, 20) nego titulima okomitog položaja, pa ovo mišljenje treba uzeti kao pretpostavku.

Sumnju o titulima kao samostalnim sepulkralnim spomenicima na grobnim parcelama izrazio je Gr. Florescu.[40] Pretpostavka je logična i trebalo bi se s njom pozabaviti.

Ako općenito tituli, pa i oni s horizontalnim položajem, kronološki pripadaju od I do IV st. n. e. (T. 1, 2, 6, 7 itd.), onda prema kulturno-povijesnoj pojavi ritusa incineracije u našim krajevima govore o svojoj pripadnosti ovom ritusu, koji od II st. n. e. postepeno ustupa mjesto, pod uticajem prisutnih Orijentalaca, ritusu inhumacije, kojeg vidimo u titulu iz Rakanskih Barica (7) i koji pripada mauzoleju u kojem je nađen sarkofag, vijesnik ritusa inhumacije.[41] Sepulkralna građevina se kronološki stavlja u period od III do IV st. n. e.[42]

5. Onomastika

Uz izučavanje sepulkralne problematike jedno od važnijih pitanja je i etničko porijeklo pokojnika kojima

[28] Rendić-Miočević 1948, 50-51; Zaninović 1967, 84; Sergejevski 1965, 125.
[29] Altmann 1905, 66, Fig. 59, 120, Fig. 95; Brusin 1929, 58, Fig. 32; 147, Fig. 94.
[30] Na titulima 18, 19, 20, na sarkofazima 7, 8. Usp. Cambi 1975, 347 i d.
[31] Cambi 1975, 347.
[32] Patsch 1893, 132, Inv. br. 112, 139, 119.
[33] S obzirom na gentilno ime Aelius titul ne može biti stariji od II st. n. e. Vidi bilješke 30, 31 i 32.
[34] Florescu 1930, 78-79.
[35] Klemenc 1959a, 132-139; Kolšek 1959, Sl. 4 (Sempeter). Pokušaj rekonstrukcije grobnice obitelji Ennijeve.
[36] Sergejevski 1943, 1-5, Sl. 1, 2, 3 i 4.
[37] Brusin / De Grassi 1956, 7 i d., Fig. 2 i 25 (rekonstrukcija).
[38] Florescu 1930, 78-79.
[39] Patsch 1898, 494-496.
[40] Florescu 1930, 78-79.
[41] Cambi 1975, 89 i d.
[42] Patsch 1900a, 63-64. Historijsko-epigrafski elementi govore da je natpis nastao poslije Karakaline Konstitucije 212. g. n. e. Rendić-Miočević 1948, 50 i d.; Alföldy 1969, 30.

se podižu tituli. Na osnovi historijsko-epigrafske analize, uočili smo da se titul, kao kategorija sepulkralnog spomenika, javlja odmah poslije rimske okupacije ovih krajeva, i to najprije kao vojnički titul (2, 8), a zatim i kao titul prvih doseljenika (11), iako se nastavio upotrebljavati do IV st. n. e. (5, 7). Međutim, postavlja se pitanje kojem etničkom elementu pripadaju ovi tituli. Na ovaj problem može odgovoriti samo onomastika pokojnika i dedikanata. To znači da se može raditi o etničkom elementu doseljenika iz raznih krajeva rimskog carstva ili o domaćem autohtonom ilirskom elementu. U tom pogledu pokušat ćemo iznijeti samo onomastiku autohtonog etničkog elementa.

Natpis iz Župče (1) je sepulkralni titul koji nam je sačuvao najveći broj ilirskih imena. Među sačuvanim imenima nalazimo ime BATO. Ovo je ime, kao ilirsko, potvrđeno i historijski.[43] Na unutrašnjem području rimske Dalmacije, što ga pokriva teritorij Bosne i Hercegovine, ovo je ime, osim na titulu iz Župče, potvrđeno na natpisu iz Zenice, Malog Mošunja, Malog Kablića, Ličtana, Livna, Fatnice i Starog Broda.[44] Izvan ovog područja zabilježeno je i u drugim krajevima rimske Dalmacije.[45] Ono je potvrđeno na vojničkim natpisima izvan krajeva rimske Dalmacije u kojima se spominju kao natione Ditio i natione Dal(mata).[46] Ovo ime je dalje poznato na području Kolapijana i Breuka.[47] Ono je također zabilježeno i na teritoriji plemena Eraviska.[48] Zanimljivo je istaći da ime BATO koje je historijski potvrđeno kao desitijatsko ne susrećemo na vojničkim natpisima izvan domovine kao natione Daesitiata. To bi ukazivalo da se radi o jednom općeilirskom imenu sa srednjodalmatinskim jezgrenim područjem, za razliku od drugih, na kojima je slabije zastupljeno.[49]

Na istom natpisu imamo ilirsko ime LICCAIUS (1). Treba spomenuti da je ovo ime karakteristično za panonsko imensko područje. Međutim, ovo ime zahvaća i sjeverni dio srednjodalmatinskog područja Mezeja i oko Visokog.[50]

Titul iz Župče sačuvao nam je drugo veliko historijsko ilirsko ime TEUTA (1). Poznato je u jugoistočnom dijelu antičke Dalmacije tako da bi po rasprostranjenosti pripadalo jugoistočnoj skupini onomastičkih ilirskih imena.[51]

Ime VIETIS (1) spada također u grupu ilirskih imena. Ovo ime kao ilirsko uzimaju A. Mayer i D. Rendić-Miočević, kao i G. Alföldy.[52] Međutim, ovo ime, kao ilirsko, ne nalazimo u onomastičkoj problematici kod R. Katičića.[53]

Treba reći da je ime VIETIS potvrđeno samo na području Breze (1). S natpisa iz Župče doznajemo i za ilirsko ime (s)CENUS (1). Ovo ime pripada srednjodalmatinskoj onomastičkoj grupi imena. Međutim, ono je potvrđeno i na području Panonije, pa upućuje na bliskost ovih onomastičkih skupina.[54]

Na istom natpisu imamo i ime (s)CENOCALUS (1). Potvrđen je na području Kolapijana i ulazi u onomastičku skupinu srednjodalmatinskih imena, te kao Scenus postaje blizak panonskoj skupini imena.[55]

SCAEVA je također ilirsko ime (1). Potvrđeno je na području Breze i među mornarima iz Dalmacije u Brundisiumu.[56] Pripada srednjodalmatinskoj onomastičkoj grupi.[57]

CALLO s natpisa iz Župče (1) predstavlja također ilirsko ime.[58] Pored toga što se nalazi kao samostalno ime, susrećemo ga također u složenom imenu Scenocallus. Ulazi u sastav srednjodalmatinske onomastičke skupine i postaje, s obzirom na ime Scenocallus, najbliže panonskom onomastikonu.[59]

P]RORADUS je ime koje također susrećemo među imenima na natpisu iz Župče (1), pa ga zbog te okolnosti ubrajamo među ilirska imena. Mayer ovo ime dopunjuje s P]roradus, a Rendić-Miočević ga kao takvog prihvaća.[60] Međutim, zanimljivo je spomenuti da ovo ime kod Mayera ne nalazimo kao ilirsko P]roradus, nego Roradus i povezuje ga s grčkim Preurados.[61] Ovo ime, međutim, kod Katičića ne nalazimo ni kao Proradus ni kao Roradus. Uz Rendića-Miočevića, kao ilirsko ime, prihvaća ga i Alföldy i poznato je, za sada, samo na području Breze.[62]

[43] Vulić 1934, 40, 16; Rendić-Miočević 1948, 15; Pašalić 1956, 261, 264.
[44] Alföldy 1969, 163-164; Rendić-Miočević 1948, 15, 24, 25; Katičić 1964, 28.
[45] Rendić-Miočević 1951, 55-56, 62; Alföldy 1969, 163-164.
[46] Rendić-Miočević 1948, 56-57; Zaninović 1967, 78.
[47] Katičić 1964, 26.
[48] Katičić 1964, 28.
[49] Katičić 1964, 28; Katičić 1965, 70-71.
[50] Rendić-Miočević 1948, 32; Katičić 1964, 28-29; Alföldy 1969, 230,
[51] Rendić-Miočević 1948, 29, 32; Mayer 1957, 555; Budimir 1953, 3; Alföldy 1969, 309; Katičić 1964, 16-17.
[52] Mayer 1957, 360; Rendić-Miočević 1948, 32; Alföldy 1969, 328.
[53] Katičić 1964,15-17, 18-21, 22-23, 24-25, 28-29.
[54] Katičić 1964, 28; Rendić-Miočević 1948, 32; Alföldy 1969, 289.
[55] Rendić-Miočević 1948, 52; Mayer 1957, 313; Katičić 1964, 19-20; Alföldy 1969, 289.
[56] Alföldy 1969, 289; Rendić-Miočević 1948, 15; Katičić 1964, 19-20.
[57] Katičić 1964, 19-20.
[58] Alföldy 1969, 169; Mayer 1957, 177.
[59] Katičić 1964, 18-21.
[60] Rendić-Miočević 1948, 15, 32.
[61] Mayer 1957, 287; Vulić 1934, 40, br. 16.
[62] Kod Katičića u popisu imena ne nalazimo ovo ime. Katičić 1964; Alföldy 1969, 276.

Nekoliko zanimljivih imena susrećemo na titulu iz Dobričeva (3). To su imena ZORADA, ZANATIS i TATTA.

Ime ZORADA (3) kao ilirsko prihvaćaju H. Krahe, A. Mayer i G. Alföldy.[63] K. Patsch također ubraja ovo ime među ilirska imena.[64] I D. Rendić-Miočević drži da su Aelii ilirskog porijekla na natpisu iz Dobričeva pa među tim imenima spominje i ime Zorada.[65] Međutim, zanimljivo je spomenuti da među epihorskim imenima ne nalazimo ovo ime u popisu tih imena kod R. Katičića.[66]

Drugo ime je ZANATIS (3). Ono je prihvaćeno kao ilirsko.[67] Nalazimo ga i u popisu ilirskih imena kod R. Katičića.[68] Međutim, ne spominje njegovo jezgreno područje što bi prema nalazištu odgovaralo jugoistočnom onomastičkom području imena.

I treće ime TATTA (3). Zanimljivo je istaći da R. Katičić u svom popisu ilirskih imena ne spominje ovo ime.[69] Treba reći da ga, osim na titulu iz Dobričeva, susrećemo na natpisima u Stocu, Plevlju, Docleai, Karanu i Kolešku.[70] Ime je, u svakom slučaju, blisko geografskom području jugoistočne antičke Dalmacije.

GLAVIUS s ulomka titula iz Sjekosa (4) također pripada ilirskom onomastikonu.[71] Ovo ime po prvi put se spominje na našem području. Slično ime nalazimo na natpisu Riječana – Glavus.[72]

I ime PRIMA (4) spada među domaća ilirska imena.[73] G. Alföldy ukazuje da je kognomen PRIMUS među kognomenima ilirskog porijekla rijedak, dok je za Rendića-Miočevića vrlo čest na epigrafskim spomenicima Dalmacije. Međutim, Mayer i Rendić-Miočević u kognomenu Primus vide da su Iliri svoj numeralni sustav stavili u službu onomastike i da nije još jasna prava geneza ovih ilirskih imena.[74] Ovo u geografskom pogledu pripada užem području Dalmacije i uvrštavamo ga među romanizirana imena.

Sepulkralni titul iz Glavatičeva (6) sačuvao nam je imena kao kognomena: PINNES, TEMUS i PINNIUS.

PINNES je također ilirsko ime.[75] Nalazimo ga u popisu ilirskih imena kod R. Katičića i pripada jezgrenom području jugoistočne Dalmacije.[76]

I ime TEMUS isto tako karakterizira ilirska antroponimija, te pripada onomastičkom području jugoistočne Dalmacije.[77]

Također i PINNIUS spada među ilirska imena, a na to upućuju njegovi roditelji koji podižu ovaj titul.[78]

Zanimljiva imena nalazimo u natpisu titula iz Hardomilja (9). To su kognomina: PUDENTILLA, MAXIARCUS, BENNUS i SABINA.

O Pudentilli, kao ilirskom imenu na natpisu iz Hardomilja, ne možemo pouzdano govoriti, iako ovo ime poznajemo. Isto tako, ne može se sigurno tvrditi ni za kognomen MAXIARCUS, jer ovo ime kao domaće također nije još potvrđeno među imenima Ilira u krajevima Dalmacije.[79]

BENNUS i SABINA pripadaju drugom ili naknadnom dijelu natpisa. Bennus u popisu liderskih imena (cognomina) spominje Rendić-Miočević, ali u napomeni kaže da je lekcija nesigurna.[80] Međutim, kod Alföldya nalazimo Benninius, što je samo slično, ali ne i identično.[81] Tako bi sigurno čitanje imena Bennus na hardomiljskom titulu potvrdilo lekciju Bennus na koju Rendić-Miočević postavlja sumnju. Ovo bi ime bilo ilirskog, odnosno dalmatinskog porijekla.

SABINA je ime koje je poznato u provincijama Norika, Panonije i Dalmacije,[82] pa je o etničkom porijeklu kognomena vrlo teško nešto određenije reći. Međutim, s obzirom na opću onomastičku situaciju romaniziranih, naročito Bonnusa, koji je pouzdano utvrđen u popisu domaćih riderskih imena, možemo pretpostaviti da se i Sabina, zajedno s Pudentiliom i Maxiarkusom, čija imena nisu potvrđena među riderskim imenima, mogu vjerojatno držati domaćim.

Na titulu iz Bosanskog Grahova (20) imamo sačuvano ime TATA što vjerojatno odgovara već poznatom imenu TATTA na natpisu iz Dobričeva (3).[83]

Na titulu iz Smoljana (15) imamo sačuvana imena FORTINIO, FELICISSIMUS, QUARTA i PROCINUS.

[63] Alföldy 1969; Mayer 1957, 364; Rendić-Miočević 1948, 49.
[64] Patsch 1900a, 173.
[65] Rendić-Miočević 1948, 49.
[66] Katičić 1964, 9 i d. Vidi popis imena koja daje ovaj autor.
[67] Alföldy 1969, 131-132; Rendić-Miočević 1948, 49; Mayer 1957, 363.
[68] Katičić 1964, 17.
[69] Katičić 1964, 9 i d. Vidi popis.
[70] Alföldy 1969, 305-306.
[71] Šašel 1963, 56, br. 111. Dopunjuje GLA[v]IUS. U odnosu na poznato ime Glavus, te kognomen Prima, vjerojatno se i na ulomku titula iz Sjekosa GLAVIUS odnosi na ilirsko ime.
[72] Alföldy 1969, 212.
[73] Rendić-Miočević 1948, 11-12 i d.; Alföldy 1969, 272.
[74] Rendić-Miočević 1948, 11; Alföldy 1969, 272.
[75] Rendić-Miočević 1948, 48; Mayer 1957, 269-270; Alföldy 1969, 264-265.
[76] Katičić 1964, 16.
[77] Alföldy 1969, 306-307.
[78] Alföldy 1969, 265. Vidi literaturu u katalogu br. 6; Mirković 1962, 319 i d.
[79] Alföldy 1963, 277.
[80] Rendić-Miočević 1971, 167, bilješka 48.
[81] Alföldy 1969, 164.
[82] Alföldy 1969, 285 (Sabinus, a).
[83] Alföldy 1969, 305.

Gentilno ime Aurelius očito govori o rimskom civitetu. Sudeći po ukrasnim elementima što ih nalazimo na titulu pretpostavljamo da se radi o epihorskom elementu koji se nalazi bliže području Japoda, Mezeja i Panonije (II, III). FORTUNIO je ime poznato u Španiji, kod nas u Asseriji, Saloni i Smoljanama.[84] FELICISSIMUS je, međutim, ime poznato posvuda, posebno u Italiji i među oslobođenicima.[85] Ovo ime javlja se još jednom u Ribiću (Martinus qui et Feliccissimus).[86]

QUARTA je ime brojevnog porijekla.[87] O etničkoj pripadnosti teško je govoriti, jer pripada sjevernijim krajevima. Ime se najčešće susreće u keltskim krajevima, uglavnom na području sjeverne Italije i Norika.[88] U našim krajevima i Iliri prihvataju numeralni sustav u onomastici.[89] S obzirom na geografsku rasprostranjenost imena brojevnog onomastičkog sustava u našim krajevima (Salona) Iadera, Tragurion, Narona itd., te u unutrašnjosti Ilidža – Aquae S. i Cikote,[90] uočavamo dva momenta. Jedna imena pripadaju obalskom pojasu, a druga više unutrašnjim i sjeverozapadnim krajevima, pa bi ovakva imena, koja su zapažena u krajevima sjeverne Italije i Norika, smatrali više doseljenicima iz tih krajeva, a ona bliže krajevima Norika i Panonije pripadala bi, vjerojatno, tim krajevima, dok bi ona imena bliža obali, pripadala krajevima iz sjeverne Italije (K. III).

FORTUNATUS i ATILA QUARTA su imena koja nalazimo na natpisu iz Tasovčića (5). Ime Fortunatus je mnogo raširenо u Rimskom Carstvu, a spada među kršćanska imena i imena oslobođenika.[91] Sigurno je da nema ilirskih onomastičkih karakteristika. Ovo se također odnosi i na ime Atila Quarta, koje je vrlo često, a u Dalmaciji poznato među Italcima.[92] Stoga bismo ih držali za doseljenike.

Na steleoidnom titulu iz Blagaja (13) nalazimo sačuvana imena: NONNTIO, CAMPANIUS MARCIANUS. NONNTIO se ubraja među keltska imena,[93] a gentilno ime Campanius poznato je u Italiji i u zapadnim provincijama, dok su u Dalmaciji isključivo Italci.[94] I Marcianus je također raširen po Italiji i na zapadu, a kasnije ga susrećemo i među kršćanima.[95] Ovdje se, dakle, može govoriti o keltskom etničkom elementu, na što upućuje i samo područje na kojem se našao titul, jer je najbliži panonskom području na kojem su živjeli Kelti (K. III).

Titul iz Šipova (19) sačuvao je ime TERTULLA. Ovo ime je posvuda raširenо, naročito u Italiji i u keltskim provincijama, a u krajevima Dalmacije poznato je kao domorodac.[96] Međutim, s obzirom na blizinu panonskog područja, ovo ime moglo bi pripadati keltskom etničkom elementu.

Sepulkralni titul iz Rakanskih Barica (7) sačuvao je ime HELIODORUS. Ovo ime očito je orijentalnog porijekla, poznato je među oslobođenicima.[97]

Na natpisu iz Hardomilja (8) imamo sačuvanu onomastiku: VANAIUS, VALERIA i MARCELLA. Kognomen Vanaius se ubraja među keltska imena.[98] Valeria je ime posvuda poznato, a posebno u gornjoj Italiji, Galiji, Panoniji i Daciji.[99] Kasnije ga nalazimo među kršćanskim imenima.[100] I kognomen Marcella(us) je posvuda raširen.[101] Antroponimija nije ilirska, nego najvjerojatnije keltska, jer na to upućuje raširenost ove onomastike.

Titul iz Hardomilja (10) pruža zanimljivu antroponimiju. Kognomen ANNAEA izgleda da je karakterističan za južnodalmatinsku skupinu ilirskih imena pa su sin MAXIMUS, majka MAXIMA i PRIMUS otac najvjerojatnije romanizirani domoroci iz ovih krajeva Dalmacije.[102]

Fragmentarni sepulkralni titul iz Žitomislića (11). Na ovom ulomku titula imamo sačuvan kognomen RESTITUTUS, HERMA, SECUNDUS.

Kognomen Restitutus poznat je u Italiji i keltskim provincijama.[103] Poznat je i u antičkoj Dalmaciji, ali ne kod domaćeg stanovništva. Ovaj kognomen upućuje na doseljenika iz krajeva Italije, a Herma na oslobođenika.[104] S obzirom na onomastičku konstelaciju u natpisu i Secundus bi moglo biti ime domaćeg porijekla.

I na drugom natpisu iz Hardomilja (12) nalazimo imena MAXIMA i OCTAVIUS. Ako bi kognomen Maxima imao semantičku vrijednost imena, kako je to pokazao Rendić-Miočević, onda bi, u našem slučaju,

[84] Alföldy 1969, 207.
[85] Alföldy 1969, 201.
[86] Alföldy 1969, 202.
[87] Rendić-Miočević 1948, 11; Sergejevski 1957, 119, sl. 13.
[88] Alföldy 1969, 278.
[89] Rendić-Miočević 1948, 11 i d.
[90] Alföldy 1969, 278- 279.
[91] Alföldy 1969, 206.
[92] Alföldy 1969, 63.
[93] Alföldy 1969, 254.
[94] Vidi literaturu pod br. 18 u kataloškom dijelu. Alföldy 1969, 71.
[95] Alföldy 1969, 239.
[96] Alföldy 1969, 308-309.
[97] Alföldy 1969, 214.
[98] Alföldy 1969, 321.
[99] Alföldy 1969, 321.
[100] Alföldy 1969, 321.
[101] Alföldy 1969, 237.
[102] Alföldy 1969, 150.
[103] Alföldy 1969, 281.
[104] Alföldy 1969, 215.

Maxima (i Octavius ?) imala ilirski karakter imena koji bi odgovarao Aplis, Aplo.[105]

Titul s područja sjeveroistočne Bosne (15) sačuvao nam je kognomen PROCULUS, PRAESENTILLA i PROCLINUS. S obzirom na onomastičku raširenost gentilnog imena Titius, te kognomina Proculus, Praesentilla i Proclinus, možemo govoriti da se radi o romaniziranim Keltima s područja Panonije – Skordisci.[106]

Na titulu iz Korita (14) imamo nekoliko kognomena, ali su ona slabo čitljiva, pa prema tome nesigurna. Možemo spomenuti samo ime, odnosno kognomen Casius (Cassius). Ovo ime susrećemo na natpisu iz Kosijareva.[107] Radi se vjerojatno o Orijentalcu, a ne o Iliru.[108]

Sepulkralni natpis iz Bjelovca (17) sačuvao nam je gentilno ime Salvia (Her/ma/?). Ovo ime raširenо je u sjevernoj Italiji, a kognomen Her(ma), koji je poznat na titulu iz Žitomislića (11) i s područja Plevlja, upućuje da ne pripadaju domaćoj onomastici nego doseljenicima.[109]

RUFUS je kognomen poznat u Italiji i Španiji (16).[110] Na području antičke Dalmacije nalazimo ga među domorodačkim stanovništvom,[111] ali prema pokojniku koji pripada nepoznatoj konjaničkoj jedinici vjerojatno se radi o vojniku iz spomenutih krajeva.

6. Kronologija

Na osnovi oblika titula, moglo se konstatirati da postoje dvije različite forme ovih spomenika, pa bi stoga, u smislu kronologije, trebalo utvrditi vrijeme njihove pojave.

Titule steieoidnog tipa sa usadnikom (18, 19, 20), kojima nismo mogli, prema našim kategorijama sepulkralnih spomenika, odrediti bližu tipologiju, treba također svrstati u kronološki okvir.

Ako u sepulkralnom natpisu na živoj stijeni iz Ljubuškog (2) imamo titul, onda epigrafsko-povijesni podatak, koji nalazimo na ovom natpisu, svjedoči da je titul, kao samostalni sepulkralni spomenik, kronološki prisutan već u prvim godinama rimske okupacije.[112]

Tako, uz titul iz Ljubuškog (2),[113] koji ne predstavlja odvojen spomenik kategorije titula, nešto mlađi titul pravokutnog oblika i okomitog položaja vidimo u samostalnom nadgrobnom natpisu na ploči iz Župče (1), koji kronološki pripada drugoj polovici I st. n. e.[114] O tome da se ova forma titula nastavlja u II–III st. n. e. imamo potvrdu u titulu iz Dobričeva (3) i u titulu iz III st. n. e. iz Sjekosa (4).

Međutim, ovu formu samostalnog spomenika nalazimo i u IV st. n. e. na što, opet, ukazuje titul iz Tasovčića (5).[115]

Prema tome, ovaj oblik titula, koji očituje nezavisan položaj među sepulkralnim kategorijama spomenika, ukazuje na njegovo porijeklo, tj. da nastaje na bazi redukcije elemenata koje posjeduju stele ili druge kategorije sepulkralnih spomenika. Međutim, ovo se ne bi moglo tvrditi za titule pravokutne forme i horizontalnog položaja, jer oni ne mogu predstavljati samostalni spomenik, nego se nalaze kao strukturalan elemenat nekog monumentalnog sepulkralnog spomenika arhitekture koji obično nazivamo mauzolejom.[116] Zanimljivo je spomenuti da se kronološki javljaju već krajem I st. n. e. Potvrdu nalazimo u titulima br. 8, 9, 11. Susrećemo ih u II (10, 12, 13, 16) i III st. n. e. (14, 15, 16). Titul kao strukturalni elemenat mauzoleja nalazimo i u IV st. n. e., a kao instruktivni dokaz imamo titul na muzoleju iz Šipova (M. 1).[117] Osim toga, na to pouzdano upućuju tituli II (16) i III st. n. e. (17) s tabulom ansatom. Ovi tituli istovremeno govore o građevinskim sepulkralnim natpisima.[118]

Steleoidni tip titula, koji najčešće nastaje redukcijom strukturalnih elemenata stela, kronološki nastaje već u II st. n. e. (18), a češći je u III st. n. e. (19, 20).[119]

Tako bismo na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba već od I st. n. e. imali uporedo s ostalim

[105] Rendić-Miočević 1964, 107.
[106] Alföldy 1969, 274-275. Vidi gentilno ime TITIUS kod istog autora, 127-128.
[107] Sergejevski 1964, 93-95.
[108] Alföldy 1969, 73.
[109] Alföldy 1969, 287, 215.
[110] Alföldy 1969, 283 i d.
[111] Alföldy 1959, 283 i d.
[112] Kulturno-historijsku i arheološku potvrdu vidimo u titulima br. 1, 2, 8, 11.
[113] Vidi katalošku obradu titula br. 2. Iz opisa se vidi da je titul, odnosno natpis, bio uklesan u živu stijenu, što govori da ne predstavlja titul u smislu slobodnog sepulkralnog spomenika. Unatoč tome, treba ga ipak smatrati titulom kao određenom kategorijom sepulkralnog spomenika.
[114] S obzirom na romaniziranu formu natpisa (bez gentilicija) te na osnovi romanizirane obitelji dezitijatskog princepsa T. F. Valensa Varrona, koja je očigledna na cipusu iz Breze, titul iz Župče datira prije dodjeljivanja građanskog prava navedenom dezitijatskom princepsu od kuće Flavijevaca. Vidi Rendić-Miočević 1948, 29, 49.
[115] Vidi kataloške brojeve titula 3, 4, 5, te povijesno-epigrafske elemente pomoću kojih datiramo sepulkralne spomenike. Uz ovo vidi i poglavlje o elementima datiranja sepulkralnih spomenika.
[116] Florescu 1930, 78-79.
[117] Sergejevski 1952, 42 i d. Sl. 1.
[118] Florescu 1930, 78-79.
[119] Vidi kataloške brojeve 18, 19 i 20, te poglavlje o povijesno-epigrafskim elementima za datiranje.

kategorijama sepulkralnih spomenika, pa sve do IV st. n. e., posebnu kategoriju nadgrobnih spomenika, titule, koji se, s jedne strane predstavljaju kao samostalni spomenici, a sa druge, kao strukturalni elementi mauzoleja.

7. Rasprostranjenost

Prema topografskoj rasprostranjenosti ne može se tvrditi da se tituli ističu ili posebno vežu za određeni kraj (K. IV). Možemo konstatirati da se tituli s okomitim položajem, koji upućuju na nadzemne grobne spomenike, susreću u Dobričevu (3), Sjekosama (4), Tasovčićima (5) i Glavatičevu (6). Ova nalazišta titula okomitog položaja ukazuju da se tip grobne konstrukcije (nepoznate forme) ne nalazi koncentriran na jednom geografskom području, nego je raštrkan. Ova geografska rasprostranjenost upućuje još da su ovi tituli vezani za nalazišta u kojima se ističu imućniji italski ili romanizirani građani domaćeg porijekla.[120] Ne može se tvrditi da se ovi tituli vežu za naronitansku regiju (4, 5), jer dva (3, 6) nalazimo izvan ovog područja.

Titule s horizontalnim položajem za koje možemo reći da pripadaju grobnim konstrukcijama (možda mauzolejima?) nepoznate forme, nalazimo među vojnicima (8, 12), italcima (11, 13) i imućnijim građanima (9, 14, 15, 16, 17).[121] Među njima susrećemo i nosioce građanskih, odnosno političkih časti, kao što su edili (11) i dekurioni (13). Nalazišta ovog oblika titula nešto su zapaženija u kraju koji gravitira Naroni (8, 9, 11, 12), a manje na unutrašnjem području, gdje ih susrećemo u Koritima (14), istočnoj Hercegovini, u istočnoj Bosni (13), u Han Bjelovcu (17), u centralnoj Bosni (16) u Mošunju i u sjeverozapadnoj Bosni u Smoljanima (15).

Za steleoidne titule se može reći da se nalaze bliže panonskom području (18, 19 i 20), odnosno uticaju panonskog kulturnog kruga.[122]

I na kraju je potrebno istaći da titule koji predstavljaju samostalan sepulkralni spomenik nalazimo u Brezi (1), koji potječe s nekropole Dezitijata u Brezi,[123] te u Ljubuškom (2) na živoj stijeni.

Na osnovi iznesenog, u topografskom pogledu može se konstatirati da su tituli više vezani za južna područja koja predstavljaju naseljeno italsko stanovništvo i veterani, i to u naronitanskom distriktu (2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12), a svi drugi na ostalom području Bosne i Hercegovine (1, 6, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20) i predstavljaju imućnije domorodačko romanizirano i doseljeničko stanovništvo u tim krajevima.[124]

8. Zaključna razmatranja

Na osnovi obavljene kulturnohistorijske analize sepulkralnih spomenika kategorije titula dolazimo do podataka koji iz užeg aspekta govore o kulturnoj prošlosti jednog dijela antičke Dalmacije. Tako smo, u tipološkom pogledu, uočili da među titulima postoje tri varijante. Jednu predstavljaju tituli okomitog (1, 2, 3, 4, 5, 6), drugu horizontalnog položaja (7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17), dok su u trećoj tituli steleoidnog karaktera (18, 19, 20).

Tituli okomitog položaja trebalo bi da predstavljaju sepulkralne spomenike koji su na grobnoj parceli, u krugu nekropole, stajali sub divo jednim dijelom ukopani u zemlju ili na grobnoj parceli ugrađeni u neku konstrukciju. S obzirom da ne posjedujemo pouzdane arheološke potvrde, pretpostavljam da je ova varijanta titula mogla imati i jedan i drugi položaj u okviru grobne parcele.

Međutim, tituli s horizontalnim položajem ukazuju da su bili kao sastavni dijelovi uzidani u veće sepulkralne spomenike. Ovi sepulkralni spomenici su mogli pripadati mauzolejima[125] ili monumentalnim grobnicama, kao što naša iz Trbušća[126] ili one iz

[120] Vidi u tekstu poglavlje Onomastika na titulima (59-66). Ne moraju ukazivati na sepulkralnu arhitekturu tipa mauzoleja, ali bi mogli pripadati nekoj konstrukciji na nekropoli. Na takvu pretpostavku više ukazuje titul iz Glavatičeva (6).

[121] Vidi u tekstu poglavlje Onomastika. Ovaj tip titula, izgleda, ukazuje više na pripadnost grobnim konstrukcijama, premda su mogli spadati među titule koji leže horizontalno pokrivajući urnu pod zemljom na nekropoli. Vidi Srejović 1965, 64 i d.

[122] Schober 1923, 142, Fig. 162. U sjeverozapadnim krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba uticaj je mogao dolaziti iz velikog urbanog rimskog centra Siscia, a to svjedoči ista vegetabilna ukrasna bordura i na cipusu iz Sirmiuma.

[123] Nakon završenih istraživanja nekropole u Brezi, koja kronološki pripada predrimskom i rimskom dobu od III st. pr. n. e. do III st. n. e. (datiranje preliminarno), moglo se pouzdano utvrditi da cipus Valensa Varrona dezitijatskog princepsa, nađen u krugu starokršćanske bazilike u Brezi, upravo pripada ovoj nekropoli. Ovoj nekropoli bi također pripadao i titul iz Župče (1) koji je nađen na lokalitetu Vina u Župči u sekundarnom položaju. Naime, pokusna sondažna istraživanja su utvrdila da ovo nalazište pripada keltaškoj srednjovjekovnoj nekropoli (V. Paškvalin). Prema tome je titul nađen na Vini u Župči najvjerojatnije donesen s nekropole u Brezi koju pripisujemo Dezitijatima.

[124] Vidi u tekstu poglavlje Onomastika na titulima i usporedi s iznesenim razmatranjima.

[125] Sergejevski 1952, 41, 45-46 i d. Sl. 1.

[126] Sergejevski 1943, 1-5.

Šempetra,[127] što pouzdano dokazuje i mauzolej iz Rakanskih Barica.[128] Isto mišljenje ima i Gr. Florescu.[129]

Titule, koji imaju sačuvane elemente stela, usadnik (20), rozetu (19) i akroterije (18), ne bi trebalo nazivati titulima, već bi takve sepulkralne spomenike, u tipološkom pogledu, trebalo nazivati steleoidnim titulima.

U pogledu kronologije titula uočavamo da se on, kao kategorija sepulkralnog spomenika, na području Bosne i Hercegovine javlja vrlo rano, može se reći istovremeno sa stelom, već u prvim decenijama I st. n. e. ako natpis na živoj stijeni iz Hardomilja prihvatimo kao titul (2).[130]

Povijesno-epigrafski podaci dopuštaju da titule okomitog položaja pratimo počevši od II (3), III (4) sve do IV st. n. e., što znači da su istovremeni sa stelama i ostalim tipovima sepulkralnih spomenika.[131] Najstariji titul okomitog položaja koji je stajao na parceli sub divo je titul iz Župče, koji datira u I st. n. e.,[132] a takvi tituli su i u II (3), III (4) i IV (5) st. n. e.[133]

Tituli horizontalnog položaja koji, s obzirom na funkcionalnost, ne mogu predstavljati samostalne spomenike, nego moraju stajati u najužoj vezi s nekim monumentalnim sepulkralnim spomenikom, npr. mauzolejom ili slično, javljaju se već krajem I st. n. e. (8, 9, 11)[134] i upotrebljavaju se tokom II (10, 12, 13, 16) i III (14, 15, 17) st. n. e.[135]

Steleoidni tituli javljaju se već na početku II (18) i održavaju se tokom cijelog III st. n. e. (9, 20).[136]

U vezi s tipologijom i kronologijom napominjemo da tituli vodoravnog položaja s tabulom ansatom (16, 17) najbolje potvrđuju činjenicu da su u najužoj vezi s mauzolejem ili s nekim drugim monumentalnim sepulkralnim spomenikom arhitekture. Zato tituli iz Mošunja (16) i Bjelovca (17) ukazuju da monumentalne sepulkralne spomenike arhitekture u Bosni i Hercegovini rimskog doba možemo naći već u II i u III st. n. e.[137]

Na osnovi antroponimije s naših titula zapažamo da domaće ilirsko stanovništvo živi s doseljenicima drugih etničkih skupina. Na titulima područja Ljubuškog, gdje je od prvih dana okupacije podignut rimski logor,[138] nalazimo i keltska[139] i italska[140] etnička imena. Izgleda da se keltski etnički elemenat osjeća i u unutrašnjim krajevima antičke Dalmacije, koji nije u vezi s rimskim vojnicima ili veteranima. Onomastički epigrafski podaci ukazuju da keltski elementi među vojnicima i u krajevima oko Bosanskog Novog ne mogu predstavljati autohtoni, već elemenat koji se doselio iz keltskih područja Alpa, Norika i Panonije. To je mišljenje i F. Papazoglu.[141]

U Bosni i Hercegovini najčešće nalazimo dekorativne vegetabilne motive na titulima iz II st. n. e. (18), koji se javljaju u formi rascvjetane ruže, te predstavljaju borduru natpisa. Na titulima natpis ukrašava i motiv lezbijskog himationa. Oba likovna motiva svjedoče o refleksu rimske umjetnosti flavijevskog doba u provincijama Carstva.[142]

S druge strane, uz ove dekorativne motive, na titulu iz Smoljana (15) nalazimo tragove autohtone umjetnosti III st. n. e., i to u ugraviranim koncentričnim i trokutastim geometrijskim elementima koji se slažu između dvije paralelne linije.[143]

Ako tituli s vertikalnim položajem datiraju iz vremena s kraja I do IV st. n. e., onda, zajedno sa stelama, pripadaju ritusu incineracije.[144] Tituli steleoidnog karaktera također datiraju iz perioda kad u našim krajevima vlada ritus incineracije. Međutim, to se ne može tvrditi za titule s horizontalnim položajem, mada bi, po funkcionalnosti, pripadali monumental-

[127] Klemenc / Kolšek / Petru 1972, rekonstrukcija grobnice Kvinta Ennija u Šempetru.
[128] Patsch 1898, 494-496.
[129] Florescu 1930, 78-79.
[130] Vidi bilješke 113 i 114.
[131] Vidi bilješke 113, 114, 115. Isto tako vidi i navedene kataloške brojeve, gdje se na kraju opisa spomenika iznosi i datacija. Ovdje treba pogledati i povijesno-epigrafske elemente koji služe za datiranje sepulkralnih spomenika. Izneseno je sve u poglavlju o elementima koji služe za datiranje sepulkralnih spomenika.
[132] Vidi bilješku 114.
[133] Vidi kataloške brojeve titula 3, 4, 5, koji se datiraju na osnovi povijesno-epigrafskih elemenata, pa, prema tome, treba vidjeti i poglavlje o elementima za datiranje sepulkralnih spomenika.
[134] Klemenc / Kolšek / Petru 1972. Vidi rekonstrukciju grobnice Kvinta Ennija u Sempetru. Vidi i kataloške brojeve 8, 9, 11 i poglavlje o elementima za datiranje sepulkralnih spomenika.
[135] Vidi kataloške brojeve 10, 12, 13, 16 te 14, 15, 17. Vidi i poglavlje o elementima za datiranje sepulkralnih spomenika.
[136] Vidi poglavlje o elementima za datiranje sepulkralnih spomenika. Vidi kataloške brojeve 18, 19, 20.
[137] Vidi kataloške brojeve 16 i 17 i poglavlje o elementima za datiranje sepulkralnih spomenika.
[138] Bojanovski 1973, 307, Sl. 2. Bojanovski je vršio arheološka sistematska istraživanja 1977–1979. godine. Elaborat nosi naslov "Arheološka istraživanja antičke arhitekture vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškog", Sarajevo, 1980.
[139] Vidi poglavlje Onomastika, u kojem se navodi etnička pripadnost pokojnika.
[140] Vidi poglavlje Onomastika, gdje se navodi etnička pripadnost pokojnika.
[141] Papazoglu 1969, 298, 296, Sl. 12 karta keltskih lokaliteta.
[142] Cambi 1962, 102. Kod ovog autora vidi pod bilješkom 20 i ostalu literaturu.
[143] U vezi s ovim zaključkom vidi bilješke 26, 27, 28.
[144] To je period rimske vlasti, odnosno ovaj tip titula, osim onog iz Blagaja (18), pripada vremenu kad gotovo nestaje ritus incineracije, a prevladava ritus inhumacije (II–IV st. n. e.)

nim sepulkralnim spomenicima arhitekture. Drugim riječima, ovi tituli pripadaju ritusu inhumacije, na što, u prvom redu, upućuje vrijeme njihove pojave u našim krajevima. Naime, oni se javljaju u prvoj polovici II st. n. e. kad ritus incineracije pod uticajem doseljenika iz Male Azije postepeno počinje ustupati mjesto ritusu inhumacije.[145] Arheološku potvrdu, upravo, imamo u titulu iz Rakanskih Barica, koji je pripadao mauzoleju s kraja III i vjerojatno početka IV st. n. e.,[146] a također u tabulama ansatama na titulima iz Mošunja (16) i Bjelovca (17). Ova dva titula ukazuju kad se u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba pojavio ritus inhumacije, koji je, izgleda, bio istovremen s pojavom u Saloni, odakle se proširio i u unutrašnjost antičke Dalmacije.[147]

Ovi sepulkralni spomenici više su koncentrirani u naronitanskom kraju (K. IV), dok su u raznim krajevima unutrašnjosti nađeni pojedinačno.

Treba konstatirati da tituli koji imaju vertikalan položaj, u većini slučajeva, pripadaju domaćem romaniziranom stanovništvu sa naronitanskog područja i iz krajeva bližih ovom regionu (3, 4, 5, 6). Za titule s vodoravnim položajem može se tvrditi da pripadaju vojnicima (8, 12), rimskim građanima koji su bili nosioci građanskih časti, edilima (11), dekurionima (13) i ostalim imućnijim građanima (9, 14, 13, 16, 17). I ovaj oblik titula više je koncentriran na regionu Narone, a slabije u unutrašnjosti. Međutim, nalazi iz kraja antičke Domavije (Sase – 13, 17) govore o titulu kao sastavnom dijelu monumentalne grobnice mauzoleja. Titul iz Bjelovca pripada orijentalcu, što ukazuje na pojavu nosioca ritusa inhumacije u rudarskom centru Domaviji (17).[148] Ovi tituli upućuju na zaključak da je monumentalnih grobnica arhitekture bilo više u unutrašnjem području, što svjedoči o imućnijem stanovništvu doseljeničkog porijekla, posebno orijentalnog (7, 13, 15, 16, 14 – K. IV).

Tituli steleoidnog karaktera nalaze se bliže panonskom području (16, 19, 20 – K. IV).

ANU BiH
АНУ БиХ

[145] U vezi s ovom problematikom vidi bilješke 35, 36, 37, 38. Tako bi tituli horizontalnog položaja pripadali monumentalnim sepulkralnim spomenicima koji pripadaju ritusu incineracije (Šempeter, Trbušće), dok bi oni iz II, III, a naročito oni iz IV st. n. e. spadali u ritus inhumacije, odnosno spomenike sepulkralne arhitekture.

[146] Vidi bilješku 39.

[147] Cambi 1975, 16.

[148] Vidi bliješku 97, pa bi indirektno upućivalo i na nosioca ritusa inhumacije u Domaviji, gdje nalazimo tragove helenističkog elementa (bronzana ruka boga Sabazija i grčka stela).

Karta IV – Rasprostranjenost titula na prostoru Bosne i Hercegovine

1

2

3

4

1. Župča (Breza), 2. Ljubuški, 3. Dobričevo (Bileća), 4. Sjekose (Čapljina)

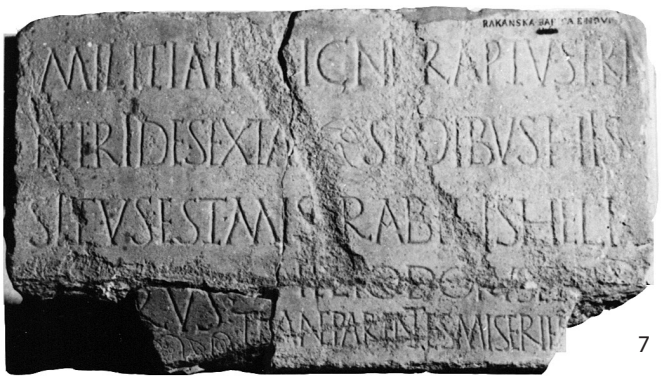

5

6

5. Tasovčići (Čapljina), 6. Glavatičevo (Konjic)

7

8

9

10

7. Rakanske Barice (Bosanski Novi), 8. Hardomilje (Ljubuški),
9. Hardomilje (Ljubuški), 10. Hardomilje (Ljubuški)

11

12

13

14

11. Žitomislići (Mostar), 12. Hardomilje (Ljubuški), 13. Nepoznato nalazište (Domavia?), 14. Korita (Gacko)

15

16

17

15. Smoljana (Bosanski Petrovac), 16. Mošunj (Travnik), 17. Bjelovac (Srebrenica)

18

19

20

18. Blagaj (Bosanski Novi), 19. Šipovo (Jajce), 20. Bosansko Grahovo

ANU BiH АНУ БиХ

V. STELE

Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba, kao kategoriju sepulkralnih spomenika, u najvećem broju susrećemo stelu. Ova kategorija nadgrobnih spomenika služila je u kultu mrtvih oko četiri stoljeća, tj. od pokorenja Ilira 9. god. n. e. do pojave kršćanstva.[1] U tipološkom i ikonografskom pogledu, stela je kroz četiri stoljeća morala doživljavati i neke promjene pa bi naš cilj bio da ukažemo iz kojih krajeva Rimskog carstva dolaze tipovi stela i kako se razvijaju dalje preuzete kategorije, naime, da li se one oblikom i likovnim sadržajem značajnije mijenjaju ili pak u našim krajevima stvaraju vlastite tipove. Zato bi se istraživanje stela odnosilo na problem tipologije, likovne i topografske ovisnosti regiona i provincija Italije, Norika i Panonije, a posebno onih u krajevima Male Azije (K. I, II, III).[2] Na osnovi ovog, pokušat će se dati slika o kulturno-povijesnim zbivanjima u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba i dobiti kronologija tipova, što bi značilo, unutar stela utvrditi vrijeme pojave ovih tipova i sve druge manifestacije koje bi se odnosile na njih. Posebno će nas zanimati likovne manifestacije koje bi se mogle pripisati likovnom stvaralaštvu autohtonog stanovništva.

1. Opći pregled izučavanja tipologije stela i njihove likovne obrade

Opća kulturno-povijesna problematika stela čini se da ima svoj određeni razvojni put. Tako se, u smislu njihova izučavanja, prilazilo stelama s više aspekata. Jedan od najviše obrađivanih bila je njihova tipologija. Sve do E. Schobera stele se nisu izučavale kao arhitektonske i strukturalne cjeline.[3] Tek poslije njega počinje izučavanje tipologije stela i to sa stanovišta strukturalne i arhitektonske povezanosti. Samo su se na taj način mogli upoznati sastavni dijelovi i dekorativni motivi na stelama.

Prvi pokušaj u smislu tipološke obrade stela učinio je R. Weynand. On je, naime, prema likovnom sadržaju, podijelio stele u pet tema, koje su kasnije istraživači prihvatili kao tipove stela. Tako Weynandov prvi tip stela obuhvata stele s portretima pokojnika, drugi s prikazom čitavih figura, trećem tipu odgovaraju stele s predstavom jahača, četvrtom scene daća, dok u peti tip stela ubraja one s predstavama pokojnika u sjedećem položaju. Weynandova podjela stela na tipove s aspekta likovnih prikazivanja pokojnika i drugih sepulkralnih prikaza čini prvi dio rasprave, dok drugi obrađuje oblik stela. Ovakvo prilaženje stelama ne bi se moglo prihvatiti, jer Weynand ovom problemu ne prilazi sa stanovišta strukturalne i arhitektonske povezanosti stela, tj. ne vodi računa o njihovom strukturalnom sastavu. Naime, on je stelu kao cjelinu odvojio od forme i likovnog sadržaja, zbog čega nije mogao dati osnovne tipove stela. Tako je podjelom stela na teme uputio stručnjake na dalja istraživanja tipologije stela.[4]

Weynandova studija imala je većeg uticaja na tipologiju stela koju je izradio Hofmann za područje Podunavlja. Naime, tipologiju ovih stela izradio je na osnovi likovnog sadržaja, kako je to, upravo, učinio Weynand za područje Rajne.[5]

Prema tome je u izučavanju stela bilo potrebno poći od arhitektonske i strukturalne povezanosti da bi se mogli uočiti osnovni oblici stela kojima su podređeni sastavni dijelovi i dekorativni motivi. To je do-

[1] Cambi 1975, 226 i d.; Tufi 1971, 115.

[2] Ovo M se odnosilo na helenistički tip stela (porta inferi) čiji su nosioci bili vojnici i veterani koji su umrli u našim krajevima. Vidi literaturu kod: Tufi 1971, 131, s. v. porta infera.

[3] Gabelmann 1972, 66.

[4] Weynand 1902, 219-238.

[5] Hofmann 1905, 6-84.

nekle učinio E. Schober,[6] koji je na taj način obradio tipologiju stela za područje Norika i Panonije. On je u prvi plan postavio tektonsku građu stela. U ovome se sastoji odlučujući napredak Schoberova rada za razliku od Hofmannovog, koji je klasificirao materijal, odnosno vojničke stele na Dunavu, prema temama likovnog sadržaja, a da nije sistematski razmotrio oblike stela. Međutim, Schober je pri klasifikaciji tipova stela pošao od najjednostavnijih, neukrašenih stela, sve do složenijih s bogatim figurativnim ukrasima. Oznaku tipova stela davao je prema načinu kako su izgrađeni reljefi unutar cjelovite arhitektonske povezanosti stela. Schober tek pri kraju klasifikacije stela, prema njihovim najvažnijim arhitektonskim oblicima, promatra pojedine glavne sastavne dijelove. Stoga, tipologija likovnog ukrasa koju je Weynand postavio u prvi plan, a Hofmann isključivo obradio, dolazi kod Schobera pri istraživanju stela tek u drugi plan.[7]

Tako je Schoberu, postavivši ovako temelje tipologiji stela, pošlo za rukom da po prvi puta ispita porijeklo oblika stela i likovnih motiva. Naime, uspjelo mu je dokazati usku povezanost, ne samo tipova stela, nego i reljefnih ukrasa ranog doba okupacije, s onima u gornjoj Italiji. Osim toga, njegov daljnji i konačni cilj je bio proučiti promjene, koje su se dogodile s tipovima iz gornje Italije, u dunavskim pokrajinama, što mu je na kraju i uspjelo, jer je mogao iznijeti na vidjelo karakteristike noričko-panonske skupine stela.[8]

Tipologiju stela za gornju Italiju izradio je Mansuelli.[9] Stele je klasificirao u pet tipova. Prvi tip predstavljaju stele bez arhitektonskih elemenata s poprsjima pokojnika u jednoj ili više niša; drugom tipu pripadaju stele koje završavaju sa zabatom ili u obliku luka, a trećem tipu stele s edikulom (a tabernacolo) ili s nišom na visokom postolju. U četvrti tip klasificira stele sa pseudoedikulom, dok u peti svrstava stele s jednim ili dva reda malih edikula na svod (archetti).

Prema tipologiji koju je za krajeve gornje Italije definirao G. Mansuelli, neki tipovi stela analogni su tipovima stela s područja Bosne i Hercegovine, što ukazuje na kulturno-povijesne odnose među ovim područjima u rimsko doba. O tome će biti više govora kasnije.

Stele s područja gornje i donje Dacije obradio je Gr. Florescu. Obradio je sve kategorije nadgrobnih spomenika s kojima se susretao u provincijama Dacije.[10] Očigledno je da Florescu dijeli stele prema obliku i dekoraciji. On također u prvi plan stavlja arhitektonski razvoj, a zatim dekorativni karakter stela. Tako i Gr. Florescu tipologiju stela gradi na arhitektonskoj i strukturalnoj povezanosti kako bi se dobili određeniji tipovi stela.[11]

Za područje sjeverne Bugarske klasifikaciju stela izradio je D. P. Dimitrov. Prema Weynandovoj klasifikaciji stela za područje Rajne i Florescua za područje gornje i donje Dacije u klasifikaciji stela za područje sjeverne Bugarske također se zapaža izvjestan napredak. On bi se očitovao u tome što u klasifikaciji stela polazi od najjednostavnijih do najsloženijih, u čemu treba gledati i uticaj Schoberove studije. Ni Dimitrov ne polazi odmah na početku od arhitektonskih oblika stela, premda ovaj tip stela iznosi u drugom planu i detaljno ga raščlanjuje i strukturalno povezuje.[12]

Nedavno je H. Gabelmann objavio studiju o tipovima stela na Rajni. Stele klasificira u četiri osnovna tipa. Tako u prvi tip svrstava stele s arhitektonskom kompozicijom (aedicula), u drugi stele s edikulom bez arhitrava sa školjkom (Muschel), u treći stele s edikulom i nišom, dok u četvrti tip svrstava stele koje posjeduju isključivo nišu.[13] S obzirom na ranije radove koji su izučavali pitanje stela na Rajni i stele u drugim provincijama, Gabelmannov rad predstavlja novi pristup i prilog u izučavanju stela uopće, posebno o porijeklu ovih spomenika.

Pored izučavanja stela na bazi tipova postoji i proučavanje stela na osnovi likovnih, odnosno stilskih karakteristika prikaza. Počeci izučavanja stela sa stilističkog aspekta javljaju se na sepulkralnim spomenicima Rajne. Ovom metodom izučavanja stela bavi se A. Furtwängler. On je, baveći se likovnom analizom stela na vojničkim spomenicima, postavio tezu da se postanak spomenika može dovesti u vezu s područjem odakle se regrutiraju vojnici.[14] Ova teza bi se odnosila i na stele rimskih građana koji koloniziraju osvojena područja, noseći sa sobom već ustaljenu sepulkralnu tradiciju.

U proučavanju stela na Rajni, na osnovi likovnih stilskih karakteristika, istakli su se još L. Hahl i H. Schoppa. Za Schoppa je, u pogledu izučavanja nadgrobnih spomenika, bitno spomenuti da je krenuo od iste pretpostavke koju je zastupao i Furtwängler, da su sepulkralni spomenici na Rajni u doba rimske

[6] Schober 1923, 16-135, 155, 188.
[7] Gabelmann 1972, 66.
[8] Gabelmann 1972, 66-67.
[9] Mansuelli 1956, 365 i d.
[10] Florescu 1920, 72-148; Florescu 1943, 5-66.
[11] Florescu 1920, 128-134; Florescu 1945, 44-51.
[12] Dimitrov 1942, 21-51, 52-99.
[13] Gabelmann 1972, 73-130.
[14] Gabelmann 1972, 67 i d.

okupacije nastali pod uticajem područja odakle dolaze vojnici i drugi doseljenici. Tako je H. Schoppa, proučavajući stele na bazi stilske likovne analize prikaza, tražio porijeklo pokojnika i dedikanata da bi u njihovim krajevima tragao za odgovarajućim paralelama.

H. Schoppa je na taj način došao do zaključka da se stilska ovisnost stela između gornje Italije i onih na području Rajne ne očituje samo na početku rimske okupacije, nego i kasnije.[15] Hahl je pokazao stilski razvitak stela od I do početka III st. n. e. Uspio je ukazati i na rasprostranjenost provincijskog stila I st. n. e, po gornjoj Italiji, na Rajni, u helenizmu srednje Italije i u kasnijoj republikanskoj umjetnosti Rima.[16]

1.1. Izučavanje stela s područja Bosne i Hercegovine

Počeci sistematskog i intenzivnijeg proučavanja stela na Rajni, te onih kasnijih od Schobera u Noriku i Panoniji, morali su se odraziti i u našoj arheološkoj literaturi. Međutim, odmah se mora reći da se nije tako brzo i u tolikoj mjeri reflektirala u radovima domaćih arheologa.

Sa istaknutim istraživačima sepulkralnih spomenika na području Rajne, K. Patsch izučava istovremeno antičku baštinu unutrašnjih krajeva rimske Dalmacije. Istina, on nije nigdje iznio tipologiju stela, ali je zato svojim proučavanjem rimskih spomenika, posebno stela s općeg kulturno-povijesnog aspekta, olakšao pristup u izučavanju stela na unutrašnjem području rimske Dalmacije.[17]

Prije D. Sergejevskog na izučavanju lokalnih elemenata u plastici kasne antike u krajevima Bosne i Hercegovine prvi pokušaj učinila je J. Zurunić u radu "Arheološke beleške iz Bosne" u kojem je iznijela osnovne likovne elemente stela unutrašnje Bosne, ne uočivši još problem.[18]

Rad K. Patscha nastavio je D. Sergejevski koji također uživa izvjesne zasluge. Ovaj istraživač u izučavanju stela s prikazima pokojnika i drugih likovnih predstava više ističe stilske karakteristike nego što se bavi tipologijom, pa se prema tome u proučavanju stela povodi za Schoppom i Hahlom. Tako u manjem sintetičkom radu "Rimska groblja na Drini" ne pokušava dati tipologiju stele, premda govori o različitim grupama spomenika.[19] U ovom radu želio je ukazati na likovne karakteristike koje bi upućivale na autohtonu tradiciju stanovništva. I ostali radovi su sličnog karaktera. U njima vrši stilske analize reljefa. To su stele koje pripadaju centralnoj Bosni (Zenica, Travnik i Breza). Rasprave imaju svrhu da preko likovnih predstava pokažu da su u III i IV st. n. e. bile još uvijek svježe ilirske tradicije.[20]

Pitanjem stela bavila se I. Čremošnik. Ona isto tako izučava likovni sadržaj stela i ne bavi se pobliže tipologijom. To su portreti pokojnika i drugi likovni prikazi na osnovi kojih dolazi do ostataka ilirske ženske nošnje i nakita.[21] Proučava pojavu daća i sepulkralnu simboliku koju, na određeni način, u sjeverozapadnim i istočnim krajevima Bosne veže za Kelte.[22]

U potrazi za ilirsko-rimskim tipom nadgrobnog spomenika D. Rendić-Miočević proučava sepulkralne spomenike s područja rimske provincije Dalmacije, pa prema tome i stele na unutrašnjem dijelu ove provincije.[23]

Pitanjem nadgrobnih spomenika bavi se I. Bojanovski. Međutim, ovaj istraživač ne izučava stele sa stanovišta tipologije. Objavljuje samo nekoliko stela pretežno sa epigrafsko-kulturno povijesnog značaja.[24]

Prema iznesenom, može se konstatirati da se stele u krajevima Bosne i Hercegovine nisu izučavale sistematski kao na Rajni, Noriku, Panoniji i u nekim drugim zemljama. Stoga je potrebno ovu kategoriju nadgrobnih spomenika učiniti pristupačnijom budućim istraživačima.

1.2. Tipološka podjela stela

Na području Bosne i Hercegovine, prema obliku i drugim strukturalnim osobinama, najveći broj stela ima pravokutni oblik s predstavom edikule, odnosno u formi edikule (ili arhitektonsku kompoziciju), dok je manji broj onih koje ne posjeduju takve prikaze, te se osjeća izostavljanje pojedinih elemenata arhitekture. Rukovodeći se principom da tip spomenika uopće, pa prema tome i stelu, pravi njegova vanjska forma koja je neodvojiva od strukturalnih elemenata i likovnog sadržaja, dolazimo do tipološke klasifikacije stele s područja Bosne i Hercegovine.

---

[15] Gabelmann 1972, 67 i d.

[16] Gabelmann 1972, 67.

[17] Zaplata 1938, 60-62 (radovi K. Patscha objavljeni u GZM) i 92 (Pregled radova C. Patscha objavljeni WMBH, Bd. I-XII).

[18] Zurunić 1928, 93-98.

[19] Sergejevski 1934, 11 i d.

[20] Sergejevski 1932, 35 i d.; Sergejevski 1950a, 81 i d., Sl. 1, 2, 3, 4; Sergejevski 1965, 126 i d., Sl. 10, 16, 17, 24, 25, 26, 28.

[21] Čremošnik 1958a, 147 i d.; Čremošnik 1963, 103 i d.; Čremošnik 1957, 163 i d.

[22] Čremošnik 1957b, 217 i d.; Čremošnik 1959, 209 i d.

[23] Rendić-Miočević 1976, 301-302; Rendić-Miočević 1948; Izučavao je ilirsku onomastiku na latinskim natpisima Dalmacije, pa je u tom pogledu koristio i arheološki materijal s područja Bosne i Hercegovine.

[24] Bojanovski 1967b, 155, Sl. 16, 19, 20; Bojanovski 1964, 189, Sl. 1 i d.

Tako, na osnovi navedenog principa, dobivamo sljedeću tipologiju naših stela:

TIP A:
Stele samostalnog zabata u obliku edikule (1-11, 17, 19);
Varijante:
a/ Stele samostalnog zabata bez ostalih elemenata arhitekture koji izgrađuju edikulu (15, 16, 20-24);
b/ Stele samostalnog zabata s presvođenom nišom (12, 13, 14);

TIP B:
Stele pravokutnog oblika s upisanim zabatom u obliku edikule (25-38);
Varijanta:
Stele s upisanim zabatom bez ostalih elemenata arhitekture koji izgrađuju edikulu (39-56);

TIP C:
Stele pravokutnog oblika s polukružno zasvođenom nišom u obliku edikule (58-62, 64-67);
Varijanta:
Stele s dva polukružna svoda u dva reda (69-73);

TIP D:
Stele samostalnog svoda u obliku edikule (63);

TIF E:
Stele s posebnim dodatkom, tzv. kruništem (Aufsätz);
Varijante:
a/ Stele s kruništem u obliku edikule (74);
b/ Stele koje imaju kruništе u formi zabata (83);
c/ Stele kojima pripada kruništе, u dva reda niša s elementima arhitekture (polustupovima i pilastrima) i bez njih (75-79);
d/ Stele s kruništem od jednog kamenog bloka (82);

TIP F :
Stele pravokutnog oblika s nezasvođenim nišama i bez elemenata arhitekture (89-96);

TIP G:
Stele s medaljonom (97-109);
Varijante:
a/ Stele samostalnog zabata s medaljonom (103);
b/ Stele pravokutne forme s uklesanim zabatom u obliku edikule s medaljonom (97);
c/ Stele s kruništem, dva polukružna svoda i s medaljonom (105);
d/ Stele s dva reda niša, pravokutne forme i s medaljonom (106);
e/ Stele pravokutne forme s nišom i medaljonom (104);
f/ Stele pravokutne forme samo s medaljonom (98, 99, 100);
g/ Stele s kruništem i medaljonom (101);
h/ Stele pravokutne forme s medaljonom i likovnim frizom (102);
i/ Stele s natpisom u krugu – vijencu (107);
j/ Stele pravokutne forme s rozetom i vijencem (108, 109);

TIP H:
Stele u obliku cipusa;
Varijante:
a/ Stele s upisanim zabatom i polukružnom nišom u obliku edikule (110 a);
b/ Stele pravokutne forme s elementima arhitekture (111);
c/ Stele pravokutne forme bez elemenata arhitekture (112, 113).

Ako iznesenu tipologiju stela s područja Bosne i Hercegovine, koja se temelji na principu da svaki tip spomenika uopće, pa prema tome i stelu, definira njegova vanjska forma, koja je nedjeljiva od strukturalnih elemenata i likovnog sadržaja, onda naša tipologija dolazi u suprotnost s ranijim tipološkim klasifikacijama. To je, s obzirom na pojavu i razvoj stele uopće, u osvojenim provincijama posve razumljivo, jer stele od dolaska na područje na kojem ostaju dobivaju u svom razvoju zbog kontakata s romaniziranim epihorskim i drugim doseljenim stanovnicima nove oblike i novi likovni sadržaj. To je, na primjer, slučaj s provincijom Dacijom, koja postaje rimskom provincijom u II st. n. e., pa u toj rimskoj pokrajini ne susrećemo konfrontirajuće stele I st. n. e. kao u krajevima koji su dospjeli pod rimsku vlast u I st. n. e. ili još ranije.[25] Tu spada i naš tip stela samostalnog zabata u obliku edikule, koji u naiskosu može imati predstave poprsja pokojnika (1, 2) ili natpis u edikuli (4, 5, 6). Prema tome, u tipološkom pogledu, stele imaju svoj, određeni razvoj i one se u provincijama do kojih stižu nejednako oblikuju u strukturalnom i likovnom pogledu, jer s doseljenicima (vojskom i civilima) dolaze u posve druge etničke,

[25] Florescu 1920, 72 i d.; Florescu 1942, 5 i d.

geografske i kulturno-povijesne sredine koje utiču na formiranje oblika i likovnog sadržaja.

Istina je, ne mogu se negirati osnovni oblici, ali se u nekim detaljima osnovni tipovi stela odvajaju međusobno i ne mogu se naći na istim tipološkim pozicijama. Za ovo najbolji primjer vidimo u novijoj tipologiji stela koju je za područje gornje Italije izradio G. Mansuelli[26] i koja bi u smislu klasifikacije tipova stela trebala biti najbliža krajevima rimske Dalmacije. To je razlog što u krajevima rimske provincije Dalmacije ne susrećemo sve tipove stela iz gornje Italije, nego nalazimo upravo razilaženja. To isto nalazimo i u najnovijoj tipologiji stela koju je za područje Rajne izradio Gabelmann.[27]

Tako, na osnovi iznesenog (pa i kad bi se išlo od istog principa) može se tvrditi da se u pojedinim rimskim provincijama osnovni tipovi stela ne moraju konfrontirati s tipologijom stela u drugoj provinciji, jer stele u novim kulturno-historijskim sredinama doživljavaju različite promjene. To bi, dakle, bio razlog zašto među tipovima stela u pojedinim sredinama postoji tolike divergencije. One su prisutne i među tipovima stela na području Bosne i Hercegovine.

2. Tip A
Stele samostalnog zabata u obliku edikule

Tako nazivamo tip stela koje oblikom i likovnim elementima arhitekture na prednjoj strani očituju osnovnu arhitektonsku kompoziciju u formi edikule ili hrama (1). Ovaj tip stela možemo nazvati još i tipom stela s realističkom predstavom pročelja hrama (1, 2, 3, 4 itd.). Tako, tip stela A samostalnog zabata u obliku edikule s elementima arhitekture pokazuje istovremeno slikoviti prikaz pročelja hrama. Samostalni zabat ispunjavaju likovni i dekorativni motivi. Od likovnih motiva imamo glave Meduza (Gorgone – 1, 2, 5, 7, 8), protome (4) i ptice, a od dekorativnih motiva nalazimo rozete (6) i rozete u kompoziciji s akantusovim listovima (3).

U elemente arhitekture koji izgrađuju stele u obliku edikule spadaju i akroteriji. Ovaj elemenat arhitekture ulazi u krug likovne i dekorativne plastike. Na stelama tipa A akroterije predstavljaju likovni prikazi poluležećih lavova (1, 8, 10), ovnujske glave (2), protome vjetrova (9) i vegetabilni prikazi polupalmeta (3, 4, 5, 6, 7, 9, 17, 19). Od likovnih elemenata arhitekture, koji se prikazuju na stelama ovog tipa, nalazimo i arhitrav. On je često ukrašen bogatom profilacijom (1, 4, 5, 6, 7, 8), urezima (19) ili kao jednostavna greda (2). Gornjoj trabeaciji edikule pripada ukrasni elemenat arhitekture – friz. Prisutan je na vojničkim stelama s prikazima vojničke opreme i oružja (7, 8, 9).

Stele tipa A imaju katkad na vrhu zabata manje kvadratično postolje koje služi za dekorativni elemenat arhitekture antefiks. To može biti pinus (4, 5, 10) ili neki drugi sepulkralni kultni simbol. Izneseni likovni elementi arhitekture izgrađuju gornji dio pročelja hrama, a donji, na kojem počiva gornji dio, predstavljaju dva polustupa ili pilastra s kapitelima korintskog sloga s bazom (1, 2, 4, 7, 8, 10). Polustupovi su ukrašavani tordiranjem (1, 4, 8, 10), a pilastri kanelurama (6). Prostori edikula koje flankiraju polustupovi najčešće su ispunjeni poprsjima pokojnika (1, 2, 3, 17, 19) ili natpisima (4, 5, 6, 7, 8, 10). Na prednjim stranama stela tipa A nalazimo likovna proširenja, koja ne mogu uticati na izmjenu osnovne arhitektonske koncepcije stela. To je likovna pojava grobnih vrata (porta inferis – 7, 8, 9, 10, 11) i manje niše s predstavom konja i sluge (calo – 17) ili služavke, konja i sluge (19). Ovu drugu likovnu predstavu ukrašava bordura vinove loze (17, 19), dok porta inferis ne ukrašavaju bordure. Vanjskom obliku stela tipa A pripada još usadnik (3, 7, 17) i visoki sokl (1, 4, 5).

Varijante

Unutar stela tipa A, javljaju se također i nove likovne kompozicije stela, koje, u pogledu prikaza edikule, prave dvije manje skupine, koje preuzimaju karakter varijanti. Tako pored osnovnog tipa stela A s natpisom, dobivamo *varijantu a/* koju karakterizira samostalni zabat s natpisom bez ostalih elemenata arhitekture (15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24) i *varijantu b/* koju također karakterizira slobodan zabat s presvođenom nišom (12, 13, 14).

Varijanta a/ Od dekorativnih motiva na zabatima stela imamo rozetu (20, 21, 24), rozetu na vitlo (15), rozetu koja s akantusovim listovima ispunjava prostor zabata (22), rozetu na vitlo u vijencu (23) i stablo s bršljanovim listovima koje ispunjava prostor zabata (18).

Na krajevima zabata ukrasne akroterije predstavljaju polupalmete (20, 21, 22).

Na prednjim stranama stela varijante a/ nalazimo ispod natpisa likovni prikaz dva delfina (23), a na stelama u čijim nišama imamo poprsje pokojnika (15, 16, 18) uski prostor između niše i natpisa ispunjava vegetabilni motiv bršljana (15) i niz koncentričnih voluta (18).

[26] Mansuelli 1956, 365 i d.
[27] Gabelmann 1972, 66 i d.

Na stelama ove varijante ukrasnu borduru vidimo u motivu užeta (15, 18) koji nas podsjeća na ostatke arhitektonskih elemenata tordiranih polustupova.

Varijanta b/ Na zabatima stela varijante b/ s presvođenom nišom nalazimo također dekorativne motive u vegetabilnim prikazima rozete (12) i rozete s akantusovim listovima koji ispunjavaju prostor zabata (13).

Akroterijalne prikaze sačinjava dekorativni motiv polupalmeta (12) i likovne predstave ovnujskih glava (13).

Svodasti arhitrav, odnosno niša, u jednom slučaju je ukrašen profilacijom (13), u drugom astragalom (14), dok u trećem slučaju svodasti arhitrav niše je bez ukrasa (12).

Gornji dio stela varijante b/ u formi edikule, s nišom na svod, počiva na polustupovima s kapitelima korintskog sloga (12) ili su samo označeni kao kapiteli (13, 14). Pilastre ukrašavaju kanelure (12) i baze (12, 13). Svodaste niše ove varijante ispunjavaju poprsja pokojnika (12, 13, 14).

2.1. Kataloška obrada

1. HARDOMILJE (Ljubuški)
Stela se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu. Veličine: vis. 2,15 m, šir. 0,61 m, deb. 0,24 m. Kamen vapnenac.

Stela je dobro sačuvana. Odlomljeni su samo akroteri koji su, najvjerojatnije, predstavljali poluležeće lavove. Na glavi pokojnika oštećeni su brada i nos. Lice nadgrobnog spomenika izrađeno je u arhitektonskoj kompoziciji, a sastoji se od edikule (pseudoedikule), polufigure pokojnika u edikuli i natpisa. Gornji dio stele predstavlja zabat s akroterima i arhitravom što zajedno slikovito počiva na dva tordirana polustupa s korintizirajućim kapitelima i bazama. U profiliranom zabatu isklesana je, kao ukras, glava Meduze sa zmijama oko vrata. Središnji dio stele predstavlja, u dubokom reljefu, poprsje pokojnika, veterana Gaja Licinija. Na glavi pokojnika se prikazuje, nisko ulegnuta, valovita kosa. Odijelo je, čini se, tunika iznad koje dolazi penula, koja se očituje u obliku šala oko vrata. Pokojnik uz tijelo drži spuštene ruke. Ispod edikule se nalazi četvrtasto profilirano polje s natpisom od šest redova slova.

Natpis:
C(aius) LICINIUS C(ai) F(ilius) /
FAB(ia) DOM(o) SINOPE /
VET(eranus) LEG(ionis) VII AN(norum) L /
STIP (endiorum) XXVII /
H(ic) S(itus) E(st) /
HEREDES POSUER(unt) /

Literatura: Betz 1938, 66, N. 58.
Prije 42. g. n. e.

2. HOMOLJE (Konjic)
Stela se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 55. Veličine: vis. 1,78 m, šir. 0,68 m, deb. 0,28 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik je površinski slabo sačuvan, a desna strana je pri kraju odlomljena. Lice stele je izrađeno u arhitektonskoj kompoziciji, a sastoji se od edikule, reljefnog lika pokojnika i natpisnog polja. Edikulu čini zabat s tankom gredom, koja predstavlja arhitrav, što slikovito dočarava gornji dio. Taj dio počiva na dva glatka polustupa s korintizirajućim kapitalima, koji se slabo razabiru zbog oštećenosti. U sredini profiliranog zabata prikazuje se glava Meduze, a slabo sačuvani akroteri predstavljaju glave ovnova. U edikuli su izvedena poprsja jednog bračnog para. Na glavi žene zapažamo bujnu kosu. Ikonografija ženskog poprsja, nadalje, dopušta da bi žena mogla nositi, uz tuniku, ogrtač, ispod kojeg se nalazi desna ruka položena na prsima, dok se lijeva ne vidi. Osoba na desnoj strani je muškarac koji je, čini se, u odijelu koje ne nosi obični Rimljanin. Naime, s obzirom na široke trake koje na desnom i lijevom ramenu pokrivaju fibule, pretpostavljamo da se radi o humeralu kao dijelu odjeće, što bi govorilo o vojničkoj pripadnosti pokojnika. Kod muškarca zapažamo u lijevoj ruci, osim volumena, haljinu dugačkih rukava i položenu desnu ruku pokraj lijeve. Ispod edikule izvedeno je profilirano natpisno polje, u kojemu su vrlo slabo sačuvani ostaci natpisa.

Pouzdano i sigurno čitamo samo posvetnu sepulkralnu formulu:
D(is) M(anibus)

Literatura: Patsch 1902, 315, Sl. 10; Patsch 1904, 247, Fig. 120.
II–III st. n. e.

3. ZENICA
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 155a. Veličine: vis. 1,83 m, šir. 0,74 m, deb. 0,10 m. Kamen vapnenac.

Stela se sastoji od nekoliko odlomljenih komada. Nedostaje joj vrh zabata, desni akroter i desna strana s polustupom. Oštećena je biljna bordura. Prednja strana stele izrađena je u arhitektonskoj kompoziciji edikule, u kojoj se prikazuje figura pokojnika, a ispod edikule je titul u profiliranom okviru. Oštećeni zabat

je profiliran, a prostor ispunjavaju dekorativne palmete. Akroteri su, izgleda, bili ukrašeni ornamentom polupalmeta. Predodžbu edikule čini arhitrav koji sa zabatom slikovito počiva na glatkim polustupovima, a oni nose stilizirane korintske kapitale sa sličnim ornamentom kao u zabatu. U edikuli se prikazuje u reljefu čitava figura djevojčice Aurelije Prokule, koja je odjevena u dugu potpasanu, vertikalno naboranu haljinu s dugim rukavima. Na glavi, čini se, nosi kapu s naprijed privezanim okruglim metalnim privjeskom. Tunika se kopča na ramenima s fibulama okruglog oblika. U desnoj ruci drži ptičicu, a u lijevoj, nešto spuštenoj, neki okrugli predmet, sličan jabuci. Na nogama se ne primjećuje obuća. Ispod arhitektonskog dijela stele, oko titula izvedena je ukrasna bordura u biljnom ornamentu, koji podsjeća na bršljan. Stela ima sačuvani usadnik. Natpis ima šest redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) /
AUREL(iae) · PROCU /
L(a)E VIX(it) AN(nos) III /
AURELI(us) NEPOS /
PROCIL·LA / FILIAE / P(o)S(uerunt) /

Literatura: Truhelka 1892, 343; Isti 1893, 276; Patsch 1914, 211, Sl. 126.
III–IV st. n. e.

4. HARDOMILJE (Ljubuški)
Stela se nalazi u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu. Veličine: vis. 1,84 m, šir. 0,61 m, deb. 0,24 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik je dobro sačuvan. Prednja strana je izvedena u arhitektonskoj kompoziciji edikule. Krajeve zabata ukrašavaju akroteri koji su izrađeni u ornamentu polupalmete, a ispod akrotera, u trokutastom slobodnom prostoru, nalazi se po jedna mala rozeta. Iznad vrha timpanona uzdiže se naprijed ukrašeno kvadratično postolje, koje je, čini se, služilo za ukrasnu piniju. Međutim, u sredini profiliranog zabata javlja se u reljefu figura manjeg poprsja. Na glavi se zapažaju kovrčasta niska kosa i otvorene krupne oči. Odjeven je u tuniku, a preko ramena ima prebačen ogrtač. Likovna predstava u zabatu, čini se, prije predstavlja protomu nego ikonografsku predstavu pokojnika. Ispod, u klesarskom pogledu, dobro obrađenog timpanona vidi se gusto profilirani arhitrav, koji zajedno sa zabatom počiva na tordiranim polustupovima s korintizirajućim kapitelima i profiliranim bazama, što sve zajedno odaje arhitektonsku kompoziciju pročelja hrama. Međutim, središnji dio stele čini titul, urezan u profilirano natpisno polje, smješteno unutar edikule. Titul se sastoji od osam redova slova.

Natpis:
BETULO KAR / NIS F(ilius) DOMO /
EGUIUS MIL(es) / COH(ortis) III ALP (ina) /
AN(norum) XL STIP(endiorum) XX /
H(ic) S(itus) E(st) T(estamento) F(ieri) I(ussit)/
VALERIUS SIG(nifer) / H(eres) P(osuit) /

Literatura: Betz 1946, 67, N. 1; 1950, 109; Šašel A. et J. 1963, 57, N. 115.
Kraj I st. n. e.

5. HARDOMILJE (Ljubuški)
Nadgrobni spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 69. Veličine: vis. 1,75 m, šir. 0,72 m, deb. 0,18 m. Kamen vapnenac.

Stela je čitava i pri dnu nema usadnika, nego ravan završetak. Na površini se zapažaju manja oštećenja. Dijelimo je na dva osnovna dijela. Jedan dio je arhitektonska kompozicija edikule, a drugi je natpis koji predstavlja centralni dio spomenika. Gornji dio stele ukrašava profilirani zabat s ukrasnom glavom Meduze u sredini, dok strane zabata uljepšava po jedan akroter, ornamentiran motivom polupalmete. Na samom vrhu zabata zapažaju se tragovi kvadratičnog postolja za ukrasnu piniju. Opisani gornji dio, zajedno s profiliranim arhitravom, slikovito počiva na dva glatka pilastra s bazama, koji oponašaju korintski kapitel. U edikuli je urezan natpis od šest redova slova.

Natpis:
RUFUS ANGETI F(ilius) /
MIL(es) C(o)HO(ortis) I LUCE(nsium) /
ANNORUM XXX/STIPEN(diorum) XI
/ H(ic) S(itus) E(st) / H(eres) P(osuit) /

Literatura: Patsch 1907, 60; Isti 1914, 164, Sl. 27; CIL 3 8492.
Kraj I st. n. e.

6. HARDOMILJE (Ljubuški)
Fragment nadgrobnog spomenika čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 72. Veličine: vis. 0,82 m, šir. 0,61 m, deb. 0,16 m. Kamen vapnenac.

Ulomak stele predstavlja gornji dio spomenika. Lice stele ukrašeno je u arhitektonskoj kompoziciji edikule s natpisom.

Na sepulkralnom spomeniku postoje manja oštećenja. Pročelje hrama očituje se u profiliranom zabatu s dva akrotera u obliku polupalmete. U sredini zabata je, kao ukras, izvedena u reljefu četverolisnata rozeta. Iznad zabata nalaze se tragovi četvrtastog postolja za ukrasnu piniju. Zabat s vijencem i arhitravom slikovito počiva na dva kanelirana pilastra bez stiliziranih korintskih kapitela, koji se ovdje pokazuju u horizontalnoj profilaciji. U edikuli je sačuvan natpis od šest redova slova.

Natpis:
MEDUTTUS / CATURONIS /
F(ilius) MILES COH(ortis) I /
BRACARAUG / USTANORUIm /
ANN(orum) XXXI.. . . /

Literatura: Patsch 1907, 74, Fig. 37; Patsch 1914, 164, Sl. 26, 2.
Kraj I st. n. e.

7. HARDOMILJE (Ljubuški)
Nadgrobni spomenik čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 22. Veličine: vis. 2,22 m, šir. 0,61 m, deb. 0,25 m. Kamen vapnenac.

Stela je čitava, s manjim oštećenjima. Nadgrobni spomenik mogli bismo podijeliti u tri osnovna dijela. To bi, s jedne strane, bila edikula, natpis i porta inferis (grobna vrata). Edikula se sastoji od timpanona koji je trokutasto profiliran, a u sredini, kao ukras, ima u reljefu glavu Meduze s omotanim zmijama. Sastavni dijelovi timpanona su akroteri koji ukrašavaju krajeve stele ornamentom polupalmete. Ispod zabata je ukrasni friz s rimskom vojničkom opremom te arhitravom, što sve zajedno počiva na dva tordirana polustupa s korinitizirajućim kapitelima i profiliranim bazama, praveći pročelje hrama. U edikuli je urezan u profiliranom okviru natpis koji predstavlja bitni dio spomenika. Ispod spomenute pseudoedikule nalazi se dekorativni dio stele, a to su vrata (porta inferiorum). Vrata su prikazana u obliku četiriju profiliranih kvadratičnih polja, od kojih prva dva kao ukrasne ručke imaju glave lavova s alkama u žvaljama, a donja dva polja su u obliku grčkog slova sigma. Stela ima usadnik. Natpis se sastoji od sedam redova slova.

Natpis:
M(arcus) LIVIUS M(arci) /
F(ilius) PAL(atina) DOM(o) /
ALORO VE / TERANUS /
LEG(ionis) VII AN(norum) /
L STIP(endiorum) XXVI
H(ic) S(itus) E(st) T(estamento) F(ieri) I(ussit)/

Literatura: Patsch 1910, 177-178, Sl. 1; Isti 1912, 132, Abb. 60; Isti 1914, 167-178, Sl. 35.
Prije 42. g. n. e.

8. HARDOMILJE (Ljubuški)
Fragment stele čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 82. Veličine: vis. 1,41 m, šir. 0,74 m, deb. 0,25 m. Kamen vapnenac.

Stela je najvećim dijelom sačuvana. Gornjem dijelu nedostaju dva akrotera koja su odbijena, a u donjem dijelu imamo samo tragove grobnih vrata. Stela, u tipološkom pogledu, pripada tipu sepulkralnih spomenika s arhitektonskom kompozicijom edikule. Edikulu sačinjavaju profilirani timpanon s glavom Gorgone i zmijama ispod brade te odlomljeni ukrasni akroteri koji su predstavljali dva lava u poluležećem položaju. Ispod timpanona je u reljefu izveden ukrasni friz s vojničkim rekvizitima od knemida do različitih tipova štitova. Profiliran je i arhitrav. Gornji dio spomenika počiva na dva ukrasna, gusto tordirana korintizirajuća polustupa s bazom. Unutar edikule se nalazi obrađeno profilirano natpisno polje, u kojemu je urezan natpis od šest redova slova. Ispod pseudoedikule nalazi se djelimično sačuvan gornji dio dvaju kvadratnih profiliranih vratnih polja, u kojima imamo ostatke lavovske glave s tragovima grive na njoj.

Natpis:
T(itus) VARIUS T(iti) F(ilius) /
VEL(ina) DOMO / PESSINUNTE /
VET(eranus) LEG(ionis) VII /
AN(orum) L STI(pendiorum) XXIX /
H(ic) S(itus) E(st) HER(es) POS(uit)

Literatura: Patsch 1914, 167, Sl. 34, 2; Isti 1908, 110, Abb. 30.
Prije 42. g. n.e.

9. HARDOMILJE (Ljubuški)
Fragment nadgrobne stele čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 81. Veličine: vis. 0,32 m, šir. 0,53 m, deb. 0,8 m. Kamen vapnenac.

Ulomak stele predstavlja timpanon s tragovima friza. Zabat, kao arhitektonski elemenat, upućuje da je stela imala arhitektonsku kompoziciju edikule. On ima bogato ukrašene akrotere sa po jednom glavom (maskom), iznad koje se diže ornament polupalmete (sa spiralama na kraju). U sredini profiliranog timpa-

nona izvedena je u reljefu glava Meduze s raščešljanom kosom poput dva roga na glavi. Ispod glave vide se tragovi ovijenih zmija. Lice s obrazima je loptasto, a oči velike, oštećene i kao zaklopljene. Ispod zabata se vide tragovi friza, u kojem su prikazani pojedini dijelovi vojne opreme i oružja, zbog čega smo ovaj ulomak stele pripisali spomenutoj varijanti stela.

Literatura: Patsch 1908, 112, Abb. 31.
I st. n. e.

10. BORASI (Vitina, Ljubuški)
Ulomak stele nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 682. Veličine: vis. 1,43 m, šir. 0,87 m, deb. 0,30 m. Kamen vapnenac.

Steli nedostaje donji dio. Bočne strane i zadnja strana spomenika su grublje obrade. Lice spomenika je izrađeno arhitektonski dekorativno tako da dočarava pseudoedikulu i grobna vrata, čije ostatke vidimo samo u tragovima. U sredini profiliranog zabata prikazan je s lica orao raširenih krila. Timpanon s arhitravom počiva na dva tordirana polustupa, izrađena u stilu korintskih kapitela s bazama, od kojih je donja baza lijevog stupa oštećena. Uglove zabata s prednje strane ukrašavala su dva akrotera, a na svakom od njih je po jedan lav u poluležećem stavu. Lavovi su mnogo oštećeni, tako da su od desnoga sačuvane samo šape prednjih nogu, a od lijevoga zadnji dio i prednje noge. Prostor ispod lavova ukrašen je dekorativnim cvijetom. Na vrhu zabata uzdignuta je kvadratična površina. U edikuli je u profiliranom kvadratičnom polju, centralni dio natpisa od osam redova slova.

Natpis:
M(arco) ANTONIO / MAXIMO SIGNIF(ero) /
VETER(ano) LEG(ionis) XI C(laudiae) P(iae)
F(idelis) / ANNOR(um) L STIP(endiorum) XXX /
ET IULIAE SABINAE / C(aius) ANTONIUS /
F(ilius) F(aciendum) C(uravit) /

Literatura: Skarić 1923, 83; Stela je tom prilikom nepotpuno objavljena i bez fotografije; Paškvalin 1961, 326-327, Sl. 1.
Kraj I st. n. e.

11. ROGATICA
Ulomak nadgrobnog spomenika se nalazi pred pravoslavnom crkvom u Rogatici. Veličine: vis. 0,70 m, deb. 0,20 m. Kamen vapnenac.

Od stele imamo sačuvan zadnji dio s ostacima dvaju polja na grobnim vratima. U desnom četvrtastom profiliranom polju izrađena je lavlja glava s halkom u žvaljama. Međutim, na lijevom polju jednostavne profilacije nema tragova bilo kojoj kompoziciji.

Literatura: Sergejevski 1936, 9, Sl. 5; Bojanovski 1967, 153, Sl. 16, br. 10.
I st. n. e

12. HUMAC (Ljubuški)
Ulomak stele se nalazi u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu. Veličine: vis. 0,90 m, šir. 0,40 m, deb. 0,18 m. Kamen vapnenac.

Stela je u sredini probijena kvadratičnim otvorom. Tako su oštećeni lik pokojnika i tri reda natpisa. Nadgrobni spomenik mogli bismo podijeliti u dva dijela. Gornji dio bi predstavljao arhitektonsku kompoziciju pseudoedikule u obliku svoda luka, dok bi drugi dio predstavljao natpisno profilirano polje. Arhitektonska kompozicija stele se sastoji od timpanona i arbitraža, u obliku luka ili svoda. U timpanonu se prikazuje manja šesterolisnata rozeta, a krajeve ukrašavaju akroteri u obliku polupalmeta. Timpanon sa svodom počiva na kaneliranim pilastrima, koji oponašaju korintski kapitel s bazama, te zajedno čine arhitektonsku kompoziciju pročelja hrama u kojemu se u reljefu prikazuje gornji dio pokojnika s glavom i ramenima, dok je donji dio poprsja oštećen. Ispod ove likovne kompozicije imamo drugi dio stele – profilirano natpisno polje sa četiri reda sačuvanih slova.

Natpis:
P(ublia) (R?) [.....] A[.....]/
TO RAPTA /?/ H(ic) S(ita) E(st) /
C(aius) VALERIUS C(ai) F(ilius) DEN /
TO VETER(anus) LEG(ionis) VII LIB(ertae) /
SUAE POSUIT /

Literatura: Betz 1936, 66, N. 66; Zelenika 1961, 323, Sl. 1.
Kraj I st. n. e.

13. PAZARIĆ (Sarajevo)
Stela se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 54. Veličine: vis. 1,75 m, šir. 0,65 m, deb. 0,16 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik je odlomljen u donjem dijelu. Stela je komponirana od dva dijela. Prvi dio predstavlja arhitektonsku kompoziciju edikule na svod, s predstavom pokojnika u poprsju, dok je drugi dio natpisno polje. Arhitektonska kompozicija edikule se sastoji od nekoliko elemenata. To je zabat sa svojim ukrasnim

akroterima. Akroteri na našem spomeniku predstavljaju glave ovnova koje gledaju u suprotnom pravcu. U jednostavno profiliranom zabatu imamo ukrasnu rozetu sa četiri lista, s pupoljkom u sredini, a krajeve akrotera ispunjava ukras u obliku palmete. Arhitrav prelazi luk praveći tako svod edikule, koji sa zabatom počiva na dva pilastra s korintizirajućim stupovima i bazama. Na krajevima svoda, ispod zabata, upisana su slova posvetne nadgrobne formule D(is) M(anibus). U pseudoedikuli se prikazuju, kao centralni objekt, četiri poprsja pokojnika, vjerojatno bračni par i dvoje djece. Muškarac na desnoj strani nosi tuniku i ima ogrtač prebačen preko lijevog ramena, koji se na desnom ramenu kopča fibulama tipa "sidro". U lijevoj ruci, po svoj prilici, drži svitak (testamentum). Ima nisku mušku frizuru i izrazito krupne oči. Kod odrasle osobe na lijevoj strani, koja predstavlja ženu, od odjeće zapažamo tuniku s uskim otvorom oko vrata te ogrtač kojim se pokrivala po ramenima. Čini se da je oko vrata imala ogrlicu, koja je vrlo uska. Ima njegovanu frizuru i to na glavi u obliku redova, a otraga je, vjerojatno, vezana u punđu (melon). Lice joj je oštećeno, pa se ne vide likovne karakteristike lica. Ispred muškarca je prikazano dijete odjeveno u tuniku, a preko ramena pokriveno ogrtačem. Zapaža se i fibula, samo se ne može prepoznati njen tip. Na glavi primjećujemo istu frizuru kao u žene, pa bi se moglo pretpostaviti da se radi o djevojci, odnosno kćerki. Na liku ispred žene također primjećujemo tuniku i ogrtač. Na ramenima polufigure zapažaju se kopče, čiji se tip ne može odrediti. Međutim, na glavi se prikazuje niska muška kosa (frizura), koja upućuje da se radi o mlađoj muškoj osobi, vjerojatno o sinu.

Iza opisane likovne kompozicije dolazi natpis. Dio natpisa se nalazi izvan natpisnog polja, na prostoru između edikule i natpisnog četvrtastog polja.

Natpis:
D(is) M(anibus) AUERL(ius) SUPER VETE /
R(a)NUS EX LEG(ione) VIII AUG(usta)
MEMORIAM SIBI / VI(v)US ET VER(a)LCO /
N(iu)GI MAXIMINAE / ET VICTORINO FI /
(lis) NOSTRIS FILIAM / DEFUNCTAM VI /
XIT ANNOS XXVIII

Literatura: Patsch 1893, 81-82; Betz 1939, 72, N. 230; CIL 3 8375 (1274-9).
II–III st. n. e.

14. RIBNIK (Ključ)
Stela je uzidana u crkvu u Ribniku. Veličine: vis. 1,1 m, šir. 0,38 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik je sredinom oštećen, i to vertikalnim urezom. Stela se u ikonografskom pogledu može podijeliti u dva osnovna dijela. Prvi dio bi predstavljao arhitektonsku kompoziciju edikule na svod, u čijoj se sredini nalazi lik pokojnika u reljefu, a drugi dio predstavlja natpisno polje s natpisom u plitkom četvrtastom udubljenju. Gornji dio edikule je u obliku timpanona, bez akrotera, a u sredini zabata se nalazi šestokraka rozeta, koja obično dolazi kao ukras u timpanonima edikula. Rub svoda je ukrašen jajolikim ornamentom koji ide sve do stupova na kojima počiva gornja konstrukcija. Kapiteli su prikazani shematski kao i njihove baze. Prostor iznad ukrasnog ruba luka ukrašen je sa strana jednom pticom. Centralni dio stele je muška figura u poprsju. Pojedini dijelovi tijela se neproporcijalno prikazuju, što se najbolje vidi ako usporedimo glavu s rukom. Oči su također krupne. Na glavi se ne prikazuju tragovi kose, a tragovi brade su jedva vidljivi. Odjeća se prikazuje samo u vertikalnim naborima. Prikazuje se i kopča koja pripada kasnoantičkom tipu fibula s lukovim glavicama ili krstastog tipa. U rukama drži duguljast predmet, sličan koplju, a moglo bi se pretpostaviti da je pokojnik prikazan i sa svijećom u ruci. Predmet prelazi okvire niše. Ispod pseudoedikule, a iznad natpisnog polja na praznom prostoru, upisan je jedan dio natpisa. Slova su urezana između paralelnih crta.

Natpis je slabo čitljiv, te D. Sergejevski čita samo nekoliko riječi:
2. red: Iovini..,
3 i 4. red: Maximian..,
4. i 5. red: Occasus est(?)
6. red: Avita vjerojatnije nego Avitus
8. i 9. red: Ca/vissima/ (sic) uxor.

Literatura: Sergejevski 1928, 92-94, Tab. I, Sl. 3.
I st. n. e.

15. SASE (Srebrenica)
Nadgrobni spomenik je uzidan u crkvu u Sasama. Veličine: vis. 1,39 m, šir. 0,62 m. Kamen vapnenac.

Od stele je odlomljen vrh zabata. Manja oštećenja su na licu desne i lijeve polufigure.

Prednja strana stele je izrađena u arhitektonskoj kompoziciji koja oponaša oblik pseudoedikule. Kao ukras u sredini profiliranog zabata izrađena je loptasta rozeta, a ispod su, u četvrtastoj plitkoj niši, u reljefu, dva poprsja koja, čini se, predstavljaju dva muškarca. Na osnovi velike likovne sličnosti, kao i prikazivanja niske kose i brade, moglo bi se slobodno reći da

se prikazuju braća. Imali su kovrčastu kosu i izrazito bademaste oči s naglašenim zjenicama. Odjeveni su u tunike dugih rukava i ogrtače koji se na desnom ramenu vežu fibulom u obliku kruga. Desni muškarac drži u desnoj ruci zamotuljak (volumen), a lijevi drži desnu ruku u visini susjedove ruke, i to, izgleda, s ispruženim palcem, kažiprstom i srednjim prstom. Ispod poprsja je majstor izveo friz s ukrasom u obliku valova. Sličan ukras izrađen je i na dnu stele. Između navedenih ukrasa nalazi se četvrtasto profilirano natpisno epigrafsko polje. Desni i lijevi rub stele, od timpanona do kraja spomenika, ukrašen je duguljastim uskim ornamentom, sličnim cvjetnim čaškama ili konopu.

Literatura: Radimsky 1891, 4, Sl. 3; Isti 1893, 220, Fig. 4; Sergejevski 1934, 14, Sl. 2.
II–III st. n. e.

16. KAKANJ (Sarajevo)
Ulomak stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 581. Veličine: vis. 0,33 m, šir. 0,35 m, deb. 0,15 m. Kamen vapnenac.

Ulomak je odbijen sa svih strana, ali sačuvani tragovi upućuju da je stela pripadala tipu nadgrobnog spomenika s arhitektonskom kompozicijom edikule. Sačuvani su elementi zabata i na lijevoj strani spirale elementi akrotera. Ispod zabata, u dosta udubljenoj niši, prikazuje se glava žene i desno, vjerojatno, ostaci glave muškarca. Dobro je sačuvana glava žene s frizurom, koja je slična frizuri žene na ulomku spomenika iz Breze, čija je frizura, inače, pokrivena maramom. Oči su okrugle s oštro izvedenom zjenicom.

Literatura: Sergejevski 1948, 170, Sl. 2.
III st. n. e.

17. ZENICA
Nadgrobni spomenik se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 153. Veličine: vis. 1,87 m, šir. 0,66 m, deb. 0,15 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobna ploča je odlomljena u gornjem dijelu i na lijevoj strani. Na gornjem dijelu se zapažaju manji tragovi zabata i akrotera, dok na lijevoj strani nema tragova ukrasnoj borduri, koja bi trebalo da izgleda kao na desnoj strani. Tragovi stiliziranih stupova na desnoj strani svjedoče da je stela imala arhitektonsku kompoziciju pročelja hrama. U pseudoedikuli se predstavlja bračni par. Glave muškarca i žene se prikazuju istom tehnikom. Ne bismo mogli reći da se na glavi žene prikazuje marama ili kapa, tj. prikazuje kosu. Odjevena je u potpasanu tuniku dugih rukava, kod koje se stiliziranim vertikalnim urezima prikazuju nabori. Preko tunike je prebacila ogrtač koji se kopča na desnom ramenu, i to kopčom u obliku sidra.

Oči se prikazuju u obliku badema, s naglašenim zjenicama. Oko vrata ima ogrlicu, a na grudima agraf. Ruke drži prekrižene, i na obje ruke ima narukvicu. Muškarac je također odjeven u tuniku dugih rukava i u ogrtač. Ogrtač se kopča na desnom ramenu i to kopčom u obliku sidra. Kosa i brada prikazane su tehnikom sitnih udaraca. Muškarac u lijevoj ruci drži svitak (testamentum), a desnu ruku je prebacio preko desnog ramena žene. Drugi dio likovne kompozicije, koja je odvojena od edikule običnom gredom, prikazuje konja s konjovocem. Konj se prikazuje u pokretu s konjskom opremom, a vodi ga muškarac koji možda predstavlja slugu ili samog pokojnika. Muškarac se prikazuje kao polufigura s niskom kosom, odjeven u tuniku preko koje je prebačen ogrtač s kopčom na desnom ramenu, fibulom čiji je tip teško raspoznati. Treći dio stele predstavlja natpis u kvadratičnom polju bez profilacije. Srednji i donji dio stele ima ukrasnu borduru ispunjenu stiliziranim ornamentom vinove loze, koja raste iz suda slična amfori, a sud oblikuju njezine žile. Posvetna formula je urezana na prostoru ispod srednjeg dijela stele, dok je pet redova slova urezano u natpisnom kvadratičnom polju:.

Natpis:
D(is) M(anibus) / LI(cinius) VICTORINU(s) /
MI(les) LE(gionis) II A(u)RE(lio) PROBO /
PA(tri) DEF(uncto) ANN(orum) LV /
ET PROCUL(a)E MA(tri) DEF(unctae) /
PI(a)E BENE ME(renti) POS(uit) /

Literatura; Truhelka 1892, 344; Isti 1893, 277; Isti 1914, 170; Sergejevski 1932, 2, Sl. 46-47, Taf. 22, Fig. 12, 13; CIL 3 12764.
III st. n. e.

18. TEGARE (Srebrenica)
Ulomak se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 262. Veličine: vis. 0,91 m, šir. 0,66 m, deb. 0,17 m. Kamen vapnenac.

Odlomak stele predstavlja gornji dio spomenika koji oponaša pseudoedikulu, jer nema izrazite elemente pročelja hrama, kao što su polustupovi i arhitrav. Zabat ima trokutastu formu uokvirenu tankim okvirom, unutar kojega je u plitkom reljefu biljni ornament u obliku granatog stabla sa srcolikim listovima i korijenom u obliku dviju voluta. Akroteriji su odlomljeni, i ne znamo kako je izgledao ukras. Ispod timpanona, u

kvadratnoj niši, imamo centralnu figuru bračnog para u poprsju. Kod žene zapažamo samo otvor tunike oko vrata, a kod muškarca ogrtač koji je zakopčan fibulom na desnom ramenu. Čini se da muškarac u desnoj ruci drži svitak. Možda žena na desnom ramenu ima kopču, koja bi pripadala kasnoantičkom tipu fibula. Važno je spomenuti da na glavi ima njegovanu kosu u obliku vijenca. Na fragmentu stele sačuvan je friz između gornjeg dijela spomenika i natpisnog polja, ukrašen ornamentom spirala, i ornament koji je išao krajevima strana u obliku užeta. Natpisno polje bi bilo profilirano, ali izgleda bez natpisa.

Literatura: Sergejevski 1934, 15, br. 7, Tab. 1.
III st. n. e.

19. ZENICA
Stela se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 84 i 70. Veličine: a) vis. 0,63 m, šir. 0,93 m, deb. 0,22 m; b) vis. 1,02 m, šir. 0,95 m, deb. 0,23 m. Kamen muljika.

Nadgrobna stela je odlomljena na dva dijela. Gornji ulomak predstavlja arhitektonsku kompoziciju pseudoedikule, koja se sastojala od akrotera i nestalog timpanona. Ispod nestalog timpanona imamo sačuvanu gredu, koja oponaša arhitrav i na kojoj se nalaze urezi kao ukrasi u obliku broja tri, a druga polovica ima isti urez u obratnom smjeru. Gornja arhitektonska kompozicija počiva na dva stupa s bazama i korintiziraućim kapitelima, te zajedno oponašaju arhitektonski elemenat pročelja hrama.

U slobodnom se prostoru edikule prikazuju četiri figure. Slijeva nadesno, sudeći po ukrasima što ih nosi, vidi se žena. Ona na glavi nosi kapu, urešenu nekim ukrasima. Oko vrata nosi ogrlicu s privjeskom i agrafom, pričvršćenim na haljini. Lijevu ruku je prebacila na lijevo rame susjede, a u desnoj ruci drži predmet sličan jabuci. Odjevena je u tuniku dugih i širokih rukava, a preko desnog ramena zapažamo nešto širu traku, koja, čini se, pripada ogrtaču, sličnom šalu s resama. Na rukama ima prstenje. Susjedna osoba je muškarac, vjerojatno mladić. Ne nosi nakit, pa po tome zaključujemo da je najvjerojatnije muškarac. Odjeven je u tuniku koja se kopča na desnom ramenu. Kopča pripada tipu krstastih fibula sa lukovim glavicama, a u najvećoj je upotrebi u IV st. n. e. Desnu ruku je prebacio preko desnog ramena susjedne osobe. U lijevoj ruci drži košaricu. Na glavi nosi kapu. Na lijevoj strani ima vertikalno naborane haljine i urezanu svastiku. Odjeća mu je ista kao i kod prethodnoga s vertikalnim naborima. Haljina se kopča na desnom ramenu fibulom istog tipa. I četvrta osoba je muškarac. Odjevena je u tuniku s vertikalnim naborima, na kojoj se, na lijevom kraju, nalazi svastika. Desnu ruku je prebacio preko ramena susjedne osobe. Lijevom rukom pridržava svitak (testamentum). Na glavi ima kapu.

Drugi dio nadgrobne stele čini likovna kompozicija konja na niskom postolju s konjovocem i ženskom figurom, koja u lijevoj ruci nosi svitak, a u desnoj košaricu. Žena je odjevena kao i ona u prvom planu. Oko vrata ima ogrlicu s privjeskom, a na desnom ramenu šal koji oponaša ogrtač. Odjevena je u dugu tuniku dugih rukava. Čini se da ima kapu. Sudeći po položaju konja na postolju, ima centralni položaj. Konjovodac drži konja za uzdu. Odjeven je u tuniku dugačkih i širokih rukava kao i već prikazani muškarci. Čini se da na glavi ima kapu. Donji dio fragmenta stele ima kao ukrasni element vinovu lozu s grozdovima. Taj biljni ornament ukrašava strane natpisa i likovne kompozicije konja, konjovoca i služavke. Natpis je urezan u dva plitka natpisna polja, kod kojih je desna strana odlomljena. Stela ima usadnik.

Natpis:
AUR(elius) CRESCEN(t)INUS ET IULIANA /
PAR(entes) FILICIANO FIL(io) /
PIEN(t)IS(simo) / DEF(uncto) AN(norum) XXX (?) /
BEN(e) MER(enti) ET SIBI V(i) /
VIS P(ro) P(ietate) F[e]C[erunt]

Literatura: Truhelka 1892, 344; isti 1893, 277; CIL 3 12768; Sergejevski 1932, 47-48, Taf. XXI, Fig. 11, Taf. XXIII, Fig. 15.
Kraj III i početak IV st. n. e.

20. PODASTINJE (Kiseljak)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 257. Veličine: vis. 1,71 m, šir. 0,62 m, deb. 0,16 m. Kamen vapnenac.

Kod stele nedostaje lijevi akroter i donji lijevi kut. S akroterima, timpanonom i s profiliranim četvrtastim natpisnim poljem spomenik oponaša arhitektonsku kompoziciju pseudoedikule. Akroteri su bili ukrašeni ornamentom polupalmete, a timpanon u sredini reljefnom rozetom.

Natpis:
C(aius) MANLIU(s) / C(ai) L(ibertus) /
HONESIMUS / ANN(orum) L /
H(ic) S(itus) E(st) /

Literatura: Patsch 1894, 344; Isti 1896, 251, Fig. 11; CIL 3 8379 (2256).
I st. n. e.

21. HUMAC (Ljubuški)
Fragment nadgrobne ploče, čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 97. Veličine: vis. 0,27 m, šir. 0,48 m, deb. 0,4 m. Kamen vapnenac.

Od stele imamo sačuvan njezin gornji dio i manji dio natpisnog polja s jednim redom natpisa. Gornja kompozicija stele s ostacima natpisnog polja pokazuje da je nadgrobni spomenik oponašao arhitektonsku kompoziciju pseudoedikule. Na krajevima timpanona isklesani su, u obliku polupalmete, ukrasni akroteri, a u sredini profiliranog zabata je šestolisnata rozeta. Ispod timpanona, slično arhitravu, nadovezuje se profilirano natpisno polje s ostacima jednog reda natpisa.

Natpis:
M(arcus) SOSIUS M(arci) F(ilius) /
FAB(ia) SEBASTO/poli/...

Literatura: Hoernes 1880, 40; CIL III 8493.
I st. n. e.

22. VRANJEVO SELO (Neum, Klek)
Fragment nadgrobne stele nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 204. Veličine: vis. 1,13 m, šir. 0,50 m, deb. 0,14 m. Kamen vapnenac.

Steli nedostaje lijevi akroter i manji dio desnoga, koji je bio ukrašen polupalmetom. Ostaci zabata pokazuju da je ulomak stele oponašao arhitektonsku kompoziciju pseudoedikule. U timpanonu je izrađena ukrasna rozeta u obliku rascvjetanog cvijeta, a krajeve zabata je ispunjavala ukrasna palmeta. Sačuvani desni akroter svjedoči da su akroteri, osim polupalmeta, imali i ornament koji je imao oblik suda sa dvije ručke, a iz njega kao da je rasla polupalmeta kao cvijet. Ispod navedenih ornamenata nalazi se friz, koji bi imitirao arhitrav, na kojemu je izrađen ornament u obliku spirala, od kojih su dvije veće u sredini, a dvije manje na stranama. Ispod natpisa se nalazi ascija. Centralni objekt stele je uokvireno natpisno polje sa šest redova slova.

Natpis:
... D(is) M(anibus) / M(arcus) ULPIUS /
SEVERUS / SE VIVO SI /
BI ET SUIS / FE(cit) /

Literatura; Truhelka 1892, 362; Patsch 1896, 258, Fig. 24; CIL 3 1763 (8416, 12788).
II st. n. e.

23. SKELANI (Srebrenica)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1830. Veličine: vis. 1,14 m, šir. 0,45 m, deb. 0,18 m. Kamen dacitoandezit.

Stela je malo oštećena, i to sa strana. U gornjem dijelu se predstavlja sa zabatom i tragovima akrotera. U zabatu je ukras vijenac, unutar kojega se nalazi četverolisnata rozeta. Ispod zabata je plitko četvrtasto prazno polje, a ispod njega, u četvrtastom, jednostavno profiliranom, širokom okviru, natpisno polje. U četvrtastom plitkom polju, ispod natpisa, imamo likovnu kompoziciju dvaju delfina, okrenutih glavama jedan prema drugom i s repovima od tri kraka. Stela ima sačuvan usadnik.

Natpis:
D(is) M(anibus) / AMMA /
TAE (sic) VEX(it) AN(nos) /
XXX (?) CAN / DASA(s) /
M(atri) F(ecit) P(ro) P(ietate)

Literatura: nije objavljen.
III st. n. e.

24. STOLAC
Ulomak stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 340. Veličine: vis. 0,34 m, šir. 0,35 m, deb. 0,9 m. Kamen vapnenac.

Fragment predstavlja gornji dio nadgrobnog spomenika s jednostavnim oponašanjem timpanona, što pokazuje da je stela imala arhitektonsku kompoziciju pseudoedikule. Od timpanona je sačuvan samo lijevi akroter, bez ukrasa, a ukrasna rozeta, koja bi pripadala timpanonu, izrađena je ispod vrha, u obliku kruga, s manjim krugom u sredini, podijeljena na četiri dijela, praveći četverolisnatu formu. Drugih detalja nema, osim ostataka jednog reda natpisa i nepotpuna druga dva reda. Natpis je urezan između paralelnih crta.

Natpis:
VERANTIUS IU / NIOR FI(lio) INF[elicissimo]?

Literatura: CIL 3 13878, Patsch 1895, 276, Fig. 89.
III–IV st. n. e.

2.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Prostori unutar edikula u najviše slučajeva ispunjeni su reljefima pokojnika. Stoga portreti pokojnika na stelama s likovnog aspekta predstavljaju značajna ostvarenja sepulkralne rimske umjetnosti.

1. Poprsja pokojnika
Portret G. Licinija koji je na steli iz Hardomilja (1) izrađen u dubokom reljefu očituje karakteristike realističkog portreta. Ta se karakteristika vidi u formi

glave koja ne pokazuje nimalo stilizacije nego ima duguljast, više trokutast oblik, a na licu naglašene jagodice i donju čeljust. Kosa se prikazuje niska s mekano izmodeliranim kovrčastim uvojcima, čiji pramenovi pokrivaju nisko čelo. Lice je glatko i na njemu se vide fino izrađeni detalji bademastih očiju, očni kapci i arkade. Posebno se ističu uši koje nisu priljubljene. Likovne karakteristike realističkog rimskog portreta još dopunjuju nabori na slabo sačuvanoj vojničkoj penuli. Iznesene likovne karakteristike istovremene su s crtama lica koje očituju individualnost osobe.

Realistički rimski portret koji se susreće na stelama iz prvih godina ili decenija I st. n. e. nastao je na koncepcijama etrurskog portreta i helenističkog umjetničkog gledanja.[28] Najbliže likovne paralele portretu sa stele iz Hardomilja nalazimo na stelama antičke Salone.[29] Na tim stelama kod poprsja pokojnika također se zapažaju iste likovne karakteristike realističkog rimskog portreta koji istovremeno karakterizira prelazni period Republike u Carstvo.[30]

Stela iz Hardomilja (1) po svojim vanjskim osobinama arhitektonske kompozicije u obliku edikule i po karakteristikama portreta pouzdano pripada prvim godinama i decenijama I st. n. e., kad s dolaskom novog stanovništva dolazi veći broj obrtnika, pa i klesara naročito iz redova vojnika.[31]

Brojne likovne konfrontacije portretu sa stele iz Hardomilja (1) pružaju područja gornje Italije kao i krajevi drugih rimskih provincija.[32] Prema tome bi stela s portretom G. Licinija iz Hardomilja pripadala kulturnopovijesnom periodu julijsko-klaudijske epohe.[33]

Za portrete pokojnika sa stele iz Homolja (2) zbog slabe sačuvanosti moguće je samo konstatirati da se radi o bračnom paru. Karakteristični likovni detalji koji u kulturno-historijskom pogledu opredjeljuju portrete nisu pouzdano uočljivi, pa se stela ne bi mogla proksimativno datirati. Međutim, moguće je dati samo opću karakteristiku portreta. Ona bi se, naime, isključivo odnosila na plastičnost reljefa, proporcionalnost te realizam koji je prisutan na rimskim portretima stela II i III st. n. e., a koji se osjeća i na portretima stele iz Homolja (2).[34] Stoga se stela s portretima iz Homolja ne može datirati ranije od druge polovice II, niti mnogo poslije III st. n. e.

Zanimljiv reljef je portret djevojčice Prokule iz Zenice (3). Njezin portret je karakterističan po okruglom licu, izbačenim jagodicama, širokim bademastim očima i urezanim zjenicama, dok je nos bez plastičnosti, a usta s karakterističnom paralelnom crtom s dvije male rupe na krajevima. Posebno je zanimljiva kosa. Naime, na glavi Prokule ne vidimo kapu nego nisku polegnutu gustu valovitu kosu počešljanu na razdjeljak. Najbližu analogiju ovoj frizuri imamo u kosi služavke na ulomku stele iz Zenice, koja je isto tako bez kape i češljana na razdjeljak (19).[35]

Od stilskih karakteristika na portretu Prokule uočavamo da na dugačkoj potpasanoj haljini ima kruto izrađene vertikalne paralelne nabore koji su posve u skladu sa sličnim stilskim karakteristikama na portretima stela zeničke grupe (18, 19).[36] Što se pak tiče likovnog prikaza djevojčice Prokule, na njezinoj glavi nalazimo veoma zanimljiv nakit (3). On se naime sastoji od dvije trake. Jedna ide oko glave, a druga se spaja s prvom na sredini čela preko tjemena i ide na potiljak. Na prvoj traci koja ovija glavu vise brojni privjesci u obliku lista koji podsjeća na list bršljana, dok su tri velika lista pričvršćena na aksijonu traku. D. Sergejevski uz kapicu spominje i pričvršćene privjeske,[37] a I. Čremošnik na traci koja aksijalno prolazi tjemenom uočava pobliže privjesak u obliku trozuba ili tri lista.[38] D. Sergejevski uopće ne spominje bilo kakvu simboliku u vezi s ovim nakitom, a I. Čremošnik upućuje na njegov apotropejski karakter i vjerojatnoću da je mogao imati veze s kultnim običajima.[39]

Međutim, u analizi i interpretaciji ovog nakita N. Cambi je otišao još dalje. On je, naime, na osnovi analogije, nakit na glavi djevojčice Aurelije Prokule identificirao sa sličnim nakitom na glavi Aurelije Maksime na desnom akroteriju poklopca sarkofaga iz Salone, koji u smislu kultne pripadnosti upućuje na egipatski kult Izide.[40]

[28] Prijatelj 1952, 137-135; Tufi 1971,150 i d. Tav. I, II, III i d.

[29] Prijatelj 1952, Tab. VI, VII, VIII i d.; Tufi 1971, 150 i d. Tav. I, II, III i d. Rimska nadgrobna plastika Dalmacije, u prvom redu Salone i susjednih mjesta (Burnum, Andetrium itd.), čuva se, uglavnom, u Arheološkom muzeju u Splitu, sa rijetkim spomenicima u Zadru i na terenu. Vidi: Rendić-Miočević 1960, 107 i d. Sl. 1, 2, 3, 4, 6.

[30] Prijatelj 1952, 142.

[31] Prijatelj 1952, 141, Tab. VII.

[32] Tufi 1971, 151 i d.; Bazzarini1956, 4, Fig. 1; 48, Fig. 5, Fig. 7 itd.

[33] Likovne karakteristike i povijesno-epigrafski podaci govore da stela G. Licinija kronološki pripada julijsko-klaudijskoj epohi. Prijatelj 1952, 142; Tufi 1971, 159 i d. Vidi u poglavlju povijesno-epigrafski elementi za datiranje bilješke 91, 98.

[34] Sergejevski 1965, 127, Sl. 10; Prijatelj 1952, 143 i d.

[35] Sergejevski 1950a, 11, Sl. 1.

[36] Sergejevski 1932, Taf. XX, Fig. 7, 9, Taf. XXI, Fig. 10, 11, Taf. XXII, Fig. 12, 13, Taf. XXIII, Fig. 15.

[37] Sergejevski 1932, S. 44, Taf. XX, Fig. 9 (No 155a); Sergejevski 1950a, 82, Sl. 1.

[38] Čremošnik 1963, 116.

[39] Čremošnik 1963,116, Sl. 3.

[40] Cambi 1965, 96.

Između djevojčica Aurelije Prokule i Aurelije Maksime sličnost se očituje u prikazivanju ptice koju drže u rukama i obješene bule u vidu privjeska oko vrata. Uz ove atribute Aurelija Prokula ima u lijevoj ruci okrugli predmet za koji D. Sergejevski smatra da je plod.[41] Međutim, N. Cambi drži da je pretpostavka D. Sergejevskog o plodu moguća, ali s obzirom na trake koje ovijaju okrugli plod, prije podsjeća na kultni predmet, odnosno na izijački križ, što bi upućivalo na kultne atribute u kultu Izide.[42]

Prema tome, ako nakit na glavi Aurelije Maksime, s atributom ptice u lijevoj ruci, bulom, koja u vidu privjeska visi oko vrata, upućuje na atribute egipatskog kulta Izide, što potvrđuje natpis sa sarkofaga iz Salone, onda je N. Cambi na osnovi iznesenih analogija izijačkog križa na okruglom plodu sigurno ukazao da je djevojčica Aurelija Prokula također mogla pripadati kultu Izide u antičkoj Zenici.[43] N. Cambi potvrdu svojoj pretpostavci vidi i u povezivanju ovih detalja likovnog tretmana u umjetnost Istoka, što je već bio uočio i D. Sergejevski.[44] Te likovne srodnosti koje je zapazio Sergejevski mogu se pratiti na palmirskim nadgrobnim spomenicima, a očituju se u modeliranju glave, očiju i obrva.[45] Prema tome, iznesena likovna konstelacija upućuje na mogućnost da su stelu Aurelije Prokule postavili pripadnici orijentalne religije, a to su prema uočenim kulturno-povijesnim okolnostima najvjerojatnije bili pripadnici kulta Izide.

Na osnovi likovnih karakteristika koje posjeduje, stela Aurelije Prokule iz Zenice datira u prvu polovicu III st. n. e.[46]

Završetak natpisa "lib(ertae) suae posuit" sa ulomka stele iz Hardomilja (12) ukazuje da sačuvana glava na oštećenom portretu predstavlja djevojčicu. O tome, osim epigrafske potvrde, svjedoče kratka, na pramenove valovita kosa, koja pokriva nisko čelo, okrugla glava s punim obraščićima, velikim bademastim očima bez zjenica te naglašenim obrvama. Likovna crta realističkog portreta očituje se još u prćastom nosu i malim ustima koja s punim obraščićima odaju smiješak djevojčice. Slično izrađenu kovrčastu ili valovitu kratku kosu zapažamo na glavi G. Licinija na steli iz Hardomilja (l). Razlika između ova dva portreta ogleda se u samoj izradi. Naime, portret veterana G. Licinija je bolje, odnosno kvalitetnije izrade i svi detalji na njemu su glatko modelirani, dok portret djevojčice iz istog vremena predstavlja rad slabije izrade s izrazitim karakteristikama oštrijih crta. Ova dva portreta na stelama (1, 12) s područja Narone iz julijsko-klaudijskog kulturno-povijesnog perioda govore da je u ovom naronitanskom kraju djelovalo više kamenoklesarskih radionica.[47] Osim toga, treba reći da ove likovne karakteristike portreta otkrivaju individualističke crte, koje isto tako prate realistički portret julijsko-klaudijske epohe.[48]

U presvođenoj niši stele iz Pazarića (13) prisutna su četiri portreta. Ovi portreti nisu tako dobro sačuvani da bismo mogli njihove likovne karakteristike pouzdano uočiti i iznijeti. Tako na portretu žene, osim odjeće i nakita (fibula i ogrlica), zapažamo duguljasto modelirani oblik glave na kojoj se, uz jako oštećeno lice, jedva uočava tzv. ženska "melon" frizura.[49] Ovaj tip ženske frizure njegovale su dvije Faustine, pa bi zato stela iz Pazarića datirala u drugu polovicu II st. n. e.[50] Međutim, portret muškarca, za razliku od glave žene, ima okruglo modeliranu glavu. Na njoj vidimo kratko podšišanu kosu, velike uši, nizak i debeo vrat, dok se na licu uočavaju velike koso postavljene oči sa zjenicama, nadsvođene jakim obrvama. U prilog navedenom datiranju isto tako govori i kopča u obliku sidra na desnom ramenu muškarca, koja se kod stanovnika Balkanskog poluotoka nalazila u upotrebi u II i u prvim godinama III st. n. e.[51] Na natpisu nalazimo epigrafsku potvrdu i u vojnoj jedinici leg(io) VIII Aug(usta) kojoj je pripadao veteran Aurelius Super. Naime, ova jedinica je nakon odlaska iz provincije Dalmacije iz svog sastava ostavila jednu manju jedinicu koja se u krajevima Dalmacije nalazila u II st. n. e., a iz nje je kao veteran izišao Aurelije Super.[52]

Ovakvo datiranje stele iz Pazarića (13) poklapa se sa datiranjem K. Patscha, koji stelu stavlja u kraj II i početak III st. n. e.[53] To govori da je Patsch gentilno ime Aurelius poistovijetio s carskim imenom Marka

[41] Sergejevski 1932, 44, No 155a, Taf. XX, Fig. 9; Sergejevski 1950a, 82.
[42] Cambi 1965, 97.
[43] Cambi 1965, 97.
[44] Sergejevski 1969, 135-136; Cambi 1965, 97.
[45] Sergejevski 1969, 135-136.
[46] Sergejevski 1950a, 86. Još vidi poglavlje o povijesno-epigrafskim elementima za datiranje sepulkralnih spomenika. Tamo se nalazi i literatura o datiranju spomenika.
[47] Rendić-Miočević 1967, 339 i d.; Cambi 1975, 226 i d.
[48] Prijatelj 1952, 142; Tufi 1971, 150-154.
[49] Jedva vidljivi tragovi ženske frizure tipa "melon" ne mogu se pouzdano uzeti kao elemenat za datiranje naše stele (13), jer ukoliko se javlja ovaj tip frizure, on se ovdje može uzeti samo kao retardiran. Zato bi bio dobar primjer kako tipovi frizura u rimskim provincijama ne mogu biti potvrda o sigurnom datiranju spomenika, odnosno portreta. Vikić-Belančić 1957, 30, Tab. IV.
[50] Jurkić 1973, 373; Braemer 1959, 155; Cambi 1975, 361.
[51] Patek 1942, 103; Cermanović / Velimirović / Srejović 1975, 230-231.
[52] Betz 1939, 50-51; Patsch 1894, 342.
[53] Patsch 1894, 342.

Aurelija, ne s carskim imenom Karakale.[54] Pojava ženske frizure tipa "dvije Faustine" ili tipa "melon" odgovara hadrijansko-antoninijevoj epohi (117–161. god.).[55] Prisustvo ovog tipa ženske frizure koju nalazimo na glavi žene sa stele iz kraja II st. n. e. govori o njezinom trajanju i upotrebi kod žena u krajevima rimskih provincija, odnosno ilustrativno ukazuje da žene provincija nisu uvijek u toku mode, tj. nisu mogle uvijek istovremeno pratiti modu, posebno tipove frizura koje su lansirale same carice žene rimskih vladara.[56]

Zanimljiv portret postoji u presvođenoj niši edikule na steli iz Ribnika (14). Likovne karakteristike Avitusovog portreta na steli iz Ribnika očituju više okrugli nego trokutast oblik glave na kojoj se ne zapažaju tragovi kose, oči bademastog oblika izrađene u tehnici graviranja otkrivaju oštro urezane zjenice, očne kapke i obrve. Nos nije modeliran, a usta su označena grubo urezanom crtom. Brada je jedva vidljiva. Nabori odjeće, pa i sama odjeća, prikazuju se tehnikom graviranja (14).

Na osnovi iznesenog vidi se da reljef uopće karakterizira primitivna izrada, ali ne i velika plošnost. Osjeća se simetričnost i ukočenost figure. Od likovnih karakteristika poprsje još očituje i neproporcionalnost pojedinih udova tijela. Ovako izrađen portret odudara od rimskog portreta I do III st. n. e. kojeg uz plastičnost karakterizira realizam i individualne crte lica.[57] Stoga ovakvo Avitusovo poprsje upućuje na novi umjetnički smjer u sepulkralnoj kasnoantičkoj umjetnosti, koji se osjeća na unutrašnjem području antičke Dalmacije na stelama iz Zenice.[58]

Što se tiče načina prikazivanja i izrade, veoma bliske likovne konfrontacije susrećemo na spomenutim stelama s područja centralne Bosne, na čijim je portretima, još ranije, D. Sergejevski uočio velike likovne srodnosti s umjetnošću Istoka na sepulkralnim spomenicima Palmire.[59] Uz Avitusov portret spada i prikaz sličan koplju ili gorućoj svijeći. Da li se radi o vojniku s kopljem ili o gorućoj svijeći ne može se pouzdano govoriti, jer je natpis, koji bi mogao o tome nešto više reći, slabo sačuvan i nečitljiv. Arhitektonski elemenat zasvođenosti edikule, astragal i spomenute likovne karakteristike portreta očit su uticaj Orijenta, odnosno kasnog helenizma, koji se osjeća i na kasnoantičkim stelama iz Zenice.[60]

Pouzdano datiranje stele iz Ribnika (14) omogućuje nam kopča krstastog oblika koju nalazimo na desnom ramenu portreta, koja se i u našim krajevima javlja u grobovima iz IV st. n. e.[61] Prema tome, stela iz Ribnika, s obzirom na izradu i likovne karakteristike portreta, te na osnovi fibule, pripada grupi već poznatih kasnoantičkih stela s područja centralne Bosne. To su već spomenute stele iz Zenice (17, 19), Putičeva i Bilješeva. One posjeduju slične likovne karakteristike portreta i izradu stela.[62]

Unutar ove skupine stela, izgleda da način izrade otkriva dva umjetnička izraza. Jedan bi se oslanjao na autohtonu umjetničku tradiciju koju Sergejevski naziva tehnikom drvoreza i nalazila bi se pod uticajem rimskog portreta, dok se drugi uticaj ogleda u umjetnosti Orijenta u kasnoantičko doba.[63]

U prvu skupinu spadaju poprsja pokojnika sa stele iz Zenice (17), a u drugu poprsja pokojnika sa druge stele iz Zenice (19). Na portretima Aurelija Proba desno i Prokule lijevo uočavamo zajedničke likovne crte u formi produžene glave, formirajući tako trokutast oblik. Frizure žene i muškarca prikazuju se jednako, kao plitko nategnuta kapa. Lica su im izrađena bez očitovanja, individualnosti. Tako su oči postavljene koso, bademastog oblika, plitko udubljene s označenim očnim kapcima, u obliku prstena, oštrim predmetom urezane zjenice, te istaknutim očnim obrvama. I nosevi su im više plošno izrađeni, a usta su prikazana kao jedna crtica. Brada muškarca je prikazana, kapa i kosa žene.

Ovako dati likovni detalji portreta govore da je rimski portret u prvom redu izgubio na individualnosti i realizmu. O tome najočitije svjedoči ista izrada odnosno prikazivanje kose i drugi detalji, na osnovi kojih se ne može prepoznati ni spol osoba. Stoga portreti predstavljaju grubu likovnu izradu u kojoj se ocrtava postepeno, ali ne i konačno napuštanje reljefnosti,

[54] Vidi Rendić-Miočević 1948, 50.
[55] Vidi bilješke 22 i 23.
[56] Vidi bilješke 22 i 23.
[57] Prijatelj 1952, 147; Sergejevski 1965, 132 i d.
[58] Sergejevski 1928, 92, Tab I, Sl. 3; Prijatelj 1952, 136-137; Sergejevski 1965, 132-136, Sl. 25.
[59] Sergejevski 1965, 135-136; Cambi 1965, 97.
[60] Sve što je Sergejevski iznio o likovnim karakteristikama stela s portretima s područja Zenice ili centralne Bosne, to isto možemo reći i za stelu Avitusovu iz Ribnika. Sergejevski 1965, 132-136; Ili o kasnom helenizmu u Italiji, vidi Mansuelli 1956, 365 i d.
[61] Patek 1942, 146-151, Taf. XXVII, XXVIII; Burger 1966, 142 i d.; Pl. LXXXIX, grobovi, 218, 11; 233, 26; 15, 18; 152, 154; Košćević 1975, 54; Paškvalin 1970a, 33-34.
[62] Sergejevski 1965, sl. 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28. Za Putičevo vidi Hoernes 1880; CIL III, 2765, 8383; Ulomak stele iz Bilješeva nije još objavljen.
[63] Sergejevski 1965, 126-132. To su spomenici II i III st. n. e, a spomenici IV st. n. e. nalaze se pod uticajem orijentalne umjetnosti. Sergejevski 1965, 132-136.

a počinju se nazirati likovne karakteristike u kojima dominira plošnost, šematizacija, linearnost i aproporcionalnost.[64]

Na osnovi ovih likovnih karakteristika portreta sepulkralne umjetnosti III st. n. e., dobila se slika jednog umjetničkog izraza za određeno povijesno razdoblje, kad se počinju osjećati domaći i stizati strani uticaji u unutrašnjost antičke Dalmacije. U tom smislu pokušat ćemo pobliže saznati kada nastaju ove kulturno-povijesne promjene u sepulkralnoj umjetnosti. Poslužit ćemo se likovnim i epigrafskim potvrdama što ih pružaju stele ove skupine. To znači da ove stele treba pouzdano datirati.

U pogledu datiranja, čini se da pouzdan dokaz imamo u tipu kopče u obliku sidra koja se, ako bolje pogledamo, posve sigurno ocrtava na desnom ramenu žene i muškarca na steli iz Zenice (17), pa se ni u kojem slučaju ne može raditi o fibuli krstastog tipa koja je sigurno potvrđena na ostalim stelama ove grupe (14, 19). Stoga zaključujemo da je stela s poprsjima Aurelija Proba i Prokule prema tipu kopče u obliku sidra nastala u III st. n. e.[65] To nam, dakle, govori da je stela nastala nešto prije Crescentinusove stele iz Zenice (19), Bilješeva i Putičeva, jer se na poprsjima pokojnika ovih stela prikazuje krstasti tip kopče koja u unutrašnjim krajevima rimske Dalmacije dobiva širu upotrebu u IV st. n. e.[66] Stoga, ako bi stela Aurelija Proba i Prokule, na osnovi kopče u obliku sidra, datirala u drugu polovicu III st. n. e.[67] onda bi poznati fragment stele s prikazom žene, torzo iz Zenice[68] s izrazitom plastikom, kao karakteristikom ranijih rimskih reljefa, datirao sigurno prije ove stele, već krajem II ili početkom III st., a nipošto krajem III st. n. e.[69] Tako se stela Aurelije Prokule i Proba, u pogledu nastanka, našla između ulomka stele s torzom žene iz Zenice, s jedne strane, te stele iz Bilješeva i Putičeva iz IV st. s druge strane,[70] što nas u smislu dekadanse antičke sepulkralne umjetnosti upravo upućuje na postepeni prelaz ili kontinuitet, koji nas dovodi do tih novih promjena koje nastaju u kasnoantičkoj sepulkralnoj umjetnosti već početkom III ili najkasnije od sredine III st. n. e., dok u IV st. n. e. dolazi do punog izražaja.[71]

Kako je već rečeno, između ulomka stele s torzom žene i poprsja Aurelija Proba i Prokule postoji evidentna razlika u plastičnosti reljefa. To znači da je stela s portretima Aurelija Proba i Prokule izrađena kasnije i da se u vrijeme nastanka već nalazila pod uticajem dekadentne rimske umjetnosti, koja se u povijesno vrijeme III st. n. e. srela s oživljavajućim autohtonim ilirskim tradicijama koje su u našim krajevima također mogle imati utjecaja na nadgrobnu umjetnost toga doba.[72]

Ovaj uticaj autohtone ilirske umjetnosti Sergejevski vidi u plastičnosti reljefa i u grubom klesanju što ostavlja dojam izrade spomenika u tehnici drvoreza.[73] Fragment slične izrade postoji u odlomku stele s oštećenim poprsjem pokojnika iz Putičeva.[74] Ova, naime, sličnost očituje se u slaboj plastičnosti, linearnosti i aproporcionalnosti između pojedinih detalja na poprsju što na neki način ukazuju na šematizaciju rimskog portreta. Međutim, bez obzira na velike sličnosti u pogledu izrade reljefa i ostalih stilskih i drugih karakteristika, ulomak stele iz Putičeva ne može se na osnovi krstaste fibule datirati u kraj III, nego najkasnije u IV st. n. e.[75]

Analognih likovnih karakteristika i izrade je odlomak stele s prikazom daće iz Bilješeva.[76] I na njemu, kao i na dva prethodna, zapažaju se iste likovne karakteristike i izrada koje su već uočene na steli Aurelije Prokule i Proba (17) i na oštećenom poprsju pokojnika na steli iz Putičeva.[77] Možda je odlomak stele s predstavom daće iz Bilješeva po izradi ipak nešto bliži portretima pokojnika sa stele iz Zenice (17) nego reljefu s ulomka stele iz Putičeva. Zato se ni ovaj ulomak stele ne može datirati u drugu polovicu III, nego najranije u IV st. n. e.

Ove stele s područja centralne Bosne govore da je u antičkoj Zenici postojala kamenoklesarska radionica koja već kontinuirano radi od početka II st. n. e., a nije

[64] Schober 1920, 229-230; Prijatelj 1952, 146 i d.; Rendić-Miočević 1957, 156 i d.; Sergejevski 1965, 132 i d.

[65] Patek 1942, 103; Cermanović / Velimirović / Srejović, 1975, 230-231.

[66] Patek 1942, 146-151, Taf. XXVII, XXVIII; Burger 1966, 142 i d.; Pl. LXXXIX; Košćević 1975, 54; Paškvalin 1970a, 33-34.

[67] Patek 1942, 103; Cermanović / Velimirović / Srejović 1975, 230-231.

[68] Sergejevski 1932, 45, Taf. 21, Fig. 10; Sergejevski 1950a, 83-84, Sl. 3.

[69] Na ovakvu dataciju stele upućuje gentilno ime Aurelius Victorinus kao pripadnik legije II Adiutrix koja je u južnoj Panoniji imala svoje posade sa stalnim logorom u Aquineum-u. U donjoj Panoniji ova legija se stacionirala I–IV st. n. e. te se ova stela iz Zenice može povezati s jednim njezinim odjelom u Basijani krajem III st. n. e. Stoga je sigurno kronološki mlađa od spomenutog ulomka iz Zenice. Vidi Mirković 1962, 321.

[70] Basler 1972, 149-150, Sl. 163; Ulomak stele iz Bilješeva nije još objavljen.

[71] Sergejevski 1965, 126, 130-132, te epoha tetrarhije, 132-136; Prijatelj 1952, 136 te 146-150.

[72] Sergejevski 1965, 126 i d.; Prijatelj 1952, 137, 145 i d.

[73] Sergejevski 1965, 126-132.

[74] Basler 1972, 149, Sl. 163.

[75] Patek 1942, 146-151, Taf. XXVII, XXVIII; Burger 1966, 142 i d., Pl. LXXXIX; Paškvalin 1970a, 33-34.

[76] Ovaj fragment stele iz Bilješeva kod Kaknja bit će uskoro objavljen.

[77] Basler 1972, 149, Sl. 163.

nemoguće da je jedna takva kamenoklesarska radionica izrađivala spomenike već u I st. n. e, u doba cara Vespasijana.[78]

U vezi sa stilskim karakteristikama reljefa na stelama s područja centralne Bosne veoma sličnu konfrontaciju nalazimo u reljefima stela s područja Makedonije iz Kavadara i Velesa,[79] a sa područja antičke Dalmacije samo u steli Valerinovoj iz Solina.[80] Ova sličnost očituje se u izradi vertikalnih i horizontalnih linija, s kojima su se željele prikazati haljine kod žena ili odjeća kod muškaraca. Analogni primjer može se još naći i u sjeverozapadnim krajevima.[81] Stoga se ova likovna pojava javlja kao zanimljiv fenomen koji će postati jasniji nakon pobližeg upoznavanja stilskih karakteristika Crescentinusove stele iz Zenice (19).

Među najbolje izrađene stele ove grupe, bez svake sumnje, spada stela iz Zenice (19). Prema tome, da bismo bolje upoznali likovne i druge stilske karakteristike reljefa Crescentinusove stele, potrebno je navesti zapažanja Sergejevskog, koji je izučavajući njen reljef uočio novi umjetnički pravac koji dolazi s Orijenta.[82] Tako, u likovnoj analizi ove stele, Sergejevski iznosi karakteristike njenog reljefa: "...on je primitivne izrade, plosnat, figure su smještene sve u jednom redu, s upadljivom simetrijom, en face; ukočene su. Glave i lica su prikazani na isti način trokutasti su (kruškoliki), svi su istog oblika do u potankosti, iako prikazuju lica raznog spola i godina. Kosa je prikazana shematično, kao plitka kalota koja se usred čela malo spušta nadolje. Čak i maramica na ženinoj glavi (ima veza!) prikazana je na sličan način, a kosa viri ispod marame kao sitna crta. Oči su bademastog oblika sa označenom zjenicom i oštro izrezanim kapcima, a prikazane su u svim figurama posve jednako. Nos je neartikulisan i izgleda kao da je izrezan iz daske i prilјepljen. Usta imaju oblik tanke crte, malo savijene na krajevima. Brada je kod muškaraca prikazana crticama, a ruke posve primitivno i grubo. Ostalo odijelo je neuobličeno i sve bez izuzetka pokriveno tankim paralelnim vertikalnim naborima (tj. crtama) koji su nerealni."[83]

Od plastičnosti i realizma, za razliku od spomenutih reljefa (17), na Crescentinusovom reljefu nije ostalo ništa. To nam, dakle, s obzirom na stele s portretima pokojnika (17) i s prikazom daće, govori da se novi umjetnički pravac svojom originalnošću ispoljio u reljefima na Crescentinusovoj steli iz Zenice (19). Sergejevski sličan način prikazivanja lica i odijela već zapaža na steli Viktorinusa isto iz Zenice (17), ali to pripisuje slaboj izradi i nespretnosti majstora.[84] Isto tako, ovaj istraživalac slične stilske karakteristike uočava na Kvartinianusovoj steli iz Putičeva, samo što ih pripisuje majstoru s manje talenta.[85]

Prikazivanje haljina kod žena i odjeće kod muškaraca s izrazito paralelnim i valovitim linijama posebno je upadljivo na reljefima Crescentinusove stele što bi je, po ocjeni Sergejevskog, pravilo jedinstvenim spomenikom svoje vrste. Međutim, treba spomenuti da manifestacija gustih paralelnih linija koja želi dočarati nabore haljina nije karakteristična samo za stele s područja centralne Bosne, nego je ona omiljena pojava, kako je konstatirano, na stelama iz Kavadara i Velesa u Makedoniji.[86] Prema tome, Veles i Kavadarci u Makedoniji predstavljaju u neku ruku slično žarište novog umjetničkog pravca. U ovim krajevima njegovu pojavu moguće je shvatiti jedino na osnovi blizine područja Male Azije (Vidi K. I) na kojem je nikao ovaj umjetnički pravac. Bilo bi, isto tako, realno da je ovaj umjetnički pravac došao sa doseljenicima iz maloazijskih krajeva ili su ga pak stanovnici ovih krajeva prihvatili kontaktirajući s krajevima u Maloj Aziji, zbog čega se onda odrazio i na makedonskom području.[87] Mislim da nešto slično treba ovu likovnu pojavu gledati i u krajevima centralne Bosne. Zapažanja koja je u svojim radovima o kasnoantičkoj umjetnosti na unutrašnjem području antičke Dalmacije dao Sergejevski bacaju više svjetla na ovo pitanje.

Tako na osnovi reljefa na stelama ove grupe iz centralne Bosne može se pouzdano konstatirati da se izgubio rimski portret I i II st. n. e, kojeg su karakterizirale crte individualizma i realizma, nego, naprotiv, reljefi pokojnika ove grupe, kao na primjer Crescentinusova stela (19), očituju nove stilske karakteristike i promjenu antičkog portreta u ovim krajevima. To je težnja za šematizacijom i tipiziranjem reljefa koju obično prati još i simetričnost.[88] Prikazivanjem portreta na ovakav način željela se postići mirnoća i unutrašnje duševno raspoloženje, koje ima, najvjerojatni-

[78] Sergejevski 1932, 56, Taf. XVII, Fig. 1, S. 40; Paškvalin 1979, 56, 65.
[79] Vidi literaturu kod Sergejevskog 1965, 134, 135, bilješka 54.
[80] Rendić-Miočević 1957, 156 i d. Sl. 1.
[81] Hoffiller / Saria 1938, 91, 97, Fig. 200.
[82] Sergejevski 1965, 135; Prijatelj 1952, 149.
[83] Sergejevski 1965, 133.
[84] Sergejevski 1965, 134; Sergejevski 1932, 55-56.
[85] Sergejevski 1965, 134.
[86] Sergejevski 1965, 135 (vidi bilješku 54); Prijatelj 1952, 137; Čremošnik 1957, 222, 225, 226.
[87] Sergejevski 1965, 135-136; Cambi 1965, 97; Čremošnik 1959, 230; Sergejevski 1957a, 113.
[88] Sergejevski 1965, 126-136, 127, 129, 130, 132-136, 132, 133, i d.; Prijatelj 1952, 137, 145, 149.

je, religioznu pozadinu.[89] Međutim, u vezi s rimskim portretom na ovim stelama iz centralne Bosne, Sergejevski posve logično zaključuje da su se promjene koje su nastale na njemu počele nazirati već krajem II st. n. e., pa kontinuirano razvijati do Crescentinusove stele, tj. do početka IV st. n. e.[90] One nisu odraz autohtone tradicije na planu umjetnosti, nego nesumnjiv import s Istoka.[91] Sergejevski o načinu prikazivanja reljefa na steli iz Zenice (19) doslovno kaže: "svakako nećemo tražiti na našim reljefima sve potankosti koje se zapažaju na portretnoj skulpturi izvajanoj rukom pravog majstora u krupnim centrima Istoka; moramo se sjetiti da je po srijedi zabačeni provincijalni centar i da je naš cilj autohtona skulptura...".[92]

Jasno je da Sergejevski izradu Crescentinusove stele pripisuje domaćem majstoru, ukazujući na zabačeni kraj antičke Dalmacije. Drugim riječima, on implicite isključuje mogućnost da je ovu stelu mogao izraditi klesar orijentalnog porijekla kojih je sigurno bilo dosta u našim krajevima u doba III i IV st. n. e. To su, u prvom redu, bili poznavaoci rudarstva i drugih službi.[93] O činjenici da je mala Aurelija Prokula s boravkom u Zenici u rimsko doba pripadala religioznoj zajednici kulta Izide, govori da je u urbanom naselju antičke Zenice bilo Orijentalaca pristaša ovog kulta, koji su ovaj kult prenijeli i vjerojatno proširili među domaćim romaniziranim stanovništvom.[94] Stela Crescentinusova je izrađena u antičkoj Zenici, jer u ovom rimskom naselju djeluje kamenoklesarska radionica već krajem I st. n. e.[95] Prema tome, ne možemo biti posve sigurni kojeg je porijekla majstor koji je izradio ovu stelu. Važno je da ona u krajevima centralne Bosne u rimsko doba predstavlja spomenik kasnoantičkog doba s novim umjetničkim pravcem. Zbog toga se Crescentinusova stela odvaja od drugih stela ove grupe, jer na svom reljefu otkriva izrazite stilske i likovne karakteristike umjetnosti novog izraza koji je posvjedočen na sepulkralnim spomenicima Palmire, a u našim krajevima još u Valerinovoj steli iz Solina i u krajevima Makedonije.[96] Umjetnički pravac koji se reflektira u izradi oblika glave, lica i obrva, kao i u drugim likovnim crtama, najviše u paralelnim i vertikalnim naborima, osjeća se i na ostalim reljefima ove grupe, samo ne tako izrazito kao na reljefima Crescentinusove stele.[97]

Uticaj Orijenta u ovom povijesnom razdoblju, posebno Palmire u Siriji, za naše krajeve ne treba da predstavlja ništa novo, jer se ova nova umjetnička struja širila po krajevima Mediterana, pa je zahvatila i područje Balkanskog poluotoka. Ovaj umjetnički pravac prenosili su stanovnici iz tih krajeva koji su zbog socijalnih i ekonomskih razloga, kao i političkih, napuštali svoju zemlju i naseljavali se u zapadne provincije Carstva, pa stigli i do unutrašnjih krajeva antičke Dalmacije.[98]

Hipoteza o postojanju povoljnih uslova za prihvatanje ovog pravca u kasnoantičkoj umjetnosti u našim krajevima ne može se a priori odbaciti nego samo dopuniti i pobliže objasniti. To što su orijentalni umjetnički nazori odgovarali duševnom raspoloženju autohtonog stanovništva toga doba je upravo to što je u našim krajevima već živio i radio veliki broj orijentalnog elementa.[99] S druge strane, što se tiče uticaja tehnike drvorezbarstva[100] u kreiranju reljefa, vjerujemo da je ovaj način izrade reljefa već poznavao orijentalni etnički elemenat još prije nego je došao u ove krajeve. Prema tome, ako se domaći majstor i služio tehnikom drvoreza, onda taj način izrade nije mogao biti nepoznat i majstoru orijentalnog porijekla. Zato su se u načinu izrade majstori klesari mogli samo dopunjavati, jer su i jedni i drugi sigurno poznavali ovaj način izrade reljefa.

Sergejevski je, u smislu objašnjenja stilskih i likovnih karakteristika reljefa na Crescentinusovoj steli iz Zenice (19), iznio i ovo: "...nastojanje da se prikaže čovjekovo duševno stanje, ima i svoju jaku društveno-kulturnu, a možemo reći i religioznu pozadinu."[101] Pod ovim "i religioznu pozadinu" čini se da Sergejevski podrazumijeva ne samo pogansku religiju (kultove), koja je bez sumnje uticala na oblikovanje skulpture i sticanje čovjekovog raspoloženja, nego i na samo

[89] Sergejevski 1965, 135.
[90] Sergejevski 1965, 126, 135, 138; Schober 1923, 229, 230; Prijatelj 1952, 138 i d.
[91] Sergejevski 1969, 133, 135-136; Sergejevski, 1954/1957, 113.
[92] Sergejevski 1965, 135.
[93] Sergejevski 1963, 88, Br. 1 (Callimorphus), 89, Br. 2 (također Callimorphus), 90, Br. 5. (Heliodorus); Basler, 1977, 167. (Kronografska tablica osoba i događaja); Basler 1977. O tome svjedoče i mnogobrojna orijentalna božanstva (Vidi Imamović, 1977, 253 i d.).
[94] Cambi 1965, 97. U skladu je sa svim likovnim promjenama koje su nastale krajem III i početkom IV st. n. e. u antičkoj Zenici.
[95] Sergejevski 1932, 56, Taf. XVII, Fig. 1, S. 40; Tragove radionice u Zenici potvrđuju i najnovija arheološka istraživanja u Putovićima (Vidi Paškvalin 1979, 56, 65).
[96] Sergejevski 1965, 135-136 (Palmira); Rendić-Miočević 1957, 156 i d. (Salona); Sergejevski 1965, 135 (Kavadar i Veles – Makedonija).
[97] Sergejevski 1965, 135-136, Sl. 24, 25, 27, 28.
[98] Cambi 1975, 171-172; Cambi 1965, 102 i d.; 105-106; Selem 1959, 94-110; Sergejevski 1965, 135-136.
[99] Cambi 1965, 104; Basler 1977, 167; Paškvalin 1963, 146 i d.
[100] Sergejevski 1965, 128, 136.
[101] Sergejevski 1965, 135.

kršćanstvo, koje je u to doba bilo već u velikoj ekspanziji (313. g.).[102]

Stoga nas sve ovo navodi na misao da su, upravo, novom umjetničkom pravcu koji se u našim krajevima počeo naglašenije ispoljavati na reljefima stela III i IV st. n. e. (17, 19) trasirali put sami doseljenici sa bliskog Istoka i da su ti doseljenici poslije 313. godine bili prvi koji su primali kršćanstvo ili su već bili kršćani.[103]

Na osnovi iznesene analize reljefa grupe stela s područja centralne Bosne (17, 19), uočavamo da se na portretima Aurelija Proba i Prokule (17), na oštećenom Kvartiniusanovu poprsju, te na ulomku reljefa s prikazom daće iz Bilješeva, u pogledu načina, prikazivanja, izrade i uticaja novog umjetničkog pravca, osjećaju više blijede stilske i likovne karakteristike rimskog portreta nego na poprsjima pokojnika Crescentinusove stele (19). Razlog vidimo u tome što je njima skulptor oduzeo sve likovne karakteristike koje su sačinjavale rimski portret I–III st. n. e. U tom smislu Crescentinusova stela s reljefima pokojnika, koja je izrađena u duhu novog umjetničkog pravca, predstavlja originalni sepulkralni spomenik kasnoantičke umjetnosti IV st. n. e. čije se žarište nalazilo u Palmiri na bliskom Istoku.[104] (K. I).

2. Likovni prikazi izvan edikula

Prikaz konja i cala

U nišama ispod edikule koje se naziva i frizom, nalaze se ikonografske predstave konja i cala (17), te služavke, konja i cala (19). Sve ono što se o likovnim i stilskim karakteristikama već iznijelo, odnosi se također i na likovne predstave koje se susreću u nišama ovih stela (17, 19).

Prikazi konja i cala (17) u nišama ispod pseudoedikule zanimljiva su kulturno-povijesna pojava. Budući da se ova predstava susreće na spomenicima sepulkralnog karaktera, ona naglašava da se ova ikonografska scena s konjem i calom veže za posmrtni običaj. Ovo se isto tako odnosi i na Crescentinusovu stelu (19).

O važnosti i značaju konja u nepoznatom posmrtnom običaju govori sam način prezentiranja konja u nišama stela. Naime, konj je istaknut na nešto povišenom podiju (19). Drugu zanimljivost, opet, imamo u sceni na odlomku stele iz Putičeva, gdje calo desnom rukom pridržava konja, a lijevu je podigao visoko u položaj "oransa",[105] što nas upućuje na kultni obred koji je vezan za posmrtni običaj. Međutim, za nas bi bilo od velikog značaja kad bi novootkrivena mlađeželjeznodopska i rimska nekropola u centru plemena Dezitijata u Brezi mogla potvrditi ovaj običaj. Čini se da su već na početku ova istraživanja najavila jednu takvu arheološku potvrdu tog ritusa među antičkim plemenom Dezitijata. Naime, već prilikom prvih istraživanja moglo se konstatirati da su se uz grobove pokojnika polagale konjske žvalje, što bi ilustriralo ikonografske prikaze u nišama ispod edikula na stelama iz Zenice (17, 19),[106] dakle, na području koje je pouzdano pripadalo antičkom plemenu Dezitijata.[107] Stele s predstavama konja poznate su iz Kaknja, opet s područja Dezitijata.[108] Stoga nam ova arheološka činjenica barem indirektno nešto pouzdanije objašnjava pojavu konja i cala (17) te konja, služavke i cala (19) u nišama ispod edikula na stelama s područja centralne Bosne koje je naseljavalo pleme Dezitijata. Dakle, radilo bi se o jednom posmrtnom običaju koji se njegovao među antičkim plemenom Dezitijata.

Pojava konja i cala (17) te služavke, konja i cala (19) u likovnoj kompoziciji na stelama iz Zenice najvjerojatnije predstavlja sepulkralni običaj koji je bio blizak veoma raširenom običaju, tzv. daći, a koji je, osim u centralnoj Bosni,[109] najviše zastupljen na sepulkralnim spomenicima Podrinja.[110] Prema tome, kad se bude govorilo o pitanjima daće na sepulkralnim spomenicima našeg područja, pokušat ćemo više osvijetliti sličnu pojavu daće u prikazima konja i cala (17) i služavke, konja i cala (19).

Grobna vrata *(porta inferis)*

Zanimljivu likovnu dekoraciju na stelama iz Hardomilja (7, 8), Borasa (10) i Rogatice (11) vidimo u prikazu vrata, koja se obično prikazuju ispod edikula i natpisa (8, 9, 10) u krajevima antičke Dalmacije; osim

[102] Dyggve 1951, 3 i d.; Paškvalin 1959, 158-159; Paškvalin 1970, 667 i d.; Cambi 1975, 17; Basler 1972, 24.
[103] Vidi bilješku 75.
[104] Sergejevski 1965, 136; Cambi 1965, 97.
[105] Basler 1972, 150, Sl. 163.
[106] Prilikom istraživanja mlađeželjeznodobske i rimske nekropole u Brezi centru plemena Dezitijata, koja pripada ritusu incineracije, nađeno je, uz kamene grobne konstrukcije ovalnog oblika, nekoliko konjskih žvalja. Rezultati će biti uskoro objavljeni.
[107] Nalaz cipusa Ulpiae T(iti) f(iliae) Proculae u ruševinama starokršćanske bazilike u Brezi na kojem je pouzdano epigrafski potvrđeno ime dezitijatskog princepsa Valens Varon(is) čini se da bez dvojbe govore o glavnom plemenskom sjedištu Dezitijata; Sergejevski 1950a, 8, Taf. 3.
[108] Sergejevski 1948, 14, Taf. VII, Sl. 1.
[109] Daću nalazimo na ulomku reljefa nadgrobne stele iz Bilješeva kod Kaknja. Spomenuto je da će biti uskoro objavljen.
[110] Patsch 1907, 452, Sl. 45, 46; 464, Sl. 88 i 89; Sergejevski 1934, br. 13; Sergejevski 1934, 15, Tab. III, Sl. 20; 17, br. 12, Tab. V, 24-26, VI, 24.

ovih lokaliteta, dobro je poznato nalazište stela tipa A s prikazom vrata u sjedištu VII legije u Tilluriumu – Gardun, te u sjedištu XI legije u Burnumu.[111]

Ikonografska kompozicija porta inferiorum (vrata podzemlja) poznata je na sepulkralnim spomenicima kao vrlo star motiv. Tako prikaz vrata nalazimo u Etruriji na grobnicama iz vremena Tarkvinija, te na poznatim urnama iz Volterra.[112] U rimsko doba, osim na stelama, predstavu vrata susrećemo i na drugim sepulkralnim spomenicima, na urnama i na sarkofazima arhitektonske kompozicije.[113]

Dekorativna i likovna kompozicija porta inferiorum, kao veoma raširen motiv, susreće se u provincijama Male Azije, odakle je, prema mišljenju C. Patscha, stigao i u krajeve antičke Dalmacije. Prenijeli su ga, po njemu, vojnici orijentalnog porijekla, o čemu pouzdano svjedoče imena vojnika u natpisima stela s predstavom vrata (7, 8, K. I, II).[114]

Stele s predstavom vrata predstavljaju maloazijski tip stele, a njezina prva domovina jeste maloazijska provincija Frigija ili još bliže Pessinunt.[115] Prema tome, tip stele s grobnim vratima dolazi iz Male Azije u krajeve zapadnog Carstva. Međutim, na istočnoj obali antičke Dalmacije arhitektonski tip stele s prikazom vrata bio je već poznat u II st. stare ere u grčkoj koloniji Issi na otoku Visu.[116]

To nas dakle upućuje na to da je ovaj arhitektonski tip stele bio poznat na istočnoj obali Jadrana prije definitivne rimske okupacije, 9. god. n. e.[117] Prema tome, može se pretpostaviti da rimski vojnici orijentalnog porijekla nisu prvi prenijeli na tlo antičke Dalmacije tip stele s porta inferis iz Male Azije. Ti vojnici, dakle, posebno oni iz Frigije, odnosno Pessinunta, najviše što su mogli učiniti bilo je to da su pospješili širenje ovog arhitektonskog tipa stele u našim i drugim krajevima Zapadnog carstva.

S tim u vezi, ovdje se odmah može primijetiti da se u pogledu grčkih stela u Issi na Visu radi o helenističkom tipu stela s antičkom tradicijom, dok se na stelama iz rimske Dalmacije I st. n. e. s grobnim vratima radi o maloazijskim stelama, koje se, ipak, međusobno razlikuju u dekorativnom i likovnom sadržaju.[118]

Zanimljivo je spomenuti da se stele tipa A s porta inferis u Akvileji javljaju na početku II st. n. e.,[119] dok se u našim krajevima ovaj tip stela javlja odmah poslije rimske okupacije ilirskih zemalja, dakle, prije nego u Akvileji.

Međutim, postoji jedno mišljenje da nadgrobni spomenici s prikazom vrata iz Ade karakteriziraju doba Trajana.[120] To znači da je ovaj tip sepulkralnog spomenika bio samo omiljen u doba Trajana u Adi, te se ne može govoriti o njegovom nastanku, kao pojavi, u sepulkralnoj umjetnosti u doba Trajana.

Predstava vrata na stelama s područja antičke Dalmacije (7, 8, 9, 10, 11) sastoji se od četiri profilirana kvadratična polja, a u svakom polju nalazi se po jedan likovni motiv, iako u dva gornja polja imamo po jednu protomu glave s alkom u žvaljama lava (7, 8), a u dva donja polja prikaz grčkog slova sigma (7). U vezi s prikazom lavljih glava unutar ove ikonografske kompozicije s porta inferi odmah se nameće pitanje da li ove protome lavljih glava, uz dekorativno, imaju i neko simbolično značenje.

Ako prema Cumontu grobna vrata na stelama ili drugim tipovima sepulkralnlh spomenika predstavljaju kultnu simboliku neke vrste prelaza iz ovozemaljskog u zagrobni život, onda vjerojatno i glave lavova indirektno upućuju na apotropejsko značenje.[121] Na sličnu pomisao upućuje nas i likovna pojava Atisa na stelama istog tipa s predstavom grobnih vrata.[122] Ove nas likovne pojave ili atributi upućuju na kult božice Kibele što nas još više povezuje s pokrajinom Frigijom i ukazuje na pripadnost pokojnika ovom kultu. [123]

G. Mansuelli, međutim, nije istog mišljenja. On, naime, drži da motivi glava lavova na vratima ovih stela imaju dekorativno značenje, jer prikaze sličnih motiva poznajemo sve do danas. Po njemu one imaju samo praktičnu svrhu zatvaranja vrata.[124] Za prikaze u

[111] Hofmann 1905, 34-55, Fig. 36, 37, 61 (Tilurim-Gardun); Abramić 1924, 221, Sl. 4, 5; Tufi, 1971, 96, No 8, Tav. IV, Fig. 2; 131-133, 139.
[112] Tufi 1971, 132.
[113] Altmann 1905, 20, 103 (urna i grobna ara – cipus); Gabelmann 1973, 39, 92 (vidi Table).
[114] Patsch 1908, 110-111; Hofmann 1905, 54, Fig. 36; 88, Fig. 61; Patsch 1910, 177, Sl. 1.
[115] Lambrechts / Waelkens, 616-617; Waelkens 1972, No 1, 80.
[116] Tufi 1971, 132. U ovom djelu vidi na istoj stranici bilješke 109, 110, 111.
[117] Patsch 1914, 156.
[118] Nikolanci 1969, 64-71, Tab. VI; Hofmann 1905, 54, Fig. 36; 88, Fig. 61.
[119] Chiesa 1954, 75.
[120] Tufi 1971, 133.
[121] Cumont 1942, 157; Na ovu misao poziva se i Tufi 1971, 135.
[122] Vjerojatno i na ulomku stele iz Hardomilja (6) u donjem dijelu, odnosno u donja dva kvadratična polja imamo predstave Atisa, kao na steli iz Burnuma (Abramić 1924, Sl. 5) ili na steli iz Garduna (Tilurium – Hofmann 1905, 57, Fig. 37).
[123] Suić 1965, 91 i d., 100-104; Lambrechts / Waelkens, 616-617; Hofmann 1905, Sl. 54. O tome na uvjerljiv način svjedoče rimski vojnici iz Frigije koji u svom vojnom onomastikonu spominju Pessinut; Marić 1933, 73 i d.
[124] Mansuelli 1956, 84; Tufi 1971, 136.

obliku grčkog slova sigme možemo reći da posjeduju istu svrhu kao i prikazi lavljih glava s alkom u žvaljama.

Međutim, ikonografska pojava Atisa na vratima ovog tipa stela čini se da bi upućivala na to da stele pokazuju kultnu simboliku koja je najuže povezana s kultom Magnae Matris.[125] Prema tome, najvjerojatnije i prikazi lavljih glava s alkama u žvaljama, kao i predstave motiva u obliku grčkog slova sigme, isto tako, upućuju na sličnu simboliku jer u prikazu lavljih glava, kad se radi o grobnim vratima, treba gledati atribut Magnae Matris u smislu apotropejskog značenja, a istovremeno i izvjesnu dekoraciju, koja prati sve stele. Nešto slično nalazimo i u kršćanstvu u kojem grčka slova alfa i omega također posjeduju religioznu simboliku.[126]

Stoga, prema kulturno-povijesnoj konstelaciji na istočnoj obali Jadrana, kao razmišljanje, ističemo da je dolaskom velikog broja vojnika i drugih osoba iz krajeva Male Azije. posebno Pessinunta, maloazijski tip stele s grobnim vratima morao potisnuti tip stele s vratima koji nalazimo u II st. stare ere u Issi, grčkoj koloniji na Visu.[127] Na ovu misao navodi nas činjenica da osim tih stela više ne nalazimo takvih stela u krajevima Salone, Narone i u njihovom zaleđu. Prema tome, mišljenja smo da se radi isključivo o maloazijskom tipu stela, a stela s vratima u obliku arhitektonske kompozicije iz Visa mogla je samo da pospješi širenje novog tipa stela među vojnicima, jer u to doba u Saloni, pa i u Naroni, vjerojatno djeluju majstori grčkih kolonija s Visa i Korčule koji rade za potrebe vojske i za islužene vojnike.[128]

3. Prikazi u zabatima stela

Na zabatima stela tipa A, najistaknutijem strukturalnom dijelu edikule, redovito nalazimo likovne prikaze. Među tim predstavama ističu se portret (4), glava Meduze (1, 2, 5, 7, 8, 9), vegetabilna rozeta (3, 6, 12, 13, 15, 20, 21, 22, 23, 24) i ptica – orao (10).

Prikaz poprsja

Posmatrajući zabat u kojem susrećemo malo poprsje muškarca (4), dobivamo utisak da se radi prije o portretu Betula, Karnisova sina, nego o ljudskoj protomi. U prilog ovoj konstataciji govore nam brojni portreti pokojnika unutar naiskosa i niša, jer centralni dio zabata najčešće pripada sepulkralnoj simbolici i drugoj dekoraciji. Međutim, mali portret muškarca u zabatu stele iz Hardomilja vjerojatno predstavlja pokojnika, u našem slučaju Betula, Karnisova sina, jer za to analogne potvrde imamo među stelama sa područja gornje Italije kojem geografskom području pripada i Betulo Karnis pripadnik III Alpske kohorte (K. I, II). Tako na steli Caesije Optate iz kraja I st. stare ere, iako bez zabata, u maloj zaobljenoj niši imamo malo poprsje koje podsjeća na poprsje muškarca sa zabata stele iz Hardomilja (4).[129] Stela C. Oeniusa, također iz kraja I st. stare ere, kao i prethodna, u maloj zasvođenoj niši, očituje portret pokojnika.[130] Dosta bliske analogije s područja gornje Italije imamo, dalje, u steli C. Publicija Dionysiusa iz prve polovice III st. n. e., koja pri vrhu u zasvođenom zabatu, u maloj zasvođenoj niši, čuva portret pokojnika.[131] Čini se, ipak, da najbližu konfrontaciju portretu muškarca sa zabata stele iz Hardomilja nalazimo s područja gornje Italije u steli Ulpije Psyche iz III st. n. e., koja isto tako čuva u zabatu mali portret žene.[132]

Prema tome, ako bismo u pogledu iznesenih analogija pošli od Furtwänglerove teze, da se na sepulkralnim spomenicima kulturno-povijesne manifestacije likovnog karaktera mogu objasniti uticajem područja iz kojeg dolazi pokojnik, onda bismo u likovnoj pojavi portreta u zabatu stele iz Hardomilja (4) imali vojnika III Alpske kohorte Betula Karnisa iz krajeva gornje Italije (K. I).[133] Osim ikonografske potvrde drugi dokaz nalazimo u epigrafiji. Naime, u natpisu se izričito spominje rodni grad i šire područje kojem pripada Betulo Karnis (K. I, II). Dakle, za ovakav način prikazivanja malih portreta pokojnika u zabatima stela II i III st. n. e. iz Salone i Narone[134] može se tvrditi da je prenesen iz gornje Italije odnosno alpskih krajeva, i to preko stela vojnika iz I. st. n. e. iz tih krajeva, o čemu upravo govori vojnik Karnisov Betulo, pripadnik III alpske kohorte. Portret pokojnika sa zabata stele iz Narone izgleda da se nalazio pod neposrednim uticajem ove vojničke stele iz Hardomilja.

Ipak se ne može govoriti o svim likovnim i stilskim karakteristikama portreta sa zabata stele iz Hardomilja (4), jer majstor klesar nije mogao na tako malom prostoru izraditi portret na kojem bi došle do izražaja sve

[125] Tufi 1971, 142.

[126] Badurina 1979, s. v. alfa i omega, 109, s. v. Monogram, 415, Sl. Kristovi monogrami br. 10, 13, 14.

[127] Tufi 1971, 132-133; Nikolanci 1969, 64-73; Rendić-Miočević 1953, 64-76; Suić 1966, 181 i d.

[128] Cambi 1975, 226 i d. Tu je donesena i ranija literatura o ovom pitanju. Vidi bilješke.

[129] Susini 1960, 128, No. 140, Tav. V.

[130] Susini 1960, 61-63, No. 55, Tav. VI .

[131] Susini 1960, 74 -76, No 76, Tav. VI.

[132] Susini 1960, 72-73, No 73, Tav. VI.

[133] Gabelmann 1972, 67.

[134] Tufi 1971 (Salona No 24, 25, 27 i Narona No 28), Vidi Tav. VIII i IX.

likovne karakteristike portreta toga doba.[135] No, ipak se, kao likovna osobina rimskog portreta I st. n. e., mogu istaknuti valovita kosa koja pada na čelo i način prikazivanja draperije koja se očituje oko vrata.

Zato bi se, na osnovi iznesenog, moglo konstatirati da se ne radi o ljudskoj protomi, nego o malom poprsju pokojnika.

Prikaz Meduza

Nije rijetka pojava da se u zabatima stela tipa čiste arhitektonske kompozicije u obliku edikule javlja i glava Meduze (Gorgoneion).[136] U pogledu izrade i očitovanja likovnih karakteristika, zapažamo da glave Meduza paralelno prate i karakteristike rimskog portreta I i II st. n. e., iako po načinu prikazivanja Meduzinih glava na stelama I st. n. e. imamo tri varijante. Jednu varijantu imamo u glavi Meduze na stelama iz Hardomilja (1, 8), drugu u prikazu. Meduze na steli iz Hardomilja (9) i treću opet, na stelama iz Hardomilja (5, 7).

Meduze prve varijante sa zabata stela iz Hardomilja (1, 8) očituju okruglu glavu s kratkim pramenovima valovite kose koji pokrivaju nisko čelo, punački obrazi i usne odaju nasmijanost, a ispod brade imaju ovijene zmije. Drugu varijantu čini predstava glava Meduze u zabatu ulomka stele iz Hardomilja (9). Na tjemenu Meduzine glave na mjestu izrazitog razdjeljka uočavaju se dva krilca, a sa desne strane dva izrazita pramena kose koji, u pogledu prikazivanja likovnih karakteristika i izrade, odvajaju ovu glavu Meduze u posebnu varijantu. Po prikazu dva bucmasta obraza, glava Meduze se približava prvoj varijanti. Treću pak varijantu pravi glava Meduze sa stela iz Hardomilja (5, 7). Ovu varijantu, za razliku od prethodnih, karakteriziraju pramenovi kose koji glavi Meduze daju duguljast oblik, a na jednoj (5) se ne prikazuje zmija ovijena oko vrata. Možda se radi o teatralnoj maski.

Na području antičke Dalmacije, i to u krajevima izvan područja Bosne i Hercegovine, postoje stele koje u zabatima čuvaju likovne prikaze glava Meduze. To su stele iz Salone, Burnuma, Tiluriuma, Varvarije, Asserije i Istre.[137]

Postoje također brojne stele s glavama Meduza izvan područja rimske Dalmacije, u prvom redu u krajevima gornje Italije,[138] Norika i Panonije,[139] dok su Meduze u zabatima stela sa područja Germanije slabije zastupljene.[140]

Bilo bi vrlo zanimljivo, u pogledu likovnih prikaza glava Meduze, uočiti bliže analogije s glavama Meduza na stelama s našeg područja. U tom smislu, čini se da treća varijanta (5, 7), koju karakterizira duguljasta forma glave, ima najbližu analogiju u glavi Meduze sa stele iz Asserije.[141] Međutim, veoma zanimljiv likovni podatak imamo u kosi na glavi Meduze sa stele iz Hardomilja (9) koja očituje mala krilca, što podsjećaju na ikonografski lik Meduze iz kraja IV st. stare ere, a poznat je na Orijentu.[142]

Ovaj podatak, što je i logično, upućuje na uticaj maloazijskih područja koji se vršio preko velikog broja vojnika iz tih krajeva u toku I st. n. e.

Poznato je da je glava Meduze veoma omiljen likovni motiv u periodu realizma rimske umjetnosti I i II st. n. e.[143] Ikonografska predstava Meduze nije se nalazila samo u zabatima nadgrobnih spomenika, nego je isto tako bila često korištena u antičkoj arhitekturi profanih zgrada.[144]

Glava Meduze predstavlja likovni motiv iz grčke mitologije,[145] koju helenistička, a kasnije i rimska umjetnost prihvaćaju i upotrebljavaju kao nadgrobnu simboliku. Zajedno s Cumontom svi se arheolozi u pogledu prikazivanja Meduzine glave slažu da ona u zabatima stela posjeduje apotropejsko značenje.[146] Međutim, izgleda da samo Andreae, koji se bavio pitanjem sarkofaga iz Veletria, drži da je Meduza antiteza Suncu i Mjesecu, tj. kao što bi Sunce predstavljalo osvijetljeno nebo pa bi pripadalo višem svijetu, tako bi prikaz Meduze odgovarao tami i svijetu podzemlja.[147]

[135] O karakteristikama portreta julijsko-klaudijevske epohe i epohe doba Flavijevaca vidi kod Tufi 1971, 150 i d.

[136] Tufi 1971, 133 i d. Ovdje je spomenuta i sva druga osnovna, ranija literatura.

[137] Prijatelj 1952, Tab. VIII (Salona); Tufi 1971, 133 (Salona); Rendić-Miočević 1959, 108, Sl. 1, 2 (Varvaria), 117, Sl. 3 (Asseria); Abramić 1924, 227, Sl. 5 (Burnum); Hofmann 1905, 87, 61 (Tilurium); Jurkić-Girardi 1970, 29 i d. Pl. I, Sl.1, Pl. II, Sl. 1, 2, Pl. III, Sl. 1, 2, Pl. IV, Sl. 1, 2 (Istra).

[138] Bazzarini 1956, 47, Fig. 14 (Parma); Susini 1960, 117, No 131, Tav. XI (Bologna), 16, No 7, Tav. XIII (Bologna-Reno); Mansuelli 1966, 83; Chiesa 1954, 74; Tufi 1971, 133. Pod bilješkom 117 iznesena je ostala literatura o Meduzama (Gorgoneionima) u drugim krajevima Rimskog carstva.

[139] Hoffiller / Saria 1938, 23, No 46; 25, No 49; 30, No 61; 49, No 113 (Noricum); 57, No 125; 167, No 372; 112, No 247; 168, No 373; 169, No 375; 179, No 395; 182, No 402; 183, No 406; 200-201, No 450; 216-217, No 481 (Pannonia Superior); Schober 1923, 234, s. v. Medusenhaupt.

[140] Weynand 1902, vidi Taf. I-VI; Gabelmann 1972, vidi Typentafel I-IV; Koepp 1926, Tafeln I-XLVIII.

[141] Rendić-Miočević 1959, 117, Sl. 3.

[142] Jurkić-Girardi 1970, 33 i d., Pl. II, Sl. 1, 2.

[143] Jurkić-Girardi 1970, 36, Tab. II, Sl. 1, 2; 36, Tab. III, Sl. 1, 2; 37, Tab. IV, Sl. l, 2; 38, Tab.V, Sl. 1, 2; 38, Tab.VII, Sl. 1, 2; 38, Tab.VI, Sl. 1, 2; 38, Tab.VIII, Sl. 1, 2 i d.; 40.

[144] Jurkić-Girardi 1970, 34.

[145] Jurkić-Girardi 1970, 29-35, posebno 35; Tufi 1971,133 i d.

[146] Jurkić-Girardi 1970, 34; Tufi 1971, 133.

[147] Tufi 1971, 134.

S obzirom na pojavu Meduzine glave u zabatima stela tipa "A", I st. n. e., može se pretpostaviti da, kao likovni motiv, u najviše slučajeva, karakterizira grčko-rimsku arhitekturu kultnog, sepulkralnog i profanog karaktera, a istovremeno predstavlja i produkt helenizma[148] (1, 7, 8, 9).

Lik Meduze sa zabata stele iz Homolja (2), koja pripada II–III st. n. e., očigledno ne pripada samo stelama I st. n. e. nego se nastavlja prikazivati i u zabatima stela II–III st. n. e. Potvrdu za to imamo u prikazivanju ovnujskih glava koje se predstavljaju kao akroteriji na steli iz Homolja (2), a to svjedoči da stela iz Homolja stvarno pripada II–III st. n. e., jer je poznato, što se može odnositi i na stele iz naših krajeva, da ovnujske glave na akroterijima stela iz Ravenne, koje hronološki pripadaju II st. n. e, zamjenjuju poluležeće lavove, koji su karakterizirali stele Ravenne I st. n. e.[149]

Mansuellijevo mišljenje da se na stelama Ravenne glava Meduze javlja u početku II st. n. e. ne može se odnositi na pojavu glava Meduza na stelama iz antičke Dalmacije, jer se pouzdano zna da se glave Meduza na stelama iz rimske Dalmacije susreću već u prvim godinama i decenijama same okupacije (1, 7, 8, 5).[150] Prema tome, za razliku od ove pojave na stelama Ravenne, u sepulkralnoj provincijalnoj rimskoj umjetnosti likovni prikaz Meduze nema prekida nego se kontinuirano nastavlja prikazivati na stelama antičke Dalmacije, odnosno Bosne i Hercegovine od prvih decenija I, II–III st. n. e. (1, 7, 8, 9; 2).

Rozete

Prikazi rozeta u zabatima stela predstavljaju vegetabilni motiv. Od svih motiva koje nalazimo u zabatima stela, motiv rozete je najzastupljeniji. S obzirom na izradu i način prikazivanja motiva rozeta u zabatima stela tipa "A" imamo nekoliko varijanata.

Kao prvu varijantu spominjemo četverolisnatu rozetu. Prisutna je u zabatu stele iz Hardomilja (6), koja pripada steli Meduttusa Caturonisa vojnika, porijeklom iz Portugalije (K. I).[151] Četverolisnatu rozetu, ali više šematiziranu, poznajemo na fragmentu stele iz Stoca (24).

Drugi tip rozete imamo u šesterolisnatoj formi. Ova rozeta je zastupljena na steli iz Humca (12), na drugom ulomku također iz Humca (21) i na steli iz Ribnika (14). Rozeti sa ulomka stele iz Humca (21) imamo analogne brojne rozete koje ukrašavaju zabate grobnih stela.[152] Originalnu predstavu takve rozete potvrdio je klesar stele M. Sosiusa koji je porijeklom iz Sebastopolisa (21).[153] (K. I). Ne može se reći da prikazi rozeta na ovim stelama očituju toliku sličnost s rozetama na stelama iz grčkih kolonija koje pripadaju kulturno-povijesnom razdoblju helenizma. No, čini se ipak da je tim rozetama najbliža rozeta sa stele iz Humca (12). Ovim tipovima rozeta izgleda da se približava rozeta sa zabata stele iz Podastinja. Prema tome, može se konstatirati da se na stelama iz Humca (12-21) i Podastinja (20) prikazuju tri različite varijante rozeta koje su poznate na grčkim stelama iz perioda helenizma (12, 21, 20).[154]

Treći tip ili varijantu rozeta u zabatima stela imamo u prikazivanju četverolisnatih rozeta koje zajedno s akantusovim listovima ispunjavaju zabat. Ovaj način prikazivanja nalazimo na steli iz Pazarića (13), a drugi, vjerojatno, u zabatu stele iz Zenice (3).

Četvrtu varijantu prikaza rozeta imamo u višelisnatoj rozeti. Jedini primjer nalazimo na steli iz Vranjeva sela (22). Za ovaj bi tip rozete, kao i prethodni, čini se, našli analogiju na grčkim stelama iz kulturno-povijesnog razdoblja helenizma u grčkim kolonijama na Pontu, samo bez akantusovih listova koji zajedno s rozetom ispunjavaju zabat.[155]

U zabatima stela s područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba nalazimo i petu varijantu rozeta. To je, čini se, rozeta vrtuljak, koju poznajemo na stelama u vijencu (22) i slobodnu (15).

Prikaz rozete u vijencu očigledno nas upućuje na uticaj Panonije, odnosno, u širem smislu Podunavlja,

[148] Jurkić-Girardi 1970, 33; Stele 1, 7, 8, 9 imaju sve karakteristike helenističke stele s područja Frigije-Pessinunta.

[149] Mansuelli 1966, 83.

[150] O tome pouzdan dokaz imamo u stelama iz Hardomilja 1, 5, 7, 8. Vidi navedene kataloške brojeve i povijesno-epigrafske elemente za datiranje sepulkralnih spomenika. Osim toga, likovni prikaz Meduze nastavlja se prikazivati i na stelema II i III st. n. e. Vidi: kataloški broj 2 i stele II–III st. n. e. s područja Konjica.

[151] Alföldy 1969, 245.

[152] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XXVIII, Fig. 407, Taf. XIV, Fig. 217; Taf. XV, Fig. 226 i d.

[153] Njegov domicilium je grad na istočnoj obali Crnog mora, a zove se Sebastopolis. To je sam pokojnik epigrafski potvrdio na sačuvanom dijelu natpisa stele (21). Vjerojatno je da se radi o romaniziranom Orijentalcu, porijeklom iz spomenutih krajeva.

[154] Uporedi rozete na našim stelama 12, 20, 21, sa rozetama na grčkim stelama iz grčkih kolonija na jugu Rusije. Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XXVIII, Fig. 407; Uporedi rozete u istom dijelu; Taf. XV, Fig. 226; Taf. XXXIV, Fig. 486; Taf. XLI, Fig. 604, 599, ili Taf. XLIX, Fig. 680, Taf. XLVIII, Fig. 679 itd. Ovdje su iznesene sve tri varijante rozeta koje svoje analogije nalaze na zabatima stela objavljene u cit. djelu.

[155] Vidi bilješke 125 i 127 u kojima se iznosi cit. djelo s grčkim (helenističkim) stelama sa Ponta na kojima nalazimo analogije ovim tipovima ili varijantama stela, ali samo bez vegetabilnih motiva koji ispunjavaju zabat kao na našim stelama.

na čijim područjima na nadgrobnim spomenicima susrećemo portrete pokojnika u vijencu. Međutim, čini se da o tome drukčije govore prikazi rozeta u vijencu koje nalazimo u zabatima stela na području Makedonije, Bugarske, Dacije, Panonije i Mezije.[156] Ovaj motiv rozete kod nas je zapaženiji na Drini i Plevljima.[157] Stoga ne možemo sa sigurnošću govoriti da je ovaj motiv samo rezultat uticaja koji dolazi sa panonskog, odnosno podunavskog kulturnog kruga u krajeve Podrinja, nego je ovaj motiv u naše krajeve mogao stići i južnim putem, jer su rozeta i vijenac grčki, odnosno helenistički motiv.[158] U tom smislu su mogla postojati dva pravca širenja, jedan preko Podunavlja, a drugi južnim pravcem u krajeve Podrinja, uvjetovan naseljavanjem stanovništva.[159]

Motiv rozeta u zabatima stela poznat je također i na stelama iz drugih provincija Rimskog Carstva.[160] Iz ovog se vidi da je to poznat i raširen motiv koji je, sudeći po svemu, izrazito dekoracijski bez posebne simbolike, osim u nekim slučajevima o kojima će se kasnije govoriti.

Na osnovi pouzdano datiranih stela vidimo da se varijanta rozete s četiri lista javlja na stelama I, III i IV st. n. e. (6, 24). Isto tako se i tip šesterolisnate rozete javlja na stelama I, te III–IV st. n. e (12, 14, 20, 21).

Rozete s akantusovim listovima koji ispunjavaju prostor zabata stele izgledaju da se kao dekorativni motiv počinju javljati u II st. n. e. (13). Isto to vrijedi i za tip višelisnate rozete (22) koja se javlja u II st. n. e., dok se peti tip rozete u vijencu javlja na stelama III st. n. e. (23).

S obzirom na vegetabilni motiv rozete u zabatima stela tipa "A" možemo biti sigurni da se u četverolisnatim i šesterolisnatim rozetama (6, 12, 20, 21) prenosi grčki, odnosno helenistički ukrasni motiv rozete, dobro poznat na grčkim stelama iz perioda helenizma.[161]

Prikazi orla

Ikonografska predstava ptice s raširenim krilima u sredini zabata fragmentarne stele iz Borasa (10) najvjerojatnije predstavlja obožavanu pticu orla. Stoga prikaz orla posjeduje uz dekorativni i simbolički karakter.

Stelu s prikazom orla u sredini zabata poznajemo na području Salone. Orla, kao ukras i simbol, nalazimo još kao akroterijalne motive na steli iz Salone.[162] Ovu pticu susrećemo i izvan rimske provincije Dalmacije, odnosno Bosne i Hercegovine na sepulkralnim spomenicima.[163]

S obzirom na činjenicu da se orao prikazuje u sredini zabata, očigledno je da u prvom planu nema dekorativni nego simbolični karakter koji bi se odnosio na vjeru u zagrobni život. Naime, poznato je da je orao obožavana ptica. Tako u grčkoj mitologiji imamo dobro poznati mit o Ganimedu i orlu koji, u ovom mitu, predstavlja vrhovno grčko božanstvo Zeusa.[164] U doba Rima ovu pticu kao simbol dobiva Jupiter.[165] U Ganimedovu mitu orao simbolizira uznesenje duše u nebo.[166] Na Orijentu je, zatim, orao ptica Sunca koja prenosi duše prema Suncu kao svom stvoritelju.[167]

Međutim, motiv orla u zabatu stele iz Borasa (10) mogao je imati i drugo značenje. Naime, mogao je predstavljati signum vojne jedinice koji je ukazivao da se jedinica nalazi pod zaštitom Jupitra. U svakom slučaju, na osnovi iznesenog, dopušta se pretpostavka da prikaz orla nosi apotropejsko značenje na fragmentarnoj steli iz Borasa.[168]

Zanimljivo je spomenuti da u ličnom imenu dedikanta pada u oči kognomen Augurinus, koji nas upu-

[156] Vulić 1948, 74, Br. 155; 75, Br. 156; Isti 1933, 22-23, Br. 43 (rozeta, u vijencu, a ne dvije trake ili glavama uzdignute zmije); Isti 1931, 14, Br. 20; 63, Br. 136, 66, Br. 146 (za Makedoniju); Isti 1948, 74, 75; Isti 1933, 22-23; Isti 1931, 63, 66 (Makedonija). Dimitrov 1942, Tab. I, Sl. 1, 2, 3, Tab. II, Sl. 8, Tab. III, Sl. 10, Tab. IV, Sl. 16, Tab. V, Sl. 17 i d. (Bugarska) Florescu 1920, 85, Fig. 11; 101, Fig. 36; 135, Fig. 75a, b (Dacija); Schober 1923, 53, Fig. 51; 58, Fig. 58 (Pannonia); Hofiller / Saria 1938, 59, No. 129; 82, No. 81; 118, No. 260; 266, No. 575 (Pannonia).

[157] Patsch 1896, 280, No. 12, 13. Ovako su uzidani u džamiju (vidi: Vulić 1931, 120, No. 291); Patsch 1907, 464, Sl. 88; U katalogu stela tipa "A" vidi Br. 23; Sergejevski 1934, 26, Sl. 12 (Vrbica).

[158] Vidi bilješku 125 i u cit. djelu na objavljenim stelama rozete koje upućuju na helenističko porijeklo naših rozeta na stelama, kao i razvoj samih rozeta u vijencu. Uostalom, ako je medaljon helenistički produkt, odnosno atički, onda je to i likovni motiv rozete u vijencu, koji se proširio u zapadne provincije. To najbolje dokazuje rozeta u vijencu na stelama današnje Bugarske, Dimitrov 1942, 72-75.

[159] Dimitrov 1942, 73.

[160] Tufi 1971, 140.

[161] Dimitrov 1942, 75.

[162] Tufi 1971, Tav. II u zabatu stele, a kao akroteriji Tav. I, Fig. 1.

[163] Altmann 1903, 53, Fig. 43; Hofiller / Saria 1938, 88, Fig. 193; 10, Fig. 19; Klemenc 1928, 271 i d.

[164] Tufi 1971, 134-133; Reinache 1912, 489, Fig. 2. Prikaz govori o orlu koji pije iz pehara, što mu ga daje Ganimed, da se identificira s grčkim vrhovnim božanstvom Zeusom.

[165] Sergejevski 1965, 85, Sl. 1; Kao što je kod Grka orao simbol Zeusa, tako je i kod Rimljana orao simbolizirao rimsko vrhovno božanstvo Jupitra. Na ovom primjeru nalazimo kako se Dolihen poistovjećuje s Jupitrom, a orao raširenih krila predstavlja tu simboliku.

[166] Tufi 1971, 134-135.

[167] Tufi 1971, 135.

[168] Paškvalin 1961, 327; Tufi 1971, 134-135. Dokaz o tome pruža njegova služba u vojsci – signiferus – što znači da je nosio vojne zastave.

ćuje na pomisao da je neki predak u njihovoj užoj porodici imao veze sa svećeničkom službom augura.[169] Orao se kao likovna predstava u zabatu stele iz Borasa javlja u drugoj polovini I st. n. e.

Motiv stabla

Posebno je zanimljivo spomenuti da sredinu zabata na ulomku stele iz Tegara (18) ukrašava biljni motiv koji dočarava stablo ili grančicu na čijim krajevima imamo srcoliki list koji nas upućuje na bršljan.[170]

4. Friz

Na stelama tipa "A" od strukturalnih elemenata arhitekture ne susrećemo često ornamentalni friz (7, 8, 9) između zabata i arhitrava. Uz ovaj arhitektonski ukrasni friz smatramo, isto tako, ukrasnim frizovima i one likovne, ali ornamentalne predstave koje susrećemo između edikula i natpisnog polja (15, 18).

Prikaz vojničke opreme i oružja

Tri stele tipa "A" u obliku edikule iz Hardomilja (7, 8, 9), od kojih jedna ulomak (9), posjeduju ispod profilacije zabata i arhitrava ukrasni friz koji se sastoji od vojničke opreme i oružja. Sudeći po sačuvanim oblicima pojedinih prikaza mogu se identificirati različite forme štitova (7, 8), vjerojatno oklopa (7), a prisutne su i knemide (7, 8). Sličan sadržaj oružanog friza ima i ulomak stele također iz Hardomilja (9). Stele s dekorativnim frizom koji istovremeno očituje opremu i oružje vojnika nalazimo u vodnim centrima u kojima su boravile VII i XI legija. To su Hardomilje (Castrum na Humcu), Tilurium (Gardun-Trilj) i Burnum.[171]

Izvan našeg područja jednu stelu s ovakvim frizom nalazimo u Carnuntumu.[172]

Prikazivanje oružja i ratne opreme nije samo običaj vezan za antičku sepulkralnu umjetnost, nego je još više poznat i na spomenicima drugih kategorija. To su, u prvom redu, slavoluci koji se podižu vojskovođama u slavu njihovih pobjeda nad neprijateljima.[173]

Osim ovih spomenika poznajemo i spomenike koji nemaju karakter slavoluka, nego su to reljefne ploče s prikazima vojničke opreme i oružja. Takve spomenike nazivamo monumentum tropaeum, a nastali su pod uticajem helenističke umjetnosti, koja je njegovala slične predstave.[174]

Međutim, likovni prikazi oružanog friza na stelama iz Hardomilja (7, 8, 9) ne mogu spadati u monumenta tropaea, nego samo karakteriziraju vojničku stelu helenističkog karaktera. Ovo potvrđuje još i porijeklo koloniziranih veterana na plodnom polju Hardomilja (ager Naronae).[175]

Zanimljivo je spomenuti da oružani friz pripada stelama tipa "A" s porta inferi (7, 8, 9), čije porijeklo nalazimo u Pessinuntu provinciji Frigiji u M. Aziji što bi također govorilo o maloazijskom porijeklu motiva. Za ove stele treba reći da pripadaju prvoj polovici I st. n. e. (7, 8, 9).

Spirala

Na stelama tipa "A", varijante A, susrećemo dekorativni friz koji se sastoji od dvije veće središnje i dvije manje lateralne spirale (volute) međusobno povezane. Ovaj motiv ispod zabata imamo na steli iz sela Vranjeva (22). Međutim, na steli iz Tegara (18) friz ne nalazimo ispod zabata, nego se prikazuje između edikule i natpisa u profiliranom polju.

Motiv spirale na steli iz Vranjeva (22) više je ugraviran nego reljefan. Ovaj motiv se često nalazi ukomponiran na prednjim stranama sepulkralnih spomenika u obliku žrtvenika na području Italije.[176] U smislu dekoracije, može se naći i na sličnim spomenicima s područja Salone.[177] Na području Bosne i Hercegovine poznajemo ga samo na ovoj steli, dok ga ne susrećemo na ostalim sepulkralnim spomenicima. Za ovaj dekorativni ornamenat u obliku spirale nećemo pogriješiti ako kažemo da pripada kulturno-povijesnom razdoblju helenizma, pa prema tome i helenističkoj umjetnosti.[178]

Međutim, za ornamentalni motiv u obliku spirale koji ukrašava prostor između edikule i natpisa ne može se sa sigurnošću tvrditi da posjeduje helenističko porijeklo. Na to je već upozorio D. Sergejevski koji smatra da je motiv spirale na našim sepulkralnim spomenicima iz perioda rimske vlasti mogao nastati na osnovi poznate neolitske spirale koja je obilno za-

[169] Paškvalin 1961, 327.
[170] Čremošnik 1957, 224.
[171] Vidi kataloške brojeve 7, 8, 9 (Hardomilje); Abramić 1924, 227, Sl. 5 (Burnum); Hofmann 1905, 83, Fig. 61.
[172] Vorbeck 1954, 40, Taf. X.
[173] Arhitektura...,187, Sl. 10 (Arka Tiberia); 207, Sl. 30, 31 (Arka Tita); 217 i d. (Arka Trajanova i stup), Sl. 59, posebno Sl. 40; Abramić, 1937, 8-9.
[174] Abramić 1937, 9 (7-19), Sl. 2, 3; Gabričević 1953; Schmid 1924, 51, Abb. 6.
[175] Zaninović 1967, 65-64, Hardomilje, veterani maloazijskog porijekla (1, 7, 8, 9).
[176] Altmann 1905, 162, Fig. 131; Sl. 191, Fig. 152; Sl. 154, Fig. 125; Sl. 75, Fig. 64.
[177] Prijatelj 1952, 148, Tab. XII; Cambi 1962, 102, Tab. IX, X, Sl. 152; Akantusova vitica slična našem ornamentu na steli iz Vranjeva Sela (22).
[178] Cambi 1962, 102; Prijatelj 1952, 148, Tab. XII.

stupljena na butmirskoj keramici.[179] Ovim je osporeno helenističko porijeklo, a istaknuta domaća tradicija koja je njegovala kulturnu baštinu još od butmirske kulture. Potrebno je spomenuti da se motiv spirale na steli iz Vranjeva javlja u II st. n. e. (22), a tip spirale na ulomku stele iz Tegara u III st. n. e. (18).

Motiv astragala

Astragal kao dekorativni motiv pripada arhitekturi i sastavni je dio hramova i monumentalnih zgrada grčke i helenističke arhitekture.[180] Na steli iz Ribnika (14) motiv astragala pravi ukrasni vijenac, odnosno borduru oko zasvođene edikule. Pojava motiva astragala na steli iz kraja III i početka IV st. n. e. upućuje nas na helenističku tradiciju u našim krajevima. Na stelama tipa "A", kao strukturalni elemenat arhitekture, susrećemo ukrasne akroterije koji se javljaju u nekoliko različitih likovnih prikazivanja. Tako imamo likovni prikaz poluležećih lavova (1, 8, 10), ovnujske glave (2, 13) i ljudske maske (9), dok je najzastupljeniji ornamentalni motiv vegetabilna polupalmeta (3, 4, 5, 6, 12, 15, 16, 19, 20, 21, 22).

Treba spomenuti da na stelama tipa "A" nalazimo i složene akroterije. Takve akroterije imamo u kompoziciji polupalmete i ljudske glave – maske (9), drugi pak predstavlja sud iz kojeg raste polupalmeta (22) ili ispod ležećeg lava cvijetni pupoljak (10) ili, opet, ispod polupalmete rozeta (4).

Poluležeći lavovi

Akroterijalne poluležeće lavove imamo sačuvane samo u tragovima njihovih šapa (1, 8, 10). Ikonografske prikaze lavova ne nalazimo samo na stelama kao akroterije, nego se ponekad prikazuju i u drugim likovnim kompozicijama.[181]

Međutim, pojava akroterijalnih lavova je daleko značajnija, i to ne samo u dekorativnom nego i u simboličnom pogledu. Poznato je, naime, da prikaz lavova predstavlja jedan od značajnijih atributa u kultu božice Kibele.[182]

Unutar orijentalnih religija koje su se bavile misterijima, lav je simbolizirao princip vatre, kao kod mitraizma.[183] U našem slučaju, akroterijalni lavovi, najvjerojatnije, simboliziraju nebesku vatru i dobivaju apotropejski karakter.[184] Potrebno je spomenuti da likovni prikaz lava, prema nekim istraživačima, predstavlja i znak vremena i njegove prolaznosti, pa zato ima i ktonsko obilježje.[185] Međutim, kako je ovaj motiv često upotrebljavan, vjerojatno ponekad nema neko određeno simboličko značenje, već samo dekorativno. Ovo se u prvom redu odnosi na predstave lavova na stelama ili drugim sepulkralnim spomenicima iz kasnog doba Carstva, kad slične predstave lavova gube primarno simboličko značenje, a poprimaju samo ornamentalni karakter na spomenicima.[186]

Stele s akroterijalnim lavovima, osim sa područja Ljubuškog, poznajemo i na stelama iz Garduna (Tilurium), Burnuma, Varvarije i Salone.[187] Izvan područja antičke Dalmacije ovaj motiv je poznat na stelama gornje Italije i Panonije, te na sepulkralnim spomenicima Dacije.[188]

Zanimljivo je spomenuti da se akroterijalni lavovi na stelama iz Ljubuškog javljaju u prvoj polovini I st. n. e. (18), te na jednoj steli iz kraja I st. n. e. (10). Izvan ovog područja, također, slična je situacija. Simboličko-dekorativni akroterijalni lavovi javljaju se na stelama Garduna i Burnuma u prvoj polovini I st. n. e., a na jednoj steli iz Varvaria na prelazu iz I u II st. n. e.[189]

Predstave akroterijalnih lavova javljaju se na stelama gornje Italije u I st. n. e.[190] Međutim, što se tiče stela iz Ravenne, zanimljivo je istaknuti zapažanje G. Mansuellija, koji kaže da je rijetka pojava naći akroterijalne lavove na stelama II st. n. e.[191] Drugim riječima to znači da je na stelama Ravenne krajem I i početkom II st. n. e. prestalo prikazivanje akroterijalnih lavova.

S obzirom na činjenicu da u našim krajevima akroterijalni lavovi pripadaju stelama I. st. n. e. koje pouzdano upućuju na svoje maloazijsko porijeklo,

[179] Sergejevski 1934, 33-34, Tab. I, Sl. 17.
[180] Altmann 1905, 1-6, Fig. 5; 64, Fig. 58; Bienkovski 1924, Taf. IV; Na frizu iz Mantue vidimo kao ukras motiv astragala, Rossignani 1975, 53.
[181] Mansuelli 1956, 87.
[182] Marić 1933, 75, s. v. Kibela; Suić 1965, 100-104, 103; Pinterović 1978, 137; Pinterović 1958, 39.
[183] Tufi 1971, 135.
[184] Tufi 1971, 135.
[185] Bojanovski 1967, 44.
[186] Tufi 1971, 136.
[187] Hofmann 1905, 54-56, Fig. 36. Akroterij je vjerojatno po koncepciji stele imao lavove. To isto možemo reći i za ulomak stele, 57, Fig. 37, Fig. 64 (Gardun-Tilurium); Rendić-Miočević 1960, 117-118 (Burnum); Rendić-Miočević 1960, 108 i d., Sl. 1, 2 (Varvaria); Tufi 1971, 94, No. 6, Tav. IV, Fig. 1 (Salona).
[188] Bazzarini 1956, 15, Fig. 10 (Padova); 25, Fig. 16 (Este), 24, Fig. 15 (Venna), 30, Fig. 21 (Este), 34, Fig. 25; Ferri 1931, 123, Fig. 59, Bologna (Museo civico), 126, Fig. 62 (Italija); Schober, 1923, 39, Fig. 31; 54, Fig. 52 (Pannonia, Noric); Hoffiller / Saria 1938, 27, No. 55 (Noric); Florescu 1920, 80, Fig. 3; 84, Fig. 10 (Dacia).
[189] Rendić-Miočević 1960, 117. Vidi bilješku 160 i datiranje navedenih stela.
[190] Bazzarini 1950, 55, Fig. 15 (doba Tiberia); 60, Fig. 21 (prve decenije I st. n. e.); 61, Fig. 25 (doba Agripine starije).
[191] Mansuelli 1966, 83.

onda u tom smislu lavovi kao akroterijalni motivi i atributi kulta Kibele trebaju imati svoje porijeklo u maloazijskoj provinciji Frigiji u gradu Pessinuntu, gdje se veoma mnogo štovao kult božice Kibele.[192] Na ovu tvrdnju, posve sigurno, upućuju legionari i veterani, koji su preko stela s akroterijalnim lavovima (16) i epigrafskim dokazom svog porijekla (18) očitovali svoju vjeru i pripadnost kultu Kibele, koji su njegovali i sobom ponijeli u zapadne provincije Rimskog carstva, pa i u krajeve antičke Dalmacije, kao dio svoje duhovne kulture.

Ovnujske glave

Na bočnim uglovima zabata imamo likovne akroterije u formi ovnujskih glava koje nisu najbolje sačuvane (2, 15), ali sasvim pouzdano upućuju na likovnu pojavu ovnujskih glava. Ako u bočnim akroterijima na steli iz Homolja (2) i Pazarića (13) nalazimo ovnujske glave, onda se ovaj motiv može dovesti u vezu s kultom egipatskog božanstva Amona-Jupitra, odnosno, navodi nas na orijentalnu religiju egipatskog porijekla.[193]

Ovdje ćemo navesti poznatu stelu iz Asserije, koja za akroterije posjeduje također figuralne glave slične ovnovima i datira na prelaz iz I u II st. n. e.,[194] što nije slučaj s našim stelama.

Činjenica da motiv ovnujskih glava upućuje na kult egipatskog božanstva Amona i da se javlja na našim stelama u II i III st. n. e. i to na području Konjica (2) i u Pazariću (13), očigledno svjedoči o zanimljivoj pojavi kultnog karaktera, koja je nastupila pod uticajem novonastalih društveno-ekonomskih prilika krajem I i početkom II st. n. e., kad mjesto lavova za akroterije susrećemo ovnujske glave.[195] Pretpostavljamo da se ovo isto dogodilo i na području Ravenne.[196] Međutim, u daljem širenju ovih figuralnih motiva, kao atributa kulta Amona, u vidu akroterija na stelama, počinje se javljati nova likovna kompozicija sepulkralnog karaktera, tzv. Aufsatz, koja u sebi nosi religiozne elemente kultnog sinkretizma.[197]

Protome ljudskih glava

Zanimljivo je spomenuti da ulomak stele iz Hardomilja (9) za akroterije ima protome ljudskih glava i polupalmete. Posve je sigurno da ove glave ne predstavljaju ovnujske glave koje smo imali na stelama iz Homolja (2) i Pazarića (13), nego one mogu upućivati na protome vjetrova[198] ili na teatralne maske.[199]

Budući da teatralne maske ponekad zamjenjuju Meduze u sredini zabata stela, to je potrebno u figuralnim akroterijima ljudskih glava na fragmentu stele iz Hardomilja (9) prije gledati protome vjetrova, što ipak ne isključuje i predstavu teatralnih maski. Ovaj motiv je poznat na nadgrobnim spomenicima stela i na poklopcima sarkofaga.[200] Prisustvo ovih simbola obično se dovodi u vezu s vjerovanjem koje je bilo rašireno u antičkom svijetu, da vjetrovi djeluju na sudbinu duše,[201] dok predstave teatralnih maski, opet, dovode u vezu s kultom Dionisa i upućivale bi na pokojnikovu pripadnost kultu Dionisa.[202]

Pošto ulomak stele iz Hardomilja (9) pouzdano datira u I st. n. e., onda i pojavu ljudskih protoma ili teatralnih maski zajedno s polupalmetama, kao ukrasnim akroterijima, stavljamo isto tako u I st. n. e. Likovni prikaz, ljudskih glava ili teatralnih maski, za što se teško opredijeliti, predstavlja elemente helenističke umjetnosti.[203] Oni u krajeve antičke Dalmacije, u prvim godinama rimske okupacije, prodiru putem sepulkralne umjetnosti nadahnute helenističkim elementima, koje prenose rimski vojnici sa heleniziranih područja (7, 8, 9 – K. I, II).

Polupalmete

Ovaj motiv akroterija poznajemo sa stela I st. n. e. i to iz Hardomilja (4, 5, 6, 9), Humca (12, 21) i Podastinja (20). Onda se nastavlja javljati na stelama II st. n. e. u Vranjevu (22), te u III i IV st. n. e. na području Zenice (16, 19).[204]

Vegetabilni ukras polupalmete nije poznat samo na sepulkralnim spomenicima već ga pozna i grčka arhitektura.[205] Tako je čest na stelama u formi pročelja hrama iz doba helenizma.[206] Na stelama I st. n. e. iz naših krajeva susrećemo slične akroterije (4, 5, 6, 12, 21, 20), koji su po obliku i izradi bliski onim stelama iz

[192] Lambrechts / Waelkens, 616-617; Waelkens 1972, 80, No. 1.
[193] Rendić-Miočević 1960, 117-118; Schober 1923, 214; Suić 1965, 107-109; Pinterović 1958, 40.
[194] Rendić-Miočević 1960, 118, Sl. 3.
[195] Očito, govori o širenju egipatskog kulta u naše krajeve, Schober 1923, 214; Rendić-Miočević 1960, 119, Sl. 335; Cambi 1965, 102-105.
[196] Mansuelli 1966, 83.
[197] Pinterović 1958, 39 ne govori o sinkretizmu. Vidi Suić 1965, 114-122, 115; Gavela 1966, 43.
[198] Rendić-Miočević 1960, 119; Prijatelj 1952, 144 i d., Tab. XI; Tufi 1971, 134.
[199] Antički teatar..., od br 181 do 441, te od 450 do 458.
[200] Lawrence 1958, 274, Plat. 73, Fig. 3; Plat. 72, Fig. 2, 3,
[201] Tufi 1971, 134.
[202] Antički teatar 1979, 27.
[203] Antički teatar 1979, 27-33; Lawrence 1958, 282, Pl. 75, Fig. 12.
[204] Vidi kataloške brojeve stela i njihovu dataciju.
[205] Laloux, 1888, 115, Fig. 83, Fig. 195; Tufi 1971, 141.
[206] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XII, 157, 169, 171, Taf. XIII, 202 i d.; Tufi 1971, 141.

doba helenizma,[207] dok se polupalmete na stelama II i III st. n. e. počinju udaljavati formom i poprimati drugačiji oblik i način izrade (3, 19, 21, 24). Ovaj motiv je prisutan i na stelama izvan naših krajeva.[208]

Treba spomenuti da, uz akroterijalne polupalmete, u dva slučaja imamo polupalmete s vazom (22) i polupalmete s malom rozetom (4). Prvi motiv susrećemo na steli II st. n. e. iz sela Vranjevo (22), a drugi na steli I st. n. e. iz Hardomilja (4). Ovi motivi polupalmeta upućuju također na helenističku tradiciju. Međutim, motiv polupalmete u Grčkoj, pa kasnije u helenističkoj arhitekturi i umjetnosti nosi samo dekorativno značenje bez ikakve religiozne simbolike. Prema tome, polupalmete kao akroteriji na stelama iz rimskog doba imaju samo ukrasni elemenat koji stelama daje simboličnu predstavu "domus aeterna", zajedno sa ostalim elementima arhitekture.

Pinus (šišarica)

Na stelama tipa "A" (4, 5, 6, 10) na vrhu zabata nalazimo manji kvadratični prostor koji je, vjerojatno, bio namijenjen za pinus (šišarica).[209] On se odvojeno izrađivao i postavljao na slična mjesta. Kod nas je poznat na stelama sa područja Ljubuškog koje datiraju u I st. n. e. (10). I pinus je helenistička tvorevina koja je izgleda, Dionisov atribut,[210] pa bi ovaj likovni elemenat na našim stelama upućivao da su pokojnici pripadali kultu Dionisa.

6. Bordure

Na stelama tipa "A" uz likovne prikaze frizova (7, 8, 9, 15, 17, 18, 19) i drugih dekorativnih motiva, postoje i drugi ornamenti koji uokviruju profilirana natpisna polja (3, 17), kao i druge likovne kompozicije (18, 19), pa takve ukrase obično nazivamo dekorativnim bordurama. Na dvije stele koje pripadaju tipu "A" ukrasnu borduru sačinjava šematizirano prikazana vinova loza, koja raste iz isto tako šematiziranog suda (kantaros – 17, 19).

Zanimljivo je spomenuti da je vegetabilni motiv vinove loze naročito prisutan na stelama s područja antičke Dalmacije i gornje Mezije.[211] Ovaj motiv je raširen na stelama i u drugim provincijama Rimskog carstva.[212]

O simbolici vinove loze koju nalazimo među stelama tipa "A", III i IV st. n. e. (3, 17, 19) teško je pouzdano tvrditi, iako se zna da ovaj motiv predstavlja kultni atribut boga Dionisa-Bacha.[213] Vjerojatno se o vinovoj lozi, kao atributu boga Dionisa, može još govoriti, ako je prisutan na stelama III st. n. e. (17). Međutim, ako se ona nalazi na stelama IV st. n. e., onda se ovaj atribut ne može više pouzdano smatrati kultnim atributom boga Dionisa, nego običnom dekoracijom, pa bi na tim stelama motiv vinove loze, izgleda, predstavljao samo daleki refleks kultnog simbola.

Među stelama tipa "A" nalazimo kao ukrasnu borduru vegetabilni motiv bršljana (3, 15). U vidu stabla ili grančice on ispunjava prostor zabata na ulomku stele iz Tegara (18). Ovaj motiv poznat je i na kultnim reljefima, a nalazimo ga na reljefu Silvana i nimfa iz Založja i na drugom reljefu Dijane i pratilja iz Opačića.[214]

Ako je bršljan, kao i vinova loza, kultni atribut Dionisa, onda u domaćem kultu Dijane, Silvana i nimfa valja gledati religiozni sinkretizam ili prema kultnoj specifičnosti slična božanstva.[215]

Za pojavu motiva na našem području, naročito bršljana, I. Čremošnik drži da se odnosi na keltske "survivance" pa se njeno mišljenje podudara s Cumontovim mišljenjem da se takvi simboli javljaju samo tamo gdje ima i Kelta.[216]

2.3. Onomastika

Natpis na steli iz Hardomilja (1) sačuvao je ime pokojnika C(aius) Licinius C(ai) f(ilius) koji je bio pripadnik VII legije. Gentilicij Licinius je bio raširen u južnoj Galiji, a kod nas je poznat u Skelanima.[217] Veteran C. Licinius je bio porijeklom iz grada Sinope (K. II) na Pontu iz Male Azije. Stoga možemo razmišljati o njegovom maloazijskom porijeklu.

Na drugom natpisu stele iz Hardomilja (7) imamo ime veterana VII legije M(arcus) Livius M(arci) f(ilius). On je porijeklom iz grada Alora (K. II) u juž-

[207] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XXV, 378, 389, 401, 417, 422 i d.
[208] Vidi citirana djela koja raspravljaju o stelama iz drugih rimskih provincija (Norik, Panonija, Dacija, Italija i dr.).
[209] Schober 1923, 163, 166, 178; Altmann 1905, 28; Florescu 1930, No. 53, 57.
[210] Čini se da pinus nije bio samo simbol Kibele (Marić 1933, 76), nego je u vezi s kultnim obredima bor (pinus) također imao određenu ulogu u kultu Dionisa (Schober 1923, 215). Pinus (šišarica) se isto tako javlja i u kultu boga Sabazija koji se u nekim slučajevima poistovjećuje i s Dionisom (Paškvalin 1960, 204; Dmitrov 1942, 76).
[211] Ferri 1933, XI, Fig. 55, 56, 58, 61, 85, 86, 88, 90, 98, 100, 101, 103, 105, 106, 108, 109, 110; Dmitrov 1942, 68.
[212] Schober 1923, 167, 199, 226; Dmitrov 1942, 68 i d.
[213] Dmitrov 1942, 67 i d.; Antički teatar 1979, 83, Br. 18, Sl. 18; Suić 1959, 95 i d. Sl. 1-5.
[214] Sergejevski 1929, 98, Tab. I. II, Opačići; Čremošnik, 1956, 111 i d., Tab. I, Sl. 1.
[215] Dmitrov 1942, 67 i d.; Antički teatar 1979, 17 i d.
[216] Čremošnik 1957, 221, 224 i d.; Dmitrov 1942, 67 i d.
[217] Alföldy 1969, 93, 231.

noj Makedoniji. Radi se dakle o naseljeniku iz tih krajeva koji je kao zaslužni vojnik dobio zemljište.[218]

Isti slučaj imamo na natpisu stele iz Hardomilja (8). Naime, na natpisu ove stele nalazimo ime veterana T(itus) Varius T(iti) f(ilius). Rodno mjesto je Pessinunt u provinciji Frigiji u Maloj Aziji (K. II). I ovo je ime često u Italiji i južnoj Galiji, a u našim krajevima ovo je ime italsko.[219] Prema historijsko-epigrafskim podacima radi se o veteranu VII legije rodom iz Frigije koji dobiva zemljište i ostaje u novom kraju kao kolonizator i rimski građanin. Ovdje se vjerojatno radi o honesta omissio agraria.[220]

U natpisu ulomka stele iz Borasa (10) susrećemo se s imenom veterana i njegovom aktivnom službom u vojsci Signiferus M(arcus) Antonius Maximus, te imenom dedikanta C(aius) Antonius Augurinus. Gentilno ime Antonius je sigurno italskog porijekla.[221] Međutim, s ovim gentilnim imenom prevladavaju Orijentalci.[222] Na takvo razmišljanje upućuju grobna vrata na tim stelama (1, 7, 8) kojima je domovina Pessinunt, odnosno provincija Frigija (K. II), pa ih u tom smislu smatramo Orijentalcima.

Drugu skupinu imena nalazimo na stelama vojnika koji su služili u pomoćnim rimskim jedinicama, kohortama, koje su stacionirale u logoru na Humcu. Tako na jednoj steli iz Hardomilja (4) imamo ime vojnika Betulus Karnis f(ilius). U natpisu stoji da je pripadnik coh(orotis) III Alp(inorum) i rodom iz grada Eguius (K. II), što istovremeno govori o njegovoj užoj domovini, te bi geografski smještaj grada i naziv jedinice Alp(inae) ukazivao na njegovo keltsko porijeklo.[223]

Na natpisu druge stele iz Hardomilja (5) susrećemo ime Rufus Angeti f(ilius). Kao vojnik služio je u kohorti I Luce(nsium) što opet svjedoči da je bio porijeklom iz grada Luce, odnosno provincije Lucensis u Španiji (K. II). Ime Rufus je također poznato u Španjolskoj.[224] Na osnovi ovih povijesno-epigrafskih podataka držimo da je porijeklom iz spomenutih krajeva Španjolske.

Na još jednom vojničkom natpisu iz Hardomilja nalazimo ime koje bi svoje porijeklo vuklo iz krajeva današnje Portugalije (6). To je vojnik Meduttus Caturoni f(ilius) koji je služio u kohorti I Bracaraugustanoru(m). U sjeverozapadnom dijelu današnje Portugalije (ili u tom dijelu Iberskog poluotoka), poznato je ime grada Bracara Augusta ili regija Bracari (K. II). Osim toga Meduttus je potvrđeno ime u Španjolskoj.[225] Tako bi nam izneseni epigrafski i geografski podaci govorili da je Meduttus iz tih antičkih krajeva možda pripadnik iberskih Kelta.

Fragment stele iz Humca (12) sačuvao je ime veterana koji je služio u VII legiji. To je C(aius) Valerius C(ai) f(ilius) Dento. Vjerojatno se radi o italskoj skupini imena.[226] Međutim, ne bi se moglo isključiti ni njegovo orijentalno porijeklo s obzirom na činjenicu da je služio u VII legiji u kojoj je bilo pretežno vojnika iz krajeva Male Azije.[227]

Natpis na steli iz Pazarića (13) sačuvao je ime veterana koji je služio u VIII Augustovoj legiji (leggio VIII Aug(usta)). To je Aurel(ius) Super. Ovaj kognomen je poznat u keltskim oblastima, pa se vjerojatno radi o njegovom keltskom porijeklu. [228]

Stela iz Zenice (3) je sačuvala imena Aurel(ia) Procula i Aureli(us) Nepos. Ova imena su naročito raširena po Italiji.[229] Stoga ih je teško pripisati domaćem stanovništvu, te se vjerojatno radi o doseljenicima.

Na još jednom natpisu iz Zenice (17) susrećemo ime vojnika Li(cinius) Victorinus koji podiže stelu svom ocu A(u)re(lio) Probo. Ime Licinius prošireno je po južnoj Galiji, a kognomen Victorinus po Galiji, Africi i Panoniji.[230] Poznato je u Dalmaciji i javlja se u II st. n. e.[231] Probus je također svuda prošireno ime.[232]

Iznesena onomastika sa stela iz Zenice (3, 17) ukazuje da ne mogu predstavljati domaće autohtono stanovništvo, nego doseljeno, i to vrlo vjerojatno iz panonskih krajeva.[233] Da li pripadaju keltskoj etničkoj grupi ili nekoj drugoj etničkoj skupini s područja Panonije, nemamo sigurnijih dokaza.

Na trećem natpisu stele iz Zenice (19) imamo imena Aur(elius) Crescen(t)inus, Iuliana i Filicianus. Crescentinus je poznat među kršćanskim imenima, a Iuliana je naročito prošireno ime po keltskim provinci-

[218] Alföldy 1969, 94.
[219] Alföldy 1969, 133.
[220] Abramić 1914, 135 i d.; Abramić 1925, 154 (missio honesta), 141 (missio agraria) i 142 (missio nummaria). U našem slučaju radi se prije o missio honesta, a možda i missio agraria, jer missio nummaria dolazi vjerojatno u kasnijim stoljećima, Abramić 1950, 237 i d.
[221] Alföldy 1969, 59; Paškvalin 1961, 325 i d.
[222] Alföldy 1969, 59.
[223] Alföldy 1969, 165.
[224] Alföldy 1969, 283.
[225] Alföldy 1969, 245.
[226] Alföldy 1969, 321 (CIL. 8495/2322).
[227] Betz 1939, 14; Zaninović 1967, 64.
[228] Alföldy 1969, 302.
[229] Alföldy 1969, 251.
[230] Alföldy 1969, 231, 327.
[231] Alföldy 1969, 327 i d.
[232] Alföldy 1969, 273 i d. (Probus).
[233] Vidi prethodne bilješke. Stela veterana II leg. Adiutrix iz Zenice upućuje na takvu pretpostavku, budući da je ova legija stacionirala u Panoniji (Aquincum). Betz 1939, 43; Mirković 1962, 319.

jama.[234] Ime je poznato i u rimskoj Dalmaciji, ali rijetko kod domaćeg stanovništva.[235] Kod G. Alföldyja nalazimo ime Felicianus, što govori da je Felicianus pojava kasnog latiniteta.[236] Ime je poznato u Dalmaciji i nalazi se među kršćanskim imenima.[237]

Ime C(aius) Manliu(s) C(ai) L(ibertus) Honesimus nalazimo na natpisu stele iz Podastinja (20). U kognomenu Honesimus imamo sačuvano ime oslobođenika (libertinus), vjerojatno Grka, odnosno heleniziranog Orijentalca.[238] Dakle, treba konstatirati da se radi o doseljeniku iz heleniziranih područja Male Azije. Manlius je gentilno ime gospodara, a poznato je u Italiji.[239]

Na ulomku stele iz Humca (21) imamo sačuvano ime vojnika ili veterana M(arcus) Sosius M(arci) f(ilius). Unutar natpisa se spominje ime njegova rodnog grada Sebasto(polis) koji se nalazi na istočnoj obali Ponta (K. II). Ovaj geografski podatak upućuje da je Sosius veteran porijeklom iz tih krajeva. Inače, ovo gentilno ime je rašireno po srednjoj Italiji, a kod nas u Saloni i predstavlja Italca.[240]

M(arcus) Ulpius Severus je onomastikon koji je sačuvan u natpisu stele iz Vranjeva Sela (22). Kognomen Severus je raširen po keltskim provincijama i u Italiji.[241] Prema tome je teško tvrditi da se radi o domaćem stanovniku. Ovdje treba prije računati na doseljenika iz krajeva naseljenih Keltima.

Na natpisu stele iz Stoca (24) nalazimo ime Verantius Iunior. Izgleda da je Verantius poznat samo u Stocu, a Iunior svuda, pa i kod nas u Saloni.[242]

O slabo sačuvanoj onomastici na steli iz Skelana (23) ne može se pouzdano govoriti, pa prema tome ni o etničkom porijeklu pokojnika.

Na osnovi sačuvane onomastike stela tipa "A" i njegovih varijanata, može se konstatirati da su veterani većinom porijeklom Orijentalci (1, 7, 8, 21) bili prvi kolonizatori u ovim krajevima. Pored njih, najvjerojatnije imamo Italce (12, 10). Među vojnicima čini se da nalazimo Kelte iz gornje Italije (4), Španjolske (5) i Portugala (6). Prema iznesenoj onomastici teško je tvrditi koliki je postotak Italaca, a koliki je ostalog etničkog elementa u našim krajevima (22). U Zenici (3, 17, 19) izgleda da imamo tragove panonskog etničkog elementa.

2.4. Geneza

Treba odmah reći da je kulturno-povijesna činjenica da se geneza stela u obliku naiskosa (edikula), pa prema tome i tip stela "A" u formi edikule, ne može tražiti na tlu Bosne i Hercegovine u periodu rimske okupacije. Ne treba je čak tražiti ni na području Italije, već njezino porijeklo treba potražiti među atičkim stelama u Grčkoj odakle se daljnji razvoj nastavlja u doba helenizma u krajevima Male Azije i prenosi u Italiju.[243] Međutim, što se tiče istočne obale Jadrana, treba istaknuti da je na genezu stela tipa "A" u obliku edikule mogao uticati grčko-helenistički tip stele, koji se prije okupacije istočne obale Jadrana od strane Rima izrađivao u kamenoklesarskim radionicama grčke kolonije Isse na Visu i u njezinim naseljima na otocima i obali.[244]

Treba reći da sličan tip stela nalazimo u V st. pr. n. e. u Grčkoj među atičkim stelama, koje se ističu samo s arhitektonskim elementom zabatom, što govori o prvim počecima razvoja stela u obliku arhitekture hrama ili kuće.[245]

Međutim, oblik stele nije ostao samo na zabatu, nego je počeo dobivati nove, odnosno druge arhitektonske elemente, i to u prvom redu stupove.[246] Tako je nadgrobni spomenik stela dobila shemu naiskosa ili edikule (aedicula). Ovaj razvoj stele u formi naiskosa pada u IV st. pr. n. e. ili u doba helenizma, pa se kao takav prenosi i na tlo Italije.[247] Prema tome, stela u obliku edikule, u periodu rimske okupacije u krajevima rimske provincije Dalmacije, ne može predstavljati, u smislu geneze, rimsku stelu, nego grčko-helenističku, koju već u prvim godinama rimske okupacije ovih krajeva donose rimski vojnici iz Male Azije i prvi kolonizatori Italci (1, 7, 8, 21).

Tip grčko-helenističke stele u formi naiskosa susrećemo u doba Republike na području Italije u Kampaniji, odakle se proširio u gornju Italiju, gdje je još u doba Republike doživio procvat, za razliku od pokrajine Lacio i samog Rima, gdje stela nema tradicije.[248] Preuzimanje grčko-helenističkog tipa stela u Italiji, njegovo zadržavanje u Kampaniji i na kraju procvat

[234] Alföldy 1969, 182, 223 (Iulianus-a).
[235] Alföldy 1969, 223 (Iuliana).
[236] Skok 1915, 12 i d.
[237] Alföldy 1969, 182.
[238] Alföldy 1969, 218, 255 (Onesimus, Honesimus) i d.
[239] Alföldy 1969, 97.
[240] Alföldy 1969, 121.
[241] Alföldy 1969, 295.
[242] Alföldy 1969, 324 (Iunior), 224.
[243] Mansuelli 1956, 373, 375; Tufi 1971, 15.
[244] Nikolanci 1969, 57 i d.; Cambi 1975, 226, 227 i d.; Brunšmid 1893, passim.
[245] Mansuelli 1956, 372, 373 i d.; Tufi 1971, 115; Nikolanci 1969, 81.
[246] Mansuelli 1956, 372-373; Tufi 1971, 373.
[247] Mansuelli 1956, 373; Tufi 1971, 115.
[248] Mansuelli 1956, 375.

u gornjoj Italiji, objašnjava se ravničarskom konfiguracijom terena, jer steli, kao kategoriji nadgrobnog spomenika s nadzemnim karakterom, više odgovara ravničarski nego brežuljkasti teren na kojem se mogu lakše zidati podzemne komore (grobnice). Zbog toga se, navodno, u Laciju i Rimu nije mogla zadržati stela kao nadgrobni spomenik.[249]

Za krajeve Bosne i Hercegovine u periodu prvih godina rimske okupacije na formu stela tipa "A" u obliku edikule vidni uticaj su najprije mogle imati grčko-helenističke stele koje su se izrađivale u kamenoklesarskim radionicama Narone. Svjedočanstvo o postojanju takvih kamenoklesarskih radionica u Naroni vidimo u nalazima tri fragmenta, od kojih su dvije anepigrafske, a jedna ima latinski natpis.[250] One posjeduju grčku formu stele kakvu imaju i stele sa Visa.[251]

Međutim, ako usporedimo stele tipa "A" i njegove varijante s ovim stelama, onda vidimo da nemaju većih sličnosti. Naime, grčke stele koje su nađene u Naroni, grčko-ilirskom emporiju, upućuju da su na ovom području prije rimske okupacije postojale grčko-helenističke kamenoklesarske radionice, koje su djelovale istovremeno s ostalim kamenoklesarskim grčko-helenističkim radionicama na srednjem Jadranu.[252]

Najvjerojatnije je da su ove kamenoklesarske radionice, dok nisu prvi doseljenici Italci formirali svoje, bile na usluzi u izrađivanju spomenika uopće, a posebno stela, pa se na taj način počela prenositi tradicija antičkog klesarstva u naše krajeve. Moguće je da su ove radionice u kraju Narone u početku služile i za potrebe vojske, iako je u sastavu vojnih jedinica bilo majstora svih profila pa i klesara. Potreba za kamenoklesarskim radionicama Narone naročito je bila velika u samom početku okupacije, jer nije trebalo odmah naseljavati i majstore ovog profila.

Tako bismo nastavak grčko-helenističke tradicije u pogledu geneze stela u našim krajevima vidjeli u stelama forme naiskosa (1, 7, 8, 21), visokog sokla (1, 4, 5, 20), u prikazu friza s predstavom oružja i oruđa – vojnom opremom (7, 8, 9), a posebno u prikazu grobnih vrata (7, 8, 10, 11).

Ovaj uticaj mogao je biti i dvojak. On je mogao nastati na osnovi kulturne tradicije grčko-helenističkih radionica u Naroni i pod uticajem veterana VII legije koji su bili porijeklom iz Male Azije (7, 8, 21). Tako bismo, u pogledu geneze stela tipa "A" i njegovih varijanata u kraju Narone, imali u izradi forme stela grčko-helenistički uticaj, koji se prožima s rimskim kulturnim tradicijama, koje u naše krajeve zajedno s rimskim vojnicima donose i prvi kolonisti Italci (10, 12).

Stoga na osnovi iznesenog, porijeklo stela tipa "A" i njegovih varijanata u našim krajevima, u prvom redu i vidimo u helenističkoj steli IV st. pr. n. e. u formi naiskosa (1, 7, 8 itd.), a stele samo sa zabatom (21 itd.) u atičkoj steli V st. pr. n. e.,[253] dok formu stele s presvođenom nišom (12, 13, 14) treba, u smislu porijekla, također tražiti među helenističkim stelama.[254] Nalazimo ih u gornjoj Italiji, odakle je već u I st. n. e. stigla dolaskom legionara i doseljenika iz tih krajeva.[255] Osim toga, kako je rečeno, na širenje ovog tipa stela uticala je u početku rimske okupacije već postojeća klima grčke kulturno-povijesne tradicije u kraju grčko-ilirskog emporija Narona (22, 24).

2.5. Kronologija

Na osnovi povijesno-epigrafskih potvrda temeljimo kronologiju stela tipa "A" i njegovih varijanata koje su se sačuvale u natpisima tih stela (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24). Kronološku pojavu ovog tipa stela i njegovih varijanata pratit ćemo od njihove pojave na bosanskohercegovačkom dijelu provincije Dalmacije i Panonije (K. I, II).

Najstarije stele tipa "A" na bosanskohercegovačkom dijelu Dalmacije i Panonije u periodu rimske vlasti imamo u stelama veterana leg(ionis) VII iz Hardomilja (1, 7, 8), kad se uz ime vojne jedinice ne upisuje još i počasni atribut Cl(audia) p(ia) f(idelis), koji je ova jedinica zajedno s legijom XI dobila 42. g. n. e. od cara Klaudija zbog vojničke odanosti. Tako ovaj povijesno-epigrafski podatak pouzdano govori da se tip stela helenističkog porijekla javlja na području Narone između 9. i 42. godine n. e.[256]

Kronološki i nešto mlađe stele tipa "A" imamo u stelama vojnika iz Hardomilja (4, 5, 6), od kojih su neki pripadali coh(orti) III Alp(inae) /4/ coh(orti) I Luce(nsium) /5/ i I Bracaraugustanorum /6/. U vezi s kronologijom ovih stela potrebno je istaknuti da kohorte u kojima su služili ovi vojnici dolaze u sastav dalmatinske rimske vojske kada ove krajeve napušta

[249] Mansuelli 1956, 273 i d.

[250] Cambi 1975, 226 i d. Vidi ovdje i ostalu literaturu.

[251] Uporedi ovaj tip stela (Wilkes 1969, Tab. 33) sa stelama na Visu (Nikolanci 1969, 66, Sl. 8; 69, Sl. 7a, 7b itd.).

[252] Cambi 1975, 226 i d. Vidi o tome i ostalu literaturu koja se bavi ovim i sličnim pitanjima grčko-helenističke tradicije u izradi nadgrobnih spomenika na istočnoj obali Jadrana.

[253] Tufi 1971, 115.

[254] Kieseritzky / Waltzinger 1909, Taf. XXI, 304, XXVI, 389 itd.

[255] Bazzarini 1956, 12; Fig. 9, 10, 13 etc.; Mansuelli 1956, 381, Fig. 1, 3, 4; 368 i d., Fig. 6; Susini 1960, Tav. V, VI, No. 55, Tav. XII, No. 35.

[256] Zaninović 1967, 64; Suić 1970, 12.

VII Klaudijeva legija i odlazi u Viminacium, a malo kasnije i XI Klaudijeva legija u Germaniju.[257] Legija VII Klaudijeva napušta krajeve provincije Dalmacije oko 60-tih g. n. e., dok XI Klaudijeva najvjerojatnije u doba cara Vespazijana.[258] Ovoj kronologiji pripada i stela tipa "A" iz Borasa (10). Ona pripada veteranu M. Antoniju Maksimu signiferu XI Klaudijeve legije, a mogla je nastati nešto prije ili kasnije od njezina odlaska u Germaniju. Tako, na osnovi povijesno-epigrafskih elemenata ovu grupu stela tipa "A" (4, 5, 6, 10) kronološki opredjeljujemo u period Flavijevaca.[259]

U skupinu stela tipa "A" ubrajamo stele iz Homolja (2) i Zenice (3, 17, 19). Očigledno je da ove stele, u kronološkom pogledu, ne mogu ići paralelno sa stelama I st. n. e., što govori da se na ovim stelama dogodila neka promjena. Tu promjenu, koja ove stele kronološki svrstava u II, III i IV st. n. e., vidimo u raznim likovnim (17, 19) i biljnim motivima (3, 17, 19) koji počinju ispunjavati prazne prostore ovih stela. Jedan od dokaza je i slaba izrada (2, 3, 17, 19).

Stelu tipa "A" iz Homolja (2) kronološki stavljamo u II–III st. n. e. jer na oštećenom natpisu imamo sačuvanu konsekrativnu formulu D(is) M(anibus), koja se u našim krajevima počinje redovito javljati na početku II st. n. e.,[260] a likovna pojava ovnujskih glava kao akroterija u kraj I i početak II st. n. e.[261] Stoga ova stela ne može biti starija od II i mlađa od III st. n. e.

Stele varijante tipa "A" koje karakterizira slobodni zabat bez stupova, za koje se može reći da samo oponašaju stele u obliku naiskosa, u pogledu kronologije najstarijeg predstavnika imaju u fragmentu stele iz Humca (21), koji opet svoj uzor ima u grčkom ili atičkom tipu stele V st. pr. n. e. sa zabatom bez elemenata arhitekture stupova, koji formiraju stele u obliku edikule.[262] Fragment stele iz Humca (21) kao predstavnik varijante "A" stele tipa A čini se da pripada veteranu VII legije, koji je porijeklom iz Sebasto(polisa) na Pontu (K. II), pa bi kronološki datirao između 9. i 42. g. n. e.[263] Kronološki nešto mlađu stelu varijante a tipa "A", nalazimo u fragmentu stele iz Podastinja (20), koju epigrafski elementi svrstavaju u kraj I st. n. e., a to su nedostatak konsekrativne formule D(is) M(anibus) i tročlana onomastička formula.[264] Ova varijanta produžuje se i na II st. n. e., a prisutna je u steli iz Vranjeva Sela (22). Nju bismo također mogli identificirati i u ulomku stele iz Stoca (24), koju isto tako ne bismo mogli kronološki staviti ranije od IV st. n. e. zbog njezinih epigrafskih karakteristika i izrade samog spomenika.[265]

Izvan regiona Narone koji obiluje stelama tipa "A" i njegovim varijantama, jednu stelu varijante A tipa "A" nalazimo u Podrinju u Skelanima (23). Dakle, u istočnom dijelu provincije Dalmacije ovu stelu prema likovnim i epigrafsko-povijesnim karakteristikama kronološki svrstavamo u III st. n. e.[266] Ovom kraju još pripadaju stela iz Sasa (12) i ulomak stele iz Tegara (13), dok ulomak stele iz Kaknja (16) pripada centralnom dijelu Bosne. Kronološki pripadaju III st. n. e.[267]

Varijanta B stela tipa "A", koju karakterizira niša edikule ili arhitrav edikule u formi volte (svoda), ima najstarijeg predstavnika u fragmentu stele iz Humca (12), koju veteran VII legije C(aius) Valerius, C(ai) f(ilius) Dento podiže svojoj oslobođenici (lib(ertae) suae). Povijesno-epigrafski elementi ovu stelu varijante B tipa "A" u krajevima naronitanskog distrikta kronološki svrstavaju između 9. i 42. g. n. e. jer uz naziv legije ne nalazimo počasni atribut Cl(audia) p(ia) f(idelis).[268] Veteran je vjerojatno italskog, a možda i keltskog porijekla, jer varijantu B stela tipa "A" poznajemo među brojnim tipovima stela s područja gornje

[257] Zaninović 1967, 64 (60. god. VII leg.); Tufi 1971, 160 (66. god. VII leg.) 5; Zaninović 1967, 64 (69. god. XI leg.); Tufi 1971, 160 (68–69. god, XI leg.); Suić 1970, 121 (69. god. XI leg).

[258] Zaninović 1967, 65.

[259] Zaninović 1967, 65 i d.

[260] Limentani 1974, 176; Petrović 1973, 82; vidi i ostalu literaturu.

[261] Rendić-Miočević 1960, 119. Ovu stelu datiramo u kraj prvog i može se povezati u vezi s gubljenjem likovne pojave akroterijalnih lavova u području Ravenne koje nadopunjuju delfini i ostali likovni prikazi, pa i ovnujske glave. Mansuelli kaže da akroterijalni lavovi ne prelaze kraj I st. n. e. To znači da se ova pojava na stelama iz Asserije datira u kraj I i sam početak II st. n. e. Vidi Mansuelli 1966, 83.

[262] Mansuelli 1956, 373; Tufi 1971, 115.

[263] Kronološki je svrstavamo između 9. i 42. god. n. e., jer je pokojnik M. Sosius porijeklom sa Ponta (Sebastopolis) najvjerojatnije služio u VII legiji u kojoj je bilo najviše vojnika porijeklom iz provincija M. Azije. Vidi Betz 1939, 7 i d., 19 i d.; Rendić-Miočević 1960, 118; Legija VII i XI dobile su istovremeno 42. god. n. e. nadimak C(laudia) p(ia) f(idelis). Vidi Ritterling 1925, col. 1705 i d. ; Wilkes 1969, 93 i d.; Suić 1970, 95, 120.

[264] U našim krajevima javlja se konsekrativna nadgrobna formula D(is) M(anibus) početkom II st. n. e. Stoga, ako se ova formula ne nalazi na natpisu, onda je natpis stariji od II st. n. e. Vidi Limentani 1974, 176; Dimitrov 1942, 13 i d.; Petrović 1975, 82; Cambi 1962, 101; Thylander / Hilding 1952, 77-81.

[265] Stela iz Vranjeva (22). Vidi povijesno-epigrafske elemente /formula D(is) M(anibus) i gentilicij Ulpius/ koji je svrstavaju u II st. n. e., kao i stelu iz Stoca (24).

[266] Vidi poglavlje o epigrafsko-povijesnim elementima koji kronološki svrstavaju ovu stelu u III st. n. e.

[267] Vidi poglavlje o epigrafsko-povijesnim elementima koji ove stele datiraju u III st. n. e.

[268] Vidi bilješku 236.

Italije, odakle je u krajeve rimske Dalmacije došla preko vojnika.[269]

Ova varijanta nastavila je postojati u steli iz Pazarića (13) i Ribnika (14). Zanimljivo je reći da varijanta nije brojna. Prisutna je u III st. n. e., a predstavnika toga doba imamo u steli iz Pazarića (13) i u IV st. n. e. u steli iz Ribnika (14). Kronološke dokaze nalazimo u povijesno-epigrafskim elementima. Na to nas upućuje gentilno ime Aurelius na steli iz Pazarića (13) i drugi likovni motivi, između ostaloga, i likovna pojava ovnujske glave kao akroterija koja se javlja krajem I i početkom II st. n.e., a prisutna je i u III st. n. e.[270]

Iznesena kronologija stela tipa "A" i njegovih varijanata dopušta da se pouzdano može utvrditi pojava stela tipa "A" i njegovih varijanata A i B na bosanskohercegovačkom dijelu provincije Dalmacije i Panonije (K. I, II). Tu sigurnost pružaju stele veterana (1, 7, 8) i vojnika (4, 5, 6) sa sačuvanim povijesno-epigrafskim podacima u natpisima.

Tako na osnovi njih doznajemo da se tip stele "A" kojeg karakterizira slobodni zabat u formi naiskosa, javlja odmah nakon rimske okupacije ilirskih područja između 9. i 42. g. n. e.

Tip stela "A" svojom veoma ranom pojavom nije prestao služiti u kultu mrtvih, nego ga je prihvatilo doseljeničko i domaće stanovništvo i tako su ovaj tip stela nastavile izrađivati kamenoklesarske radionice. Zbog toga ga susrećemo u I (4, 5, 6, 10), u II (2, 3), u III (2, 3, 17) i u IV (19) st. n. e., dobivši nove likovne elemente, dok je oblik stele u osnovi ostao edikula.

Za varijantu A stela tipa "A" sa slobodnim zabatom bez stupova kao elemenata arhitekture može se isto tako konstatirati da se na bosanskohercegovačkom dijelu provincije Dalmacije i Panonije javlja između 9. i 42. god. n. e. (21). Ova varijanta i dalje se nastavlja izrađivati za potrebe pokojnika, jer je susrećemo među stelama I (20), II (22), III (12, 16, 23) i IV (24) st. n. e.

I za varijantu B stela tipa "A" koja ima nišu edikule u formi svoda ili volta možemo isto tako pouzdano tvrditi da se na bosanskohercegovačkom dijelu provincije Dalmacije i Panonije javlja između 9. i 42. g. n. e. (12). Ova varijanta nije brojna. Kao tip sepulkralnog spomenika susreće se u III (13) i IV (14) st. n. e.

Iznesena kronologija stela tipa "A" i njegovih varijanata A i B u periodu rimske uprave svjedoči o jednom nastavku ili produženju ovog tipa stela, odnosno prihvatanju grčko-helenističke tradicije.

[269] Gabelmann 1972, 67, 85, 89, Fig. 12, 18, 19, 20, 21 itd.; Susini 1960, 41, No. 35, Tav. VI; Bazzarini 1956, Fig. 9, 10, 13 itd.

[270] Vidi povijesno-epigrafske elemente koji datiraju ove stele u navedena kronološka razdoblja. Mansuelli 1966, 83.

2.6. Rasprostranjenost (K. V)

Ako pogledamo kartu Bosne i Hercegovine s nalazištima stela tipa "A" i njegovih, varijanata, onda upada u oči područje Ljubuškog, odnosno antičke Narone (K. I, II) na kojem imamo najveću koncentraciju stela ovog tipa. Među nalazištima posebno se ističe mjesto Hardomilje (1, 4, 5, 6, 7, 8, 9), susjedno nalazište Humac (12, 21), nešto udaljenije Borasi (10) i najudaljenija Rogatica (11).

Stele tipa "A" i njegove varijante na području Ljubuškog vežu se za rimski logor Gračine na Humcu, kojeg su podigli Rimljani već u prvim godinama I st. n. e.[271] Međutim, neke stele ovog tipa iz Hardomilja (7, 8, 9) odnose se na kolonizatorsku djelatnost cara Tiberija.[272] Ne bi se mogla zanemariti ni kolonizatorska djelatnost cara Klaudija, koji svojim zaslužnim veteranima podiže koloniju Siculi i col. Cl(audia) Aequm.[273]

Na osnovi karte nalazišta stela tipa "A", imamo drugu manje brojnu skupinu stela ovog tipa, i to na prostoru centralne Bosne u Zenici (3, 17, 19).

Tipu stela "A" pripada stela iz Homolja (2) kod Konjica.

Na području Ljubuškog, odnosno antičkog distrikta Narone, nalazimo varijante ovog tipa stela. Stelu varijante A imamo na Humcu (21) i pripada vojničkim stelama. Drugu stelu ove varijante poznajemo iz Vranjeva Sela (22) istočno od Humca i u Humcu (21), a ulomak druge stele iz Stoca (24).

U kraju centralne Bosne stele varijante A susrećemo u Podastinju (20) i u Kaknju (16). Stele ove varijante prisutne su i u kraju istočne Bosne. To je stela iz Skelana (23), Tegara (17) i Sasa (15). Za ove stele moglo bi se reći da pripadaju rudarskom distriktu Domavia. [274]

Za varijantu B treba reći da se susreće u manjem broju. Najstarijeg predstavnika vidimo u steli na Humcu (12), koja pripada veteranu VII legije. Jednu stelu ove varijante nalazimo u Pazariću (13), a drugu daleko od Humca u Ključu (14). Prema našoj tipološkoj klasifikaciji stele tipa "A", kao najbliže, susrećemo izvan područja Bosne i Hercegovine u Saloni,[275] te u njezinom zaleđu u Tiluriumu.[276] Ovaj tip stele poznajemo i u Burnumu (K. I, II, III).[277]

[271] Patsch 1907, 60; Bojanovski 1973, 303; Isti 1979, 41.

[272] Abramić 1950, 237.

[273] Suić 1955, 20; Isti 1958, 30; Zaninović 1967, 64; Mišura 1921, 6 i d.

[274] Pašalić 1960, 93.

[275] Salona: Prijatelj 1952, Tab. VI, VII, VIII; Tufi 1971, Tav. I, II, Fig. 1, Tav. IV, Fig. 1.

[276] Hofmann 1905, 55, Fig. 36; 87, Fig. 61; Tufi 1971, Tav. IV, Fig. 2.

[277] Abramić 1924, 227, Sl. 5; Suić 1970, Tab. I, Sl. 1, II, Sl. 1.

U Saloni i u njezinom zaleđu nalazimo stele koje pripadaju varijanti A, a zastupljena je i varijanta B.[278]

Stele tipa "A" poznajemo također i na području Zadra,[279] kao i u krajevima Istre.[280] Ovaj tip stela raširen je i u krajevima podunavskih zemalja u Noriku i Panoniji (K. I, II). Među nalazištima se ističu više urbani centri bliže krajevima Bosne i Hercegovine, odnosno provincije Dalmacije. To su Siscia, Mursa i Sirmium, iako ovaj tip stela isto tako nalazimo i na drugim područjima ovih pokrajina.[281]

Međutim, što idemo dalje prema sjeveroistoku u provinciju Daciju, ili prema istoku u Meziju i Trakiju, tipu stela "A" ne nalazimo takvih tipoloških paralela.[282] U ovim krajevima, izgleda, više prevladava tip stele "B" i neki drugi tipovi, tipološki slični drugim našim tipovima stela.[283]

Stele tipa "A" proširile su se i na područje Germanije i Galije.[284] U ovim krajevima, prema obliku i prikazu edikule, zastupljeni su i drugi tipovi, a prema našoj klasifikaciji, čini se, više dominiraju varijante tipa stela A i B. [285]

U pogledu izučavanja stela tipa "A" i njegovih varijanata za naše krajeve posebno mjesto zauzimaju područja i krajevi gornje Italije (današnjih Alpa) i Španjolske (K. I, II), jer iz tih krajeva imamo stele vojnika koji su umrli u logoru na Gračinama i ostavili tipove koji su bili vjerojatno aktuelni u njihovim krajevima (4, 5, 6).[286] Isto tako, veći broj analognih tipova stela iz krajeva gornje Italije nalazimo u urbanim centrima Akvileji, Bolonji, Padovi, Altinu i Ravenni.[287] Stele tipa "A" iz ovih urbanih centara na području gornje Italije ne konfrontiraju samo u prikazu edikule, nego i u drugim likovnim predstavama i motivima, kao što su ukrasni akroteriji itd.[288] U ovim urbanim centrima i krajevima također nalazimo i varijante stela tipa "A".[289]

Na osnovi kratko iznesenog pregleda rasprostranjenosti stela tipa "A" i njegovih varijanata (K. V) možemo konstatirati da ovaj tip stela već na samom početku rimske okupacije donose vojnici, veterani i doseljeni Italci (1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 21). Nalazimo ih na području koje gravitira logoru na Gračinama i naselju veterana u Hardomilju (K. V).

Rasprostranjenost stela tipa "A" i njegovih varijanata pokazuje da se s područja Gračina (naronitanskog distrikta), kako se osvojeni teritorij naseljavao, širi dolinom Neretve na područje Konjica (2) i prema centralnoj Bosni do Zenice (3, 17, 19).

Ovo isto očituje i varijanta A, koju nalazimo na Humcu (21) i Podastinju (20) kod Kiseljaka. Međutim, za krajeve istočne Bosne, gdje isto tako nalazimo stelu varijante A (23), ne možemo tvrditi da se proširila na spomenuto područje iz krajeva Narone, odnosno iz centralne Bosne, nego je prije rezultat širenja ovog tipa stela uticaj urbanih sredina u provinciji Panoniji, konkretno velikog kulturnog i administrativnog centra Sirmium, koji je bio najbliži ovim krajevima (K. I, II, III).

Rasprostranjenost varijante B pokazuje da nije bila mnogo zastupljena na području Bosne i Hercegovine, iako spada u najstarije tipove stela (12) kojega također donose naseljeni Italici (12, 13 – K. V).

Tako bismo na osnovi rasprostranjenosti stela tipa "A" i njegovih varijanata mogli tvrditi o postojanju geografskih, kulturnih, uticajnih zona, od kojih bi jedna obuhvatala južne krajeve provincije Dalmacije i sezala do zemlje Dezitijata, a druga sjeverne, i pripadali bi joj sjeverni krajevi provincije Dalmacije koji su graničili s južnim krajevima provincije Panonije (K. I, II). To znači da je teritorij, kojeg smo nazvali južnom zonom bio otvoreniji mediteranskim i zapadnim kulturnim strujanjima, koje su se kretale preko istočne obale Jadrana dolinom Neretve, dok je sjeverno geografsko područje provincije Dalmacije bilo više otvoreno

[278] Tufi 1971, Tav. IV, Fig. 3, V/1, 2, 5, VI/3; Antički teatar 1979, Br. 449 (Salona), 451 (Vojnić kod Garduna), 452 (Ostrovica), 453 (Gardun).

[279] Rendić-Miočević 1960, 108 i d., Sl. 1, 2; 117, Sl. 3.

[280] Jurkić 1973, Tab. VI, VII, Sl. 1; Jurkić-Girardi 1970, 29 i d., Tab. III, Sl. 1.

[281] Hoffiller / Saria, 10, No 19; 201, No 450; 204, No 456; 226, No 498; 263, No 567; 266, No 575; Pinterović 1978, Tab. VI, l (varijanta A tipa Nursa); Schober 1923, 203, Fig. 207 (Budapest), 127, Fig. 145 (Wien), 116, Fig. 130 (Budapest), 108, Fig. 122 (Graz), 101, Fig. 113 itd.

[282] Vidi: Florescu 1930 (1920); (Dacia Superior). Isti je slučaj i u Daciji inferior. Vidi Florescu 1942; Dimitrov 1942, Tab. I-XXX, mogao bi se uzeti kao paralela samo stela Tab. XXI 76/65 i 76a; Vulić 1948. Malobrojne su stele tipa edikule "A". Može se prije konstatirati da su malobrojne i stele varijante A tipa "A".

[283] O ovim tipovima na odgovarajućim mjestima. Inače, vidi prethodnu literaturu u bilješkama 255 i 254.

[284] Gabelmann 1972, 42. Typentafel, Typ I 1-4; Tufi 1971, 121 i d. Ukazuje na nalaze stela s arhitektonskom dekoracijom. Koepp 1926, Taf. I, 3, Taf. II, 1, Taf. VIII, 4.

[285] Koepp 1926, Taf. XXII, XXIII, XXIV;

[286] Gabelmann 1972, 69. Daje pregled tipova stela. Ferri 1931, 118, Fig. 54 (Ravenna); 122, Fig. 58; 126, Fig. 62 (Este); 126, Fig. 63 (Padova);128, Fig. 65 (Altino); Mansuelli 1967, Tav. I, Sl. 1, 5, 6; Chiesa 1954, 71-83.

[287] Vidi prethodnu literaturu u bilješci 259.

[288] Mansuelli 1967, No 1 (lavovi i Meduza), br. 6, 5 itd.; Susini 1960, Tav. XI, Tav. VII (akroterijalni lavovi). Isto tako vidi stele iz Muzeja u Padovi (Bazzarini 1956).

[289] Susini 1960, Tav. XI, No 96. Sigurno nije osamljen slučaj, o čemu govore i naši nalazi stela iz Hardomilja koji predstavljaju varijantu A stela tipa "A" (4, 5, 6).

kulturnim uticajima koji su dolazili preko noričko-panonskih urbanih sredina (K. V).

Analogno našem tipu stela "A" i njegovih varijanata širio se ovaj tip stela i na područja zapadnih provincija Španije, Galije, Germanije i Podunavskih zemalja Norika, Panonije i Dacije, čiji su prvi nosioci bili također vojnici, veterani i italski naseljenici.[290]

U vezi s rasprostranjenosti stela tipa "A" i njegovih varijanata na našem području treba reći da je ovaj tip stela došao u krajeve ilirskih zemalja iz gornje Italije, jer upravo iz tih krajeva imamo na Gračinama u logoru na Humcu stele vojnika koji su služili u alpskim konjaničkim kohortama /coh(ors) III Alp(inorum) equitata/ (4). Ovaj tip prihvataju i vojnici iz krajeva Španije (5, 6 – K. I, II).

Osim toga, ne može se zanemariti uticaj veterana porijeklom iz Male Azije, na čijim stelama nalazimo elemente maloazijskih stela u formi edikule (1, 7, 8, 9). Prema tome, s obzirom na pravce širenja i rasprostranjenost stela tipa "A" i njegovih varijanata, imali bismo dva područja. Jedno bi bilo gornja Italija (ne vodeći računa o tome odakle ovaj tip stela i kako dolazi u krajeve doline Po i alpskih predjela), a drugi bi bio Mala Azija, o čemu je bilo govora u genezi stela tipa "A", a posebno o tome koliko je grčko-helenistička tradicija kamenoklesarskih isejskih radionica uticala na formiranje stela tipa "A" na području predrimske i rimske Narone i Salone.[291]

3. Tip B
Stele pravokutnog oblika s upisanim zabatom u formi edikule

Za razliku od prethodnog tipa stela "A", ovaj tip stela u pogledu forme ima pravokutan oblik, a najbitniji elemenat arhitekture zabat: za razliku od zabata na stelama tipa "A", uklesan je u četvrtasti gornji dio stele. Tako uklesan zabat zajedno sa strukturalnim elementima arhitekture, arhitravom, polustupovima i pilastrima izgrađuje stelu u formi naiskosa, a natpis sa drugim likovnim i ornamentalnim motivima ukrašava prednju stranu stela tipa "B" (25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38).

Na zabatima stela tipa "B" nalazimo mitološke i druge likovne predstave i motive. Među mitološkim prikazima ističe se Meduza (Gorgoneion)[292] (26, 27, 29), a među ostalim prikazima susrećemo razne tipove rozeta. Tako jednu varijantu rozete vidimo na zabatima stela (25 i 33), drugu u rozetama koje su urezane u koncentrične krugove (35, 36, 37, 38), treću pak u rozetama koje s akantusovim lišćem ispunjavaju prostor zabata (28, 32) ili varijantu rozete koja između dva biljna pupoljka ispunjava također prostor timpanona (30, 31). I na kraju posebnu varijantu nalazimo u prikazu rozete u vijencu (34).

U trokutastim prostorima gornjeg dijela stela tipa "B", koji istovremeno predstavljaju prostor ili mjesta za ukrasne akroterije, nalazimo likovne prikaze delfina (26, 27), hipokampa (32, 33, 34), vegetabilne motive u formi palmeta (25), polupalmeta (28, 29) i drugih biljnih motiva i rozetu unutar koncentričnih krugova (35, 36, 38).

Međutim, kada je riječ o uklesanim zabatima na stelama tipa "B", onda treba spomenuti zanimljivu pojavu dva zabata jedan iznad drugog na steli iz Založja (36).

Strukturalni elementi arhitekture, koji uz zabat formiraju stelu u formi edikule i na kojima počiva gornji dio stele, jesu polustupovi s označenim kapitelima i bazama (26, 28, 30, 31, 32, 33, 34) te pilastri s označenim kapitelima korintskog sloga (26, 27, 29, 30, 32, 34) i bazama (25, 27, 29). Na kraju imamo ugravirane polustupove (35, 36, 37, 38), a na nekim stelama se stupovi ukrašavaju tordiranjem (30, 31), a pilastri kanelurama (29).

U nišama edikula stela tipa "B" nalazimo poprsja pokojnika (25, 26, 27, 32, 33, 34), konjanika kao pokojnika (28) i helenističku daću (34). Unutar edikula javljaju se i natpisi, ali tamo gdje nema poprsja (29, 30, 31, 35, 36, 37, 38). Ove natpise susrećemo unutar profiliranih polja ili uokvirene dekorativnom bordurom vegetabilnog karaktera, kao što je vinova loza (25) ili flankirane polustupovima (32, 34).

Između edikula i natpisa na stelama tipa "B" postoje ukrasni prostori, koji odvajaju edikulu od natpisa. Te ukrasne prostore nazivamo frizom. Jedan je ukrašen motivom bršljana (34), a drugi akantusovim lišćem (30).

Sastavni dio stela su i usadnici. Ove usadnike imamo sačuvane na stelama 25 i 27.

[290] Vidi onomastiku, odnosno sačuvana imena na stelama 1, 7, 8, 21 (porijeklom Orijentalci) 10, 12 (Italci), Gornja Italija (4), te Španija (5) i Portugalija (6), a na kraju keltskog, odnosno panonskog etničkog elementa (3, 17, 19).

[291] Cambi 1975, 226, 227; Tufi 1971, 132; Gabričević 1958, 105 i d. Posebno o velikom utičaju grčke i helenističke Isse na naše krajeve, 110 i d.

[292] Jurkić-Girardi 1970, 29 i d.; Tufi 1971, 133. I u jednom i u drugom radu iznesena je osnovna literatura i kulturno-povijesni problem o likovnoj predstavi Gorgone na sepulkralnim i drugim spomenicima antičkog doba.

Varijanta stela tipa "B"

U varijantu A odvojili smo stele koje, kao i stele tipa "B", u gornjem dijelu pravokutne forme, karakterizira uklesan zabat, ali bez polustupova ili pilastara koji izgrađuju stele tipa "B" u obliku naiskosa, već samo zabat koji stelama daje arhitektonski oblik edikule (39-56).

Međutim, stele ove varijante u osnovi ne možemo dijeliti na edikulu i natpis, jer natpis zajedno sa stelom pravi kompaktnu cjelinu. Naime, prije bi se stela mogla dijeliti na zabat i natpis. Samo u jednom slučaju nalazimo da stela u gornjem dijelu ima edikulu s poprsjem pokojnika odvojenu od natpisnog polja (39). I na fragmentu stele iz Gučje Gore (40) mitološki lik također je odvojen od zabata, pa prema tome i od natpisa, te bi, u tipološkom pogledu, pripadao prije varijanti A, nego stela iz Homolja (39). Međutim, zbog nedostatka arhitekture polustupova ili pilastara, ove stele smo ipak ubrojili u varijantu A kao najbližu steli tipa "B".

Na zabatima stela varijante A, kao i kod ostalih stela, susrećemo likovni prikaz glava mitoloških Meduza (41, 42). Ističu se motivi rozeta (43, 44, 45, 46, 47, 48, 56). Popularnu rozetu u sredini zabata susrećemo u kombinaciji s akantusovim lišćem (52, 53, 54) ili između dva pupoljka (39). Nalazimo je i kao rasvjetanu (40) i u koncentričnom krugu (50). Rozetu poznajemo i u obliku diska (51). Pored ovih motiva rozeta u sredini zabata može se naći i srcoliki lik koji podsjeća na list bršljana (55).

Na akroterijalnim prostorima ove varijante stela susrećemo dekorativne motive vegetabilnog značenja. To su polupalmete (46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 56). Veoma zanimljiv motiv nalazimo u kombinaciji polupalmete s listom bršljana (52), motivom u formi klasa (53) ili zanimljivim vegetabilnim motivom rozete i nekog savijenog lista (49). Ove akroterijalne prostore iznad kateta zabata mogu ispunjavati još i likovni prikazi delfina (40, 41, 42, 43, 44, 45). Pored ovih predstava na akroterijalnim prostorima zabata nalazimo i konsekrativnu formulu D(is) M(anibus) (55).

Natpise na stelama varijante A uokviruju profilacije (39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54), osim u dva primjera, gdje uz profilaciju natpise uokviruju vegetabilni motiv bršljana (56) i vinove loze (40).

S obzirom na likovnu kompoziciju i oblik nalazimo dvije stele koje se na neki način ipak odvajaju od stela ove varijante, ali ne toliko i na takav način da bi pravile novu varijantu ili tip. Jedna je stela iz Gornjeg Vakufa (56), a druga iz Bijače (51).

Stelu iz Gornjeg Vakufa (56) u novu varijantu odvajali bi rudimentarni ostaci zabata s akroterijima u gornjem dijelu koji u to doba gubi ono značenje koje je posjedovao kao bitni elemenat arhitekture. Ovo uočavanje još bolje očituje pojava zabata iznad natpisnog polja s rozetom u vijencu ili vegetabilni ukrasni ostaci polupalmete, koji upravo upućuju na akroterijalni ukras sa rozetom u sredini (56). Pored ove kompleksnosti, zanimljivost pravi i treće polje s dva poluluka u formi užeta, a smješteno je između polja sa zabatom i gornjeg s polupalmetama i rozetom u sredini. Gornje polje od polja s ukrasom od dva poluluka u formi užeta dijeli biljni ornament koji nas podsjeća na složene listove ili na riblju kost (56). Međutim, ne može se reći da je to isti motiv kao na steli iznad natpisa, koji nas više podsjeća na spleteno uže. Posebno je zanimljiva pojava dentikula (56). Mislimo da je ova stela ipak najbliža ovoj varijanti i zbog toga smo je u ovu varijantu i uvrstili.

U tipološkom pogledu, za stelu iz Bijače (51) značajno je to što na natpisnom polju nalazimo urezan grčki natpis, pa bi već ova činjenica upućivala na grčki tip stele. Stela ima zabat i u njemu rozetu u obliku diska. Prema rekonstrukciji, ukoliko je pouzdana, stela se više približava varijanti stela tipa "B" nego varijanti A stela tipa "A". Međutim, bez obzira na pripadnost ove stele, izvjesni elementi upućuju da je u Domaviji postojala kamenoklesarska radionica koja je njegovala grčku tradiciju, odnosno ova stela ukazuje na prisustvo grčkog ili heleniziranog elementa u Domaviji.[293]

3.1. Kataloška obrada

25. PAZARIĆ (Sarajevo)

Stela se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 53. Veličine: vis. 1,95 m, šir. 0,74 m, deb. 0,10 m. Kamen vapnenac.

Oštećen je donji lijevi i gornji desni ugao. Spomenik je i nešto površinski oštećen. Ima ravni gornji završetak, a dolje je usadnik koji služi za stabilnost. Nadgrobni spomenik se sastoji od dva osnovna dijela. Gornji dio predstavlja arhitektonsku kompoziciju pročelja hrama, a donji uokvireni dio je natpis s ukrasnom bordurom vinove loze. Edikulu čini profilirani trokutasti zabat sa šestokrakom rozetom kao ukrasom u sredini, dok njegove trokutaste strane ispunjava ukrasna palmeta. Ispod timpanona nalazi se jednostavna greda koja predstavlja arhitrav. Gornji dio počiva na pilastrima koji su u kapitelu i bazi ukrašeni profilacijom.

[293] Patsch 1895, 584 (Bijača kod Domavije), Sl. 17; Patsch 1893, 125 (Tryphena); Paškvalin, 1961a, 207.

Na arhitravu imamo urezanu posvetnu nadgrobnu formulu D(is) M(anibus). U pročelju hrama, u plitkom reljefu, predstavlja se bračni par. S desne strane je muškarac odjeven u tuniku dugih rukava, a preko lijevog ramena zapaža se ogrtač s fibulom na desnom ramenu. Prikazuje se gologlav, s kratkom kosom. U lijevoj ruci drži svitak (testamentum), a desnu je prebacio preko ženina desna ramena. Kod žene, međutim, zapažamo dugu potpasanu haljinu, koja se ističe grubim i širokim naborima. Zapaža se i ogrtač koji pada preko desnog ramena. Oko vrata, ispod haljine, vidi se košulja koja ima zakopčan ovratnik. Od nakita nosi ogrlicu s okruglim privjeskom, na kojemu, opet, visi privjesak u obliku srca. Isti privjesak zapažamo na desnoj strani, koji je na tri lančića vezan za fibulu. Spomenuta kopča, čini se, pripada tipu fibula u obliku sidra. Kosu češlja na razdjeljak i pokriva je dugačkom maramom koja pada na leđa i ramena. Na ženinu čelu je ovalni ukras, sličan onomu što ga nosi djevojčica na spomeniku iz Zenice (3). Čini se da je žena od ukrasa nosila naušnicu, koju vidimo na desnom uhu.

Natpis ima devet redova:
D(is) M(anibus)/ T(itus) AUR(elius)
SATURNINUS/
AUR(eliae) AMURCIAN(a)E/ CONIUGI
PIENTIS/
SIMAE BENE MER(e)NTI ET SIBI V(i)/
VUS MEMOR(i)/ AM POSUIT Q(uae)/
VIXIT AN(nos) XXVIIII/ M(enses) IIII/

Literatura: Patsch 1894, 345-346, Sl. 5; Isti 1896, 251-253, Fig. 12; CIL III.
III st. n. e.

26. OSTROŽAC (Konjic)
Nadgrobni spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 56. Veličine: vis. 1,59 m, šir. 0,70 m, deb. 0,23 m. Kamen vapnenac.

Stela je razbijena na šest komada, koji su sastavljeni i slijepljeni. Spomenik je bio vjerojatno na udaru vode. Nedostaje mu gornji lijevi i desni donji ugao i natpisni okvir. Stela ima pravokutni oblik. Na površini je izvedena ukrasna kompozicija edikule s poprsjem pokojnika. Ispod arhitektonske kompozicije u četvrtastom profiliranom okviru urezan je natpis. U gornjem pravokutnom prostoru isklesan je zabat u čijem je profiliranom okviru, u reljefu, izrađena glava Meduze s bujnom kosom i s tragovima zmija, ovijenih oko vrata. U trokutima, što ih čini desna i lijeva strana timpanona, izrađen je po jedan delfin koji hvata polip ili neku ribu. Zabat sa tankom gredom počiva na stupovima koji imaju korintizirajuće kapitele, koji se slabo primjećuju zbog izlizanosti. U edikuli se kao centralna likovna figura prikazuje bračni par. Na ženi se zapaža tunika dugačkih rukava, koja se kopča na desnom ramenu. Ispod prsa se zapaža pojas koji je stezao tuniku. Glavu žene ukrašava bujna spletena kosa, pokrivena maramom (velum), koja pada preko ramena. Od nakita nosi na ušima naušnice, vidljive samo na lijevom uhu. Muškarac se prikazuje gologlav, s niskom kosom, a od odjeće se zapažaju tunika i ogrtač koji se kopča na desnom ramenu. Ispod arhitektonske kompozicije se nalazi natpis od šest redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus)/AELI(i)S RUFO/ ET
TATTULAE/
DEF(unctae) ANN(orum) XL/
P(ublius) AEL(ius) VERUS/ PARENTIBUS
P(osuit)/

Literatura: Patsch 1902, 323-324, Sl. 20; Isti 1904, 255, Fig. 130; CIL III.
II–III st. n. e.

27. LISIČIĆI (Konjic)
Stela se nalazi u Konjicu ispred džamije. Veličine: vis. 1,77 m, šir. 0,75 m, deb. 0,37 m. Kamen vapnenac.

Stela ima ravni gornji završetak i usadnik. Dobro je sačuvana, s manjim površinskim oštećenjima, koji su rezultat oplakivanja vodom. Manje je oštećena na gornjem ravnom i donjem lijevom dijelu usadnika.

Na pravokutnoj ploči izvedena je arhitektonska kompozicija edikule s poprsjem dviju žena u edikuli i s profiliranim natpisnim anepigrafskim poljem. Gornji pravokutni dio je trokutasto profiliran timpanon, s glavom meduze u sredini, koja oko vrata ima ovijene zmije. Prazan prostor iznad kosih strana timpanona je ukrašen sa po jednim delfinom koji hvata polip ili neku ribu. Zabat sa tankom gredom počiva na dva pilastra koji imaju profilirane kapitele. U edikuli, između pilastra, kao centralna likovna figura, vidi se poprsje dviju žena. Obje imaju bujnu spletenu kosu, pokrivenu maramom koja se spušta niz leđa. Odjevene su u tunike, potpasane pojasom ispod prsa i zakopčane na desnom i lijevom ramenu. Čini se da se i u jednom i u drugom slučaju prikazuju iste fibule tipa sidro. Ruke su im opuštene niz tijelo.

Literatura: Čremošnik 1954, 219, T. V, 4.
II–III st. n. e.

ANU BiH

28. HUMAC (Ljubuški)
Ulomak se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 75. Veličine: vis. 1,85 m, šir. 0,78 m, deb. 23,5 cm. Kamen vapnenac.

Odlomak stele predstavlja gornji dio spomenika sa ravnim završetkom. Razbijen je bio u tri dijela, koja su vezana cementnom masom.

Gornji dio stele predstavlja se u arhitektonskoj kompoziciji pročelja hrama. Zabat je ukrašen jednostavnom profilacijom. Unutar njega se u sredini, u reljefu, prikazuje šestorolisnata rozeta s pupoljkom, a trokutasti prostor zabata ispunjava ornament u obliku razgranatih palmi. Ukrasne akrotere čine polupalmete, svijene u vrhovima, praveći slova S. Uz spomenuti ornament imamo i četvrtastu rozetu, iz koje ide prema vrhu timpanona nešto slično strelici. Uski arhitrav s timpanonom počiva na polustupovima iznad korintizirajućih kapitala na dvije plinte, a dolje su profilirane baze. Tako čine edikulu u kojoj se kao centralna figura prikazuje konjanik. Konj je predstavljen u galopu, a konjanik s kopljem u ruci, na što upućuje sačuvani detalj u gornjem lijevom kutu edikule. Na konju se primjećuju samo neki elementi konjske opreme, i to na sapima konja. Konjanik ima nisku kosu na razdjeljak, bez kacige. O tragovima slova koje spominje D. Sergejevski, čini se, suvišno je i govoriti, jer se oni na donjem dijelu i ne zapažaju.

Literatura: Sergejevski 1943, 7-8, Sl. 6.
I–II st. n. e.

29. HARDOMILJE (Ljubuški)
Stela se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 100. Veličine: vis. 1,49 m, šir. 0,77 m, deb. 0,17 m. Kamen vapnenac.

Stela je oštećena u gornjem lijevom dijelu. Odbijen je lijevi akroter i površinski oštećena lijeva strana timpanona i natpisa. Nadgrobni spomenik je slomljen na tri komada i slijepljen cementnom masom.

Stela se može kao i prethodna podijeliti na dva osnovna dijela. Jedan je edikula, a drugi je središnji i glavni dio, natpis. Zabat je profiliran, a u sredini se nalazi glava Meduze. Sa strana imamo ukrasne akrotere u obliku polupalmeta. Arhitrav sa zabatom počiva na duguljastim kaneliranim pilastrima, koji imaju korintizirajuće ukrasne kapitele, a dolje baze. U visokom pročelju hrama imamo urezan natpis, a ispod njega, u reljefu, prikazan je vojnički znak (signum) centurije sa koronom i felerima kao dekoracije koje je četa stekla u toku uspješnog ratovanja.

Natpis:
[Das]SIUS BASTARNI/ [f(ilius) do]MO
MAEZEUS
[mile]S COH(ortis) I BELGARUM (centuria)/
[resti] TUTI SIG(nifer) ANNOR(um)
[…] STIP(endiorum) XV T(estamento) F(ieri)
I(ussit) CURA[vit]V/ ALERIUS MAXI[minu]S
HERES/

Literatura: Patsch 1910, 178-179, Sl. 2; Isti 1914, 165-166, Sl. 311; Isti 1912, 133, Fig. 61, CIL III.
II st. n. e.

30. VIŠNJICA (Kiseljak)
Fragment stele čuva se u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Visokom. Veličine: vis. 0,95 m, šir. 0,67 m, deb. 0,17 m. Kamen vapnenac.

Ulomak nadgrobnog spomenika predstavlja edikulu s gornjim ravnim završetkom, a od donjeg dijela sačuvani su samo tragovi friza koji je bio ukrašen biljnim ornamentom. Od edikule sačuvan je dobro profilirani zabat s rozetom u reljefu, u sredini i u svakom uglu po jedan cvijet sličan ljiljanu. Međutim, u praznom prostoru izvan zabata, koji je nešto oštećen, vidimo da su postojali akroteri s nekom likovnom kompozicijom; da li u obliku biljnog ornamenta ili s likom delfina, ne bismo mogli reći. Ispod timpanona je arhitrav koji sa zabatom leži na tordiranim korintizirajućim kapitelima i bazama, te stvara sliku pročelja hrama. U edikuli imamo, u profiliranom okviru, natpisno polje s urezanim natpisom od pet redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) /M(a)N(lio)PONTIO
/VALENTI/ IULIA ITACHE/
C(oniux) B(ene) M(erenti) P(osuit)/

Literatura: Misilo 1936, 18-19, Sl. 3; Vulić 1933, 71, Br. 206.
II st. n. e.

31. JAPRA (Bosanski Novi)
Ulomak stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1420. Veličine: vis. 0,49 m, šir. 0,27 m, deb. 0,7 m. Kamen vapnenac.

Od stele se sačuvala samo gornja lijeva strana timpanona, manji dio lijeve bočne srane i natpisnog polja, dok su desna i donja strana stele odlomljene.

Ulomak ima, čini se, ravni završetak. Ostaci na fragmentu svjedoče da je nadgrobni spomenik imao arhitektonsku kompoziciju edikule. Od dekorativ-

nih elemenata, unutar profiliranog dijela timpanona, zapažemo ukrasni cvijet sličan pupoljku neke biljke. Sačuvan ukrasni akroter ima ukrasnu polupalmetu u obliku spirala na krajevima, a do njega isto tako biljni ukras, sličan grozdu. Ispod timpanona je arhitrav koji počiva na tordiranom polustupu, koji nema korintizirajuće kapitele, nego neke profilacije, slične prstenovima, a iznad i iznutra sims. Između polustupova, u pročelju hrama, uklesano je profilirano natpisno polje. Od natpisa sačuvana su samo tri nepotpuna reda slova.

Natpis:
M(arcus) M…/ C(ai) F(ilius) T…/
XXVI…/

Literatura: Neobjavljen
I–II st. n. e.

32. GROMILJAK (Kiseljak)
Ulomak sepulkralnog spomenika čuva se u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Visokom. Veličine: vis. 1,27 m, šir. 0,98 m, deb. 0,23 m. Kamen vapnenac.

Ulomak predstavlja gornji dio spomenika, dok je donji dio s natpisnim poljem odlomljen i nestao. Fragment ima oštećenu lijevu stranu edikule sa stupom.

Gornji dio je ravan i predstavlja arhitektonsku kompoziciju edikule, koju čine timpanon i arhitrav, koji počivaju na dva korintizirajuća kapitela s bazama. Ispod pročelja hrama imamo tragove natpisnog polja, koje se nalazilo između stupova. U sredini profiliranog zabata izrađena je četverolisnata rozeta unutar vijenca, a strane zabata su ispunjene ukrasnim palmetama. Trokutasti prostor lijeve i desne strane zabata ispunjava po jedan hipokamp. U edikuli se, u reljefu, prikazuju četiri poprsja: tri žene i jedan muškarac. Kod muškarca zapažamo manja oštećenja na licu i bradi. Gologlav je i odjeven u tuniku dugih rukava i hlamidu koja se kopča na desnom ramenu. U lijevoj ruci drži svitak (testamentum), a na malom prstu iste ruke nosi prsten. Desnu ruku drži otraga. Žena s njegove desne strane, čini se, ima na glavi, osim marame, dijadem, usku traku koja se veže otraga. Tako pokrivaju glave i druge dvije žene. Odjevena je u tuniku, dugačkih rukava, a preko lijevog ramena prebačen je ogrtač. Spomenuta odjeća kopča se fibulama tipa sidro, na kojima je pričvršćen lanac, a na njemu je ovalni ukras – agraf od kojeg ide lančić s manjim privjeskom loptastog oblika. Kod žene, na lijevoj ruci, zapažamo narukvicu, i to iznad rukava tunike. Lijevom rukom drži susjednu osobu. Ova žena, kao i muškarac, na malom prstu lijeve ruke nosi prsten. Žena do nje je jednako odjevena i ima isti nakit. Desnom rukom je zagrlila susjednu ženu. Četvrta žena je također jednako odjevena, samo za razliku od spomenutih ima narukvicu na desnoj ruci, kojom drži ženu s lijeve strane za lijevu ruku. I ova osoba na malom prstu desne ruke nosi prsten. Ispod pročelja hrama su tragovi kapitela, što govori da je natpis bio uokviren između stupova.

Literatura: Čremošnik 1963, 115, Sl. 7
II–III st. n. e.

33. KULIJEŠ (Kiseljak)
Fragment stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1823. Veličine: vis. 1,08 m, šir. 0,88, deb. 0,17 m. Kamen vapnenac.

Sačuvan je samo gornji dio, bez natpisa, koji predstavlja arhitektonsku kompoziciju edikule. Gornji dio je ravan, a ispod je prikazan trokutasti timpanon s glavom Meduze. Prazan prostor između kosih strana timpanona je ispunjen figurom hipokampa. Zabat s tankom gredom, koja oponaša arhitrav, počiva na dva stupa s bazama. U edikuli su slabo sačuvane tri likovne figure pokojnika u poprsju. Od nošnje i nakita, što su ih nosile osobe, ništa ne raspoznajemo.

Literatura: Patsch 1897, 521, Sl. 7.
II–III st. n. e.

34. BOSANSKA CRVICA (Srebrenica)
Nadgrobni spomenik je nestao. Veličine: vis. 1,35 m, šir. 0,49 m, deb. 0,30 m. Kamen vapnenac. Stela je mnogo oštećena. Nedostaje joj desna strana i donji dio s natpisnim poljem.

Ulomak stele govori da je spomenik bio izrađen u arhitektonskoj kompoziciji edikule. O tome svjedoče ostaci stupa na lijevoj strani i tragovi timpanona. Sudeći po ostacima stupa ispod likovne kompozicije, čini se da je i natpisno polje bilo uokvireno sličnim stupovima. Nadgrobni spomenik je imao ravan završetak. Timpanon je bio profiliran, a u sredini se nalazi neki ukras, koji nam je, zbog slabe očuvanosti, ostao nepoznat, a nalazio se u sredini vijenca, vezan trakama. U trokutastom prostoru iznad timpanona imamo tragove vjerojatno neke morske životinje. Ovdje se prije može govoriti o hipokampu nego o liku delfina. U pročelju hrama ne nalazimo poprsja pokojnika, kako smo to dosad imali, nego klinu na kojoj leži pokojnik, a na lijevoj strani, do samog ležaja, predstavlja se osoba u dugačkoj potpasanoj haljini, držeći desnom rukom ležaj pokojnika. Kod žene se vidi i neka vrsta cipela.

ANU BiH АНУ БиХ

Ispred klina vidi se nešto što veoma sliči žrtveniku, a možda je i neka vrsta stolice. Na glavi se zapaža počešljana kosa na razdjeljak. Ispod opisane kompozicije nalazi se prostor na kojemu je isklesan biljni ukras, koji predstavlja bršljan. Na natpisnom polju nije sačuvan ni jedan red slova.

Literatura: Patsch 1907, 464, Sl. 88; Isti 1909, 177, Fig. 126.
III st. n. e.

35. BREKAVICA (Bihać)
Odlomak stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 96. Veličine: vis. 1,47 m, šir. 0,65 m, deb. 0,20 m. Kamen vapnenac.

Stela se sastoji od tri ulomka. Odlomljen je gornji desni ugao i površinski dio natpisa na lijevoj strani spomenika. Fragmenti su slijepljeni cementnom masom.

Lice stele je izrađeno u arhitektonskoj kompoziciji edikule. Za razliku od spomenutih stela iste kompozicije, ovaj nadgrobni spomenik, u svom gornjem dijelu, ima stilizirano izrađen zabat s jednom rozetom u krugu, i to u sredini. U praznom prostoru sa strane zabata, u gornjem lijevom kutu, izrađena je ukrasna šestolisnata rozeta, čiji su listovi ispunjeni crticama. Šestolisnata rozeta u sredini iznad timpanona ima dvije vertikalne crtice, na kojima kao da visi rozeta. Ispod zabata je arhitrav koji s timpanonom počiva na stiliziranim stupovima, čiji su kapiteli prikazani u obliku trokuta, predstavljajući okvir natpisnog polja. Ispod natpisa rudimentalni ostaci ručki koje podsjećaju na motiv porta inferis.

Natpis:
D(is) M(anibus) L(ucius) LENTIDIUS /
SATURNINUS / VET(eranus) LEG(ionis)
P(rimae) I
I(talicae) ? / P(iae) F(idelis) Vi(v)US P(osuit)
SI(bi) /…AUG(usti) ET CO/n/I(ugi) UL(piae)
CRIS / PINAE AN(norum) LX / H(ic) S(itus)
E(st) /

Literatura: Hörmann 1890, 306; Radimsky 1893, 332, Fig. 29; Isti 1895, 52; Patsch 1896, 132; Isti 1899, 174; Isti 1893, 85; CIL III 10036a.
II–III st. n. e.

36. ZALOŽJE (Bihać)
Stela se nalazi u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 2,16 m, šir. 0,75 m, deb. 0,17 m. Kamen muljika.

Spomenik je sredinom slomljen na dvije polovice. Ploču, koja je pri vrhu i dolje ravna, mogli bismo podijeliti u tri dijela. Prvi dio predstavlja pravokutnik u koji je plitko urezan trokut koji oponaša zabat, a u sredini zabata je jedva vidljivo urezana rozeta u krugu. Sa strane se također nalazi po jedna rozeta, koja opet oponaša ukrasni akroter. Odmah ispod je, izrađena u tehnici ureza, posve ista kompozicija s plitko urezanim zabatom i u sredini jedva vidljivom rozetom, upisanom u krugu. Slijedi, dalje, natpis urezan u profilirani kvadrat, ukrašen sa strana dvjema vertikalnim i horizantalnim linijama. Opisana kompozicija govori da stela ima arhitektonski karakter edikule.

Natpis:
Q(intus) VALERIU / S VALERIAN/ US PROBI FI/
LIUS A[n](norum) X H(ic) S(itus) E(st) /

Literatura: Čremošnik 1975, 167-168, sl. 9; Šašel 1963, 84-85, No 234.
III st. n. e.

37. GOLUBIĆ (Bihać)
Stela se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 246. Veličine: vis. 1,90 m, šir. 0,67 m, deb. 0,21 m. Kamen vapnenac.

Stela je pri vrhu i dolje ravna. Može se podijeliti na dva dijela. Gornji dio sačinjava kvadratično profilirano polje, u koje je urezan trokut. U sredini trokuta, koji, u stvari, oponaša timpanon, imamo peterolisnatu rozetu u krugu. Iste su rozete kao ukras, koje oponašaju akrotere, urezane u kutove kvadrata. Ispod gornje kompozicije je pravokutno natpisno polje, koje se nalazi između dva stilizirana stupa. Trebalo bi da oni drže stilizirani timpanon. Natpis se sastoji od pet redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) /AUR(elius)/ URSI/
AN(norum) LXXXV /H(ic) S(itus) E(st)

Literatura: Patsch 1895, 573; Isti 1897, 232, Fig. 109.
III st. n. e.

38. GOLUBIĆ (Bihać)
Stela se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 246. Veličine: vis. 1,90 m, šir. 0,67 m, deb. 0,21 m. Kamen vapnenac.

Stela je pri vrhu i dolje ravna. Može se podijeliti na dva dijela. Gornji dio sačinjava kvadratično profilirano polje u koje je urezan trokut. U sredini trokuta, koji, u stvari, oponaša timpanon, imamo peterolisnatu rozetu u krugu. Iste su rozete kao ukras, koje oponašaju akrotere, urezane u kutove kvadrata. Ispod gor-

nje kompozicije je pravokutno natpisno polje koje se nalazi između dva stilizirana stupa, trebalo bi da oni drže stilizirani timpanon. Natpis se sastoji od pet redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) / AUR(elius) / URSI /
AN(orum) LXXXV / H(ic) S(itus) E(st) /

Literatura: Patsch 1895, 573; Isti 1897, 232, Fig. 109.

39. HOMOLJE (Konjic)
Nadgrobni spomenik se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 52. Veličine: vis. 1,70 m, šir. 0,85 m, deb. 0,29 m. Kamen vapnenac.

Stela ima gore ravan završetak, a dolje usadnik. Oštećena je u gornjem desnom uglu i na donjem rubu desne strane. Oštećenja se zapažaju na glavi desne polufigure i na anepigrafskom polju. S obzirom na timpanon i kvadratičnu nišu, u kojoj se prikazuje bračni par u poprsju, stela, u stvari, oponaša tip nadgrobnog spomenika s arhitektonskim elementima edikule.

Stelu bismo, u ikonografskom pogledu, mogli podijeliti u dva osnovna dijela. Gornji dio je edikula, a donji anepigrafsko profilirano natpisno polje. Od ukrasa se u timpanonu ističe petokraka rozeta između dva pupoljka, koja ispunjavaju strane timpanona. Centralnu figuru čine dva poprsja u reljefu, izrađena u plitkoj četvrtastoj niši. Kod desne osobe, koja prikazuje muškarca, zapažamo slabe tragove fibula na desnom ramenu i obrise desne ruke, koju drži ispruženu niz bok. Slabo se primjećuju obrisi ogrtača ili tunike na desnoj strani ruke. Međutim, na ženi zapažamo tuniku, opasanu trakastim cingulom. Čini se da na desnom i lijevom ramenu imamo tragove fibula na kojima je visio nakit, čiji se oblik ne može identificirati. Na lijepo oblikovanoj glavi vidi se dugačka marama, koja je pokrivala bujnu kosu i padala preko ramena niz leđa. Ispod spomenute ikonografske kompozicije nalazi se anepigrafsko polje.

Literatura: Patsch 1902, 312-317, Sl. 11; Isti 1904, 247, Fig. 121.
III st. n. e.

40. GUČJA GORA (Travnik)
Fragment nadgrobnog spomenika.[294] Kamen vapnenac.

[294] Hoffer 1895, 51, Sl. 2. Prema izvještaju fragment se čuva u Franjevačkom samostanu u Gučjoj Gori.

Odlomak predstavlja gornji dio stele s ravnim završetkom. Na sačuvanom dijelu imamo profiliran timpanon na čijim se stranama, u trokutastom prostoru, prikazuje kao ukras po jedan delfin. U sredini zabata izrađena je u reljefu rascvjetana rozeta. Ispod zabata, koji s donjim dijelom spomenika oponaša edikulu, nalazi se u reljefu fragmentarno sačuvana krilata glava, na kojoj se ističe kosa. Spomenuti lik je unaokolo ukrašen ornamentom vinove loze.

Literatura: Hoffer 1895, 51, Sl. 2; Isti 1897, 249, Fig. 2.
II–III st. n. e.

41. LISIČIĆI (Konjic)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 161. Veličine: vis. 1,69 m, šir. 0,67 m, deb. 0,29 m. Kamen vapnenac.

Stela je površinski izlizana, pa je natpis većinom nečitljiv. Spomenik ima ravan gornji završetak, a dolje usadnik. Mogli bismo ga podijeliti u dva osnovna dijela. Gornji dio ima oblik četvrtastog polja i u njemu je u plitkom reljefu isklesana ikonografska kompozicija timpanona. U sredini timpanona se u reljefu predstavlja, najvjerojatnije, lik Gorgone bujne kose. Na stranama zabata, u trokutastom prostoru odozdo prema gore, prikazan je po jedan delfin koji hvata neku ribu, sličnu polipu. Kompozicija timpanona sa slabo očuvanim profiliranim natpisnim poljem upućuje na ideju majstora da stelu prikaže u arhitektonskoj kompoziciji pročelja hrama. Između timpanona i natpisa nalazi se prostor na kojemu su urezana slova konsekrativne sepulkralne formule D(is) M(anibus). Ostali redovi natpisa samo su parcijalno čitljivi.

Natpis:
D(is) M(anibus) / A[e]L(ius)…. .
……. VA[l] ERI / A[e]/c(uae) /
DEF(uncta est) [a] N(orum) VIIII /
…[P]A / R[e]N[tes]…/
Fi[l](iae) INFE / LICISSIM[a]E... /

Literatura: Patsch 1902, 319-320, Sl. 16; Isti 1904, 251, Fig. 126.
II–III st. n. e.

42. HOMOLJE (Kiseljak)
Stela se čuva u Franjevačkom samostanu u Kreševu. Veličine: vis. 1,37 m, šir. 0,58 m, deb. 0,23 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik je odlomljen u gornjem lijevom kutu. Površinski je izlizan, pa su nam slabo

očuvani detalji, kao i natpis. Sepulkralni spomenik se može podijeliti u dva osnovna dijela. Gornji dio predstavlja četvrtasto plitko polje, u kojemu je izrađen trokutasti timpanon s glavom Gorgone u sredini, na kojoj se zapaža bujna kosa. U trokutastom prostoru na lijevoj strani zabata prikazuje se kako delfin, okrenut glavom prema dolje, hvata neku morsku ribu, sličnu polipu, dok se navedeni likovni detalj jedva zapaža na desnoj strani. Ispod navedene ikonografske kompozicije imamo u plitkom pravokutnom polju tragove natpisa. Primjećuju se samo pojedina slova, kao posvetna nadgrobna formula D(is) M(anibus), u drugom redu slova PEN (?), a u trećem redu C T i N (?).

Literatura: Neobjavljen.
II–III st. n. e.

43. DONJE SELO (Konjic)
Stela se nalazi pred džamijom u Konjicu. Veličine: vis. 1,85 m (s usadnikom 2,09), šir. 0,71 m, deb. 0,25 m. Kamen vapnenac.

Stela je površinski nešto oštećena, a pri vrhu je ravna. S obzirom na timpanon, pripada tipu koji oponaša arhitektonsku kompoziciju edikule. Mogli bismo je podijeliti u dva osnovna dijela. Prvi dio je četvrtasti prostor u kojemu se nalazi, izrađen u plitkom reljefu, profilirani timpanon s ukrasnom šestorolisnatom rozetom. Na stranama, u trokutastom prostoru, najvjerojatnije se nalaze likovi delfina, okrenutih glavama prema dolje. Ispod zabata se nalazi profilirano natpisno polje s osam redova slova, koje predstavlja glavni dio stele, jer spominje pokojnika kome je stela podignuta.

Natpis:
D(is) M(anibus) / T(itus) AUR(elius) NEPOS /
FIL(ius) ET AUR(elia) UR
SINA CONI(ux) T(estamentum) P /
OSUER(unt) T(ito) AUR(elio) / CARVO VETE /
RANO AN(norum) / LXX /

Literatura: Sergejevski 1938a, Br. 20.
II–III st. n. e.

44. LISIČIĆI (Konjic)
Sepulkralni spomenik se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 264. Veličine: vis. 1,38 m, šir. 0,63 m, deb. 0,25 m. Kamen vapnenac.

Stela predstavlja pravokutnu ploču, koja je oštećena u donjem desnom kutu. Površinski je izlizana od vode. Može se podijeliti u dva osnovna dijela. Gornji dio je zabat, a donji profilirano natpisno polje. U gornjem dijelu imamo kvadratično plitko polje, u kojemu je izrađen trokutasti timpanon s ukrasnom šesterolisnatom rozetom. Strane timpanona u trokutastom prostoru ukrašava po jedan delfin. Oni bi zamjenjivali ukrasne akrotere. Ispod spomenute kompozicije, koja oponaša arhitektonsku kompoziciju edikule, urezano je profilirano natpisno polje. Natpis ima šest redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) / POSAUL/ JONIS JA/
CI FILIAE / PIISSIM(a)E /
DEF(unctae) AN(norum) XX / P(arentes) /

Literatura: Patsch 1894, 711-713, Sl. L; Isti 1896, 267, Fig. 36; CIL III 13866.

45. LISIČIĆI (Konjic)
Ulomak stele čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1824. Veličine: vis. 1,23 m, šir. 0,70 m, deb. 0,26 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik predstavlja pravokutnu ploču, koja je na donjem dijelu odlomljena, ali je natpis sačuvan. Sredina stele je vertikalno oštećena. Na ravnom završetku ima udubljenje koje je najvjerojatnije služilo za posebni dodatak, koji je predstavljao lavove u poluležećem položaju. Stela bi se mogla podijeliti u dva osnovna dijela. Gornji dio je četvrtasto plitko udubljenje, u kojemu je izveden ukrasni profilirani zabat, a u njemu šesterolisnata rozeta. Međutim, na stranama trokutastog prostora izrađen je po jedan delfin. Ispod zabata imamo centralni dio stele: profilirano natpisno polje u kojemu je urezano sedam redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) / T(ito AUR(elio) BOJO /
NI / V(ixit) AN(nos) LXI / H(ic) S(itus) E(st) /
T(itus) AUR(elius) LAIS / CUS PATRI/
B(ene) M(erenti) POSUIT /

Literatura: Patsch 1894, 713, Sl. 2; Isti 1896, 267-268, Fig. 37.
II–III st. n. e.

46. PROBOJ (Ljubuški)
Ulomak stele nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 395. Veličine: vis. 0,43 m, šir. 0,35 m, deb. 0,18 m. Kamen vapnenac.

Stela je malih dimenzija. Ima ravan završetak, a lijeva je strana timpanona odlomljena. U sačuvanom dijelu natpisa vide se tragovi slova. Ostaci timpanona s desnim akroterom u obliku palmete predstavljaju

arhitektonske elemente koji oponašaju stelu u obliku edikule. U profiliranom zabatu izrađena je u reljefu ukrasna rozeta od tri lista s pupoljkom u sredini. Tragovi natpisa urezani su u profilirani okvir.

Natpis:
……NIVS
……MUS

Literatura: Fiala 1895, 368; Isti 1897, 165, Fig. 2.
I st. n. e.

47. DOBOJ
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 73. Veličine: vis. 1,40 m, šir. 0,61 m, deb. 0,18 m. Kamen lapor.

Nadgrobni spomenik mogli bismo podijeliti na tri osnovna dijela. Prvi dio predstavlja arhitektonsku kompoziciju edikule, drugi natpis, kao najvažniji dio spomenika, a treći dio simbolično predstavlja grobnu raku (porta inferis). Arhitektonska kompozicija edikule je izrađena na licu kamene ploče. Sastoji se od urezanih polupalmeta, koje predstavljaju dekorativne akrotere, i profiliranog timpanona u čijem se središtu ističe reljefna rozeta u krugu. Zabat počiva na arhitravu bez stupova, što govori o tome da se pomalo gubi čista arhitektonska kompozicija na stelama, a dolazi više do izražaja samo oponašanje arhitektonskih elemenata. Ispod se nalazi profilirano kvadratično polje na kojemu je urezan natpis od sedam redova slova. Ispod natpisnog polja imamo u reljefu oblikovane tri ploče, od kojih je prva pravokutnog oblika, a druge dvije su na krajevima trokutaste i podsjećaju na porta inferiorum.

Natpis:
D(is) M(anibus) / C(aius) ILULIUS MAXI/
MUS VETER(anus) / COH(ortis) I BELG(arum) /
V(ivus) F(ecit) SIB(i) ET AVIL (iae) /
AMABILI CONIUGI SU(a)E /

Literatura: Radimsky 1892, 190-192, Sl. 13, Isti 1893, 263-264, Fig. 6; Patsch 1890, 210; Isti 1914, 169, Sl. 361; CIL III
III st. n. e.

48. DIVIČANI (Jajce)
Stela se čuva u Franjevačkom samostanu u Jajcu (Arheološka zbirka). Veličina: vis. 1,67 m, šir. 0,56 m, deb. 0,16 m. Kamen lapor.

Stela ima oblik pravokutnika, koji je pri dnu odlomljen i sastavljen. Površinski je mnogo oštećen, te se natpis ne može u cjelini pročitati. Nadgrobni spomenik možemo podijeliti u dva dijela. Prvi dio predstavlja kompoziciju timpanona s rozetom i polupalmetama na krajevima koje oponašaju ukrasne akrotere. Spomenuta dekoracija, zatim dio natpisa i paralelne linije između zabata i natpisnog polja upozoravaju nas da stela oponaša arhitektonsku kompoziciju edikule. U natpisnom polju natpis je sačuvan fragmentarno.

Natpis:
D(is) M(anibus) MAXI [...]
…. . infe] LICI[ssi]/mo….

Literatura: Sergejevski 1938, br. 9.
III st. n. e.

49. DUBRAVA (Stolac)
Fragment stele čuva se u maloj arheološkoj zbirci "Mogorjelo" (Čapljina). Veličine: vis. 0,60, šir. 0,58 m, deb. 0,17 m. Kamen vapnenanc.

Stela je predstavljena gornjim dijelom s polovinom natpisa. U sredini je izrađen manji profilirani zabat s rozetom u obliku četiri lista. Na krajevima su, u obliku spirala i manje rozete, slične onoj u sredini timpanona, izrađeni akroteri. Između akrotera i strana timpanona nalazimo ornament, sličan kliještima, i po jednu rozetu između tog ornamenta i akrotera. Gornja kompozicija oponaša arhitektonsku kompoziciju edikule. Niže imamo ostatke natpisa u profiliranom okviru, koji predstavlja glavni dio stele.

Natpis:
D(is) M(anibus) S(acrum) / C(aio) FRESIO /
VALENTINO /VETER(ano) /
EX CENTURIONE COH(ortis) II MIL(iariae)…

Literatura: Sergejevski 1934a, 23, Br. 35.
II–III st. n. e.

50. VRBICA (Foča)
Stela se nalazi na "Crkvini" u Vrbici. Veličine: vis. 1,67 m, šir. 0,77 m, deb. 0,55 m. Kamen vapnenac.

Stela ima pravokutnu formu s odbijenim desnim kutom. Mnogo je površinski stradala. Sačuvani su tragovi timpanona i rozeta u vijencu. Ispod se nalazi u slabo sačuvanoj profilaciji, natpisno polje, bez sačuvanog natpisa. U gornjem dijelu, na stranama zabata, nema tragova ukrasnih akrotera. Opisana kompozicija dovoljno jasno govori da je majstor želio prikazati lice stele u obliku edikule.

Literatura: Sergejevski 1934, 26, Sl. 12.
III st. n. e.

51. BILJAČA (Srebrenica)
Stela se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 180. Veličine: vis. 0,90 m, šir. 0,47 m, deb. 0,24 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik predstavlja tip stele s arhitektonskom kompozicijom. Gornji dio stele je ravan, a unutar njega je trokutasti timpanon koji u sredini ima reljefno izrađenu rozetu u obliku diska. Ispod timpanona imamo profilaciju, koja bi predstavljala arhitrav. Centralni dio stele je grčki natpis, koji se nalazi u kvadratičnom natpisnom profiliranom polju, a pri kraju je slična profilacija kao ispod timpanona, koja istovremeno predstavlja i bazu spomenika.

Literatura: Patsch 1895, 584, Sl. 17; Isti 1897, 238-239, Fig. 119; Isti 1914, 186, Sl. 70.
III st. n. e.

52. TREBIMLJE (Trebinje)
Stela se nalazi u Zavičajnom muzeju u Trebinju. Veličine: vis. 1,28 m (s usadnikom 1,39 m), šir. 0,55 m, deb. 0,11 m. Kamen vapnenac.

Stela ima ravan završetak i usadnik na kraju. Dobro je sačuvana, samo su manja površinska oštećenja na natpisnom polju, što ne smeta čitanju. Nadgrobni spomenik ima pravokutni oblik i mogao bi se podijeliti u dva osnovna dijela. To je u gornjem dijelu timpanon, koji s natpisnim poljem oponaša arhitektonsku kompoziciju edikule. Timpanon se sastoji od ukrasne rozete u sredini i brojnih listova, koji pokrivaju trokutasti prostor imitirajući cvijet. Strane timpanona ukrašava pojedna palmeta sa srcolikim listom u samom donjem kutu. Ispod zabata imamo profilirano natpisno polje s natpisom od deset redova slova. Ispod natpisa se nalazi u reljefu izrađena ascija.

Natpis:
D(is) M(anibus) S(acrum) / P(ublio) A/ [p]LIO PE. . /
SO PATRI PIENTIS / [s]IMO DEC(urioni)
M(unicipii)
DIL(untui) / ET……/ IFELICISSI /
MA(e) DEF(unctae) AN(norum) VIII (?) P(ublius)
APLIUS ANNI / US V(ivus) SIBI ET / SUIS FECIT/

Literatura: Sergejevski 1935, 17-18, Tab. IV, Sl. 1.
II–III st. n. e.

53. MOGORJELO (Čapljina)
Nadgrobni spomenik se čuva u Arheološkoj zbirci na "Mogorjelu". Veličine: vis. 0,69 m, šir. 0,43 m, deb. 0,13 m. Kamen vapnenac.

Na ploči postoje samo neka manje oštećenja. Stela ima timpanon, koji s uokvirenim natpisnim poljem oponaša arhitektonsku kompoziciju edikule. U jednostavno profiliranom timpanonu imamo ukrasnu šesterolisnatu rozetu, čiji su listovi ukrašeni malim elipsastim urezima, a uglovi zabata biljnim ornamentom, slični palmeti. Međutim, prostor iznad strana timpanona je ukrašen polupalmetom, koja ima ulogu ukrasnog akrotera, a lijevo od njega je položen ornament u obliku palme. Lijeva strana pomenutih ukrasa nije sačuvana. Drugi glavni dio stele je natpis, koji se nalazi u profiliranom polju sa devet redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) / AMAERIMNO / GENERI /
PIENTISSIMO / B(ene) M(erenti) /
VIXIT ANN(os) / XXV REST/
VTIANUS / ET CALLISTE /

Literatura: Sergejevski 1940, Br. 26, Sl. 29.
III st. n. e.

54. TASOVČIĆI (Čapljina)
Nadgrobni spomenik se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 384. Veličine: vis. 0,54 m, šir. 0,27 m, deb. 0,7 m. Kamen vapnenac.

Spomenik je malih dimenzija i predstavlja pravokutnu ploču sa stiliziranom predstavom rozete u krugu, s urezima sa strana i u donjem desnom kutu, dok u lijevom kutu imamo trokut sa lopticom u sredini. Izgleda da je opisana kompozicija obratno izrađena, te poprima oblik stiliziranog timpanona. U profiliranom okviru je natpis od osam redova slova. Očito je da je nevješt majstor i ovu stelu malih dimenzija želio napraviti s elementima arhitektonske kompozicije.

Natpis:
D(is) M(anibus) S(acrum) /ATILIA/ HERMETIL/
LA IULIO / URSO CO(niugi) /SUO B(ene)
M(erenti)/
P(o)SU(it) DA P(lus) M(inus) /AN(norum)
XXXX/

Literatura: Sergejevski 1940, Br. 25, Sl. 28.
III–IV st. n. e.

ANU BiH АНУ БиХ

55. FATNICA (Bileća)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 65. Veličine: vis. 0,68 m, šir. 0,54 m, deb. 0,22 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik s gornjim i donjim ravnim krajevima, s manjim oštećenjem u gornjem desnom i lijevom kutu, po sredini odlomljen i vezan cementom, također predstavlja stelu koja ima tendenciju da oponaša edikulu. Na licu stele izrađena je u gornjem dijelu pravokutna profilacija s plitkim udubljenjem, u kojemu je majstor napravio reljefni trokut, koji predstavlja arhitektonski element zabata. Slova posvetne formule D(is) M(anibus), u trokutima sa strana timpanona, predstavljaju ukrasne akrotere, a srcoliki list u sredini timpanona ukrasnu rozetu. U profiliranom natpisnom polju upisano je devet redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) / TATTARIS VENETI /
FILIUS ET TEMUS AN / NAEI FILIA BATONI/
FILIO ANNORUM XX ET ANNAEIAE /
FILIAE ANNORUM XXV / FILIIS PIENTISSIMIS /
VIVI FECERUNT SIBI / ET SUIS/

Literatura: Radimsky 1892, 126, Sl. 5; Isti 1894, 61, Fig. 7; Patsch 1894, 347-348; CIL III
III st. n. e.

56. GORNJI VAKUF (Bugojno)
Stela se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 681. Veličine: vis. 1,35 m, šir. 0,40 m, deb. 0,50 m. Kamen vapnenac.

Stela je površinski dosta stradala. Zanimljiva je njezina ikonografska kompozicija i dekoracija. Ima gotovo pravokutnu formu. Mogli bismo je podijeliti u četiri dijela. Gornji dio stele ima na krajevima ostatke akrotera, a u sredini manje uzvišenje, koje je vjerojatno imalo dekorativnu svrhu. Na prvom kvadratičnom polju, vide se na lijevoj strani ostaci polupalmete koja dočarava akrotere, a u sredini je rozeta u obliku četverolista. Ovu kompoziciju zaokružuje, odnosno zatvara, paralelno izrađen ukras u obliku palme ili riblje kosti. Drugi dio ima, također, četverokut sa plitkim udubljenjem, u kojemu se zapaža lijevi polukrug ukrašen u obliku užeta, dok je desni otučen. Ispod spomenute kompozicije nalazi se četvrtasto plitko polje, čiji gornji okvir ima ukras u obliku zubaca, a unutar njega je, čini se, trokut, ukrašen u formi konopa. U sredini trokuta imamo četverolisnatu rozetu u krugu, a na donjoj strani ukras u obliku palme ili riblje kosti, što bi, u stvari, predstavljalo oponašanje zabata kao arhitektonskog elementa edikule. Najbitniji dio stele svakako je natpisno polje, koje je uokvireno biljnim ornamentom s listovima, sličnim bršljenu. U plitkom natpisnom polju urezan je natpis od deset redova slova, od kojih je većina slabo sačuvana, pa prema tome i nečitljiva.

Natpis:
D(is) [M(anibus)]AUR(elio)….. /
TIRONI. . M / LITI DE (functo)…….

Literatura: Petrović 1961, 233-234, Sl. 4
III st. n. e.

57. RUNJIĆI (Travnik)[295]
Spomenik se čuva u Zavičajnom muzeju u Travniku. Veličine: vis. 1,07 m, šir. 0,595 m, deb. 0,22 m.

Literatura: CIL III, 8385 (2256, 2328,117); Hoffer 1895, 45-46; Patsch 1893; 1915; Rendić-Miočević 1987, 123-125.

3.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

1. Likovni prikazi unutar edikula
U naiskosima stela tipa "B" susrećemo najčešće portrete pokojnika (25, 26, 27), zatim prikaze posmrtnih gozbi – daća (34) i konjanike (28). Portreti pokojnika na ovim stelama nisu tako dobro sačuvani da bi se mogle pratiti likovne karakteristike rimskog portreta. U tom pogledu nalazimo kod žena bolje sačuvanu nošnju i nakit, a kod muškaraca odjeću, o čemu ovdje nećemo govoriti.

Portreti pokojnika
Odmah treba reći da je sačuvan mali broj portreta, a i oni su slabo sačuvani. Prema tome, bit će teško govoriti o njihovim likovnim i stilskim karakteristikama. Portrete nalazimo na stelama iz Pazarića (25), Ostrošca (26), Lisičića (27) i Gromiljaka (32).

Ako stele iz Ostrošca (26), Lisičića (27) i Gromiljaka (32) koje imaju portrete pokojnika, s obzirom na epigrafske i kulturno-povijesne elemente datiraju u drugu polovinu II ili su iz prve polovine III st. n. e.,[296] onda se još u tim poprsjima pokojnika na unutrašnjem području rimske Dalmacije mogla očitovati umjetnost rimskog portreta. S tim u vezi bilo bi potrebno vidjeti koje su to likovne karakteristike koje prate portrete pokojnika na stelama "B".

[295] U originalnom rukopisu knjige postojala je samo ilustracija spomenika bez kataloške obrade. Osnovne informacije o spomeniku naknadno su ubačene od strane uredništva.

[296] Datiranje temeljimo na osnovi gentilnog carskog imena Aelius (Vidi u vezi s tim literaturu u poglavlju Elementi za datiranje) i fibule u formi sidra (vidi literaturu Patek 1942, 100-103); Cermanović-Kuzmanović / Velimirović-Žižić / Srejović 1957, 231.

Na likovne karakteristike portreta na steli iz Ostrošca (26) osvrnuo se Sergejevski.[297] Stela je, naime, izrađena u duhu provincijalne rimske umjetnosti, što znači da su portreti smješteni u prostor edikule, te očituju istu šemu i položaj portreta pokojnika, kao i brojna poprsja na drugim stelama. U pogledu izrade, ova stela ukazuje na majstora klesara koji je imao klesarskog talenta. Portreti bračnog para na steli iz Ostrošca (26) izrađeni su od ramena prema dolje u plitkom reljefu, dok je dio portreta glava izrađen u nešto dubljem reljefu. Glave s punim licima očituju okruglu formu, dok oči na licima žene i muškarca imaju bademast oblik bez označenih zjenica, s kapcima i blagim arkadama. Uši nisu priljubljene kod muškarca. Nosevi i usta su izrađeni u skladu s punim obrazima i okruglom glavom (26).

Na osnovi iznesenih crta lica, kao likovna karakteristika, očituje se kod pokojnika nutarnja mirnoća, dok se pak izrada približava tehnici drvoreza.[298] Međutim, uočene karakteristike ovih portreta očito upućuju na dobrog majstora koji je u drugoj polovici II ili u početku III st. n. e., kad nastaje ova stela, pokazao prve reflekse novog umjetničkog pravca koji se tek krajem III i početkom IV st. n. e. javio na stelama Zenice.[299] O tipu frizure žene i muškarca ne može se zbog slabe sačuvanosti pouzdano govoriti. Očigledno je da je žena prema vidljivim ostacima kose ispod veluma (marame) imala bujnu njegovanu kosu, a muškarac veoma kratko položenu, koju, kako je rečeno, zbog slabe sačuvanosti portreta ne možemo prepoznati. Ipak, s obzirom na tragove romanizacije (Aelius), sva je prilika da je ova žena njegovala tzv. tip frizure "Sabina".[300] Međutim, likovne karakteristike portreta sa stele iz Ostrošca ne odnose se na portrete žena na steli iz Lisičića (27). Kod njih, za razliku od portreta sa stele iz Ostrošca, padaju naročito u oči izdužena lica sa istaknutim jagodicama, posebno, s naglašenim očima i čeonim arkadama. Prema tome, sve crte portreta na steli iz Lisičića (27) upućuju na realistički rimski portret koji se u našim krajevima osjeća još u drugoj polovici II st. n. e. i vjerojatno još u prvim godinama III st. n. e.[301] Tako se ovo razdoblje može smatrati i posljednjim periodom cvata realističkog portreta rimske umjetnosti.

Čini se, međutim, da se već u to doba na području Zapadnog carstva, u krajevima unutrašnje Dalmacije počinje nazirati novi umjetnički pravac kad realizam ustupa mjesto ekspresionizmu.[302]

Zanimljivo je istaći da žene na steli iz Lisičića (27) njeguju istu frizuru kao i žena na steli iz Ostrošca (26), što upućuje na isto vrijeme. Naime, čini se da bi onako gusto pletena kosa koja se zapaža ispod marame mogla odgovarati tipu frizure "Sabina", koja se u našim krajevima udaljenim od kulturnih centara, mogla, isto tako, pojaviti i nešto kasnije.[303] Tako bi u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba ovaj tip ženske frizure mogli imati krajem II i na početku III st. n. e.[304]

U sastav portreta ulazi i nakit, ali samo u smislu kronologije. Naime, od nakita u obzir dolaze samo kopče po kojima se mogu pouzdanije datirati naši spomenici. Tako na ramenima žena na steli iz Lisičića (27) prepoznajemo tip kopče u obliku sidra, koji je bio u najširoj upotrebi krajem II i početkom III st. n. e.[305] Prema tome, ovu stelu sa poprsjem žena datiramo u kraj II ili početak III st. n. e., kao i stelu iz Ostrošca.

Zanimljive portrete imamo na ulomku stele iz Gromiljaka (32). Unutar edikule smještena su tri portreta žene i jednog muškarca. S obzirom na nešto slabiju sačuvanost ovih portreta, ne mogu se u potpunosti uočiti njihove likovne karakteristike. No, ipak, mogu se zapaziti neke likovne crte portreta, a to su okrugle glave s punim obrazima, oči bademastog oblika bez urezanih zjenica, koje tako izrađene izgledaju kao izbočene, što ih približava stilskoj karakteristici portreta iz Ostrošca (26). Muškarac nema priljubljene uši, a frizura se prikazuje niska i spojena s bradom. Sličnu predstavu frizure i brade imamo na glavi portreta muškarca iz Zenice (17). Ovako prikazane likovne karakteristike portreta na ulomku stele iz Gromiljaka (32) očituju izvjesnu ukočenost osoba.

Na ramenima pokojnika na fragmentu stele iz Gromiljaka, sudeći po obrisima, prisutan je tip fibule u obliku "sidra", pa bi prema tome ovaj odlomak stele datirao u kraj II i u sam početak III st. n. e.[306]

Stela iz Pazarića (25) s poprsjima bračnog para, očigledno je vremenski veoma bliska sa stelama iz Ostrošca (26) i Lisičića (27) koje datiraju u isto vrijeme. Na to ukazuje i gentilno ime Aurelius.[307]

[297] Sergejevski 1965, 126-127; Prijatelj 1952, 135 i d.,145; Schober 1923, 224.

[298] Sergejevski 1942, 163; Sergejevski 1950a, 86 i d.; Prijatelj 1952, 137-138; Sergejevski 1965, 128, 131.

[299] Sergejevski 1965, 132 i d.

[300] Braemer 1959, 125; Vikić-Belančić 1957, 41; Jurkić 1973, 377; Rendić-Miočević 1967, 351 i d.

[301] Sergejevski 1965, 126-132, 135.

[302] Prijatelj 1952, 145-146.

[303] Rendić-Miočević 1967, 351-352. S obzirom na datiranje ovih stela vjerojatno se radi o tipu frizura jedne od carica toga vremena (Vidi: Jurkić 1973, 371, 377 (117–161. g. n. e.)); Braemer 1959, 125 (Nestalnost frizura pruža nam jedan očevidan primjer o uticaju koji dolazi iz daleke prijestolnice carstva).

[304] Vidi prethodne bilješke 8 i 11.

[305] Patek 1942, 100-103; Cermanović-Kuzmanović / Velimirović-Žižić / Srejović 1957, 231.

[306] Vidi bilješku 13.

[307] Gentilno ime Aurelius upućuje na romanizaciju pokojnika, odnosno na vrijeme nastanka. Vidi povijesno-epigrafske elemente za

Zbog slabo sačuvanih likovnih karakteristika ne bi se moglo nešto više govoriti o individualnim crtama portreta. Jedino se može ukazati da portret žene ima okruglu formu glave, a glava muškarca ima trokutast oblik. Analogne konfrontacije okruglu obliku glave nalazimo na poprsju žene na steli iz Ostrošca (26) u karakteristici plitkog reljefa.

Od elemenata odjeće spominjemo maramu koja je pokrivala glavu žene. Ovaj elemenat odjeće na ženi sa stele iz Pazarića (25) upućuje na to da je u rimsko doba područje Sarajeva bilo veoma blisko području Konjica, jer isti elemenat odjeće susrećemo na ženama s područja Konjica, o čemu pouzdano govore poprsja žena na stelama (26, 27 itd.). Možda ovaj elemenat ženske nošnje upućuje i na srodne etničke karakteristike stanovništva u kraju Konjica.[308]

Uz obradu portreta spominjemo i jedan dio nakita. To se odnosi na tri privjeska koja su vezana o fibuli u obliku "sidra" i na jedan privjesak koji visi na agrafu na sredini poprsja (25). Ovi privjesci imaju ukras u obliku srca, pa nas podsjećaju na list bršljana. Na ovaj nakit srcolikog oblika osvrnula se I. Čremošnik. Ona zastupa mišljenje, zbog čega uzimamo u raspravu, da ovaj nakit kod žena ima simbolično značenje, te da to mogu biti refleksi vrlo raširenog Dionizijevog kulta u našim krajevima.[309] Ovaj podatak ukazuje da su pokojnici na steli iz Pazarića (25), u smislu religiozne opredijeljenosti, pripadali Dionizijevu kultu i na taj način se otvoreno iskazivali kao njegove pristaše.

Treba spomenuti da ova stela na osnovi kopče u obliku "sidra" potječe iz kraja II ili početka III st. n. e., što odgovara i epigrafskim podacima.[310]

U vezi s portretima (25, 26, 27) treba istaknuti da se još osjeća realistički rimski portret, ali da portreti na steli iz Ostrošca (26) koja datira iz kraja II ili početka III st. n. e. očituju izvjesnu promjenu i to upravo onu koja će se odraziti kasnije na stelama centralne Bosne krajem III i početkom IV st. n. e.[311] Da se ovaj likovni pravac, odnosno promjena, najprije počela javljati u kraju Konjica u drugoj polovici II st. n. e. logičan je povijesni razvoj, pošto se ovaj kraj nalazi na glavnom tranzitnom putu kojim su preko Narone dolinom Neretve u toku i prije rimske okupacije stizali kulturni uticaji u dolinu Bosne, odnosno na njeno centralno područje.[312]

Prikaz daće

Na odlomku stele iz Bosanske Crvice (34), za razliku od tipa stela "B" (25, 26, 27) imamo u edikuli umjesto portreta pokojnika ikonografski prikaz grčko-helenističkog tipa daće.[313] Ovaj tip daće nalazimo i na sepulkralnim spomenicima u obliku cipusa iz Skelana (110a) i Grebena (111), kao i na cipusu u obliku kocke s piramidalnim završetkom iz Velike Gostilje (41).

Uz ovaj tip (grčko-helenističke) daće koji je nastao na osnovi prethodnog grčko-helenističkog tipa (103, 106), a nalazimo ga čak i na stelama centralne Bosne u jednom primjerku na fragmentu stele iz Bjelimišća,[314] što predstavlja za ovo područje zanimljivu pojavu, predstave pokojnika na klinama ili ležajevima okrenute bočno u poluležećem položaju, te osoba koje učestvuju u posmrtnoj gozbi pokojnika i malog stola od tri nožice, upućuju na veoma stari običaj kojeg susrećemo u rimsko doba u reljefima na sepulkralnim spomenicima, a nalazimo ga već u VI st. stare ere na spomenicima iz Sparte.[315] S obzirom na porijeklo i pojavu, posmrtna gozba nije vezana za grčko podneblje, nego je stigla iz Egipta preko Male Azije u Grčku.[316]

Ova likovna kompozicija posmrtne gozbe koja je u naše krajeve došla dugačkim putem iz Egipta, preko Male Azije u Grčku, a preko Grčke u doba helenizma u Italiju, gdje je nalazimo na etrurskim urnama III i II st. stare ere, morala je u pogledu sadržaja doživjeti izvjesne likovne promjene.[317] Te promjene pratile su grčko-helenistički tip daće na putu do sepulkralnih spomenika rimskog doba posebno u Podrinju.[318] Tako se prikazi daća iz vremena prije naše ere razlikuju od posmrtne gozbe u doba Rimskog Carstva u ovim krajevima.

datiranje spomenika sepulkralnog karaktera.

[308] Čremošnik 1963, 114 i d. Mislimo da konfrontiranje marama (velum) na glavama žena s područja Konjica, Plevlja i Glamoča pokazuje ipak neku međusobnu etničku sličnost s krajevima u kojima se javlja ovaj etnografski elemenat. Njegova pojava u različitim regionima očit je dokaz još nedovoljno objašnjenog povijesno-kulturnog događaja. Može se čak raditi i o ratovima koji su prouzrokovali ovu kulturno-povijesnu manifestaciju. Teško je suditi o kojem se plemenu ili narodu radi. Možda su ovo bili samo Autarijati (Papazoglu 1969, 71 i d.).

[309] Čremošnik 1957, 224-226; Dimitrov 1942, 65-70.

[310] Vidi bilješku 13.

[311] Sergejevski 1965, 133-136; Prijatelj 1952, 149.

[312] Abramić 1952, 131; Marić 1973, 179 i d.; Paškvalin 1972, 54 i d.; Cambi 1965, 105.

[313] Čremošnik 1959, 209.

[314] Čremošnik 1959, 220 i d. Jedan prikaz tzv. panonske daće pouzdano nalazimo u jednom ulomku stele iz Bjelimišća kod Kaknja (Ulomak se čuva u Muzeju Zenica).

[315] Čremošnik 1959, 209.

[316] Cumont 1942, 389-415; Čremošnik 1959, 209.

[317] Giuliano, Miscellanei 10, 37, Tav. IV-XVII.

[318] Čremošnik 1959, 211 (Daća posebno karakteristična za Panoniju. Odatle i ovaj naziv "panonska" daća, što se može smatrati netačnim nazivom).

Spomenuli smo da u doba helenizma na etrurskim urnama susrećemo prikaze posmrtnih gozbi. U tim predstavama, tzv. banchetto, mogu se uočiti karakteristični procesi prelaska iz etrurske na umjetnost iz doba Republike (I st. pr. n. e.), tj. doba Augusta, te na julijsko-klaudijevsko doba.[319] Novi običaj, koji ima mitološki karakter, prihvataju u Italiji najprije bogate italske porodice, a oblici ležajeva na kojima se prikazuju pokojnici imaju realistički sadržaj predstave, što u stvari odgovara rimskoj umjetnosti toga doba.[320]

Međutim, pojava stola i likovnog elementa nogu u obliku sigme koji nam je poznat na rimskim sepulkralnim spomenicima, javlja se u kraj Republike, a ustalio se prikazivati na sepulkralnim spomenicima poslije Republike za vrijeme Carstva.[321] Prema tome, pojavu tzv. banchetto (daća) nalazimo pouzdano u rimskoj umjetnosti na početku I st. n. e. koji je, kako kaže Gabelmann, stajao pod uticajem etrurske umjetnosti.[322] Razlika se očituje u tome što na nadgrobnom spomeniku etrursko-rimskog tipa udata žena leži isto kao i muškarac, a to je stoga što žena uživa viši socijalni položaj nego što je imala u krajevima Male Azije.[323]

S tim u vezi, posmrtnu gozbu u oblastima Rajne na sepulkralnim spomenicima nalazimo u drugoj polovici I st. n. e. i to u doba Flavijevaca.[324] Međutim, ipak je zanimljivo spomenuti da, u odnosu na italsko područje, uzore posmrtnim gozbama koji se prikazuju na sepulkralnim spomenicima Rajne treba tražiti na helenističkom istoku, a ne u Italiji.[325] Na taj način, isto tako treba posmatrati pojavu grčko-helenističkog tipa daće u našim krajevima u rimsko doba.

O likovnoj kompoziciji grčko-helenističkog tipa daće zanimljivo je još spomenuti da na ulomku stele iz Bosanske Crvice (34) imamo ispred kline na kojoj leži pokojnik, umjesto poznatog tipa stola s tri nožice za odlaganje darova, manji stol, ali u obliku žrtvenika. Prema tome, s obzirom na činjenicu da se ispred klina najčešće susreću predstave stolova s tri noge, onda je uz mali žrtvenik, pretpostavljamo, morao postojati još jedan stol poznat na stelama s ikonografskom predstavom daće. Da li je ovdje postojao još jedan takav stol ne može se saznati, jer nemamo drugih analogija.

Osoba koja se nalazi na lijevoj strani stele uz ležaj pokojnika čini se da u ruci drži predmet u obliku suda koji namjerava odložiti na mali žrtvenik (34). Ove osobe se obično nazivaju služavkama, iako bi se mogle nalaziti i u nekom rodbinskom odnosu.

O likovnim karakteristikama žene, zbog zagubljenosti dijela stele, jer se ovdje radi o crtežu, ne možemo pouzdano govoriti.

Pošto nedostaje natpis, kao i likovni elementi, odlomak stele ne možemo sigurnije datirati. Ipak, ako uzmemo u obzir da se u našim krajevima na stelama javljaju delfini i hipokampi u II i III st. n. e., onda bismo ulomak stele s prikazom grčko-helenističkog tipa daće iz Bosanske Crvice (34), mogli datirati u II i III st. n. e.[326]

Predstava konjanika

Zanimljivu ikonografsku predstavu imamo na odlomcima stela u prikazu konjanika u edikuli. Čitavu likovnu predstavu konjanika imamo na ulomku stele iz Humca /?/ (28).

Stele sa ikonografskom predstavama konjanika u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba susrećemo na području Ljubuškog u Hardomilju[327] i na stelama s područja Podrinja (110 b).[328] Konjanici na stelama s područja Humca pripadaju vojnim jedinicama, i to konjičkoj kohorti III Alpinae (Alpinorum) koja u naše krajeve dolazi iz Germanije u vrijeme Flavijevaca, gdje je imala logor nedaleko putne stanice Bigeste.[329] Međutim, konjanici na sepulkralnim spomenicima iz Podrinja upućuju na kult Tračkog konjanika, odnosno na pripadnost pokojnika tom kultu.[330] Prema tome, na steli iz Humca (?) prije imamo rimskog konjanika (eques), nego kultnu predstavu Tračkog konjanika, pa bi, prema tome, i ulomak nadgrobnog spomenika stele pripadao području Ljubuškog.

U oblastima Germanije predstave konjanika u većem broju susrećemo u presvođenim edikulama s pilastrima koji flankiraju prikaze konjanika, dok se na stelama s područja Ljubuškog ovi konjanici predstavljaju unutar edikula s polustupovima (28).[331] Ovakvo prikazivanje konjanika unutar edikula koje nisu presvođene i s pilastrima treba tražiti, prije svega, u tradiciji lokalnih radionica naronitanskog kraja na

[319] Giuliano, Miscellanei, 37, Tav. IV-XVII.
[320] Fogolari 1956, 45-46.
[321] Fogolari 1956, 47.
[322] Gabelmann, 1972, 70.
[323] Ibid.
[324] Ibid.
[325] Ibid.
[326] Mansuelli 1966, 83. Ovo zapažanje se može primijeniti i na kronološku pojavu delfina na stelama s našeg područja.
[327] Patsch 1914, 163, Sl. 25.
[328] Vidi kataloške brojeve stela tipa "H" 110 b, 111, 112, cipusa 42a, 42b, 43.
[329] Patsch 1895, 12; Cichiorius 1899, 5; Alföldy 1962, 263; Zaninović 1967, 67.
[330] Sergejevski 1948, 173-174; Gabričević 1954, 45; Čremošnik 1970, 52.
[331] Gabelmann 1973, 157, 23; 163, 25; 166, 26; 168, 28 itd.

kojem se u najvećem broju susreću u blizini rimskog logora na Humcu.[332]

Na ulomku stele za koju smo, s obzirom na likovnu predstavu konjanika, konstatirali da pripada području Ljubuškog (28), očigledno je da se konjanik predstavlja u trenutku bacanja koplja, što svjedoči da se konjanik prikazuje kao vojnik, i to gologlav, što, opet, nije slučaj s prikazom konjanika na steli iz Hardomilja na kojoj se konjanik prikazuje s kacigom.[333] Ovo, međutim, nije osamljen primjer, jer ovakvih prikaza konjanika bez kaciga poznajemo i na području rimske Germanije.[334] Prema tome, i ovo bi bio dokaz više da ovaj odlomak stele s predstavom konjanika bez kacige svojom provenijencijom pripada području rimskog logora na Humcu.

S obzirom na ovu kulturno-povijesnu konstelaciju, ulomak s prikazom konjanika unutar edikule, najvjerojatnije, pripada konjičkoj III alpskoj kohorti (Coh. III Alp(inae))[335] ili I Belgijskoj kohorti koja je također neko vrijeme boravila u logoru na Humcu.[336] Stoga bi ovaj odlomak datirao krajem I ili početkom II st. n. e.[337]

Ratni znak

Nije rijedak slučaj da na vojničkim spomenicima kategorije stela nalazimo razne ratne znakove koje su nosile rimske vojne jedinice, a dobijali su ih zbog vojničkih zasluga stečenih na bojnom polju.[338] Jedan takav ratni znak (signum) imamo na steli vojnika Dassiusa Bastarna, signifera iz Hardomilja (29).

Prikazani signum pripadao je centuriji coh(ortis) I Belgarum (29). Ovaj signum upućuje na vojne zasluge koje je centuria stekla u ratovima. Znak centurije sačinjavaju dekoracije: vijenac (corona), četiri falere (phaleerae) koje su ukomponirane u jednu dekorativnu palicu prilagođenu za nošenje. Vojnička signia i vexillae (znakovi i zastave) nosili su za to obučeni vojnici, tzv. signiferi.[339]

2. Prikazi u zabatima

Od likovnih motiva u zabatima stela tipa "B" susrećemo već dobro poznati motiv glavu Meduze (26, 27, 29), rozete (25, 28, 30, 32, 34, 35, 36, 38) i rozetu koja liči na točak (37).

Meduza

Na stelama tipa "B" likovne motive Meduza imamo na stelama iz Ostrošca (26), Lisičića (27) i Hardomilja (29), dakle, u kraju koji pripada Naroni (29) i na području Konjica (26, 27).

Što se tiče načina izrade, primjećujemo da se Meduze na prikazuju jednako. Tako u timpanonu stele iz Ostrošca (26) uočavamo da se Meduza prikazuje više kao lik djevojke koja se smije, te ne pokazuje poznati mračni pogled, nego vječni san. Frizura, isto tako, nije više onakva kakvu smo navikli da gledamo s gustim pramenovima, već je izrađena na razdjeljak, što opet upućuje na likovnu karakteristiku mirnog izraza nemirne Meduze.[340]

Glava meduze na steli iz Lisičića (27) očituje slične likovne karakteristike kao i Meduza na steli iz Ostrošca (26). Jedino se otkriva drugi način izrade ili drugi majstor. Međutim, za razliku od ova dva likovna prikaza Meduza (26, 27), u zabatu stele iz Hardomilja (29) imamo lik Meduze poznat također na vojničkim stelama I st. n. e. iz Hardomilja (1, 8, 9). U zabatu ove stele uočavamo da Meduza pokazuje okruglu, a ne trokutastu ili produženu formu glave. Na glavi je kratka kosa bez naglašenih pramenova, a oči i puni obrazi s usnama otkrivaju san.

Izrada glave Meduze u plitkom reljefu i okrugla forma glave pouzdano govore o postojanju različitih oblika glava Meduza, koje prave drugi majstori i koje nastaju pod drugim povijesno-kulturnim okolnostima u kojima je dolazilo do promjena i na religioznom planu. Tako, na primjer, u slabo sačuvanoj glavi Meduze u zabatu stele iz Hardomilja (29) možda imamo i predstavu teatralne maske koja se kao atribut Dionisova kulta može javiti i na stelama.[341] Likovne predstave Meduza brojne su u zabatima stela u svim krajevima carstva.[342] Ove manifestacije likovnih prikaza poznajemo i na stelama iz naših krajeva koje stoje u najužoj vezi s kulturno-povijesnim prilikama u kultu mrtvih.

Uočavamo da okrugli oblik glave Meduza koji poznajemo na vojničkim stelama I st. n. e. (1, 8, 9), susrećemo isto tako na vojničkoj steli iz samog početka II

[332] Vidi stele tipa "A" vojnika i veterana s područja Ljubuškog kojem pripada i konjanik predstavljen na ulomku stele tipa "B", najvjerojatnije s istog područja.
[333] Patsch 1914, 166, Sl. 32; Gabelmann 1973a, Fig. 26, 28, 30.
[334] Gabelmann 1973a, Fig. 26, 28, 30; Koepp 1926, Taf. III, 2, 3, 4, itd., Taf. VI, 3, 4, Taf. VII, 1, 4, Taf. IX, 3. Ovih primjera sigurno ima i u drugim regionima Carstva.
[335] Zaninović 1967, 67; Cicorius 1899, 5.
[336] Cicorius 1899, 12; Zaninović 1967, 66, 67.
[337] Zaninović 1967, 67 (za coh. III Alp. i coh. I. Belg.).
[338] Patsch 1916, 165-166, Sl. 31; Domaszewski 1885, 28 i d. Ovdje su izneseni brojni prikazi koji predstavljaju raznovrsna vojna signija s nadgrobnih spomenika i na novcu.
[339] Domaszewski 1885, 28 i d.; Abramić 1924, 228.
[340] Jurkić-Girardi 1970, 29-35; Tufi 1971, 133-134.
[341] Tufi 1971, 133, Tav. XI, Fig. 3, No. 40, No. 9; Antički teatar 1979, Br. 449.
[342] Tufi 1971, 133.

st. n. e. iz istog nalazišta u Hardomilju (29), dok nešto produženi oblik glave Meduze nalazimo na stelama 26 i 27 sa područja Konjica. Ove stele ne pripadaju vojničkim stelama. Ova likovna konstelacija dopušta da se može pretpostaviti ili govoriti o liku Meduze i o prikazu teatralnih maski. Osim toga, očituju se različiti likovni izrazi i obrada, što opet ukazuje na različitost kamenoklesarskih radionica i veći broj majstora, te o tradiciji koja se prenosi sa stela iz I na stele iz II i III st. n. e., a stoji u najužoj vezi s religioznim shvaćanjem stanovništva.[343]

Rozete

Na stelama tipa "B" nalazimo također ukomponirane likovne motive rozeta. Tako u zabatima nekih stela imamo samo predstavu rozete u reljefu (25) ili ugravirane (35, 36, 38). Druga likovna kompozicija jeste motiv rozete između dvije palmete u sredini zabata (28) ili između pupoljka cvijeta (30, 31). Zanimljiv prikaz ima rozeta unutar malog vijenca između dvije palmete (32) ili rozeta unutar malog vijenca između dvije palmete (32) ili rozeta u vijencu s trakama (34). I na kraju novi oblik ili varijantu rozete imamo u jednom geometrijskom prikazu u formi točka (37).

U timpanonima ovog tipa stela susrećemo motiv rozete na steli iz Pazarića (25) i na stelama s područja Japoda (35, 36, 38).

U pogledu izrade ovog ukrasnog motiva u zabatima stela uočavamo izvjesnu razliku. Na steli iz Pazarića (25) majstor klesar prikazuje rozetu u reljefu, dok se rozete u zabatima stela s područja Japoda: Brekavica (35), Založje (36), Golubići (38) prikazuju u koncentričnim krugovima i u tehnici graviranja, a sve su prikazane sa šest listova. Ovakav način izrade motiva rozete u tehnici graviranja upravo je karakterističan za najveći broj antičkih spomenika iz rimskog doba s područja Japoda, posebno sepulkralnih, što nas upućuje na lokalnu japodsku tradiciju.[344]

Zatim, imamo kompoziciju koja s rozetom između palmeta ispunjava prostor timpanona. Ovaj dekorativni motiv vegetabilnog karaktera upoznali smo na ulomku stele s područja Narone (28), a drugu likovnu kompoziciju s rozetom između dva pupoljka nalazimo na odlomku stele iz Višnjice (30) i krajeva Japre (31). Zanimljivo je konstatirati da su ove dvije stele teritorijalno dosta udaljene, a po ukrasu u zabatu bliske. Treba reći da se analognost osjeća i u pogledu izrade. Tako nas ove sličnosti upućuju da je između ova dva područja postojala kulturno-povijesna povezanost.[345]

Veoma zanimljivu i karakterističnu ikonografsku kompoziciju imamo u rozeti koja se prikazuje u malom spletenom vijencu između dvije palmete što sve zajedno ispunjava prostor timpanona stele. Ovaj motiv susrećemo na području centralne Bosne na fragmentu stele iz Gromiljaka (32).

Općenito je poznato da nas vijenac, kao likovni dekorativni motiv, može podsjećati na kulturne i geografske veze s oblastima Panonije.[346] Na isti geografski kulturni krug podsjeća nas i motiv vijenca s trakom na ulomku stele iz Bosanske Crvice (34), unutar koje se vjerojatno nalazi prikaz rozete.

Posebno interesantan dekorativni motiv očituje se u gornjem dijelu stele iz Golubića (37), koja ne pokazuje istaknuti elemenat arhitekture zabat, ali način komponiranja motiva geometrijskog karaktera očigledno ukazuje na taj elemenat arhitekture. Geometrijski motiv koji je oblikom i konstrukcijom najbliži točku, s obzirom na središnji položaj koji zauzima na steli, najvjerojatnije upućuje na religiozni simbol vjere u zagrobni život.[347] Uz motiv rozete u obliku točka na steli iz Golubića (37), kao dekorativni motiv, imamo varijantu rozeta koje su ugravirane unutar koncentričnih krugova (35, 36, 38). Ove rozete po ocjeni I. Čremošnik, na području Japoda, imaju simbolički karakter.[348]

Izvan japodskog kulturnog kruga ornamentalni motiv rozete, pa i rozete u formi točka (zvijezda-točak) poznat je i raširen među keltskim transalpinskim kulturama.[349] Tako je I. Čremošnik pojavu ovih rozeta i motiva rozete u obliku točka na spomenicima Japoda, a posebno na sepulkralnim, smatrala keltskim

[343] Jurkić-Girardi 1970, 29 i d.; Tufi, 1971, 134 ("una funzione essenzialmente apotropaica"). Vidi u citiranom djelu i ostalu literaturu o ovom problemu.

[344] Sergejevski 1965, 121 i d.; Sergejevski 1950a, 90 (...Puno svojih originalnih crta...)

[345] Ovaj kulturni odnos mogao bi se objasniti na osnovi rudarske djelatnosti koja je istovremeno djelovala na području Kreševa i Fojnice i području Japre, pa se ne može isključiti ni blizina Višnjice (30) i Gromiljaka s navedenim krajem i veze ovih krajeva s područjem Japre. Vidi: Pašalić 1960, 91 i d.; Sergejevski 1957, 120 i d.; Sergejevski 1957a, 113 (i Orijentalaca), što je slučaj i pitanja Orijentalaca u rudarskom kraju Japre. Sergejevski, 1957a, 111 (calimorphus, Heliodorus).

[346] Intercisa I, 1954 (Archaeologia Ungarica), Taf. XXXI, Fig. 1, 2, 3, Fig. Ib, 3; Hoffiller / Saria 1938, No. 129, 172, 181. Likovni motiv rozete u vijencu konfrontira motivu medaljona, te je na području Podunavlja isto tako prisutan kao medaljon. Čini se ipak prisutniji na području Mezije i Dacije (Dimitrov 1942, 73, 75) i predstavlja prije inspiraciju Istoka. U našim krajevima Podrinja vjerojatno predstavlja i uticaj Mezije.

[347] Sergejevski 1965, 125; Gabričević 1956, 291-298; Čremošnik 1957, 221-223.

[348] Čremošnik 1957, 222-223.

[349] Tufi 1971, 140.

survivancima.[350] Međutim, Sergejevski za koncentrične krugove drži da su tipični za kulturno područje srednje Evrope i povezuje ih s umjetničkim nasljeđem bronzanog i halštatskog doba, pa ih ne bi trebalo tražiti na ovom području u grčkoj arhaici.[351]

Potrebno je također konstatirati da je antički ornament krugova, u smislu dekoracije, bio omiljen u Bosni u antičko doba, a naročito na području Bosanske krajine (35, 36, 37, 38). Valja istaći da je isto tako omiljen motiv na spomenicima uopće, a posebno na sepulkralnim, bila šesterokraka ili šesterolisnata rozeta u koncentričnim krugovima (35, 38). Ovaj motiv može se naći svuda, kako u Evropi, tako i u Polineziji.[352] Međutim, ne možemo se složiti s mišljenjem Sergejevskog da motiv rozete, koji je starog porijekla, nije bio omiljen u arhaičnoj i klasičnoj Grčkoj, kao ni kod Rimljana. Naime, nećemo ulaziti u doba arhaičke i klasične Grčke, ali se ne može sa sigurnošću takvo mišljenje odnositi na doba helenizma, jer upravo u to doba na grčkim sepulkralnim spomenicima susrećemo brojne motive rozeta, koji se kasnije prenose na rimsku sepulkralnu umjetnost.[353] Ovdje se može prije govoriti o uticaju grčko-rimske umjetnosti na buđenje kulturnih tradicija pokorenih Ilira u našim krajevima. Stoga treba reći da ovaj motiv rozete kontinuirano živi među antičkim civilizacijama do danas.

U vezi sa šesterolisnatom rozetom, uz već izneseno mišljenje I. Čremošnik, potrebno je konstatirati da se ovaj motiv u okolici Bihaća javlja u posebnoj likovnoj konstelaciji. U našem slučaju to su dvije šesterolisnate rozete u koncentričnom krugu zajedno sa simbolom rozeta-točak u sredini (35, 37, 38). Ovaj motiv, naime, po sudu I. Čremošnik, upućuje na određenu religioznu simboliku, tzv. trojstvo, koju pozna keltski panteon i predstavlja jedno od rijetkih znamenja.[354] Motiv se javlja čak u prethistoriji na novcu Boja i novcu iz Belgije.[355] Na našim sepulkralnim spomenicima simboli su i koncentrični krugovi.[356]

Treba reći da motiv rozete na stelama tipa "B" s područja zapadne Bosne nalazimo već u I st. n. e. (6, 12, 21) i da se javlja u IV st. n. e. (24).

3. Akroterija

Za razliku od akroterijalnih motiva na stelama tipa "A", koji se nalaze izvan zabata na njegovim lateralnim krajevima, na stelama tipa "B" akroterijalne predstave susrećemo unutar kvadratičnog polja na katetama zabata. Tako unutar ovog polja u koji je ugrađen timpanon na katetama zabata imamo prikaze delfina (26, 27, 40, 41, 42, 43, 44, 45), hipokampe (32, 34, 33) i motive vegetabilnog karaktera (25, 28, 29, 30, 35, 36, 38).

Delfini

Poznato je da grčko-rimska nadgrobna umjetnost posebno ističe likovni prikaz delfina.[357] Oni na našim stelama predstavljaju akroterijalnu dekoraciju. Ovaj likovni motiv poznat je na stelama iz Ostrošca (26), Lisičića (27) i Bosanske Crvice (34). Za razliku od predstave delfina na ulomku stele iz Bosanske Crvice (34) koji očituje produžen rep, delfini su na stelama s područja Konjica (26, 27) prikazani na realistički način. To još više potvrđuje prikaz kako delfin hvata morskog polipa (26, 27). Međutim, delfin sa ulomka stele iz Bosanske Crvice sa produženim repom više očituje neko morsko čudovište nego delfina (34).

Likovni motiv delfina poznajemo na stelama i drugim nadgrobnim spomenicima Panonije i Norika.[358] Naročito je raširen na području Ravenne[359] i Akvileje,[360] kao i u ostalim rimskim oblastima.[361] Općenito se drži da je delfin simbol mora. U mitologiji su delfini oni koji heroje mora prenose na obalu, te u prenesenom značenju predstavljaju putovanje u zagrobni život.[362] G. Mansuelli je, izučavajući nadgrobne spomenike Ravenne, došao do zaključka da delfini na stelama II i III st. n. e. zamjenjuju poznati motiv akroterijalnih lavova koji je prisutan na stelama I st. n. e.[363] To znači da delfini, kao simboli, preuzimaju ono što su predstavljali lavovi na stelama I st. n. e., a to je apotropejski karakter.[364] Ova promjena možda je uslijedila zbog prihvatanja novog religioznog pravca među stanovnicima Ravenne. To ukazuje da je kult Magnae Matris, čiji je atribut lav, ustupio mjesto novom kultu čiji je atribut, vjerojatno, delfin, a to je sudeći po sve-

[350] Čremošnik 1957, 220, 221; Čremošnik 1956, 120, 123.
[351] Sergejevski 1965, 125; Sergejevski 1950a, 78-79.
[352] Sergejevski 1950a, 78 i d.
[353] Kieseritzky / Watzinger 1909, vidi Taf. I i d.
[354] Čremošnik 1957b, 223.
[355] Čremošnik 1957b, 222, 223.
[356] Čremošnik 1957b, 221-233; Sergejevski 1965, 125; Gabričević 1956, 291-298.
[357] Tufi 1971,136. Ovdje je iznesena i druga literatura koja se bavi ovim pitanjem.
[358] Schober 1923, 164, 165, 167, 171, 201; Hoffiller / Saria 1938, No 46, 47, 49, 52, 61, 113, 138, 147, 172, 185, 192 itd.; Mansuelli 1967, 83.
[359] Mansuelli 1967, 79, 83; Tufi 1971, 136.
[360] Chiesa 1954, 74.
[361] Tufi 1971, bilješka 139; Florescu 1930, 102, Fig. 36, Fig. 27, 132.
[362] Tufi 1971, 136.
[363] Mansuelli 1967, 136, te vidi i prethodnu stranicu S. V. Leoni.
[364] Tufi 1971, 136, te vidi i prethodnu stranicu S. V. Leoni

mu kult Dionisa,[365] pa bi u atributu delfina identificirali pristaše kulta Dionisa i u našim krajevima.

Ovdje nas više zanima zapaženje G. Mansuellija da na stelama Ravenne krajem I st. n. e. prestaje prikazivanje akroterijalnih lavova, a da ih na stelama II i III st. n. e. počinju zamjenjivati predstave delfina. Prema tome, ako zapažanje G. Mansuellija, u vezi sa pojavom delfina na stelama Ravenne, prihvatimo kao pouzdano, onda nas upravo ta zamjena akroterijalnih motiva, uz carski gentilicij Aelius, navodi da s većom sigurnošću datiramo stele s područja Konjica (26, 27) u II, a ostale (34, 97) u II i III st. n. e.[366]

Možda treba reći da se ova promjena akroterija na području Ravenne reflektirala i na stelama s područja Konjica (26, 27) i to vjerojatno u vezi sa širenjem kulta Dionisa u unutrašnjost rimske Dalmacije.[367] Naime, ono što se dogodilo u Ravenni, to je isto prisutno i na području Ljubuškog na stelama I st. n. e., da bi akroterijalne lavove na području Konjica na stelama II i III st. n. e. zamijenili prikazima delfina (26, 27, 34, 97).

Hipokampi

Na timpanonima stela tipa "B", pored delfina, u smislu akroterija, na stranama zabata susrećemo prikaze hipokampa (32, 33). Ovaj likovni prikaz nije mnogo prisutan na sepulkralnim spomenicima Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Nalazimo ga samo na uskom području Kiseljaka, i to na odlomku stele iz Gromiljaka (32) i na odlomku veoma slabo sačuvane stele iz Homolja (32).

Ikonografske predstave hipokampa mogu se, osim na sepulkralnim spomenicima, naći i u podnom mozaiku.[368] Međutim, više su poznati na nadgrobnim spomenicima, naročito na stelama.

Predstave hipokampa nalazimo na sepulkralnim spomenicima u svim oblastima Rimskog Carstva, pa su poznate i na stelama u susjednoj provinciji Panoniji i Noriku.[369] U ovim oblastima javljaju se na stelama iz početka II st. n. e.,[370] za razliku od delfina koji se javljaju već krajem I st. n. e.[371]

Likovni prikaz hipokampa na stelama, uz dekorativno, vjerojatno ima i simbolično značenje, koje se odnosi na vjeru u zagrobni život. Smatra se, uglavnom, htoničnim simbolom, a pripadao je Poseidonovoj pratnji.[372]

Međutim, ako je likovna pojava hipokampa više prisutna na nadgrobnim spomenicima Panonije i Norika nego u susjednoj provinciji Dalmaciji, onda je to kulturno-povijesna činjenica, koja nas može upućivati na kulturni upliv ili bliže odnose između ovih područja. Vjerojatno se radi o većem interesu Rimskog carstva za krajeve Kiseljaka u koje je naseljavalo stanovništvo s područja noričko-panonskog kulturnog kruga.[373] Odlomke stela (32, 33) s prikazima hipokampa u svojstvu akroterija datiramo prema stelama s područja Norika i Panonije u II st. n. e.[374]

Biljni motivi

Na stelama tipa "B", kao akroterijalne prikaze, susrećemo vegetabilne motive, koji ispunjavaju trokutaste prostore iznad zabata, a nalaze se unutar četvrtastog polja u kojem je reljefno izrađen timpanon. Ove likovne motive predstavljaju akantusovi listovi u vidu palmeta (25), polupalmeta (29), zatim polupalmete u kompoziciji s malom rozetom (30, 31) i šesterolisnate rozete u dvostrukom koncentričnom krugu (35, 36, 38).

Motiv akantusove palmete u svojstvu akroterija, a u tehnici reljefa, ispunjava cijeli prostor iznad zabata na steli iz Pazarića. Kao ukrasni akroterij motiv polupalmete nalazimo i na steli iz Hardomilja (29). Zanimljivu akroterijalnu likovnu pojavu vegetabilnog karaktera u kompoziciji polupalmete i male rozete s četiri lista iz koje raste pupoljak imamo na fragmentu stele koja pripada području Narone (28). Sličnu likovnu kompoziciju biljnog karaktera kao akroterijalni motiv imamo na steli iz Višnjice (30) i na području Japre (31). Analognost motiva u akroterijima između stele iz Višnjice i stele iz Japre upućuje na kulturne dodirne tačke između ova dva područja, što je već

[365] Na ovakvo razmišljanje navodi nas likovna situacija na Ekzekijinom peharu. Vidi Zaninović 1976, 261.

[366] Mansuelli 1967, 79 i 83; Tufi 1971, 136.

[367] O širenju ovog kulta u našim krajevima može se vidjeti na osnovi iznesene problematike koju je izložio Zaninović 1976, 262-263, a u doba rimske okupacije podignut hram Liberu na Humcu (Hoernes 1880, 39); CIL IIII 789-6363-8485; Imamović 1977, 160 i d., Br. 154 (Ljubuški).

[368] Paškvalin 1980, Hipokamp u podnom mozaiku terme u Putovićima kod Zenice.

[369] Schober, 1923, 165, 201; Hoffiler / Saria 1938, 33, 35-36; Pinterović 1978, 149.

[370] Schober 1923, 43, Abb. 35; 165.

[371] Schober 1923, 165, Abb. 9, 12, 13; Mansuelli 1967, 83.

[372] Pinterović 1958, 36.

[373] Vidi bilješku 53. Vjerojatno se radi o naseljavanju stanovništva sa područja Panonije poslije definitivne okupacije Dacije ili o rudarskoj djelatnosti na ovom području poznatom po ispiranju zlata i željezne rude.

[374] Schober 1923, 165; Mansuelli 1967, 79, 83.

rečeno, u vezi s konfrontirajućim likovnim prikazima rozeta u zabatima ovih stela.[375]

Na stelama s područja antičkih Japoda, akroterijalnu dekoraciju sačinjavaju šesterolisnate rozete izrađene u tehnici graviranja unutar koncentričnih krugova (35, 36, 38).

O simboličnom značenju rozeta koje zastupa I. Čremošnik već je rečeno, a isto tako je ukazano i na tehniku graviranja kao na lokalnu tradiciju Japoda.[376] Međutim, treba reći da su polupalmete kao akroterijalna dekoracija karakteristične za grčku nadgrobnu plastiku. One su se preko helenizma proširile dalje na rimsku sepulkralnu umjetnost, pa ih zato nalazimo širom rimskih provincija na stelama.[377] Dobro su poznate na stelama antičke Dalmacije, dok su ipak slabije zastupljene na stelama Norika, Panonije i Italije.[378] Međutim, za razliku od polupalmete, zanimljivo je spomenuti da je rozeta između dva akantusova lista, kao motiv koji ispunjava prostor zabata, manje prisutna u nadgrobnoj plastici Norika i Panonije, nego u oblastima Germanije i Dalmacije.[379]

Kao prvo treba konstatirati da na stelama tipa "B" polupalmete, kao akroterijalnu dekoraciju, imamo već u I, te u II st. n. e.,[380] a polupalmete u kompoziciji s drugim biljnim motivima u II st. n. e. (28, 30, 31).[381] Međutim, motiv ugraviranih šesterolisnatih rozeta u koncentričnim krugovima poznajemo na stelama od I do III st. n. e.[382]

4. Friz

Na stelama tipa "B" susrećemo likovni elemenat koji najčešće nazivamo frizom. Ovaj ornamentalni elemenat, za razliku od onih na stelama iz I st. n. e., nalazimo odmah ispod edikule, a iznad natpisa (30, 34). Likovni sadržaj ovih frizova je raznolik. Vrlo često su zastupljeni motivi vegetabilnog karaktera (30, 34).

Tako posve sigurno, iako na osnovi skromnih ostataka, stela iz Višnjice (30) ima dekorativni friz u vidu biljnog motiva koji je sličan akantusovim listovima. Ovaj motiv kao ukrasni friz poznajemo na stelama izvan našeg područja.[383] Međutim, za naše krajeve je poznatiji motiv bršljana (3, 15, 18, 95, 106).[384] Nalazimo ga kao ukrasni friz na odlomku stele iz Bosanske Crvice (34). Treba samo reći da je nešto zapaženiji u Podrinju (15, 18, 95, 106). Ovaj biljni motiv javlja se na stelama II i III st. n. e. (30, 34).[385]

5. Ukrasna bordura

Na stelama tipa "B" susrećemo ukrasne bordure. U našem primjeru nalazimo biljni motiv vinove loze. On uokviruje natpis na steli iz Pazarića (25).

Motiv vinove loze

Vegetabilni motiv vinove loze, koji u vidu ukrasne bordure uokviruje profilirani natpis, također je čest u sepulkralnoj antičkoj umjetnosti. Kao dekorativni elemenat posebno se ističe na sepulkralnim spomenicima Mezije[386] i Trakije.[387] Kod nas je nešto zapaženiji u krajevima Podrinja, a nalazimo ga na stelama centralne Bosne (19, 17).

Ovaj biljni motiv, u smislu kultnog atributa, pripada kultu Dionisa,[388] te na steli iz Pazarića (25), koja ulazi u centralno područje Bosne, izgleda da, osim ukrasnog karaktera, posjeduje izvjesnu religioznu simboliku. Možda motiv vinove loze na steli iz Pazarića (25) upućuje na kultnu opredijeljenost pokojnika, koji bi sudeći po ovom atributu trebao pripadati kultu Dionisa. Kultna simbolika vinove loze nastavlja se u

[375] Vidi bilješku 53. Također vidi i bilješke 77, 78, 79, 81, koje tretiraju pitanje likovne pojave hipokampa u krajevima Norika i Panonije gdje se javlja na stelama kao zapažen motiv.

[376] Sergejevski 1950, 78 i d.; Sergejevski 1965, 124 i d.; Čremošnik 1957, 221 i d.

[377] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XII, 169, Taf. XIII, 202 itd.; Tufi 1971, 140 i d.

[378] Tufi 1971, Tav. V, 2 i d.; Gergin 1924, 233, Sl. l; Suić 1950, 93, Tab. I, 1, 3, 4, (za Dalmaciju). Za Panoniju i Norik vidi: Hoffiller / Saria 1938; Schober 1923. Za Germaniju: Koepp 1925. Za provincije Daciju i Meziju: cit. djela Florescu i Dimitrov. Kod Tufi 1971, 141, bilj. 170, vidi iznesenu literaturu.

[379] Schober 1923, 164 (za Panoniju); Hoffiler / Saria 1938, No. 174, 185, 260, 410; Koepp 1925, Taf. III, 3, 4, VI, 1, VII, 1, 3, VIII, 1, 4, XIV, 1, XXII, 2, 5, 6, XXIII, 5, XXIV, 2, 4, 5, 6 (za Germaniju); Tufi 1971, Tav. V, 4, VI, 3, VII, 1; Suić 1970, 96 (Tab. II, 3), 116 (Tab. II, 2); Gergin 1924, 234, Sl. 1 (za Dalmaciju); Ferri 1933, Fig. 41.

[380] Vidi kataloške brojeve stela tipa "A" 4, 5, 6, 7, 9, 12, 21; Schober 1923, 165.

[381] Vidi kataloške brojeve stela 28, 30, 32 itd., a također treba pretpostaviti da je moguć i u I st. n. e. kao u Germaniji. Vidi cit. dj. Germania romana, Taf. I, 1; ili kataloški br. 31 ulomak iz Japre.

[382] Motiv koncentričnih krugova iz I-III st. n. e. poznat je na urnama s područja Japoda, pa se ovaj motiv može nalaziti ina stelama. Vidi: Sergejevski 1950, 64-65, Tab. VII, 2 (I. st. n. e.) i Tab. X, 1 (III st. n. e.); Čremošnik 1957b, 164-171, Sl. 9.

[383] Hoffiller / Saria 1938, No. 19, 373, 216; Tufi 1971, Tav. II, 1. Vjerojatno se kod navedenih stela radi o frizu sa sličnim ili analognim ornamentom.

[384] Hoffiler / Saria 1938, No. 53, 54 i d.; Dimitrov 1942, Tab. II, 7, XII, 42 i d. Na području sjeverne Bugarske (jednog dijela Mezije) javlja se više kao bordura. Čremošnik 1957b, 224 (za naše krajeve).

[385] Schober 1923, 167 (od I do III st. n. e.). U našim krajevima u II–III st. n. e. Vidi stele br. 30, 34 i njihovu dataciju.

[386] Ferri 1933, Fig. 13, 61, 102, 103, 105, 127, Sofia; Dimitrov 1942, 65 i d.; Zaninović 1976, 261 i d.

[387] Dimitrov 1942, 67 i d.; Zaninović 1976, 261 i d.

[388] Antički teatar 1979, 13-17, Br. 18, 10; Zaninović 1979, 263 i d.; Suić 1960, 95, 96; Sergejevski 1934a, 30, 22, 31.

kršćanstvu u kojem predstavlja centralni misterij najveće kršćanske dogme.[389]

Njezinu pojavu na steli iz Pazarića susrećemo krajem II i početkom III st. n. e.[390]

Varijante

Stele tipa "B", varijante A od elemenata arhitekture imaju samo zabat oponašajući na taj način edikulu. Na tim stelama susrećemo likovne prikaze od portreta pokojnika u edikulama (39), do rozeta (39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56), Meduza (41, 42) i srcolikog lista u sredini zabata (55), dok na krajnjim stranama timpanona kao akroterijalne prikaze nalazimo delfine (41, 42, 43, 44, 45) i polupalmete (46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 56). Od ukrasnih bordura prisutna je vinova loza (40) i bršljan (56). Ovi prikazi činili su likovni sadržaj i na stelama prethodnog tipa.

1. Likovni prikazi unutar edikula

Na stelama tipa "B", varijante A susrećemo samo jedno poprsje pokojnika u edikuli i to na steli iz Homolja (39) koja ima nišu-edikulu, a uvrstili smo je u varijantu A zato što nema izražene polustupove ili pilastre. Možda se sačuvala i kao nedovršena stela.

Portreti pokojnika

O likovnim karakteristikama bračnog para na steli iz Homolja (39), osim o pitanju nošnje, ne može se zbog slabe očuvanosti portreta mnogo reći. Možemo samo istaći da glavu žene karakterizira više trokutast oblik i naglašena brada. Također se može primjetiti, kao individualna karakteristika muškog portreta, da muškarac ima više četvrtasti oblik glave, a ne trokutast kao njegova žena.

Iako su slabo sačuvani detalji portreta bračnog para iz Homolja (39), čini nam se da u likovnom pogledu ipak možemo konstatirati da ovi portreti, s obzirom na različito oblikovanje glave, očituju tragove rimskog realističkog portreta koji je u rimskoj Dalmaciji bio prisutan do kraja II i početka III st. n. e.[391]

Krilata figura

Potrebno je spomenuti da na odlomku stele iz Gučje Gore (40), unutar uokvirenog i profiliranog polja, koje je obično bilo namijenjeno za potrebe pokojnika ili natpisa, imamo fragmentarni prikaz krilate figure. Ona nam, s obzirom na fragmentarnost, ne pruža dovoljno elemenata pomoću kojih bismo mogli identificirati ovaj fragmentarni reljef. Možda u reljefu krilate figure imamo prikaz genija smrti. Međutim, činjenica je da mi na sepulkralnim spomenicima nemamo pouzdanu ikonografsku predstavu jednog takvog prikaza osim krilatih erota. Ako bismo reljef krilate figure uporedili s ikonografskom predstavom erota na cipusima i sarkofazima, onda bismo mogli konstatirati da između likovnog prikaza na odlomku stele iz Gučje Gore (40) i erota na cipusima i sarkofazima ne postoje konfrontirajući elementi koji bi ovu krilatu figuru opredijelili u grupu likovnih prikaza erota.[392] Naime, svi likovni prikazi erota koje poznajemo na cipusima i sarkofazima imaju druge likovne crte. Kao prvo, uočavamo da se kosa na krilatoj figuri ne prikazuje kovrčasto kao kod erota, već u pramenovima. Oči ne djeluju blago i smireno, nego posjeduju veoma oštar pogled (40). Uočili smo, zatim, da krila nisu prikazana kao krila erota koja oponašaju krila ptica, već unutar oblika krila prepoznajemo biljni motiv, koji bi bio najbliži pinusu, odnosno šišarici.[393] A. Hoffer, koji je prvi objavio ovaj ulomak stele, misli da se na odlomku stele prikazuje Genije.[394] S ovom interpretacijom ne bismo se mogli složiti, u prvom redu zato jer se krilata figura nalazi u profiliranom polju uokvirenom ukrasnom bordurom vinove loze, a krila oponašaju biljni motiv šišarice. Ovi motivi predstavljaju atribute boga Dionisa.[395] Prema tome, identificiranje predstave krilate figure treba tražiti unutar repertoara Dionizijevih atributa.

Prepoznavanje krilate figure na odlomku stele iz Gučje Gore (40) treba tražiti između likovnog prikaza Meduze i teatralne maske.

Vjerojatni dokaz da bi u krilatoj figuri na steli iz Gučje Gore (40) imali predstavu krilate Meduze, svjedoče, izgleda, konfrontirajući prikazi krilatih Meduza iz doba helenizma.[396] Analognu predstavu vidimo u jednom metalnom nalazu iz kasnoantičkog doba u Vrdolju, te u sličnim nalazima u Muzeju Istre u Puli.[397]

[389] Leksikon 1979. s. v. vinova loza.

[390] Patek 1942, 100 i d., Taf. VIII, 14-18, IX, 7, 9, 10 itd.

[391] Sergejevski 1965, 126; Prijatelj 1952, 143-147.

[392] Uporedi likovne prikaze erota na našim cipusima, kataloški brojevi: 15, 35, 37a, 33b, 34c; Cambi 1960, Tab. IX, 1, X, 1, 2, XI, 1, XII, 1, 2, XIII, 1, 2, XIV, XV, 1, 2, XVI, 1, 2.

[393] Ferri 1933, Fig. 165; Intercisa I 1954, Taf. LXXIII, Fig. 8.

[394] Hoffer 1895, 51.

[395] Sergejevski 1934a, 21, Sl. 5, 6, 22, Sl. 8, 23, 30; Dimitrov 1942, 65, 67-70; Suić 1960, 96, Sl. 2, 3, 4; Antički teatar 1979, Sl. 86, 18, 8, 9; Zaninović 1976, 261 i d.

[396] Jurkić-Girardi 1970, 29, 32 i d., Tab. II, Sl. 1, 2.

[397] Jurkić-Girardi 1970, 32, Tab. II, Sl. 1, 2. Vjerojatno se radi o nevještom majstoru klesaru koji nije krila postavio naprijed na glavu Gorgone, već otraga, pa se dobiva predstava krilatog genija. Zanimljivo je spomenuti da se način prikazivanja kose i glave podudara s kosom i prikazom na reljefu božice Epone iz Koprana u Dalmaciji. Ratković 1960, 133, Sl. 1; Anđelić 1975, 106-107 (srebrena pločica Gorgone).

S obzirom na spomenute ikonografske okolnosti ostaje još da ova likovna predstava može predstavljati i teatralnu masku,[398] što bi je u kultnom pogledu uvrštavalo među Dionizijeve atribute. Ovoj konstataciji, kako je rečeno, ide u prilog i ukrasna bordura vinove loze koja okružuje ovu figuru, a u tom smislu i prikazana krila koja, isto tako, izgleda upućuju na motiv pinusa. Tako bi na kraju ostale dvije mogućnosti, da fragmentirana krilata figura može predstavljati krilatu Meduzu ili masku. Koja je mogućnost vjerojatnija teško se opredijeliti, iako na stelama nalazimo brojne predstave Meduza i maski, ali ni jednu u ovakvoj likovnoj kompoziciji.[399]

2. Likovni prikazi u zabatima

Poznato je da u zabatima stela nalazimo različite likovne motive od kojih nas neki upućuju na religioznost antičkog čovjeka. U tom smislu imamo likovni prikaz Meduze (41, 42?), različite oblike motiva rozeta (39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53), te motiv srcolikog lista (55).

Meduza

Činjenica je da u zabatima velikog broja stela susrećemo likovne prikaze Meduza.[400] Međutim, isto tako je poznato da na stelama nalazimo i likovne predstave teatralnih maski.[401] Tako u zabatu stele iz Homolja (42) imamo likovni prikaz glave za koju se teško opredijeliti da li predstavlja Meduzu ili masku. Ovakva kako se prikazuje, izgleda da je bliža maski.[402]

Likovne predstave maski u zabatima stela sigurno još uvijek nose kultni karakter koji se odnosi na svečanosti boga Dionisa.[403] Prema tome, ako ove maske vode porijeklo sa svečanosti Dionisova kulta, onda bi one na ovim sepulkralnim spomenicima opredjeljivale kultnu pripadnost pokojnika.

Rozete

U zabatima stela varijante A tipa "B", nalazimo rozete koje se očituju u nekoliko varijanti. Jednu varijantu toga motiva nalazimo u sredini zabata stele iz Homolja (39), gdje se rozeta očituje kao rascvjetana ruža između dva pupoljka koja s rozetom ispunjavaju prostor timpanona (39). U ovu varijantu ulaze prikazi rozete u zabatima stela iz Trebimlja (52) i Mogorjela (53). Najbliži motiv rozeti sa zabata stele iz Homolja (39) imamo u motivu rozete na steli iz Mogorjela (53) na kojoj se prikazuje višelisnata rozeta, koja zajedno s dva biljna motiva u obliku grančice ispunjava prostor zabata.

Na steli iz Trebimlja (52) nalazi se rozeta u sredini zabata ukomponirana s višebrojnim listovima koji pokrivaju površinu timpanona. Jedna primitivnije izrađena rozeta, zajedno s nekim dekorativnim urezima, ispunjava prostor zabata na steli iz Tasovčića (54). Rozeta se prikazuje kao na vitlu.

Posebnu varijantu čine rozete sa zabata stela iz Gučje Gore (40), Lisičića (43, 44, 45), Proboja (46), Divičana (48), Doboja (47), Dubrave (49), Biljače (51) i Gornjeg Vakufa (56).

Po načinu prikazivanja, kao varijantu, odvojili bismo rozetu s odlomka stele iz Gučje Gore (40). Ova rozeta se sastoji od središnjeg pupoljka i šest izvijenih listova koji dočaravaju rascvjetani cvijet. Ovom tipu, čini se, pripadaju motivi rozeta sa ulomka stele iz Proboja (46) i sa zabata odlomka stele iz Dubrave (49), iako se dobiva utisak da se radi samo četverolisnatim rozetama.

Zanimljivu varijantu rozeta pruža stela iz Gornjeg Vakufa (56). Nju u prvom redu karakterizira motiv četverolisnate rozete od kojih se gornja rozeta ne nalazi u zabatu stele, nego donja. Ova se zanimljivost očituje u strukturalnoj kompoziciji stele. Naime, na steli iz Gornjeg Vakufa imamo dvije rozete, što nije pojava na ostalim stelama iz rimskog doba. To se odnosi na stele s dvostrukim zabatom. Analogan primjer nalazimo na steli iz Založja koja ima dvostruki zabat jedan iznad drugog (36). Ovu pojavu susrećemo u Panoniji (Poetovio) i Galiji.[404]

U odvojenu varijantu ubrajamo rozetu sa zabata stela iz Vrbice (50) i Doboja (47) koja se prikazuje u vijencu. Ovaj motiv rozete veže nas za krajeve Podrinja, odnosno Panonije i Mezije.[405]

Drugu grupu rozeta susrećemo u zabatima stela s područja Konjica u Donjem Selu (43), te Lisičićima (44, 45). Ovu grupu karakterizira šesterolisnata rozeta, čiji listovi nisu međusobno povezani kao kod tipa rozete u zabatu stele iz Gučje Gore (40). Motiv šesterolisnate rozete poznat je na sepulkralnim spomenicima

[398] Prikaz teatralnih maski na sepulkralnim spomenicima, vidi Teatar na tlu Jugoslavije, 27 i d., te Sl. 181 do 457.

[399] Vidi bilješku 106, zatim: Tufi 1971, 133-134; Jurkić-Girardi 1970, 29 i d.

[400] Vidi bilješke koje govore o pitanju Meduza: 104, 105, 106 i 107.

[401] Vidi u Teatar na tlu Jugoslavije sepulkralne spomenike na kojima se prikazuju teatralne maske: Antički teatar 1979, 448-457, te 188a, b.

[402] Uporedi masku na steli iz Homolja s maskom na sepulkralnim spomenicima objavljenim u: Antički teatar 1979, 27 i d., Sl. 448-457, 188a, b.

[403] Antički teatar 1979, 27.

[404] Schober 1923, 134, Abb. 154; Espérandieu, 1907–1966, 234, No. 5694.

[405] Schober 1923, 51, Abb. 46, 51, 58 itd., Pannonia; Ferri 1933, Fig. 21, 17; Dimitrov 1942, 73, Tab. I, 1, 3 itd.

s područja Japoda, samo je na njima ugraviran unutar koncentričnog kruga (35, 36, 37, 38).

Na steli s grčkim natpisom iz Biljače (51) imamo, izgleda, jednu od grčkih varijanti rozeta, koja je zastupljena na grčkim stelama iz doba helenizma. Rozeta se očituje u obliku diska bez listova.[406]

Na osnovi ovih uočavanja možemo reći da ove varijante ili tipovi rozeta ukazuju na kamenoklesarske radionice u pojedinim krajevima koje su izrađivale sepulkralne spomenike samostalno ili pod uticajem kamenoklesarskih radionica većih urbanih sredina u kojima se još uvijek osjećala tradicija sepulkralne helenističke umjetnosti.

Motiv srcolikog lista

Zanimljivo je spomenuti da poznati motiv rozete sa zabata stele iz Fatnice (55) zamjenjuje biljni motiv srcolikog lista koji podsjeća na list bršljana.

S obzirom na položaj i mjesto bršljanovog lista, zaključujemo da motiv bršljana, uz dekorativno, ima najvjerojatnije i simboličko značenje, koje se odnosi na religiju ili na kult kome je pripadao pokojnik. Zato istraživači antičkih kultova motiv bršljana kao atribut pripisuju Dionisijevu kultu.[407] Ovaj kultni i dekorativni biljni motiv poznat je na sepulkralnim spomenicima istočne (15, 18, 34, 95, 106 i cipusi 23, 26), a manje u kraju središnje Bosne (3). Čest je na nadgrobnim spomenicima Makedonije[408] i u krajevima Galije.[409]

Pojavu bršljana na sepulkralnim spomenicima, što je već rečeno, I. Čremošnik u našim krajevima pripisuje keltskom etničkom elementu.[410] Međutim, ako na steli iz Fatnice, s izuzetkom Taharis (55), nalazimo ilirsku onomastiku,[411] a ne keltsku, onda nas takva onomastička konstelacija upućuje na zaključak da ovaj biljni motiv ili kultni atribut u našim krajevima prihvataju isto tako i Iliri, te ne može ukazivati samo na prisustvo Kelta u našim krajevima, nego bršljan, kao atribut Dionisa, govori da je kult Dionisa bio prihvaćen i među Ilirima.

3. Akroterija

U akroterijalne prikaze ubrajamo likovne predstave koje po svom položaju i mjestu zauzimaju prostor na krajnim stranama zabata. Na tim prostorima susrećemo likovne prikaze delfina (40, 43, 44, 45), polupalmete (46, 47, 48, 49, 52, 53, 56), te jedan primjer posvetne nadgrobne formule DM (55).

Delfini

Likovnu pojavu delfina, kao akroterijalnih motiva, nalazimo na stelama s područja Konjica u Lisičićima (44, 45), Donjem Selu (43) i u Homolju (42) kod Kiseljaka. O likovnoj manifestaciji delfina na stelama već je bilo govora.[412] Međutim, ipak treba konstatirati da je ikonografska pojava delfina u kraju Konjica na sepulkralnim spomenicima posebno zapažena, te bi je trebalo povezati sa širenjem nekog kulta u čijim bi stelama trebalo gledati pristaše toga kulta. Uz simbolično, isto tako, ne bi se moglo isključiti ni dekorativno značenje ovih prikaza.[413]

Po likovnim karakteristikama delfina ne može se zanemariti ni prisustvo kamenoklesarske radionice u kraju Konjica koja je morala djelovati na širem planu, na što bi upućivala stela iz Homolja (42) s veoma analognim prikazom delfina i cjelokupnom izradom stele, tj. osjeća se ruka jednog majstora koji je radio po određenom predlošku.

Polupalmete

Likovni motivi polupalmeta, kao akroterijalni dekor, čest je na stelama i korišten je u antičkoj umjetnosti uopće, a naročito u arhitekturi.[414]

Ukrasne akroterijalne motive polupalmeta imamo na stelama iz Proboja (46), Doboja (47), Divičana (48), Dubrava (49), Trebimlje (52), Mogorjela (53), Tasovčića (54) i Gornjeg Vakufa (56).

Akroterijalni motivi polupalmeta ne prikazuju se uvijek jednako. Tako, u pogledu izrade, imamo bolji (46) i slabiji kvalitet (48, 54, 56), više reljefno (46, 49, 53) ili šematizirano (47, 48). Akroterijalni motivi nisu jednaki ni u načinu prikazivanja. Uočavamo, naime, da postoje složeniji i jednostavniji načini prikazivanja ovih motiva.

[406] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XII, 157, 178, XIII, 183, 185, 193 itd.

[407] Dimitrov 1942, 67 i d.; Čremošnik 1957, 224.

[408] Čremošnik 1957, 224. Ovdje se iznosi osnovna literatura o nalazima stela, odnosno sepulkralnih spomenika s prikazom bršljana.

[409] Čremošnik 1957, 224. I ovdje se iznosi literatura koja ukazuje na bršljan na sepulkralnim spomenicima s područja Galije i Španije.

[410] Čremošnik 1957, 225 i d. Istorijska dokumentacija 230 i d.

[411] Da su na steli iz Fatnice prisutna ilirska imena (onomastika) nalazimo kod slijedećih autora koji su se bavili ovim pitanjem; Mayer 1957, s. v. Tattaris (CIL III 12800), s. v. Veneti i Venetus; Rendić-Miočević 1948, 32c; Katičić 1964, 16 (temus, Annaeus) jugoistočno jezgreno područje, Bato, 28 (Batta) spada među nekeltska imena. Među imenima koja bi pripadala keltskom imenskom krugu u iznesenim popisima ne nalazimo ime Tattaris, kao ni Veneti (Venetus). Alföldy 1969, 306 (Tattaris, Temus), 163 (Bato) i 150 (Annaeus).

[412] Vidi prethodne bilješke koje ukazuju na literaturu koja govori o pojavi delfina na stelama (s. v. delfini), 65 i dalje.

[413] Vidi prethodne bilješke koje govore o pitanju likovne predstave delfina na stelama (s. v. delfini), 65 i dalje.

[414] O tome najbolje svjedoče stele u obliku edikule. Vidi kataloške brojeve stela tipa "A" 4, 5, 6, 7, 9, 12 i d.

Složene akroterijalne polupalmete imamo na odlomku stele iz Dubrave (49). Akroteriji se sastoje od reljefnih polupalmeta s voluticom i malom rozetom na krajevima. Oni se odvajaju od drugih likovnih kompozicija biljnog karaktera koje se sastoje od dvije rozete i dva akantusova lista, po jedan položen na katete zabata, ispunjavajući tako prostor između akroterija i zabata (49). Ovako složen i proširen akroterijalni motiv spada među rjeđe akroterijalne dekorativne motive.

Među složene akroterijalne biljne motive spada i motiv polupalmeta s dodatkom srcolikog lista na steli iz Trebimlja (52). Ovaj list pripada bršljanu. Složenu likovnu kompoziciju akroterijalnih motiva poznajemo na steli iz Mogorjela (53). Ovdje, uz polupalmete, na stranama zabata nalazimo po jednu položenu šišaricu, pšenični ili ječmeni klas, što je teško pouzdano identificirati. Ovaj motiv ima vjerojatno religioznu simboliku koja bi govorila o kultnoj pripadnosti pokojnika, čiju opredijeljenost ne možemo sigurno iznijeti, jer ne raspoznajemo pouzdano atribut.

Drugu kategoriju polupalmeta kao akroterijalnih motiva čine prikazi polupalmeta koje se nisu nalazile u sklopu nekih atributa, nego same, ukrašavajući krajeve zabata stele. Te akroterijalne ukrase imamo na stelama iz Proboja (46), Doboja (47), Divičana (48), Tasovčića (54) i Gornjeg Vakufa (56)

Bolji rad predstavljaju polupalmete na odlomku stele iz Proboja (46), slabiji na ulomku stele iz Gornjeg Vakufa (56), a još slabiji rad imamo na steli iz Doboja (47), jer su ovdje polupalmete samo ugravirane. Najslabija izrada polupalmeta očituje se na steli iz Tasovčića (54) na kojoj imamo čistu šematizaciju.

Ovako izneseni akroterijalni motivi, bez daljnjega, upućuju na kvalitet pojedinih majstora klesara i vjerojatno na vrijeme kada nastaju ove ostale.

Zanimljivo je spomenuti da složeni akroterijalni motivi pripadaju području Narone, na kojem djeluju vrsniji kamenoklesarski majstori (49, 52, 53), dok polupalmete slabije izrade ukazuju na lošije majstore, odnosno radionice koje se nalaze u unutrašnjim krajevima antičke Dalmacije (47, 48, 56). Međutim, treba istaknuti i dosta slab rad ovih motiva na steli iz Tasovčića (54), što iznenađuje, jer se nalazi na distriktu Narone na kojem su djelovale klesarske radionice s boljim majstorima. Ova pojava, upravo, upućuje na pad kvaliteta u klesarskoj djelatnosti i umjetnosti uopće, a to se javlja u kasnoantičkom periodu III i IV st. n. e.[415]

Treba reći da polupalmeta, kao ukrasni motiv, pripada sakralnoj arhitekturi Grčke, odakle preko helenizma dolazi u Rim, gdje je kao ukrasni elemenat arhitekture susrećemo na stelama u obliku edikule.[416]

Uočeno je da među složenim akroterijalnim motivima u formi polupalmeta nalazimo kultne atribute, kao što je list bršljana (52) koji bi upućivao na kult Dionisa, pa bi na osnovi toga mogli pretpostaviti da je pokojnik Aplius pripadao tom kultu, koji je imao pristaša među stanovništvom na području Narone.[417]

Polupalmete kao ukrasni motivi akroterijalnog karaktera javljaju se istovremeno na stelama arhitektonskog oblika u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba, pa ih zato susrećemo i na stelama varijante A tipa "B" od II do IV st. n. e.[418]

Konsekrativna formula DM

Nije rijetka pojava da se konsekrativna formula D(is) M(anibus) izbacuje iz natpisnog polja u kutove iznad strana zabata ili na prostore iznad samog natpisa. Ovu pojavu epigrafskog karaktera poznajemo na steli iz Fatnice (55). Poznata je i na stelama Ravenne.[419] Izbacivanje ove formule izvan natpisnog polja poznato je na sarkofazima Salone,[420] a u zaleđu Salone na jednom akroteriju sarkofaga iz Crvenice (Sa 5).

Pojava izbacivanja posvetne nadgrobne formule D(is) M(anibus) obično se tumači slabljenjem značenja pod uticajem kršćanstva.[421] Međutim, u našem primjeru možemo imati samo isticanje ove formule i njezinog značenja, jer stela datira u II i III st. n. e., kada se u ovim krajevima ne može još govoriti o većem uticaju kršćanstva.[422] Izbacivanje formule D(is) M(anibus) može se odnositi samo na sarkofage, kao nosioca ritusa inhumacije, koji također zagovara kršćanstvo.[423] Prema tome, izbacivanjem posvetne formule DM na prostore akroterija ističe se prije njezino konsekrativno sepulkralno značenje nego slabljenje toga značenja, o čemu govori i list bršljana, atribut Dionisa, u zabatu iste stele.

[415] Rendić-Miočević 1957, 156 i d.; Cambi 1975, 227, 231; Wilkes 1969, Tab. 33.

[416] Usp. Kieseritzky / Watzinger 1909, Fig. 202 i d.; Tufi 1971, 115.

[417] Čremošnik 1957, 224 i d.; Dimitrov, 1942, 65, 67 i d.; Imamović 1977, 160 i d.

[418] Patsch 1914, 164, Sl. 31; Zaninović 1967, 67.

[419] Mansuelli 1967, Fig. 91, No. 79.

[420] Tufi 1971, Tav. VIII, 1, 2, 4; Tav. XIII, 2; Cambi 1975, 301.

[421] Cambi 1975, 300, 301. Vidi bilješke kod ovog autora 191 i 192.

[422] Cambi 1975, 17 i d., te vidi bilješku 53 koja govori o salonitanskoj općini koja nije bila tako jaka u III st. n. e. , pa iz tih razloga nije mogla imati ni veći uticaj.

[423] Cambi 1975, 17-18. Kod istog autora vidi bilješku 53.

4. Ukrasna bordura

Na ovim stelama susrećemo bordure koje ukrašavaju natpisna polja. Dekorativni motiv je vinova loza, a nalazi se na ulomku stele iz Gučje Gore (40). Ovaj motiv okružuje likovnu predstavu, a vjerojatno ukrašava i natpisno polje. Već je rečeno da je dobro poznat na nadgrobnim spomenicima Bosne i Hercegovine u rimsko doba u krajevima istočne (C. 6, 9, 14a, 14b, 16, 32, 39, 47, 49), centralne i drugih krajeva Bosne (C. 33a, S. 17, 19, 25, 49; Sa. 3a, 7; U. 4). Isto tako smo rekli da je vinova loza kultni atribut boga Dionisa, pa bi prisustvo ovog motiva na stelama, uz dekorativno značenje, upućivalo na to da je pokojnik pripadao ovom kultu. Međutim, ovo razmišljanje se ne može odnositi sasvim pouzdano i na stele III i IV st. n. e., jer se simbolika ovog motiva u to doba vjerojatno izgubila na sepulkralnim spomenicima, pa je od kultne simbolike ostalo samo dekorativno značenje, dok u kršćanstvu, opet, dobija centralno kultno mjesto.[424]

5. Prikaz ascije

Ispod natpisa, a unutar profiliranog natpisnog polja, imamo na steli iz Vranjeva Sela (22) i Trebimlja (52) likovni prikaz ascije. Mnogo se raspravljalo o pojavi ascije na rimskim sepulkralnim spomenicima. Od naših arheologa spomenut ćemo F. Bulića i B. Gabričevića.[425] Za ove stele treba reći da posjeduju samo predstavu ascije, a ne i dedikativnu formulu "sub ascia dedicare".

Za stele s prikazom ascije i formule "sub ascia dedicare" na području Dalmacije potrebno je istaknuti da su ove stele od strane tzv. materijalista i idealista smatrane kao najstarije, a područje Dalmacije smatrano središtem odakle se širio ovaj prikaz u zapadne provincije Carstva.[426] Ova pojava čini se da je najviše vezana za obalski pojas, a prema unutrašnjosti je veoma rijetka. Jedini primjer imamo na ulomku stele iz Putičeva.[427] U vezi s pojavom ascije i formule "sub ascia dedicare" treba iznijeti zapažanje da se javlja samo na stelama bez portreta (22, 52, 108), a na stelama s portretima nije zapažena.

Pojavu ascije na spomenicima Dalmacije poznati istraživači pripisivali su vojnicima orijentalnog porijekla.[428] O porijeklu ascije poznato je mišljenje F. Bulića. On je, naime, pojavu ascije u Dalmaciji vezao za keltsku okupaciju Ilirika, pripisujući joj keltsku religioznu simboliku.[429] Međutim, u smislu njezine simbolike izrečeno je nekoliko mišljenja. Tako Mazzochi zastupa mišljenje da likovna pojava ascije ili spomenuta formula označava posvetu novog groba koji nije do tada bio upotrebljen.[430] F. Cumont je smatrao apotropejskim simbolom.[431] Materijalisti asciju na nadgrobnim spomenicima smatraju samo kao alat koji je služio za izgradnju groba.[432] Za neke, opet, predstavlja ritualni čin utemeljenja groba ili religiozne posvete koja stavlja grob pod zaštitu božanstva.[433] Spiritualisti u asciji, opet, vide religiozni simbol koji se odnosi na besmrtnost duše.[434] Jedan među njima, Carcopino, ide i dalje, pa drži da se putem antičkog sinkretizma ascija razvila u kršćanski simbol.[435] Prema Vischeru je posveta "sub ascia" sredstvo da se osigura mjesto groba za pojedinca ili za obitelj.[436]

Za nas zanimljivu interpretaciju o asciji i o deprekativnoj formuli "sub ascia dedicare" pruža B. Gabričević. On, na osnovi analize glagola deasciare i exacislare, pokušava baciti više svjetla na značenje ascije i ove formule. Tako B. Gabričević analizom ovih glagola iznosi da je glagol deasciare izvađen iz imenice ascia, a glagol exacisclare iz deminutivnog oblika asci-asculus.[437] Na osnovi ove analize B. Gabričević dolazi do objašnjenja koje ide u prilog materijalistima za koje je ascija samo alat u svrhu izrade spomenika – groba. Međutim, njegov drugi rezultat na osnovi ove analize je moralno-pravnog aspekta, odnosno pravo vlasništva nad grobom.[438] To znači da, osim materijalne strane koje pretpostavlja izradu groba, govori istovremeno o simboličnom značenju ascije i same formule, opominjući na prekogrobne konsekvence, koje bi, vrijeđajući ius sepulchri, bile štetne za pokojnika, legalnog vlasnika groba. Drugim riječima, ascia i formula "sub ascia dedicare" imaju značenje violacije groba, pa bi se izjednačavala u značenju poznate formule nadgrob-

[424] Leksikon ikonografije, Zagreb, 1979, 585, s. v. vino – vinova loza.

[425] Gabričević 1959, 299-310, ovdje sabrana i ostala literatura; Bulić 1903, 166-168.

[426] Gabričević 1959, 300 i d.

[427] U Zavičajnom muzeju u Travniku čuva se ulomak nadgrobnog spomenika s donjim dijelom natpisa na kojem je sačuvana formula "sub ascia dedicare". Natpis je neobjelodanjen.

[428] Tufi 1971, 142.

[429] Gabričević 1959, 301.

[430] Usp. kod Tufi 1971, 142.

[431] Gabričević 1959, 299.

[432] Gabričević 1959, 300.

[433] Ibid.

[434] Ibid.

[435] Gabričević 1959, 300.

[436] Tufi 1971, 142.

[437] Gabričević 1959, 305.

[438] Gabričević 1959, 305.

nog karaktera H(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equatur).[439]

Prema historijsko-epigrafskim elementima za datiranje, ascije na sepulkralnim spomenicima s područja Bosne i Hercegovine nalazimo u II i III st. n. e.[440]

3.3. Onomastika

Natpis na steli iz Pazarića (25) sačuvao je ime pokojnice Aur(elia) Amurciana, žena dedikanta T(itus) AUR(elius) Saturninus. Kognomen dedikanta Saturninus je poznat u Africi i u keltskim provincijama.[441] Za ovo ime saznaje se u rimskoj Dalmaciji kasnije.[442] I kognomen Amurciana nije poznat u Dalmaciji.[443] Iz ovih podataka može se vidjeti da spomenuta kognomina ne pripadaju epihorskom stanovništvu, nego doseljenicima, vjerojatno iz keltskih pokrajina.

Na steli iz Ostrošca (26), uz sačuvano ime pokojnika i pokojnice Aeli(us) Rufus et Tattuia, nalazimo i ime sina dedikanta p(ublius) Ael(ius) Verus koji ovu stelu podiže svojim roditeljima. Kao kognomen Rufus je poznat svuda, naročito u Italiji i Španiji.[444] Također je poznat i u Dalmaciji, i to među domaćim stanovništvom. [445] Da je Rufus domorodački kognomen, čini se da na to upućuje i ime njegove žene Tattuije, koje je ilirskog porijekla.[446] Tako bismo u ovim imenima imali romanizirane Ilire. Onda bi i kognomen Verus morao pripadati domaćem stanovništvu, iako je naročito raširen u Italiji i keltskim provincijama, jer ga u Dalmaciji nalazimo unutar domorodačkog onomastikona.[447]

Natpis na steli iz Hardomilja (29) predstavlja vojničku stelu. Sačuvala je ime vojnika Dasius (Dassius) Bastarni f(ilius) Maezeus, te ime dedikanta Valerius Maximinus. Pokojnik u natpisu ističe da je Mezejac, pa bi prema tim okolnostima Dasius trebao pripadati ilirskom ili panonskom krugu imena, dok bi Valerius Maximinus mogao odgovarati drugoj etničkoj skupini imena, možda i keltskoj.[448]

Na natpisu odlomka stele iz Višnjice (30) susrećemo ime pokojnika M(a)n(lius) Pontius Valens i dedikanta Iulia Itache. U onomastici pokojnika javlja se Manlius kao prenomen. Poznat je u Italiji, posebno u Ostiji (Ostia).[449] G. Alföldy ga je uvrstio među gentilna imena. Pontius je u Dalmaciji poznat kao gentilno ime i to među italskim obiteljima.[450] Kognomen Valens može očitovati ime domaćeg porijekla,[451] ali prema iznesenom radi se vjerojatno o italskom karakteru imena u antičkom naselju u današnjoj Višnjici.[452] Izgleda da na to upućije ime Iulia Itache koje je poznato u Italiji.[453]

Natpis na steli iz Brekavice (35) sačuvao je ime veterana i njegove žene dedikanta. To su L(ucius) Lentidius Saturninus et Ul(pia) Crispina. Lentidius je gentilno ime poznato u Rimu, a u Dalmaciji ga nosi vojnik iz Moesije inferior.[454] Međutim, kognomen Saturninus vrlo vjerojatno pripada keltskoj onomastici,[455] dok je kognomen Crispina poznat u Italiji i u keltskim provincijama, pa bi oboje upućivalo na keltsku onomastiku.[456]

Iz Založja (36) imamo stelu na čijem natpisu nalazimo sačuvano ime pokojnika Q(uintus) Valerius Valerianus Probi f(ilius). Gentilno ime Valerius, kao i kognomen Valerianus, je raširen po sjevernoj Italiji, dok se Valerius susreće u Galiji, Panoniji i Daciji.[457] Poznati su i među imenima kršćana.[458] U svakom slučaju vjerojatno se radi o doseljenicima, i to iz krajeva koje nazivamo keltskim provincijama.

Iz Golubića imamo dvije stele s natpisima. Jednu predstavlja ulomak (37) s imenom C(aius) Iul(ius) Celeri, a druga (38) je čitava s imenom Aur(elius) Ursus.

Na fragmentu stele (37) gentilno ime Iulius i kognomen Celer svjedoče da se radi o doseljeniku italskog porijekla,[459] dok je kognomen Ursus bio naročito raširen u keltskim područjima, a u Dalmaciji je kasnijom tvorbom imena bio poznat i među domaćim stanovništvom.[460]

---

[439] Cambi 1975, 324 i d.

[440] Na II st. n. e. upućuje prenomen P(ublius) i gentilno ime Aelius (52), dok na steli iz Vranjeva Sela (22) prenomen M(arcus) i gentilicij Ulpius, a na III st. gentilno ime Aurelius sačuvan na spomenutom ulomku stele iz Putičeva. Vidi u vezi s ovim poglavlje o povijesno-epigrafskim elementima za datiranje spomenika.

[441] Alföldy 1969, 288.

[442] Alföldy 1969, 288.

[443] Alföldy 1969, 148.

[444] Alföldy 1969, 283 i d.

[445] Alföldy, 1969, 283.

[446] Među ilirska imena Tattuia ubrajaju Rendić-Miočević 1948, 49; Mayer 1957, 330, dok ovo ime ne nabraja ni u ilirsko ni u keltsko: Katičić 1965, 74-76. Međutim, kao ilirsko ga spominje Alföldy 1969, 306.

[447] Mislim da u ovom kraju (Konjic) treba računati na sklapanje braka doseljeničkog stanovništva s domaćim autohtonim stanovništvom.

[448] Alföldy 1969, 185; s. v. Valerius (gen.), 131, te Valerius kao kognomen, 321.

[449] Alföldy 1969, 97 (kao gentilno ime).

[450] Alföldy 1969, 112.

[451] Alföldy 1969, 318-319, Valens Varro(nis), princeps Dezitijata.

[452] Alföldy 1969, 112.

[453] Alföldy 1969, 223.

[454] Alföldy 1969, 93.

[455] Alföldy 1969, 228.

[456] Alföldy 1969, 228.

[457] Alföldy 1969, 321.

[458] Vidi bilješku 165.

[459] Alföldy 1969, 173.

[460] Alföldy 1969, 318.

S područja Konjica tri stele imaju sačuvane natpise s imenima pokojnika i dedikanta. Na fragmentu stele iz Donjeg Sela (43) imamo ime sina T(itus) Aur(elius) Nepos i žene Aur(elia) Ursina koji podižu spomenik veteranu T(itus) Aur(elius) Carvus. Natpis na steli iz Lisičića (44) sačuvao je ime pokojnika Posaulio Iaci (Iacus) f(ilius), a natpis druge stele iz Lisičića (45) ime T(itus) Aur(elius) Boio i T(itus) Aur(elius) Laiscus.

U natpisu stele iz Donjeg Sela (43) imamo kognomen Titus koji se javlja kao prenomen. Raširen je među Keltima, a u Dalmaciji kod domaćeg stanovništva među Delmatima.[461] Kognomen Nepos je naročito poznat u Italiji i Dalmaciji među Delmatima,[462] dok Carvus izgleda pripada ilirskom onomastičkom krugu imena,[463] a Ursina keltskom (Norik).[464] U Dalmaciji je poznat u Saloni.[465]

Mayer drži da ime Posauli(j)o (44) pripada ilirskom onomastikonu,[466] dok za kognomen Boio drži da je keltskog porijekla.[467] Inače je poznat u Noriku.[468]

Kod Krahea i Mayera kognomen Laiscus spada među ilirska imena.[469]

Natpis na steli iz Doboja (47) sačuvao je ime veterana coh. I Belg C(aius) Iulius Maximus i žene Avil(l)ia Amabilia (Amavilia). Ime Amabilis je svuda poznato, a naročito u keltskim krajevima.[470] Gentilno ime Iulius posebno je poznato u galsko-germanskim područjima, dok se kognomen Maximus, iako svuda raširen, u krajevima Dalmacije nalazi među epihorskim stanovništvom.[471] Iz ovog se može zaključiti da se radi o koloniziranom veteranu iz krajeva naseljenih Keltima.

Na natpisu stele iz Dubrava (49) susrećemo ime pokojnika C(aius) Fresius Valentinus. Veteran je, a služio je u coh. II mil. (delm.). S obzirom na rijetkost gentilnog imena, a s druge strane veoma raširenog kognomena, veteran Fresius Valentinus pripada najvjerojatnije italskom stanovništvu u naronitanskom kraju.[472]

Stela iz Trebimlja (52) unutar natpisa ima sačuvano ime pokojnika P(ublius) A(p)lius Pe... i dedikanta stele P(ublius) Aplius Annius. Kod pokojnika i dedikanta imamo sačuvan gentilicij Aplius, dok nemamo sačuvan kognomen kod pokojnika, a imamo kod dedikanta, i to Annius. G. Alföldy gentilno ime Aplius ubraja među ilirska imena, a Mayer među ilirska kognomina,[473] dok se Annius ubraja među ilirska, venetska i keltska kognomina.[474] U antičkom Diluntumu (Stolac) ovo ime najvjerojatnije pripada plemenu Daorsa.

U natpisu stele iz Mogorjela (53) nalazimo onomastikon pokojnika Am(a)erimmus Genus (?) i dedikanta Restutianus et Caliste (Calistus). Imena upućuju na italsko porijeklo pokojnika i dedikanta.[475] S ovog područja imamo i drugu stelu čiji je natpis sačuvao ime pokojnika Iulius Ursus i dedikanta Atilia Hermetilla (54). Atilia je kao gentilno ime često i svuda raširena.[476] U Dalmaciji ga nalazimo među italskim porodicama,[477] dok je, što je veoma zanimljivo, kognomen Hermetilla poznat samo na natpisu stele iz Tasovčića (54). Pokojnika i dedikanta treba smatrati doseljenim Italcima.

Natpis na steli iz Fatnice (55) očituje, izgleda, ilirsku onomastiku. Naime, Krahe i Mayer ime Tattaris ubrajaju mađu ilirska imena.[478] Venetus je poznato u gornjoj Italiji.[479] Poznato je također u Liburniji i drugim ilirskim oblastima.[480] I Tamus spada među ilirska imena, a isto tako i Anneus.[481] Među ova imena ubrajamo Bato i Annaeia.[482]

Prema iznesenom pregledu imena pokojnika i dedikanata, dobiva se utisak da je među domaćim stanovništvom bilo najviše doseljenika iz sjeverozapad-

[461] Alföldy 1969, 212-313; Rendić-Miočević 1964, 102 i d. /T. Fl(avius) Blodi f(ilius) ili T(itus) F(lavius) Valens Verro(nis) itd.; Mayer 1957, 340.
[462] Alföldy 1969, 251.
[463] Alföldy 1969, 172.
[464] Alföldy 1969, 317.
[465] Vidi prethodnu bilješku 172.
[466] Mayer 1957, 278; Alföldy 1969, 269, preuzima od Mayera.
[467] Mayer 1957, 91; Alföldy 1969, 166.
[468] Vidi prethodnu bilješku 175.
[469] Vidi kod Alföldy 1969, 227.
[470] Alföldy 1969, 146.
[471] Alföldy 1969, 242-245.
[472] Alföldy 1969, 86 (među gentilnim imenima); Isti autor (Valentinus), 320.
[473] Alföldy 1969, 60. Vidi ovdje iznesenu literaturu o ovom pitanju. U vezi s ličnim imenom vidi kod Katičić 1964, 98, ili kod Rendić-Miočević 1964, 105; Rendić-Miočević 1971, 159 i d. (cognomina), 167; Mayer 1957, 50.
[474] Alföldy 1969, (gentilno ime, 58, uglavnom italska, a pojedinačno domorodačka. Kao kognomen vidi kod istog autora 150; Mayer 1957, 47.)
[475] Alföldy 1969, 147 (Amaerimnus); 281 (Resitutianus); 169 (Callistus)
[476] Alföldy 1969, 318 (Ursus) posebno poznat na keltskim područjima; Isti autor (Atilia-us), 63, kao kognomen u keltskim krajevima, 158.
[477] Alföldy 1969, 63. U Dalmaciji među italskim obiteljima. Ovu konstataciju donosi Alföldy 1969, 216.
[478] Alföldy 1969, 306. Vidi u cit. djelu s. v. Tattaris i ostalu literaturu. Rendić-Miočević 1948, 25, 31-33.
[479] Alföldy 1969, 323.
[480] Vidi prethodnu bilješku 187.
[481] Alföldy 1969, 306-307, Temus; Mayer 1957, 333; Katičić 1964, 40. Annius, Anneaus, Anneaus – u Dalmaciji kao Italici, a ilirski kao kognomen. Vidi Alföldy 1969, 58, 150; Rendić-Miočević 1948, 24, 25; Katičić 1964, 15.
[482] Rendić-Miočević 1948, 24; Alföldy 1969, (Bato), 163, (Annaeia) 150, te 58; Katičić 1964, 28.

nih, odnosno zapadnih krajeva Carstva, pa tek onda Italaca. To su našim krajevima najbliže provincije Norik i Panonija, a od područja najvjerojatnije gornja Italija.[483]

3.4. Geneza

Porijeklo stela tipa "B", kojeg karakterizira pravokutna forma i upisani zabat u formi naiskosa, nalazimo u stelama helenističkog tipa u obliku edikule.[484] Međutim, kako se tip stela "B" u krajevima Bosne i Hercegovine javlja u periodu rimske dominacije na dva područja koja su međusobno dosta udaljena, postoje dva eventualna puta ili načina kako je ovaj tip stela došao u ove krajeve. Tako, na primjer, jedna stela tipa "B" iz I st. n. e. (37) pripada području Japoda, a druga području Narone (29) iz samog početka II st. n. e.[485] Stela s područja Japoda najvjerojatnije pripada doseljeniku iz krajeva gornje Italije, koji su bili bliže Noriku, Galiji ili Germaniji, a ona na području Narone Dasiju Bastarnu, vojniku coh(ortis I Belgarum) koji je bio porijeklom Mezejac (K. I, II).

Na osnovi iznesenog može se vidjeti da je tip stela "B" na području plemena Japoda, s obzirom na područja gornje Italije i sjeverozapadnih provincija Norika i jednog dijela Panonije, mogao doći s vojnicima, naseljenim veteranima ili doseljenim Italcima iz krajeva gornje Italije, gdje nalazimo više tipova stela, a među njima i tip stela "B".[486] Isto tako je mogao doći naseljavajući ove krajeve stanovništvom iz ovih provincija u kojima se već prije udomaćio ovaj tip stela.[487] Nešto slično vidimo u steli vojnika Dasija Bastarna iz Hardomilja (20) koji je početkom II st. n. e. u krajeve Narone prenio tip stele iz krajeva gornje Italije ili posredno iz Germanije po dolasku u logor na Humac.[488] Međutim, ne bi se mogla primijeniti Furtwänglerova teza da se geneza stela može svesti na područje odakle se regrutuju vojnici, jer zemlja Mezejaca, odakle je vojnik Dasius Bastarnus, nije mogla tada imati tradiciju izrade stela. Furtwänglerova teza može se primijeniti samo na vojnike i doseljenike iz heleniziranih istočnih krajeva i gornje Italije.[489]

Tako na osnovi izloženog, Dasius Bastarnus, vojnik coh(ortis) I Belgarum, dobiva stelu tipa "B" čiju analogiju nalazimo na području gornje Italije i na Rajni (Germanija).[490] To znači da je vojnik Dasius Bastarnus, domo Maezaeus, u krajeve Narone, po svojoj smrti, prenio tip stela "B", koji je već bio poznat među vojnicima na Rajni, a porijeklom iz krajeva gornje Italije.

Tako bismo na osnovi iznesene kulturno-povijesne problematike o genezi stela tipa "B" mogli konstatirati da se u ovom tipu stela, s obzirom na edikulu, nastavlja helenističko porijeklo stele u obliku naiskosa, s tim što u daljem razvoju, u pogledu vanjske forme likovnih i drugih motiva, dobiva novu sliku, odvajajući se od prvobitne helenističke stele. Stoga stele tipa "B" u krajevima Bosne i Hercegovine u doba rimske vlasti vuku svoje porijeklo iz sjevernih krajeva Italije, a k nama dolaze posredno ili neposredno iz osvojenih provincija preko doseljenih Italaca, veterana ili vojnika, koji mogu pripadati drugoj etničkoj skupini stanovništva, kao što su Kelti, Mezeji itd.

Genezu varijante stela tipa "B" koju isto tako nalazimo u I st. n. e. među stelama tipa "B", čini se, ne bismo mogli dovesti u odnos s helenističkom stelom koja u osnovi ima prikaz pročelja hrama, nego s grčkim stelama na Atici koje od elemenata arhitekture posjeduju samo zabat.[491] Na ovakvu konstataciju upućuje nas upravo nešto zapaženije prisustvo stela ove varijante na području koje je više bilo podložno uticaju grčkih klesarskih radionica Narone i drugih grčkih naselja na istočnoj obali Jadrana i obale.[492] Stoga bi u izradi tih stela gledali nastavak grčke tradicije, odakle se proširila i prema unutrašnjosti, iako u manjem broju stela (40-56).

3.5. Kronologija

Na temelju već poznatih povijesno-epigrafskih elemenata za datiranje sepulkralnih spomenika, pokušat

[483] Vidi kartu I, II. Uočava se da je brojno naseljavanje naših krajeva ipak išlo iz ovih provincija i krajeva Rimskog Carstva.

[484] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XII, 164, 157, 160 itd.; Tufi 1971, 115 i d.

[485] Datiranje temeljimo na osnovi povijesno-epigrafskih elemenata. Naime, u natpisu se ne spominje posvetna nadgrobna formula D(is) M(anibus), gentilno ime Iulius, kao ni tročlana onomastička formula C(aius) Iulius Celer. Vidi poglavlje o povijesno-epigrafskim elementima za datiranje sepulkralnih spomenika (37). Zaninović 1967, 67. Vidi u istom tekstu bilješku 182.

[486] Bazzarini 1956, 6. Fig. 3; Susini 1960, Tav. X, No. 52; Tav. XI, No. 131, 96; Tav. XII, No. 9, 16; Hoffiler / Saria 1938, No. 49, 51, 52, 61, 105 itd. (Norik), No. 123, 124, 129, 138, 142, 172, 185 itd. (Panonia); Vidi isto tako kod Schober 1923.

[487] Gabelmann, 1972. Vidi izrađenu tablu s tipovima stela (Typentafel, Bild 42) Typ I, 3, 4; Koepp 1926, Taf. I, 2, XVI, 1, XVI, 2, XVIII, 5, 6, XXIV, 2, 4 itd (Germania). Vidi i prethodnu bilješku br. 194.

[488] Vojnik Dassije Bastarnus donosi tip stele najvjerojatnije iz Germanije odakle je došao na Humac s prvom belgijskom kohortom. Vidi prethodnu bilješku 195.

[489] Gabelmann 1972, 67. Vidi kod istog autora u tekstu što o sličnim pitanjima drže Hahl i Schopa.

[490] Vidi bilješke 194 i 195.

[491] Tufi 1971, 115; Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. III, 58, 65, 72.

[492] Atičku tradiciju treba gledati i u stelama s Visa. Vidi Nikolanci 1962, 57 i d., 66, Sl. 1-8; 69, Sl. 7a-9b; Wilkes 1969, Pl. 33 (Narona).

ćemo dobiti kronologiju stela tipa "B" i njegove varijante, odnosno doba, kada se na bosansko-hercegovačkom području dijela provincije Dalmacije i Panonije javlja ovaj tip stela.

Odmah treba istaknuti da među stelama tipa "B" nalazimo stelu iz Hardomilja (29), koja pripada Dasiusu Bastarnu vojniku coh(ortis) I Belgarum. Ovaj povijesno-epigrafski podatak ukazuje da stela ne može biti starija od samog početka II st. n. e., kad ova jedinica dolazi iz Germanije u logor na Humcu.[493] Drugi podatak vidimo u odsutnosti konsekrativne formule D(is) M(anibus), koja se ne javlja, sigurno, prije vladavine Hadrijana.[494]

Među stelama tipa "B" s područja antičkih Japoda imamo jedan ulomak stele iz Golubića (37) koji bi, prema sačuvanoj onomastici u natpisu stele C(aius) Iul(ius) Celeri, datirao u period I st. n. e., pošto se radi o romaniziranom građaninu koji je civitet dobio od carske obitelji Julijevaca.[495] U vrijeme I do početka II st. n. e. svrstava ga i odsutna formula sepulkralnog karaktera D(is) M(anibus). [496]

U natpisu stele sa područja Konjica, iz Ostrošca (26) nalazimo rimskog građanina koji je civitet dobio od cara Hadrijana, što ukazuje da stela ne može biti starija od vladavine ovog cara, pa bi se mogla pobliže datirati u drugu polovicu II do početka III st. n. e.[497]

U kraju antičkih Japoda prema onomastici Ulp(ia) Crispina na natpisu stele iz Brekavice (35), stela ne može kronološki biti starija od vladavine cara Trajana, pa je prema tome datiramo u period II st. n. e.[498]

U doba II st. n. e. datiramo ulomak stele iz Višnjice (30), na osnovi konsekrativne formule D(is) M(anibus).[499]

Tip stela "B" pripada i III st. n. e. Naime, u to nas uvjerava gentilicium cara Karakale Aurelius, koji se nalazi u onomastici pokojnika na stelama ovog tipa.[500]

Jednu stelu imamo na području Japoda iz Golubića (38), a drugu u Pazariću (25). Na osnovi iznesenog može se konstatirati da se tip stela "B" na području antičkih Japoda pojavio u I st. n. e. (37), a zatim na samom početku II st. n. e. u naronitanskom kraju među stelama vojnika (29) koji su pripadali vojnom garnizonu na Humcu.

S naronitanskog područja prenosi se na područje Konjica (26), gdje se već nalazi u drugoj polovici II st. n. e., kao i na području Japoda (35). Ovaj tip stela nastavlja se dalje koristeći u kultu mrtvih u kraju Japoda (38) i Sarajeva (25) u III st. n. e. Prema tome, u kultu mrtvih tip stela "B" u našem kraju ima svoj početak u I st. n. e. i kontinuitet upotrebe još u III st. n. e.

Varijanta tipa "B"

Varijanta stela tipa "B", koju karakterizira zabat bez elemenata stupova ili polustupova, javlja se u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba već u I st. n. e. (46), kao i tip stela "B" (37). Najstariji predstavnik ove skupine stela je fragment stele iz Proboja (46). Dokaz za ovakvo datiranje fragmenta stele iz Proboja vidimo u odsustvu konsekrativne formule D(is) M(anibus) za koju imamo potvrda da se može javljati negdje u samom početku II st. n. e.[501] Ovaj ulomak stele je mogao predstavljati stelu vojnika, odnosno veterana u ovom kraju.

Skupina stela tipa "B" s područja Konjica (41, 43, 44, 45) upućuje da su stanovnici s ovog područja varijantu stela tipa "B" mogli koristiti već u II st. n. e. (41), jer se u onomastici pokojnika javlja gentilicij Aelius,[502] a posve sigurno u III st. n. e., isto tako zbog prisustva gentilnog imena Aurelius (45).

Varijanta je poznata na području Doboja (47) i Gornjeg Vakufa (56), također u III st. n. e. Zanimljivo je spomenuti da je u III st. n. e. više zapažena u zaleđu Narone (49, 52, 53 – K. VI). Međutim, u steli iz Tasovčića varijanta stele tipa "B" (54) izgleda da se produžuje u IV st. n. e. O tome pouzdanije dokaze nalazimo u povijesno-epigrafskim elementima, u prvom redu u konsekrativnim formulama D(is) M(anibus) i D(is) M(anibus) S(acrum).[503]

[493] Patsch 1896, 12-15; Zaninović 1967, 67.

[494] U formi skraćenice konsekrativna formula D M javlja se u natpisima već u doba Flavijevaca, ali posve pouzdano u II st. n. e. Vidi Limentani 1973, 176; Schober 1923, 11; Alföldy 1969, 28; Dimitrov 1942, 13; Petrović 1975, 82. Za unutrašnje krajeve Dalmacije ova formula se ne javlja prije II st. n. e., a na vojničkim spomenicima s područja Ljubuškog ne javlja se ni krajem I st. n. e. u doba Flavijevaca (10). Njezina pojava, prema tome, može se u ovim krajevima pouzdano držati od vladavine cara Hadrijana.

[495] Rendić-Miočević 1948, 44, 45; Weynand 1902, 194.

[496] Pitanje konsekrativne formule, vidi prethodnu bilješku 202.

[497] Rendić-Miočević 1948, 44, 47. Vidi i spomenutu literaturu u bilješci 202 koja se također bavi ovim pitanjem.

[498] Rendić-Miočević, 1948, 44, 47.

[499] O značaju konsekrativne formule D(is) M(anibus), u pogledu datiranja sepulkralnih spomenika, vidi bilješku 202 u kojoj se iznosi literatura o navedenom problemu.

[500] Rendić-Miočević, 1948, 44, 50, te već spomenuta literatura u bilješci 202.

[501] Vidi navedenu literaturu u bilješci 202. Cambi 1975, 299 i d. Ovdje se iznosi njezina pojava na sarkofazima.

[502] Rendić-Miočević 1948, 44, 47 i d.

[503] Vidi bilješku 202 u kojoj se iznosi literatura o problemu sepulkralne formule D(is) M(anibus), odnosno o njezinoj valorizaciji

Na kraju, možemo zaključiti da se ova varijanta javlja paralelno s pojavom stela tipa "B" već od I st. n. e. i kontinuirano se nastavlja upotrebljavati u kultu mrtvih sve do IV st. n. e.

Od ostalih izdvajamo stelu iz Biljače (51), i to ne radi forme, već po grčkom natpisu koji je sačuvan u profiliranom polju. Ova stela koja, u stvari, očituje grčke elemente stele, dobar je primjer u kojem treba gledati porijeklo ove varijante stela.[504] Inače, stelu kronološki svrstavamo u III st. n. e.

3.6. Rasprostranjenost

Na bosanskohercegovačkom dijelu rimske provincije Dalmacije i Panonije uočavamo da se tip stela "B" nalazi s nejednakom koncentracijom. Uočljiviju skupinu stela ovog tipa susrećemo na užem području Konjica (26, 27, 39). Drugu skupinu poznajemo u krajevima sjeverozapadne Bosne u okolici Bihaća (35, 36, 37, 38). Stele tipa "B" poznate su i na području centralne Bosne (30, 32, 33). Na Drini nalazimo ga u Bosanskoj Crvici (34). Na graničnom dijelu provincija Dalmacije i Panonije tip stela "B" prisutan je u fragmentu stele iz Japre (31) koji je tipološki veoma blizak ulomku stele iz Višnjice (30).

U vezi s rasprostranjenosti treba istaknuti da je tip stela "B" na području Ljubuškog, u odnosu na stele tipa "A", daleko manje prisutan. U ovom kraju javlja se samo u steli vojnika Dasijusa Bastarna iz I belgijske kohorte u Hardomilju (29), te u jednom ulomku stele s prikazom konjanika (28) vjerojatno s Humca.

Ovaj arheološki podatak, čini se, ukazuje na povijesno-kulturnu činjenicu da postepenim napuštanjem logora na Humcu nestaju i vojničke stele, a njihovu ulogu u ovom kraju i na širem području preuzimaju stele doseljenika i autohtonog stanovništva.

To znači da su vojnici izvršili kulturno-povijesnu transmisiju i stela ovog tipa. Tako tip stela "B" nalazimo kod doseljenika i domaćeg stanovništva na području Konjica (26, 27) i u Pazariću (25). Ovi nalazi upućuju i na pravac kojim se širio ovaj tip stela prema unutrašnjosti.

U sjeverozapadnom kraju bosanskohercegovačkog dijela provincije Dalmacije i Panonije (K. II) susrećemo također ovaj tip stela, izrađen u tehnici graviranja. Ovaj način izrade stela govori da su izrađivani u domaćim klesarskim radionicama (35, 36, 37, 38).[505]

Na području Ljubuškog stele tipa "B" nisu ostavile većeg traga (28, 29). Ova pojava, izgleda, zahvaća i šire područje, jer se ne javljaju zapaženije na istočnoj obali Jadrana, kao ni u zaleđu Salone. U tom pogledu daleko je zapaženija stela tipa "A" (1, 2, 3, 4, 5, 6 i d. – K. V). Možda je u pitanju ekonomski momenat kod većeg broja stanovništva, jer je na području Salone, koja je dirigirala s tipovima stela, daleko više prisutan tip stela poznat po malim dimenzijama i koji je najbliži varijanti stela tipa "B" (41, 42, 43 itd.), a koju čini varijantom uklesani zabat bez elemenata arhitekture.[506]

Idući prema zapadu tip stela "B" susrećemo u Burnumu.[507] Poznat je i na području Istre.[508] Ovaj tip stela zapažen je u krajevima gornje Italije, ali ipak slabije od tipa stela "A".[509] Na području gornje Italije javlja se u I st. n. e. [510]

U krajevima Norika, u današnjem Celju (Celeia), susrećemo tip stela "B" koji nosi analogne tipološke karakteristike.[511] Poznat je i u drugim noričkim predjelima.[512]

Tip stela "B" raširen je također i u krajevima Panonije, pa ga nalazimo u Emoni, Neviodunumu, Poetoviju, Sisciji, Andautoniji, Aquincumu i Intercisi (K. I). [513]

Područja zapadne Srbije ili istočni dijelovi provincije Dalmacije zajedno sa krajevima Mezije nemaju zapaženih stela tipa "B". U krajevima istočne Dalma-

kao elementa za datiranje nadgrobnih spomenika. Za formulu D(is) M(anibus) S(acrum) koja se može javiti već u I. st. n. e. (66 g.) vidi kod Weynand 1902, 190. Međutim, u unutrašnjim krajevima ova formula pripada najranije II st. n. e. Vidi Schober 1923, 11 i d.; Alföldy 1969, 28. Bliži smo epigrafskoj situaciji na području Mezije. Vidi Petrović 1975, 83; Dimitrov 1942, 15. Autor iznosi da ne može poslužiti kao kriterij za datiranje spomenika.

[504] Tufi 1971, 115. Vidi i bilješku 199, 200.

[505] Mora se pretpostaviti da su na pojedinim regionima postojale klesarske radionice koje su samostalno ili pod uticajem izrađivale sepulkralne spomenike svih kategorija. U tom trenutku te radionice mogu se locirati na području Konjica i Bihaća. O ovome će biti govora u posebnom poglavlju. Sad vidi rad Rendić-Miočević 1967, 339 i d.

[506] Tufi 1971, Tav. VIII, 1-4. Veliki broj stela malih dimenzija, koje su najbliže stelama tipa "B" ili njegovoj varijanti, čuvaju se u muzejskom depou Arheološkog muzeja u Splitu. Cambi 1975, 230.

[507] Suić 1970, 95, Tab. I, 1, Tab. II, 2, Tab. III, 1. Ukoliko nisu akroterija, ovom tipu stela iz Burnama pripadaju stele Tab. I, 2, II, 1.

[508] Jurkić 1973, Tab. III, Sl. 1, Tab. VII, Sl. 2. Vjerojatno je i ulomak na Tab. III, Sl. 2.

[509] Čini se da je zapaženija njezina varijanta. Ferri 1931, 126, Fig. 63; Bazzarini 1956, 6, Fig. 3; Susini 1960, No. 9, 24-25, Tav. XII, No. 16, Tav, XII, Tav. X, No. 51, 50-59; Tav. XI, No. 131, 117-121, Tav. IX, No. 42, 52-53.

[510] Susin 1960, 24-25, No. 9 (doba Trajana); No. 16 (druga polovica I st. n. e.); 51, No. 131, (I i početak II st. n. e.).

[511] Hoffiller / Saria 1938, No. 49, 105, 111.

[512] Vorbeck 1954, 52, Taf. XV, Nr. 144; 59, Taf. XVII, Nr. 167. I u Noriku se primjećuje da je više zapažena varijanta ovog tipa.

[513] Hoffiller / Saria 1938, Nr. 123, 124, 185, 192, 216, 373, 375, 380, 402 itd.; Intercisa I, 1954, Taf. XXXII, 2, XXXVII, 1, XXXVIII, 4, XL, 2; Schober 1923, 30, Abb. 22; 37, Abb. 29; 88, Abb. 97; 110, Abb. 125.

cije, tip stela "B" poznat je na području Plevlja.[514] To je razumljivo, jer pripadaju istom administrativnom području, pa su i međusobni uticaji jači.

Slična je situacija i na području zapadne Bugarske. Naime, ni tamo ne nalazimo analognih tipova.[515] Ovaj tip stela u manjem broju nalazimo na području Dacije. Javlja se u II st. n. e.[516] U odnosu na zapadne provincije, javlja se u zakašnjenju, tek nakon Trajanovih osvajanja ove provincije.

Varijanta tipa "B"

Na osnovi topografske rasprostranjenosti, zanimljivo je istaknuti da su stele varijante tipa B zapaženije od stela tipa "B". Ova varijanta na području Bosne i Hercegovine ima manje regione na kojima se koncentrirala. Tako je zapaženije prisutna na naronitanskom distriktu (46, 49, 52, 53, 54). Nešto udaljenije od ovog kraja nalazimo je u Fatnici (55). Idući dolinom Neretve, starom antičkom komunikacijom, prema unutrašnjosti, dolazimo u Konjic na čijem području također susrećemo ovu varijantu stela (39, 41, 42, 43, 44, 45).

U krajevima centralne Bosne javlja se, ali bez zapaženih koncentracija. Prisutna je u Homolju (42), Divičanima (48), Gučjoj Gori (40) te u Gornjem Vakufu (56). Idući dolinom Bosne prema sjeveru, nalazimo je u Makljenu (47). Isti je slučaj na području Podrinja. Naime, u ovom kraju varijantu stela tipa "B" za sada susrećemo u Vrbici (50), dok se stela iz Biljače (51), a u analognom pogledu, svrstava se u ovu varijantu i odvaja u grčke stele.

Prema rasprostranjenosti stela varijante tipa "B" na području Bosne i Hercegovine u periodu rimske okupacije, upada u oči činjenica da ovu varijantu stela nije prihvatilo stanovništvo u krajevima centralne i istočne Bosne, dok je plodno to našlo u krajevima Narone i na današnjem području Konjica. Stoga mislimo da ovu pojavu treba tražiti u etničkoj srodnosti ili bliskosti stanovništva u ovim krajevima i jačem uticaju klesarskih radionica s područja Narone.

Najstariju stelu unutar ove varijante treba tražiti u fragmentu stele iz Proboja (46), jer ona, na osnovi epigrafskih elemenata, najvjerojatnije datira u I st. n. e.

Stele ove varijante nalazimo u krajevima gornje Italije i u I i na početku II st. n. e.[517] Ovu varijantu stela u daleko većem broju susrećemo još u susjednim provincijama Norika i Panonije, kao i u drugim provincijama Rimskog Carstva.[518]

U vezi sa topografskom rasprostranjenošću u krajevima Bosne i Hercegovine u doba rimske vlasti, treba reći da se tip stela "B" više javlja među stanovništvom u unutrašnjim krajevima (u Konjicu, Bihaću i Kiseljaku), nego njegova varijanta, koja je više prisutna na području Narone i na području Konjica, a u unutrašnjosti samo pojedinačno.

4. Tip C
Stele pravokutnog oblika s polukružno zasvođenom nišom u formi edikule

Prema obliku i strukturalnim elementima arhitekture, u odvojenu skupinu klasificiramo stele koje imaju pravokutnu formu s polukružno zasvođenom nišom u obliku edikule. Stele ovog tipa, iako s polukružno zasvođenim nišama i bez zabata, asociraju, kako je rečeno, na pročelje hrama, odnosno edikule (58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72), jer elementi arhitekture polustupovi s kapitelima korintskog sloga (58, 60, 62) i pilastri s presvođenom nišom izgrađuju stele u obliku naiskosa (58, 59, 60, 61, 62).

Na osnovi likovnog sadržaja, stele tipa "C", možemo podijeliti na stele s elementima arhitekture (58, 59, 60, 61, 62) i stele bez elemenata arhitekture (65, 64, 65, 66, 67). Stele s elementima arhitekture (s polustupovima i pilastrima) daju realistički izgled stelama u obliku edikule, dok se taj izgled ne očituje kod stela bez elemenata arhitekture.

Na ugaonim prostorima iznad svodova niša, gdje dolaze akroteriji, imamo po jednu rozetu na svakoj strani (58), akroterijalne polupalmete (61) i biljni motiv (60).

Prednja gornja strana svodaste niše ukrašena je profilacijom (58) ili profilacijom i dekorativnim motivom himationa (60). Ovako prikazana niša dočarava kako gornji dio polukružno presvođene niše počiva na pilastrima i polustupovima koji imaju i kapitel korintskog sloga (58, 59, 60, 61), od kojih su neki ukrašeni tordiranjem (50).

Unutrašnjost presvođene niše ukrašava se likovnim prikazom ptice orla, koji se predstavlja u položaju

[514] Vulić 1948, Br. 286 i varijanta Br. 290.

[515] Vidi Dimitrov 1948. Osim varijante tipa "B", ne može se ozbiljnije tvrditi o postojanju ovog tipa. Ako negdje i postoji, onda je dosta rijedak.

[516] Florescu 1930, 91, Fig 19, Br. 22.

[517] Susini 1960, 24-25, Tav. X, Nr. 9, Nr. 16.

[518] Hoffiller / Saria 1938, Nr. 51, 52, 92, 134, 138, 143, 146, 172, 181, 247, 251; Schober 1923, 20, Abb. 7; 22, Abb. 10, 11; 23, Abb. 12, 13; 29, Abb. 20, 21; Koep 1926, Taf. XXI, 3, XXIII, 6, XXIV, 2, 4; Dimitrov 1942, Tab. IX, 32/13, X, 34/6, 35/7 itd. Ovdje su spomenute provincije Norik, Panonija, Dacija i Mezija, dok se podrazumijevaju i ostale provincije. Na osnovi ovog se vidi da je ova varijanta bila dosta rasprostranjena.

raširenih krila kojima pokriva cijelu unutrašnjost svoda niše (60), kao da se pokojnici unutar edikule nalaze pod njegovom zaštitom. Na sredini i u dubini presvođene niše nalazimo prikazan biljni motiv girlande, koji ukrašava svod niše (61). Unutrašnjost polukružno zasvođenih niša ispunjavaju poprsja pokojnika koja predstavljaju bračne parove i čitave obitelji (58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67).

Lica stela tipa "C" ukrašavaju i tzv. frizovi. To su dekorativni prostori koji odvajaju polukružno presvođenu nišu u formi naiskosa od natpisnog polja (58, 61, 65, 59). Ovaj prostor se često ukrašava motivom akantusova lišća (61) ili biljnim motivom od gusto složenih listova lovora (58). Još susrećemo i biljni motiv vitica koje podsjećaju na motiv bršljana ili vinove loze (65).

Natpisna polja, uz profilaciju, veoma često ukrašavaju motivi biljnih bordura, koja je, treba istaknuti, u ovoj skupini stela rijetka. Nalazimo ga samo na steli 61, a analogna je biljnom motivu na ulomku stele 64 u formi složenih listova ili riblje kosti.

Kod skupine stela tipa "C" (62, 63, 64, 65, 66, 67) nalazimo na steli 65 u gornjim uglovima po jednu rozetu, koje zauzimaju prostore ukrasnih akroterija.

Varijante

Varijanti stela tipa "C" pripadaju stele koje imaju pravokutni oblik, a lice stele formu edikule s dva polukružno presvođena svoda (68, 69, 70, 71, 72). Unutar ove varijante imamo stele s elementima arhitekture, kao što su polustupovi (69, 70) koji lice stele približavaju edikuli, i one koje nemaju tih elemenata arhitekture (71, 72).

Osim osnovne likovne tipološke karakteristike dvostruko presvođenih niša, prostore stela ove varijante ispunjavaju brojni likovni motivi i geometrijski oblici. Ovdje spadaju i likovne predstave pokojnika, koje se prikazuju unutar ovih niša (68, 69).

Od likovnih prikaza, uz poprsja pokojnika, treba spomenuti predstave i ostalih figura. Tako na primjer poprsje figure nalazimo na desnoj strani stele (68) na mjestu akroterija. Na istoj steli posebno zanimljiv likovni prikaz vidimo u ukrasnom frizu s dva sačuvana četvrtasta polja i u svakom po jedna figura, od kojih figura u desnom polju s podignutom desnom rukom vjerojatno predstavlja neki lik vezan za kult smrti (erot, genije ili sl.), a u središnjem polju nalazi se vjerojatno Silen sa sirinksom.

Međutim, na stelama iz Krnjeuše (70, 71, 72) dominiraju geometrijske forme motiva, a prikazuju se u gornjem četvrtastom dijelu stela iznad dvostruko zasvođenih niša. Među ovim geometrijskim formama ističe se šesterokraka rozeta, koja zauzima centralni dio gornjeg prostora stela (70, 71, 72). Rozetu okružuju dva karakteristična vijenca, od kojih je nutarnji manji, a vanjski nešto veći, a između kojih se nalazi prostor ispunjen polukrugovima (70). Motiv rozete javlja se i unutar jednog vijenca (72). Centralni ukras na steli 72 visi na držaču, a smješten je unutar četvrtastog polja, koje je dekorirano polukrugovima, a njegove strane tehnikom tordiranja.

Na steli 70 zanimljivost pružaju dva motiva svastike unutar koncentričnog kruga, te jedan kvadrat koji unutar kruga formira četiri elipse. Svastike zauzimaju prostor akroterija, a krug s kvadratom formira četiri elipse u centralnom dijelu između svodova na mjestu poznatog motiva rozete. Rozete unutar koncentričnih krugova nalaze se još izvan centralnog dijela stele s rozetom i vijencima. Potrebno je spomenuti da dvostruko presvođena niša počiva na dva polustupa koja su ornamentirana u vidu složenih listova kao i vijenci rozeta (70).

Na drugom ulomku stele iz Krnjeuše (71) susrećemo šesterolisnatu rozetu unutar dva vijenca. Rozeta je među listovima povezana istim geometrijskim motivom, praveći šest trokuta. Uz ovu rozetu, u desnom gornjem uglu, nalazi se i manja slična rozeta na kojoj vise dva srcolika lista. Ispod rozete se prikazuje muzički instrument. Isti prikazi su se vjerojatno nalazili i na lijevoj strani stele (71). Iznad centralne rozete, odnosno duž gornje ivice stele, nalaze se međusobno povezani geometrijski oblici polulukova, a između njih srcoliki listovi. Ovi motivi vise sa strane i ispod centralne rozete. Na ovoj steli polustupove dočaravaju gusto složeni listovi ili motiv koji je najbliži motivu riblje kosti.

Za razliku od ovih stela, u gornjem dijelu ulomka stele 72 nalazi se središnja rozeta, unutar jednog vijenca koji je prikazan kao vijenac od složenih listova, a listovi rozete međusobno povezani istim motivom praveći, kao i na steli 71, šest trokuta. Na ulomku ove stele nalazimo i rozetu na vitlo (72) koja je smještena u gornjem lijevom uglu, a u donjem desnom motiv svastike. Ovako postavljeni, ovi geometrijski motivi ukazuju da su isti postojali i na desnoj strani fragmenta stele iz Krnjeuše (72). Prostor ispod centralne rozete, odnosno između polusvodova, ispunjavaju tri ukrasna lista najsličnija bršljanovom listu u vidu grančice (72).

Natpisi na stelama (70, 71, 72) nalaze se unutar prostora koji predstavljaju nišu edikule. To je adekvatno onim primjerima gdje se natpisi također nalaze unutar edikula flankirani polustupovima i pilastrima kod stela tipa "A", (4, 5, 6).

Zanimljivu likovnu kompoziciju, koja bi unutar ove varijante stela pravila možda posebnu varijantu ili podvarijantu, jer se lice stele prikazuje u dva reda polukružno dvostruko presvođenih niša u obliku edikula (Archetti)[519], nalazimo na ulomku stele iz Tegara (69). U prvom redu unutar niše nalazimo tri poprsja, a u drugom redu jedno poprsje. Poprsja su smještena unutar polusvodova (69). U lijevom i desnom uglu stele u prvom redu imamo prikaz rozete, a u sredini pticu, dok u donjem redu sa strane delfine, a u sredini rozetu (69). Ovi prostori se se nazivaju i akroterijalnim. Kod ove stele nije sačuvan drugi dio stele, a to je natpis.

4.1. Kataloška obrada

58. OBRE (Konjic)
Stela s usadnikom nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 51. Veličine: vis. 1,86 m, šir. 0,72 m, deb. 0,30 m. Kamen vapnenac.

Stela je dobro sačuvana. Sastoji se od edikule na svod i profiliranog četvrtastog natpisnog anepigrafskog polja. Svod je ukrašen profilacijom, a počiva na dva pilastra koji imaju korintizirajuće kapitele i baze. Kako je gore stela ravna, u praznim kutovima je, kao dekorativni element, urezana po jedna rozeta. U pročelju edikule na svod prikazuje se u reljefu poprsje pokojnika. Na glavi se ne vidi kosa, a od odjeće zapažamo tuniku dugih rukava i ogrtač koji pokriva lijevo rame, a zakopčan je fibulom na desnom ramenu. Fibula, izgleda, pripada tipu kopča na sidro. Zanimljiv je položaj desne ruke sa dva ispružena prsta, što bismo mogli nazvati "redegestus", a pripisuje se retoricima. Ispod opisane likovne kompozicije imamo ukras koji je nalik na neki pojas vezan mnogobrojnim listovima u redove. Ka gornjem ravnom završetku ima rupu, najvjerojatnije za dodatak.

Literatura: Patsch 1894, 717; Isti 1904, 252, Fig. 127; Patsch 1902, 520-321, Sl. 17.
II–III st. n. e.

59. HOMOLJE (Konjic)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 57. Veličine: vis. 1,49 m, šir. 0,70 m, deb. 0,28 m. Kamen vapnenac.

Stela je uglavnom sačuvana, samo je površinski oštećena, te se slabo raspoznaju likovni i epigrafski detalji na pokojnicima koji se prikazuju u plitkom reljefu. Nadgrobni spomenik je gore ravan.

[519] Mansuelli 1956, 365, 368, s. e. stele ad archetti (Fig. 6)

Stela bi se kompozicijski mogla podijeliti u dva dijela. Prvi dio predstavlja arhitektonska kompozicija niše na svod ili luk, u kojoj se nalaze četiri polufigure, a ispod je izrađeno natpisno polje uokvireno profilacijom. U plitkom svodu, koji počiva na dva pilastra, prikazuju se u reljefu muškarac, žena i dvoje djece. Kod žene se na glavi vidi fino očešljana kosa, a na tijelu tragovi tunike i ogrtača. Zapaža se i fibula na desnom ramenu. Kod muškarca se uočava niska kosa, a od odjeće tunika, ogrtač i kopča, čiji se tip ne razabire, kao ni kod žene. Uz ženu se prikazuje kćerka s potpasanom haljinom, dok se uz oca prikazuje sin. Otac drži ruku na sinovom desnom ramenu, a moglo bi se pretpostaviti da i majka drži ruku na kćerkinom desnom ramenu. Ispod opisane edikule na svod imamo prazan prostor, na kome je urezana posmrtna nadgrobna formula D(is) M(anibus), dok se natpis od osam redova slova nalazi u profiliranom četvrtastom natpisnom polju.

Natpis:
D(is) M(anibus) / AUR(elii) MAXIMU[s] /
ET MANDETA / VIVI FECERUN[t] SIBI ET
AUR(eliis) / MAGNAE DEF(unctae) AN(norum) /
ET MAXIM[i]N[o] / DEF(uncto) AN(norum) II... /
..... CAR[issimis] /

Literatura: Patsch 1902, 313-315, Sl. 9; Isti 1904, 245-246, Fig. 119; CIL III
III st. n. e.

60. BLAGAJ (Bosanski Novi)[520]
Ulomak stele. Veličine: vis. 1,15 m, šir. 0,89 m, deb. 0,21 m. Kamen vapnenac.

Stela je predstavljena gornjim dijelom, koji je neznatno oštećen. Nedostaje joj donji dio s natpisom. Lice stele izrađeno je u arhitektonskoj kompoziciji edikule na svod, koja počiva na dva korintizirajuća tordirana stupa s bazama. Prednji dio svoda ukrašava lezbijski himation, dok su prostori izvan svoda ukrašeni biljnim ornamentom. U svodu edikule reljefno je prikazan orao raširenih krila, kojima pokriva čitav svod. U niši se u reljefu prikazuje pet polufigura. Dvije su odrasle i vjerojatno prikazuju muža i ženu, a tri ispod, njihovu djecu. Kod žene se na glavi zapaža fino očešljana kosa na redove, koja se otraga veže u punđu, dok se kod muža vidi kratka kosa, izrađena u tehnici sitnog udaranja čekićem. Žena ima na vratu dvostru-

[520] Ulomak stele prema objavljenim podacima nalazio se u kancelarijama rudnika Ljubija, a danas se vjerojatno nalazi u Zavičajnom muzeju u Prijedoru.

ku ogrlicu. Odjevena je, izgleda, u tuniku. Desnom rukom drži ispred sebe dijete, a lijevu je prebacila preko lijevog ramena svog muža. Kod muža se zapaža tunika i ogrtač koji je zakopčan fibulom na desnom ramenu. Kopča pripada tipu "sidro"(?). Rukama drži djecu za ramena. Tri mala poprsja, koja se prikazuju ispred odraslih, teško je identificirati u pogledu spola. Osobe u sredini i na lijevoj strani nose tunike i ogrtače, dok se to ne bi moglo reći za osobe na desnoj strani, jer se na tijelu ne pokazuju nabori na haljinama.

Literatura: Sergejevski 1939, 10-11, Br. 1, Sl. 2,
II–III st. n. e.

61. SKELANI (Srebrenica)
Ulomak nadgrobnog spomenika nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 575. Veličine: vis. 0,93 m, šir. 0,72 m, deb. 0,21 m. Kamen vapnenac.

Fragment predstavlja gornji dio stele s tragovima natpisa. Sačuvani dio je razbijen na dva dijela, koja su spojena.

Stela se predstavlja u arhitektonskoj kompoziciji edikule na svod. Gornji završetak joj je ravan. Sa strane, u uglovima, imamo palmete koje predstavljaju ukrasne akrotere, a ispod njih su dva stupa sa stiliziranim kapitelima. Na svodu je kao ukras biljni ornament, dok u sredini edikule na svod imamo u reljefu centralnu predstavu s tri pokojnika u poprsju. Desno je muškarac, a lijeva osoba je žena, dok je otraga, u sredini, vjerojatno kćerka. Kod muškarca se zapaža kratka frizura. Odjeven je u tuniku dugih rukava i ogrtač koji se kopča na desnom ramenu okruglom fibulom. Prste na desnoj ruci drži u obliku "redegestus". Kod žene se, međutim, pojavljuje bujna kosa, pokrivena kapom ili maramom koja se veže otraga. Odjevena je u potpasanu haljinu dugih rukava, koja se kopča sa dvije fibule u obliku sidra. U desnoj ruci drži neodređeni okrugli predmet. Treća osoba je vjerojatno kćerka. Obučena je kao majka, što se vidi po kapi ili marami koja joj pokriva kosu. Na sredini svoda prikazuje se ukras u obliku polumjeseca. Između poprsja pokojnika i natpisa imamo biljni motiv sličan akantusu. Od natpisnog okvirnog polja imamo sačuvane samo tragove natpisa.

Natpis:
D(is) M(anibus) / [..... Al]BA[e] DEF(unctae)...

Literatura: Patsch 1907, 449, Sl. 35, Br. 28; Isti
1909, 159-160, Fig. 72.
III st. n. e.

62. KAKANJ (Sarajevo)
Ulomak stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 582. Veličine: vis. 0,28 m, šir. 0,33 m, deb. 0,17 m. Kamen muljika.

Stela je predstavljena gornjim lijevim kutom, koji upućuje na arhitektonsku kompoziciju spomenika u obliku edikule na svod. Na to nas upućuju i ostaci stiliziranog kapitela od stupa i luk svoda, koji s kompletnim gornjim dijelom treba da počiva na stupovima, a oni zajedno čine edikulu u kojoj se u reljefu predstavljaju polufigure pokojnika. Od likovnih figura sačuvana je lijeva polufigura, oštećena u donjem dijelu poprsja. U liku vidimo polufiguru žene. Odjevena je u haljinu čija naboranost govori o dekorativnosti odjeće. Na desnom ramenu zapažaju se prsti polufigure desne osobe, vjerojatno muža. Najzanimljiviji je način pokrivanja glave. To je obična vunena traka ili uski šal kojim žena veže kosu u obliku turbana. Oči su joj bademastog oblika, malo oštećene, bez zjenica, s kapcima. Nos i usta su oštećeni. Druge detalje na reljefu polufigure ne zapažamo.

Literatura: Sergejevski 1948, 172, Br. 4 i 5, Sl. 3.
III st. n. e.

63. MAGLIŠIĆI (Srebrenica)
Stela se nalazi u Muzeju istočne Bosne u Tuzli. Veličine: vis. 1,16 m, šir. 0,58 m, deb. 0,23 m. Kamen vapnenac.

Stela je površinski izlizana. Predstavlja tip stele s nišom na svod. U svodu se prikazuje pokojnik čiji se detalji odjeće i lica slabo razabiru. Na lijevoj strani naziru se ramena i prsa, o čemu se ne može gotovo ništa govoriti. Profilirano natpisno polje je anepigrafsko. Stela pri dnu ima ostatke usadnika. Na vrhu ima tragove otvora, koji je služio za nasađivanje posebnog dijela sepulkralnog spomenika, vjerojatno lavova.

Literatura: Bojanovski 1965, 101-102.
III st. n. e.

64. VRBA (Glamoč)
Fragment stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 464. Veličine: vis. 0,635 m, šir. 0,57 m, deb. 0,19 m. Kamen lapor.

Steli nedostaje donji dio natpisnog polja s natpisom. Sačuvani dio je vertikalno oštećen po sredini stele. U gornjem dijelu stela je ravna.

Sepulkralni spomenik možemo podijeliti na dva dijela. Prvi dio je niša na svod, s pokojnicima u poprsju, a drugi dio stele je natpisno polje. U gruboj niši na

ANU BiH

svod predstavljaju se dva pokojnika u poprsju. S obzirom na prazan prostor na desnoj strani niše, čini se da nedostaje još jedno poprsje, po veličini slično onomu na lijevoj strani. U sredini se najvjerojatnije nalazi muškarac, kojemu se slabo razabiru likovni i drugi detalji, a poprsje na lijevoj strani, čini se, predstavlja ženu, jer se vide detalji češljane kose, što znači da je bez marame na glavi. U pogledu likovnih zapažanja, moglo bi se reći da muškarac ima bademastu formu očiju. Ispod opisanih figura nalazi se urezan natpis unutar profiliranog okvira i ukrasa u obliku palme ili riblje kosti.

Natpis:
D(is) M(anibus) / AELIO V / ARRONI F /
(i)LIO AN(no)[rum]

Literatura: Sergejevski 1938, 25, Br. 23.
II–III st. n. e.

65. VRBICA (Foča)
Stela se nalazi u selu Vrbica. Veličine: vis. 1,66 m, šir. 0,73 m, deb. 0,33 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik je u cjelini sačuvan, ali je površinski mnogo stradao. Stela ima gornji i donji dio ravan. Nadgrobni spomenik također možemo podijeliti na dva dijela. Jedan dio je profilirana niša sa dva poprsja, a drugi je natpisno profilirano polje, bez sačuvanog natpisa. U kutovima gornjeg dijela stele, iznad niše na svod ili luk, jedva se zapažaju dvije rozete. U niši imamo dvije polufigure, o kojima se, zbog slabe sačuvanosti, ništa ne može reći. Jedino se kod lijeve polufigure zapaža u rukama trag nekog predmeta, koji je najsličniji ključu, što upućuje na ženu. Polufigura na desnoj strani predstavljala bi muškarca. Ispod opisane likovne kompozicije imamo tragove friza koji je dijelio gornji dio od natpisnog polja. Tragovi ukrasa govore da se radi o biljnom ornamentu. Slijedi natpisno polje, na kojemu nema traga natpisu.

Literatura: Sergejevski 1934, 25-26, Sl. 9.
III st. n. e.

66. VRBICA (Foča)
Stela se nalazi u selu Vrbica. Veličine: vis. 1,55 m, šir. 0,78 m, deb. 0,50 m. Kamen vapnenac.

Stela se predstavlja kao pravokutna ploča. Slabo je sačuvana i površinski je mnogo stradala. Možemo je podijeliti na dva cijela. Gornji dio je grubo izrađena niša na luk, u kojoj se prikazuju tri slabo sačuvana poprsja. U likovnom pogledu, na njima se ne razabiru nikakvi detalji, a to se može reći i za odjeću. Drugi dio je veliko četvrtasto natpisno polje, plitko udubljeno i jednostavno uokvireno. Stela je bez tragova ornamentike.

Literatura: Sergejevski 1934, 26, Sl. 10.
III(–IV) st. n. e.

67. VRBICA (Foča)
Stela se nalazi u selu Vrbica. Veličine: vis. 1,77 m, šir. 0,94 m, deb. 0,48 m. Kamen vapnenac.

Stela ima obijen lijevi gornji kut. Nadgrobni spomenik je slabo sačuvan i slabije je izrade. Gore ima ravan završetak. Gornji dio predstavlja grubo izrađena niša na svod ili luk, a u sredini su tragovi, vjerojatno, glave pokojnika. Ispod je veliko natpisno četvrtasto polje, bez tragova natpisa. Na cijeloj površini stele nema tragova ornamentici. Natpisno polje je samo plitko udubljeno, bez profilacije.

Literatura: Sergejevski 1954, 275 Sl. 13.
III st. n. e.

68. PODRUČJE BIHAĆA
Fragment stele se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 416. Veličine: vis. 1,11 m, šir. 0,83 m, deb. 0,33 m. Kamen lapor.

Ulomak stele predstavlja gornji dio nadgrobnog spomenika. Od sačuvanog dijela oštećena je lijeva strana, pa je teško pretpostaviti da li ovako završava gornji dio stele.

Na prednjoj strani se prikazuju dva polusvoda s po jednim pokojnikom. Desna figura je muškarac, a lijeva žena. Kod ženske polufigure zapažamo bujnu kosu i visok vrat. Međutim, od haljina se ne raspoznaju nikakvi detalji. Primjećuje se jedino fibula, koja, čini se, pripada tipu kopče u obliku sidra. Na glavi muškarca se zapaža niska kosa i visok vrat, a slabo se razabiru tragovi ogrtača. Nešto jasnije vidimo položaj lijeve ruke koja drži mač. Kod muškarca primjećujemo oko pojasa prut, što predstavlja vidljiv trag pokojnikove službe u vojsci. To je, naime, vitis, znak centurionske službe i vlasti. Ispod opisane likovne kompozicije izrađen je ukrasni friz sa tri uokvirena polja, a u svakom polju po jedna figura u reljefu, osim na lijevom kraju, koji je odsječen. Ako je stela nadgrobni spomenik, onda bi figure u poljima navedenog friza bile u vezi s posmrtnim kultom. U sredini se, naime, predstavlja Silen koji sjedi, izgleda, na kamenoj ploči ili stijeni, držeći u rukama sirinks. Krajnja figura u desnom polju očito je prikazana u stojećem položaju s pruženom desnom rukom, dok se lijevom podbočila. Takve po-

ložaje figura na sepulkralnim spomenicima najčešće susrećemo kod stela s ikonografskom kompozicijom daće. Od lijevog polja imamo samo trag okvira. Na desnoj strani, u desnom, gornjem kutu, predstavlja se figura s obrisima glave i ramena, a ispod vidimo tragove biljnog ornamenta, koji je ukrašavao desnu i lijevu stranu stele.

Literatura: Sergejevski 1948, 175-176, T. III, Sl. 18.
II–III st. n. e.

69. TEGARE (Srebrenica)
Fragment stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 266. Veličine: vis. 1,24 m, šir. 0,80 m, deb. 0,24 m. Kamen vapnenac.

Stela je mnogo oštećena. Sastoji se od dva reda svodova. U gornjem redu je oštećen lijevi polustup, dok je desni potpuno razbijen, a nadomješten cementnom masom, kao i donji red niše sa svodovima. Čitava desna strana je od cementne mase, a ostaci lijeve strane su bez vidljivih tragova detalja.

Stela ima ravan završetak i predstavlja arhitektonsku kompoziciju edikule na dva svoda. U svakom svodu imamo pokojnika u poprsju, a između njih, upravo u sredini, gdje bi trebalo da bude treći polustup, izrađen je u reljefu lik mlade osobe, možda kćerke, jer bi starije osobe, najvjerojatnije, predstavljale bračni par. U kutovima, u prostoru koji je profiliran, odnosno udubljen, izrađene su rozete kao ukras, a između svodova ptica. Gornja kompozicija počiva na dva polustupa, od kojih je desni odlomljen. U edikuli na svodove prikazane su tri osobe u poprsju. Desna figura se nalazi u polusvodu. Kod nje se na glavi ne razabire kosa. Tragovi odjeće upućuju na tuniku i ogrtač. U desnoj ruci, čini se, drži svitak (testament). Lijeva osoba se također prikazuje u polusvodu i predstavlja ženu. Na slabo sačuvanom reljefu tragovi pokazuju da je žena bila odjevena u tuniku dugih rukava. Trokutasti otvor ispod vrata upućuje na otvore haljine, a ne na nakit. Na slabo očuvanoj glavi ne vidi se tip frizure. Treća osoba je bila odjevena isto kao i osoba na lijevoj strani, što govori da je predstavljala kćerku, koja je bila odjevena u tuniku s trokutastim otvorom oko vrata. Djevojčica u rukama drži pticu. Ispod opisane kompozicije imamo adekvatnu arhitektonsku kompoziciju edikule na dva svoda, kao i gore. U praznom prostoru, koji je obrubljen jednostavnim profilom, na prostoru lijevog kuta, a iznad stupa na kojem počivaju svodovi, prikazan je u reljefu delfin okrenut prema dolje. Sredinu između svodova ukrašava jedna rozeta, dok se o desnoj strani ne može ništa reći, jer je odlomljena i rekonstruirana cementnom masom. U prvom svodu edikule prikazuje se polufigura, kod koje ne raspoznajemo ni likovne ni etnografske detalje. Steli nedostaje natpisno polje s natpisom.

Literatura: Sergejevski 1934, 14, Br. 5. Tab. II, Sl. 18.
III st. n. e.

70. KRNJEUŠA (Bosanski Petrovac)
Stela se nalazi u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 1,90 m, šir. 0,75 m, deb. 0,13 m. Kamen vapnenac.

Stela je dobro sačuvana, samo je natpis površinski stradao. Nadgrobnu ploču možemo podijeliti u dva dijela. Gornji dio ukrašavaju geometrijske figure s rozetom u sredini, u obliku dva vijenca, dok bi drugi dio predstavljao arhitektonsku kompoziciju edikule sa dva reda svodova i natpisom u njoj. Prvi dio ima kvadratično uokvireno polje, koje s lijeve i desne strane ukrašava po jedan vertikalno tordirani stup, a s gornje i donje strane su urezane dvije paralelne crte. U sredini ovog kvadrata u reljefu su izrađena dva vijenca: središnji je manji, a obodni je veći. Unutar manjeg vijenca urezana je šesterolisnata rozeta, a između manjeg i većeg vijenca polukrugovi. Takve polukrugove imamo i u kutovima unutar kvadrata. Izvan ovog kvadrata, na gornjoj strani, urezane su dvije linije koje prave oblik vijka spojenog vijencima, pa se dobiva dojam kao da vijenci vise unutar kvadrata. Izvan kvadrata primjećuju se urezane rozete kao ukras. Ispod opisane geometrijske kompozicije se nalazi drugi dio, koji je posve sličan prethodnoj steli, koja je imala ravan završetak. Na prostorima između svodova također su urezani geometrijski oblici kao ukrasi. Na lijevoj strani, iznad stupa s ukrasom, u obliku riblje kosti, imamo ukras srcoliki list i svastiku u krugu. Međutim, u sredini između svodova urezan je ukras sličan rombu u opisanom krugu, a na desnoj strani, iznad stupa, isti ornament kao i na lijevoj strani. Dobiva se dojam da gornji dio oponaša pročelje hrama koji počiva na spomenutim stupovima, koje ukrašava ukras u obliku riblje kosti, a ornamenti iznad stupova najvjerojatnije oponašaju kapitele. Unutar edikule na svod upisan je natpis kao centralni dio stele:

Natpis:
D(is) M(anibus) / MAXIMU / S DITI AN(n)O /
RUM LXX / P(atri?) V(ivus) F(ecit) /
H(ic) S(itus) E(st) /

Literatura: Sergejevski 1934, 9-10, Br. 8.
II st. n. e.

71. KRNJEUŠA (Bosanski Petrovac)
Fragment stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 205. Veličine: vis. 1,35 m, šir. 0,59 m, deb. 0,113 m. Kamen vapnenac.

Fragment stele je gore ravan. Odlomljena mu je lijeva i donja strana, pa je natpis samo djelimično sačuvan.

Fragment nadgrobne ploče mogli bismo podijeliti na dva osnovna dijela. Gornji dio s geometrijskim i drugim ornamentima koji s arhitektonskim elementima svodova počiva na dva stilizirana stupa ukrašena urezima u obliku palme ili riblje kosti, dočarava arhitektonsku kompoziciju edikule. Drugi je dio koji predstavlja centralnu sliku, natpis. U gornjem dijelu na sačuvanim ostacima stele imamo, paralelno s ravnim završetkom, ornamentiku, reklo bi se draperiju u obliku urezanih polumjeseca na kojoj, između polumjeseca, visi po jedan ukrasni srcoliki list. Na desnoj strani u kutu, a ispod spomenutog ornamenta, imamo kombinaciju rozete i vijenca. U vijencu je eliptično, s pojačanim urezom oko lista, urezana u krugu ukrasna šesterolisnata rozeta. Oko nje je opet izrađen u reljefu tordirani krug koji sliči vijencu, a ispod kompleksne rozete s vijencem vise dva srcolika lista. Odmah ispod nalazi se ugraviran muzički instrument, koji je nalik na harfu. Centralna figura je u ovom dijelu stele, bez sumnje, kompleksna rozeta. Spomenuti geometrijski ornament se sastoji, u prvom redu, od ugravirane rozete, koja se sastoji od šest elipsoidnih uokvirenih listova, koji su na krajevima vezani istim listovima, praveći na taj način šest ukrasnih trokutova unutar elipsoidnih listova. Ornament se dalje sastoji od tanjeg i manjeg tordiranog kruga, koji sa još većim krugom, također tordiranim, okružuje spomenutu rozetu, dajući kompleksnom ukrasu karakter vijenca s rozetom. Pravo ispod vijenca, a između svodova, urezan je ukras polumjeseca sa srcolikim listom, koji djeluje kao nakit zajedno s ornamentom srcolikog lista koji visi na desnom kraju vijenca. Dva profilacijom ukrasna svoda sa stupom, ukrašena u obliku palme ili riblje kosti, stvaraju jednu cjelinu s opisanim gornjim dijelom stele. Drugi dio je uokvireno natpisno polje.

Natpis je samo djelomično sačuvan:
[D (is)] M(anibus) / [Ulp]/IA URS[ina] /
INFE[lic] ISSIM[o] / [f]ILIO UR /
[si]NO AN(norum) VIII / [be]NE M /[e]REN[ti...] /

Literatura: Patsch 1900, 175, Sl. 6; Isti 1902, 107, Fig. 44.
II st. n. e.

72. KRNJEUŠA (Bosanski Petrovac)
Fragment stele se čuva u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,82 m, šir. 0,75 m, deb. 0,23 m. Kamen vapnenac.

Ulomak stele predstavlja gornji lijevi dio. Mogli bismo ga podijeliti na dva dijela. Sačuvani dio prikazuje geometrijske ukrase, a donji arhitektonski element svod s natpisom, koji oponaša edikulu. U lijevom kutu na ravnoj horizontalnoj strani zapažaju se lunule, u smislu draperije sa srcolikim listom kao nakitom. Međutim, ispod lunula imamo kao ornament u krugu upisanu, reklo bi se, još nezavršenu rozetu sa šest listova elipsoidnog oblika, a još niže je ugraviran veći znak svastike. Centralna figura je, bez sumnje, velika šesterolisnata rozeta, upisana unutar reljefno obrađenog vijenca s ornamentom u obliku riblje kosti ili nanizanih listova srcolikog oblika, koje nalazimo u rozeti i na lunulama. Elipsoidni listovi rozete su međusobno povezani horizontalno s listovima istog oblika, i na taj način prave nutarnji ukras sa šest trokuta. Iznad svodova, u sredini stele, s lijeve i desne strane pruža se po jedna grančica, koje upravo u sredini ispod centralne rozete s vijencem nose tri srcolika lista. Gornjoj kompoziciji s urezanim raznim geometrijskim oblicima pripadaju dva poluluka koja oponašaju svodove i na taj način dočaravaju arhitektonsku kompoziciju edikule. Tragovi polustupova se ne razabiru jer su upravo te strane oštećene. Umjesto likovnih figura u svodovima imamo po jedan veći ukras u obliku srcolika lista. Od drugog dijela stele, na žalost, nemamo sačuvan natpis, osim tragova posvetne formule D(is) M(anibus). Natpis je od gornjeg dijela odvojen jednom horizontalnom ravnom crtom.

Literatura: Sergejevski 1934, 10, Br. 9.
II st. n. e.

4.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Likovni i dekorativni sadržaj stela tipa "C" predstavljaju, kao i kod ostalih tipova stela, portreti u edikulama i drugi ikonografski sadržaji izvan edikula, odnosno niša u formi zasvođenog svoda. U ovu tipološku skupinu ubrojili smo stele: 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67.

1. Likovni prikazi u presvođenim edikulama
Osim portreta pokojnika unutar edikule s presvođenim svodom nalazimo i druge likovne prikaze, kao što su prikaz ptice orla (60), lunule ili girlande (61).

Portreti pokojnika

U zasvođenim edikulama stela tipa "C" nalazimo portret koji je njegovala provincijalna rimska umjetnost. O realističkom rimskom portretu i njegovim individualističkim karakteristikama koga susrećemo na stelama ovog tipa ne može se ništa konkretnije iznijeti, jer su slabo sačuvani (58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67). Pokušat ćemo nešto više reći o bolje sačuvanim portretima u edikuli stele iz Blagaja (60) i stele iz Skelana (61).

Od likovnih karakteristika portreta na odlomku stele iz Blagaja (60) potrebno je konstatirati da glava žene ima duguljast oblik s izduženim tankim vratom na kojem se prikazuju dvije ogrlice. I muškarac je prikazan s duguljastom formom glave i s produženim, ali nešto zadebljanim vratom. Ni kod žene ni kod muškarca lica nisu dobro sačuvana. Međutim, ipak se zapaža da oči imaju bademast oblik s naglašenom gornjom arkadom. Ovakve likovne karakteristike ne uočavaju se kod pokojnika u donjem redu (60).

Kod žene uočavamo karakteristično njegovanu kosu koja, izgleda, pripada tipu frizura koju je nosila djevojka iz Solina u doba cara Klaudija[521] ili žene rimskih careva iz druge polovice II i početka III st. n. e.[522] Isto tako, ova frizura liči i na tzv. tip frizure koji su njegovale "dvije Faustine", a nazivao se tip "melon" frizure.[523] Od svih ovih najbliža je tipu "melon" frizure koju je češljala djevojka iz Solina u doba cara Klaudija. Stoga, ako je frizura koju imamo na glavi žene na ulomku stele iz Blagaja (60) najbliža tipu "melon" frizure djevojke iz Solina, onda bi ovaj fragment stele ili stela kronološki datirala u prvu polovicu I vijeka n. e.[524] Međutim, ovakvo datiranje odlomka stele ne može se prihvatiti, jer protiv ovakvog datiranja govori izrada reljefa i kulturno-povijesna činjenica da tipovi ženskih frizura što ih lansiraju žene rimskih careva u provincije dolaze vrlo često sa zakašnjenjem, ali ne s tako velikom vremenskom retardacijom. Zato smo bliži vremenu kad su "dvije Faustine" njegovale analognu "melon" frizuru u prvoj polovici II st. n. e.[525] ili slične frizure spomenute carice iz druge polovice II i početka III st. n. e.[526] U prilog ovoj tvrdnji, bez obzira na činjenicu da se radi o slabijem klesarskom radu, imamo potvrdu u fibuli na desnom ramenu muškarca koja je, sudeći po obliku, najbliža tipu fibule u obliku sidra iz kraja II i početka III st. n. e.[527] Prema tome bi iznesena zapažanja ukazivala da ulomak stele iz Blagaja (60) ide vremenski u kraj II i početak III st. n. e., odnosno da je zbog retardacije frizura ipak bliži kraju II, nego samom početku III st. n. e. Konfrontaciju vidimo u tome što titul, kao i stelu, ukrašava poznati likovni elemenat helenističke umjetnosti, lezbijski himation.[528] Međutim, titul iz Blagaja ne može biti istovremen s ulomkom stele također iz Blagaja na što upućuje i njegova slabija izrada, iako ni ona ne može uvijek biti pouzdan dokaz, jer je stelu u isto vrijeme mogao izraditi, po nekom predlošku, slab majstor kamenorezac. Stoga će biti prije da ove analognosti govore o uticaju koji je u istom naselju izvršio titul iz početka II st. n. e. na stelu iz kraja II st. n. e.

Također ne smijemo izgubiti iz vida i druge likovne i povijesne okolnosti. Tako kod muškarca na istom odlomku stele nalazimo također zanimljiv način prikazivanja kose i brade. Naime, frizura se prikazuje tako što se na čelu očituje jednim rubom i s njime se povezuje s bradom u jednu cjelinu, a dužina se i kovrčavost kose dočarava gustim valovitim urezima (60). Na isti način je prikazana i brada. Prema tome, kosa i brada ovog muškarca ne prikazuju se samo jednostavnim ubodima dlijeta, već valovito urezanim linijama, što bitno odudara od tehnike i načina prikazivanja brade i kose kod muškaraca na portretima stela iz Zenice, koje kronološki pripadaju III–IV st. n. e.[529] Tako bi ovaj likovni način spajanja brade i kose zajedno kod muškarca na steli iz Blagaja približavao portretima iz doba tetrarhije, što bi se opet protivilo prethodnoj dataciji stele u kraj II st. n. e.[530]

Na kraju treba još jednom konstatirati da su likovni sadržaj, izrada i njegovana frizura žene, muškarčeva kosa i brada, bliži povijesnom periodu rimskih careva iz druge polovice II st. n. e., nego prvoj polovini II st. n. e. jer bi onda trebalo pretpostaviti vremenski dužu retardaciju.

Ulomak stele s portretima žene i muškarca iz Skelana (61) je bolje izrade nego odlomak stele iz Blagaja (60). Pogrebno je istaknuti neke likovne karakteristike koje se uočavaju na portretima. Kod žene imamo

[521] Vikić-Belančić 1957, 39 i d., Tab. IV, Sl. 1, a, b, c.

[522] Usp. Franke / Hirmer 1961, 41, Abb. 26, c, Lucilla (–183), d, Crispina (–183), te 43, Abb. 31, J. Domna (160-217).

[523] Jurkić 1973, 373.

[524] Braemer 1959, 125; Jurkić 1973, 373 (retardacija iz I st. n. e.)

[525] Jurkić 1973, 372, 373; Braemer 1959, 125. Nr. 47, Pl. XXXI, Nr. 49, Pl. XXXI i Nr. 48 i d.

[526] Vidi prethodnu bilješku br. 4.

[527] Patek 1942, 100, posebno 103; Kovrig 1937, 119; Cermanović-Kuzmanović / Velimirović-Žižić / Srejović 1975, 231.

[528] Altman 1905, 47, Fig. 34, 35, 36, 37. Helenistički produkt astragal, kao i kimation. Vidi 7, Sl. 3; Gabelmann 1973, 39 i d.

[529] Sergejevski 1965, 132-136; Prijatelj 1952, 144 i d., posebno 145, Tab. XI (nadgrobni spomenik – stela C. Publicija Romana iz Narone).

[530] Vidi prethodne bilješke: 4, 5, 6, 9; Prijatelj 1952, 145 i d.

bademaste oči s fino izvedenim očnim kapcima, bez zjenica, s blago naglašenim arkadama, zatim mala usta s nešto izbačenom donjom usnom. Ispod kape ili marame očituje se bujna kosa, koju je teško identificirati. S nešto izbočenom uskom bradom glava žene, zajedno s kosom koju pokriva marama ili neka vrsta kape, dobiva oblik trokuta.

Slične likovne karakteristike ima i muškarac, a to su bademaste oči s fino izrađenim očnim kapcima, te blago naglašenim arkadama, kao i usne analogne usnama žene. Međutim, za portret muškarca karakteristične su kosa i brada. Kosa se očituje kratko i neposredno se nastavlja s bradom, pa je ovakvo prikazivanje konfrontira i približuje portretu muškarca iz Blagaja, iako je ovaj portret zajedno sa ženom daleko bolje izrade, a time i veće umjetničke vrijednosti. Sličnost se ne može primijeniti na lik žene sa stele iz Blagaja, jer se ne uočava kako je njegovana kosa. Tako ove likovne karakteristike govore o prisutnosti rimskog realističkog portreta, koji se održava krajem II i početkom III st. n. e., o čemu imamo potvrdu u tipu fibule u obliku sidra na ramenima žene i okrugle kopče na ramenu muškarca, koje kronološki pripadaju II–III st. n. e. [531]

Kod muškarca i kod žene treba spomenuti likovnu crtu realističkog rimskog portreta, a to je kratak vrat, koji je kod muškarca naglašeniji, što glavi muškarca daje oblu formu. Međutim, što se pak tiče nosa kod žene i muškarca, koji može biti posebno karakterističan, zbog oštećenosti ne može se ništa određeno reći.

O likovnim karakteristikama portreta na steli iz Obra (58) ne može se govoriti zbog velike oštećenosti. Jedino je moguće konstatirati da se ne ističe visok vrat i da glava, prema obradi, poprima trokutast oblik.

Orao raširenih krila

Pojava ptice orla je česta na sepulkralnim spomenicima, pa i na stelama, i to u zabatima,[532] kao i akroteriji.[533] Međutim, u našem slučaju nalazimo orla u presvođenoj niši s raširenim krilima, pokrivajući svod edikule i natkriljujući poprsja pokojnika (60). Iz ovog vidimo da njegova likovna pojava nije samo vezana za akroterijalna mjesta i mjesta u zabatima.

Ikonografska pojava orla na sepulkralnim spomenicima izgleda da uz dekorativni karakter mora imati i određenu sepulkralnu simboliku. Naime, poznato je da orao simbolizira boga Zeusa, odnosno Jupitra.[534] On se predstavlja kao ptica apoteose, pa ga kao takvog poznajemo u grčkom mitu Ganimeda, u kojem predstavlja uznesenje duše u nebo.[535] U vjerovanjima koja su porijeklom iz orijentalnih provincija orao je ptica Sunca koja prenosi duše prema Suncu.[536] Orao je, kao dekorativni i simbolični motiv, poznat na vojničkim sepulkralnim spomenicima i legijskim signijama.[537]

Likovni motiv orla nalazimo na sepulkralnim spomenicima Norika i Panonije, kao i u krajevima Italije.[538] U našim krajevima susreće se na stelama I st. n. e. (10) dok se, međutim, u krajevima Norika i Panonije javlja u II st. n. e.[539] Prema tome bi njegova pojava na odlomku stele iz Blagaja (60) kronološki išla u II st. n. e. No, ipak treba istaknuti da je odlomak stele, s obzirom na kulturno-povijesnu i likovnu konstelaciju, kako smo već pokazali, bliži kraju II i početku III st. n. e. nego prvoj polovici II st. n. e.

I na kraju, potrebno je također reći da nas pojava orla u zasvođenim edikulama ili na drugom mjestu na sepulkralnim spomenicima, kao u našem slučaju, upućuje ne samo na običnu dekoraciju nego na nešto što je transcendentalno.[540]

Motiv polumjeseca ili girlande

Ovaj ikonografski prikaz predstavlja također poznati likovni motiv na sepulkralnim spomenicima. Poznajemo ga u Podrinju na odlomku stele iz Skelana (61). Nadgrobne spomenike s ovim likovnim prikazom susrećemo na području sjeverozapadne Bosne (S. 108, U. P. 25) i na sepulkralnim spomenicima s područja jugozapadne Bosne (U. P. 17, 18a, b, 20a, b).

Da bismo bolje uočili kultni ili dekorativni značaj ovog motiva na sepulkralnim spomenicima, potrebno je vrednovati samo mjesto na kojem se on prikazuje

[531] Prijatelj 1952, 145 i d., posebno 146, gdje se govori o zadnjim tragovima rimskog realizma sredinom III st. n. e.; Sergejevski 1965, 126 i d.; Patek 1942, 100-103; Kovrig 1937, 119; Cermanović-Kuzmanović / Velimirović-Žižić / Srejović 1975, 231.

[532] Altmann 1905, 73, Fig. 62, 63; 99, Fig. 83 (u zabatu urne iz Rima); 235; Fig. 189 (u Vatikanu); Paškvalin 1961, 325, Sl. 1; Schober 1923, 164; Hoffiller / Saria 1933, Sl. 10, Nr. 19; Tufi 1971, 93, Nr. 2, Tav. II, 1.

[533] Prijatelj 1952, 140 i d., Tab. VI; Tufi 1971, Tav. I; Altmann 1905, 146, Fig. 119; 156, Fig. Sl. 2-7 itd.

[534] Musić 1942, 62; Tamo gdje se prikazuje Jupiter često je prisutan i njegov atribut orao, a na reljefu iz Šipova prisutan je orao na štapu koji drži u ruci (Patsch 1914, 192, Sl. 79); b/ Skulptura iz Male Ruiške koja s prikazom orla pripada Jupitru (Sergejevski 1928, 100-107; Isti 1965, 8, Sl. 1.) Žrtvenik posvećen Jupitru-Dolihenu.

[535] Tufi 1971, 134.

[536] Tufi 1971, 134-135.

[537] Domaszewski 1885, 30, Fig. 4; 31, Fig. 5 itd.; Tufi 1971, 135.

[538] Altmann 1905, 52, Fig. 43; 150, Fig. 121; 143, Fig. 115 itd. (Italija); Hoffiller / Saria 1938, 10, Nr. 19; 46, Nr. 105 (Norik); 88, Nr. 93; Klemenc 1928, 271, Sl. 1 i d.; Schober 1923, 164, 166.

[539] Schober 1923, 39, Abb. 31, Nr. 77; Klemenc 1928, 273 i d.

[540] Tufi 1971, 134 i d. U vezi s ovim spominje također i literaturu koja ukazuje na vjerovanje u zagrobni život.

na spomenicima pokojnika. Tako, na primjer, u našim krajevima likovni motiv polumjeseca nalazimo u kutu poklopca urne iz Golubića (25) koji predstavlja zabat. Isti motiv imamo na poklopcima urne iz Vašarovina (18) i Duvna (20, 25). U krajevima sjeverozapadne Bosne ovaj motiv nalazimo i na stelama, ali u raznim likovnim situacijama, kao npr. u nizu lunula (71) itd. Dakle, ikonografski prikaz polumjeseca poznajemo u krajevima antičkih Japoda (S. 7, 108, U. P. 25), Delmata (U. P. 17, 18a, b, 20a, b) i Podrinja (61). Nalazi se na urnama i stelama na istaknutim prostorima, pa je uz dekorativni morao imati i kultni karakter ili određenu simboliku. O tome bi nešto govorio i njegov prikaz iznad glava pokojnika unutar edikule na svodu.

Slična je situacija i na stelama s područja Norika i Panonije, gdje prikaz lunule susrećemo samostalno u zabatu stele ili u društvu s rozetom, opet u timpanonu stele,[541] dok se na našim stelama prikazuje u društvu s biljnim motivom hedere (bršljana) u obliku srca (71, 72). Prema tome bi položaj lunule, u našem primjeru u vrhu svoda presvođene edikule, ukazivao na kultnu simboliku.

Poznato je, naime, da istraživači antičke simbolike u našim krajevima ovaj motiv smatraju keltskim survivanceom.[542] U vezi s ovom konstatacijom treba također reći da se ovaj likovni motiv javlja u kraju sjeverozapadne Bosne koji se nalazio u blizini antičkog područja Panonije na kojem su obitavala keltska plemena, a nešto podalje i Kelti na području Norika (K. I, II). Konstatirali smo također da je likovni motiv lunule poznat i na kraju jugozapadne Bosne na području antičkih Delmata, koji su još udaljeniji od keltskih areala (U. P. 17, 16a, b, 20a, b). U sličnoj situaciji se nalazi i područje Podrinja u rimsko doba, koje se zbog blizine nalazilo pod uticajem Skordiska (61). Prema tome, ako je lunula keltski survivance, onda je u ovim našim krajevima, prema iznesenoj situaciji, moguć keltski uticaj. Međutim, trebalo bi utvrditi da li je lunula keltski ili nečiji drugi etnički elemenat, koji je prenesen u naše krajeve u rimsko doba i nalazimo ga na sepulkralnim spomenicima. Činjenica je da ga susrećemo među Dionizijevim atributima u zabatu sepulkralnog spomenika iz Bitola.[543] Ako spada među kultne atribute, onda je, izgleda, teško pretpostaviti kojem kultu pripada. Ako je suditi po tome što se javlja uz biljni motiv bršljana, onda bi mogao biti blizak kultu Dionisa, čiji su kult prihvatili i Kelti.[544]

Ova likovna pojava je poznata na području Prijepolja, te se pripisuje keltskom plemenu Skordiska u dolini Drine.[545] Polumjesec nalazimo uz bršljan na sepulkralnim spomenicima s područja Galije i Španije.[546] Jedan nalaz iz Lisičića kod Konjica[547] svjedoči da su bršljan i polumjesec išli zajedno i da su predstavljali kultne atribute ili neke religiozne simbole. Međutim, na ulomku stele iz Skelana (61) vidimo da se polumjesec predstavlja sam bez bršljana, pa bi ovaj likovni prikaz mogao predstavljati motiv girlande dobro poznate na sepulkralnim spomenicima (S. 112, C. 11, 24, 25).[548]

Ipak, prema općoj likovnoj situaciji ovog motiva na sepulkralnim spomenicima s područja antičkih Japoda, Delmata i Skordiska u dolini Drine, mišljenja smo da se prije očituje polumjesec nego girlanda. Zbog toga, na osnovi prethodnih razmatranja, treba likovni motiv lunule na odlomku stele iz Skelana (61), u širem smislu, držati za kultni simbol iz Dionisova kruga, što su ga Kelti, prihvativši Dionisov kult kao vjernici, širili među autohtono stanovništvo, urezivajući ga na sepulkralnim spomenicima i na taj način zajedno s domaćim stanovništvom očitovali kultnu pripadnost.

Ako se ova likovna pojava može vezati za etnički elemenat Kelta u krajevima Bosne i Hercegovine, onda se to može odnositi na Kelte koji su se naselili u doba rimske vlasti.[549]

2. Likovne predstave izvan zasvođenih edikula

Na stelama tipa "C" izvan presvođenih edikula nalazimo likovne elemente isključivo dekorativnog karaktera. To su rozete (58, 61, 65, 66), akroterijalne polupalmete (61), biljni motiv (60) i lezbijski himation (60).

Motiv rozete

Motiv rozete, kao poznata likovna pojava sepulkralne rimske umjetnosti, najčešće se nalazi u zabatima stela.

[541] Schober 1923, 184 (polumjesec, Abb. 16, Carnuntum); 270 (Abb. 139, Scarabantia); 11, 48 (Ab. 7, 21 Virunum); 170, 93, 94 (Abb. 39, 40); 217. Vidi: 19, Abb. 7; 26, Abb. 16; 29, Abb. 21; 44, Abb. 57; 45, Abb. 39; 46, Abb. 40; Egger 1948, 3 i d., Taf. I, 15, 26, 3, Taf. II, 6, 4, 7, Taf. VII, 35.

[542] Čremošnik 1957, 221, 222 i d.

[543] Antički teatar 1979, 30, br. 10.

[544] Čremošnik 1957, 222, 224 i d.

[545] Čremošnik 1957, 224.

[546] Čremošnik 1957, 221, 224.

[547] Čremošnik 1957a, 152 i d.; Sl. 8 i 9.

[548] Činjenica je da na području Podrinja na sepulkralnim spomenicima stela, a posebno cipusa, susrećemo motiv girlanda. Ipak je u slučaju stele najvjerojatnije lunula, odnosno polumjesec, pa smo zbog toga obradili ovo pitanje koje se odnosi na uticaj keltske kulture u podrinjskom kraju.

[549] Papazoglu 1969, 296, 297 i 298; Zaninović 1966, 76, s. v. Delmati i Kelti, 805; Katičić 1965, 53 i d. Pitanje keltskih i panonskih imenskih područja u rimskoj provinciji Dalmaciji i dalje ostaje predmet pažnje. Oni pokazuju manji broj keltskih imena.

Međutim, kod stela s presvođenom edikulom, koje ne posjeduju arhitektonski elemenat zabat, motiv rozete se susreće u gornjim uglovima izvan edikule (58, 65). Mjesto i položaj rozeta na ovim stelama upućuje nas na to da su one tu u svojstvu akroterija, pa bi prema tome imale samo dekorativno značenje. Arhitektonska i likovna kompozicija stela iz Obra (56) i Vrbice kod Foče (65) čini se da ukazuje na zajedničke likovne elemente koji bi povezivali ova dva kraja u kulturno-povijesnom i etničkom pogledu.[550]

Naše rozete treba posmatrati isključivo kao jedan od ukrasnih elemenata arhitekture, pošto one zamjenjuju dekorativni akroterij, koji postepeno nestaje u predstavama edikula na stelama koje ne posjeduju arhitektonski elemenat zabat.

Motiv polupalmete

Ovaj motiv dolazi na stelama vrlo često kao strukturalni ukrasni elemenat arhitekture akroterij. U sličnom položaju, ali ne na istom prostoru, motiv polupalmete na odlomku stele iz Skelana (61) predstavlja također ukrasni akroterij.

Biljni motiv

Na ulomku stele sa zasvođenom edikulom iz Blagaja (60) susrećemo biljni motiv upravo na mjestu gdje se obično nalazi ukrasni akroterij. Ovaj motiv je oštećen i ne može se pouzdano identificirati, ali je, sudeći po sačuvanim ostacima listova, najbliži akantusu. Biljni motiv, se, izgleda, prikazuje kao buket i nastavljao bi se na ukrasnu borduru koja je odlomljena.

Motiv lezbijskog himationa

Kao motiv dekoracije na sepulkralnim spomenicima javlja se i dobro poznati ornamenat lezbijski himation. Na sepulkralnim spomenicima Bosne i Hercegovine u rimsko doba nalazimo ga na području Bosanskog Novog i Blagaja (60, 10). Ovaj se likovni motiv u sepulkralnoj rimskoj umjetnosti najčešće koristi kao ukrasni okvir natpisnih polja (10) ili presvođenih edikula (60).

Lezbijski himation je helenističkog porijekla.[551] Na područje sjeverne Bosne u rimsko doba stiže, najvjerojatnije, kao i ostali likovni elementi antičke umjetnosti, preko Akvileje u veća kulturna žarišta provincija, kao što je za ove krajeve Siscia, a za istočne Sirmium (K. I, II), odakle se dalje, opet, šire u manje urbane centre i naselja. Na osnovi drugih spomenika i arheoloških ostataka, očigledno je da područje sjeverozapadne Bosne, a posebno krajevi rudarskog distrikta Japre, Blagaja i Ljubije, stoje pod uticajem kulturnog žarišta antičke Siscije.[552]

U ovim krajevima se likovni elemenat lezbijskog himationa javlja na sepulkralnim spomenicima početkom II st. n. e. (10). Međutim, s obzirom na likovne karakteristike portreta pokojnika na steli iz Blagaja (60), treba reći da je majstor imao pred sobom stariji predložak, na osnovi kojeg je izradio ovaj motiv na opisanoj steli, koja kronološki datira u drugu polovicu II ili najdalje u sam početak III st. n. e.[553]

3. Ukrasni friz

Kad kažemo friz, onda odmah pomislimo na strukturalni i ukrasni elemenat arhitekture kojega nalazimo na objektima arhitekture ispod zabata (7, 8, 9). On se, logično, prenosi i na stele u obliku edikule. Međutim, u likovnoj analizi stela u obliku edikula ne nazivamo frizom samo onaj dio ispod zabata, nego i onaj ukrasni dio kojeg nalazimo između edikule i natpisa. Takav ukrasni friz imamo na stelama iz Obra (58), Skelana (61) i Vrbice (65). Ovaj prostor je na stelama često bio ukrašavan motivima biljnog karaktera (15, 18), kao i drugim likovnim prikazima i scenama (17, 19).

Na steli iz Obra (58) ukrasni friz predstavljaju mnogobrojni listovi složeni paralelno u redovima s

[550] Papazoglu 1969, 69 i d. Autor na osnovi iznesenih razmatranja, koja idu u prilog izrečenoj pretpostavci, tvrdi da se tim imenom nije zvalo jedno pleme, već čitav niz plemena. To znači da se svi Autarijati nisu mogli iseliti niti svi biti istrebljeni, nego su na površinu izbila nova imena, a staro je zaboravljeno (97). Prema F. Papazoglu također je i oblast Tare mogla ulaziti u oblast Autarijata. Možda je sličnost stela s područja Konjica u vezi s dalekom kulturno-povijesnom i etničkom prošlošću ovih krajeva s navedenim područjem (100). Ovdje je iznesena i sva literatura.

[551] Samo ime govori da je grčkog, odnosno helenističkog porijekla i dolazi kod sepulkralnih spomenika arhitektonskog tipa, tj. spada među dekorativne elemente arhitekture. Zato je korišten i kao elemenat arhitekture kod sarkofaga arhitektonskog tipa maloazijskog porijekla. Vidi: Gabelmann 1973, 39 i d.; Altmann 1905, 176, Fig. 141, 141a, Taf, 1. 2.

[552] To je omogućavala komunikacija prema Sisku, odnosno rimskoj Sisciji, a druga prema Saloni. Vidi Bojanovski 1974a, 218, 231; Sergejevski 1963, 92 i d.; Antički teatar 1979, 170, Sl. 240, br. 240. Vidi još maske teatralnog karaktera iz Siska (Siscia) br. 264, 308 i d., te br. 181, 184. Posebno ove krajeve s antičkim Siskom povezuje kulturni život. Naime, nalazi teatralnih maski na posudi iz Japre te žrtvenici posvećeni božici Nemezi iz St. Majdana svjedoče da osim orijentalnog elementa u ovom kraju veže ih postojanje pozorišta u Sisku. Vidi u cit. djelu br. 166. nadgrobni spomenik prvaka glumačke skupine Liburna.

[553] Osnovnu dataciju vidimo u fibuli forme "sidra" iz kraja II i početka III st. n. e. Vidi prethodne bilješke 9 i 13.

malim kvadratičnim poljem u sredini, što sve skupa daje utisak jednog pojasa. Ovaj likovni elemenat, osim kod medaljona (vijenca), nije bio mnogo raširen na spomenicima.[554]

Na ulomku stele iz Skelana (61) nalazimo ukrasni friz koji predstavlja jednu varijantu iz akantusova repertoara poznatu i raširenu na sepulkralnim spomenicima.[555] Ovaj biljni motiv susreće se i na vijencima blokova arhitekture.[556] Ukrasni friz na steli iz Vrbice (65) pravi biljni motiv vitica. Motiv je poznat na sepulkralnim spomenicima, te bi spadao među motive bršljana.[557]

Pojava ornamentalnog motiva, kao ukrasnog friza, na steli iz Obra, ide kronološki od II–III st. n. e., na što nas upućuje fibula u obliku sidra na desnom ramenu pokojnika.[558] U to doba išao bi i biljni motiv, kao friz, na steli iz Skelana (61), i to, opet, na temelju sačuvanih fibula koje kronološki idu od II–III st. n. e.[559] Stela iz Vrbice datira u III st. n. e. (65) pa se u to doba može svrstati i pojava biljnog motiva vitice.

4. Ukrasne bordure

Primjećuje se da na stelama tipa "C" nemamo brojnije zastupljene različite ukrasne bordure, koje flankiraju natpisna polja. U tom pogledu imamo samo dva primjera, jedan na odlomku stele iz Skelana (61), a drugi na odlomku stele iz Vrbe (64).

Zanimljivo je spomenuti da ni jedna ni druga dekorativna bordura ne ide iznad visine natpisnog polja (61, 64). Na prvi pogled moglo bi se reći da su čak i analogne. Međutim, ipak je dekorativni motiv različit. Naime, na ulomku stele iz Vrbe (64), koja je izradom slabije kvalitete, ukrasnu borduru predstavlja motiv palme u obliku riblje kosti, dok na odlomku stele iz Skelana (61) ukrasnu borduru predstavlja motiv u obliku slova ipsilona, koji se približava motivu cvijetne čašice. Prema tome je i bitno različit od motiva ukrasne bordure na steli iz Vrbe.

Ornamenat u obliku riblje kosti ili forme palme koji predstavlja ukrasnu borduru na odlomku stele iz Vrbe (64) zapaženiji je na sepulkralnim spomenicima s područja Delmata (U. 8), dok je, izgleda, ornamenat u obliku cvijetne čašice sa ulomka stele iz Skelana (61) više poznat u Podrinju (78, 79). Oba motiva kronološki bi pripadala II i III st. n. e.[560]

Varijanta A

Varijanta A stela tipa "C", kao i ostali tipovi stela, posjeduje unutar dvostruko zasvođenih edikula, bilo u jednom (68) ili u dva reda (69), predstave pokojnika. Uz prikaze portreta, unutar dvostruko zasvođenih edikula, nalazimo i natpise, koji, u stvari, zamjenjuju prikaze portreta pokojnika (70, 71, 72). Izvan dvostruko zasvođenih niša susreće se i drugi zanimljiv ikonografski sadržaj koji ćemo ovdje iznijeti.

1. Likovni prikazi u dvostruko zasvođenim edikulama

Portreti pokojnika

Likovne prikaze portreta pokojnika nalazimo na steli nepoznate provenijencije (68) i steli iz Tegara na Drini (69). Odmah treba reći da su portreti na ovim ulomcima stela veoma slabo sačuvani. Ipak, nešto bolje sačuvane portrete imamo na odlomku stele nepoznate provenijencije.

Na fragmentu stele nepoznate provenijencije, na kojem imamo dva slabo sačuvana portreta bračnog para, mogu se uočiti realističke i individualne karakteristike portreta (68). Tako na glavi žene zapažamo karakterističnu bujnu kosu, koja je prema načinu češljanja morala biti najbliža frizuri mlade žene iz Solina.[561] Ova frizura se pripisuje carici Sabini, pa bi analogno tome ulomak stele nepoznate provenijencije datirao u doba Hadrijana.[562] Tragovi frizure na glavi žene sa stele nepoznate provenijencije ne mogu pouzdano pripadati ni tipu "Melonen Frisur" koja bi naš ulomak stele kronološki opredjeljivala u prelazno vrijeme julijsko-klaudijske epohe.[563] Izgleda da ne možemo pouzdano ići ni u period vladavine Aleksandra Severa, pošto u primjeru portreta djevojke iz Solina,[564] koji vremenski pripada također ovom dobu, ne nalazimo bližu konfrontaciju. Stoga bi skromni tragovi frizure na glavi

[554] Altmann 1905, 181, Fig. 145a (Pompeji). Sličan pilastar na grobnom žrtveniku iz Rima, 154, Fig. 126, te Taf. 2. Ornamenat veoma rijedak na drugim sepulkralnim spomenicima.

[555] Schober 1923, 105, Abb. 118; Hoffiller / Saria 1938, 168, 378. Još ima sličnih i slabije izrade. Kao vijenac u sklopu arhitekture vidi Maria P. Rossignani 1975, Tav. XVII, Fig. 31 Ab. 35 i d. Ovom ornamentu trebala bi pripadati dekoracija u frizu stele iz Skelana samo slabije izrade. U svakom slučaju ornamenat iz kojega se razvio.

[556] Hoffiller / Saria 1938, 123, Nr. 56.

[557] Hoffiller / Saria 1938, 198, Nr. 447; Intercisa 1954, Taf. XXXVIII, Fig. 2, 3.

[558] Vidi prethodne bilješke 9, 13.

[559] Vidi prethodne bilješke 9, 13.

[560] Ovakva datacija je u skladu s prisutnom fibulom u obliku "sidra" na desnom ramenu žene. Vidi bilješke 9 i 13.

[561] Vikić-Belančić 1957, 40, Tab. V/2a, b.

[562] Vikić-Belančić 1957, 41, Tab. V/2a, b; Franke / Hirmer 1961, 38, Nr. 20.

[563] Vikić-Belančić 1961, 40.

[564] Vikić-Belančić 1961, 41, Tab. V/3a, b.

žene upućivali ipak da je najbliža tzv. tipu frizure Sabina koju karakterizira češljanje u obliku dvostrukog, na sredini šiljatog (kod nas oštećenog) dijadema, koji se spušta do ušiju i poput neke krute kape steže čelo i sljepoočnice, a odvojen je od njih uskom trakom.[565] Ovakav način njegovanja frizure susrećemo i na glavi žene iz Solina, koja prema takvom načinu njegovanja kose pripada vremenu cara Hadrijana, a vjerojatno i poslije njega.[566]

Pored ove problematike, na slabo sačuvanim portretima uočavamo individualne likovne karakteristike, kod žene okruglo lice, a kod muškarca nešto produženo lice u obliku trokuta (68). Na poprsju muškarca zapaža se mač i vitis koji ga opredjeljuje među rimske oficire, odnosno da je u rimskoj vojsci imao čin centuriona.[567]

S obzirom da na portretu žene i muškarca, kako primjećuje D. Sergejevski, imamo prisutan tip fibule u obliku sidra, onda bi ovaj ulomak stele kronološki pripadao II–III st. n. e., kad se nalazi u upotrebi i ovaj tip fibule.[568] Drugim riječima, radi se o retardaciji tzv. tipa frizure "Sabina" što smo već spomenuli.[569]

S obzirom na veoma slabu sačuvanost portreta na ulomku stele iz Tegara na Drini (69), ne može se uopće govoriti o likovnim karakteristikama portreta.

2. Natpisi unutar zasvođenih edikula

Na stelama varijante A tipa "C", osim povijesno-epigrafskog karaktera, natpisi dobivaju i likovno značenje, jer se javljaju unutar zasvođenih edikula (70, 71, 72). Ovu pojavu poznajemo također na stelama tipa "A" s područja Ljubuškog, koje kronološki pripadaju I st. n. e. (4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 21). Prisustvo natpisa unutar edikula i niša, osim poistovjećivanja natpisa s portretom, može upućivati i na ekonomske sposobnosti naručioca.

Međutim, s obzirom na kulturno-povijesnu činjenicu da na većem broju stela s područja sjeverozapadne Bosne u rimsko doba ne nalazimo poprsja pokojnika, dobiva se dojam da se radi o kulturno-etničkoj pojavi ovoga kraja na kojem su obitavali antički Japodi koji kao da nisu željeli prihvatiti likovnu pojavu – rimski portret (70, 71, 72). Možda u ovome treba gledati i kulturno-povijesnu pojavu koja se, da tako kažemo, poklopila s kulturnim uticajem krajeva sjeverne Italije, gdje nalazimo također stele bez portreta, samo s natpisom.[570]

Pojava stela na ovom području u rimsko doba i način njihove izrade u tehnici gravure upućuju na to da su postojale lokalne radionice koje su izrađivale stele u duhu japodske tradicije.[571]

Sačuvani historijsko-epigrafski podaci (70, 71, 72) zajedno s kulturno-povijesnim (68) upućuju da stele varijante A tipa "C" s dvostruko zasvođenim edikulama kronološki pripadaju II–III st. n. e[572] i da kulturno-povijesni uticaji u krajeve sjeverozapadne Bosne u rimsko doba dolaze iz gornje Italije preko noričko-panonskog kulturnog područja.[573]

3. Prikazi izvan dvostruko zasvođenih edikula

Likovni prikaz poprsja

Na ulomku stele iz okolice Bihaća (68) nalazimo u desnom uglu malo poprsje, dok je lijevi ugao oštećen. Na stelama, osim poprsja pokojnika, susrećemo i druge prikaze ljudskih figura. Međutim, ovo malo poprsje ne može spadati među predstave pokojnika jer se nalazi izvan određenog prostora za pokojnike, tj. izvan dvostruko zasvođene edikule unutar koje se već nalaze dva poprsja pokojnika. Nameće se pitanje što predstavlja mala bista, koju D. Sergejevski uopće ne spominje.[574] O tome je dosta teško nešto pouzdanije reći.

Poznato je da na steli iz Alba-Iulije imamo na istim mjestima glave lavova.[575] Nešto slično nalazi se na steli iz Celja.[576] Na kultnom spomeniku Nemeze iz Andautonije (Šćitarevo)[577] kod Zagreba nalaze se na

[565] Vidi portret Sabine, žene cara Hadrijana na novcu (80–136); Franke / Hirmer 1961, 58, Abb. 20.

[566] Vikić-Belančić 1957, 41; Tab. VI, Sl. 5.

[567] Sergejevski pouzdano iznosi znak (signum) centuriona kao vlast "vitis" (štap od vinove loze), ali to ne potkrepljuje i s argumentom. Na steli iz Hardomilja (29) imamo zasigurno znak centurije koji je nosio signifer Dassius Bastarnus. Međutim, na našim vojničkim spomenicima, osim na ovom nepoznate provenijencije, ne nalazimo takvog znaka koji bi pripadao centurionu kao znak vlasti.

[568] Vidi bilješke 9 i 13 u kojima se iznosi literatura koja se bavi pitanjem datiranja spomenika na osnovi uočljivih tipova fibula kod reljefa, odnosno portreta pokojnika.

[569] Braemer 1959, 125; Jurkić 1973, 373 (retardacija frizura u krajevima provincija).

[570] Susini 1960, Tav. XIII, XII, XI, X i VI. Iz ovog se vidi da je ova pojava bila zapažena na području gornje Italije.

[571] Sergejevski 1950a, 88, a posebno 90; Sergejevski 1965, 138 (Pogovor).

[572] Rendić-Miočević 1948, 47; Alföldy 1969, 27 i d.; Vidi još bilješke 9 i 13, te bilješke 45, 46, 47, 48 i 55.

[573] O tome govore analogni tipovi stela. Vidi prethodnu bilješku 52. Noričko-panonski uticaj vidi se u nošnji i u keltskim survivancima. Čremošnik 1958a, 147 i d.; Čremošnik 1956a, 111 i d.; Čremošnik 1963, 103 i d.

[574] Sergejevski 1948, 174 i d., Tab. III, Sl. 2 i 176.

[575] Florescu 1930, 96, Fig. 28.

[576] Na steli iz Celja su prema Schober 1923, 40, Fig. 33, No. 83, tragične maske, a prema Hoffiller / Saria, 1938, 27-28, No. 55, dvije maske.

[577] Hoffiller / Saria 1938, 212-213, 474.

analognim mjestima biste Sola i Lune, koji su prisutni na svakom reljefu Mitre s predstavom tauroktonije.[578]

Mala reljefna bista je na žalost veoma slabo sačuvana, pa se ne može pouzdano govoriti o prikazima Sola i Lune u smislu poprsja, koji bi mogli također biti prisutni i u kultu pokojnika, pa prema tome i na sepulkralnim spomenicima. Također se može pomisliti i na protome vjetrova koje se isto tako susreću i na stelama, a imaju apotropejski karakter.[579] Mala bista u desnom uglu fragmenta stele iz okoline Bihaća može stajati u najužem likovnom kontekstu s prikazom friza na istoj steli (68), ali zbog slabe sačuvanosti nije moguće pouzdanije dati sud o prikazu.

Rozete

Na stelama je često prisutan dekorativni motiv rozeta koje se najčešće nalaze u središtima zabata (6, 12, 13, 20, 21, 22, 25 itd.). Međutim, na stelama koje nemaju izrazit oblik edikule sa zabatom ovaj likovni motiv zauzima uglove izvan edikule. Na odlomku stele iz Tegara (69) rozete zauzimaju gornji desni i lijevi ugao, pa su vjerojatno predstavljale dekorativne akroterije.

Prikaz ptica

Na odlomku stele iz Tegara na Drini (69) poznat je i prikaz ptice. Dvije ptice najčešće susrećemo u zabatu flankirajući portret ili glave Meduza.[580] Prikaz ptice sepulkralna rimska umjetnost stavlja u ruke djevojaka i mladića.[581] Ptica se kao likovni motiv može naći u središtu zabata. Obično se prikazuje ptica orao koji na tom mjestu vjerojatno ima i simbolično značenje.[582]

Zanimljivo je, naime, spomenuti da se ptice, u našem slučaju (69), nalaze na prostoru između dvostrukih svodova, što nas upućuje na pretpostavku da prikaz ptice na tom mjestu stele bez zabata, u stvari, oponaša zabat i mogle bi, uz dekorativni karakter, imati određenu simboliku.

Ako je antitetičko postavljanje likovnih predstava orijentalnog porijekla,[583] onda je analogno tome u kršćanstvu prikazivanje ptice kao simbola duše također orijentalnog porijekla. U vezi s tim se i predstava ptice na stelama u središtu zabata, kao u našem slučaju, treba poistovijetiti sa simbolom ljudske duše, tj. vjere u zagrobni život.[584]

Delfini

Likovni prikaz delfina se na odlomku stele iz Tegara (69) nalazi na mjestu akroterija, tj. u uglovima drugog reda dvostruko presvođene edikule. Potrebno je istaknuti da su likovni prikazi delfina u antičkoj sepulkralnoj umjetnosti često prisutni, što ukazuje na njihovu simboličnu i dekorativnu karakteristiku, što smo više puta isticali.[585]

U vezi s likovnim motivima na odlomku stele iz Tegara (69) može se konstatirati da se oni nalaze u nekoj antitetičkoj simetriji. Naime, u gornjim uglovima izvan presvođenih niša nalazi se po jedna rozeta, a u sredini ptica, dok se u donjem redu dvostruko zasvođenih niša na istom prostoru nalazi po jedan delfin, a u sredini rozeta (69).

Antitetički način prikazivanja likovnih predstava na sepulkralnim spomenicima Kelta I. Čremošnik smatra orijentalnim uticajem.[586] Međutim, antitetičko prikazivanje likovnih predstava na sepulkralnim spomenicima ne mora se uvijek očitovati samo na keltskim nadgrobnim spomenicima, nego se, kao likovna manifestacija, može javljati i na sepulkralnim spomenicima drugih etničkih skupina na našem području u rimsko doba, na primjer, na području Delmata, gdje nije u većem broju boravilo keltsko nego delmatsko stanovništvo.[587]

4. Bogato ukrašen prostor iznad zasvođenih niša

Rozete unutar vijenca

Na steli (70) i odlomcima stela (71, 72) iz Krnjeuše, sjeverozapadna Bosna, susrećemo se zanimljive likovne kompozicije šesterokrakih rozeta. Naime, poznato je da se motiv rozete najčešće javlja u središtima zabata, pa se tip rozete na stelama iz Krnjeuše odvaja od tipa rozeta u timpanonima stela.

Na odlomcima stela (71, 72) uočavamo da se središnja šesterokraka rozeta prikazuje u likovnoj kompoziciji unutar jednog manjeg i jednog većeg vijenca (70, 71) ili pak samo unutar jednog vijenca (72). Međutim, centralna likovna kompozicija šesterokrake rozete nalazi se unutar jednog kvadratnog polja, koje zajedno s ostalim likovnim elementima polukrugova unutar njega, visi na fiksiranom predmetu u obliku

[578] Zotović 1973, No. 15, Sl. 3 i d.
[579] Schober 1923, 164, 168, 216; Prijatelj 1952, 144 i d., T. XI; Tufi 1971, 134, Nr. 14, Tav. V, Fig. 4.
[580] Hoffiller / Saria 1938, 26, Br. 52; 31, Br. 61; 168, Br. 373; 169, Br. 375; 179, Br. 395; 201, Br. 450; 204, Br. 456 itd.
[581] Sergejevski 1950, 82-63, Sl. 1; Cambi 1965, 96 i d., Sl. 2; Braemer 1959, 30, Pl. II, 6.
[582] Tufi 1971, 134-135.
[583] Čremošnik 1957, 227.
[584] Leksikon, s. v. ptice, 495.
[585] Tufi 1971, 136.
[586] Čremošnik 1957, 227.
[587] Zaninović 1956, 76 i d.; Poklopci urna br. 17, 18a, b, 19, 20a, b, 21, 22, 23 i 24.

trokuta. Ovako ukomponiran motiv šesterokrake rozete čini se da upućuje na prostor zabata, koji govori istovremeno o dekorativnom i simboličnom karakteru ovog motiva.

Šesterokraku rozetu, čiji se listovi međusobno vežu s istim listovima koji zatvaraju prostore, praveći od nje šesterokut, nalazimo unutar dva (71) i jednog vijenca (72). Za razliku od prethodnih, na odlomcima stela (70, 72), koji oponašaju vijenac napravljen od složenih lovorovih listova na fragmentu stele 72, imamo vijenac koji je izrađen u tehnici tordiranja. Na steli 71 isti motiv ispunjava desni ugao, što ukazuje da je ovaj motiv postojao i na lijevoj strani stele.

Na trećem odlomku stele iz Krnjeuše (72) šesterokraka rozeta prikazana je unutar jednog, dok vanjske strane ispunjavaju drugi likovni elementi, o kojima ćemo govoriti kasnije.

U vezi s ovim treba konstatirati da je, bez obzira na druge slične ili iste motive rozeta, najveća rozeta uvijek prisutna na sredini gornjeg prostora stele (70, 71, 72) i to na mjestu gdje kod stela arhitektonskog tipa dolazi zabat. Ovaj položaj motiva rozete upućuje da ona ovom mjestu vrši supstituciju arhitektonskog elementa zabata, kao istaknutog dijela u arhitekturi.

Već je, naime, rečeno da se ovaj tip rozete javlja na sepulkralnim spomenicima sjeverozapadne Bosne (70, 71, 72). Prema tome ne iznenađuje nas da se ovaj motiv rozete očituje na stelama iz Krnjeuše s područja Bosanskog Petrovca koje također pripada sjeverozapadnim krajevima Bosne. Zanimljivo je spomenuti da I. Čremošnik ne uzima kao simbol šesterokraku rozetu unutar vijenca s ostalim geometrijskim elementima, nego samo u konstelaciji tri rozete poredane u obliku trougla. Takvu likovnu kompoziciju ona smatra religioznim simbolom. Naime, u keltskom panteonu ova likovna kompozicija treba da predstavlja trojstvo.[588] Analognu pojavu motiva Esperandieu u plemenu Mediomatrika u Galiji drži simbolom starosjedilaca.[589] Stoga, ako prihvatimo i mišljenje Cumonta da se simboli javljaju tamo gdje ima Kelta,[590] onda možemo i pojavu šesterokrake rozete u medaljonu i likovnu kompoziciju trougla zajedno s istim ili sličnim motivima rozeta smatrati religioznim simbolima na sepulkralnim spomenicima stela (70, 71, 72) s područja sjeverozapadne Bosne u rimsko doba. Međutim, kad je riječ o Keltima kao starosjediocima na teritoriji sjeverozapadne Bosne, onda se mora voditi računa o kulturno-povijesnoj činjenici da se ovi simboli religioznog karaktera prikazuju isključivo na sepulkralnim spomenicima iz rimskog doba, pa je pouzdano mišljenje koje je već iznijeto, da bi ovi motivi bili samo dokaz o prisustvu Kelta koji su u doba rimske okupacije doselili iz susjednih keltskih provincija Norika i Panonije (K. I, II).[591]

Na ovom području ne može se zanemariti japodsko stanovništvo koje je, u pogledu kulturno-historijske tradicije, moglo njegovati također motiv šesterokrake rozete kao religiozni i dekorativni prikaz, i to neovisno ili pod uticajem noričko-panonskog kulturnog kruga unutar kojeg su živjela neka keltska plemena.[592] Kad se, međutim, radi o pojavi vijenca, odnosno medaljona, unutar kojeg nalazimo poprsja pokojnika, u našem slučaju rozetu, onda u tom vijencu, odnosno medaljonu s rozetom na stelama iz Krnjeuše (70, 71, 72) iz rimskog doba vidimo uticaj susjedne Panonije,[593] a kad posmatramo stele s dvostruko zasvođenim edikulama, onda se opet više očituje uticaj Norika (69, 68, 70, 71, 72).[594] Prema tome, i u jednom i u drugom likovnom prikazu vidimo da se ovi likovni elementi na stelama iz Krnjeuše međusobno kulturno prožimaju, očitujući tako uticaj geografskog kulturno-povijesnog područja na krajeve sjeverozapadne Bosne.

Motiv polumjeseca, srcoliki privjesci i drugi motivi

Na ulomcima stela iz Krnjeuše (70, 71, 72) uz šesterokrake rozete u vijencu, susrećemo i druge geometrijske oblike. To su sam polumjesec (70) i polumjesec u kompoziciji s privjescima u formi srcolikog lista koji nas podsjeća na list bršljana (71, 72). Srcoliki listovi se prikazuju kao fiksirani za motiv polumjeseca (71) u rozeti u vijencu (71) na grančici (72), svastici i kvadratu u koncentričnim krugovima (70) i u motivu rozete na "vitlo" (Wirbelrosetten) unutar koncentričnog kruga (70, 72).

Ovi motivi su izrađeni u tehnici graviranja i rijetko su plastični. Oni vode porijeklo iz prethistorijskog doba, a sačuvali su se epihorskom kulturnom tradici-

[588] Čremošnik 1957, 223.
[589] Ibid.
[590] Čremošnik 1971, 221.
[591] Papazoglu 1969, 298; Zaninović 1966, 176 i d., 79-80.
[592] Mocsy 1962, 528 i d., Abb. 2 (položaj keltskih plemena u Podunavlju, odnosno Panoniji).
[593] Schober 1923, 58, Abb. 58; 53, Abb. 51; Hoffiller / Saria 1938, 82, Nr. 181, ili kvadrat unutar vijenca, 88, Nr. 195; Intercisa 1, 1954, Taf. XXXVIII, 2, 3.
[594] Hoffiller / Saria 1938, 7, Nr. 11, Nr. 46, 47 i 58 više podsjećaju na noričko-panonsku volutu, pa u tome treba gledati uticaj s područja Norika. Dvostruko zasvođene stele susrećemo i na području gornje Italije, pa uzore iz ovih krajeva, u pogledu uticaja ovih stela na područje naših krajeva, treba gledati u stelama iz sjeverne Italije. Mansuelli 1956, 381, Fig. 6.

jom. Tako D. Sergejevski smatra da ove motive treba gledati kao stare religiozne simbole, kako je već na to upozorio B. Gabričević.[595] Prihvatajući ovo mišljenje, I. Čremošnik ide još dalje, pa ove likovne geometrijske motive drži keltskim survivancima na području Japoda.[596] Ovo bi se mišljenje onda odnosilo i na područje Delmata gdje također nalazimo ove slične motive na sepulkralnim spomenicima kategorije urna (18a, b, 20a, b, 25, 29). Ove analogne pojave mogu samo govoriti da je u ovim krajevima u rimsko doba bilo keltskog elementa koji nam je ostavio tragove svoje etničke tradicije, ali ne može pouzdano ukazivati na japodsku keltsku simbiozu[597] ili na području Delmata da bi dokazivali staru tezu o Keltima u Dalmaciji.[598]

Motiv svastike

Na dva odlomka stela iz Krnjeuše (70, 72) imamo urezan likovni motiv tzv. svastike (crux gammata – svastika). Zanimljivo je spomenuti da na ulomku 70 stele iz Krnjeuše ovaj motiv susrećemo unutar koncentričnog kruga. Urezan je na uskom prostoru iznad polustupa po jedan na svakoj strani, dok ga na odlomku 72, također iz Krnjeuše, vidimo na istom mjestu, ali bez koncentričnog kruga. Ovaj motiv je poznat kao veoma star.[599] U sjevernoj Galiji se nalazi na primitivnim spomenicima,[600] a kod nas na veoma reprezentativnoj steli Crescentinusa iz Zenice (12). Interesantno je spomenuti da se motiv na ulomku stele 70, 71 iz Krnjeuše prikazuje uz biljni motiv bršljana. Tako bi ova konstelacija svastike i bršljana upućivala da se motiv svastike može povezati za religioznu simboliku Dionisa.[601]

Uz motiv svastike u koncentričnom krugu na steli 70 imamo kvadrat u koncentričnom krugu. I. Čremošnik oba motiva drži keltskim survivancima.[602] Inače, motiv svastike smatra se i simbolom smrti.[603]

Muzički instrument lira

Na desnoj strani odlomka stele iz Krnjeuše (71) prikazuje se muzički instrumenat lira. S obzirom na antitetički princip prikazivanja likovnih prikaza na sepulkralnim spomenicima, vjerojatno je isti ili odgovarajući motiv postojao i na suprotnoj strani stele.

Osim muzičkog instrumenta lire, na cipusu iz Stoca imali smo muzički instrument sistrum (C. 12). On je poznat u kultu Izide, pa se smatra njezinim atributom.[604] U kultu Pana, odnosno Silvana, imamo siringu, sviralu nazvanu po imenu jedne nimfe, koja se pretvorila u trsku bježeći pred Silvanom, koji je od nje napravio višecijevni instrument.[605] Međutim, muzički instrument liru nalazimo u rukama Apolona, pa je prema tome ona njegov atribut.[606] U Grčkoj lira spada među muzičke pedagoške instrumente, što znači da je ovaj instrument učila svirati omladina.[607] Činjenica je da muzički instrument liru, kao i sistrum, susrećemo na sepulkralnim spomenicima, pa bi ona koju nalazimo u rukama Apolona upućivala da je pokojnik pripadao Apolonovu kultu, kao što pretpostavljamo za romaniziranog Blodija da je pripadao kultu Izide u Naroni.[608] S obzirom na cjelokupnu likovnu situaciju prikaza na gornjem dijelu stele iz Krnjeuše (71), očigledno je da je lira, kao i Silvanov sirinks, ulazila u krug grčkog boga Dionisa, odnosno rimskog Libera. O tome, čini se, govore i muze Terpsihora, zaštitnica igara, ili Polihimnija, zaštitnica svirača u čijim rukama također nalazimo instrument liru.[609]

Prema tome bi instrument lira spadao u kultne atribute na kojima se svira na svečanostima koje su posvećene bogu Dionisu, a s druge strane, prema prikazima polumjeseca i bršljana u formi srcolikih listova, očito svjedoči da je pokojnik, u religioznom pogledu, pripadao ovom kultu. Zato u ovim prikazima ne bi trebalo gledati isključivo dekorativni sadržaj sepulkralne umjetnosti.

5. Friz

Pod imenom friz, u arhitektonskom smislu, obično se misli na friz koji najčešće dolazi ispod zabata i krovne konstrukcije. Međutim, friz o kojem ćemo govoriti nalazi se ispod edikule s dvostruko zasvođenim svodom na steli s područja Bihaća (68) i predstavlja istovremeno ukrasni friz. Ovaj friz čine tri kvadratna polja s likovnim predstavama unutar njih.

U prvom kvadratnom polju, prema D. Sergejevskom, prikazuje se nimfa u plesu, u drugom Silen sa

[595] Gabričević 1956, 291-298, ili Sergejevski 1965, 125.
[596] Čremošnik 1956a, 111 i d.; Sergejevski 1965, 131.
[597] Papazoglu 1969, 267. Vidi bilješku 238 na VII, 5, 2.
[598] Gabričević 1959, 301.
[599] Čremošnik 1957, 229-230; Basler 1972, 143, Sl. 162 (svastika).
[600] Ibid, 223.
[601] Ibid, 224, 225.
[602] Ibid, 222.
[603] Basler 1972, 148.
[604] Sergejevski 1948, 169; Cambi 1965, 103.
[605] Rendić-Miočević 1955, 222.
[606] Daremberg-Saglio 1874, s. v. Apollo, Sl. 367, 368, 370 i 371, posebno s. v. La lyre (lira).
[607] Daremberg-Saglio 1874, 316; Musić 1942, 66, s. v. Apolon i 74, s. v. Dionis.
[608] Sergejevski 1948, 169, Tab. I, Sl. 1; Cambi 1965, 103.
[609] Daremberg-Saglio 1874, 2067, Fig. 5214; Antički teatar 1979, 23 (među instrumentima spominje i liru).

sirinksom u sjedećem položaju, dok je likovni prikaz u trećem polju zbog oštećenosti ostao nepoznat.

Iz grčke mitologije znamo da Dionisovom kultnom krugu pripadaju Satiri, Sileni i Menade.[610] U ovaj kultni krug ubraja se i Pan.[611] Prema tome, među spomenutim mitološkim likovima treba tražiti prikaze unutar ovih polja. Tako bi se u prvom polju trebala nalaziti Menada u plesu, u drugom, u sjedećem položaju (ili čučećem), zbog slabe sačuvanosti karakterističnih likovnih detalja, ne može se sigurnije pretpostaviti, ali se bez svake sumnje, može misliti na prikaz Pana – Silvana sa siringom, uz čije kultne predstave nalazimo ovaj za njega karakterističan muzički instrumenat.[612] Ne mogu se, međutim, isključiti ni drugi likovi iz Dionizijeve pratnje, kao što su Silen i Satir.[613] U trećem oštećenom polju sigurno se nije nalazio Dionis, nego najvjerojatnije jedan iz pratnje, Silen ili Satir. Na osnovi iznesenog, mišljenja smo da unutar polja, koji predstavljaju ukrasni friz, imamo u prvom Menadu, u drugom Silvana-Pana sa siringom, a u trećem polju Satira ili Silena. U ovom slučaju teško je tvrditi da su ovdje prikazani Dionis i Pan, jer se radi o sepulkralnom, a ne samo o kultnom spomeniku.

U vezi s ovom interpretacijom treba spomenuti mišljenje I. Čremošnik koja na pokojnicima ove stele (68) zapaža keltsku nošnju.[614] Osim toga, ona spomenute likove, posebno prikaz Silvana, povezuje s keltskom mitologijom,[615] pa bi se približila našem tumačenju ovih prikaza, naime, da predstavljaju, odnosno pripadaju Dionizijevoj pratnji, čije štovanje su mogli ispoljavati i doseljeni Kelti u rimsko doba.

Ova likovna kompozicija je, dakle, pouzdan dokaz koliko je bio prihvaćen kult Dionisa u našim krajevima u rimsko doba. S druge strane, ovaj friz govori da je bračni par, centurion sa ženom, pripadao Dionisovu kultu.

6. Ukrasna bordura

Na odlomku stele iz okolice Bihaća (68) nalaze se sačuvani tragovi ukrasne bordure na osnovi kojih se može pretpostaviti da se radi o dekorativnoj bordure biljnog karaktera – bršljanu, koji također pobliže objašnjava likovni friz s prikazom likova iz Dionizijeve pratnje.[616] Međutim, na stelama 70 i 71 čini se da prije imitiraju polustupove nego ukrasnu borduru.

7. Noričko-panonska voluta

Stelu (70) i fragmente stela (68, 71, 72), koje karakterizira arhitektonski elemenat dvostrukih svodova, klasificirali smo u varijantu stela tipa "C". Ovaj arhitektonski elemenat može također podsjećati i na poznati volutni ornamenat, koji se naročito počeo širiti po Noriku i Panoniji već od Trajana, a sve češće počeo javljati u drugoj polovici II st. n. e.[617] Najprije se počeo javljati na arama i stelama.[618] Na ovim sepulkralnim spomenicima vjerojatno je više imao arhitektonski karakter, dok je na sarkofazima, kao tabula ansata, imao značenje ornamenta.[619] Istraživači pripisuju noričkoj voluti keltsko porijeklo.[620] To je mišljenje i najvjerojatnije, jer je ovaj elemenat kao arhitektonski prešao u ornamentalno značenje, prevladavajući u krajevima Norika i Panonije tamo gdje su u većini bili Kelti.[621]

Na steli s područja Bihaća (68) dvostruko zasvođena niša simbolizira više arhitektonski elemenat, dok se to za fragmente stela iz Krnjeuše (70, 71, 72) ne bi moglo tvrditi, jer više očituju njegovu ornamentiku, a manje svodove.[622] Tako bi pojava noričko-panonske volute u sjeverozapadnom kraju Bosne svjedočila o noričko-panonskom kulturnom uticaju u ovom kraju.

4.3. Onomastika

Na natpisu ulomka stele iz Vrbe (64), uz gentilno ime Aelius, imamo kognomen Varro. Etnički vjerojatno pripada delnatskom području.[623]

Treba spomenuti da na steli iz Homolja (59) susrećemo romanizirano stanovništvo Aurelijevce i to Maximus i Mandeta, te Magna i Maximinus. D. Rendić-Miočević kaže za Maximusa da je raširen među domaćim stanovništvom.[624] Mandeta je ilirsko ime,[625]

[610] Antički teatar 1979, 16, 17, 32.
[611] Antički teatar 1979, 17, 36; Musić 1942, 75.
[612] Rendić-Miočević 1955, 13, 16, 17; Musić 1942, 75; Antički teatar 1979, 17.
[613] Antički teatar 1979, 16, 17, 32.
[614] Čremošnik 1956a, 116.
[615] Sergejevski 1946, 176, je pretpostavio da je čučeći lik sa siringom Silen, dok ga Čremošnik 1956a, 118, interpretira i povezuje s prikazom Silvana, odnosno Pana.
[616] Antički teatar 1979, 17, Dionizijeva pratnja 16-17 i 32; Čremošnik 1957, 224.
[617] Ložar 1934, 99-147; Pinterović 1953, 32.
[618] Pinterović 1958, 32.
[619] Pinterović 1958, 32.
[620] Pinterović 1958, 33.
[621] Pinterović 1958, 33.
[622] Pinterović 1958, 32-33.
[623] Rendić-Miočević 1948, 25 (Duvno); Mayer 1957, 354; Katičić 1964, 43; Rendić-Miočević 1971, 169; Zaninović 1966, 51; Alföldy 1969, 321-322.
[624] Rendić-Miočević 1964, 103-104. Ovim imenom ukazuje na veliki prodor rimskih imena u ilirsku onomastiku.
[625] Kod H. Krahe i A. Mayer ovo se ime (kognomen) uzima kao ilirsko. Međutim, nije uzet kao takav, ne spominje se ni kod D. Rendića ni kod R. Katičića. Usp. Alföldy 1969, 236; Rendić-Miočević 1948; Katičić 1964 i 1965.

a Magnus (Magna) je svuda raširenо, naročito u Italiji i keltskim provincijama, što bi se također odnosilo i na Maximinus.[626]

U kraju koji je više na granici japodskog i mezejskog područja imamo stela na kojima je malo sačuvanih imena (70, 71, 72). Tako na natpisu stele iz Krnjeuše (70) imamo kognomen Maximus s filijacijom Diti f(ilius). Maximus je poznato ime među japodsko-mezejskim stanovništvom, što bi prema Rendiću Miočeviću ulazilo u krug domaćih imena s ovog područja. Tako bi i Ditus ulazio u širi krug ilirskih imena, možda i japodskih.[627] Na drugom natpisu stele iz Krnjeuše (71) imamo poznati kognomen Ursus. Kako je ovaj kognomen posebno raširen među keltskim stanovništvom u keltskim oblastima,[628] to je vjerojatno i ovdje keltskog porijekla. Na području Delmata (Glamoč – 64) nalazimo imena koja bi pripadala delmatskom imenskom krugu, a sačuvala su se u doba Hadrijanove romanizacije.

Na osnovi ovih malobrojnih imena što ih pružaju natpisi na stelama tipa "C" i njegove varijante, može se zaključiti da je uz domaći elemenat bilo doseljenika u krajevima Konjica, Glamoča (Delmata), Japoda i istočne Bosne, i to uglavnom iz susjednih sjevernih provincija – Norika i Panonije (K. I, II).

4.4. Geneza

Za stele tipa "A" i tipa "B" konstatirano je da svoje porijeklo, a posebno stele tipa "A" u obliku edikule, vuku od atičkog tipa stela koje su posjedovale samo elemenat arhitekture zabat, od kojih se u doba helenizma razvio helenistički tip stele s naiskosom.[629] Na bazi grčko-helenističkog tipa stele "A", razvio se tip "B" koji se preko područja gornje Italije širio dalje u osvojene provincije Rimskog Carstva.[630]

Genezu stela tipa "C" i varijante s dvostruko zasvođenom nišom u obliku edikule treba također tražiti u sepulkralnoj umjetnosti helenizma. Tako, na primjer, G. A. Mansuelli, izučavajući porijeklo padanskih stela, ukazuje da se stela s presvođenom nišom u obliku edikule javlja u periodu kasnog helenizma.[631] Svoju tvrdnju bazira na primjerima stela iz Rheneia, Otomanskog muzeja u Istanbulu i u muzeju del Castello Ursino u Kataniji.[632]

U krajevima istočne obale Jadrana u periodu prije rimske okupacije Ilirskih zemalja ne bi se moglo govoriti o Grčkoj, odnosno helenističkoj tradiciji, pa bilo to i u kasno doba helenizma, da je uticala na razvoj stela tipa "C" s presvođenom nišom, jer među grčkim stelama na istočnoj obali Jadrana u Issi i u njezinim naseljima ne nalazimo stele s presvođenim nišama.[633] Ovo ukazuje da grčko-helenističke radionice na Jadranu nisu izrađivale takav tip nadgrobnih spomenika. Prema tome, ne može se očekivati ni uticaj klesarskih radionica na stele tipa "C", odnosno njihove tradicije koja se očitovala na stelama tipa "A" u našim krajevima na istočnoj obali Jadrana.

Na području Bosne i Hercegovine u periodu rimske vlasti vidimo da se presvođena niša u formi edikule, ali sa slobodnim zabatom, javlja već u prvim godinama I st. n. e. (12).[634] To je stela iz Humca koju podiže veteran oslobođenici (12). Stoga je moguće da se na osnovi reduciranja arhitektonskog elementa zabata tip stela "C" javlja krajem I i početkom II st. n. e. u našim krajevima. To je i realna pretpostavka, ukoliko u naše krajeve ovaj tip stele ne dolazi direktno s područja Padske nizine gdje se formirao u doba kasnog helenizma na osnovi helenističkog tipa s presvođenom nišom,[635] nego se eliminirajući timpanon razvio ovdje u tip nadgrobnog spomenika pravokutne forme s presvođenom nišom u obliku naiskosa. Prema tome, nije morao doći neposredno iz gornje Italije, nego bi njegov kulturno-povijesni razvoj trebalo tražiti u steli varijante B stela tipa "A" na Humcu (12) u prvoj polovici I st. n. e.

Isto tako je ovaj tip stela mogao doći direktno preko doseljenika iz krajeva gornje Italije ili pak iz susjednih provincija Norika, Panonije ili čak iz udaljenije Germanije, gdje je bio već omiljen u I st. n. e.[636] U naše krajeve nije mogao doći preko vojnika već preko civila, odnosno doseljenika, ukoliko se nije razvio od varijante B stela tipa "A" (12), jer barem za sada, nemamo niti jednu stelu ovog tipa koja bi pripadala vojniku ili veteranu. Zbog toga ovaj tip stela nalazimo u doba prestanka pacifikacije naših krajeva ili odmah

[626] Alföldy 1969, 342 i 235.
[627] Rendić-Miočević 1948, 12; Alföldy 1969, 189.
[628] Alföldy 1969, 318.
[629] Mansuelli 1956, 372 i d.; Tufi 1971, 115.
[630] Gabelmann 1972, 67, 68.
[631] Mansuelli 1956, 374.
[632] Mansuelli 1956, 374.
[633] Nikolanci 1969, 57 i d. Vidi nadgrobni spomenici, 64-73; Cambi 1975, 226 i d.
[634] Vidi kronologiju stela tipa "A" i njegovu varijantu te povijesno-epigrafski elemenat, odsustvo povijesnog elementa Cl(audia) p(ia) f(idelis) kod veterana dedikanta stele br. 12.
[635] Mansuelli 1956, 374.
[636] Mansuelli 1956, 369, Fig. l, Fig. 3, 4; 381, Fig. 6; Susini 1960, 33, Nr. 35; Bazzarini 1956, 16, Fig, 12b, c, d, e; 23, Fig. 14, 19, 20; Koepp 1926 (Germania), Taf. II, 3, III, 1, 2, 4, IV, 2, 3, VII, 1, 3 itd.; Hoffiller / Saria 1938, 13, Nr. 23; 57, Nr. 125; Intercisa, 1954, Taf. XXXI, 5; Schober 1923, 75, Abb. 76; 79, Abb. 84; 83, Abb. 90.

nakon pokorenja Dacije.[637] Tako su nosioci ovog tipa stela bili naseljeno civilno i autohtono stanovništvo u početku II st. n. e., čiju izradu i narudžbe prihvataju domaće klesarske radionice autohtonih majstora.

Na osnovi stela tipa "C" razvila se varijanta ovog tipa stele s dvostruko zasvođenom nišom u formi naiskosa (68, 70). U daljoj kulturno-povijesnoj prošlosti i ona svoje porijeklo vuče od stela arhitektonske kompozicije sa presvođenom nišom iz doba kasnog helenizma, a svoj puni razvoj doživljava u krajevima gornje Italije, možda istovremeno s tipom stela "C".[638]

U smislu geneze ove varijante potrebno je također spomenuti da u Noriku i Panoniji stele s dvostrukim svodom (Archetti) prelaze u volutni ornament.[639] Ovaj ornament na stelama i arama u Noriku ima arhitektonsko značenje (luka, svoda), dok na sarkofazima u Panoniji dobiva ornamentalni karakter.[640] Zbog toga njegova pojava na stelama i arama, u smislu kulturno-povijesnog nastanka, posjeduje noričko, a na sarkofazima panonsko značenje. Odatle se pojavila i teza da je ovaj ornament keltskog porijekla.[641] Zato dvostruki svodovi na steli iz okolice Bihaća (68), Tegara u dva reda (69) i Krnjeuše (70, 71, 72) upućuju na norički, odnosno keltski uticaj, jer u dvostrukim nišama ovih stela vidimo arhitektonsko, a ne ornamentalno značenje.

Tako bi, prema iznesenom, varijanta stela tipa "C" nastala na bazi stela tipa "C" dobivši jedan svod (archetti), kao što se sam tip stela "C" razvio na temelju varijante B stela tipa "A" reducirajući mu arhitektonski elemenat timpanona (12). Ovakav razvoj oduzimanja i dodavanja elemenata arhitekture prati, čini se, sve tipove stela, pa tako i tip stela "C" i njegovu varijantu.

4.5. Kronologija

Treba istaći da u krajevima Bosne i Hercegovine u periodu rimske okupacije većina stela koje predstavljaju tip "C" i njegovu varijantu nemaju natpise koji bi mogli pružiti pouzdaniju kronologiju ovih stela. Tipu "C" pripadaju stele s natpisom 59 i 64, a varijanti 70 i 71.

Ulomak stele iz Vrbe (64), iako je slabo izrađen, ne temelju gentilnog imena Aelius koje je sačuvano u natpisu, uočuje da kronološki ne može biti stariji od vladavine cara Hadrijana (117–138),[642] a gentilno ime Aurelius koje je sačuvano u natpisu stele iz Homolja (59) svjedoči da ne bi mogla biti starija od vladavine cara M. Aurelija (161–180) ili Karakale (212. g).[643] Također pouzdani likovni dokaz da se tip stela "C" javlja u II st. n. e., i to u drugoj polovici II st. n. e., vidimo u anepigrafskoj dobroj likovnoj obradi stele iz Obra (58), u prikazu ženske figure na steli iz Blagaja (60) i u likovnom prikazu fibule u obliku sidra na desnom ramenu poprsja muškarca i žena (58, 60, 61).[644] Ostale stele s presvođenom nišom u formi edikule s elementima arhitekture polustupovima (59, 62) i bez njih (63, 65, 66, 67) kronološki također pripadaju II–III st. n. e.[645]

Osim ovih povijesno-epigrafskih i likovnih karakteristika koje svjedoče da se ovaj tip stela u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba javlja kronološki najranije u II st. n. e., nalazimo potvrdu u epigrafskom elementu konsekrativnoj formuli D(is) M(anibus) koja se upisuje u natpise stela već početkom II st. n. e.[646] Prema tome, za stele tipa "C" može se tvrditi da su se pojavile već u prvoj polovici II st. n. e. i da su služile u kultu mrtvih i u III st. n. e., dok se s većom sigurnošću ne bi moglo tvrditi da pripadaju i IV st. n. e.

Varijanta

Gentilno ime Ulpia, koje je vjerojatno sačuvano u natpisu fragmenta stele iz Krnjeuše (71), ukazuje da varijanta stele tipa "C" koju karakterizira dvostruko presvođena niša u formi edikule (68, 70, 71, 72) s elementima arhitekture stupovima (70) i bez njih (71, 72, 68), ne može biti starija od vladavine cara Trajana.[647] Ovakva konstatacija upućuje dalje da se tip stela "C" i njegova varijanta javljaju paralelno i to već u samom početku II st. n. e.

Pored stela varijante tipa "C" s dvostruko zasvođenim nišama, nalazimo jednu stelu u Podrinju (69) s dvostruko zasvođenim nišama, ali u dva reda. Ovaj tip ili varijantu poznajemo u krajevima gornje Italije, i to u periodu vladavine cara Klaudija.[648] Ipak, bez obzira na veoma skromno sačuvani ulomak stele iz Tegara (69) i njegovu obradu, ovaj primjerak stele ne bismo mogli kronološki postaviti visoko, a ni tako nisko. Najvjerojatnije odgovara periodu II–III st. n. e.

U vezi s kronologijom stela tipa "C" i njegove varijante koje u krajeve Bosne i Hercegovine u rim-

[637] Vidi kronologiju ovog tipa stela.
[638] Mansuelli 1956, 374, Fig. 6; Susini 1960, 52, Nr. 42, Tav. IX (42).
[639] Vidi bilješku 120. Pinterović 1958, 32 i d.; Ložar 1934, 99-147.
[640] Pinterović 1958, 32.
[641] Pinterović 1958, 33.
[642] Rendić-Miočević 1948, 44 i d., te 50.
[643] Rendić-Miočević 1948, 50.
[644] Vidi bilješke 45, 46, 47, 48, 51 te bilješke 9 i 13.
[645] Kronološki se postavljaju u okvire kako ih formiraju povijesno-epigrafski i likovni elementi. Vidi prethodnu bilješku 126.
[646] Alföldy 1969, 28, s. v. DM (Dis Manibus); Limentani 1973, 176. DM: dall eta dei Flavii, ma sopratutto II secolo. Vidi o elementima za datiranje sepulkralnih spomenika s. v. DM.
[647] Rendić-Miočević 1948, 47.
[648] Susini 1960, 52, Nr. 42, Tav. IX.

sko doba donose doseljenici iz susjednih provincija, značajno je spomenuti da analogne stele susrećemo u gornjoj Italiji u I i u II st. n. e.[649] Isto tako ovaj tip i varijantu poznajemo krajem I i početkom II st. n. e. u Noriku i Panoniji.[650] Ova kulturno-povijesna konstelacija kronološkog karaktera svjedoči da su stele analogne tipu "C" i njegovoj varijanti iz krajeva Italije – Panonije, Norika ili Germanije, mogle stići i krajem I st. n. e. kako to susrećemo u navedenim provincijama Rimskog Carstva.[651] Zašto se to ipak nije dogodilo, razlog treba tražiti u činjenici da u ove krajeve u to doba ne dolaze vojne jedinice ili veterani koji su uglavnom bili nosioci tipova stela, već dolazi građanstvo iz Italije i susjednih provincija koji zatečene tipove stela dalje razvija.

Tako bi se, na osnovi iznesenih činjenica o kronologiji stela tipa "C" i njegove varijante, moglo konstatirati da tip stela "C" kronološki pripada početku II st. n. e. paralelno s varijantom, dok se za fragment stele iz Tegara (69) ne može tvrditi da je starija od III st. n. e., iako se ovaj tip stele u gornjoj Italiji javlja mnogo ranije.[652] Prema tome se u našim krajevima u rimsko vrijeme ovaj tip i varijanta javljaju u II–III st. n. e.

4.6. Rasprostranjenost (K. VII)

Na području Bosne i Hercegovine stele tipa "C" susrećemo u kraju Konjica (58, 59), na području istočne Bosne (61, 63, 65, 66, 67); u Glamoču (64), a u sjeverozapadnim krajevima u Blagaju (60). Zanimljivo je spomenuti da je stela tipa "C", kao i tip stela "B" zapažen u Konjicu (58, 59), a posebno u istočnim krajevima Bosne (61, 63, 65, 66, 67), a manje u jugozapadnim (64) i sjeverozapadnim područjima (60). Izgleda da tip stela "C" nije bio toliko raširen na području Salone i u njezinom zaleđu. Na području Salone u većem broju bila je raširena stela manjih dimenzija, koja ima male svodaste niše bez elemenata arhitekture.[653]

Međutim, tip stela "C" bio je poznat i raširen u krajevima sjeverne Italije, naročito na području Padove.[654] U susjednim sjeverozapadnim i sjevernim provincijama Rimskog carstva čini se da je zapažen u Noriku i Panoniji,[655] a nešto dalje i u Germaniji,[656] dok je bio manje raširen u pokrajini Daciji.[657] Stele ovog tipa raširene su i na području sjeverne Bugarske.[658]

U krajevima istočne Bosne više je raširen tip stela "C", i to bez elemenata arhitekture (63, 65, 66, 67), što bi govorilo o nekim bližim kontaktima s područja Panonije i Mezije.[659] Ovaj uticaj bi se vidio u stelama na području Konjica (56, 59). U sličnom svjetlu, izgleda, javlja se ulomak iz Glamoča (64). On nas podsjeća na male stele s područja Salone koje su uticale iz Salone prema unutrašnjosti ili obratno s panonskih areala.

Varijante stela tipa "C" (68, 70, 71, 72, 69), u pogledu rasprostranjenosti, nalazimo na teritoriji sjeverozapadne (70, 71, 72) i jednu na teritoriji istočne Bosne (69). Samo za jedan ulomak stele koji pripada ovoj varijanti ne znamo njegovu sigurniju provenijenciju. Ako teritorijalna koncentracija ovih stela može nešto reći, onda ovaj ulomak (68) stele može pripadati području Bihaća, Konjica, ili Podrinju.

U tipološkom pogledu najbliže analogije stelama varijante tipa "C" susrećemo u krajevima gornje Italije.[660]

Fragment stele s dva reda dvostruko zasvođenih niša iz Tegara, za koju smo rekli da bi mogla predstavljati podvarijantu stela tipa "C" ili čak zasebni tip, očigledno je da se nalazi pod uticajem stela iz krajeva gornje Italije, a u našim krajevima je raširena samo u istočnoj Bosni, pa njezin put treba tražiti preko krajeva Norika i Panonije.[661]

Iznesena rasprostranjenost stela tipa "C" i njegove varijante u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba ukazuje na područje gdje se formira tip stela i njegova varijanta i kako se dalje razvijao u Noriku i Panoniji, došavši u naše krajeve iz tih provincija s doseljenicima, u prvom redu keltskog elementa.[662]

[649] Bazzarini 1956, Fig. 12a, b, d. e, Fig. 14, 19, 20, Fig. 5; Susini 1960, Tav. IX, Nr. 42, p. 52; Mansuelli 1956, 41, 381, Fig. 6, Tav. XII, Nr. 35; Koepp 1926, Taf. II, 3, III, 1, 2, VI, 2, VII, 1, 2, 3; Intercisa 1, 1954, Taf. XXXI, 5, LVIII, 1, LXIV, 1, 2; Hoffiller / Saria 1938, 13, Nr. 23, 222, Nr. 437 i 488, 7; Nr. 11, 23, Nr. 46; Schober 1923, 21, Abb. 9 (II st.) 33, Abb. 76 (II st.), 85, Abb. 90. (I st.), Abb. 91 (II st.), 74, Abb. 77 (II st.), 31, Abb. 87 (II st). 81, Abb. 88 (II st.), 84, Abb. 92 (II st.), 85, Abb. 93 (III st). Na osnovi stele S. 88, Abb. 97 (III st.), naša varijanta bi mogla predstavljati i tip stela s dvostruko zasvođenim svodom sa zabatom. Ova stela ima tri svoda.

[650] Vidi prethodnu bilješku 131. I kod Schober S. 83, Abb. 90, te S. 21, Abb. 9, Abb. 76, Abb. 87, 88 itd. Datiraju od I–II st. n. e., a imamo primjer iz III st. n. e. Abb. 93 i Abb. 97.

[651] Usp. literaturu koja se spominje u bilješkama 130, 131 i 132.

[652] Vidi bilješku 130.

[653] Tufi 1971, Tav. VII, 1, 2, 3, Tav. IX, 1, 2, 3; Cambi 1975, 230.

[654] Vidi bilješku 131.

[655] Vidi bilješku 131.

[656] Koepp 1926, Taf. II, 3, III, 1, 2, VI, 2, VII, 1, 2, 3.

[657] Vidi Florescu 1930 (Dacia superior), te isti autor, 1942 (Dacia inferior).

[658] Dimitrov 1942, Tab. IV, 13, 14, 15, V, 17, 19, 20.

[659] Vulić 1948, br. 177, 179, 184, 188. Vidi još Dimitrov 1942 (sjeverna Bugarska).

[660] Mansueli 1956, 381, Fig. 6 (Archetti); Susini 1960, 52, Nr. 42, Tav. IX.

[661] Pinterović 1958, 32 i d.; Usp. Ložar 1934, 99 i d.

[662] Pinterović 1958, 33.

5. Tip D
Stele sa samostalno zasvođenom nišom (voltom) u formi edikule

Na osnovi oblika i elementa arhitekture svoda, koji se predstavlja slobodno, analogno stelama samostalnog zabata, dobivamo tip stela sa samostalno presvođenom nišom u obliku edikule (73). Jedinog predstavnika ovog tipa stela nalazimo u fragmentu stele iz Halapića (73).

Od strukturalnih elemenata arhitekture koji izgrađuju ovaj tip stela, na ulomku stele iz Halapića (73) imamo sačuvan lijevi akroterij, bez ukrasnih biljnih motiva kao što je polupalmeta i dr. Stela unutar niše u obliku volte ima predstavu pokojnika, od kojeg imamo sačuvanu samo glavu.

5.1. Kataloška obrada

73. HALAPIĆI (Glamoč)
Fragment stele se nalazi u Halapićima. Veličine: vis. 0,33 m, šir. 0,48 m, deb. 0,14 m. Kamen lapor.

Ulomak predstavlja lijevi gornji kut nadgrobne stele u obliku svoda. Spomenuti element s ostacima akrotera svjedoči da je stela imala prednju stranu izrađenu u arhitektonskoj kompoziciji edikule na svod. Unutar edikule imamo ostatke pokojnika u reljefu, i to glavu žene na kojoj se zapaža frizura, glatko češljana. Podsjeća na frizure s područja Drine iz Ustikoline. Inače, ženino lice je površinski oštećeno, pa se gotovo ne zapaža ništa.

Literatura: Sergejevski 1942, 129, Sl. 6.
III st. n. e.

5.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Odmah treba naglasiti da je portret pokojnika u svodastoj niši u obliku edikule veoma slabo sačuvan, jer je sačuvana samo glava žene, i to u veoma slabom stanju, te se ne razabiru likovne karakteristike portreta, osim glatko češljane kose ili kape koja priljubljena uz kosu pokriva glavu (73).

5.3. Geneza

Porijeklo stela tipa "D" sa samostalno presvođenom nišom u obliku naiskosa treba također tražiti u kasnom dobu helenizma u kojem se javlja tip stele s presvođenom nišom.[663] Tip se dalje razvijao na području gornje Italije i odatle širio u provincije.[664]

U našim krajevima, posebno u Saloni i u njezinom zaleđu, te na području Narone i u njezinom zaleđu, ovaj tip stela mogao se formirati već u II st. n. e. kao i tip "C",[665] reducirajući arhitektonski elemenat zabat (12), dobivši pravokutnu formu stele s presvođenom nišom (58, 59), a tip "D" reducirajući arhitektonski elemenat zabat, ostavivši slobodno presvođenu nišu (73). Kod tipa "C" presvođena niša nije slobodna, te može iznad dobiti nove strukturalne elemente, dok kod tipa "D" ne može. Tako da se tip stela "D" mogao razviti na temelju varijante B stela tipa "A", s tim što je presvođena niša postala slobodna. Moguće je da je tip stela "D" kao takav došao u naše krajeve putem civilnog, a ne vojničkog elementa.

5.4. Kronologija

U pogledu kronologije, najbližu konfrontaciju nalazimo u tipu stela "C", kojeg vremenski svrstavamo u početak II st. n. e.[666] S obzirom na činjenicu da na ulomku stele iz Halapića (73) nemamo praktično nijednog povijesno-epigrafskog ili drugog likovnog elementa na osnovi kojeg bismo mogli pouzdanije datirati njegovu pojavu u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba, ostaje jedina kronološka paralela pojava stela tipa "C" i pojava stela s presvođenom nišom i slobodnom nišom u krajevima gornje Italije i susjednih provincija.

Stoga, ako se u krajevima gornje Italije tip stela "D" kronološki datira u I st. n. e., kao i tip stela "C",[667] a u krajevima Bosne i Hercegovine tip stela "C", kao najbliži, u II st. n. e., onda ni osamljena stela koja predstavlja tip "D" ne može biti kronološki starija od II st. n. e.[668] Prema tome, pojavu ovog tipa stela kronološki svrstavamo u II st. n. e., kao i tip "C".

5.5. Rasprostranjenost

Tip stela "D" susrećemo samo u krajevima jugozapadne Bosne, i to u Halapićima (73). Ovaj tip stele, s obzirom na salonski distrikt, trebao bi odgovarajuću analogiju imati u spomenicima Salone, odakle se vjerojatno i proširio u njezino zaleđe. Međutim, prema našem poznavanju stela s područja Salone i Narone,[669] izgleda da nije bio rasprostranjen ni u njihovom za-

[663] Mansuelli 1956, 374.
[664] Bazzarini 1956, 29, Fig. 20, 29, 30.
[665] Vidi genezu i kronologiju stela tipa "C" i varijantu.
[666] Vidi genezu i kronologiju stela tipa "C".
[667] Bazzarini 1956, 63-64, 32, Tip "D", I st. n. e., ili Fig. 12, 52-54 (I st. n. e.) tip "C".
[668] Vidi genezu i kronologiju stela tipa "C", posebno panonsko-noričku volutu.
[669] Patsch 1907; Isti 1914, 163-168; Prijatelj 1952, 135 i d. Tab. VI-XIII; Tufi 1971, Tav. I-XIII; Gabričević 1969, 221-248.

leđu, te bi se, prema tome, ovaj tip stela predstavljao kao rijedak.

Konfrontirajuće analogije ovom tipu stele susrećemo u krajevima gornje Italije u regionu Padove.[670] Izvan područja Bosne i Hercegovine još ga nalazimo u Peći.[671]

Prema iznesenoj rasprostranjenosti, tip stela "D", koji je veoma rijedak, mogao je u naše krajeve stići preko doseljenika iz susjednih provincija. Naime, mogao je doći neposredno iz Italije, ili preko Norika, Panonije i Germanije. U kraj oko Glamoča tip stele "D", došao je vjerojatno s doseljenim Italcem iz gornje Italije, prije nego s doseljenikom iz susjedne Panonije.

6. Tip E
Stele pravokutnog oblika s posebnim dodatkom, tzv. kruništem

U ovu tipološku grupu odvojili smo stele pravokutne forme, koje isključivo karakterizira, bez obzira na druge likovne kompozicije, posebni dodatak, tzv. krunište (Aufsätze) koje je pričvršćeno na gornji ravni dio stele (Kataloški broj 74 do 88). Nju može pratiti i predstava lica stele u formi naiskosa (74) ili čak dodatak u obliku zabata (83). Ovaj dodatak predstavljaju reljefna kompozicija s Atisom između dva poluležeća lava (84, 85), odvojeni zabat s dva akroterijalna lava (83) ili samo jedan poluležeći lav (86, 87, 88). Da ove stele pripadaju upravo ovom tipu pouzdan dokaz su otvori na gornjem ravnom dijelu koji zajedno s donjim pravi stele u formi pravokutnika. Osnovni tip stela s karakterističnim kruništem nazvat ćemo tip "E", unutar kojega imamo četiri varijante.

VARIJANTA A

Ova varijanta stela tipa "E", uz posebni dodatak, ima na licu stela i likovni prikaz edikule (74), pa je s takvom kompozicijom najbliža tipu stela "B" pravokutne forme s prikazom naiskosa. Razlog što smo stelu iz Varvare (74) uvrstili u tip stela "E", kao i za sve druge, bio je presudan posebni dodatak, tzv. krunište koje je posjedovala, a o čemu pouzdano govore ostaci rupa (74). S obzirom da stela pripada području Konjica, krunište se moglo pretpostavljati u reljefnom prikazu Atisa između dva poluležeća lava (84, 85) poznatog s ovog teritorija.

Od likovnih strukturalnih elemenata koji pripadaju edikuli u središtu zabata imamo zanimljivu predstavu Meduze s brojnim glavama zmija (74), a ukrasne krajeve akroterija predstavlja po jedna ljudska glava (74). Edikulu izgrađuju i dva polustupa s korintskim kapitelima i bazama (74), a unutar niše nalaze se poprsja pokojnika. Drugi dio predstavlja natpisno polje s natpisom koje je od edikule odvojeno ornamentalnom bordurom u formi gusto složenih listova u obliku palme (74).

VARIJANTA B

Ovu varijantu karakterizira posebni dodatak u formi zabata koji se postavlja na stelu pravokutnog oblika (83) s arhitektonskim elementima polustupova, tako da lice stele dobiva predstavu pročelja hrama. Timpanon, kao posebni dodatak, karakteriziraju akroterijalni lavovi u poznatom položaju (83), a u središtu zabata nalazi se vjerojatno likovni prikaz ženske glave (83). Tako bi ova varijanta bila najbliža tipu stela "A" od kojeg bi ga zapravo odvajala samo cjelovitost stela.

VARIJANTA C

U ovu varijantu ubrojili smo stele koje u likovnom pogledu na prednjoj strani imaju kompoziciju niša u dva reda s elementima arhitekture polustupovima (75) i pilastrima (75, 76, 77) i bez njih (80, 81). Međutim, na stelama koje nemaju niše flankirane polustupovima i pilastrima, prisutna je ukrasna bordura koja, u stvari, nadomješćuje arhitektonske elemente, a istovremeno ima karakter ukrasa (78, 79). Na jednoj steli imamo motiv biljnih zvončića ili kapica (78), na drugoj isti motiv ukrašava samo strane stele (79), dok nišu stele 79 uokviruje s gornje i donje strane motiv vitica koje odvajaju nišu s pokojnicima od niše s daćom. Osim toga, gornju gredu stele 78 ukrašava motiv krugova koji je analogan arhitektonskom dekorativnom motivu ovulima. Isto tako, na gredi koja predstavlja arhitrav na steli iz Višnjice (77) nalazimo vegetabilni motiv sličan akantusovu lišću.

Unutar ove varijante imamo i stele koje ne posjeduju nikakve likovne i dekorativne motive (80, 81), već samo poprsja pokojnika u običnim četvrtastim nišama.

U nišama ovih stela smještena su poprsja pokojnika (75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82), a na jednoj steli uz poprsja pokojnika nalazi se i prikaz daće (79).

VARIJANTA D

Stele ove varijante, za razliku od ostalih stela tipa "E", imaju krunište izgrađeno i kompozicijski prilagođeno steli kao spomeniku od jednog kamenog bloka (82).

[670] Bazzarini 1956, 63-64, 32.
[671] Vulić 1948, Br. 272, 274.

Kruništem smo nazvali likovnu kompoziciju koja se sastoji od punog kantarosa između dva poluležeća lava koji pridržavaju ovaj sud. Gornji dio predstavlja arhitrav ispod kojeg je niša s poprsjima pokojnika. Smješteni su u običnu četvrtastu nišu koju ne flankiraju polustupovi ili pilastri.

6.1. Kataloška obrada

74. VARVARA (Prozor)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 105. Veličine: vis. 1,74 m, šir. 0,83 m, deb. 0,18 m. Kamen vapnenac.

Sastoji se od velikog broja ulomaka, međusobno spojenih. Stela ima ravan završetak i predstavlja se u arhitektonskoj kompoziciji edikule. Pri vrhu ima dva udubljenja, koja su služila za pričvršćivanje dodatka, koji je obično predstavljao ležeće lavove.

Stela se može podijeliti na dva osnovna dijela. Gornji dio je trokutasti timpanon s ukrasnim akroterima, koji predstavljaju po jednu djevojačku glavu s kovrčastom kosom, a u sredini timpanona imamo Meduzu s bujnom kosom i na čijoj se glavi sa strane prikazuje po šest zmijolikih glava. Ispod zabata bez arhitrava nalaze se dva korintizirajuća kapitela na kojima počiva gornji dio edikule praveći arhitektonsku cjelinu pročelja hrama, u čijem se centru prikazuje bračni par, u poprsju. Na spomenutim osobama ne vidimo detalja haljina i glava. Ispod edikule je četvrtasto profilirano polje u kojemu je urezan natpis od šest redova slova. Na spomenutom natpisnom polju je ukras u obliku palme s listovima.

Natpis:
D(is) M(anibus) / AEL(iae) VICTORI /
NAE DEF(unctae) AN(norum) / LXXV FL(avia)
FLAC[cilla] MATRI /

Literatura: Patsch 1906, 154-156, Sl. 5; Isti 1909, 108-109, Fig. 5.
II st. n. e.

75. BORČANI (Konjic)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 49. Veličine: vis. 1,74 m, šir. 0,78 m, deb. 0,30 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik je oštećen u gornjem lijevom i desnom uglu, a s desne strane se oštećenje produžuje do natpisnog polja, te zahvata i desni donji ugao. Na dva mjesta je odlomljen i donji rub stele. Spomenik je najvećim dijelom površinski stradao od vode.

Stela ima ravan gornji završetak. Ikonografska kompozicija stele sastoji se od tri podjednaka četvrtasta polja. U gornjem polju prikazuju se u plitkom reljefu polufigure muškarca i žene, vjerojatno bračni par, a ispod navedene kompozicije dvije polufigure u reljefu, čiji je identitet teško odrediti zbog izlizanosti reljefa. Moglo bi se pretpostaviti da se radi o djeci pokojnika, sinu i kćeri. Treći četvrtasti dio je profilirani okvir natpisnog polja s tragovima natpisa. Stela ne pokazuje čistu arhitektonsku kompoziciju pročelja hrama, ali pokazuje tendenciju oponašanja edikule, koja se očituje u stupovima i pilastrima koji flankiraju dvije plitke niše s poprsjima u reljefu. Na ženi u gornjoj niši zapažamo bujnu kosu, pokrivenu velumom koji pada na ramena i niz leđa. Od nakita ne zapažamo ništa. Desnu ruku drži na grudima i u njoj neki okrugli predmet. Međutim, kod muškarca vidimo kratku kosu, a od odjeće obrise ogrtača. U niši niže imamo dva poprsja na kojima se, osim tragova kose i spuštenih desnih ruku, ne raspoznaje gotovo ništa. Tragovi natpisa.

Natpis:
D(is) M(anibus) AUR(elius)...

Literatura: Patsch 1902, 332-333, Sl. 25; Isti 1904, 263, Fig. 135.
III st. n. e.

76. LISIČIĆI (Konjic)
Stela se nalazi pred džamijom u Konjicu. Veličine: vis. 1,67 m, šir. 0,68 m, deb. 0,23 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik je površinski oštećen. Manja oštećenja ima sa strana i po rubovima. Ima oblik pravokutnika. Lice stele je podijeljeno na tri jednaka polja s gornjim ravnim završetkom. Kompozicija stele ne očituje čistu arhitektonsku kompoziciju pročelja hrama, već gornje četvrtasto polje u kojem se prikazuje bračni par. Flankirano je sa dva pilastra stiliziranih kapitela i baza koji imaju tendenciju oponašanja edikule. Ispod gornje likovne kompozicije su, u četvrtastom polju, dvije polufigure u reljefu, čiji etnografski detalji govore da se radi o likovima dviju mladih žena. Treće profilirano polje bilo je namijenjeno natpisu, ali je ostalo anepigrafsko. U prvom planu gore, kod lijeve žene, od likovnih detalja zapažamo duguljasto lice s krupnim otvorenim očima i bujnom kosom. Međutim, na odjeći žene naslućuje se autohtona nošnja. To je duga potpasana haljina dugih rukava i dugačka marama (velum), koja pokriva glavu i pada na ramena i leđa žene. Ruke drži opruženo niz tijelo. Na ženi se od nakita zapaža lanac s privjeskom, čiji su krajevi pri-

ANU ВИН АНУ БиХ

čvršćeni na lijevoj i desnoj kopči, koja drži haljinu. Na ušima nosi naušnice. Kod muškarca se, zbog izlizanosti, slabo zapažaju detalji. Na desnom ramenu se nazire fibula koju je teško tipološki opredijeliti. Na glavi se primjećuje duža kosa.

U lijevoj ruci, izgleda, drži svitak (volumen). Za dvije polufigure niže, može se sa izvjesnom sigurnošću reći da desna osoba nosi potpasanu haljinu, što svjedoči da se radi o ženi s dugim rukavima. To se isto odnosi i na susjednu ženu. I jedna i druga figura imaju bujnu kosu koja nije pokrivena maramom. Gornja lijeva žena nosi maramu, što znači da predstavlja udatu ženu, dok druge dvije žene predstavljaju dvije mlade djevojke. Na ravnom vrhu stele nalaze se tri rupe koje su služile za pričvršćivanje posebnog dijela stele (Aufsätz), sa dva poluležeća lava i Atisom u sredini. Treći dio predstavlja anepigrafsko četvrtasto profilirano polje.

Literatura: Čremošnik 1954, 219, Tab. V, Sl. 2.
III st. n. e.

77. VIŠNJICA (Kiseljak)
Stela se nalazi u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Visokom. Veličine: vis. 1,96 m, šir. 0,80 m, deb. 0,20 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik je dosta oštećen. Oštećeni su dio lijevog pilastra u gornjoj kvadratičnoj niši i glave pokojnika u srednjoj kvadratičnoj niši, za koju se ne može reći da je ukrašena pilastrima.

Stela nije predstavljena u arhitektonskoj kompoziciji pročelja hrama, ali, s obzirom na pilastre u gornjoj niši koji flankiraju poprsja pokojnika, postojala je tendencija takvog pretstavljanja stele. Nadgrobni spomenik ima pravokutnu formu. Podijeljen je na tri kvadratična polja ili niše. U prvoj niši prikazuju se u reljefu tri poprsja koja su flankirana pilastrima sa strana, a na njima počiva greda, ukrašena biljnim ornamentom. Poprsje na desnoj strani predstavlja vjerojatno oca, u sredini dijete, a na lijevoj strani majku, odnosno ženu. Na očevoj glavi zapažamo nisku kosu i tragove kratke brade. Lijevu ruku drži savijenu u laktu, blizu grudi djeteta, i drži u njoj volumen, a desnu je prebacio preko desnog ramena žene. Kod muškarca zapažamo tragove tunike dugih rukava i ogrtač koji u naborima pada preko lijevog ramena. Dijete nosi isto odijelo kao i otac. Očituje se naborana tunika i ogrtač, a ispod njega su ruke. Kod žene vidimo haljinu dugih rukava i ogrtač koji se pokazuje u gustim naborima oko vrata i na prsima. Žena, čini se, oko vrata nosi ogrlicu, ali na glavi ne nosi maramu (velum) niti kapu. Na prostoru koji dijeli gornju nišu od donje urezan je natpis.

Natpis:
[Pate]R OPTABAT FIERI SIBI QUOD PI[a] /
[mat]ER INFELICES NATI FECIT UTERQUE /

Ispod ovog natpisa slijedi spomenuto treće polje s prikazom pokojnika u poprsju. U kvadratičnoj niši imamo tri slabo sačuvana poprsja, koja su odjevena, kao i gore, u tunike dugih rukava i u ogrtače s naborima. Izgleda da navedene osobe u lijevoj ruci drže neke neidentificirane predmete, osim lijeve osobe, koja u ruci drži neki okrugli predmet. U najdonjem kvadratičnom polju je urezan natpis između paralelnih crta. Strane natpisnog polja bile su ukrašene, vjerojatno vitičastim ornamentom. Kod natpisnog polja oštećena je donja lijeva strana. Međutim, natpis je ipak čitljiv. Slova posvetne formule D(is) M(anibus) urezana su na gredi između srednje niše i natpisa.

Natpis:
D(is) M(anibus) /[Pate]R OPTABAT [si]BI
QUOD PI[a] /
[mat]ER INFELICES NATI FECIT UTERQUE /
D(is) M(anibus) /
AUR(elio) TITIANO D(efuncto) [ann(orum)?]... /
AUR(elio) IUSTIANO D(efuncto)
[ann(orum)?]... /
AUR(elio) IUSTO D(efuncto) ANN(orum) IIII
FIL(iis) /
PIENTIS(s)IMIS ET SUO ALU /
MNO AUR(elius) TITUS ET AUR(elia) M[ar] /
TILLA PARENTES ET SIBI / VIVIS
POSUERUNT /

Literatura: Misilo 1936, 19-21, Tab. V, Sl. 11; Vulić 1933, Br. 203.
III st. n. e.

78. OSATICA (Srebrenica)
Stela je nestala. Veličine: vis. 1,75 m, šir. 0,71 m, deb. 0,24 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobnu ploču s gornjim ravnim završetkom, sudeći po rupi u sredini, ukrašavao je poseban dio s prikazom lavova i Atisa u sredini. Na steli se nalaze manja površinska oštećenja, a nešto veća na rubovima i ispod natpisa.

Lice nadgrobnog spomenika podijeljeno je na tri jednaka dijela, od kojih su dva niše s likovima pokojnika u reljefu, a treći je dio uokvireno natpisno polje

sa sedam redova slova. S lijeve i desne strane stela je ukrašena biljnom bordurom koja sliči međusobno povezanim cvijetnim čaškama (pupoljcima), a pri vrhu se zapaža ukras od dva kruga. U prvoj plitkoj niši imamo tri poprsja u reljefu. Sudeći po odjeći, osobe nose tunike dugih rukava. Kod lijevog poprsja zapažamo na lijevom i desnom ramenu kopče, kod osobe u sredini vidimo samo fibulu na lijevom ramenu, a kod desne na desnom ramenu. Tipovi fibula ne mogu se identificirati. Gledajući likovne prikaze glava i detalje na njima, zapažamo da osobe na glavama nemaju ni marama ni kapa. Sve tri osobe u desnim rukama drže po neki predmet. Ti predmeti su duguljasti. Kod desnog poprsja zapažamo da je predmet u ruci nešto duži i da bi mogao predstavljati svitak, pa je, prema tome, i osoba muškarac. Sudeći po frizurama, osobe na lijevoj strani i u sredini predstavljaju žene. U gornjoj niši se prikazuju muž, žena i žensko dijete. U donjoj niši su osobe, izgleda odjevene u tuniku dugih rukava i sve u desnim rukama drže neke predmete, čiji se identitet ne može odrediti. Osoba u sredini ima oko vrata ogrlicu, te vjerojatno predstavlja djevojku, a dvije sa strane su muškarci. U trećem polju imamo profilirano natpisno polje sa sedam redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus)/ SEPT(imia) MATISA /
VIXIT AN(nos) LX / SEPT(imius) VICTOR /
SIBI ET CONIU / GI VIVUS /
B(ene) M(erenti) P(ro) P(ietate) /

Literatura: Patsch 1907, 465-466, Sl. 92; Isti 1909, S.179-180, Fig. 130.
II–III st. n. e.

79. BOSANSKA CRVICA (Srebrenica)
Ulomak stele. Veličine: vis. 1,35 m, šir. 0,49 m, deb. 0,30 m. Kamen vapnenac.

Ulomak nadgrobne ploče je sa donje i sa desne strane obijen. Gornji dio je ravan i stela se predstavlja u dva reda plitkih niša s likovnim prikazima. U prvoj niši prikazuju se u reljefu tri poprsja. Čini se da je prikazan bračni par s djetetom u sredini. Osobe su odjevene u tunike dugih rukava. Lijeva osoba desnom, a desna lijevom rukom, čini se, pridržavaju dijete. Ispod spomenute likovne kompozicije imamo istu kvadratičnu nišu, u kojoj se prikazuju u reljefu dvije osobe sa stolom u sredini. Ovako data likovna kompozicija predstavlja poznati posmrtni običaj "daće". S desne strane je osoba koja u ruci drži neki ovalni predmet. Slično zapažamo i kod lijeve osobe. Na stolu koji, u smislu dekorativnosti, ima prikazane savijene nožice, prikazuju se neki predmeti, vjerojatno darovi. Osobe su odjevene u tunike, a muškarac, čini se, ima na sebi ogrtač. Od ornamentalnih motiva koji ukrašavaju nadgrobni spomenik ističe se iznad prve niše ukras vitica, koji pripada biljnom ornamentu. Strane ulomka stele ukrašavao je biljni ornament cvjetnih čašica u obliku malih zvončića. Ornament, sličan onomu iznad prve niše, imamo i na plitko udubljenom prostoru pravokutnika između dvije niše.

Literatura: Patsch1907, 465, Br. 3, Sl. 89; Isti 1909, 176, Fig. 129.
III st. n. e.

80. KLOTIJEVAC (Srebrenica)
Fragment stele se nalazi u Klotijevcu. Veličine: vis. 1,36 m, šir. 0,80 m, deb. 0,30 m. Kamen vapnenac-plavičasti.

Nadgrobnoj steli nedostaju natpis i poseban dodatak koji je predstavljao lavove.

Stelu možemo podijeliti u tri osnovna elementa. To su dvije pravokutne niše i natpis. U prvoj niši, koja nema arhitektonske elemente edikule, prikazana su u reljefu dva poprsja, vjerojatno muža i žene. Kod polufigure na desnoj strani zapažamo kratku kosu. Nosila je tuniku dugačkih rukava te ogrtač koji se kopčao fibulom na desnom ramenu, čiji se tip teško može odrediti. Muškarac u lijevoj ruci drži volumen (svitak), dok je desnom obuhvatio ženu. Na lijevoj strani prikazan je portret žene. Kod nje zapažamo kosu začešljanu na dvije strane, s karakterističnim razdjeljkom na sredini. Kosu na zatiljku mota u punđu. Od likovnih elemenata možemo primijetiti elegantnost vrata, krupne oči i fino oblikovanu glavu s naglašenim oblikom lica, odnosno obraza. Izgleda da je desna ruka, koju drži u visini pojasa, otvorena i da u njoj nešto drži. Prema dugom rukavu, koji zapažamo na desnoj ruci, žena je nosila dugačku haljinu dugih rukava. Lijevu ruku vjerojatno drži spuštenu niz tijelo. Međutim, u kvadratnoj niši, ispod spomenute, koja također nema arhitektonske elemente edikule, prikazana su dva poprsja, i to, prema likovnom izgledu, dvoje mladih, možda sin i kćerka. Figure su pod uticajem vode površinski oštećene. Na desnoj strani, u plitkoj niši, prikazan je gologlav mladić. Otkriva ga mladoliki izraz lica. Od odjeće zapažamo nabore odijela, možda ogrtača, koji se kopča na desnom ramenu fibulom, koju je u tipološkom pogledu teško odrediti. Na temelju dugog rukava koji zapažamo na desnoj ruci možemo utvrditi da je mladić bio odjeven u tuniku dugih rukava. U desnoj ruci,

čini se, nosi neki predmet, a lijevu je spustio niz tijelo. Spomenuti predmet je vjerojatno jabuka. Kod djevojčice na lijevoj strani ne zapažamo na glavi frizuru niti likovnih detalja na licu. Slabo se zapaža odjeća, osim dugog rukava na desnoj ruci, koji upućuje na haljinu dugih rukava. U desnoj ruci drži grozd. Dolje imamo tragove natpisnog polja, koje je odlomljeno. Na steli se ne zapažaju nikakvi ornamentalni motivi.

Literatura: Bojanovski 1964, 189-192, Sl. 1-3.
II st. n. e.

81. LISIČIĆI (Konjic)
Ulomak stele je uzidan u džamiju u Konjicu. Veličine: vis. 0,80 m, šir. 0,79 m. Kamen vapnenac.

Fragment stele predstavlja gornji ravni dio nadgrobne ploče, s poprsjima pokojnika u dva reda. U gornjoj plitkoj niši prikazuju se u reljefu polufigure žene i dva muškarca. U donjoj niši, koja je po sredini odlomljena, imamo dva poprsja, od kojih su sačuvane samo glave. Jedna i druga glava predstavljaju žene. Kod muškaraca, zbog izlizanosti, ne zapažamo pojedine detalje odjeće, ali se razabire da su bili odjeveni u tunike dugih rukava. Kod lijevog muškarca vide se obrisi fibule na desnom ramenu. Muškarci su prikazani s krupnim očima, dosta velikim ušima i s kratkom kosom. Kod žene je sačuvano više ikonografskih detalja. Glava žene je duguljasta s krupnim očima. Kosa je spletena u pletenicu i pokrivena velikom maramom, koja pada na ramena i niz leđa. Odjevena je u tuniku koju opasuje pojas. Na desnom i lijevom ramenu sačuvane su fibule na kojima su vezani lančići s privjescima u obliku srca. Na desnom ramenu kod žene zapažamo da se od kopče spušta nešto slično traci ili tanjem konopcu, koji se veže između pojasa i tunike. Izgleda da se kod žene primjećuje i ogrtač. Ruke su spuštene niz tijelo, dok se za ruke muškarca to ne bi moglo reći, jer neki slabi obrisi upućuju da desne ruke drže na prsima i u njima sigurno po neki predmet, što je uočljivije kod lijevog muškarca. U drugom redu, kod desne žene, glava je prikazana isto kao i kod žene u prvom redu. Prikazuje se s pletenicom na glavi, nju pokriva dugačka marama koja pada na ramena i niz leđa. Odjevena je u tuniku, a zapažaju se i fibule na ramenima. Međutim, lijeva žena ne pokriva glavu maramom, već njeguje kosu s razdjeljkom i veže vrpcom, koja sliči dijademu. Kod nje također vidimo sačuvane fibule na desnom i lijevom ramenu, koje su kopčale tuniku i ogrtač. Ova žena bi predstavljala djevojku, a žene prikazane s maramom i pletenicama sigurno su udate žene. Reljef predstavlja dobrog majstora.

Literatura: Sergejevski 1935, 13 i 19, Tab. V, Sl. 3.
II–III st. n. e.

82. BRATUNAC
Ulomak stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 431. Veličine: vis. 0,71 m, šir. 0,69 m, deb. 0,16 m. Kamen vapnenac.

Fragment stele predstavlja gornji dio nadgrobnog spomenika, koji je od vode mnogo izlizan. Ulomak je razbijen u dva veća i nekoliko manjih odlomaka, međusobno slijepljenih.

Gornji dio stele ukrašen je likovima dvaju lavova u poluležećem položaju, koji su okrenuti prema posudi ili vazi držeći je prednjim nogama. Međutim, dolje, u kvadratičnom udubljenju koje predstavlja nišu, prikazuju se tri poprsja. S obzirom na slabu sačuvanost likova, ne bi smo mogli pouzdano reći o kojim se spolovima radi, ali sudeći po bujnoj kosi koja se njegovala na razdjeljak, čini se da su to dva lika žene, a desna je, krajnja, muškarac. Žene ne pokrivaju glave. Obrisi naborane odjeće očituju tuniku i ogrtače. Tragovi ruku se vide kod desne osobe i kod one u sredini.

Literatura: Sergejevski 1934, 13, Br. 2, Tab. I, Sl. 16.
II–III st. n. e.

83. BRATUNAC
Ulomak stele. Ne zna se mjesto čuvanja. Veličine: vis. 0,40 m, šir. 0,95 m, deb. 0,28 m. Kamen vapnenac.

Dio nadgrobnog spomenika s likovima lavova očituje se u obliku timpanona. Sa strana, u ležećem položaju, ima en face po jednog lava, koji predstavljaju ukrasni akroter, a u sredini profiliranog zabata nalazi se lik djevojke ili žene. Ona ima velum na glavi, koji pada na ramena i niz leđa. Lik žene se slabo raspoznaje. Kompozicija timpanona počiva na profiliranom arhitravu. Opisani arhitektonski elementi upućuju na oponašanje arhitektonske kompozicije edikule

Literatura: Sergejevski 1934, 12, Br. 1, Tab. 1, Sl. 15.
II–III st. n. e.

84. HOMOLJE (Konjic)
Dio nadgrobnog spomenika se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 194. Veličine: vis. 0,67 m, šir. 1,25 m, deb. 0,26 m. Kamen vapnenac.

Ovaj dio spomenika pripada steli s gornjim ravnim završetkom, a predstavlja dva lava, koja su slabo sačuvana, u poluležećem položaju i okrenuta u suprotnom smjeru. Između njih se, u sredini, prikazuje slabo sačuvana figura Atisa s prekriženom lijevom nogom. Slabo

se zapažaju ruke, ali vjerojatno u desnoj drži štap o koji se oslonio. Lavovi pridržavaju šapama glavu ovna.

Literatura: Patsch 1902, 316, Sl. 12; Isti 1904, 247, Fig. 122.
II–III st. n. e.

85. HOMOLJE (Konjic)
Dio nadgrobnog spomenika nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 456. Veličine: vis. 0,51 m, šir. 1,2 m, deb. 0,20 m. Kamen vapnenac.

Ulomak predstavlja desnu stranu i središnji dio spomenika stele s ravnim završetkom. Dio je lijeve strane, s poluležećim lavom, odlomljen, a desna sačuvana strana predstavlja lava u poluležećem stavu, okrenuta s glavom en face i s figurom koja oponaša stav Atisa u sredini. Figura se prikazuje s prekriženom lijevom nogom preko desne i rukama u kojima, izgleda, drži baklju. Sačuvani lav na desnoj strani šapama pridržava glavu ovna.

Literatura: Patsch 1902, 316, Sl. 13; Isti 1904, S. 248, Fig. 123.
II–III st. n. e.

86. ŠIPOVO (Jajce)
Fragment predstavlja lava. Čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 187. Veličine: vis. 0,26 m, šir. 0,13 m, deb. 0,32 m. Kamen vapnenac.

Ulomak s likom lava u ležećem položaju, s en face okrenutom glavom, pripada sepulkralnom spomeniku tipa stele. Lav se prikazuje na plinti i slabo je sačuvan, šapama pridržava vjerojatno glavu ovna.

Literatura: Patsch 1912, 139.
II–III st. n. e.

87. SKELANI (Srebrenica)
Dio nadgrobnog spomenika se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 291. Veličine: vis. 0,37 m, šir. 0,53 m, deb. 0,24 m. Kamen vapnenac.

Lik lava u poluležećem položaju, okrenut glavom naprijed, pripada sepulkralnom spomeniku tipa stele s gornjim ravnim završetkom. Šapama pridržava glavu ovna.

Literatura: Patsch 1907, 456, Sl. 63-65; Isti 1909, 168, Fig. 103.
II–III st. n. e.

88. KLAŠNIK (Višegrad)
Nepoznato mjesto čuvanja. Veličine: vis. 0,46 m, šir. 0,74 m, deb. 0,41 m. Kamen vapnenac.

Ulomak posebnog dodatka nadgrobnog spomenika predstavlja lava s oštećenom glavom u poluležećem stavu na niskom postolju.

Literatura: Sergejevski 1934, 19, Br. 16, Tab. V, Sl. 23.
II–III st. n. e.

6.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Analizu likovnih prikaza i dekorativnih motiva nećemo izlagati po varijantama. Nju ćemo izložiti od portreta pokojnika u edikuli (74) i nišama (75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82), preko ikonografskih predstava na zabatima (74, 83, 82), do ukrasnih frizova (79) i bordura (74, 78, 79). Međutim, uz ove predstave likovnog i dekorativnog značenja, posebno mjesto i značaj u likovnoj analizi ovih stela zauzima strukturalni elemenat tzv. krunište (Aufsätze), prema kojem smo stele s takvim ili sličnim dodatkom izdvojili u zaseban tip s oznakom tip "E" (83, 84, 85, 86, 87, 88).

1. Likovni prikazi u edikulama i nišama
Portreti pokojnika
Na stelama tipa "E" susrećemo portrete pokojnika u dva reda niša (75, 76, 77, 78), u niši edikule (74) i u niši s prikazom daće (79). O portretima pokojnika u edikuli (74) i u nišama (75, 76, 77, 78) ne možemo mnogo govoriti zbog slabo sačuvanih likovnih karakteristika, kao na portretima pokojnika u nišama stela iz Bosanske Crvice (79) i Osatice (78). Međutim, kod sačuvanih stela tipa "E", u pogledu izrade reljefa, očituju se, izgleda, tri skupine portreta koje ćemo ovdje pokušati iznijeti. Jednu skupinu čine stele istočne Bosne iz Klotijevca (80) i Bratunca (82), drugu s područja Konjica, portreti u nišama stela iz Borčana (75) i Lisičića (76, 81), a treću portreti u nišama na steli iz Višnjice (77).

Očigledno je da reljefi prve skupine stela (80, 82) očituju plastičnost, proporcionalnost likova, živost, odnosno realizam. Ove karakteristike reljefa poznate su rimskoj umjetnosti II i III st. n. e.[672] Međutim, na njima se ne mogu tako jasno očitovati sve ove karakteristike, osim nekih jedva uočljivih detalja, kao i onih koji se odnose na likovni ikonografski sadržaj portreta, odnosno poprsja.

Od likovnih karakteristika rimskog portreta na steli iz Klotijevca (80), iako slabo sačuvani, mogu se primijetiti zanimljivi likovni detalji. Između ostalog, u rimski portret realističkog prikazivanja spada i način njegovanja kose kod žena. Ovaj likovni elemenat

[672] Prijatelj 1952, 137-153; Sergejevski 1965, 125-132; Schober 1923, 227-230.

prisutan je kod žene koja se nalazi na lijevoj strani u prvoj niši stele iz Klotijevaca. Očigledno je da je žena njegovala određeni tip frizure. Na osnovi razdjeljka koji ide sredinom glave upućuje na tip ženske frizure dviju Agrippina.[673] Tako bi spomenuti tip frizure ulomak stele iz Klotijevca datirao u klaudijevsko – Neronovo razdoblje (41–68).[674] Način češljanja se na glavi žene na steli iz Klotijevca ne može dovesti u paralelan odnos ili sličnost s tipom frizure koju su njegovale dvije Faustine, jer među njima postoji jasna tipološka razlika. Osim toga, potrebno je voditi računa o kulturno-povijesnom fenomenu retardacije u umjetnosti rimskog ženskog portreta koji se javlja u provincijama.[675] Stoga bi ova pojava ukazivala na činjenicu da se fragment stele iz Klotijevca ne može kronološki postaviti u spomenuti kulturno-historijski period. Istina je da se dobrom obradom odvaja od ostalih stela u Podrinju, što znači da pokazuje veći umjetnički rad, ali koji ga ipak ne bi mogao tako visoko datirati. Stoga smo mišljenja da bi, vodeći računa o likovnoj retardaciji u rimskim provincijama, ulomak stele iz Klotijevca mogli kronološki postaviti u kraj I ili sam početak II st. n. e., te se ne bi mogao datirati u III st. n. e.[676] Njegova krajnja kronološka granica mogla bi se postaviti do sredine II st. n. e.

Likovna karakteristika rimskog portreta individualizam i realizam na ulomku stele iz Klotijevca očituje portret žene. To su frizura, puni obrazi, mala brada i dugačak vrat, a kod muškarca niska kosa, naglašene frontalne arkade iznad očiju i pravilno duguljasta glava, dok se ostali lični detalji portreta zbog slabe sačuvanosti ne mogu uočiti. Tako ove likovne karakteristike ukazuju da je portret sigurno raniji od III st. n. e.

U vezi ovih zapažanja potrebno je spomenuti da se u rukama pokojnika s ulomka stele iz Klotijevca (80) primjećuju neki predmeti, od kojih se razabiru samo dva. Muškarac na desnoj strani stele u prvoj niši u lijevoj ruci drži svitak kao znak rimskog građanstva. Međutim, osoba na lijevoj strani druge niše u desnoj ruci nosi grozd. Ovaj nas atribut podsjeća na kult Dionisa, pa bi s tim u vezi mogli zaključiti da ovaj atribut, u stvari, nije ništa drugo nego religiozno očitovanje pripadnosti kultu Dionisa.[677]

O portretima pokojnika s ulomka stele iz Bratunca (82) ne može se ništa sigurno konstatirati, osim da su glave sa frizurom u osnovnim konturama dosta slične, pa u kronološkom pogledu i ovaj fragment stele najvjerojatnije pripada polovici II st. n. e.[678]

Drugu zanimljivu grupu reljefa nalazimo u portretima pokojnika u nišama stela iz Borčana (75) i Lisičića (76, 81) s područja Konjica. Ove portrete karakterizira plitak reljef, dok su glave izrađene nešto plastičnije. Kod reljefa ove grupe stela karakteristična je stilizacija, a glave s licima odaju okrugle površine. Bez obzira na slabo sačuvane likovne i individualne značajke portreta, one ipak ostavljaju utisak mirnoće i nečeg hieratičnog (75, 76, 81).[679]

S obzirom na velum koji pokriva glave žena, odnosno njihovu bujnu kosu češljanu u pletenice, nije moguće pouzdano kronološki datirati ovu grupu stela. Naime, velum koji pokriva frizure žena onemogućava da se sigurno odredi način češljanja frizure, odnosno njezin tip. Pošto iznad čela primjećujemo kosu, koja je morala biti spletena u pletenice, izgleda da bi pripadala tipu frizura portreta III st. n. e. iz vremena Severa.[680]

Potrebno je konstatirati da se na glavi mlade žene ili djevojčice u niši na lijevoj strani odlomka stele iz Lisičića (81) naziru dvije trake, kao na glavi djevojčice Aurelije Prokule sa stele iz Zenice (3).[681] Jedna ide oko glave, a druga aksijalno preko tjemena, te se zajedno spajaju na sredini u kosi iznad čela (81). Ovaj likovni i ikonografski detalj N. Cambi povezuje s oblikom izidijačkog križa,[682] pa djevojčica s ulomka stele iz Lisičića (81) ovim detaljem, možda i s ostalima na steli, očituje svoju pripadnost kultu Izide. To nam govori da je u antičkom Konjicu, odnosno na njegovom području, postojala izidijačka kultna zajednica. Ovaj podatak, osim toga, ukazuje na tranzitni put dolinom Neretve, koji je vodio iz Orijenta i sa Mediterana preko Narone u unutrašnje krajeve predrimske i rimske provincije Dalmacije.[683]

Treba još reći da karakteristike reljefa, kao što su plitkost, odjeća bez nabora i glatkost (75, 76, 81), upućuju na manifestaciju rimske umjetnosti, koja krajem

[673] Jurkić 1973, 368 i d. te 377, Tab. II, Sl. 1; III, Sl. 1; VII, Sl. 1.
[674] Jurkić 1973, 377.
[675] Braemer 1959, 125; Jurkić 1973, 373.
[676] Vidi prethodne bilješke 3 i 4. Nemoguće je da bi retardacija u izradi bila punih 150 godina, pa bi, s obzirom na izradu stele, ulomak vjerojatno datirao krajem I ili u sami početak II st. n. e.
[677] Dimitrov 1942, 65-67 i d.; Zaninović 1976, 261 i d.; Antički teatar 1979, 13 i d., te 83; Br. 18, Sl. 18 itd.
[678] Vidi bilješke 3 i 4.
[679] Sergejevski 1965, 126-127, Sl. 10, 11; Prijatelj 1952, 144-149, Tab. XI, XII.
[680] Vikić 1957, 41-43.
[681] Usp. Sergejevski 1932, Taf. XX, Fig. 9; Cambi 1965, 96, Sl. 22, 97; Sergejevski 1950, 81 i d., Sl. 1.
[682] Cambi 1965, 97.
[683] Sergejevski 1948, 169, Tab. I, Sl. 1; Cambi 1965, 97, te 105. Vidi dodatak i Sl. 3 (Karta rasprostranjenosti u antičkoj Dalmaciji s nalazištima spomenika egipatskog karaktera).

II i početkom III st. n. e. zahvata rimski portret pod uticajem orijentalnog načina prikazivanja likova.[684]

U trećoj skupini imamo reljef pokojnika sa stele iz Višnjice (77). Ovaj se reljef, izgleda, već približio poznatom reljefu sa stele Aurellusa Crescentinusa iz Zenice, koji je očigledno pod uticajem palmirskih reljefa, koje karakterizira plošnost, simetrija, paralelni i gotovo vertikalni nabori na odjeći (77).[685] S ovim reljefom, koji je također analogan još jednom reljefu iz Višnjice[686] i reljefu Licinija Victorinusa iz Zenice (18), konstatirao je D. Sergejevski, počinje ova likovna manifestacija.[687]

Iz svega izloženog može se zaključiti da se na teritoriji Bosne i Hercegovine u rimsko doba u toku II i do početka III st. n. e. zadržao rimski portret, a da se u drugoj polovini III i u početku IV st. n. e. ispoljio jači uticaj palmirskog reljefa na portretima pokojnika, koji je u reljefu sa stele Aurelija Crescentinusa doživio puni sjaj.[688] Put je vodio preko Narone u dolinu Konjica u krajeve centralne Bosne u Višnjicu (77), Travnik[689] i Zenicu (19). Nosioci ovog umjetničkog izraza bili su sigurno orijentalci iz krajeva bliskog Istoka.[690]

Na kraju je potrebno konstatirati da je stela iz Bratunca (82), na osnovi analogija, mogla imati ukrasnu piniju (šišaricu) koju nalazimo kod sepulkralnih spomenika s područja Dacije.[691]

Također treba reći da nakit, kao lanac s privjescima u obliku srcolikog lista, koji predstavija list bršljana, nalazimo kod žena u Podrinju,[692] centralnoj Bosni[693] i u Lisičićima.[694] Dakle, topografski vrlo zanimljivo. U vezi s ovim treba također istaknuti da je pokrivanje glave kod žena poznato opet u Podrinju,[695] kao i u Konjicu (75, 76, 81). Ovi prikazi likovnih detalja možda govore o srodnim etničkim karakteristikama stanovništva u navedenim područjima.[696]

Prikaz daće

Na odlomku stele iz Bosanske Crvice (79) imamo fragmentarnu dobro poznatu likovnu kompoziciju daće. Ovaj likovni prikaz, uz poprsje pokojnika, u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba najpoznatiji je na stelama (103, 106, 111, 110a) i cipusima (41a, b, c, 42a, b, 43, 46a, b) s područja istočne Bosne.[697] Ove predstave susrećemo i na centralnom području Bosne. Treba reći da je običaj posmrtnih gozbi, odnosno daća, koji je potvrđen likovnim prikazima na sepulkralnim spomenicima, prenesen u krajeve Italije s Orijenta i da su ga najprije prihvatile imućne italske porodice.[698] Ove, nazovimo ih grčke gozbe, Cicero je znao veoma oštro napadati kao porok, jer se na njima neumjereno jelo i pilo.[699]

Ova likovna pojava pripada rimskoj, posebno provincijskoj umjetnosti. Najprije se javlja oblik stola tzv. triclinium i pripada starijoj antičkoj formi, dok oblik stola s nožicama u formi slova sigma dolazi u upotrebi krajem Republike, a ustalio se u Carstvu.[700]

Pojava posmrtne gozbe naročito je poznata na helenističkom Orijentu, dok je Grčka izgleda njezina domovina.[701] U zapadnim provincijama Rimskog carstva ovu likovnu manifestaciju poznajemo na stelama s područja Rajne, a javlja se već u doba Flavijevaca.[702] H. Gabelmann kaže da uzore ovoj pojavi ne treba tražiti na italskom tlu, već na helenističkom Orijentu. On, naime, smatra da prikaz posmrtne gozbe na stelama s područja Rajne prije liči na grčki nego na etrurski način prikazivanja posmrtnih scena.[703] Razlika se očituje u položaju žene na sepulkralnom spomeniku. Etrurska žena leži na klini isto kao i muškarac, dok žena na grčkim sepulkralnim spomenicima sjedi, a muškarac se prikazuje na klini u poluležećem položaju. Ovaj detalj pokazuje jednakopravni položaj žene u Etruriji, dok takav odnos ne vidimo na grčkim nadgrobnim reljefima. U tome se, dakle, vidi kulturni uticaj helenističkog Orijenta, a ne etrurskog, na stelama Rajne.[704]

Međutim, pojavu posmrtne gozbe, odnosno daće, čije prikaze nalazimo na našim sepulkralnim spomenicima, gledamo na drugi način. O tome zanimljivo

[684] Sergejevski 1969, 126 i d.; Prijatelj 1952, 145; Cambi 1965, 97.
[685] Sergejevski 1957a, 108 i d., te 112; Sergejevski 1969, 126-136.
[686] Sergejevski 1957a, 112-113; Sergejevski 1969, 131-132, Sl. 28.
[687] Sergejevski 1969, 132-137.
[688] Sergejevski 1969, 126-136.
[689] Sergejevski 1969, 130, Sl. 20, 134, Sl. 27, 134 (Quartiniusova stela iz Putičeva).
[690] Sergejevski 1969, 126, 131-132, 135-136; Cambi 1965, 105. Arheološke potvrde koje ukazuju na orijentalno stanovništvo u našim krajevima.
[691] Florescu 1930, 104, Fig. 41, 105, Fig. 43, 112, Fig. 53.
[692] Sergejevski 1935, 19, tab. IV, 2; Čremošnik 1957, 224.
[693] Sergejevski 1950a, 83 i d., Sl. 3.
[694] Čremošnik 1957a, 152 i d., Sl. 8, 10.
[695] Čremošnik 1963, 114.
[696] Papazoglu 1969, 69 i d., te 100; Patsch 1914, 145.
[697] Sergejevski 1957a, 108 i d., Tab. VII; i na jednom ulomku stele s područja Kaknja još neobjavljen.
[698] Giuliano 1964, 37, Tav. XIII, XIV; Fogolari 1956, 45 i d.; Čremošnik 1959, 208.
[699] Fogolari 1956, 45-46, 47.
[700] Fogolari 1956, 47.
[701] Čremošnik 1959, 208. Izgleda da joj je domovina Sparta u Grčkoj. Međutim, neki drže da ima svoj uzor u Egiptu, odakle je preko Male Azije stigla u Grčku.
[702] Gabelmann 1972, 70.
[703] Ibid.
[704] Gabelmann 1972, 70; Giuliano 1964, 37 i d.

zapažanje ima D. Sergejevski. On, naime, čitavu grupu reljefa dosta raznovrsne sadržine naziva imenom daća, a uzor vidi u grčkom reljefu daće.[705] Osim toga D. Sergejevski u Podrinju uočava dvije varijante reljefa s posmrtnom gozbom. Tako jedan tip daće predstavlja tronožni stočić na koji se stavlja hrana, a pokraj stola prikazi sluge i služavke, dok pokojnika na ležaju zamjenjuju poprsja pokojnika u niši iznad predstave daće (79, 103, 106).[706] D. Sergejevski analogiju nalazi u reljefu na jednoj steli iz Budimpešte i na steli iz Skelana.[707] Posebno je zanimljiva predstava daće na odlomku stele iz Mihaljevića na kojem nalazimo predstavu konjanika.[708]

Budući da se ovaj tip daće javlja na širem području Panonije, s većom koncentracijom oko Budimpešte, ovaj reljef s predstavom daće naziva se još panonskim tipom.[709] Panonski tip daće do nedavno bio je poznat samo na jednoj steli u centralnoj Bosni.[710] Ova pojava kulturno-povijesnog značaja morat će se povezati s panonskim područjem direktno ili preko Podrinja.

Uz D. Sergejevskog, pitanjem daće na sepulkralnim spomenicima bavila se i I. Čremošnik.[711] Da bi likovnu pojavu daća na sepulkralnim spomenicima Podrinja što bolje upoznala i objasnila, obuhvatila je na širem području naše zemlje sepulkralne spomenike s prikazom ove pojave. Rezultat te analize bio bi da je prikaz daće na odlomku stele iz Bosanske Crvice (79) u Podrinju keltsko-panonskog tipa.[712] Mislim da se ovaj tip daće može nazvati reduciranim tipom helenističke posmrtne gozbe. I. Čremošnik je ovaj tip daće nazvala keltsko-panonskim, jer se najčešće susreće na keltskim područjima u krajevima Panonije. Potvrdu vidi u prikazima daća na stelama iz Crnomelja i Ptuja.[713]

U Podrinju na odlomku stele iz Mihaljevića nalazimo zanimljiv reljef daće s prikazom konjanika.[714] Ova likovna pojava ne govori samo o eventualnom etničkom karakteru pokojnika, nego i o kultnoj pripadnosti pokojnika, tj. da je pokojnik pripadao heroiziranim pokojnicima i kultu Tračkog konjanika.[715]

Druga varijanta daće jeste ona koju poznajemo na cipusima s piramidalnim završetkom (C. 41a, b, c, 42a, b, 43, 46a, b). O ovoj varijanti koja je prisutna i na steli iz Skelana (110a) govorit ćemo prilikom obrade tipa cipusa s piramidalnim završetkom.

Odlomak stele s prikazom reducirane scene helenističke daće koja je posebno zapažena u krajevima Panonije i Podrinja ne može biti stariji od II st. n. e., a prema kulturno-povijesnim prilikama na ovom području, najvjerojatnije pripada II–III st. n. e.[716]

2. Prikazi unutar zabata

U zabatima stela, unutar ovog tipa, susrećemo samo dva likovna prikaza. U prvom slučaju imamo u zabatu stele iz Varvare (74) predstavu glave Meduze, a u drugom, u zabatu dodatka stele iz Bratanca, (83) najvjerojatnije lik žene, a ne Meduze.

Meduza

O mitološkom liku Meduze rečeno je uglavnom dosta. Ovdje treba istaći da se ovaj lik susreće na steli s područja Konjica u Varvari (74). U vezi s prikazom Meduze na steli iz Varvare zanimljivo je spomenuti Meduzine atribute. To su zmije, po šest sa svake strane (74). Za razliku od ostalih prikaza, ovdje imamo brojniju zastupljenost zmija nego kod drugih prikaza Meduze.[717] Ova pojava ima mitološki karakter koji se veže za mit Meduze, a na steli iz Varvare (74), kao i na ostalim stelama, nosi apotropejsko značenje.[718]

Glava žene

Zanimljivo je spomenuti da se na sredini dodatka gornjeg dijela stele iz Bratunca (83), u obliku timpanona, nalazi glava žene, a ne uobičajeni likovni motiv Meduze. Ova likovna manifestacija ne može biti iznenađenje, jer rimska sepulkralna umjetnost, ponekad, u zabate stele stavlja mjesto glave Meduze čak i ljudski portret. Potvrdu nalazimo na steli iz Hardomilja na kojoj u zabatu imamo ljudski portret (4). Već je rečeno da ovu likovnu manifestaciju susrećemo i na stelama iz krajeva gornje Italije.[719] Potrebno je istaknuti da glavu žene pokriva marama (velum), dobro poznat likovni elemenat ženske nošnje na području Konjica i Podrinja, što bi ova dva područja kulturno, ili čak etnički,

[705] Sergejevski 1934, 29.
[706] Sergejevski 1934, 29.
[707] Sergejevski 1934, 29; Schober 1923, Fig. 207.
[708] Sergejevski 1934, 29.
[709] Čremošnik 1959, 220 i d.
[710] Sergejevski 1957a, 108-109; Drugi primjer daće imamo na ulomku stele s područja Kaknja. Ovaj ulomak nije još objelodanjen.
[711] Čremošnik 1959, 207.
[712] Čremošnik 1959, 220 i d.
[713] Čremošnik 1959, 220 i d., Fig. 109.
[714] Patsch, 1902b, 109, Fig. 47; Patsch 1900, 117, Sl. 9.
[715] Vidi kronologiju stela ovog tipa.
[716] Usp. Jurkić-Girardi 1970, T. I-IX.
[717] Cambi 1982, 102; Jurkić-Girardi 1970, 29-34.
[718] Susini 1960, 72, Nr. 73, Tav. VI. Kod nas na stelama s područja Salone. Usp. Tufi 1971, Tav. VIII, Fig. 2, 4, Tav. IX, Fig. 4, Tav. XIII, Fig. 1.
[719] Ibid.

moglo međusobno vezivati.[720] Možda pojava glave žene u zabatu stele iz Bratunca (83) ukazuje i na sačuvanu kulturnu tradiciju doseljenih iz krajeva Italije.[721]

Akroterija

Akroterijalni prikazi najčešće se nalaze na stelama arhitektonske kompozicije u obliku naiskosa (1, 2, 3, 4 itd.). Činjenica da tip stela "E" samo u nekim elementima (polustupova i pilastara 75, 76, 77) pokazuje arhitektonske detalje edikule bez osnovnog elementa zabata, dokaz je o jakoj kulturnoj tradiciji izrade stela u formi edikule. Zbog toga kruništa nalazimo i nad samim zabatima (26, 83),[722] za razliku od onih stela kod kojih kruništa dolaze odmah iznad niša koje flankiraju arhitektonski elementi polustupova i pilastara (75, 76, 77, 78, 79, 80, 81).

Na steli iz Varvare (74), kao akroterijalne motive, nalazimo dvije mladenačke glave, na svakoj strani po jednu, a na dodatku (kruništu) u obliku zabata iz Bratunca (83) sa svake strane po jednog poluležećeg lava.

Mladenačke glave

Osim na stelama, akroterijalne motive s ljudskim glavama poznajemo na sarkofazima.[723] Na zabatima stela nalazimo različito prikazivanje ljudskih glava. Tako na nekim stelama imamo bradate likove predstavljene iz profila, a u bujnoj kosi ističu se rogovi. Oni, bez sumnje, predstavljaju ovnujske glave, koje se mogu povezati s atributom boga Jupitra – Amona, egipatskog božanstva.[724] Međutim, glave na steli iz Varvare (74) nemaju takve likovne karakteristike, jer se prikazuju bez runa i rogova, dovode se u vezu s demonom voda, a rjeđe s božanstvom vjetrova.[725] Da spomenemo mišljenje K. Patscha, koji drži da likovi Menada mogu pretstavljati akroterije na steli iz Varvare.[726]

Izgleda da je prihvatljivo i jedno i drugo mišljenje. Međutim, nama se čini da je prihvatljivije ono koje se odnosi na demone voda, jer akroterijalne mladenačke glave, koje pokazuju dobar rad majstora u nekim detaljima kose koju, izgleda, pokriva neka kapa, ne očituju neke druge detalje. Menade se obično prikazuju u plesu.[727] Prema tome, ovdje ne možemo računati na takvu pretpostavku. Ipak, lik sa kovrčastom frizurom ispod kape, koja može biti i frigijska, mogao bi ličiti i na mladog Atisa,[728] pa bi ovaj detalj govorio o pripadnosti pokojnika kultu Kibele, koji još nije potvrđen na području Konjica. Analogne prikaze Atisa nalazimo na cipusima (C. 16b, c), pa je, prema tome, moguća i pojava njihove glave na sepulkralnim spomenicima kategorije stela. Tako bi u ovim predstavama glava mogli imati i treće rješenje, glave mladog Atisa. U svakom slučaju, Menade ne bi mogle doći u obzir.

Poluležeći lavovi

Akroterijalne predstave poluležećih lavova poznajemo već na stelama iz prvih godina i decenija I st. n. e. (1, 8, 10). Korisno je spomenuti da se takvi motivi nalaze i u Podrinju, gdje ih ne susrećemo na stelama iz I st. n. e., kao u regionu Narone, nego nešto kasnije. Zanimljivost ove pojave u Podrinju ne može biti samo u tome što se javlja u tom regionu u rimsko doba, nego ova pojava ima kulturno-povijesnu težinu u tome zašto se ne javlja na sepulkralnim spomenicima I st. n. e., kao u krajevima uže rimske provincije Dalmacije, nego na sepulkralnim spomenicima koji pripadaju II, a sigurno i III st. n. e.[729] Razlog ovoj manifestaciji poluležećih lavova na sepulkralnim spomenicima Podrinja, u prvom redu, treba gledati u dolasku VII legije (Cl. p. f.) u Viminacium (K. I, II), koja je na putu za Viminacium novačila domaće ilirsko, odnosno autohtono stanovništvo i koja je u toku svog boravka u ovoj koloniji otpuštala islužene vojnike i slala ih u pojedina područja u kojima su onda oni širili kultove koje su njegovali ovi veterani.[730] Međutim, kako je poznato da je VII legija Cl(audia) p(ia) f(idelis) u svom sastavu imala najviše vojnika iz krajeva M. Azije, naročito iz Pessinunta (8), to su njezini vojnici istovremeno bili i širitelji orijentalnih kultova, među koje spada i kult Magnae Matris, odnosno Atis. Odatle u krajevima Podrinja već u II vijeku n. e. nalazimo atribute kulta Magnae Matris, kao što su akroterijalni motiv poluležećih lavova i Atisa na cipusima (87, 88; 16a, b, c). Stoga u tim likovnim prikazima, kao kultnim atributima, treba gledati očitovanje pripadnosti ovom kultu.[731]

[720] Čremošnik 1963, 114. Vidi bilješku 25.
[721] Vidi literaturu kod Zaninović 1967, 82.
[722] Hoffiller / Saria 1938, Nr. 104; Schober 1923, Abb. 154, 155 itd.
[723] Cambi 1975, 186 (Sarkofagi radionica Rima).
[724] Schober 1923, 214; Rendić-Miočević 1960, 119; Suić 1965, 107, Sl. 12.
[725] Schober 1923, 214; Rendić-Miočević 1960, 119; Prijatelj 1952, Tab. XI, 144 i d.
[726] Patsch 1906, 155, Sl. 5.
[727] Antički teatar 1979, 32. Menada spada u Dionizijevu pratnju; Daremberg-Saglio 1889, s. v. Dionysia, 230 i d., Sl. 2419.
[728] Imamović 1977, br. 216, 218, 220b. Uporedi kapu na glavama mladića sa stele iz Varvare s kapama (frigijskim) koje nose Atisi na navedenim spomenicima.
[729] Vidi kronologiju stela tipa "E".
[730] Kojić 1965, 226-227.
[731] Kojić 1965, 226 i d.

4. Predstava kantarosa između dva poluležeća lava

Reljefni prikaz kantarosa između dva lava u poluležećem stavu, koji pridržavaju ovaj sud, kao likovna pojava manje je poznata na položaju timpanona (82). Slične likovne predstave više su poznate i češće se javljaju na stelama ispod natpisa pri samom kraju stele ili u frizu.[732] Na području Norika i Panonije u više primjera nalazimo predstave kantarosa između dva grifona,[733] dok u Podrinju, kao najbližem području, ne susrećemo ovakvu kompoziciju, nego samo lavove s kantarosom u sredini (82).

Čini se da ni ovoj likovnoj kompoziciji na sepulkralnom odlomku spomenika kategorije stele ne možemo oduzeti, uz dekorativni, i kultni karakter, pa bi lavovi u kompoziciji s kantarosom ukazivali na religioznu pripadnost pokojnika kultu Kibele, koji na steli ima apotropejsko značenje.[734]

U vezi s ovim likovnim prikazom treba spomenuti i to da je kantaros ispunjen s nečim što je teško identificirati. Česta je pojava da se kantarosi ili košare na sepulkralnim spomenicima prikazuju s plodovima, možda s grožđem.[735] Poznato je također da se prikazuje vinova loza kako raste iz kantarosa (C. 6, 14a, b, 16c, 23a).[736] Prema tome, na osnovi iznesenih primjera, možemo analognim putem pretpostaviti da se u našem kantarosu, kojeg čuvaju dva poluležeća lava, nalaze plodovi, odnosno grožđe. Tada bi u tom atributu trebalo gledati i kultnu simboliku Dionisa, pa bi u iznesenoj likovnoj kompoziciji možda imali sinkretizam između ova dva kulta, tzv. pojavu međusobnih kultnih prožimanja poznatu među orijentalnim kultovima.[737] Zato bi u ovim ili sličnim kultnim atributima na sepulkralnim spomenicima imali kod pokojnika prihvatanje sinkretizma u smislu religioznog opredjeljenja.

5. Kruništa

Likovne predstave poluležećih lavova imali smo na mjestima akroterija (1, 8, 10), zatim u kompoziciji s kantarosom (82) na prostoru gdje kod stela tipa arhitektonske kompozicije dolazi zabat. Sada lavove u poluležećem stavu susrećemo na posebno odvojenim dijelovima, koji strukturalno pripadaju stelama ovog tipa. Lavove nalazimo u složenoj likovnog predstavi s krilatim nagim erosom ili hipnosom (?). On se nalazi između dva poluležeća lava (85, 84), koji prednje šape drže na glavi ovna (84, 85). Ovaj strukturalni dio nazvan je kruništem ili dodatkom (Aufsätz), a karakterizira stele tipa "E".

Kruništa koja pripadaju stelama nalazimo u Homolju (84, 85) kod Konjica, Šipovu (86) kod Jajca, Skelanima (87) kod Srebrenice i u Klašniku (86) kod Višegrada. Više ili manje, sve ove stele predstavljaju ulomke. Fragmentarni prikazi erosa ili hipnosa su veoma slabo sačuvani, te se ne mogu pouzdano identificirati. Ove likovne predstave Patsch naziva krilatim dječacima,[738] a Imamović Atisima.[739] Oni se, međutim, kako su sačuvani, najvjerojatnije predstavljaju nagi, oponašajući stav Atisa s bakljom u ruci, s prekriženim nogama i naslonjenom glavom (84, 85). Stoga ih je opravdanije nazivati erosima (sna), koji su prema držanju tijela najbliži Atisima (C. 16a, b, c, 18, 19, 20).[740]

Kad se govori o kruništima, onda ovdje treba spomenuti da postoji više različitih likovnih kompozicija ovih dijelova stela. Tako nalazimo Serapisa između dva lava s kalatosom, hipnosa ili erosa između dva lava, s kalatosom, predstavu delfina između dva lava samo s kalatosom i s prikazom krilatih erosa, koji oponašaju stav Atisa s prekriženim nogama, oslonjenom glavom na baklje.[741] Ovi likovni sadržaji poznati su kao kruništa na stelama u Panoniji, Daciji, Meziji i Dalmaciji[742] (K. I, II).

Za nas je u ovom trenutku značajno konstatirati da se na kruništima iz Homolja (84, 85) kod Konjica između dva poluležeća lava suprotno okrenuta jedan od drugoga, koji drže šape na glavi ovna, prikazuje nago tijelo u imitirajućem stavu Atisa, za koje ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je Atis. Kod jednog se uočavaju krila (84), a kod drugog, koji je u gornjem dijelu odlomljen, na osnovi analogije, vjerojatno, a

[732] Schober 1923, 34, Abb. 27; 35, Abb. 28; 110, Abb. 125; 117, Abb. 132; Hoffiller / Saria 1938, No.105, 113, 447; Intercisa I, 1954, Taf. XXXVII, 6, XXXVIII, 4, XLI, 2, XLVI, 1, LVII, 1, 2, 3, LXXIV, 1; Koepp 1926, XXI, 4.

[733] Hoffiller / Saria 1938, Nr. 46, 113, 447; Schober 1923, 34, Abb. 27; 35, Abb. 38; 110, Abb. 125.

[734] Tufi 1971, 135-136. Vidi u cit. djelu cit. literaturu.

[735] Vidi kod Cambi 1960, 74. Ikonografski pregled, pod rubrikom Atributi košara puna plodova s red. br. spomenika i tabelarnim slikama.

[736] Intercisa 1, 1954, Taf. XXXVII, 6, XXXVIII, 4, XLI, 2, XLVI 1. Slična pojava je u našim krajevima poznata na cipusima u Podrinju (C. 6, 14a, b, 16b, 23a).

[737] Suić 1965, 114 i d.

[738] Patsch 1902, 316, Sl. 12, 13.

[739] Imamović 1977, 273 i d., te 442. Nage krilate dječake Cambi također naziva erotima. Vidi Cambi 1967, 55 i d.

[740] Gavela 1956, 44, Sl. 4.

[741] Gavela 1956, 44, Sl. 1, 5, 3. Serapis između dva lava, Sl. 4, 44, eros između dva lava (hipnos), Sl. 5, delfin između dva lava.

[742] Florescu 1930, 104, Fig. 41, 42, 43 (Dacia); Schober 1923, 134 i d., 166, Abb. 154, 155, 156, 157 (Noric, Pannonia), te Florescu 1942, 61, Fig. 22, 24, 25. U vezi s ovim elementom stela vidi u ovom djelu i ostalu literaturu koja se odnosi na Meziju, Germaniju i Dalmaciju.

možda i sigurno (85). To znači da nam se prikazuju erosi kakve nalazimo na našim cipusima u Livnu (C. 34b, c), u Brezi, (C. 33b) i u istočnoj Bosni (C. 30, 38a). Međutim, ne možemo biti sigurni koje predstave sadrže odlomci kruništa iz Skelana (87), Klašnika (88) i Šipova (86). Sigurno je samo to da pripadaju ovom tipu kruništa, jer se lavovi prikazuju kako drže glave ovnova prednjim šapama.

Zanimljivo je spomenuti da K. Patsch odlomak kruništa iz Skelana (87) na kojem se prikazuje lav kako prednjim dijelom drži glavu bika, povezuje s kultom boga Mitre. Ovo mišljenje on bazira na osnovi kultnog natpisa iz Skelana posvećenog ovom božanstvu "tran[situ] de(i) M[ithr(ae)?..."[743]

Međutim, kako ovaj fragment natpisa ne možemo pouzdano pripisati bogu Mitri, ostaje, prema tome, nesigurno mišljenje K. Patscha. Možda ipak u kultnom atributu glave bika ili ovna treba gledati sinkretističke kultne elemente koji se prožimaju s orijentalnim kultovima.[744] Zato bi na glavi bika mogli imati zastupljen kult boga Mitre.

Međutim, koji kult na ulomcima kruništa stela iz Homolja kod Konjica (84, 85) zastupaju nagi krilati dječaci koji svojim stavom oponašaju držanje Atisa? Ovi krilati dječaci drže spuštene baklje. Rečeno je da se mogu nazivati i erosima sna (hipnosima?).[745] Možda predstavljaju i kult Dionisa, također mnogo raširenog u našim krajevima u rimsko doba.[746] No, prije će biti da ovi erosi s nagnutom glavom i spuštenom bakljom simboliziraju ugašeni život pod zaštitom kulta Kibele, jer nam je poznato da su lavovi i ovnove glave atributi frigijske božice.[747] Ove atribute A. Schober također povezuje s kultom Kibele.[748] Prema tome, ova kulturno-povijesna činjenica ukazuje da je u rimsko doba u dolini Neretve na području današnjeg Konjica bilo vjernika pristaša kulta Magnae Matris, koji nije još arheološki potvrđen u ovom kraju. To se isto može reći i za područje Podrinja, gdje u Skelanima (87) i u Klašniku (88) nalazimo kruništa s ovom simbolikom. S tog stanovišta zanimljivo je i područje Šipova (86).

Činjenica je da kruništa s prikazima erosa sna ne susrećemo zapaženo u susjednim provincijama.[749] Erosa sna imamo na jednom kruništu iz Sirmiuma s izvrnutom bakljom.[750] Stoga je, na neki način, pojava erosa na kruništima iz Homolja karakteristična za kraj Konjica u antičko doba, naročito zbog toga što u ovom kraju ne nalazimo cipuse na kojima se obično prikazuju ovi nagi likovi. Ovdje je, naime, dominantna stela.

Rečeno je da su kruništa kao dijelovi stela poznata u susjednim provincijama, samo su ona po likovnom sadržaju različita. Susrećemo ih u Noriku i Panoniji, kao i na području gornje Dacije.[751] Na kruništima iz gornje Dacije od likovnih prikaza imamo glavu Amona i pinus, Atisa i vjerojatan je lik Meduze i sam pinus.[752] Na pozama grobnih žrtvenika između dva lava nalazimo pinus, glavu sunca, Amona Jupitera te Serapisa,[753] dakle, slične likovne prikaze kao i na kruništima stela. Zanimljivo je spomenuti da prikaze lavova, koji se odnose na kult Kibele, Buday Arpad veže za kult Mitre.[754] Prema tome, ako na ovim ili drugim sepulkralnim spomenicima nalazimo likovne predstave božanstava i njihove atribute, onda možemo biti sigurni da se ne radi o kultnom već o sepulkralnom spomeniku na kojem se očituju simboli one religije ili kulta kojem je pokojnik ili obitelj pripadao za vrijeme svog života.

Ovnova glava u ovom likovnom prikazu može ipak predstavljati i kultni atribut egipatskog božanstva Amona-Jupitra ili, kao u svakom drugom slučaju, žrtvovanu životinju, pa bi u našim likovnim predstavama, u smislu osnovnog kultnog atributa, prevladavali lavovi kao glavni atributi kulta Kibele, a ne Serapisa, odnosno Amona-Jupitra.[755] Očigledno je da se na osnovi izloženog ovaj likovni prikaz objašnjava na razne načine. Tako se ovi likovni prikazi dovode u vezu s kultom Mitre, drugi s kultom Kibele, a treći s kultom Serapisa. To bi onda, prema eshatološkom problemu, govorilo o srodnosti ovih kultova, a s tim u vezi o religioznom sinkretizmu.[756]

[743] Patsch 1907, 451 i d., te 438, Sl. 16; 456, Sl. 63, 64, 65.
[744] Usp. Suić 1965, 115-117; Gavela 1956, 44, Sl. 4.
[745] Gavela 1956, 44, Sl. 4.
[746] Marić 1955, 39. Interpretatio romana Liber zastupljen je mnogo više. Vidi isto djelo 58.
[747] Gavela 1956, 44 i d.; Pinterović 1958, 39. Ova napomena se odnosi na životinje koje se žrtvuju u kultu Kibele.
[748] Schober 1923, 212 i d., te 204; Pinterović 1958, 39.
[749] Vidi bilješku 71.
[750] Gavela 1956, 44, 46, Sl. 4. Ne očituje se posve jasno stav erosa. Naime, ne uočavamo njegovo držanje nogu koje je kod ovih prikaza najbliže držanju nogu Atisa.
[751] Vidi literaturu iznesenu u bilješki 71.
[752] Florescu 1930, 104-105, Fig. 41, Amon, 105, Fig. 42, Atis, 105, Fig. 43, pinus, 132; Florescu 1942, 35, Fig. 22, genije smrti (genio funerario), 37, Fig. 24, pinus.
[753] Florescu 1930, 134-136, Fig. 60a, b, c, Fig. 64 itd.
[754] Florescu 1930, 144.
[755] Usp. Suić 1965, 98-99; Pinterović 1958, 39-40; Schober 1923, 212, 204.
[756] Gavela 1956, 43 i d.; Pinterović 1958, 39-40; Suić 1965, 99, 114-122; Vidi Cambi 1965, 102-106. Na putu iz Narone dolinom Neretve širili su se kultovi Orijenta, a u kraju Konjica rezultat toga je kultni sinkretizam između spomenutih kultova.

Likovna pojava ovih kruništa u sastavu stela ne može biti starija od II st. n. e. u krajevima u kojima ih susrećemo.[757]

6. Friz

Na stelama tipa "E", kao dekorativni strukturalni elemenat, nalazimo friz, koji je ovdje biljnog karaktera (77, 79). Jedan primjer ukrasnog friza imamo na steli iz Višnjice (77), prikazana na gredi arhitrava, a drugi na ulomku stele iz Bosanske Crvice (79) između niše i natpisa. Vegetabilni motiv na odlomku stele iz Bosanske Crvice predstavljen je u formi vitica simetrično raspoređenih (79). Motiv je poznat u Podrinju. Prisutan je na stelama (106) i cipusima iz Klašnika (C. 10), Skelana (C. 11) i Bosanske Crvice (C. 18). S obzirom na rasprostranjenost ovog biljnog motiva, može se pretpostaviti da je u tom dijelu Podrinja postojala lokalna klesarska radionica. Slobodno se može reći da je jedna takva klesarska radionica, a možda i više njih, postojala upravo na području antičkih Skelana (*Municipium Malvesiatium*).[758]

Međutim, biljni motiv koji predstavlja friz na steli iz Višnjice (77) čini se da nije raširen u krajevima Podrinja. Ovaj dekorativni motiv je blizak motivu akantusovih listova i kao ukras na sepulkralnim spomenicima poznatiji je u krajevima bliže obali.[759] To bi, dakle, govorilo da je područje centralne Bosne u rimsko doba bilo bliže kulturnim uticajima koji su stizali s područja istočne obale Jadrana.

Analogan ornamenat koji nalazimo na odlomku sepulkralnog spomenika iz Zenice ukazuje na jedan klesarski lokalni centar na ovom području kojeg je za sada teško locirati. Ovaj klesarski centar, odnosno radionica, formirala se, izgleda, dosta rano, možda već u doba Flavijevaca. [760]

7. Ukrasne bordure

Na stelama tipa "E", osim dekorativnih frizova, nalazimo dva različita biljna motiva, kao ukrasne bordure, koji uljepšavaju sadržaj stela. Tako motiv u obliku grančice s listovima, najbliži akantusovim, uokviruje natpis na steli iz Varvare (77). Biljni motiv sličan ovom motivu poznajemo kao ukrasnu borduru na urnama (U. 8, 35) i cipusima (C. 27, 28) na području Delmata (K. III, VIII) na kojem se može očekivati uticaj salonitanskih i panonskih radionica.[761] Sličan vegetabilni motiv, u vidu ukrasne bordure, susrećemo također u Podrinju na cipusima (C. 14a, b, 16a) i steli iz Mihaljevića (102). Osim toga, poznajemo ga na steli iz Prijepolja i Tučkova.[762] U ovom kraju mora se, isto tako, računati na obostrani uticaj, tj. na upliv koji dolazi iz Panonskih radionica (Sirmium) i onih s područja jugoistočne doline Zapadne Morave i Lima.[763]

Drugi biljni motiv koji predstavlja dekorativni okvir na steli iz Osatice (78) i na odlomku stele iz Bosanske Crvice (79) nazvali smo biljni motiv zvonolikog oblika. Poznat je u Podrinju na cipusima (C. 11, 19).

O kulturno-povijesnom utjecaju u krajevima Podrinja, središnje Bosne i Konjica u rimsko doba, posebno što se tiče ovih motiva, čini se, teško je pouzdano tvrditi. Ipak, ako pođemo od toga da je Sirmium najveći kulturni centar južne Panonije i najbliži području Podrinja, onda nije teško pretpostaviti ili pouzdano tvrditi da je uticaj velikim dijelom dolazio upravo iz tog centra, a isto tako iz pravca jugoistočne doline Zapadne Morave i Lima. Također ne smijemo zanemariti uticaj koji je mogao dolaziti i s područja istočne obale južnog Jadrana (Boka Kotorska-Risan).[764] Isti je slučaj i s krajevima središnje Bosne i Konjica, koji su se također mogli nalaziti pod obostranim uticajem, tj. onim koji je strujao s područja Narone i Salone, kao i onim koji je prodirao s panonskih areala.[765]

Sve bi ovo upućivalo na postojanje lokalnih radionica u ovim krajevima, koje su radile pod obostranim kulturnim uticajima, na osnovi predložaka. Međutim, značajno je konstatirati, zbog manje poznatih motiva, da su postojali međusobni kontakti i odnosi koji

[757] Pinterović 1958, 40. Vidi kronologiju ovog tipa stela.

[758] Bojanovski 1968, 241, te 257-258. O klesarskoj radionici na ovom području, čini se, govore veoma brojni kameni spomenici svih kategorija. Vidi rad Patsch 1907, 431 i d.

[759] Cambi 1965, 92-93, Tab. XXI. U isto vrijeme jedan od nadgrobnih spomenika kategorije stela iz Višnjice, D. Sergejevski datira u III–IV st. n. e. Vidi Sergejevski 1957, 112. Analognost ornamenta u formi akantusovih listova ukazuje upravo na ovaj uticaj u krajeve centralne Bosne.

[760] Sergejevski 1932, 39, Fig. 2, te 56. Usp. Paškvalin 1980, 55 i d. Arheološka situacija na ovom dijelu antičkog naselja u blizini Zenice upućuje na formiranje naselja (municipija) u doba Flavijevaca, pa prema tome i klesarskog centra na kojem smo našli tragove jedne takve radionice.

[761] Sergejevski 1952, 55 i d. Panonski uticaj vidimo u likovnom motivu medaljona koji je bio naročito omiljen u Noriku i Panoniji. Vidi: Cambi 1982.

[762] Vulić 1948, 328, 157, te br. 335, 162.

[763] Bojanovski 1967, 145 i d., te 159; Sergejevski 1934, 35; Bojanovski 1968, 248. Međutim, još uvijek se ne može zanemariti pretpostavka ili mišljenje Patscha, Mommsena i Sergejevskog o vezama ovog antičkog naselja s istočnom obalom južnog Jadrana. O ovom vidi podatke kod I. Bojanovskog u cit. djelu 1957, 159.

[764] Vidi bilješku 92.

[765] O tome vidi kod D. Sergejevskog i N. Cambija u bilješci 90. O panonskom uticaju u konjičkom kraju vidi u: Paškvalin 1963, 147, ili o tome još više u Gabričević 1954, 44; Čremošnik 1956, 147; Ista 1963, 121, Sl. 7.

su oživljavali i razvijali domaće likovne tradicije kod epihorskog stanovništva.[766]

6.3. Onomastika

Na natpisima stela tipa "E" sačuvano je malo imena pokojnika i dedikanata koja bi pouzdanije upućivala na njihovo etničko porijeklo ili pripadnost. Tako na natpisu stele iz Varvare (74), uz gentilno ime AEL(ia), imamo kognomen Victorina, a kod dedikanta FL(avia) i kognomen Fla(cila). Kognomen Victorina (-us) je poznato u Africi, Galiji i Panoniji, a nalazi se i među kršćanskim imenima.[767] Kognomen Fla(cilla) sreće se opet svuda.[768] S obzirom na činjenicu da je kognomen Victorinus (-a) raširen u krajevima Panonije, može se pretpostaviti da se radi o stanovnicima s područja Panonije (K. I, II).

Stela s natpisom iz Višnjice (77) je sačuvala nekoliko kognomena. Uz gentilicij Aur(elius) imamo kognomen Titianus, Iustianus, Iustus, a u onomastici dedikanata, uz Aur(elius), nalazimo kognomen Titus i M(ar)tilla (77). Titus je kognomen poznat u Italiji i keltskim oblastima,[769] kognomen Iustianus svuda, a Iustus u Italiji i u periodu kršćanstva.[770] Ime dedikanta Titus može se naći i među domaćim stanovništvom u Dalmaciji, dok je M(ar)tilia poznato ime na Zapadu.[771]

Na osnovi iznesene onomastike teško je reći kojoj etničkoj skupini pripadaju pokojnici i dedikanti ovih stela. Na osnovi činjenice da je Titianus poznat u Italiji, a posebno u keltskim oblastima, može se pretpostaviti da su doseljenici iz bližih panonskih predjela (K. I, II). Natpis na steli iz Osatice (78) čuva, uz gentilno ime Septimius, kognomen Matisa i Victor. Matisa, izgleda, pripada keltskoj onomastici, dok bi i Viktor, koji je veoma raširen, također pripadao ovoj onomastici, pa bi ih približilo području Skordiska.[772] (K. III).

Prema iznesenom mogli bi konstatirati da u Podrinju, Konjicu i Kiseljaku imamo doseljenike iz susjednih oblasti Panonije koji su mogli pripadati i keltskom (panonskom) etničkom elementu.

6.4. Geneza

Za razliku od kronologije, koja pokušava saznati vrijeme kad se nešto javlja, geneza, s druge strane, pokuša otkriti kako nešto nastaje, odnosno kako se formira. Stoga ako pogledamo varijante A, B, C, D, koje sačinjavaju tip stela "E", uočit ćemo da posebni dodatak, tzv. krunište (84, 85, 86, 87, 88) dobivaju stele koje posjeduju pravokutnu formu u obliku naiskosa (74) s gornjim ravnim završetkom, ili stele koje gube zabat, a zadržavaju elemente arhitekture polustupova i pilastre (75, 76, 77), koji flankiraju u nišama poprsja pokojnika i, na kraju, stele koje nemaju elemente arhitekture, osim četvrtastih niša s tankim glatkim okvirima (80, 81), te stele na kojima elemente arhitekture pilastre i polustupove zamjenjuje vegetabilna ukrasna bordura (78, 79).

Posebnu pojavu u razvoju stela tipa "E" pravi stela iz Bratunca (82), koja ima krunište kompaktno sa stelom, odnosno neodvojivo od stele.

S obzirom na genezu, treba istaknuti da se tip stela "E" s ravnim gornjim završetkom u obliku edikule u gornjoj Italiji javlja na početku I st. n. e.[773] Iz ovih krajeva krajem I i početkom II st. n. e. prelazi u druge provincije,[774] da početkom II st. n. e. stiže u krajeve Bosne i Hercegovine u rimsko doba.[775]

Tako bi četiri varijante ovog tipa u njegovom razvoju, u stvari, pravile četiri faze.

Prvu ili najstariju fazu čini stela II st. n. e. iz Varvare (74), koja oblikom i sadržajem pripada stelama tipa "B" (25, 26, 27 itd.), dobivajući iznad timpanona tzv. krunište, koje je u konjičkom kraju (84, 85) i na području Jajca (86) predstavljalo likovnu predstavu Erosa između dva poluležeća lava u antitetičkom položaju ili pak samo jedan poluležeći lav (87, 88), jer je teško tvrditi da se radi o analognoj likovnoj kompoziciji kakvu imamo na području Konjica (84, 85).

U drugoj fazi razvoja stela tipa "E" dolazi do izostavljanja osnovnog elementa arhitekture zabata koji je davao osnovnu karakteristiku stelama (75, 76, 77) u obliku edikule, zadržavajući od toga samo polustupove i pilastre, dobijajući dodatak sa navedenom likovnom kompozicijom (87, 88) ili onom u obliku zabata s akroterijalnim lavovima (83). Ova faza geneze stela tipa "E" kronološki vjerojatno ide paralelno s prvom fazom, tj. kad se pojavljuje tzv. krunište.[776]

Međutim, u trećoj razvojnoj fazi ovog tipa dolazi do gubljenja, odnosno reduciranja arhitektonskih

[766] Sergejevski 1934, 35.
[767] Alföldy 1969, 327 i d.
[768] Alföldy 1969, 205 u našim krajevima poznato samo u Varvari (Prozor).
[769] Alföldy 1969, 312.
[770] Alföldy 1969, 224. Poznato u Višnjici, te u Tiluriumu; Iustus, 225.
[771] Alföldy 1969, 240.
[772] Alföldy 1969, Matisa, 241, Victor 326.
[773] Bazzarin 1956, 46, Fig. 3, Fig. 12b, c, d.
[774] Gabelmann 1972, S. 67, 73 i d. Fig. 1, 2, 4; 94 i d., Fig. 17, 24; 130; Schober 1923, 41, Abb. 34, 35 i d.
[775] Argument nalazimo u steli iz Varvare (74) koja na osnovi povijesno-epigrafskih elemenata datira u doba Hadrijana (117–138) ili u vrijeme nešto poslije njega. Vidi poglavlje o datiranjima sepulkralnih spomenika na osnovi historijsko-epigrafskih elemenata.
[776] Vidi poglavlje o kronologiji ovog tipa stela.

elemenata, kao što su timpanon, polustupovi i pilastri (80, 81), a njih zamjenjuju tanke glatke površine, slične okvirima, koje nadomještavaju polustupove ili pilastre (80, 81), ili, pak, vegetabilni motivi, koji dočaravaju to isto (78, 79). Ovu pojavu u genetskom razvoju stela tipa "E" trebamo smatrati prelazom iz II u III st. n. e.[777]

Jednu od faza razvoja stela tipa "E" izgleda da bi pravila stela iz Bratunca (82), koja nema samostalan dodatak, nego je on kompaktan sa stelom (monolit). Kruniš te predstavlja kantaros pun voća (možda grožđe) između dva lava.[778] Likovni prikaz je čest, ali se ne nalazi na vrhu stele, već u drugom planu, najčešće ispod natpisa. Forma i sadržaj stele iz Bratunca (82) predstavljali bi čvrstu fazu razvoja geneze stela tipa "E", koju je kronološki teško uklopiti u prethodne faze. Najvjerojatnije je da pripada prelazu iz II u III st. n. e., paralelno s trećom fazom.

Stele tipa "E" s posebnim dodatkom tzv. kruništem, prema genezi, stoje u najužoj vezi s pojavom masovnijeg širenja kulta Magnae Matris (Kibele), odnosno pojave sinkretizma među orijentalnim srodnim kultovima.[779]

6.5. Kronologija

Stele u formi edikule s dvije niše, jedna ispod druge, nalazimo u Saloni već u prvoj polovici I st. n. e.[780] Takva stela je također poznata i u gornjoj Italiji na području Ravenne i Bologne u I st. n. e.[781] Prema literaturi s kojom raspolažemo, stele s više niša u dva ili tri reda jedna ispod druge s poprsjima pokojnika (policoniche), koje su prisutne u Italiji, nisu po složenosti toliko zastupljene u drugim oblastima.[782] To ukazuje da tip stela "E" u dva reda niša ili više, nije bio omiljen izvan krajeva Italije.

U vezi s tim, treba odmah konstatirati da tip stela "E" s posebnim dodatkom nije bio poznat u provinciji Dalmaciji u dijelu koji danas pripada Bosni i Hercegovini u I st. n. e. Prema povijesno-epigrafskim podacima u natpisu stele Elije Viktorine /Ael(ia) Victorina/ i dedikantice Flavije Flacille /Fl(avia) Flacilla/ iz Varvare (74), tip stele s posebnim dodatkom javlja se najranije početkom II st. n. e. ili za vrijeme cara Hadrijana (117–138). O tome bi svjedočilo gentilno ime Aelius.[783] Prema tome, na području Konjica, u smislu kronologije, tip stela "E" nastaje u II st. n. e., a na osnovi gentilnog imena Aurelius u natpisu stele iz Borčana (75) susrećemo ga u III st. n. e.[784]

U kraju istočne Bosne, na osnovi carskog imena Septimius koje je sačuvano na steli iz Osatice (73), tip stela "E" javlja se krajem II i početkom III st. n. e., što se može odnositi i na fragmente lavova u poluležećem položaju iz Skelana (87) i Klašnika (88). Ovo bi upućivalo da se pojava stela tipa "E" sa spomenutim dodatkom u Podrinju javlja gotovo paralelno sa stelama na području Konjica.[785] Pomanjkanje pouzdanijih povijesno-epigrafskih potvrda ne znači da se tip stela "E" nije mogao pojaviti i na samom početku II st. n. e., jer se nalazi u blizini nalazišta stela s tzv. kruništem u južnoj Panoniji (Sirmium).[786] Fragment poluležećeg lava iz Šipova na području Jajca (86), koji je sličan onima iz kraja Konjica, kronološki također pripada II–III st. n. e.[787]

Tako na osnovi iznesene kronologije, tip stela "E" u našim krajevima u periodu rimske okupacije nastaje najranije početkom II st. n. e. i nalazimo ga u III st. n. e. Ovu kronologiju također potvrđuje povijesno-epigrafski podatak konsekrativna formula D(is) M(anibus), koja se redovito počinje javljati u natpisima sepulkralnog karaktera u vrijeme cara Hadrijana (117–138).[788]

6.6. Rasprostranjenost (K. VIII)

Ako pogledamo teritorijalnu rasprostranjenost stela tipa "E", onda ćemo uočiti da se ovaj tip nadgrobnog spomenika u Bosni i Hercegovini u rimsko doba koncentrira na dva manja geografska područja. Jedno je teritorij Konjica (74, 75, 76, 81, 84, 85), a drugo Podrinje s centrom u Skelanima (78, 79, 82, 83, 87) i nešto

[777] Schober 1923, 224, 225 i d.

[778] Vidi bilješke 64 i 65. Sergejevski 1943, 3, Sl. 3.

[779] Gavela 1955, 43-51; Suić 1965, 91, posebno 107 i dalje, 114 o sinkretizmu.

[780] Prijatelj 1952, 140, Tab. VI; Tufi 1971, 92, Tav. I.

[781] Bazarin 1956, 6, Fig. 3 (Padova); Susini 1960, Nr. 40 i 42, Tav. IX; Mansuelli 1956, 381, Fig. 6.

[782] Weynand 1902, Taf. I-VI; Usp. Koepp 1926, Taf. I-XLVIII; Schober 1923, 16-151; (kataloški dio); Florescu 1930, 77-128.

[783] Rendić-Miočević 1948, 44 i d. Naime, stelu treba datirati po gentilnom imenu pokojnice koja rimski civitet dobiva od cara Hadrijana (117–138).

[784] Rendić-Miočević 1948, 44 i d. Ovdje se opet uzima romanizacija stanovništva poslije "Constitutio Antoniniana" 212. godine.

[785] Rendić-Miočević 1948, 44 i d. Ovdje pojavu dodatka kronološki svrstava u vrijeme kad je car Septimije u ovom kraju dijelio romanizaciju, a to bi vremenski konfrontiralo i području Konjica.

[786] Schober 1923, 107, Abb. 121, Nr. 234; Abramić 1925, 136 i d. Sl. 97, 98; Pinterović 1958, 40. Ako se radi o sinkretizmu, onda naši dodaci stelama koje pokazuju sinkretističke karakteristike nastaju u II st. n. e., pa ih samo u to doba možemo kronološki svrstati. Još vidi Suić 1965, 114-122 i Gavela 1956, 50.

[787] Vidi bilješku 112 i 115.

[788] Vidi u poglavlju Povijesno-epigrafski elementi za datiranje sepulkralnih spomenika epigrafsku pojavu konsekrativne formule D(is) M(anibus).

udaljenijem Klašniku (88), te s jednim nalazom poluležećeg lava iz Šipova (86).

Na području gornje Italije, gdje nalazimo tipove stela koji su se odatle proširili u zapadne provincije, tip stela "E", čini se, nije bio puno omiljen. U ovim krajevima bio je poznat samostalni nadgrobni spomenik poluležećih lavova,[789] dok na stelama s više niša ne susrećemo kruništa (84, 85).[790]

U Podrinju također nalazimo fragmente lavova (87, 88) i ulomke stela koje sa sačuvanim rupama očituju da su imale tzv. kruništa (78, 80), samo ne znamo kakav su imale likovni sadržaj. U južnoj Panoniji imamo nalazišta u kojima su nađena ova kruništa, ali se ona od onih u kraju Konjica razlikuju po sadržaju i kultnom karakteru. Oni s područja južne Panonije iz Osijeka (Mursa) i Sremske Mitrovice (Sirmium) imaju između dva poluležeća lava kalatos i na njemu glavu Serapisa,[791] a kruništa u kraju Konjica između dva poluležeća lava prikaz Atisa ili krilatog erosa.[792]

Lavovi u antitetičkom položaju pridržavaju šapom glavu ovna (84, 85). Prema tome bi, zbog bližeg kulturnog uticaja, izgubljena kruništa stela iz Podrinja trebala, u analognom pogledu, predstavljati, kruništa koja nalazimo u Mursi i Sirmiumu, dok bi kruništa stela sa područja Konjica morala imati drugo uticajno izvorište, odnosno pripadati drugom kulturnom krugu, ukoliko to opet nije Panonija.[793]

Iz Bratunca (83) sa Podrinja imamo krunište u vidu zabata s akroterijalnim lavovima. Ovakvo krunište je manje poznato kao odvojena likovna kompozicija. Inače je daleko poznatije kao arhitektonska kompozicija koja predstavlja osnovni elemenat arhitekture i daje steli izgled pročelja hrama.

Stela iz Prozora (74), s obzirom na rupe koje su služile za uglavljivanje kruništa, najbliža je stelama tipa "B", međutim, krunište koje je posjedovala svrstava je u tip stela "E". Ovakav primjer stela nalazimo u Ptuju.[794] Kako je izgledao posebni dodatak na steli iz Varvare (74) može se samo pretpostavljati. Kako mu je najbliži dodatak stela s područja Konjica (84, 85) s prikazom Atisa ili erosa između dva poluležeća lava, držimo da je i ova stela imala takvo krunište.

Stele s dva i tri reda niša s poprsjima pokojnika nalazimo u sjevernim krajevima Italije (Ravenna, Bologna),[795] pa je njihova pojava u krajevima Konjica (75, 76, 81), Kiseljaka (77) i Podrinja (78, 79, 80) rezultat naseljavanja stanovništva iz tih krajeva koji je vodio za sjeverne i južne krajeve preko Akvileje (u Salonu, Naronu, Sisciu, Sirmium itd.).[796]

U Bratuncu (82) je nađena stela koja također ima krunište koje nije odvojeno, nego predstavlja kompaktnu cjelinu (monolit) sa stelom. Kao prikaz ima kantaros između dva poluležeća lava. Ovaj likovni prikaz je češći na stelama, a nalazi se češće ispod natpisa kao proširenje, nego kao krunište.[797]

Fragmenti spomenika s predstavama poluležećih lavova (86, 87, 88) najvjerojatnije pripadaju stelama kao posebni dodaci – kruništa. Ulomak poluležećeg lava iz Šipova (86) koji šapama pridržava glavu ovna vjerojatno pripada kruništu s Atisom ili erosom kakvo nalazimo u kraju Konjica (84, 85). Prema geografskom položaju, krunište iz Šipova (86) je moglo u svojoj likovnoj kompoziciji imati još prikaz delfina[798] ili kalatos s glavom Serapisa,[799] jer je bliži panonskom uticaju. Ovakva razmišljanja vode na pretpostavku da se na teritoriji Bosne i Hercegovine u rimsko doba ne mogu naći lavovi kao samostalni sepulkralni spomenici koje susrećemo u Italiji.[800]

Iznesena rasprostranjenost stela tipa "E" (K. VIII) dopušta tvrdnju da na području Konjica susrećemo religiozni sinkretizam između orijentalnih kultova Kibele, Jupitra – Amona i vjerojatno Dionisa.[801] Ova pretpostavka odnosila bi se i na područje Podrinja i Šipova. Također se mogu pretpostaviti obostrani uticaji, tj. oni s područja Panonije (Sirmium) i oni sa istočne obale Jadrana (Narone).[802]

[789] Mansuelli 1956, 87 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 136.
[790] Usp. Ferri 1931, 119, 123, 127, Fig. 54, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64.
[791] Gavela 1956, 45, Sl. 1, 2, 3, 4, 5; Pinterović 1958, 38, Sl. 7.
[792] Vidi literaturu kod kataloških brojeva 84 i 85.
[793] Vidi prethodnu bilješku 120.
[794] Abramić 1925, 137, Sl. 97.
[795] Vidi bilješku 119.
[796] Gavela 1956, 43, 50-51; Cambi 1965, 97, 103, 98-99; Suić 1965, 91 i d., te 97 (kult Izide i Serapisa), 100 i d. (kult Kibele), 107 (Jupiter-Amon), te na kraju 114 (Sinkretizam). Mislim da je na formiranje religioznog sinkretizma u kraju Konjica uticao i trgovački emporij i rimska kolonija Narona sa svojim mješovitim etničkim elementom s različitim religijama s Orijenta i Zapada.
[797] Vidi bilješke 61-65.
[798] Gavela 1956, 46, Sl. 5.
[799] Gavela 1956, 43, Sl. 1, 2, 3.
[800] Vidi prethodnu bilješku 118.
[801] Usp. Suić 1965, 107 (Jupiter-Amon), 109 (taurobolija i kriobolija), te 114 (sinkretizam i kapitolij) i d.
[802] Vidi bilješku 125.

7. Tip F
Stele pravokutnog oblika s nezasvođenim nišama bez elemenata arhitekture

Posebnu tipološku skupinu prave stele koje posjeduju pravokutnu formu, a lice stela nezasvođene četvrtaste niše s poprsjima pokojnika (90, 91, 93, 94, 95, 96) u stojećem stavu (89, 92), bez elemenata arhitekture, te s natpisom koji je odvojen od niša.

U likovnom pogledu ove niše, osim četvrtastih niša koje ispunjavaju poprsja pokojnika i natpisna polja, uokviruju ukrasne bordure. Na ovim stelama je zastupljeno nekoliko ornamentalnih motiva, i to pretežno biljnog porijekla. Prisutan je vegetabilni motiv od gusto složenih listova, koji očituju dekoraciju sitnih rombova (93, 94), uokvirujući, izgleda, strane stele 93. Pored ovog imamo motiv u obliku užeta (94), koji uokviruje drugi dio stele – natpisno polje. Uz navedene motive prisutan je i biljni motiv bršljana (95) koji uokviruje natpisno polje, zajedno s jednim drugim motivom koji liči na rozete (95), ovule (93) i na male rozete ili koncentrične krugove (94).

Od pokojnika u nezasvođenim nišama posebno se u dubokom reljefu ističe predstava polunage djevojke u stojećem položaju kao na postamentu (89) i jedan par muškarca i žene u stavu hodanja (92). Kod stela tipa "F", bez obzira na reduciranje elemenata arhitekture zabata i stupova s kapitelima i bazama, četvrtasta niša s pokojnicima u svemu zamjenjuje edikulu.

7.1. Kataloška obrada

89. SOVIĆI (Grude)
Stela se nalazi u Regionalnom muzeju Hercegovine u Mostaru. Veličine: vis. 1,44 m, šir. 0,59 m, deb. 0,58 m. Kamen vapnenac.

Stela predstavlja rijedak oblik sepulkralnog spomenika. Ističe se vertikalnom pravokutnom formom. Malo više je oštećen desni okvir, te površinski, lijevi okvir i reljef djevojke.

Može se podijeliti u dva dijela. Prvi dio bi predstavljao dublju nego inače pravokutnu nišu, u kojoj se prikazuje djevojka u visokom reljefu. Prikazuje se polunaga s plaštom koji pada preko ramena, ruku i leđa u gustim naborima, te se kod bokova spaja u providni, hitonu sličan nastavak. Lijevu ruku drži spuštenu niz tijelo i njome dodiruje ogrtač, a desnom, koja je odlomljena, pridržava ogrtač da joj ne padne s ramena. Noge su pokrivene, ali tako obrađene kao providne. Na nogama se zapažaju šiljaste i elegantne cipele. Djevojčino tijelo se iznad kukova prikazuje nago. Oko vrata nosi dvostruku ogrlicu. Unutarnja ogrlica je sastavljena od niza dekorativnih metalnih ili staklenih elemenata, čiji se oblici ne mogu jasnije prepoznati. Međutim, vanjska ogrlica, čini se, predstavlja metalnu tordiranu ogrlicu. Na djevojci se dobro zapaža frizura, koja upućuje na vrijeme nastanka naše stele. Kosa se njegovala na razdjeljak ili dvodjelno plela, a završavala je dijademom satkanim od dvanaest polukružnih elemenata, možda pramenova. D. Rendić-Miočević primjećuje da je to prvi primjer ovakve frizure na jednom spomeniku iz ovih krajeva. Ovoj steli pripada značajni natpis, koji je urezan u gornjem lijevom kutu do djevojčine glave, a glasi: MAXIMINUS SCULPET. Navedeni natpis upućivao bi na radionicu koja je djelovala na području Posušja, odnosno Imotskoga, jer spomenutog majstora znamo i po jednom kultnom reljefu božice Dijane, na kojem je također ostavio svoje ime. Drugi dio bi predstavljao natpis, koji je upisan u pravokutno profilirano natpisno polje. Sastoji se od šest redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) / LEO ET QUARTIL(la) /
PARENTES MISERI POSU(erunt) /
LUP(a)E FILI(a)E INEELICIS(s)I /
M(a)E ANNORUM XXII H(oc) M(onumentum)
H(eredes)
N(on) S(equetur) /

Literatura: Vego 1964, 36, Sl. 17; Rendić-Miočević 1967, 339, Tab. II, III, 1, 2.
II st. n. e.

90. RADEŠINE (Konjic)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 58. Veličine: vis. 1,45 m, šir. 0,62 m, deb. 0,26 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik predstavlja vertikalni pravokutnik s obrađenim licem. Površinski je erodiran, pa je natpis slabo čitljiv, a kod likovnih figura pokojnika u poprsju nisu tako dobro sačuvani pojedini detalji nošnje.

Stelu možemo podijeliti na dva dijela. Prvi dio predstavlja plitku nišu sa tri poprsja u reljefu, a drugi dio natpisno profilirano četvrtasto polje sa slabo sačuvanim redovima slova. U niši se prikazuju, u plitkom reljefu, tri žene koje su odjevene u potpasane tunike dugih rukava. Desne ruke drže uz tijelo, a lijeve im se ne vide. Od nakita se na ramenima zapažaju kopče, čiji je tip teško identificirati. Važno je istaknuti da žena u sredini pokriva glavu maramom koja joj pada

ANU BiH АНУ БиХ

na ramena i niz leđa, dok su druge dvije gologlave, što govori da su neudate, vjerojatno djevojke. Reljef pokojnika, kao ni natpisno polje, ne ukrašava nikakav ukras. Posvetna formula D(is) M(anibus) urezana je na prostor između niše i natpisnog polja.

Natpis:
D(is) M(anibus) / AUR(eliae) Ti[t.... /
BRICUSSA E[t] /..... MATR[i]
INF(elicissimae) / DEF(unctae) [a]N(norum);
LXXV /

Literatura: Patsch 1902, 527, Sl. 22; Isti 1904, 25, Fig. 132.
III st. n. e.

91. BOSANSKA CRVICA (Srebrenica)
Ulomak stele je uzidan u crkvu. Veličine: vis. 0,68 m, šir. 0,64 m. Kamen vapnenac.

Gornji dio stele je ravan, a nedostaje joj donji dio koji je odlomljen.

Stela bi se mogla kompozicijski, kao i ostale, podijeliti u dva dijela. Prvi dio predstavlja plitku nišu sa slabo sačuvana tri reljefa u poprsju, a drugi dio je natpisno profilirano polje s ostacima sačuvanog dijela natpisa. U plitkoj kvadratnoj niši se prikazuju tri polufigure, koje su veoma slabo sačuvane. Desno poprsje predstavlja muškarca. Od odjeće ne zapažamo ništa. U lijevoj ruci drži svitak (volumen), a desnu je prebacio preko desnog ramena žene. Na glavi mu se razabiru tragovi niske kose. Međutim, kod žene u sredini vidimo glavu pokrivenu maramom, ili, što je teško reći, spuštenom kosom. Žena u desnoj ruci drži ključ. Krajnja lijeva osoba je mladić, možda sin. On u desnoj ruci drži neki predmet, koji je teško identificirati, dok je lijevu stavio otraga. Ispod opisane kompozicije imamo drugi dio stele – fragmentarni natpis.

Natpis:
D(is) M(anibus) T(itus?) AUR(elius)
BAEBI[anus?] /

Literatura: Sergejevski 1930, 163-164, Br. 10, Tab. IX.
III st. n. e.

92. PRILUKA (Livno)
Odlomak stele se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 59. Veličine: vis. 0,61 m, šir. 0,42 m, deb. 0,13 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobna ploča ima kvadratičan oblik. Odlomljen joj je lijevi donji okvir i desni donji kut natpisa.

Sepulkralni spomenik mogli bismo podijeliti na dva dijela. Prvi dio predstavlja plitku nišu s likovima pokojnika, a drugi dio natpisno polje s natpisom. U niši se, u plitkom reljefu, vjerojatno prikazuju muž i žena. Desna likovna figura je sigurno muškarac. Na glavi se zapaža kratka kosa. Odjeven je u kratku tuniku, koja ide do koljena. Nabori oko vrata i fibula na desnoj strani ramena govore da je pokojnik imao na sebi i ogrtač. U desnoj ruci nosi sud s ručicom. Na nogama se primjećuju čarape dokoljenice i visoke cipele. Kod žene na lijevoj strani razabiremo tuniku dugih rukava. U podignutoj desnoj ruci drži vreteno, a u lijevoj klupko konca. Na nogama vidimo visoke čarape i cipele, slične današnjim opancima. Od etnografskih detalja zapažamo maramu kojom pokriva kosu i čitavu glavu, ostavivši slobodno samo lice. Takav način nošenja marama predstavlja, bez sumnje, zanimljiv detalj. Ispod ikonografske kompozicije imamo urezan natpis od četiri reda slova. Prvi red je na prostoru između niše i natpisnog polja, a u natpisnom polju su tri reda.

Natpis:
D(is) M(anibus) V VO /..... IUCUNDO AMERIN /
I L(iberto?) P. SU(u)LI(us) VALE /
NTINUS SOCRO SU(u)O (?)

Literatura: Patsch 1894, 549, Sl. 11; Isti 1896, 255, Fig. 18.
III st. n. e.

93. BRATUNAC (Srebrenica)
Stela se nalazi u Muzeju Istočne Bosne u Tuzli. Veličine: vis. 1,16 m, šir. 0,48 m, deb. 0,25 m. Kamen vapnenac.

Stela ima pravokutnu formu. Dekorativni okvir nadgrobnog spomenika je slabije sačuvan.

Stelu bismo mogli podijeliti u dva dijela. Gornji dio bi predstavljao kvadratnu nišu s poprsjem dvaju pokojnika u reljefu. Na osnovi ikonografije vidimo da se radi o bračnom paru. Kod muškarca zapažamo nisku kosu. Odjeven je u tuniku i ogrtač koji je prebačen preko lijevog ramena, a zakopčan fibulom okruglog tipa na desnom ramenu. Kod žene primjećujemo češljanu frizuru, tako da se ističu kutovi, najvjerojatnije kape, a možda i marame. Ikonografija žene očituje da je bila odjevena u tuniku koja se kopča na desnom ramenu, kao i na lijevom. Tip kopče ne raspoznajemo. Oko vrata se zapaža ili uski otvor tunike ili uska ogrlica. Između niše i natpisnog polja izrađen je friz s ukrasom u obliku osmice, a unutar svake elipse je jajo-

liki ukras. Ispod friza se nalazi natpis od sedam redova slova, oko kojega se pruža biljni ornament, kao i oko čitavog spomenika.

Natpis:
D(is) M(anibus) / SEVERINVS / VETERANVS /
VIXIT AN(nos) LX? / TEMANTIA / MATER ET
FRA /
TRESS P(osuerunt)

Literatura: Neobjavljen
II–III st. n. e.

94. VLASENICA
Ulomak stele se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 222. Veličine: vis. 1,77 m, šir. 0,71 m, deb. 0,29 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik ima oblik pravokutnika s obrađenim licem. Stela je razbijena na nekoliko većih i manjih komada, a nedostaje joj desna strana niše, u kojoj je stradao pokojnik u poprsju.

Fragmentarni sepulkralni spomenik mogli bismo podijeliti u dva dijela. Gornji dio predstavlja kvadratičnu nišu s polufigurom pokojnika u reljefu, a donji dio profilirano natpisno polje. Stela ima tragove usadnika. Kod lijevog sačuvanog poprsja zapažaju se tunika dugih rukava i nabori oko vrata, najvjerojatnije ogrtača. Na glavi ne raspoznajemo likovne detalje. Od desne figure, koja je razbijena, imamo tragove desne ruke, a prikazana je uz tijelo.

Lijevo poprsje, čini se, prikazuje ženu, možda djevojku, koja ne nosi ni maramu ni kapu. U ruci drži nešto što je najsličnije ptičici. Nakit se ne raspoznaje. Ispod gornje likovne kompozicije imamo profilirano natpisno anepigrafsko polje. Na steli zapažamo nekoliko različitih elemenata ukrasa. Gornja ukrasna bordura niše ima ukrasni elemenat sličan povezanim cvijetnim čašicama, dok su vertikalne strane imale ornament manjih romboida. Ukras na prostoru između niše i natpisa je sličan rozetama. Međutim, ukras na borduri od gornje niše do kraja stele, koja je ukrašavala sve tri strane natpisnog polja, ima karakter (tordiranog) konopa.

Literatura: Patsch 1902a, 5, Sl. 5; Isti 1904, 293-294. Fig. 181.
III st. n. e.

95. KUNOVO (Goražde)
Stela se nalazi u Kunovu. Veličine: vis. 1,49 m, šir. 0,70 m, deb. 0,32 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik je mnogo stradao. I ovu stelu možemo podijeliti na dva osnovna dijela. Prvi dio predstavlja nišu s likovima pokojnika, a drugi dio uokvireno natpisno polje. U kvadratičnoj plitkoj niši prikazuju se konture triju poprsja, koja su vrlo slaba sačuvana, tako da im se od likovnih i etnografskih elemenata ne raspoznaje ništa. Između gornje niše i natpisnog polja prikazuje se dekorativni friz s ornamentom u obliku voluta ili rozeta. Međutim, ukras u dijelu natpisnog polja predstavlja biljni ornament bršljana. Isti ornament kao ispod niše ukrašavao je i najdonji dio stele. Pokojnici u niši, vjerojatno, predstavljaju obitelj. Natpis nije sačuvan.

Literatura: Sergejevski 1934, 23-24, Br. 25, Tab. VIII, Sl. 30.
III st. n. e.

96. VRBICA (Goražde)
Stela se nalazi u Vrbici. Veličine: vis. 1,45 m, šir. 0,66 m, deb. 0,23 m. Kamen vapnenac.

Stela je vrlo slabo sačuvana. Ima pravokutnu formu. Mogli bismo je, kao i ostale, podijeliti na dva dijela. Prvi dio bi bio kvadratična niša sa slabo sačuvanim poprsjem pokojnika, a dolje niže epigrafsko profilirano polje. Sačuvani su samo obrisi ikonografskih figura. Od profiliranog natpisnog polja imamo samo obrise, bez bilo kakvog traga natpisa. Isto tako nema traga ni bilo kakvom ornamentu. Stela ima sačuvan i usadnik.

Literatura: Sergejevski 1934, 25, Sl. 11.
III st. n. e.

7.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

U nezasvođenim nišama stela tipa "F" imamo reljefe pokojnika. Poprsja pokojnika nisu tako dobro sačuvana, osim reljefa djevojke Lupe na spomeniku iz Sovića (89). Ovaj sepulkralni spomenik je posebno značajan po tome što je majstor – skulptor ostavio signirano svoje djelo: MAXIMINVS SCULPET.

Portreti pokojnika
Prema prikazu reljefa djevojke Lupe na steli iz Sovića, može se prije govoriti o njezinom kipu unutar niše nego o reljefu, jer vizuelno gledanje ovog reljefa dočarava statuu, a natpis u profiliranom okviru njenu bazu (89). Ovako predstavljena djevojka Lupa otkriva neosporno umjetničku vrijednost spomenika, koja se

prema izradi očituje u eleganciji, lakoći i suptilnosti.[803] U pogledu istraživanja likovnih vrijednosti spomenika iz Sovića, velika je šteta što imamo oštećeno lice djevojke Lupe, jer ono sprečava da se bolje uoče likovne karakteristike koje bi još više otkrile umjetničku vrijednost skulptora Maksimina. Ipak, bez obzira na oštećenost djevojčina lica, može se nešto reći o likovnim karakteristikama reljefa, koje nam je u portretistici ostavio rimski realizam. Uočavamo, naime, da skulptor Maksiminus glavu djevojke prikazuje u loptastoj formi s nešto dužim vratom. Nije uočljiva ni izrada detalja očiju zbog oštećenja. Međutim, o umjetničkoj vrijednosti majstora svjedoči vrlo fina obrada tijela, koja se očituje u prikazanim grudima, struku i bokovima, a posebno u prelazu na donji dio tijela. Visoki domet Maksiminove radionice naročito se vidi u izradi naboranog plašta prebačenog preko desnog ramena, a da ne govorimo o načinu prikazivanja providnog hitona na polunagoj djevojci. O visokoj umjetničkoj vrijednosti majstora na poseban način govori detalj nakita, ogrlica na vratu djevojke (89).

U pogledu likovnog načina prikazivanja djevojke Lupe na steli iz Sovića, D. Rendić-Miočević vidi inspiraciju kod skulptora Maksiminusa u ikonografskim predstavama Venere ili u sličnim skulptorskim ostvarenjima, kao što su nimfe bakantice.[804] Potvrdu ovoj asocijaciji nalazi u steli iz Solina, na kojoj se uz djevojački toaletni pribor prikazuje i naga Venera, u čemu ima i određene simbolike.[805] Naime, polunago tijelo djevojke Lupe skulptor Maksiminus htio je vjerojatno prikazati kao heroizirano biće, pa se poslužio, ako ne likom, a ono ikonografijom božice Venere, koja se na antičkim spomenicima znade prikazivati kao personifikacija heroiziranih umrlih djevojaka.[806]

E. Cumont, u vezi s heroizianim djevojkama, posvećuje veliku pažnju tipu reljefa usnule nimfe.[807] Reljefi tzv. usnulih nimfa simboliziraju umrlim djevojkama nastavak života i poslije smrti, i to u društvu s nimfama koje su im bile slične za života.[808] Ovo vjerovanje je bilo rašireno među Keltima i Germanima.[809] Međutim, impostacija reljefa Lupe protivi se prikazima usnulih djevojaka. Ipak, u vezi s tim, treba spomenuti mišljenje D. Rendića-Miočevića koji ukazuje da i u takvoj situaciji prikaz reljefa Lupe predstavlja jednu varijantu ove teme o životu umrlih djevojaka poslije smrti, koju je na skulptorski način htio izraziti majstor Maksiminus.[810] Tako bismo, na osnovi ovih zapažanja, u predstavi djevojke Lupe na steli iz Sovića, imali na simboličan način prikazano heroizirano biće i simbol jednog vjerovanja o životu djevojaka u društvu s nimfama poslije smrti.

O vremenu kad je djelovao skulptor Maksiminus i njegova klesarska radionica, odnosno atelje, uz epigrafski, imamo i likovni dokaz. To je, u prvom redu, njegovana frizura, koju je karakterizirala visoka lepezasta dijadema ispletena od kose. Predstavljala je jednu od varijanata koju su njegovale žene članovi carske obitelji iz kraja Trajanove i početka Hadrijanove vlade, oko drugog decenija II st. n. e.[811]

Međutim, vrijeme kad je aktivno djelovao klesarski atelje skulptora Maksiminusa, uzevši u obzir kulturno-povijesne okolnosti kao što su zakašnjenje pojave ženskih frizura u provincijama Rimskog Carstva, te u pogledu epigrafskih zapažanja kao što je pojava prenomena Titus umjesto Publius u onomastici dedikanta Messora na reljefu Dijane iz okolice Imotskog, čiji je autor isto Maksiminus,[812] D. Rendić-Miočević drži da je to period između trećeg i petog decenija II st. n. e.[813] Međutim, najveći umjetnički domet, prema D. Rendiću-Miočeviću, dostiže skulptor Maksiminus potkraj četvrte decenije II st. n. e., kad je, sudeći po svemu, nastao i nadgrobni spomenik Lupe.[814]

U vezi s mjestom gdje se u ovom dijelu Hercegovine nalazila kamenoklesarska radionica skulptora Maksiminusa, arheološko-topografske okolnosti govore da se mogla nalaziti u neposrednoj blizini rimskog logora na Humcu[815] ili u rimskom municipiju Novae nedaleko Imotskog.[816] U kraju rimskog vojničkog logora na Humcu ova kamenoklesarska radionica se mogla nalaziti zato jer je trebala i za vojničke potrebe, posebno za izradu sepulkralnih spomenika mrtvim vojnicima i veteranima,[817] a u municipiju Novae zato što je u kraju današnjih Runovića bilo jedino veće rimsko naselje kome su također mogli pripadati ovi spomenici.[818] Međutim, ovo pitanje neće se moći pouzdano riješiti bez pouzdanijih dokaza koji će zacijelo ukazati na

[803] Rendić-Miočević 1967a, 346.
[804] Rendić-Miočević 1967a, 348.
[805] Rendić-Miočević 1967a, 349.
[936] Rendić-Miočević 1967a, 348-349.
[807] Rendić-Miočević 1967a, 349.
[808] Rendić-Miočević 1967a, 349.
[809] Rendić-Miočević 1967a, 349.
[810] Rendić-Miočević, 1967a, 349.
[811] Vikić-Belančić 1957, 40-41; Rendić-Miočević 1967a, 348, 351.
[812] Rendić-Miočević 1967, 351-352.
[813] Rendić-Miočević 1967a, 351-352.
[814] Vidi bilješku 11.
[815] Patsch 1907, 27 i d.; Bojanovski 1973, 303 i d.; Rendić-Miočević 1967a, 351.
[816] Wilkes 1969, 162.
[817] Patsch 1914, 163, Sl. 24, 25; 164, Sl. 26, 27; 165, Sl. 28, 29, 30; 166, Sl. 31, 32; 167, Sl. 33, 34, 35.
[818] Wilkes 1969, 123, 143, 162, 177, 239.

mjesto djelovanja Maksiminove kamenoklesarske radionice. No, ipak, za sada, u širem smislu, ostaje samo područje zapadne Hercegovine (K. IX).

O drugim portretima pokojnika na stelama tipa "F" ne bismo mogli govoriti zbog slabe sačuvanosti i rustične izrade reljefa, posebno o likovnim detaljima koji karakteriziraju rimski portret (90, 91, 92, 93, 94, 95, 96). Tako, na primjer, od likovnih karakteristika na steli iz Radešina (90) uočavamo kod portreta žena gusto pletenu kosu, čiju frizuru ne možemo identificirati, jer su im glave pokrivene karakterističnom maramom za ovo područje.[819] Zatim, ove osobe karakterizira duguljasto lice, odnosno glava. Ističe se i pravilan nos, dok se drugi detalji ne mogu uočiti.

Potrebno je istaći da na reljefu stele iz Radešina (90) i onom sa ulomka stele iz Bosanske Crvice (91) uočavamo analogne elemente u pogledu izrade i likovnih karakteristika. To su oblik glave, marama na glavi žene, sličan oblik nosa i izrada očiju (91). Ove karakteristike portreta dopuštaju da se može razmišljati o bliskim uticajnim odnosima između područja Konjica i Podrinja. Možda tu, uz kulturno-istorijske, postoje i etničke veze, samo što ih je još teško sigurno utvrditi.[820]

Zanimljivost reljefa na steli iz Priluke (92) čine predstave čitavih osoba, koje su rijetke na sepulkralnim spomenicima rimskog doba u našim krajevima. Od likovnih karakteristika treba samo spomenuti da žena pokriva glavu ovijanjem maramom, ali ne na način kako to imamo na području Konjica (90). O drugim karakteristikama portreta, kako je rečeno, ne može se govoriti. Ipak, u vezi s pokrivanjem glave kod žena, treba istaći da je ovijanje marame oko glave zanimljiva pojava, koja se može čak odnositi na strukturu stanovništva na području Delmata u kraju oko Livna. Na to upućuje vreteno u desnoj ruci žene i vjerojatno metalni sud u desnoj ruci muškarca. Naime ovi predmeti ikonografski prikazani na steli iz Priluke, mogu karakterizirati stočarsku privredu autohtonog stanovništva ovog kraja.[821]

O grupi portreta iz Podrinja (93, 94, 95, 96) ne možemo također ništa govoriti, jer su veoma slabo sačuvani, osim ona dva sa stele iz Bratunca (93). Na portretu žene sa stele iz Bratunca (93) imamo sačuvanu likovnu karakteristiku njegovanje frizure. Konfrontirajuću frizuru žene sa stele iz Bratunca možemo naći među tipovima frizura iz kraja Trajanove i početka Hadrijanove vladavine, koje karakterizira dijadema.[822] Ove tipove frizura uvele su carice, odnosno pripadnice carskih kuća. Frizura koja se sačuvala na glavi žene sa stele iz Bratunca izgleda da najbližu konfrontaciju ima u frizuri Sabine, žene cara Hadrijana.[823] O drugim likovnim karakteristikama portreta sa stele iz Bratunca, prema sačuvanosti, nije moguće ništa pobliže reći, osim da očituju karakteristike rimskog portreta.

To, međutim, još uvijek ne znači da ova frizura kronološki datira stelu iz Bratunca (93), kad se pouzdano zna da moda u zabačenije krajeve provincije, pa prema tome i frizura, dolazi redovno u zakašnjenju.[824] Stoga je više vjerojatno da je nastala u drugoj polovini II st. n. e. na što, također, upućuju i fibule okruglog tipa na desnom ramenu žene i muškarca. Ove fibule češće se upotrebljavaju na teritoriji Panonije.[825] U prilog ovom datiranju stele iz Bratunca također govori ime pokojnika i dedikanata u nominativu, ili u III st. n. e., ako Severinus predstavlja jednočlanu onomastičku formulu.[826]

Friz

Zanimljiv ornamentalni motiv, kojeg nazivamo frizom, ispunjava prostor između niše s pokojnicima i uokvirenog polja s natpisom, a nalazimo ga na steli iz Bratunca. Ukrasni friz ima ornamenat u vidu pletera s ovulima unutar elipsa. Ovakav dekorativni motiv nije nepoznat u sepulkralnoj umjetnosti rimskog doba. Javlja se dosta rano, pa ga nalazimo u formi pletera na pojasnoj kopči iz Vača[827] i na japodskim urnama (U. 1). Ovaj se ornamenat javlja i kasnije, te ga susrećemo kao ukrasni okvir natpisu na mauzoleju iz Šipova u IV st. n. e. (M. 1).

Drugi dekorativni motiv koji predstavlja ukrasni friz na prostoru između niše i profiliranog polja s nat-

[819] Čremošnik 1963, 114.

[820] Sergejevski 1965, 126-132. Na ovim portretima još se zapažaju realističke crte rimskog portreta.

[821] Rendić-Miočević 1965, 9, 10, 11; Rendić-Miočević 1951, 35; Paškvalin 1963, 128-129.

[822] Vikić-Belančić 1957, 41; Rendić-Miočević 1967a, 351.

[823] Franke / Hirmer 1961, 38, Nr. 20, Fig. 20; Vikić-Belančić 1957, 40-41, Sl. 5. Ako se uzme poznata retardacija ovih frizura u krajevima rimskih provincija, onda nije isključeno da imamo i frizuru poznatu pod kraj Trajanove i na početku Hadrijanove vlade. Vidi još Rendić-Miočević 1967a, 351.

[824] Vidi prethodnu bilješku 21.

[825] Usp. Patek 1942, 115-117, Taf. XII, 7, 8, Taf. XV, 21-31, Taf. XVI, 123.

[826] U prilog ovom datiranju još ide i pojava konsekrativne formule D(is) M(anibus). Ovim epigrafskim zapažanjima protivila bi se jedino, ukoliko je prisutna, jednočlana onomastička formula Severinus, koja se počinje javljati nakon Karakaline konstitucije 212. godine, a karakterizira je izbacivanje iz onomastike gentilna imena. Stoga bi ova stela datirala u III, a ne u II st. n. e. Usp. Limentani 1973, 176; Rendić-Miočević 1948, 51; Zaninović 1967, 84.

[827] Katalog: Umetnost 1962, 101, Br. 47, Tab. 35, 36; Stipčević 1963, Fig. 24, 25, 72.

pisom nalazimo u obliku spirale, koncentričnih krugova ili rozeta na steli iz Kunova (95). Dakle, motiv dosta nejasan.

Dekorativni motiv sa stele iz Bratunca (95) i stele iz Kunova (95), čini se, svoje porijeklo ipak vuče iz helenističke umjetnosti, posebno kad se radi o motivu dekoracije ovula poznatom u antičkoj umjetnosti. [828]

Prema tome, ne možemo biti sigurni da ovi motivi dekoracije u našim krajevima imaju svoje porijeklo iz kulturno-povijesnog perioda neolita ili mlađih praistorijskih kultura, već iz doba helenizma.[829]

Ukrasne bordure

Na steli iz Kunova (95) imamo ukrasnu borduru u kombinaciji ornamenata. Jedan je već spomenut, ali se zbog oštećenosti ne može sa sigurnošću identificirati. Javlja se istovremeno u vidu ukrasnog friza i bordure (95). Drugi motiv ukrasne bordure predstavlja vegetabilni motiv bršljana.[830]

I na odlomku stele iz Vlasenice (94) nalazimo također ukrasne bordure izrađene u kombinaciji ornamentalnih motiva. Natpisno polje na ovoj steli uokviruje ukrasni motiv užeta, a između niše i natpisnog polja, u vidu ukrasnog friza, motiv rozete "na vitlo" (Wirbelrosete), dok gornji dio niše s pokojnicima uokviruje motiv gustih rombova (94). U vezi s dekorativnim motivom užeta, koji na stelama i drugim sepulkralnim spomenicima susrećemo kao dekorativni elemenat koji uokviruje natpise i niše, spomenut ćemo zanimljivo mišljenje D. Sergejevskog. On, naime, smatra da motiv užeta može imati autohtono, odnosno lokalno porijeklo.[831] To znači da nije morao nastati pod uticajem antičkih tordiranih stupova, koji su kao elemenat arhitekture poznati na stelama u obliku edikule, nego su ornamenti antičke sepulkralne umjetnosti potakli domaću umjetničku tradiciju u kreiranju sepulkralne provincijske umjetnosti.

Ornamentalni motiv rozete "na vitlo" poznajemo na urnama Japoda, što govori da je njegova pojava najuže vezana za ovo područje i pojavu urna I st. n. e. (U. 1). Ovaj motiv pripada i području Bosanskog Petrovca, jer ga susrećemo na stelama iz Krnjeuše (73). Njegova pojava na odlomku stele iz Vlasenice (94) proširuje njegovo kulturno područje, koje se nadovezuje na Podrinje.

Ukrasni motiv romboida, koji se susreće i u likovnim kompozicijama medaljona, čini se da nije proširen i na ostale krajeve Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Stoga bi ovaj likovni motiv, po sudu D. Sergejevskog, mogao zajedno s motivom užeta predstavljati autohtoni likovni izraz.[832]

Međutim, ne može se, ipak, sve pripisati autohtonom porijeklu, u prvom redu gusti motiv romboida, kojeg poznajemo na vijencima medaljona (102, 104), kad imitira vijenac od lovora ili pak rozetu na vitlo.[833] I pitanje užeta također je nesigurno, jer može da imitira tordirane stupove antičke arhitekture (1, 4, 8, 10). Moguće je samo prihvatiti da ovi ornamentalni motivi nastaju u rukama domaćih majstora klesara, koji rade pod uticajem predložaka koje diktiraju provincijski majstori iz većih centara, dajući im lokalni karakter. Međutim, čini se da ipak treba prihvatiti mišljenje B. Gabričevića da ornamenti geometrijskih formi na sepulkralnim i kultnim spomenicima nose religioznu simboliku domaćeg elementa i da ti geometrijski motivi ulaze kao likovna komponenta u domaću antiku.[834]

7.3. Onomastika

Na natpisu stele iz Sovića (89) nalazimo imena roditelja (dedikanti) koji kćeri podižu stelu. To su Leo i Quartilla, te pokojnica Lupa. Imena Leo i Quartilla su poznata svuda, dok je ime Lupe posebno poznato u Italiji i keltskim provincijama.[835] Na steli iz Radešina (90) imamo unutar natpisa sačuvano ime Bricussa. Ovaj kognomen G. Alföldy smatra keltskim.[836]

Iz Bosanske Crvice (91) imamo fragment stele i na njoj ulomak natpisa s kognomenom Baebianus. Ime je samo pojedinačno poznato.[837]

S delmatskog područja imamo stelu iz Priluke (92) s natpisom u kojem imamo imena Iucundus, Amerinus, Sullius (Sulius) i Valentinus. Iucundus je poznat i potvrđen u Italiji i na Zapadu,[838] a Amerinus u Umbriji i Africi,[839] dok je Valentinus raširen po Italiji.[840]

[828] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. X, 153, 154; Martin, L'grec, p. 5, Pl. III; IV; Rosignani 1975, Tav. XIV, 29, Ab. 33 itd. Gotovo redovito motiv ovula prati i motiv astragala.
[829] Vidi prethodne bilješke 25 i 26.
[830] Dimitrov 1942, 65-70.
[831] Sergejevski 1934, 33-35.
[832] Vidi bilješku 29.
[833] Ferri 1933, Fig. 14, 17, 21; Sergejevski 1965, 125; Čremošnik 1957, 223.
[834] Gabričević 1956, 291 i d.
[835] Alföldy 1969, 228, 278.
[836] Alföldy 1969, 166. Vidi i ostalu literaturu koja se odnosi na ovaj kognomen u ovom djelu. Ovaj kognomen ne donosi ni R. Katičić; Vidi Katičić 1965, 63 i d.
[837] Alföldy 1969, 161.
[838] Alföldy 1969, 223.
[839] Alföldy 1969, 147.
[840] Alföldy 1969, 320.

Gentilno ime Sullius je također poznato u Italiji i na Zapadu.[841]

Kognomen Severinus (93) poznat je u granicama rimske provincije Dalmacije, a naročito raširen na keltskim područjima, dok je ime Temantia poznato samo u obliku Temana koje je bliže ilirskoj onomastici.[842]

Na osnovi rečenog teško je nešto konkretnije zaključiti. Ipak, izgleda da se prije radi o doseljeničkom i autohtonom elementu. Doseljenički elemenat bi predstavljali Italci i Kelti, ukoliko nisu predstavnici plemena Skordiska (93). Također je teško reći i za imena na steli iz Priluke (92) s delmatskog područja, jer se dobiva utisak da su i ona doseljenička.

7.4. Geneza

Od helenističke stele u obliku naiskosa, koja je nastala od antičke grčke stele sa zabatom, ostala je samo četvrtasta niša u koju se smještaju poprsja pokojnika (89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96) i natpis. Stoga se ne bi moglo reći da predstavlja stelu u formi edikule, iako sudeći po kompoziciji i smještaju poprsja pokojnika, ovaj tip stela također nosi oznaku nadgrobnih spomenika, predstavljajući domus aeterna, kao što u drugim slučajevima imamo edikulu.[843]

Činjenica je da stele tipa "E" s ravnim završetkom posjeduju tzv. krunište, što se za slične stele tipa "F" ne bi moglo tvrditi, jer nemaju tragove rupa na gornjem ravnom završetku. Prema tome bi geneza stela tipa "F" počela od kronološkog trenutka kad je tip stela "B" u formi edikule i natpisa (25, 26, 27 itd.) počeo sa reduciranjem arhitektonskih elemenata kao što su zabat i polustupovi. Da li se ta redukcija arhitektonskih elemenata dogodila istovremeno ili je imala duži vremenski razvoj, teško je o tome pouzdano tvrditi. Međutim, ako već u početku II st. n. e. (89) nalazimo običnu nišu bez elemenata arhitekture, onda se taj proces već morao početi odvijati u I ili krajem I st. n. e., da bi na početku II stoljeća dobio vanjsku formu i likovni sadržaj koji je zadržao najkasnije do III st. n. e. (90, 91, 92), kad od polovice II do III st. n. e. tip stela "F" na svojim prostorima počinje dobivati biljnu borduru (93, 94, 95).[844]

Na osnovi ove geneze teško je onda naći ovaj tip stela i u gornjoj Italiji, ako se ne pretpostavi da se upravo razvio na osnovi stela "B" koji je poznat u našim krajevima i u provincijama Rimskog Carstva.[845] Ovaj proces koji se, u likovnom pogledu, odvijao na bazi reduciranja arhitektonskih elemenata i dobivanja drugih, i u smislu dekoracije, vegetabilnih motiva, zahvatio je također i stele tipa "B" ili stele analogne našem tipu "F".[846] Tako se od stele tipa "B" razvio tip stela "F" negdje krajem I ili početkom II st. n. e., na što ukazuje stela djevojke Lupe iz Sovića, koja tankim i glatkim okvirom očituje elemente arhitekture polustupova, odnosno pilastre (89). To bi, dakle, predstavljalo prvu fazu, dok bi prihvatanje dekorativnih motiva u vidu ukrasnih bordura karakteriziralo drugu razvojnu fazu ovog tipa stela (93, 94, 95), koja bi se kronološki mogla svrstati od polovice II do početka III st. n. e. (93).[847]

7.5. Kronologija

Da bismo saznali kada se u krajevima Bosne i Hercegovine u periodu rimske okupacije javlja tip stele "F", moramo vidjeti povijesno-epigrafske elemente, koji će nam istovremeno s likovnim karakteristikama približiti kronologiju, odnosno pojavu stela tipa "F". Na natpisu Lupe iz Sovića (89) ne nalazimo znak civiteta gentilicij, koji bi kronološki ukazao na vrijeme postanka ovog tipa stela. Međutim, u tom smislu, imamo dvije epigrafske formule koje okvirno datiraju ovu stelu. To je konsekrativna formula D(is) M(anibus) i formula violacije groba H(oc) M(onumentum) H(eredes) N(on) S(equetur) (89).

Sepulkralna konsekrativna formula D(is) M(anibus) u našim krajevima se redovito počinje javljati početkom II st. n. e., a spomenuta formula violacije groba, prema natpisima na kojima se ona pojavljuje, pripada isto tako početku II st. n. e.[848]

Ovu stelu, međutim, uz epigrafske potvrde, frizura na glavi djevojke Lupe kronološki svrstava u kraj vladavine cara Trajana i početak vladanja cara Hadrijana, u prve četiri decenije II st. n. e.[849]

Ovoj steli kronološki se približava i stela iz Bratunca (93). Prema epigrafskim tragovima koji bi, u stvari, predstavljali greške majstora (kod slova M konsekrativna formule, brojne, kratko i plitko urezane crtice i slova u natpisu itd.) govore o slaboj koncentraciji majstora pri pisanju epitafa. To bi dopuštalo zaključak da je majstor klesar zaboravio upisati gentilno ime Ulp(ius) ili Ael(ius), jer bi na ovo vrijeme ukazivao i

[841] Alföldy 1969, 124.
[842] Usp. Mayer 1957, 333, s. v. Temans; Alföldy 1969, 295, s. v. Severonus i 306., s. v. Temans.
[843] Brusin 1929, 56 i d. Domus aeterna predstavlja i svaki drugi nadgrobni spomenik, posebno stela. Jurkić-Girardi 1973, 360.
[844] Schober 1923, 226.
[845] Vidi genezu kod stela tipa "B".
[846] Schober 1923, 226 i genezu stela tipa "B".
[847] Schober 1923, 226. Vidi i kronologiju stela tipa "F".
[848] Vidi povijesno-epigrafske elemente za datiranje sepulkralnih spomenika.
[849] Rendić-Miočević 1967a, 351.

prikaz ženske frizure (vidi likovnu obradu u tekstu ovog tipa stela). Na ovakva razmišljanja potiče statua pokojnika Veteranius, pa se ne bi moglo poistovijetiti s Vetranio ili Veturianus.[850]

Tako na osnovi skromnih podataka koje nam pružaju sačuvani natpisi i likovne karakteristike, možemo pretpostaviti da se tip stela "F", pravokutne forme s četvrtastom nišom i poprsjima pokojnika bez elemenata arhitekture, javlja u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba u prvoj polovini II st. n. e. i služi u kultu pokojnika do kraja III st. n. e.

7.6. Rasprostranjenost (K. IX)

Ako sagledamo teritorijalnu rasprostranjenost stela tipa "F", kojeg karakterizira pravokutna forma, četvrtasta niša sa poprsjima pokojnika bez elemenata arhitekture i natpis, uočit ćemo da je najviše prisutan u Podrinju. Od Bratunca prema jugu, nalazimo ga u Bosanskoj Crvici (91), u Goraždu (95, 96) i zapadno od Bratunca u Vlasenici (94).

U jugozapadnom dijelu Bosne ovaj tip stele nalazimo u Priluki (92), a u zapadnoj Hercegovini u Sovićima (89). U kraju Konjica, gdje smo imali veću koncentraciju ostalih tipova, nalazimo samo jednu stelu koja pripada stelama tipa "F", i to u Radešinama (90).

Rasprostranjenost stela tipa "F" na području Bosne i Hercegovine u periodu rimske dominacije ukazuje da nije bio mnogo prihvaćen od stanovništva. To dokazuju i skromni nalazi stela tipa "F" u krajevima bliže Naroni i Saloni (89, 92). Ista situacija je i na područjima gornje Italije.[851]

Izgleda da je nešto zapaženiji u Noriku i Panoniji.[852] Za ovaj tip stele ne može se tvrditi da je mnogo prisutan u krajevima Mezije, Tracije i Makedonije.[853]

Malobrojni spomenici stela tipa "F" upućuju da su pokojnici bili skromnog socijalnog i ekonomskog položaja. Možda su prije doseljenici nego domaće stanovništvo.[854]

8. Tip G
Stele s medaljonom

U odvojenu tipološku skupinu svrstali smo stele koje, u likovnom pogledu, karakterizira motiv medaljona (97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109). Bez obzira na formu ovih stela, medaljon je uzet kao osnovni karakteristični motiv, na osnovi kojeg smo izvršili klasifikaciju na varijante. Ovaj princip podjele stela primijenili smo i kod tipa stela s posebnim dodatkom, odnosno kruništem (74-88), pošto omogućava bolje sagledavanje međusobnih prožimanja stela različitih tipova.

Varijanta A, unutar stela tipa "G"

Stele s medaljonom prave stele sa slobodnim zabatom. Varijantu zastupa fragment stele iz Fakovića (103). Stela je, s obzirom na formu, najbliža varijanti A stela tipa "A" (15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24). Prema tome, posjeduje osnovnu karakteristiku stela s edikulom. Na sredini zabata prikazuje se, izgleda, glava Meduze, koja je veoma slabo sačuvana (103). Akroterije primjećujemo u rudimentarnim ostacima, dok gornji desni i lijevi ugao, unutar četvrtastog polja u kojem je smješten centralni likovni motiv medaljon s pokojnicima, ukrašava po jedna rozeta (103), a u donjim uglovima nalazi se po jedna ptica, okrenute antitetički. Donji dio stele kojem pripada natpis odvojen je od gornjeg manjom četvrtastom nišom s daćom (103). Natpisno polje s natpisom ukrašava profilacija bez dekorativne bordure (103).

Varijanta B

U drugu varijantu stela tipa "G" odvojili smo stele koje, pored osnovne likovne karakteristike medaljona, očituju pravokutnu formu s elementima arhitekture u obliku edikule. Varijanta bi, po svojim tipološkim karakteristikama, da ne posjeduje medaljon, bila najbliža tipu stela "B" (25-38). Ovu varijantu zastupa samo jedan ulomak stele nepoznate provenijencije (97).

U središtu timpanona razabire se motiv rozete, a na njegovim stranama likovni prikaz delfina. Centralni dio edikule ispunjava medaljon s poprsjima pokojnika, kojeg flankiraju polustupovi i po jedna rozeta u uglovima desne strane niše (97). Polustupovi su ukrašeni tordiranjem. Edikulu s medaljonom od donjeg dijela, koji predstavlja natpis flankiran tordiranim polustupovima, odvaja nešto širi prazan prostor na kojem se ne primjećuju nikakvi motivi ili epigrafski tragovi slova.

---

[850] Bojanovski, 1981, 148. br. 37 (Bratunac); Alföldy 1959, 326, s. v. Vetranio (nije potvrđen) i ista s. v. Veturianus; Rendić-Miočević 1948, 47 i d. U ovom dijelu rada vidi i tekst o likovnoj obradi portreta.

[851] Usp. Mansuelli 1956, 368, Fig. 1, 2, 3, 4, 5, 6; Bazzarin 1956, 3 i d., Fig. 1-31; Susini 1960, Tav. V, VI, VII, IX, X, XI, XII, XIII.

[852] Schober 1923, Abb. 104, 105, 106, 107, 108, 109; Hoffiller / Saria 1938, Nr. 45, 228.

[853] Usp. Dimitrov 1942, Tab. XIII, 46/61; Vulić 1931; Isti 1948; Isti 1934; Isti 1933.

[854] U ovom dijelu rada stela tipa "F" vidi Onomastiku, koja upravo upućuje na doseljenički elemenat, jer u sačuvanim natpisima ne susrećemo onomastiku koja bi upućivala na epihorsko ilirsko stanovništvo.

Varijanta C

U ovu varijantu uvrstili smo fragment stele iz Gradine (105) koji, uz medaljon kao osnovnu tipološku i likovnu karakteristiku, pokazuje arhitektonsku kompoziciju u formi naiskosa s dvostruko presvođenom nišom (105). Tako bi prema likovnoj kompoziciji ova stela bila najbliža stelama tipa "C", odnosno varijanti koju karakterizira dvostruko presvođena niša (69-73), a s obzirom na rupu na gornjem ravnom dijelu koja steli daje pravokutan oblik, istovremeno bi pripadala i tipu stela "E" s kruništem, kao zasebnim dodatkom (74-88).

Gornji centralni dio pripada medaljonu s poprsjima pokojnika. Međutim, gornji uglovi četvrtastog polja s medaljonom bili su, izgleda, ispunjeni likovnim figurama. O tome svjedoči sačuvan nagi lik s prekriženim nogama u gornjem desnom uglu. On vjerojatno predstavlja nagog erota (105).[855] Likovni prikazi su se nalazili i u donjim uglovima ove likovne kompozicije s medaljonom. Čini se da u lijevom uglu imamo delfina, u sredini motiv rozete, dok motiv u desnom uglu nije moguće prepoznati. U donjoj dvostruko presvođenoj niši smješten je po jedan pokojnik u poprsju. Njih flankiraju dva polustupa (105). Natpis, kao dio stele, nije sačuvan.

Varijanta D

Varijantu D prave stele koje karakterizira samo medaljon i natpis ili manji likovni detalj bez elemenata arhitekture, koji bi ovoj varijanti stela davali akcenat arhitektonske koncepcije (98, 99, 100, 101, 102).

Tako uglove četvrtastih polja u kojima se nalazi središnji likovni motiv medaljon s poprsjima pokojnika ukrašava po jedna rozeta u svakom uglu (98). Te se rozete mogu različito prikazivati. Jedna predstavlja običan tip, a druga rozetu "na vitlo" (102).

Medaljone s ukrasnim vijencem u kojima se nalaze pokojnici uokviruju ponekad dekorativne bordure ili se nalaze unutar četvrtastog polja (102). Međutim, na steli iz Pritoke (101) imamo medaljon koji se ne ističe ukrasnim vijencem, nego vijenac oko medaljona dopunjuje biljni motiv s dvije rozete po jedna u svakom uglu (101), a poprsje dobiva tanki prsten.

Na sredini fragmenta stele iz Pritoke (101) na gornjem ravnom dijelu, koji steli daje pravokutnu formu, postoji malo kvadratično uzvišenje koje stelama služi za posebni dodatak – pinus ili poluležećeg lava,[856] pa bi ovaj detalj naš ulomak približavao tipu stela "E" (74 i d.). U vezi s ovim detaljem je i dekorativni friz koji se sastoji od vegetabilnog ornamenta. Posebno je zanimljivo da na krajevima ovog ukrasnog friza imamo ukrasne polupalmete koje se javljaju veoma često kao akroterijalni likovni motivi (4, 5, 6 itd.).

Kao drugi dio ulomka stele iz Pritoke imamo natpisno polje s natpisom, koje, uz profilaciju, ukrašava biljna bordura od vinove loze (101). Na jednoj od stela ove varijante nalazimo zanimljiv likovni motiv koji odvaja gornji dio stele s medaljonom od donjeg s natpisom. To je likovni friz s motivom suda između dvije ptice postavljene antitetički kako piju iz njega (102). Čitavu stelu, odnosno sad ulomak, ukrašava uska bordura vegetabilnog karaktera. Ona se sastoji od gusto složenih listova koji liče na palmetu (102). Stele koje bi pripadale ovoj varijanti su ulomci, koji ne očituju drugih detalja (99, 100).

Varijanta E

U ovu varijantu odvojili smo stele tipa "G" koje, uz osnovnu likovno-tipološku karakteristiku medaljona s pokojnicima, očituju više niša, i to bez elemenata arhitekture (104, 106). Predstavnike ove varijante nalazimo u stelama, odnosno u fragmentima stela iz Tegara (104, 106).

Kod druge stele, uz medaljon imamo nišu s pokojnicima i nišu s prikazom daće (106). Ove likovne predstave uokviruje dekorativna bordura u formi biljnog motiva, koji, čini se, podsjeća na viticu bršljana (106). Na drugom primjerku stele iz Tegara (104) imamo opet ukrasnu borduru koja uokviruje stelu, a motiv je biljnog porijekla i podsjeća na gusto složene listove. Sličan motiv uokviruje i četvrtasto polje s medaljonom od kojeg je složen i sam vijenac (104).

Varijanta F

Varijantu F karakterizira pojava natpisa u profiliranom krugu koji, čini se, oponaša medaljon (107). Iznad natpisa je prisutan reljef s osobama koje flankiraju tordirani stupovi. Ostaci slova D, te slovo M, upućuju da se radi o sepulkralnom spomeniku,[857] a ne o kultnom. Možda će netko fragmentarno slovo D čitati kao O, koje onda iziskuje i slovo I, ali po rasporedu za ovo slovo nema nigdje mjesta. Ostaci grozda u ruci osobe

[855] Usp. Hoffiller / Saria 1938, 119, Nr. 263; 175, Nr. 339; 183, Nr. 406; 43, Nr. 101; Schober 1923, 109, Abb. 124; 110, Abb. 125. Jedan analogni prikaz erota ili genija nalazimo na jednoj steli iz Sirmiuma, danas u Muzeju Sremske Mitrovice.

[856] Schober 1923, 163, 166, 178; Usp. Suić 1925, 64-65 i d. Pinus je pojava koju susrećemo i na stelama I st. n. e. Vidi stele tipa "A" (10).

[857] Hoffiller / Saria 1938, 83, Nr. 182. Analogni motiv nalazimo na grobnom žrtveniku, a ne na kultnom. Prema tome je ovaj motiv moguć i na stelama.

govore o atributima boga Dionisa, odnosno o erotima, koji eventualno govore o prikazu personifikacije godišnjeg doba jeseni na steli. U svakom slučaju ukazuje se na kultnu pripadnost pokojnika. Drugih prikaza ili likovnih motiva ne susrećemo na ovom ulomku.

Varijanta G

Ovu varijantu predstavljaju dvije stele, koje u gornjem četvrtastom polju imaju rozetu u vijencu bez elemenata arhitekture (108, 109). S ovim motivom ova varijanta je najbliža stelama koje u gornjem četvrtastom dijelu posjeduju isti likovni motiv rozetu u jednom ili u dva vijenca (70, 71, 72) i s istim dekorativnim motivima u formi koncentričnih krugova ili polukrugova (70, 71, 72).

Na jednoj od stela u vijencu je rozeta "na vitlo" (108). Okvire četvrtastog polja stele 108 ukrašava geometrijski motiv lukova. Drugi dio je natpis bez ukrasnih bordura. Izvan natpisnog polja nalazimo predstavljen alat.

8.1. Kataloška obrada

97. NEPOZNATO NALAZIŠTE

Ulomak stele se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1831. Veličine: vis. 1,42 m, šir. 0,74 m, deb. 0,28 m. Kamen vapnenac.

Stela ima gornji ravan završetak. Površinski je slabo sačuvana. Oštećena joj je lijeva strana i odlomljen lijevi kut lijeve strane s jednim dijelom anepigrafskog natpisnog polja.

Premda je lice stele slabo sačuvano, ipak se zapažaju neki elementi na osnovi kojih bismo stelu mogli podijeliti na njezine osnovne dijelove. Prvi dio činili bi obrisi arhitektonske kompozicije koju nazivamo edikulom. Ona se sastoji od timpanona koji se tek nazire s ukrasnom rozetom u sredini i tragom jednog delfina na desnoj, kosoj strani timpanona. Posebni su element stupovi na kojima počiva opisani dio. Od tih stupova zapaža se samo tordirani desni stup, koji je vjerojatno imao korintizirajući kapitel i bazu. Posebni dio čini medaljon s polufigurom. On, uz natpis, predstavlja centralni dio stele. Od medaljona se zapažaju samo konture, a i pokojnici u poprsju. Ukras medaljona unutar edikule prate dvije rozete u kutovima desne strane. Gornju kompoziciju od drugog dijela natpisa dijeli prazan prostor. Izgleda da je i natpis koji nije sačuvan, a vjerojatno nije bio ni uklesan, jer se ne zapaža niti jedan trag, morao biti između flankiranih stupova. Na polufigurama u medaljonu ne zapažaju se nikakvi likovni, a ni drugi ikonografski elementi. Sudeći po kompoziciji stele, najvjerojatnije je da potiče s područja istočne Bosne.

Literatura: Neobjavljena.
III st. n. e

98. LUKAVICA (Sarajevo)

Ulomak stele se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1832. Veličine: vis. 1,36 m, šir. 0,70 m, deb. 0,24 m. Kamen vapnenac.

Steli je odlomljen donji dio i znatno oštećen desni kut i donji dio natpisa. Pod utjecajem vode je mnogo izlizan, pa je natpis postao nečitljiv. Gornji dio ima ravan završetak, na kojemu se u sredini nalazi rupa koja je vjerojatno služila za posebni dio, koji je obično predstavljao lavove ili lava u ležećem položaju. Spomenutu likovnu kompoziciju prati i lik Atisa u sredini.

Stelu možemo podijeliti u dva dijela. To je veliki medaljon u kojemu se prikazuju u poprsju tri slabo sačuvane osobe. Na glavama se ne raspoznaju detalji, pa se ne bi mogao sigurno identificirati spol. Međutim, tragovi predmeta koji se razabiru u njihovim rukama upućuju na spol. Krajnja desna osoba u ruci drži svitak, što govori da je muškarac. Osoba u sredini, čini se, drži u ruci ključ, pa se vjerojatno radi o ženi, a krajnja lijeva, koja u ruci ima okrugli predmet, vjerojatno jabuku, sigurno predstavlja djevojku, odnosno njihovu kćerku. Na poprsjima se razabiru haljine, najvjerojatnije tunike, i to dugih rukava. Čini se da žena u sredini i muškarac imaju, osim tunike, prebačen ogrtač, a primjećuju se i fibule, kojima se ne bi mogao odrediti tip. U kutovima stele zapaža se kao ukras četverolisnata rozeta u obliku križa. Na okviru medaljona se kao ukras pojavljuje ornament u jajolikom obliku. Drugi dio je natpisno jednostavno četvrtasto polje s nekoliko redova nečitljivih slova. Jedino što se mogu čitati slova posvetne nadgrobne formule D(is) M(anibus), koja su upisana na prostoru između medaljona i natpisa.

Literatura: Neobjavljen.
III st. n. e.

99. GRADINA (Srebrenica)

Fragment stele se nalazi kod uprave rudnika. Veličine: vis. 0,56 m, šir. 0,68 m, deb. 0,20 m. Kamen vapnenac.

Ulomak stele je slabo sačuvan, a predstavlja gornju lijevu stranu. Na tom dijelu imamo dva slabo sačuvanu poprsja u medaljonu. Kod polufigura ne zapažamo ni likovnih ni etnografskih elemenata. Kod osobe na lijevoj strani jedva se primjećuju tragovi ženske kose.

Na sačuvanom dijelu stele nema tragova nikakvom ukrasu.

Literatura: Sergejevski 1930, 163, Tab. VII, Sl. 10.
III st. n. e.

100. GLAVICE (Rogatica)
Fragment stele se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 133. Veličine: vis. 0,42 m, šir. 0,77 m, deb. 0,18 m. Kamen vapnenac.

Ulomak predstavlja gornji dio stele s poprsjem pokojnika u medaljonu. Fragment pokazuje slabu izradu i slabo je sačuvan. U medaljonu se kod osobe primjećuje na glavi frizura koja govori da se radi o ženskom poprsju. Od haljine se ne raspoznaje ništa. U desnoj ruci drži predmet koji je teško identificirati. Oči djeluju bademasto. Lijevo od poprsja zapažamo konture glave i ramena i ruku, što je vjerojatno u prvoj koncepciji majstora zamišljeno kao polufigura, od koje je kasnije odustao i odlučio se samo na jedno, i to u medaljonu.

Literatura: Patsch 1900, 183, Sl. 13; Isti 1902b, 114, Fig. 51.

101. PRITOKA (Bihać)
Fragment stele je uzidan u gradskom parku u Bihaću. Veličine: vis. 1,1 m, šir. 0,79 m, deb. 0,24 m. Kamen vapnenac.

Steli nedostaje donji dio s većim dijelom natpisnog polja. Veća površina spomenika je pokrivena sedrom. Fragmentarni spomenik, s obzirom na ikonografsku kompoziciju, možemo podijeliti na tri dijela. Prvi dio je kvadratično uzvišenje na gornjem ravnom dijelu, a služilo je za neki posebni dio ukrasa, vezano za sepulkralnu umjetnost.

Mogao je biti ukrasni pinus ili lav u poluležećem položaju. U spomenuti dio sepulkralnog spomenika, čini se, spadao bi i friz, izrađen u biljnom ornamentu unutar pravokutnog prostora. Posebni dio stele je tankim okvirom uokvireni duboki medaljon s poprsjem pokojnika u reljefu, koji je smješten u sredinu četvrtastog plitkog udubljenog polja. Slobodan prostor oko medaljona ukrašava, u gornjem desnom i lijevom kutu, po jedna četverolisnata rozeta, koje se ukrašavaju izbušenim rupicama, praveći romboidnu formu. Prostor ispod rozeta ispunjen je biljnim ornamentom. Kod pokojnika u medaljonu od likovnih detalja ne razabiremo ništa, osim što se naslućuju kosa i brada, a od odjeće tragovi tunike i ogrtača. Treći je dio, koji predstavlja zasebnu cjelinu, fragmentarni natpis, uokviren profilacijom i ukrasnom bordurom vinove loze. Karakteristika obrade ornamentalnih motiva ističe se ukrašavanjem sitnih rupica. Natpis je sačuvan u tri reda.

Natpis:
D(is) M(anibus) / IULIUS MA /
[xim]US IN[genus?]....

Literatura: Sergejevski 1934, Br. 1.
II st. n. e.

102. MIHALJEVIĆI (Srebrenica)
Fragment stele se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 267. Veličine: vis. 1,17 m, šir. 0,69 m, deb. 0,26 m. Kamen vapnenac.

Gornji dio stele je ravan. Nedostaje joj lijeva strana i donji dio s natpisom. Oštećeni dijelovi su ispunjeni cementnom masom. Pod utjecajem vode stela je dosta površinski izlizana.

Možemo je podijeliti na tri dijela. Gornji dio predstavlja kvadratično plitko udubljenje, uokvireno tankim okvirom, u kojemu se nalazi medaljon – vijenac s dvojicom pokojnika u poprsju. Drugi dio stele je manji pravokutni prostor, također omeđen tankim okvirom, u kojemu se prikazuje u reljefu scena sa sudom iz kojega piju dvije (mitske) ptice, a ispod je natpis kao treći dio spomenika.

U kutovima gornjeg dijela urezana je po jedna rozeta. Vijenac je izrađen ornamentom u obliku listova, koji se očituju kao urezani romboidi. Od figura unutar medaljona imamo sačuvane likovne elemente koji govore da je lijeva osoba žena, a desna muškarac. Kod žene se vide na slabo sačuvanom poprsju tragovi češljane kose, bez marame, vezane otraga u punđu. Međutim, kod muškarca primjećujemo od odjeće tuniku i ogrtač, a u desnoj ruci svitak (testamentum). Kod ptica je važno istaći da imaju zavinut rep. Od natpisa, koji je uokviren profilacijom, sačuvan je fragmentarni natpis.

Natpis:
D(is) / M(anibus).... IPUIENIS /
F(ilius)... V / IX(it) AN(nos) LXX....

Literatura: Patsch 1900, 177-182; Radimsky 1893, 329, Fig. 27; Isti 1897, 273; Patsch 1902b, 111-112.
III st. n. e.

103. FAKOVIĆI (Srebrenica)
Ulomak stele se nalazi u Fakovićima. Veličine: vis. 1,35 m, šir. 0,64 m, deb. 0,27 m. Kamen vapnenac.

Steli nedostaje donji dio s jednim dijelom natpisa. Sačuvani dio sepulkralnog spomenika je površinski slabo očuvan, te se pojedinosti na ikonografskim figurama i ne razabiru.

Sastoji se od tri cjeline. Prvu cjelinu sačinjava gornji dio, koji se sastoji od trokutastog timpanona i ukrasnih akroterija, za koje ne znamo šta su u stvari predstavljali, dok na sredini timpanona imamo slabo vidljive konture Meduzine glave. U sredini, u četvrtastom prostoru koji omeđuje tanki okvir, izrađena je ukrasna likovna kompozicija sa tri pokojnika u ukrasnom vijencu, koji likovnu predstavu čini medaljonom. Vijenac je napravljen od dva kruga, a unutar njih je ukras od različitih ornamenata, čije detalje ne vidimo, osim na dva mjesta. U donjem dijelu vijenca imamo lančani detalj, a na lijevoj strani, u sredini, čini se da je ornament sličan konopu (užetu) koji je nekoliko puta umotan. Tragove nekog većeg ornamenta zapažamo odmah ispod Meduze. On je nalik na vezani snop pruća. Gornji dio ispod akrotera ukrašavaju rozete, od kojih je sačuvana desna, a ispod su, u donjim kutovima, dvije ptice tijelom okrenute prema vani, a glavom unutra, prema medaljonu. Zanimljiva likovna predstava u pravokutnom okviru, koja je vezana za posmrtni kult pokojnika, predstavlja drugu komponentu stele. Ta se ikonografska kompozicija naziva "daćom". Sastoji se od tronožnog stola u sredini i od dvije osobe, obično muškarca i žene, sa strane. Muškarac se predstavlja u kratkoj tunici s uzdignutom lijevom rukom, a u desnoj drži poklone ili darove koje stavlja na stol. To isto radi i žena na lijevoj strani, čije se pojedinosti ne zapažaju, osim što stavlja darove na stol. Natpis je bio ukrašen profiliranim okvirom, a sačuvana su samo tri reda slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) / VERECU / N / DUS ET.....

Literatura: Sergejevski 1934, Br. 13
III st. n. e.

104. TEGARE (Srebrenica)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 265. Veličine: vis. 1,26 m, šir. 0,61 m, deb. 0,24 m. Kamen vapnenac.

Stela je u gornjem dijelu po sredini medaljona odlomljena. Desna strana je u Muzeju dopunjena cementnom masom. Lice stele je također slabo sačuvano.

S obzirom na ikonografsku kompoziciju, možemo je podijeliti na tri dijela. U gornjem dijelu, koji ima završetak, izrađena je četvrtasta plitka niša. U njoj se u obliku vijenca, praveći medaljon, prikazuju dva poprsja. Od ornamentalnih ukrasa ističu se rozete u kutovima četvrtastog polja. Vijenac medaljona sastoji se od obratno okrenutih polulukova, koji prave romboide. Kod osobe na lijevoj strani primjećujemo spletenu kosu koja pada na ramena i tragove naborane haljine, dok kod desne osobe, osim tragova naborane odjeće, ne zapažamo nikakve druge detalje. Sudeći po kosi, lijeva osoba predstavlja ženu, a desna muškarca. U sredini stele imamo četvrtastu nišu u kojoj se predstavljaju u reljefu tri polufigure. U sredini je, s obzirom na način kako se prikazuje kosa, vjerojatno muškarac, kod kojega se na grudima razabiru tragovi odjeće, na lijevom ramenu fibula, a u lijevoj ruci testament. Osoba na desnoj strani češlja kosu na razdjeljak i predstavlja mladu ženu.

Od haljina zapažamo samo tragove nabora na grudima i oko vrata. Izgleda da u rukama drži neki predmet, koji se ne raspoznaje. Figura na lijevoj strani, s obzirom na tragove valovite kose ili pletenica, predstavlja poprsje žene.

Na slabo sačuvanom reljefu vidimo tragove desne ruke u kojoj, čini se, drži ptičicu. Druge detalje, naročito likovne, ne zapažamo na reljefima pokojnika. Treći dio stele je uokvireno natpisno polje, ukrašeno profilacijom. Dekorativna bordura sastojala se od ugraviranih polulukova s vanjske i unutarnje strane praveći po sredini romboide. Natpis je slabo sačuvan, te se može prepoznati samo posvetna nadgrobna formula i gentilno ime pokojnika, dok su ostala slova natpisa nečitljiva.

Natpis:
D(is) M(anibus) AEL (ius).

Literatura: Sergejevski 1934, 15, Tab. II, Sl. 19.
II–III st. n. e.

105. GRADINA (Srebrenica)
Fragment stele se čuva u Srebrenici. Veličine: vis. 1,41 m, šir. 0,88 m, deb. 0,23 m. Kamen vapnenac.

Stela ima ravni gornji završetak. Nedostaje joj donji dio s natpisnim poljem. Sačuvani dio nadgrobnog spomenika možemo podijeliti u dva dijela. Gornjem dijelu pripada veliki medaljon sa dvije polufigure. Tom dijelu pripada i figura u desnom gornjem kutu, kao i lik koji se primjećuje u lijevom gornjem kutu, koji se teško može identificirati, a vjerojatno predstavlja iste figure. Na reljefima pokojnika u medaljonu ne razabiru se ni likovni ni etnografski detalji. Ispod medaljona, u kvadratičnom udubljenju, imamo dva polusvoda. U

svakom se polusvodu prikazuje po jedno poprsje, na kojima se također ne raspoznaju ni likovni ni etnografski elementi. Međutim, izgleda da se gore u kutovima razabiru neke figure, samo ih je zbog oštećenosti teško prepoznati.

Literatura: Sergejevski 1934, 13, Br. 3, Sl. 1; Patsch 1904, 137.
III st. n. e.

106. TEGARE (Srebrenica)
Ulomak stele se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1831. Veličine: vis. 1,74 m, šir. 0,67 m, deb. 0,22 m. Kamen vapnenac.

Steli nedostaje lijeva gornja strana i cijelo natpisno polje. Sačuvani dio stele je površinski izlizan od vode.

Mogli bismo je podijeliti na četiri dijela. Prvi dio je gornja četvrtasta, plitko udubljena niša, u čijoj se sredini nalazi fragmentarni vijenac medaljona s tragovima poprsja desne polufigure u reljefu, koja je slabo sačuvana. Ispod četvrtaste niše s medaljonom izrađena je četvrtasta niša sa dva poprsja u reljefu. Na njima se ne razabiru nikakvi likovni detalji, dok se od haljina jedva vide nabori. Slijedi četvrtasta niša s jednostavnim okvirom, u kojoj se prikazuje likovna kompozicija "daća". Navedena ikonografska kompozicija sastoji se od stola sa tri noge, na kojemu je, vjerojatno, neki sud. S desne strane vidimo figuru muškarca na nogama, koji desnom rukom stavlja neki dar na stol. Odjeven je u kratku tuniku. Na lijevoj strani stola prikazuje se još jedna osoba, koja u lijevoj ruci također nešto nosi, ali to ne stavlja na stol. Odjevena je u dugačku haljinu, što upućuje na ženu. Likovni elementi se ne vide ni kod žene ni kod muškarca. Od natpisnog polja imamo tragova, ali ne i od natpisa. Oko stele se pružao zajednički biljni ornament u obliku vitica.

Literatura: Sergejevski 1934, 159, Tab. III, Sl. 20.
III st. n. e

107. MAJDAN (Mrkonjić Grad)
Ulomak stele se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 138. Veličine: vis. 0,42 m, šir. 0,58 m, deb. 0,22 m. Kamen vapnenac.

Ulomak stele predstavlja srednji dio spomenika. Tragovi natpisa se vjerojatno nalaze u profiliranom medaljonu, dok se gornji dio likovne kompozicije u reljefu, s obzirom na tragove tordiranog stupa, predstavlja u arhitektonskoj kompoziciji edikule. Imamo sačuvane ostatke dvaju likova. Desna osoba se prikazuje s potpasanom haljinom, tragovima ogrtača i s nekim predmetom u lijevoj ruci, a u desnoj s grozdom. Na nogama te figure zapažaju se tragovi visokih čarapa ili sandala. Međutim, kod lijeve osobe vide se samo tragovi potpasane tunike. U ostacima medaljona, kao natpisnog polja, imamo tragove samo posvetne formule D(is) M(anibus).

Literatura: Radimsky 1893, 338, Sl. 7; Isti 1895, 253, Fig. 7; Patsch 1894, 350-351; Isti 1896, 256.
II–III st. n. e.

108. GOLUBIĆ (Bihać)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 256. Veličine: vis. 2,00 m, šir. 0,68 m, deb. 0,16 m. Kamen muljika.

Stela je u donjem dijelu natpisnog polja odlomljena i vezana cementnom masom. Mogli bismo je podijeliti na dva dijela. Gornji dio predstavlja pravokutnu, plitko udubljenu nišu, u čijoj je sredini upisana rozeta unutar vijenca. Drugi dio predstavlja natpisno polje. U gornjem dijelu nadgrobnog spomenika reljefno je izrađen vijenac koji se, u stvari, prikazuje kako visi, a u njegovoj sredini je šesterokraka rozeta. Opisana kompozicija predstavljala bi centralni dekorativni element, a možda i neku sepulkralnu simboliku. Izvan kvadratnog polja urezane su sa strana po dvije šesterokrake manje rozete, a dvije dolje nisu dovršene. Međutim, ispod pravokutnika urezani su kao ukras polukrugovi. Drugi dio predstavlja natpisno polje, koje je uokvireno, a izvan njega kliješta, te trnokop ili asciju (sjekiru). Natpis ima šest redova slova.

Natpis:
D(is) M(anibus) DIANADRI / AN(norum) LX
GAIUS /
IULIUS CER / TUS AMIT(a)E / M(a)E ET NU/
TRICI PO / SUIT H(ic) S(itus) E(st) /

Literatura: Patsch 1895, 57, Sl. 5; Isti 1897, 230-231, Fig. 107.
II st. n. e.

109. HARDOMILJE (Ljubuški)
Fragmentarna stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 425. Veličine: vis. 1,99 m, šir. 0,67 m, deb. 0,35 m. Kamen vapnenac.

Stela je razbijena na dva dijela. Od gornjeg dijela imamo sačuvane ostatke rozete, koja više sliči točku, a izrađena je u kvadratičnom profiliranom polju. Drugi dio je natpisno polje s natpisom od trinaest redova. Flankiran je profiliranim okvirom.

Natpis:
D(is) [M(anibus)] S(acrum) IULIAE B[ennae?] /
CONIUGI BEN[e] / MERENT[i] QU(a)E /
VIXIT MECUM /
ANNOS XXII ET / TULIT A[et]ATIS / SUAE
ANNOS XL /
FL(avius) AURELIANUS / DEC(urio)
COH(ortis) I
BELG(arum) / POSUI / T NATIONE
PANNONIA /

Literatura: Patsch 1910, 181-182, Sl. 3; Isti 1912, 135, Fig. 62.
III st. n. e.

8.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Na stelama koje karakterizira likovni motiv medaljona, tj. na stelama tipa "G", nalazimo portrete pokojnika u dvije osnovne likovne kompozicije. U jednoj likovnoj kompoziciji imamo portrete pokojnika u medaljonu (97, 98, 99, 100, 101, 102, 103), a u drugoj u medaljonu i nišama (104, 105, 106, 107).

1. Likovni prikazi pokojnika u medaljonima i nišama

Zbog slabe očuvanosti poprsja pokojnika u medaljonima (97, 98, 99, 100, 101, 102, 103) te nišama i medaljonima (104, 105, 106, 107), čini se da o likovnim karakteristikama rimskog realističkog portreta ne možemo ništa pobliže reći. Mogu se uočiti samo neki elementi koji ukazuju na način njegovanja ženske frizure i formu glave (104), a sve druge karakteristike rimskog portreta ostaju neuočljive. Međutim, na osnovi skromnih tragova češljanja frizura na steli iz Tegara (104) moguće je, u širem smislu, pretpostaviti da način njegovanja kose odgovara jednoj od ženskih frizura koje su njegovale žene na dvoru cara Hadrijana (117–138), što datira stelu u sredinu II st. n. e. Ili, ako uzmemo da se kasnije pojavila i duže zadržala, onda stela može kronološki datirati krajem II i početkom III st. n. e.[858]

Motiv medaljona ili vijenca

Općenito se smatra da je likovni motiv medaljona s poprsjem pokojnika nastao na osnovi tradicije imagines clipeatae.[859] Ova pojava likovnog izraza nastaje na tlu Grčke, a sa njom se prikazuju božanstva i heroizirani pokojnici.[860] Rim ovakav način prikazivanja likova preuzima dosta rano od grčke umjetnosti, te ga nalazimo sve do Carstva, kad se počinje primjenjivati u formi medaljona na sepulkralnim spomenicima, posebno na stelama (97-107) i sarkofazima.[861]

U Italiji zapaženiju pojavu stela s medaljonima nalazimo na sepulkralnim spomenicima Altina u I st. n. e.[862] Motiv medaljona poznat je i u ostalim nalazištima doline rijeke Po.[863] U II st. n. e. likovni motiv medaljona s portretima pokojnika širi se u krajeve Podunavlja. Naime, u Noriku i Panoniji već je u II st. n. e. veoma raširen na stelama.[864]

Također ga susrećemo u provinciji Daciji superior, a van nje u Daciji inferior.[865] Međutim, zanimljivo je spomenuti da su u Noriku i Daciji superior brojniji tzv. samostalni medaljoni.[866] Oni su poznati i na granici između Makedonije i Tracije u dolini Strume. [867]

Motiv medaljona u kojem najčešće imamo predstave portreta pokojnika najzastupljeniji je u našim krajevima na stelama s područja Podrinja (99, 100, 102, 103, 104, 105, 106). Prema tome, stela nepoznate provenijencije (97) trebala bi upravo pripadati tom području ili sjevernim krajevima. Međutim, najnoviji nalaz stele iz Lukavice (98), koju karakterizira medaljon s portretima pokojnika, navodi nas da ulomak stele br. 97 nepoznatog nalazišta mora pripadati ne Podrinju, već ga treba gledati kao kulturno-povijesnu pojavu koja govori o uticaju Norika i Panonije na šire područje sjevernih i centralnih krajeva rimske provincije Dalmacije, a posebno na Podrinje, odnosno krajeve istočne Bosne. U tom slučaju stela iz Lukavice (98) očito upućuje na to da se ne može održati mišljenje D. Sergejevskog da se prema jugu u centralnoj i jugozapadnoj Bosni neće naći ovaj tip stela.[868]

[858] Usp. Vikić-Belančić 1957, 40-43, Sl. 2a, b, Sl. 3a, b, Tab. V; Rendić-Miočević 1967a, 351 i d., T. III, Sl. 1, T. IV, Sl. 1.
[859] Schober 1923, 209 i d.; Florescu 1930, 143; Mansuelli 1956, 382 i d.; Tufi 1971, 124 i d.
[860] Rinaldi Tufi 1971, 124.
[861] Rinaldi Tufi 1971, 124, Tav. XI, 3, 4. Vidi u cit. djelu rasprostranjenost ovog tipa sepulkralnog spomenika u dolini Po, područje Veneto i Altino. Period I st. pr. n. e. i I st. n. e.; Sergejevski 1934, 28; Cermanović-Kuzmanović 1964, 99-110 (sarkofag); Intercisa I, 1954, Tab. L, Sl. 3 (sarkofag).
[862] Rinaldi Tufi 1971, 124.
[863] Rinaldi Tufi 1971, 124.
[864] Mansuelli 1956, 383; Rinaldi Tufi 1971, 124, Tav. XI, 3, 4; Schober 1923, 126-129, Abb. 143, 144, 145, 146, 147, 148.
[865] Vidi Florescu 1930, 95, Fig. 26 (II st. n. e.), 97-98, Fig. 30 (II st. n. e.) itd., Fig. 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38 (II i II–III st. n. e.); Florescu 1942, 35, Fig. 21.
[866] Schober 1923, 144 i d. Abb. 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 175, 176, 177, 178, 179; Florescu 1930, 123 i d., Fig. 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74. Sarajevski medaljon vidi kod Sergejevski 1948, 172-174; Gabričević 1954, 41 i d.
[867] Rinaldi Tufi 1971, 125.
[868] Sergejevski 1934, 28.

Zanimljivo je da na fragmentu stele iz Majdana (107) nalazimo natpis unutar okruglog profiliranog polja, što se može objasniti kao pojava koja nastaje pod uticajem Norika i Panonije.[869]

Nalazom stele s medaljonom u kojem se prikazuju poprsja pokojnika iz Lukavice (98) i pojavom samostalnog medaljona s prikazom jahača iz Sarajeva[870] otvara se ponovo pitanje da li samostalni medaljon s prikazom jahača iz Sarajeva predstavlja votivnu ili reduciranu sliku sepulkralnog spomenika, o čemu su već studiozno raspravljali D. Sergejevski i B. Gabričević.[871] Treba reći da nešto slično, samo ne u medaljonu već u nišama, imamo reljefe jahača na sepulkralnim spomenicima u obliku cipusa s piramidalnim završetkom u kraju Podrinja (C. 40, 41b, 42a, b, 43). Zaključujemo da u krajevima centralne Bosne u rimsko doba imamo uticaj Podunavlja, odnosno Norika i Dacije superior, jer je upravo u tim podunavskim zemljama najzapaženiji tip samostalnog medaljona.[872] Međutim, ako u krajevima Podrinja susrećemo uticaj Tracije,[873] onda je taj uticaj moguć i u kraju centralne Bosne, u Sarajevu.

Ipak, unatoč tome, ostaje otvoreno pitanje da li sarajevski samostalni medaljon s prikazom jahača predstavlja reducirani reljef sepulkralnog karaktera ili ostaje votivni reljef s tračkim karakterom.[874] Zanimljivo je spomenuti da se portreti pokojnika prikazuju u medaljonima koji oponašaju oblik školjke. Ova je pojava zabilježena u Daciji superior i Noriku.[875] U krajevima Bosne ne nalazimo slične primjere, nego uočavamo da su pozadine medaljona više oblo udubljene (konkavne), što ih približava obliku školjke, ali to istovremeno ne znači da oponašaju školjku (101, 103, 105). Stoga se za stele s medaljonima u našim krajevima ne može reći da nisu ovisne o krajevima gdje je likovni prikaz medaljona dublje ukorijenjen. Međutim, na osnovi likovnih kompozicija stela s medaljonima može se konstatirati da su stele s područja istočne Bosne i drugih krajeva složenije od onih iz krajeva Norika, Panonije i Dacije. Tu je, dakle, osim spomenutih uticaja, najvjerojatnije imala i odraza lokalna tradicija.[876]

Daće

Na ulomcima stela tipa "G" iz Tegara (106) i Fakovića (103), uz prikaz medaljona susrećemo i poznatu sliku daće. Ovdje ćemo samo konstatirati da prikaz daće predstavlja tip posmrtne gozbe, koji nastaje odvajanjem i reduciranjem likovnih i drugih predstava, a čest je na području Panonije.[877]

Biljni motiv koji ispunjava prostor lijevo i desno od medaljona s portretom pokojnika iz Pritoke (101) čini jednu likovnu cjelinu. Ovoj likovnoj kompoziciji s medaljonom pripada po jedna četverolisnata rozeta u lijevom i desnom gornjem uglu. Njih, u pogledu izrade, karakterizira tehnika ukrašavanja bušenjem rupa pomoću svrdla.[878] Isti način ukrašavanja primjećujemo na biljnom motivu koji se nalazi u donjem lijevom i desnom uglu pravokutnika. Ovaj biljni motiv je po obliku najbliži akantusu.

Ukrašavanje bušenjem rupa svrdlom poznato je u rimskoj umjetnosti. Susrećemo ga na reljefima šipovačkog mauzoleja iz početka IV st. n. e.[879] To govori da se javlja i u kasnoantičko doba. Međutim, reljef na steli iz Pritoke (101), kojeg također karakterizira obrada bušenja svrdlom, ne može pripadati kasnoantičkom dobu, nego kraju II i početku III st. n. e., kad se ova tehnika počela primjenjivati kod izrade reljefa i portreta.[880] To je, izgleda, doba kad se u našim krajevima počeo širiti motiv medaljona koji je u Podunavlju bio brojnije zastupljen već u II st. n. e.[881]

2. Friz

Biljni motiv

Na steli iz Pritoke (101) ukrasni friz zauzima nešto širi prostor od bordure iznad medaljona, a ispunjen je biljnim motivom. Treba spomenuti da u desnom i u

[869] Hoffiller / Saria 1938, 83, Nr. 182. Grobni žrtvenik na kojem je natpis u medaljonu ili profiliranom koncentričnom krugu. Jedan primjer nalazimo na podnom mozaiku. Vidi isti autori 31.

[870] Sergejevski 1948, 172 i d., Tab. III, Sl. 1; Gabričević 1954, 41 i d.

[871] Vidi prethodnu bilješku u kojoj se iznose autori koji su raspravljali o ovom pitanju.

[872] Schober 1923, 144 i d., Abb. 164, 165, 167, 168 i d.; Florescu 1930, 123 i d., Fig. 66, 67, 68, 70, 71, 72 i d.; Gabričević 1954, 41 i d.

[873] Trački uticaj u Podrinju vidimo u predstavama konjanika na sepulkralnim spomenicima, što bi govorilo o tračkom običaju heroiziranja pokojnika. O tome vidi kod Sergejevski 1948, 173-174; Gabričević 1954, 45.

[874] Usp. Gabričević 1954, 45; Paškvalin 1963, 143. Najnoviji nalaz stele s prikazom pokojnika u medaljonu, čini se, ukazuje više na sepulkralni karakter spomenika.

[875] Usp. Florescu 1930, 123, Fig. 66, 67, p. 124, Fig. 68, p. 126, Fig. 72.

[876] Sergejevski 1934, 28, 33-35; Usp. Schober 1923, 126-130, 144-154; Florescu 1930, 98-103, 123-127.

[877] Više govora bit će o daćama na cipusima s područja Podrinja – Sergejevski 1934, 29, Tab. III, Sl. 20; Čremošnik 1959, 211, 220-230.

[878] Schober 1923, 229, 226.

[879] Sergejevski 1952, 46, Tab. II, Sl. 1, Tab. III, Sl. 2, 32, Sl. 7 (br. 15), Sl. 7 (br. 16), 53, Sl. 9 (br. 17).

[880] Schober 1923, 226 i 229.

[881] Schober 1923, Abb. 147, 148. Neki se čak javljaju u rano doba I st. n. e. Vidi isti autor 1923, 126, Abb. 144 i kasno doba I st. n. e. 127, Abb. 145; Za Daciju superior vidi Florescu 1930, 98, Fig. 30 (II st. n. e.), Fig. 33 (II st. n. e.) Fig. 35, 36, 37 (II st. n. e.). Ostale II–III st. n. e.; Mansuelli 1956, 333; Tufi 1971, 124.

lijevom kraju ovog ukrasnog friza imamo polupalmete koje oponašaju ukrasni arhitektonski elemenat akroterije kakve susrećemo na brojnim stelama (4, 5, 6, 9). I kod ovog ornamenta javlja se tehnika ukrašavanja bušenjem rupa svrdlom.[882]

Motiv dviju mitskih ptica u sredini s kantarosom iz kojeg piju na steli iz Mihaljevića (102) predstavlja ukrasni friz između polja s medaljonom i natpisnog polja. Antitetički postavljene dvije mitske ptice u sredini s vazom likovni su motiv koji je poznat u Noriku i u Panoniji.[883] Florescu iznosi da je porijeklo ovog likovnog prikaza u arhajskoj orijentalnoj umjetnosti.[884]

Irma Čremošnik drži da antitetički postavljene mitske ptice ili lavovi sa sudom imaju samo ukrasno, a ne i simboličko značenje.[885] Ovaj se motiv javlja svuda u rimsko doba i ne može se tvrditi da je karakterističan za određeno područje. Ipak je zanimljivo spomenuti da se antitetički postavljene ptice u kulturi Vilanove smatraju simbolima sunca.[886]

S obzirom na kršćansku simboliku, koja u nekim primjerima preuzima simbole orijentalnih religija, u analognoj predstavi dviju ptica koje piju iz kantarosa, suda ili kaleža (calix),[887] likovni prikaz dviju mitskih ptica, vjerojatno, posjeduje određenu simboliku, te ne bi predstavljao samo dekorativni motiv. Naime, kršćanstvo, koje također ubrajamo među orijentalne religije, preuzima unutar svojih simbola i simbole iz starijih religija na Orijentu, koji se ne protive kršćanskim dogmatskim istinama, a tumače vjeru u zagrobni život. Prema tome, ovom motivu možemo, uz dekorativni, pripisati i simbolični karakter koji bi se odnosio na vjeru antičkog čovjeka u zagrobni život. [888]

2. Ukrasne bordure

Motiv vinove loze

Na fragmentu stele iz Pritoke (101) natpisno polje uokviruje ukrasna bordura biljni motiv vinove loze. Ako je vinova loza atribut kulta Dionisa, da li pokojnik, čije natpisno polje ona uokviruje i istovremeno ukrašava, očituje kultnu pripadnost ili ona samo posjeduje dekorativni karakter? O tome, istina, nemamo direktne potvrde, ali je zato vinova loza pouzdan atribut Dionisove pripadnosti.[889]

Osim toga, pouzdane tragove ovog kulta također imamo u Pritoci. To je žrtvenik posvećen Liberu.[890] On na najbolji način svjedoči o pristašama ovog kulta u antičkoj Pritoci. Prema tome, u nekim slučajevima možemo biti sigurni da u biljnim atributima kao što je vinova loza prepoznajemo simboliku određenog kulta.

Motiv bršljana

Na ulomku stele iz Tegara (106) likovni sadržaj uokviruje biljni motiv tankih vitica koji podsjeća na bršljan zapažen najviše na sepulkralnim spomenicima u Podrinju (15, 18, 95, 106), u kraju sjeverozapadne Bosne (72, 13), a nešto manje u regionu Konjica. Ovaj je motiv izvan našeg područja poznat u Makedoniji i Meziji.[891]

Bršljan, kao i vinova loza, spada među atribute Dionisovog kulta,[892] koji je naročito prihvaćen među Keltima.[893] Zbog toga biljni motiv bršljana na sepulkralnim spomenicima s područja Bosne I. Čremošnik povezuje s prisustvom Kelta u našim krajevima.[894] Prema tome, ukrasna bordura bršljana na fragmentu stele iz Tegara (106) kao atribut Dionisa mora istodobno imati kultni i dekorativni karakter, pa u pokojnicima kojima se podiže ova stela treba gledati pristaše Dionizijeva kulta.

Ornamenti u obliku romba

Dekorativna bordura koja uokviruje kvadratično polje s medaljonom, nišu s pokojnicima i natpis na steli iz Tegara (104), predstavlja motiv romboida. U ovom ornamentu je na istoj steli izrađen i vijenac (104). U analognom geometrijskom motivu, u tehnici graviranja, izrađen je i medaljon na ulomku stele iz Mihaljevića

[882] Vidi bilješku 26.

[883] Schober 1923, 122 i 164, Abb. 56; Florescu 1935, 140-141, Fig. 56a; Hoffiller / Saria 1938, 49, Nr. 113.

[884] Florescu 1930, 141.

[885] Čremošnik 1957, 227.

[886] Čremošnik 1957, 227.

[887] Badurina, Leksikon..., 1979, 495, s. v. ptica (aves); Usp. Bagatti 1962, 89, Fig. 142. Slično kod istog autora: Bagatti 1957, 140, Fig. 1, 3, 5; Bonfioli 1957, 185, Fig. 6, 8; Kod Nestori 1959, 23, Fig. 15; i na kraju Dyggve 1951, Fig. II, 30. Naime, u podnom mozaiku bazilike 4. st. n. e. u Saloni imamo sličnu likovnu predstavu, samo umjesto mitskih ptica ili životinja nalazimo dva jelena, i to s natpisom "Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima ad Te Deus". Ističemo da "per analogiam" navedeni likovni prikaz u podnom mozaiku bazilike u Saloni na najbolji način ilustrira slične likovne prikaze na sepulkralnim spomenicima prije kršćanstva, tj. simboliziraju vjeru u zagrobni život antičkog čovjeka.

[888] Badurina, Leksikon, 1979, 495, s. v. ptice (aves) ili vinova loza (vitis vinifera), 585. Ovaj motiv ikonografski je poznat na mnogobrojnim nadgrobnim spomenicima u vidu ukrasne bordure ili kako raste iz kantarosa. Vidi prethodnu bilješku 33.

[889] Antički teatar 1979, 78, Br. 3, 4; 79, Br. 5, 6, 7; 80, Br. 8; 83, Br. 18 itd.; Dimitrov 1942, 67 i d.; Suić 1959, 95-105, Sl. 1-5; Zaninović 1976, 261 i d.

[890] Čremošnik 1957a, 152 i d., Sl. 8, 10.

[891] Dimitrov 1942, 65 i d.; Čremošnik 1957, 224.

[892] Dimitrov 1942, 65 i d.

[893] Čremošnik 1957, 224 i d., posebno 225, gdje autor podvlači ulogu bršljana u kultu Kelta.

[894] Čremošnik 1957, 231.

(102). U vezi s ovim motivom potrebno je istaknuti da se javlja na sepulkralnim spomenicima istočne Bosne (94, 102, 104), a to bi upućivalo na lokalnu ili lokalne radionice u ovom kraju.[895]

Motiv složene palmete

Među dekorativnim bordurama koje visinom i širinom uokviruju likovni sadržaj stela ili samo natpise i portrete, na fragmentu stele iz Mihaljevića (102) susrećemo ornamentalni motiv složene palmete ili pletenice. Ovakav ukrasni motiv poznat je u Podrinju (61, 102; C. 16c) i u drugim krajevima Bosne na sepulkralnim spomenicima (65, 71, 72; C. 27).

Motiv rozeta

Rozeta kao dekorativni motiv je česta likovna pojava u rimskoj sepulkralnoj umjetnosti. Na ulomku stele iz Mihaljevića (102) u gornjem i u donjem dijelu kvadratičnog polja s medaljonom imamo u svakom kutu po jednu rozetu. One se, ipak, međusobno razlikuju. Naime, u gornja dva ugla imamo rozete s četiri lista, a u donjim uglovima rozete "na vitlo" (Wirbelrosetten).

Motiv rozete "na vitlo" poznatiji je na području Japoda (73; U. 1a, 12, 15). Javlja se dosta rano (U. 1a). S obzirom na porijeklo, Sergejevski ove motive smatra prahistorijskim i nisu nikad prestali da se upotrebljavaju.[896] Ovi motivi rozeta javljaju se i dosta kasno, čak i na kamenom namještaju starokršćanskih crkava.[897]

Ove i slične geometrijske motive D. Sergejevski smatra religioznim simbolima, na što je već ranije upozorio B. Gabričević,[898] dok ih, s druge strane, I. Čremošnik ubraja u religiozni svijet Kelta u našim krajevima.[899]

4. Rozeta u vijencu

Za likovnu analizu dolaze u obzir motiv rozete u vijencu unutar četvrtastog polja sa stele iz Golubića (108) i sličan motiv rozete sa stele iz Hardomilja (109).

Motiv rozete u vijencu manje je raširena likovna pojava od same rozete. Ovdje je nalazimo kao rozetu "na vitlo". Zanimljivost ove pojave leži u tome što vijenac na sepulkralnim spomenicima više služi kao ukrasni okvir portretima pokojnika, a ovdje ga susrećemo kao motiv koji u rozeti otkriva simboličko značenje.[900] Stoga ne bi pojava rozete u vijencu na ulomku stele iz Golubića (108) predstavljala samo dekorativni, nego i religiozni karakter u vezi s kultom mrtvih.

U vezi s rozetom "na vitlo" i sličnim simbolima već je rečeno da se vežu za kulturu Kelta u krajevima Japoda i u drugim krajevima gdje se ovi motivi susreću.[901]

Na steli iz Hardomilja (109) u sredini četvrtastog polja koje zamjenjuje zabat, kao i na steli iz Golubića (108), nalazi se veoma zanimljiv motiv koji bi se prije približavao obliku točka, nego rozeti u krugu ili vijencu. Prema tome, teško se pouzdano opredijeliti šta u stvari predstavlja ovaj likovni geometrijski prikaz. U svakom slučaju najbliži je rozeti u vijencu, iako se ne može zanemariti ni sunčani točak kojeg, izgleda, nalazimo na spomenicima na jugoistoku Galije.[902] Kad o motivu točka na japodskim spomenicima govori I. Čremošnik, onda mu ona daje keltski karakter.[903]

Međutim, pouzdan dokaz da je točak ili rozeta u vijencu likovna karakteristika panonskog kulturnog kruga, upravo imamo na steli iz Hardomilja (109). Naime, na ovoj steli, koja se sastoji od plitkog četvrtastog polja u kojem imamo motiv najbliži točku, a ne rozeti u vijencu, panonsko porijeklo ovog prikaza očituje dedikant ove stele Fl(avius) Aurelianus dec(urio) coh(ortis) I Bel(garum), ističući svoju etničku pripadnost "natione Pannonia" (109). Time je direktno ukazao da je likovni motiv prikaz točka (ili rozete u vijencu?) motiv panonskog porijekla, ili prikaz koji je veoma čest u Panoniji.[904]

Motivi rozeta, koncentričnih krugova i polukrugova prema Čremošnikovoj pripadaju keltskom kulturnom krugu. Međutim, podatak koji smo upravo gore iznijeli upućuje da ti geometrijski oblici ne mogu predstavljati isključivo keltsko obilježje, nego u širem smislu panonsko, kojeg su prihvatili i sami Kelti i kasnije širili. Ipak, što se tiče samog vijenca, on je očito grčko-helenistička tvorevina koju su prihvatili Rimljani i širili dalje u osvojenim provincijama.[905] U Panoniji je u toku II st. n. e. zahvatio dublje korijenje, odakle se

[895] Sergejevski 1934, 35. Pod "uticajem narodne umjetnosti" spomenuti autor najvjerojatnije podrazumijeva postojanje lokalnih radionica epihorskog stanovništva. Odatle i brojne varijacije ornamenata koje nisu poznate klasičnoj umjetnosti.

[896] Sergejevski 1965, 125.

[897] Sergejevski 1965, 125.

[898] Usp. Sergejevski 1965, 125.

[899] Čremošnik 1957, 223; Sergejevski 1965, 125.

[900] Čremošnik 1957, 222 i d.; Tufi 1971, 140; Gabričević 1956, 291-298; Sergejevski 1965, 125.

[901] Čremošnik 1957, 222 i d.

[902] Čremošnik 1957, 229 i d.

[903] Čremošnik 1957, 230.

[904] O panonskoj narodnosti raspravlja Z. Marić u svom radu "Donja Dolina" objavljenom 1964, 68 i d. Tako bi epigrafski povijesno-kulturni podatak na steli dedikanta Fl. Aurelijana dekuriona I belg. koh. iz Hardomilja potvrdio razmišljanja Z. Marića u spomenutom radu.

[905] Razvojni put vijenca najuže se povezuje s razvojnim putom medaljona. U tom pogledu vidi bilješke 5-13.

širio prema jugu i istoku, zahvaljujući domaćoj kulturnoj tradiciji autohtonih Panona, koji su već vjerojatno dobro poznavali geometrijske krugove, polukrugove pa i točak i prije okupacije od strane Rima.[906]

S obzirom na središnji položaj motiva točka na steli iz Hardomilja (109), očigledno je da je morao imati izvjesnu simboliku, koja je morala biti zajednička stanovništvu Panonije, kako je to očitovao Fl(avius) Aurelianus (109).

5. Prikaz alata

Zanimljivo je istaći da izvan natpisa, u donjem dijelu stele iz Golubića (108), imamo ugravirana dva predmeta. Prvi s lijeva, po obliku, vjerojatno predstavlja kliješta, a drugi je teško definirati, jer prema formi može predstavljati sjekiru (ascia), trnokop, kako vidi Patsch,[907] pa i čekić. Ovi predmeti vjerojatno predstavljaju simbole nekog zanata. Možda se radi o tesarskom ili kovačkom zanatu. Predmete tesarskog zanata koji su potvrđeni na sepulkralnim spomenicima nalazimo na Sesteniusovoj urni iz Ribića (5a, b, c) i na dvjema stelama iz Burnuma.[908] Treba, ipak, spomenuti da se radi o sepulkralnim spomenicima iz I st. n. e.[909] Zato smo mišljenja da spomenuti prikazi na steli iz Golubića (108) vjerojatno imaju svrhu da istaknu zanimanje pokojnika s kojim se bavio za života. Međutim, slabo sačuvani predmeti ne mogu nam to pouzdano otkriti. Čini se da može biti u pitanju tesarski ili kovački zanat.

6. Prikaz rozete

Ulomak stele nepoznate provenijencije (97), koji s prikazom medaljona ulazi u krug stela tipa "G" s usječenim zabatom, pripada stelama tipa "B", u sredini timpanona ima prikaz poznatog motiva rozete. S obzirom na predstavu pokojnika u medaljonu i arhitektonsku kompoziciju edikule i niše, ovaj ulomak stele trebao bi pripadati području centralne Bosne, Konjicu ili krajevima Podrinja.[910] Drugim područjima Bosne nije mogao pripadati, jer za to nemamo arheoloških potvrda.

7. Prikaz delfina

Na stranama zabata odlomka stele nepoznate provenijencije (97) nalazimo dobro poznati likovni motiv delfina. Ovaj motiv, sudeći po položaju, predstavlja ukrasni akroterij. O simbolici religioznog karaktera ove ikonografske predstave već je bilo govora.[911] Samo bismo spomenuli da ovaj motiv odlomak stele približava području Konjica na kojem susrećemo zapažen broj ovih likovnih prikaza mitskog karaktera (26, 27, 41, 42, 43, 44, 45 itd).[912]

8. Prikaz Meduze u zabatu

Na fragmentu stele iz Fakovića (105) koji s ikonografskim prikazom pokojnika u medaljonu pripada stelama tipa "G", a u pogledu zabata i akroterija tipu stela "A", nalazimo u samom vrhu slobodnog zabata najvjerojatnije glavu Meduze, koja je veoma slabo očuvana. O ovom mitološkom liku bilo je također govora, pa se na njega nećemo osvrtati.[913]

9. Likovni prikazi u četvrtastim prostorima izvan medaljona

Rozete

Ovaj motiv dekorativnog karaktera je čest na sepulkralnim spomenicima, najčešće u zabatima (6, 12, 13, 15, 20 itd.). Međutim, nije tako čest u našim primjerima. Naime, ovaj motiv se javlja unutar niša edikula, u svakom kutu po jedan, praveći ukrasne anse, koje kao da fiksiraju kompoziciju medaljona (97, 104, 102).

Kombinacija rozeta i ptica

Ikonografske prikaze ptica i rozeta susrećemo izvan medaljona na odlomku stele iz Fakovića (105). Tako u dva gornja ugla imamo po jednu rozetu, a u dva donja po jednu pticu, koje su postavljene antitečki.

O rozetama je također bilo dosta govora, a isto tako i o pticama za koje smo pretpostavili da imaju također mitološki karakter.[914]

---

[906] Vjerojatno se radi o starim prahistorijskim motivima. O tome vidi u: Sergejevski, 1934, 33; Isti 1965, 120 i d., te 125. Isto tako je u skladu i rad Z. Marića, Donja Dolina, u kojem raspravlja o panonskom etničkom elementu prije dolaska Rimljana: Marić 1964, 63 i d.

[907] Patsch 1895, 577, Sl. 5.

[908] Suić 1970, 98, Tab. V, Sl. 1, te 100, Tab. III, Sl. 1; Usp. Sergejevski 1950, 58, Sl. 6, Tab. VIII, Sl. 1, 2 (vjerojatno tesar); Isti 1965, 124.

[909] Vidi u: Sergejevski 1950, 64-65; Isti 1965, 122; Isto tako u: Suić 1970, 120, pod točkom 1.

[910] Području centralne Bosne trebao bi pripadati zbog najnovijeg nalaza iz Lukavice (Sarajevo) stele s medaljonom (98), području Konjica zbog analognih prikaza delfina i edikule (usp. br. 26, 27, 41, 42, 43, 44, 45, te br. 75, 76, 81) i, na kraju, području Podrinja zbog najzapaženije prisutnog medaljona na stelama (usp. br. 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106).

[911] Vidi stele tip "B" i problematiku o prikazu delfina. O tome još u: Tufi 1971, 156. Kod ovog autora vidi i ostalu literaturu.

[912] Vidi bilješku 57.

[913] Vidi kod stela tipa "A" pitanje likovnog prikaza Meduze na sepulkralnim spomenicima. Ovdje je iznesena literatura.

[914] Vidi u ovom dijelu rada s. v. Motiv dviju ptica u kantarosu. Ovdje je data najosnovnija problematika ove likovne pojave na sepulkralnim spomenicima.

Likovni prikaz nagog erosa

Na odlomku stele iz Gradine (105) izvan medaljona u desnom uglu četvrtastog polja prikazuje se nagi lik s prekriženim nogama. Vjerojatno se, u smislu simetrije ili u antičkoj umjetnosti antitetičkog principa postavljanja likova i drugih motiva, nalazi i drugi, kojeg zbog oštećenosti možemo samo pretpostaviti.

Sigurno je da nagi lik s prekriženim nogama u uglu predstavlja erosa s krilima. Za ovu tvrdnju pouzdan dokaz imamo na jednoj steli iz antičkog Sirmiuma,[915] Poetovia i Maribora.[916] Ove mitološke dekorativne likove dobro pozna antička umjetnost, već od grčke, preko helenizma, do rimske umjetnosti, koja ga veoma često koristi na sepulkralnim spomenicima.[917] Ovaj likovni detalj čini se da posve jasno ukazuje na veliku kulturnu ulogu koju je imala kolonija Sirmium u dijelu istočne Bosne u rimsko doba, a u širem smislu Norik i Panonija.

8.3. Onomastika

Na natpisu stele iz Pritoke (101), uz gentilno ime Iulius, imamo dobro poznati kognomen Maximus. U Dalmaciji se nalazi među domaćim stanovništvom.[918] Na steli iz Golubića (108) imamo unutar natpisa sačuvano ime Dinadri. Alföldy ovo ime nije uvrstio u popis ličnih imena s područja rimske provincije Dalmacije.[919] Certus (108) je poznat u Italiji i na Zapadu.[920] Ime Ammida s područja Japoda koje je slično kognomenu Amita (108), u natpisu stele iz Golubića, smatra se na spomenutom teritoriju keltskim.[921]

Kognomen Verecundus nalazimo na natpisu stele iz Fakovića (103). Ono je raširenо u keltskim i germanskim oblastima.[922]

U rimskom logoru na Humcu (109) iz nalazišta Hardomilje imamo stelu s natpisom koji je sačuvao ime pokojnice Bennus, odnosno Benna, i ime dedikanta Fl(avius) Aurelianus (dekurion I Bel. kohorte). Bennus imamo sačuvano ime na natpisu titula iz Hardomilja (T. 9) i unutar riderske onomastike.[923]

S obzirom na riderski onomastički krug imena, vjerojatno se radi o autohtonom (delmatskom) imenu.[924] Međutim, Aurelijanus vjerojatno pripada romaniziranom stanovništvu s područja Panonije, jer za sebe kaže da je *natione pannonia* (109). Stoga ne može postojati dilema kojem etničkom elementu pripada, jer se on epigrafski jasno opredijelio, ističući svoju panonsku etničku skupinu – narodnost. To se pokazuje u isticanju dekoracije na steli u vidu medaljona ili vijenca.[925]

Tako iznesena onomastika govori o doseljenicima iz panonskih (keltskih) i vjerojatno germanskih područja (108), a u jednom primjeru, izgleda, imamo ime koje bi pripadalo delmatskom krugu imena (109).

8.4. Geneza

Porijeklo i razvoj stela tipa "G" imalo bi sličan put kao i stele tipa "E" koje karakterizira tzv. krunište (Aufsätze). Na porijeklo i razvoj stela tipa "G" pokušat ćemo ukazati preko njegovih varijanata.

Uočavamo, na primjer, da se medaljon s poprsjima pokojnika nalazi u niši ulomka stele sa slobodnim zabatom (103), koja odgovara varijanti A stela tipa "A" iz I st. n. e., i koja se produžava do IV st. n. e.[926]

Na steli (97), koja najviše odgovara stelama tipa "B", a u našim krajevima su se pojavile početkom II st. n. e., nalazimo medaljon s jednim parom poprsja pokojnika unutar edikule.[927] Slično nalazimo i na ulomku stele iz Gradine (105). Naime, medaljon s jednim parom pokojnika javlja se u prvoj glavnoj niši, a u donjoj dvostruko presvođenoj po jedan pokojnik ispod svoda (105). Oblikom i arhitektonskim elementom dvostrukih svodova stela nas podsjeća na varijantu stela tipa "C", koja kronološki pripada početku II st. n. e. pa, s obzirom na uočljivu rupu koja je mogla služiti za krunište, odgovarala bi i stelama tipa "E".[928]

Na stelama iz Tegara (104, 106), koje bi tipološku paralelu imale u stelama tipa "E" s više niša i bez elemenata arhitekture, u prvoj ili glavnoj niši imamo medaljon s jednim parom poprsja pokojnika, dok se u drugim nišama javljaju pokojnici (104, 106), ili daće

[915] Prilikom posjete Muzeju grada Sremska Mitrovica (Sirmium), primijetio sam da se na jednoj steli u Lapidaru ovog muzeja nalazi na istom mjestu i položaju likovni prikaz erosa ili genija.
[916] Usp. Hoffiller / Saria, 1958, 44, Nr. 101 (Maribor – Norik), te 176, Nr. 389 (Poetovio – Pannonia).
[917] Cambi 1960, 66 i d., Tab. IX, X, XII, XIII, XIV, XV, XVI itd.
[918] Rendić-Miočević 1948, 27, 28; Rendić-Miočević 1964, 103 i d.; Alföldy 1969, 242 i d.
[919] Alföldy 1969, 188. Nalazimo samo Dina, Dindar(i)us.
[920] Usp. Alföldy 1969, 175. U Dalmaciji je poznat samo u rano doba Carstva.
[921] Alföldy 1969, 143. Ime Amita, kako je sačuvano na steli iz Golubića (108), vjerojatno je analogno isto zabilježenom Ammida kod Alföldyja.
[922] Alföldy 1969, 324.
[923] Rendić-Miočević 1971, 167. Kod G. Alföldyja imamo Bennius, 164.
[924] Rendić-Miočević 1971, 167. To bi vjerojatno potvrdio i navedeni titul iz Hardomilja (T. 9) sa sačuvanim imenom Bennus(a).
[925] Vidi u ovom dijelu rada s. v. Motiv medaljona ili vijenca. Ovdje je iznesena uz problematiku i literatura.
[926] O tome vidi kronologiju stela tipa "A".
[927] O tome vidi broj stele 97 i kronologiju stela tipa "B".
[928] O tome vidi kod stela tipa "C" i "E", kao i njihovu kronologiju.

(106). Kronološki tip stela "E" ide u početak II st. n. e., a prisutan je i u III st. n. e.[929]

Posebnu fazu stela tipa "G", odnosno ulomci koji se tipološki približavaju stelama tipa "F" s nezasvođenim nišama i natpisima, dobivaju medaljon s poprsjem pokojnika (98, 99, 100) unutar četvrtaste niše. Uz ovu varijantu, između medaljona i natpisa, dolazi još i međuprostor s prikazom (102). I ova varijanta se kronološki javlja početkom II i u III st. n. e., te se najuže veže za tip stela "F".[930]

Pored natpisa unutar edikula (4, 5, 6) na fragmentu stele iz Majdana (107) nalazimo vjerojatno natpis unutar koncentričnog kruga što nas podsjeća na vijenac. Ovu pojavu možemo pratiti od I st. n. e. na stelama tipa "A" (4, 5, 6) da je u II i III st. n. e. vidimo u vijencu, što bi predstavljalo jedan kulturni proces u razvoju tipova i varijanata stela.[931]

I na kraju zanimljivu pojavu vidimo u stelama tipa "G", koje se sastoje od natpisa i gornjeg četvrtastog polja sa šesterokrakom rozetom unutar vijenca koji također podsjeća na medaljon (108, 109).

Na osnovi iznesenog, a u vezi s genezom stela tipa "G", treba konstatirati da ovaj tip stela, kako smo ga tipološki klasificirali, nastaje u onom kulturno-povijesnom trenutku kada dolazi do prvog pokušaja ugrađivanja "imagines clipeatae", grčkog likovnog motiva na sepulkralnim spomenicima rimskog doba.[932] Do primjene "imagines clipeatae" u formi medaljona dolazi na tlu Padske nizine u različitim nalazištima. Među najstarije spada stela Konelijevih I st. pr. n. e. Veneto, dok ih u Altinu nalazimo iz I st. n. e.[933]

Iz ovih krajeva Italije prenosi se medaljon s poprsjem pokojnika u Podunavske zemlje Norik, Panoniju i Daciju, pa odatle na Balkan. U ovim provincijama susreće se medaljon već krajem I i početkom II st. n. e.[934]

Razlog što je medaljon zahvatio dublje korijenje u Podunavlju treba tražiti u autohtonoj tradiciji ovog stanovništva, a ona se konstruktivno očituje u rozeti ili točku unutar vijenca na steli iz Hardomilja (109), jer dedikant ove stele ističe svoje etničko porijeklo natione Pannonia.[935]

Zato se, na osnovi iznesenog, može još tvrditi da stele tipa "G", koje karakterizira medaljon, u svojoj genezi pripadaju različitim tipovima stela, kao što su "A", "B", "C", "E" i "F", jer se medaljon ugrađuje u spomenute tipove stela. Stoga tip stela "G" na najbolji način pokazuje kako u Podrinju, pa i uopće, dolazi do međusobnih prožimanja različitih tipova, formirajući tako jedan određeni tip.

8.5. Kronologija

Ni kod grupe stela tipa "G" nemamo dobro sačuvanih natpisa, više su fragmenti. Samo su dva natpisa čitava, jedan na steli iz Golubića (108), a drugi na steli iz Hardomilja (109). Zato je teško sa sigurnošću uočiti vrijeme pojave stela tipa "G" u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

O pojavi stela tipa "G" pokušat ćemo saznati na temelju sačuvanih povijesno-epigrafskih elemenata koji nam služe za određivanje kronologije stela tipa "G". To su u prvom redu gentilna imena i epigrafske formule na osnovi kojih se pobliže mogu datirati nadgrobni spomenici. Tako, na primjer, na fragmentarnom natpisu iz Pritoke (101) imamo gentilno ime Iulius, koje upućuje na doba ranog Principata, dok pojava konsekrativne formule D(is) M(anibus) ukazuje na početak II. st. n. e.[936] Gentilno ime Aelius stelu iz Tegara (104) kronološki stavlja u II st. n. e.[937] U ovo doba stelu iz Golubića (108) datira povijesno-epigrafska konstelacija na natpisu, na kome nalazimo tročlanu onomastičku formulu, a unutar nje gentilicij Iulius, izražavanje godina starosti (života) u genitivu i zaključnu formulu H(ic) S(itus) E(st). Sve su ovo elementi koji stelu kronološki svrstavaju u I st. n. e.[938] Ipak, pojava konsekrativne formule D(is) M(anibus) ovu stelu vraća najranije na početak II st. n. e.[939]

Stele s medaljonom ili vijencem, bez obzira da li okviruju poprsja pokojnika, rozete ili točkove (108, 109), javljaju se i u III st. n. e. Na to ukazuje stela iz Hardomilja (109) koju podiže svojoj ženi dekurion I bel. koh. (coh. I. Bel.) Fl(avius) Aurelianus, koja boravi na Humcu do sredine III st. n. e., kad napušta teritorij rimske Dalmacije.[940]

---

[929] O tome vidi stele tipa "E" i njihovu kronologiju.

[930] O tome v. stele tipa "F" i njihovu kronologiju.

[931] O tome vidi stele tipa "A" za natpis u edikuli, a za natpis u koncentričnom krugu usp. Hoffiller / Saria 1938, 83, Nr. 182, te 31, Nr. 63, upisan kao medaljon u podni mozaik.

[932] Tufi 1971, 124.

[933] Tufi 1971, 124.

[934] Schober 1923, 125, Abb. 143 (I st. n. e.), Abb. 144 (I st. n. e.), Abb. 145 (I st. n. e), Abb. 147 (II st. n. e.), Abb. 148 (100 g. n. e.); Usp. Tufi 1971, 124 i d.

[935] Marić 1964, 68 i d.

[936] Usp. Rendić-Miočević 1948, 44 i d.; Alföldy 1969, 27 i d. U ovom radu također vidi poglavlje o kulturno-povijesnim i epigrafskim elementima za datiranje sepulkralnih spomenika.

[937] Rendić-Miočević 1948, 47 i d.

[938] Usp. Alföldy 1969, 27-29.

[939] Alföldy 1969, 28; Limentani 1967, 176.

[940] Zaninović 1967, 67. Kod ovog autora vidi i ostalu literaturu o ovoj legiji.

U skupinu stela tipa "G" u III st. n. e. svrstavamo ostale stele (96, 97, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 107). Na osnovi iznesenog, može se konstatirati da se tip stela "G", kojeg karakterizira ugrađeni medaljon u likovni prikaz stele, u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba kronološki datira na početak II i u III st. n. e.

8.6. Rasprostranjenost (K. X)

Stele tipa "G" kojeg karakteriziraju poprsja pokojnika unutar likovne kompozicije medaljona, pokazuju na teritoriji Bosne i Hercegovine najveću koncentraciju u krajevima Podrinja (99, 100, 102, 103, 104, 105, 106). Manju skupinu susrećemo u centralnoj i sjeverozapadnoj Bosni (101, 107, 108), te u Hercegovini (109), dok stelu nepoznate provenijencije (97) pripisujemo području Konjica ili Sarajeva.[941]

Nalazišta u Istočnoj Bosni (Podrinju) su: Gradina (Sase 99, 105), Tegare (104, 106), Glavice (100), Mihaljevići (102) i Fakovići (105).

Nalazišta u centralnoj Bosni su Lukavica (98), a u sjeverozapadnoj: Pritoka (101), Majdan (107) i Golubić (108), dok u Hercegovini imamo Hardomilje (109) i Konjic (97).

Na osnovi geneze i nalazišta stela tipa "G", odnosno njegovih varijanata (A, B, C, E, F), očituje se međusobno prožimanje tipova stela, dajući određenu geografsku rasprostranjenost koja, uz Norik, Panoniju i Daciju, jednim manjim dijelom obuhvata sjeverozapadne i istočne krajeve Bosne i Hercegovine (krajevi južne Panonije i istočni krajevi provincije Dalmacije – K. I, II).

Uticaj je manjim intenzitetom dopro do krajeva centralne Bosne (98) i južnije do područja Narone (109). Geografski pregled nalazišta stela tipa "G" pokazuje da uticaj Norika i Panonije, koji se otkriva u stelama s medaljonom, nije intenzivan na istočnoj obali Jadrana, o čemu govore ulomci stela u Arheološkom muzeju u Splitu.[942] Kulturni uticaj ovih provincija osjeća se u krajevima Japoda i Mezejaca (101, 107, 108), a najveći u Podrinju (99, 100, 102, 103, 104, 105, 106) ili u istočnoj Bosni (Vidi Kartu X).

Prema iznesenoj geografskoj rasprostranjenosti stela tipa "G", može se tvrditi da je područje istočne Bosne bilo najviše izloženo noričko-panonskom kulturnom krugu, pa onda sjeverozapadno, dok se za centralne i južne krajeve može samo reći da je uticaj bio sporadičan.

9. Tip H
Stele u obliku cipusa

Stele u obliku cipusa nazvali smo onaj tip stela koje pokazuju značenje sepulkralnih spomenika kategorije cipusa, te smo ih zbog toga uvrstili u posebnu tipološku grupu. To su, naime, stele koje u pogledu oblika posjeduju pravokutnu formu, a poput cipusa imaju bočne strane deblje od obične debljine stela (110a, b, 111, 112, 113). Na tim stranama, kao kod cipusa, nalazimo likovne prikaze i scene koje se odnose na kult pokojnika (110a, b, 111). Pored toga, imamo i takve stele koje samo oblikom i širinom lateralnih strana i bez prikaza na bočnim stranama pokazuju karakteristike cipusa (112, 113).

Stele s karakteristikama cipusa predstavljaju se u pravokutnoj formi s uklesanim zabatom i s presvođenom nišom u obliku edikule (110a), te s rudimentarnim ostacima arhitekture zabata i akroterija (111). Lica stele predstavljaju veću nišu s prikazom helenističke daće (110a, 111), prikazom konjanika u lovu u prvom planu, te lovom psa na vepra u drugom planu (111). Međutim, na bočnim stranama ovih stela, u prvom planu, imamo i jahača, a u drugom planu lov na vepra (110b), dok na steli 111 imamo i prikaz Atisa, ali samo na jednoj bočnoj strani, dok na drugoj ne postoji nikakav prikaz. Kod ovog tipa stela, osim na gornjem dijelu stele 111a, ne susrećemo likovne i vegetabilne motive. Imamo samo rozetu u zabatu, te po jednu rozetu u lijevom i desnom uglu gornjeg dijela stele iznad zabata (110a).

Zanimljivu likovnu kompoziciju nalazimo na licu stele iz Osatice (112). U njenom gornjem dijelu imamo u četvrtastoj niši prikaz konjanika i sluge (calo), a između ove scene i natpisa prisutan je ukrasni friz s tri viseće girlande. Ispod njega je anepigrafsko natpisno polje, a ispod natpisa nalazi se polje ukrašeno geometrijskim elementom rombova i trokuta, dok bočne strane lica stele uokviruje dekorativni motiv užeta (112). Stela iz Jakira (113) ne pokazuje slične detalje likovnog i dekorativnog sadržaja osim četvrtaste niše s ostacima poprsja pokojnika, ispod kojeg je uokvireno natpisno polje s natpisom.

9.1. Kataloška obrada

110. SKELANI (Srebrenica)

Sepulkralni spomenik je nestao. Veličine: vis. 1,34 m, šir. 0,60 m, deb. 0,60 m. Kamen vapnenac.

Spomeniku je oštećen gornji desni ugao te desni i lijevi bridovi strana. Sepulkralni spomenik imao je obrađene prednju stranu i bočne strane.

[941] U ovom dijelu rada vidi bilješku 56.

[942] Tufi 1971, 124-125, Nr. 16 i 39.

Prednju stranu spomenika ili lice možemo podijeliti u dva dijela. Prvi dio bi sačinjavao arhitektonsku kompoziciju edikule sa svodom. Gornji dio predstavlja timpanon koji u sredini ima ukrasnu rozetu, a u prostorima iznad strana timpanona izrađena je likovna kompozicija dviju osoba. Pokojnica se najvjerojatnije predstavlja u poluležećem položaju na klini, s naslonjačem na desnoj strani. Desnu ruku drži položenu, a lijevom se oslonila na naslonjaču i razgovara s okrenutom glavom prema osobi na desnoj strani. Figura je polunaga. Na ležaju se zapažaju tri ukrasne nožice, obrađene u obliku kolutova. S desne strane je uz pokojnicu na sjedalu žena s prekriženim nogama, držeći se desnom rukom za naslonjač kline, a lijevu je pustila niz tijelo. Odjevena je u dugu haljinu. Druge detalje ne zapažamo na figurama. U drugom kvadratičnom polju imamo scenu daće. Ona se sastoji od stola sa tri noge, na kojemu se prikazuju darovi, vjerojatno kruh, a s desne i lijeve strane stola je po jedna osoba. Desna osoba desnom rukom stavlja nešto na stol ili se pridržava stola, dok lijeva drži desnu ruku u visini pojasa, a u lijevoj je neki predmet, koji drži uz tijelo. Lijeva je figura, čini se, odjevena u dugačku potpasanu haljinu, te bi predstavljala ženu, dok se kod osobe na desnoj strani ne zapažaju detalji koji bi pokazivali spol. Lijeva bočna strana spomenika dijeli se na dva dijela. Na gornjem dijelu, koji se odvaja jednom plohom, vidimo konjanika u galopu s lepršavom hlamidom. Konjanik drži konja za uzde. U donjem se dijelu, međutim, prikazuje, lovac koji drži koplje u ruci u momentu ubijanja vepra, koji se prikazuje podignut na zadnjim nogama.

Literatura: Patsch 1907, 451-452, Sl. 45 i 46; Isti 1909, 162-163, Fig. 83 i 84.
III st. n. e.

111. GREBEN (Višegrad)
Stela se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1629. Veličine: vis. 1,60 m, šir. 0,60 m, deb. 0,35 m. Kamen vapnenac.

Stela je sačuvana čitava. Možemo je podijeliti na gornji i donji dio. Gornji dio pokazuje tragove arhitekture slične timpanonu, a sa strana akrotere slične voluti. U tragovima timpanona primjećujemo dekoraciju sličnu rozetama. Ovom dijelu stele pripada velika pravokutna plitka niša s brojnim ikonografskim kompozicijama, koje su usko vezane za posmrtna vjerovanja, najvjerojatnije domaćeg stanovništva.

Likovna kompozicija mogla bi se podijeliti u tri zasebne skupine. Likovni detalji nisu dobro sačuvani, ali se u osnovi mogu identificirati, što je dovoljno da spomenik možemo svrstati u kategoriju spomenika grčko-tračkoga kulturnog kruga. Prva scena ima karakter "daće" blizak grčkom načinu prikazivanja. To je pokojnik na klini, ispred kojega se nalazi stol s darovima u sudovima. Pokojnik sjedi u poluležećem položaju, naslonjen na lijevu ruku, a desnom, čini se, pozdravlja poklonike koji mu dolaze, ili razgovara sa ženom koja sjedi pokraj kline. Na ženi se razabiru dugačka tunika i frizura bez marame ili kape. Lijevu ruku drži prema pokojniku, a desnu na koljenu. Osoba do nje stoji, ima dugačku haljinu, lijevom rukom dohvaća ženu koja sjedi, a desnom se podbočila o svoj desni bok. Izgleda da ima istu frizuru kao i žena koja sjedi, te vjerojatno predstavlja mlađu ženu. Opisana likovna kompozicija najvjerojatnije predstavlja troočlanu porodicu.

Druga scena niže činila bi jednu cjelinu s gore opisanom scenom. Ona prikazuje muškarca, ženu i dijete. Naprijed se nalazi žena s dugačkom tunikom i dugim rukavima. U lijevoj ruci kao da nešto, nosi, a desna se slabo raspoznaje. Osoba iza žene je muškarac, odjeven u kratku tuniku do koljena. U desnoj ruci, podignutoj u visini grudi, kao da drži neki predmet, a u lijevoj, podignutoj u visini vrata žene, ima neki dugački predmet, na krajevima ukrašen ornamentom u obliku jabučice, sličan ručici mača. Osoba iznad žene najvjerojatnije predstavlja djevojčicu koja ima kratku potpasanu haljinu, a nije isključeno da se zbog slabo sačuvanih slika radi i o dječaku u kratkoj tunici. Desnu ruku je spustila niz bok i vjerojatno u njoj nešto drži, a lijevu je digla u visinu ramena. Kod slijedeće scene imamo glavnu i centralnu figuru konjanika. Na njemu se vide kratka tunika i ogrtač. Lijevom rukom drži konja za uzde, a desnu je ispružio u laktu. Konj je prikazan u pokretu. Ispred konja i konjanika predstavlja se strijelac u momentu napinjanja luka. Odjeven je u kratku tuniku i ogrtač, koji mu se primjećuje otraga. Ispod opisanih likovnih kompozicija, u manjem pravokutnom prostoru, prikazuje se scena vezana za lov. Zapažamo da dva psa u pokretu hvataju, najvjerojatnije, jelena u sredini. Na bočnoj lijevoj strani imamo figuru s kratkom potpasanom tunikom, ukrašenom vertikalnim naborima. Figura se nalazi na malom pijedestalu. Lijevu ruku ima spuštenu, a u njoj drži nešto što bi se moglo nazvati i mačem koji je okrenut prema gore ili štapom koji ima hvataljku. Teško je identificirati predmet. Osoba još ima ogrtač oko vrata, zakopčan na desnom ramenu i prebačen preko leđa. Detalji lica i frizure ne zapažaju se tako dobro. Izgleda da je na glavi bila prikazana nešto bujnija kosa. Desna ruka je savinuta u laktu i priljubljena na prsima. Drugih detalja ne razabiremo na bočnoj figuri stele. Opisana fi-

gura sigurno ne predstavlja poznatu figuru Atisa, jer nema izrazitih njegovih atributa, kao što su: frigijska kapa, baklja i karakteristični položaj tijela. Možda, se radi o nekoj varijanti odjevenog Atisa bez kape, ali sa štapom, kakvih primjera imamo na području Bosne.

Literatura: Čremošnik 1970, 50-52, Tab. V.
III st. n. e.

112. OSATICA (Srebrenica)
Stela je nestala. Veličine: vis 1,23 m, šir. 0,64 m, deb. 0,16 m. Kamen vapnenac.

Stela je malo odlomljena na gornjem desnom rubu. Površinski je izlizana pod utjecajem vode. Sepulkralni spomenik očituje se u zanimljivoj kompoziciji. Temeljnu likovnu kompoziciju predstavlja gornja pravokutna plitka niša s likovima slabo izvedenog konjanika u reljefu i osobe iza njega. Majstor nije poznavao proporcije, što se vidi ako usporedimo glavu konjanika s njegovim tijelom. Ista karakteristika majstora odnosi se i na lik iza konjanika. Opisana likovna kompozicija ima sve elemente koji upućuju na trački utjecaj u pogledu sepulkralnih običaja i vjerovanja. Ispod imamo ukrasni friz s ornamentom girlandi, koje prave ukrasne polulukove. Anepigrafsko natpisno polje je profilirano. Od ornamentalnih motiva ističe se ukras u obliku umotavanja konopa oko nekog stupa; išao je rubom stele uokvirujući, čini se, sve njene strane. Drugi ornamentalni motiv zauzima prostor u obliku pravokutnika, ukrašavajući ga oblicima romboida i trokuta.

Literatura: Patsch 1907, 466, Sl. 93; Isti 1909, 180, Fig. 131.
II–III st. n. e.

113. JAKIR (Glamoč)
Sepulkralni spomenik se čuva u Glamoču. Veličine: vis. 1,08 m, šir. 0,59 m, deb. 0,64 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobnom spomeniku nedostaje jedan manji dio lijeve i gornje strane. Oštećeno je, zapravo, lijevo poprsje pokojnika.

Stelu možemo podijeliti na dva "osnovna dijela". Gornji dio je kvadratično plitko polje, flankirano jednostavnim okvirom, u kojemu se prikazuju vrlo slabo sačuvana dva poprsja, od kojih je nešto bolje sačuvana desna polufigura. Na ovoj figuri zapažamo maramu na glavi, koja je pokrivala kosu. Desnu ruku drži horizontalno savijenu u dijelu pojasa. Ne vide se drugi detalji. Na desnoj strani stele imamo profilirano polje i u njemu se predstavlja reljef genija koji drži desnu ruku visoko iznad ramena s nekim predmetom, a lijevu je, s okrenutom bakljom, spustio dolje. Spomenutu kompoziciju ukrašava biljna bordura, ornamentirana lišćem. Lijeva bočna strana spomenika je obijena. Otraga je uokvireno prazno polje s nepravilnom rupom. Drugi dio predstavlja natpisno profilirano polje s tragovima natpisa.

Natpis:[943]
Ae]L(io) PROCLO / BASS / HT / N /
.... Q(u)O ET AEL(i...) / AELIIIO /
..... TVS QUA(r)TVS / PARENTIBUS?]
P [ie]NTISSIMIS / [pos]UERUNT /

Literatura: Sergejevski 1928, 67-88, Sl. 8; Hoernes 1880, 206; CIL 3 9864.
II–III. st. n. e.

9.2. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Stele iz Osatice (112) i Jakira (113) imaju prikaze na prednjim stranama, a stele istog tipa iz Skelana (110a, b) i Grebena (111) i na bočnim stranama.

Na prednjim stranama stela tipa "H" nalazimo predstave u edikulama (110a, 111). U tim reljefima imamo različite prikazane scene (110a) vezane za pokojnike (111). Tu su na helenistički način prikazane daća (110a) i lov (111). Na prednjim stranama stela tipa "H" nalazimo i niše s prikazima pokojnika, u formi poprsja (113) ili na konju (112). Na bočnim stranama poznajemo prikaz Atisa (111) i scenu lova (110b). Izvan edikula, u timpanonu i izvan njega, nalazimo također rozetu (110a).

1. Likovni prikazi u edikulama

Portreti

O likovnim karakteristikama portreta pokojnika sa stele iz Jakira (113) zbog slabe sačuvanosti ne možemo ništa određena reći. U tom smislu, ne bi se, također, moglo ništa reći ni za pokojnike koji se prikazuju u poluležećem položaju (110a, 111) ili o portretu pokojnika na konju s kalom (112).

Grčko-helenistička daća

Grčko-helenističkim prikazima daća koje imamo na sepulkralnim spomenicima Podrinja bavio se D. Sergejevski, izučavajući tipologiju i ikonografski sadržaj.[944] Likovnom analizom ovih reljefa na sepulkralnim spomenicima Podrinja dolazi se do spoznaje da na njima imamo dvije varijante reljefa koji predstavlja-

[943] Čitanje je uzeto prema: Sergejevski 1928, 89, Sl. 8.
[944] Sergejevski 1954, 29 i d.

ju daću. Naime, D. Sergejevski uočava da na spomenicima Podrinja (110a, 111) susrećemo klasični, odnosno grčki prikaz daće.[945] Nju je sačinjavao pokojnik u poluležećem položaju na klini, žene u naslonjači pored kline i stol (tronožac) s darovima ispred ležaja (110a, 111), dok drugu varijantu daće imamo u predstavama poprsja pokojnika u nišama ili edikulama mjesto na klinama, a ispod ovih poprsja odvojeno se prikazuje stol sa darovima i likovnim predstavama sluga ili služavki (žena 105, 107). D. Sergejevski to potkrepljuje likovnim predstavama na steli iz Tegara (103) i Budimpešte.[946] Grčko-helenističku varijantu daće ne susrećemo samo na sepulkralnim spomenicima tipa cipusa s piramidalnim završetkom, već se može naći i na stelama (110a).[947]

U pogledu interpretiranja reljefa grčko-helenističkog prikazivanja pogrebnih gozbi, otišla je nešto dalje I. Čremošnik. Ona se ovim pitanjem bavila na području Jugoslavije, pa je obuhvatila i područje Podrinja. [948] Likovne prikaze daća dijeli, kao i D. Sergejevski, na dva tipa: na grčko-helenistički, i drugi, tzv. panonski.[949] Međutim, ona ide dalje, pa na sepulkralnim spomenicima Podrinja kombinaciju prikaza između I i II tipa naziva trećim tipom daće. U ovaj tip ulazi reljef sa stele cipusoidnog karaktera iz Skelana (110a), na kojoj vidimo odvojene prikaze pokojnika na klini u edikuli, a stola za darove u odvojenoj niši ispod pokojnika na klini.[950] Uz nekoliko likovnih elemenata, u kojima I. Čremošnik vidi keltski uticaj u Podrinju, i tip panonske daće je nastao pod uticajem Kelta u Podrinju i tamo gdje su oni živjeli.[951] Tako bi u reljefu grčko-helenističke daće na steli cipusoidnog karaktera iz Skelana (110) imali ilustrativni primjer kako je odvajanjem ovih prikaza nastao panonski tip daće koji je, uz grčko-helenistički, također bio poznat u Podrinju. Nastale likovne promjene na sepulkralnim spomenicima u Podrinju ukazuju da je panonski tip refleks panonskog areala na kojem u najvećem broju susrećemo ovu varijantu daće.[952]

Zanimljivo je spomenuti da, uz reljef grčko-helenističke daće na steli iz Skelana (110a), na steli iz Grebena imamo reljef grčko-helenističke daće i prikaz scene lova (111). Pokojniku na klini dolazi jedna žena, dok druga sjedi u naslonjači pokraj kline. To je upravo grčko-helenistički način predstavljanja pogrebne gozbe.[953] Međutim, ovaj grčko-helenistički običaj prikazivanja daće dopunjava se reljefom lova s konjanikom i njegovom pratnjom kojoj pripada i strijelac, kao i odvojenim prikazom lova na srnu ili jelena koju su opkolili dva psa (111). Sličan prikaz konjanika i lova na vepra poznajemo na bočnoj strani cipusoidne stele iz Skelana (110b). Ovu scenu nećemo odvajati od scene na prednjoj strani stele iz Grebena, jer u stvari tretiraju isti problem, odnosno likovnu predstavu koju nazivamo Tračkim konjanikom. Tako ćemo odvojeno obraditi samo reljef Atisa na bočnoj strani stele iz Grebena (111).

U vezi s ovim reljefima (110b, 111), N. Vulić slične pojave konjanika s daćama stavlja u krug predstava tračkog konjanika.[954] Međutim, ovu likovnu manifestaciju na cipusoidnim stelama ne možemo poistovijetiti s reljefima konjanika na vojničkim stelama (28), niti reljefe s predstavama konja i cala ili konja, cala i služavke na stelama s područja centralne Bosne (17, 19), jer se ovi likovni prikazi različito prikazuju od onih na stelama iz Skelana (110b) i Grebena (111), posebno što se uz konjanika prikazuje scena lova, koja upravo karakterizira kult Tračkog konjanika. Stoga, scene lova na ovim stelama očituju tračku kulturni krug i u kraju Podrinja, odnosno njegov jači uticaj, koji bi se čak mogao povezati s etničkim elementima s područja Tracije ili Makedonije, koje su se nalazile pod jačim uticajem grčko-helenističkog kulturnog kruga, o čemu svjedoči zajednički reljef scene pokojnika na klini i lova na vepra i jelena (110a, b, 111).[955] Pojava tračkog elementa u podrinjskom kraju može se odnositi samo na period rimske vlasti i u uskoj je vezi s privredom ovog kraja na području rudarskog distrikta Domavia.[956]

O tome šta je mogao reljef jahača simbolizirati na sepulkralnim spomenicima rimskog doba, potrebno je iznijeti mišljenje najboljeg poznavaoca tih likovnih prikaza, G. Kacarova. Tračanin koji je najviše volio rat, lov i konje, svoje glavne bogove je zamišljao kao konjanike i kad je svoje nadgrobne spomenike ukra-

[945] Sergejevski 1954, 29. Ovaj prikaz daće naziva se još grčko-helenistički.
[946] Sergejevski 1954, 29.
[947] Gabelmann 1972, 118, Abb. 34. Kod Gabelmanna u istom djelu v. 70 gdje raspravlja o daćama u Germaniji uopće. O tome vidi i kod D. Sergejevski u cit. djelu 29.
[948] Čremošnik 1959, 27 i d.
[949] Čremošnik 1959, 7 i d., te 210 i d.
[950] Čremošnik 1959, 221 i d.
[951] Čremošnik 1959, 222 i d.; Sergejevski 1954, 32.
[952] Sergejevski, 1954, 29 i d.; Čremošnik 1959, 24 i d. Ovaj autor u ovom dijelu rada upravo raspravlja o keltskom porijeklu daća u Panoniji, odnosno pod uticajem Skordiska u Podrinju.

[953] Čremošnik 1970, 51-52; Sergejevski 1950, 67 i d.; Usp. Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XXII, 404, XLIX, 688, L, 689, 690, 695, te Taf. LII.
[954] Vulić 1925, 87 i d.; Vulić 1948, 283 i d.; Sergejevski 1948, 174; Čremošnik 1959, 226.
[955] Vulić 1925, 87 i d.; Vulić 1948, 159, 350; Čremošnik 1970, 51-52.
[956] Patsch 1895, 584; Paškvalin 1961a, 205-209; Alfoldy 1965, 154-155.

šavao slikom herosa na konju, on je tim ispoljavao svoju nadu da će pokojnik kao blaženi jahač, prateći svog boga, uživati u besmrtnom i blaženom životu.[957] Ovaj istraživač razlikuje dvije kategorije reljefa s prikazom konjanika, odnosno Herosa. Tako, na primjer, kad konjanika u lovu ili samog susrećemo na votivnim spomenicima, onda taj prikaz predstavlja tračko božanstvo koje se obično naziva Tračkim konjanikom, a ako ga nalazimo na sepulkralnim spomenicima, onda on predstavlja heroiziranog pokojnika.[958] Međutim, ovdje ćemo ipak iznijeti neka zanimljiva mišljenja. Naime, neki istraživači u jahaču vide lokalnog boga, koji se nejednako javlja kod tračkih plemena u pojedinim oblastima.[959] Tako, prema D. Tudoru, kult Tračkog konjanika nastaje pod uticajem grčkih nadgrobnih spomenika.[960] N. Vulić smatra da slika Tračkog konjanika ima grčko porijeklo, te on u konjaniku vidi heroiziranog pokojnika, a ne tračko božanstvo s grčkim imenom i grčkim načinom prikazivanja.[961] D. Sergejevski dijeli mišljenje G. Kacarova,[962] a D. Tudor ovaj problem smatra još uvijek otvorenim.[963]

U svemu ovom čini se da ne smijemo ispustiti iz vida grčko-helenistički način prikazivanja grobne gozbe istovremeno s reljefom konjanika u lovu, te bi ove ili slične slike u Traciji u neposrednoj blizini Grčke i helenističkog svijeta, bez sumnje morale imati veliki uticaj na religiju susjednih tračkih i ostalih plemena. Prema tome, Tračkog konjanika na sepulkralnim spomenicima, pa i na votivnim, treba gledati u tom svjetlu.

Ako na reljefima u našim krajevima susrećemo pojavu jahača u lovu na vepra (110b) i sa psima na jelena (111), onda to prema nalazima s područja Makedonije, a posebno u Traciji, ipak govori o kultu Tračkog konjanika.[964] On se na području Tracije očituje pod različitim grčkim imenima, što ukazuje na veoma jaki uticaj s područja Grčke i na njegovu kultnu univerzalnost koju je posjedovao među Tračanima (Apolo, Asklepios, Ares i Heros).[965]

Potrebno je istaći da se i na području Makedonije,[966] kao i u kraju Podrinja, javlja tračka Heros uz reljef daće (110a, b, 111). Ne ulazeći dublje u problem Tračkog konjanika, ostaje otvoreno pitanje odakle pojava Tračkog konjanika na sepulkralnim spomenicima Podrinja. Ovaj kult susreće se i na području Moezije.[967] I. Čremošnik, na osnovi istih ili sličnih reljefa s područja Makedonije, pretpostavlja uticaj tih područja na krajeve Drine. Ona te kulturne odnose povezuje s keltskim strujanjima na relaciji Kelti u Makedoniji s Keltima u Podunavlju preko Podrinja.[968]

Međutim, na ovom području mogao je postojati i direktni uticaj Tracije bez posredstva Kelta. Naime, ako pojava Tračkog konjanika ne začuđuje na tlu Makedonije zbog blizine Tracije, pa i Grčke, kao i miješanja stanovništva, onda ne može iznenaditi ni na sepulkralnim spomenicima Podrinja, bilo prisustvom etničkog tračkog elementa ili posredstvom drugih kulturno-historijskih faktora.[969]

Pojava daće na stelama u obliku cipusa iz Skelana (110a, b) i Grebena (111), u odnosu na panonski tip daće i manifestaciju tipa daće na spomenicima Makedonije, očituje izvjesnu specifičnost. Naime, reljefi (110a, 111) pokazuju početak procesa odvajanja pojedinih slika u formirani panonski tip daće (103, 106), izbacujući grčko-helenističke i tračke kultne elemente, pa bi u tom tipu možda imali autohtonu tradiciju koja bi se vjerojatno vezala za lokalno vjerovanje.

Prema tome, na osnovi iznesene likovne kulturno-povijesne analize reljefa, može se pretpostaviti da se proces odvajanja grčko-helenističkih i tračkih elemenata pogrebnog kulta, odnosno ritusa, počeo dešavati upravo u ovim krajevima, odakle je prešao na područje Podunavlja, odnosno Panonije.

Neki istraživači su smatrali da je u ovim krajevima, pa i na širem području Bosne i Hercegovine, bilo autohtonih Tračana.[970] Međutim, u to je teško povjerovati, jer su u III st. n. e., kada datiraju naši spomenici, mogli egzistirati i Tračani, ali samo u vremenu rimske okupacije, kada dolaze kao rudari u rudarska okna Domavije, ili zbog drugih političko-socijalnih razloga što ih je nametao Rim.[971] Stoga je samo, u tom smislu, u ovim i u drugim našim krajevima, već od II st. n. e. mogao živjeti helenizirani tračka živalj iz antičke Tracije.[972]

[957] Ovaj tekst usp. kod Sergejevski 1948, 175-174.
[958] Sergejevski 1948, 174.
[959] Vidi kod Sergejevski 1948, 174.
[960] U istom radu kod Sergejevski 1948, 174.
[961] Vulić 1948, 87-88.
[962] Sergejevski 1948, 174.
[963] Sergejevski 1948, 174.
[964] Hofiller 1902, 208; Čremošnik 1970, 51-52; Sergejevski 1948, 175; Čremošnik 1959, 227.
[965] Hofiller 1902, 206-208, 192 i d.; Sergejevski 1948, 173.
[966] Čremošnik 1959, 216; Čremošnik 1970, 51 i d.
[967] Dimitrov 1942, 85 i d.
[968] Čremošnik 1959, 228 i d.
[969] Usp. Čremošnik 1959, 227 i d.
[970] Patsch 1906, 463; Sergejevski 1948, 174; Zaninović 1966, 62.
[971] Pašalić 1960, 96, 97; Patsch 1896, 238-239; Isti 1924, 231; Paškvalin 1961a, 203-209.
[972] Sergejevski 1948, 174. Prema tome je u suprotnosti s Patschovim mišljenjem o tračkom stanovništvu kao prethodniku ilirskog stanovništva. O tome pobliže vidi Zaninović 1966, 62; Bojanovski 1982, 89-117. U ovom radu se spominju i doseljenici koji su radili u rudarstvu i metalurgiji u rudnicima ovih krajeva.

2. Likovni prikazi u zabatu
Rozeta je jedan od najraširenijih motiva koji se susreće u zabatima stela, u prvom redu arhitektonske kompozicije (6, 12, 15, 20, 21 itd.). U nekim slučajevima, naročito na stelama i drugim sepulkralnim spomenicima s područja Japoda, osim dekorativnog karaktera, motiv rozete ima i određenu simboliku, koja se odnosi na vjerovanje u zagrobni život.[973]

3. Likovni prikazi izvan zabata
Likovni motivi koji se nalaze izvan zabata (delfini, hipokampi i dr.) najvjerojatnije dopunjuju akroterijalnu prazninu, pa na neki način imaju i akroterijalno značenje. U tom smislu trebalo bi također gledati predstave rozeta izvan zabata u gornjem dijelu stele iz Skelana (110a).

4. Likovni prikazi na bočnim stranama
O reljefu Tračkog konjanika i lova na bočnoj strani stele cipusoidnog karaktera iz Skelana (110a, b) već smo govorili prilikom obrade slične slike na prednjoj strani stele iz Grebena (111). Međutim, u ovu likovnu problematiku nije se mogao uklopiti prikaz Atisa na bočnoj strani stele u obliku cipusa iz Grebena, zbog čega smo sliku Atisa odvojili od ovih prikaza. Da li se može ovaj prikaz gledati sa stanovišta sinkretizma u Podrinju, o tome je teško govoriti.

O ikonografiji i kultnim specifikacijama Atisa bilo je govora prilikom obrade cipusa na kojima se ovi prikazi najčešće predstavljaju na bočnim stranama (C. 16a, b, c).[974] Pojava Atisa, kao predstavnika kulta Kibele, na ovom sepulkralnom spomeniku, upućuje ne samo na vjeru pokojnika u zagrobni život, nego bi govorila da je pokojnik bio član Kibeline kultne zajednice na području Podrinja.[975] Teško je odrediti centre tog kulta, ali se može pretpostaviti da ih je bilo više. Jedan od njih je vjerojatno municipij Skelani (*Municipium Malvesiativm*)[976] Rogatica.[977]

5. Friz
S obzirom na činjenicu da je friz u donjem dijelu stele iz Grebena (111) s reljefnim prikazom lova pasa na jelena ili srnu neodvojivi dio kompleksne slike u gornjem dijelu stele, nećemo govoriti o tračkom konjaniku, jer je već bilo govora o toj ikonografskoj pojavi.

9.3. Onomastika

Na stelama cipusoidnog tipa, osim na natpisu stele iz Jakira (113), ne susrećemo imena pokojnika ili dedikanata. Na slabo sačuvanom natpisu imamo jedino pouzdan kognomen Proculu. Ovaj kognomen je svuda raširen, posebno u Italiji i u zapadnim provincijama, a u Dalmaciji se može naći među domaćim stanovništvom.[978]

S obzirom na činjenicu da se na ovom tipu nadgrobnog spomenika javljaju slike helenističke daće i tračkog konjanika u Podrinju u rimsko doba, ukazuje da je bilo vjerojatno doseljenika iz Tracije i drugih heleniziranih krajeva.[979]

9.4. Geneza

Stele tipa "H", kao i stele drugih tipova, imaju genezu i svoj razvoj. Tako stela iz Skelana (110), pravokutne forme, posjeduje likovni prikaz edikule s presvođenom nišom, unutar koje se prikazuje helenistička daća. Ova stela bez polustupova i pilastara prema našoj klasifikaciji pripadala bi stelama tipa "B", odnosno njegovoj varijanti (41, 42, 43 itd.) i tipu "C" (66, 67, 68 itd.). To govori da je njezina geneza grčko-helenistička, kao i ostalih stela.[980] Rudimentarne ostatke od grčko-helenističke stele vidimo samo još u ostacima četvrtastih niša s poprsjima pokojnika (112, 113). Do ovoga je dovelo postepeno reduciranje arhitektonskih elemenata, počevši od mijenjanja oblika stela, pa sve do reduciranja likovnog sadržaja. Za ovaj proces kojeg karakterizira reduciranje pročelja hrama može se tvrditi da je počeo već na tlu Italije u republikansko doba, jer se u tim krajevima mogu naći upravo slične stele.[981]

Tako se nastavio prelaskom ovih stela i na područja rimskih provincija, pa i u našim krajevima.

Rudimentarne ostatke arhitektonskog tipa stela "H" uočavamo i na steli iz Grebena (111), jer na prostoru gdje je bio zabat, čini se, imamo nešto što bi nas podsjećalo na prednju stranu kultnog žrtvenika, a to su dva pulvina koja su međusobno povezana s dvije spirale (A. 1). Ovaj ornamentalni detalj, koliko nas podsjeća na arhitektonske ostatke stela, odnosno zabata, toliko nas još više uvjerava da stele tipa "K" nastaju i pod uticajem grobnog žrtvenika, odnosno cipu-

[973] O tome v. Čremošnik 1957, 222 i d.; Gabričević 1956, 291-298; Sergejevski 1965a, 12.
[974] Vidi kod cipusa o prikazima Atisa.
[975] Suić 1965, 104, te 109, 117.
[976] Bojanovski 1968, 241-258.
[977] Bojanovski 1967, 143-164.
[978] Alföldy 1969, 274.
[979] Vidi bilješku 29.
[980] Tufi 1971, 115 i u vezi s tim v. kod ovog autora i literaturu koja se odnosi na ovo pitanje.
[981] Mansuelli 1956, 369, Fig. 1. Stela koja ima obrađene bočne strane 379, Fig. 59; Susini 1960, Tav. IX, Nr. 40 ili Tav. XIII, Nr. 7, 17 (obrada bočna kao kod cipusa).

sa.[982] To govori da u genezi stela tipa "H" treba gledati podjednako uticaj helenističke stele (110a) i grobnog žrtvenika (ara), jer su im lateralne strane široke poput strana cipusa i na njima nalazimo likovne predstave (110b, 111) kao na bočnim stranama cipusa (C. 28, 29, 30, 31 itd). O tome svjedoči i činjenica da se ovaj tip stela razvio upravo tamo gdje ga najviše nalazimo, a to je istočna Bosna (5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 itd.) i područje Delmata (27, 28, 34a, b, c, 35a, b, c, 36). Prema tome, tip stela "H" nastaje sažimanjem kategorije sepulkralnih spomenika stela i cipusa.

9.5. Kronologija

Stela iz Jakira (113) s tipološkim karakteristikama cipusa, sačuvala je u fragmentarnom natpisu u onomastici pokojnika gentilno ime Aelius. Ovaj povijesno-epigrafski gentilicij cara Hadrijana upućuje da stela iz Jakira ne bi mogla biti starija od vladavine cara Hadrijana (117–138). [983]

Stoga ovaj povijesno-epigrafski elemenat, koji služi za datiranje spomenika uopće, upućuje da tip stela "H", odnosno njegova pojava u našim krajevima, posebno u Podrinju, ne može biti starija od II st. n. e., a mlađa od kraja III st. n. e. To bi, dalje, ukazivalo da je kronološki morao ići paralelno s kategorijom sepulkralnih spomenika, cipusom.[984]

9.6. Rasprostranjenost

Za tip stela "H", kojeg karakterizira forma cipusa, može se konstatirati da je prema teritorijalnoj rasprostranjenosti zapaženiji u krajevima Podrinja, nego u drugim oblastima Bosne i Hercegovine u rimsko doba.[985] Tako ga, osim u krajevima istočne Bosne (110, 111, 112), susrećemo u regionu jugozapadne Bosne (113).

Nalazišta stela tipa "H" u Podrinju su Skelani (110), Greben (111) i Osatica (112), a u jugozapadnom dijelu Bosne Jakir (113). Stele tipa "H" imaju oblik i likovne predstave na lateralnim stranama, što je svojstveno samo grobnom žrtveniku, odnosno cipusu. Na stelama Italije također susrećemo obrađene bočne strane.[986] Pokoji primjer nalazimo i u susjednim provincijama.[987] Ipak treba reći da je tip stela "H" malobrojan u odnosu na ostale tipove stela u krajevima Bosne i Hercegovine. Iznesena rasprostranjenost stela tipa "H" (K. XI) ukazuje na ono što smo već kod geneze ovog tipa stela konstatirali, a to je da se nalazi pod većim uticajem stela i cipusa, u Podrinju više pod obostranim uticajem, a u kraju Delmata više pod uticajem cipusa, budući da u ovom kraju nije dominantna stela.

10. Zaključna razmatranja

Prema dosadašnjem izlaganju, može se zaključiti da stele na teritoriji Bosne i Hercegovine u doba rimske vlasti predstavljaju najbrojniju skupinu sepulkralnih spomenika pa, prema tome, i jednu od najznačajnijih kategorija kulturno-povijesnih spomenika rimskog doba (1-113).

10.1. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

1. Likovni prikazi u edikulama

Prikazi pokojnika

Likovni prikazi koje sepulkralna provincijalna rimska umjetnost prikazuje vrlo često, na stelama su to portreti pokojnika. Ova umjetnost ih prikazuje gotovo podjednako u edikulama (1, 2, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 32, 33, 39, 56, 59, 60, 61, 62, 73, 74) i nišama stela (53, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 104, 105 i 106), a manje u medaljonima (97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106). Najčešće su to predstave bračnih parova (2, 13, 15, 18, 17, 25, 26, 27, 33, 40, 59, 64, 65, 68, 74, 91, 92, 93, 94, 97, 99, 102, 113), porodica (106, 105, 104, 103, 98, 95, 90, 81, 80, 79, 78, 77, 76, 75, 62, 61, 60, 32, 19) i pojedinaca (1, 3, 12, 14, 58, 63, 89). Provincijalna rimska umjetnost prikazuje ih još kao konjanike (28), na klinama u poluležećem položaju (34, 110, 111) ili u punoj figuri (3) u edikuli i u niši (89, 92).

Potrebno je primjetiti da na stelama s područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba posjedujemo dva portreta pokojnika: na steli iz Hardomilja portret veterana G. Licinija (1), a na steli iz Humca (12) fragmentarni portret djevojčice. Ovi portreti, posebno G. Licinija, prema likovnim i stilskim karakteristikama pripadaju realističkoj rimskoj umjetnosti julijsko-klaudijevske epohe.[988] Oba imaju sve karakteristike realističkog portreta republikanskog doba čiji su korijeni, uz helenističko gledanje na portret, u etrurskom realističkom portretu, o čemu svjedoče portreti razdoblja od Augusta do Hadrijana.[989] Naime, ove portrete ne

[982] Usp. Altmann 1906, 38, Fig. 22, 23.

[983] Vidi kod Rendić-Miočević 1948, 44 i 47.

[984] Čini se da gentilno ime Aelius ukazuje upravo na to doba. Vidi kronologiju cipusa.

[985] Usp. likovne prikaze na bočnim stranama naših cipusa, i kod Altmann 1909, grobne žrtvenike (Grabaltare).

[986] Mansuelli 1956, 379, Fig. 5; Susin 1960, Tav. XIII.

[987] Abramić 1925, 137, Nr. 97; Hoffiller / Saria 1938, 176, Nr. 389.

[988] Schober, 1923, 227; Prijatelj 1952, 137 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 150 i d.

[989] Prijatelj 1952, 138; Rinaldi-Tufi 1971, 152 i d., 142.

karakterizira stilizacija ili shematizacija, nego duguljast ili više trokutast oblik glave, na licu su naglašene jagodice i donje čeljusti, a kosa je niska s mekano modeliranim i blago kovrčastim uvojcima, čiji pramenovi pokrivaju čelo. Lice je glatko i na njemu se vide fino izrađeni detalji bademastih očiju, očni kapci i arkade. Karakteristika portreta ove epohe, reklo bi se, jeste klempavost ušiju.

Ipak, treba reći, zajednička likovna i stilska karakteristika svih portreta ove epohe jeste kosa, koja u pramenovima pokriva čelo (1, 12).[990]

Prema portretu G. Licinija, veterana, ne može se govoriti o stilu vojničkog portreta, jer su ove likovne i stilske karakteristike zajedničke portretima građana. Tako bi ovaj likovni izraz i stil predstavljao, u stvari, umjetnost portreta toga vremena, koji je od Augusta do Trajana postao običan.[991]

Portret republikanskog doba, koji je u periodu julijsko-klaudijske epohe prenesen u provincije Rimskog Carstva, može se konstatirati, bez većih promjena nastavlja put, ali u epohi od Trajana do Hadrijana dolazi do promjene njegovih likovnih karakteristika. Naime, tada jednostavni realizam Trajanovog doba, s već dobro poznatim karakterističnim pramenovima kose koji pokrivaju čelo, zamjenjuju jače izražene pojedinosti lica, a kosa postaje kovrčastija.[992]

Portreti II st. n. e. koji su do nas stigli preko stela ne samo da su malobrojni nego su i veoma slabo sačuvani, te se slabo mogu pratiti njihove karakteristike (15, 58). Ipak su, izgleda, Trajanovoj epohi najbliža dva portreta na steli iz Sasa (15), sa blagim pramenovima kose koji pokrivaju čelo, a također lice, koje očituje realističnost. Ovim portretima je veoma blizak portret pokojnika na steli iz Obra (58), a da je bolje sačuvan, ne bi bio daleko ni portret pokojnika na steli iz Bihaća (68).

Na osnovi općepoznatih stilskih i likovnih karakteristika portreta iz prvih decenija II st. n. e., čini se, nije uvijek moguće bez historijsko-epigrafskih potvrda ustanoviti njihovo kulturno razdoblje. Ovo se posebno odnosi na portrete pokojnika u rimskim provincijama u kojima vlada kao pravilo likovna retardacija, kao što je slučaj s frizurama žena.[993]

Ovo se odnosi i na portrete na stelama iz III st. n. e., koje, bez obzira na slabu sačuvanost ili provincijsku obradu reljefa, u suštini pokazuju realističke karakteristike rimskog portreta. Međutim, mada se na portretima s kraja II i početka III st. n. e. još uvijek osjeća dah realističkog načina prikazivanja rimskog portreta, već tada dolazi do promjena u izradi reljefa i koncepciji rimskog portreta.[994]

Počeci ove likovne promjene u izradi portreta na stelama s područja Bosne i Hercegovine mogu se primijetiti na nekoliko stela s područja Konjica (25, 26, 27). No, ove promjene u umjetničkoj koncepciji portreta zahvataju u III i IV st. n. e. teritorij centralne Bosne, a umjetničku puninu i procvat doživljavaju u Krescentinusovoj steli iz Zenice (19).

Najilustrativniji primjer ovih promjena je portret bračnog para na steli iz Ostrošca (26), na kome se očituju počeci izrade plitkog reljefa i glava s punim licem, što nagovještava okruglu formu: bademaste oči s kapcima bez označenih zjenica i blage arkade, uši koje nisu priljubljene uz glavu, a nosovi i usta su izrađeni u skladu s punim obrazima i okruglom glavom. Ove nove likovne karakteristike portreta na steli iz Ostrošca (26), o kojima govori D. Sergejevski,[995] a koje su krajem II i početkom III st. n. e. počele potiskivati realistički rimski portret, ukazuju i na put kojim je novi umjetnički pravac[996] stigao do područja Konjica, pa onda dalje u centralnu Bosnu i antičku Zenicu.

Međutim, ovaj novi umjetnički pravac u izradi portreta pokojnika svoj puni umjetnički izraz dostiže u portretima pokojnika Krescentinusove stele iz Zenice (19), dok svi drugi portreti od kraja II (26) do kraja III st. n. e. (14, 17 itd.) predstavljaju širenje, odnosno prihvatanje ovog umjetničkog pravca.

Naime, novi umjetnički pravac, koji se najočitije manifestirao na Krescentinusovog steli iz Zenice (19), karakteriziraju likovne i druge stilske karakteristike reljefa, odnosno portreta: primitivna izrada, pljosnatost, figure smještene u jednom redu s očiglednom simetrijom i ukočenošću. Glave i lice portreta karakterizira također trokutast oblik, dok su oči bademaste forme s označenom zjenicom i oštro urezanim kapcima, a nos izgleda kao prilijepljen. Usta se prikazuju kao tanke crte savijene na krajevima, a ruke primitivne i grube (19).

Tako na Krescentinusovoj steli iz Zenice nije ostalo ništa od one plastičnosti i realističnosti rimskog portreta. Stoga treba zaključiti da se s ovim novim umjetničkim valom u umjetnosti portreta u provincijalnoj rimskoj umjetnosti gubi individualizam i

[990] Rinaldi Tufi 1971, 150; Schober, 1923, 227 i d.

[991] Portret predstavlja veterana – rimskog građanina, a ne rimskog vojnika u uniformi. Zbog toga nosi sve karakteristike portreta tog vremena.

[992] Schober 1923, 229; Rinaldi Tufi 1971, 154 i d.

[993] Rendić-Miočević 1967a, 351; Braemer 1959, 125; Jurkić 1973, 373.

[994] Sergejevski 1965, 127; Prijatelj 1952, 145.

[995] Sergejevski 1965, 127 i d.

[996] Sergejevski 1965, 132 i d.

realističke crte portreta iz I i II st. n. e., koje sukcesivno zamjenjuje portret s kraja III i početka IV st. n. e., doba tetrarhije, u kojem se želi pokazati unutarnje stanje pokojnika.[997] Ovu umjetnost zapažamo također u portretu Valerina na steli iz Solina.[998]

Domovina ovog novog pravca u umjetnosti portreta s kraja III i početka IV st. n. e. jeste Palmira u Siriji, odakle se preko istočne obale Jadrana (Narona) proširio u unutrašnjost provincije Dalmacije, a također u krajeve Makedonije, u Kavadar i Veles.[999] Nosioci toga likovnog izraza bili su Orijentalci.[1000]

Stele u centralnoj Bosni, a posebno Krescentinusovu iz Zenice (19) pod novim umjetničkim uticajem mogao je izraditi domaći majstor klesar kojih je bilo u antičkoj Zenici. To se moglo dogoditi bez obzira na poznavanje tehnike duboreza, koja je najvjerojatnije bila poznata majstorima orijentalnog porijekla, čiji su nam indirektni tragovi ostali na maloj Aureliji Prokuli iz Zenice,[1001] koja je pripadala kultu Izide. Stoga ne bi mogla biti pouzdana pretpostavka D. Sergejevskog da su stelu iz Zenice (19) izradili domaći majstori klesari koji su poznavali tradicionalnu tehniku duboreza. Ovo pitanje treba da sačeka pouzdaniji odgovor.

Potrebno je, između ostalog, konstatirati da su ovaj umjetnički pravac, kojemu je cilj izraziti nutarnje ljudsko raspoloženje, prenijeli najvjerojatnije prvi kršćani u našim krajevima, čija je ideologija još tada bila zabranjena.[1002]

Portreti pokojnika u medaljonu

Potrebno je konstatirati da se, s obzirom na slabo sačuvane portrete pokojnika u vijencu, ne može pouzdano govoriti o umjetnosti portreta II i III st. n. e. u medaljonima stela (97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106). Međutim, s obzirom na njihovu vremensku pojavu, oni, kao i svi drugi portreti u edikulama i nišama iz tog vremena, predstavljaju individualne i realističke crte rimskog portreta.[1003] Stele s portretom u medaljonu, koji se od vojničkih ordena u formi vijenca prenosi na stele civila, predstavljaju u Bosni, posebno istočnoj, kulturni uticaj Norika i Panonije,[1004] koji je u drugim krajevima slabiji (97, 98, 109).

Pokojnici s punim figurama

Na stelama uz poprsja nalazimo i prikaze pokojnika s punim figurama u stojećem položaju, za koje treba konstatirati da predstavljaju veoma rijetku likovnu pojavu u sepulkralnoj umjetnosti u našim krajevima (3, 89, 92). U dva slučaja nalazimo mlade osobe (3, 69), a samo u jednom par, vjerojatno bračni (92).

Potrebno je konstatirati da se likovna predstava pune figure u stajaćem položaju na našim stelama (3, 69, 92) zadržala u II i III st. n. e.,[1005] a također na stelama s područja Norika i Panonije.[1006] To govori o istovremenoj, zajedničkoj i općoj likovnoj manifestaciji na širem području Rimskog Carstva za flavijevskog vremena, a i kasnije, koja je potiskivala likovnu predstavu čitave figure, polufigure, odnosno portret ili bistu.[1007]

Pokojnici u poluležećem položaju na klinama

Osim navedenih prikaza pokojnika u edikulama stela, u naiskosima naših stela nalazimo i poluležeće figure pokojnika na klinama (34, 110a, 111). Ova likovna kompozicija i predstava ukazuje na helenistički način prikazivanja posmrtne gozbe, odnosno na helenistički tip daće.[1008]

Na području Podrinja i centralne Bosne iz rimskog doba, uz helenistički, imamo i panonski prikaz daće, koji nastaje redukcijom likovnih elemenata.[1009] Međutim, uzore prikaza helenističke daće u edikuli stele iz Bosanske Crvice (34), Skelana (110a) i Grebena (111), kao i s područja Rajne iz perioda flavijevaca,[1010] ne treba tražiti u etrurskoj sepulkralnoj umjetnosti, nego ih treba kulturno vezati s helenističkim elementom u ovom kraju, posebno u rudarskom distriktu Domavije.[1011]

Konjanici

Među stelama s područja Bosne i Hercegovine imamo dva primjera gdje se konjanik može identificirati s po-

[997] Sergejevski 1965, 132 i d.
[998] Rendić-Miočević 1957, 156 i d.
[999] Sergejevski 1965, 135 i d.
[1000] Sergejevski 1965, 135.
[1001] Cambi 1965, 96 i d.
[1002] Sergejevski 1965, 135.
[1003] Vidi literaturu u prethodnim bilješkama od 1 do 15 u kojima se iznosi problematika portreta, odnosno portretske rimske umjetnosti.
[1004] O noričko-panonskom uticaju u vezi s likovnim prikazima pokojnika u medaljonu na stelama u našim krajevima govori Sergejevski 1934, 28.
[1005] Vidi kod Schober 1923, 223 i d. Slično je i u našim krajevima u rimsko doba.
[1006] Schober 1923, 223 i d.
[1007] O tome još jednom vidi kod Schober 1923, 223 i d.
[1008] Sergejevski 1934, 29; Čremošnik 1959, 211 i d.; Gabelmann 1972, 70 i d.
[1009] Sergejevski 1934, 29; Čremošnik 1959, 220 i d.
[1010] Gabelmann 1972, 70.
[1011] Patsch 1914, 186, Sl. 70; Paškvalin 1961, 203 i d., Sl. 1.

kojnikom (28, 112), a dva gdje je personifikacija lovca – jahača (110b, 111), što se odnosi na trački kult.[1012]

Potrebno je reći da vojnička stela, čiji je fragment s konjanikom sačuvan (28), po svemu sudeći pripada III konjičkog alpinskoj kohorti (coh. III. Alpina equitata), koja je krajem I st. n. e., u periodu flavijevaca, zamijenila prethodne jedinice u ljubuškom kraju.[1013]

Međutim, konjanik s kalom (calo) na steli iz Osatice (112), može se sa sigurnošću konstatirati, ne predstavlja vojničku stelu niti konjanik pripada konjičkoj jedinici, a prema likovnog kompoziciji treba zaključiti da ta stela potvđuje kulturnu vezu Podrinja s područjem Panonije, pa možda i Tracije.[1014]

Na kraju razmatranja treba naglasiti da portreti pokojnika u medaljonima (97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106), pokojnika u stajaćem položaju, pune figure (3, 89, 92) i u poluležećem položaju na klini (34, 110a, 111), te portreti konjanika (28, 112) pripadaju individualnom i realističkom portretu II i III st. n. e. koji, posebno na stelama, rimska umjetnost je gajila i u provincijama.[1015]

2. Ostale predstave u edikulama

Orao sa raširenim krilima

Zanimljivo je konstatirati da u edikulama, uz portrete pokojnika, susrećemo i druge likovne prikaze koji, prema mjestu i prostoru kako se predstavljaju, upućuju više na religijsku simboliku nego na dekoraciju. Na ulomku stele iz Blagaja (60) prikazan je orao s raširenim krilima koji pokriva svod polukružne edikule. Veoma omiljen motiv, koji nosi transcendentalnu simboliku pratioca duše pokojnika.[1016] Čest je i na stelama vojnika, ali i na drugim mjestima na stelama (10) iz I st. n. e. Pojava orla na ulomku stele iz Blagaja (60) mogla bi se kulturno vezati za orijentalni uticaj, i to u vezi s navedenom kultnom simbolikom.[1017]

Motiv lunule

Druga reljefna predstava na svodu edikule u sličnom položaju kao i orao s raširenim krilima, prije je lunula – polumjesec nego girlanda, koja je čest motiv na sepulkralnim spomenicima kategorije sarkofaga.[1018] I ovaj likovni motiv pripada simbolima religijskog ill kultnog karaktera. Njegova likovna manifestacija na spomenutom mjestu unutar edikule, a otkrivena je i na ulomku stele iz Skelana (61) iz podrinjskog kraja, ukazuje na uticaj Kelta u ovim krajevima u III st. n. e.[1019]

Ratni znak (signia)

Osim reljefnih prikaza koji upućuju na religijsku ili kultnu simboliku, unutar edikula mogu se naći i ratni znakovi, koji ukazuju na položaj pokojnika u vojnoj jedinici. To je znak centurije kojoj je u ratu pripadao pokojnik Dassius Bastarnus Signifer con. I bel., a koji nam je ostao zabilježen na steli iz Hardomilja (29).[1020]

Natpisi

Potrebno je istaknuti da na stelama tipa A s prikazom vojnika, iz druge polovice I st. n. e. (4, 5, 6, 7, 8, 10, 21), te na stelama tipa "B" VI (29) iz početka II st. n. e., susrećemo natpise koji zamjenjuju portrete vojnika. Ovu pojavu nalazimo i na civilnim stelama, što ukazuje da je ovu formu stela prihvatilo i civilno stanovništvo (20, 30, 31).[1021]

Krilata figura

Na osnovi kulturno-povijesne analize nije bilo moguće pouzdano utvrditi šta predstavlja fragmentarno sačuvana krilata figura na ulomku stele iz Gučje Gore (40). Analiza likovnih elemenata ukazala je da se može raditi o krilatoj Meduzi ili, pak, o teatralnoj maski, te bi, prema likovnog konstelaciji, ta krilata figura ulazila u kultni krug boga Dionisa.[1022]

3. Likovni prikazi van edikula

Motiv grobnih vrata (porta inferiorium)

Veoma zanimljivu kulturno-povijesnu sliku pružaju vrata na nekoliko naših stela (7, 8, 10, 11) s područja naronitanskog distrikta iz početka I st. n. e. Ona dopuštaju da se sa sigurnošću govori o onovremenom helenističkom uticaju koji dolazi preko koloniziranih veterana (7, 8, 10, 11) iz provincije Frigije (grada Pessinut) u Maloj Aziji (K. I).[1023] Oni su bili najbrojniji

[1012] Sergejevski 1934, 32; Sergejevski 1948, 172 i d., Tab. III, Sl. 1; Gabričević 1954, 41 i d.; Čremošnik, 1959, 225 i d.

[1013] Zaninović 1967, 67. Ovdje se spominje i ostala literatura u vezi s ovom kohortom.

[1014] Schober 1923, 169 i d., te 224. Vidi još prethodnu bilješku 25.

[1015] Vidi prethodne bilješke u kojima se iznosi literatura o ovim pitanjima rimske realističke umjetnosti.

[1016] Rinaldi Tufi 1971, 134 i d.

[1017] Rinaldi Tufi 1971, 134 i d.

[1018] Sergejevski 1948, Tab. II, Sl. 2; Gabelmann 1973, Taf. 8, Abb. 1, 19, Abb. 4, 21, Abb. 2; Himmelmann 1970, Taf. 1, 1, Taf. 3, 3a, 3b itd.

[1019] Čremošnik 1957, 217 i d., te 221 i d.; Čremošnik 1957a, 152 i d.

[1020] Vidi kataloški broj 29. A. v. Domaszewski 1885, 34, 51 i d.

[1021] Schober 1923, 221 i d.

[1022] Jurkić-Girardi 1970, 29 i d., krilate Meduze, Tab. II, Sl. 1, 2; Antički teatar 1979, v. Maska, 27 i d.

[1023] Schober 1923, 218; Betz 1938, 6 i d.

u legiji VII sa sjedištem u Gardunu (Tilurium),[1024] a manje ih je bilo u legiji XI sa sjedištem u Burnumu (kod Kistanja). Zato ove stele često nazivamo i maloazijskim tipom stela (K. I, II).

Uz kulturno-historijsku problematiku koju nameću stele tipa "A" s porta inferioris, javlja se i pitanje kultne simbolike ovih vrata na tim stelama, koja imaju vjerojatno i dekorativno značenje. Stoga bi u vezi s tim trebalo zaključiti da kulturno-historijska analiza ovih vrata na stelama (7, 8, 10, 11) s područja Narone (7, 8, 10) i Rogatice (11) upućuje na kult Kybele (Magna Matris) među veteranima koji su ga iz Frigije u naše krajeve prenijeli već početkom I st. n. e.[1025]

Također je potrebno konstatirati da je ovaj tip porta inferiore u krajevima Dalmacije potisnuo poznati grčki tip vrata koji poznajemo sa stela kolonije Isse iz II st. stare ere.[1026] Ovu tradiciju nalazimo na stelama veterana iz II i III st. n. e. (35, 45).

4. Dekorativni elementi

Dekorativnim elementima smatramo one ukrasne motive koji edikulu ukrašavaju izvana, a česti su na stelama tipa "C" jer ne posjeduju zabate.

Motiv astragala

Ovaj motiv koji u vidu vijenca ukrašava zasvođenu edikulu varijante B stela tipa "A" iz Ribnika (14) ukazuju na sepulkralnu helenističku tradiciju ukrašavanja s kraja III i početka IV st. n. e. u unutrašnjim krajevima provincije Dalmacije.[1027]

Rozete

Ovaj dekorativni motiv dosta često se susreće u središtima zabata (6, 12, 15, 20, 21, 25, 43, 44, 46, 49 itd.), ali i na drugim mjestima na steli. To su obično gornji dijelovi stela na prostorima akroterija (58, 65, 66, 69) a nalazimo ih na stelama sa područja Bosanskog Petrovca (70, 71, 72).

Kao o religijskom simbolu, ne bi se moglo govoriti s velikom sigurnošću o rozeti na drugim stelama, osim na stelama s područja Bosanskog Petrovca (70, 71, 72), na kojima se one, načinom prikazivanja u gornjim dijelovima, ističu kao prikazi ili simboli religijskog značenja.[1028]

Polupalmete

Za motiv polupalmete na steli iz Skelana (61) treba reći da je dekorativnog karaktera i da prema mjestu na kome se prikazuje predstavlja arhitektonski elemenat akroterija.

Biljni motiv

Teško je identificirati biljni motiv na ulomku stele iz Blagaja (60), ali je najbliži akantusovu motivu. Predstavlja ukrasne arhitektonske akroterije.

Lezbijski himation

Ovaj dekorativni motiv u našim krajevima nađen je u Bosanskom Novom (T. 10) i Blagaju (60), a upotrijebljen je kao ukrasni okvir kod natpisa (T. 10) ili kao u našem primjeru (60). Ornamenat je helenističkog porijekla, te se može dovesti u vezu s orijentalnim elementom u rudarskom distriktu Japre, Blagaja i Ljubije s kraja II i početka III st. n. e.[1029]

Ptice

Grupi likovnih i dekorativnih prikaza izvan edikule pripada, također, i predstava ptica, koja nije rijetka na sepulkralnim spomenicima.[1030] Potrebno je konstatirati da se na ulomku stele iz Tegara (69) prikazuje između svodova, što bi ukazivalo na njezinu kultnu simboliku, a manje na dekorativno značenje. Ptice obično simboliziraju ljudsku dušu, što je slučaj i u kršćanstvu kao religiji nastaloj na Orijentu.[1031]

Delfini

Ovoj skupini likovnih prikaza i dekorativnih elemenata pripada, isto tako, predstava delfina na fragmentu stele iz Tegara (69), a nalazi se na prostoru akroterija, gdje se delfini najčešće i prikazuju (26, 27, 41, 42, 43, 44, 45 itd.). Teško je njegov akroterijalni položaj vezati za simbolično religijsko ili kultno značenje. Istina je da se delfini mogu nalaziti među atributima Dionisijevog kulta, ali u našem slučaju ne bismo mogli to tvrditi, jer

[1024] Betz 1938, 6 i d.; Rendić-Miočević 1960, 118.
[1025] Schober 1923, 218; Kojić 1965, 225 i d.
[1026] Nikolanci 1969, 33, 81, Tab. VI.
[1027] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. X, 153, 154, 20-21. Sergejevski (Sergejevski 1928, 93) ovaj ornamenat naziva "bisernim", a M. Rossignani (Rossignani 1975, Tav. XX, 37. A. I, 56) astragalom, dok spomenuti autori G. v. Kieseritzky i C. Watzinger kombinaciju lezbijski kimation i astragal, jonskim i lezbijskim kimationom, ne spominjući astragal kao zasebni dekorativni arhitektonski elemenat.
[1028] Čremošnik 1957, 222 i d., Sl. 3; Rinaldi Tufi 1971, 140.
[1029] Antički teatar 1979, 31, br. 240. Ovi krajevi su, izgleda, bili veoma usko povezani sa Siskom kao glavnim gradom gornje Panonije u kojem je vjerojatno kao na području Japre (rudarskog distrikta) bilo Orijentalaca koji su njegovali tradiciju teatra. Vidi: Sergejevski 1963, 88, natpise br. 1 (Callimorphus villous) i br. 6 (Heliodorus milieus).
[1030] Florescu 1930, 136, 141.
[1031] Leksikon ikonografije liturgike i simbolike..., Kršćanska sadašnjost, 1979, 495.

na steli ne susrećemo i druge pouzdane atribute njegova kulta.[1032]

Malo poprsje

Vrlo je teško identificirati slabo sačuvano malo poprsje na akroteriju ulomka stele iz Bihaća (68). Moguće je da stoji u najužem likovnom kontekstu s prikazima na frizu istog ulomka stele, te bi ovo poprsje, izgleda, moglo biti najbliže atributima iz Dionisova kulta, kao na primjer teatralne maske, a nisu isključene ni protome vjetrova.[1033]

5. Prikazi u zabatima

Zabat je jedan od najbitnijih elemenata arhitekture koji sepulkralnim spomenicima, posebno stelama, daje arhitektonsku dimenziju edikule ili naiskosa. Unutar ovog, uz edikulu najistaknutijeg prostora za ukrašavanje stela, susrećemo veoma raznolik repertoar likovnih predstava i motiva koji imaju kultni i dekorativni karakter.

Poprsje

Prostori u zabatima ne predstavljaju često mjesta za portrete ili biste pokojnika, kao što je slučaj sa zabatom stele vojnika Betula Karnisa iz Hardomilja (4), pripadnika III alpske kohorte s kraja I st. n. e. Ovaj likovni prikaz poprsja pokojnika u zabatu stele očigledno ukazuje na porijeklo vojnika i tip stele. Naime, slabo sačuvan portret u zabatu stele iz Hardomilja (4), čije se likovne i stilske karakteristike ne mogu dobro uočiti, nego samo pretpostaviti, ne pokazuje ljudsku protomu, već analogno zaključujući prema nalazima iz gornje Italije, poprsje pokojnika, odnosno vojnika Betula Karnisa.[1034] Ovaj motiv, koji je u vidu vijenca, ukrašava zasvođenu edikulu varijante B stela tipa A.

Meduze (Gorgoneion)[1035]

Nije rijetka pojava da se u zabatima stela javlja likovni prikaz Meduze (1, 2, 5, 7, 8, 9, 26, 27, 29, 41, 42, 74, 103). Stoga je potrebno konstatirati da likovne prikaze Meduza u zabatima stela I i II st. n. e. prati u rimskoj umjetnosti pravac realizma, koji se zapaža i na portretima pokojnika na tim stelama. U sepulkralnoj rimskoj umjetnosti lik Meduze je nastao pod uticajem helenističke umjetnosti.[1036] Sa Cumontom se može konstatirati da glava Meduze u zabatu stele ima apotropejsko značenje i da nije simbol svjetla i tame, te da Meduza predstavlja svijet podzemlja.[1037]

Isto tako treba konstatirati da se likovni prikaz Meduze na stelama Dalmacije javlja već u prvim decenijama I st. n. e., za razliku od ravenatskih stela, na kojima se javlja tek početkom II st. n. e.[1038]

U zabatima stela s područja Bosne i Hercegovine, s obzirom na slabu sačuvanost prikaza, ne uočavamo predstave koje bi upućivale na teatarske maske, koje se mogu, isto tako, naći u zabatima stela.[1039] Pretpostavljamo da bi to mogle biti Meduze kod kojih se ne uočavaju atributi zmije (2, 5). Teatralna maska u zabatu stele predstavljala bi pokojnikovu pripadnost kultu Dioniza.[1040]

Uočene razlike u izradi Meduza govore o realističkom pravcu u rimskoj umjetnosti na stelama i o većem broju majstora, izraženijih i slabijih kvaliteta. Zato ove predstave Meduza susrećemo u zabatima stela nastalih od I do III st. n. e., kad u rimskoj umjetnosti vlada pravac realizma.[1041]

Glava žene

Predstava ženske glave u zabatu fragmenta stele iz Bratunca (83) ne predstavlja lik Meduze niti teatralnu masku. Taj lik ženske glave koju pokriva marama očituje kulturnu vezu s područjem Konjica, a prema predstavi glave, i s područjem gornje Italije.[1042]

Orao

Za likovnu predstavu orla s raširenim krilima može se reći da u grčkoj i rimskoj umjetnosti predstavlja obožavanu pticu. Kod Grka on je sinonim boga Zeusa (mit Ganimeda), a kod Rimljana Jupitra.[1043] Na Orijentu se orao smatrao pticom sunca, koja prenosi duše

[1032] Rinaldi Tufi 1971, 136.

[1033] Rinaldi Tufi 1971, 134. Usp. Antički teatar 1979, 271, Br. 566. U prethodnom tekstu nije spomenuto, ali je prema prikazu male biste moguće pretpostaviti da se radi o prikazima Sola i Lune kao u kultu boga Mitre. Ipak za sada ostaju samo razmišljanja.

[1034] Činjenica je da na nadgrobnim spomenicima I st. n. e. ne nalazimo tako često poprsja pokojnika (vidi Schober 1923, 222 i d.); Susini 1960, 61, Br. 55, 72, Br. 73 i 74, Br. 76, Tav. VI.

[1035] Jurkić-Girardi 1970, 29 i d., Tab. I do IX; Rinaldi Tufi 1971, 133 i d.

[1036] Jurkić 1970, 29 i d.

[1037] Rinaldi Tufi 1971, 134.

[1038] Rinaldi Tufi 1971, 134, Tav. IV, Fig. 1, Nr. 6.

[1039] Rinaldi Tufi 1971, 133; Antički teatar 1979, 27 i d., te br. 448, 449 itd.

[1040] Antički teatar 1979, 27 i d.

[1041] Jurkić-Girardi 1970, 40. Usp. slike Meduza na stelama od I do IX. Realizam prati i prikaze Meduza na sepulkralnim spomenicima Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

[1042] Čremošnik 1963, 114. Usp. Susini 1960, Tav. VI, 55, 72, 73.

[1043] Rinaldi Tufi 1971, 134 i d.; Skarić 1926, 106, 107, Tab. II; Sergejevski 1965a, 8, Sl. 1. Iznad natpisa je orao, a žrtvenik je posvećen I(ovi) O(ptimo) M(aximo) itd. Dakle, prikaz orla istovremeno identificira božanstvo Jupitra kome ne postavlja žrtvenik.

ANU BiH

do izvora života.[1044] Položaj orla s raširenim krilima (10) u zabatu stele iz Borasa ima sigurno apotropejski karakter.[1045] On se na našoj steli može identificirati i s vojnim znakom jedinice pod kojim je ratovao signifer M. Antonius Maximus noseći ga kao vexillum.[1046]

Motiv rozeta

Od svih motiva koje susrećemo u zabatima, motiv rozeta je najzastupljeniji (6, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 22, 23, 25, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 97, 108, 109, 110a). Taj motiv spada među vegetabilne motive za koje se, u nekim slučajevima, može tvrditi da ukazuju na kultnu simboliku (35, 36, 37, 38, 70, 71, 72).[1047] Inače, po svoj prilici, u najviše slučajeva predstavlja motiv dekorativnog karaktera.

Prema izradi i načinu na koji se prikazuje u zabatima stela, konstatiramo nekoliko varijanata:

a/ Motiv rozete s četiri lista nalazimo na fragmentu stele iz druge polovine I st. n. e. (6) i na ulomku stele s kraja III i početka IV st. n. e. (24). Stele pripadaju naronitanskom kraju.

b/ Motiv rozete sa šest listova pripada stelama iz I (12, 20, 21, 46), II, III (43, 44, 45) i iz IV (14) st. n. e. Potrebno je konstatirati da ovaj motiv rozeta konfrontira s rozetama na stelama iz doba helenizma,[1048] te se njegova pojava u zabatima stela I st. n. e. (12, 20, 21, 46) odnosi na uticaj helenizma kod nas, a kasnija pojava na stelama II, III i IV st. n. e. (43, 44, 45, 14) govori samo o kulturnoj tradiciji helenizma.

c/ Motiv rozete koja akantusovim lišćem (u vidu palme) ispunjava prostor zabata (3, 13, 28, 52, 53) prevladava više u obalskom pojasu (28, 52, 53) nego u unutrašnjem području (3, 13). Nalazimo ga na stelama iz II i III st. n. e. (3, 13, 28, 52, 53).

d/ Motiv rozete između dva pupoljka (30, 31, 39), kojima ispunjava prostor zabata, nije koncentriran na određeno područje. Susrećemo ga na stelama iz I (31), II (30) i III (39) st. n. e.

e/ Motiv rascvjetane rozete s pupoljkom poznat je na području Travnika i u Gučjoj Gori (40), na steli iz III st. n. e. Područje Travnika i Kiseljaka u pogledu izrade rozeta vezuje se za sjeverne krajeve Bosne s Japrom.

f/ Motiv rozeta u vijencu ističe se kao zaseban ukrasni motiv (23, 32, 34, 47, 50) teritorijalno vezan za centralno (32, 47) i istočno područje Bosne u rimsko doba (23, 34, 50), a upućuje na panonski uticaj.[1049] Susrećemo ga na stelama iz II–III st. n. e.

g/ Motiv rozete na vitlo (Wirbelrosetten) (15) poznatiji je na drugim kategorijama sepulkralnih spomenika, i to u sjeveroistočnim i istočnim krajevima.

h/ Motiv rozete na vitlo u vijencu na steli iz Golubića (108) pravi među rozetama posebnu varijantu. Pojava ove rozete je manje poznata od ostalih motiva rozeta, pa joj se pripisuje religiozno značenje, a prikaz u vijencu dokazuje uticaj iz Panonije u II i III st. n. e.[1050]

i/ Motiv rozete u koncentričnom krugu izrađen u tehnici graviranja teritorijalno pripada području Japoda (K. III – 35, 36, 38), a nalazi se na stelama iz II–III st. n. e. Stele s dva timpanona (36) i motivi rozeta u koncentričnom krugu upućuju na kultnu simboliku među Japodima nastalu među doseljenicima pod kulturnim uticajem Panonije.[1051]

j/ Motiv točka susreće se među brojnim varijantama rozeta na prostoru zabata i sličan je motivu rozete (37, 109). Da je ova likovna pojava vezana za panonsko stanovništvo, dokaz nalazimo u epigrafskoj potvrdi na steli iz Hardomilja (109), koju je podigao Fl. Aurelianus dec. coh. I belg natione pannonia iz III st. n. e.

k/ Motiv grčke varijante rozete u obliku diska[1052] poznat je na stelama helenističkog doba, pa bi nalaz na steli grčkog tipa iz Biljače (51) govorio o pokojniku iz heleniziranih krajeva. Stela pripada III st. n. e.

U zaključnim razmatranjima treba konstatirati da se motiv rozete, s obzirom na brojne varijante, u prvo vrijeme javlja kao dekorativni motiv helenističke umjetnosti,[1053] a kasnije, u II i III st. n. e., vjerojatno pod uticajem kulturnih sredina počinje da se kompozicijski i sadržajno mijenja, a u nekim primjerima dobija religijsko značenje.[1054] Stoga se neki motivi rozeta

[1044] Rinaldi Tufi 1971, 134-135.

[1045] Rinaldi Tufi 1971, 135.

[1046] Domaszewski 1885, 29 i d.; Paškvalin 1961, 325; Rinaldi Tufi 1971, 135.

[1047] Vidi bilješku 41.

[1048] Usp. rozete s rozetama na grčkim spomenicima iz doba helenizma kod Nikolanci 1969, 69, Sl. 7a, 9a, te Tab. VI.; Kieseritzky / Watzinger 1909.

[1049] Panonski uticaj vidi se u predstavi vijenca koji je na području Panonije naročito primijenjen ukrašavanjem poprsja pokojnika poznat pod nazivom medaljona. Ovdje je primijenjen u slučaju rozete. O tome vidi kod Schober 1923, 180 i d.; Čremošnik 1957, 222 i d., Sl. 3.

[1050] Vidi prethodnu bilješku 62, te Gabričević 1956, 291 i d.; Sergejevski 1965, 125.

[1051] Možda se radi i o duhovnoj kulturi Kelta samo iz vremena rimske okupacije ili pod izravnim uticajem panonskog područja kojemu ovo japodsko gravitira i nalazi se u njegovom susjedstvu. O ovoj problematici vidi: Čremošnik 1957, 217 i d.; Sergejevski 1965, 121 i d.

[1052] Vidi bilješku 61 sa iznesenom literaturom o porijeklu rozeta. Posebno kod Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. I, 37, XIV, 214 itd.

[1053] O tome opet vidi kod Kieseritzky / Watzinger 1909.

[1054] Vidi kod Čremošnik 1957, 222 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 140.

vežu za pojedina područja u našim krajevima, naročito kad je u pitanju motiv rozete u vijencu i na vitlu.

Prikaz stabla u zabatu ulomka stele iz Tegare (18), koji na krajevima grančica ima bršljanov list, može se zaključiti da predstavlja atribut boga Dionisa, te ukazuje na kultno opredjeljenje pokojnika.[1055]

Prikaz bršljanovog lista religijski je simbol, odnosno atribut koji prihvaća i domaće ilirsko stanovništvo pa, prema tome, predstavlja i kultno opredjeljenje samog pokojnika ili više njih (55).[1056]

6. Akroterijalni prikazi i motivi

Među elemente arhitekture koji izgrađuju stele u formi edikule treba ubrojiti i akroterije, koji pripadaju krugu likovne i dekorativne plastike. Mogu se javljati na stelama u obliku edikule bilo kojeg tipa i varijante. Tako na stelama tipa "A" nalazimo poluležeće lavove (1, 8, 10), a mogu se naći i na stelama tipa "G", kad zabat predstavlja krunište (85). Na stelama tipa "A" susrećemo ovnujske glave (2), kao i protome vjetrova na steli tipa "A" (9) i "B" (74). Vegetabilne dekorativne elemente poznajemo također sa stela tipa "A" u vidu polupalmeta (3, 4, 5, 6, 7, 9, 17, 19), kao i sa stela tipa "B": u formi palme (52) i polupalmeta (28, 29), te njegove varijante (46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 56).

Među vegetabilne elemente spada kompozicija motiva polupalmete s klasom žita (53). Kod stela tipa "B" i njegove varijante, treba spomenuti, na prostorima akroterija imamo prikaze delfina (26, 27, 40, 41, 42, 43, 44, 45), kao i kod stela tipa "G", gdje imamo prikaz edikule (97). Uz ove predstave na stelama tipa "B" imamo hipokampe (32, 53, 34), posvetnu formulu DM (53) i rozete sa šest listova u koncentričnom krugu (35, 36, 38).

Poluležeći lavovi

Poluležeći lavovi na prostoru akroterija (1, 8, 10, 83), treba konstatirati, osim dekorativnog, imaju i simbolično kultno značenje. Naime, likovni prikazi lavova u kultu Kibele (Magna Mater) predstavljaju jedan od njezinih najbitnijih atributa.[1057] Predstava lavova također je poznata i u nekim drugim orijentalnim religijama, posebno u kultu Mitre.[1058] Lavovi imaju apotropejsko i htonsko obilježje.[1059] Treba spomenuti da su akroterijalni lavovi u poluležećem položaju na stelama tipa "A" iz prve (1, 8) i druge (10) polovice I st. n. e. značajni po tome što predstavljaju, izvjesno je, simbole kulta Magnae Matris, jer se nalaze na stelama veterana porijeklom iz Frigije (Pessinunta), domovine ovoga kulta.[1060] Akroterijalni lavovi na ulomku stele iz II st. n. e. iz Bratunca (83) očituju simbole kulta Kibele, ali potrebno je naglasiti, prihvaćene pod uticajem orijentalnih elemenata koje je naseljavala legija VII Cpf stacionirana u Viminaciju (Viminacium), za razliku od onih koje je ista legija ostavila u (Hardomilju) kraju Narone.[1061] Iz ovih nalaza saznajemo religijske nazore pokojnika.

Ovnujske glave

Ovnujske glave na stelama tipa "A" s kraja II i početka III st. n. e, jedna s područja Konjica (2), a druga s područja Sarajeva (13) – predstavljaju atribut egipatskog boga Amona, koji se poistovjećuje s rimskim Jupitrom (Amon-Jupiter).[1062] Treba ukazati da ovi likovni prikazi u sepulkralnoj umjetnosti ovog kraja na poseban način govore o velikom značaju i važnosti Narone u širenju orijentalnih kultova u Bosni i Hercegovini u rimsko doba.[1063] Tako pristaše ovog kulta mogu pripadati orijentalnom elementu, iako ga može prihvatiti i domaće stanovništvo.[1064]

Delfini

Kao prvo, treba spomenuti da se likovne pojave delfina ne javljaju u slobodnom prostoru, kao predstave poluležećih lavova i ovnujskih glava, nego na katetama zabata unutar kvadratnog polja (Tip "B"). Zanimljivo je da se predstave delfina više javljaju na stelama varijante tipa "B" (40, 41, 42, 43, 44, 45), nego na stelama tipa "B" u obliku edikule (26, 27). Njegova uočljivija pojava na stelama iz II i III st. n. e. govori više u prilog religijskom simbolu ili atributu nego o dekorativnom likovnom elementu, pa bi, prvenstveno, imao apotropejski karakter.[1065] Stoga se njegova pojava na stelama s područja Konjica i Kiseljaka može lako odnositi na novonastale likovne izmjene kod ravenatskih stela na samom početku II st. n. e. Naime, tada na tim stelama delfini zamjenjuju poluležeće lavove,[1066] pa bi ova promjena likovnog karaktera svjedočila o širenju i prihvatanju novog atributa najvjerojatnije kulta Dio-

[1055] O tome opet vidi Čremošnik 1957, 224; Dimitrov 1942, 67 i d.
[1056] Vidi bilješku 68.
[1057] Marić 1938, 73 i d.; Degmedžić 1952, 254; Suić 1965, 103.
[1058] Rinaldi Tufi 1971, 135.
[1059] Vidi kod Rinaldi Tufi 1971, 135.
[1060] Lambrechts / Waelkens 1973, 616-617; Waelkens 1972, 80.
[1061] Patsch 1914, 167, Sl. 34, 35, te 169; Rendić-Miočević 1960, 118, Sl. 3; Kojić 1965, 225 i d.
[1062] Schober 1923, 214; Rendić-Miočević 1960, 119; Suić 1965, 107 i d.
[1063] Sergejevski 1948, 168, Tab. I, Sl. 1, 2; Cambi 1963, 103.
[1064] To potvrđuje cipus Tita Flavija Plasa koji je domaći čovjek Ilir pripadnik kulta Izide. Vidi bilješku 76.
[1065] O problematici delfina vidi kod Rinaldi Tufi 1971, 136; Mansuelli 1967, 83.
[1066] Mansuelli 1967, 83. To isto donosi i Rinaldi Tufi 1971, 136.

nisa.[1067] Ovaj likovni prikaz raširen je također na noričko-panonskim stelama, što govori o gornjoitalskom uticaju.[1068]

Hipokamp (Hippokamp)
Hipokamp (Hippokamp) je likovni prikaz na prostorima akroterija stela tipa "B" (32, 34, 35) s područja Kiseljaka (32, 33) i Podrinja (34). U noričko-panonskim oblastima javlja se na stelama s početka II st. n. e., pa se, na osnovi analogije, u to doba mogu datirati stele s prikazom hipokampa i u našim krajevima, naročito stela iz Kiseljaka (32) koja, zajedno sa stelom iz Homolja (33) i drugim sepulkralnim spomenicima (30) iz ovoga kraja, upućuje na kulturne odnose s područjem Panonije.[1069] Inače, ova likovna pojava pripada i III st. n. e. (32, 34). Hipokampi na stelama, pored dekorativnog, imaju i simbolično značenje, koje se obično pripisuje Posejdonovoj pratnji.[1070]

Protome vjetrova ili maske
U vezi s ovom likovnom pojavom potrebno je naglasiti da je teško pouzdano tvrditi što predstavljaju akroterijalne ljudske glave na ulomku stele iz I st. n. e. iz Hardomilja (9). Moguće je da imamo protome vjetrova, a isto tako i maske, možda teatralne.[1071] S obzirom na slične likovne prikaze akroterija na steli iz Narone,[1072] mišljenja smo da prije predstavljaju protome vjetrova. One, prema vjerovanju, djeluju na sudbine duša,[1073] a rezultat su helenističkog uticaja koji dolazi s orijentalcima, posebno vojnicima.

Vegetabilni motivi
Ovi prikazi, treba konstatirati, nemaju religijsku simboliku, već samo dekorativno značenje. Tako akroterijalne ukrasne motive najčešće predstavljaju polupalmete (3, 4, 5, 6, 7, 9, 17, 19), koje su helenističkog porijekla,[1074] a nalazimo ih na stelama iz I (7, 9, 12, 21) i s kraja tog stoljeća (4, 5, 6); iz II (22), te III (16) i iz IV (19) st. n. e. Na stelama tipa "B" polupalmeta se javlja također krajem I i početkom II st. n. e. (46, 29, 28), a i na stelama III st. n. e. (56). Međutim, ovaj motiv se javlja, isto tako, u kompoziciji s vazom (22), rozetom i pupoljkom (28), biljnim motivom, te s bršljanovim listom (52) i klasom (53). Ove likovne vegetabilne pojave u kombinaciji s motivom polupalmete kao akroterijalnim elementom počinju se javljati već od početka II st. n. e. (28, 31) i u toku III st. n. e. (49, 52, 53), dok sam motiv palmete susrećemo u III st. n. e. (25).

Posvetna formula DM
Izbacivanje konsekrativne formule D(is) M(anibus) sa prostora natpisa na akroterije ne može se uvijek tumačiti slabljenjem njezina značenja, kao što je slučaj na sepulkralnim spomenicima u periodu nastupanja kršćanstva,[1075] jer ono, uz dekorativno značenje, rješava pitanje ispunjavanja praznog prostora. Stoga ta pojava može biti starija od kršćanstva, a o tome dokumentirano svjedoči stela iz II–III st. n. e. iz Fatnice (55).

7. Friz
Među arhitektonske elemente ukrasnog karaktera spada i friz, koji pripada gornjoj trabeaciji edikule hrama. Uz ovaj ukrasni elemenat arhitekture, u širem smislu, ubrajamo i likovne prikaze međuslike i ornamentalne motive vegetabilnog ili drugog karaktera, koji dopunjuju i ukrašavaju stele, a ugrađuju se između niša – edikula i natpisa.

Vojnička oprema i oružje
Ovaj likovni prikaz nalazimo u Hardomilju (7, 8, 9) na stelama veterana iz prve polovine I st. n. e. U vezi s ovom reljefnom predstavom potrebno je istaknuti da ona ne pripada samo sepulkralnoj umjetnosti već je poznata i na drugim spomenicima, kao što su slavoluci i *monumenta tropaea* kao znakovi pobjeda.[1076] Monumenta tropaea poznata su kod Grka, a na stelama iz Hardomilja (7, 8, 9) rezultat su uticaja helenističke sepulkralne umjetnosti.[1077] Ipak, naše stele s ovim prikazom ne možemo ubrojiti među *monumenta tropaea*, već u sepulkralne spomenike helenističkog porijekla, o čemu svjedoči i prikaz porta inferiorum, čija je domovina Frigija.[1078]

8. Međuslike
U ovu kategoriju reljefnih prikaza na stelama spadaju predstave panonske daće (79, 103, 104, 106, 110a),

[1067] Izgleda da unutar Dionisijevog kulta susrećemo i delfina (dupina) što bi vjerojatno govorilo o jednom od njegovih atributa. Vidi kod Zaninović 1967, 261 i d.
[1068] Schober 1923, 164, 165, 167, 174 te 201.
[1069] Vidi kod Schober 1923, 165, 201, gdje se na području Panonije javljaju hipokampi, a kod Čremošnik 1958, 147, te Ista 1963, 114
[1070] Pinterović 1958, 36.
[1071] Rinaldi Tufi 1971, 134. O teatralnim maskama vidi kod Antički teatar 1979, 27 i d., Br. 181-457.
[1072] Rinaldi Tufi 1971, Tav. V, Fig. 4, Nr. 14.
[1073] Rinaldi Tufi 1971, 134.
[1074] Rinaldi Tufi 1971, 140 i d.
[1075] Cambi 1975, 301.
[1076] Abramić 1937, 7 i d., Sl. 2 i 3.
[1077] Abramić 1937, 7 i d.
[1078] Vidi bilješku 73.

konja i konjovoca (calo – 17), konja, konjovoca i žene (19), tračkog konjanika i lova (110b, 111), dviju ptica koje piju iz suda (102), te prikazi kultnih figura (68).

a) Panonska daća. Ne može se govoriti o postanku prikaza tipa panonske daće (79, 103, 104, 106, 110a) ako ne uzmemo u razmatranje tip prikaza grčko-helenističke daće (34, 110a, 111). U vezi s tim potrebno je konstatirati da je tip panonske daće poznat i raširen isključivo na stelama Podrinja, ali je jedna otkrivena i u centralnoj Bosni (Kakanj).[1079]

Likovna predstava grčko-helenističkog tipa daće pokazuje da je u krajevima Podrinja (34, 110a, 111) u rimsko doba bilo grčkog ili heleniziranog etničkog elementa sa područja koje se nalazilo pod veoma snažnim uticajem helenizma (Tračani, Makedonci i dr.).[1080] Običaj prikazivanja posmrtnih gozbi na grčko-helenistički način mogli su u ove krajeve donijeti i Kelti na povratku iz Male Azije.[1081]

Uz I. Čremošnik bavio se pitanjem ove likovne pojave i D. Sergejevski. Ukazujući na grupu reljefa s prikazom stočića za darove (79, 103, 106), s osobama uz stočiće koje učestvuju u darovima i s poprsjima pokojnika iznad ove međuslike, Sergejevski je u grupi reljefa vidio novu varijantu daće koja je raširena u Panoniji, po čemu je dobila naziv panonska daća.[1082] Međutim, I. Čremošnik, koja se bavila izučavanjem keltskih elemenata na sepulkralnim spomenicima u našoj zemlji, naročito u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba, naziva panonski tip daće keltsko-panonskim prikazom.[1083] Dokumentaciju ovoj tezi nalazi u likovnim i drugim ikonografskim motivima koji su svojstveni keltskoj kulturi i u tome što se ovi likovni prikazi najčešće nalaze na sepulkralnim spomenicima iz krajeva Panonije koje su naseljavali Kelti (K. I, II).[1084]

U vezi s ovim zaključnim opaskama treba posebno spomenuti treći tip daće, do kojeg je došla I. Čremošnik. To je reljefni prikaz grčko-helenističke daće na steli cipusoidnog tipa iz Skelana (110a), na kojoj se nalaze odvojene predstave. Naime, pokojnik se prikazuje na klini sa ženom u naslonjači, u edikuli, a stočić za darove s predstavama darovatelja i darovateljica ispod glavne scene u maloj niši (110a). Ova likovna predstava grčko-helenističke daće, kao treće varijante, ilustrativno pokazuje da je panonski tip daće nastao reduciranjem pojedinih likovnih elemenata, među kojima i kline, sa koje su pokojnici iz poluležećeg položaja, kao poprsja portreti, preneseni u edikule i niše (103, 104, 106, 79) je da je stočić za darove ostao u nišama ispod poprsja.[1085]

Na osnovi ovih razmišljanja koja nas usmjeraju na zaključak kako je, kojim putem i u kakvom procesu nastala reljefna kompozicija panonske ili keltsko-panonske daće, može se pretpostaviti da je ovaj tip daće nastao upravo u Podrinju, odakle se proširio u Panoniju.

b) Predstava konja, konjovoca (cala) i žene. Zanimljivo je spomenuti da ove likovne pojave konja i konjvoca (calos 17) te konja, konjovoca (calo) i služavke (19) i slične predstave na ostacima stela otkrivenih u Brezi i Kaknju[1086] susrećemo na stelama s područja centralne Bosne, u Zenici (17, 19) i Travniku.[1087] Ove likovne predstave trebale bi da upućuju na pogrebni običaj koji je najuže vezan za pokojnika. Najvjerojatnije je da se vežu za pogrebni ritus daće u kojoj se žrtvuje pokojnikov konj. Važno je konstatirati da su ove i slične predstave, kao kulturna pojava, raširene u Panoniji,[1088] a isto tako da se nalaze u gornjoj Italiji, Francuskoj i na Rajni.[1089] Ove likovne predstave na stelama s područja centralne Bosne, čini se, treba vezati za pleme Dezitijata, i to za njihov pogrebni običaj, na što navode najnovija istraživanja u Brezi.[1090]

c) Trački konjanik i lov. Na osnovi kulturno-historijske analize, može se pouzdano konstatirati da se prikazi tračkog konjanika i lova na stelama iz Skelana (110b) i Grebena (111) odnose na njegovu kultnu ili religijsku predstavu o kojoj postoje brojna mišljenja.[1091] Međutim, kako se ova likovna predstava javlja na našim stelama tipa "H", mogućno je tvrditi da je

[1079] Termin panonska daća nastao je na osnovi većeg broja sepulkralnih spomenika kategorije stela koji su nađeni na ovom području Rimskog Carstva. O ovom problemu vidi kod Sergejevski 1934, 29 i d., Tab. III, Sl. 20; Tab. IV, Sl. 22, te Čremošnik 1959, 220 i d. Najnoviji nalaz s područja Kaknja nije još objavljen.

[1080] Čremošnik 1959, 211 i d., te 230.

[1081] Čremošnik 1959, 29.

[1082] U vezi s ovim pitanjem vidi bilješku 92.

[1083] Čremošnik 1959, 230.

[1084] Čremošnik 1959, 220 i d., v. Das Pannonische Totenmahl.

[1085] O genezi panonske daće, u ovom smislu, govori i Sergejevski 1934, 29.

[1086] Sergejevski 1948, 180, Tab. VII, 1. U Brezi su uz spaljene grobove nađene konjske žvalje što upućuje na posmrtni kult, odnosno ritus pokojnika vezan i za konja gospodareva. Vjerojatno se radi o spaljivanju konja poslije smrti gospodara. Rezultati još nisu objavljeni. Radove izvršio V. Paškvalin, viši stručni saradnik Zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo.

[1087] Hoernes 1880, 198.

[1088] Schober 1923, 169, 170, 171 i d., te 202 i d.

[1089] Vidi Rinaldi Tufi 1971, 136 i d. Ovdje je prezentirana i ostala literatura o predstavama konja i konjanika u provincijama – Schober 1923, 202 i d.

[1090] U vezi s ovim pitanjem vidi bilješku 99, i Paškvalin 1975, 37 i d.

[1091] O mišljenjima u vezi s Tračkim konjanikom vidi: Sergejevski 1948, 173 i d.; Čremošnik 1959, 225 i d., gdje se prikazuje Trački konjanik.

pokojnik helenizirani Tračanin, jer prikaz tračkog konjanika i lova (110b, 111) očituje njegovo tračko porijeklo, a grčko-helenistička predstava daće helenističku kulturu, tj. može se tvrditi da je uz helenizaciju sačuvana autohtona religijska tradicija.[1092]

Također je potrebno konstatirati da, u duhu tračke religije, prikaz predstavlja i heroiziranog pokojnika, a pojava tračkog konjanika u lovu na kultnim spomenicima isključivo tračko božanstvo.[1093]

Pojava tračkog konjanika na sepulkralnim spomenicima Podrinja može se objasniti kulturnim strujanjima na relaciji Makedonija – Panonija preko Podrinja.[1094] Međutim, zašto ovaj kulturnopovijesni uticaj ne bi mogao biti u direktnoj vezi s heleniziranim Tračanima doseljenim u rudnik Domaviju, gdje je bilo rudara i drugih zanimanja različitog etničkog porijekla.[1095]

Prema tome, u kraju rudarskog distrikta Domavije živio je i radio i helenizirani tračka elemenat, koji je svoje religijske običaje prenosio na sepulkralne spomenike, iskazujući na taj način religijsku i etničku pripadnost.

d/ Atis. Zanimljivo je spomenuti da na bočnoj strani stele cipusoidnog tipa (tipa "H") iz Grebena (111) nalazimo likovnu predstavu Atisa, koji bi mogao ukazivati na pokojnikovu pripadnost kultu Kibele.[1096] Međutim, s obzirom na likovnu pojavu tračkog konjanika koja pouzdano opredjeljuje pokojnika za tračka kult, likovna predstava Atisa na bočnoj strani cipusoidne stele iz Grebena (111) može među kultovima pokazivati sinkretistički karakter.[1097]

e/ Likovni prikazi. Grupi likovnih prikaza, tzv. međuslikama, pripadaju i reljefne predstave u manjim kvadratnim poljima na ulomku stele iz Bihaća (S. 68), koje je zbog slabe sačuvanosti karakterističnih detalja vrlo teško identificirati. Izgleda da slika u prvom planu predstavlja Menadu ili nimfu u plesu, da je do nje u sredini Silvan – Pan sa siringom, dok bi treće polje trebao ispunjavati satir ili silen. Ako na ovom frizu ili međuslici imamo ove predstave, one bi spadale u kultni krug boga Dionisa, a pokojnici bi mogli predstavljati pristaše tog kulta.[1098]

9. Vegetabilni motivi

Vegetabilni i drugi ornamenti koje, osim motiva bršljana i vinove loze, nalazimo na stelama između poprsja pokojnika i natpisa, imaju i dekorativno značenje, a spadaju i među motive sepulkralne umjetnosti. To su motiv valova (15), motiv spirala (18, 22), ukrasni motiv osmica s jajolikim ukrasom unutar njih (93, 95), te girlande i romboidi (112). Među vegetabilnim motivima nalazimo ornamenat od gustih listova složen slično vijencu (50) s biljnim motivom sličnim akantusu (61), te motiv bršljana koji, uz dekorativno značenje, može imati i religijsku simboliku (34), a njemu se približavaju motivi vitica (65, 79).[1099]

10. Motivi dviju ptica sa kantarosom

Motiv dviju ptica s kantarosom u sredini, poznat i raširen u Noriku i Panoniji (102),[1100] vuče porijeklo iz orijentalne arhajske umjetnosti.[1101] Na osnovi sličnog motiva koji je kršćanstvo preuzelo iz starijih orijentalnih religija, zaključujemo da i motiv na ulomku stele iz Mihaljevića (102) ima religijsku simboliku.[1102]

U vezi s ovim likovnim predstavama i ostalim ornamentalnim motivima treba konstatirati da se stele sa tzv. međuslikama ograničavaju na područje Panonije, a javljaju se već na konjaničkim stelama u I st. n. e.[1103] Inače, većina njih potječe iz II i III st. n. e., pa istovremeno predstavljaju kulturnopovijesnu pojavu i u našim krajevima, i to na stelama centralne, sjeverozapadne i istočne Bosne. Prema tome, uticaj je dolazio s panonskog područja.

11. Ascia

Ascia je likovni motiv koji se češće javlja na sepulkralnim spomenicima s obalskog i priobalskog područja Dalmacije, ali je u Bosni i Hercegovini nađen unutar profiliranog natpisnog polja, ispod natpisa, na stelama iz Vranjeva Sela (22) i Trebimlja (52) u kraju koji pripada naronitanskom području. Od svih mišljenja o asciji i formuli "*sub ascia dedicare*" najvjerojat-

[1092] Sergejevski 1948, 173 i d., vidi mišljenje koje je iznio G. Kacarov. S tim mišljenjem stoji u najužoj vezi i naša navedena konstatacija.

[1093] U vezi s ovim pitanjem potrebno je vidjeti o tome Sergejevski 1948, 174.

[1094] Čremošnik 1970, 51 i d., Tab. V.

[1095] Alföldy 1965, 154-155.

[1096] Suić, 1965, 104, 114 i d.

[1097] Ako sinkretizam može postojati među orijentalnim kultovima (vidi o tome Suić 1965, 114 i d.), zašto ne bi onda mogao postojati među tračkim božanstvom i Atisom, odnosno kultom Kibele?

[1098] Sergejevski 1948, 174, Tab. III, Sl. 2; Antički teatar 1979, 17, 23, 32.

[1099] Čremošnik 1957, 224; Dimitrov 1942, 67.

[1100] Schober 1923, 164, 167. Vjerojatno se radi o mitskim pticama, tzv. grifonima. O ovom vidi kod Florescu 1930, 141.

[1101] Čremošnik 1957, 227.

[1102] Vidi Čremošnik 1957, 227.

[1103] Schober 1923, 153-159.

nije je ono što ga je iznio B. Gabričević,[1104] jer stoji u skladu s pojmom violacije groba, koju podržava i formula H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equetur).[1105]

12. Prikazi i ornamentalni motivi unutar četvrtastih prostora i prostora izvan medaljona

Likovni prikazi i ornamentalni motivi koji se susreću u četvrtastim poljima (105, 109) i u četvrtastim prostorima izvan medaljona (95, 97, 101, 102, 103, 104, 105) pripadaju stelama tipa "G" i "B" (37) i "C" (70, 71, 72).

Geometrijski ornamentalni motivi

Na steli iz Golubića (37) koja se klasificira u tip "B" nalazimo ukrasne geometrijske forme u vidu koncentričnih krugova, većih i manjih dimenzija, te šesterolisnatih rozeta unutar dvostruko koncentričnih krugova. Sličnu ornamentiku susrećemo i na stelama tipa "C" iz Krnjeuše (70, 71, 72). Te stele karakteriziraju motivi rozeta, kvadrata i svastika u koncentričnim krugovima, te polukrugovi s privjescima u obliku bršljanovog lista, posebno rozete u dvostruko koncentričnom krugu i vijencu, kao i veće svastike. S obzirom na njihovu konstelaciju, kako se i gdje prikazuju na prostorima, ovi geometrijski ukrasni motivi, uz dekoraciju, očituju u cjelini i religijsku simboliku.[1106]

Lira

Od motiva na ulomku stele iz Krnjeuše (71) odvaja se likovni prikaz muzičkog instrumenta lire, koji predstavlja kultni atribut, te bi ulazio u kultni krug boga Dionisa.[1107] Možda se ovaj kultni atribut ipak nalazi u sinkretističkom odnosu.

Nešto više likovnih prikaza nalazimo na dijelu prostora stela tipa "G" izvan medaljona. To su opet rozete (97, 98, 101, 102, 103, 104), koje obično nalazimo u uglovima tih prostora. S njima u kombinaciji dolaze i tzv. rozete na vitlo (102) koje, uz dekorativni, najvjerojatnije imaju religijski karakter.[1108]

Ptice

Na steli iz Fakovića (103) likovni prikaz ptica nalazimo u antitetičkom položaju. U našem slučaju nemaju religijsku simboliku, već imaju dekorativno značenje.

Nagi eros

Ovaj likovni prikaz susrećemo u desnom uglu stele iz Gradine (105). Isti likovni prikaz nagog mula erosa s analognim položajem i krilima imamo na steli koja se čuva u lapidariju Muzeja u Sremskoj Mitrovici (Sirmiuim).[1109] Ovaj podatak, treba konstatirati, upućuje na kulturni uticaj Sirmiuma na krajeve u Podrinju. Iz ovog urbanog centra donosili su majstori predloške za izradu svojih spomenika.

Četverolisnata rozeta s biljnim motivom akantusa ispunjava prostor izvan medaljona na ulomku stele iz Pritoke (101) i ima više dekorativno nego religijsko značenje.

Bogato ukrašavanje stela na ovim prostorima vezano je za period ukrašavanja međuslikama i frizovima u razvoju rimske-provincijalne sepulkralne umjetnosti.[1110] Međutim, ispunjavanje okvira na stelama figurama, pticama i mitskim bićima upućuje na uzore iz Rima.[1111] Ovo ukrašavanje i ispunjavanje praznih prostora u II i III st. n. e. na stelama Panonije u skladu je s razvojem sepulkralne umjetnosti na području sjeverozapadne, centralne i istočne Bosne.

13. Kruništa (tzv. Aufsätze)

U vezi s kruništima ili dodacima, stele s ovim strukturalnim elementima klasificirali smo u tip "E" (74-81). Stoga treba konstatirati da se na kruništima stela iz Homolja (84, 85), Skelana (87) i Šipova (86) između dva poluležeća lava u antitetičkom položaju, koji pridržavaju glave ovnova, prikazuje najvjerojatnije krilato nago tijelo dječaka (85) s puštenom bakljom, u kojem se može prepoznati eros ili genije, ali ne Atis.[1112] Također, potrebno je spomenuti da se ove likovne predstave u kompoziciji razlikuju od onih iz Murse i Sirmiuma, koje upućuju prije na atribute Serapisa, nego samo na kult Kibele.[1113] Prema tome, prikazi na kruništima stela iz Homolja (84, 85), Šipova (86) i Skelana (87) uka-

[1104] Gabričević 1959, 229 i d. Ovaj rad predstavlja sintezu o ovom problemu o kojem se dosta raspravljalo.
[1105] Cambi 1975, 568.
[1106] Ovu problematlku iznijela je Čremošnik 1957, 222 i d.
[1107] Čremošnik 1957, 223 i d.; Musić 1942, 74 i d.; Antički teatar 1979, 23. Muzika se sastojala od instrumenata frule, siringa, cimbala, lire i citre. Stoga je, uz atribut Apolona, pripadala vjerojatno i kultu Dionisa. U vezi s tim vidi kod Sergejevski 1965, 125, gdje se uz bršljan navodi i lira.
[1108] Sergejevski 1965, 125; Čremošnik 1957, 222 i d.
[1109] Prilikom posjete Muzeju u Sremskog Mitrovici uočio sam analogni prikaz na steli arhitektonskog tipa da u uglovima na stranama zabata posjeduje navedeni lik. Analogno ovom vidi Hoffiller / Saria 1938, 44, Nr. 101, te 176, Fig. 389.
[1110] Schober 1923, 157 i d.
[1111] Schober 1923, 226.
[1112] Gavela 1956, 44, Sl. 4; Cambi 1967, 66 i d. (erosi); Imamović 1977, 171 (genije); Kojić 1956, 223 i d., Sl. 2, 3, 4, 5 (Atis).
[1113] Gavela 1956, 43 i d., Sl. 1, 2, 3, 4, 5 (iz Sirmiuma); Pinterović 1958, 38 i d., Sl. 7 (Mursa).

zuju prije na sinkretizam orijentalnih kultova s Dionisom[1114] (Kibele, Amona i Mitre). Teško je, naime, vjerovati da ove kultove sličnih eshatoloških nazora nisu mogli, u II, a naročito u III st. n. e., ujediniti u religijski sinkretizam udaljenost njihove domovine i kontakt s novim kultovima u podunavskim provincijama, koji je, na primjer, očit u votivnim pločicama.[1115]

Iako su ovi kultovi međusobno bili povezani kriobolijom i taurobolijom, te ih je teško prepoznati, ipak u našim krajevima – na području Konjica – ovi spomenici pokazuju prisutnost kulta Kibele, Amona Jupitra i Mitre.[1116] Stoga nam je u spomenutim likovnim prikazima bliži kult Kibele, Amona-Jupitra i Mitre od Serapisa, koji je u Bosni i Hercegovini u rimsko doba manje prisutan.[1117]

U vezi sa strukturalnim elementom kruništa potrebno je ukazati da, osim navedenih dodataka stela (84, 85, 86, 87, 88), postoje i drugi tipovi kruništa, koji se od ovih strukturalno razlikuju po likovnom sadržaju i po načinu vezivanja za stelu. Jedan se strukturalni dodatak predstavlja kao zabat s akroterijima (85) lavova u poluležećem položaju, dok se u drugom slučaju kruniště predstavlja kao neodvojiv dio stele (82) u likovnoj kompoziciji s kantarosom između dva lava. Obje su predstave različite, ali bi se istovremeno i kultno vezale za štovanje Magnae Matris u istom nalazištu (82, 83).[1118]

Dio stele koji također spada među strukturalne elemente stela jeste mali četvrtasti povišeni dio iznad zabata (4, 5, 10) ili na samom završetku stele (101), i služi kao prostor za ukrasni elemenat pinus (šišarica) ili za poluležećeg lava (86, 87, 88). Na stelama br. 4, 5, 10 četvrtasti povišeni prostor služio je za šišaricu (pinus), dok je na steli 101 za neki veći strukturalni objekat, možda samo za poluležećeg lava (86). Ovi atributi, uz dekorativno značenje, mogli su imati i religijsku simboliku, koja bi nas vodila do kulta Dionisa ili Kibele.[1119]

13. Bordura

Na osnovi kulturno-povijesne analize ornamentalnih motiva, konstatiramo da postoji više različitih ukrasnih elemenata koji su dekorirali stele. Ti ukrasni motivi uokviruju natpise ili čitave stele, pa ih nazivamo ukrasnim bordurama.

Motiv bršljana poznat je na steli iz Zenice (34), Gornjeg Vakufa (56), Kunova (95) i Tegara (106). Biljni motiv raširen je u centralnom i istočnom dijelu Bosne na stelama iz III st. n. e.

Na stelama je također konstatiran dobro poznat biljni motiv vinove loze koji ukrašava njihova natpisna polja. Raširen je u krajevima centralne (17, 19, 25, 40), a slabije koncentriran u sjeverozapadnoj Bosni (101). Motivi bršljana, a naročito vinove loze, smatraju se atributima boga Dionisa.[1120] Ipak je nesigurno tvrditi da su ovi biljni motivi u III (17, 25, 40) ili čak u IV st. n. e. (19), uz dekorativnu, mogli imati i religijsku simboliku.

Uz spomenute biljne motive poznajemo motiv užeta, koji je dominantan u krajevima istočne Bosne u II–III st. n. e. (15, 18, 94, 112). Ovom ukrasu pripisuje se epihorsko porijeklo.[1121]

Konstatiran je također biljni motiv u obliku cvjetnih čašica ili zvončića. Dekorativni ukras poznajemo sa stela iz područja Skelana, u istočnoj Bosni (78, 79).

Potrebno je konstatirati da je kombinacija ukrasnih motiva otkrivena na steli iz Vlasenice (90) i Bratunca (93). Zastupljen je geometrijski motiv u formi malih romboida (104), rozeta i užeta (91). I ova kombinacija motiva pripada stelama iz III st. n. e. Stele su također ukrašavane dekorativnim bordurama u obliku složenih listova (74), koje podsjećaju na oblik riblje kosti (65, 102). Treba konstatirati da nas ovaj motiv podsjeća na imitaciju tordiranih stupova na stelama u obliku edikula (64, 70, 71).

Ovo ukrašavanje stela i natpisi na stelama s ukrasnim bordurama geometrijskog i vegetabilnog značenja u skladu su s općim razvojem rimske provincijalne umjetnosti u II i III st. n. e u zapadnim provincijama, naročito u nama susjednoj provinciji Panoniji, koja je utjecala na sepulkralnu umjetnost u krajevima sje-

[1114] O sinkretizmu orijentalnih kultova vidi kod Suić 1965, 114 i d., te 109 o tauroboliji i kriobolji kod ovih kultova, kao o kultu Kibele i Dionisa (Libera i Libere) 5 i d. U ovom radu je također rečeno i o prisustvu kulta Izide i Serapisa, 97 i d., kao i o Jupiteru Amonu. Prisustvo orijentalnih kultova u antičkom Zadru logično je prisustvo i sinkretizma među ovim kultovima.

[1115] Mano-Zisi 1957, 45 i d., Tab. XXIII, 34, XXIV, 35, XXV, 36, XXVI, 37. Nalaz pločice u formi edikule očituje sinkretističke elemente; Srejović 1965, 76.

[1116] Tragovi kulta Kibele mogli bi se prepoznati u prikazu lavova, a Amona Jupitra u žrtvovanoj životinji ovna, dok bi se atribut Dionisa mogao pretpostaviti u erosu koji imitira stav Atisa. Međutim, po pitanju boga Mitre koji se ovdje javlja u IV st. n. e. može se razmišljati o njegovom ujedinjavanju s ovim božanstvima u periodu II–III st. n. e. U vezi s ovom problematikom vidi bilješku 127.

[1117] Cambi 1965, 100; vidi bilješku 82.

[1118] U Skelanima, antičkom municipiju Malvesiatium (Bojanovski 1968, 241), nije potvrđen epigrafski, kao ni reljefno, kult Magnae Matris, ali je, prema brojnim prikazima Atisa i figura lavova, bio štovan među stanovništvom municipija. Vidi Kojić 1965, 223.

[1119] Vidi kod Marića 1933, 76. Prema pisanju navedenog autora, dolazi do bliskih kultnih odnosa među kultovima Kibele i Dionisa.

[1120] Dimitrov 1942, 67 i d.; Antički teatar 1979, 7 i d., 84, br. 18 i dr.

[1121] Sergejevski 1934, 33.

verozapadne, centralne i istočne Bosne u rimsko doba.[1122] Ove likovne manifestacije u skladu su s pojavama tzv. međuslika i naturalističkog pravca na stelama, što je nepoznato i tuđe stelama starijim od II. st. n. e. u u sepulkralnoj rimskoj umjetnosti i u našim krajevima (1, 4, 5, 6, 7 itd.).[1123]

10.2. Onomastika

Na osnovi sačuvane onomastike na sepulkralnim spomenicima kategorije stela (tipovi: "A", "B", "C", "E" "F", "G", "H") može se konstatirati da su nakon definitivne rimske okupacije 9. g. n. e.,[1124] prvi naseljenici ovih krajeva bili odsluženi rimski vojnici (missio numaria i missio agraria) porijeklom iz Male Azije (1, 8, 21) južne Makedonije (7), te Italci (10, 12). Na tim spomenicima su sačuvana imena umrlih vojnika iz zapadnih provincija Carstva koji su, najvjerojatnije, pripadali keltskom etničkom krugu (4, 5, 6), kao dvojice veterana iz Pazarića (13) i Doboja (47), a također jednog libertina, vjerojatno heleniziranog Grka (20).[1125]

Ovdje živi panonsko-keltski etnički elemenat (25, 36, 37, 44, 47, 71, 74, 77, 79, 89, 90, 108), koji je veoma teško odvojiti od domaćeg stanovništva. To potvrđuje, na epigrafski način, predstava vojnika iz Hardomilja (109), na kojoj je iskazano njegovo nacionalno opredjeljenje – natione pannonia.[1126]

Također je zanimljivo da na stelama susrećemo manje romaniziranih ilirskih imena (26, 45, 52, 53, 55, 56, 59, 70) nego što bi se moglo očekivati. Razloge treba tražiti u sporijem dodjeljivanju rimskog civiteta do Karakaline konstitucije (212. g. n. e.) zbog podređenog socijalnog položaja domaćeg stanovništva.[1127]

Uz autohtono stanovništvo u našim krajevima bilo je i italskih doseljenika koji, prema nalazima njihovih stela, ne predstavljaju brojniju skupinu (49, 54, 93).[1128] Potrebno je još istaknuti da među vojnicima koji su ovdje umrli nalazimo i Mezejca (29) i, po svoj prilici, heleniziranih Tračana (110, 111, 112).[1129]

Doseljeni veterani se u ove krajeve naseljavaju otpuštanjem iz vojnih jedinica honesta missione, odnosno koloniziraju se dobivanjem zemljišta (agraria) ili novca (numaria).[1130] Prvi način doseljavanja je stariji (agraria), jer se dodjeljivanjem vojnicima plodnijeg zemljišta mogla sprovoditi sistematska kolonizacija, odnosno romanizacija, dok je drugi način uključivao slobodu kretanja zaslužnih vojnika, pa su zemljište mogli kupovati tamo gdje im je više odgovaralo.[1131]

Iz ovog proizlazi da su doseljenici u našim krajevima bili više-manje odsluženi vojnici za koje u natpisima nije stavljana uvijek oznaka veterana. To je više odgovaralo vremenu pacifikacije ovih krajeva nego kasnije.[1132]

10.3. Geneza

Nastanak nadgrobnih spomenika kategorije stela treba povezati s eshatologijom, tj. sa vjerom čovjeka u zagrobni život. Na osnovi te vjere nastaje, vjerojatno u V st. pr. n. e., na Atici, u Grčkoj, stela sa zabatom, da bi na početku IV st. pr. n. e., te na samom početku helenizma, dobila osnovne arhitektonske elemente hrama.[1133] Tako već od samog postanka stela u obliku edikule (naiskosa) simbolizira hram ili vječnu kuću pokojnika (domus aeterna).[1134] Stoga u likovnom prikazu edikule na stelama iz rimskog doba treba gledati religijski motiv grčke, odnosno helenističke umjetnosti, koja svoju inspiraciju nalazi u duhovnom životu čovjeka toga doba.

Ideju o predstavi hrama na stelama preuzima i rimska sepulkralna umjetnost. U našim krajevima stele s prikazom edikule susrećemo već u I st. n. e., odmah nakon osvajanja ilirskih zemalja, npr. stele iz Hardomilja (1, 7, 8, 9) iz julijsko-klaudijevske epohe. Rimski vojnici ili veterani porijeklom iz Male Azije su širitelji maloazijskog ili helenističkog tipa stele na našem tlu

[1122] Schober 1923, 222 i d., posebno 223 i d., 225; Cambi 1962, 102 i d.

[1123] Schober 1923, 158-159.

[1124] Patsch 1914, 154 i d.; Betz 1938, 3 i d. Više je Italaca bilo u sastavu XI legije CPF i drugih jedinica. Vidi ovaj omjer kod Suić 1970, 120 i d.

[1125] O porijeklu dedikanata na našim stelama već je izneseno u pojedinim tipovima stela, služeći se literaturom Rendić-Miočević 1948; Alföldy 1969; Katičić 1965 i dr. Kao argumentaciju navodimo natpise, odnosno onomastiku bez citiranja literature.

[1126] Za ilirsku onomastiku vidi Mayer 1957; Rendić-Miočević 1948, i ostale njegove radove koji su u ovom radu citirani. Tako isto i Katičić 1964; Patsch 1894, 350-351.

[1127] Rendić-Miočević 1948, 44 i d.; Zaninović 1967, 62 i d., te 32 i d., 84, 86.

[1128] Italaca je bio zapaženiji broj među vojnicima u pojedinim legijama. O tome vidi kod Suić 1970, 120 i d.

[1129] Zaninović 1966, 62. Vjerojatno se radi o doseljenicima u rimsko doba, o čemu svjedoče navedene stele. Ovaj problem je vezan za predstave Tračkog konjanika i grčko-helenističkih daća na stelama u Podrinju.

[1130] Abramić 1925, 141 i d.; Betz 1938, 12 i d.; Zaninović 1967, 62, te 82.

[1131] Vidi bilješku 143.

[1132] Zaninović 1967, 84 i d.

[1133] Schober 1923, 189 i d.; O porijeklu stela arhitektonske kompozicije donosi i Rinaldi Tufi 1971, 115.

[1134] Brusin 1929, 57. Ova ideja ne odnosi se samo na kamene urne, nego isto tako i na stele i sve druge nadgrobne spomenike. Vidi: Rendić-Miočević 1960.

(1, 7, 8, 9, 10).[1135] Dakle, ovim je potvrđena već davno postavljena teza A. Furtwänglera[1136] "da se geneza stela može svesti na područje s kojega se regrutiraju legionari". Od te pretpostavke pošao je i Schoppa u izučavanju nadgrobnih spomenika na Rajni iz perioda rimske vlasti i ukazao da stele nastaju dolaskom vojnika i rimskih građana, pa je paralele tražio u njihovoj domovini.[1137]

Isti je slučaj s porijeklom stela iz doba rimske okupacije u krajevima Bosne i Hercegovine: rimski vojnici i veterani porijeklom iz Male Azije u svojim stelama su ostavili našoj kulturnoj baštini jedan dio svoje duhovne kulture.

I na genezu stela umrlih vojnika iz pomoćnih rimskih kohorti u kraju Ljubuškog (4, 5, 6), koji su porijeklom iz krajeva gornje Italije (Alpa – 4, Španije – 5, Portugalije – 6), može se primijeniti Furtwänglerova teza, posebno da oni donose dio duhovne kulture svojih predaka iz krajeva u kojima su živjeli prije regrutacije (K. I, II).

Dakle, stele s područja Ljubuškog iz I (1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) i iz samog početka II st. n. e. (28, 29) pripadaju vojnicima i veteranima porijeklom iz Male Azije (Sinope i Pessinunt), gornje Italije, Španije i Portugalije, pa prema tome u njima treba gledati maloazijski, odnosno helenistički tip stela (1, 7, 8, 9, 10), kao i u stelama visokog sokla vojnika iz gornje Italije, Španije i Portugalije (4, 5, 6).[1138]

Međutim, u stelama iz II i III st. n. e. treba gledati produžetak maloazijskog, odnosno grčko-rimskog arhitektonskog tipa stela u obliku edikule, koji se već u II st. n. e. počinje mijenjati oblikom i likovnim sadržajem. Naime, arhitektonski tip stela redukcijom počinje gubiti arhitektonske elemente kao što su zabat (timpanon – tip stela "C", "D", "E"), stupovi (tip stela "F"), akroterije (tip stela "B", "G", "H" itd.), pa umjesto zabata dolaze kruništa ili posebni dodaci (Aufsätze – tip stela "E"), a umjesto arhitektonskih elemenata stupova i pilastara stele dobivaju ukrasne bordure biljnog porijekla (3, 56, 95, 106; S. 17, 19, 25, 40 itd.). Na stelama se, kao likovne promjene kod portreta, počinju javljati portreti pokojnika u medaljonu (tip "G"), a prostori između portreta i natpisa, međuslike (S. 17, 19 itd).[1139]

Nestajanjem arhtitektonskog osnovnog tipa stela u formi edikule dolazi do oblikovanja novih formi s novim likovnim sadržajem, a dobijaju se elementi novih tipova stela, između ostalog i tip stela cipusoidnog oblika (110a, b, 111, 112).

Na formiranje novih tipova stela, treba posebno naglasiti, utjecala je duhovna kultura različitog etničkog sastava, orijentalnog, panonskog i tračkog, odnosno nosilaca duhovne kulture, koja se na sepulkralnim spomenicima stela poistovjećuje s kultnim ili religijskim vjerovanjima.[1140]

U formiranju novih tipova stela teško se može uočiti ili ocijeniti koliki je bio udio autohtonog ilirskog stanovništva. U tom smislu, izgleda, nešto malo svjetla bacaju stele s područja Japoda,[1141] što znači da domaći majstori klesari rade samo prema predlošcima i ne ugrađuju u stele prikaze iz svoje domaće duhovne tradicije.

Tako počinje kulturnohistorijski proces u kome nastaju novi tipovi stela.

10.4. Kronologija

Na osnovi povijesno-epigrafskih elemenata za datiranje što ih otkrivaju natpisi i druge kulturno-historijske pojave koje nalazimo na stelama ovih tipova i varijanata, temeljimo njihovu kronologiju, koju u ovim zaključnim napomenama iznosimo po tipovima i varijantama.

Stele tipa "A" sa samostalnim zabatom u obliku edikule s varijantama A i B, u kronološkom pogledu, obuhvataju vremensko razdoblje od 9. g. n. e. do IV st. n. e. (1 do 24).

Među najstarije stele ovog tipa spadaju stele veterana VII legije iz Hardomilja (1, 7, 8, 9), koje se prema epigrafsko-povijesnim elementima, datiraju kronološki između 9. i 42. god. n. e.[1142] Stele tipa "A", nešto mlađe, pripadaju vojnicima koji su služili u rimskim pomoćnim jedinicama ili kohortama i kronološki spadaju u 60-te godine n. e. ili u period flavijevaca (4, 5, 6).[1143] U ovaj vremenski period spada stela veterana M. Antonija Maksima iz legije XI, koja je, uz naziv jedinice, imala počasni naziv Cl. p. f., što upućuje da je stela nastala poslije 42. g. n. e.[1144]

[1135] Schober 1923, 192 i d.; Mansuelli 1956, 374 i d. Na to ukazuje i uža domovina veterana i imena kohorta. U tome smislu vidi u katalogu brojeve stela; 1, 7, 8, 9, 10.
[1136] Gabelmann 1972, 67 i d.
[1137] Gabelmann 1972, 67.
[1138] Gabelmann 1972, 67 i d. Isti autor na 66, gdje spominje rezultate A. Schobera do kojih je došao izučavajući stele s područja Norika i Panonije. Schober 1923.
[1139] Schober 1923, 220 i d. Posebno 181, 209 i d.
[1140] Schober 1923, 204 i d., te 212 (uticaj Orijenta) i d.
[1141] Vidi kod Čremošnik 1957, 1958, gdje raspravlja o domaćim i stranim uticajima u našim krajevima, pa se dotiče i zemlje Japoda. U tom smislu vidi Sergejevski 1965, 121 i d.
[1142] Suić 1970, 120; Isti 1955, 20; Zaninović 1967, 64.
[1143] Zaninović 1967, 65 i d.
[1144] Suić 1970, 120.

Stelu tipa "A" iz Homolja (2), koja nema sačuvan natpis, na osnovi kulturno-povijesnih manifestacija ikonografskog sadržaja (ovnujskih glava) kronološki svrstavamo najranije oko sredine II st. n. e.,[1145] dok stelu istog tipa iz Zenice (3), na temelju onomastičkog elementa gentilicija Aurelius, datiramo poslije Karakaline Konstitucije (212. god.).[1146]

Stele tipa "A" imaju dvije varijante: A i B.

Prema povijesno-epigrafskim elementima za datiranje, varijanta A, koju karakterizira slobodni zabat bez elemenata arhitekture (15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24), kronološki ide u period od 9. god. do IV st. n. e. Ovo kronološko datiranje dopušta fragment stele iz Humca (21) koji je, na osnovi povijesno-epigrafskih elemenata, istovremen sa stelama veterana VII legije iz Hardomilja (1, 7, 8).[1147]

Varijanta A stela tipa "A" kontinuirano nastavlja postojanje od kraja I st. n. e. preko stele iz Podastinja (20), i II st. n. e, na steli iz Vranjeva Sela (22), a produžuje se i na III st. n. e, na steli iz Skelana (23); stela iz IV st. n. e. iz Stoca (24) predstavlja kraj pojavi varijante A.[1148]

Kronološke pojave i kontinuitet varijante A stela tipa "A" odnose se na varijantu B stela tipa "A", ali nju karakterizira presvođena niša sa samostalnim zabatom (12, 13, 14).

Ulomak stele iz Humca (12), na osnovi povijesno-epigrafskih elemenata za datiranje, ide kronološki sa grupom stela veterana VII legije iz Hardomilja (1, 7, 8), jer se uz dedikanta veterana pripadnika VII legije, uz naziv jedinice, ne unosi atribut Cl. p. f.[1149] Ovaj podatak govori da varijanta A kronološki prati stele tipa "A" već od same njihove pojave nakon okupacije Ilirika.

Varijantu B stela tipa "A" prepoznajemo, dalje, u steli iz III st. n. e. iz Pazarića (13) i u steli iz IV st. n. e. iz Ribnika (14).

Na kraju, potrebno je zaključiti da varijanta B kronološki ide istovremeno s varijantom A, a obje idu do IV st. n. e. zajedno sa stelama tipa "A", koje kronološki idu samo do III st. n. e. U IV st. n. e, u krajevima Bosne i Hercegovine, nestaju stele kao sepulkralni spomenici.[1150]

Stele tipa "B" se izgrađuju u formi edikule – pravokutna forma, uklesan (upisan) zabat, polustupovi i pilastri (25 do 56).

Uočeno je da nema više toliko stela ovog tipa koje pripadaju vojnicima (29) ili veteranima (35, 47, 49) kao što smo ih imali među stelama tipa "A" i njegovih varijanata i "B". Ipak i te malobrojne stele vojnika (29) i veterana (35, 47, 49) dopuštaju da dosta sigurno postavimo njihovu kronologiju.

Stela centuriona Dassiusa Bastarna iz Hardomilja (29), koji je pripadao kohorti I Belgarum, pouzdano svjedoči da se stele tipa "B" javljaju na samom početku II st. n. e. ili čak nešto ranije, u flavijevsko doba, o čemu indirektni dokaz imamo u fragmentu stele s konjanikom iz Humca (28), koji je mogao pripadati jednoj od konjičkih pomoćnih vojnih jedinica u kastrumu na Humcu (cohors equitata).[1151] Dokaz je i pomanjkanje konsekrativne formule D(is) M(anibus) na steli iz Japre (31).[1152]

Uz stelu centuriona Dassiusa Bastarna iz Hardomilja (29), dokaze o pojavi stela tipa "B" i njegovom daljem kontinuitetu u II st. n. e. nalazimo na natpisima stela s gentilnim imenima careva Ulpius (35) te Aelius (26).[1153]

Također se može tvrditi da se stele tipa "B" produžuju na III st. n. e., na što upućuje carski gentilicij Aurelius (25, 26), dok gentilno ime Valerius govori da je tip stela "B" bio moguć i u IV st. n. e. (36).[1154]

Dakle, kronologija stela tipa "B" počinje pouzdano početkom II st. n. e., ali se ne isključuje mogućnost da taj tip stela može nastati i u doba flavijevaca i kontinuirano trajati od kraja I do IV st. n. e.

Za varijantu stela tipa "B" (od 39 do 56) treba reći da je karakterizira uklesan, odnosno upisan zabat bez elemenata arhitekture.

Na fragmentu stele iz Proboja (46), na kojem su sačuvani skromni ostaci natpisa, nedostaje posvetna sepulkralna formula D(is) M(anibus), koja ovu vari-

[1145] Vidi u tekstu pod imenom "Ovnujske glave" literaturu koja se bavi ovom likovnom pojavom na sepulkralnim spomenicima i kod kronologije ovog tipa stela.

[1146] Rendić-Miočević 1948, 50.

[1147] Ne posjeduje atribut CPF. O tome vidi bilješku 155.

[1148] Vidi poglavlje o elementima za datiranje stela koji kronološki svrstavaju i ove stele od kraja I do IV st. n. e.

[1149] Vidi bilješku 155.

[1150] Cambi 1975, 232. To se odnosi i na unutrašnjost provincije Dalmacije gdje se incineracija kao ritus pokapanja zadržala sve do IV st. n. e.

[1151] Zaninović 1967, 65 i d.

[1152] Na oba ova spomenika ne javlja se konsekrativna nadgrobna formula D(is) M(anibus), što ukazuje da su stele nastale krajem I ili na samom početku II st. n. e. kad ova formula nije postala stalni epigrafski elemenat sepulkralnih natpisa. O tome vidi literaturu u poglavlju o povijesno-epigrafskim elementima za datiranje.

[1153] O pojavi romanizacije koja u onomastiku autohtonog stanovništva uvodi gentilicij koji istovremeno postaje i elemenat za datiranje stela s natpisima o pokojnicima vidi kod Rendić-Miočević 1948, 44 i d.

[1154] Rendić-Miočević 1948, 50, 55.

jantu stela datira kronološki u doba prije II, odnosno koncem I st. n. e.[1155]

Također treba konstatirati da se varijanta stela tipa "B" javlja u II i u III st. n. e. Na to ukazuju gentilna imena careva kao što je gentilicij cara Hadrijana Aelius (41, 52) i cara Karakale Aurelius (43, 45, 56).[1156] Iznesena kronologija varijante stela tipa "B" pokazuje kako prati osnovni tip stela "B".

Stele tipa "C", treba spomenuti, pravi u obliku edikule pravokutna forma i polukružni svod (56 do 68), a najstarijeg predstavnika imaju stele iz II st. n. e. iz Obra (58). Prema sačuvanoj onomastici i drugim epigrafskim elementima, stele tipa "C" nalazimo u II i III st. n. e., a njihova upotreba se ne isključuje ni u IV st. n. e.[1157]

Varijantu stela tipa "C" (68-72), koju karakterizira dvostruko zasvođena edikula, na osnovi gentilicija Ulpius (71) i epigrafskih formula sačuvanih na natpisima stela, datiramo u II i III st. n. e., što znači da ona vremenski prati osnovni tip stele "C".[1158]

Stelu tipa "D" karakterizira samostalni svod u obliku edikule (73). Kronološki pripada najvjerojatnije II st. n. e., jer taj tip ne susrećemo među stelama I st. n. e., pa ne bi mogao biti stariji od II st. n. e. Kronološki se ne može pratiti, jer je usamljen primjer.[1159]

Stele tipa "E", potrebno je istaknuti, karakterizira osoben dodatak ili kruniše (Aufsätze 74 do 88).

Prema sačuvanim carskim gentilinim imenima Aelius (74), Aurelius (75, 77) i Septimius (78), zaključujemo da se stele ovog tipa javljaju najranije u doba Hadrijana (117–138) i nastavljaju u II, najkasnije do sredine III st. n. e.[1160]

Ova kronološka konstatacija o pojavi i trajanju stela tipa "E" odnosi se i na njegove varijante: A (83), B (74), C (75, 76, 77, 78, 79) i D (82).

Za stele tipa "F", treba reći, svojstven je pravokutni oblik i nezasvođena niša bez elemenata arhitekture (89 do 96).

Na osnovi gentilnog imena Aelius (93) i pojave konsekrativne formule D(is) M(anibus) u natpisima stela, konstatiramo da ovaj tip stela ne može biti stariji od II st. n. e, a drugo gentilno ime Aurelius (90, 91) navodi na zaključak da se upotrebljavao i u III st. n. e.[1161]

Stele tipa "G" karakterizira likovna pojava medaljona (97 do 109). Prema sačuvanom gentilnom imenu Aelius (104), posvetnoj nadgrobnoj fonnuli D(is) M(anibus) te na osnovi pojave medaljona u susjednog Panoniji u II st. n. e, i u kronološkom pogledu vidimo ovaj tip stela ne može biti stariji od II st. n. e.[1162]

Konstatacija o pojavi stela tipa "G" odnosi se i na njegove varijante (A, B, C, D, E, F, G), koje su brojnije u III st. n. e., pa konstatiramo da se taj tip stela i njegove varijante javljaju u II i III st. n. e, ali nemamo pouzdanih dokaza za IV st. n. e.[1163]

Stele tipa "H" su u obliku cipusa (110 do 113).

Na natpisima stela ovog tipa, treba konstatirati, osim na jednom (113), slabo sačuvanom, nemamo pouzdanijih povijesno-epigrafskih potvrda za datiranje. Gentilno ime Aelius na natpisu stele iz Jakira (113) ukazuje da stela nije mogla nastati prije vladavine cara Hadrijana (117–138).[1164] Međutim ovaj tip stele zapaženiji je u III st. n. e. (110, 111, 112) i očituje veliki uticaj cipusa na pojavu stela u obliku cipusa pa se čak može konstatirati da prati pojavu cipusa.[1165]

Na osnovi iznesene kronologije tipova stela s područja Bosne i Hercegovine može se, između ostalog, zaključiti da je tip "A" stela sa samostalnim zabatom u obliku edikule grčko-helenističkog porijekla i da je uticao na pojavu i razvoj kasnijih tipova stela u ovim krajevima. On se, s osnovnim elementom zabatom, sačuvao do IV st. n. e., ustupivši mjesto spomenicima inhumacije (tipovi stela tip "A", I–IV st. n. e., varijante A i B, I–IV st. n. e., tip "B", I–IV st. n. e., varijanta, I–IV st. n. e., tip "C", II–IV st. n. e., varijanta II–III st. n. e.).

Za razliku od pomenutih tipova, u II–III st. n. e. javljaju se tipovi stela; "D", "E", "F", "G", "H", koje su sačuvale skromne tragove arhitekture, ali ne prelaze u IV st. n. e., što je u stvari, značajno za novoformirane tipove stela: tip "D" (II–III st. n. e.); tip "E" (II–III st. n. e.); varijante A, B, C, D, (II–III st. n. e.); tip "F" (II–III st. n. e.); tip "G" (II–III st. n. e.); varijante A, B, C, D, E, F, G (II–III st. n. e.) i tip "H" (II–III st. n. e.).

[1155] Vidi u poglavlju Povijesno-epigrafski elementi za datiranje sepulkralnih sppmenika, v. D(is) M(anibus).

[1156] Rendić-Miočević 1948, 40 i d.

[1157] Vidi kod poglavlja Epigrafski elementi za datiranje sepulkralnih spomenika, u kojem je iznesena i literatura o uvođenju gentilicija u onomastiku pokojnika

[1158] O tome Rendić-Miočević 1943, 40 i d.

[1159] Vjerojatno je ovaj tip stele paralelan s tipom stele C, a posebno što je u našim krajevima osamljen kao tipološka pojava. Vidi kronologiju stela tipa C i prethodne bilješke 170 i 171.

[1160] Uvođenje carskog gentilnog imena u onomastiku rimskih građana (autohtonog stanovništva) kao elementa za datiranje, vidi Rendić-Miočević 1948, 40 i d.

[1161] Rendić-Miočević 1948, 40 i d.

[1162] Schober 1923, 181 i 209; Rinaldi Tufi 1971, 124 i d.

[1163] Vidi prethodnu literaturu, bilješku 175.

[1164] Vidi Rendić-Miočević 1948, 40 i d.

[1165] Cambi 1975, 226. Vidi poglavlje Kronologija cipusa i njegova pojava u unutrašnjim krajevima rimske provincije Dalmacije.

10.5. Rasprostranjenost

S porijeklom i nastankom stela usko je vezana i tipologija i njihova rasprostranjenost na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

Izučavanjem ove kategorije nadgrobnih spomenika došlo se do konstatacije da stele možemo podijeliti u osam tipova (od "A" do "H") i u nekoliko varijanata (A i B tipa "A"; varijanta A tipa "B"; varijanta tipa "C"; varijante A, B, C, D tipa "B"; varijante A, B, C, D, E, F, G tipa "G").

Do ove tipološke klasifikacije stela, neovisno o izučavanju drugih tipologija, došlo se na osnovi principa da se tip spomenika uopće, pa prema tome i stela, određuje po njegovoj vanjskoj formi, koja je nedjeljiva od strukturalnih elemenata i likovnog sadržaja.[1166]

l. Stele tipa "A". Tako smo u prvi ili tip "A" uvrstili stele samostalnog zabata (1 do 24) s elementima arhitekture koji izgrađuju stele u obliku edikule (1 do 10).

Analizirajući stele tipa "A", uočili smo da među njima postoje stele koje ne mogu pripadati skupini stela tipa "A", nego mogu predstavljati njegove varijante. To su stele samostalnog zabata bez elemenata arhitekture polustupova i arhitrava (15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24) ili varijanta A stela tipa "A". Varijantu B tipa "A" sa samostalnim zabatom mogli smo utvrditi po presvođenoj niši u obliku edikule (12, 13, 14).

Tip "A" stela (K. I, II, V), koji odmah nakon okupacije izrađuju klesarske radionice na području Narone, najviše je koncentrisan na području Ljubuškog, gdje se nalazio logor rimskih vojnih jedinica – kohorta. Ovaj tip stela širi se kasnije dolinom Neretve prema unutrašnjosti, a manje je zapažen u Konjicu (2), Kiseljaku (21), Kaknju (16) i Zenici (3, 17, 19). Na području Ljubuškog stele ovog tipa pripadaju uglavnom rimskim vojnicima (1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 21), dok su u unutrašnjim krajevima (2, 3, 16, 17, 19) pretežno civilnih stanovnika (13, 17). Dakle, stele tipa "A" i njegove varijante nastaju u radionicama Narone i njezinog područja, odakle su se proširile u unutrašnjost ilirskih oblasti (K. III).[1167]

2. Stele tipa "B". S obzirom na spomenuti princip o klasifikaciji tipova stela, moglo se konstatirati da imamo jednu veću skupinu stela koja se vanjskim oblikom razlikuje od ostalih. To je samostalni tip stela u pravokutnoj formi s urezanim zabatom u obliku edikule koji smo nazvali tip "B" (25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38). Unutar ovog tipa stela moglo se također utvrditi da mu pripadaju stele s urezanim zabatom bez elemenata arhitekture, pa smo ovu skupinu stela nazvali varijantom stela tipa "B" (39 do 36 – Karta VI).

Zanimljivo je istaći da su stele tipa "B" (K. VI) u odnosu na stele tipa "A" (vidi K. V) daleko manje zastupljene na području Hercegovine (28, 29), nego u unutrašnjim krajevima Bosne. Kraj oko Konjica (26, 27, 39) i Kiseljaka (32, 30, 33) s ovim tipom stela pravi jedinstveno područje (vidi K. VI), koje se preko Kiseljaka kulturno veže za krajeve sjeverne Bosne s Japrom (31). Kulturni odnos između ova dva kraja počiva vjerojatno na rudarskoj aktivnosti.[1168]

Geografska rasprostranjenost stela tipa "B" pokazuje da su vojnici i veterani bili nosioci stela tipa "A" na području Hercegovine, a da nisu u tolikoj mjeri bili i nosioci stela tipa "A" na početku II st. n. e. Prema tome, ovaj tip stela, da tako kažemo, bio bi posljednji izdanak koji je došao s vojskom (28) i dolinom Neretve stigao u krajeve oko Konjica (26, 27, 39) i Kiseljaka (30, 32, 33 – K. VI).[1169]

Zanimljivo je konstatirati da su stele tipa "B" nađene na području Salone i u njezinom zaleđu, osim onih malih dimenzija, koje se nazivaju titulima (K. VI).[1170] Također je potrebno utvrditi da je tip "B" stela zapažen i na području Bihaća (35, 36, 37, 38), a najslabije u Podrinju (34). Rasprostranjenost stela tipa "B" na području Bihaća (vidi K. VI) sigurno se veže za krajeve gornje Italije,[1171] a njihovu slabu zastupljenost u krajevima istočne Bosne treba povezati sa slabom zastupljenosti u južnoj Panoniji i bližim oblastima (vidi K. I, II, VI). Odsustvo vojničkih stela u II st. n. e. pokazuje napuštanje pacifikacije ilirskih područja.[1172]

Varijanta stela tipa "B" (39 do 55) brojnija je od stela tipa "B". Za razliku od stela tipa "B", ova varijanta je prisutnija u naronitanskom kraju (46, 49, 52, 53, 54) i među stelama na području Konjica (39, 41, 42, 43, 44,

[1166] Gabelmann 1972, 66.

[1167] Rendić-Miočević 1967, 339 i d.; Bojanovski 1973, 33 i d.; I. Bojanovski je istraživao vojni logor u Humcu, ali još nije iznio rezultate istraživanja, osim u formi jednog izvještaja (Republička zajednica za naučni rad).

[1168] Arheološki sepulkralni i drugi spomenici upućuju na postojanje kulturnih odnosa između rudarskih distrikta u krajevima rimske Dalmacije. Međutim, taj problem još nije ozbiljnije raspravljen, pa bi za kulturnu povijest naših krajeva bio veoma zanimljiv.

[1169] Nosilac ovog tipa stela Dassius Bastarni f(ilius) domo Maezaeus iz samog kraja I i početka II st. n. e. Vidi: Zaninović 1967, 67 i d..

[1170] Cambi 1975a, 230 i d. Rinaldi Tufi 1971, Tav. VII-IX. Nalazimo i stele sa samim natpisom, odnosno titulom.

[1171] Usp. Susini 1960, Tav. X, Nr. 51, Tav. XII, br. 9, 16. Ovaj tip stele možemo pretpostaviti da je u naše krajeve, osim iz gornje Italije, mogao doći s vojnicima iz krajeva Rajne (vidi Gabelmann 1972, 75, Fig. 2, 79, Fig. 4, Tapentafel 42).

[1172] Pacifikacija u našim krajevima, čini se, prestaje napuštanjem Coh(ortis) I Belgarum, najkasnije do sredine III. st. n. e. O tome vidi Zaninović 1967, 67.

45), dok je u svim drugim oblastima samo sporadična (40, 47, 48, 56 – vidi K. VI).

Prema rasprostranjenosti stela tipa "B" može se konstatirati da je njihovo ishodište područje Narone, odakle su se proširile u krajeve Konjica (vidi K. VI). Očigledno je da su izrađene u lokalnim klesarskim radionicama pod uticajem grčke, odnosno helenističke tradicije i gornjoitalskih tipova.[1173]

Stela iz Biljače (Domavia – 51) pokazuje da je helenistički elemenat u našim krajevima njegovao grčki tip stele, odnosno da su doseljenici širili tipove sepulkralnih spomenika iz svog kraja.[1174]

3. Stele tipa "C". Pored spomenutih tipova stela i varijanata mogla se utvrditi skupina stela koja se od ostalih odvaja pravokutnom formom i polukružno zasvođenom nišom u obliku edikule i tako formira zaseban tip stela, tip "C" (58 do 66).

Analizom se došlo do konstatacije da stelama tipa "C" pripada varijanta koju karakteriziraju dvostruko zasvođene niše u formi edikule (68-72). Stela tipa "C" (vidi K. VII) sporadična je, a u većoj koncentraciji javlja se samo na dva područja: na području istočne Bosne (Podrinje – 61, 63, 64, 65, 66, 67) i, u nešto manjoj koncentraciji, na području Konjica (58, 59). Ovaj odnos bi ukazivao na jači međusobni uticaj istočne Bosne i krajeva oko Konjica.[1175] U svakom slučaju, radi se o jednom uzajamnom kulturnom odnosu.

Zanimljivo je spomenuti da se ovom tipu stela zapaženije analogije nalaze u krajevima Donje i Gornje Mezije.[1176] Teško je naći drugo objašnjenje ako se ne prihvati mogućnost da je postojao etnički kontakt između ove dvije oblasti ili da je proces doseljavanja stanovništva trajao u periodu rimske okupacije.[1177]

Međutim, stela iz Glamoča (64), koja predstavlja tip "B" na području Delmata, upućuje na uticaj s područja Salone i vezuje se za stele malih dimenzija.[1178]

S druge, pak, strane, slučaj s varijantom C je obratan. Naime, njezina je rasprostranjenost zapaženija u sjeverozapadnim krajevima Bosne (70, 71, 72), dok je za razliku od stela tipa "C", poznata u Podrinju samo u Tegarama (69 – vidi K. VII).

Znatnu koncentraciju varijante stela tipa "C" u sjeverozapadnim krajevima, čini se, treba vezati i za uticaj na područje Norika, a ne samo Panonije. Naime, treba konstatirati da se ukrasni arhitektonski elementi mogu odnositi i na noričko-panonsku volutu,[1179] a ne na čiste, kako je rečeno, arhitektonske elemente.

4. Stele tipa "D". Među tipovima stela u krajevima Bosne i Hercegovine iz rimskog doba mogao se utvrditi još jedan tip stela koji karakterizira samostalni svod niše u obliku edikule, i to je tip "D" (vidi K. VII). Prepoznat je samo u jednom ulomku stele iz Halapića (73) na području Delmata.

Najbližu analogiju ovom rijetkom tipu stela u Bosni i Hercegovini rimskog doba nalazimo u jednoj steli iz Peći,[1180] kao i iz Padove u gornjoj Italiji.[1181] S obzirom na kulturno-historijsku situaciju zaključujemo da u rimsko doba na područje Glamoča ovaj uticaj dolazi iz Gornje Italije preko Salone, iako se, zapravo, u Saloni ne nalaze sigurniji tragovi stela ovog tipa.[1182]

5. Stele tipa "E". Na osnovi tipološke analize utvrđen je novi tip stela koji karakterizira strukturalni elemenat tzv. krunište (Aufsätze).[1183] Skupina tih stela je označena kao tip "E" (74 do 88).

Analiziranjem se došlo do konstatacije da među stelama ovog tipa postoji nekoliko varijanata. Tako varijantu A predstavlja stela iz Varvare (74), koja bi bez ovog kruništa pripadala steli tipa "B" (25, 26). Varijantu B, opet, odvaja poseban dodatak u obliku zabata (83). Među stelama s kruništem mogle su se utvrditi varijante C i D: varijanta C u steli s dva reda niša s polustupovima (75) i pilastrima (75, 76, 77) ili bez njih (80, 81), a varijanta D u steli koja ima izgrađeno krunište kompozicijski prilagođeno steli od jednog kamenog bloka (82).

Poluležeći lavovi mogu isto tako predstavljati samostalni sepulkralni spomenik[1184] (87, 88) ili dodatak stelama (86, 87, 88).

Stele tipa "E", može se konstatirati, geografski su najrasprostranjenije na području Konjica (75, 76, 81, 84, 85), Kiseljaka (77) i u Podrinju, s centrom u Ske-

[1173] Rendić-Miočević 1967, 339 i d.; Cambi 1975, 226 i d.; Nikolanci 1969, 64. Očito govore o klesarskim radionicama na Visu iz perioda isejske samostalnosti, te o helenističkom uticaju na spomenike iz perioda rimske vlasti.

[1174] O tome najbolje govore nadgrobne helenističke stele sa Isse. Nikolanci 1969, 339 i d. A o helenističkom elementu na području Srebrenice svjedoči stela iz Biljače. Vidi Patsch 1914, 186, Sl. 70.

[1175] Papazoglu 1969, 70, 72 i d., 97 i d. Na kraju treba iznijeti i mišljenje ugledne istraživateljice, historičarke Papazoglu. Ali je vrlo moguće da je oblast Tare ulazila u teritoriju Autarijata. Sličnost u tipu spomenika i u ikonografiji na stelama s oba područja, posebno u odjeći žena, poticaj je da se ovo pitanje nastavi istraživati.

[1176] Vidi kod Dimitrov 1942, Tab. IV, V, VI itd. Uporedi još kod Čremošnik 1958, 380.

[1177] Zaninović 1967, 79 i d.

[1178] Cambi 1975, 230 i d.; Rinaldi Tufi 1971, Tav. VII-IX.

[1179] Ložar 1934, 99-147; O tome vidi Pinterović 1958, 32.

[1180] Vulić 1948, 124, br. 272 i br. 274.

[1181] Bazzarini 1956, 3 i d., Fig. 14, 20, 27, 30. Stele su vrlo analogne.

[1182] Rinaldi Tufi 1971, Tav. XII, Fig. 1, Nr. 44.

[1183] Schober 1923, 166; Pinterović 1958, 33 i d.

[1184] Mansuelli 1956, 87 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 136.

lanima (78, 79, 82, 85, 87), a sporadično na području Jajca (86 – vidi K. VIII).

Ova rasprostranjenost stela tipa "E" i njenih varijanata pokazuje da je u tim krajevima vladao veliki uticaj orijentalnih kultova, posebno Magnae Matris i egipatskog božanstva Serapisa. Širenju kulta Magnae Matris u Podrinju doprinijeli su legionari iz sastava VII legije Cl. p. f.,[1185] a kult Serapisa širili su doseljeni orijentalci, dok se za područje Konjica mora pretpostaviti uticaj vojnog logora na Humcu i Narone kao trgovačkog i kulturnog centra.[1186]

6. Stele tipa "F". Tipološkom analizom moglo se utvrditi da među stelama postoji skupina koju karakterizira pravokutni oblik nezasvođene niše bez elemenata arhitekture. Označena je kao tip "F" (89-96).

Stele, tipa "F" najbrojnije su u istočnim krajevima Bosne (91, 93, 94, 95, 96), daleko rjeđe na području Hercegovine (89, 90), a gotovo su nezapažene u delmatskom kraju (92) (vidi K. IX).

Prema topografskoj rasprostranjenosti i na osnovi tipoloških analogija, koje u najvećem broju susrećemo u istočnim oblastima provincije Dalmacije i rimskih provincija na Balkanu, stele tipa "F" trebalo bi kulturno vezati upravo za te oblasti, a manje za zapadne, o čemu svjedoči i njihov mali broj u zaleđu Salone (92) i Narone (89, 90 – K. IX).[1187]

7. Stele tipa "G". Kao što je strukturalni elemenat, tzv. krunište, opredijelio stele tipa "E", tako je i likovni elemenat medaljon[1188] uticao da stele s tim likovnim elementom opredijelimo u odvojenu skupinu, koju smo nazvali stelama tipa "G" (97 do 109).

Analizama se došlo do konstatacije da unutar stela tipa "G" postoji više varijanata: varijanta A, koja, uz likovni motiv medaljona, ima karakteristični slobodni zabat (107), varijanta B u obliku edikule (97) i varijanta C dvostruko zasvođene niše u formi naiskosa (105). Varijantu D čine stele bez elemenata arhitekture (98, 99, 100, 101, 102), a varijantu E stele s više niša (104, 106). Varijanti F pripala je stela iz Majdana (107), koju karakterizira natpis unutar kruga, a u varijantu G idu stele s rozetom u vijencu (108, 109).

Zanimljivo je konstatirati da su stele tipa "G", koje od ostalih stela odvaja likovni prikaz medaljona, najbrojnije u krajevima Podrinja (99, 100, 102, 103, 104, 105, 106), nešto manje na području Bihaća (101, 107, 108), a same su pojedinačne oko Sarajeva (98) i u Hercegovini (109). Varijante stela tipa "G", koje se međusobno prožimaju s drugim tipovima, nalaze se također u ovim krajevima (vidi K. X).

Geografska rasprostranjenost stela tipa "G" (K. X) pokazuje da područje Norika i Panonije predstavlja širi kulturni krug iz kojeg, preko doseljenog stanovništva ili na drugi način, dolazi intenzivniji uticaj u krajeve istočne (99, 100, 102, 103, 104, 105, 106) i sjeverozapadne Bosne (101, 107 i 108), a slabiji u centralno područje Bosne (93) i Hercegovine (109 – Vidi K. X).

Također treba konstatirati da ovaj uticaj jedva dopire do istočne obale Jadrana, što najilustrativnije dokazuju same stele s područja Salone s motivom medaljona.[1189]

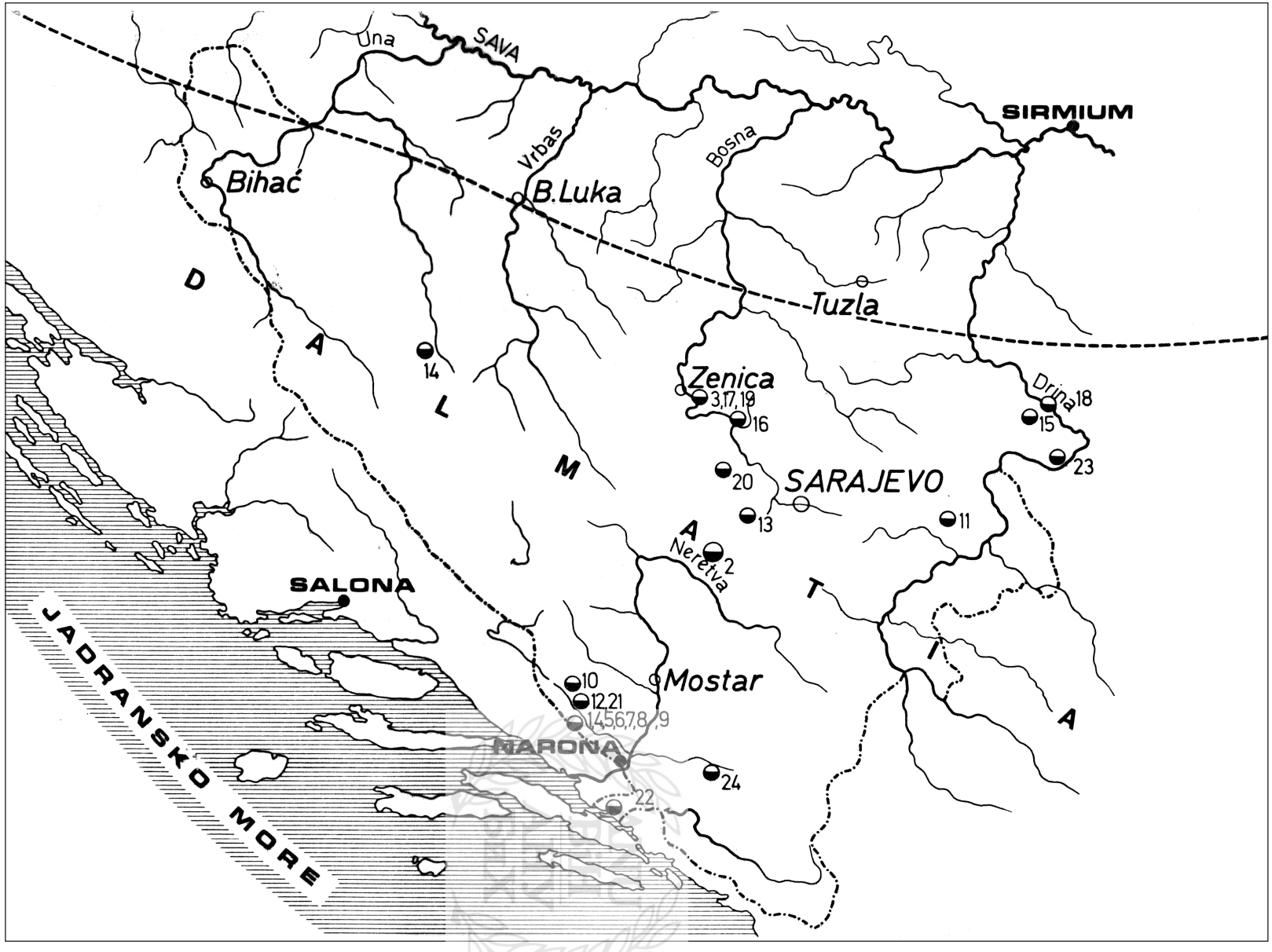
8. Stele tipa "H". I, konačno, moglo se utvrditi da postoji jedan veoma zanimljiv tip stela koji objedinjuje elemente cipusa i stele. Zbog toga smo takvu skupinu stela nazvali cipuso-steleoidni tip ili stele tipa "H" (110 do 113).

Treba konstatirati da je ovaj tip stela zapaženiji u krajevima Podrinja (110, 111, 112), dok je u jugozapadnom dijelu Bosne prisutan samo u Jakiru kod Glamoča (113).

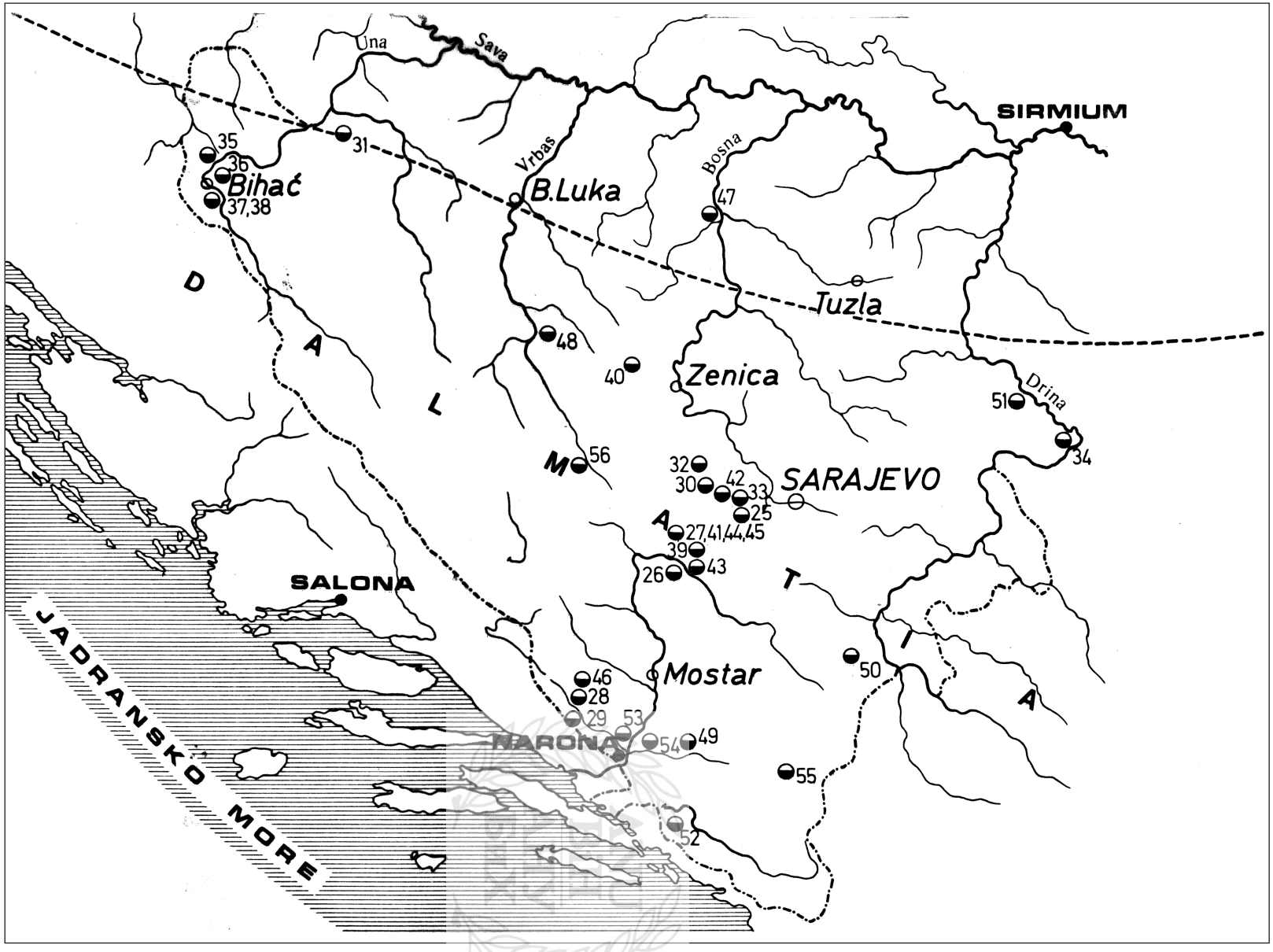
Rasprostranjenost stela tipa "H" ukazuje da se ovaj tip sepulkralnog spomenika javlja tamo gdje se u najvećem broju javljaju i cipusi (vidi K. XI i XII).

Proučavanje tipologije stela s područja Bosne i Hercegovine, treba reći, ima osnove u ranijim proučavanjima (kontinuitet), počevši od prvih sistematskih pokušaja, od Weynanda preko Schobera i drugih, koji su izučavali tipologiju stela u provincijama Rimskog carstva.[1190] Na ovaj način zasnovana, tipologija omogućava praćenje kronologije pojedinih tipova stela, nastanak i pojave, kao i sve promjene na putu njihovog razvoja. Ova tipologija dopušta bolje upoznavanje autohtone kulturne tradicije, a njihova topografska rasprostranjenost u Bosni i Hercegovini određuje kulturne uticaje i koncentraciju kamenoklesarskih radionica (vidi opću kartu).

[1185] Marić 1933, 73; Kojić 1965, 225 i d.
[1186] Cambi 1965, 100 i d., te 105; Sergejevski 1948, 168, Tab. I, 1, 2.
[1187] O tome pobliže vidi: Schober 1923; Florescu 1930; Florescu 1942; Dimitrov 1942; Vulić 1931, te Isti 1948.
[1188] Schober 1923, 181, 209; Rinaldi Tufi 1971, 124.
[1189] Rinaldi Tufi 1971, 125, Tav. XI, Fig. 4, Nr. 39.
[1190] O tome vidi literaturu u poglavlju o historijatu izučavanja stela u provincijama Rimskog Carstva.

Karta V - Topografski prikaz rasprostranjenosti stela tipa "A" i njegovih varijanti na prostoru Bosne i Hercegovine

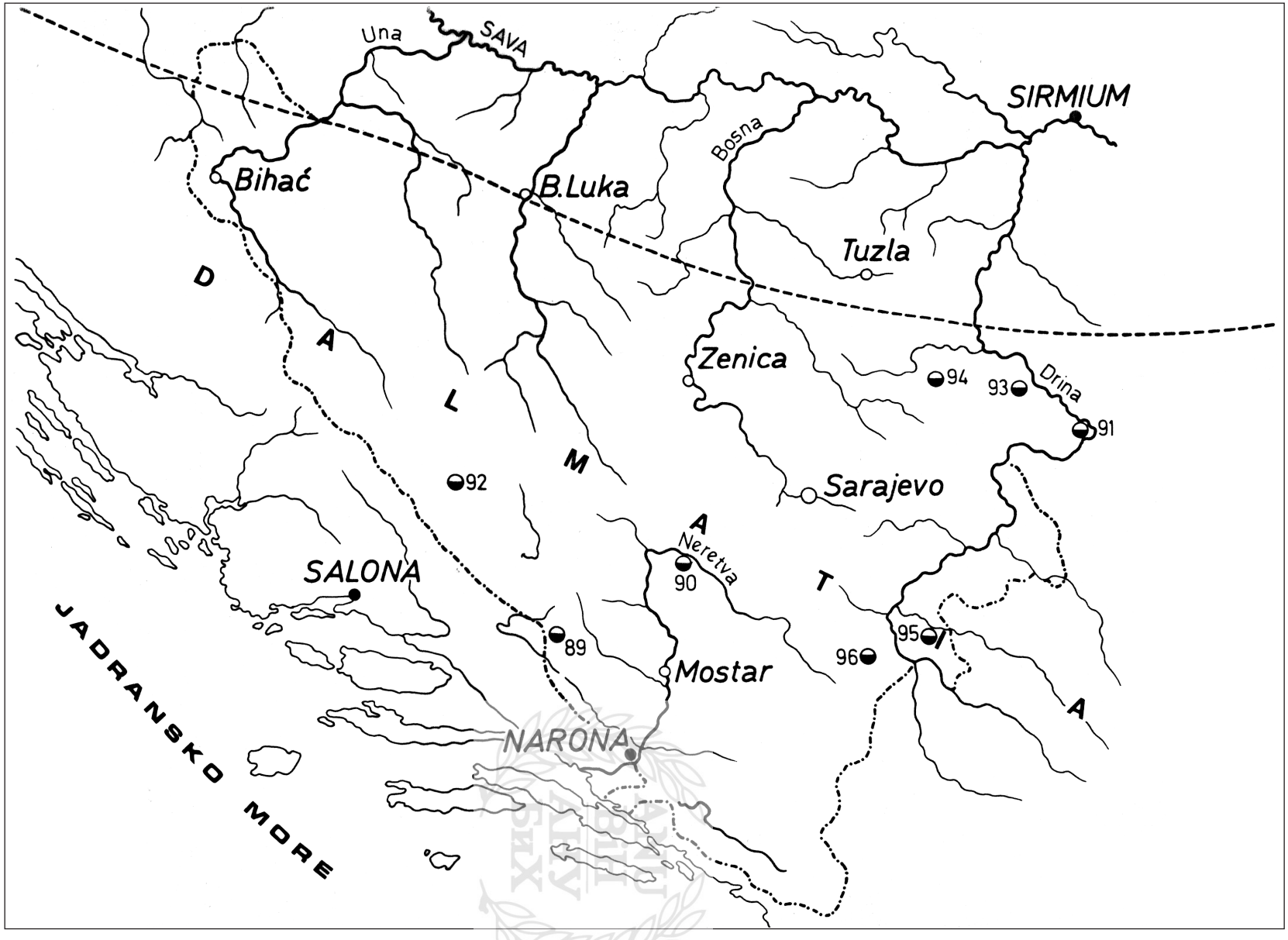
Karta VI – Topografski prikaz rasprostranjenosti stela tipa "B" na prostoru Bosne i Hercegovine

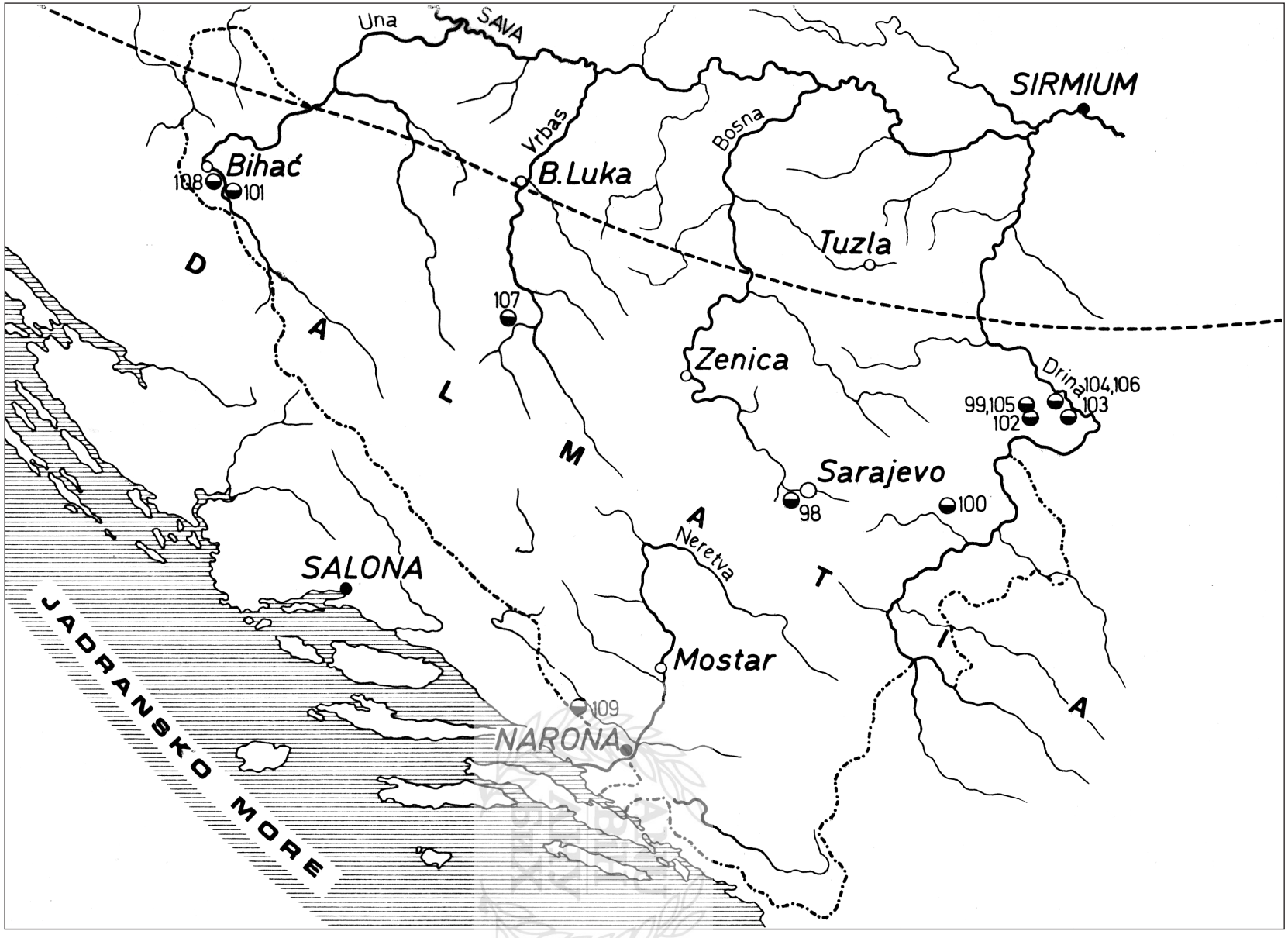
Karta VII - Topografski prikaz rasprostranjenosti stela tipa "C" i tipa "D" na prostoru Bosne i Hercegovine

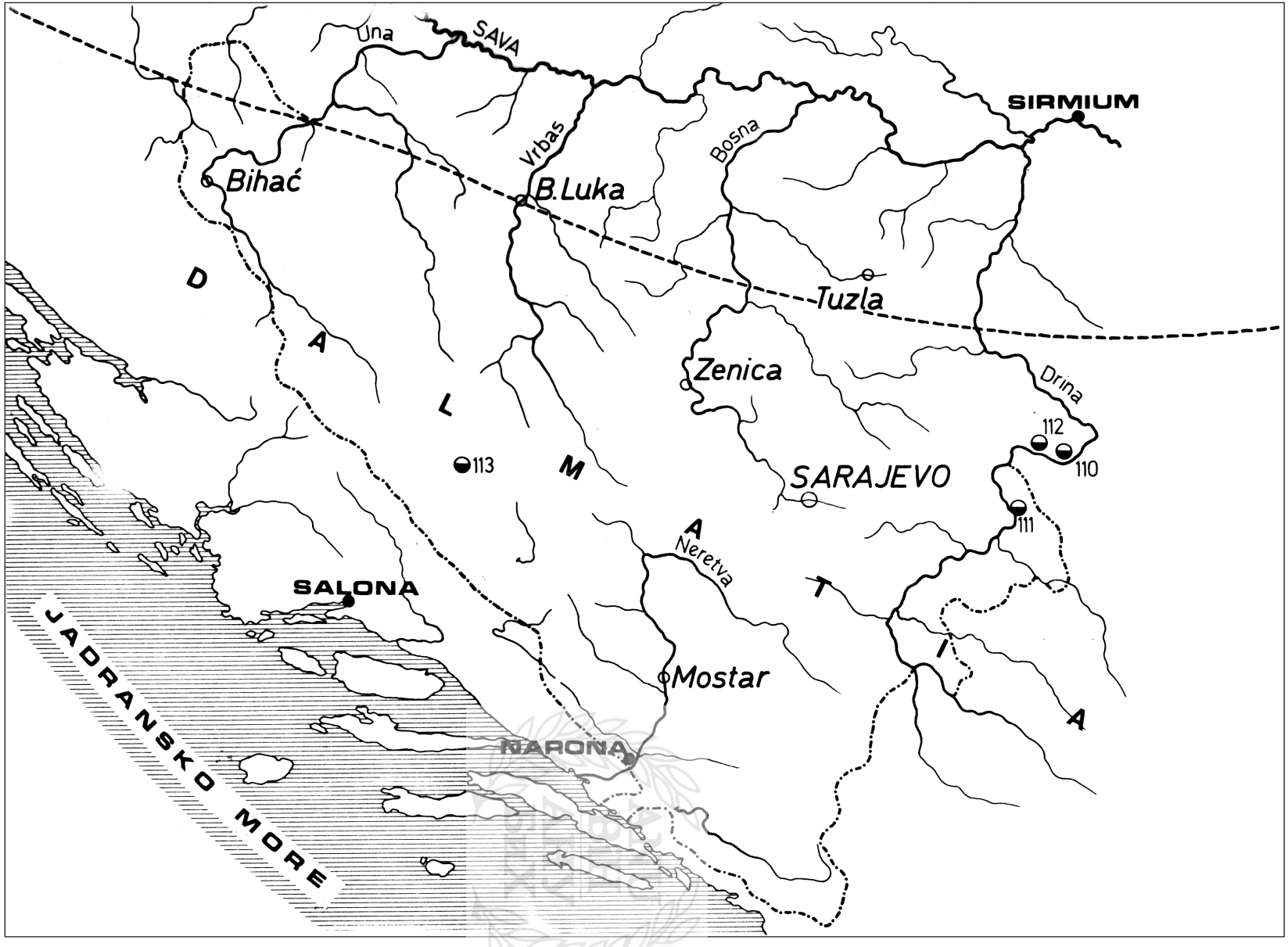
Karta VIII - Topografski prikaz rasprostranjenosti stela tipa "E" na prostoru Bosne i Hercegovine

Karta IX - Topografski prikaz rasprostranjenosti stela tipa "F" na prostoru Bosne i Hercegovine

Karta X - Topografski prikaz rasprostranjenosti stela tipa "G" na prostoru Bosne i Hercegovine

Karta XI - Topografski prikaz rasprostranjenosti stela tipa "H" na prostoru Bosne i Hercegovine

1

2

3

1. Hardomilje (Ljubuški), 2. Homolje (Konjic), 3. Zenica

ANU BiH АНУ БиХ

4

5

6

4. Hardomilje (Ljubuški), 5. Hardomilje (Ljubuški), 6. Hardomilje (Ljubuški)

7

8

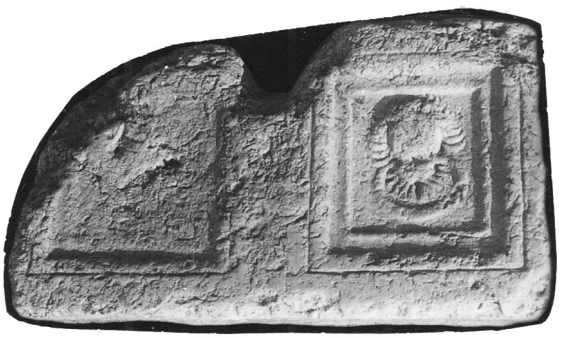
9

7. Hardomilje (Ljubuški), 8. Hardomilje (Ljubuški), 9. Hardomilje (Ljubuški)

ANU ВіН АНУ БиХ

10

11

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

10. Borasi (Vitina, Ljubuški), 11. Rogatica

12

13

14

12. Humac (Ljubuški), 13. Pazarić (Sarajevo), 14. Ribnik (Ključ)

15

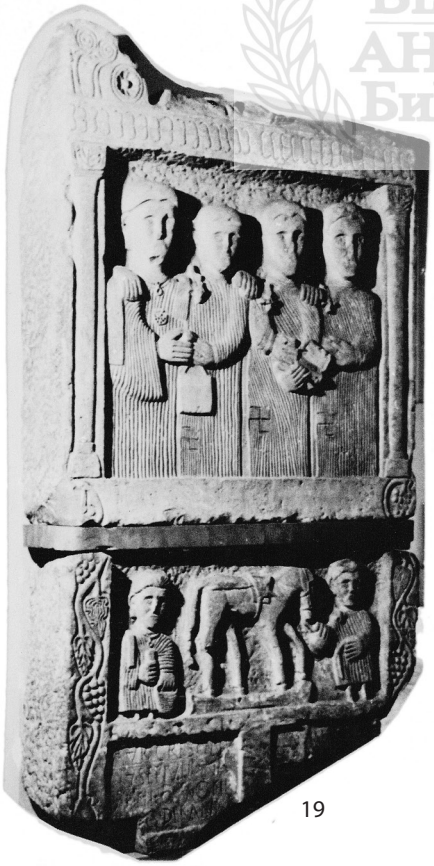
16

17

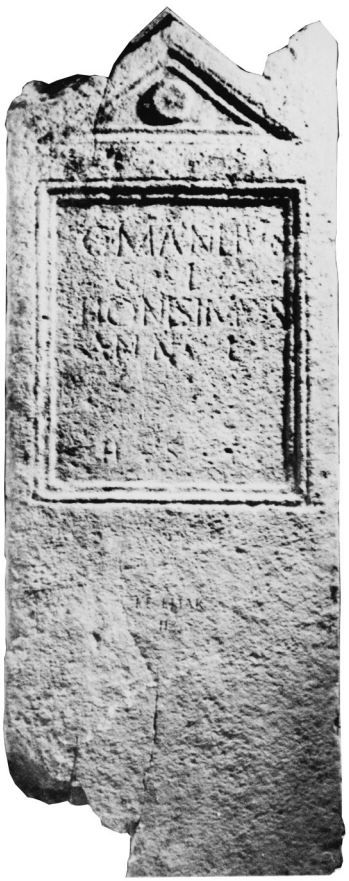

18

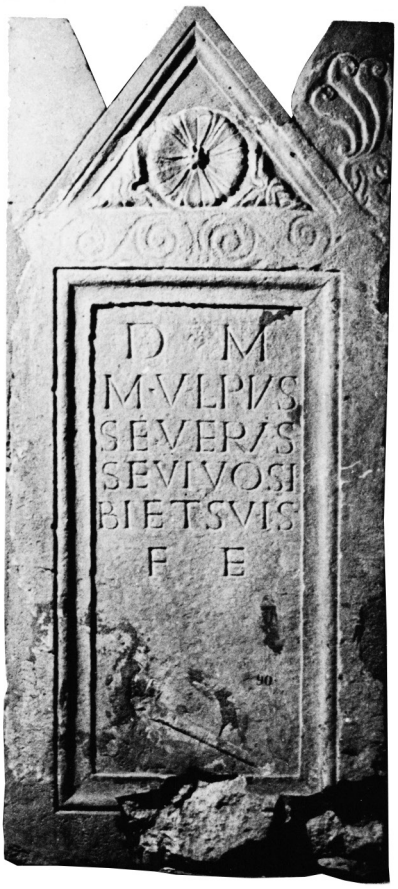

19

15. Sase (Srebrenica), 16. Kakanj (Sarajevo), 17. Zenica, 18. Tegare (Srebrenica), 19. Zenica

20

22

23

21

24

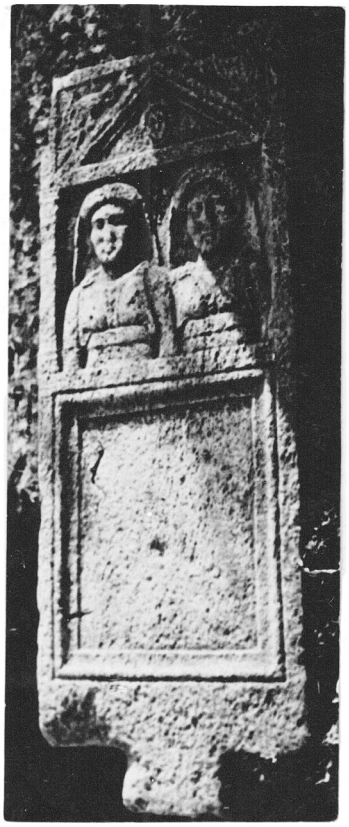
20. Podastinje (Kiseljak), 21. Humac (Ljubuški), 22. Vranjevo Selo (Neum, Klek), 23. Skelani (Srebrenica), 24. Stolac

25

26

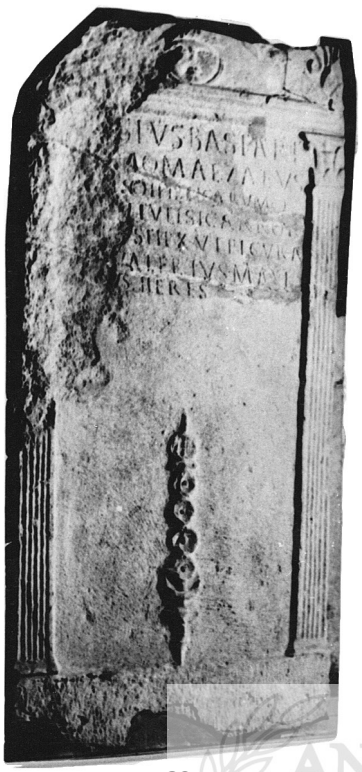
27

25. Pazarić (Sarajevo), 26. Ostrožac (Konjic), 27. Lisičići (Konjic)

ANU BiH АНУ БиХ

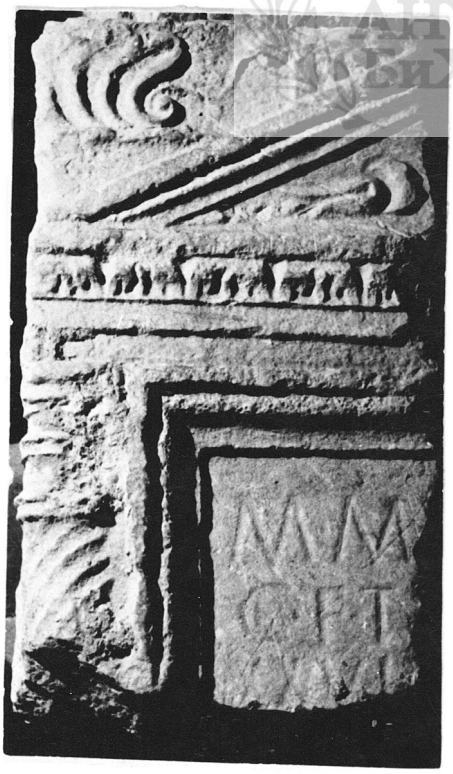
28

29

30

31

28. Humac (Ljubuški), 29. Hardomilje (Ljubuški), 30. Višnjica (Kiseljak), 31. Japra (Bosanski Novi)

32

33

34

32. Gromiljak (Kiseljak), 33. Kuliješ (Kiseljak), 34. Bosanska Crvica (Srebrenica)

35

36

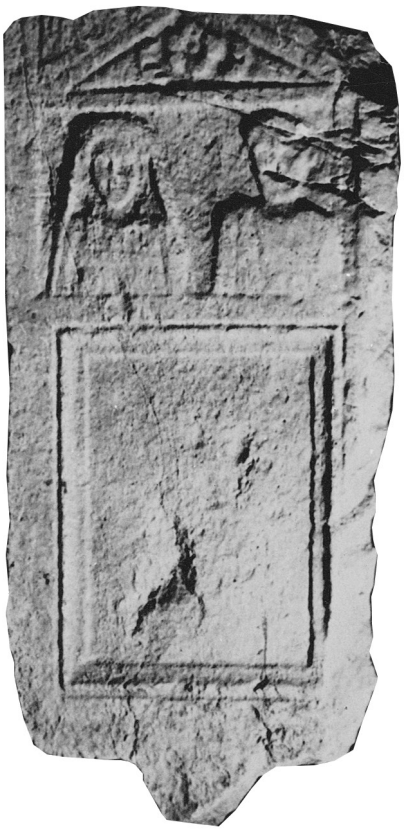

38

37

35. Brekavica (Bihać), 36. Založje (Bihać), 37. Golubić (Bihać), 38. Golubić (Bihać)

39

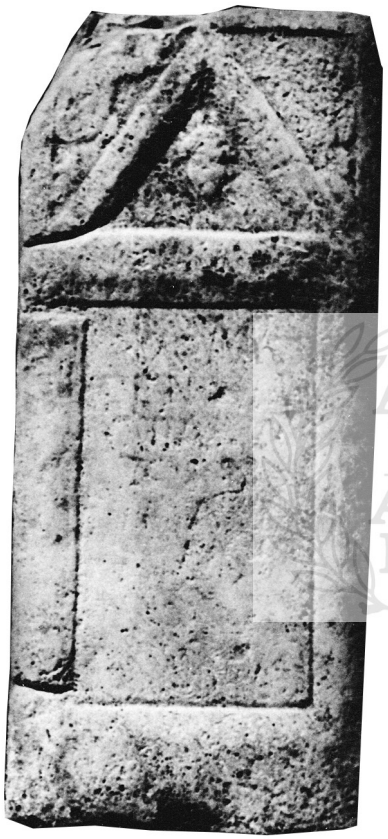

40

39. Homolje (Konjic), 40. Gučja Gora (Travnik)

41

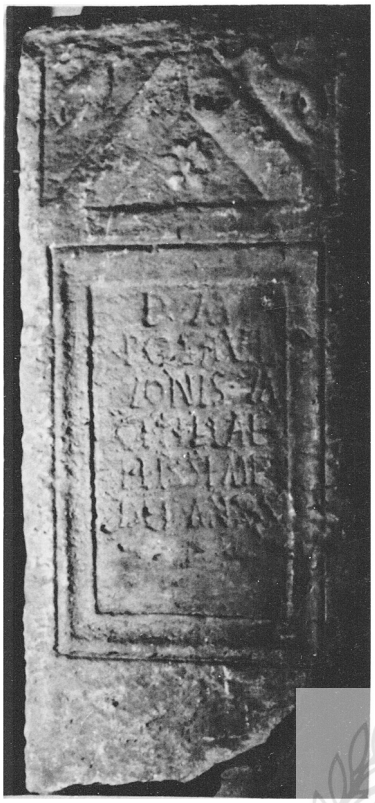
42

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

41. Lisičići (Konjic), 42. Homolje (Kiseljak)

43

44

45

43. Donje Selo (Konjic), 44. Lisičići (Konjic), 45. Lisičići (Konjic)

ANU BiH АНУ БиХ

46

47

48

ANU BiH АНУ БиХ

46. Proboj (Ljubuški), 47. Doboj, 48. Divičani (Jajce)

49

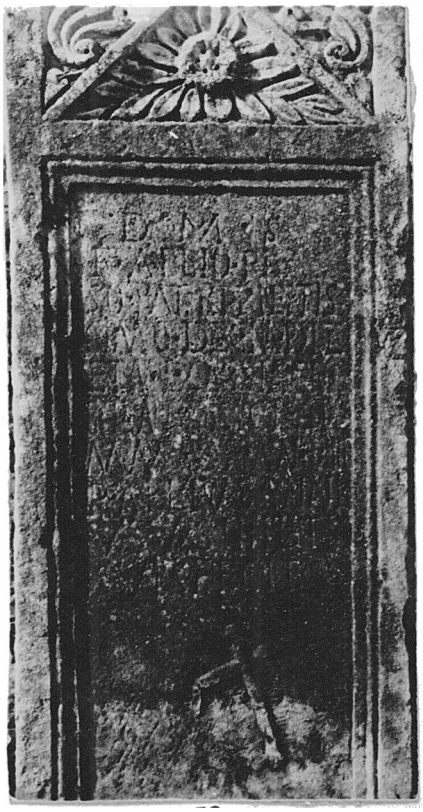

50

51

49. Dubrava (Stolac), 50. Vrbica (Foča), 51. Biljača (Srebrenica)

52

53

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

54

52. Trebimlje (Trebinje), 53. Mogorjelo (Čapljina), 54. Tasovčići (Čapljina)

55

55. Fatnica (Bileća)

56

57

56. Gornji Vakuf (Bugojno), 57. Runjići (Travnik)

58

59

60

61

58. Obre (Konjic), 59. Homolje (Konjic), 60. Blagaj (Bosanski Novi), 61. Skelani (Srebrenica)

62

62. Kakanj (Sarajevo)

63

64

63. Maglišići (Srebrenica), 64. Vrba (Glamoč)

65

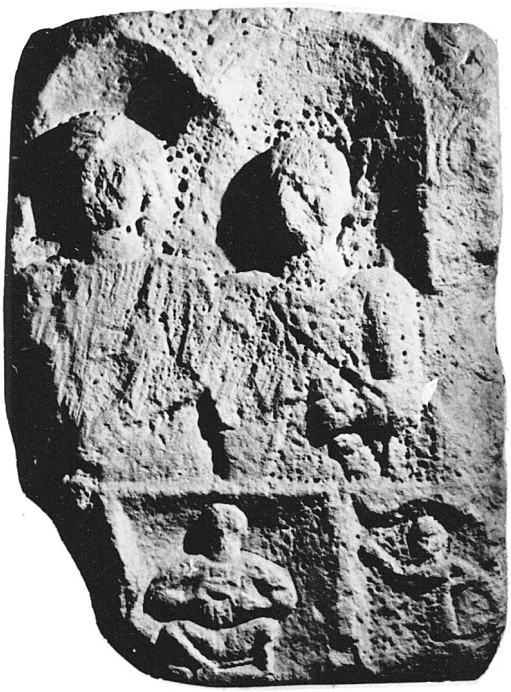
66

67

65. Vrbica (Foča), 66. Vrbica (Foča), 67. Vrbica (Foča)

ANU ВіН АНУ БиХ

68

69

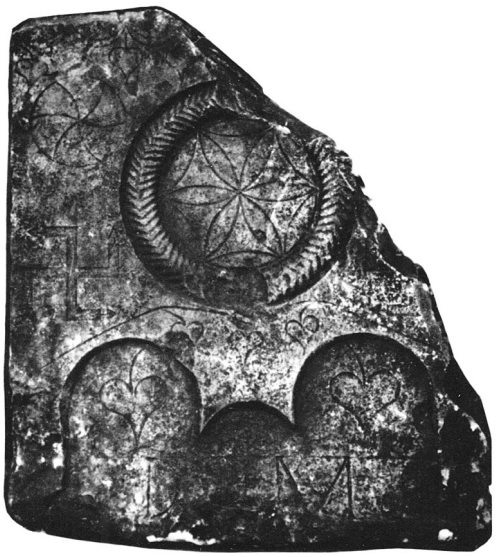
68. Područje Bihaća, 69. Tegare (Srebrenica),

70

71

72

73

70. Krnjeuša (Bosanski Petrovac), 71. Krnjeuša (Bosanski Petrovac),
72. Krnjeuša (Bosanski Petrovac), 73. Halapići (Glamoč)

74

75

76

77

74. Varvara (Prozor), 75. Borčani (Konjic), 76. Lisičići (Konjic), 77. Višnjica (Kiseljak)

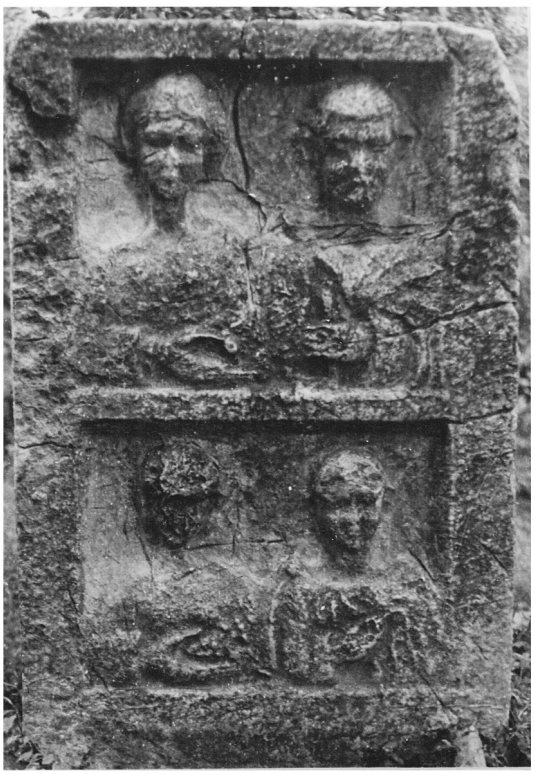
78

79

ANU BiH АНУ БиХ

78. Osatica (Srebrenica), 79. Bosanska Crvica (Srebrenica)

80

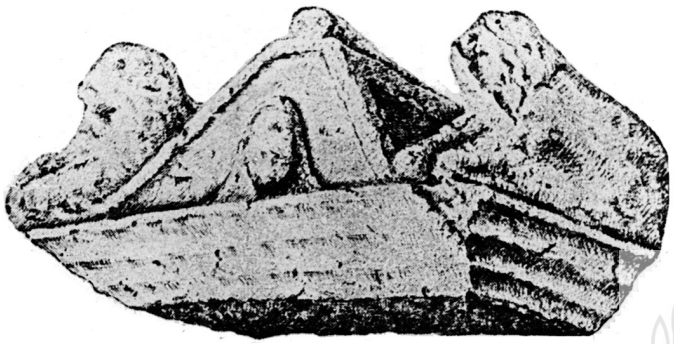
81

80. Klotijevac (Srebrenica), 81. Lisičići (Konjic)

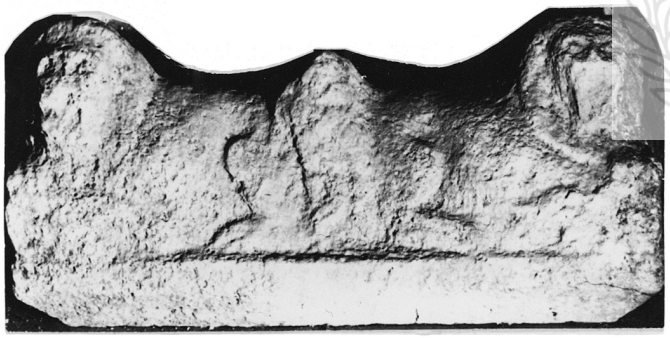
ANU BiH
АНУ БиХ

82

83

84

85

82. Bratunac, 83. Bratunac, 84. Homolje (Konjic), 85. Homolje (Konjic)

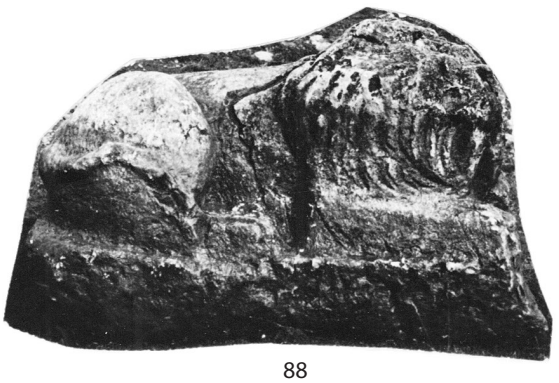
ANU ВіН АНУ БиХ

86

87

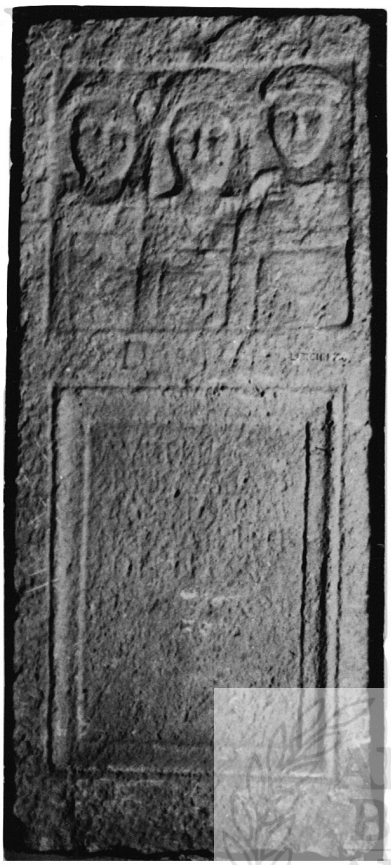
88

86. Šipovo (Jajce), 87. Skelani (Srebrenica), 88. Klašnik (Višegrad)

ANU BiH
АНУ БиХ

89

90

91

92

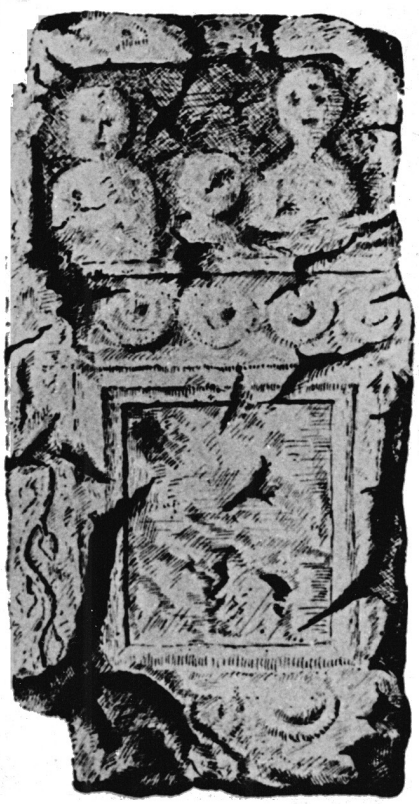
89. Sovići (Grude), 90. Radešine (Konjic), 91. Bosanska Crvica (Srebrenica), 92. Priluka (Livno)

93

94

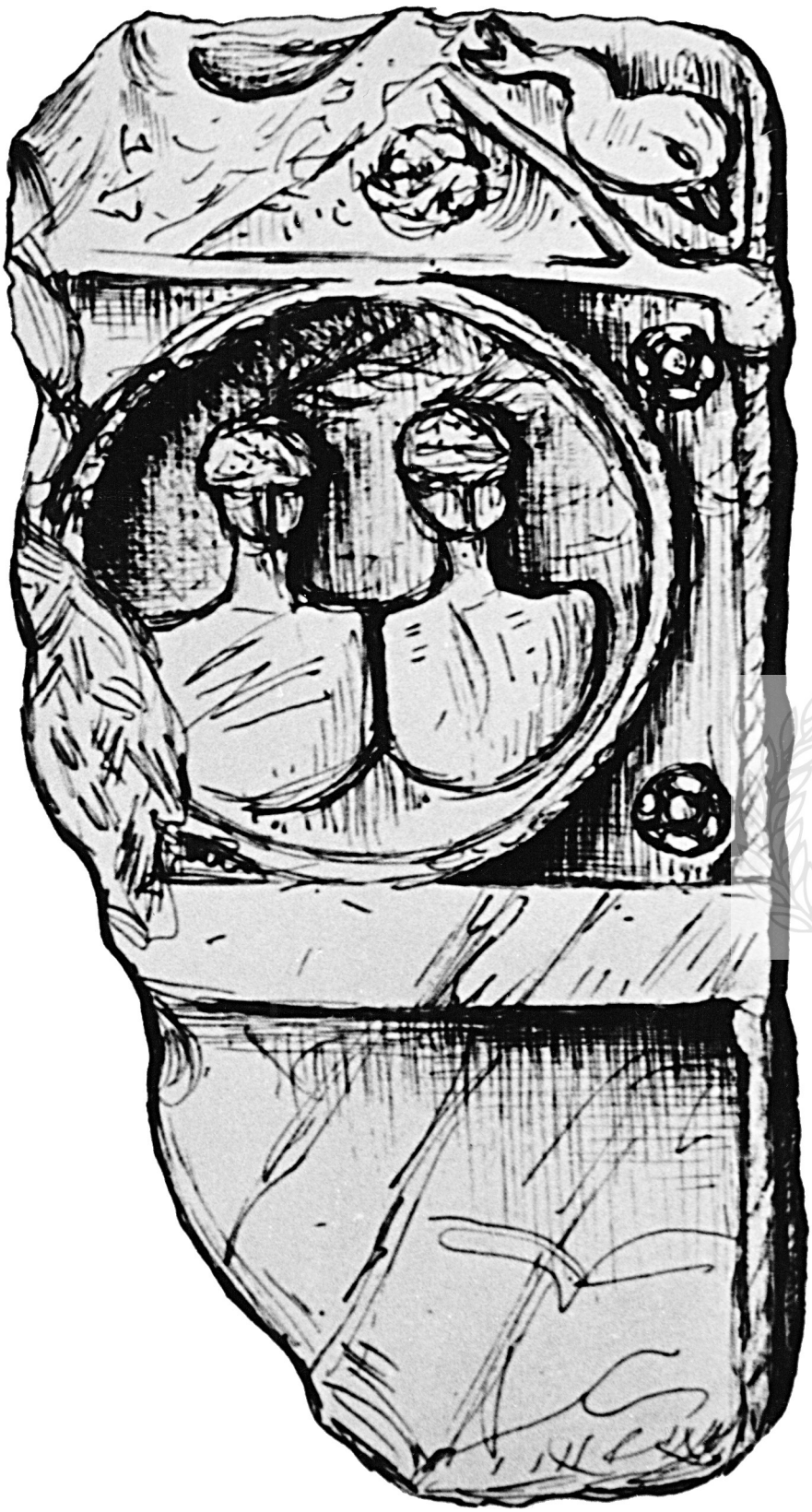

95

96

93. Bratunac (Srebrenica), 94. Vlasenica, 95. Kunovo (Goražde), 96. Vrbica (Goražde)

97

97. Nepoznato Nalazište

ANU ВіН АНУ БиХ

98

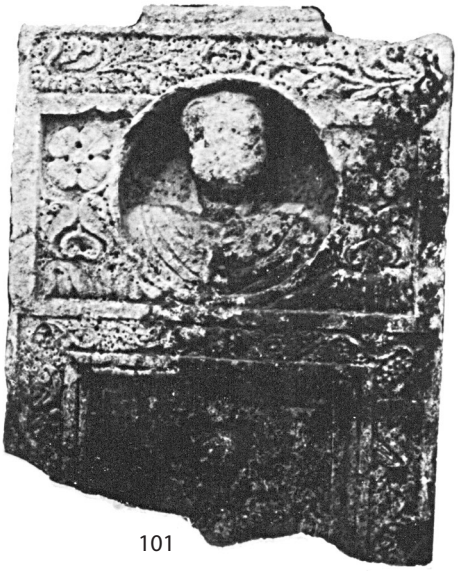
99

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

100

98. Lukavica (Sarajevo), 99. Gradina (Srebrenica), 100. Glavice (Rogatica)

101

102

101. Pritoka (Bihać), 102. Mihaljevići (Srebrenica)

ANU BiH АНУ БиХ

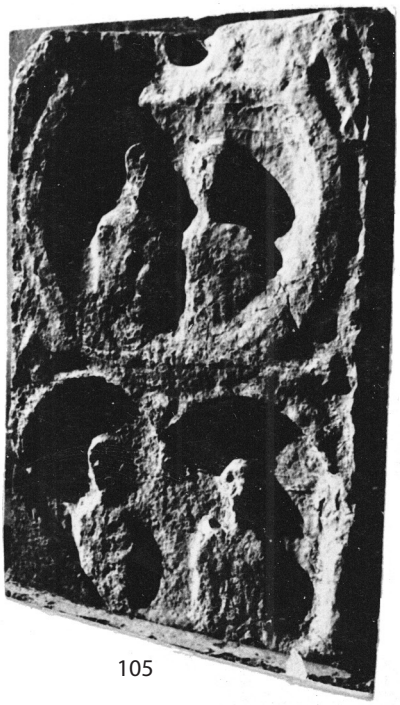
103

104

103. Fakovići (Srebrenica), 104. Tegare (Srebrenica)

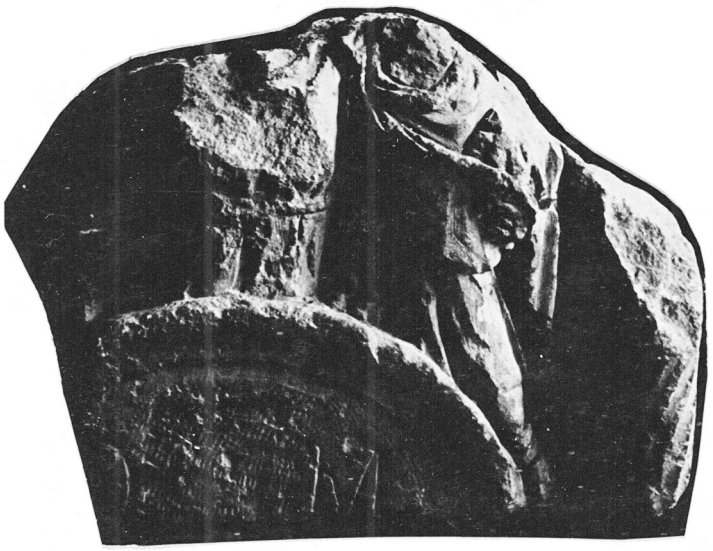
ANU BiH АНУ БиХ

105

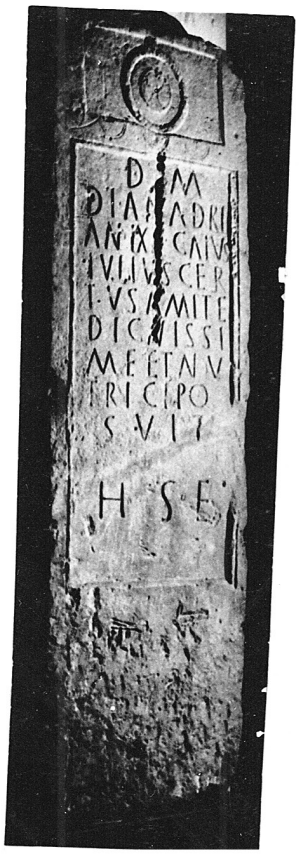

106

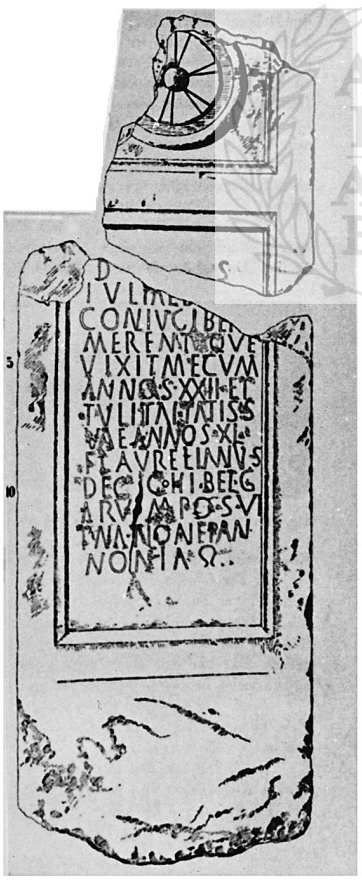

107

105. Gradina (Srebrenica), 106. Tegare (Srebrenica), 107. Majdan (Mrkonjić Grad)

108

109

108. Golubić (Bihać), 109. Hardomilje (Ljubuški)

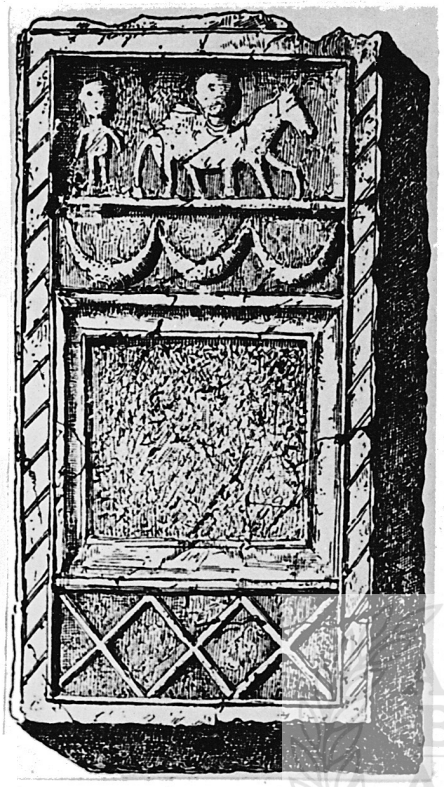

110

110. Skelani (Srebrenica)

111

112

113

111. Greben (Višegrad), 112. Osatica (Srebrenica), 113. Jakir (Glamoč)

VI. GROBNA ARA

Sepulkralni spomenik u obliku žrtvenika (ara ossuaria, ara sepulcralis),[1] za razliku od cipusa (cippus) koji mu je najsličniji, nije raširen među sepulkralnim spomenicima na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Tako nalaz sepulkralnog žrtvenika iz Dretelja (1) predstavlja osamljen primjer na ovom području.

1. Kataloška obrada

1. DRETELJ (ČAPLJINA)
Sepulkralni spomenik u obliku kultnog žrtvenika čuva se u Arheološkoj zbirci na "Mogorjelu" - Čapljina. Veličine: vis. 0,90 m, šir. 0,46 m, deb. 0,37 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik je dobro sačuvan i vrlo dobre je izrade, o čemu govori profilacija donjega i gornjega dijela s ukrasnim pulvinama, koji su izrađeni u ornamentu rozete i međusobno vezanih spirala koje u sredini stvaraju sličan ukras – s malom palmetom u sredini. Grobni žrtvenik je sa svih strana obrađen, a na vrhu, u sredini, ima udubljenje, koje je vjerojatno služilo za pogrebni običaj prinošenja žrtve za pokojnike, a ispod žrtvenika je bilo mjesto za pepeo pokojnika. Natpis se nalazi na prostoru između gornje i donje profilacije.

Natpis:
M(arco) VINICIO / M(arci) F(ilio) /
MASURIANO / ANN(orum) II DIER(um) XVIII /

Literatura: Bojanovski 1964, 101-104, Tab. XXVI; Isti 1967, 194, sl. 15 i 16.
Kraj I i početak II st. n. e.

2. Oblik i strukturalni elementi

Nadgrobni tip spomenika ara ossuaria iz Dretelja (1) je, prema obliku i strukturalnim elementima, najbliži sepulkralnom spomeniku kategorije cipusa.[2] Možda bi se čak moglo govoriti o njegovoj varijanti. Međutim, kad ga bolje pogledamo, ovaj tip sepulkralnog spomenika, po obliku i sastavnim dijelovima, postaje najbliži kultnom žrtveniku, jer na gornjem njegovom dijelu, kao i brojni kultni žrtvenici, posjeduje karakteristične pulvine.[3]

Ipak, ara osuarija iz Dretelja ne predstavlja cipus niti kultni žrtvenik, nego sepulkralni, odnosno grobni žrtvenik koji se od cipusa razlikuje po likovnim i strukturalnim karakteristikama. Po strukturalnim u tome što ara osuarija posjeduje odvojenu bazu, koja u sredini ima okruglo udubljenje, koje služi za deponiranje pokojnikova pepela (depositum, odnosno recipijent).[4] Ovaj dio, što ga ima sepulkralni žrtvenik, nema cipus.[5] Oni se, dakle, prema likovnim karakteristikama razlikuju međusobno. Naime, sepulkralni žrtvenik ima dekorativne pulvine, a cipus ih nema, ili

[1] Za razliku od ara osuarija, koje nalazimo u Akvileji, a imaju udubljenje (depositus) za čuvanje pokojnikova pepela iznad natpisa (incavo superiora), ara osuarija iz Dretelja ima depositus za čuvanje pokojnikova pepela u samoj bazi sepulkralnog žrtvenika. Naša ara ukazuje da su se depoziti za čuvanje pepela kod ovog tipa sepulkralnog spomenika izrađivali pri vrhu ara i u bazi are. O tome pobliže vidi kod Brusin 1929, 58 i d., te 65 i Sl. 57; Limentani 1973, 204 i d., v. ara ossuaria, 211, te Brusin 1955, Fig. 7, 8 (period cara Klaudija).

[2] Tip sepulkralnog spomenika koji nazivamo cipusom, vidi poglavlje cipusa.

[3] Kultni žrtvenik s elementom pulvina svuda je poznat u Rimskom Carstvu. Za krajeve Bosne i Hercegovine u rimsko doba vidi Imamović 1977, Sl. 22, 24, 50, 52, 53, 60, 62, 86, 121 itd.

[4] O tome vidi kod Bojanovski 1967, 195, Sl. 15, 16.

[5] Naš tip sepulkralnog spomenika cipus nema spomenuti depozit za pepeo pokojnika, barem se do sada nije konstatiralo, pa bi, prema tome pripadao nekropoli i posjedovao locus religiosus – parcelu, a pokojnikov pepeo se nalazio ispod cipusa u kamenoj, staklenoj, zemljanoj ili kamenoj urni. O tome nešto govori Cambi 1975, 229.

obratno, sepulkralni spomenik nema drugih ukrasa koje opet ima cipus.[6] Grobni žrtvenik je bio više prilagođen prostoru ispred kuće stanovanja, iako je na nekropoli mogao imati i svoju parcelu, locus religiosus.[7]

Porijeklo sepulkralnog žrtvenika treba općenito tražiti u kultnim spomenicima. Naime, kao što se bogovima prinose žrtve nad žrtvenicima, analogno tome nastaju i sepulkralni spomenici are osuarije, koji služe istoj svrsi, samo što se žrtve prinose pokojnicima. U toj činjenici treba gledati genezu i naše are osuarije.

3. Kronologija

Natpis na sepulkralnom žrtveniku iz Dretelja (1) sačuvao je nekoliko povijesno-epigrafskih zanimljivosti. Između ostalog ne pozna konsekrativnu formulu D(is) M(anibus), koja se redovito počinje javljati početkom II st. n. e.[8] Ovaj natpis ne pozna također zaključnu formulu I st n. e. H(ic) S(itus) E(st). Osim toga, treba spomenuti da unutar natpisa nalazimo sačuvanu tročlanu onomastičku formulu s filijacijom /M(arcus) VINICIUS M(arci) F(ilius) MASURIANUS/, koja upućuje da nadgrobni žrtvenik datira u I st. n. e.[9] Isto tako je potrebno istaknuti da se u onomastici djece prenomen počinje uvoditi tek u II st. n. e., pa bi ova onomastička pojava sepulkralnu aru iz Dretelja kronološki svrstavala u II st. n. e.[10]

Zatim, treba spomenuti i pitanje romanizacije. Naime, ako je Vinicius gentilno ime koje upućuje na ranije doseljene italske obitelji,[11] prema kojoj je Masurius, odnosno Masurianus adopcijom postao rimski građanin, onda bi se sepulkralni žrtvenik iz Dretelja (1) mogao datirati u I st. n. e., kad se počinje intenzivnije romanizirati domaće priobalsko stanovništvo.[12] To je vjerojatno doba prije nego je carska obitelj Flavijevaca (Titus Flavius)[13] počela romanizirati ovo područje.

Prema tome, kad sagledamo iznesene podatke koji govore o vremenu kad bi mogao nastati sepulkraini žrtvenik iz Dretelja, onda se u obzir moraju uzeti poznate vrijednosti. Naime, ako odsustvo konsekrativne formule D(is) M(anibus) grobni žrtvenik datira prije II st. n. e.[14] ili isto tako tročlana onomastička formula s filijacijom,[15] kao i dobivanje rimskog civiteta od imućnijih italskih obitelji,[16] onda bi naš sepulkralni žrtvenik bio vremenski najbliži cipusu iz Stoca (C. 12) iz kraja I st. n. e.[17] Međutim, i pojava prenomena kod djece koji ga dobivaju deveti dan nakon rođenja[18] ne predstavlja zapreku ili contra argumentum da aru osuariju iz Dretelja datiramo u I, a ne u II st. n. e.[19] Prema tome, epigrafski elemenat prenomen (praenomen) u onomastici djece, kao pojava II st. n. e. u natpisima, postaje pouzdan argumenat u smislu datiranja našeg grobnog žrtvenika.[20] Isto tako ne može se tvrditi da posvetna formula D(is) M(anibus) pripada samo odraslima, već je zajednička svim pokojnicima, pa i dječacima. Zato u njoj vidimo zajedno s navedenim dokazima pouzdan oslonac u datiranju ovog sepulkralnog žrtvenika.

Pojava grobne are u području Narone sigurno je uticaj Akvileje na čijem prostoru nalazimo ovaj tip nadgrobnog spomenika.[21]

4. Zaključna razmatranja

Odmah treba konstatirati da je tip sepulkralnog spomenika ara osuarija (ara ossuaria) iz Dretelja (1), nedaleko od antičke Narone, osamljen u krajevima Bosne i Hercegovine (Vidi Kartu XII) i da je tipološki najbliži sepulkralnim spomenicima kategorije cipusa.

ANU BiH

[6] O tim razlikama i zajedničkim elementima, odnosno dijelovima, barem za sada, vidi kod Brusin 1929, 56 i d., Sl. 51, 52, 55, 57.

[7] Vidi kod Bojanovski 1964, 101, okolnosti nalaza i gdje citira Patscha 1901, 45-45, o nalazu vile rustike; Brusin 1929, 60-61.

[8] Limentani 1973, 175-176. Ostalu literaturu o ovoj formuli vidi u poglavlju ovog rada o elementima za datiranje spomenika sepulkralnog karaktera.

[9] Cambi 1962, 101.

[10] Vidi kod Bojanovski 1964, 102, te vidi bilješku 6 ovog autora.

[11] Rendić-Miočević 1946, 52 i d., te 55; Bojanovski 1964, 102.

[12] O tome vidi prethodnu bilješku 11, te Zaninović 1967, 62.

[13] Sergejevski 1948, 169.

[14] Limentani 1975, 175-176. Ostalu literaturu o formuli D(is) M(anibus) vidi u poglavlju "Elementi za datiranje sepulkralnih spomenika".

[15] Cambi 1962, 101; Isti 1975, 302 i d.

[16] Rendić-Miočević 1948, 53, te 169; Zaninović 1967, 82.

[17] Vidi kod Sergejevski 1946, 169; Rendić-Miočević 1948, 46 i d.

[18] Limentani 1973, 156. S obzirom na spomenuti podatak kojega donosi Cagnat 1914, 44-47, da se na grobovima djece prenomen javlja tek u II st. n. e, prema iznesenom podatku kad djeca dobivaju u onomastici svoj prenomen čini se da ostali elementi, zajedno s ovim, datiraju u I, a ne u II st. n. e. Stoga podatak kod R. Cagnat postaje nesiguran.

[19] U vezi s ovim treba istaknuti da se tria nomina rimska klasična onomastička formula gotovo konstantno javlja u natpisima do Hadrijana, pa bi se to moglo odnositi i na prenomen, a ne tek na njegovu pojavu kod djece u II st. n. e., kad se praktično počinje napuštati. O tome vidi još kod Limentani 1973, 156; "casi di comissione di prenome"; 119, 123 (II sec. d. C), 4, 49 (III sec. d. C.); I kod Thylander 1952, 7781. Prema tome, ovdje u našem natpisu na ari osuariji iz Dretelja nema ni govora o napuštanju prenomena da bi se datirao u II st. n. e. nego je on u onomastici sigurno prisutan.

[20] O tome vidi bilješku 18 i 19.

[21] Brusin 1929, 56-66; Limentani 1973, 211, 20; Brusin 1955, 17 i d., Fig. 7 i 8.

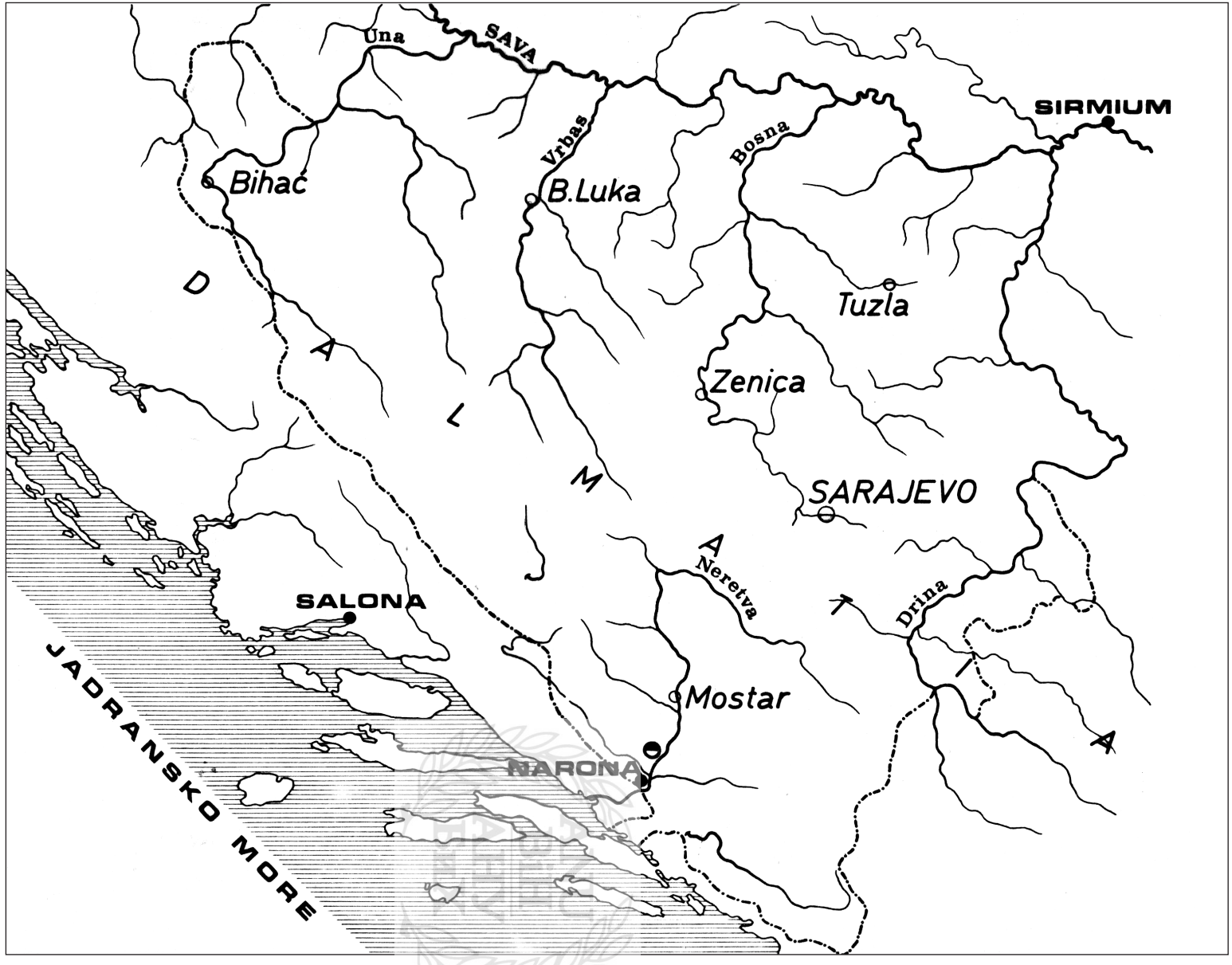
Porijeklo ili genezu are iz Dretelja treba tražiti u samom kultnom spomeniku ari – žrtveniku. S obzirom na blizinu Narone, ona posve jasno svjedoči da je rezultat naseljavanja italskog elementa iz krajeva gornje Italije (Aquileia).[22]

Prema povijesno-epigrafskim elementima koji nam pomažu kod datiranja are osuarije iz Dretelja, ukazuju da kronološki pripada I, a ne II st. n. e., kad se u ovim krajevima formula D(is) M(anibus) nije još bila ustalila u natpisima sepulkralnog karaktera.[23]

ANU BiH АНУ БиХ

[22] Vidi prethodnu bilješku 21.

[23] O sepulkralnoj posvetnoj formuli D(is) M(anibus) i o spomenutim epigrafskim elementima koji se nalaze u natpisu na ari osuariji iz Dretelja vidi u poglavlju ovog rada o elementima za datiranje sepulkralnih spomenika.

Karta XII - Topografski prikaz rasprostranjenosti spomenika tipa grobne are na prostoru Bosne i Hercegovine

1

ANU
BiH
АНУ
БиХ

1. Dretelj (Čapljina)

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

VII. CIPUSI

Cipusi kao kulturno-povijesni spomenici rimskog doba predstavljaju zasebnu kategoriju sepulkralnih spomenika. Na području Bosne i Hercegovine ovi se spomenici do sada nisu izučavali kao cjelina već samo pojedinačno. Naime, osim D. Sergejevskog, nije se nitko posebno zanimao za ovaj tip sepulkralnog spomenika (1-49).[1]

Ova kategorija nadgrobnih spomenika, s obzirom na zastupljenost, zapaženija je od titula ili podjednako zapažena s urnama. Od ostalih tipova sepulkralnih spomenika oni se razlikuju po obliku, a posebno po ikonografskom sadržaju. Na području Bosne i Hercegovine uz cipuse susrećemo pojedine dijelove nadgrobnih spomenika koji su po formi veoma slični cipusima, pa ćemo ih zbog toga nazvati cipusima s posebnim završetkom (40-49).[2]

Cipus ćemo obrađivati prema iznesenoj tipološkoj klasifikaciji, a cipuse s posebnim završetkom nećemo odvojeno posmatrati, već u sklopu s kategorijom cipusa kojoj, u tipološkom pogledu, u krajnjoj liniji i pripadaju. Nalazišta cipusa prikazana su na topografskoj karti – Karta XIII.

1. Kataloška obrada

1. BORČANI (Duvno)
Cipus se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 163. Veličine: vis. 0,86 m, šir. 0,52 m, deb. 0,35 m. Kamen vapnenac

S obzirom na dimenzije, više ide u kategoriju cipusa nego titula. Dobro je sačuvan, samo je nešto manje oštećen na kutovima i stranama. Obrađena je samo prednja strana s natpisom. Natpis je urezan u profilirano polje. Ima pet redova.

Natpis:
D(is) M(anibus) / DASTONI MA / TRI ET PAIION /
I SORORI P(ublius) AE(lius) VAR /
RO P(ro) P(ietate) /

Literatura: Patsch 1904, 352-353, Sl. 78; Isti 1904, 215, Abb. 79.
II st. n e.

2. GRABOVICA (Nevesinje)
Nadgrobni cipus se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 207. Veličine: vis. 1, 75 m, šir. 0,65 m, deb. 0,525 m. Kamen vapnenac.

Cipus je bio razbijen u nekoliko komada, pa su dijelovi ponovo vezani cementnom masom. Prednja strana sastoji se od profiliranog okvira, unutar kojega imamo upisan natpis od osam redova.

Natpis:
[D(is) M(anibus) S(acrum) / [Ae] L(ius)
MAXIMUS /
ET AEL(ia) TATTA P/ (arentes) / AEL(iae)
MARCELLAE /
F(iliae) DEF(unctae) AN(norum) XX /
VIVI SEPULCR(um) /FECER(unt) ET SIBI ET
SUIS /

Literatura: Patsch 1894, 353; Isti 1896, 258, Fig. 23; Isti 1893, 81; CIL 3 8386,
II–III st. n. e.

3. HARDOMILJE (Ljubuški)
Cipus se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 202. Veličine: vis. 0,89 m, šir. 0,59 m, deb. 0,56 m. Kamen vapnenac.

[1] Sergejevski 1934, 11 i d., posebno na 30, gdje govori o cipusima. Ovaj rad predstavlja manju sintezu sepulkralnih spomenika za region Podrinja u rimsko doba.
[2] D. Sergejevski ovaj tip sepulkralnih spomenika naziva također cipusima. Vidi Sergejevski 1934, 11 i d.

ANU BiH

Sepulkralni spomenik je sa strana oštećen, pa su mu strane cementnom masom naknadno obrađene. Na bočnim stranama ima također profilaciju, ali bez figura. Prednja strana ima profilirani okvir, a unutar njega natpis od dvanaest redova.

Natpis:
D(is) M(anibus) C(aio) IULIO VE /
RECUNDO (centurioni) COH(ortis) I
BELG(arum) VIX(it)
ANN(os) XXXVIIII STIP/ (endiorum) XXI
TESTAMEN /
TO FIERI IUSSIT EX (sestertium) 1000
N(ummum)
POSTIMIA / RESTITUTA UXOR /
PIENTISSIMO FI /
ERI CUR(avit) EX (sestertium) 1600 N(ummum) /

Literatura: Patsch 1908, 114-115, Fig. 36.
II st. n. e.

4. PODSTINJE (Fojnica)
Cipus se nalazi u Podstinju. Veličine: vis. 1,01 m, šir. 0,73 m, deb. 0,53 m. Kamen vapnenac crvenkasti.

Nadgrobnom cipusu je odbijen donji lijevi ugao. Natpisno polje se nalazi unutar profiliranog kvadratičnog okvira. Sastoji se od dvanaest redova slova. Posvetna formula se nalazi izvan okvira, i to iznad natpisa.

Natpis:
D(is) M(anibus) / AUR(eliae) NAVA[e] /
X[L] V AUR(elius) [Li]CIANUS P[r] /
IM(us) FILI(us) MATR[i] /
PR(o) P(ietate) P(osuit) /
TEM(o) AUR(elia) [Cil--?] TA MATER EIU [s]
VIVA SIBI FEC[it] / ET NEPOTI SU[o] /
MARCEL[l]IN[o] / DEFUNCT / o / P(osuit)
P(ecunia)
Su[a]

Literatura: Sergejevski 1938, Br. 15, 17.
III st. n. e.

5. ROGATICA
Ulomak nadgrobnog cipusa nalazi se u Rogatici. Veličine: vis. 0,50 m, šir. 0,69 m, deb. 0,55 m. Kamen vapnenac.

Cipus se predstavlja gornjim dijelom, dok mu je donji odlomljen. Ostaci natpisa se nalaze u profiliranom okviru. Prostor izvan okvira je ukrašen biljnom bordurom. U desnoj gornjoj strani nešto se jasnije razabire ukras dviju rozeta između girlanda.

Ostaci natpisa:
D(is) M(anibus) / T(---) CL(audio) MAXI /
MO DEC(urioni) C(oloniae) RIS(....)
DE(functo ?)... AN(norum) LV T [...

Literatura: Patsch 1907, 467-460, Sl. 94; Isti 1909, 181-182, Fig. 132.
II–III st. n. e.

6. STARI BROD (Rogatica)
Ulomak nadgrobnog cipusa. Nalazi se na starom groblju u selu. Veličine: vis. 0,81 m, šir. 0,70 m, deb. 0,40 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik u obliku cipusa odbijen je sa svih strana osim lijeve. Od ornamentalnih motiva ističe se bordura u obliku užeta, a ispod epigrafskog polja poznati motiv suda u obliku kaleža u kojem raste i pada van njega vegetativni motiv vinove loze.

Natpis se sastoji od tri nepotpuna reda:
..... / MALVI [....]..... /
ET FL(avio) BAT[oni]?... /
PARENTI[bus].. / P(osuit)

Literatura: Sergejevski 1934, Br. 20.
II st. n. e.

7. ROGATICA
Cipus se naiazi u Rogatici. Veličine: vis. 1,04 m, šir. 0,59 m, deb. 0,39 m. Kamen vapnenac.

Cipus ima prizmatički oblik. Oštećen je površinski sa strana i na bridovima. S prednje strane imamo profilirano anepigrafsko natpisno polje. Njega ukrašava bordura od biljnog ornamenta. Na prostoru iznad natpisnog polja zapaža se ornament koji oponaša rozete, kao i dolje ispod okvira. To je, u stvari, ornament vitice koji pravi volute, a unutar njih je cvjetni ukras rozete. S desne i lijeve bočne strane su prikazana profilirana polja s ukrasnim biljnim ornamentom koji, čini se, raste iz stilizirane vaze. Biljni ornament očituje se motivima vitica i voluta, koji vjerojatno predstavljaju vinovu lozu. Spomenute ukrasne motive flankira motiv užeta.

Literatura: Sergejevski 1936, 10, Sl. 6, 7.
III st. n. e.

8. PRITOKA (Bihać)
Cipus se nalazi u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 1,14 m, šir. 0,55 m, deb. 0,51 m. Kamen lapor.

Cipusu nedostaje lijeva strana. Na prednjoj strani je negdje više, a negdje manje oštećen, zbog čega se

ANU BiH АНУ ВиХ

i sam natpis ne može sigurnije čitati. Natpis se nalazi u profiliranom okviru i bolje se čita desna strana. Međutim, na desnoj bočnog strani izrađena je profilacija i u njoj prostor, ukrašen biljnim ornamentom. I lijeva strana je vjerojatno imala ukrase. Spomenuti biljni ukras predstavlja neku vrstu kombinacije cvijeća i listova (akantus). Dolje imamo stilizirani sud sa spiralama u vertikalnom horizontalnom položaju, a gore, u vertikalnom položaju, sličnu kombinaciju i na kraju, pri vrhu ukrase rozeta kao cvijeće.

Ostaci natpisa:
[D(is)] M(anibus) / [V]endi /.. /
... SECUN[di an]N(orum) LXX /
..... V. NE /..... FILIU[s pr]O M(eritis) MA /
[tri p]IENTI /[ssi]M(a)E POSU /
[it] P(ro) [p]I(etato) H(ic) S(itus) E(st)

Literatura: Sergejevski 1938, Br. 4.
II st. n. e.

9. KLAŠNIK (Višegrad)
Ulomak cipusa se nalazi na terenu. Veličine: vis. 1,30 m, šir. 0,72 m, deb. 0,51 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni cipus ima prizmatičan oblik. Oštećen je površinski i nedostaju mu dijelovi sa strana. Obrađen je sa tri strane. Prednju stranu predstavlja profilirano natpisno polje sa tragovima natpisa. Ispod i iznad natpisnog polja izrađeni su, kao ukras, geometrijski oblici rombova. Ornamentalni ukrasi desne strane su bolje sačuvani. Na ovoj strani prikazano je profilirano polje, a u njemu stilizirani kantaros iz kojega raste vinova loza s grozdovima. Ispod navedenog ukrasa imamo posebno motiv spiraloidnog karaktera (vrtuljak) kao ornament. Na ovoj strani pojavljuje se bordura u obliku užeta, koja ukrašava lijevu i desnu stranu polja. Na lijevoj bočnoj strani imamo profilaciju, a u polju sud s visokim i uskim vratom i širokim trbuhom, iz kojega raste stilizirano stablo, slično jelki, a gore su dvije uske girlande.

Literatura: Sergejevski 1930, 19, br. 1a, Tab. VII, Sl. 27.
III st. n. e.

10. KLAŠNIK (Višegrad)
Ulomak cipusa se nalazi na terenu. Veličine: vis. 1,26 m, šir. 0,71 m, deb. 0,57 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik je obrađen sa tri strane. Prednja strana ima profilirano polje za natpis, u kojemu se nije sačuvao zbog površinskog oštećenja. Oko natpisnog polja išla je bordura, izrađena u biljnom ornamentu (vitica bršljana), a gore i dolje je ornament u obliku spirale. Međutim, desna strana u profiliranom polju ima sud s uskim grlom i vratom, a širokim trbuhom, iz kojega je rasla biljka, najsličnija jelki. Lijeva i desna strana ovog polja imale su različit ornament. Desna strana je ukrašena bordurom užeta, a lijeva viticama s lišćem koje je imalo oštre vrhove. Ispod suda s jelkom urezan je ornament u obliku spirala, a iznad girlanda s rozetom u sredini. Lijeva strana spomenika je ukrašena posve istim ornamentalnim motivima i ukrasima sa strana.

Literatura: Sergejevski 1934, 19, Br. 15, Tab. VII, Sl. 28.
III st. n. e.

11. SKELANI (Srebrenica)
Cipus je nestao. Veličine: vis. 1,24 m, šir. 0,55 m, deb. 0,63 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni cipus ima obrađene tri strane. Nešto je više oštećen desni donji kut i rubovi donjeg dijela sepulkralnog spomenika. Prednja strana cipusa ima anepigrafsko, profilacijom uokvireno natpisno polje. Iznad prostora za natpis je pravokutno polje, a u njemu su, kao ukras, dvije girlande. Bočne strane natpisa imaju ukras, sličan biljnom ornamentu zvonolikoj čaški. Međutim, ispod natpisnog prostora se pokazuje vaza iz koje raste biljka s manjim cvjetovima. Na desnoj bočnoj strani također imamo plitko polje, uokvireno profilacijom, u kojemu se prikazuje stablo s golim granama. Iznad ovog prostora se nalazi pravokutno polje, u kojemu je prikazana girlanda, a između rubova i profiliranog polja ukras, sličan užetu. Ispod stabla, također u pravokutnom prostoru, prikazuju se tri međusobno povezane ukrasne spirale. Ista kompozicija i isti ornamenti prikazani su i na lijevoj bočnoj strani.

Literatura: Patsch 1907, 455, Sl. 60; Isti 1909, 167-168, Fig. 98.
III st. n. e.

12. STOLAC
Cipus se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 583. Veličine: vis. 1,11 m, šir. 1,43 m, deb. 0,80 m. Kamen bijeli mramor.

Sepulkralni spomenik, s obzirom na svoje dimenzije, dobiva oblik kocke. Cipus je pod uticajem vode površinski izlizan, a na rubovima malo oštećen. Na gornjoj površini sepulkralnog spomenika otučena je površina u obliku kvadrata, a u sredini je izdubljena četvrtasta rupa. Slična rupa se nalazi i iza cipusa.

Nadgrobni spomenik ima obrađene sve tri strane. Na prednjoj strani je natpisno polje s natpisom, koje je uokvireno profilacijom i ukrašeno bordurom biljnog karaktera. Isti biljni ornament predstavlja se na lijevoj i desnoj strani, a druga je kombinacija ukrasa u gornjem i donjem dijelu cipusa. Ornament se sastoji od gusto razvedenih listova, koji sliče akantusovu listu. Međutim, gornji biljni ornament ima više naglašen vitičasti karakter, a unutar vitice u obliku voluta prikazan je po jedan cvijet, najbliži rozeti. U desnom gornjem kutu je prikazan muzički instrument, zvan sistra. Analogno ovom instrumentu, u lijevom kutu cipusa, čini se, postoje tragovi nekog predmeta koji je teško prepoznati. Na desnoj bočnoj strani sepulkralni spomenik ima vrlo zanimljiv motiv. U kvadratičnom polju, omeđenom jednostavnim okvirom, prikazuje se granato stablo gustih listova i okruglih plodova, a ispod njega su dvije velike ptice. Desna ptica ima visoke noge i dugački uski vrat, koji je, uhvativši zmiju, savinula prema zemlji, dok se lijeva ptica prikazuje u hodu. Izgleda da bi desna ptica svojim visokim nogama i dugačkim vratom mogla predstavljati rodu ili čaplju, poznate ptice u dolini Neretve. Izvan spomenute kompozicije ovu stranu još ukrašava biljna bordura u obliku stabla s gustim lišćem, koji uokviruje centralni motiv. Grančice tog stabla rastu iz središnjeg donjeg dijela, ukrašavajući strane cipusa. Na lijevoj bočnoj strani prikazuje se isto stablo s gustom krošnjom unutar četvrtastog okvira s plodovima. Ispod stabla, kao i na prethodnoj strani, prikazane su dvije ptice. Desna ptica prikazana je s raširenim krilima, a lijeva u hodu, kao da traži hranu. Okvirna ukrasna bordura je ista kao i na prethodno opisanoj strani, a predstavlja se u obliku dugačkih grana s listovima koji izlaze iz srednjeg dijela cipusa koji je odlomljen.

Natpis:
T(ito) FLAVIO BLODI F(ilio) / PLASSO PATRI /
PIENTISSIMO AN(norum) L /
ET FLAVIAE TATTAE MATRI /
AN(norum) XXXX BENE MERITAE ET T(iti)
FLAVIO
EPICADI FRATRI /
AN(norum) XII ET T(ito) LAEDIONI /
[.....]. AED(ili) IIIIVI(ro)I(ure)
D(icundo) NARONAE /
[.....] LAEDIO F(ilius) VIVOS(! e)
SIBI ET S(uis) F(ecit) /

Literatura: Sergejevski 1948, 167-169, Tab. I, Sl. 1 i 2.
Druga polovica I st. n. e.

13. LISIČIĆI (Konjic)
Cipus se čuva u Konjicu. Veličine: vis. 1,10 m, šir. 0,82 m, deb. 0,60 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik u obliku cipusa je dobro sačuvan. Malo je oštećeno natpisno polje. Spomenik je obrađen sa tri strane. Prednju stranu ukrašava profiliran okvir, unutar kojega se nalazi natpis od osam redova slova. Na desnoj i lijevoj bočnoj strani imamo po jednog delfina u reljefu. Izrađeni su na čistom prostoru, bez profilacije.

Natpis:
D(is) M(anibus) / L(ucius) PETRONI /
U[s] MAXIMUS VIVO FECIT SIBI / ET [s]UIS /
ET AELIAE RUFINAE / UXORI / DEFUNCTAE

Literatura: Čremošnik 1954, 219-220, Tab. VI, Sl. 1-3.
I i II st. n. e.

14. SKELANI (Srebrenica)
Cipus je nestao. Veličine: vis. 1,46 m, šir. 0,86 m, deb. 0,79 m. Kamen tamnosivi vapnenac.

Sepulkralni spomenik je na kutovima i po sredini odlomljen i oštećen. Obrađen je sa tri strane. Prednja strana predstavlja natpisno polje, a lijeva i desna strana po jednu likovnu kompoziciju.

Na desnoj bočnoj strani cipusa, u profiliranom polju, prikazuje se, izgleda, sam pokojnik. Odjeven je u kratku tuniku sa preko ramena prebačenim ogrtačem. Predstavlja se oslonjen na lijevu nogu, a desna mu je malo opuštena; podbočen je lijevom rukom, dok u desnoj drži, čini se, cipelu ili čak kalup za cipelu. Na glavi se ne razabiru pojedinosti. Međutim, na lijevoj strani imamo vjerojatno prikazan alat, nešto što je nalik na šilo i nož za rezanje kože. Figura je prikazana na jednom slabo sačuvanom podiju. Na nogama se ne zapažaju ni cipele ni bile kakve sandale. Opisanu likovnu kompoziciju ukrašava bordura u obliku simetrično složenih ljuskastih listova, koji se u sredini, gore i sa strana po sredini vežu poput vijenca. Posebni ukras čini u donjem dijelu bočne strane rebrasta posuda iz koje raste plod vinove loze. Lijeva bočna strana sepulkralnog cipusa, u pogledu ornamentalnih motiva, ima istu ukrasnu borduru kao i spomenuta desna strana. U profiliranom polju prikazuje se, kao na malom postamentu, čitava figura s potpasanom haljinom. Prikazuje se s nezavijenim štapom u desnoj ruci, a u lijevoj joj je kita poljskog cvijeća ili klasova pšenice. Reklo bi se da otraga nosi kapu ili torbu. Nabori ispod vrata na prsima svjedoče da mu je ogrtač zakopčan. Prednja

strana, u slično izrađenom profilu, ima karakter natpisnog polja. Kao i prikazana polja, i ovo se ukrašava istim ornamentom, samo s tom razlikom što se na donjem dijelu, gdje se prikazuje rebrasti sud iz kojeg raste plod vinove loze, nalazi sa strana po jedna ptica koja zoblje grožđe.

Natpis je fragmentaran:
D(is) M(anibus) /..... / RI [.....]
M(unicipii) M(al...) (duo) V[i]RA /
TU Fu[n]CTO / VIX(it) AN(nos) LXV /
AUR(elius) [... /...] AUR(elius) [.... /
.....] PENTISSIMO [... /...] XIIII [... /
P(osuerunt) /

Literatura: Patsch 1907, 444-445, Sl. 26, 27, 28; Isti 1909, 154-155, Fig. 63, 64, 65.
III st. n. e.

15. PLEŠEVICA (Rogatica)
Ulomak cipusa se nalazi u Rogatici. Veličine: vis. 0,54 m, šir. 0,56 m, deb. 0,30 m. Kamen vapnenac.

Čini se da sepulkralni cipus predstavlja bočnu stranu spomenika, koja ima polje s profiliranim okvirom, u kojemu je izrađena slabo sačuvana figura. Noge su obijene, a na glavi se ne razabiru detalji. Figura se nalazi na postolju, odjevena u kratku potpasanu tuniku, prikazanu gustim vertikalnim naborima. Tunika se, osim što je potpasana, prikazuje u obliku dviju tunika – jedne kraće, a jedne duže. Kod likovne kompozicije još razabiremo da u desnoj spuštenoj ruci, izgleda, nosi košaru ili neki sud, a lijevu je podigla u laktu gore kao da u njoj, priljubljenoj na prsima, drži neki predmet. Tragovi nabora oko vrata i na lijevom ramenu govore da je osoba imala i ogrtač. Tako bismo u prikazanoj likovnoj kompoziciji imali, najvjerojatnije, lik žene. Od ornamentalnih motiva ovdje imamo biljnu borduru, koja predstavlja bršljan.

Literatura: Sergejevski 1936, 13, Tab. III, Sl. 17.
III st. n. e.

16. ROGATICA
Nadgrobni cipus se nalazi u Rogatici. Veličine: vis. 1,65 m, šir. 0,88 m, deb. 0,45 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik u obliku cipusa ima prizmatičnu formu sa tri obrađene strane: prednjom i bočnim. Bogate su ornamentikom biljnog i životinjskog karaktera. Spomenik nije baš dobro sačuvan, bočne su mu strane oštećene, a i prednja s natpisom, koji se danas posve izgubio.

Na lijevoj strani u profiliranom okviru prikazana je figura Atisa u poznatoj pozi s prekriženim nogama. Odjeven je u kratku potpasanu tuniku, podbočen na štap, oslanjajući glavu na lijevu ruku. Na glavi nosi frigijsku kapu, a na ramenima se prikazuje ogrtač oko vrata. Ovu bočnu stranu ukrašava bordura koja je sačuvana na desnoj strani, a predstavlja lezenu koja je pokrivena ljuskom ili je, još bolje, gusto spletena listovima. U gornjem dijelu prikazan je zec, a u donjem dva lava koja su okrenuta jedan prema drugome. Na desnoj bočnoj strani, u profiliranom okviru, prikazuje se Atis u poznatom stavu s prekriženim nogama, jednako je odjeven, podbočen na štap i s frigijskom kapom. Bordura je ista, što se vidi na lijevoj strani, dok je desna odlomljena. Važno je istaći da se na ovoj strani cipusa, u gornjem dijelu, prikazuju dvije girlande, a u jednoj figura delfina, što je vjerojatno antitetički postavljena i u drugoj girlandi. Ispod se, međutim, prikazuje amfora s rebrastim gornjim dijelom grla, iz koje raste plod vinove loze. Na prednjoj strani cipusa imamo profilirani okvir i unutar njega natpisno polje sa slabo sačuvanim redovima natpisa. Naokolo je izrađena bordura od biljnog ornamenta. Gornji dio ukrašavaju četiri volute. Bordura se sastoji od sastavljenih listića, koji sliče gusto spletenom vijencu. Od natpisa imamo samo tragove posvetne nadgrobne formule: D(is) M(anibus), gentilnog imena Aelius, te zaključne formule bene merenti.

Literatura: Sergejevski 1936, 129, Tab. IV, Sl. 18 i 19.
II–III st. n. e.

17. KLAŠNIK (Srebrenica)
Cipus se nalazi u Klašniku. Veličine: vis. 1,12 m, šir. 0,35 m, deb. 0,57 m. Kamen vapnenac

Sepulkralni spomenik u obliku cipusa je vrlo oštećen. Predstavlja se sa dva manja odlomka. Odbijeni su mu gornji desni dio i desna strana. Ima obrađene dvije strane. Prednja strana, koja je jako oštećena, predstavlja natpisno polje od kojega je sačuvano samo nekoliko slova. Na lijevoj, bočnoj strani, koja je bolje sačuvana, prikazuje se Atis u profiliranom polju u poznatom stavu s prekriženim nogama. Figura Atisa je slabo sačuvana, tako da se pojedini detalji ne mogu razabrati, posebno dio glave i ruku. Ispod Atisova lika izrađen je trokut, koji se nastavlja s profiliranim okvirom polja. U tom trokutu prikazuju se grozdovi koji su, kao ukras, resili i strane trokuta u slobodnom prostoru. Spomenuta kompozicija trokuta nije ništa drugo nego oponašanje arhitektonske kompozicije edikule, što je

majstor okrenuo dolje, umjesto gore, a grozdovi zamjenjuju rozetu u sredini zabata, a dva sa strane po jedan akroter.

Literatura: Sergejevski 1934, 18, br. 13, Tab. VIII, Sl. 29.
III st. n. e.

18. BOSANSKA CRVICA (Srebrenica)
Cipus je nestao. Veličine: vis. 1,30 m, šir. 0,67 m, deb. 0,60 m. Kamen vapnenac.

Cipus ima prizmatički oblik. Mnogo je stradao, posebno njegova prednja strana s natpisom. Na lijevoj i bočnoj strani sepulkralnog spomenika prikazan je u reljefu po jedan Atis, i to u već poznatoj pozi. I natpis i figure Atisa izrađene su u profiliranom polju. Od ornamenata što su ukrašavali nadgrobni spomenik imamo tragove voluta, i to na donjem dijelu cipusa, ispod Atisa na bočnim stranama. Kod Atisa zapažamo od odjeće tuniku, i to kratku i potpasanu, a otraga vidimo ogrtač što pada niz leđa, vezan oko vrata. Drugih detalja, zbog slabe očuvanosti reljefa, ne zapažamo, osim da s prekriženim nogama stoji na jednom pijedestalu, a desnu je ruku savio u laktu držeći se njome za bradu. Na prednjoj strani imamo ostatke natpisa.

Natpis:
[D(is)] M(anibus) / [... C]ALPUR/nius/
AN(norum) LXX ET [?.. Ac]UTA AN(norum) LX /

Literatura: Patsch 1907, 465, Sl. 88; Isti 1909, 178, Fig. 128; CIL 3 14219.
II–III st. n. e.

19. BOSANSKA CRVICA (Srebrenica)
Fragment cipusa se nalazi u Bosanskoj Crvici. Veličine: vis. 0,76 m, šir. 0,60 m, deb. 0,47 m. Kamen vapnenac.

Ulomak vjerojatno predstavlja jednu od bočnih strana sepulkralnog spomenika u obliku cipusa, na kojoj se sačuvao dio figure Atisa. Božanstvo se predstavlja u već poznatom stavu s prekriženim nogama, na manjem pijedestalu, koji sliči konju. Na osnovi ostataka odjeće vidi se da je bilo odjeveno u kratku potpasanu tuniku, a manji fragment, koji pripada gornjem dijelu cipusa, govori da je na glavi imalo frigijsku kapu. Na nogama se zapažaju hlače koje su prilegle uz tijelo. U ruci je nosio, čini se pedum, a ne baklju, o koji se naslonio. Reljef Atisa se nalazio u profiliranom okviru, koji je zatvarala ukrasna bordura, izrađena u obliku gusto poredanih listova, odnosno čašica. Sačuvani dijelovi sepulkralnog spomenika ne bi mogli pripadati prednjoj strani cipusa, jer se kao po pravilu figure Atisa nalaze samo na bočnim stranama.

Literatura: Bojanovski 1967a, 42, Sl. 2, br. 2, Tuzla, 1967.
II–III st. n. e.

20. SIKIRIĆI (Srebrenica)
Ulomak cipusa se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1825. Veličine: vis. 0,77 m, šir. 0,66 m, deb. 0,51 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni cipus je mnogo oštećen. Na temelju crteža koji je objavljen u Glasniku Zemaljskog muzeja, vidimo da je razbijen na nekoliko komada. S prednje strane nije sačuvan natpis u profiliranom polju.

Na bočnim stranama imamo ostatke Atisove figure. Na jednog se Atis prikazuje sa štapom okrenutim dolje, bez glave, koja je nestala. Prikazan je u kratkoj tunici, s prebačenom desnom nogom preko lijeve. Od odjeće se zapaža i ogrtač koji pada niz leđa. Na bočnoj strani, koju smo već opisali, ispod Atisa prikazana je neka neman s dugačkim tijelom, na kraju s trolisnatim repom, koji zapažamo kod tritona ili hipokampa.

Literatura: Truhelka 1891, 242, Sl. 2 i d.; Isti 1893, 311, Fig. 4, 5.
II–III st. n. e.

21. MISAJLOVINE (Rudo)
Ulomak cipusa se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1627. Veličine: vis. 1,20 m, šir. 0,68 m, deb. 0,60 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik u obliku cipusa dosta je oštećen. Sastoji se od dva ulomka. Na njegovim stranama prikazuje se po jedna figura Atisa. Božanstvo je dato u stereotipnoj pozi s prekriženim nogama, oslonjeno na okrenutu baklju, koju drži u desnoj ruci. S obzirom na veliko oštećenje lijeve bočne strane spomenika, na kojoj je na temelju tragova bila figura Atisa, zapaža se da je božanstvo imalo na glavi frigijsku kapu, dok je njegov reljef na desnoj strani posve propao. Na prednjoj strani cipusa, u profiliranom okviru, imamo, gotovo u cjelini, sačuvan natpis od 14 redova slova.

Natpis:
D(is) / M(anibus) / [Ac?]TIAE / BALB[iae]/
[c]ONIUG(i) PIE [nti] S /
[s] IMAE ANn[orum)...] VI / ITEM AURELIIS /
SILVANO ET PROPIN / QUI ANO ET [...]
IUNIORI /

ANU BiH АНУ БиХ

[patri vel fratri ?] T(itus) AURELIUS /
SILVANUS / DEC(urio) (duum)VI / r /
/MUNICI[p]I MALVESI [a]TI / [u]M POSUIT

Literatura: Bojanovski 1968, 242, Sl. 4.
III st. n. e.

22. VELIKA GOSTILJA (Višegrad)
Cipus se nalazi u Velikog Gostilji. Veličine: vis. 1,57 m, šir. 0, 87 m, deb. 0,68 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik kategorije cipusa ima prizmatički oblik. Površinski je korodiran. Obrađen je sa tri strane. Na prednjoj strani se nalazi anepigrafsko profilirano polje. Na desnoj i lijevoj bočnoj strani se prikazuje, u profiliranom okviru, figura Atisa. Ikonografski se prikazuje u poznatom stavu s prekriženim nogama, naslonivši glavu na lijevu ruku, savijenu u laktu. Na lijevoj strani imamo sličnu Atisovu figuru, samo u obratnom položaju, podupro je glavu desnom rukom i stoji na malom podnožju. Odjeven je u kratku tuniku s ogrtačem, prebačenim iza leđa, dok kape nema.

Literatura: Sergejevski 1934, 16-17, br. 9, Sl. 3.
II–III st. n. e.

23. ŠTITAREVO (Višegrad)
Ulomak cipusa nalazi se u Donjem Štitarevu. Veličine: vis. 1,10 m, šir. 0,87 m, deb. 0,68 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik u obliku cipusa predstavlja donji dio. Prednja strana cipusa, s natpisom u profiliranom polju, mnogo je stradala od vode, pa je natpis slabo čitljiv. Oko profiliranog natpisnog polja, izgleda, pruža se ukras u obliku užeta. Ispod natpisa je, kao ornament, vaza iz koje raste plod vinove loze. Na bočnoj i lijevog strani imamo u profiliranom uokvirenom polju ostatke likovne kompozicije Atisa. Predstavlja se kao čitav, s tragovima glave, koja je oštećena. Nalazi se u poznatom položaju, s prebačenom lijevom nogom preko desne i podbočenom lijevom rukom. Odjeven je u kratku tuniku, koja se prikazuje u gustim vertikalnim naborima i s ogrtačem koji pada na desno rame, vezanim oko vrata. Na prostoru ispred likovne kompozicije Atisa imamo ukras u obliku vitica koje na krajevima prave krug, a unutar kruga je izrađena peterolisnata rozeta.

Natpis:
..... FIL[i]O... /. POS(uit) SIB[i] ET /
.... DASSIO. / AM(i)C[o]R [u]ARISSIM[o]/
A(... ?) D(.... ?) VIVENTI V[iv]us)

Literatura: Sergejevski 1934, Br. 14, 16.
II–III st. n. e.

24. ŠTITAREVO (Višegrad)
Ulomak cipusa se nalazi u selu Donje Štitarevo. Veličine: vis. 0,77 m, šir. 0,82 m, deb. 0,60 m. Kamen vapnenac.

Na gornjem dijelu cipusa, s prednje strane, u kvadratičnom plitkom prostoru iznad natpisa, izrađene su u reljefu dvije girlande. Ispod spomenute dekoracije je natpisno profilirano polje sa četiri reda sačuvanih slova. Strane cipusa ukrašavao je biljni ornament, složen od listova. Na bočnim stranama imamo u gornjem dijelu po jednu girlandu, a u profiliranom okviru ostatke Atisa.

Fragmentarni natpis:
D(is) M(anibus) / [A]UREL(ius) CALV / US /
[a]N (norum) XXVIII... mari?]ITO.....

Literatura: Sergejevski 1934, Br. 15, 14.
III st. n. e.

25. RUDO
Fragment cipusa čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 389. Veličine: vis. 0,72 m, šir. 0,74 m, deb. 0,62 m. Kamen vapnenac.

Cipus je slabo sačuvan i pomalo obijen sa svih strana, a najviše u donjem dijelu koji je odlomljen. Na desnoj strani prikazan je Atis s frigijskom kapom, slabo sačuvan, pa se ne zapažaju detalji. Prednja strana s natpisom u profiliranom okviru iznad natpisa ima tragova girlande. Natpis se sačuvao u četiri reda.

Natpis:
D(is) M(anibus) / T(itus) FL(avius) SILVA /
NUS DEC(urio) M(alvesiti) MUNI(cipi)
FL(avii)....

Literatura: Sergejevski 1934, Br. 19; Papazoglu 1957, 117.
II st. n. e.

26. RUDO (Foča)
Ulomak cipusa se nalazi u Rudom. Veličine: vis. 0,75 m, šir. 0,73 m, deb. 0,61 m. Kamen vapnenac.

Cipusu nedostaje gornji dio. Obrađen je sa tri strane. Na licu unutar profiliranog okvira imamo ostatke natpisa od pet redova. Oko profilacije zapažamo

ANU BiH

borduru biljnog ornamenta. Međutim, na bočnim stranama prikazuje se, unutar profilacije, po jedan Atis. Oko figure pružala se biljna ukrasna bordura.

Ostaci natpisa:
Gornji red nesiguran:
.....]ANO ET / MARCELLI / NAE L(ucii)
F(iliae)/
VIVIS P(osuit)

Literatura: Sergejevski 1934, br. 18, 15.
II–III st. n. e.

27. PODGRADINA (ili Halapići – Glamoč)
Ulomak cipusa se nalazi u Glamoču. Veličine: vis. 0,58 m, šir. 0,47 m, deb. 0,71 m. Kamen vapnenac.

Fragment nadgrobnog cipusa predstavlja jednu od bočnih strana. Mnogo je oštećen, naročito s gornje strane. U prvom planu, unutar profiliranog okvira od tri jednostavne trake, vjerojatno se prikazuje genij. On je na postolju sličnom žrtveniku. Prikazuje se u pokretu. U lijevoj ruci koju drži uz tijelo vjerojatno nosi baklju, dok u podignutog desnoj ruci drži nešto što se ne može raspoznati. Geniju je odbijena glava i predmet koji drži u desnoj ruci. Odjeven je u kratku potpasanu tuniku. Na ovoj strani je cipus imao ukrasnu borduru, koja je izrađena u kombiniranom ornamentu. Naime, dolje je biljni ukras u obliku palme, a gore ukras sličan biljki povijuši. Međutim, desna bordura imala je isti ornamenat samo, vjerojatno, u obratnom smještaju. Na drugoj bočnoj strani se prikazuje slična likovna kompozicija. Okvir također predstavlja biljku povijušu. Na jednoj od strana okvir predstavlja rujevinu, a prostor između okvira je prazan.

Literatura: Sergejevski 1928, 89-90, Sl. 9.
II–III st. n. e.

28. LIPA (Livno)
Ne zna se mjesto čuvanja. Poznajemo ga samo na osnovu fotografije. Ulomak cipusa. Unutar profiliranog polja, u četvrtastom profiliranom polju, imamo prikaz Atisa. On se razlikuje od prikaza figure iz Podgradine utoliko što je predstavljen bez atributa (peduma ili baklje). Desnu je ruku položio na prsa, naslonivši, vjerojatno, na nju glavu, koja je oštećena, i a lijevu na predio prsa. Odjeven je u potpasanu tuniku, od koje se ocrtavaju gusti vertikalni nabori. Drugih detalja na figuri Atisa nema, osim ukrasnog ornamenta bordure, koji predstavlja biljni ornament, kombinaciju biljnih motiva. Druga pobočna strana vjerojatno je imala istu, samo obratno postavljenu kompoziciju Atisa.

Literatura: Neobjavljen.
II–III st. n. e.

29. VAŠAROVINE (Livno)
Fragment cipusa se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Livnu. Veličine: vis. 0,50 m, šir. 0,27 m, deb. 0,12 m. Kamen vapnenac.

Od ulomka je bolje sačuvana lijeva strana, na kojoj se djelimično prikazuje Atisova figura, dok se na prednjoj strani cipusa sačuvalo vrlo malo, i to oskudan trag pokojnikova odijela, a dolje ostaci natpisnog polja, bez natpisa. Zapažamo da Atis na glavi nosi frigijsku kapu, a ispod nje je kovrčasta kosa. Na licu zapažamo karakteristične krupne i široke oči. Lijevom rukom pridržava glavu ispod brade, a desnom drži lijevu ruku. Odjeven je u kratku potpasanu tuniku i ogrtač, koji se zapaža iza leđa. Na ramenima drže tuniku i ogrtač dvije velike okrugle kopče, koje bi pripadale kasnoantičkom tipu fibule, a uglavnom su nespretno izrađene. Zbog odlomljenosti donjeg dijela cipusa ne vidimo položaj Atisovih nogu.

Literatura:. Sergejevski 1931, 19-20, Tab. 16, Sl. 2.
II–III st. n. e.

30. MISAJLOVINE (Rudo)
Cipus se nalazi u Misajlovini. Veličine: vis. 1,27 m, šir. 0,72 m, deb. 0,57 m. Kamen vapnenac.

Na sepulkralnom spomeniku, na užim bočnim stranama, u dvostrukoj profilaciji, predstavljen je u reljefu po jedan nagi lik muškarca. U lijevoj ruci drži štap, a desnu je prionuo uz trbuh. Likovna kompozicija nagog muškarca vjerojatno predstavlja genija smrti, samo bez krila. Sepulkralni spomenik je bez natpisa.

Literatura: Bojanovski 1968, 241, Sl. 2.
III st. n. e.

31. STARI BROD (Rogatica)
Nadgrobni cipus se nalazi u Starom Brodu. Veličine: vis. 0,88 m, šir. 0,57 m. Kamen vapnenac.

Prednja strana cipusa s natpisom je stradala. Na lijevoj strani, unutar profiliranog okvira, prikazuje se na postolju čitava gola figura u reljefu s prekriženim nogama, s desnom preko lijeve, sa savinutom desnom rukom u laktu i spuštenom lijevom rukom otraga. Osim krupnih očiju, čini se da na glavi zapažamo nešto slično vijencu ili grožđu, a isto to i na desnoj ruci. Cipus

ANU BiH АНУ БиХ

je na desnoj strani oštećen, kao i u gornjem kutu. Spomenik je površinski izlizan i korodiran.

Literatura: Sergejevski 1934, 21-22, Tab. VIII, Sl. 31.
II–III st. n. e.

32. NEPOZNATO NALAZIŠTE
Cipus se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1830. Veličine: vis. 1,12 m, šir. 0,94 m, deb. 0,60 m. Kamen vapnenac.

Cipus je dosta oštećen. Prednja strana je imala uokvireno anepigrafsko natpisno polje, koje je oštećeno. Bočne strane su bolje sačuvane i na njima je likovna kompozicija nagih genija, u profiliranom okviru, koji ukrašava bordura vinove loze. Na desnoj strani vidimo genija koji nosi u desnoj ruci nešto slično grozdu, a u lijevoj košaru s povrslom. Ista figura se nalazi i na lijevoj bočnoj strani. Naime, predstavljen je nagi genij. Kod njega u desnoj ruci prepoznajemo grozd, a u lijevoj, koja je u donjem dijelu oštećena, nosi košaru. I ovdje imamo borduru vinove loze, a u gornjem dijelu četiri veća lista u obliku srca.

I prednja anepigrafska strana cipusa ima, kao okvir, motiv vinove loze. U donjem dijelu desne bočne strane zapažamo pticu, uokvirenu ukrasnom borduru vinove loze.

Literatura: Neobjavljeno.
II–III st. n. e.

33. BREZA (Sarajevo)
Cipus se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 386. Veličine: vis. 1,19 m, šir. 1,02 m, deb. 0,66 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni cipus ima oblik kvadrata i razbijen je na veći broj komada. Cipus je imao tri obrađene strane, i to prednju s natpisom, te lijevu i desnu bočnu stranu. Sad mu nedostaje donja polovica prednje strane s dijelom natpisa koji je oštećen, te lijeva strana, kod koje se zapažaju samo tragovi biljnog ornamenta. Jednim dijelom je oštećena i desna strana, i to njezin lijevi ugao.

Na desnoj bočnog strani imamo figuru krilatog genija (erota). Nalazi se unutar profiliranog kvadratičnog polja, koje je ukašeno bordurom, bogato izrađenom u biljnom ornamentu. Krilati genij ima stav kao i već poznati reljefi Atisa. Prikazuje se na manjem postamentu s prebačenom desnom nogom preko lijeve, podignutom lijevom rukom do desnog ramena, a desnu je spustio niz butine, držeći vjerojatno baklju. Prikazuje se u dubokom reljefu i nag. Likovna kompozicija ima bademaste oči fine izrade, prćasti nos, okruglu glavicu, na kojoj se posebno ističu zaobljeni obrazi, te izrazito češljanu frizuru s punđom otraga. Na ovoj likovnoj kompoziciji ističu se dva krila, koja su izrađena poput krila većih ptica s izrazitim peruškama. Ispod spomenute kompozicije imamo biljni ornament, sličan akantusu, i sa strane po jednu pticu. Na licu je cipusa, unutar profilacije, natpisno polje od šest redova slova, a okolo profiliranog okvira su ostaci bogato izvedenog ornamenta vinove loze s grozdovima.

Natpis:
ULPIAE T(iti) F(iliae) / PROCUL(a)[e]
AN(norum) XX /
T(itus) F(lavius) VALENS VARRON /
I(s) PRINCEPS DESITIAT(um) /
ET AELIA IUSTA / [s]CENOBA[rbi]... /

Literatura: Čremošnik / Sergejevski 1950, Taf. III; Sergejevski 1940, Br. 10, Sl. 10.
II st. n. e.

34. LIVNO
Ulomak cipusa se čuva u Livnu. Veličine: vis. 0,94 m, šir. 0,98 m, deb. 0,67 m. Kamen vapnenac.

Cipusu nedostaje gornji dio. Imao je obrađene sve tri strane. Prednja strana predstavlja natpis, dok su na drugim dvjema bočnim stranama sačuvane figure genija. Na prednjoj strani je natpis, koji je uokviren profilacijom, a okolo nje je išla ukrasna bordura, izrađena u biljnom ornamentu. Ispod natpisa se nalazi oštećenje u obliku veće rupe. Na desnoj bočnoj strani se prikazuje u poznatom stavu nagi krilati genij. Reljefna figura genija izrađena je u prostoru flankiranom profilacijom. Prikazuje se na podiju s prebačenom desnom nogom preko lijeve, okrenut glavom prema lijevom ramenu i pogledom dolje. U spuštenoj desnoj ruci drži baklju, okrenutu prema dolje, pridržavajući lijevom rukom desnu ruku. Iza ramena genija jedva se zapaža krilo, dok se drugi likovni detalji ne razabiru na glavi. Opisana figura genija odaje žalosnu pozu. Ikonografsku kompoziciju genija ukrašavala je majstorski izrađena bordura dvostrukih, međusobno povezanih kolutova, u kojima je izrađena po jedna rozeta, slična cvijetu s laticama i pupoljcima. Spomenuti biljni ornament nedostaje na desnoj strani, jer je odlomljena. Na suprotnoj bočnoj strani također se nalazi likovna kompozicija genija s krilima. Na tog strani oštećena je lijeva i gornja strana, pa geniju nedostaje glava. Likovna kompozicija je izrađena u reljefu koji je uokviren četvrtastom profilacijom. I ovdje se genije prikazuje nag, u već poznatog pozi s prebačenom lijevom no-

gom preko desne, na jednom postamentu. U desnoj ruci, koju je horizontalno položio, drži baklju koju je stavio na mali žrtvenik, a lijeva ruka je savijena u laktu. Oslanja se glavom na desnu ruku i baklju, okrenutu prema dolje. Uz desnu profilaciju kraj glave primjećuje se rebrasto krilo. Opisana likovna kompozicija genija pokazuje, bez sumnje, žalostan trenutak smrti. Reljef genija je još ukrašavala i ukrasna bordura, koja je imala isti ornament na desnoj i lijevoj strani, i u gornjem i u donjem dijelu cipusa. Spomenute strane je ukrašavala vinova loza s plodovima, koja je rasla iz suda u obliku kantarosa sa dvije ručke. Donja bordura predstavlja isti biljni ornament kao i bordura na drugoj bočnoj strani, sa dvostruko vezanim kolutovima unutar ukrasnih četverolisnatih rozeta.

Ostaci natpisa:
[..... a] N(norum) LXXII /
D(ierum) XXVII AEL(ia) TERTULLA /
MARIIO INCONPA /
RABILI ET AELI(us) SATURNINUS ET RU /
PINUS PATRI PI /
ISSIMO P(osuerunt) ET S(ibi) /
[et]S(uis)

Literatura: Sergejevski 1930, 160, Br. 6, Tab. VII, Sl. 5 i Tab. VIII, Sl. 6 i d.
II st. n. e.

35. KAMEN (Glamoč)
Fragment cipusa se nalazi na terenu. Veličine: vis. 1,30 m, šir. 0,70 m, deb. 0,70 m. Kamen vapnenac.

Spomenik predstavlja gornji dio nadgrobnog spomenika u obliku cipusa. Donja desna strana je jače oštećena. Unutar četvrtastog profiliranog okvira prikazuje se djelomično gornji dio figure, najvjerojatnije genija. Jedva vidljivi tragovi krila iza leđa svjedoče da se radi o geniju s krilima. Prikazuje se nag, sa spuštenom desnom rukom, u kojoj, vjerojatno, drži baklju, spuštenu i okrenutu prema dolje, a u podignutoj lijevoj ruci na ramenu drži košaru. Na glavi i tijelu ne vidimo posebnih detalja. Djelomično sačuvanu likovnu kompoziciju ukrašavala je, kombinirana biljnim ornamentom, široka bordura, koja je u pogledu biljnog ornamenta i kompozicije slična prethodnom cipusu. Traka na gornjog strani ima karakter biljnog ornamenta. Na desnoj bočnoj strani je izrađena u reljefu, u profiliranom okviru, slična likovna kompozicija, ali s jednom varijantom. Naime, ovdje genij drži u desnoj ruci, u visini ramena, neodređeni predmet, koji može biti sličan predmetu na spomenutoj strani. Genij je prikazan nag, sa spuštenom lijevom rukom uz tijelo, a njom vjerojatno drži baklju kao na prethodnoj kompoziciji. Ukrasna bordura, koja je tekla oko profiliranog okvira, ima karakter biljnog ornamenta. Prednja strana cipusa, s ukrasnom biljnom bordurom oko profiliranog anepigrafskog natpisnog polja, očituje, sa spomenutim opisanim stranama, visoki domet klesarstva.

Literatura: Sergejevski 1927, 258-259, Tab. IV, Sl. 6.
II–III st. n. e.

36. KAMEN (Glamoč)
Ulomak cipusa se nalazi na terenu. Veličine: vis. 1,12 m, šir. 0,70 m, deb. 0,49 m. Kamen laporac.

Sepulkralni spomenik u obliku cipusa mnogo je oštećen. Nedostaje mu donja polovica, a lijeva bočna strana je vertikalno odlomljena. Na ovoj strani se prikazuje, vjerojatno, krilati genij. Unutar okvira samo je djelimično sačuvano tijelo, i to dio glave na kojoj se očituje trag, vjerojatno, dugačke kose (frigijske kape), zatim desno rame i spuštena desna ruka, u kojoj, analogno drugim figurama, drži baklju. Iza desnog ramena jedva se zapažaju tragovi desnog krila. Likovna kompozicija je imala široku ukrasnu borduru s biljnim sadržajem. Na drugoj strani izrađen je sličan okvir, ali bez reljefa. Na cipusu nema traga natpisu.

Literatura: Sergejevski 1927, 259, Tab. IV, Sl. 7.
II–III st. n. e.

37. OCRKAVLJE (Foča)
Ulomak cipusa se nalazi u Zavičajnom muzeju u Foči. Veličine: vis. 1,02 m, šir. 0,40 m, deb. 0,49 m. Kamen laporac.

Cipusu nedostaje desna strana, a lijevoj strani je oštećen rub i donji lijevi kut. Pozadina je grubo obrađena. Lice cipusa predstavlja ostatak natpisa koji je flankiran profiliranim okvirom. Iznad natpisa, izgleda, imamo ostatke girlande koja ukrašava cipus. Izrađena je u obliku ribljih kostiju. Zapaža se da je oko natpisnog profiliranog polja tekao, kao ukras, biljni ornament, što se očituje u skromnim tragovima. Na lijevoj bočnoj strani, koja je površinski mjestimično oštećena, prikazuje se krilati genij, kojemu su oštećene noge, desna ruka i glava. Reljef likovne kompozicije genija izrađen je u kvadratičnom prostoru koji je uokviren profilacijom. Genij se prikazuje nag na postamentu s prebačenom lijevom nogom preko desne te spuštenom glavom na lijevu ruku. Međutim, u lijevoj ruci drži predmet sličan grančici ili šišarici (pinus). Krila su prikazana stilizirano.

Ostaci natpisa:
CAS[.....] FL(avius) RES[.....] /
ET AUR[e]L(i.... ?O] / TAVU[s.....] /
FILIO P[ientiss]/
IMO[..... qui][v]IXIT [an.....]

Literatura: Sergejevski 1938, br. XV.
III st. n. e.

38. ROGATICA
Ulomak cipusa se nalazi u Rogatici. Veličine: vis. 0,99 m, šir. 0,35 m; vis. 0,99 m; šir. 0,37 m. Kamen vapnenac.

Dva fragmenta vjerojatno predstavljaju jedan sepulkralni spomenik u obliku cipusa. Jedan i drugi fragment predstavljali bi, čini se, bočne strane spomenika. Na fragmentu a/ imamo u prostoru, koji je okružen četvrtastom profilacijom, ikonografsku kompoziciju, najvjerojatnije genija s krilima. Prikazuje se u sličnom stavu kao i Atis.

Naime, lijevu nogu drži prebačenu preko desne, a desnu ruku je podigao u visini glave kao da se na nogu naslanja, što pokazuje nagib glave. Majstor je prikazao kako desno krilo genija ide preko okvira. Međutim, ikonografska kompozicija fragmenta b/ predstavlja, u pogledu umjetničke izrade, isti rad, ali drugu likovnu figuru, koja više sliči psihi. Prikazana je na nekog ptici raširenih krila. Najvjerojatnije je da naga figura simbolizira dušu umrlog.

Literatura: Sergejevski 1956, 11-12, Tab. II, Sl. 12 i 13.
II–III st. n. e.

39. STARI BROD (Rogatica)
Ulomak cipusa se nalazi u Starom Brodu. Veličine: vis. 1,52 m, šir. 0,49 m, deb. 0,80 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik u obliku cipusa je djelomično sačuvan. Nedostaje mu gornji dio te desni dio prednje strane s anepigrafskim poljem. Na lijevoj bočnog strani, koja je također slabo sačuvana, imamo zanimljivu ikonografsku kompoziciju. Anepigrafsko polje je bilo uokvireno profilacijom i bordurom koja je, po sudu D. Sergejevskog, jedinstvena, a sastojala se od cvjetnih čašica. Ispod anepigrafskog polja se vide tragovi ornamentike, koja je slična opisanim rozetama. Na lijevoj strani, djelimično sačuvanoj, također se nalazi profilirani okvir, a unutar njega zanimljiv sadržaj. Prikazuje se likovna kompozicija Ampeleusa u stanju metamorfoze, kada se ruke i noge pretvaraju u vitice vinove loze s plodovima grožđa. Oko spomenute kompozicije imamo borduru s viticama vinove loze bez lišća i grozdova.

Literatura: Sergejevski 1934, 22, br. 24, Sl. 7.
III st. n. e.

40. SKELANI (Srebrenica)
Cipus je nestao. Veličine: vis. 0,70 m, šir. 0,58 m, deb. 0,44 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik pripada varijanti cipusa u obliku kocke. Obrađen je sa tri strane. S prednje strane je na lijevem rubu oštećen, a s desne strane više izlizan. Cipus se s prednje strane predstavlja u elementu arhitektonske kompozicije. U gornjem dijelu imamo predstavljen zabat i akrotere na krajevima, a unutar, u centru timpanona, stiliziran u rozetu. Ispod timpanona, zatim, imamo nešto dublju nišu koja je gore na krajevima malo zasvođena. U njoj su prikazane, u reljefu, dvije figure. Kod desne osobe zapažamo dugačku haljinu koja se prikazuje vertikalnim naborima, a iznad nje potpasani haljetak. Na ramenima se primjećuju i kopče koje, čini se, pripadaju tipu fibula u obliku sidra. Ova figura u lijevoj ruci drži neki predmet koji je teško identificirati, a desnu pruža susjednoj figuri. Na glavi zapažamo polegnutu kosu i vrpcu oko glave. Lik figure odaje djevojčicu. Na nogama se, zbog oštećenosti, ne zapaža nikakva obuća. Lijeva figura nosi dugačku haljinu vertikalno naboranu, izgleda, bez rukava, te potpasani vertikalno naborani haljetak. Na ramenima, kao i kod prethodne figure, zapažamo kopče koje, sudeći po obliku, pripadaju tipu fibula na sidro. U spuštenoj desnoj ruci, čini se, nešto nosi, ali zbog oštećenosti, teško je reći šta, najvjerojatnije košaricu, dok je lijevu ruku pružila susjedi. Kod ove likovne predstave, za razliku od ranije opisane, zapažamo da kosu češlja na razdjeljak i da je veže vrpcom. Lik spomenute figure ukazuje da se radi o ženi. Ni kod ove osobe ne zapažamo ništa na nogama. Na desnoj bočnoj figuri imamo istu arhitektonsku kompoziciju s timpanonom, akroterima i rozetama u sredini timpanona, a u edikuli prikazan je konjanik s lepršavom hlamidom. Međutim, na suprotnoj strani imamo likovnu predstavu koja u lijevoj ruci, čini se, drži košaru, a u desnoj predmet koji se ne može identificirati. Na gornjem ravnom prostoru imamo rupu sa žlijebom koja je, vjerojatno, služila za neki dodatak, možda piramidalni, koji također imamo iz Skelana.

Literatura: Patsch 1907, 452-453, Sl. 6; Isti 1909, 164, Fig. 86, 87.
II–III st. n. e.

41. VELIKA GOSTILJA (Višegrad)
Cipus se nalazi u Velikoj Gostilji. Veličine: vis. 0,71 m, šir. 0,84 m, deb. 0,62 m. Kamen vapnenac.

Cipus varijante kocke obrađen je sa tri strane. Dobro je sačuvan, sa manjim oštećenjima sa strana. Sepulkralni spomenik pokazuje elemente arhitekture. Oni se očituju u elementu svoda. Nije ukrašen biljnim ili nekim drugim motivima, ali je zato ukrašen i bogat likovnim predstavama u reljefu. Na prednjoj strani prikazani su u većoj niši na dva polusvoda dva pokojnika koji se nalaze na klini u poluležećem stavu, a pokraj njih na desnoj strani je treća figura. Kod osoba koje imaju poluležeći stav primjećuje se, kod prvog s lijeve strane noga i desna ruka na nozi, a kod drugog lijeva ruka na prsima. Na ležaju se zapaža nešto što je slično današnjem dušeku. Na glavama se zapažaju kose koje svjedoče da se radi o muškarcima. Osoba pokraj njih je odjevena u dugačku haljinu s gustim vertikalnim naborima. Osoba se predstavlja u sjedećem položaju u naslonjači. Likovni elementi, osim bujne kose i lijeve ruke kojom se drži za klinu, ne zapažaju se na ženi. Umjetnički dojam je relativno primitivna obrada, a očituje se u neproporcionalnim dijelovima tijela, kao na primjer, glave prema tijelu. Na desnoj bočnoj strani u niši na svod imamo drugu likovnu kompoziciju koja predstavlja posmrtni običaj daće. Likovna predstava se sastoji od poznatog tronošca stola ispod kojega vidimo neki predmet sličan košari s povrslom, a na stolu cilindrični sud. Međutim, uz stol na desnoj strani prikazana je figura koja je odjevena u dugačku haljinu s bujnom kosom, držeći u desnoj ruci vrč s ručkom koji upravo postavlja na stol. Haljina je opasana i priljubljena uz tijelo tako da se čak na prsima zapažaju grudi. Treću likovnu kompoziciju čini na lijevoj strani konjanik u niši na svod. Kod konjanika zapažamo kratku tuniku s hlamidom. Konj je prikazan u galopu. Drugi se detalji ne razabiru, posebno konjanička oprema ili oprema konja. Podij ili postament najvjerojatnije pripada spomeniku. On na kutovima ima kao ukras lavlje noge, koje opet ukazuju na posmrtnu simboliku.

Literatura: Sergejevski 1954, 17, br. 12. Tab. V i VI, Sl. 24-26.
II–III st. n. e.

42. BOSANSKA CRVICA (Srebrenica)
Fragment sepulkralnog spomenika je nestao. Veličine: vis. 0,47 m, šir. 0,75 m, deb. 0,45 m. Kamen vapnenac.

S obzirom na okruglu rupu i užlijebljenje, čini se da je sepulkralni spomenik, u obliku kocke, pripadao kao gornji dio ili je bio dio spomenika koji je dolazio na postolje s većom visinom. Kod cipusa vidimo oštećen desni donji kut na prednjoj strani, te donji lijevi kut na lijevoj strani i horizontalno obijenu gornju stranu s okvirom. Na licu spomenika u plitkoj niši prikazana su u reljefu tri poprsja. Kod polufigure na lijevoj strani zapažamo haljinu s kratkim rukavima i iznad haljine ogrtač koji se očituje u naboranosti. Na desnoj strani kopčan je fibulom, čiji se tip ne može odrediti. Desnu ruku savijenu u laktu pruža osobi u sredini. Tragovi kose, koja se pokazuje iznad čela urezima, ukazuju na mušku frizuru. Polufigura u sredini, koja također ima haljinu s kratkim rukavima i kopčan ogrtač na desnom ramenu fibulom neodređenog tipa, te s frizurom koja je oštećena, ukazuje otraga na vezanu punđu, govori o poprsju žene, premda u lijevoj ruci, izgleda, drži neki predmet sličan svitku (testamentum), što je češća pojava kod muškaraca. Desnu ruku pruža osobi na lijevoj strani, pa je i to likovni detalj koji ukazuje na prisustvo muža i žene. Poprsje na desnoj strani ima druge ikonografske elemente. Osoba je odjevena u haljinu ili tuniku kao prethodna polufigura, ali oko vrata nosi ogrlicu s oblim privjeskom što nemaju dva prethodna poprsja. Osim spomenutog nakita zapažamo da na desnom i lijevom ramenu, gdje se prikazuju kopče, na dva kraća lanca visi po jedan privjesak u obliku srcolikog lista. Međutim, trag lanca kojeg vidimo na lijevom ramenu u pravcu prsa govori da je polufigura imala i veći lanac s privjeskom koji je išao vezan od fibula prema pojasu. Sličnih nakita imamo na području Zenice i Konjica. Na glavi polufigure zapažamo frizuru koja je slična frizurama na reljefu iz Ustikoline, ali je samo nešto kraća. Osoba u lijevoj ruci drži ptičicu, a desna je, čini se, spuštena iza tijela poprsja u sredini. Likovni elementi kao što su kosa, opisani nakit te ptica u lijevoj ruci svjedoče da u polufiguri imamo predstavu djevojke, što znači da likovne predstave prikazuju najužu porodicu. Na lijevoj strani cipusa imamo sasvim drugu likovnu kompoziciju. Na njoj se prikazuje konjanik u vojničkoj opremi koji u lijevoj ruci drži štit, a u desnoj koplje u trenutku bacanja. Na konjaniku se prikazuje kratka tunika i lepršava hlamida koja ukazuje da je konj u pokretu. Kao pandan ovoj likovnoj predstavi nalazimo drugu na desnoj strani koja je slabije sačuvana. Međutim, na spomenutoj strani imamo predstavu konjanika bez ratne opreme. Na konju se u reljefu prikazuje konjanik u kratkoj tunici i s ogrtačem koji lepršа iza leđa. U lijevoj ruci drži konja za uzdu, a desnu je podigao raširivši prste. Konj je prikazan u galopu i kao da je lijevom nogom nagazio na neki predmet.

Literatura: Patsch 1907, 463-464, Sl. 86 i 87; Isti 1909, 177, Fig. 124 i 125.
II–III st. n. e.

43. VOLJEVICA (Srebrenica)
Cipus se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 429. Veličine: vis. 0,63 m, šir. 0,35 m, deb. 0,455 m. Kamen vapnenac.

Desna strana spomenika je odlomljena, pa je tom prilikom stradala desna polufigura na licu spomenika. Sepulkralni spomenik u obliku cipusa je, vjerojatno, bio obrađen sa tri strane. Lice cipusa sačinjavaju dva poprsja, dok je treće, vjerojatno, prilikom oštećenja nestalo. Na lijevoj prednjoj strani čini se da je prikazan muškarac koji desnu ruku drži savijenu u laktu i u kojoj, izgleda, nosi nešto što se ne zapaža zbog izlizanosti. Od odjeće zapažamo na lijevom ramenu nešto slično šalu, što u stvari predstavlja ogrtač. Na glavi se ocrtavaju velike krupne oči i kratka muška frizura. Drugih detalja ne vidimo na poprsju pokojnika. Međutim, kod polufigure na desnoj strani, koja je jednim dijelom odlomljena, razabiremo detalj otvora haljine oko vrata i dio nakita. Spomenuti nakit sastoji se od lanca koji se veže za fibulu na desnom ramenu, a na njemu privjesak u obliku srcolikog lista. Slabi tragovi kose ne pokazuju jasnu situaciju u pogledu pokrivanja glave i ženske frizure. Na lijevoj strani imamo prikazanog konjanika u galopu. Rustične je izrade. Konjanik se pokazuje s tragovima lepršavog ogrtača. Na konjaniku i konju ne vidimo drugih likovnih elemenata osim na glavi konjanika krupne oči.

Literatura: Sergejevski 1935, 19-20, Tab. IV, Sl. 2.
III st. n. e.

44. ROGATICA
Cipus je nestao. Veličine: vis. 0,56 m, šir. 0,54 m, deb. 0,38 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik u obliku cipusa nije dobro sačuvan. U tipološkom pogledu pripadao bi varijanti spomenika u obliku kocke. Obrađen je sa dvije strane. Prednju stranu sačinjavaju dva manja poprsja pokojnika u reljefu. Oni se prikazuju u niši na svod. Reljefi su slabo sačuvani, pa se detalji na njima i ne razabiru. Na desnom pokojniku zapažamo ispod vrata tragove haljine ili ogrtača i kopču na desnom ramenu. Fibula ima okrugli oblik. Izgleda da se razabiru i kontura lijeve ruke u kojoj nešto drži. Osoba je muškarac. Polufigura na lijevoj strani, sudeći po tragovima kose, haljine s dugim rukavima i ostacima bujne kose, predstavlja ženu. Na desnom ramenu žene imamo tragove kopče čiji se tip ne može prepoznati, a ispod vrata nabore haljine u obliku ogrlica. Izgleda da je kosu pokrivala marama. Na desnoj strani se ne vidi ništa osim tragova okvira. Međutim, na lijevoj strani u kvadratičnom plitkom polju imamo najvjerojatnije predstavu muškarca koji ima potpasanu kratku tuniku. On se nalazi u pokretu, a s obzirom na držanje ruku čini se da u njima nešto nosi, što se teško može identificirati.

Literatura: Sergejevski 1936, 10-11, Sl. 8 i 9.
III st. n. e.

45. USTIKOLINA (Foča)
Ulomak cipusa je nestao. Veličine: vis. 0,55 m, deb. 0,27 m, šir. 0,69 m. Kamen crvenkasti vapnenac.

Nadgrobni cipus ima oblik kocke i slabo je sačuvan. Na prednjoj strani u udubljenom kvadratnom polju prikazana su dva poprsja u reljefu. Površinski su oštećeni, ali se ipak razabiru neki detalji. Lijevo je prikazana žena, a desno muškarac. Kod žene se, zapravo, prikazuje kapa ili vezana marama, te desna ruka koju drži ispred prsa zajedno s nekim okruglim predmetom. Osim ruba otvora haljine oko vrata, kod žene se ne zapažaju nikakvi drugi detalji. Međutim, kod muškarca razabiremo, vjerojatno, ogrtač koji se očituje nešto ovalnim paralelnim horizontalnim linijama. Na glavi nema kape. Detalji lica su oštećeni, ali forma glave pokazuje pravilne crte lica. Lijeva strana spomenika jako je stradala, te su od poprsja ostali samo tragovi. Bolje je sačuvana desna strana spomenika na čijem je udubljenom prostoru sačuvano jedno poprsje, i to najvjerojatnije žene. To se vidi po sačuvanoj kapi koju žena nosi na prednjoj strani. Vidi se položaj desne ruke u kojoj drži okrugli predmet. Od likovnih detalja dobro se zapažaju oči bademastog oblika i fibula kasnoantičkog tipa na desnom ramenu. Desna strana je odlomljena, pa se ne zna likovna predstava.

Literatura: Sergejevski 1934, 6-7, Sl. 4, Tab. III, Sl. 15.
II–III st. n. e.

46. USTIKOLINA (Foča)
Cipus se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 459. Veličine: vis. 0,58 m, šir. 0,58 m, deb. 0,59 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik u obliku kocke predstavlja spomenik s tri obrađene strane. Jedna strana koju bismo, u stvari, nazvali licem, mnogo je oštećena, pa su poprsja koja su se tu nalazila uništena, a udubljenje je postalo veće. Bočne strane su bolje sačuvane. Na lijevoj strani imamo četvrtasto udubljenje u kojem se u

reljefu prikazuje stol sa savijenim nožicama. Na njemu su prikazana dva suda, a u sredini, vjerojatno, predmet u obliku tanjira s kruhom. Ispod stola prikazana je figura odjevena u dugačku tuniku s tragovima vertikalnih nabora. U lijevoj ruci, čini se, drži neki predmet, dok desnu drži u visini pojasa. Reljef prikazuje i kosu koja je rezana u visini ramena. Na desnoj strani spomenika vidimo jasniju i bolje sačuvanu likovnu predstavu. Ona se također nalazi u četvrtastom udubljenju sličnom niši. Kao na prethodnom okviru, tako ni na ovom nema ukrasnih motiva. U niši je prikazana žena koja u desnoj ruci drži sud u obliku vrča, a u lijevoj, čini se, kultni sud kaserolu koji liči na tavu. Kod žene zapažamo dugačku haljinu čija se širina osjeća po vertikalnim naborima, a iznad ove prikazana je druga, kraća potpasana, također vertikalno naborana odjeća slična dužem haljetku. Čini se da je prikazana s kraćim rukavima. Na glavi žene zapažamo kosu do ramena koja se prikazuje u obliku dječije frizure. Drugi posebni detalji se ne zapažaju na figuri.

Literatura: Sergejevski 1936, 7, br. 7, Tab. I, Sl. 10 i IX.
II–III st. n. e.

47. STARI BROD (Rogatica)
Cipus se nalazi u Starom Brodu. Veličine: vis. 0,65 m, šir. 0,64 m, deb. 0,81 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik ima oblik kocke. Cipus je površinski i sa strane oštećen. Na prednjoj strani, koja je oštećena u gornjem lijevom kutu, ima profilirano četvrtasto polje sa sačuvanim tragovima stola i likom nagog genija. Likovna kompozicija genija bliska je kompoziciji Atisa. Lijeva mu je noga prebačena preko desne, a desnu ruku je stavio na grudi, dok u lijevoj, čini se, nosi grozd. Detalji glave nisu sačuvani, stopalo nogu je također oštećeno. Ostaci nožica od stola govore da se scena približava sepulkralnom kultnom običaju "daće". Na desnoj strani spomenika imamo također četvrtasto profilirano natpisno polje, u kojemu se prikazuje motiv grozda unutar dvije vitice, koje imaju oblik srca. Donji dio je odlomljen. Oko spomenutog ikonografskog motiva imamo borduru s ukrasnim motivima vitice, a na sredini gornje strane i glavu ljudskog lika – masku. Ikonografski siže na lijevoj strani nije poznat.

Literatura: Sergejevski 1934, 22, Sl. 3 i 6.
II–III st. n. e.

48. ŠTITAREVO DONJE (Višegrad)
Dio sepulkralnog spomenika nalazi se u Donjem Štitarevu. Veličine: vis. 0,40 m, šir. 0,90 m, deb. 0,84 m. Kamen vapnenac.

Spomenik ima više pljosnatu formu. Međutim, tragovi lavljih nogu koje se nalaze po jedna na četiri ugla, svjedoče da se najprije radi o postamentu sličnom onom iz Velike Gostilje na čijim su kutovima također prikazane lavlje noge. Zato smo ovaj fragmentarni spomenik, koji kao dio pripada tipu spomenika u obliku cipusa, uvrstili u spomenutu kategoriju sepulkralnih spomenika. U likovnom pogledu ima obrađenu samo jednu stranu, dok su sve druge prazne. Na prednjoj strani prikazan je čovjek na kojem se od odjeće zapaža samo trag ogrtača i ruke koju drži ispred sebe. Međutim, ispred njega su prikazane dvije životinje, manja i veća. Spomenuta kompozicija vjerojatno predstavlja scenu lova, pa bi primitivno izrađena slika za veću životinju govorila da je vjerojatno jelen, a manja životinja pas koji tjera veću životinju jelena.

Literatura: Sergejevski 1934, 20, br. 19, Sl. 4.
III st. n. e.

49. SKELANI (Srebrenica)
Piramidalni dio nadgrobnog spomenika je izgubljen. Veličine: vis. 1,08 m, šir. 0,40 m, deb. 0,27 m. Kamen vapnenac.

Nadgrobni spomenik kao dio cipusa, u obliku čunaste piramide, malo je oštećen u gornjem i donjem dijelu. Piramida kao dio spomenika ispod i gore ima rupe za uglavljivanje koje svjedoče da pripada jednom određenom tipu spomenika i to, po svog prilici, kategoriji sepulkralnog spomenika u obliku kocke. Pri vrhu i pri dnu piramida ima profilaciju. Na prednjoj strani između profiliranog prostora prikazana je grančica vinove loze s grozdovima, a lijeva i desna bočna strana imaju po jednu likovnu predstavu delfina glavom okrenutog prema dolje.

Literatura: Patsch 1907, 416, Sl. 61; Isti 1909, 167, Fig. 99.
II–III st. n. e.

2. Tipologija i analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Prije nego što pređemo na obradu oblika i strukturalnih karakteristika cipusa, treba nešto reći o tome što je cipus i po čemu se razlikuje od spomenika tipa ara ossuaria (A. 1).

Poznato je da u domaćoj arheološkoj terminologiji nemamo odgovarajući izraz za cipus (cippus). U grubom prevodu to znači četverobridni stup, pilastar ili kolona.[3] Međutim, s obzirom da je u pogledu forme najbliži antičkom kultnom žrtveniku, susrećemo u arheološkoj literaturi izraz grobni ili nadgrobni žrtvenik (Grabara).[4] Stoga će i za nas najbolje odgovarati izraz grobni ili nadgrobni žrtvenik, a posebno za kategoriju sepulkralnog spomenika ara ossuaria, koja je tipološki i funkcionalno najbliža kultnom žrtveniku.[5] Naime, za ovaj tip nadgrobnih spomenika je karakteristično da se nad njima ili na njima obavlja žrtva (sacrificium, libatio) za pokojnika, a receptaculum, odnosno sepulcrum za pepeo pokojnika nalazi se u profiliranoj bazi žrtvenika.[6] Međutim, to se ne može pripisati nadgrobnom spomeniku tipa cipusa. Za sve naše cipuse, osim onog iz Dretelja koji predstavlja aru osuariju, može se pouzdano reći da, osim analogne tipologije i obavljanja čina žrtve na cipusima, nemaju sličnosti u depozitu za pepeo pokojnika. On se ne nalazi u bazi, odnosno unutar žrtvenika, nego u jednoj od poznatih sepulkralnih recipijenata (kamene, staklene ili zemljane urne) koji su bili položeni u zemlju ispod cipusa.[7] Stoga ćemo, za razliku od tipa sepulkralnog spomenika ara ossuaria, nastaviti nazivati naše sepulkralne spomenike terminom cipusi ili nadgrobni žrtvenici.

Prema obliku nadgrobne spomenike kategorije cipusa klasificirat ćemo u tri varijante. U prvu varijantu ubrajamo cipuse koji se svojom formom više približavaju obliku kocke, u drugoj su bliski kocki, ali viši, pa se približavaju upravo pravom pojmu cipusa, tj. formi pilastra ili stupa, a ne prizmi (kocki). Treću varijantu predstavljaju cipusi čiji dijelovi imaju oblik kocke, a završetak im je, vjerojatno, u obliku piramide.

Nije isključeno da su cipusi u formi kocke mogli imati završetak u obliku piramide (12, 33a, b, 35).[8] Tako bi tipologiju cipusa mogli klasificirati u cipuse s piramidalnim završetkom i cipuse u obliku četverobridnog stupa. Ipak ćemo za sada ostati na ovoj tipologiji, jer između cipusa u obliku kocke (12, 33a, b, 35) i cipusa s piramidalnim završetkom postoji razlika u strukturi i ikonografiji o čemu će biti govora kad se bude raspravljalo o ovim poglavljima.

2. 1. Cipusi u obliku kocke

Možda bi, prema obliku, bolje odgovarala podjela cipusa na one u formi četverobridnog stupa, koje bi se po formi više ili manje približavali antičkom kultnom žrtveniku, i na one s piramidalnim završetkom, nego među njima tražiti treći tip ili varijantu.

Međutim, bez obzira na veliku konfrontaciju koja u pogledu forme postoji unutar cipusa, izdvaja se malobrojna grupa cipusa kod koje prevladava oblik kocke ili prizme. Stoga ćemo u prvom planu pokušati obraditi ovu grupu cipusa.

S obzirom na činjenicu da je najveći broj cipusa fragmentaran, često smo u neprilici da ih pouzdano tipološki klasificiramo. Tako u ovu grupu s nešto većom sigurnošću ubrajamo nalaze iz Stoca (12), Breze (53a, b) i Kamena (35a, b, c).

U vezi sa strukturalnim karakteristikama postavlja se pitanje da li su ovi sepulkralni spomenici mogli imati neki dodatni dio koji bi sačinjavao njegovu cjelinu. U tom smislu, čini se, očigledni dokaz pruža cipus iz Stoca (12), koji na gornjoj površini ima evidentne tragove četvrtaste rupe. Ova rupa upućuje da je na gornjoj površini cipus iz Stoca morao imati još jedan strukturalni dio koji je pravio cjelinu spomenika, što je uz piramidalni ili njemu sličan dio mogla biti i skulptura pokojnika.[9]

Na postamentu ili bazi, gdje se mogao nalaziti sepulcrum (ili depositus) za smještaj pokojnikova pepela, ne vide se pouzdani tragovi. Stoga cipus iz Stoca ne može pripadati tipu sepulkralnog žrtvenika, tzv. ari osuariji (A. 1).

Analogno cipusu iz Stoca konfrontiraju cipus iz Breze (33a, b), Livna (34a, b, c) i Kamena (35a, b). Oni se, isto tako, predstavljaju fragmentarno pa bi svako nagađanje o načinu čuvanja pokojnikova pepela ili označavanja njegova recipijenta u bazi ili postamentu bilo suvišno. Prema tome, budući da se naši cipusi po obliku razlikuju od forme ara ossuaria, ne mogu se bez pouzdanih dokaza smatrati arama koje su u bazi čuvale pepeo pokojnika, nego nadgrobnim spomenicima koj su se postavljali na grobnoj parceli, gdje se nalazio grobni recipijent (kamena urna) s pepelom pokojnika deponiran u zemlju.[10]

[3] Vidi latinsko-hrvatsko-srpski rječnik u kojem stoji da cippus znači otesan kameni stećak koji se postavlja na grob. Ili: Limentani 1973, 214, govori o cipusu kao o jednom pilastru ili stupu (colonnina). Brusin 1929, 61.

[4] Upor. kod Sergejevskog 1934, 30. Analogan naziv je i Grabältare koji upotrebljava u svojoj publikaciji W. Altmann (Die romischen Grabältare der Kaiserzeit, Berlin, 1905). To ukazuje da su ovi sepulkralni spomenici najbliži obliku žrtvenika, odnosno oltara.

[5] O tome vidi kod Limentani 1973, 211, Fig. 20, 21, 22, 23 i 24.

[6] Limentani 1973, 211. Depozit za pepeo pokojnika nalazi se u bazi žrtvenika.

[7] Limentani 1973, 214.

[8] Up. grobne žrtvenike tipa grabara (ara) s analognim spomenicima iz Akvileje (Aquileia), Brusin 1973, 211, Fig. 20; te Ferri, 1933, Fig. 128, 157, 158, 161, 160, 159, 164, 163, 162, 165.

[9] Sergejevski 1948, 169; Brusin 1929, 59, Sl. 33 ili 54, Sl. 37; Limentani 1973, 211, Fig. 20 (s dodatkom pinusa).

[10] Limentani 1973, 214; Brusin 1929, 60 i d.; Cambi 1975, 229.

Osim oblika i pojedinih dijelova koji cipus čine posebnom kategorijom sepulkralnih spomenika, oni posjeduju i dekorativni sadržaj likovnog i ornamentalnog karaktera. U tom pogledu, jedna od osnovnih karakteristika cipusa je trostrana obrada, tj. svaki cipus ima obrađene tri strane – prednju ili lice, na kojoj se nalazi natpis u profiliranom okviru, s likovnim i dekorativnim prikazima (12, 33, 34, 35) te bočne strane s likovnim i drugim predstavama ornamentalnog karaktera (12, 33, 34, 35). Međutim, četvrta strana nije nikad likovno obrađena, pa je to istovremeno dokaz da se cipus nalazio uz cestu ili put, da mu prednja i bočne strane budu pristupačne i vidljive.[11]

Od likovnih strukturalnih elemenata imali su ukrasne bordure, koje su uljepšavale prednju i bočne strane (12a, b, c, 33a, d, 34a, b, c, 35a, b, c).

Cipusi u obliku kocke nalaze se u blizini Narone (Stolac), u zaleđu Salone (Livno 34a, b, c i Kamen 35a, b, c), te u centru plemena Dezitijata (Breza 33a, b). Među njima je najstariji cipus iz Stoca. Datira krajem I st. n. e.[12] Cipus iz Livna nastaje u povijesnom razdoblju Hadrijanove epohe ili sredinom II st. n. e. (34a, b, c),[13] a iz istog vremena datira i cipus iz Breze (33a, b).[14]

Najbliže analogije ovim cipusima nalaze se u cipusima Salone koji se pouzdano sreću već u I st. n. e.[15] Isti oblici cipusa susreću se u krajevima Panonije.[16]

S obzirom na nalazišta ovi sepulkralni spomenici stižu u krajeve Bosne i Hercegovine u rimsko doba iz krajeva gornje Italije preko Narone i Salone. Ovu konstataciju potvrđuju cipusi iz Akvileje.[17] To se također odnosi i na cipus iz Breze, koji je prema likovnoj kreaciji erota bliži području Salone, odnosno Narone, pa se, u ovom slučaju, mogu apstrahirati kulturni uticaji Panonije.[18]

3. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Na lateralnim stranama cipusa u obliku kocke susreću se u reljefu figuralni prikazi i ornamentalni motivi. Od ikonografskih predstava češće se nalaze prikazi erota (33b, 34b, c te 35b, c), a manje drugi figuralni ili vegetabilni motivi (12b, c).

Eroti

Erotima ili genijima, za razliku od Atisa koji se predstavlja odjeven (16b, 19, 20), u somatskom pogledu, nazivaju se nage krilate dječije figure na malom podiju. U desnoj ili lijevoj ruci drže uzdignutu ili prema dolje spuštenu baklju, na desno ili na lijevo nagnutu glavu, a noge prekriženo (34b, c, 33b).[19]

Eroti, koji se prikazuju kao žalosni, često se susreću na cipusima i sarkofazima, te predstavljaju tzv. žalosnog erota ili erota vječnog sna.[20] Međutim, suprotno od ovog tipa erota, u likovnom pogledu, na cipusima, pa i na sarkofazima, prisutne su slične predstave (eroti) koje s određenim atributima personificiraju godišnja doba.[21]

Prikaz žalosnog erota ili erota vječnog sna nalazi se, izgleda, na ulomku cipusa iz Breze (33b) i na drugom fragmentu cipusa iz Livna (34b, c). S obzirom na vrijeme kad su ovi eroti nastali, čini se da su u somatskom pogledu bili najbliži trajansko-hadrijanskom tipu erota. To je, u somatskom smislu, onaj tip erota koji odgovara modelu djeteta između tri i četiri godine.[22] Međutim, na osnovi činjenice da su eroti na odlomku cipusa iz Livna (34b, c) slabo i parcijalno sačuvani, i to samo u donjem dijelu, teško je bilo prema likovnim karakteristikama koje donosi N. Cambi identificirati tip erota.[23] Jedino bismo, na osnovi sačuvane spuštene baklje, mogli pouzdano tvrditi da prikazi erota ne mogu pripadati tipu erota koji personificiraju godišnja doba.[24]

[11] Usp. grobna cesta u Pompejima. Musić 1942, 159, Sl. 77.

[12] O datiranju cipusa iz Stoca u kraj I st. n. e. govore povijesno-epigrafski elementi. U tom pogledu vidi u ovom radu poglavlje o povijesno-epigrafskim elementima za datiranje sepulkralnih spomenika. Cambi 1962, 102 te 103; Brusin 1929, 144, Fig. 92 (Nr. 54 i 55); Altmann 1905, 125, Fig. 100, 106 itd. U istom djelu na 166 nalazimo na pilastrima bočnih strana grobnog žrtvenika, Fig. 135, analogan ukrasni biljni motiv akantusovog porijekla; Bulić 1903, 4-9.

[13] O datiranju cipusa iz Livna (34a, b, c) u period cara Hadrijana (117–136) govore povijesno-epigrafski i dekorativni elementi. U tom smislu, vidi u ovom radu poglavlje o povijesno-epigrafskim elementima za datiranje sepulkralnih spomenika. Usp. ornamentiku na sarkofagu G. Albucija Manippa iz Salone koji datira u prvu polovicu II st. n. e. Cambi 1962, 99 i d; Sergejevski 1930, 161, direktno ne datira ovaj cipus.

[14] O datiranju cipusa iz Breze (33a, b) u period cara Hadrijana (117–133) govore povijesno-epigrafski elementi i dekorativni elementi biljnog karaktera. U tom smislu, vidi u ovom radu poglavlje o povijesno-epigrafskim elementima za datiranje sepulkralnih spornenika. Očito se zapaža akantizirani biljni ornamenat iz flavijevske epohe. Međutim, koncepcija i sama izrada ukazuju na trajansko-hadrijansko razdoblje. O ovom vidi kod Cambi 1962, 99 i d. Na to ukazuje, čini se, i pojava vinove loze koju ne susrećemo prije ovog razdoblja.

[15] To je poznati cipus Pomponije Vere iz Solina. Bulić 1903, 4-9; Predstavlja razdoblje dinastije Flavijevaca. Cambi 1962, 102-103.

[16] Schober 1923, 141-142, Fig. 162a, b, c. Također iz I st. n. e.

[17] Brusin 1929, 144, Fig. 92. Kraj I st. n. e.; Rendić-Miočević 1953, 64-76.

[18] Cambi 1960, 67.

[19] Usp. ovaj tip erota s erotima na cipusu iz Livna (34b, c) i cipus iz Breze (33b). O tome još vidi kod Cambi 1967, 67.

[20] Cambi 1967, 67 i d.

[21] Cambi 1967, 67-68.

[22] Cambi 1967, 67 i d.

[23] Cambi 1967, 67 i d.

[24] Cambi 1967, 67-68.

Na temelju sačuvanosti erota na ulomku cipusa iz Breze (33b) čini se da imamo drugi tip koji bi, u tipološkom smislu, bio stariji. Naime, on prema somatskim karakteristikama odgovara dječačiću od jedne do dvije godine, s punačkim tijelom, krilima i gustom kovrčastom kosom koja ostavlja slobodne uši.[25] Ovaj tip erota je bio poznat u pompejanskom slikarstvu, a nasljeđe je helenističke umjetnosti, kao što je i tip erota trajansko-hadrijanske epohe.[26]

Prema tome, na lateralnim stranama cipusa koji imaju oblik kocke, u likovnom pogledu, zapažamo tip erota koji odgovara žalosnom erotu iz sredine II st. n. e.,[27] te ne može pripadati erotima koji u odgovarajućim atributima predstavljaju godišnja doba. Međutim, prema gornjim uočavanjima, čini se da u likovnom pogledu imamo dva tipa žalosnog erota. Tako izgleda da na ulomku cipusa iz Livna (34b, c) imamo tip žalosnog erota koji je najbliži tipu erota sa cipusa Pomponije Vere iz Salone iz druge polovice I st. n. e.,[28] dok drugi tip erota sa ulomka cipusa iz Breze (33, 29b) pripada pompejanskom tipu.[29] Stoga se nameće misao da su cipusi forme kocke iz Breze (33b) i Livna (34b, c) bliži kulturnom uticaju Salone nego sjevernim kulturnim centrima. Ovaj uticaj glavnog grada rimske provincije Dalmacije morao je biti dominantniji na prelazu iz I u II st. n. e., o čemu svjedoče cipusi iz Livna i Breze koji bi pripadali prvoj polovici II st. n. e.[30]

Uticaj Salone, odnosno primorskih krajeva, u njeno prirodno zaleđe još jače potvrđuje ulomak cipusa iz Kamena (35b, c), na čijim lateralnim stranama susrećemo erote koji personificiraju jedno od godišnjih doba.[31] Iako na jednoj od bočnih strana cipusa iz Kamena (55b, c) imamo, najvjerojatnije, prikazanog nagog erota, koji je na lijevom ramenu, lijevom rukom, mogao pridržavati, odnosno nositi košaru punu plodova ili visoko dići grozd, dok je u spuštenoj desnoj ruci mogao, na osnovi analogija, držati zeca (35b, c), na suprotnoj lateralnoj strani ovog cipusa mogli smo imati iste ili slične atribute samo u inverznom položaju, o čemu svjedoče slabo sačuvani eroti (35b, c).

Konfrontirajuće primjere u tom smislu nalazimo upravo na cipusima iz Salone. Tako na jednom cipusu iz Solina imamo erota s košarom punom plodova koju na lijevom ramenu pridržava lijevom rukom, a u spuštenoj desnoj ruci drži veliki grozd.[32] Prikaz erota s ovim atributima susrećemo na još jednom cipusu iz Solina.[33] Slične primjere nalazimo i na sarkofazima s područja Salone.[34] Na ovim nadgrobnim spomenicima imamo erote koji, osim jeseni, personificiraju i druga godišnja doba.[35]

Budući da su prikazi erota s atributima, kao što su košara puna plodova, veliki grozd ili zec, personificirali godišnje doba jesen, tako su, s obzirom na analogne atribute, iako slabo sačuvane i zbog toga slabo uočljive, na ulomku cipusa iz Kamena (35b, c) predstavljali također godišnje doba jesen. Prema tome, ako na ulomku cipusa iz Kamena (35b, c) imamo erote koji pripadaju grupi koja simbolizira jesen, onda u tim erotima, paralelno salonitanskim, imamo trajansko-hadrijanski tip erota.[36] S obzirom na ova kulturno-povijesna zapažanja, fragment cipusa iz Kamena (35b, c) datira najranije oko sredine II st. n. e. ili najkasnije iz prve polovine III st. n. e.[37]

U vezi s problematikom erota ili genija nameće se pitanje da li se, uz epigrafske potvrde na kultnim spomenicima, ikonografski prikazi žalosnih erota mogu poistovijetiti s genijima smrti koje ne nalazimo istovremeno i s analognim likovnim predstavama. Nešto je slično s prikazom Atisa, čiji kult i likovnu predstavu osporava Lj. Zotović, tvrdeći da kult Atisa nije potvrđen nijednim natpisom.[38] Zato su prema Lj. Zotović prikazi mladića s frigijskom kapom i odjeveni u kratko orijentalno odijelo s buktinjom najbliži likovnoj pojavi dadofora boga Mitre, čini je kult potvrđen širom naše zemlje.[39] O ovom pitanju bit će govora drugom prilikom.

Motiv stabla s pticama

Na lateralnim stranama cipusa koji svojom formom podsjećaju na oblik kocke, osim figuralnih prikaza žalosnih erota i erota koji s određenim atributima predstavljaju godišnja doba, susrećemo i druge ikonografske motive, posebno ornamentalne s vegetabilnim sadržajem. Tako na lateralnim stranama cipusa iz Stoca imamo prikaze stabla s pticama (12b, c).

[25] Cambi 1967, 67.
[26] Cambi 1967, 67 i d.
[27] Cambi 1967, 67 i d.
[28] Bulić 1903, 4-9; Cambi 1967, 67.
[29] Cambi 1967, 67.
[30] Vidi napomenu 13 i napomenu 14.
[31] Cambi 1967, 55 i d.
[32] Cambi 1967, 56, Tab. 1, 2.
[33] Cambi 1960, 57 i d., br. 2. ili br. 4, br. 8, 9, 10.
[34] Vidi kod Cambi 1967, 60 i d., Tab. XIV, XV, XVI, XVII.
[35] Cambi 1967, 58 (ljeto br. 5, Tab. X, 1; ljeto br. 6, Tab. X, 2), 62, br. 12, Tab. XV, 1 – krilati erot zime, XV, 2 – ljeto itd.
[36] Cambi 1960, 67 i d. Govorio bi o salonitanskom uticaju u ove krajeve, koji su graničili s provincijom Panonijom.
[37] Kod Cambi 1960, 775, vidi kronološku temu cipusa s prikazima godišnjih doba.
[38] Zotović 1969, 431 i d.
[39] Zotović 1969, 436 i d.

Prikazi ptica ispod krošnji stabla na lateralnim stranama cipusa iz Stoca (12b, c) predstavljaju veoma zanimljive likovne kompozicije. One, u prvom redu, prema izradi, imaju i određenu umjetničku vrijednost, jer u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba svjedoče o sepulkralnoj umjetnosti flavijevske epohe.[40]

D. Sergejevski, koji je prvi objavio ovaj cipus, nalazi da su se stabla, koja su predstavljena granato, sastojala od trokutastih listova i okruglih plodova.[41] Konfrontirajuće primjere pticama sa cipusa iz Stoca (12b, c) imamo na lateralnim stranama grobnih žrtvenika iz Rima i Luvra (Pariza) iz perioda ranog doba Carstva.[42] Zanimljivo je konstatirati da se na cipusu iz Stoca prikazuje nekoliko vrsta ptica. Tako na bočnoj strani cipusa imamo dvije ptice produženog vrata sa visokim i tankim nogama (12c). Ptica desno od stabla izgleda ima nešto u kljunu, dok se ptica lijevo od stabla prikazuje u brzom hodu. Ovako uočene razlike ipak ne omogućavaju da pouzdano odredimo kojim vrstama pripadaju ptice. Isto tako, različite su ptice i na drugoj bočnoj strani cipusa (12b). Naime, lijeva ptica nema dugačak vrat i visoke noge, dok desna ptica, koja se očituje s uzdignutim krilima, čini se da bi, u pogledu vrste, bila najbliža susjednoj ptici (12b). Stoga zaključujemo da na bočnim stranama cipusa iz Stoca imamo tri vrste ptica. Samo za jednu možemo reći da je najbliža čaplji, a za druge je teško reći nešto određeno (12b, c). Sudeći po tjelesnim karakteristikama, ptice pripadaju močvarnom terenu.

Analogije za navedenu vrstu ptica s visokim nogama, dugačkih vratom i kljunom nalazimo na bočnim stranama grobnih žrtvenika iz Rima i Louvrea.[43] Osim toga, analognu konfrontaciju nalazimo u atributu ptice koja drži u kljunu zmiju na grobnom žrtveniku iz Rima.[44]

Na osnovi iznesenog, očigledno je da je likovna kompozicija vegetabilnog karaktera s prikazom ptica na bočnim stranama cipusa iz Stoca (12b, c) bila u kulturno-povijesnoj ovisnosti s navedenim grobnim žrtvenicima. Prema tome, u ovim vegetabilnim i likovnim prikazima vidimo direktan uticaj s područja Italije, koji je vodio preko Akvileje.[45]

U vezi s ovom likovnom kompozicijom nameće se pitanje kojoj kulturno-historijskoj epohi pripada ovakav umjetnički izraz, te da li u ovoj dekoraciji treba gledati i sepulkralnu simboliku. Zato, kao prvo, treba istaći da konfrontirajući likovni prikazi na lateralnim stranama cipusa iz Rima i Louvrea pripadaju kulturno-povijesnom razdoblju ranog Carstva. Tako grobni žrtvenik iz Louvrea odgovara epohi cara Nerona,[46] a onaj iz Rima vladavini cara Klaudija.[47] Međutim, na osnovi epigrafskih potvrda, cipus iz Stoca (12b, c) ne nastaje u prvoj polovici I st. n. e, kao navedeni grobni žrtvenici, bez obzira na sličnosti, nego pouzdano datira u kraj I st. n. e.[48]

Prema tome, ne može se govoriti o neposrednom običaju sepulkralne umjetnosti ranog doba Carstva iz vremena Nerona i Klaudija, otkada datiraju spomenuti grobni žrtvenici, nego je naš cipus mogao nastati samo pod posrednim uplivom jednog kulturnog centra, a u ovom slučaju to je mogla biti Aquileja. Naime, u Aquileji je u doba Flavijevaca postojala, ako se tako može reći, dekorativna akvilejska škola, koja je njegovala umjetnost na sepulkralnim spomenicima, a isticala se u vegetabilnoj ornamentici.[49] To istovremeno govori o uticaju koji je vršila umjetnost Augustova vremena, a naročito dekorativni naturalistički izraz toga doba.[50]

Čini nam se da se cipus iz Stoca (12b c), koji datira u kraj I i u sam početak II st. n. e., nalazi u uskoj vezi s kulturno-historijskom pojavom odsutnosti stela u Aquileji. Naime, ova manifestacija odsutnosti većeg broja stela u Aquileji općenito je poznata u gornjoj Italiji pa se stele javljaju masovnije na području transalpinskih provincija u II st. n. e.[51] Nedostatak stela u Aquileji u I st. n. e. može se protumačiti velikim prisustvom cipusa (grobnih žrtvenika) i ara ossuaria koji su bili ukrašavani bogatom ornamentikom.[52] Ova kulturno-povijesna konstelacija odgovara upravo vremenskom periodu druge polovine I i početku II st. n. e., što govori da su stanovnici Aguileje u to doba, kao po nekom ukusu ili modi, u najvećem broju prihvatili tip sepulkralnog spomenika kategorije cipusa i ara ossuaria. Stoga, ako u Aquileji ili na području gornje Italije ovu pojavu bolje sagledamo, onda zapažamo da je ona uticala i na naše krajeve, jer u doba Flavija do početka III st n. e. u nekim krajevima na području Bosne i Hercegovine ne nalazimo zapaženo prisustvo

[40] Cambi 1962, 102-103.
[41] Sergejevski 1946, 168, Tab. I, Sl. 2.
[42] Altmann 1905, 126, Fig. 102 (101); 128, Fig. 104; 129, Fig. 105 (ili Nr. 133-136). Vidi na 123 cit. dj.
[43] Altmann 1905, Fig. 102, 104, 105.
[44] Altmann 1905, Fig. 104.
[45] Brusin 1929, 63, Fig. 36 (stela), te 144, Fig. 92 (cipus).
[46] Altmann 1905, 123, Fig. 104 (S. 128).
[47] Altmann 1905, 123, Fig. 101.
[48] Vidi napomenu 12.
[49] Chiesa 1954, 71 i d.; Braemer 1959, 102-103.
[50] Chiesa 1954, 76; Cambi 1962, 102; Brusin 1929, 144, Fig. 92.
[51] Chiesa 1954, 78.
[52] Chiesa 1954, 71-83. Sepulkralni žrtvenik i ara ossuaria bili su, izgleda, u to doba preferirani sepulkralni spomenici građana Aquileje.

stela, nego se u većem broju javljaju cipusi i kamene urne.[53] (Vidi opću kartu).

Ukrasne bordure

U vezi izučavanja ornamenata na lateralnim i prednjim stranama cipusa u obliku kocke, koji su uokvirivali likovne prikaze, potrebno je istaći da su imali različit biljni sadržaj (12a, b, 33a, b, 43a, b, c, 33a, b, c).

Motiv akantusovih listova

Dekoraciju koja ukrašava profilirani natpis na cipusu iz Stoca (12a) D. Sergejevski naziva "bogatim biljnim ornamentom", ne dajući mu pobliže ime.[54] Mi ćemo ga nazivati akantusov motiv.[55] Biljnom dekoru akantusovih listova koji prave s lijeve i desne prednje strane cipusa iz Stoca (12a) ukrasnu borduru moglo bi se na području rimske Dalmacije naći analogija. Međutim, ovaj motiv nije na svim spomenicima isto izrađen. Stoga se može konstatirati samo da su slični, a ne i adekvatni. Isto tako, mnogi ornamenti zaostaju za obradom u odnosu na cipus iz Stoca (12a, b, c).

Različita izrada istih ili sličnih likovnih motiva ili ornamenata ukazuje na postojanje klesarskih radionica na našoj obali i u njezinom zaleđu, kao i na različito vrijeme postojanja klesarskih radionica, te boljih i lošijih majstora. Sličnu ukrasnu borduru izrađenu u motivu akantusovih listova imamo na cipusu Pomponije Vere iz Solina.[56] Biljni ornament, kao i na cipusu iz Stoca, ukrašava desnu i lijevu prednju stranu cipusa iz Solina, pa bi, prema tome, oba cipusa pripadala kraju I st. n. e.[57]

Sličan ornamenat akantusovih listova imamo na ulomku cipusa iz Kaštel Kambelovca iz sredine II st. n. e.[58] Ovaj ornamenat očituje slabiji zanatski rad. U susjednim rimskim provincijama, u smislu ukrasa, bliže analogije cipusu iz Stoca susrećemo na stelama iz Norika.[59] Ovakav biljni motiv također se javlja na stelama u vidu friza ili na polustupovima (pilastrima) stela arhitektonske kompozicije.[60] Analogan motiv akantusovih listova poznat je i na području Panonije. I tamo se nalazi na polustupovima, odnosno pilastrima stela arhitektonske kompozicije.[61] Ipak, najbližu i najpouzdaniju konfrontaciju ovom biljnom motivu nalazimo na grobnim žrtvenicima s područja Italije, u nama najbližoj Aquileji, koji datiraju u I do početka II st. n. e.[62]

Osim spomenutog dekorativnog motiva na prednjoj strani cipusa iz Stoca iznad i ispod natpisnog polja ukrasna bordura složena od akantusovih listova oblikuje, da tako kažemo, akantusov medaljon, koji se sastoji od uvijenih akantusovih listova, praveći motiv sličan vijencu, a unutar tog vijenca izrađeni su listovi slični rozeti (12a). Ova biljna kompozicija kao dekor, osim na cipusima, poznata je i na sarkofazima i na stelama.[63] Motiv je naročito dobro poznat i raširen na grobnim žrtvenicima Italije.[64] U kronološkom pogledu, ovaj biljni motiv pripada spomenicima ranog doba Carstva, i to unutar prve polovice I st. n. e.[65] Dekorativni motiv u obliku akantusova medaljona prisutan je na cipusu I st. n. e. iz Sirmiuma.[66] Vegetabilni akantusov medaljon svoje porijeklo vuče iz helenističke umjetnosti, a vrhunac popularnosti dostiže u carsko doba.[67]

Na osnovi iznesene kulturno-povijesne konstelacije o manifestaciji biljnog motiva akantusa u formi medaljona i listova, može se zaključiti da ovaj motiv na cipusu iz Stoca (12a) nastaje u naronitanskim radionicama u doba Flavijevaca koji su podržavali i prenosili umjetnost julijsko-klaudijevske epohe izvan područja Italije. Za istočnu obalu Jadrana kulturno žarište i uticajni centar bila je Aquileja.[68]

[53] Treba pogledati samo opću kartu nalaza sepulkralnih spomenika u BiH, pa ćemo vidjeti da je na području Delmata više zastupljen sepulkralni spomenik urna s cipusom (slično je izgleda i na području Salone, ako apstrahiramo male stele). Držim da u ovom treba gledati uticaj Akvileje na naše krajeve.

[54] Sergejevski 1948, 167.

[55] Chiesa 1954, 78.

[56] Bulić 1903, 4-9, Tab. III; Ferri 1933, Fig. 76, 77 (Ara, Spalato).

[57] Vidi napomenu 12 i Cambi 1967, 67.

[58] Cambi 1967, 59-60, Tab. XIII, 2.

[59] Hoffilier / Saria 1936, 28, Nr. 56 (Celeia).

[60] Brusin 1929, 63, Fig. 36; Schober 1923, 102, Abb. 115, Nr. 224; Ferri 1933, Fig. 28, ulomci stele (Celeia).

[61] Hoffiller / Saria 1938, 201, Nr. 450; Schober 1923, 65, Abb. 66 (Poetovio).

[62] Altmann 1905, Fig. 100, 101, 105, 106, 107, 108, 109; Brusin 1929, 63, Fig. 36; 144, Fig. 92 i Ferri 1933, Fig. 75; Chiesa 1954, 76-78.

[63] Vidi kod Altmann 1905, Fig. 100, 101, 105, 106, 107, 108; Brusin 1929, 63, Fig. 36 i 144, Fig. 92; Ferri 1933, Fig. 75, 77; Cambi 1962, Tab. IX; Schober 1923, 142, Abb. 162a.

[64] O tome vidi kod Altmann 1905, citirano pod napomenom 62.

[65] Altmann 1905, 122 i d.; Brusin 1929, 144; Schober 1923, 142; Cambi 1962, 102.

[66] Schober 1923, 142, Abb. 162a.

[67] Cambi 1962, 102.

[68] Uz helenističku klesarsku tradiciju na istočnoj obali Jadrana (vidi Rendić-Miočević 1967a, 339-394) cipus iz Stoca (12) upućuje na kulturno-povijesni uticaj koji je na istočnoj obali Jadrana vršila tzv. akvilejska škola ("cosiddetta scuola decorativa aquileiense che dall'epoca flavia...") kako je naziva Chiesa u cit. djelu 78. O tom uticaju također vidi kod Suić 1976a, 94-95. Usp. Rendić-Miočević 1953, 64 i d. O uticaju Akvileje na istočno područje Jadrana u vezi sa trgovinom sarkofaga vidi Cambi 1975, 100, 393. Kontakti su bili veoma česti u svim epohama rimske okupacije na relaciji Akvileja – istočna obala Jadrana (Salona, Narona). Njih bi trebalo posebno rasvijetliti.

Motiv grančica.
Na cipusu iz Stoca (12b, c) imamo i treći biljni ukrasni motiv, motiv u vidu grančica. I on predstavlja ukrasnu borduru, a flankiran je na bočnim stranama cipusa prikaz stabla s pticama. Ovaj motiv stabla vjerojatno upućuje na dobro poznatu ideju tzv. stabla života.[69] Biljni motiv grančica koje rastu iz suda praveći ukrasnu borduru svoje porijeklo sigurno vodi iz helenističke umjetnosti. Inače, primjećuje se da je manje prisutan na spomenicima uopće, jer na osnovi pristupačne literature ne susrećemo brojniju analognost motiva.[70]

Muzički instrument sistrum
Na prednjoj strani cipusa iz Stoca (12a) u gornjem desnom uglu, u biljnom dekoru, ukomponiran je muzički instrument sistrum. Prisustvo ovog instrumenta na cipusu T. Flavija Plassa govori da je pokojnik bio izidijak, jer je poznato da je sistrum, kao muzički instrument, služio u kultu Izide kod starih Egipćana.[71] Ovaj podatak upućuje da je već krajem I st. n. e. postojala organizirana općina kulta Izide, kojoj je pripadao i T. Flavije Plas, čiji je sin već bio funkcioner u koloniji Naroni.[72] Prema tome, pretpostavljamo da je Narona bila jedno od žarišta[73] ovog orijentalnog kulta, odakle se širio u unutrašnje krajeve rimske Dalmacije, jer tragove Izidina kulta nalazimo i na području Konjica[74] i u centralnoj Bosni u Zenici.[75]

Kult Izide vrlo rano prihvaća imućno romanizirano ilirsko stanovništvo, što potvrđuje Plassus.[76] Izidin kult stigao je u Naronu vrlo rano vjerojatno iz Aleksandrije, a njegovi promicatelji su bili orijentalni vojnici, pomorci ili trgovci koji su širili kult.[77] Prema tome, cipus iz Stoca (12a) koji datira u kraj I st. n. e. pouzdano upućuje na vrlo rano širenje egipatskog kulta Izide u krajeve antičke Dalmacije.

Biljni motiv vinove loze i akantusovih listova
Vegetabilne motive koje obično predstavljaju ornamentalne bordure na sepulkralnim spomenicima susrećemo i na fragmentu cipusa iz Breze (33a, b). U arheološkoj literaturi o ovom cipusu, kao o epigrafsko-povijesnom izvoru, pisalo se najviše, i on je pouzdano potvrdio ubikaciju antičkog plemena Dezitijata i njihov administrativni i kulturni centar u prvoj polovini II st. n. e.[78]

Prilikom ranijih obrada zanemaren je bio njegov ornamentalni sadržaj koji je isto tako bio značajan. Naime, na prednjoj strani cipusa iz Breze imamo borduru vinove loze, a na bočnim stranama dekorativni motiv akantusova lišća.

Na prednjoj strani ovog cipusa motiv vinove loze nije sav sačuvan. Obično se predstavlja kako raste iz suda u vidu kanatarosa (33b), koji su ovdje oštećeni.

Biljni motiv vinove loze nalazimo u periodu ranog doba Carstva na grobnim žrtvenicima Italije,[79] odakle se širi u provincije Zapadnog Carstva, pa tako stiže i do krajeva antičke Dalmacije. Treba spomenuti da motiv vinove loze nije bio tako raširen u provincijama Norika i Panonije koliko je bio prisutan na sepulkralnim spomenicima Gornje Mezije i današnje Bugarske.[80] U ovim provincijama i krajevima susreće se od II do IV st. n. e.[81]

U krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba ovaj motiv nalazimo na fragmentu cipusa iz Livna (34b), a zapažen je i u krajevima centralne Bosne (33c). Epigrafsko-povijesni elementi likovnu pojavu vinove loze na cipusu iz Breze stavljaju u prvu polovinu II st. n. e., u doba cara Hadrijana.[82] U isto doba bi datirao i ulomak cipusa iz Livna (34a, b, c).[83] Prema

[69] Pinterović 1958, 41. Ona na Primilinoj steli u donjem njenom dijelu gdje se prikazuje kantaros s izraslom vinovom lozom i dvjema pticama na kantarosu, drži za "stablo života". Brunšmid 1901, 128, Sl. 69. Onda bi ovoj ideji bio bliži prikaz stabla sa dvjema pticama na cipusu iz Stoca (12).

[70] Bordura grančica vezana je za tzv. stablo života, te se vrlo rijetko kao takva javlja na svim drugim spomenicima. Ne susrećemo je ni na grobnim žrtvenicima na kojima se prikazuje analogni motiv spomenutog stabla. Usp. Altmann 1905, Fig. 102, 104, 105, 108, 126, 135. Sličnu analogiju grančica, koje sačinjavaju ukrasnu borduru, uz poznati motiv akantusa sa cipusa iz Stoca, Salone (Pomponije) itd., nalazimo na steli iz Ostravice (Vidi Rendić-Miočević 1960, 110, Sl. 1, 2.)

[71] Sergejevski 1946, 169; Cambi 1965, 103; Suić 1965, 97 i d.

[72] Sergejevski 1946, 169.

[73] Da je kolonija Narona bila žarište ovog kulta drži Sergejevski 1948, 169. To isto drži i Cambi 1965, 105.

[74] Ako apstrahiramo posljedice erodiranja spomenika, primjećuje se da djevojčica u drugom redu na lijevoj strani na glavi ima slične tragove kao što to ima i mala Prokula na steli iz Zenice (vidi br. 1, sliku 81). To ukazuje i na pravac (put) kojim se širio ovaj kult do antičke Zenice.

[75] Cambi 1965, 96 i d.

[76] U smislu romanizacije i prihvatanja stranih kultova od strane imućnog ilirskog stanovništva veoma je važan i značajan kulturno-povijesni podatak, jer se radi o dosta ranoj romanizaciji imućnog autohtonog stanovništva u naronitanskom kraju, te o dosta ranom prihvatanju stranih, pored domaćih kultova. Sergejevski 1946, 169; Rendić-Miočević 1948, 17.

[77] Sergejevski 1948, 169; Cambi 1965, 105-106.

[78] Čremošnik / Sergejevski 1950, Taf. III; Sergejevski 1940, br. 10, Sl. 10; Rendić-Miočević 1948, 49; Bojanovski 1974a, 185.

[79] Altmann 1905, 268, Fig. 205; Usp. Schober 1923, 199.

[80] Schober 1923, 167, 199, 226. Usp. Dimitrov 1942, 65 i d., Tab. I, 1-4; II, 6, 7 itd.

[81] Schober 1923, 226; Dimitrov 1942, 65 i d.

[82] Vidi napomenu 14.

[83] Vidi napomenu 13.

tome, za likovnu manifestaciju vinove loze kao ukrasne bordure treba konstatirati da se kao najstarija susreće na ulomcima cipusa iz Breze i Livna, dok se na drugim sepulkralnim spomenicima javlja u III i IV st. n. e.[84] To govori da je likovni sadržaj cipusa iz Breze, posebno biljni motiv vinove loze, uticao na sepulkralne spomenike središnje Bosne u rimsko doba, dok je cipus iz Livna ovom likovnom pojavom morao biti pod uticajem Salone. Međutim, za područje centralne Bosne ovaj upliv vjerojatno dolazi iz kulturnog centra Narone i Salone koji bi bio posvjedočen pojavom Izidina kulta u Zenici, te cestovnom vezom "ad Haedum castellum Daesitiatium...".[85]

Uz motiv vinove loze, na bočnim stranama ulomaka cipusa iz Breze nalazimo dekoraciju akantusa. (33). Najbližu konfrontaciju ovom motivu imamo na grobnim žrtvenicima Italije iz I st. n. e.[86] Ova likovna pojava ukrasnog karaktera, već je spomenuto, poznata je i na sepulkralnim spomenicima Norika i Panonije u I i II st. n. e.[87] Međutim, za nas je najbitnije to da se ovaj ornamentalni motiv biljnog karaktera susreće na cipusima iz Solina, Stoca (Narona) (12a) i Danila.[88] To ozbiljno ukazuje da je kulturni uticaj, kako smo već konstatirali, mogao u krajeve centralne Bosne doći preko Narone sa istočne obale Jadrana, a ne sa sjevera, i to u doba Flavijevaca ili nešto kasnije, u II st. n. e.[89]

Očigledno je da odlomak cipusa iz Breze (33a, b) predstavlja veoma dobar rad, te upućuje da je na centralnom području Bosne u rimsko doba morala postojati klesarska radionica u kojoj je bio izrađen i ovaj cipus. Tu veću radionicu bismo barem za sada mogli locirati na uže područje Zenice, gdje nam se naziru tragovi jedne takve klesarske radionice.[90]

Različit likovni sadržaj biljnih motiva nalazimo i na odlomku cipusa iz Livna (34a, b, c). Jedan od biljnih motiva iz repertoara akantusovih listova je, čini se, jedan manje raširen motiv, a pravi ga debela nit u obliku položenog slova, na krajevima vezana, praveći u tom međuprostoru jednu od varijanata akantusovih dekoracija u formi cvijeta.[91] Ovaj biljni motiv poznajemo kao ukrasni friz i borduru na stelama i arama iz naših krajeva, a nastaje na osnovi akantusove palmete koju nalazimo na grobnim žrtvenicima iz doba Ranog Carstva.[92]

Uz ovaj motiv na prednjoj strani cipusa iz Livna (34a), na lijevoj bočnoj strani imamo likovni sadržaj ukrasne bordure u kompoziciji motiva vinove loze i osmerolisnate rozete u koncentričnim krugovima koji su međusobno vezani (34b). Vinova loza na cipusu iz Livna raste iz suda. Za nas je pojava likovnog motiva vinove loze na odlomku cipusa II st. n. e. iz Livna zanimljiva, jer se nalazi na cipusu s područja koje predstavlja prirodno zaleđe antičkoj Saloni, pod čijim je, izgleda, direktnim uticajem.[93]

Motivi rozete unutar koncentričnih krugova, koji su međusobno vezani, predstavljaju na desnoj bočnoj strani ukrasnu borduru (34c). Sličan motiv susrećemo, u slabo sačuvanom stanju, na gornjoj i donjoj prednjoj strani cipusa iz Stoca (12a). Međutim, oni se ipak razlikuju po sadržaju i kompoziciji medaljona. Na cipusu iz Stoca (12a) imamo akantusov medaljon s rozetom, koja je uokvirena lišćem akantusa, a na ulomku cipusa iz Livna (34b) polilisnatu rozetu koja je uokvirena koncentričnim krugovima, a ne lišćem medaljona. Prema tome, imamo dva različita, ali i slična medaljona. Prvi pripada spomenicima sepulkralnog karaktera iz I do II st. n. e.,[94] a drugi trajansko-hadrijanskom periodu.[95] Ovaj akantusov motiv u provincijskoj rimskoj umjetnosti predstavlja jednu od varijanti koje se razvijaju unutar repertoara akantusovih motiva. Konfrontirajuće motive od kojih se razvila naša ro-

[84] Usp. Sergejevski 1932, 55 i d., T. XXI, Fig. 11. (No 70), XXII, Fig. 13; Sergejevski 1965, 132, Sl. 21 i 24, Sl. 24 (doba tetrarhije); Ove spominje Ferri 1933, 20, Fig. 107, 108, 109, 110.

[85] Cambi 1965, 96-97; Bojanovski 1974a, 17.

[86] Altmann 1905, 132, Fig. 109, 186, Fig. 135; Brusin 1929, 63, Fig. 36.

[87] Schober 1923, 161, 199, 167, 225; Hoffiller / Saria 1938, 28, Nr. 56; 56, Nr. 123.

[88] Bulić 1903, 4-9, T. III (Salona); Rendić-Miočević 1962, Tab. II.

[89] Sergejevski 1932, 37-36, ili 66, Taf. XVII, Fig. 1. Ukrasnu borduru sačinjava vegetabilni akantusov motiv s ukrasnom kimom. Fragmenti stele, s obzirom na izradu poznatog akantusova motiva, očituju period I, odnosno kraj I st. n. e. ili doba Flavijevaca. Usp. Fig, 2, 39 gore cit. djelo sa motivom akantusa koji doživljava dekadenciju, a to bi odgovaralo periodu II st. n. e. (Vidi Cambi 1965, 103).

[90] Od radova D. Sergejevskog posebno onaj koji obrađuje spomenike Zenice (municip. Bistue, 1932, 35-36), upućuje da je na ovom području postojala klesarska radionica. Prilikom iskopavanja Putovića (Paškvalin 1980, 55 i d.) zapažanja su autora da je u ovom antičkom municipiju postojala klesarska radionica. Na to ukazuju arheološki ostaci obrađenog kamenja i ulomci spomenika.

[91] Ferri 1933, Fig. 77; Tufi 1971, 93, Nr. 29, Tav. II, Fig. 1; Hoffiller / Saria 1936, 30, Nr. 59; 48, Nr. 111, te 168, Nr. 373.

[92] Altmann 1905, 98, Fig. 32 (Louvre), vidi još grobne are kod istog autora na Taf. 1 i 2.

[93] Ferri 1933, Fig. 85, 86.

[94] Altmann 1905, 123 i d., 125, Fig. 100 itd.; Bulić 1903, 4-9, Taf. III (Salona); Wilkes 1969, 35; Ferri 1933, Fig. 75 (Aquileia); Cambi 1962, 102; Brusin 1929, 144, Fig. 92 (I sec. d. C.); Cambi 1967, 67.

[95] Budući da motiv višelisnate rozete unutar koncentričnih krugova ulazi unutar repertoara akantusovih dekoracija (motiva) koje postepeno doživljavaju dekadenciju, kronološki pripadaju trajansko-hadrijanskoj epohi. Vidi cit. dj. Cambi 1962, 102-103, Tab. IX, X. U spomenuti vremenski period cipus iz Livna (34) datiraju i historijsko-epigrafski elementi. Vidi napomenu 14.

zeta poznajemo na grobnim žrtvenicima Italije,[96] a u našim krajevima na području Narone i Salone.[97] Stoga bi ovu akantusovu varijantu polilisnate rozete unutar koncentričnih krugova pripisali radionicama Salone II st. n. e., kada akantusov motiv doživljava polaganu dekadenciju.[98]

Na cipusu iz Breze imamo još jedan vegetabilni motiv u vidu buketa koji se nalazi pri dnu između dvije ptice (33b). Ovaj likovni motiv nije osamljen na sepulkralnim spomenicima i prikazuje se u nekoliko varijanata.[99]

S obzirom na iznesene ukrasne bordure koje nalazimo na našim cipusima u obliku kocke, može se konstatirati da u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba vegetabilni motiv akantusa predstavlja ornamentalnu borduru iz kraja I st. n. e. (12a, b, c). Ovo se odnosi i na motiv akantusova medaljona (12a). Međutim, biljni motiv vinove loze (33a, 34b) ili rozeta u koncentričnom krugu i akantusov motiv s položenim slovom S na cipusu iz Livna (34a, b) likovne su pojave koje pripadaju kulturno-povijesnom periodu Hadrijana.[100]

Iz repertoara akantusovih motiva na fragmentu cipusa iz Kamena (35a, b, c) imamo još tri varijante. Tako na njegovoj prednjoj strani imamo ukrasnu borduru izrađenu u gustom biljnom dekoru listova i vitica (35a) u kojoj kao da se naziru akantusovi medaljoni koje poznajemo na cipusu iz Stoca (12a) i spomenutom cipusu Pomponije Vere iz Salone.

Na jednoj od bočnih strana cipusa iz Kamena (35b) imamo drugi biljni motiv. Njega karakterizira tanka stabljika s viticom u obliku spirale i dva vegetabilna motiva u formi dva široka akantusova lista sa po dva otvora (35b), dok je treća ukrasna bordura na jednoj od bočnih strana (35c) nešto bliža prvoj dekoraciji, a opet različita. Naime, ovu dekoraciju karakterizira ornamenat u obliku savijenih listova postavljenih antitetički, a sa strana se nalazi biljni motiv u formi stabljike i spirale, kao na drugoj bočnoj strani cipusa (35b).

Za biljne motive koje susrećemo kao ukrasnu borduru na odlomku cipusa iz Kamena (35a, b, c) mogli bismo također tvrditi da se vežu za kulturna žarišta Salonu i Naronu na istočnoj obali Jadrana kako to pokazuju ukrasne bordure akantusovih biljnih motiva sa cipusa iz Breze (33a, b), Stoca (12a, b, c), te Livna (34a, b, c). Na to nas, naime, upozorava i jedna ara s analognim akantusovim varijantama iz Splita.[101] Stoga bismo, na osnovi akantusovih motiva u izradi guste draperije na cipusu iz Kamena, mogli pretpostaviti da su i u unutrašnjosti postojale klesarske radionice koje su djelovale pod jačim ili slabijim uticajem većih centara ili su u unutrašnje krajeve provincije iz spomenutih centara dolazili majstori klesari koji su izrađivali spomenike. Sudeći po cipusu iz Livna (34a, b, c), i ovaj iz Kamena (35a, b, c) kronološki pripada dobu Hadrijana.[102]

Cipusi u obliku četverobridnog stupa

Druga grupa cipusa ima formu produženog četverobridnog stupa (pilastra), koja je najbliža formi paralelopipeda. Ova grupa cipusa je mnogo brojnija od one u obliku kocke (1e, 33, 34, 35).

U vezi strukturalnih karakteristika cipusa u obliku pilastra, nameće se isto pitanje kao i kod cipusa u obliku kocke. Naime, postavlja se pitanje da li ovi cipusi osim osnovnog četverobridnog oblika posjeduju i neke druge strukturalne elemente koji bi pripadali cipusima. Tako, na primjer, ako usporedimo cipuse s područja Dacije ili Italije, pa i iz drugih krajeva Carstva,[103] onda bi i cipusi iz naših krajeva trebali imati aplikativni dio čije bi mjesto bilo na gornjoj ravnoj površini ili je kod naših cipusa ravna površina služila za prinošenje žrtve ili libacije. Međutim, izgleda ipak da su cipusi iz naših krajeva, kao sastavni dio, mogli imati strukturalni elemenat pinus ili piramidu.[104] No, to se za naše cipuse može samo pretpostaviti, jer ne posjedujemo pouzdane dokaze kao kod stela (S. 6, 5) ili cipusa u obliku kocke s piramidalnim završetkom (49), već samo neke tragove koji se grubo ocrtavaju na gornjoj površini (3) i nepouzdano upućuju na završni strukturalni dio cipusa.

Kod cipusa u obliku pilastra ne uočavamo odvojene baze (postamente) na kojima su stajali izdignuti iznad zemlje, odnosno koje su predstavljale sepulcrum ili depozit za pepeo pokojnika, što bi odgovaralo kategoriji spomenika tipa ara ossuarija.

[96] Altmann 1905, Fig. 100, 101, 105, 106, 107, 108 itd; Brusin 1929, 144, Sl. 92; Ferri 1933, Fig. 75 (Aquileia).

[97] Bulić 1903, Tav. III; Ferri 1933, Fig. 76; Cipus iz Stoca (12a, b, c).

[98] Na postepenu dekadenciju akantusovih motiva upozorio je N. Cambi, analizirajući likovne motive na sarkofagu Gaja Albucija Manippe, u svrhu njegova pouzdanijeg datiranja. Usp. Cambi 1962, 102-104, Tab. IX, X, te Isti 1975, 234, 226 i d.

[99] Altmann 1905, Fig. 36, 39 itd.

[100] Vidi napomenu 94 i 95.

[101] Najbližu analogiju nalazimo u žrtveniku iz Splita (Spalato, ara). Usp. Ferri 1933, Fig. 76.

[102] U pogledu datiranja treba uzeti u obzir pojavu personifikacija godišnjih doba u našim krajevima i dekadenciju akantusovih motiva u periodu trajansko-hadrijanskog perioda. O svemu ovom vidi kod Cambi 1960, 55 i d., a posebno vidi kronološku shemu cipusa na kojima se prikazuju likovne slike godišnjih doba, 75.

[103] Usp. Altmann 1905, 61, Fig. 53; Florescu 1930, 108, Fig. 46, 47 itd.; Schober 1923, 177, 178, 209.

[104] Schober 1923, 178, Fig. 186; Florescu 1930, 112, Fig. 53; Brusin 1929, Fig. 37.

Činjenica da sačuvani cipusi nisu imali profilirane baze kakve vidimo na votivnim arama govori da su cipusi mogli imati odvojene baze u vidu urna, koje su se mogle izgubiti. U nedostatku pouzdanijih dokaza, moguće je da naš tip cipusa nije imao navedeni dio, već je vjerojatno stajao na mjestu gdje se u zemlji nalazila deponirana kamena urna s pepelom pokojnika, kako se postavljaju i stele.[105] Prema tome, na osnovi iznesenog, nismo posve sigurni da li su cipusi u obliku pilastra imali aplikativne strukturalne dijelove kakve susrećemo kod onih u obliku kocke s piramidalnim završetkom (46, 49) ili kod sepulkralnog spomenika tipa ara ossuarija – depositus. Tako bi ovaj tip cipusa, izgleda, predstavljao sepulkralni spomenik izgrađen od jednog bloka koji je imao obrađene tri strane, dok je četvrta bila grubo obrađena i bez tragova dekoracije.

Unutar ove grupe treba spomenuti da na cipusu iz Borčana (1), Grabovice (2), Hardomilja (3) i Podastinja (4) nalazimo samo natpise u profiliranim okvirima, dok na drugima iz iste grupe, osim natpisa na prednjog strani, najčešće srećemo i likovne prikaze na bočnim stranama (5, 6, 7 itd.). Tako u ovoj skupini cipusa imamo, reklo bi se, dvije varijante. Prvoj pripadaju cipusi koji imaju samo natpis bez likovnih i drugih ornamentalnih motiva (1, 2, 3, 4), dok drugu varijantu prave oni koji na prednjoj strani imaju natpis uokviren ukrasnim bordurama i drugim motivima, a na bočnim stranama likovne predstave Erosa i Atisa (7, 8, 9, 10, 11, 13 itd.).

Cipusi s natpisom bez ukrasa

Tip cipusa u obliku četverobridnog stupa koji karakterizira samo natpis analogan je tipu spomenika kojeg nazivamo počasnom bazom, a najčešće se podiže carevima ili većim funkcionerima za života. Ovu kategoriju spomenika poznajemo iz Domavije (Gradina), a podizali su ih rimskim carevima upravitelji rudnika olova i srebra u Domaviji.[106]

Ako ovom tipu nadgrobnog spomenika tražimo porijeklo, čini se da bi to morao biti votivni žrtvenik (ara) ili počasna baza, jer u smislu rituala imaju dodirnih točaka. Podizanje nadgrobnih spomenika predstavljalo je također svojstven kultni čin prema pokojnicima, kao što je bio i kultni čin podizanja votivnih ara ili počasnih baza carevima i višim funkcionerima. Stoga je cipus u obliku pilastra u tipološkom pogledu mogao nastati samo po uzoru na votivni (kultni) žrtvenik.

Grupu cipusa bez ukrasa susrećemo na širem području Hercegovine (2, 3), u zapadnoj Bosni (1) i u centralnom dijelu Bosne (4). Njegova rasprostranjenost u unutrašnjim dijelovima provincije Dalmacije koji su, osim jednog (4), teritorijalno bliži kulturnim žarištima Saloni i Naroni, govori o jačem italskom uticaju.

S obzirom na sačuvane epigrafsko-povijesne elemente, cipus iz Borčana (1) ne bi mogao biti stariji od vladavine cara Hadrijana, jer dedikant Varro u svojoj nomenklaturi nosi njegov prenomen P(ublius) i gentilno ime Ael(ius), što ga vremenski svrstava u period vladavine samog Hadrijana ili kratko vrijeme poslije njega.[107]

Rijetku pojavu sepulkralnog spomenika u obliku cipusa susrećemo u neposrednom zaleđu Narone u današnjem Hardomilju (3). Cipus je podignut G. Juliju Verekundu, centurionu I Belgijske kohorte. Ako je kohorta došla u logor na Humac nedaleko stanice Bigeste (K. II) iz Germanije početkom II st. n. e., onda ovaj cipus datira u vrijeme između njenog dolaska i početka III st. n. e, kad se počinju gubiti njezini spomenici.[108] I cipus iz Podastinja (4) je sačuvao epigrafske elemente koji ga datiraju u doba cara Karakale, jer na takvu pretpostavku ukazuju carsko gentilno ime Aurelius, koje se nalazi u nomenklaturi dedikanta i pokojnika.[109] To je, dakle, period vladavine cara Karakale ili vrijeme prve polovine III st. n. e. Ni cipus iz Grabovice (2) ne može biti stariji od vladavine cara Hadrijana, jer nas na to upozorava njegovo gentilno ime Aelius koje nalazimo u onomastici dedikanta.[110] Međutim, s obzirom na pojavu nadgrobne formule D(is) M(anibus) S(acrum) u proširenom obliku, izgleda da je ovaj cipus mogao nastati i u drugoj polovici II st. n. e. Naime, zapaženo je da se ova formula konsekrativnog karaktera pojavljuje na sepulkralnim spomenicima u kontekstima natpisa krajem II st. n. e.[111]

Izneseni povijesno-epigrafski podaci svjedoče da se tip nadgrobnog spomenika u obliku četverobridnog pilastra pojavio na širem području Bosne i Hercegovine u doba Hadrijana i da se nalazio u upotrebi sve do pojave sarkofaga, odnosno sepulkralnog spomenika ritusa inhumacije. Osim toga, zapaženo je da je ova varijanta sepulkralnog spomenika, u obliku cipusa, s obzirom na varijantu cipusa s piramidalnim završetkom u Podrinju, mnogo manje zastupljena (vidi K. XI). U kraju logora na Humcu prvi je upotrebljavaju

[105] Brusin 1929, 60-61; Cambi 1975, 229.

[106] Patsch 1880, 92, 129; 1893, 243.

[107] Vidi napomenu 13.

[108] Zaninović 1967, 67.

[109] Rendić-Miočević 1948, 44-50.

[110] Rendić-Miočević 1948, 47 i d. Vidi u ovom radu poglavlje o kulturno-povijesnim elementima za datiranje sepulkralnih spomenika.

[111] Schober 1923, Sl. 11. Ova formula ne javlja se u svim krajevima Rimskog carstva u isto vrijeme.

vojnici, kao što su legionari stelu (S. 1, 4, 5 itd.). Možda je izrada ovih cipusa bez ikonografskih predstava bila ekonomski prihvatljivija, pa prema tome nije bila vezana za nedostatak ili deficitarnost majstora klesara ili za neki predložak po kojem majstori klesari izrađuju pojedine spomenike. Osim toga, treba spomenuti da tri cipusa pripadaju domaćem sloju stanovništva (1, 2, 4), a jedan je vojnički (3).

Cipusi s likovnim prikazima i ornamentikom

Za razliku od cipusa s natpisom bez dekoracije, imamo veći broj cipusa koji na lateralnim stranama karakteriziraju prikazi figure Atisa (16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23), Erosa (30, 31, 37), Psihe i Erosa (38a, b), žena (15), čovjeka (14a, b), ostali (13, 16c itd.) i ornamentalni motivi biljnog (6, 9, 10, 11 itd.) i drugog likovnog karaktera (16, 16c itd.).

Ova varijanta prema strukturalnim elementima i postanku odgovara prethodnoj varijanti cipusa bez ukrasa. Međutim, ova varijanta je vezana za podrinjski kraj, a karakterizira je bogatstvo likovnih prikaza i drugih dekorativnih motiva, što ovaj region opet veže s Podunavljem (s Norikom, Panonijom i Dacijom).[112]

Epigrafski elementi koji su sačuvani u natpisima cipusa iz Podrinja govore da su se pojavili u isto vrijeme s onima bez ukrasa, tj. u prvoj polovini II st. n. e. Međutim, možda se ovaj tip cipusa, sudeći po onomastici, javio već u I, odnosno krajem I i početkom II st. n. e. Naime, na to nas navode gentilna imena careva koji se javljaju u onomastici stanovništva s rimskim civitetom (Ti. Claudius, Flavius, Aelius).[113]

Porijeklo našem cipusu, tj. jednoj i drugoj varijanti, kako je već rečeno, treba gledati u votivnom, odnosno kultnom žrtveniku, a najbliži oblik ima u počasnoj bazi spomenika.[114] S obzirom na strukturalne elemente, nije analogan s grobnim žrtvenikom tipa ara ossuaria, nego kao i stela na grobnoj parceli svojim mjestom i položajem ukazuje na sepullcrum ili depositus.[115] Prema tome, cipus u obliku četverobridnog pilastra pripada ritusu incineracije koji je u našim unutrašnjim krajevima u rimsko doba trajao nešto duže nego u većim i jačim kulturnim urbanim sredinama.[116] To je, s druge strane, ograničavalo upotrebu ovog tipa sepulkralnog spomenika u kultu mrtvih, kao samog načina pokapanja (ritus incineracije). Njegova upotreba je mogla trajati do sredine III st. n. e. ili nešto duže, što je ovisilo o širenju orijentalnog načina sahranjivanja, ritusa inhumacije.[117]

Ipak treba reći da su moguća samo dva puta kojima je u krajeve Bosne i Hercegovine u rimsko doba došao ovaj tip sepulkralnog spomenika. Jedan dolazi s područja gornje Italije iz kulturnog žarišta Akvileje preko istočne obale Jadrana, a drugi iz istog centra preko Norika i Panonije u Podrinje.[118]

Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

U likovnu analizu cipusa četverobridnog stupa ulazi ikonografski i dekorativni sadržaj koji susrećemo na prednjim i bočnim stranama. Ovaj repertoire likovnog i dekorativnog sadržaja iznijet ćemo prvo na bočnim, a zatim na prednjim stranama.

Prikazi na bočnim stranama

Na bočnim stranama ovog tipa cipusa nalazimo bogat ikonografski repertoar predstava, a među najznačajnije spada lik Atisa (16a, b, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23b) i erota (30, 31, 37). Uz ove prikaze susrećemo ikonografske predstave Psihe (38b), ljudske figure (14a, b), delfina (13) i motive biljnog karaktera, kao što su stilizirano stablo (10, 11), akantus (8b) i neodređeni biljni motiv (7b, c).

Prikazi Atisa

Likovnim prikazom Atisa općenito se smatra figura mladića (efeba) odjevena u kratku potpasanu tuniku, s frigijskom kapom na glavi, s ogrtačem (hlamis) skopčanim na desnom ili lijevom ramenu i s prekriženim nogama. U jednoj ruci ima štap, a druga je savijena u laktu, na nju naslanja glavu i odmara tijelo, dok se na nogama primjećuju cipele i uske hlače (anaksirede). Dakle, ikonografski prikaz figure odgovara mladiću u orijentalnoj nošnji.[119] Prema tome, ako u ikonografskom pogledu, s obzirom na likovni opis Atisa, uočimo izvjesne promjene, onda upravo one govore da se u kultnim specifikacijama Atisa nešto izmijenilo, tj. da

[112] Usp. Schober 1923, 136-144, 177 i d., 209; te Florescu 1930, 106-122.
[113] Potvrdu, dakle, vidimo u romanizaciji: Rendić-Miočević 1948, 44 i d.: Ti Claudius (5); Flavius (6, 37), Aelius (16). Osim toga cipus iz Sirmiuma (Schober 1923, 141-142, Fig. 162a, b, c) također potvrđuje navedeno mišljenje, pošto je Sirmium bio žarište i veliki urbani centar koji je uticao na područje Podrinja.
[114] Patsch 1914, 181, Sl. 63, 84, 65, 66.
[115] Vidi napomenu 105.
[116] Cambi 1962, 108.
[117] Cambi 1975, 232, 233-234.
[118] Mišljenja sam da o tome dovoljno govore naši cipusi. Onaj iz Stoca (12) i onaj iz Salone Pomponije Vere ukazuju na uticaj Akvileje (Italija) na istočnu obalu Jadrana, dok onaj iz Sirmiuma (vidi. Schober 1923, 178, 209, 142, Abb. 162a, b, c) ukazuje na uticaj Akvileje koji je vodio u područje Podrinja preko Sirmiuma.
[119] O kultu Atisa i Magnae Matris vidi osnovnu literaturu kod Rinaldi Tufi 1971, 142, bilješka 182. O Atisu u našoj zemlji vidi kod Imamović 1977, 275 (Fojnica, Salona, Sinj, Sr. Mitrovica); Marić 1933, 73 i d.; Suić 1965, 115-116.

je promjenom dobio nove kultne karakteristike. Stoga ćemo izvršiti komparativnu likovnu analizu predstava Atisa na našim cipusima.

Ikonografski prikaz Atisa veoma dobre izrade nalazimo na cipusu iz Rogatice (16) koji upravo konfrontira i likovnom prikazu Atisa. On nam služi kao uzor u smislu analogija i konfrontacija s drugim likovnim prikazima, jer se očituje upravo onako kako ga prikazuje antička umjetnost.[120] Na ovom cipusu reljef Atisa nalazimo na maloj plinti u poznatoj nošnji i stavu, oslonjenog na štap (pedum), koji je savijenim dijelom okrenut dolje, dok je na drugoj bočnoj strani savijeni dio štapa okrenut prema gore (16). Kod Atisa na ovom cipusu ne susrećemo druge likovne predmete, odnosno atribute.

Konfrontirajući lik Atisu iz Rogatice (16) nalazimo na odlomku cipusa iz Klašnika (17). Treba reći da je reljef mnogo slabije izrade. Atis je ovdje predstavljen na malom podiju s jedva vidljivim tragovima štapa kao atributa.

Na ulomku cipusa iz Bosanske Crvice (16) vidimo da Atis ima isti stav i da je analogno odjeven kao Atis na cipusu iz Rogatice (16). Ovoj slici Atisa, kao atribut, vjerojatno pripada pedum, koji ovdje nije predstavljen zbog položaja odlomka cipusa, te se ne može tvrditi da Atis na ovom cipusu nije imao i svoj poznati štap. Analogni elemenat s prikazom Atisa na cipusu iz Rogatice (16) vidimo u njegovoj predstavi na malom podiju.

Zanimljivo je spomenuti da na drugom ulomku cipusa iz Bosanske Crvice (19) donji dio reljefa figure koja je najbliža prikazu Atisa ne stoji na povišenoj bazi, nego najvjerojatnije na nekoj životinji. Prema sačuvanoj glavi, ova životinja najviše liči hipokampu. U ruci je, na osnovi skromnijih tragova, morao imati pedum kao atribut, a ne baklju.

Na odlomku cipusa iz Sikirića (20) uočavamo također fragmentarnu figuru koja je u ikonografskom smislu analogna prikazu Atisa sa cipusa iz Rogatice (16). Na sačuvanom dijelu Atisa vidimo iste elemente odjeće, posebno tunike s vertikalnim naborima. Konfrontaciju imamo i u predstavi štapa, koji je savijenim krajem okrenut prema dolje, na njega se oslonio i odmara tijelo. I ovdje se figura Atisa prikazuje na malom postolju.

Na slabo sačuvanom cipusu iz Misajlovine (21) vidimo da reljef Atisa ima analogan stav tijela kao i na cipusu iz Rogatice (16). Analognost prikaza imamo u atributu štapa koji je savijenim dijelom okrenut prema dolje, kao i s frigijskom kapom.

I cipus iz Velike Gostilje (22) na jednoj od bočnih strana ima analogni prikaz Atisa. Konfrontaciju s figurom Atisa sa cipusa iz Rogatice (16) vidimo u stavu tijela, ali ne i u drugim likovnim elementima. Naime, na figuri Atisa sa cipusa iz Velike Gostilje ne vidimo frigijsku kapu, dok, s druge strane, posjeduje atribut štap, koji je savijenim dijelom okrenut prema dolje.

Dva fragmenta cipusa iz Štitareva (23b, 24), u ikonografskom pogledu, s obzirom na prikaz figure Atisa na cipusu iz Rogatice (16), očituju neke manje razlike. Prva je u načinu izrade tunike (23b) koja je za razliku od drugih tunika na Atisima izrađena u gustim vertikalnim naborima. S druge strane pak, Atis nema pokraj sebe atribut pedum, premda se prikazuje u stavu tijela kao da ga je imao. Isto tako, na drugom ulomku cipusa iz Štitareva (24) imamo predstavu Atisa o čijim detaljima ne možemo govoriti, jer nisu sačuvane bočne strane, već samo prednja strana s natpisom. D. Sergejevski koji je objavio ovaj cipus[121] ne pruža detaljan opis figura Atisa, osim konstatacije da se na lateralnim stranama odlomaka cipusa prikazuju figure Atisa (24). Vjerojatno se radi o Atisima koji konfrontiraju Atisu na cipusu iz Rogatice (16).

Odlomak cipusa iz Rudog (25) je također slabo sačuvan, pa se na reljefu figure koja predstavlja Atisa ne raspoznaju detalji. Od ikonografskih elemenata zapažamo na glavi frigijsku kapu koja ga približava Atisu sa cipusa iz Rogatice.

I na drugom ulomku cipusa iz Rudog (26) imamo također na bočnim stranama figuru Atisa. Ovi reljefi su slabije sačuvani i D. Sergejevski koji ih je objavio ne govori o njihovim likovnim elementima ili atributima. Vjerojatno i ovi Atisi odgovaraju likovnim karakteristikama Atisa sa cipusa iz Rogatice (16).

U našim krajevima u rimsko doba prikaze Atisa, osim u Podrinju, susrećemo na stelama maloazijskog tipa I st. n. e. s predstavom grobnih vrata u Gardunu.[122] Moguće je da su prisutni i na odlomcima stela s područja Ljubuškog (9, 10) koje karakterizira isti tip. Na području Dalmacije, osim na stelama, susrećemo predstave Atisa kao bronzane statuete, te u krajevima istočne Bosne na cipusima.[123]

Reljef Atisa nalazimo također i u drugim susjednim rimskim provincijama, u Noriku i Panoniji, te u

[120] Naš ikonografski prikaz Atisa uporedi s prikazom Antičke statuete iz Fojnice (Imamović 1977, 273, br. 216). On je također analogan i s predstavama na sepulkralnim spomenicima stela (Rinaldi Tufi 1971, Tav. IV, Fig. 2, No 8) i cipusima (Kojić 1965, Sl. 2, 3, 4, 5).

[121] Sergejevski 1934, 14, br. 15.

[122] Rinaldi Tufi 1971, 96, Tav. IV, Fig. 2, Nr. 8.

[123] Imamović 1977, 275. Vidi još prethodnu napomenu 122.

Meziji i Daciji.[124] U Panoniji, i to u njezinom donjem dijelu, poznat je također na cipusima, i to u istoj ikonografiji kao na cipusu iz Rogatice (16).[125]

Analogan reljef Atisa poznat je na sepulkralnim spomenicima Norika.[126] Zanimljivo je spomenuti da se prikazuje i na stelama s prikazom daće.[127] Isto tako treba reći da reljef Atisa u Intercisi[128] nalazimo na bočnoj strani cipusa, na žrtveniku, što nije slučaj u krajevima Podrinja.

Na području gornje Dacije reljef Atisa je također poznat na sepulkralnim spomenicima, najčešće na cipusima,[129] dok je manje poznat na stelama. S obzirom na ikonografiju, analogan je svim prikazima u krajevima Rimskog Carstva. Međutim, treba istaknuti da na jednom cipusu primjećujemo predstavu Atisa bez štapa i kape s dugačkom kosom, ali s analognom odjećom i stavom tijela nama dobro poznatog Atisa.[130] Ova figura Atisa čini se da u neku ruku objašnjava analogni reljef Atisa bez kape i peduma na cipusu iz Velike Gostilje (22) u Podrinju.

Na području gornje Dacije među cipusima s predstavom Atisa imamo jedan cipus koji na prednjoj i na bočnim stranama posjeduje prikaze figura. Na prednjoj strani ovog cipusa[131] imamo reljefna poprsja pokojnika, na lijevoj lateralnoj strani prepoznajemo figuru Atisa, a na desnoj bočnoj strani ženu koja, s obzirom na prisustvo Atisa, predstavlja božicu Kibelu. Tako bi nam ovaj cipus očitovao kultnu pripadnost pokojnika.

Treba spomenuti i cipuse s predstavama Atisa s područja zapadne Srbije, jer je to oblast koja je s krajevima istočne Bosne predstavljala istočni dio rimske Dalmacije (vidi K. I, II).

Na ovom području, kao i na području istočne Bosne, zapaža se tipizirani prikaz Atisa. Međutim, ako svestrano sagledamo ikonografiju Atisa na jednom i na drugom području, onda uočavamo da u načinu prikazivanja postoje ikonografske razlike, koje se mogu naći i na teritoriju Podrinja. Tako Atis iz Tučkova[132] ima prebačen himation preko hitona. Na jednom cipusu s Jezeničkog groblja, kako je objavio N. Vulić,[133] Atis posjeduje ravan, a ne savinut pedum, dok na jednom drugom spomeniku s istog lokaliteta Atis ima štap savinut u obliku spirale.[134] Susrećemo još jedan zanimljiv primjer likovnog prikazivanja Atisa na cipusu iz Suvodola, gdje se predstavlja u položaju naprijed, s glavom u profilu.[135]

U vezi s prikazivanjem Atisa na sepulkralnim spomenicima Mezije, na jednom spomeniku iz Viminaciuma nalazimo da je Atis predstavljen u profilu, što je rijetka pojava, budući da se redovito prikazuje s licem naprijed.[136] Isto tako, zanimljivo je spomenuti da na jednom spomeniku u obliku postamenta, iz Tubića, koji ima oblik polulopte, Atis ne drži ruke u poznatom stavu, nego se one prikazuju prekrižene na trbuhu.[137]

Geografskom kulturnom krugu nalazišta sepulkralnih spomenika u obliku cipusa na kojima nalazimo prikaze Atisa pripada područje Sandžaka, odnosno Pljevlja. Na tom području se zapažaju također slične karakteristike Atisova reljefa kao i u krajevima zapadne Srbije i istočne Bosne.[138]

Prema tome, na osnovi iznesenog u vezi s Atisovom ikonografijom, možemo pretpostaviti da u krajevima zapadne Srbije, Sandžaka i istočne Bosne postoje izvjesne razlike koje ne mogu upućivati na posebne kultne specifikacije ili na sinkretističke tragove s drugim kultovima. U njegovoj ikonografiji ostaje osnovni atribut pedum, a brojna pojava cipusa u ovim krajevima s njegovim likom upućuje na jedinstveno etničko područje zbog čega su ga svesrdno prihvatili antički stanovnici ovih područja.

S obzirom na atribut pedum kod Atisa, čini se da je imao određenu simboliku. Naime, ako u kršćanstvu u štapu imamo simboliku vlasti, atribut pastira čuvara stada, onda u prenesenom smislu Atis s pedumom može predstavljati kultnu specifikaciju pastira duša. Kršćanstvo je ovu simboliku moglo prihvatiti samo iz bogate baštine orijentalnih religija, koje su njegovale vjeru u zagrobni

[124] Schober 1923, 164, 169, 174, 179, 215 itd. (Abb. 67, 56, 38 itd.); Florescu 1930, 132, 136, 144. Vidi pregled nalaza cipusa s prikazom Atisa u krajevima istočne Bosne, zapadne Srbije i Srbije kod Kojić 1965, 223 i d.

[125] Schober 1923, 141-142, Abb. 162a, b, c (Mitrovica).

[126] Schober 1923, 56, Abb, 56.

[127] Čremošnik 1970, 51, Tab. V. Autor ovog rada ne spominje ikonografsku predstavu Atisa na bočnoj strani nadgrobnog spomenika iz Grebena.

[128] Intercisa I, 1934, LVIII, Fig. 4, 5.

[129] Florescu 1930, 107, Fig. 43a, 108, Fig. 46, 111, Fig. 52, 112, Fig. 33a, c, 114, Fig. b, 115, Fig. b.

[130] Florescu 1930, 107, Fig. 43a.

[131] Florescu 1930, 112, Fig. 33a, b, c.

[132] Kojić 1965, 223. Navedeni autor u svom radu navodi i osnovnu literaturu pod napomenom 33.

[133] Kojić 1965, 223. Osnovna literatura je navedena pod bilješkom 13 i 46 spomenutog rada.

[134] Kojić 1965, 225. Autor osnovnu literaturu navodi pod napomenom 46.

[135] Kojić 1965, 225, Sl. 3.

[136] Kojić 1965, 225.

[137] Kojić 1965, 225.

[138] U tom pogledu, uporedi navedene slike Atisa sa prikazima na cipusima iz istočne Bosne, odnosno Podrinja, koje se iznose ovdje pod br. 16a, b, c, 18, 19, 20, 22, 23, 23 itd.

život, a koju je kršćanstvo novim naučavanjem, u eshatološkom i soteriološkom smislu, naročito produbilo.[139]

Ovdje treba iznijeti šta o Atisovom prisustvu na cipusima i drugim sepulkralnim spomenicima misle istraživači. Poznati istraživač F. Cumont smatra da je Atis solarno božanstvo i poistovjećuje ga s Adonisom, Bachom i Mithrom.[140] Prvi kontakti između kulta Magnae Matris i kulta Mitre F. Cumont smatra da dolaze na tlo Italije u I st. n. e., pa prema tome i s kultom Atisa koji se javlja u zajednici s Magnom Matris.[141] Ako Atis, kao kult, ima orgijastički karakter, onda postaje blizak kultu Sabazija i Dionisa.[142]

Međutim, izgleda da je Atis, s obzirom na orijentalnu nošnju i tužan izgled, najbliži Mitrinim dadoforima. Razlika je postojala jedino u tome što Atis ima savinut pedum, a Mitrini dadofori baklju.[143] U vezi s ikonografijom ovih predstava potrebno je iznijeti još neke zanimljivosti. Na Mitrinim reljefima, kao i na cipusima, nalazimo po dva prikaza, samo na Mitrinim spomenicima imamo po jednog dadofora lijevo i desno od glavne scene, dok se na cipusima nalaze na bočnim stranama.[144]

Poistovjećujući Atisa s dadoforima zanimljivo je istaći da na jednom Mitrinom votivnom reljefu iz Ražnja u istočnoj Srbiji vidimo da desni dadofor drži u ruci pedum umjesto uobičajene buktinje, koji je svojstven Atisu.[145] Dodirnu točku između ova dva kulta, Atisa i Mitre, vidimo u činu žrtve taurobolije, koja je i u jednom i u drugom kultu zauzimala bitno mjesto.[146] Prema tome, na osnovi iznesenog, moralo bi se računati na religiozni sinkretizam među ovim kultovima u krajevima istočne Bosne u rimsko doba. Međutim, prije nego pređemo na drugu likovnu obradu cipusa, potrebno je iznijeti sumnju koja se pojavila u vezi s poistovjećivanjem Atisove predstave na cipusima. Tu sumnju je izrazila Lj. Zotović konstatirajući da ne raspolažemo s epigrafskim potvrdama koje pouzdano potvrđuju kult Atisa na sepulkralnim spomenicima, odnosno kao samostalni kult.[147] To znači da figura koja je po ikonografiji analogna dadoforima, a javlja se na cipusima, nije pouzdan prikaz štovanog Atisa, nego su, prema Lj. Zotović, ove predstave dadofori, čiji je kult potvrđen širom zemlje.[148] Potvrdu ovom mišljenju ona vidi u samostalnim ikonografskim predstavama dadofora koji se javljaju u regionima gdje je bio raširen kult Mitre.[149] Zbog toga prikaze Atisa na cipusima, po interpretaciji Lj. Zotović, treba držati za Mitrine dadofore.

I R. Marić uočava da do sada nije nađen samostalan epigrafski spomenik votiran Atisu, ali je ipak moguće pretpostaviti da je postojao u našim krajevima u rimsko doba, jer je nađeno nekoliko statueta kojima Lj. Zotović negira Atisov kultni karakter.[150]

Ipak treba reći da ne možemo s velikom sigurnošću negirati one ikonografske predstave koje se općenito smatraju Atisima. U tom pogledu, pokušat ću iznijeti dobro poznatu stvar iz kulta Magnae Matris, koja se odnosi i na Atisa. Naime, na jednom mjestu, i to u vezi s dendroforima koji se spominju u kultu Dionisa i Demetre, imali su najprije za svog zaštitnika Silvana, a kasnije Kibelu i Atisa. Dendrofori su kitili bor, a žene su oko bora plakale i naricale za umrlim Atisom.[151] Drugim riječima, prikazi figura s frigijskom kapom, kratkom potpasanom haljinom, savinutim štapom itd. mogu predstavljati Atise na cipusima Podrinja, kao i u drugim našim krajevima.

Međutim, s obzirom na ikonografsku činjenicu da se prikazuju slično, gotovo identični likovi genija, Atisa i dadofora,[152] trebamo ih međusobno diferencirati. Naime, bez obzira na tipizirani način odijevanja, činjenica je da genije i Atise susrećemo isključivo na sepulkralnim spomenicima, pa prema tome oni pripadaju tom domenu duhovne kulture antičkog stanovništva koji se odnosi na kult mrtvih i vjeru u zagrobni život, dok dadofore nalazimo samo uz čin žrtve koju obavlja Mitra. Stoga bi dadofori pripadali isključivo kultnoj sceni boga Mitre, te ne bi mogli pripadati sepulkralnom kultu kojem pripada Atis, a nalazimo ga tamo gdje je bio štovan kult Magnae Matris.[153]

---

[139] Leksikon ikonografije liturgike i simbolike, 1979, 452, s. v. pastoral (pastoralis) – pastirski, te 207, s. v. Pastor bonus.

[140] Kojić 1963, 228, donosi mišljenje F. Cumonta o poistovjećivanju Atisa s navedenim kultovima.

[141] Kojić 1965, 228, citira F. Cumonta o prvim susretima Kabele s Mitrom.

[142] Kojić 1963, 228. O tome također vidi kod Suić 1963, 109, 114 i d.

[143] Usp. dadofore na Mitrinim reljefima (Zotović 1973, Sl. 1-18) sa slikama Atisa na cipusima (vidi u ovom radu cipuse s prikazima Atisa br. 16a, b, c, 22, 23b itd. te Kojić 1965, 223, Sl. 2, 3, 4).

[144] Usp. prikaze u navedenoj literaturi koja se daje u prethodnoj napomeni 143 i rad Zotović 1970, 431 i d., Sl. 1, 2, 3.

[145] Kojić 1965, 228.

[146] Suić 1963, 115-116; Kojić 1965, 228.

[147] Zotović 1970, 431 i d.

[148] Zotović 1970, 431 i d., 437.

[149] Zotović 1970, 431-432.

[150] Marić 1933, 73; Imamović 1977, 275; Zotović 1970, 437.

[151] Marić 1933, 75-74.

[152] Usp. radove autora koji su se bavili ovim pitanjima: Imamović 1977, 171 i d.; Kojić 1965, 223 i d.; Zotović 1970, 431 i d.

[153] Kojić 1965, 225-229. Bez obzira na pomanjkanje kultnih tragova božice Kibele, mišljenja sam da je prisustvo Atisa na cipusima u ovim krajevima upravo rezultat štovanja kulta velike božice koji su proširili vojnici i veterani legije VII Cpf. za vrijeme boravka u Viminaciju.

Pojavom Atisovog kulta u našim krajevima bavila se S. Kojić. Ona iznosi da su ovaj kult u krajeve zapadne Srbije, pa prema tome i u krajeve istočne Bosne, prenijeli legionari VII legije Cl(audia) p(ia) f(idelis).[154]

Ako je žarište, odnosno porijeklo kultne zajednice Kibele i Atisa Pesinunt,[155] mjesto u provinciji Frigiji u M. Aziji, onda su njegovi promicatelji bili upravo rimski legionari iz ovih krajeva.[156] Tako su već u prvim decenijama I st. n. e. ovaj kult prenijeli u krajeve antičke Dalmacije vojnici i veterani čije stele karakteriziraju grobna vrata, na kojima nalazimo i prikaze Atisa, a ne dadofore.[157] Ilustrativni primjer o širenju ovog kulta u krajeve istočne Bosne vidimo u jednom odlomku grobnih vrata iz Rogatice (S. 10) koji je pripadao maloazijskom tipu stele s predstavom porta inferis. Ovaj arheološki podatak govori da su u ove krajeve kult Kibele i Atisa prenijeli vojnici i veterani, pripadnici VII legije CL(audia) p(ia) f(idelis) krajem I ili početkom II st. n. e., kako dokazuje S. Kojić. To najvjerojatnije i objašnjava pojavu kulta Atisa u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba. U tome upravo treba tražiti i razloge zašto ova legija nije ostavila više tragova ovog kulta u krajevima antičke Dalmacije. To se, međutim, dogodilo kasnije, kad je ova legija na putu za Viminacium novačila u svoje redove mladiće iz tih krajeva. U jedinicama ove legije kult Kibele i Atisa je bio naročito štovan.[158] Stoga je neprihvatljivo mišljenje S. Kojić o širenju kulta Atisa u istočnim krajevima rimske Dalmacije, koji u svojoj ikonografiji prije simbolizira kult Magnae Matris, nego samostalni kult Atisa, a koji je u uskoj duhovnoj vezi sa smrću.

Predstava odjevenog erota

Na cipusima s područja Bosne i Hercegovine među brojnim reljefima Atisa susrećemo likovnu predstavu koja se diferencirala od ovog lika. Tako na odlomku cipusa iz Podgradine (27) imamo prikaz koji je sličan poznatim ikonografskim predstavama Atisa u Podrinju (16, 17, 18 itd.). Međutim, ovaj prikaz, osim analognog odijevanja, nema stav Atisa s prekriženim nogama, te nema u rukama poznati pedum. Zatim, ne vidimo slično držanje ruku, predstavlja se u pokretu i u ruci, teško je ocijeniti da li u desnoj ili lijevoj, nosi predmet – atribut koji nije ni štap ni baklja, nego najvjerojatnije zečić (27).

Na nekim cipusima s ikonografskom predstavom Atisa vidimo da se ovaj likovni prikaz nalazi na niskom postolju (16b, c, 17, 18, 20 itd.), dok se analogna figura na odlomku cipusa iz Podgradine (27) prikazuje na visokom postamentu koji je sličan žrtveniku. Ovakav atribut nalazimo na ulomku cipusa iz Livna (34b, c), ali u drugoj kompoziciji i funkciji. Na ovom odlomku cipusa nema žrtvenika, već imamo nagog krilatog erota s prekriženim nogama koji stoji na niskom postamentu s bakljom, koju je postavio na mali žrtvenik i na nju se oslonio (31b). Prema tome, na fragmentu cipusa iz Livna (34b, c) ne vidimo veliku sličnost među predstavama. Ipak, najbliže konfrontacije likovnoj kompoziciji s odlomka cipusa iz Podgradine možemo naći među cipusima i sarkofazima antičke Salone.

Tako bismo, u pogledu atributa zečića, nešto uočljivijeg postolja, konfrontirajuću predstavu, osim u odjeći, imali na jednoj od bočnih strana cipusa iz Trogira.[159] Naime, na ovom cipusu imamo nagog krilatog erota, a na našem odjevenog, kakvog upravo vidimo na lijevoj strani sarkofaga iz Solina, koji stoji na manjem žrtveniku.[160] Erot odjeven u kratki potpasani hiton u ruci drži životinju, koja je, sudeći po obliku i nošenju, slična zecu, kao u ruci erota na cipusu iz Podgradine (27). Na našem erotu, zbog slabe sačuvanosti, ne raspoznajemo krila. Međutim, prema držanju ruke, koliko se može vidjeti, naš erot bi mogao u toj ruci držati trsku, kao erot na sarkofagu iz Solina.[161] Prema tome, erot sa cipusa iz Podgradine je bliži ikonografskoj predstavi odjevenog erota sa sarkofaga iz Solina nego sa cipusa iz Trogira, pa bi kao i erot sa sarkofaga iz Solina predstavljao erota zime.[162]

Na odlomku cipusa iz Kamena (56) susrećemo slabe tragove ikonografske predstave koja liči na likovnu predstavu erota ili Atisa. Međutim, prema slabo sačuvanim tragovima atributa, frigijske kape, krila i objekta kojeg drži u ruci, teško je sa sigurnošću tvrditi da li se na ulomku cipusa iz Kamena radi o predstavi Atisa ili o krilatom erotu koji personificira jedno od godišnjih doba.

Ipak, ako bismo se okrenuli likovnim prikazima na drugom ulomku cipusa iz Kamena (35a, b, c) koje identificiramo s erotima i njihovim atributima, te koji također predstavljaju neka od godišnjih doba,[163] onda bi bilo logično pretpostaviti da se iste takve ili slič-

[154] Kojić 1965, 225 i d.
[155] Cumont 1910, 56 s. v. Magna Mater; Kojić 1965, 225 i d.
[156] Patsch 1914, 167, Sl. 34, 35; Rendić-Miočević 1960, 117-118, Sl. 3; Hofmann 1905, 57-58, Sl. 37; Betz 1938, 6 i d.
[157] Vidi literaturu u prethodnoj napomeni 156, a posebno Hofmann 1905, 45-46, Fig. 37 (Gardun).
[158] Kojić 1965, 226.
[159] Cambi 1967, 59, Tab. XII, 1, 2.
[160] Cambi 1967, 60, Tab. XIV.
[161] Cambi 1967, 60 i d., Tab. XIV.
[162] Cambi 1967, 60-62, Tab. XIV.
[163] Zbog slabe uočljivosti atributa i drugih likovnih elemenata, prikaz na cipusu iz Kamena (35a, b, c) pripisujemo također erotima koji prikazuju ili predstavljaju godišnja doba (vid. Cambi 1967, 55 i d.).

ne predstave nalaze na odlomku cipusa koji pripada istom nalazištu. Naime, ako se zapažaju frigijska kapa, krila i nešto što nosi u ruci, onda se radi o erotu, a ne o Atisu. Konfrontirajući likovni prikaz erota susrećemo na već spomenutom sarkofagu iz Solina koji predstavlja zimu.[164] Stoga, iznesene ikonografske okolnosti upućuju da se i na ulomku cipusa iz Kamena (36) radi također o erotu, i to o erotu zime, a ne o liku Atisa.

U vezi s prikazima erota koji personificiraju godišnja doba treba reći da takve likovne prikaze ne nalazimo na cipusima s područja istočne Bosne, osim na jednom ulomku iz Trbušća (M. 4a) koji pripada mauzoleju. Ova arheološka činjenica govori da je kulturni uticaj Salone, kao glavnog grada rimske provincije Dalmacije, prema istočnim krajevima provincije bio očigledno slabiji u odnosu na zapadne, centralne, a posebno na krajeve njezina zaleđa. Možda se prije radi o kulturnom uticaju koji dolazi s istočne obale južnog Jadrana.

Predstave bez atributa

Reljefna predstava na kojoj se dobro vidi kratki potpasani hiton i na glavi frigijska kapa, javlja se na dva odlomka cipusa sa Livanjskog polja. Jedan ulomak imamo iz Lipe (28), a drugi iz Vašarovina (29). Na ovim odlomcima cipusa zapažamo da likovne predstave, s obzirom na ikonografiju, liče na Atisa, ali ne vidimo da se prikazuju s atributom štapova ili pak s bakljom kao dadofori, nego desnu ili lijevu ruku drže ispod brade, naslanjajući glavu na nju, dok drugu lijevu ili desnu ruku, što ovisi o mjestu na cipusu, drže u visini trbuha (28, 29). Nažalost, zbog slabe sačuvanosti cipusa, što se isto tako odnosi i na reljefe, ne možemo pouzdano znati kakvo su držanje nogu imale ove likovne predstave. Međutim, u ovom trenutku važno je konstatirati da su neke ovih figura što liče na Atisa slobodne, što svjedoči da se predstave Atisa ne prikazuju s atributom štapom koji poznajemo kod analognih reljefa Atisa na cipusima iz krajeva istočne Bosne (16a, b, c). Prema tome, u ovim ikonografskim predstavama na odlomcima cipusa iz Lipe (28) i Vašarovina (29) moramo gledati novu varijantu Atisa ili erota. Naime, treba reći da ikonografija ovih predstava, s obzirom na držanje ruku i glave, upućuje na žalosni izgled ovih reljefa, pa bi to upravo svjedočilo da se radi o likovnom prikazu Atisa iz kulta Magnae Matris, koji dolazi samo uz kult mrtvih.[165]

U vezi s likovnim prikazom Atisa na odlomku cipusa iz Vašarovina (29) treba reći da je majstor – klesar, prikazujući Atisa želio biti realističan, u duhu provincijske rimske umjetnosti. O tome govore likovne karakteristike, valovita kosa ispod frigijske kape, realno oblikovanje glave i izraz tužnog lica s krupnim očima i naglašenim kapcima, te manjim usnama i nešto većim nosom, i na kraju s naglašenom bradom.[166] Ove likovne karakteristike ne mogu se uočiti na predstavi Atisa s odlomka cipusa is Lipe (28) zbog slabe očuvanosti reljefa. Nešto veću nespretnost majstor je pokazao u izradi okrugle kopče na lijevom i desnom ramenu, a to ne umanjuje htijenje za realističkim izražavanjem portreta. Na osnovi iznesenog, prikaz na cipusu iz Vašarovina (29) svjedoči da je cipus nastao u III st. n. e.

Nage predstave na cipusima

Nage likovne prikaze nalazimo na cipusima srednjeg Podrinja u mjestima Misajlovine (30), Starom Brodu (31) i na jednom cipusu nepoznate provenijencije (32).

Na cipusima, pored figura odjevenih u kratke potpasane haljine, s frigijskom kapom na glavi, koje obično nazivamo Atisima, susrećemo i nage figure s istim držanjem tijela te s prekriženim nogama kao kod Atisa (16, 19, 20). Ove predstave također, za razliku od erota s krilima (33b), nemaju krila. Međutim, ove likovne predstave u rukama drže i neke atribute koji, uz nagost prikaza, ne očituju ikonografsku predstavu Atisa, pa je u tom smislu teško dati pouzdan odgovor.

Na cipusu iz Misajlovine (30), čije su strane oštećene erozijom na desnoj strani pokraj slabo sačuvane reljefne figure, vidimo štap na koji se, izgleda, oslonio. Ovaj pedum je mogao pripadati Atisu (20).[167]

Očigledno je da naga figura sa cipusa iz Misajlovina (30), prema prekriženim nogama i pedumu, oponaša stav Atisa. Međutim, zbog nagosti, koju ne pokazuju likovne predstave Atisa, ova figura ne može predstavljati likovni prikaz Atisa.[168] Naime, ako naga figura sa cipusa iz Misajlovina (30) ima pedum, ili ako ovaj atribut nalazimo kod odjevenih figura koje nazi-

[164] Cambi 1967, 60-62, Tab. XIV.

[165] Marić 1933, 76. O njihovoj pripadnosti nadgrobnim spomenicima vidi radove: Kojić 1965, 223 i d.; Zotović 1970, 451 i d.

[166] Ove likovne karakteristike provincijalne rimske umjetnosti mogu se uočiti na spomenicima od II–III, odnosno III st. n. e. To usp. s rezultatom rada Sergejevski 1965, 126 (autohtona skulptura III st. n. e.).

[167] Bojanovski 1966, 241 i d. govori da šematizirani lik vjerojatno predstavlja genija smrti (Erosa?), pa prema tome ne može se govoriti o predstavi Atisa. Međutim, ove ili slične prikaze Kojić 1965, 228 i d. svrstava u Atisov kult.

[168] Sigurno je da ovaj prikaz, na osnovi ikonografije, koja je različita od one Atisove, ne može predstavljati lik Atisa, ali prema veoma sličnim predstavama, dopušta da se može razmišljati o likovnim prikazima koji su u religijskom smislu bliski kultu Atisa ili Kibele. O tome nešto pouzdanije svjedoči cipus s prikazom Atisa sa istog nalazišta u Misajlovinama. Vidi kod Bojanovski 1968, 242.

vamo Atisima, i treće, ako atribut štap može pripadati grčkom Panu, odnosno Silvanu,[169] onda između ovih likovnih prikaza treba tražiti rješenje. Za dendrofore koji se spominju u kultu Dionisa i Demetre nalazimo da su za svoje zaštitnike imali najprije Silvana, a kasnije Kibelu i Atisa.[170] Tako nam ovaj podatak dozvoljava pretpostavku da naga ikonografska predstava s pedumom sa cipusa iz Misajlovina, imitirajući stav Atisa, u stvari predstavlja likovni prikaz genija smrti bez krila (erota) iz navedenog kruga kultova, koji se našao u kultnoj zajednici s Atisom i na spomenicima kulta mrtvih.[171]

U pogledu stava nage figure, ali ne i s obzirom na atribute, analognu likovnu predstavu susrećemo na cipusu iz Starog Broda (31). Naga likovna predstava sa cipusa iz Starog Broda u desnoj ruci, koju drži oslonjenu na prsima, ima neki vegetabilni motiv, koji zbog slabe sačuvanosti nismo u mogućnosti identificirati. Ova naga figura ima također na glavi ukras vegetabilnog karaktera koji se približava vjenčiću. Atributi, koji se slabo raspoznaju, ne mogu nam ni pobliže otkriti, odnosno identificirati likovnu nagu figuru. Pokušat ćemo je, na temelju analognih motiva, približiti najbližoj kultnoj slici.

Kod erota koji predstavljaju godišnja doba u rukama nalazimo obično atribut kao što je grozd ili košaru punu grožđa.[172] Vjenčić kao ukras ili simbol susrećemo na sličnim likovnim predstavama. U našim krajevima ovaj atribut imamo u rukama krilatih erota na cipusima Salone.[173] Na osnovi ovih primjera, prema krilatim erotima ili genijima koji su ponekad odjeveni, likovna naga predstava bez krila sa cipusa iz Starog Broda (51) ne može predstavljati erosa ili genija. Međutim, na osnovi arheoloških nalaza iz Starog Broda (56b, 47a, b), te na osnovi nekoliko analognih likovnih prikaza, u smislu vegetabilnog motiva, naga ikonografska predstava s prekriženim nogama sa cipusa iz Starog Broda (51) mogla bi predstavljati ikonografsku predstavu Dionisa.[174]

Naime, poznato je da se likovna kultna predstava Dionisa može prikazivati i na sepulkralnim spomenicima. Ilustrativni primjer imamo u likovnoj kompoziciji Dionisa na steli iz Bitolja (Heraclea Lyncestis).[175] Sa strana i iznad glave polunagog Dionisa na rimskoj posudi iz Ivoševaca (Burnum)[176] vidimo ukomponiran grozd. Na drugom reljefu iz Stobija, Dionis u ruci iznad glave drži grozd.[177] Međutim, za nas je najbitnije da u istom mjestu nalaza u Starom Brodu (59b) na cipusu nalazimo mitološki prikaz opstanka vinove loze koji stoji u najužoj kultnoj vezi s bogom Dionisom.[178] Prema tome, u nagoj likovnog figuri sa cipusa iz Starog Broda najbližu analogiju, čini se, imamo u samoj predstavi boga Dionisa koji u desnoj ruci drži grozd, a iznad glave također vjerojatno grozd, dok prekrižene noge očituju Dionisovo raspoloženje.[179]

Zanimljivu likovnu predstavu nage figure susrećemo na cipusu nepoznate provenijencije (52). Ona se, za razliku od gore spomenutih, prikazuje u uspravnom stavu s jednim grubo izrađenim grozdom u desnoj i s košaricom u lijevoj ruci. Likovna kompozicija je s umjetničkog aspekta slabe izrade i očituje aproporcionalnost pojedinih dijelova tijela. S obzirom na likovne prikaze erota ili genija, ovaj prikaz figure ne možemo približiti predstavama poznatih erota, nego, imajući u vidu da u desnoj ruci drži grozd, a u lijevoj košaru vjerojatno namijenjenu za plodove, mislimo da je ovaj prikaz nage figure najbliži ikonografskoj slici erota, genija iz kultnog kruga Dionisa.[180]

Tako bi na osnovi ikonografije i ovaj sepulkraini spomenik, u topografskom pogledu, opredijelili u krajeve istočne Bosne, i to oko Starog Broda. Na osnovi ikonografske analize na cipusu iz Misajlovina (30)

[169] Rendić-Miočević 1953, 20.

[170] Marić 1933, 76.

[171] Kojić 1965, 228 i d.; Bojanovski 1968, 241, 245 i bilj. 7.

[172] Cambi 1967, 55 i d. Tab. IX-XVIII.

[173] U lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu čuva se nekoliko cipusa na čijim bočnim stranama nalazimo prikaze (slične držanju Atisa) krilatih genija (erota) koji u rukama drže vjenčić i baklju. S takvim prikazima imamo cipus iz Danila. Usp. Rendić-Miočević 1962, na Tab. I (Mun. Riditarum).

[174] S obzirom na prikaze na cipusima br. 39b (Ampeleus) i br. 47a, b (prikaz grozda unutar okvira bordura s prikazom Ampeleusa) govore o pretpostavci da je na ulomku cipusa iz Broda prikazan Dionis u plesu (31). Na to upućuje i epigrafski spomenik koji je posvećen Jupitru, Dionisu, odnosno Liberu i Terminu. Paškvalin 1963, 137, 142; Imamović 1977, 181 i d.

[175] Rnjak 1979, 60, br. 10, Sl. 10.

[176] Suić 1959, 95-105, Sl. 1-5.; Rnjak 1979, 63, br. 18, Sl. 18.

[177] Rnjak 1979, 79, br. 6, Sl. 6.

[178] O tome vidi kod Sergejevski 1934, 22, br. 24.

[179] Sergejevski 1934, 21, br. 22, Tab. VIII, Sl. 31 ne zapaža nikakav atribut, već spominje samo kao nagog genija na postolju. Očito je da se zapaža da figura u desnoj ruci nešto drži i da isto tako ima nešto na glavi. Predmeti su nejasni, ali u smislu analogije, mogu se povezati sa kultnim atributima boga Dionisa, a naročito zbog toga jer pripada centru štovanja ovog kulta u istočnoj Bosni.

[180] Ovakve ili slične prikaze mogli bismo identificirati s već poznatijim predstavama godišnjih doba sa područja Salone. Međutim, na području istočne Bosne ne nalazimo takve ili slične prikaze godišnjih doba, pa nas različiti prikazi erota ili genija zajedno s predstavama Atisa navode na zaključak da pojedini kultovi (Magna mater, Dionis itd.) imaju svoje pratioce, odnosno da pokojnici pristaše pojedinih kultova svoju privrženost nakon smrti očituju genijem smrti (erosom) dajući mu u ruke atribute onog kulta kojem pokojnik pripada.

imamo likovnu predstavu koja bi bila najbliža erotu ili geniju kulta Magnae Matris, a ikonografski prikaz na cipusu iz Starog Broda (31) likovnog predstavi Dionisa ili erosu ovog kulta. Likovna predstava figure na cipusu nepoznate provenijencije također je najbliža ovim predstavama Dionisova kulta.

Erot sa šišaricom, grozdom ili grančicom

Na ulomku cipusa iz Ocrkavlja (37a) susrećemo erota s krilima, nagim tijelom i s prekriženim nogama, koji u desnoj ruci drži atribut kojeg je, zbog slabe izrade, teško prepoznati. Zato smo u naslov stavili tri vjerojatne mogućnosti, i to šišaricu, grozd ili grančicu.

D. Sergejevski drži da nagi erot u desnoj ruci nosi grančicu.[181] S obzirom na činjenicu da se atribut prikazuje šematizirano, može se pretpostaviti da erot u desnoj ruci nosi grozd, šišaricu ili grančicu. Pokušat ćemo iznijeti sve mogućnosti i opredijeliti se na kraju za jednu koja će, prema ikonografskoj analizi, biti najvjerojatnija.

Za motiv grančice, s obzirom na motiv stabla (11) i motiv grančice u vazi (10), možemo pretpostaviti da je rječ prikaz, pa ga je i ovdje nesigurno atribuirati, iako se kao atribut može smatrati karakterističnom oznakom kulta Kibele i Atisa.[182]

U ruci krilatog erota na cipusu iz Ocrkavlja (37a) mogli bismo, s druge strane, imati likovni motiv pinus, odnosno plod bora, koji je majstor izradio slabo, prikazavši ga slično grančici. U tom pogledu imamo analogiju u zabatu stele iz Budimpešte, gdje nalazimo također grančice za koje A. Schober smatra da su pinusoidne.[183] Stoga je, u vezi s ovim atributom, potrebno reći da je prikaz pinusa čest, a dolazi u predstavama koje se odnose na kult Kibele i Atisa.[184] Prema tome, mogli bismo konstatirati da predmet što ga nosi u desnoj ruci krilati erot na jednoj od lateralnih strana cipusa iz Ocrkavlja (37a) predstavlja prije atribut pinus, nego grančicu ili grozd,[185] pa bismo uz dekorativnu karakteristiku imali i kultni atribut koji opredjeljuje religijsku pripadnost pokojnika kultu Kibele i Atisa.

Prikaz Amora i Psihe?

Zanimljiv likovni prikaz nalazimo na lateralnim stranama cipusa iz Rogatice (38a, b). Na jednom od bočnih strana, koja je više oštećena (38a), susrećemo uobičajeni nagi krilati lik s prekriženim nogama, na kojem zbog oštećenosti ne raspoznajemo atribut koji je vjerojatno držao u lijevoj ruci. Međutim, na drugoj lateralnoj strani, na kojoj bi trebalo očekivati antitetički postavljen analogni prikaz, imamo posve drugu ikonografsku predstavu (38b). Naime, D. Sergejevski drži da se prikazuje Nimfa,[186] dok to mišljenje ne drži i I. Bojanovski, nego smatra da prikaz treba tretirati kao Psihu.[187]

Ovaj prikaz objašnjava se obično tako što je na zalazu helenističkog doba i u rimsko doba figura helenskog boga ljubavi (eros, amor) došla u neposredni odnos s idejom smrti, pa je Eros, odnosno Amor postala simbolična figura smrti (eros, amor funerarius).[188] Tako se Eros javlja u sepulkralnoj umjetnosti Rima na nadgrobnim spomenicima i stoji u najužoj vezi sa Psihom koja onda predstavlja dušu umrlog. Ovu pojavu objašnjava Eros koji se poistovjećuje s Hipnosom (bogom sna).[189]

Kako je antički čovjek predstavljao dušu umrlog koja odlazi na drugi svijet (apoteoza), može se naći na nadgrobnim spomenicima. Naime, na tim spomenicima susrećemo dušu pokojnika odjevenu, kako je velika ptica (orao) s raširenim krilima nosi u visine.[190] Tako je i pojava Ganimeda u grčkoj mitologiji refleks vjerovanja i žudnje antičkog čovjeka u život i poslije smrti.[191]

Izgleda da sličnu likovnu manifestaciju nalazimo i na cipusu iz Rogatice (38b), na kojem imamo prikazano nago tijelo, za koje je zbog slabe sačuvanosti teško reći da li je muško ili žensko. Ono se prikazuje kao da ga nosi velika ptica, vjerojatno orao, a pridržava se za vrhove njegovih raširenih krila (38b). Tako bi ovaj prikaz mogao upućivati i na likovnu scenu koja predstavlja personifikaciju ljudske duše, koju na drugi svijet prenosi orao, simbol Jupitra kome su bile povjerene sve duše.[192] Stoga bi ovo likovno zapažanje govorilo

[181] Sergejevski 1938, 19, br. 17.

[182] Ako su dendrofori svake godine sjekli bor o velikim Kibelinim praznicima (22. marta), onda se može pretpostavljati da prikazi pinusa ili stabla u obliku stabla bora na cipusima ili drugim spomenicima ukazuju na kultne simbole Velike boginje. U tom pogledu, izgleda, treba gledati i predmet u ruci genija erota na cipusu iz Ocrkavlja (37b). Vidi literaturu Marić 1933, 76.

[183] Schober 1923, 58, 160, 178, Nr. 125, Abb. 58.

[184] S obzirom na stablo bora, koji se siječe za velike praznike Magnae Matris, mora se pretpostaviti da u Kibeline simbole spada i pinus, iako ga možda uzimaju i drugi kultovi. Marić 1933, 76; Florescu 1930, 144, Fig. 41, 43, 53, 57.

[185] Iako je grozd čest u rukama erota u prikazivanjima godišnjih doba (vidi kod Cambi 1960, 55 i d., posebno ikonografski pregled, 74), ipak prikaz u rukama erota, genija na cipusu iz Ocrkavlja (37b), više liči na pinus ili borovu grančicu, nego na grozd.

[186] Sergejevski 1936, 11, Tab. II, Sl. 12, 13. Sigurno je da se ne radi o nimfi, nego o psihi. O tome vidi još kod I. Bojanovski 1967, 136.

[187] Bojanovski 1967, 156-157.

[188] Bojanovski 1967, 56-57

[189] Gavela 1956, 44, Sl. 4; Bojanovski 1967, 56-57.

[190] Altmann 1905, 278, Fig. 207a; 279, Fig. 207b; 269. Nr. 217; te 277. Ganimed simbol besmrtnosti.

[191] Altmann 1905, 277; Rinaldi Tufi 1971, 134-135.

[192] Rinaldi Tufi 1971, 134-135.

da je ikonografski prikaz pripadao drugom cipusu, a ne onom (38a) na kojem se prikazuje erot s krilima i prekriženim nogama, ili ovaj likovni prikaz, uz erota, koji nema odgovarajuću predstavu erota, nosi kultne karakteristike koje podsjećaju na vjeru antičkog čovjeka u zagrobni život duše.

Ampeleos

Jedan od rijetkih reljefa na kojem je sačuvan mitološki prikaz postanka vinove loze nalazimo na cipusu iz Starog Broda (39b). Potvrdu o ovom mitu nalazimo i u antičkoj poeziji.[193]

Osim ovog reljefa poznata su još dva koja različito dočaravaju postanak vinove loze. Jedan se nalazi u Britanskom muzeju[194] i predstavlja kip u kompoziciji Ampeleosa s Dionisom. Naime, Ampeleos se predstavlja kao deblo u donjem dijelu tijela, a u gornjem kao mladić, koji rukom pruža grozd Dionisu, dok se kod drugog spomenika Ampeleos prikazuje kao djevojka.[195]

S obzirom na brojne tragove Dionisova kulta u Podrinju, možemo biti sigurni da je ovaj cipus iz Starog Broda (39a, b) mogao nastati u jednoj od radionica sa područja Podrinja.[196]

Tako je ikonografska pojava Ampeleosa na cipusu pouzdana potvrda o velikoj raširenosti i štovanju Dionisova kulta u krajevima Podrinja u rimsko doba. Njegovi tragovi se očituju na sepulkralnim spomenicima u vidu vinove loze, grozdova i u drugim likovnim prikazima.[197] Na ovom području poznat je njegov žrtvenik iz Ustikoline, na kojem je i epigrafski potvrđen njegov kult.[198]

Ovaj žrtvenik, na kojem se epigrafski spominje Dionis "interpretatio romana" Liber, nalazi se između imena božanstva Terrminus i Jupiter (IOM), nedvosmisleno upućuje na njegovu veliku popularnost i autohtonost.[199]

Prikazi odjevenih figura

Dva cipusa smo, s obzirom na ikonografski sadržaj, odvojili u posebnu grupu, od kojih je jedan fragmentiran, a drugi čitav. Ulomak potječe iz Pleševice (15) kod Rogatice, a drugi je cipus iz Skelana (14). Na bočnim stranama ovih cipusa, što je rijetko, nalazimo odjevene figure sa zanimljivim atributima.

Na cipusima s područja Bosne i Hercegovine susrećemo se s različitim likovnim predstavama. Za neke od njih nismo baš sigurni šta predstavljaju, jer ih uvijek ne prati poznata ikonografija i atributi pomoću kojih možemo pouzdano identificirati prikaze. U ovu kategoriju figura, izgleda, spadaju i odjevene figure sa cipusa iz Skelana (14) i s ulomka cipusa iz Pleševice (15). No, ovdje ćemo pokušati ove likovne pojave približiti predstavi koju upravo predstavljaju.

U pogledu odjeće može se konstatirati da je figura na lijevoj bočnoj strani drugačije odjevena od prikaza na desnoj lateralnoj strani (usp. 14a, b). To se odnosi na gornji dio odjeće gdje vidimo da se prikazuje dio odjeće hlamida koja se prebacuje preko ramena i kopča na lijevoj strani prsa tako da desna strana trbuha ostaje otvorena (14a). Tako isto i figura na lijevoj bočnoj strani ima drugo držanje od prikaza figure na desnoj strani. To se odnosi na podbočenu lijevu ruku (14a). Međutim, ovu ikonografsku predstavu čine zanimljivom predmeti, odnosno atributi koji je okružuju. Naime, figura u desnoj ispruženoj ruci, s obzirom na formu, izgleda drži visoku cipelu, odnosno kalup visoke cipele, a na desnoj strani cipusa, tj. uz lijevi bok likovnog prikaza, vidimo alatke. Tako bi jedna alatka bila najbliža šilu, a druga rezaču u obliku trokuta s višestrukom primjenom. Ovi predmeti, bez sumnje, pouzdano upućuju da na ovoj lateralnoj strani cipusa iz Skelana (14a) imamo reljefnu predstavu pokojnika koji je bio zanatlija kožarsko-postolarske struke.[200] Prema tome, ovo ne bi bio prvi slučaj da na sepulkralnim spomenicima Bosne i Hercegovine u rimsko doba imamo likovni prikaz pokojnika – zanatlije.[201]

Ako na lijevoj lateralnoj strani cipusa imamo ikonografski prikaz pokojnika, šta se onda prikazuje na desnoj bočnoj strani cipusa? U tom pogledu pomoći će nam likovna predstava i atributi koje figura drži u rukama.

Treba reći da odjevena figura na lijevoj lateralnoj strani cipusa (14b) ima slično ili isto držanje kao i figura na desnoj bočnoj strani (14a). Međutim, između figure na desnoj bočnoj strani i one na lijevoj bočnoj

[193] Sergejevski 1934, 22 i d., br. 24, Sl. 8.
[194] Sergejevski 1934, 23.
[195] Sergejevski 1934, 23.
[196] Istina je da su se pojedini prikazi i forme spomenika izvodili u klesarskim radionicama prema odgovarajućim predlošcima (skicama – albumima). Međutim, što se tiče reljefa iz St. Broda na Drini, vjerojatno je nastao u domaćoj radionici u Podrinju. Kako u Starom Brodu susrećemo slične forme spomenika, ne može se zanemariti ni pretpostavka da je radionica bila upravo na području Starog Broda, a ne kako drži Sergejevski 1934, 23 da je zbog toga što je bolji rad morao doći niz Drinu. Odakle?
[197] Usp. ove prikaze na cipusima br. 9, 6, 14a, b, 16a, b, c, 23a, b, 47a, b, 49.
[198] Paškvalin 1963, 137.
[199] Usp. Paškvalin 1963, 137.
[200] Tako drži i K. Patsch. Usp. Patsch 1907, 445, Sl. 26 i 27.
[201] Usp. Sergejevski 1950, br. 5a, b, prikaz na Sesteniusovoj urni iz Pritoke.

strani postoji razlika u odjevenosti i u samim atributima, odnosno predmetima koje nose ove figure.

Očigledno je da je figura na lijevoj bočnoj strani odjevena u kratku potpasanu haljinu, oko vrata naboranom hlamidom, u desnoj, u laktu savijenoj ruci, drži nesavijeni štap, a u lijevoj, ispruženoj, nosi nešto što je slično grožđu ili nekom poljskom cvijeću. Možda se radi o klasju žita.[202] U svakom slučaju, vrlo je teško identificirati što drži u ruci. O desnom boku izgleda da mu visi frigijska kapa, dok na glavi primjećujemo bujnu kosu i njegovanu bradu (14b).

Ovako prikazana bujna kosa i brada upućuju na ozbiljnu osobu. Međutim, ako pobliže pogledamo kako je izrađena kosa, dobivamo utisak kao da glavu pokriva spletena kapa od iste one biljke koju drži u ruci. Prema tome bi mogao imati neku simboliku na što upućuje nesavijeni štap koji drži u desnoj ruci. Naime, treba reći da je štap ili tirs karakterističan za Silvana i za Dionisa.[203] Za Silvana su karakteristični posebno, i kad je u pitanju žetva, i poljski usjevi.[204] Međutim, ako se radi o motivu grožđa, onda figura može biti najbliža Dionisu, pošto je grozd pouzdan atribut Dionisa.[205] Činjenica je također da Dionisa ne poznajemo s kapom, pa bi ovaj podatak upućivao na zbližavanje kulta Silvana i Dionisa, odnosno i Atisa, jer i kod njega,[206] kao i kod Silvana, vidimo prikaze štapa.[207] U svakom slučaju, likovna konstelacija na cipusu iz Skelana i dekorativna bordura s kantarosom i vinovom lozom (14a, b) upućuje prije na sinkretizam ovih kultova, nego samo na čistu dekoraciju sepulkralne umjetnosti koja u sebi nosi naturalistički ukus Augustove epohe.[208] Osim toga, pokojnik obućar čini se da je, prema prikazima, mogao predstavljati i veleposjednika koji je u religioznom smislu pripadao sinkretističkom gledanju na zagrobni život.[209]

Analogan ikonografski lik poznajemo na odlomku cipusa iz Pleševice (15). Naime, tu sličnost uočavamo u odjeći figure koja se nalazi na jednoj od bočnih strana cipusa. Odjevena je u kratku potpasanu haljinu s prebačenom hlamidom preko desnog ramena. U ispruženoj desnoj ruci čini se da drži sud, košaricu ili neki drugi predmet, a u lijevoj, podignutoj u laktu, predmet koji se ne bi mogao pobliže odrediti. Noge ne drži prekrižene. Prema tome, nemamo predstavu Atisa s karakteristično prekriženim nogama. Da li je to genije s atributima koji upućuju na kultnu pripadnost pokojnika ili sam pokojnik, o tome se ne može ništa pouzdano tvrditi. Vjerojatno se radi o pokojnici, kao na cipusu iz Ustikoline (46a, b).

Zanimljiva je pojava da se na cipusima u krajevima Podrinja (14a) javljaju i pokojnici u odjeći sličnoj Atisu (16b, c itd.), što nije bio slučaj do sada. Stoga je teško pretpostaviti da li se zaista na ovom ulomku javlja pokojnik ili odjeveni Genije, odnosno erot koji bi u ovim krajevima upućivao na personifikaciju godišnjih doba, jeseni ili zime.[210] No, takve likovne prikaze, koji bi bili analogni s onima sa cipusa iz Salone,[211] ne susrećemo pouzdano na cipusima Podrinja, pa zbog toga likovni prikazi na spomenutim cipusima (15, 14a, b) ne bi mogli predstavljati personifikaciju godišnjih doba, već najvjerojatnije pokojnika (14a, 15).[212]

Prikazi delfina

Na bočnim stranama cipusa rijetko susrećemo likovnu pojavu delfina. Među brojnim cipusima ovu ikonografsku pojavu na lateralnim stranama imamo samo na cipusu iz Lisičića (13).

Ikonografska predstava delfina je čest likovni motiv kojeg koristi rimska umjetnost, naročito sepulkralna. Nalazimo ga u krajevima Bosne i Hercegovine, u svojstvu akroterija, na stelama u kraju Konjica (S. 26, 27, 41, 43, 44, 45), Kiseljaka (S. 42), Travnika (S. 40) i Skelana (S. 34), u gornjem dijelu cipusa iz Rogatice (16c), na zabatu mauzoleja iz Jajca (M, 1a), na poklopcima kamenih urna s područja Delmata (U. 17, 18a, b, 19, 20a, b, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28) i na piramidalnom strukturalnom dijelu cipusa iz Skelana (49).

S likovnom pojavom delfina na poklopcima urna najzapaženije je delmatsko područje (Livno i Duvno), na stelama je kraj Konjica, a manje zapažena područja su Jajce, Travnik, Kiseljak, kao i područje Podrinja. Zanimljivo je spomenuti da veoma blisku analogiju, i

[202] Usp. sa prikazima na cipusima i sarkofazima Salone. Cambi 1967, br. 4, 7, 11, Tab. XI, 1, te Tab. XIV, 1. Zatim br. 18, Tab. XVIII, 2.

[203] Rendić-Miočević 1955, 13, 14, 15, 16, za Silvana; Antički teatar 1979, Sl. 1, 2, 3, 4, 10, 18 itd., za Dionisa.

[204] Rendić-Miočević 1955, 8, 9, 17.

[205] Rnjak 1979, 16 i d., Kat. 4, 5, 7, 8, 9, 18 i d.

[206] Kojić 1965, 223, Sl. 2, 3 itd.

[207] Vidi napomenu 203.

[208] Chiesa 1954, 76; Cambi 1962, 102-104, Tab. IX, X.

[209] Uza svu interpretaciju o prikazanim likovima na cipusu iz Skelana (14a, b) ne bismo smjeli još uvijek isključiti genija smrti (genija zanatstva – kolegija obućara, kožara), pa donekle i religijski sinkretizam u procesu stapanja navedenih kultova. Usp. Marić 1933, 76; Suić 1965, 114 i d., te 109 i d.

[210] Cambi 1960, 55 i d., vidi kat. br. 11, 12, 17, te Tab. XIV, 1; XV, 1; XVIII, 1.

[211] Usp. Cambi 1960, 55 i d. sve likovne predstave godišnjih doba koje se manifestiraju na cipusima i sarkofazima Salone i njezina područja.

[212] Vidi napomenu 109 u kojoj smo istakli da ne bismo smjeli zanemariti genija smrti.

to ne samo u pogledu prikaza i izrade delfina na bočnim stranama, već i u pogledu samog oblika cipusa, susrećemo u Igu u gornjoj Panoniji. Jedina razlika je u tome što se ovi delfini prikazuju unutar noričko-panonske volute.[213] Međutim, još bližu analogiju u vezi s prikazom delfina nalazimo u istom nalazištu, Igu, na cipusu iste forme bez panonsko-noričke volute.[214] I treću analogiju s prikazom delfina na bočnim stranama cipusa imamo u Emoni u gornjoj Panoniji.[215] S područja gornje Dacije ne nalazimo slične primjere cipusa s predstavama delfina, nego delfine u ovim krajevima Dacije susrećemo na piramidalnim strukturalnim dijelovima cipusa,[216] analogne tipu cipusa iz Skelana (49). S područja Norika dva analogna primjera cipusa s predstavama delfina donosi Schober.[217]

O simbolici i dekorativnosti motiva delfina bilo je govora prilikom obrade stela tipa "B".[218] No, ipak treba naglasiti da pojava delfina na sepulkralnim spomenicima uopće, pa tako i na cipusima, mora imati slično ili isto simbolično značenje. Naime, kao prvo, treba da ima apotropejsko, zatim dekorativno značenje, a najvjerojatnije se veže za neki od kultova, bilo za kult Dionisa ili neki drugi, koji stoji u najužoj vezi s njegovim velikim štovanjem stanovnika obala,[219] pa je pojava delfina na sepulkralnim spomenicima u našim krajevima, kao i u drugim provincijama, samo očitovanje pripadnosti tome kultu.

Velika sličnost cipusa iz Lisičića (13) s analognim cipusima iz gornje Panonije govori o kulturnom uticaju ovih krajeva Panonije na područje Konjica. Uticaj se mogao reflektirati isključivo doseljenjem stanovnika iz tih krajeva ili preko Narone iz krajeva gornje Italije, Ravenne i Akvileje, kao što je došao i u Panoniju.[220]

Prikazi biljnih motiva

Osim spomenutih cipusa, na čijim smo bočnim stranama imali figure različitih ikonografija, susrećemo i cipuse na čijim lateralnim stranama nalazimo vegetabilne likovne prikaze. Grupa ovih cipusa nije brojna. Jedan cipus s biljnim prikazom na bočnim stranama imamo iz kraja sjeverozapadne Bosne (8b), a drugi iz Stoca (12b, c) iz kraja Narone. Međutim, nešto su zapaženiji na području istočne Bosne (7b, c, 9, 11, 10).

Tako s područja istočne Bosne imamo cipus iz Rogatice (7b, c) na čijim bočnim stranama nalazimo zanimljiv biljni motiv unutar profilacije. Treba reći da se radi o biljnom motivu koji raste iz vaze. Njega je teško prepoznati, jer se motiv očituje u donjem dijelu u formi voluta, a u gornjem dijelu u obliku male grančice.

S obzirom na činjenicu da se u krajevima Podrinja na cipusima dosta često ikonografski prikazuje motiv kantarosa iz kojeg raste vinova loza, u smislu analogije može se pretpostaviti da se želi prikazati nešto slično (6, 9, 11, 16c, 14a, b, 23a). Moguća je i kombinacija biljnih motiva u formi voluta (10, 11, 18) i grančica (16a). Majstor klesar cipusa iz Rogatice (7b, c) imao je predložak u samom cipusu također iz Rogatice (16a, b, c), koji je stariji i bolje umjetničke obrade. Na ovom cipusu kamenorezac je mogao naći sve elemente kao što su posuda (16c), volute (16a) i motiv grančice (16a). Prema tome ne može se na osnovi iznesenog govoriti da se pouzdano radi o motivu stabla, nego je to likovna kompozicija, koja simbolizira biljni motiv karakterističan za religijsku pripadnost pokojnika, kao što je motiv vinove loze (9), stabla (10, 11) i bršljana (10).

Bližu analogiju ovom motivu ipak nalazimo na piramidalnom dijelu jednog cipusa iz Sirmiuma.[221] Na njemu imamo ornament koji nije isti, ali je vrlo sličan i bolje je izrade, te bi antički Sirmium s predlošcima cipusa, kao u Podrinju, djelovao kulturno i na područje Rogatice kod lokalnih klesarskih radionica.

Na bočnim stranama cipusa iz Klašnika (9) prikazan je biljni motiv vinove loze kako raste iz suda koji liči na kantaros. Na drugoj strani nalazi se vaza, oblikom različita od kantarosa, nešto šireg grla, dužeg uskog vrata, koji prelazi u široki trbuh, a ovaj u nisko dno, iz koje raste biljni motiv u obliku stabla (9).

Ovako prikazana dva različita biljna motiva na jednom cipusu čini se da osim dekorativnog imaju istovremeno i religijsko, odnosno kultno značenje. Naime, ako je motiv te vinove loze koji raste iz kanta-

[213] Hoffiller / Saria 1938, 66, Nr. 145.
[214] Hoffiller / Saria 1938, 67, Nr. 147.
[215] Hoffiller / Saria 1938, 68, Nr. 177.
[216] Florescu 1930, 115, Nr. 68, Fig. 57, te 136.
[217] Schober 1923, 141, Abb. 161; 139, Nr. 311.
[218] O tome vidi kod obrade stela tipa B. Literatura: Rinaldi Tufi, 1971, 136.
[219] Rinaldi Tufi 1971, 136. Vidi i ostalu literaturu o problemu simbolike delfina. Zaninović 1976, 261.
[220] Uticaj Ravenne na naše krajeve posebno preko Narone u krajeve Konjica uočavamo u načinu i vremenu prikazivanja akroterijalnih delfina koji se na stelama Ravenne javljaju u periodu od II do III st. n. e. Usp. Mansuelli 1967, 79, 83, Fig. 84, Nr. 71. O uticaju Akvileje na područja Norik i Panoniju ukazuju mnogi istraživači arheolozi, pa se taj kulturno-povijesni uticaj morao odraziti i na naše krajeve. Literatura o tome: Gabelmann 1972, 66 i d.; Schober 1923, 221 i d.
[221] Schober 1923, 178, Abb. 186. Treba spomenuti da sličan biljni ornamenat također nalazimo u Splitu na jednoj strani cipusa, a ne stele, ili još bliži u Akvileji (vidi Perri 1933, Fig. 124 /Split/ i Fig. 157 /Aquileia/). Izrada ovog motiva na cipusu iz Rogatice (7b, c) pokazuje dekadencu akantusovih motiva koji se takve ili slične izrade očituju već od II st. n. e. (Cambi 1962, 102-103)

rosa pouzdan atribut boga Dionisa,[222] a motiv stakla sličan jelki (pinus) koji raste iz suda atribut Atisa, odnosno kulta Kibele,[223] onda u ovim likovnim prikazima kultnih simbola treba gledati očitovanje religijske pripadnosti samih pokojnika. Možda se u ovom načinu prikazivanja očituje sinkretizam, tj. međusobno prožimanje ovih kultova u krajevima Podrinja.[224]

Analogni motiv s vazom i prikazom jelke nalazimo na drugom cipusu u istom nalazištu, iz Klašnika (10). S obzirom na činjenicu da se ovaj motiv nalazi na lateralnim stranama ovog cipusa, očigledno je da, osim dekorativnog karaktera, posjeduje i kultnu simboliku, pa na bočnim stranama cipusa u smislu likovne supstitucije jednostavno može simbolizirati ili predstavljati likovni prikaz Atisa, a s obzirom na ukrasne bordure bršljana, sinkretizam između kulta Dionisa i Kibele.[225]

U krajevima istočne Bosne ikonografski motiv vinove loze poznajemo i na drugim cipusima, ali ne na bočnim stranama, pa njegova pojava na sporednim prostorima cipusa ima možda više dekorativni karakter. Tako ga na cipusu iz Štitareva nalazimo na prostoru ispod natpisa (23). To isto nalazimo na cipusu iz Skelana (14a, b). Biljni motiv vinove loze koji se širi iz kantarosa poznajemo također na cipusu iz Rogatice, i to opet na istom prostoru (15c). Na istom prostoru ovaj motiv vidimo i na ulomku cipusa iz Starog Broda (6).

U krajevima zapadne i jugozapadne Bosne motiv vinove loze s kantarosom poznajemo sa cipusa iz Livna (34b), i to kao ukrasnu borduru. Ovaj motiv poznat je također i na cipusu iz Breze (33a), i to opet kao ukrasna bordura. Cipus, inače, pripada području centralne Bosne. Na ovom području isti biljni motiv poznajemo na stelama iz Zenice (S. 18, 19) i Putičeva,[226] Bilješeva,[227] Pazarića (S. 27) i Gučje Gore (S. 57).

Na temelju iznesenog, uočavamo da je motiv vinove loze, koji se prikazuje kako raste iz kantarosa, raširenij na cipusima (6, 7a, b, c, 9, 11, 14a, b, 16c, 23a, b, 32, 47b), nego na stelama u Podrinju, a u krajevima centralne Bosne više na stelama,[228] a manje na cipusima (33), dok se za sarkofage može reći da je i na njima postojao isti motiv.[229]

U susjednog provinciji Panoniji, biljni motiv vinove loze je također veoma prisutan na sepulkralnim spomenicima.[230] Vegetabilni motiv vinove loze s vazom u formi kantarosa poznajemo također i na sepulkralnim spomenicima Norika, ali nije toliko zapažen kao na spomenicima Panonije.[231] Isti likovni motiv poznat je u tim krajevima i na sarkofazima.[232] Zanimljivo je spomenuti da je biljni motiv vinove loze, koji je najviše poznat u likovnoj kompoziciji kako raste iz kantarosa, najzapaženiji na stelama Tracije.[233] Veoma je čest i na stelama Mezije.[234] Također je zanimljivo istaći da ovaj motiv nije prisutan na sepulkralnim spomenicima provincije Germanije.[235]

Izneseni podaci o pojavi likovnog motiva vinove loze s kantarosom u krajevima susjednih rimskih provincija pružaju, osim u provinciji Germaniji, otprilike istu sliku koju uočavamo u Podrinju i centralnoj Bosni u rimsko doba.

U vezi s ovim motivom, treba reći da je čest kao ukrasna bordura, a veoma rijetko kao motiv na lateralnim stranama cipusa. Njegovu čestu upotrebu koju prihvaća sepulkralna umjetnost ne bismo smjeli prihvatiti samo kao dekoraciju, nego motiv vinove loze, koji se prikazuje kako raste iz kantarosa, treba shvatiti i kao rezultat prihvatanja Dionisova kulta među domaćim stanovništvom, kojeg su u naše krajeve širili u prvom redu vojnici i za njima doseljenici iz istočnih provincija Carstva.[236] Mislim da ostaje otvoreno pitanje zašto se u nekim krajevima više javlja na cipusima

[222] Antički teatar 1979, kat. br. 4, 5, 8, 9, 10, 18 itd.; Zaninović 1976, 261 i d.; Brunšmid 1898, 47, 26 (kantaros), 25 (grožđe). Ovo je na novcu iz Pharosa. Na novcu iz Isse, Taf. V, Nr. 82 (kantaros-grozd).
[223] Marić 1933, 76.
[224] O sinkretizmu, vidi kod Suić 1965, 114 i d.
[225] I ovdje moramo pretpostaviti sinkretistički momenat, jer imamo stablo (pinus) kao atribut Kibele (Marić 1953, 76), a bršljan kao atribut Dionisa (Dmitrov 1942, 67 i d.). Mislim da u prikazu Atisa na sepulkralnim spomenicima treba gledati kult Kibele i Atisa, a ne samo Atisa kao samostalni kult, jer Atis ulazi u kult Kibele, dok Kibela može predstavljati samostalni kult, a kantaros predstavlja atribut Dionisa. O tome svjedočanstvo na novcu grada Pharosa (kantaros, Zaninović 1976, 267, Sl. 2).
[226] Hoernes 1879, 198 i d.
[227] Ulomak stele neobjavljen. Čuva se u Zavičajnom muzeju u Zenici.
[228] Ferri 1933, Fig. 107, 108, 109, 110. Na cipusima samo na jednom, i to iz Breze (33a).
[229] Ferri 1933, Fig. 26 (Aquineum), Fig. 32 (Beograd); Hoffiller / Saria 1938, 273, Nr. 589 te Nr. 581.
[230] Ferri 1933/XI, Fig. 14, 19, 26, 31, 30, 32, 37, 55, 56, 58 itd.
[231] Usp. Schober 1923, 167 i d. i vidi napomenu 230.
[232] Hoffiller / Saria, 1938, 17, Nr. 31 (sarkofag).
[233] Ferri 1933, Fig. 61, 101, 102, 105, 127, 141; Dimitrov 1942, 65 i d.; Zaninović 1976, 262 i d., govori o zemlji vinove loze i boga Dionisa; Antički teatar 1979, kat. br. 1-12 i d.
[234] Dimitrov 1942, 65 i d., i tab. u istom djelu; Čremošnik 1958, 7 i d.
[235] Usp. Weynand 1902, Taf. I-VI i Koepp 1926, Taf. I-XLVIII i d.
[236] Patsch 1914, 164, Sl. 28; Imamović 1977, 163-164. Ovaj podatak govori da je hram postojao prije dolaska coh. I Belgarum u logor na Humac, odnosno da su ga podigle jedinice koje su ovdje stacionirale prije ove kohorte, te bili njegovi širitelji. Našu konstataciju potvrđuje natpis na Humcu (Ljubuški). Vidi Imamović 1977, 398, kat. br. 154.

nego na stelama ili obratno. Vjerojatno ovisi o prihvatanju tipa spomenika.

Za razliku od prethodnog likovnog biljnog motiva sa cipusa iz Klašnika (9, 10), na cipusu iz Skelana (11) imamo posve sigurno predstavu biljnog motiva stabla. Isto tako, sasvim pouzdano susrećemo predstavu stabla, koje je od prikaza stabla sa cipusa iz Skelana bolje umjetničke izrade, i datira u kraj I ili početak II st. n. e. To je dobro poznati cipus iz Stoca (12).

O tome šta simbolizira stablo sa cipusa iz Skelana (11) i da li u tom stablu treba gledati jelku ili neku drugu vrstu stabla teško je bilo šta reći. Također je teško i nesigurno govoriti što predstavlja realistički prikazano stablo na cipusu iz Stoca (12). Možda u tim prikazima stabla imamo vjerovanje u prastaro stablo života,[237] ili je samo obična dekoracija. Prikaz vegetabilnog motiva stabla s listovima i pticama ispod stabla, izgleda, karakterizira jedno doba rimske umjetnosti koja je naročito isticala naturalistički izraz.[238] To se može reći za predstavu stabla sa cipusa iz Stoca (12), dok se to isto ne može pretpostaviti i za stilizirani prikaz stabla sa cipusa iz Skelana (11), jer se nalazi među sepulkralnim spomenicima na kojima imamo slične prikaze (9, 10) koji simboliziraju kult ili kultnu pripadnost pokojnika, u obliku stabla, ali koji raste iz suda. Prema tome, stablo sa cipusa iz Skelana, jer zauzima bočne strane, stoji vjerojatno u vezi s kultom Dionisa ili Atisa, kako se već ranije konstatiralo u vezi s prikazom njihovih simbola, odnosno atributa vinove loze ili jelke.[239]

Likovni prikazi i ukrasi te bordure na prostorima prednjih i bočnih strana cipusa izvan uokvirenih polja

Do sada smo analizirali likovne predstave koje se susreću na lateralnim stranama cipusa u obliku četverobridnog stupa unutar profiliranih polja, a ovdje ćemo iznijeti likovne prikaze i dekorativne motive koji se javljaju kao ukrasne bordure ili ukrasni okviri na prednjim i bočnim stranama cipusa. Uz reljefe Atisa, erota i druge likovne prikaze, koje smo imali na bočnim stranama unutar profiliranih polja, u sklopu iste problematike, dobivaju posebno mjesto i drugi likovni prikazi i ornamenti izvan tih polja. Naime, oni, s obzirom na eshatološki problem koji se na sepulkralnim spomenicima, pa prema tome i na cipusima, želi na poseban način istaknuti, ulaze među kultne atribute onih božanstava kojima su pokojnici pripadali.

1. Likovni prikazi i motivi koji dopunjuju ukrasne bordure

Likovni prikazi i motivi koji dopunjuju ukrasne okvire su ikonografski prikazi koje susrećemo na prostorima iznad i ispod profiliranih polja (6, 7a, b, c, 9, 10, 11 itd.), dok ukrasne bordure čine motivi koji uokviruju bridne strane spomenika (9, 10, 11 itd.).

Girlande

Likovni motiv girlanda je motiv koji često koristi antička umjetnost, a posebno sepulkralna.[240] Tako motiv girlanda susrećemo na cipusu iz Skelana (11), ulomku cipusa iz Štitareva (24) i na ulomku cipusa iz Rudog (25). Na prednjim stranama cipusa iz Ocrkavlja (37c), Skelana (11), Štitareva (24) i Rudog (25) nalazimo po dvije girlande, dok na istim cipusima, samo na bočnim stranama, imamo po jednu girlandu (11 itd.).

Na ovim cipusima nalazimo girlande u kompoziciji s rozetom (10) i delfinima (16c). Ove likovne kompozicije susrećemo na bočnim stranama cipusa iznad polja na kojima se nalazi reljef Atisa (16c) i biljni motiv pinusa (stablo bora – 10), a girlandu iznad stabla i na cipusu iz Skelana (11).

Kompoziciju girlande i rozete imamo na bočnoj strani cipusa iz Klašnika (10), a s delfinom na bočnoj strani cipusa iz Rogatice (16c), dok kompoziciju s tri girlande i tri rozete, opet, poznamo na ulomku cipusa iz Rogatice (5).

Zbog preglednosti iznosimo da je ovaj motiv poznat u kompoziciji s erotima na urnama s područja Delmata iz Livna (U. 3) i Stubog Vrela (U. 4) kod Kupresa. Treba reći da je ovaj ikonografski motiv girlanda manje poznat na stelama. Javlja se samo na steli cipusoidnog karaktera iz Osatice (S. 111).

Čini se da je girlanda kao likovni motiv antičke umjetnosti više zapažen na stelama u drugim rimskim provincijama nego kod nas. Tu pojavu uočavamo na Rajni,[241] u Panoniji[242] i Daciji.[243] Motiv je također prisutan na brojnim grobnim žrtvenicima s područja Italije.[244] Osim toga, girlanda kao ikonografski motiv, veoma je česta na sarkofazima širom Rimskog Carstva, poznata je i na sarkofazima rimske Dalmacije.[245]

[237] Pinterović 1958, 41.

[238] Schober 1923, 225 i d.; Chiesa 1954, 76; Cambi 1962, 102-103.

[239] Marić 1933, 76 ili Antički teatar 1979, vidi sve atribute koji se susreću u ikonografiji kulta Dionisa.

[240] Uzet ćemo potvrde sa grobnih žrtvenika. Usp. Altmann 1905, Abb. 39, 40, 41, 46 itd.

[241] Weynand 1902, Taf. III, 5, Taf. V, 4a, Taf. VI, 4; Koepp 1926, Taf. XVIII, 5 Taf. XXII, 1, 5.

[242] Schober 1923, 168, 174, 214, 169, 173.

[243] Florescu 1930, Fig. 7, 22, 39, 103.

[244] Vidi bilješku 240.

[245] Cambi 1975, 340 i d.

Posebno su zanimljive kompozicije prikaza girlande s delfinom iznad Atisa, te kantarosa s vinovom lozom ispod Atisa na bočnoj strani cipusa iz Rogatice (16c), te girlande s rozetom iznad likovne kompozicije jelke u vazi i ornamenta vitice ispod ove kompozicije na bočnoj strani cipusa iz Klašnika (C. 10). Isto tako sličnu ikonografsku kompoziciju sa cipusa iz Klašnika (10) poznajemo i na cipusu iz Skelana (11).

Zanimljivost ovih likovnih prikaza leži u tome što u njima vidimo i kultne atribute, jer oni istovremeno očituju i kultnu pripadnost pokojnika. Tako likovna konstelacija prikaza Atisa zastupa kult Kibele,[246] a s druge strane, vaza (kantaros) s vinovom lozom te delfinima i girlandama očituje atribute kulta Dionisa,[247] pa bi zajedno upućivali na religijski sinkretizam (16c).

Činjenica je da na bočnim stranama cipusa često nalazimo prikaze Atisa (16b, c, 19, 20, 22, 23, 25). Također znamo da je bor (pinus) atribut Kibele, odnosno Atisa. On se kitio i oko njega su išle žene i naricale za umrlim Atisom.[248] To, drugim riječima, znači da bor (pinus) na simboličan način zamjenjuje lik Atisa, odnosno kult Kibele, što opet ukazuje na pripadnost pokojnika ovom kultu. Prema tome bi girlanda s rozetom i viticom, kao na cipusima iz Skelana (11) i Klašnika (10), vjerojatno upućivala na kult Dionisa, odnosno na prožimanje ovih kultova u Podrinju.

Lov

Na cipusima Podrinja nije ostao nepoznat ni motiv lova. Njega nalazimo na ulomku cipusa iz Rogatice (16b). Prikazuje se na bočnoj strani u likovnoj kompoziciji, u gornjem dijelu s prikazom zeca, a u donjem s predstavom lava. Sasvim pouzdano se ne može govoriti o predstavi lova, jer ne nalazimo gonitelje, odnosno lovce, koje, prema položaju zeca i lava, možemo samo pretpostaviti.

Na sepulkralnim spomenicima iz rimskog doba susrećemo likovne prikaze lavova u nekoliko različitih situacija. Tako ih na stelama nalazimo u poluležećem položaju kao ukrasne akroterije (S. 1, 6, 10), protome na vratima stela maloazijskog tipa (S. 7, 8, 11), ispod prikaza pokojnika, praveći ukrasni friz (S. 45, 47), te na stelama s posebnim dodatkom (S. 75, 76, 82, 83, 84, 85) i na cipusima (16b).

Treba spomenuti da predstave lavova susrećemo zajedno s Atisima (16b) na cipusu, na stelama s porta inferiorum, na kojima također nalazimo prikaze Atisa (S. 8, 10), te na kruništima (Aufsätze) gdje se, opet, prikazuju zajedno s Atisima (S. 84, 85). Zato bi ovakva likovna konstelacija, koja je slična našem slučaju (16b), ukazivala na prisustvo lava u skoku te, ipak predstavljala religijsku vezu s Kibelom.[249]

Na istoj bočnoj strani odlomka cipusa iz Rogatice (16b) u gornjem dijelu iznad predstave Atisa, imamo prikazanog zeca, i to u skoku (16b). I ovu životinju rimska umjetnost iznosi u različitim likovnim prikazima. Tako na primjer, predstavu zeca u rukama dječaka imamo na ulomku stele iz Breze,[250] na dijelovima mauzoleja iz Trbušća (M. 4a), i to u likovnoj kompoziciji s erotom i košarom punom grožđa.

U sličnim situacijama nalazimo zeca i na cipusima s područja Salone.[251] Motiv zeca susreće se u sličnim likovnim predstavama i na sepulkralnim spomenicima iz drugih krajeva i provincija Rimskog Carstva.[252]

Na odlomku nadvratnika mauzoleja iz Trbušća (M. 4a) prisutna je likovna kompozicija koja najvjerojatnije predstavlja godišnje doba jesen. Personifikacije godišnjeg doba jeseni poznate su na cipusima s prikazom zeca.[253] Predstava zeca u rukama mladića, prema mišljenju D. Sergejevskog, prikazuje prije voljenu životinju, nego atribut Dionisa.[254]

Međutim, prisustvo zeca u pokretu na ulomku cipusa iz Rogatice (16b) predstavlja vjerojatno prikaz lova, a s tim u vezi, paralelno s drugim sličnim prikazima na cipusima s područja Salone, i predstavu godišnjeg doba jeseni,[255] koja također spada unutar Dionizijevog kruga.[256] Ipak, bez obzira na pomanjkanje likovne kompozicije, predstava zeca je pouzdan znak da prikaz iznad Atisa na odlomku cipusa iz Rogatice

[246] Ako prihvatimo da je na ovim cipusima ikonografska predstava Atis iz kulta Kibele, onda se mora držati da je njegovo prisustvo istovremeno potvrda za kult Kibele, odnosno da je pokojnik u religijskom pogledu pripadao njezinom kultu. Vidi Marić 1933, 76 i Suić 1965, 104, 114, 117. Ostaje ipak otvoreno pitanje da li prikaz Atisa na ovim cipusima simbolizira samostalni kult Atisa ili predstavlja kult Kibele u vezi s njezinim ljubimcem Atisom. Čini mi se da bi trebalo obaviti temeljitiju analizu o svim atributima koji se susreću na ovim spomenicima.

[247] O atributima kulta Dionisa vidi objavljeno djelo Antički teatar 1979, 13 i d., te usp. atribute na reljefima koji prikazuju Dionisa itd. Zaninović 1976, 261 i d.

[248] Marić 1933, 76.

[249] O lavu kao atributu kulta Kibele vidi kod Suić 1965, 103 i kod Rinaldi Tufi 1971, 135-136.

[250] Sergejevski 1943, 14, br. 8, Sl. 11

[251] Cambi 1967, 59-60, red. br. 8, 10, Tab. XII, 1, 2, red. br. 11, Tab. XIV, 1.

[252] Schröder 1902, 60; Sergejevski 1943, 15, bilješka 23.

[253] Cambi 1967, 59-60, br. 8, 10, Tab. XII, 1, 2.

[254] Sergejevski 1943, 15.

[255] Vidi bilješku 253.

[256] Cambi 1967, 71, s. v. Fr. Matz ili bilješka 56, u kojoj se iznosi naučna literatura o ovom problemu godišnjih doba na sepulkralnim spomenicima. Sergejevski 1943, 15.

ubrojimo među atribute Dionizijeva kulta. Tako bi i na ovoj bočnoj strani (16b) imali elemente koji svjedoče o religijskom sinkretizmu između Dionisa i Kibele, odnosno Atisa.[257]

Hipokamp

Hipokamp je likovna pojava mitskog karaktera koja je češća na stelama (S. 32, 33), nego na cipusima. Izgleda da je prisutna u Podrinju na ulomku cipusa iz Bosanske Crvice (19) i Sikirića (20). Na fragmentu cipusa iz Bosanske Crvice hipokamp se prikazuje kao postolje Atisu (19), a na ulomku iz Sikirića (20) samo kao vjerojatno.[258]

Ikonografski prikaz hipokampa poznaje i umjetnost mozaika.[259] Zapažen je na sepulkralnim spomenicima Panonije i Norika.[260] Pojavu ovog mitološkog bića u podrinjskom kraju smatramo uticajem Panonije. Likovni motiv hipokampa spada među atribute Posejdonova kulta.[261] Pripisuje mu se htonično značenje.[262] S obzirom na prikaz hipokampa (19) ili neke morske nemani (20) čini se da nećemo biti daleko od istine ako pretpostavimo da hipokampi, uz dekorativni elemenat ili svrhu, očituju istovremeno kultne veze između Posejdona i Atisa na cipusima (19, 20).[263]

Rozeta na vitlo

Osim likovnih prikaza slobodne rozete i rozete u vijencu, na sepulkralnim spomenicima nalazimo tzv. "vijastu rozetu" (Wirbelrosetten), jer se dobiva utisak kao da se rozeta okreće.[264] Ovaj tip rozete poznajemo sa ulomka cipusa iz Klašnika (9). Potrebno je konstatirati da nije bio korišten koliko drugi likovni motivi. Zanimljivo je spomenuti da je isto tako slabo prisutan na stelama u priobalskim krajevima (23) i u Podrinju (S. 54). Međutim, treba reći da je ovaj motiv rozete zapaženiji u krajevima sjeverozapadne Bosne na kamenim urnama četvrtastog oblika (U. 1a, 12, 15, 16) i na stelama (S. 104).

S područja naše zemlje koje je u rimsko doba pripadalo gornjoj Panoniji, vijastu rozetu nalazimo na steli iz Podpećera.[265] Ni u drugim susjednim provincijama nije mnogo poznat ovaj motiv.[266] Poznata je u krajevima sjeverne Španije na steli iz Leona.[267] Inače u vezi s pojavom vijaste rozete na cipusu iz Klašnika (9), kao i u ostalim regionima, moguće je konstatirati da se motiv "vijaste rozete" veže za krajeve sjeverozapadne Bosne, te je, u odnosu na krajeve Narone (23) i Emone,[268] karakterističan. Također se može tvrditi da je ornamenat "vijaste" rozete, u odnosu na njezinu pojavu na steli iz Tasovčića (S. 23), zapaženiji u Podrinju (9, 54).

Također treba istaknuti da ornamenat "vijaste" rozete nalazimo i na poznatoj urni iz Ribića (U. 1a), koja predstavlja sepulkralni spomenik antičkih Japoda.[269] Ako ornamentalni motiv rozete "na vitlo" u krajevima Bosne i Hercegovine susrećemo na sepulkralnim spomenicima iz vremena rimske okupacije (12, 15, 18, 54, 70, 9), a osim ovih krajeva u Emoni i Leonu, onda je pojava kamene četvrtaste urne iz Ribića (1a), s područja Japoda bliža vremenu rimskog doba. Da li, u etničkom smislu, pripada Japodima ili ovaj motiv, kao i mnogi drugi, ima svoje porijeklo u grčkim, odnosno u helenističkim motivima,[270] o čemu govori kulturnopovijesni uticaj helenističke sepulkralne umjetnosti na samoj urni?[271] Možda je to razlog zašto je ovaj ornamenat više prihvaćen na ovom području.

Spirale

Uz ostale motive na cipusima Podrinja susrećemo i motiv spirale, koji nije tako brojno zastupljen. Obično se prikazuje na prostorima ispod centralnih prikaza

[257] Suić 1965, 115. Ovdje treba istaknuti da kult Atisa u Podrinju ne isključuje kult Kibele, nego su najuže prožeti idejom koju u kultu Kibele ima Atis.

[258] Hipokamp se ubraja u atribute Posejdonova kulta (Pinterović 1958, 56) s delfinima (Imamović 1977, 99).

[259] Sačuvani ostaci mozaika unutar objekta arhitekture (C i Sl. 1), koji predstavljaju rimske terme, kriju mitološku scenu vezanu za kult Posejdona, a na to bi upućivali sačuvani ostaci hipokampa. Paškvalin 1980, 77.

[260] Schober 1925, 165, 201 (za Norik i Panoniju); Hoffiller / Saria 1938, Br. 60, 375, 376, 378, 425, 430, 457; Pinterović 1958, 35, Sl. 5.

[261] Pinterović 1958, 36. U vezi s kultom Neptuna, odnosno grčkog Posejdona iz Privilice kod Bihaća, ne spominje hipokampe kao delfine da spadaju u kultni krug Posejdona (Imamović 1977, 99).

[262] Pinterović 1956, 36.

[263] Ne bi se moglo reći da ovi prikazi imaju samo dekorativno značenje. Antički je čovjek morao u dubini svojih osjećaja imati veliki strah od smrti, o čemu svjedoče brojni i veoma različiti likovni prikazi koji se odnose na vjerovanja u zagrobni život, pa je u tome prevladavalo veliko vjerovanje u zagrobni život. Zbog toga na sepulkralnim spomenicima nalazimo atribute koji predstavljaju pojedine kultove u smislu apotropejskog značenja i vjere u zagrobni život. Vjerojatno u jednom slučaju imaju jedno, a u drugom drugo značenje. Zato često dolazi do sažimanja među kultovima.

[264] Sergejevski 1965, 125.

[265] Hoffiller / Saria 1936, 196.

[266] Osim ovog iz Podpećera ne spominje ove motive ni Schober 1923. Vidi i Florescu 1936, 85, Fig. 11. To se također može tvrditi i za Meziju (vidi Dimitrov 1942, Tab. I-XXX).

[267] Egger 1955, Taf. 21 (sjeverna Španija).

[268] Vidi bilješku 65.

[269] Sergejevski 1950, 45 i d.

[270] Usp. table u djelu Kieseritzky / Waltzinger 1909. Posebno svrati pažnju na različite prikaze rozeta od kojih se vrlo jednostavno mogla razviti "vijasta" rozeta.

[271] O tome vidi kod Sergejevski 1950, 72; Stipčević 1963, XXII-XXIII, 44-45.

na bočnim stranama (10, 11, 18). Motiv spirale susrećemo izolirano, tj. predstavlja se kao zaseban likovni prikaz u sklopu cjelokupne ornamentike na cipusima. Nalazi se na cipusima iz Klašnika (10), Skelana (11) i na odlomku cipusa iz Bosanske Crvice (18). U Podrinju ovaj motiv poznajemo sa stele iz Tegara (S. 23), a iz priobalskog pojasa Narone u Vranjevu Selu (S. 21).

O motivu spirale kao o atributu religijskog karaktera ne može se pouzdano ništa reći. U svakom slučaju, ovaj ornamenat nadgrobne plastike nosi, u prvom redu, dekorativni karakter. Možda ima i kultne simbolike ako predstavlja biljni motiv bršljana.[272]

2. Ukrasne bordure

Likovni i dekorativni elementi koji sačinjavaju ukrasne bordure, odnosno okvire ovih cipusa, izgleda da u jednoj određenoj likovnoj konstelaciji mogu također upućivati na vjeru u zagrobni život i na pripadnost pokojnika određenom kultu. Pored toga bit će značajno na osnovi ovih motiva na cipusima utvrditi veću ili manju njihovu koncentraciju, koja bi ukazivala na eventualne veće (centralne) ili manje (lokalne) klesarske radionice koje su postojale i izrađivale sve vrste spomenika u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

Vinova loza

Među najznačajnije biljne motive na cipusima spada vinova loza. O ovom motivu već se govorilo u nekoliko navrata. Na osnovi onog što je rečeno, vinova loza ima kultni karakter, ako se prikazuje na poljima bočnih strana cipusa (9), ili istovremeno dekorativni i kultni, ako se pak prikazuje na prednjim ili bočnim stranama, ispod ili iznad polja ispunjenih motivom kantarosa iz kojeg raste i na taj način uokviruje polje (33a, 34b, 32, 6, 14a, b, 16 itd.). Tako, čini se da samo mjesto i položaj likovnog motiva vinove loze objašnjavaju njene kultne i dekorativne karakteristike (9, 39).[273]

Motiv vinove loze koja se prikazuje kako raste iz vaze, a ispunjava prostor ispod natpisa, imamo na fragmentu cipusa iz Starog Broda (6). Na prostoru ispod natpisa, te na bočnim stranama – ispod figura nalazimo ovaj motiv kako raste iz kantarosa na cipusu iz Skelana (14a, b). Isti motiv susrećemo na odlomku cipusa iz Rogatice (16c), a ukrašava prostor ispod Atisa. Biljni motiv vinove loze nalazimo ispod figure Atisa na ulomku cipusa i Bosanske Crvice (19).

Za razliku od ovih prikaza vinove loze, poznajemo likovnu kompoziciju vinove loze kako se iz suda širi, praveći ukrasne okvire na cipusu nepoznate provenijencije (32). Ovakav motiv vinove loze prikazan je i na cipusima iz Breze (33a) i Livna (34b). Međutim, na cipusu iz Štitareva (24) čini se da ispod natpisa susrećemo sud iz kojeg raste vinova loza u obliku vitice. Motiv vinove loze koji se prikazuje kako raste iz suda ne susrećemo samo na cipusima nego i na drugim sepulkralnim spomenicima s područja Bosne i Hercegovine. S tim u vezi potrebno je odmah konstatirati da motiv vinove loze u kantarosu nije poznat na stelama Podrinja, nego je više zapažen na stelama centralne Bosne. Motiv je poznat i na sarkofazima sa područja Hercegovine.

Za motiv vinove loze u kantarosu može se tvrditi da je više prisutan na cipusima Podrinja (6, 14a, b, 16a, 19, 23, 32), dok je na centralnom području Bosne ovaj motiv više zapažen na stelama kao ukrasna bordura (S. 16, 17). Sličnu situaciju imamo i u krajevima jugozapadne Bosne. Naime, na ovom području susrećemo motiv vinove loze na ulomku stele iz Letke[274] i na fragmentu kamene urne iz Stubo Vrelo (U. 4), te na cipusu iz Livna (34a). Međutim, na najzapaženijim sepulkralnim spomenicima s ovog područja, kamenim urnama, ovaj motiv, osim na onom iz Stubo Vrelo (4), ostaje nepoznat. Stoga je potrebno, u vezi s ovom pojavom, dati kratak pregled kako se motiv vinove loze manifestira u krajevima izvan područja Bosne, odnosno rimske provincije Dalmacije.

U Intercisi na području Panonije može se konstatirati da je motiv vinove loze prisutan na stelama i cipusima.[275]

Javlja se obično na bočnim stranama kao ukrasna bordura ili između pilastara.[276] U gornjoj Daciji motiv vinove loze susreće se na stelama.[277] Motiv vinove loze u kantarosu nalazimo na sepulkralnim spomenicima Norika, ali izgleda on nije toliko prisutan kao u Panoniji.[278] Motiv također poznajemo i na sarkofagu iz Siska.[279] Posebno treba spomenuti da je likovni motiv vinove loze u kantarosu veoma zapažen na stelama s

[272] Čremošnik 1957, 224.

[273] Vidi u ovom radu s. v. Ampeleus i bilješke 193-199.

[274] Ballif 1893, Taf. IX, 17.

[275] Intercisa I, 1954, Taf. XXXIX, 3, XLI, 1, XLVI, 1, cipusi, Taf. LVII, 3, 4, Taf. LVIII, 5, 7.

[276] Intercisa I, 1954, kod cipusa Taf. LVII, 3, 4, LVIII, 5, 7.

[277] Florescu 1930, 92, Fig. 20, 100, Fig. 34, 103, Fig. 39.

[278] Prema raspoloživoj literaturi usp. Schober 1923, 167; Hoffiller / Saria 1938, 17, no. 31 (sarkofag, Norik), cipus No. 212 (Panonija); Nr. 423 (stela); Nr. 445 (urna); Nr. 589 (sarkofag) iz Panonije.

[279] Hoffiller / Saria 1938, Nr. 581.

područja Mezije (dijela Bugarske), Tracije i sjeverne Makedonije.[280]

Stoga, ako gledamo sepulkralne spomenike s motivom vinove loze u kantarosu u krajevima jugozapadne Bosne, onda prema broju i izradi tih spomenika ne možemo sigurno tvrditi da su ovaj motiv u krajeve centralne i istočne Bosne lansirale klesarske radionice Salone u I ili početkom II st. n. e., jer u to doba još nije bio popularan kao kasnije, od sredine II i u III st. n. e. (34b).[281] Njegova pojava na sepulkralnim spomenicima je najvjerojatnije usko vezana za kult Dionisa i Sabazija, te je manifestacija vinove loze u kantarosu, koja je veoma zapažena na cipusima Podrinja, rezultat širenja ovih kultova iz krajeva Male Azije i Tracije,[282] te preko Mezije u Podrinje.[283] Međutim, s obzirom na postojanje kulta Libera, odnosno Dionisa u I st. n. e. u logoru na Humcu,[284] za krajeve centralne Bosne i Podrinja, posebno za krajeve centralne Bosne, ne bi se mogao zanemariti put dolinom Neretve od Narone prema unutrašnjosti.[285] Možda se iz ovog kraja, preko vojnika, a ne iz Salone, proširio u zemlju Delmata.[286]

O pojavi ikonografskog motiva vinove loze u kantarosu ili bez njega može se govoriti kao o dekorativnom i kultnom atributu. Tako motivu vinove loze u posudi na bočnoj strani ulomka cipusa iz Klašnika (9) pripisujemo značenje kultnog atributa. Isto tako, u prikazu stabla u vazi na cipusu iz Klašnika (10) i stabla na cipusu iz Skelana (11) treba gledati simbole Atisa, odnosno kulta Magnae Matris, koji je likovno prisutan na tim spomenicima (16b, c).[287] Prema tome bismo, na osnovi iznesenog, htjeli ukazati da je i vinova loza kao ukrasna bordura u spomenutim prikazima, uz dekorativni, imala i kultni karakter, predstavljajući kult Dionisa. Ovu tvrdnju ilustrativno dokazuje prikaz Ampeleusa na ulomku cipusa iz Starog Broda (39b). O motivu vinove loze, kao o atributu Dionisa, govore i ostali istraživači.[288]

Vinova loza se prikazuje u posudama različitih oblika. Tako na cipusu iz Starog Broda (6) sud ima formu čaše s nešto višom nogom, dok na cipusima iz Skelana (11, 14a, b) uočavamo da se kanataros prikazuje s ručkama, s vertikalno rebrastim ukrasima na trbuhu, te s niskim i nešto širim stopalama, što upućuje na izvorni oblik grčkog suda. Novi oblik vaze s motivom vinove loze nalazimo na ulomku cipusa iz Rogatice (16c). Na ovom cipusu posuda se prikazuje sa širokim otvorom, visokim vratom koji prelazi u trbuh u obliku izdužene lopte, s ručkama i bez visoke noge. Ovaj tip suda, čini se, nalazimo u Bosanskoj Crvici (19) na jednom ulomku cipusa. Oblik suda s vinovom lozom, na cipusu nepoznate provenijencije (32) analogan je, izgleda, posudi s vinovom lozom na fragmentu cipusa iz Starog Broda (6). Oblik vaze s vinovom lozom s ulomka cipusa iz Štitareva (23a) sličan je posudi na fragmentu cipusa iz Starog Broda (6).

Različiti oblici vaza s vinovom lozom upućuju na postojanje više kamenorezarskih radionica. Tako, oblici posuda sa cipusa iz Rogatice (16c) i Bosanske Crvice (19) ukazuju na jedan klesarski centar ili dvije klesarske radionice koje su izrađivale ove spomenike u Podrinju. Jednu radionicu bismo pripisali Skelanima (mun. Malvesiaticum),[289] a drugu Rogatici.[290] Međutim, treću klesarsku radionicu, izgleda, otkrivaju slične posude na cipusu iz Starog Broda (6) i Štitareva (23a), a lokacija ove radionice pripadala bi Starom Brodu.

Biljni motivi bršljana

Biljni motiv bršljana, kao dekorativni ili kultni elemenat, na osnovi onog čime raspolažemo, izgleda nije bio

[280] Dimitrov 1942, 21 (katalog i d.), Tab. I-XXX (Mezija); Čremošnik 1958, 7 i d. (Makedonija). Za Traciju spominje Dimitrov 1942, 68; Ferri 1933, Fig. 13, 101, 102, 103 itd.; Zaninović 1976, 261 i d.

[281] Našu kronološku konstataciju dokazuje likovna pojava akantusa na sepulkralnim spomenicima Salone, te njegova manifestacija u unutrašnjosti Salone na sepulkralnim spomenicima. O tome vidi Cambi 1962, 102-103, ukazuje na razvoj ovog biljnog ornamenta i na njegovu dekadencu u Saloni koja se reflektirala i na unutrašnje područje. U tom pogledu usp. i pojavu motiva vinove loze i akantusov medaljon na cipusu iz Livna (34b, c) koji se javljaju istovremeno, a kronološki bi pripadali epohi Trajana i Hadrijana, kad se akantusovi motivi pokušavaju vratiti augustovskom dobu.

[282] Musić 1942, s. v. Dionis, 74; Suić 1965, 105, 196; Zaninović 1976, 262 i d.

[283] Paškvalin 1961, 208 i d.; Paškvalin 1963, 148.

[284] Imamović 1977, 398, br. 154 i 400, br. 400.

[285] Vidi prethodnu bilješku 284.

[286] Patsch 1897, 231-232; Paškvalin 1963, 137; Kat. br. 48 (Duvno); Imamović 1977, 396, br. 153.

[287] Marić 1933, 76.

[288] Sergejevski 1934, 22-23, Sl. 8; Antički teatar 1979, 16 (boga vina), kat. br. 4 i d.; Gabričević 1957, 136 i d. i Zaninović 1976, 261 i d.

[289] Antičkim kamenolomima i klesarskim radionicama u Podrinju nije se od arheologa nitko temeljitije pozabavio da bi se pouzdanije na ovom području moglo raspravljati o kamenolomima i lokacijama ovih radionica. Nešto sigurnije može se govoriti o kamenolomu i klesarskoj radionici u kasnoantičkom dobu na području Zvornika (Kosorić 1965, 49-51). Manje sigurno, ali se prema brojnim kamenim spomenicima može pretpostaviti klesarska radionica na teritoriju municipija Mal(vesiatium) u današnjim Skelanima. Tako isto i u današnjoj Rogatici (Bojanovski 1967b, 143 i d.; Bojanovski 1968, 241 i d.).

[290] Bojanovski 1967b, 143 i d. Mislim da za Rogaticu (col. Ris.) kao lokaciju klesarske radionice govore brojni nalazi kamenih spomenika. To isto svjedoče i brojni nalazi na području Skelana (Mun. Mal/vesiatium/) i Domavije (Srebrenice). Vidi i prethodnu bilješku 289.

mnogo zastupljen na cipusima Podrinja. Ovaj motiv susrećemo ukomponiran u dekorativne bordure cipusa iz Klašnika (10), ulomka cipusa iz Pleševice (15) te na ulomku cipusa iz Rudog (26).

Bršljan se, kao biljni motiv, predstavlja samo kao jedan od elemenata koji sačinjavaju ukrasne bordure, pa se ne prikazuje samostalno. Stoga ga na cipusu iz Klašnika (10) nalazimo u kompoziciji s motivom užeta, dok za cipus iz Pleševice ne možemo ništa reći, jer je druga strana oštećena (15). To isto važi i za cipus iz Rudog (26).

Osim na cipusima istočne Bosne ovaj motiv je, kao elemenat ukrasnih bordura, zapaženije prisutan na stelama ovog područja (S. 31, 45, 48, 54, 97, 111, 130). Motiv je poznat i na stelama centralne Bosne, ali u manjem broju (S. 3, 30, 73).

Bršljan, osim u krajevima rimske provincije Dalmacije, susrećemo na sepulkralnim spomenicima cipusa i stela u Panoniji. Tako je kao ukrasna bordura poznat na sepulkralnim spomenicima Intercise.[291] Zanimljivo je spomenuti da na jednom cipusu iz Intercise imamo motiv bršljana kako raste iz suda, samo se prikazuje između dva pilastra,[292] dakle, analogno prikazu vinove loze sa cipusa iz Klašnika (10). Motiv bršljana poznajemo s ulomka stele iz Ljubljane[293] i na steli s područja Ptuja te na ulomku stele s područja Siska.[294]

S obzirom na publikovani arheološki materijal, čini se da biljni motiv bršljana nije bio mnogo primjenjivan na sepulkralnim spomenicima Norika i gornje Panonije. Međutim, upoređujući pojavu bršljana na sepulkralnim spomenicima provincije Panonije, Dalmacije i Norika, ostaje kao najzapaženiji na sepulkralnim spomenicima Mezije, naročito na stelama.[295]

Ako je činjenica da se biljni motiv bršljana javlja na cipusima (ili stelama) kao elemenat dekorativnog okvira, onda nas posebno zanima da li ovaj motiv, kao i vinova loza, ima obilježje kultnog atributa Dionisa.[296] Izrazitih likovnih primjera, koje nalazimo za vinovu lozu (9, 39b), ne susrećemo za bršljan na cipusima iz naših krajeva. Ipak, u analognom smislu s vinovom lozom, ne bi trebalo zanemariti, uz njegov ornamentalni, i religijski ili kultni karakter.

Motiv užeta

Odmah treba konstatirati da motiv užeta ne spada među biljne motive, iako se nalazi među njima, što predstavlja izvjesnu zanimljivost, na koju je upozorio. D. Sergejevski.[297] Ovaj motiv je na cipusima prikazan kao okvir na prednjoj (6, 23, 24) ili na jednoj od bočnih strana (9, 7, 20, 6), a rjeđe samo na jednoj od strana okvira (10, 11).

Motiv užeta se, kao ornamentalna bordura, javlja na ulomku cipusa iz Starog Broda (6), Klašnika (9, 10), Štitareva (23a), Sikirića (20), Rogatice (7) i Skelana (11).

Pojava užeta kao ornamenta koji učestvuje u dekoriranju okvira na cipusima s područja Podrinja zauzima posebno mjesto, jer se prikazuje na većem broju ovih spomenika. Već je D. Sergejevski zapazio njegovo brojnije prisustvo, naglašavajući da je pojava karakteristična za krajeve Podrinja, apstrahirajući, istovremeno, svaku mogućnost da je motiv užeta nastao pod uticajem tordiranih antičkih stupova arhitekture. On ovu pojavu veže za lokalnu tradiciju koja se odrazila kasnije i na srednjovjekovnim stećcima.[298]

Sigurno je da motiv užeta nalazimo brojnije zastupljen na cipusima s područja Podrinja, ali je isto tako tačno da ovaj motiv susrećemo i van područja rimske Dalmacije u provinciji Panoniji, u Intercisi.[299] Tamo, na primjer, nešto slično, samo ne u vidu ukrasne bordure, susrećemo na stelama s područja Japoda. Naime, na tim stelama u gornjem dijelu imamo vijenac prikazan u vidu običnog užeta (S. 102, 103, 104). Dvostruko spleten motiv sličan užetu poznajemo i na steli iz Gornjeg Vakufa (73). Motiv je sličan navedenoj steli iz Intercise. U vezi s motivom užeta potrebno je istaknuti da se on na stelama javlja u gornjim dijelovima, koje nazivamo timpanon, a ne nalazimo ga kao ukrasni okvir ovih spomenika. Prema tome, ne možemo odmah prihvatiti mišljenje D. Sergejevskog da ovaj motiv ima lokalnu tradiciju ili, možda, autohtono porijeklo, pa ne bi mogao nastati na osnovi tordiranih stupova, jer, kako je rečeno, nije samo vezan za područje Podrinja, nego se, makar i sporadično, javlja u drugim krajevima Dalmacije (S. 73, 102, 103, 104) i u krajevima Panonije.[300] Dakle, u vezi s tim, mora se ra-

[291] Schober 1925, 181, 167, 173, 199; Intercisa I, 1954, Taf. XXXII, 1, XXXIII, 6, XXXVI, 3, 4, XXXVIII, 5, 6, XXXVIII, 3, 4, XXXIX, 1, 2; Ferri 1933, Fig. 92, 93, 111, 113, 114, 115.

[292] Intercisa I, 1954, Taf. LVII, 2, XXXVIII, 3, 4; Bršljan raste iz kantarosa, praveći bordure i na stelama s područja Panonije.

[293] Hoffiller / Saria 1938, Nr. 199, 194, 196.

[294] Hoffiller / Saria 1938, 169, Nr. 375 (Petovio); 222, Nr. 467 (područje Siska).

[295] Dimitrov 1942, 21 (Katalog) i d. te tab. I i dalje; Ferri 1933, Fig. 87, 89.

[296] Patsch 1899, 231-232, Sl. 46; Imamović 1977, 160, kat. br. 153; Antički teatar 1979, 17.

[297] Sergejevski 1934, 35 i d., br. 7, 14, 15, 18, 21.

[298] Sergejevski 1934, 33.

[299] Intercisa I, 1954, Taf. XLVII, 4.

[300] Intercisa I, 1954, Taf. XLVII, 4.

čunati na helenističko porijeklo tordiranih stupova,[301] koji su u Podrinju uticali na dekorativno oblikovanje bordura na cipusima, a ne na stelama. Zato je D. Sergejevski iznio spomenuto mišljenje o njegovoj lokalnoj tradiciji, koja se odrazila i na srednjovjekovnim našim spomenicima. Stoga držim da je ovaj motiv nastao u lokalnim radionicama Podrinja, ali na bazi tordiranih stupova sa stela ili uopće antičke arhitekture, a primjenu je našao u bordurama cipusa, pa bi, u tom smislu, imao svoj nastanak, odakle se mogao proširiti i na područje Panonije.

Možda u tom smislu treba gledati lokalnu tradiciju ovog motiva, a ne onakvu kakvu je pretpostavio D. Sergejevski negirajući uticaj tordiranih stupova kao elemenata arhitekture, što bi na cipusima simboliziralo pokojnikov dom (domus aeterna).[302]

Motiv zvončića

Motivom zvončića nazvali smo okvir koji je složen od niza likovnih elemenata koji oblikom podsjećaju na mala zvona. Ovaj motiv se može nazvati i biljnim, jer analognu formu nalazimo među cvjetovima.[303] Ukrasni motiv zvončića nije mnogo prisutan na cipusima, kao motiv vinove loze, užeta ili pak bršljana, jer ga susrećemo samo na cipusu iz Skelana (11).

Ovaj motiv nalazimo na stelama, i to na području Podrinja. Susrećemo ga samo kao ukrasnu borduru na steli iz Osatice (87), te na ulomku stele iz Bosanske Crvice (79). Dakle, pripada najužem teritoriju Skelana (Mun. Malvesiaticum). Ornamentalni elemenat zvončića nije, izgleda, imao karakteristiku kultnog atributa, nego vjerojatno dekorativni sadržaj.

Rozete u vijencu ili akantusov medaljon

Uz spomenute ornamentalne motive koji sačinjavaju ukrasne bordure nalazimo biljni motiv koji predstavlja rozetu u vijencu ili mali medaljon. Ovaj biljni motiv nalazimo na cipusu iz Rogatice (16a), i to na prostoru prednje strane iznad natpisnog polja. Isti motiv, ali u kompoziciji sa girlandom, susrećemo na fragmentu cipusa iz istog nalazišta (5).

Ne baš adekvatan biljni motiv malog medaljona, ali sličan, imamo u kompoziciji ukrasne bordure na ulomku cipusa iz Livna (34b, c). Osim na cipusima, motiv rozete u vijencu susrećemo i na stelama sjeverozapadne Bosne, i to iz Krnjeuše (S. 102, 103, 104) i Golubića (S. 124). On nije ostao nezapažen ni na području Hercegovine, jer ga nalazimo na steli iz Hardomilja (S. 125), te vjerojatno na ulomku stele iz Stoca (S. 25).

Na području istočne Bosne, osim na cipusima, motiv je zapaženiji na stelama. Nalazimo ga na steli iz Skelana (S. 22), Bosanske Crvice (S. 48) i Vrbice (S. 66).

Motiv biljnog medaljona poznajemo i na području centralne Bosne, i to na sceni iz Gromiljaka (S. 42), gdje ispunjava prostor zabata, zajedno sa motivom palmete.

Treba konstatirati da se rozeta u vijencu na stelama prikazuje u sredini zabata, a ne kao na cipusima iznad natpisa, što bi govorilo o sličnom položaju (16a).

Prema tome, pojavu rozeta u vijencu na cipusima možemo uporediti s analognom pojavom pokojnika u vijencu ili medaljonu. To znači da motiv rozete u vijencu koji susrećemo na stelama i cipusima, za razliku od onog sa cipusa iz Livna (34b, c), možemo kulturno povezati s područjem Panonije i Norika, jer ova područja karakteriziraju sepulkralni spomenici s likovnim motivima vijenca ili medaljona.[304]

U vezi s ovim likovnim motivom treba reći da predstavlja akantusov medaljon s viticama, koji nastaje već u doba helenizma, a preteča mu je već poznati akantusov medaljon na steli iz Pergama.[305] U doba Rima ovaj likovni motiv veliku popularnost doživljava u doba ranog Carstva, a karakterističan je i za flavijevski period.[306] Također je potrebno iznijeti i drugu činjenicu, da se motiv akantusovog medaljona ili uopće akantus u doba Trajana i Hadrijana pokušava vratiti koncepcijama Augustovog doba, a za dinastije Severa tradicijama flavijevskog doba.[307] Međutim, naš motiv akantusova medaljona pokazuje tendenciju postepene dekadencije, pa bi ga kronološki vraćalo na period II st. n. e. ili u doba dinastije Severa.[308]

Ostali biljni motivi

Među ornamentalnim motivima biljnog karaktera koji prave ukrasne bordure na cipusima uočavamo tri različita motiva. Jedan je sličan složenim listovima (14a, b) kao kod medaljona, drugi analogan palmeti (16, 19,

[301] Vidi stele tipa "A" I st. n. e. s tordiranim stupovima sa područja Ljubuškog, koje nose karakteristike helenističke stele. Osim toga vidi stele istog tipa iz Salone I st. n. e. (Rinaldi Tufi 1971, Tav. I, Fig. l, No 1, Tav. II, Fig. l, No 3, Tav. IV, Fig. l, No 6, Tav. V, Fig. 4, No 14 itd.; vidi i 115, na kojoj se govori o nastanku stela uopće).

[302] Rendić-Miočević 1960, 117.

[303] Usp. biljni motiv akantusa s ovim elementom i uočit ćemo da spada među akantusovu familiju elemenata koji se šire i razdvajaju po sepulkralnim spomenicima na pojedine biljne elemente.

[304] Schober 1923, 142, Abb. 162a; 37, Abb. 29; 65, Abb. 66; 178, Abb. 186; Hoffiller / Saria 1958, Nr. 450, S. 201.

[305] Schober 1925, 163, 165, 168 i 200, te 161, 199, 167, 225; Cambi 1962, 102.

[306] Schober 1923, 225 i d.; Cambi 1962, 102.

[307] Cambi 1962, 102.

[308] Cambi 1962, 102-103.

27, 36), a treći sličan akantusovu listu (28), dok četvrti motiv (7a) ostaje nedeterminiran.

Ornamentalni biljni motiv koji ispunjava prednju i bočnu stranu cipusa iz Skelana (14a, b) sastoji se vjerojatno od gusto složenih listova lovora, koji liče na riblje ljuske. Ovaj likovni motiv, čini se, nalazimo i na cipusu iz Rogatice (16b, c). S obzirom na činjenicu da je ovaj motiv veoma često korišten za izradu medaljona u krajevima Norika i Panonije[309] te Dacije[310] očigledno je uzet s medaljona. To također govori o istovremenom korištenju ovog motiva na ukrašavanju stela i cipusa, a s druge strane, upućuje na uticaj ovih provincija na krajeve Podrinja.

Uz ovaj motiv koji krasi okvire cipusa, susrećemo drugi biljni motiv koji podsjeća na motiv palmete, a prisutan je na prednjoj strani cipusa iz Rogatice (16a).

Analogne ukrase u obliku palme susrećemo na ulomku cipusa iz Podgradine (27), Lipe (28) i Kamena (36). Bordura na fragmentu cipusa iz Lipe (28) kombinirana je, izgleda, s palmom i rozetom. Ovako gledana palma na ovim cipusima formirana je od akantusovih listova.[311]

Ovaj biljni motiv, koji sa područja Podrinja poznajemo samo s ulomka cipusa iz Rogatice (16a), zapaženiji je na cipusima s područja jugozapadne Bosne (27, 28), gdje je bio sigurno dominantniji uticaj klesarskih radionica Salone od panonskih radionica.[312] Ipak, u odnosu na veliki kulturni centar Sirmium i njegovu blizine ovim krajevima ne može se, prema likovnim motivima na cipusu iz Rogatice (16a), negirati uticaj Sirmiuma.[313] Stoga, za područje istočne Bosne u rimsko doba mora se dominantniji uticaj pripisati klesarskim radionicama na području južne Panonije (Sirmium). Već smo rekli da ukrasne bordure na ulomku cipusa iz Lipe (27) i Kamena (28) imaju kombinirane motive. Jedan od elemenata je i palma od akantusovih listova u kombinaciji s motivom kojeg je vrlo teško identificirati (27).

Očigledno je da ovi ornamentalni motivi koji se nalaze na cipusima, kao ukrasni elementi bordura, predstavljaju sigurno lokalne klesarske radionice koje su radile pod uticajem većih centara (Salona i Sirmium).[314]

Slabo sačuvani biljni ornamenat koji ispunjava okvir cipusa iz Rogatice (7a, b, c) nismo u stanju identificirati. Izgleda da se radi o listovima akantusa, koji otkrivaju slab majstorski rad. Ovaj motiv u iznesenoj kombinaciji nije poznat na spomenicima sepulkralnog karaktera.

Na osnovi ornamentalnih biljnih motiva sa cipusa iz Rogatice (7a, b, c) vidimo da se radi o lokalnoj radionici u antičkoj Rogatici koja je kontinuirano izrađivala sepulkralne i druge spomenike. O tome također govore pojedini sepulkralni spomenici s različitim motivima koje nije mogao raditi isti majstor, već više njih i duže vrijeme. U vezi s ovim treba, isto tako, reći da navedeni biljni motivi svoje porijeklo imaju u motivu akantusa koji se u doba dekadencije, od II st. n. e., počinje dijeliti na nekoliko elemenata, praveći zasebne motive.[315]

2.1 Cipusi s posebnim završetkom

Sepulkralnim spomenicima kategorije cipusa, koje je D. Sergejevski nazvao cipusima u obliku kocke,[316] bolje odgovara naziv cipusi s posebnim završetkom. Međutim, naziv koji je upotrijebio D. Sergejevski za ove cipuse ipak je samo djelomično tačan, jer u krajevima istočne Bosne, gdje su najviše prisutni, predstavljaju isključivo središnji dio cipusa koji je imao završetak najčešće u obliku piramide (49). Zbog toga je potrebno posebno iznijeti strukturalne elemente od kojih se sastojao ovaj tip sepulkralnih spomenika. To su tri osnovna dijela: postolje ili baza (48, 41b, c), središnji dio u obliku kocke (40, 41) i završni dio koji predstavlja piramidu (49). Na vrhu se nalazi često i šišarica (pinus), poznat sastavni dio nadgrobnih spomenika.[317] Tako smo, na osnovi ovih strukturalnih elemenata, dobili i treću tipološku skupinu spomenika koju smo nazvali

[309] Schober 1923, 211, Abb. 210; 149, Abb. 171; 148, Abb. 169; 145, Abb. 165.

[310] Florescu 1930, 97, Fig. 29; 98, Fig. 30, 31; 99, Fig. 32, 35 itd.

[311] Ako usporedimo likovne prikaze akantusovih motiva, onda ćemo zapaziti da su i ovi motivi na cipusima (27, 26, 36) rezultat dekadence akantusovih motiva iz ranog doba Carstva, kako u našim, tako i u drugim krajevima Rimskog carstva. O tome vidi Cambi 1962, 102 i d.

[312] O ovim uticajima vidi kod Sergejevski 1952, 41 i d. posebno 56 (Šipovo). Ovdje se osjeća uticaj Panonije što očituje prikaz medaljona. O uticaju u zaleđe Salone vidi kod Cambi 1962, 97.

[313] Usp. cipus iz Sirmiuma (Schober 1923, 142, Abb. 162a, te 178, Abb. 186) s našim biljnim motivima na cipusu iz Rogatice (16a).

[314] O tome se može raspravljati na osnovi analiza biljnih i likovnih prikaza u krajevima Podrinja i u zaleđu Salone i Narone, kao i na osnovi epigrafskih izvora, u smislu širenja romanizacije, koja je išla iz većih urbanih centara, a posebno naseljavanjem vojske. O radionicama na području Dalmacije u priobalskom pojasu vidi kod Rendić-Miočević 1967a, 359 i d., te Cambi 1975, 226.

[315] Vidi prethodne bilješke koje ukazuju na razvoj ovih motiva u sepulkralnoj rimskoj umjetnosti provincije Dalmacije (Cambi 1962, 99 i d., kao i kod drugih autora).

[316] Sergejevski 1934, 30.

[317] Schober 1923, 141, Abb. 161; Florescu 1930, 112, Fig. 53; 116, Fig. 57; Dmitrov 1942, Tab. XXXI, 106.

cipusi s posebnim završetkom (40-47). Ovaj tip cipusa je imao i natpis. Međutim, na našim dijelovima to nismo mogli utvrditi.

Ovom tipu sepulkralnih spomenika pripadaju središnji dijelovi u obliku kocke iz Skelana (40), Velike Gostilje (41a, b, c), Bosanske Crvice (42a, b), Voljevice (43), Rogatice (44a, b), Ustikoline (45a, b, 46a, b) i Starog Broda (47a, b), kvadratična baza iz Štitareva Donjeg (48) i Velike Gostilje (41a, b), te završni dio u obliku piramide iz Skelana (49).

Tip cipusa s posebnim završetkom čest je u krajevima Norika, a tamo je stigao iz Rima preko Akvileje, gdje je prevladavala ova forma cipusa.[318] Gr. Florescu smatra da ovaj tip cipusa nastaje pod uticajem etrurskih grobnica u obliku mauzoleja.[319] Izvjestan uticaj imala je, izgleda, dalje grobnica (Heidenthores) iskopana u Carnuntumu.[320] Ovaj uticaj osjeća se i u grobnicama u Šempetru, koje se također sastoje od strukturalnih elemenata, što upućuje na tip cipusa s posebnim završetkom.[321]

Najbliže analogije cipusima s posebnim dodatkom iz krajeva istočne Bosne nalazimo na području gornje Dacije.[322] D. Sergejevski, koji je obrađivao sepulkralne spomenike iz krajeva Podrinja, ne spominje ovaj tip cipusa u Daciji.[323] Na području gornje Dacije susrećemo odvojeno postolje s prikazom pokojnika, koji se na našim cipusima nalaze na središnjem strukturalnom dijelu u obliku kocke.[324]

Na cipusima Dacije s posebnim završetkom u formi piramide na središnjim dijelovima susrećemo figuralne prikaze ili natpisno polje, dok se na tim dijelovima u krajevima Podrinja nalaze prikazi pokojnika i druge likovne scene, i to na tri strane.[325] Na središnjim dijelovima naših cipusa s posebnim završetkom, za razliku od spomenutih iz krajeva gornje Dacije, nemamo natpise (40-49). S obzirom na karakterističan završni dio cipusa s posebnim završetkom u obliku piramide, na cipusima iz Dacije na šišaricu (pinus), što za cipus iz Skelana (49) možemo samo pretpostaviti.[326]

Na osnovi iznesenog, vidi se da cipusi s posebnim završetkom u obliku piramide iz krajeva istočne Bosne imaju najbližu analogiju u tipu spomenika iz gornje Dacije, iako ne susrećemo adekvatne scene i na istom dijelu spomenika.[327]

Prema tome, ovakav tip cipusa u krajeve Podrinja je mogao doći preko Sirmijuma iz krajeva Norika, kao najjačeg kulturnog centra u donjoj Panoniji.[328] Međutim, s obzirom na slabije potvrde ovog tipa spomenika u krajevima istočne obale Jadrana, ne može se tvrditi da u Podrinju nastaje pod uticajem Salone ili poznatih centara na našoj obali.[329] Stoga pojava cipusa s posebnim završetkom, koji je također mogao postojati na istočnoj obali Jadrana (12), u podrinjskom kraju nastaje, vjerojatno, kao rezultat kulturnih strujanja, koja su se širila preko Aquileje u Podunavlje (Norik, Panoniju i Daciju), a preko Sirmiuma u krajeve Podrinja.[330]

Prema arhitektonskim karakteristikama cipusa s posebnim završetkom, bez obzira na likovni sadržaj, klasificirat ćemo ih u tri osnovne grupe

a/ cipuse s prikazom edikule,
b/ cipuse s arhitektonskim lukom (archetto)
c/ cipuse s kvadratnim nišama edikule

Cipusi s prikazom edikule

U prvu grupu ubrajamo cipuse čiji središnji dio ima oblik kocke (40), a prednja strana posjeduje kompoziciju edikule s elementom arhitekture zabatom, akroterijima i ukrasnom rozetom u sredini zabata. U vezi s pojavom edikule na prednjoj strani, zanimljivo je spomenuti da se isti motiv arhitekture javlja i na lateralnim stranama (40), samo s tom razlikom što se na prednjoj strani prikazuju pokojnici, a na bočnim stranama likovne scene koje govore o vjeri pokojnika u zagrobni život (40, 41a, b, 42a, b, 43, 46b, 47a, b).

Potrebno je istaknuti da se edikula susreće gotovo u svim kategorijama sepulkralnih spomenika, posebno na stelama, sarkofazima i kamenim urnama, dok je na cipusima najmanje prisutna (40). Na stelama i sarkofazima arhitektonska kompozicija edikule se

[318] Usp. Altmann 1905, 36-43; Shober 1923, 209; Florescu, 1930, 142-143; Cambi 1975, 229; Ferri 1933, Fig. 157.
[319] Florescu 1930, 142-143. O tome prije njega vidi kod Schober 1923, Nr. 320, Fig. 161; 178; Fig. 186; Altmann 1905, 61, Fig. 53.
[320] Dell 1893, 156 i d., Fig. 1, 6; Usp. Florescu 1930, 143.
[321] Klemenc 1961, 7 i d., Sl. 4 i d. Isti autor o kulturnom uticaju Aquileje vidi u Isti 1953, 131-139 (Studi aquileiesi oferti a G. Brusin). Vidi monografiju o groblju u Šempetru Klemenc / Kolšek / Petru 1972.
[322] Florescu 1930, 114, Fig. 55 i d.
[323] Sergejevski 1934, 30 i d.
[324] Florescu 1930, 119, Fig. 60a, b, c i d te 134-137.
[325] Usp. ulomke cipusa s piramidalnim završetkom (40-49) s onima u gornoj Daciji. Florescu 1930, 112 i d., Fig. 53 i d., te 134-136, Fig. 75a, b. 76.
[326] Usp. Florescu 1930, 116, Fig. 57 i d., 134-136 i 142-143.
[327] Usp. Florescu 1930, Fig. 53a, b, c i d, sve do Fig. 65.
[328] Schober 1923, 177, Abb. 186; Sergejevski 1934, 30.
[329] Usp. Sergejevski 1948, 167, Tab. 1, Sl. 1, 2; Bulić 1903, 4-9, Tab. III; Ferri 1933, Fig. 77, 124 (cipus).
[330] Schober 1923, 209; Florescu 1930, 142; U krajeve Podrinja kulturni uticaj dolazi preko Sirmiuma. O tome vidi kod Sergejevski 1934, 30; te Schober 1923, 173, Abb. 186. Tragove uticaja iz Akvileje vidimo još na području Andautonije i Murse; Ferri 1933, Fig. 128, 163, te Brusin 1929, Fig. 157.

često prikazuje u realističkoj slici sa svim osnovnim elementima pročelja hrama, dok se na nekim spomenicima sepulkralnog karaktera očituje s elementom zabata. Međutim bez obzira na to što na sepulkralnim spomenicima susrećemo realističke prikaze edikule ili samo arhitektonski elemenat zabat, ove predstave očigledno ukazuju na vjerovanje u zagrobni život (domus aeterna).[331]

Edikula, osim toga, ima i dekorativni karakter. Ovu rijetku pojavu na cipusima, osim na varijanti s posebnim završetkom, nalazimo na analognim spomenicima, ali s piramidalnim završetkom, na području gornje Dacije.[332] Nadgrobni spomenici, pa i oni s posebnim završetkom, ako posjeduju prikaz edikule, u našim krajevima, kao i u ostalim provincijama, ukazuju na helenistički način prikazivanja spomenika.[333]

Cipusi s arhitektonskim lukom (archetto)

Grupu cipusa s posebnim završetkom koju karakterizira elemenat arhitekture – luk (archetto) nalazimo u Podrinju u Velikoj Gostilji (41a, b, c). Na istom cipusu susrećemo i elemenat arhitekture, dvostruki luk (41a).

Luk kao elemenat arhitekture, a istovremeno i kao elemenat dekoracije, nalazimo na sepulkralnim spomenicima svih kategorija, pa ga susrećemo također i na cipusima s posebnim završetkom. Odmah treba reći da je ovaj elemenat arhitekture veoma rijedak na našim cipusima, jer ga poznajemo samo sa cipusa ove varijante (41b, c).[334]

Ovaj elemenat arhitekture ne susrećemo samo na sepulkralnim spomenicima s područja Bosne i Hercegovine, odnosno rimske provincije Dalmacije, već ga nalazimo na nadgrobnim spomenicima i u drugim provincijama Italije, Germanije, Norika, Panonije, Dacije, Mezije i Dalmacije.[335]

U krajevima Bosne i Hercegovine poznajemo ga sa stela Konjica (S. 58, 59), u centralnoj Bosni u Kaknju (S. 62), a u sjeverozapadnom dijelu u Blagaju (S. 60). Luk, kao elemenat arhitekture, susrećemo u kompoziciji edikule na svod na steli iz Skelana (S. 61), dok ga u jugozapadnom dijelu nalazimo na fragmentu stele iz Halapića (S. 73). Međutim, u kraju srednjeg toka Drine čini se da se javlja nešto zapaženije, ali u stilizaciji koja samo lukom ukazuje na prikaz naiskosa. Takve spomenike poznajemo s područja Foče u Vrbicama (S. 66, 67, 65) i u Maglešićima (S. 63) sjeverno od Zvornika. Više je raširen u dolini Neretve na području Konjica i u krajevima istočne Bosne, nego u drugim krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Isto tako, treba konstatirati da je najmanje zapažen na cipusima (41b, c) i da je edikula općenito izostavljena na ostalim varijantama cipusa s područja Bosne i Hercegovine (1-39).

Ako sagledamo rasprostranjenost cipusa s posebnim završetkom i pojavu edikule s lukom, onda treba prihvatiti mišljenje A. Schobera i Gr. Florescu da ova dekorativna kompozicija dolazi iz Italije preko Akvileje putem Norika i Panonije u sjeveroistočne krajeve rimske Dalmacije, u današnje Podrinje.[336] Međutim, to se ne bi moglo prihvatiti za područje Konjica, ako ne prihvatimo noričko-panonski uticaj na ovom području kojim je vodio magistralni put Jadran – Podunavlje i vezao ove krajeve s tim područjima i Mediteranom.[337] Ne može se isključiti ni blizak kulturno-historijski uticaj ili odnos između doline Neretve i Podrinja.[338] Za područje Konjica ne može se zapostaviti ni kulturni uticaj regiona Narone, na kojem susrećemo stele s elementom arhitekture lukom, i to kod stela čiste arhitektonske kompozicije (S. 12), tim prije što ga nalazimo na steli iz Humca, i to iz I st. n. e. (S. 12).[339] Tako su se, izgleda, s regiona Narone, preko područja Konjica, stele s elementom luka u formi edikule proširile dalje u kraj oko Sarajeva (S. 13) i na području centralne Bosne u Kaknju (62).

I područje jugozapadne Bosne ima također jednog predstavnika u fragmentu stele iz Halapića (S. 73). O pojavi stele s lukom iz Halapića (S. 73) može se pret-

[331] Rendić-Miočević 1960, 117.

[332] Florescu 1923, 112, Fig. 53a, b, c, 54, 55a, b, 56a, b, 57a, b.

[333] Već samim tim što se javlja edikula, pa makar u bilo kojoj formi, predstavlja helenističku tradiciju u predstavljanju nadgrobnih spomenika (Tufi 1971, 115)

[334] Usp. cipuse odnosno grobne žrtvenike kod Altmann 1903 i cipuse iz Podrinja (40-49), kao i cipuse u navedem djelima; Schober 1923, Florescu 1930. Upoređujući s pristupačnom literaturom dobiva se utisak da je ovaj elemenat arhitekture više zapažen u krajevima gornje Dacije nego u drugim područjima na cipusima, odnosno grobnim žrtvenicima.

[335] O ovom elementu arhitekture vidi u poglavlju o stelama u formi edikule na svod gdje se spominje i literatura o rasprostranjenosti ovog tipa spomenika.

[336] O širenju ovog tipa spomenika treba prihvatiti mišljenje A. Schobera i Gr. Florescu, tj. vidi o tome bilješku 3. Međutim, po pitanju luka ili arhitektonskog elementa svoda, treba reći da je došao sa stela na ovaj tip nadgrobnog spomenika. Može se još pretpostaviti i da se upravo pojavljuje tamo na grobnim žrtvenicima gdje nema zapaženog tipa sepulkralnog spomenika stele. To je, čini se, slučaj i u G. Daciji.

[337] Patsch 1897, 665 i d.; Gabričević 1954, 43 i d.; Paškvalin 1963, 146-147.

[338] Patsch 1914, 211, Sl. 119 (Konjic), 210, Sl. 117 (Pazarić), te 212, Sl. 121. Međuregionalni uticaj bi se vidio u nošnji marame na glavi.

[339] Arhitektonski element svoda prisutan je na stelama na području centralne Bosne (Kakanj, 62). Preko područja Konjica mogao je utjecati na krajeve Podrinja (vidi stele iz ovog kraja u poglavlju Stele u obliku svoda).

postaviti koliko noričko-panonski, toliko i uticaj istočne obale Jadrana (Salone).[340] Međutim, jer se radi o jednom nalazu, i to ulomku stele, ovo pitanje, za sada, ostaje otvoreno, premda na sepulkralnim spomenicima kategorije sarkofaga (2) i mauzoleja (3) uočavamo uticaj Norika i Panonije.[341]

Ova zapažanja više se odnose na stele i druge sepulkralne spomenike s predstavom arhitektonske kompozicije u obliku svoda nego na cipuse s posebnim završetkom, čije pouzdane analogije posjedujemo na području gornje Dacije i donje Panonije pa je za cipuse s područja Podrinja ovaj uticaj sjevernih krajeva prihvatljiviji.[342]

Ovo zapažanje potvrđuje i pojava arhitektonske kompozicije sa dva luka (41), koja nije praćena detaljima arhitekture (stupovi s kapitelima). Činjenica je, naime, da u istočnoj Bosni susrećemo stelu s prikazom edikule u obliku dvostrukog luka (svoda) (S. 69). Ovakav motiv je rijedak i na cipusima s posebnim završetkom jer ga, kao i kod stela, imamo samo u jednom primjeru. Motiv dvostrukog luka kao elemenat arhitekture na sepulkralnim spomenicima, poznatiji je na stelama s područja sjeverozapadne Bosne (S. 68, 70, 71, 72). Nalazimo ga na stelama iz Krnjeuše (S. 70, 71, 72) i nepoznatog nalazišta iz ovih krajeva (68). Konfrontirajuće analogije nalazimo također na stelama s područja Panonije i Norika.[343]

U vezi s pojavom elementa dvostrukog luka na cipusu s posebnim završetkom iz Velike Gostilje (41a), postavlja se pitanje da li on uopće pripada elementu arhitekture, jer bi mogao nastati pod uticajem noričko-panonske volute i predstavljati dekorativni elemenat koji susrećemo na brojnim nadgrobnim spomenicima kao tabulu ansatu.[344] Nešto slično vidimo i u prikazu ovog elementa na stelama iz Krnjeuše (S. 70, 71, 72), za koje smo se, radi oponašanja stupova sa strane, opredijelili za dvostruki svod, odnosno prikaz edikule s dvostrukim lukom. Prema tome, bez obzira šta ćemo gledati u dvostrukom luku na cipusu s posebnim završetkom iz Velike Gostilje (41a), treba konstatirati da otkriva kulturni uticaj sjevernih susjednih područja na krajeve istočne Bosne.[345]

Cipusi s četvrtastim nišama

Tako smo nazvali cipuse s posebnim završetkom koji posjeduju arhitektonski elemenat nišu četvrtaste forme, koja kao i drugi elementi arhitekture sintetiziraju stan heroiziranog pojkojnika (domus aeterna – 40, 44b, 45a, 46a, b). Stoga četvrtastu nišu, u smislu arhitektonske kompozicije, možemo nazivati reduciranim oblikom edikule.[346] Cipuse s posebnim završetkom koji imaju reduciranu edikulu nalazimo u Podrinju u Bosanskoj Crvici (42a, b), Rogatici (44b) i u Ustikolini (45a, b). Ovoj skupini pripadao bi cipus iz Voljevice (43).

Na ovom cipusu pojavu četvrtaste niše nazvali smo reduciranom edikulom. Naime, nije slučajno da se u četvrtastim nišama kao u edikulama prikazuju pokojnici. Tako se najstariji sepulkralni spomenici – stele, u našim krajevima predstavljaju u kompoziciji edikule (S. 1, 2, 4, 5 itd.), pa se onda pojednostavljivanjem ili postepenim reduciranjem elemenata arhitekture, kao što su stupovi ili polustupovi na kojima počiva zabat (S. 20, 21, 22, 23 itd.) gube, da bi na kraju iščezao i najosnovniji i najkarakterističniji elemenat arhitekture, zabat (S. 75, 76, 77 itd.) i ostala samo četvrtasta niša (S. 89, 90, 91, 92, 93 itd.). Tako bi četvrtasta niša predstavljala reduciranu sliku helenističkog tipa stela u obliku realističkog prikazivanja edikule – hrama (domus aeterna).[347] Reduciranje, kao likovna pojava, nije samo poznata na stelama s arhitektonskom kompozicijom, nego je ona također prisutna i kod likovnih scena, posebno onih koji se odnose na zagrobni život (41a, b, c, 42a, b). Konfrontirajuće primjere nalazimo u helenističkim likovnim prikazima daća (41a) koje sada kao reducirane susrećemo dosta raširene u Panoniji (41c, 46b, 79, 110) i predstavljaju proces reduciranja.[348]

Prema tome, pojavu niša na sepulkralnim spomenicima cipusa s posebnim dodatkom, kao i na stelama, treba smatrati likovnom kulturno-povijesnom pojavom koja također nastaje reduciranjem elemenata arhitekture. Uzroke toj pojavi treba tražiti među autohtonim romaniziranim stanovništvom, koje je vje-

[340] Sergejevski 1952, 50 i d., Tab. III, 1; Cambi 1982, 105.

[341] Na osnovi tragova medaljona na ulomku sarkofaga (2) i na osnovu istog elementa na ulomcima zabata mauzoleja očituje se u ovim krajevima uticaj Norika i Panonije (Schober 1923). O tom uticaju, ali s područja Salone, vidi kod Cambi 1982, 105; Sergejevski 1952, 55. Dakle u ovom kraju dolazi do obostranih uticaja, što bi istovremeno ukazivalo na bliža granična područja između provincije Dalmacije i Panonije.

[342] Schober 1923, 141, Abb. 161; 142, Abb. 162a, b, c. Tako drži i Sergejevski 1934, 30.

[343] Schober 1923, 71, Abb. 74, te Abb. 75, 76, 77 itd.

[344] O tome opširno vidi kod Ložar 1934, 99 i d., Sl. 1, 3, 4, 5, 7.

[345] Schober 1923, 74, Abb. 77 (Aquineum), Abb. 87, 88, 91, 92, 93, 97.

[346] Reduciranjem sekundarnih scena je nastao samostalni medaljon. Tako je, vrlo vjerojatno, nastala niša (edikula) bez elemenata arhitekture. O tome vidi: Gabričević 1954, 43.

[347] Ibid 31.

[348] Schober 1923, 203, Abb. 207; Sergejevski 1934, 29-30; I. Čremošnik takve slike naziva "panonska daća". Vidi: Čremošnik 1959, 219 i d.

rojatno imalo drugačiju predstavu, odnosno viziju o zagrobnom životu ili o zagrobnoj kući (*domus aeterna*) koju je ponudila klasična grčka, odnosno helenistička, a kasnije rimska sepulkralna umjetnost, ili se u ovom načinu prikazivanja daće javlja samo praktični način prikazivanja istog sižea.

3. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

S obzirom na činjenicu da likovne prikaze i druge motive na cipusima s posebnim završetkom ne susrećemo samo u edikulama (40), u nišama s arhitektonskm i elementom jednostrukog (41b, c, 44a) ili dvostrukog (41) luka (Archetto) u četvrtastoj niši (43a, b, 44b, 45a, b, 46a, b, 47a, b), već ih nalazimo izvan ovih okvira (47b, 48, 49), to ih, u pogledu ikonografske analize, treba odvojiti. Tako bismo dobili osnovne, sporedne i dekorativne predstave. Osnovne likovne prikaze na cipusima s posebnim završetkom imamo u predstavama pokojnika (40, 41a, 42a, 45, 44a, 45a, 45b, 46), sporedne one na lateralnim stranama (42b, 43, 44b, 45b, 47a, b, 48, 49), dok dekorativni elementi predstavljaju ukrasne bordure (47b).

Predstave pokojnika

Zanimljivo je istaći da na cipusima s posebnim završetkom susrećemo prikaze pokojnika u različitim arhitektonskim okvirima i u različitim ikonografskim predstavama. Tako u srednjem dijelu cipusa u obliku kocke iz Skelana (40) imamo prikaze cijele figure pokojnika na prednjoj strani u stojećem stavu, dok na istom dijelu cipusa iz Velike Gostilje (41a) nalazimo prikaz pokojnika u predstavi helenističke daće, na klini i u poluležećem položaju. U svim drugim slučajevima na cipusima s posebnim završetkom imamo predstave pokojnika u portretima poprsjima (42a, 43, 44a, 45a, b).

Prikazi pokojnika u formi figure

Treba odmah istaći da je na sepulkralnim spomenicima rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine likovna pojava prikazivanja cijele figure pokojnika u reljefu rijetka. Ako u tom smislu ne uzmemo u obzir prikaz figura na cipusu is Skelana (41a), na kojem se prikazuje, vjerojatno, personifikacija ljeta (14b),[349] jedan primjer imamo u prikazu djevojke Lupe (39) na nadgrobnom spomeniku iz Sovića, a drugi u likovnoj pojavi dviju ženskih figura također na cipusu iz Skelana (40).

Šta u likovnom pogledu karakterizira ove figure? Kao prvo, mora se reći da se ne radi o originalnoj fotografiji objekta, već o fotografiji crteža, što govori da je pitanje likovnih crta lica manje pouzdano. Međutim, bez obzira na ovu konstataciju, ipak se može vjerovati crtežu i o nekim stvarima razmišljati. Tako u ikonografskom pogledu na glavama ženskih figura primjećujemo vrpce kojima je vezana kosa i da se češljaju na razdjeljak. Ove vrpce, koje u likovnom smislu karakteriziraju glave djevojaka, posebno su naglašene kod desne djevojke. Djevojke karakteriziraju i likovni atributi. To je neidentificirani objekat u desnoj ruci lijeve djevojke, dok se u lijevoj ruci desne djevojke nalazi okrugli predmet – jabuka, a nije isključeno da se prikazuje i ptica (3).[350] S druge strane, ove figure karakterizira i likovni prikaz stiska ruke desne i lijeve (40).[351]

Vrpca ili dijadem na glavama djevojaka sa cipusa iz Skelana (40) podsjeća na vrpcu sa glave male Prokule na steli iz Zenice (3). Figure djevojaka sa cipusa iz Skelana, u analognom smislu, približavaju i likovni atributi u rukama djevojaka.[352] Prema tome, ova analogija s malom Prokulom sa stele iz Zenice (S. 3) upućuje da je u municipiju Mal(vesiatium), današnji Skelani[353] mogao postojati kult Izide.[354] Drugi analogni primjer vidimo na glavi Aurelije Maksime sa sarkofaga iz Solina.[355] Ako tragove Izidina kulta nalazimo u Čačku i Kaminima (Pljevlja),[356] a kult Sabazija u Srebrenici (Domavia),[357] onda je moguće i u antičkom municipiju Mal(vesiatium) /Skelanima/ očekivati kult ove božice, tim prije što u istom nalazištu imamo lavove (S. 87), koji kao atributi mogu pripadati orijentalnoj kultnoj zajednici Magnae Mater (S. 87, 88).[358] U vezi s kultom Izide u Skelanima u antičko doba, ne smijemo izgubiti iz vida likovni prikaz stiska ruku ili pružanja ruku, koji se očigledno prikazuje između dvije ženske osobe na ovom cipusu (40). Ovaj čin je, što se mora konstatirati, orijentalnog, odnosno helenističkog porijekla.

[349] O prikazima personifikacije godišnjih doba vidi Cambi 1960, 55 i d.

[350] Cambi 1965, 92.

[351] Ikonografski prikaz stiska ruke ili pružanje ruke odnosi se na poznati politički i međudruštveni odnos "dextrarum iunctio" (Omonoia). Osim na kamejama i gemama evo isti prizor i na sepulkralnom spomeniku. Vidi o tome Daremberg / Saglio, Dictionaire, s. v. Homohoia, 234 i d.; Swoboda 1955, 15 i d., Abb. 2.

[352] Usp. Cambi 1965, 85 i d., te Sl. 2, Tab. XXII.

[353] Bojanovski 1968, 241 i d.

[354] Cambi 1965, 96-97, Sl. 2 i Sl. na Tab. XXII

[355] Usp. Cambi 1965, Sl. na Tab. XXII.

[356] Vulić 1948, 130, br. 287 i 253, br. 494; Cambi 1965, 103, 107, pod br. 15 i 16.

[357] Paškvalin 1961a, 208.

[358] Poznato je da su lavovi simboli kulta Magnae Matris. Vidi reljefe objavljene u djelu Reinach 1912, 134, Fig. 1; 485, Fig. 2; 425, Fig. 2; II, 338, Fig. 3, 4; 339, Fig. 11 itd; Suić 1955, 103.

On nas podsjeća na homonoia (dextrarum iunctio), koju imamo na kamejama,[359] a ona u smislu jedinstva i sloge govori o velikoj ideji helenizma, koja se očituje i u III st. n. e.[360] Ideja je naročito bila aktuelna među grčkim državama u V i IV st. pr. n. e., kad je prijetila opasnost od Aleksandrovih osvajanja.[361] Prema tome, likovna pojava dextrarum iunctio između dvije mlade osobe na cipusu iz Skelana (40) ima vjerojatno religijski karakter izmirenja i kao takav spada među kultne obrede. Tako je ovaj čin morao pripadati jednom od kultova u antičkom municipiju Mal(vesiatiuim) u Skelanima, i to vjerojatno kultu Izide. Potrebno je također spomenuti i pitanje odjeće koju uočavamo na figurama cipusa iz Skelana jer ona s prikazanim haljetcima i dugačkim gusto naboranim vertikalnim linijama upućuje na helenistički način odijevanja.[362] Na helenistički način prikazivanja ukazuju predstave čitavih figura, pa vjerojatno i gologlavost figura djevojaka.[363]

Prikaz daće na helenistički način

Drugi način prikazivanja pokojnika susrećemo na istom tipu cipusa iz Velike Gostilje (41a). Taj način prikazivanja pokojnika nazivamo helenističkom daćom, tj. pokojnici se prikazuju u poluležećem položaju na klini, što se bitno razlikuje od načina predstavljanja pokojnika koji je nastao redukcijom pojedinih likovnih atributa (S. 79, 103, 106).[364]

Međutim, o likovnim karakteristikama lica i glava pokojnika ne možemo ništa posebno istaknuti, osim da glave pokojnika imaju duguljastu formu. Ništa karakteristično se ne može reći ni za oči, bradu i kosu. U vezi s likovnim osobinama osoba na ovom cipusu može se spomenuti da služavka koju vidimo na desnoj strani reljefa sjedi u naslonjači i da uz potpasani haljetak nosi dugačku haljinu s gustim vertikalnim naborima. Ovaj način odijevanja podsjeća na helenističku nošnju kod žena (41a).[365]

Ovakva likovna koncepcija reljefa na cipusu iz Velike Gostilje s posebnim završetkom svoje porijeklo, pa i analogije, može naći u krajevima helenističkog kruga.[366] Stoga bi ovaj način prikazivanja pokojnika u Podrinju predstavljao uticaj helenističkog, odnosno grčkog načina gledanja na svijet umrlih. Isto tako, nadgrobni spomenici s ovakvim reljefom govore o prisustvu grčkog, odnosno helenističkog ili orijentalnog elementa u podrinjskom kraju, o čemu pouzdan dokaz imamo u grčkom nadgrobnom spomeniku iz Biljače kod Srebrenice (S. 51) i u bronzanoj ruci boga Sabazija iz Sasa.[367]

Poprsja pokojnika

Na tipu cipusa s posebnim završetkom, kao i na ostalim sepulkralnim spomenicima iz rimskog doba, najpoznatiji i najrašireniji način predstavljanja pokojnika je u obliku portreta ili poprsja (42a, 43, 44a, 45a, 48b). Ovi portreti se prikazuju u zasvođenim nišama (44a) ili u kvadratnoj niši (45a, b). Pošto su portreti pokojnika na cipusima s posebnim završetkom veoma slabo sačuvani, nećemo moći pouzdano govoriti o njihovim likovnim karakteristikama.

Zanimljivo je istaći detalj rasporeda pokojnika na ulomku cipusa iz Bosanske Crvice (42a). Naime, na sepulkralnim spomenicima s prikazima pokojnika u poprsju nalazimo najčešće da se portret žene locira na krajnju lijevu stranu, a portret muškarca ostaje na desnoj strani niše (S. 25, 26, 27 itd.). Međutim, ako u niši imamo više portreta, onda u tom slučaju muškarac ostaje opet na svojoj desnoj strani, a žene u sredini ili na lijevoj strani (S. 78, 79, 81, 90, 91 itd.). S obzirom na veći broj poprsja javlja se kombinacija u dva reda niša (S. 75, 76, 78, 80, 81 itd.) Na cipusu iz Bosanske Crvice (42a) izgleda da je poprsje muškarca locirano na mjestu žene na lijevoj strani, što je rijedak slučaj. Osim toga, osoba u sredini koja s obzirom na frizuru predstavlja ženu, nosi u lijevoj ruci namotak (testamentum), kao znak rimskog civiteta, što je karakteristično za muškarca, a ne za ženu (42a). Možda ova likovna pojava upućuje na društveno uređenje u doba Rima kod autohtonog stanovništva, kad je žena imala vodeću ulogu, u periodu matrijarhata.[368] Možda se radi o reliktima matrijarhata kao kod Liburna (ginaikokratuntai).[369]

Privjesci ogrlice u obliku bršljana upućuju na domaći elemenat u ovim krajevima, pa ovaj likovni podatak ima i određeni značaj. Naime povezuje se s Keltima u krajevima Podrinja.[370] Zanimljivo je spomenuti

[359] Swoboda, 1955, 15 i d.
[360] Swoboda 1955, 17-18.
[361] Swoboda 1955, 15 i d.
[362] Usp. haljine na sepulkralnim spomenicima s područja helenizziranih krajeva današnje južne Rusije. Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. L, Abb. 589; LI, 696, LIII, 720, itd.
[363] Usp. Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XXIII, Abb. 336, 337, 335.
[364] Usp. analogne prikaze u cit. djelu bilješka 47, 48; Sergejevski 1934, 29; Čremošnik 1959, 211 i d.; Gabelmann 1972, 70.
[365] Usp. predstave pokojnika u cit. djelu bilješka 47, 48, 49; Čremošnik, cit. dj. 211 i d., bilj. 49.
[366] Usp. prikaze na tablama cit. djela; Kieseritzky / Watzinger 1909; Gabelmann 1972, 70; Čremošnik 1959, 211 i d.
[367] Patsch 1914, 186, Sl. 70, 71; Paškvalin 1961a, 205 i d., Sl. 1, 2.
[368] Gabelmann 1972, 70.
[369] Suić 1967a, 101-102 i d.
[370] Čremošnik 1957, 224 i d.

da na ulomku cipusa iz Bosanske Crvice (42a) djevojka u lijevoj ruci drži pticu, što je analogno s djevojkom Prokulom iz Zenice koja u desnoj ruci drži također pticu (S. 3). Likovni motiv ptice javlja se najčešće u rukama djevojaka i mladića, pa bi mogao imati određenu simboliku koja se odnosi na religijski život.[371] Stoga, ako prihvatimo analogne atribute male Prokule iz Zenice (S. 3) s istim ili sličnim na poprsju djevoke sa cipusa iz Bosanske Crvice (42a), onda u tim likovnim atributima (ptici, jabuci, motivu bršljana) imamo srodni orijentalni kult, koji je postojao u Bosanskoj Crvici, odnosno u Municipiju Mal(vesiatium) /Skelanima/, prihvaćen bilo od keltskog, domaćeg ili tračkog etničkog elementa u kraju za koji se teško može pretpostaviti kojemu je plemenu ili narodu pripadao u rimsko doba.[372]

Zbog slabe sačuvanosti, druge detalje portreta ne možemo spominjati. Ova konstatacija se odnosi i na ostala poprsja na dijelovima cipusa s posebnim završetkom (44a, 45a, b, 43).

Likovni prikazi na bočnim stranama

Zasebno poglavlje predstavljaju likovne scene na bočnim stranama cipusa s posebnim završetkom koje smo još nazvali i sporednim scenama, iako su najuže vezane za eshatološko poimanje vjere pokojnika u zagrobni život. U tom smislu imamo veoma različite prikaze, kao što su predstave figura (44b, 46b), prikazi konjanika s oružjem (42a) i bez oružja (42b, 43, 40, 41b), karakterističan stol za darove kod daća (41a, 46b), naga figura (47a) i likovni prikaz grozda (47b).

Prikazi figura

Na cipusu iz Rogatice (44b) i cipusu iz Ustikoline (46a) nalazimo osobe koje, prema predmetima koje drže u rukama, ne mogu predstavljati pokojnike, već osobe koje u kultu pokojnika obavljaju posmrtni ritual. Tako D. Sergejevski predstavu figure na cipusu iz Ustikoline naziva služavkom (46a).[373] Izraz, možda, nije najbolje pogođen, ali je blizak onome što te osobe obavljaju. One, naime, prilikom smrti vjerojatno vrše obredni ritual prema religijskoj tradiciji. Tu je, u prvom redu, obred libacije, o čemu na ilustrativni način govore predmeti vrč i kaserola (patara) koje vidimo u rukama žena (46a).

Međutim, da li se u tom smislu može interpretirati i likovna pojava muške figure na cipusu iz Rogatice (44b)? O tome je teško nešto određenije reći, jer likovnih predstava muškaraca na cipusima, i to s potpasanom tunikom, susrećemo daleko više od prikaza žena. Tu su prikazi Atisa (16b, c, 17, 18, 19 itd.), koje karakterizira određen položaj tijela, druge likovne predstave figura (33b, 32, 38a, b) koje nazivamo erosima, amorima i psihama (38b). Međutim, očigledno je da figura odjevena u kratku potpasanu haljinu nešto nosi u desnoj i lijevoj ruci, samo se ne razabire šta, zbog slabe sačuvanosti cipusa. Ako uporedimo položaj ruku s držanjem ruku žene na cipusu iz Ustikoline (46a) koja u desnoj ruci drži vrč, a u lijevoj kaserolu, onda možemo pretpostaviti da osoba na cipusu iz Rogatice (44b) u rukama drži analogne predmete, koji služe u obredu libacije. Prema tome, muška osoba sa cipusa iz Rogatice, kao i žena, obavlja ritualne obrede prilikom smrti muških osoba.[374]

O likovnim karakteristikama ovih figura ne može se ništa više reći, jer su detalji veoma slabo sačuvani. Međutim, potrebno je spomenuti da I. Čremošnik kratku frizuru žene na cipusu iz Ustikoline (46a) pripisuje frizuri Kelta. [375]

Predstava naoružanog konjanika

Pod pojmom naoružanog vojnika na konju mislimo na konjanika koji u desnoj ruci drži koplje, a u lijevoj štit (42a), za razliku od konjanika koji ne posjeduje ove atribute (42b). Prema tome imamo dvije grupe prikaza konjanika, od kojih bi naoružani konjanik pripadao grupi vojničkih prikaza, dok bi prikaz konjanika bez ovih predmeta upućivao na kult heroiziranog pokojnika.[376]

Prikaz konjanika s kopljem i štitom s ulomka cipusa iz Bosanske Crvice (42a) trebao bi da predstavlja konjanika sa svim vojničkim karakteristikama, pa bi, prema tome, ova likovna kompozicija izlazila iz kruga tračkog konjanika. Međutim, s obzirom na dobro poznato mišljenje jednog od najboljih poznavalaca ovog kulta, G. Kacarova, koji kaže da je Tračanin najviše volio rat, lov i konje, a svoje glavne bogove zamišljao kao konjanike, i kad je svoje nadgrobne spomenike ukra-

[371] Cambi 1965, 92, Sl. 2 i Tab. XXII.

[372] Činjenica je da arheološki spomenici ukazuju na doseljeno stanovništvo tračkog, helenističkog ili grčkog porijekla. Kelti su, pored ovih, sigurno bili brojniji. Ipak je, onda, moralo postojati brojnije domaće stanovništvo. Govori se o Autarijatima. O tome vidi: Papazoglu 1969, 69 i d., a na 100 i mišljenje autora Čović 1967, 103 i d.

[373] Sergejevski 1934, 29.

[374] Usp. Sergejevski 1956, 7, Tab. I, Sl. 10. Objekti za ritual prilikom smrti, koji mogu vršiti i žene i muškarci.

[375] Čremošnik 1958, 147, Tab. I, Sl. 2.

[376] Sergejevski 1948, 172-174. Ovdje imamo kratke informacije o kultu tračkog konjanika i u napomenama da ta osnovna literatura o ovom problemu, Vulić 1925, 87 i d.

šavao likom herosa na konju, on je tim ispoljavao svoju nadu da će pokojnik, kao blaženi jahač, prateći svog boga uživati u besmrtnom i blaženom životu,[377] tako, na osnovi sintetičke misli G. Kacarova, na cipusu iz Bosanske Crvice (42a) možemo u naoružanom konjaniku s kopljem i štitom prepoznati tračko božanstvo, koje se na ovom spomeniku predstavlja u lovu ili ratu.

Uz konjanika s kopljem i štitom na istom cipusu iz Bosanske Crvice, samo na suprotnoj bočnoj strani (42b), imamo također prikaz konjanika, ali bez štita i koplja. Analogne predstave konjanika bez štita i koplja susrećemo i na bočnim stranama cipusa s posebnim dodatkom iz Skelana (40), Velike Gostilje (41b), Bosanske Crvice (42b) i Voljevice (43).

Dakle, na ulomku cipusa s posebnim završetkom iz Bosanske Crvice (42a, b) konstatirali smo dvije varijante konjanika, od kojih jedna predstavlja konjanika s kopljem i štitom, dakle naoružanog konjanika (42a), a druga konjanika bez ovog oružja (42b). Ove likovne varijante konjanika govore da se na sepulkralnim spomenicima može javljati tračko božanstvo i heroizirani pokojnik. Stoga bismo na ulomku cipusa iz Bosanske Crvice, prema mišljenju D. Kacarova, imali prikaz tračkog božanstva prikazanog kao ratnika i lovca, a u drugoj slici bez oružja heroiziranog pokojnika.[378] Tako na osnovi ovih zapažanja na ulomcima cipusa s posebnim završetkom iz Bosanske Crvice (42b), Velike Gostilje (41b) i Voljevice (43) imamo predstave heroiziranih pokojnika kao kultni uticaj Tracije na krajeve Podrinja.

Prikaz stola s darovima (daća)

Zanimljivu likovnu kompoziciju na lateralnim stranama cipusa s posebnim završetkom vidimo u prikazu stola s karakteristično zavijenim nožicama (41c, 46b), s uspravnim nožicama (47a), na kojem se nalaze najčešće predmeti koji spadaju u domen ritusa posmrtne daće (41c, 46b). To su obično vrčevi (41c), keramički sudovi (46b), tanjiri ili kaserole /patera/ (46b). Ispod stola na cipusu iz Velike Gostilje zapaža se prisustvo nekog manjeg stola ili škrinje (41c). Uz ove likovne prikaze najčešće su prisutne osobe koje se prikazuju tako kao da prilaze k stolu s darovima koje polažu na stol ili su prikazane uz stol kako prilažu darove (41c). Prikazane osobe su žene.

Zanimljivo je spomenuti da se uz stol s darovima mogu naći i likovni prikazi koji su somatski najbliži predstavi nagog erosa ili amora, ali bez krila (47a). On u hodu ili ritmu plesa u desnoj i u lijevoj ruci drži po jedan predmet (47a). Zbog slabe sačuvanosti reljefa teško je identificirati predmete. Ipak, izgleda da u lijevoj ruci nosi grozd ili čašu za vino, simbol Dionisa.[379] Sudeći po pokretu nogu osoba u ritmu plesa, prinosi stolu ove darove.

Analizirajući ikonografsku predstavu stola s darovima, uočavamo tri različite likovne scene o daći. Jednu sliku vidimo u likovnoj kompoziciji s prikazom učesnika u daći, koji donose darove ili služe pri obredu posmrtne gozbe, prikazom odlaganja vrča ili bilo kojeg drugog predmeta (41c). Drugu, pak, likovnu scenu imamo u pasivnom učešću u daći. Naime, tu pasivnost uočavamo u prisustvu osobe izvan kruga stola. U našem primjeru osoba se nalazi prikazana veoma pasivno ispod stola bez obzira na skučeni prostor (46b). Međutim, treću likovnu predstavu daće koja je suprotna i prvoj i drugoj, imamo u prikazu nage figure koja u ritmu plesa ili hoda donosi k stolu za posmrtnu gozbu predmet grozd ili čašu s vinom (47a). Ovu reljefnu kompoziciju objašnjavaju dva grozda na istom ulomku cipusa (47b), samo na drugoj bočnoj strani. Prema tome, na ovoj figuri, koja nam se slabo sačuvala s predmetima, odnosno s kultnim atributima, imamo ili Dionisa, odnosno Erosa, ili Amora bez krila.[380] Ova reljefna slika očigledno svjedoči da je pokojnik bio pristaša Dionisova kulta. Našu interpretaciju na najbolji način ilustrira ulomak cipusa iz istog nalazišta, iz Starog Broda (39b), s reljefnim prikazom Ampeleosa.[381] Pokojnik ovim reljefom na poseban način želi istaknuti eshatološko pitanje o životu poslije smrti, što ga nudi kult Dionisa. Ovi i slični motivi, koji se odnose na religiozni život antičkog čovjeka, svjedoče koliko je bilo ukorijenjeno ovo pitanje, posebno koliko je prodro u ove krajeve Dionisov kult.

Među predmetima koji se upotrebljavaju u posmrtnim gozbama i ritualnim činima prepoznajemo posude u obliku vrča /ojnohoa/ (41c). Ovaj sud je služio za držanje vode ili vina, odnosno za piće. Među ovim atributima koji pripadaju daći morao se nalaziti i kruh, jer se na ovim posmrtnim gozbama dobro jelo i pilo, što saznajemo preko Ciceronovih spisa.[382] Na

[377] Sergejevski 1946, 175-174, iznosi citat Kacarova iz Pauly-Wissowa, Real Enc., Suppl. III, sp. 1145.

[378] Vidi prethodne dvije bilješke: 61 i 62.

[379] Antički teatar 1979, Sl. Dionis na rimskoj posudi iz Burnuma (Kistanje), 10, Sl. 5, 6 itd.; Zaninović 1976, 261 i d.

[380] Usp. prikaz fizure (treća po redu s lijeva na desno) koja najvjerojatnije pripada Dionisovu ciklusu predstava. Vidi također i Sl. 45 nagog satira s grozdom u ruci (Antički teatar 1979, Sl. 5 i 45 itd.); Sergejevski 1934, 22, Sl. 5, također drži da u ruci nosi grozd i misli na prikaz genija. Uspoređuje je sa slikom na cipusu br. 31, ili kod njega Tab. VIII, Sl. 31.

[381] Sergejevski 1934, 22 i d., Sl. 8.

[382] Fogolari 1956, 45-47.

stolu se nalazila i kaserola /patera/ (46b) koja spada u grupu ritualnih predmeta. Zanimljivo je spomenuti da uz ovaj repertoar susrećemo predmet koji je sličan košari sa povrslom, pa cilindrični sud (vjerojatno zemljani) i spomenuti ojnohoe (41c). Košaru kao objekt najčešće susrećemo u likovnim kompozicijama koje predstavljaju godišnja doba, a pridržavaju ih ili nose krilati erosi. Ove košare su pune plodova (grožđa ili drugih poljskih plodova).[383] U našoj kompoziciji ova košara je izgleda prazna, ali je vjerojatno služila i za kruh.

Na cipusu iz Ustikoline (46b) na stolu za darove prepoznajeno dva keramička suda, koja imaju oblik visokog pehara ili čaše. Ovu formu posuda poznajemo među keramičkim posudama rimskog doba III i IV st. n. e.[384] Očito je da su ovi predmeti služili u posmrtnim gozbama za piće. Između ova dva suda prepoznajemo još jedan objekt koji bi bio najbliži tavi ili tanjiru na kojem se ocrtava dno (ili oblik kruha – 46b).

Vrč koji vidimo u rukama žene, na stolu za darove, na ulomku cipusa iz Gostilje (41c) analogan je vrču što ga u desnoj ruci drži žena sa cipusa iz Ustikoline (46a). Ova sličnost među sudovima govori o kronološkoj istovremenosti ovih cipusa, kao i o istom etničkom karakteru pokojnica.

Likovni motiv grozdova

Na bočnoj strani cipusa iz Starog Broda (47b) unutar profiliranog polja susrećemo vegetabilnu kompoziciju od dva grozda, koja se nalazi unutar okvira u obliku srca, napravljenog od vitice vinove loze. Biljni motiv grozdova zapažen je i na lateralnoj strani cipusa iz Klašnika (9), ali na drugi način. Naime, nismo sigurni da li raste iz suda kantarosa ili se prikazuje na drugi način, koji nam je još nepoznat (47b). Ovaj likovni motiv biljnog karaktera ima simbolično, ali istovremeno i dekorativno značenje.

Prikaz dva grozda koji zauzima jednu od bočnih strana cipusa s posebnim završetkom iz Starog Broda (47c) dopunjava likovni sadržaj u predstavi nagog erota, amora ili genija, pa čak i Dionisa, na drugoj suprotnoj, lateralnoj strani istog ulomka cipusa iz Starog Broda (47a), koji u lijevoj ruci nosi grozd ili času za vino, opet, simbol Dionisa.[385] Tako ovaj likovni sadržaj u cjelini očituje kult kojem je pripadao pokojnik za života, izrazivši vjeru i nadu bogu Dionisu.

Prikazi na postoljima cipusa sa posebnim završetkom

Među strukturalnim elementima cipusa s posebnim završetkom nalazimo samo dva postolja među daleko brojnijim ostalim dijelovima ovih sepulkralnih spomenika (40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47). Jednu bazu ovog tipa cipusa imamo iz Velike Gostilje (41b, c) i na njoj ilustrativno i instruktivno nalazimo središnji strukturalni dio ovog tipa sepulkralnog spomenika u obliku kocke, a iz Štitareva Donjeg (48) imamo sačuvano samo postolje. Na bazi iz Velike Gostilje prikazuju se na uglovima lavlje glave, a na postamentu iz Štitareva Donjeg nalazimo na uglovima lavlje noge i prikaz lova (48).

Prikaz lavljih nogu

Likovna pojava lavova dobro je poznata grčko-rimskoj umjetnosti. Najzastupljenija je na stelama, cipusima i mauzolejima.[386] U vezi s tim treba spomenuti da je likovna pojava lavova prisutna i na cipusima s posebnim završetkom (41c, 48), To se može analogno povezati s pojavom lavova na sličnim spomenicima iz Akvileje, čiji završetak ima oblik piramide.[387]

Međutim, predstave lavova kod ovih nadgrobnih spomenika ne susrećemo uvijek u istim ili sličnim prikazima. Tako lavove na stelama nalazimo u svojstvu akroterija, i to u poluležećem položaju (S. 1, 8, 10 itd.), kao dodatak (Aufsätze) u kompoziciji s erosima (S. 84, 85), kantarosom (S. 82), kao slave na grobnim vratima (S. 78) ili kao samostalni, i na kraju u vezi s grobnom arhitekturom mauzoleja (S. 86, 87, 88).[388] Na cipusima su lavovi prikazani u sceni lova (9), dok na varijanti cipusa s posebnim završetkom, i to na strukturalnom dijelu postamentu cipusa iz Velike Gostilje, imamo prikazane noge lava (41b, c),

Likovni prikazi lavova u različitim predstavama na sepulkralnim spomenicima su pojava orijentalnog porijekla, pa pripadaju krugu mističnih istočnih religija i kultova. Lavovi se javljaju u kultu Mitre[389] i kultu Kibele.[390] Prema tome, da li lavlje noge na bazi cipusa iz Gostilja upućuju na pretpostavku da je pokojnik bio član kultne zajednice Kibele, teško je pouzdano odgovoriti. Međutim, sigurno je da na cipusu imamo helenistički prikaz daće, pa bi se, u tom smislu, mogao

[383] Cambi 1960, Tab. X, Sl. 15, Tab. XVIII, Sl. 2, Tab. IX, Sl. 2, Tab. XII, Sl. 2, Tab. XIV, Sl. 1 itd.
[384] Čremošnik 1961, Tab. I, Sl. 2 i 4, 197.
[385] Vidi bilješku 64.
[386] Brusin / De Grassi 1956, Fig. 2, Fig. 12, 15 (La ricostruzione, Fig. 25); Rinaldi Tufi 1971, 135-136. Ovdje se spominje i ostala literatura.
[387] Brusin / De Grassi 1956, Fig. 12.
[388] Mansuelli 1956, 66 i d. Tav. 33-40; Brusin / De Grassi 1956, Fig. 2.
[389] Rinaldi Tuffi 1971, 135, cit. za ovaj podatak Cumonta. Vidi bilješku 150.
[390] Vidi bilješku 43.

pretpostaviti uticaj helenizma koji bi prije ukazivao na trag kulta Kibele nego na mitraizam, jer u ovom kraju imamo više potvrda o kultu Magnae Matris, o čemu svjedoče reljefi Atisa na cipusima (16b, c, 19b, c itd.).[391] Stoga lavlje noge na postamentu cipusa s posebnim završetkom iz Velike Gostilje (41b, c), prema mjestu na kojem se nalaze, posjeduju apotropejski karakter u vezi s kultom Kibele, ali ne može se istovremeno zanemariti ni njihov dekorativni karakter.

Prikaz lavljih nogu i lava

Za razliku od prethodnog postamenta (41b, c) na čijim smo uglovima imali samo po jednu lavlju nogu, na postolju cipusa s posebnim završetkom iz Štitareva Donjeg (48), uz lavlje noge prikazana je i scena lova, koja se sastoji od lovca, psa i jelena.

Treba naglasiti da je lov već u antičko doba izgubio svoj prvobitni značaj i postao je sport, koji treba da kod muškarca razvija spretnost i fizičku izdržljivost.[392] Tako je lov kod antičkih naroda, a naročito kod Spartanaca u Grčkoj, postao vezan za vojničke potrebe.[393] O lovu govori i Homer, a njegovi junaci morali su biti lovci.[394]

Brojni prikazi lova sačuvani su na raznim kategorijama sepulkralnih spomenika. Tako, između ostalog, na steli cipusoidnog tipa iz Grebena (S. 111) likovni prikaz lova sačinjavaju dva psa koja gone jelena. Jelen se nalazi između ova dva psa, a lovac s napetim lukom i strijelom, koji se prema kompoziciji nalazi iznad ovog prikaza, čeka žrtvu. Drugi primjer lova poznajemo sa stele istog tipa iz Osatice (S. 112). Stela predstavlja lovca u borbi s veprom. Iznad je konjanik. Lov je prisutan i na stelama.[395] Slične prikaze lova poznajemo i na cipusima, i to na cipusu iz Rogatice (16b). U odnosu na prikaz lova sa jedne grede iz Šempetra, ikonografska predstava lova na cipusu iz Rogatice predstavlja reducirani ikonografski prikaz iste slike.[396] Naime, u gornjem dijelu imamo prikaz zeca u trku, a u donjem predstavu lava (16b). [397]

Likovne kompozicije lava na stelama cipusoidnog tipa (S. 111, 112) stoje vjerojatno pod uticajem kulta Tračkog konjanika,[398] dok prikazi zeca i lava na cipusu iz Rogatice (16b) vjerojatno dopunjavaju sliku iz kulta Kibele i Atisa, ili predstava zeca, s obzirom na sadržaj ovog cipusa, upućuje i na religijski sinkretizam u Podrinju.[399]

Prikazi lava na sepulkralnim spomenicima ne mogu uvijek predstavljati samo omiljeni običaj ili sticanje fizičke spreme, pogotovo kad se radi o tračkim predstavama lova koje susrećemo na spomenicima Podrinja (S. 111, 112), nego je lov za antičkog čovjeka, posebno za Tračanina, značio sigurno nešto daleko više, što se veže za duhovnu kulturu jednog naroda, o čemu je govorio Gr. Kacarov.[400] O reduciranim predstavama lova, u ovom smislu, teško je govoriti, međutim o prikazu lova na postamentu cipusa s posebnim završetkom iz Štitareva Donjeg (48) i na utvrđeni uticaj Tračana u Podrinju može se s većom vjerojatnoćom pretpostaviti da prikaz lova na ovom spomenika upućuje na ideju o zagrobnom životu u vezi s tračkim vjerovanjem.

Prikazi na piramidalnom dijelu cipusa

Poseban dio cipusa, koji u stvari predstavlja njegov završni dio, ima piramidalni oblik (49). Ovaj strukturalni dio cipusa s posebnim završetkom je, izgleda, zajednički svim cipusima ovog tipa, pa se cipusi s posebnim završetkom mogu još nazivati cipusi s piramidalnim završetkom. Jedini strukturalni dio ovih cipusa nalazimo u Skelanima (49). Na njegovim piramidalnim stranama susrećemo motiv vinove loze i prikaz delfina (49).

Motiv vinove loze

Motiv vinove loze ukrašava prednju stranu strukturalnog dijela tipa cipusa s posebnim završetkom u formi piramide (49). Ovo je jedan od najraširenijih likovnih vegetabilnih motiva u rimskoj sepulkralnoj umjetnosti. Prisutan je i na ostalim sepulkralnim spomenicima iz naših krajeva (6, 9, 14a, b, 16c, 23a, b, 32, 33a, 47b). Njegov položaj na prednjoj strani strukturalnog dijela cipusa s posebnim završetkom, koji ima oblik piramide, svjedoči o njegovom određenom značaju u kultu mrtvih, odnosno religiji pokojnika. Ako je vinova loza glavni atribut koji pripada Dionisu,[401] onda prema mjestu na kojem se ovaj motiv prikazuje upućuje da je pokojnlk za života bio pripadnik Dionisova kulta. Pošto se motiv vinove loze često susreće na sepulkral-

[391] Kojić 1965, 225 i d.
[392] Klemenc 1959, 133.
[393] Klemenc 1959, 133 i d.
[394] Klemenc 1959, 133.
[395] Schober 1923, 164, 166, 186, 213.
[396] Klemenc 1959, 132 i d., Sl. 8.
[397] Usp. ove prikaze s prikazom na gredi iz Šempetra, Vidi bilješku 81.
[398] Vidi Sergejevski 1948, 173-174.
[399] Možda prikaz zeca dolazi unutar Dionizijevog kultnog kruga (Sergejevski 1943, 4) ili personifikaciji godišnjeg doba jeseni ili zime (Cambi 1967, 55 i d.)
[400] Spomenutu misao vidi kod Sergejevski 1948, 173-174.
[401] Antički teatar 1979, 13 i d., Sl. 5, 8, 9, 10, 18 itd.; Zaninović 1976, 261 i d.

nim spomenicima Tracije[402] i Mezije,[403] može se pretpostaviti, bez obzira na njegovo helenističko porijeklo, da stoji u vezi s kultom Dionisa i dolazi iz tih krajeva preko Mezije u krajeve Podrinja. Na to ukazuju helenističko-trački likovni prikazi na strukturalnim dijelovima spomenika tipa cipusa s posebnim završetkom (41a, b).[404]

Prikaz delfina

Potrebno je konstatirati da je delfin, koji se javlja na strukturalnom piramidalnom dijelu, koji predstavlja završetak, čest likovni motiv i na drugim sepulkralnim spomenicima (49). Na stelama ga nalazimo u funkciji akroterija (S. 26, 27, 41, 42 itd.). Susrećemo ga i na cipusima (13, 16c). Treba reći da je najzapaženiji na stelama s područja Konjica, a manje prisutan u ostalim našim krajevima.

O prikazima delfina, kao o sepulkralnom i dekorativnom sadržaju na našim spomenicima, već je bilo govora prilikom obrade stela i cipusa. I ovom prilikom može se samo konstatirati da ovi prikazi mogu imati apotropejski karakter,[405] što ne isključuje i dekorativni. Pojava delfina uz Dionisa predstavlja njegov atribut i vjerojatno uz vinovu lozu dopunjuje sliku ovog kulta[406] na piramidalnom dijelu cipusa iz Skelana (49).

Ukrasna bordura

Na dijelovima spomenika koji pripadaju tipu cipusa s posebnim završetkom samo na ulomku cipusa iz Starog Broda (47b) nalazimo dekorativnu borduru, koju zbog slabe sačuvanosti možemo jedva prepoznati. Na osnovi prikaza dva grozda, unutar vitice u obliku srca, na lateralnoj strani ovog cipusa moguće je analogno pretpostaviti o kakvom se motivu radi. Naime, u gornjem dijelu okvira u sredini iznad ovog motiva imamo pouzdano ljudsku glavu, koja ne može predstavljati Meduzu, jer ispod nje s lijeve i desne strane, odnosno iz same glave rastu i šire se vitice vinove loze s lišćem i grozdovima (47b), ispunjavajući okvir cipusa. Ova slabo sačuvana likovna kompozicija motiva upućuje na poznati prikaz nastanka vinove loze na cipusu iz Starog Broda (39), dakle iz istog nalazišta. Prema tome, u okviru ulomka cipusa iz Starog Broda (47b), koji tipološki pripada cipusu s posebnim završetkom, imamo likovni motiv koji spada među rijetke prikaze. To znači da u likovnom prikazu bordure imamo predstavu Ampeleosa,[407] što govori o duboko ukorijenjenom kultu Dionisa u krajevima Podrinja a rimsko doba među domaćim stanovništvom.

4. Onomastika

Cipusi s područja Bosne i Hercegovine nemaju svi natpise u kojima se sačuvala onomastika pokojnika ili dedikanata. Razlog tome je što je veći broj cipusa sačuvan u fragmentima. No, ipak će se, na osnovi sačuvanih i djelomično sačuvanih natpisa, pokušati dobiti neka slika o tome koliko ovaj tip sepulkralnog spomenika prihvata epihorsko, a koliko se njime koristi doseljeničko stanovništvo u oblastima Bosne i Hercegovine u rimsko doba (K. XIII).

Područje Podrinja

Na ulomku cipusa iz Rogatice (5), uz carski gentilicij Claudius, imamo sačuvan i prenomen T(itus?) s kognomenom Maximus. Oba ova onomastička elementa mogu se naći u Dalmaciji među autohtonim stanovništvom.[408] Očigledno je da se radi o veoma ranoj romanizaciji pokojnika. Za njega se drži da je doseljenik sa jugoistočne obale Jadrana, iz Risna,[409] pa se vjerojatno radi o domaćem porijeklu pokojnika.

Ulomak cipusa iz Starog Broda (6) sačuvao je parcijalno natpis. U natpisu ovog ulomka, uz gentilno ime FL(avius), nalazimo veoma rašireno po ilirskim oblastima, ime Bato,[410] pa bi i ovog pokojnika smatrali domaćim romaniziranim stanovnikom. Na osnovi carskog gentilicija FL(avius) vidimo da se u ovom kraju sprovodila romanizacija pod vlašću cara Vespazijana i njegovih nasljednika.[411] Zato je ovaj cipus mogao nastati krajem I i početkom II st. n. e.

U poznatom nalazištu i rimskom naselju *Municipium Malvesiatium* u današnjim Skelanima, kojima

[402] Zaninović 1976, 261 i d.; Dimitrov 1942, 67 i d.

[403] Vidi prethodnu napomenu.

[404] Vidi zaključak citiranog djela Čremošnik 1959, 230. U tom zaključku I. Čremošnik zaključuje da su tip maloazijske daće sigurno donijeli doseljenici iz Male Azije.

[405] Rinaldi Tufi 1971, 136.

[406] Zaninović 1967, 261; Imamović 1977, 340, br. 53. Na ovom žrtveniku imamo ugravirani prikaz Tritona i delfina.

[407] Usp. prikaz Ampeleusa na cipusu iz Starog Broda (39b) s ovim prikazom koji pravi ukrasnu borduru na ulomku cipusa također iz Starog Broda (47b), Sergejevski 1934, 22-23, Sl. 8.

[408] Usp. Rendić-Miočević 1948, 13, pa dalje, gdje se mogu naći spomenuti onomastički elementi unutar autohtone onomastike. Alföldy 1969, s. v. Titus i Maximus (cognomina) itd.

[409] O ovom opširnije vidi kod Bojanovski 1967, 145.

[410] Mayer 1957, 80, s. v. Bato; Usp. Rendić-Miočević 1948, 29; Katičić 1965, 76; Katičić 1964, 28; Alföldy 1969, s. v. (cognomina) Bato 163 i d.

[411] Rendić-Miočević 1948, 44, s. v. Flavii; Zaninović 1967, 62 i d., posebno za Delmate, 83.

pripada ulomak cipusa iz Bosanske Crvice (18) s fragmentarnim natpisom, imamo vjerojatno sačuvano ime /C/alpur(nius)? Ovako sačuvano ime, rijetko potvrđeno, upućivalo bi na domaće ili italsko porijeklo pokojnika.[412]

Na fragmentu cipusa iz Misajlovina (21) sačuvano je nekoliko imena. Tako nalazimo Actia Balbia, manje poznati onomastikon. Izgleda da bi, s obzirom na ime Bal/binus, pripadalo više području antičkih Dokleata (Titograd).[413] Drugi onomastikon imena imamo u Aurelius Silvanus i Aurelius Propinquianus. Silvanus je poznato u keltskim krajevima, a u provinciji Dalmaciji u Podrinju, u susjedstvu Skordiska (K. III – Rudo Skelani).[414] Očigledno je da se radi o imenima koja u ovom kraju predstavljaju onomastiku Skordiska, pa se ovim imenima približava i navedeno ime Propinquianus.[415] Prema tome, u Podrinju se mora voditi računa o prisustvu Skordiska, jednog od keltskih plemena koje je obitavalo između Dunava i Save (K. I, II), ali istovremeno o doseljenicima iz drugih područja (Actia Balbia).[416]

Na fragmentarnom natpisu odlomka cipusa iz Donjeg Štitareva (23) imamo sačuvano ime pokojnika Dassius (Dassio). Ovo ime pripada ilirskom onomastičkom krugu.[417] Na jednom i drugom cipusu iz istog nalazišta imamo fragmentarno sačuvan natpis (24) u kojem, uz gentilno ime Aurelius, nalazimo kognomen Calvus. Za ovo ime se primjećuje da je često u keltskim oblastima.[418] Tako bi i ovo ime iz Podrinja ubrojili među keltska, odnosno imena Skordiska.

Iz mjesta Rudo (25, 26) imamo dva ulomka cipusa i na njima dva fragmentarna natpisa. Na jednom (25) nalazimo, uz tročlanost formule, gentilno ime Flavius i prenomen Titus, što zapravo upućuje na dobivanje rimskog civiteta od carske kuće Flavijevaca, kad je vjerojatno Mun(icipium) Malvesi/a/ti/u/m dobio status muncipija u kojem je T(itus) Flavius Silvanus bio njegov dekurion.[419] Ako je Silvanus teuforično ime među Keltima često prisutno u oblastima, onda zbog blizine keltskog područja (međurječja Dunava i Save – Skordiska) kognomen Silvanus pripisujemo keltskom stanovništvu u Podrinju.[420]

Na drugom fragmentu cipusa iz Rudog (56) susrećemo ime Marcellina za koje je teško reći kojem etničkom elementu pripada u Podrinju.[421] Na ulomku cipusa iz Ocrkavlja (37) osim gentilnog imena Fl(avius) ne nalazimo pouzdano kognomena.

Područje jugozapadne Bosne

Ovo područje u periodu prije i u toku rimske okupacije naseljava ilirsko pleme Delmata, a obuhvata tri velika polja: Duvanjsko, Livanjsko i Glamočko, s glavnim kulturnim i adninistrativnim centrom Delminium, koji ni do danas nije još s velikom sigurnošću utvrđen.[422]

Iz Borčana (1) s Duvanjskog polja imamo manji cipus u čijem natpisu nalazimo nekoliko imena koja pripadaju etničkoj skupini Delmata. Među njima, uz gentilno ime Aelius, koje se nalazi u onomastici dedikanta, imamo ime Dasto, Paio (Paiio) i kod dedikanta Varo (Varro).[423]

Međutim, imena koja susrećemo na fragmentarnom natpisu ulomka cipusa iz Livna (34a) ne očituje sigurna pripadnost domaćem delmatskom stanovništvu (Tertulla, Saturninus i Rufinus), nego prije doseljeničkom italskom elementu u periodu rimske okupacije.[424] Veći broj domaćih imena s ovog područja susrećemo na urnama koji je tip sepulkralnog spomenika bio posebno popularan među Delmatima.[425]

[412] Usp. Rendić-Miočević 1948, 55 i d., te Rendić-Miočević 1964, 103. Tako bi ova onomastička situacija upućivala i na ime Actia Balbia da je prije doseljenik iz jugoistočnih krajeva Dalmacije.

[413] Usp. Alföldy 1969, 54, s. v. Actia (gentilno ime) i 161, s. v. Balbinus i Balbus (kognomina). Ovaj autor Balbia poznaje pod Balbus, a ono je naročito poznato u Italiji, dok je Balbinus uočen na području Dokleata. Prema tome, izgleda da se prije može raditi o imenu italskog porijekla na području Dokleata, a u Podrinju kao doseljenik Italac, a nikako keltskog porijekla, a najmanje ilirskog. Ovaj onomastički podatak ukazivao bi na kulturni uticaj s područja jugoistočnog Jadrana. Bojanovski 1968, 243, ne ukazuje na ovu mogućnost.

[414] Alföldy 1969, 297, s. v. Silvanus (Rudo, Skelani); Bojanovski 1968, 243.

[415] Ovo ime ne može poznavati G. Alföldy, ali ga s obzirom na onomastičku situaciju unutar natpisa možemo držati za keltsko u ovom kraju. O tome pobliže vidi Bojanovski 1968, 243 i d.

[416] Vidi prethodnu bilješku 98.

[417] O ovom ilirskom imenu najprije vidi kod Rendić-Miočević 1946, u djelu Ilirska onomastika; Mayer 1957, 112 i d.; Alföldy 1969, 165, s. v. Dasius, Dassius – Katičić 1964, 22.

[418] Alföldy 1969, 169 (Calvus).

[419] Papazoglu 1957, 114-122; Bojanovski 1968, 246.

[420] Bojanovski 1968, 244. Ovaj autor misli da se radi o prijevodu odgovarajućeg keltskog imena. U vezi s ovim vidi ostalu literaturu. Alföldy 1969, 297 (Silvanus), vidi i Silvanus i Silvinus. Uglavnom se radi o keltskoj onomastici.

[421] Usp. Alföldy 1969, 236 i d.

[422] U vezi s ovim pitanjem vidi Bojanovski 1970, 5 i d., Sl. 1.

[423] Vidi Rendić-Miočević 1946 (Ilirska onomastika); Isto tako kod Mayer 1957, s. v. Pai(i)o, 252 i s. v. Basto, 115. Još vidi kod Alföldy 1969, s. v. Paio, Paiio, 257, te s. v. Dasto 186 i na kraju Varo (Varro) 321 i d. Za ovo ime vidi i kod navedenih autora, Katičić 1964, 18.

[424] O ovom problemu vidi kod Alföldy 1969, 308 (Tertullus, -a), 288 (Saturninuns) i 253 (Rufinus).

[425] O onomastici na urnama vidi u ovom radu poglavlje o urnama, posebno katalog i onomastika.

Područje sjeverozapadne Bosne

U sjeverozapadnoj Bosni u kraju antičkih Japoda, kako je već rečeno, nalazimo samo jedan cipus, i to iz Pritoke (8). Na fragmentarnom cipusu unutar natpisa imamo, vjerojatno, sačuvano ime Vendes, koje je posvjedočeno na japodskim urnama (U. 13, 17).[426]

Područje centralne Bosne

U centralnoj Bosni u centru plemena Dezitijata iz Breze imamo ulomak cipusa (35a, b). Uz gentilno ime Ulpia(us) u natpisu susrećemo kognomen Procula?, a uz gentilicij Aelia(us) kognomen Iusta i Scenobarbus. Posebno treba konstatirati da uz dedikanta principesa Dezitijata Valensa Varrona stoji gentilno ime F(lavius) T(itus) F(lavius) – Valens Varronis f(ilius).[427]

Ako je Procula poznato ime među domaćim stanovnicima u Dalmaciji, bez obzira što je isto tako prisutno i u Italiji, onomastička situacija u natpisu upućuje da pokojnica ipak pripada sloju domaćeg stanovništva.[428] To se također može tvrditi za Iustu, jer je vjerojatno kćerka Scenobarbe, ime poznato među domaćim stanovnicima rimske Dalmacije.[429] I Valens je poznato ime u Italiji, ali se u Dalmaciji nalazi među autohtonim stanovništvom.[430] To se posebno odnosi na kognomen Varro koji se ubraja među ilirska imena.[431] Tako bi onomastika na cipusu iz Breze govorila o domaćem romaniziranom sloju stanovništva iz plemena Dezitijata.

Pored cipusa iz Breze (C. 32) na području Dezitijata nalazimo još jedan cipus, i to u Podastinju (4). U natpisu ovog cipusa, uz gentilno ime Aur(elius), imamo sačuvana kognomina Nava, Licinianus, Temus, Marcellinus. Osim imena Temus, nesigurno je tvrditi da pripadaju ilirskom onomastičkom krugu, jer, naprimjer, Licinianus nalazimo u Španiji i južnoj Galiji, iako se ovo ime može naći i među domaćim stanovništvom.[432]

Uz zapažen broj nalaza rimskih stela na području Konjica, cipus je u ovom kraju veoma zapostavljena kategorija sepulkralnog spomenika, jer je poznat samo u Lisičićima (13). Onomastika koju imamo sačuvanu u natpisu ovog cipusa, prenomen L(ucius), gentilicij Petronius i kognonen Maximus, upućuje na veoma rano doba romanizacije, i to u doba republikanskih vremena, kada su romanizaciju širile bogate italske porodice.[433] Međutim, kako je Maximus poznato i među domaćim stanovništvom, u ovom kognomenu se može naslućivati i autohtoni etnički elemenat.[434] Da li bi se to moglo odnositi i na Rufinu (Rufina) koje je poznatije u Španiji?[435] Ipak, ovakvo iznošenje stvari o onomastici na natpisu cipusa iz Lisičića nema veliku i sigurnu dokaznu vrijednost, te smo prije skloni držati da se radi o doseljeničkom elementu.

Osamljen cipus nalazimo i među vojničkim nadgrobnim spomenicima u Hardomilju (3). U natpisu imamo sačuvano imo coh. I Belg, C. Iulius Verecundus zajedno s dedikanticom Postumia Restituta. Ova onomastika ne očituje imena epihorskog stanovništva, što je i razumljivo, jer se radi o vojniku, odnosno oficiru rimske vojske, koji često seli. Najvjerojatnije je da pripada germano-keltskim oblastima.[436]

U periodu rimske okupacije današnje područje Stoca naseljavalo je ilirsko pleme Daorsa, čiji se politički centar prije rimske okupacije nalazio na gradini na Ošanićima (K. II), a u doba Rima u Stocu (Diluntum).[437] Iz Diluntuma imamo cipus s nekoliko sačuvanih domaćih ilirskih imena, koja su, po svemu sudeći, pripadali plemenu Daorsa (12). Uz gentilno ime Fl(avius), to su Plassus, Blodius, Tatta, Epicadus i Laedio.[438] Laedio je čak bio službenik u Naroni /IIII-vi(ro) i(ure) d(icundo).[439]

Područje istočne Hercegovine

S područja istočne Hercegovine na cipusu iz Grabovice (2) nalazimo tragove autohtone onomastike. Tako uz gentilicij Aelius imamo kognomen Maximus, Tatta i Marcella. Tatta i Maximus su potvrđena domaća imena,[440] dok je Marcella kao i Maximus vjerojatno prihvaćeno ime među domaćim stanovnicima.[441]

[426] Alföldy 1969, 323 (Vendes).
[427] Rendić-Miočević 1948, 49.
[428] Rendić-Miočević 1948, 49; Alföldy 1969, 274 i d. (Proculus).
[429] Rendić-Miočević 1948, 49; Alföldy 1963, 289 (Scenobarbus); Katičić 1964, 19 i d.
[430] Rendić-Miočević 1948, 49; Rendić-Miočević 1964, 105-107; Alföldy 1969, 318-319.
[431] Rendić-Miočević 1948, 49; Alföldy 1969, 321 i d.
[432] Mayer 1957, 335; Katičić 1954, 116 (Temus); Alföldy 1969, 306 i d., te vidi kod istog autora (Nava, Marcellinus), posebno s. v. Licinianus.
[433] Rendić-Miočević 1948, 55. Među porodice bogatih rimskih građana koje se navode u ovom djelu vjerojatno spada i porodica Petronius. Alföldy 1969, 108.
[434] Usp. Rendić-Miočević 1964, 103 i d.
[435] Alföldy 1969, 283.
[436] Alföldy 1969, 324 (Verecundus). Vidi ostala imena pod kognomina istog autora.
[437] Bojanovski 1980, 183, Sl. 5.
[438] Sergejevski 1948, 167 i d., Tab. I, Sl. 1; Rendić-Miočević 1948, 17, vidi kod Alföldy 1969, s. v. Plassus, Blodius, Tatta, Epicadus i Laedio; Katičić 1964, 39 i d.
[439] Sergejevski 1946, 169.
[440] Sergejevski 1946, 123; Rendić-Miočević 1964, 103 i d.
[441] Ako je prihvaćeno Maximus (Vidi Rendić-Miočević 1964, 103 i d.), onda to može biti u ovoj i sličnim onomastičkim okolnostima u natpisu.

Na osnovi iznesene onomastike na cipusima s područja Bosne i Hercegovine vidimo da domaće ilirsko stanovništvo ne prihvata masovnije cipus kao tip sepulkralnog spomenika. Ova konstatacija posebno se odnosi na Daorse, Delmate i Japode. Ovdje ubrajamo i Dezitijate, dok se ovo ne može odnositi na stanovništvo u krajevima Podrinja u rimsko doba, pošto je u ovom kraju ovaj tip nadgrobnog spomenika postao posebno popularan (K. XIII). Također ovaj tip sepulkralnog spomenika nije bio šire prihvaćen ni među vojnicima i veteranima.

5. Geneza

Na osnovi kronologije cipusa konstatirano je da se cipus u krajevima rimske provincije Dalmacije, posebno u Saloni, javlja u drugoj polovici I st. n. e.[442] To znači da ovaj tip sepulkralnog spomenika u krajevima istočne obale Jadrana dolazi kasnije od popularne stele, koji će u II i u III st. n. e doseći veliku popularnost, ali neće nikad stići stelu, osim u pojedinim krajevima, kao npr. u Saloni,[443] a u unutrašnjim krajevima kod nas u istočnoj Bosni.

Treba spomenuti da u gradu Rimu dominira nadgrobni spomenik obiteljska grobnica ili grobna komora ispred koje se stavlja sepulkralni spomenik cipus kao javno obilježje. [444]

Tako je cipus imao obilježje grobnice, odnosno određenog grobnog areala, unutar kojeg se polaže slobodno urna s pepelom pokojnika.[445] Uređeni grobni prostor mogao je imati veće ili manje dimenzije.

Na osnovi sačuvanih natpisa na cipusima iz Salone saznaje se da su na nekropolama Salone cipusi isto tako stajali unutar grobnih parcela. Međutim, jedna takva grobna parcela ili zemljišni areal u samoj Saloni nije još arheološki konstatiran,[446] dok je posve sigurno arheološki utvrđen na antičkoj nekropoli (Dezitijata) u Brezi.[447] Na nekropoli Dezitijata u Brezi moglo se utvrditi postojanje grobnih sepulkralnih areala s većim i manjim dimenzijama unutar kojeg se polagao u iskopanu jamu pepeo pokojnika.[448]

Prema iznesenom o nastanku ili pojavi cipusa može se sa sigurnošću konstatirati da u krajeve rimske Dalmacije i u onom dijelu što ga pokriva Bosna i Hercegovina cipus dolazi iz Italije, iz samog Rima gdje stoji kao javno obilježje ispred obiteljskih grobnica ili grobnih kamera.[449] Stoga, u smislu geneze, treba cipus povezati s razvojem ovog tipa spomenika u gradu Rimu (Grabaltare).[450]

Kao sepulkralni spomenik, sudeći prema vanjskoj formi, cipus stoji u najbližoj vezi s kultnim žrtvenikom – arom, pa je sam cipus mogao služiti u kultu mrtvih i kao žrtvenik za obavljanje sepulkralnih obrednih činova. Na toj osnovi vjerojatno se razvio i sepulkralni žrtvenik (ara ossuaria), koji istovremeno obilježava i grobnicu koja se nalazi u bazi žrtvenika, a ne kao cipus koji obilježava grobnicu, odnosno ukopanu urnu s pepelom pokojnika.[451]

6. Kronologija

Ako najstariji primjer sepulkralnog spomenika kategorije cipusa vidimo u nadgrobnom spomeniku Pomponije Vere iz druge polovice I st. n. e. u Saloni,[452] onda se u kronološkom pogledu u zaleđu Salone i Narone mogu istovremeno očekivati analogni nadgrobni spomenici. Ovu pretpostavku, koja se zasniva na bazi kulturnih uticaja, potvrđuje nalaz analognog cipusa iz Stoca (12) u zaleđu Narone, koji također kronološki svrstavamo u kraj druge polovice I st. n. e. ili najkasnije na sami početak II st. n. e.[453] Pošto pripada kulturnom i administrativnom centru antičkog plemena Daorsa, Diluntumu, najvjerojatnije je da su ga u samom naselju izradili majstori naronitanskih radionica.[454]

U zaleđu Salone na području antickih Delmata, izgleda, barem za sada, najstariji nadgrobni cipus imamo u cipusu malih dimenzija iz Borčana (1), u

[442] Bulić 1903, 4-9, Tab, III; Cambi 1967, 67.

[443] Cambi 1975, 229. Usp. kartu rasprostiranja cipusa sa kartom rasprostranjenosti stela u Podrinju (velika karta).

[444] Cambi 1975, 229.

[445] Brusin 1929, 60-61; Cambi 1975, 229.

[446] Cambi 1975, 129-130. Ovu tvrdnju su dokazala najnovija iskopavanja nekropole plemena Dezitijata u Brezi. O tome također postoji arheološka dokumentacija koja se čuva u Odsjeku za dokumentaciju Arheološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja.

[447] Vidi prethodnu bilješku 131.

[448] Vidi prethodnu bilješku 131. U Odsjeku za dokumentaciju postoje fotografije, crteži i planovi o istraživanjima u Brezi.

[449] Cambi 1975, 229.

[450] Usp. Altmann 1905, 1-86 (Die hellenistischen Grabältare) i (Die römischen Grabaltäre), 9 i d.

[451] Usp. ove spomenike s arom osuarijom. S tom usporedbom dolazimo do jednog zaključka da ovi sepulkralni spomenici imaju svoj početak u kultnom žrtveniku, a razlika se očituje samo u samom načinu sahranjivanja. Usp. kod Brusin 1929, 56 i d. Fig. 33, 37; Cambi 1975, 229.

[452] Cambi 1960, 67.

[453] Prilikom objave ovaj cipus D. Sergejevski nije datirao. U vezi s datiranjem ovog cipusa vidi poglavlje povijesno-epigrafskih elemenata (kad se javlja formula D(is) M(anibus) na natpisima i unošenje gentilicija Fl(avius) itd.) i likovnog prikaza (bordure) akantusa u formi medaljona itd. O tome vidi literaturu koja se upotrebljava tamo i posebno Cambi 1962, 102-103.

[454] Rendić-Miočević 1967, 339 i d.; Cambi 1975, 226 i d.

fragmentu cipusa iz Livna (34), te u ulomku cipusa iz Grkovaca.[455] Na osnovi povijesno-epigrafskih, pa i likovnih prikaza, kronološki pripadaju vladavini cara Hadrijana (118–138) ili sredini II st. n. e.[456] Dobu II i III st. n. e. pripadaju i ulomci cipusa iz Lipe (28) i Vašarovina (29).[457]

Na Glamočkom polju također susrećemo sepulkralnu kategoriju cipusa, koja se kronološki uklapa u pojavu cipusa s područja Delmata u krajevima Duvna (1) i Livna (34, 28, 29) u II–III st. n. e.[458] te spomenici br. 27, 35 i 36.

Sličnu arheološku pojavu nalazimo u kulturnom i administrativnom centru antičkih Dezitijata u Brezi (35) u centralnoj Bosni. Iz Breze imamo fragment cipusa koji nastaje u prvoj polovici II st. n. e.,[459] a dedikant je T(itus) F(lavius?) Valens Varonis f(ilius) princeps Desitiatum,[460] dok bi cipus iz Podstinja (4) kronološki datirao u III st. n. e.[461]

U kraju istočne Bosne, kao veće rimsko naselje nalazimo Rogaticu (5, 7, 16). Iz ovog naselja imamo fragmentarni cipus koji na osnovi povijesno-epigrafskih elemenata pripada kronološki II st. n. e., premda u ovom naselju nalazimo arheološku potvrdu u ulomku stele s grobnim vratima iz I st. n. e. (S. 7, 8, 9).[462] Tako bi antička Rogatica, s obzirom na stele cipuse i druge spomenike iz bliže i dalje okolice, morala imati i prve klesarske radionice (15, 16, 30, 38, 39, 44, 47). I ostali se cipusi s ovog područja uklapaju u opću kronologiju pojave cipusa u II i III st. n. e. (C. 15, 16, 30, 38, 39, 44, 47).[463]

Područje Višegrada ističe se s tri nalazišta ovih spomenika. To su Klašnik (9, 10), Velika Gostilja (22, 41) i Štitarevo (23, 24, 48). Svi ovi cipusi vremenski idu u II–III st. n. e.[464] Isto tako je vjerojatno i da je kraj oko Višegrada u rimsko doba, prema ovim i drugim nalazima, trebao imati klesarsku radionicu.

U Podrinju se ističu naselja (Srebrenica) Sase (Domavia),[465] Skelani (*Municipium Malvesiatium*)[466] (11, 14, 18, 19, 42) s nalazištima Voljevica (43), Sikirići (20) i Klašnik (17). Skelani su zbog plodnog zemljišta na lijevoj, a posebno na desnoj strani Drine (Bajina Bašta) bili vrlo rano kolonizirani, odnosno naseljeni.[467] Ovdje, kao i u drugim krajevima Podrinja, nalazimo cipuse iz II i III st. n. e.[468] S obzirom na veći broj kamenih spomenika, mora se pretpostaviti da je u Skelanima također bila kamenoklesarska radionica.[469]

Područje Foče veoma se ističe s nalazištima cipusa: Ustikolina (45, 46), Misajlovina (21, 30), Ocrkavlje (37) i Rudo (25, 26). Na osnovi epigrafsko-povijesnih elemenata, ovi cipusi datiraju u II–III st. n. e.[470]

Pored već spomenutog cipusa iz Stoca (12), u doba rimske vlasti cipuse u zaleđu Narone nalazimo u Hardomilju (3), Grabovici (2) i Lisičićima (13). Cipus iz Hardomilja vojnički i kronološki ide u početak II st. n. e.,[471] dok bi onaj iz Grabovice, zajedno s onim iz Lisičića, datirao također u II ili najkasnije krajem II st. n. e.[472]

Na području antičkog plemena Japoda (K. I, II) imamo cipus iz Pritoke (8). On bi se vremenski datirao u II st. n. e.[473]

[455] Patsch 1906, 161 i d. Sl. 9; Bojanovski 1970, 508, 518, Sl. 7.

[456] Pouzdan argumenat nalazimo u onomastičkom elementu carskom gentiliciju Aelius koji je prisutan u ovim natpisima (1, 33). O tome vidi još u ovom radu poglavlje o elementima za datiranje sepulkralnih spomenika. Posebno Rendić-Miočević 1948, 44, 47-49; Zaninović 1967, 82 i d.

[457] U smislu analogije sa cipusima s prikazom godišnjih doba pod uticajem Salone i pojave Atisa na cipusima, mogu se datirati ovi cipusi. Usp. Cambi 1967, 55 i d., posebno vidi kronološku tabelu u ovom radu na 75 (cipusi). O pojavi Atisa vidi kod Kojić 1963, 225 i d. Još usp. Cambi 1962, 102.

[458] U vezi s datiranjem ovih cipusa vidi prethodnu bilješku 142.

[459] Sergejevski 1938, 243-244. U vezi s datiranjem treba pogledati još i ovu literaturu: Weynand 1902, 186-198; Schober 1923, 6-12; Rendić-Miočević 1943, 44; Alföldy 1969, 27-30; Thylander 1952, 1 i d.; Petrović 1975, 99 i d.; i druga literatura.

[460] Rendić-Miočević 1948, 49. Ono što D. Sergejevski čita ispred Valens Varronis f(ilius) T(itulum) f(ecit) Rendić-Miočević u navedenom djelu čita T(itus) F(lavius), iz čega logično slijedi da je romaniziran, kao i navedena imena u titulu.

[461] Vidi u bilješci 144. osnovnu literaturu u kojoj se iznose epigrafsko-povijesni elementi za datiranje sepulkralnih spomenika.

[462] Stele s grobnim vratima s područja Hardomilja (S. 7, 8, 9 itd.) pripadaju helenističkom tipu i datiraju u prvu polovicu I st. n. e. O tome vidi u ovom radu poglavlje kronologija stela tipa "A", helenistički tip stela. Upravo tom tipu pripada ulomak iz Rogatice. Usp. Bojanovski 1967, 155, sl. 16; Paškvalin 1961, 326. Vidi i ostalu literaturu u ovom radu kod stela tipa "A" s grobnim vratima.

[463] O datiranju sepulkralnih spomenika tipa cipusa sa epigrafskog stanovišta vidi literaturu u bilješci 144, a sa likovnog i dekorativnog aspekta vidi: Schober 1923; Dmitrov 1924; Florescu 1930; Rinaldi Tufi 1971; Rendić-Miočević 1960; Suić 1965; Cambi 1962. i dr.

[464] Vidi citiranu literaturu u bilješci 144 i 148 koja se bavi ovim pitanjem.

[465] Patsch 1914, 184, Sl. 63, 64, 65, 66.

[466] Papazoglu 1957, 1 i d.; Bojanovski 1968, 241 i d.

[467] Natpisi koji upućuju na rano naseljavanje ovog kraja. Vidi kod Patsch 1907, 451 i d., Sl. 4, 25, 32, te Sl. 19 i d.

[468] O tome vidi kod navedenih bilješki 144 i 148 literaturu koja se bavi ovom problematikom.

[469] Prema velikom broju nalaza kamenih spomenika u Skelanima ne bi se moglo razmišljati da u ovom antičkom, vjerojatno municipiju, nije postojala barem jedna, a možda i više kamenoklesarskih radionica. Nije sve moglo stizati sa drugih područja.

[470] Vidi literaturu iz bilješke 144 i 148.

[471] Patsch 1893, 12 i d.; Patsch 1908, S. 114-115, Fig. 36; Zaninović 1973, 67.

[472] Na ovu dataciju ukazuju epigrafsko-povijesni elementi. O tome pobliže vidi u literaturi u bilješci 144 i 146.

[473] Vidi epigrafsko-povijesne elemente za datiranje sepulkralnih spomenika koje nalazimo u citiranim djelima u bilješci 144, te o

Prema iznesenoj problematici o kronologiji cipusa, može se tvrditi da se u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba ova kategorija nadgrobnih spomenika prvi put javlja krajem I st. n. e., i to u najužoj kulturno-povijesnoj vezi s njegovom pojavom u Saloni i Naroni (12).[474] Međutim, to nije bio slučaj s područjem Delmata u zaleđu Salone, gdje se pojavio u II st. n. e., i to u doba Hadrijana (117–138)[475] (1, 27, 28, 29, 34, 35) egzistirajući do kraja III st. n. e.[476] Ova kronološka pojava cipusa u krajevima Delmata najuže je vezana za kulturno-povijesnu aktivnost i političko djelovanje cara Hadrijana, jer je on posebnu pažnju posvetio ovim krajevima na planu romanizacije.[477]

Međutim, budući da se cipusi kao sepulkralni spomenici javljaju u daleko većem broju u krajevima Podrinja, nego bilo kojem drugom kraju Bosne i Hercegovine u rimsko doba, treba ova kulturno-povijesnu pojavu povezati s kulturnom aktivnošću i uticajem Panonije preko velikog kulturnog centra Sirmiuma u kojem nalazimo cipus iz kraja I st. n. e.[478]

No, ostaje ipak činjenica da nije još arheološki potvrđen iz istog vremena u krajevima južno od Sirmiuma u dolini Drine. Prema tome, na osnovi epigrafskih i likovnih zapažanja ne možemo cipuse u Podrinju ranije datirati od početka II st. n. e, kao ni one u krajevima Delmata, Dezitijata i Japoda.[479] Njegova ranija pojava mogla bi se očekivati jedino na području Rogatice i u Skelanima, odnosno najvjerojatnije u municipijima u kojima susrećemo pouzdane tragove iz ranog naseljavanja ovih krajeva.[480]

Cipus, kao tip sepulkralnog spomenika, nije bio prihvaćen ni među Dezitijatima. Kronološki se javlja tek na području Delmata (1, 34) u II st. n. e., i to u doba vladanja cara Hadrijana (33).[481] U to doba javlja se među vojnicima u Hardomilju (3), Orahovici (2) i Lisičićima (13). To su krajevi naronitanskog distrikta, pod uticajem Narone. U tom pogledu ovaj tip spomenika nije došao do izražaja ni među Japodima. (8) Naime, može se tvrditi da, u tom pogledu i u to doba, nisu kulturni uticaj izvršili ni Siscia ni veća naselja sa istočne obale Jadrana.[482]

Iznesena kronologija pojedinih cipusa, odnosno njihova pojava u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba, očigledno govori da je ovaj tip sepulkralnog spomenika bio, što je veoma zanimljivo, najviše prihvaćen među stanovnicima u Podrinju, možda više od same stele, dok je na području Delmata zapažen manje, a da ne spominjemo centralno i sjeverozapadno područje Bosne zajedno sa Hercegovinom (K. XIII). On, kao sepulkralni spomenik, s obzirom na cipus iz Stoca (12), Breze (33) i one s područja Ridera među Delmatima,[483] izgleda, predstavlja monumentalni sepulkralni spomenik kojemu, u to doba, nije ravna ni stela, koje imamo na području Salone.[484] Osim toga, cipus predstavlja sepulkralni spomenik romaniziranih plemenskih vođa (princepsa itd.),[485] odnosno imućnijih domaćih stanovnika.

Također je potrebno još istaći da cipusi u obliku kocke (koji su također mogli imati piramidalni završetak – 12, 33, 34 itd.) nastaju krajem I i početkom II st. n. e. i egzistiraju među sepulkralnim spomenicima sve do kraja III st. n. e.,[486] dok cipusi uspravnog položaja (stuba) (1, 2, 3, 4, 5, 6 itd.) nastaju u II st. n. e. i paralelno egzistiraju s prethodnim cipusima do kraja III st. n. e.[487] Potrebno je isto tako konstatirati da cipusi koje smo nazvali s posebnim završetkom (40, 41, 42, 49 itd.) nastaju u II st. n. e. i služe u posmrtnom ritualu do kraja III st. n. e.[488]

likovnim elementima u bilj. 148.

[474] Bulić 1903, 49, Tab. III; Cambi 1960, 67. Usp. cipus iz Stoca s likovnim prikazima na cipusu Pomponije Vere iz Salone, posebno o povijesno-epigrafskim elementima koji ukazuju na dataciju cipusa u doba Flavijevaca ili najkasnije krajem I st. n. e.

[475] Pojavu cipusa na delmatskom području u II st. n. e. u doba Hadrijana (117–133) potvrđuju epigrafsko-povijesni elementi i na njima likovni prikazi. O tome vidi literaturu koja se daje u bilješci 144 i 148.

[476] Da je cipus egzistirao u toku III st. n. e. na to upućuje gentilicij cara Karakale Aurelius (212. g. n. e.),

[477] Ovu konstataciju potvrđuju epigrafski spomenici s njegovim gentilnim imenom Aelius, usp. Rendić-Miočević 1948, 44 i d. te 47 i d.; Sergejevski 1942, 159; Zaninović 1967, 83.

[478] Schober 1923, 142, Abb. 162 a, te 178, Abb. 186.

[479] O tome vidi prethodne napomene u kojima se iznosi literatura o pitanju datiranja i pojave ovog tipa cipusa u zaleđu Salone: (Livno, Duvno i Glamoč), među Japodima i Dezitijatima.

[480] Patsch 1907, 431 i d., Sl. 4, 25, 32; Bojanovski 1967, 155, Sl. 16. Vidi još napomenu 147.

[481] Sergejevski 1938, 235-257.

[482] To je kulturno-historijska pojava koja je prema nalazima u Podrinju veoma zanimljiva, odnosno da je Panonnia inferior više uticala na ovom području od gornje Panonije (Siscia). Bolje je još reći da ove spomenike nisu prihvatili Japodi.

[483] Rendić-Miočević 1962, 315 i d., T. I.

[484] Prijatelj 1952, 135 i d.; Rinaldi Tufi 1971, vidi Tav. I-VII.

[485] Cipus prihvaća imućnije romanizirano stanovništvo. O tome vidi kod Delmata (Rendić-Miočević 1962, 325 i d.) i drugih plemena, Sergejevski 1948, 167 i d.

[486] U katalogu cipusa vidi njihove brojeve pod kojima se iznosi i donosi datiranje. Na osnovi njihovog datiranja dobijamo pojavu i trajanje ovog tipa.

[487] U katalogu cipusa vidi pod kojim je brojem opisan i datiran. Tako na osnovi pojedinih datiranja cipusa ovog tipa dobivamo njihovu pojavu i egzistiranje među sepulkralnim spomenicima.

[488] U katalogu cipusa su opisani i datirani. Prema pojedinačnim datiranjima cipusa ovog tipa dobivamo njihovu pojavu i vrijeme

7. Rasprostranjenost (K. XIII)

Izgleda da tip sepulkralnog spomenika cipusa nije bio jednako omiljen među stanovništvom u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Na ovu konstataciju ukazuju, upravo, nalazišta ovog tipa sepulkralnog spomenika.

Tako, na primjer, ne vidimo njegovu veliku popularnost u krajevima gdje su obitavali Delmati (K. III, XIII), jer je u odnosu na područje Salone gdje se, u smislu upotrebe, gotovo izjednačio sa stelom, ostao nezapažen (1, 28, 29, 34, 35, 36).[489] Rasprostranjenost cipusa na teritoriji Delmata upućuje na konstataciju da se nalaze u nekakvim epihorskim centrima (sjedištima). To su Borčani (1) ili, nazovimo, šire područje delmatskog urbanog i kulturnog centra. Pored ovog centra (Delminiuma), na osnovi nalaza cipusa, javljaju se još Livno (34, 28, 29), Glamoč (27) i Grkovci,[490] koji su morali predstavljati neke određene manje delmatske plemenske skupine.[491]

U odnosu na teritorij Salone, sepulkralni spomenik kategorije cipusa, što je veoma iznenađujuće, veću popularnost nije doživio ni u zaleđu Narone. Na ovu pretpostavku ukazuje nalaz cipusa iz Diluntuma (Stoca – 12), Grabovice (2), Hardomilja (3) i Lisičića (13). Ova topografska konstelacija na širem području Hercegovine govori da cipus nije prihvatilo, uz Daorse, ni drugo antičko stanovništvo.

U pogledu rasprostranjenosti treba dalje konstatirati da je cipus, kao tip sepulkralnog spomenika, bio još manje prihvaćen među Japodima, jer na njihovom teritoriju, barem za sada, osim Pritoke (8), nemamo spomenika ovog tipa, što dokazuje tvrdnju o njegovoj nepopularnosti među Japodima.

Prema topografskoj rasprostranjenosti njegova popularnost također nije ništa prisutnija ni na području Dezitijata (K. III, XIII), jer ga susrećemo samo u Brezi (33), a centru plemena i u Podastinju (4).

Međutim, koliko nas iznenađuje neprihvatljivost cipusa u krajevima Delmata, Daorsa i u širem smislu na području Hercegovine, Japoda i Dezitijata, koji su se nalazili bliže uticajniin centrima Saloni, Naroni i Sisciji (za Japode), toliko nas iznenađuje velika popularnost ovog tipa sepulkralnog spomenika u krajevima Podrinja. Naime, na tom, području, s obzirom na topografsku rasprostranjenost, uočavamo nekoliko nalazišta sa zapaženim nalazima cipusa. U prvom redu to je područje Rogatice (5, 6, 7, 15, 16, 31, 38, 39, 44), područje Srebrenice sa centrom u Skelanima (11, 14, 18, 19, 20, 40, 42, 49), Rudo (21, 25, 26, 30), područje Višegrada s dva manja centra, Štitarevo (24, 28, 48) i Velika Gostilja (22, 41), te područje Foče u Ustikolini (37, 43, 46). Nalaz cipusa iz Voljevice (43) pripadao bi na području Srebrenice drugom centru (K. XIII).

Kako objasniti veliku popularnost sepulkralnog spomenika kategorije cipusa u krajevima Podrinja u rimsko doba? On se u ovom kraju, treba odmah konstatirati, izjednačio sa stelom. Naći objašnjenje nije tako jednostavno. Međutim, kad se sagleda njegova likovna problematika, onda se odmah nameće pretpostavka da je razlog velike njegove popularnosti upravo religiozni trenutak, odnosno kultna pripadnost pokojnika, koju treba povezati, u prvom redu, sa širenjem kulta Kibele i Atisa, te kulta Dionisa u podrinjskom kraju. Širenje ovih kultova povezuje se s koloniziranjem veterana na ovom području iz legije VII Cpf, kao i drugih naseljenika.[492] Cipus je, naime, bio vrlo prikladan sepulkralni tip spomenika na čijim su stranama pokojnici, odnosno majstori klesari, mogli da religioznim i kultnim prikazima (Atisa), simbolima i motivima ovih veoma popularnih orijentalnih kultova, očituju religijsku pripadnost pokojnika.

Ovo što se desilo s cipusom na području Podrinja, nije se dogodilo s cipusom na području Delmata, već na kamenim urnama i na malobrojnim cipusima pod uticajem likovnih predstava godišnjih doba (popularnih Erota) iz doba Trajana i Hadrijana.[493] To znači, ako je bilo pristaša Kibelina kulta, onda oni nisu uzimali cipus za nadgrobni spomenik, već kamenu urnu (v. K. XIV).

I na području Japoda prevladava sepulkralni spomenik kamena urna (v. K. XIV). Nešto se slično, također, moralo dogoditi u Naroni, što se odrazilo i u njezinom zaleđu. No, ostavimo ovo do novih i brojnijih nalaza koji bi ovo pitanje mogli potvrditi ili demantirati. Stoga smo mišljenja da bi iznesena kulturno-historijska konstelacija o širenju ovih kultova bila ozbiljan razlog ovakvoj topografskoj rasprostranjenosti cipusa u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Ovakva koncentracija cipusa može pružiti i eventualnu mogućnost gdje su se magle nalaziti klesarske radionice u našim krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

njihova trajanja među sepulkralnim spomenicima.

[489] Usp. Cambi 1975, 229.

[490] Patsch 1906, 161-167, Sl. 9.

[491] Bojanovski 1974, 185. Možda se radi o dekurijama koje se spominju kod Plinija (Plini. N. H, III, 142).

[492] Usp. Kojić 1965, 225 i d. Isti kolonizatori mogli su širiti i kult Dionisa. Usp. Sergejevski 1934, 22, Sl. 8.

[493] Cambi 1960, 55 i d., te 66 i d., Tab. IX-XVIII.

8. Zaključna razmatranja

U vezi s tipologijom cipusa treba konstatirati da nemamo odgovarajući naziv za ovu kategoriju nadgrobnih spomenika. Zato se služimo latinskim nazivom cippus ili prevodom njemačkog naziva, grab ara, odnosno Grabältar, nadgrobni ili grobni žrtvenik.[494]

Prema obliku, nadgrobne spomenike kategorije cipusa klasificiramo u tri tipa ili varijante, jedan u obliku kocke (12, 33a, b, 35a, b, c), drugi u formi pilastra – stupa (1, 2, 3, 4, 7, 8 itd.), a treći s, piramidalnim završetkom (40-49).

a/ Cipus u obliku kocke karakterizira u prvom redu njegova forma, koja je najbliža spomenutom geometrijskom tijelu. Može se pretpostaviti da je ovaj tip cipusa mogao imati i završni strukturalni dio, i to najčešće u piramidalnoj formi (49).[495] Treba konstatirati i da se cipus bitno razlikuje od kategorije sepulkralnog spomenika "ara ossuaria" (A. 1). Naime, ara ossuaria čuva pepeo pokojnika u bazi, odnosno u donjem dijelu sepulkralnog spomenika-žrtvenika, dok cipus, izgleda, nema tog dijela, nego se pepeo pokojnika čuva u kamenoj četvrtastoj ili cilindričnoj urni, koja se ukopava u zemlju ispod ili ispred cipusa na tzv. grobnoj parceli (area sepulcrorum).[496] Ovaj tip cipusa redovito prati obrada lateralnih strana, na kojima se češće prikazuje po jedan eros (genije 24b, c, 35b, c) ili neka vegetabilna likovna pojava (12), dok prednju stranu ili lice ispunjava uokvireni natpis flankiran s ukrasnom bordurom biljnog karaktera (12, 33 itd).

b/ Cipuse u obliku četverobridnog stupa karakterizira geometrijska forma produženog četverobridnog stupa – pilastra ili produžene kocke koja je najbliža formi paralelopipeda (1, 2, 3, 4, 7, 8 itd.). I ovi cipusi, a to je moguće analognim načinom ukazati, osim piramidalnog dijela (49),[497] mogli su imati i veći pinus, koji je, kao strukturalni dio, bio poznat i kod stela.[498] Ne može se utvrditi da je ova varijanta cipusa, kao ara ossuaria, imala depozit u bazi spomenika, nego je, najvjerojatnije, ovaj cipus, kao i prethodni, pripadao grobnoj parceli (area sepulcrorum), zajedno s kamenom urnom. Unutar ovog tipa cipusa postoje dvije varijante – jednu predstavljaju cipusi s natpisom uokvirenim profilacijom bez ukrasne bordure (1, 2, 3, 4), i drugu, s prikazom Erosa i Atisa na lateralnim stranama (7, 8, 9, 10, 11, 13 itd.) i s natpisom flankiranim profilacijom i drugim motivima (14a, 16a, 23a itd.).

c/ Cipuse s posebnim završetkom karakteriziraju tri osnovna strukturalna dijela. To su postolje ili baza (46, 41b, c), središnji dio u obliku, kocke (41) i završni dio, koji predstavlja piramidu (49). Međutim, treba pretpostaviti da je ovaj tip cipusa morao imati strukturalni dio koji je služio za natpis,[499] kao i na vrhu piramidnog dijela, pinus.[500]

Središnji strukturalni dio u formi kocke, s obzirom na arhitektonsku kompoziciju, dijelimo na prikaze u obliku edikule (40), luka (archetto – 41a, b, c) i četvrtaste niše (43, 44, 45a, b, 46a, b, 47a, b); unutar njih se na prednjoj strani prikazuju portreti pokojnika (42a, 43, 44a, 45a, b), dok na lateralnim stranama susrećemo ikonografske predstave vezane za religiju pokojnika (42a, b, 43, 44a, b, 47a, b itd.).

Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Eroti[501]

Na lateralnim stranama cipusa u obliku kocke, jedne od kategorija nadgrobnih spomenika, nalazimo likovne prikaze nagih erota. Ovi likovni prikazi, za razliku od Atisa, u somatskom pogledu, predstavljaju nage krilate dječje figure koje prekriženih nogu u desnoj ili u lijevoj ruci drže uzdignutu ili dolje spuštenu baklju (33b, 34b, c). Također treba istaknuti da zapažamo dva tipa erota: jedan nosi karakteristike žalosnog erota (34b, c), a drugi, određenim atributima, simbolizira godišnja doba (35b, c, 36). Prema somatološkim karakteristikama, tip žalosnog erota poznajemo na cipusu iz Breze (33) i Livna (34b, c). Erot na cipusu iz Breze pripada pompejanskom tipu erota, koji je naslijeđen iz helenističke umjetnosti, kao i trajansko-hadrijanski tip erota, koji je također plod helenističke umjetnosti, a najvjerojatnije je zastupljen i na ulomku cipusa iz Livna (34b, c). U erotu s cipusa iz Livna (34b, c) treba gledati uticaj Salone, a uticaj Narone kad je riječ o cipusu iz Breze (33). Ovaj kulturno-povijesni uticaj

[494] Sergejevski 1934, 30. U vezi s tipologijom cipusa vidi literaturu koju donose bilješke 2-8.

[495] Brusin / De Grassi 1956, 7 i d. Fig. 2, 21; Brusin 1929, 59, Fig. 33; Schober 1923, 141, Fig. 161; Florescu, 1930, 116, Fig. 57a, b. O tipu cipusa u obliku kocke i ara ossuaria vidi bilješke 9-18.

[496] Brusin 1929, 60-61; Cambi 1975, 229.

[497] O varijanti cipusa u formi četverobridnog stupa vidi bilješke 103-105.

[498] Brusin 1929, 59, Fig. 33; Florescu 1930, 112, Fig. 53a, b, c, 116, Fig. 57a, b; Brusin / De Grassi 1956, 18, Fig. 12. U vezi s ovim problemom vidi bilješke koje se odnose na cipuse četverobridnog stupa.

[499] Schober 1923, 141, Fig. 161 (pinus); Klemenc / Kolšak / Petru 1972, 13 i d. Vidi rekonstrukciju grobnica i njihove strukturalne dijelove među kojima se nalazi i natpis unutar tabule ansate. U vezi s ovim tipom ili varijantom sepulkralnog spomenika vidi bilješke 1-15.

[500] Schober 1923, 141, Fig. 161, 163, 166, 176. Vidi i ostalu literaturu u bilješci 2.

[501] O likovnoj pojavi erota na cipusima vidi Cambi 1967, 55 i d. ili 67. U vezi s ovim pitanjem literatura je iznesena u bilješkama od 19 do 39.

dolazi iz Salone na prelazu iz I na II st. n. e., o čemu, upravo, svjedoče spomenuti cipusi. Kulturni uticaj Salone, isto tako, vidimo u predstavi godišnjih doba na ulomku cipusa iz Kamena (35b, c), koji očituje tip erota trajansko-hadrijanske epohe iz sredine II ili najkasnije iz prve polovice III st. n. e.

Stablo i ptice[502]

Ovaj ikonografski prikaz, treba konstatirati, nalazi se u kulturnohistorijskoj vezi s rimskom sepulkralnom umjetnošću naturalističkog pravca, najvjerojatnije pod uticajem akvilejske škole u flavijevskom periodu. Također treba iznijeti da su ovi prikazi naturalističkog sadržaja poznati na grobnim žrtvenicima iz vremena cara Nerona i Klaudija, što govori da ih je poznavala i ranija sepulkralna rimska umjetnost. Ne može se tvrditi da ova ikonografska kompozicija upućuje na religijsku simboliku, ali bi mogla imati dekorativni karakter. Nalaz cipusa u Stocu (Diluntum – 12) govori o visokim kvalitetama majstora klesara Narone u I i II st. n. e. Oni su vjerojatno radili po uzoru na akvilejsku kamenoklesarsku školu. Prikaz stabla je nemoguće identificirati, ali je zato, po somatskim karakteristikama, moguće zaključiti da ptice pripadaju rodu ptica koje žive uz močvare.

Akantusov motiv[503]

Na cipusu iz Stoca (12) imamo ukrasnu borduru akantusovih motiva u formi vegetabilnih svijećnjaka i akantusov medaljon s rozetom (12). Jedan i drugi motiv biljnog karaktera susrećemo na grobnim žrtvenicima Italije i iz Akvileje, za nas najvažnijeg centra u I i početku II st. n. e. Biljni motiv akantusova medaljona poznajemo na cipusu iz Sirmiuma s kraja I st. n. e. Motivi helenističkog porijekla na cipusu iz Stoca (12) u razvoju akantusovih motiva predstavljaju flavijevsku epohu, koja u rimskoj provincijskoj umjetnosti obuhvata period Trajana i Hadrijana pod kulturnim uplivom Italije, odnosno Akvileje.

Motiv grančica[504]

Motiv grančica je drugi biljni motiv koji se nalazi u službi dekorativne bordure. Flankirajući stablo, na bočnim stranama cipusa iz Stoca (12) je grančica, koja također pripada helenističkoj umjetnosti i manje je zastupljena od drugih motiva na sepulkralnim spomenicima. Motiv grančice pripada klesarskim radionicama I i II st. n. e., koje su, u urbanim centrima kao što su Salona i Narona, u Noriku Celeia, a u današnjoj Panoniji Sirmium, radile s vrsnim majstorima koji dolaze iz krajeva Italije, posebno iz Akvileje, osnivajući radionice.

Sistrum[505]

Sistrum je muzički instrument (12) koji je služio u kultnom obredu božice Izide, pa prema tome zaključujemo da je u Naroni već krajem I st. n. e. postojala kultna zajednica egipatskog božanstva Izide i da ga u Naroni prihvataju romanizirani domoroci kao što je T(itus) Flavius Plassus Blodi f(ilius), a možda i njegova obitelj. Odatle se vjerojatno proširio u unutrašnjost provincije Dalmacije, u antičku Zenicu i vjerojatno u Konjic.

Biljni motiv vinove loze i akantusa

Ukrasnu borduru vinove loze[506] imamo na prednjoj strani cipusa iz Breze (33a), a također i na bočnoj strani cipusa iz Livna (34b). Ovaj motiv poznat je u krajevima Italije u I st. n. e., ali se u Bosni i Hercegovini rimskog doba javlja početkom II st. n. e, ili u epohi cara Hadrijana (33a, 34b), i to pod kulturnim uticajem koji treba tražiti na području Salone i Narone.

Na cipusu iz Breze (33b), i to na lateralnoj strani, nalazimo biljni motiv akantusova lista,[507] što ukazuje na njegovo trajanje, koje, izgleda, ne ide dalje od vremena Hadrijana, jer ga u toj formi više ne susrećemo na našim sepulkralnim spomenicima iz druge polovice II i u III st. n. e. On se u doba Trajana i Hadrijana počinje vraćati augustovskim koncepcijama, ali nikad više ne dostiže onu finoću. U provincijama ovi motivi u smislu obrade postaju grublji, a stabljike dobivaju zadebljanje. I ovaj vegetabilni elemenat na cipusu iz Breze (33b) predstavlja kulturnu pojavu rimske umjetnosti koja u centralnu Bosnu dolazi preko Narone iz krajeva gornje Italije (Aquileie).

[502] Altmann 1905, 127, Fig. 104; 166, Fig. 135; Schober 1923, 225 i d.; Ferri 1933, Fig. 77, 76 (Aquileia), Fig. 73; Brusin 1929, 144, Fig. 92; Chiesa 1954, 71-83; Cambi 1962, 102-193.

[503] U vezi s dekorativnim motivom akantusa na cipusima vidi problematiku iznesenu u bilješkama 54-67. Altmann 1905, 132; Fig. 109; 166, Fig. 135 (Vatican), akantusovi medaljoni 125, Fig. 100; 126, Fig. 101, Fig. 105 itd.; Brusin 1929, 144, Fig. 92; Ferri, 1933, Fig. 75; Brusin 1929, 63, Fig. 36; Cambi 1962, 163; Schober 1923, 142, Fig. 162a; Chiesa 1954, 76 i d.; Rendić-Miočević 1967; Gabelmann 1972, 65 i d.; Hoffilier / Saria 1938, 26, Nr. 56; Klemenc / Kolšek / Petru 1972, reljef lovca, inv. br. 32, 33.

[504] Vidi bilješku 69.

[505] Sergejevski 1946, 169; Cambi 1965, 96 i d. Usp. lik mlade žene na steli iz Lisičića (Konjic) br. 81, na čijoj glavi zapažamo sličnu dekoraciju kao na maloj Proculi iz Zenice. Vidi u cit. dj. kod N. Cambi 1963/1965, 96.

[506] Altmann 1905, 268, Fig. 203; Chiesa 1954, 76 i d.; Ferri 1933, Fig. 85, 86, 124; Bojanovski 1974, 185; D. Sergejevski 1952, 41 i d.; Cambi 1982, 91 i d. Problematiku u vezi s ovim biljnim motivima vidi u bilješkama 78-102.

[507] Cambi 1962, 102, 103; Rendić-Miočević 1967, 339 i d.; Cambi 1975, 226. Još vidi u bilješkama 76-102.

Drugi vegetabilni ornamenat koji se javlja kao ukrasna bordura su osmerolisnate rozete[508] s dva koncentrična kruga vezana međusobno (34c). Ovaj vegetabilni ornamenat treba gledati kao varijantu akantusova medaljona, sličnog motiva, u vidu rozete, sa cipusa iz Stoca (12a) s kraja I st. n. e., koji pokazuje tendenciju vraćanja augustovskim tradicijama. Isto tako, jedan od motiva akantusova lišća je biljni motiv u formi cvijeta koji je povezan sa stabljikom u obliku slova S (34a). Vegetabilni motiv u obliku cvijeta, zajedno sa spomenutom rozetom, javlja se u periodu vladavine cara Hadrijana (117–138, 34a, b, c). Ove biljne motive koji prave ukrasnu borduru na cipusu iz Livna, treba pripisati klesarima iz Salone.

Vegetabilni motivi koji čine ukrasnu borduru na ulomku cipusa iz Kamena (35a, b, c) također predstavljaju varijante nastale na osnovi akantusa. Jedna od tih varijanata, na prednjoj strani cipusa, ukrasna je bordura izrađena u gustom biljnom dekoru listova i vitica[509] (35a), dok drugu varijantu nalazimo na jednoj od bočnih strana, a karakterizira je tanka stabljika s viticom u obliku spirale i dva široka akantusova lista sa po dva otvora (35b). Treća varijanta ukrasne bordure je na jednoj od bočnih strana nešto bliža prvoj dekoraciji (35a), a opet je različita. Očigledno, ovi biljni motivi, da tako kažemo derivati biljnog motiva akantusa, u pogledu izrade i obrade, bitno se razlikuju od motiva na cipusima iz početka II st. n. e. Stoga treba zaključiti da je cipus iz Kamena (Glamoč, 35a, b, c) manje zavisan ili samostalniji u odnosu na radionice Salone, a da, s obzirom na likovni sadržaj, pokazuje uticaj salonitanskih radionica, jer se na cipusu iz Kamena (35b, c) prikazuje personifikacija godišnjeg doba jeseni, koju poznajemo na cipusima iz Salone iz II i III st. n. e. Tako ovi biljni motivi na cipusu iz Kamena (35a, b, c) govore o dopiranju uticaja salonitanskih radionica u unutrašnjost i o samostalnoj radionici na Glamočkom polju iz II i III st. n. e.

Cipusi bez ukrasa[510] (1, 2, 3, 4).
Varijanta koja, osim natpisa, nema ukrasnih bordura, pripadaju širem području Hercegovine, gdje se javljaju početkom II st. n. e (3). Cipuse s prikazima i ornamentikom, za razliku od varijante cipusa bez ukrasa, karakteriziraju dekorativne bordure na prednjim (5, 6 itd.) i bočnim stranama (7, 8 itd.), kao i ikonografske predstave figura Atisa (16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23) erosa (30, 31, 37), psihe i erosa (33a, b) žene (15), čovjeka (14a, b) i ostale (13, 16c itd.) te ornamentalni motivi biljnog i drugog likovnog karaktera (16c itd.).

Atisi[511]
Ikonografske prikaze na lateralnim stranama cipusa, osim na cipusu iz Rogatice (16b, c), Imamo na fragmentima cipusa iz Klašnika (17), Bosanske Crvice (18), Sikirića (20), Misajlovina (21), Velike Gostilje (22), Štitareva (23b, 24) i Rudog (25, 26). Predstave Atisa također nalazimo na sepulkralnim spomenicima, posebno cipusima, u krajevima susjednih provincija (Pannonia, Dacia, Moesia).

U vezi s njegovom ikonografijom koja se prikazuje različito, treba konstatirati da je Atisov pedum (štap) konstantan atribut, a da se ne pokazuju neke druge njegove kultne specifikacije. Također treba zaključiti da Atisov pedum ima određenu simboliku religijskog karaktera, te se može povezati s pastirom duša. Atis pripada kultu Magnae Matris (Kybele), te se ne bi mogao identificirati s likovnom pojavom dadofora iako, u ikonografskom smislu, imaju sličnosti, iz običnog razloga što se Atis nije našao kao samostalni kult niti je epigrafski potvrđen. I Atis na cipusima s područja Podrinja govori o pripadnosti pokojnika kultu Magnae Matris, kao njezin atribut, a ne samostalnom kultu koji bi bio razvijen na ovom području u rimsko doba. U II i III st. n. e. ne bi se moglo govoriti ni o kultu Mitre na ovom području jer on dolazi nešto kasnije.

Pojava većeg broja Atisa na lateralnim stranama cipusa iz ovog kraja govori da je kult Kybele bio dobro prihvaćen među stanovništvom. Njegovi promicatelji su isluženi vojnici VII legije Cl. p. f. porijeklom iz ovih krajeva, koji su od Orijentalaca iz ove legije prihvatili i dalje njegovali ovaj orijentalni kult.

Odjeveni erot[512]
Na osnovi ikonografske analize zaključujemo da na fragmentu cipusa iz Podgradine (27) i vrlo vjerojatno na ulomku cipusa iz Kamena (36), imamo odjevene erote, a ne Atise. Erot koji nosi zečića na podiju ulomka cipusa iz Podgradine (27) upućuje na prikazivanje

[508] O tome vidi još u bilješkama 78-102. Zatim Cambi 1962, 102 i d.; Ferri 1933, Fig. 29, 33, 41, 48, 57, 77, 76, 85, 124.
[509] U vezi s ovim motivima vidi kratku problematiku o razvoju akantusa i njegov daljnji razvoj u sepulkralnoj umjetnosti rimske provincije Dalmacije od Augustovog doba do Hadrijana i pod dinastijom Severa (Cambi 1962, 102-103).
[510] U vezi s ovom problematikom cipusa vidi bilješke 106-111. Zaninović 1967, 67.
[511] Iznesena problematika o pojavi Atisa na cipusima obuhvata bilješke 119-158. Schober 1923, 164, 215 (za Norik i Panoniju); Za Daciju, Florescu 1930, 136, Fig. 53, 54, 66, 67; Kojić 1965, 225 i d.; Marić 1933, 73 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 142 i d.; Patsch 1907, 438, Sl. 16; Paškvalin 1963, 147; Zotović 1970, 431 i d.; Imamović, 1977, 273 i d.; Bojanovski 1967, 155, Sl. 16.
[512] O pojavi odjevenog erota vidi iznesenu problematiku u bilješkama 159-164. Cambi 1960, 55 i d.

godišnjih doba, a ne Atisa, čime se pokazuje uticaj salonitanskih radionica, koje su upravo izrađivale takve prikaze i navedenu simboliku.

Prikazi bez atributa[513]
Predstave na ulomcima cipusa iz Lipe (28) i Vašarovina (29) najbliže su ikonografskoj predstavi Atisa, ali za njih, s obzirom na nepotpunu sačuvanost, ne možemo tvrditi da nisu imale atribut pedum, kao Atis na cipusima s područja istočne Bosne. U vezi s pojavom Atisa zaključujemo da je u livanjskom kraju postojao kult Magnae Matris, koji je i nedavno potvrđen jednim kultnim ulomkom.

Nage predstave[514]
Ikonografski su nage figure prikazane na cipusu iz Misajlovina (30), Starog Broda (31) i na cipusu nepoznate provenijencije (32). Može se zaključiti da se figura na cipusu iz Misajlovina likovnim prikazivanjem približava kultnoj zajednici Kybele (Silvan, Atis), na cipusu iz Starog Broda kultu Dionisa, o čemu svjedoči prikaz Ampeleusa na cipusu iz istog nalazišta (39b), a ovom istom kulturnom krugu približava se i naga figura na cipusu nepoznate provenijencije, što ga istovremeno opredjeljuje za ovo područje.

Erot sa šišaricom, grozdom ili grančicom[515]
Na osnovi kraće ikonografske komparacije zaključili smo da nagi krilati erot (genije) u ruci najvjerojatnije drži pinus, a ne grančicu ili grozd (37a). To ga opredjeljuje u kult Kybele, odnosno ovim prikazom očituje se pokojnikova kultna pripadnost božici Magnae Matris i Atisu.

Amor i Psiha[516](?)
Likovni prikazi na ulomku iz Rogatice (38a, b), koje smo pod znakom pitanja nazvali Amor i Psiha, veoma su slabo sačuvani, pa je nesigurna i njihova interpretacija. Ipak je, na osnovi opće religijske situacije koju pokazuju likovni prikazi na cipusima ovog kraja (Stari Brod – 31, 39), moguće zaključiti, odnosno pretpostaviti, da se ne bi moglo govoriti o amoru i psihi, nego da su prikazani eroti bliži Dionisovom kultu i da ukazuju na pokojnikovu vjeru.

Ampeleus[517]
Među rijetke prikaze spada mitološki prikaz nastanka vinove loze (Ampeleos), koji je pouzdano posvjedočen na ulomcima cipusa iz Starog Broda (39b, 47b). Likovna pojava Ampeleusa u kraju istočne Bosne nedvojbeno govori o velikom štovanju Dionisova kulta, koji se vrlo rado ističe na sepulkralnim spomenicima. Dionisova popularnost najbolje se vidi u jednom kultnom spomeniku na kojem se Liberu (Dionisu) daje prednost nad Jupitrom i Terminom.

Odjevene figure[518]
Na lijevoj strani cipusa iz Skelana (14a) pouzdano konstatiramo prikaz pokojnika, i to zanatlije – postolara, dok je na desnoj strani prikaz čovjeka s atributima (14b). Teško ga je identificirati ukoliko ne prihvatimo mišljenje da se radi o erotu ili geniju, jer se figura prikazuje sa bujnom bradom i kosom. Prema tome, lik može predstavljati samo personifikaciju božanstva koje je majstor postolar poštivao (Silvan, Dionis). Još teže je identificirati odjevenu figuru na ulomku cipusa iz Pleševice (15), jer je slabo sačuvana. Možda se radi o prikazu pokojnika ili o predstavama koje u Podrinju ulaze u kultni krug Kybele (Atis) i Dionisa.

Delfin[519]
Treba konstatirati da je likovna pojava delfina dosta raširena, posebno na sepulkralnim spomenicima gotovo svih kategorija. Uz dekorativno, najvjerojatnije ima apotropejsko značenje vezano za vjeru pokojnika u zagrobni život i, s obzirom na mitologiju antičkog svijeta, može se vezati za kult Dionisa ili Posejdona. Njegovu pojavu na cipusu iz Konjica (Lisičića 13), čini se, treba vezati za uticaj Narone.

[513] Vidi bilješku 165. Marić 1933, 76; Kojić 1965, 225 i d.; Zotović 1970, 431 i d. Fragment kultnog spomenika čuva se u Franjevačkom samostanu na Gorici u Livnu. Ulomak se objavljuje u ediciji jugozapadne Bosne koju će štampati Zavičajni muzej u Livnu.
[514] Bojanovski 1968, 241, 242, 245 i d.; Kojić 1965, 226 i d.; Rendić-Miočević 1955, 20; Rendić-Miočević 1962, Tab. I (Mun. Riditarum); Marić 1933, 76; Cambi 1960, 55 i d, Tab. IX-XVIII; Paškvalin 1963, 137, 142; Imamović 1977, 181 i d.; Rnjak 1979, 80, br. 10, Sl. 10; 83, br. 16, Sl. 18; 79, br. 6, Sl. 6; Suić 1959, 95-105, sl. 1-5; Sergejevski 1934, 22, br. 24, Sl. 8; 21, br. 22, Tab. VIII, Sl. 31.
[515] Sergejevski 1938, 19; br. 17; Marić 1933, 76; Schober 1923, 58, Nr. 125, Abb. 56; 166, 178; Florescu 1930, 144, Fig. 41, 43, 53, 57; Cambi 1960, 55 i d.
[516] Sergejevski 1936, 11, Tab. II, Sl. 12, 13; Bojanovski 1967, 156-157; Gavela 1956, 44, Sl. 4; Altmann 1905, 277, 278, Fig. 207a; 279, Fig. 207b; 269, Nr. 217; 277 (Ganimed simbol besmrtnosti); Rinaldi Tufi 1971, 134-135.
[517] Sergejevski 1934, 22, 23 i d., br. 24, Sl. 8; Paškvalin 1963, 137.
[518] Patsch 1907, 445, Sl. 26 i 27; Cambi 1960, br. 4, 7, 11, Tab, XI, 1, Tab. XIV, 1, br. 18; Tab. XVIII, 2; Cambi 1962, 102-104, Tab. IX, X; Rendić-Miočević 1955, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17; Antički teatar 1979, br. 1, Sl. 1, 2, 3, 4, 10, 18 itd., 16 i d., br. 4, 5, 7, 8, 9, 18 i d.; Kojić 1965, 223, Sl. 2, 3 itd.; Chiesa 1954, 76; Cambi 1962, 102-104, Tab. IX, X; Marić 1933, 76; Suić 1965, 114 i d., te 109 i d.; Cambi 1960, 55 i d.
[519] Hoffiller / Saria 1938, 66 i d., Nr. 145, 147, 177; Florescu 1930, 115, Nr. 68, Fig. 57 te 136; Schober 1923, 141, Abb. 161; 139, Nr. 311; Rinaldi Tufi 1971, 136; Zaninović 1976, 251; Mansuelli 1967, 79 i 83, Fig. 84, Nr. 71; Gabelmann 1972, 65 i d.; Schober 1923, 221 i d.

Biljni motivi[520]

Na bočnim stranama cipusa istog tipa s područja istočne Bosne susrećemo, uz pobrojane likovne predstave, različite biljne motive, kao što je motiv vinove loze (9), stabla (10, 11) i bršljana (10). Motiv na bočnoj strani cipusa iz Rogatice (7b, c) ne može se identificirati (sud, volute i grančice), ali sigurno simbolizira religijsku pripadnost pokojnika.

Na bočnoj strani ulomka cipusa iz Klašnika (9) imamo biljni motiv vinove loze koja raste iz suda (kantaros). Motiv vinove loze predstavlja pouzdan atribut boga Dionisa, pa u ovom prikazu vidimo očitovanje religijske pripadnosti pokojnika. Međutim, na drugoj bočnoj strani istog cipusa imamo prikaz stabla jelke u vazi, što bi simboliziralo kult Atisa, odnosno Kybele, pa bi ova dva različita kultna atributa mogla ukazivati na religijski sinkretizam među ovim kultovima. Tako bi i sami pokojnici prihvatali spomenuti sinkretizam.

Isti biljni motiv konstatiramo na bočnoj strani cipusa iz istog nalazišta (10). Međutim, pravo stablo nalazimo na cipusu iz Skelana (11). Za biljni motiv sličan stablu koje raste iz suda pretpostavlja se da je jelka, za koju smo već konstatirali da predstavlja atribut Atisa, odnosno Kybele, čime bi se očitovala kultna pripadnost pokojnika.

Za razliku od prethodne konstatacije o motivu jelke, može se tvrditi da kultnu simboličnu karakteristiku nosi stablo na cipusu iz Skelana (11). Možda je to isto stablo koje nalazimo na cipusima iz Klašnika (9, 10) ili samo predstavlja naturalistički izraz u rimskoj umjetnosti. Čini se da smo skloniji ovom stablu pripisati kultnu simboliku nego čistu dekoraciju, što svjedoči opća sepulkralna situacija.

U zaključnim razmatranjima o ikonografskim biljnim motivima potrebno je konstatirati da je u Podrinju motiv vinove loze koja raste iz kantarosa prisutniji na cipusima nego na stelama, a u centralnoj Bosni više na stelama, a manje na cipusima. U susjednoj Panoniji biljni motiv vinove loze je češći na cipusima nego na stelama, što je identično sa situacijom u Podrinju. Također je zanimljivo konstatirati da ovaj motiv vinove loze nije toliko čest na spomenicima Norika. Zapažen je na spomenicima Makedonije i Mezije, ali je, izgleda, najčešći na spomenicima Tracije. Još treba istaknuti da motiv vinove loze koja raste iz suda (kantaros) više govori o simbolici Dionisa nego o dekoraciji sepulkralnog spomenika, što se može primijeniti na sve provincije u kojima se susreću sepulkralni spomenici sa sličnom simbolikom.

Girlande[521] (5, 10, 11, 16c, 24, 25, 37b).

Upotreba girlandi na sepulkralnim spomenicima, posebno na cipusima, izgleda da, osim dekorativnog karaktera, predstavlja i kultni atribut koji bi se, u prvom redu, mogao pripisati Dionisu.

Lov[522]

U prikazu lova na ulomku cipusa iz Rogatice (16b), koji se nalazi i u gornjem i u donjem dijelu cipusa, i s ukrasnom bordurom uokviruje predstavu Atisa, a pokazuje lava koji trči za zecom, očituje se atribut Kybele, za razliku od prikaza na drugoj lateralnoj strani (16c), koji se očituju kao atributi Dionisa. Stoga zaključujemo da se i na ovom cipusu pokazuje religijski ili kultni sinkretistički elementi (Dionis – Kybela).

Hipokamp[523]

I jedan likovni prikaz na cipusu iz Bosanske Crvice (19), osim dekorativnog, ima i značenje kultnog atributa. To je hipokamp, triton ili morska neman (20), koji spadaju među atribute boga Posejdona, zbog kojih bi, uz prikaz Atisa na istom cipusu, trebalo pomišljati na sinkretizam razvijen pod uticajem iz Podunavlja.

Rozeta na vitlo[524]

Osim prikaza rozeta u različitim formama na sepulkralnim spomenicima stela i urni, treba reći, na cipusu iz Klasnima (9) imamo "vijastu" rozetu (Wirbelrosetten). Ovaj motiv na sepulkralnim spomenicima,

[520] Schober 1923, 178, Abb. 186; 167, 225; Perri, 1933, Fig. 33; 124, 157, Fig. 107, 108, 109; Fig. 26, 32, Fig. 14, 19, 26, 31, 30, 32, 37, 55, 58, 56 itd.; Fig. 61, 101, 102, 105, 127, 141; Cambi 1962, 102, 103; Rnjak 1979, kat. br. 4, 5, 6, 9, 10, 18 itd., te 1-12; Zaninović 1976, 251 i d., 267, Sl. 2, 262; Brunšmid 1896, 47, Fig. 20, 25 i d.; Marić 1933, 76; Suić 1955, 114 i d.; Dmitrov 1942, 67 i d.; Hoernes 1879, 189 i d; Hoffiller / Saria, 1936, 273, Nr. 589, 581, Nr. 31; Čremošnik 1958, 7 i d.; Weynand 1902, Taf. I-VI; Koepp 1926, Taf. I-XLVIII; Patsch 1914, 164, Sl. 28; Imamović 1977, 163-164 i 398, br. 154; Pinterović 1956, 41; Chiesa 1954, 76.

[521] Altmann 1905, Abb. 39, 40, 41, 46, itd.; Weynand 1902, Taf. III, 5, V, 4a, VI, 4; Koepp 1926, Taf. XVIII, 5, XXII, 1, 5; Schober 1923, 168, 174, 214, 169, 173; Florescu 1930, Fig. 7, 22, 39, 103; Cambi 1975, 340 i d.; Suić 1965, 104, 114, 117; Rnjak 1979, 13 i d.; Zaninović 1976, 261 i d.; Marić 1933, 75.

[522] Suić 1965, 103, 115; Rinaldi Tufi 1971, 135-136; Sergejevski 1934, 14, 15, br. 8, Sl. 11; Cambi 1967, 59-60, br. 8, 10, Tab. XII, 1, 2, br. 11, Tab. XIV, 1; Schröder 1902, 60; Cambi, 1967, 71, napomena 71.

[523] Pinterović 1958, 35, Sl. 5, 36; Imamović 1977, 99; Paškvalin 1960, 77; Schober 1923, 165, 201; Hoffilier / Saria 1938, Nr. 60, 375-376, 386, 425, 430, 457.

[524] Sergejevski 1965, 125; Hoffilier / Saria 1936, 196; Schober 1923; Florescu 1930, 85, Fig. 11; Dimitrov 1942, Tab. I-XXX; Egger, XI/2, Taf. 21; Sergejevski 1950, 45 i d. i 72; Kieseritzky / Waltzinger 1909; Stipčević 1963, XXII-XXIII, 44-45.

pored dekorativnog, ima vrlo vjerojatno i religijsko značenje, a najčešći je na sepulkralnim spomenicima sjeverozapadne Bosne, nešto rjeđi u jugozapadnoj i istočnoj Bosni. Pripisuje mu se još i keltsko obilježje.

Spirale[525]
Motiv spirale, koji nalazimo na cipusu iz Klašnika (10), Skelana (11) i Bosanske Crvice (18) ne bi mogao pripadati kultnim atributima ukoliko nije najuže vezan za biljni motiv bršljana, atribut boga Dionisa. Inače, uvijek ima dekorativno značenje.

Vinova loza[526]
Prikaz vinove loze u svojstvu ukrasne bordure nalazimo samo na jednom cipusu, i to nepoznate provenijencije (32). U nekoliko primjera prikazano je kako vinova loza raste iz kantarosa (6, 11, 16c, 14a, b, 19, 23a) i ispunjava prostor ispod likovnih prikaza, koji predstavljaju sastavni dio ukrasnog okvira.

Na području Podrinja (6, 14a, b, 16c, 19, 23a) motiv vinove loze koja raste u sudu forme kantarosa javlja se više na cipusima. Isti motiv poznatiji je na cipusima Panonije, a najrašireniji je na stelama Tracije. Stoga se može pretpostaviti da su bila dva puta kojima su u Podrinje ili u centralnu Bosnu stizali kulturni uticaji iz Narone, u centralno područje Bosne (Breza, Zenica), ili iz Tracije preko Mezije u centralno područje Bosne, dok je jugozapadno područje (Duvno, Livno i Glamoč) ostalo pod uticajem Salone. Ne bismo smjeli zaboraviti i obratni put, tj. da je iz Podrinja kulturni uticaj u vrijeme širenja kulta Dionisa vodio i na područje Panonije, o čemu svjedoči rijetka pojava reljefa Ampeleusa iz Starog Broda (39b, 47b).

Ne može se tvrditi da dekorativna bordura (32) vinove loze posjeduje kultne karakteristike koje joj se inače pripisuju. Međutim, izgleda da smo u drugačijoj situaciji prilikom procjenjivanja kad na sepulkralnim spomenicima nalazimo vinovu lozu koja raste iz kantarosa i na širem prostoru ispod likovnih prikaza (6, 11, 14a, b, 16c, 19, 27a). Ovako prikazana, čini se, vinova loza ima religijsko obilježje više nego dekorativno, jer se na neki način ističe, za razliku od okvira, koji više govori o ukrasnoj namjeni.

Analiza različitih oblika vaza, treba istaknuti, upućuje na nekoliko različitih majstora, a vjerojatno i radionica koje bi se mogle locirati u Rogaticu, Skelane i Stari Brod.

Bršljan[527]
Na cipusima tipa paralelopipeda motiv bršljana ne susrećemo samostalno, već ukomponiran s drugim motivima u dekorativnu borduru (10, 15, 26). Na cipusu iz Klašnika (10) ukomponiran je s motivom užeta, dok zbog oštećenja za druge cipuse (15, 26) ne možemo ništa pouzdano tvrditi. Motiv je više zastupljen na stelama ovog kraja (S. 31, 45, 48, 54, 97, 111, 130), a nešto manje na stelama centralne Bosne (S. 3, 30, 73). U provincijama Podunavlja i balkanskim zemljama motiv bršljana naročito je čest na stelama Tracije. Stoga bismo u vezi s ovakvom konstelacijom mogli biljni motiv bršljana povezati s motivom vinove loze kao simbolom Dionisova kulta u našim krajevima čiji je uticaj u Podrinje, možda, dopro iz Tracije. Također treba konstatirati da je motiv bršljana, u kompoziciji s drugim motivima, kao ukrasna bordura imao i dekorativni karakter.

Uže
Motiv užeta[528] ima dekorativno značenje i ne spada među biljne motive, a javlja se na nekoliko cipusa (6, 9, 10, 20, 23), što govori da je bio vrlo omiljen u krajevima Podrinja. Također treba istaknuti da se ovaj motiv najbolje veže za tordirane stupove arhitekture (simbolika *domus aeterna*), pa se ne bi mogao vezati za lokalnu tradiciju etničkog karaktera. Može se dopustiti da je motiv došao iz Podunavlja ili iz krajeva helenističke kulture, i da je ostavio dublje tragove.

Zvončić
Motiv zvončića predstavlja biljni motiv koji gradi ukrasnu borduru (11) na cipusu iz Skelana. Još je poznat na stelama iz Osatice (S. 87) i Bosanske Crvice (S. 79), što ukazuje da pripada isključivo području Skelana. Ovaj motiv predstavlja isključivo motiv dekoracije.

[525] Čremošnik 1957, 224.

[526] Ballif 1893, Taf. IX, 17; Intercisa I, 1954, Taf.. XXXIX, 3, XLI, 1, XLVI, 1, cipusi, Taf. LVII, 3, 4, LVIII, 5, 7; Florescu 1930, 92, Fig. 20, 100, Fig. 34, 103, Fig. 39; Schober 1923, S. 167; Hoffiller / Saria 1936, 17, Nr. 31, cipus; Nr. 212, 423, 445, 569, 581; Dimitrov 1942, 21, 66 i d., Tab. I-XXX; Čremošnik 1958, 7 i d.; Ferri 1933, Fig. 13, 101, 102, 103 itd; Zaninović 1976, 261, 262 i d.; Cambi 1962, 102-103; Musić 1942, s. v. Dionis, 74; Suić 1965, 105, 196; Paškvalin 1961, 208; Paškvalin 1963, 146; Imamović 1977, 398, 400, br. 400; Patsch 1897, 231-232; Marić 1935, 76; Sergejevski 1934; Rnjak 1979, 16, br. 4 i d.; Gabričević 1957, 136 i d.; Kosorić 1965, 49-51; Bojanovski 1967, 193; Bojanovski 1966, 24 itd.

[527] Schober 1923, 161, 167, 173, 199; Intercisa I1954, TaXXXII,1, XXXIII, 6, XXXVI, 3, 4, XXXVII, 5, 6, XXXVIII, 3, 4, XXXIX1, 2; Ferri 1933/ 11, Fig. 92, 93, 111, 113, 114, 115; Intercisa I, 19, 54, Ta LVII, 2; Hoffiller / Saria 1938, Nr. 199, 194, 196; 169, Nr. 375, 222, 487; Patsch 1899, 231-232, Sl. 46; Imamović 1977, 160, br. 153; Rnjak 1979, 17

[528] Sergejevski 1934, 33 i br.7141518, 21; Intercisa I1954, Ta XLVII, 4; Rinaldi Tufi 1971, Tav. I, 1, Nr. l, II, l, Nr. 3, IV, 1, Nr. 6, V, 4, Nr. 14, u Rendić-Miočević 1960, 117.

Rozete u vijencu[529]

Naglašavamo da motiv rozete u vijencu nalazimo ukomponiran u okvire ukrasne bordure na cipusu tipa paralelopipeda iz Rogatice (16a). Čini se da ovom motivu dekorativnog i biljnog karaktera porijeklo treba tražiti u motivu medaljona, kao i motivu rozete unutar koncentričnih krugova (34c), što je u uskoj vezi s pojavom motiva u Noriku i Panoniji. Možda razvoj ovog motiva u ovim krajevima također treba gledati u akantusovu listu, koji pravi takav motiv što liči na motiv rozete u vijencu (12a) s kraja I st. n. e. Ipak, pojava rozete u vijencu na cipusu iz Rogatice (16a), koji kronološki pripada dobu poslije Hadrijana, dakle, drugoj polovici II st. n. e., zajedno sa sličnim motivima nastala je pod uticajem sa područja Norika i Panonije.

Ostali biljni motivi[530]

Među ornamentalnim motivima koji prave dekorativne okvire na cipusima tipa paralelopipeda, uz navedene, postoji još nekoliko različitih ukrasnih biljnih motiva. Jedan predstavlja složene listove (14a, b) i oponaša vijence medaljona. Drugi je sličan palmi i formira se od akantusovih listova (16, 19, 27, 36). Treći je najsličniji listovima akantusa (28), dok je četvrti neidentificiran (7a). Cipuse s ovim biljnim motivima (27, 28) izrađuju lokalne radionice pod uplivom Salone, dok one s područja Rogatice (7a) također izrađuju lokalne radionice vjerojatno pod uticajem starijih spomenika (16a).

U vezi s tipologijom cipusa s posebnim završetkom potrebno je istaknuti da u Podrinju, prema strukturalnim elementima, ovaj tip cipusa je bio najbliži cipusima s područja Dacije, gde je postao veoma popularan; slično je u Podrinju.[531] Ovaj tip cipusa govori o uticaju iz Italije koji preko Akvileje dolazi u zemlje Podunavlja (Norik, Panonija i Dacija), a u Podrinje preko Sirmiuma.

Potrebno je također konstatirati da na ovim cipusima imamo arhitektonske elemente po kojima se približavaju steli (40).[532] Ova ikonografska pojava, koja je na cipusima dosta rijetka, upućuje na vjeru u zagrobni život pokojnika (domus aeterna).

Činjenica je da na ovom tipu cipusa susrećemo i arhitektonski prikaz motiva svodova (41a, b, c),[533] a u jednom slučaju i dvostrukih svodova (41a). Svodovi na cipusima s posebnim završetkom govore o kulturnom uticaju koji u Podrinje dolazi iz susjednih sjevernih provincija. Kad je riječ o dvostrukim svodovima na cipusima ili stelama iz krajeva koji se nalaze geografski bliže Noriku ili Panoniji, može se pomisliti i na noričko-panonsku volutu.

Na središnjim dijelovima cipusa s posebnim završetkom nalazimo formu edikule u obliku niše[534] (45a, b), što govori o reduciranim elementima edikule. Unutar ovih arhitektonskih prikaza u obliku edikule imamo poprsja pokojnika i druge likovne predstave o kojima će još biti govora.

Pokojnici[535]

Predstave čitavih figura pokojnika, koje nalazimo na središnjom dijelu cipusa iz Skelana (40), pružaju zanimljiv ikonografski sadržaj. U vezi s tim potrebno je konstatirati da oko glava djevojaka (40) nalazimo vrpce, neke atribute u rukama pokojnika i rukovanje djevojaka (homonoia). Ti atributi podsjećaju na slične atribute sa reljefa male Prokule iz Zenice, pa se može pretpostaviti da ova predstava djevojke iz Skelana, kao i mala Prokula iz Zenice, pripadaju kultu Izide. Ovu vjerojatnoću dopuštaju i druge povijesno-kulturne okolnosti na ovom području, među kojima iznosimo pouzdane tragove kulta Sabazija u Sasama, kolonizirane Grke i helenistički način prikazivanja daće na sepulkralnim spomenicima (41a itd.).

[529] Schober 1923, 142, Ab 162a; 37, Ab 29; 65, Ab 66; 178, Ab 186; 163,165,168, 200,161,199 itd; Hoffiller / Saria 1933, Nr. 450, 201; Cambi 1961/1962, 102-105.

[530] Schober 1923, 211, 149, 148, 145, 142, 178, Ab. 210, 171, 169, 165, 162a, 186; Florescu 1930, 97, Fig. 29; 98, 30, 31, 99, 32, 33 itd; Cambi 1961/1962, 99-102 i d.; Rendić-Miočević 1967, 339 i d.; Cambi 1975, 226 i d.

[531] Sergejevski 1934, 30; Schober 1923, 141, Abb. 161; 209178; Fig. 186, Nr. 320, Fig. 161; 177, Ab. 186; Florescu 1930, 112, Fig. 53; 116, Fig. 57; 142-143; 119, Fig. 60a, b, c; 134-137, Fig. 75a, b, 76; Dimitrov 1942, Tab. XXXI, 106; Altmann 1905, 36-43, 61, Fig. 53; Cambi 1975, 229; Ferri 1933/XI, Fig. 157, 771, 241, 281, 63; Dell 1893, 156 i d., Fig. 196; Klemenc 1961, Sl. 4 i d.; Klemenc 1953, 131-139; Sergejevski 1948, 167, Ta II, 2; Bulić 1903, 4-9, Ta II.

[532] Rendić-Miočević 1960, 117; Florescu 1923, 112, Fig. 53a, b, c, 54, 55a, b, 56a, b, 57a, b; Rinaldi Tufi 1971, 115.

[533] Altmann 1905; Florescu 1930; Schober 1923, 141, Ab. 161,142, Ab. 162a, b, c, 71, Ab. 74, 75, 76, 77 i 74, Ab. 77, 87, 88, 91, 92, 93, 97; Patsch 1897, 665 i d.; Gabričević 1954, 44-49; Paškvalin 1963, 146-147; Patsch 1914, 211, Sl. 119, 120, Sl. 1.17; Sergejevski 1952, 50 i Ta III, l; Cambi 1982, 105; Sergejevski 1934, 30; Ložar 1934, 99 i d.

[534] Gabričević 1954, 43; Schober 1923, 203, Ab 207; Sergejevski 1934, 29-30; Čremošnik 1959, 219.

[535] Cambi 1960, 55 i d.; Cambi 1963/1965, 92, 85 i d., sl. 2, TaXXII, 96-97, sl. 2, TaXXII 103,107, br.15, 16; Baremberg / Saglio, Dictionaire, v. Homonoia, 234; Swoboda 1955, 15 i d., Ab. 217-18; Bojanovski 1968, 241 i d.; Vulić 1948, 130, br. 287, 253, br. 494; Paškvalin 1960/1961, 208; Reinach 1912, III134, Fig. l, 485, Fig. 2, 428, Fig. 2, II, 338, Fig. 3, 4, 339, Fig. 1, itd.; Suić 1965, 103; Kieseritzky / Watzinger 1909, Ta I, 689, LI, 696, LIII, 720, itd., te XXIII, 338, 337, 335.

Helenistička daća[536]
Za razliku od reducirane helenističke daće (41c), koja se zapaženije javlja u Panoniji, pa se zato i naziva "panonska" daća, u Podrinju, na cipusu (središnji dio) iz Velike Gostilje (41a) nalazimo helenistički način prikazivanja daće, što dokazuje uticaj helenizma i da je u Podrinju u rimsko doba bilo heleniziranih orijentalaca.

Poprsja pokojnika[537]
Ističemo da na ulomku središnjeg dijela cipusa iz Bosanske Crvice (42a) imamo tri poprsja koja su, prema rasporedu unutar edikule (niše), na izvjestan način zanimljiva. Naime, muškarac (muž ili otac), što nije u rimskoj ikonografiji uobičajeno, nalazi se na lijevoj strani, gdje je mjesto žene (S. 25, 26, 27 itd.), a žena u sredini (S. 78, 79, 81, 90, 91 itd.), što je ikonografski potvrđeno, ali nikad na desnoj strani, na kojoj se gotovo redovito prikazuje muškarac (muž ili otac – S. 25, 26, 27, 76, 79, 81 itd). I smotak u ruci žene, koja zauzima središnje mjesto, govori također o jednoj, među epihorskim stanovništvom zanimljivoj društvenoj pojavi, koju možemo nazvati matrijarhat, što je kod Liburna također poznato. U vezi s ikonografijom potrebno je, isto tako, spomenuti da nakit, tj. fibule s privjescima lista (bršljan), ogrlica, a posebno ptica u rukama djevojke, koja se nalazi i u rukama male Prokule na steli iz Zenice (S. 3), upućuju na religijske simbole. Možda ptica u rukama djevojke na cipusu iz Skelana (mun. Malvesiaticum) znači isto što i kod male Prokule iz Zenice, da je pripadala kultu Izide, a to se ne može pouzdano utvrditi zbog oštećenja na glavi, zbog kojih se ne vide i ostali atributi.

Naoružani konjanik[538]
Na lijevoj bočnoj strani središnjeg dijela cipusa iz Bosanske Crvice (42a) prikazuje se, za razliku od predstave konjanika na desnoj strani, naoružan konjanik sa štitom i kopljem, što bi, na osnovi sintetičke misli G. Kacarova, na prvoj slici trebalo da predstavlja tračko božanstvo (42a), a na drugoj heroiziranog pokojnika (41b, 42b, 43). Iz ovog slijedi zaključak da je u Podrinju u doba rimske vladavine postojao uticaj religije Tračana, što bi govorilo o doseljenom stanovništvu.

Konjanik[539]
O nenaoružanom konjaniku rečeno je da predstavlja heroiziranog pokojnika, što dokazuje njihova brojnost na sepulkralnim spomenicima (41b, 42b, 43).

Prikaz stola s darovima.[540]
U vezi s ikonografskim predstavama stola s darovima, odnosno daće pokojniku, konstatiramo među tim stolovima tri različite scene sa daće: jedna prikazuje učesnike u daći (41c), druga pasivne učesnike u daći (46b) s osobom ispod stola i treća nagu figuru, koja uz stol izvodi ples s čašom ili grozdom (/?/, 47a).

Ikonografske predstave na stranama cipusa iz Velike Gostilje (41a, c) govore da je došlo do redukcije prikaza helenističke daće (S. 110a), koja se naročito bila ukorijenila na području Panonije, usljed čega su nastale tzv. panonske daće. Treba konstatirati da tu istu situaciju objašnjava i cipus iz Ustikoline (46b). Međutim, slika na ulomku cipusa iz Starog Broda (C. 47a), može se tvrditi, prikazuje ostatke stola, pored kojih se u plesu nalazi nagi eros ili Dionis (?), što bi ovu sliku prije vezalo za religijski trenutak u ritusu Dionizijevog kulta. Ovu interpretaciju objašnjavaju ostali prikazi na istom cipusu (47b), prikaz grozda unutar polja i okvir u kojem se prikazuje Ampeleus (47b) kao rijetka pojava vezana za nastanak vinove loze.

Prikazi grozdova[541]
Već je bilo govora o likovnom prikazu dva grozda na lateralnoj strani cipusa iz Starog Broda (47b). Ovaj ikonografski prikaz, za koji smo već nekoliko puta ustvrdili, upućuje posve jasno na zaključak da se radi o atributu kulta Dionisa i o pripadnosti pokojnika ovom kultu.

Lavlje noge[542]
Odmah treba konstatirati da se lavlje noge ne prikazuju često odvojene od lavljeg tijela, ali se na bazi kao dijelu cipusa iz Velike Gostilje (41b, c) upravo nalaze na četiri ugla. U ovom položaju prikazane, lavlje noge imaju simbolično, najvjerojatnije apotropejsko značenje. S obzirom na helenistički prikaz daće, možda bi

[536] Sergejevski 1934, 29; Čremošnik 1959, 211 i d.; Gabelmann 1972, 70; Kieseritzky / Watzinger 1909; Patsch 1914, 186, sl. 70,71; Paškvalin 1960/1961, 203 i Sl. 1, 2.
[537] Gabelmann 1972, 705; Papazoglu 1969, 69; Čović 1967, 103; Cambi 1963/1965, 92, Sl. 2, Ta XXII; Čremošnik 1957, 224 i d.; Suić 1967, 101-102 i d.
[538] Sergejevski 1934, 29; Sergejevski 1936, 7, Tab. I, Sl. 10; Čremošnik 1956, 147, Tab. I, Sl. 2.
[539] Sergejevski 1948, 172-174; Vulić 1925, 87 i d.
[540] Rnjak 1979, Sl. 1, Dionica na rimskoj posudi iz Burnuma (Kistanja), Sl. 18, 5, 6, 45 i d.; Zaninović 1976, 261 i d.; Sergejevski 1934, 22, Sl. 5 i Sl. 8; Fogolari 1956, 45-47; Cambi 1960, Tab. X, l, XVIII, 2, IX, 2, XII, 2, XIV, 1 itd.; Čremošnik 1960/1961, Tab. 1, 2, 4, 197.
[541] Rnjak 1979, Sl. 18, 5, 6, itd.; Zaninović 1976, 261 i d.
[542] Brusin / Grassi 1956, Fig. 212; Rinaldi Tufi 1971, 135-136; Mansuelli 1966; Kojić 1965, 223 i d.

se mogla pretpostaviti veza s kultom Magnae Matris u ovom kraju.

Lavlje noge i lov[543]
Na drugoj bazi, dijelu cipusa s posebnim završetkom iz Donjeg Štitareva (48), imamo ikonografski prikaz lova, a na uglovima baze po jedan prikaz lavljih nogu, koji imaju apotropejsko značenje, samo je, zbog nedostatka drugih atributa, teško zaključiti da li se radi o prisustvu tračkog kulta, s obzirom na lov, ili bi strukturalni elementi više ukazivali na jedno od orijentalnih božanstava (Magnae Matris ili Mitre).

Vinova loza i delfin
Motiv vinove, loze i delfina[544] ukrašava strane piramidalnog završetka strukturalnog dijela cipusa u obliku kocke s oazom i ostalim dijelovima (40, 41a, b, c itd.). U vezi s ikonografskom predstavom vinove loze, s jedne, i prikaza delfina s druge strane, zaključujemo da na završnom dijelu cipusa u obliku piramide imamo atribute koji pripadaju Dionisovu kultu i treba ih gledati kao uticaj koji dolazi iz krajeva Tracije, koja je bila u neposrednom susjedstvu grčke kolijevke helenizma.

Ukrasna bordura[545]
Kao zanimljivost treba konstatirati da na cipusima s posebnim završetkom, odnosno na njihovim strukturalnim dijelovima, ne nalazimo ukrasnih okvira, osim na jednom, i to na fragmentu cipusa iz Starog Broda (47b). To je na sredini cipusa Ampeleusova glava iz koje se razvija i nastaje vinova loza. Ovaj rijedak ikonografski detalj i prikaz dovoljno jasno govori o pokojnikovoj pripadnosti kultu Dionisa, a, s druge strane, to posvjedočuje prikaz dva grozda (47b).

Onomastika[546]
Na osnovi iznesenog pregleda onomastike sačuvane na cipusima, može se konstatirati da romanizirani domaći elemenat ne prihvata masovnije cipus kao tip nadgrobnog spomenika, a naročito na teritoriju Delmata (1), Japoda (8), Daorsa (12a) i Dezitijata (33a). Prema sačuvanim imenima, slična je situacija i na području istočne Bosne, gdje nalazimo najviše sačuvanih cipusa (6, 23). Cipus nije prihvaćen ni među vojnicima (3).

Isto tako je zanimljiva tvrdnja da domaće romanizirano stanovništvo prihvaća cipus dosta rano, već krajem I (12a) i početkom II st. n. e. (33a, 1). Razlog leži u činjenici da je romanizaciju vrlo rano prihvatio imućniji sloj stanovništva (12a), pa i vođe epihorskog stanovništva (33a), što znači da se ista situacija odnosi i na područje istočne Bosne u rimsko doba.

Geneza cipusa[547]
U vezi s nastankom sepulkralnog spomenika kategorije cipusa, treba odmah reći da je tipu spomenika formom najbliži žrtvenik (ara), koji je služio u kultne svrhe – na njemu su se prinosile razne žrtve božanstvima. Na toj istoj ideji počiva geneza sepulkralnog žrtvenika, koji služi za ritualne svrhe u kultu pokojnika, a također tip nadgrobnog spomenika ara ossuaria (A.1).

U naše krajeve cipus dolazi s Italcima i veže se za period flavijevaca (12a) i cara Hadrijana (1, 33a), koji su romanizaciju sprovodili intenzivnije od ostalih careva ranog doba Carstva.

Kronologija cipusa[548]
Na osnovi kronološkog pregleda po tipovima ili varijantama, može se konstatirati da cipus u formi kocke (12a, b, 34a, b, c, 33a, b) datira s kraja I st. n. e. (12a, b, c), odnosno najbliži je periodu kuće flavijevaca, ali ga susrećemo i početkom II st. n. e. (1, 33a, b, 34a, b), u periodu vladavine cara Hadrijana, te u III st. n. e. (35a, b, c). Prema tome, ovaj se tip cipusa u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba javlja gotovo istovremeno s cipusom u Saloni (i Naroni) i nastavlja egzistirati u zaleđu ovih urbanih centara u II i III st. n. e. Iz ovog pregleda može se vidjeti i da se cipus u obliku paralelopipeda kronološki javlja gotovo istovremeno sa cipu-

[543] Klemenc 1959, 132 i Sl. 8; Schober 1923, 164, 166, 186, 213; Sergejevski 1946, 173-174; Sergejevski 1943, 4; Cambi 1960, 55 i d.
[544] Rnjak 1979, 15 i d., Sl. 5, 8, 9, 10, 18, itd.; Zaninović 1976, 261 i d.; Dimitrov 1942, 67 i d.; Čremošnik 1959, 230; Rinaldi Tufi 1971, 136; Imamović 1977, 340, br. 53.
[545] Sergejevski 1934, 22-23, Sl. 8.
[546] Rendić-Miočević 1948, 15, 49, 106-107, 112, 55, 44, 29; Alföldy 1969; Bojanovski 1967, 243, 246; Bojanovski 1970, 5, i d., Sl. 1; Mayer 1957; Katičić 1965, 76; Katičić 1964, 18-19, 22, 28; Zaninović 1967, 62, 83; Rendić-Miočević 1964, 105-107; Papazoglu 1957, 114-122; Sergejevski 1948, 167, 169; Bojanovski 1980, 185, Sl. 5.
[547] Brusin 1929, 56, 60-61 i d., Fig. 33, 37; Cambi 1975, 229; Altmann 1905, 1-8; Cambi 1960, 67.
[548] Cambi 1960, 67; Cambi 1961/1962, 102-105; Rendić Miočević 1967, 559 i d.; Cambi 1975, 226 i d.; Patsch 1906, 161 i Sl. 9; Bojanovski 1970, 508, 518, Sl. 7; Rendić-Miočević 1946, 44, 47-49; Zaninović 1967, 82 i d.; Kojić 1965, 225 i d.; Sergejevski 1938, 243-244; Weynand 1902, 186-196; Schober 1925, 6-12; Alfoldy 1969, 27-50; Thylander 1952, 1 i d.; Petrović 1975, 99 i d; Bojanovski 1967, 155, Sl.16; Paškvalin 1960/1961, 326; Rinaldi Tufi 1971; Rendić-Miočević 1960; Suić 1965; Patsch 1914, 134, Sl. 63, 64, 65, 66; Papazoglu 1957, 1 i d.; Bojanovski 1968, 241 i d.; Patsch 1907, 431 i d., Sl. 4, 25, 52, 19 itd.; Patsch 1895, 12 i d.; Patsch 1908, 114-117, Fig. 56; Zaninović 1967, 67; Baulić 1905, 4-9, Tab. III; Sergejevski 1942, 159; Bojanovski 1967, 155, Sl. 16; Sergejevski 1958, 255-257; Rendić-Miočević 1962, 315 i Tab. I; Prijatelj 1950/1951, 155 i d.; Sergejevski 1948, 167.

som u obliku kocke, jer se u kultu mrtvih upotrebljava od početka II (3, 5, 6 itd.) do III st. n. e. (2, 4, 16a, 18).

Za cipus s posebnim završetkom može se također konstatirati da je istovremen s varijantom cipusa u formi paralelopipeda, tj. javlja se u periodu od II do III st. n. e.

U vezi s pojavom cipusa na teritoriji Bosne i Hercegovine u rimsko doba potrebno je još reći da se sepulkralni spomenik kategorije cipusa javlja od kraja I do III st. n. e., te se ne bi moglo tvrditi da se nastavlja i u IV st. n. e.

Rasprostranjenost cipusa[549]

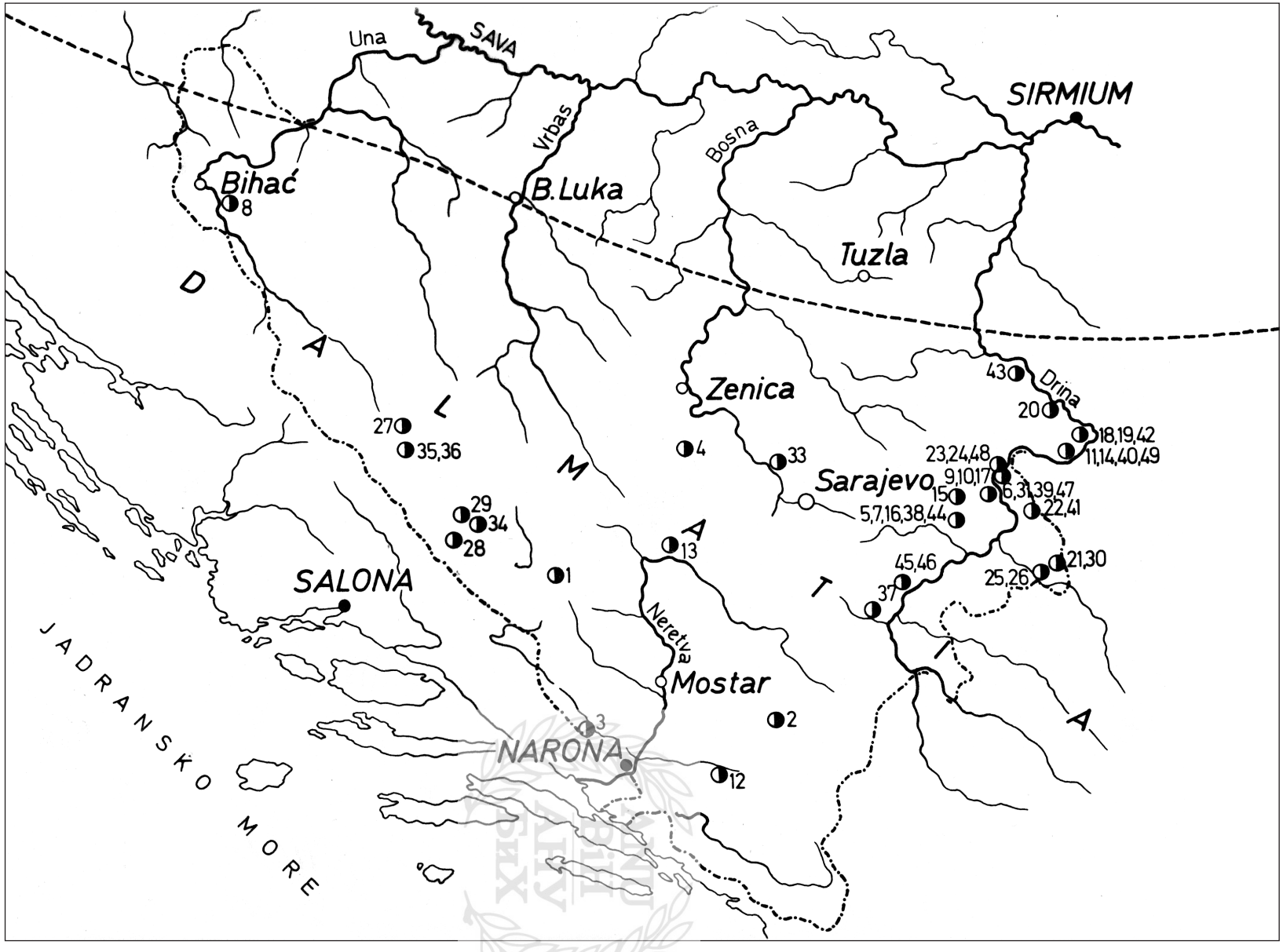
U svim krajevima i regionima Bosne i Hercegovine u rimsko doba cipusi nisu bili jednako popularni, odnosno zastupljeni. To se u prvom redu odnosi na područje Delmata, gdje cipuse nalazimo u Borčanima (1), Livnu (28, 29, 34), Glamoču (27) i Grkovcima, pa bi ova nalazišta najvjerojatnije predstavljala zapaženija naselja u rimsko doba (K. XIII). Popularnost cipusa nije veća ni u zaleđu antičke Narone.

Ovaj tip nadgrobnog spomenika nađen je u Stocu (12 Diluntum), Grabovici (2) i Hardomilju (3), i nešto dalje u Konjicu (13). Cipus je kao nadgrobni spomenik još slabije prihvaćen na području Japoda, jer je za sada poznat samo u Pritoci (8). Ova kategorija nadgrobnog spomenika je manje popularna i među Dezitijatima, a nađeni su u Brezi (33) i Podastinju (4). No, najpopularniji najzapaženiji i najrasprostranjeniji je u krajevima istočne Bosne, u regionu Podrinja (K. XIII), gdje se po popularnosti može izjednačiti sa stelom. Njegova koncentracija u Podrinju, čini se, ukazuje na eventualna veća naselja (municipije) ili kamenoklesarske radionice. Među njima se ističu Rogatica (5, 6, 7, 15, 16, 31, 38, 39, 44), Skelani (11, 14, 18, 19, 20, 40, 42, 49), Rudo (21, 25, 26, 30) te Velika Gostilja (22, 41) i Ustikolina (37, 45, 46).

Objašnjenje o velikoj popularnosti ovog tipa sepulkralnih spomenika treba tražiti u velikom broju pristalica kulta Magnae Matris i Dionisa, koje su na ovom tipu nadgrobnog spomenika mogli, putem religijskih simbola, isticati svoju kultnu pripadnost ispoljavajući vjeru u zagrobni život. Naime, takve mogućnosti ne pružaju površine na stelama, ali se nešto slično očitovalo na urnama s područja Delmata (Up. 10, 11 itd.).

ANU BiH
АНУ БиХ

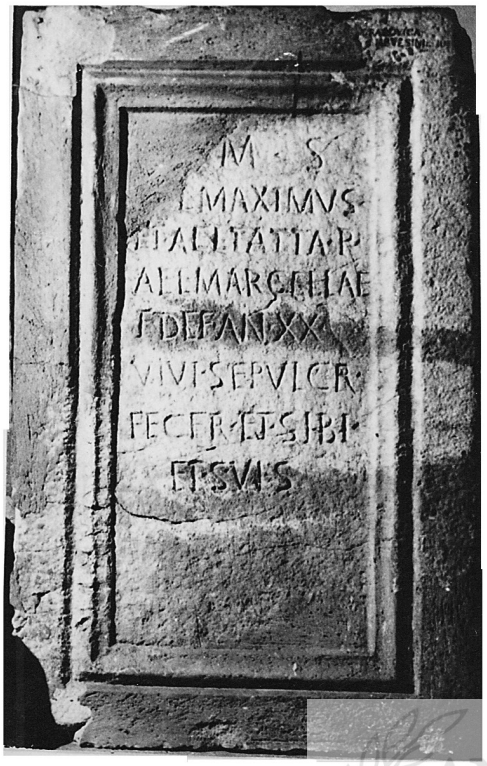
[549] Cambi 1975, 229; Patsch 1906, 161-167, Sl. 9; Bojanovski 1974, 135; Kojić 1965, 225 i d.; Sergejevski 1954, 22, Sl. 8; Cambi 1960, 55, 66 i d., Tab. IX-XVII.

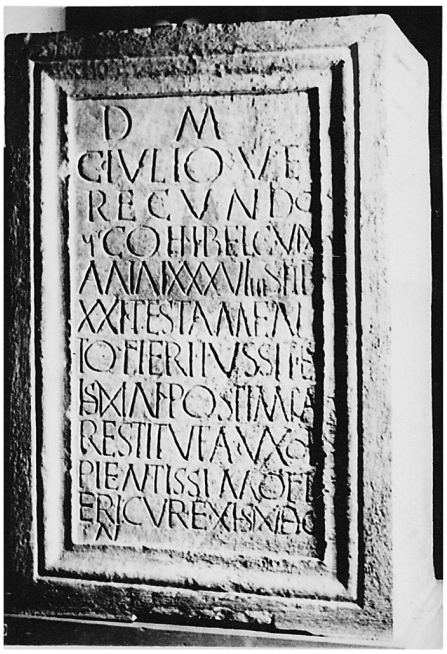
Karta XIII - Topografski prikaz rasprostranjenosti cipusa na prostoru Bosne i Hercegovine

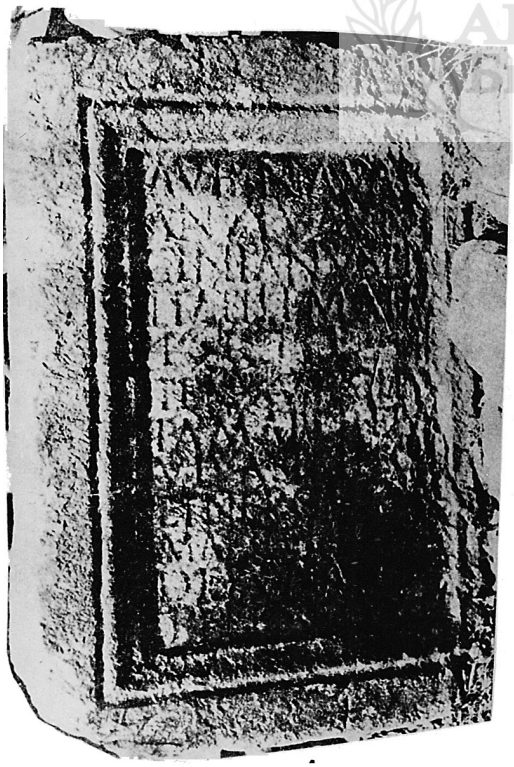
1

2

3

4

1. Borčani (Duvno), 2. Grabovica (Nevesinje), 3. Hardomilje (Ljubuški), 4. Podstinje (Fojnica)

5

6

5. Rogatica, 6. Stari Brod (Rogatica),

7a

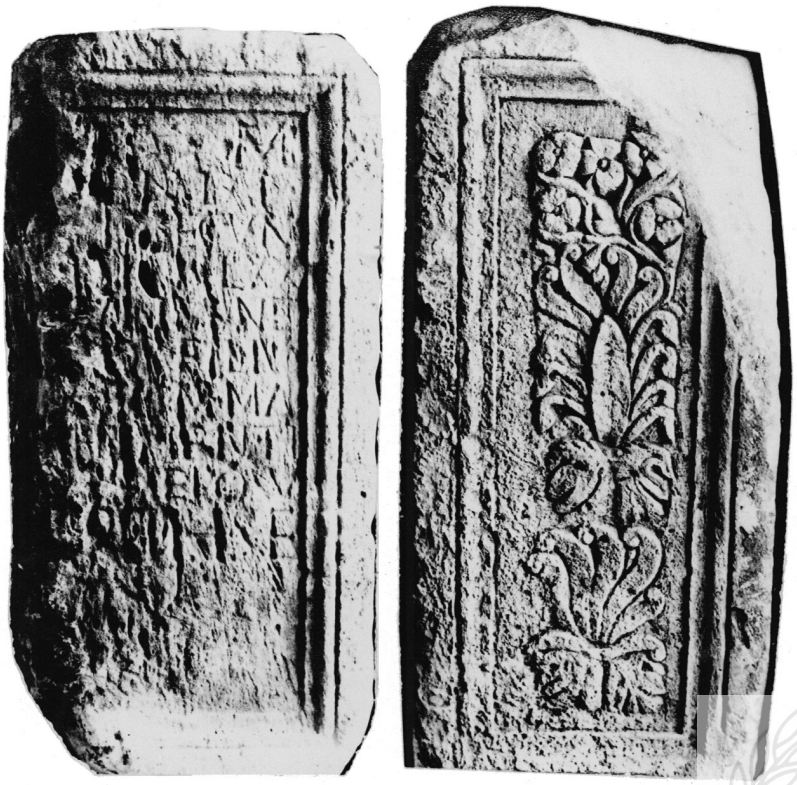
7b

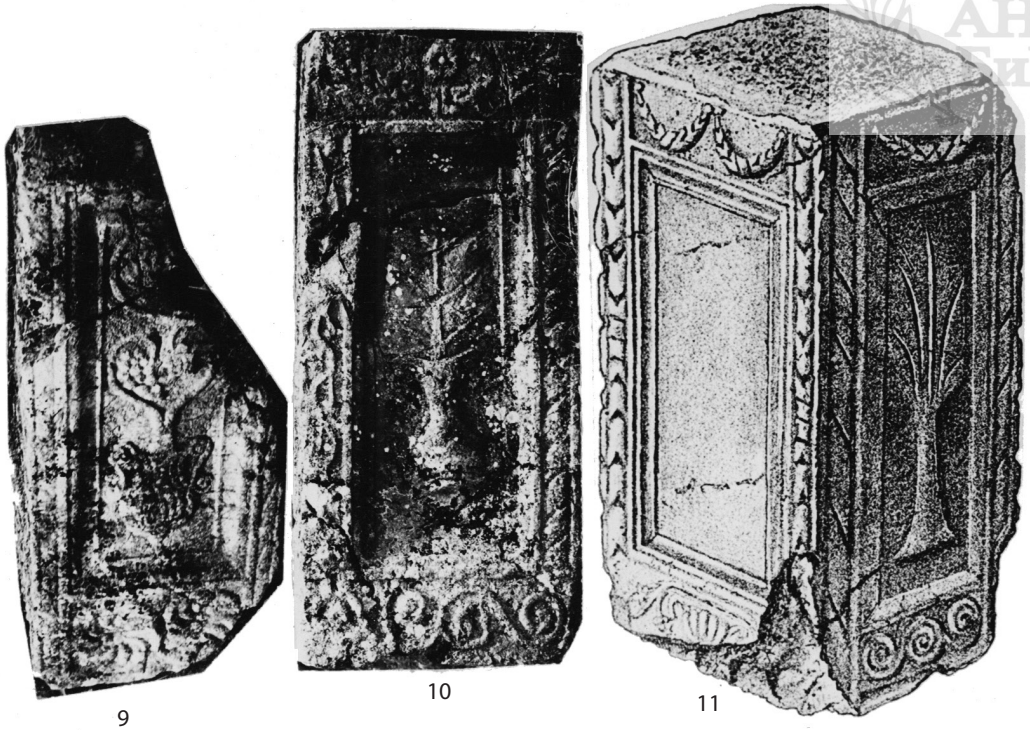
7c

7. Rogatica

ANU ВіН АНУ БиХ

8a 8b

9 10 11

8. Pritoka (Bihać), 9. Klašnik (Višegrad), 10. Klašnik (Višegrad), 11. Skelani (Srebrenica)

12a

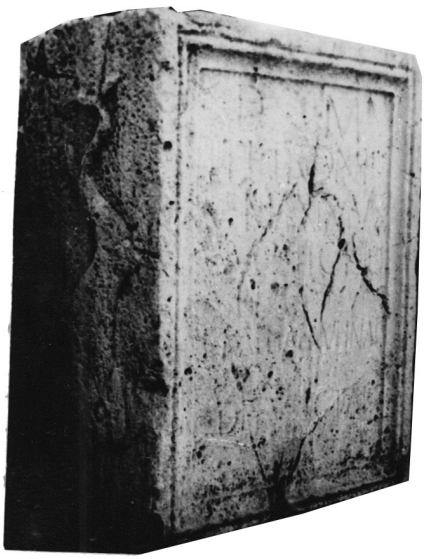

12b

12c

12. Stolac

13

14a

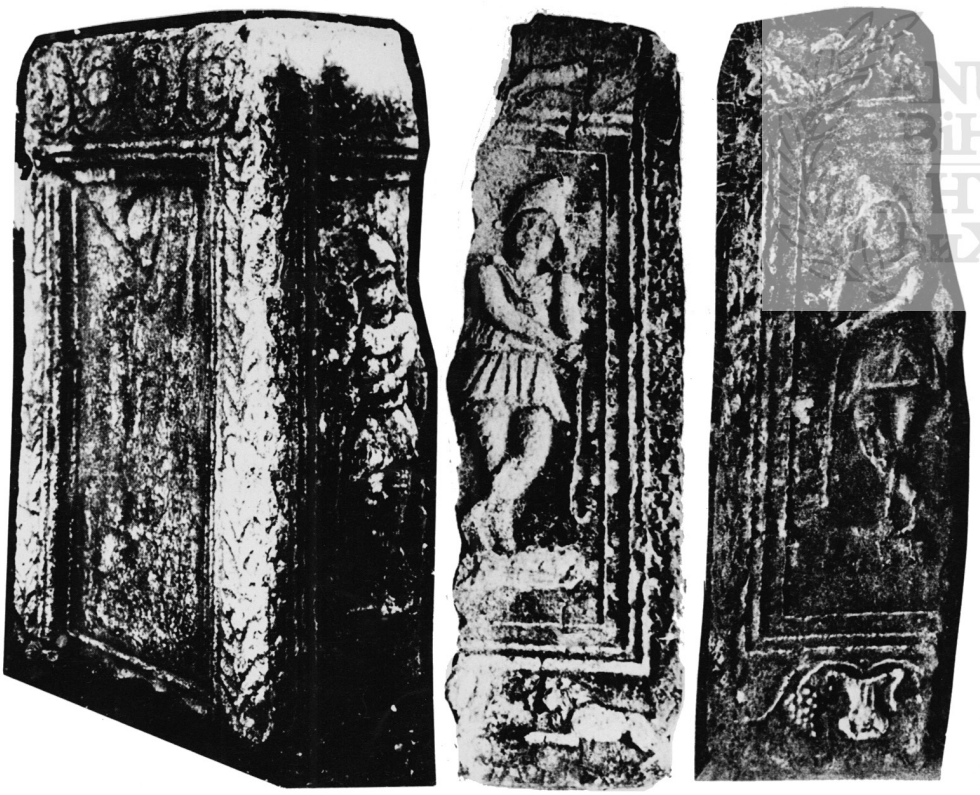

14b

13. Lisičići (Konjic), 14. Skelani (Srebrenica)

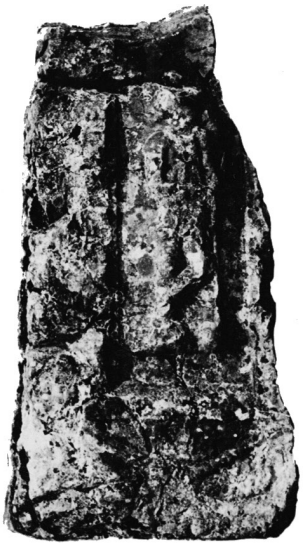

15

16a 16b 16c

15. Pleševica (Rogatica), 16. Rogatica

17

18

19

20

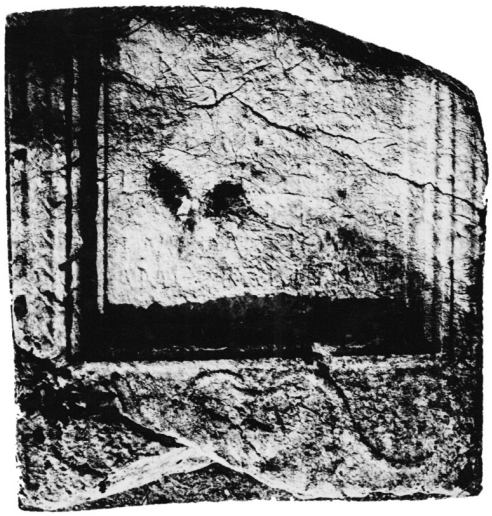
17. Klašnik (Srebrenica), 18. Bosanska Crvica (Srebrenica),
19. Bosanska Crvica (Srebrenica), 20. Sikirići (Srebrenica)

21

22

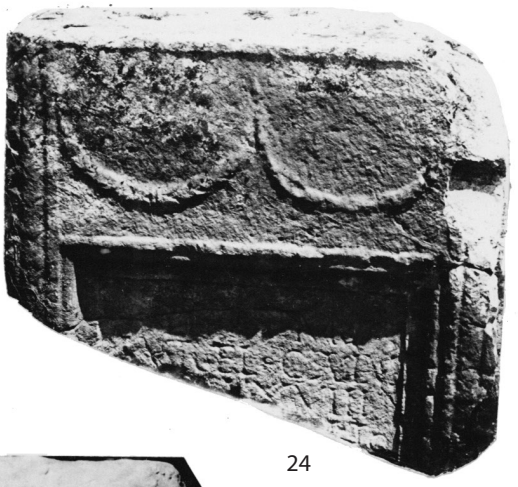

23a

23b

21. Misajlovine (Rudo), 22. Velika Gostilja (Višegrad), 23. Štitarevo (Višegrad)

24

25

ANU
BiH
АНУ
БиХ

26

24. Štitarevo (Višegrad), 25. Rudo, 26. Rudo (Foča)

27

28

29

30

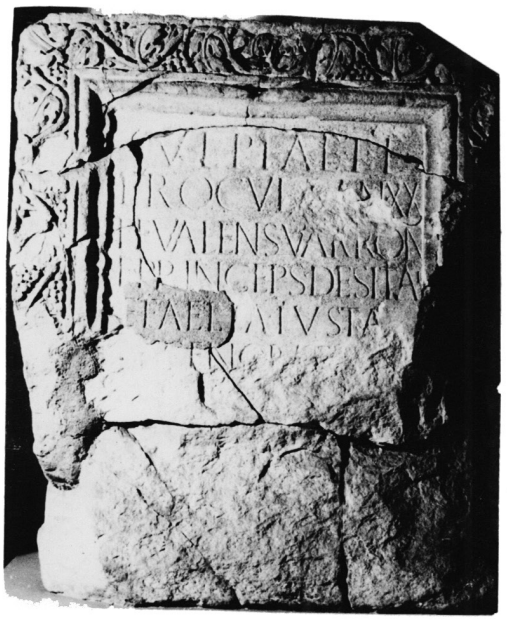

31

27. Podgradina (Ili Halapići – Glamoč), 28. Lipa (Livno), 29. Vašarovine (Livno),
30. Misajlovine (Rudo), 31. Stari Brod (Rogatica)

32

33a

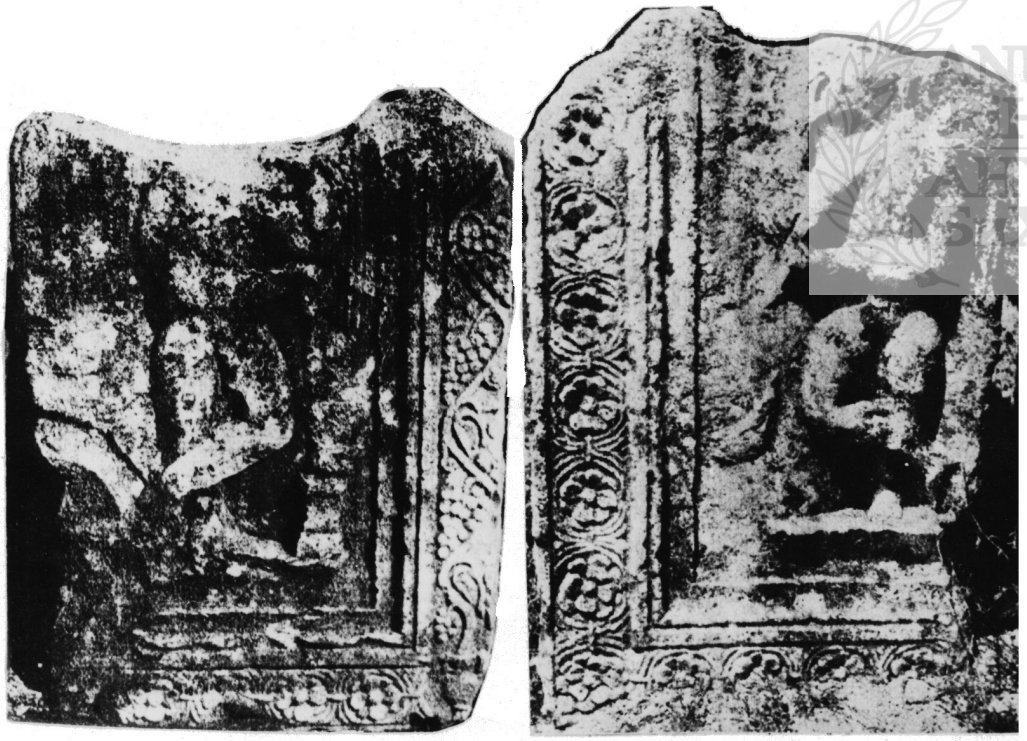

33b

32. Nepoznato Nalazište, 33. Breza (Sarajevo)

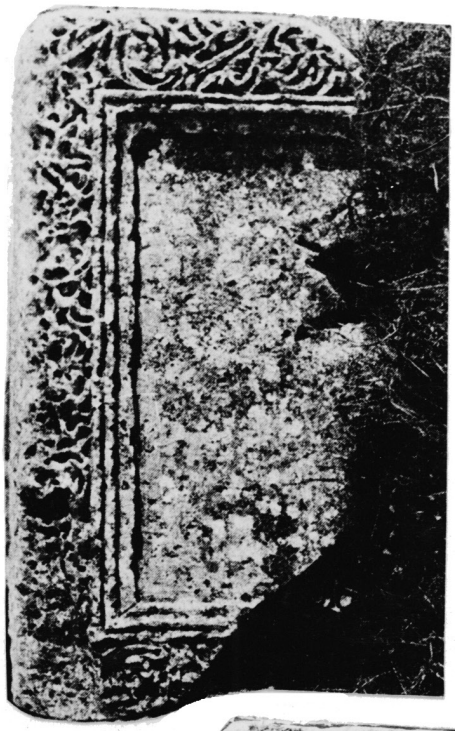
34a

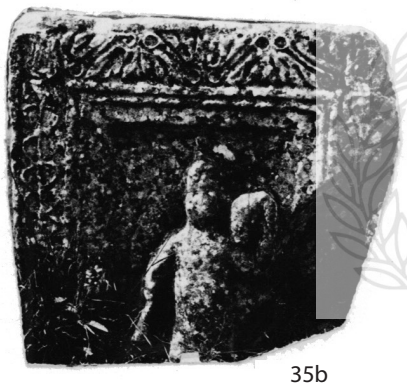
34b

34c

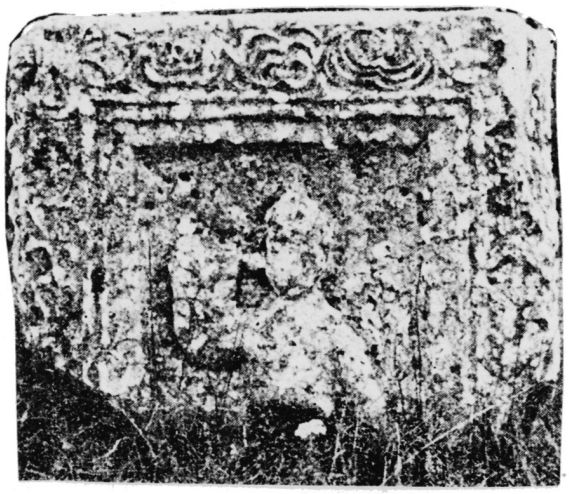
34. Livno

35a

35b

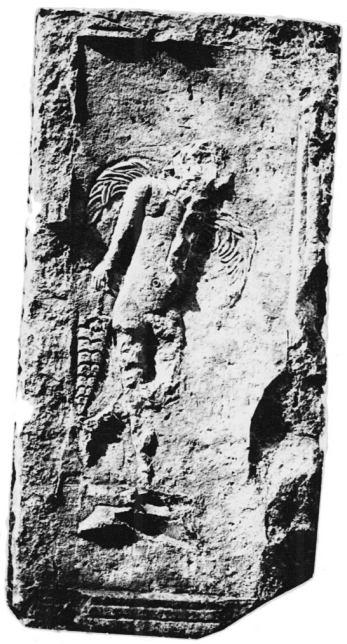

35c

35. Kamen (Glamoč)

36

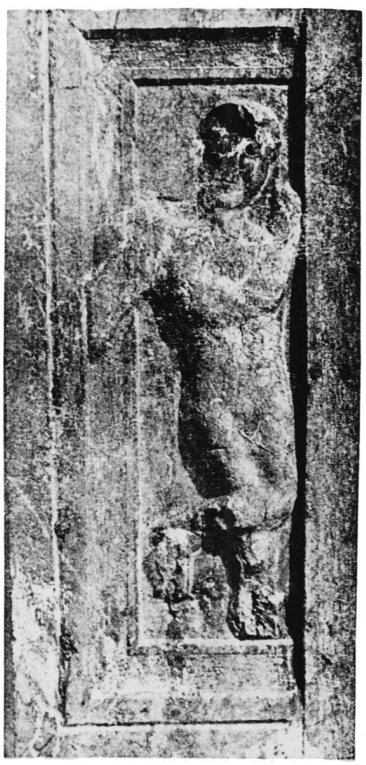
37a

37b

ANU BiH АНУ БиХ

36. Kamen (Glamoč), 37. Ocrkavlje (Foča)

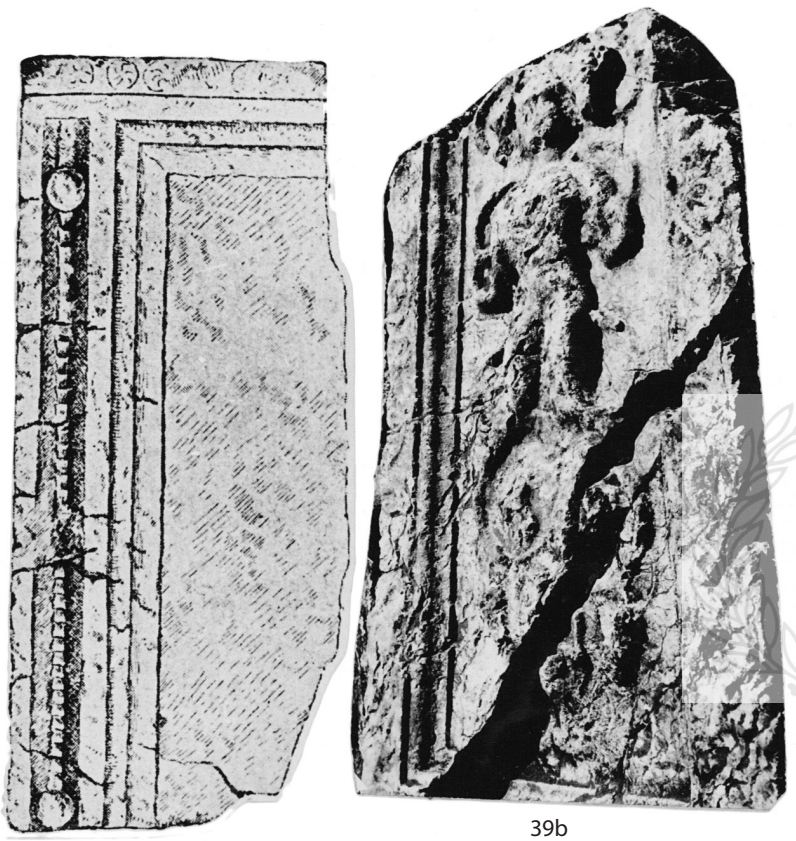
38a

38b

ANU ВіН АНУ БиХ

38. Rogatica

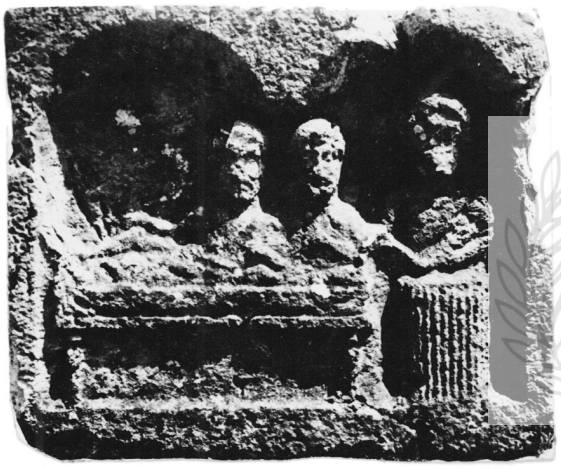
39a

39b

39. Stari Brod (Rogatica)

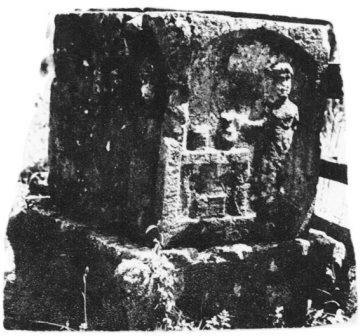
40

41a

41b

41c

40. Skelani (Srebrenica) 41. Velika Gostilja (Višegrad)

42b

42a

43

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

42. Bosanska Crvica (Srebrenica), 43. Voljevica (Srebrenica)

44a

44b

45a

45b

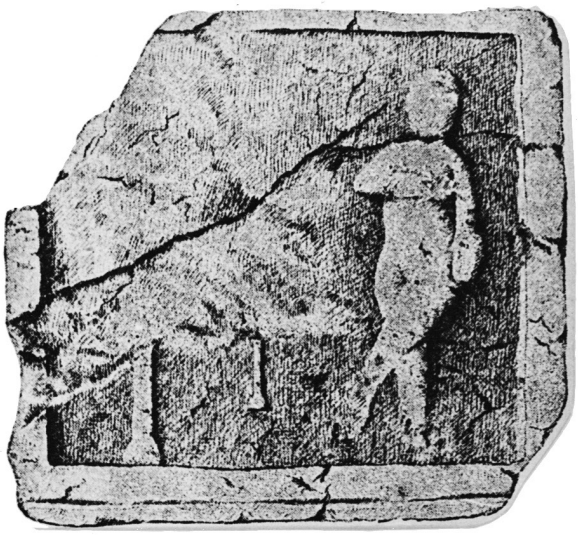

46a

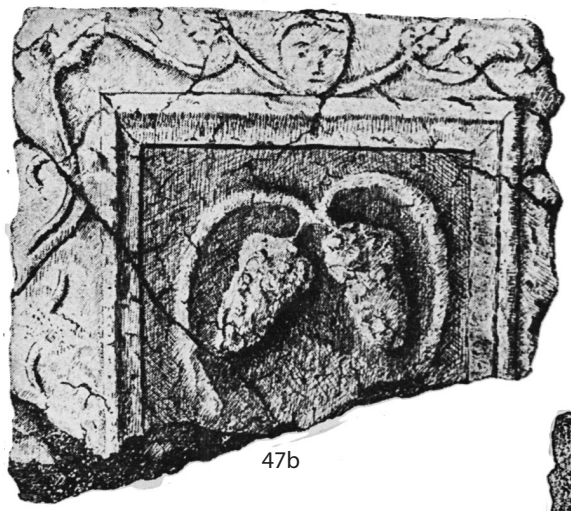

46b

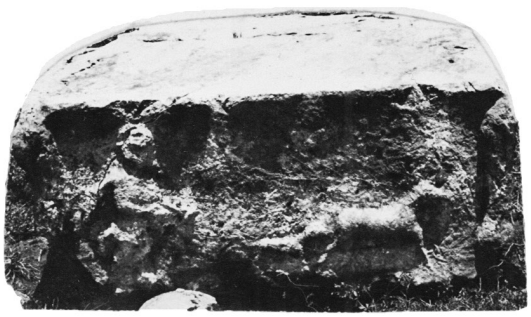
44. Rogatica, 45. Ustikolina (Foča), 46. Ustikolina (Foča)

47a

47b

48

49

47. Stari Brod (Rogatica), 48. Štitarevo Donje (Višegrad), 49. Skelani (Srebrenica)

ANU BiH АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

VIII. URNE

Kamene urne o kojima ćemo u ovom dijelu rada govoriti, za razliku od kamenih cilindričnih, keramičkih i staklenih urna, predstavljaju u našim krajevima zasebnu kategoriju sepulkralnih spomenika.[1] Ove urne karakterizira četvrtasti oblik (ili oblik kocke), te oblik sanduka pravokutne forme ili oblik malog sarkofaga, a u pogledu sahranjivanja pripadaju ritusu incineracije (1-31; 1-46).

S obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost, jedna skupina urni pripada sjeverozapadnom području Bosne (1-31), a druga krajevima jugozapadne Bosne (1-46). Ovoj kategoriji sepulkralnih spomenika odgovaraju poklopci u obliku krovnih instrukcija, od kojih jedni pripadaju urnama s područja jugozapadne Bosne (9-41), a drugi urnama s područja sjeverozapadne Bosne (17-31).

U posebnom poglavlju obradit ćemo četvrtaste kamene urne s područja sjeverozapadne Bosne (1-31), a u drugom, odvojeno, one iz krajeva jugozapadne Bosne (1-46). Uz urne četvrtastog oblika nalazimo skupinu kamenih urna koje imaju formu pravokutnika (42-46) i odvajaju se od kamenih urna iz sjeverozapadne Bosne.

1. Urne sa područja sjeverozapadne Bosne

Kamene četvrtaste urne s područja sjeverozapadne Bosne ili, u užem smislu, s teritorije Bihaća, nazivamo japodskim sepulkralnim spomenicima.[2] To je kraj kojim protiče rijeka Una na čijim je obalama živjelo antičko pleme Japoda, kojemu je pripadalo područje Like sve do granica Istra u današnjoj Istri.[3] Ova etnička skupina je u kamenim urnama ostavila vidne tragove duhovne i materijalne kulture.[4] Pojavom japodskih urna bavilo se nekoliko istraživača.[5] Odmah je potrebno istaći da među njima nema slaganja o vremenu nastanka ovih urna, posebno onih iz Ribića (1a itd.).[6] Predstavnike tih urna nalazimo u urni 1a: dva ulomka – 3, 4 iz Ribića, i u jednom fragmentu – 2, iz Golubića. Druge urne i fragmenti s ovog područja su urna (5a) i ulomci (7, 16) iz Pritoke, fragment (6) iz Ribića, urna (8) iz Doljana, ulomci urna iz Golubića (9, 10, 11) i Čavkića (12, 13, 14, 15).

1. 1. Kataloška obrada

1. RIBIĆ (Bihać)

Četvrtasta urna se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 589. Veličine: vis. 0,52 m, šir. 0,97 i 1,02 m, duž. 1,01 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik ima oblik četvrtastog sanduka. Sve četiri strane su ukrašene ugraviranim ikonografskim kompozicijama. Prednja strana je oštećena. Na njoj se prikazuje glavna scena, koja se sastoji od stolice s naslonjačem, u kojoj sjedi žena i drži u desnoj ruci sud u obliku kantarosa, koji pruža ženi u stolici. Ispod žene su prikazane dvije ribe, jedna veća, a druga manja, slične delfinu.

Prednja ispupčenja na lučnom dijelu ukrašava ornament u obliku pletera u dva reda. Međutim, na gornjoj četvrtastoj površini ispusta izrađene su, kao ukras, stilizirane rozete, urezane unutar dva koncentrična kruga. Unutrašnja površina na spomenutim

[1] Kamene cilindrične, keramičke i staklene, urne su objekti u kojima se čuva pepeo pokojnika u zemlji, a ne nad zemljom, i predstavljaju odvojene kategorije urna, odnosno sepulkralnih objekata koje nalazimo pod različitim kulturno-historijskim situacijama. Patsch 1914, 217, Sl. 14 cilindrična urna; Marić 1968, 48, 47 cilindrične kamene i keramičke urne; Šubić 1976, 39, Sl. 1, 2; Veličković 1967, 166, Fig. 1, 2, 3.

[2] Ovim nazivom se služi i Sergejevski 1950, 45 i d. Još o ovom pitanju kod Marić 1968, 57 i d.

[3] Marić 1968, 57 i d., i 60 i d.

[4] Patsch 1896, 113 i d.; Sergejevski 1950, 45 i d.; Marić 1966, 5 i d.

[5] O tome vidi Sergejevski 1965, 122; Stipčević 1963, 44-45; Vasić 1967, 217 i d.; Raunig 1972, 43-47.

[6] Neslaganja o datiranju japodskih urna vidi iznesenu literaturu pod bilješkom 5.

ДиН АНУ БиХ

lučnim ispustima također je ornamentirana ugraviranim slikama. Na desnoj strani se prikazuje kako divlja svinja trči nadesno. Prikazane su joj samo dvije noge s desne strane. Na trbuhu svinje je ugraviran kvadrat, unutar kojega su urezane tri vertikalno valovite i dvije vertikalno prave crte. Međutim, na lijevoj unutrašnjoj strani spomenutog lučnog ispupčenja ugraviran je lik žene i djeteta. Žena u lijevoj ruci nosi košaru s povrslom, a desnom drži dijete. Na ženi se vidi dugačka potpasana haljina, na kojoj, od pojasa prema dolje, idu dvije vertikalne linije, koje predstavljaju nabore haljine. Glava joj je nespretno izrađena, a dijete je, čini se, prikazano nago. Na lijevoj bočnoj strani urne majstor je tehnikom urezivanja prikazao pet žena u dugačkim potpasanim haljinama, a na svakoj su haljini od pojasa do ruba po tri vertikalne crte, koje oponašaju nabore. Čini se da su imale ukrasne pojaseve, na što upućuju pojasevi kod druge i treće žene. Žene se predstavljaju u jednom redu kao da se hvataju za ruke i da će igrati kolo, a predvodnica u ruci nosi kantaros. Glave su prikazane stilizirano, i to nespretno, posebno nos i oči. Desna bočna strana prikazuje grupu konjanika. Figure konjanika su dosta realno prikazane, dok su konjanici, u odnosu na pojedine dijelove tijela, prikazani neproporcionalno. Na konjima se čak zapažaju detalji kao što su griva, glava, uši, uzde, orma i dugački rep. Na figuri drugog konja otraga visi neki dugački predmet, koji vjerojatno predstavlja mač, Uz spomenutu grupu ovdje na slobodnom prostoru, koji pripada izbočenom luku, prikazuje se, po svoj prilici, ždrijebe koje ide uz konje, a iza drugog konja vidi se ljudski lik, koji, čini se, nije konjanik, nego pješak. On vjerojatno vodi ždrijebe. Na zadnjoj strani urne imamo prikazana gravurom dva goveda. Ucrtana su dosta realno, s rogovima i ostalim detaljima, kao što su oči i uši. Na leđima goveda graver je stilizirano prikazao po jednu pticu, koje su okrenute u suprotnim pravcima. Ptice je teško identificirati.

Literatura: Sergejevski 1936, 214-218, Abb. 2-9; Isti 1948, 16-170, Br. 2, Tab. II, Sl. 1; Isti 1950, 51, Br. 4, Tab. III-IV.
Kraj I st. st. e. i I st. n. e.

2. GOLUBIĆ (Bihać)
Ulomak urne nalazi se u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,42 m, duž. 0,98 m, deb. 0,10 m. Kamen muljika (lapor, bihacit).

Fragment predstavlja desnu stranu urne "japodskog tipa". Nešto je odlomljen u donjem lijevom dijelu. Fragment urne na lijevoj strani ima ispust, čiji je rub ukrašen ornamentom pletera, koji je odvojen od ostalih crteža tankom linijom. Pleter je izrađen šestarom.

Glavnu likovnu kompoziciju na desnoj strani urne predstavlja urezana figura konja s konjanikom. Kod konja se ističe dugačak i na kraju nešto zadebljao rep, te nespretno izveden falos. Tijelo konja je nešto izduženo, u elegantnoj liniji, a stražnji se dio (sapi), u pogledu debljine, ističe nešto slabije od prednjega. Kopita su dobro izrađena. U odnosu na tijelo, kod konja se prikazuje mala glava, a na savijenom vratu se ne prikazuje griva. Na glavi su prikazani ular i uzde, koje se vežu okruglom pločom, a uzda im je na kraju vezana kopčom u obliku dvostrukih koncentričnih krugova. S obzirom na figuru konja, konjanik se prikazuje vrlo malen. Na glavi nosi veliku kacigu. Od ratne opreme se prikazuje dugačko koplje, koje drži horizontalno u desnoj ruci. Na glavi konjanika oči se prikazuju manjim kružićima. Lijevom rukom, na kojoj se razabiru prsti, drži uzde. Druga figura koja pripada ovoj strani urne nalazi se u lijevom kutu, na prostoru između ispusta i glave konja. Spomenuta figura bi, izgleda, predstavljala nespretno isklesanu figuru ptice s glavom, koja bi, čini se, bila nalik na ljudsku glavu. Urezima su prikazana krila, rep i noge ptice, dok se glava prikazuje poput krtice. Treća figura koja pripada opisanoj kompoziciji nalazi se ugravirana ispod konja, između prednjih i zadnjih nogu. Urezana figura je, čini se, neka morska neman, koja je naprijed nešto oštećena. S obzirom na savijeni dugački rep i oštre zube na glavi, te na urezane peraje na trbuhu i sa strana, prikazuje životinju koja pripada carstvu voda. Međutim, tragovi ušiju na glavi upućivali bi na neku kopnenu životinju. Izgleda da su tragovi iznad konjskog repa ostaci likovne kompozicije koja bi bila starija od opisane, pa bi opisana kompozicija imala sekundarni karakter.

Literatura: Raunig 1968, 100-104, Tab. II, Sl. 2.
Kraj I st. stare ere i I st. n. e.

3. RIBIĆ (Bihać)
Ulomak urne je izgubljen. Veličine: vis. 0,58 m, šir. 0,84 m, deb. 0,12-0,20 m. Kamen lapor.

Lice četvrtaste urne je razbijeno na tri komada. Sačuvao se veći dio prednje strane. Urni nedostaju poklopac i zadnji dio.

Lice urne je flankirano dvama vertikalnim ispustima, od kojih je bolje sačuvan lijevi, s ukrasom u obliku osmica ili pletera. Ornament je izrađen šestarom unutar obrubljenog pravokutnog prostora. Isti ornament zapažamo iznad centralne scene, koji je također flankiran ravnom linijom.

Sadašnja likovna kompozicija, koju je majstor izradio tehnikom graviranja, sastoji se od dva vojnika, suda u obliku kratera i nekoliko koncentričnih krugova iznad spomenutog suda. Lijevi vojnik je najbolje sačuvan. Prikazuje se u kacigi, i to shematski. U desnoj ruci drži predmet sličan rogu, koji drži na rubu otvora grla suda. Vojnik je prikazan u kratkoj haljini bez rukava, na kojoj je ornament sličan pleteru, s koncentričnim krugovima pri kraju haljine. Posebno se ističe jedan veći ukras koncentričnih krugova na boku vojnika. Kratka haljina je bila na rubovima ukrašena, sprijeda i straga, kraćim resama. Na nogama vojnika majstor je nezapaženo prikazao obuću, s istaknutim nosom na prstima, i dokoljenice, najvjerojatnije knemide na nogama.

S desne strane je također prikazan vojnik, s tom razlikom što ovaj u lijevoj ruci drži štit, a u desnoj rog nad otvorom kratera. I njegova je kaciga prikazana shematski. Štit je na rubovima ojačan, a ojačanje koje vidimo u sredini vjerojatno upućuje na ukras u obliku ptice. Što se tiče oblačenja, čini se da desni vojnik nosi istu haljinu kao i lijevi, o čemu govore rese koje se vide ispod štita koji zaklanja sredinu vojnikova tijela. Isto tako tragovi obuće na nogama govore da je imao obuću sličnu lijevom vojniku i knemide na nogama.

Između vojnika majstor je prikazao sud u obliku kratera. Spomenuti sud ima neke ornamentalne motive kao ukrase, karakteristične za umjetničko izražavanje ovog područja. To su koncentrični krugovi s tačkicama u sredini ruba na otvoru grla, te nešto slično, ili u obliku pletera, na sredini trbuha suda.

U čitavoj ovoj sceni posebno dominantno mjesto, osim spomenutog kratera, ima, čini se, ornament od više koncentričnih krugova, koji je prikazan upravo iznad samog suda, i to u samom centru iznad centralne slike imamo motiv pletera. Takav isti ornamentalni ukras zapažamo u tragovima na donjem rubu centralne scene, koji je, s onim gornjim i onim na desnoj i na lijevoj strani, flankirao središnju likovnu kompoziciju.

Literatura: Sergejevski 1936, 213-124, Abb. 1; Isti 1950, 50, Br. 3, Tab. I, 2.
Kraj I st. stare ere i I st. n. e.

4. RIBIĆ (Bihać)
Sepulkralni spomenik u obliku četvrtaste urne je nestao. Veličine: vis. 0,50 m, šir. 0,80 m, dub. 0,64 m i deb. 0,15 m. Kamen pješčar.

Kamena urna četvrtastog oblika je razbijena u četiri komada. Nađena je bez poklopca.

Na prednjoj strani se nalazi centralna scena. Ona je flankirana s desne i lijeve strane većim, ako se tako može nazvati, pilastrom, dok je s unutrašnje strane, opet, uokvirena užim, ali plićim okvirom. Spomenuti elementi su ukrašeni ornamentom u obliku pletera, veći okvir dvostrukim redom, a manji jednostrukim. Međutim, scena koja, izgleda, ima centralni karakter bila je također uokvirena istim ornamentom, kao i sa strana, s gornje i donje strane. Centralnu likovnu kompoziciju, koju je okruživao spomenuti ornamentalni motiv, sačinjavale su dvije žene, a u sredini sud u obliku kratera.

Lijeva žena, koja je prikazana gravurom, odjevena je u dugačku haljinu, koja je, čini se, potpasana, u kukovima je dosta široka, a dvije vertikalne linije upućuju na nabore haljine. Izgleda da je imala ukrašene rubove. Primjećuju se i tragovi obuće, koja je na prstima nešto istaknutija. Nadalje, vidi se da desnu ruku drži visoko na razini glave, dok joj je lijeva spuštena do nekog predmeta, koji je oblikom sličan kantaru, i to s ručkom. Međutim, desna žena, koja je jednako odjevena kao i lijeva, drži visoko lijevu ruku, a u desnoj vjerojatno neki sud, sličan kaseroli, nad otvorom suda. Između opisanih žena nalazi se u centru sud – krater, bez ručke.

Literatura: Sergejevski 1939, 10, Tab. VII. Sl. 8
I st. stare ere i početak I st. n. e.

5. PRITOKA (Bihać)
Sepulkralni spomenik u obliku četvrtaste urne je nestao. Veličine: vis. 0,56 m, šir. 0,67 m, dub. 0,42 m. Kamen lapor.

Kamena urna pripada tipu sepulkralnog spomenika, kao i urna iz Ribića. Na prednjoj strani, kao centralni dio, imamo natpis u edikuli, koji je flankiran sa dva arhitektonska ispusta. Sve to govori da urna po svome umjetničkom i sepulkralnom sadržaju ima pečat arhitektonske kompozicije hrama.

Natpis je u plitkom četvrtastom udubljenju koje podsjeća na nišu, a iznad je trokutast zabat, izrađen dvostrukim linijama na nešto povišenom pravokutnom prostoru, koji daje akcent arhitektonskoj kompoziciji edikule. Natpis u edikuli flankira također jedan arhitektonski element, koji ima dekorativni karakter, a to su ispusti koji imaju lučnu formu. Na jednom i drugom ispustu, na četvrtastom prostoru koji gleda licem naprijed, urezana je po jedna šesterokraka rozeta unutar dvaju koncentričnih krugova. Ispod ovih rozeta, urnu na ovom dijelu posebno ukrašavaju reljefno

ANU BiH
АНУ БиХ

isklesane ikonografske figure zmija, koje, s obzirom na trokutast oblik glave, predstavljaju zmije otrovnice.

Na desnoj i lijevoj strani urne urezani su tehnikom graviranja likovi i predmeti. Tako je na lijevoj bočnoj strani prikazan, dosta shematski, bez tragova detalja odjeće i obuće, nag čovjek s alatom, koji je sličan obliku sjekire "dalabru", tj. s jedne je strane sjekira, a s druge budak. Čovjek je prikazan kako stoji na dugačkoj gredi, vjerojatno balvanu, i kako je obrađuje držeći u ruci držak sjekire. Međutim, na desnoj bočnoj strani su vrlo slabo prikazani likovi i razni predmeti. Ta strana urne je nešto više stradala pa su i prikazi u obliku crteža slabije kvalitete. Na sredini je prikazan sud koji oblikom liči krateru. S desne strane imamo crtež čovjeka kojemu se ne razabiru elementi odjeće ni obuće. Izgleda da drži nešto u ruci i to stavlja u sud. Iznad spomenutog suda zapažamo jedan amorfni, najvjerojatnije, sud. S lijeve strane suda također se prikazuje osoba u crtežu, samo ovdje, čini se, ipak nešto malo bolje, jer se vidi da je odjevena u dugačku haljinu, da drži visoko raširene ruke i da u jednoj od njih drži nešto, što upućuje na sepulkralni kult. Osim ove, po svemu sudeći, centralne kompozicije, u desnom dijelu strane urne prikazan je vrlo jasno šestar, a iznad njega pravokutni objekt, koji bi mogao upućivati na drvenu građu ili ravnalo kao drugi potrebni instrument koji često služi pri obradi drveta. U suprotnom dijelu zapažamo crtež koji predstavlja sagnutog čovjeka. On drži nešto u obliku pile. Do njega vidimo, u obliku stoga, sakupljena drva ili neki alat.

Urna u sredini ima četvrtasto udubljenje, u koje se polagao pepeo pokojnika.

Natpis:
DITIUS SESTENI / US FRONTONIS F(ilius) /
AN(norum) CV / H(ic) S(itus) E(st)

Literatura: Sergejevski 1936, 219-222, Abb. 11-14; Isti 1950, 57-59, 81-86, Tab. VII, Sl. 2, Tab. VIII, Sl. 1, 2.
I st. n. e.

6. RIBIĆ (Bihać)
Ulomak četvrtaste urne čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1827. Veličine: vis. 0,42 m, šir. 0,69 m, deb. 0,18 m. Kamen muljika.

Ulomak kamene četvrtaste urne predstavlja najvećim dijelom dio sepulkralnog spomenika. Sačuvan je u donjem dijelu, a u gornjem je odlomljen, kojom prilikom je stradao i jedan dio natpisa. Pripada tipu sepulkralnih spomenika urna iz Ribića.

Na prednjoj strani imamo elemente arhitektonske kompozicije kao kod sepulkralnih spomenika tipa stele i drugih. Na prednjim ispustima, koji flankiraju centralnu kompoziciju, natpis u edikuli, prikazana je geometrijska dekoracija rozete sa tri romboidna lista unutar koncentričnog kruga i pojava lunule. Isti geometrijski ornament se nalazi i na lijevom bočnom ispustu. U vezi s licem urne važno je konstatirati da je izrađena u stilu edikule, jer natpis flankiraju dva stupa s bazama, koji, u analognom pogledu, u gornjem dijelu imaju arhitektonski elemenat – timpanon, ali on ovdje nedostaje zbog odlomljenosti urne. Tako se natpis našao u centru edikule poput poprsja pokojnika na drugim spomenicima.

Ostaci natpisa:
SENE/CA SES(tenius) / RUS(tici) FIL(ius) /
AN(norum) XXXXV / H(ic) S(itus) E(st)

Literatura: CIL III 15081; Sergejevski 1950, 62-63, Sl. 8.
I st. n. e.

7. PRITOKA (Bihać)
Ulomak urne se nalazi u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,48 m, šir. 0,475 m, dub. 0,395 m. Kamen muljika (lapor, bihacit).

Odlomak predstavlja gornji desni kut urne "japodskog tipa". Na tom sačuvanom dijelu imamo ispust koji se javlja kod urna ovog tipa, a na njemu dobro poznatu šesterokraku rozetu, upisanu u dvostruki koncentrični krug. Ispod izbočine je, na prijelazu, urezan ukras u obliku polumjeseca, a ispod su dvije paralelno urezane crte, koje stvaraju četvrtasto polje. Na lijevom dijelu fragmenta, koji bi predstavljao centralni dio urne, imamo ostatke arhitekture. Na tom dijelu su urezani dvostrukim crtama elementi timpanona, a u sredini su tragovi dvostrukog koncentričnog kruga. Ispod timpanona, u plitkom udubljenom polju, ostaci su stupa s četvrtastim kapitelom na kojem počiva timpanon, što zapravo prikazuje pročelje hrama.

Literatura: Sergejevski 1936, 222, Abb. 15; Isti 1950, 63, Tab. XII, Sl. 1.
I–II st. n. e.

8. DOLJANI (Bihać)
Sepulkralni spomenik urne se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 249. Veličine: vis. 0,50 m, šir. 0,71 m, dub. 0,78 m. Kamen lapor.

Urna je bez poklopca. Na prednjoj strani su ispusti, koji su u gornjem dijelu otučeni i cementnom masom restaurirani. Lice urne, kao i opisana, ima arhitektonsku kompoziciju edikule. Ono je flankirano spomenutim ispustima, koji također imaju elemente arhitekture.

Urna ima dva natpisa, što znači da je služila za dvojicu pokojnika, pa odatle i podjela natpisnog polja s arhitektonskim elementom – tordiranim stupom, koji dolje ima prikazanu bazu, a gore stilizirani kapitel, na kojemu počiva timpanon. Natpisno polje je upisano u plitko udubljeno polje, koje spomenuti stup dijeli u dvije niše. Timpanon je jednostavno izrađen. Na pravokutnom prostoru su urezane dvije paralelne linije s jedne i dvije s druge strane, koje u formi tupog trokuta obrazuju zabat. U njemu se, kao u nizu sličnih slučajeva, nalazi kao ukras geometrijski ornament rozeta. Urezana je u dvostrukom krugu sa šest elipsoidnih listova, a sa strane centralne rozete urezana je po jedna manja rozeta u istom stilu. Navedeni ispusti na prednjoj strani urne također imaju geometrijski ukras. Na jednom i na drugom dijelu javlja se geometrijski ukras rozeta, koje su urezane u dvostruki krug sa šest listova. Međusobno su vezane koso urezanim linijama. Desna bočna strana urne je prazna, dok je lijeva ispunjena i biljnim i geometrijskim ukrasima.

Centralni ornament je, bez sumnje, šesterokraka rozeta, upisana u dvostruki koncentrični krug. Krugovi se, zajedno s tehnikom graviranja, nalaze u jednom još većem geometrijskom ukrasu, koji predstavlja dvostruki krug, od kojih je onaj vanjski, veći, nalik na vijenac. Međutim, najhomogeniju sliku na ovoj strani pruža polukrug koji oponaša zemljani sud iz kojega raste stilizirano stablo, slično pinusu. U sredini urne imamo udubljenje, koje gore ima četvrtasti oblik, a dolje poluloptu koja ima manji otvor.

Natpisi:
1. D(is) M(a)N(ibus) / AUR(e)LI(us) MAXA / ANNOR(um) / L INFEL(icissimae) / POSU(it) /
2. D(is) MAN(ibus) / AUR(e)L(ia) CL(e)MAE(n) / TIN(a) XL / SICU (--------) FILI(us) /

Literatura: Kovačević-Patsch 1895, 231-236; Isti 1897, 341-343, Fig. 4, 5, 6; Sergejevski 1950, 60, Sl. 7, Br. 10, Tab. X i XI; Šašel 1963, 83-84;

9. GOLUBIĆ (Bihać)
Ulomak urne se nalazi u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,35 m, šir. 0,55 m, dub. 0,74 m. Kamen muljika.

Fragment, u obliku četvrtaste urne, predstavlja samo u polovicu sepulkralnog spomenika. Na prednjoj strani vide se ostaci natpisa i desnog ispusta, koji je u gornjem dijelu oštećen. Natpis je bio urezan u plitko udubljenje, koje je u gornjem dijelu, iznad natpisa, imalo pravokutni prostor, na kojemu je bio prikazan u trokutastom obliku zabat, a sada, zbog oštećenja, vidimo samo njegove tragove. U donjem dijelu ispusta vidimo geometrijski ukras u obliku šesterolisnatih rozeta. Isti element je flankirao i lijevu stranu lica urne, i to, najvjerojatnije, s istim geometrijskim ornamentom. Natpis se djelomično sačuvao u četiri reda slova, i to njegova desna polovica.

Natpis :
[D(is)] M(anibus).... F(ilius) CARE/..... ANNOR / UM XXV /..... MA /.... X /

Literatura: Čremošnik 1957, 163, Tab. I, Sl. 1.
II–III st. n. e.

10. GOLUBIĆ (Bihać)
Ulomak urne se čuva u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,40 m, šir. 0,70 m, dub. 0,75 m. Kamen muljika.

Ulomak urne se predstavlja u arhitektonskoj kompoziciji edikule. Lice četvrtaste urne ima ostatke natpisa koji su flankirani arhitektonskim elementom stupa. On ima dolje malu četvrtastu bazu, a gore plintu koja oponaša kapitel, te gornji dio, koji s ostacima timpanona stvara edikulu, a natpis, prikazan u plitkom udubljenju, predstavlja nišu ili pročelje hrama. Desni ispust, koji je okvir urni i arhitektonski element kulturne tradicije Japoda, u gornjem dijelu je oštećen, a u donjem, lučnom, nema, čini se, geometrijskih ukrasa kao što su na ostalim urnama. Urna je imala udubljenje u obliku kvadrata, u koje se pohranjivao pepeo pokojnika, dok je još niže, što se vidi u profilu, također manje udubljenje isto tako služilo za depo pepela pokojnika.

Ostaci natpisa:
..... PHO/.....]AE V[..... AN] N(orum) XXV [H(ic) S(itus)] / E(st)

Literatura: Čremošnik 1957, 167, Br. 2, Sl. 1; Šašel 1963, 82, Br. 223.
II–III st. n. e.

11. GOLUBIĆ (Bihać)
Ulomak urne se čuva u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,45 m, šir. 0,66 m, dub. 0,64 m. Kamen muljika.

Sepulkralni je spomenik u obliku četvrtaste urne bez poklopca, a prednja strana je u obliku pročelja hrama, što govori da je urna imala arhitektonsko obilježje edikule. Lice urne je, prema ostacima, imalo poznate ispuste, koji su flankirali lice urne, odnosno natpis u edikuli. U gornjem dijelu lica urne ne vidimo, zbog oštećenja, arhitektonski element zabata. Od natpisa, koji je bio urezan između stupova u edikuli, zapažaju se samo neidentificirani tragovi slova. Drugi geometrijski elementi, kao dekoracije ili likovi, ne vide se na urni. Urna je imala četvrtasto udubljenje za deponiranje pokojnikova pepela.

Literatura: Čremošnik 1936, 133, Sl. 3.
III st. n. e.

12. ČAVKIĆI (Bihać)
Fragment urne se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1351. Veličine: vis. 0,20 m, šir. 0,13 m, deb. 0,16 m. Kamen lapor.

Ulomak predstavlja lijevu gornju stranu lica kamene četvrtaste urne za pepeo pokojnika. Ostaci dekoracije svjedoče da je lice urne bilo ukrašeno u arhitektonskom elementu edikule. Od tih elemenata imamo tragove dviju dijagonalnih paralelnih crta, koje upućuju na arhitektonski element zabata. Lijevo od zabata se nalazi geometrijski urezan dvostruki krug, u koji je upisana rozeta, koja u ovom slučaju oponaša ukrasni akroter. Desno od te rozete urezani su tragovi koncentričnih dvostrukih krugova, koji također oponašaju nedovršenu rozetu. Koncentrične geometrijske krugove susrećemo i na lijevoj strani, na okviru, koji, vjerojatno, predstavlja ispuste, poznate na ribičkim urnama. Ti koncentrični krugovi su međusobno povezani dijagonalnim linijama. U natpisnom polju se vide dvostruke horizontalne paralelne crte, gdje je morao biti natpis, koji na ovom dijelu nije sačuvan.

Literatura: Patsch 1898, 35, Sl. 33; Isti 1900, 52, Fig. 34.
I–III st. n. e.

13. ČAVKIĆI (Bihać)
Ulomak urne se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1337. Veličine: vis. 0,20 m, šir. 0,22 m, deb. 0,9 m. Kamen vapnenac.

Fragment vjerojatno predstavlja desni dio lica četvrtaste urne za pepeo pokojnika. Sprijeda imamo sačuvane elemente koji govore da je lice urne bilo ukrašeno u arhitektonskoj kompoziciji edikule. U gornjem dijelu lijeve strane očituju se dvije dijagonalno urezane linije, koje su sastavni dio zabata, a dvije paralelne crte dolje simboliziraju arhitrav. U sredini timpanona urezan je geometrijski ukras rozete, koja se sastojala od šest elipsastih listova, koji su bili unutar koncentričnog kruga. Ispod zabata se vide ostaci natpisa u natpisnom polju. Natpis je sačuvao domaće ime.

Natpis:
VEND[es]?

Literatura: Patsch 1898, 352, Sl. 31; Isti 1900, S. 51, Fig. 32.
I–II st. n. e.

14. ČAVKIĆI (Bihać)
Ulomak urne se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1333. Veličine: vis. 0,24 m, šir. 0,29 m, deb. 0,12 m. Kamen lapor.

Fragment predstavlja desni dio prednje strane četvrtaste urne. Na njemu se prikazuje geometrijska ornamentika. Uglavnom na licu urne imamo ostatke dviju dijagonalnih linija, koje sa druge dvije prave oblik trokuta, koji simbolizira arhitektonski element zabata, a taj upućuje na arhitektonsku koncepciju lica urne. Od geometrijskih elemenata u sredini zabata vide se trostruki koncentrični krugovi, a lijevo od njega polovica trostrukog kruga. Isti ornament se nalazi iznad dijagonale zabata, dok se isti element ukrasa javlja na lijevoj strani, unutar prostora koji predstavlja okvir, a geometrijski krugovi su međusobno vezani dijagonalnim linijama. Natpis je sačuvan samo u dva okrnjena reda i upisan je između horizontalnih paralelnih crta.

Ostaci natpisa:
D(is) [M(anibus)] / SECU / NDUS (?) /

Literatura: Patsch 1895, 579, Sl. 8; Isti 1897, 233, Fig. 11.
II–III st. n. e.

15. ČAVKIĆI (Bihać)
Ulomak urne se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1338. Veličine: vis. 0,15 m, šir. 0,30 m, deb. 0,10 m. Kamen lapor.

Fragment najvjerojatnije predstavlja prednji dio četvrtaste urne. Ostaci spomenika upućuju da je urna s prednje strane bila ornamentirana u arhitektonskoj kompoziciji edikule. O tome nam govore dijagonalno urezane dvije dublje linije, koje čine strane zabata i svjedoče o elementima edikule. Urna je bila ukrašena geometrijskim motivima. U timpanonu je urezana, u

opisanom krugu, rozeta koja sliči vrtuljku. Ista takva rozeta je urezana na lijevom kraju zabata, a sudeći po položaju, ima karakter ukrasnog akrotera. Ispod spomenutog ornamenta imamo sa strane natpisnog polja uski okvir, koji opet, čini se, upućuje na ostatke stupa, a na njemu su tragovi koncentričnih krugova. Od natpisa su sačuvani samo tragovi posvetne nadgrobne formule D(is) M(anibus).

Literatura: Patsch 1898, 353-354, Sl. 32; 1900, 51-52, Fig. 33.
II–III st. n. e.

16. PRITOKA (Bihać)
Ulomak vjerojatno pripada urni. Čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1322. Veličine: vis. 0,30 m, šir. 0,23 m, deb. 0,14 m. Kamen vapnenac.

Ulomak prednjeg dijela sepulkralnog spomenika, najvjerojatnije, pripada tipu urna koje imamo s područja Bihaća. Ostaci stupa na lijevoj strani svjedoče da je lice urne imalo arhitektonsku kompoziciju pročelja hrama, unutar kojega se nalazio urezan natpis. Osim spomenute dekoracije, lice urne je bilo ukrašeno i geometrijskim motivima, koje vidimo na prostoru iznad natpisa, gdje su urezani trokutasti polulukovi s tačkom u sredini, a na uglu lijeve strane je šesterolisnata rozeta unutar upisanog koncentričnog kruga. Čini se da ostaci udubljenja iznad natpisa ne bi mogli pouzdanije svjedočiti o udubljenom polju za reljef pokojnika, jer bi se očitovao neki jasniji detalj o reljefu. Stoga bi ovaj ulomak prije pripadao jednoj sličnoj urni s područja Bihaća nego steli s područja Japoda, kojih, u ovom smislu i ovakvih, nema na navedenom teritoriju.

Tragovi natpisa:
D(is) [M(anibus)]
ANDE[tis]?

Literatura: Radimsky 1893, 49-50, Sl. 23; 1895, 49-50, Fig. 2-3.
II–III st. n. e.

17. PRITOKA (Bihać)
Ulomak sanduka za pepeo pokojnika se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1334. Veličine: vis. 0,29 m, šir. 0,75 m, dub. 0,62 m. Kamen vapnenac.

Fragment poklopca se predstavlja u obliku krovne konstrukcije na dvije vode. Zabat poklopca je u gornjem dijelu sa strana površinski odlomljen. Tragovi tordiranih stupova u centralnom dijelu poklopca svjedoče o arhitektonskom karakteru spomenika. Unutar spomenutih stupova nalazi se i natpis između tri paralelne crte, a ispod natpisa, u sljemenu zabata, u krugu, veća urezana rozeta, koja sliči vrtuljku. Od dekorativnih elemenata na lijevoj strani imamo dva koncentrična kruga. Zabat poklopca je, sudeći po donjem okvirnom rubu, bio jednostavno uokviren. Tragovi natpisa su urezani između desnog i lijevog stupa i na prostoru između desnog stupa i desnog ruba poklopca.

Ostaci natpisa:
VENDE(s) DENNAT / A ANDENTIS FI(ili)A
(a)NNORU / M XXX

Literatura: Radimsky 1893, 247-248, Sl. 50, grob 119; 1895, 92, Fig. 157, (S. 81) Brandgrab 119.
I–II st. n. e.

18. PRITOKA (Bihać)
Ne zna se gdje se poklopac nalazi. Veličine: vis. 0,58 m, šir. 0,51 m, deb. 0,7 m. Kamen lapor.

Fragment predstavlja poklopac četvrtaste urne za pepeo pokojnika. Imao je oblik krovne konstrukcije na dvije vode, što se na slici jedva razabira zbog velikog oštećenja. Lice poklopca, koje nazivamo kalkanom ili timpanonom, oponaša, kao i drugi, fasadu pročelja hrama s četvrtastom urnom. Na zabatu poklopca, od ornamentalnih motiva koji ga ukrašavaju, ističu se tri rozete. Centralni ukras je šesterokraka rozeta, upisana u sljeme zabata, u dvostruki koncentrični krug. Dvije rozete sa strana, čini se, izražavaju tendenciju ukrašavanja poput akrotera, a predstavljaju rozetu u obliku vrtuljka ili nedovršenih listova. Natpis je upisan između navedenih rozeta, u dva reda, od kojih je zadnji dio drugog reda oštećen.

Ostaci natpisa:
VANDANO VOETU / RIA TRITI / F[il]I(a)

Literatura: Radimsky 1893, 89, Sl. 47 (Tab. XXVI, 5 i XXIX, 8); 1895, S. 81, Fig. 126, Brandgrab 68.
I–II st. n. e.

19. PRITOKA (Bihać)
Fragment poklopca se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1345. Veličine: vis. 0,20 m, šir. 0,57 m, deb. 0,14 m. Kamen vapnenac.

Ulomak se predstavlja u obliku krovne konstrukcije na dvije vode. Odlomljena mu je lijeva strana, pa je oštećen i lijevi dio natpisa. Prednja strana poklopca, u obliku kalkana, bila je profilirana dubljim okvirom koji je činio polje zabata i u njemu su ornamentalni

motivi. U prvom redu se pojavljuju, kao ukras, rozete sa šest listova, upisane unutar dvostrukih krugova. Takvu rozetu imamo u vrhu sljemena i predstavlja se kao centralna. Isto tako je na kraju desne strane poklopca urezana rozeta, koja je postojala i na lijevom kraju. Poklopac nema akrotera, pa su, vjerojatno, rozete zamijenile spomenuti ukrasni dio poklopca urne. Natpis se nalazi između koso urezanih paralelnih linija, koje idu od centralne rozete prema krajnjoj desnoj rozeti, a drugi red natpisa ide ispred središnje rozete, između paralelnih linija.

Ostaci natpisa:
/..... US DEN/ [VIX(it) ANN(os)?] XC
H(ic) E(st) S(itus) /

Literatura: Radimsky 1893, 578, Sl. 54; 1895, S. 182, Fig. 593.
I–II st. n. e.

20. PRITOKA (Bihać)
Fragment poklopca se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1343. Veličine: vis. 0,15 m, šir. 0,48 m, dub. 0,48 m. Kamen vapnenac.

Ulomak poklopca četvrtaste urne ima oblik krovne konstrukcije na dvije vode. Poklopac je površinski i sa strana oštećen. Prednja strana poklopca predstavlja, u stvari, timpanon i arhitektonski element koji s urnom oponaša edikulu. Lice poklopca je profilirano, a unutar profilacije u sljemenu imamo u krugu, ugraviranu ravnim crtama, rozetu. Ispod, u prostoru između dvije horizontalno paralelne linije, upisan je natpis.

Ostaci natpisa:
LATOR OIP.?. FILIUS AN(norum) X...?

Literatura: Radimsky 1893, 88-89, 46/1-7 i 91; 1895, 80, Fig. 124, Grab 63.
I–II st. n. e.

21. PRITOKA (Bihać)
Ulomak poklopca kamene četvrtaste urne čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1445. Veličine: vis. 0,15 m, šir. 0,47 m, dub. 0,55 m. Kamen muljika.

Poklopac kamene urne za pepeo pokojnika ima oblik krova na dvije vode. Na licu poklopca zapažamo profilaciju s rozetom unutar koncentričnog kruga. Ispod, na čitavoj širini poklopca, između dvostrukih crta urezan je slabo čitljiv natpis.

Ostaci natpisa:
LIC(aia) DENA AN(norum) L H(ic) S(ita) E(st)

Literatura: Neobjavljen
I–II st. n. e.

22. GOLUBIĆ (Bihać)
Poklopac četvrtaste urne se nalazi u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,22 m, šir. 0,80 m, dub. 1,40 m. Kamen muljika.

Prednja strana ima oblik timpanona i predstavlja se u obliku krova na dvije vode, bez akrotera. Na sredini kalkana nalazi se ukrasni krug, koji predstavlja vijenac, a unutar tog vijenca je ukrasna rozeta, koja je oštećena. Na licu poklopca, s desne i lijeve strane ukrasne ornamentne kompozicije, urezan je natpis u dva reda.

Ostaci natpisa:
D(is) AUR(eliae) AN(norum) XXX /
[S]ECuNDA(e) M(anibus) CO[niu]GI PIAE F(ecit)

Literatura: Čremošnik 1957, 164, br. 7, Sl. 3;
A. et J. Šašel 1965, P. 82, 220.
III st. n. e.

23. GOLUBIĆ (Bihać)
Fragment poklopca četvrtaste urne čuva se u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,18 m, šir. 0,79 m, dub. 0,89 m. Kamen pješčar.

Ulomak poklopca u obliku krova na dvije vode je razbijen po sredini na dvije polovice. Više je oštećena lijeva strana. Lice poklopca ima za ukras tri rozete, posve slično onom na prethodnom poklopcu. Centralna rozeta, koja se nalazi u sljemenu, oštećena je, a sastojala se od šest listova, urezanih unutar dvostrukog kruga. Istom tehnikom rađene i potpuno iste rozete nalaze se na stranama poklopca. Ispod glavne i spomenute dvije rozete urezan je natpis između dvije paralelne linije. Posvetna formula upisana je sa strana središnje rozete.

Natpis:
D(is) M(anibus) / PRIVATO SERVO H(ic) S(itus) E(st)

Literatura: Sergejevski 1940, Br. 1, Sl. 1.
II–III st. n. e.

24. NEPOZNATO NALAZIŠTE.
Fragment poklopca se nalazi u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,13 m, šir. 0,62 m, dub. 0,44 m. Kamen muljika.

ANU BiH

Poklopac je odlomljen na sljemenu i cijelom površinom. Na krajevima poklopca su se sačuvale, kao ukras, rozete, koje, čini se, simboliziraju akrotere, što upućuju na arhitektonsku simboliku četvrtaste kamene urne. Zabat poklopca, sudeći po sačuvanom donjem dijelu, bio je uokviren i na stranama koje su stradale. Rozete su na krajevima poklopca izrađene reljefno, a ugravirane su unutar koncentričnog kruga. Natpis je urezan unutar spomenutih rozeta i ispod sredine, koja je sigurno bila urezana u sljemenu.

Ostaci natpisa:
D(is) M(anibus) / FESTAE AN(norum) VIIII
CRESCES PAT(er) / POS(uit) F(ilia)E
H(ic) S(ita) E(st)

Literatura: Neobjavljen
II–III st. n. e.

25. GOLUBIĆ (Bihać)
Ulomak poklopca četvrtaste urne se čuva u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,24 m, šir. 0,53 m, dub. 0,31 m. Kamen vapnenac.

Ostaci poklopca svjedoče da je imao oblik krovne konstrukcije na dvije vode. Mnogo je oštećen. Nešto bolje je sačuvana desna strana poklopca, na kojoj se primjećuje da je timpanon bio uokviren jednostavnom profilacijom i da je u polju, oblika zabata, urezan natpis. Jedinu obradu u smislu dekoracije poklopca, koja upućuje na element arhitekture, nalazimo u tragovima akrotera na desnoj strani. Međutim, posebno treba istaći ukras u obliku polumjeseca (lunula), koji se sačuvao također na desnom dijelu poklopca. Kao pandan opisanih ukrasnih motiva postojali su isti i na lijevoj strani. Unutar okvirnog polja, u obliku timpanona, imamo sačuvane tragove natpisa.

Ostaci natpisa:
[D(is)] M(anibus).... NI AN(norum) XXV /
.. c]O(n)IU(n)X P(osuit)

Literatura: Sergejevski 1940, Br. 5, 137.
II–III st. n. e.

26. GOLUBIĆ (Bihać)
Ulomak se nalazi u Golubiću. Veličine: vis. 0,23 m, šir. 0,65 m, dub. 0,63 m. Kamen laporac.

Poklopac četvrtaste kamene urne za pepeo pokojnika se predstavlja u obliku dvostrešne krovne konstrukcije. Oštećen je na lijevom kutu i kraju. Lice poklopca nema nikakvih dekorativnih elemenata, nego udubljeno polje u obliku zabata, u kojemu je upisan natpis od dva reda.

Natpis:
AN(norum) XXXXX TURUS SARIUS

Literatura: Sergejevski 1934, Br. 3, Sl. 6.
I–II st. n. e.

27. PRITOKA (Bihać)
Ulomak poklopca se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1446. Veličine: vis. 0,14 m, šir. 0,54 m, dub. 0,60 m. Kamen muljika.

Fragment poklopca četvrtaste urne ima oblik krovne konstrukcije na dvije vode. Osim traga natpisa, između paralelnih urezanih crta, ne vidimo drugih ornamentalnih elemenata. Natpis se nesigurno čita.

Natpis:
[a]NN(orum) [a]NN(is ili os)?/ XX DI(es)...
c] ANDI(a)ISSIM....?

Literatura: Radimsky 1893, 90-91, Sl. 48, grob. 73;
Isti 1899, 82, Fig. 129.
I–II st. n. e.

28. GOLUBIĆ (Bihać)
Fragment poklopca četvrtaste urne se čuva u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,20 m, šir. 0,685 m, dub. 0,91 m. Kamen pješčar.

Poklopac u obliku krova na dvije vode je otučen površinski i odlomljen s lijeve donje strane. Lice poklopca predstavlja jednostavno profilirano polje u obliku zabata, što podsjeća na arhitektonsku simboliku sepulkralnog spomenika. U njemu je urezan natpis između paralelnih crta, i to u dva reda. Na poklopcu nema nikakvih tragova ornamentike.

Natpis:
D(is) M(anibus) / VEN DITI AN(norum) XXV /

Literatura: Sergejevski 1940, Br. 2, Sl. 2.
II–III st. n. e.

29. GOLUBIĆ (Bihać)
Ulomak poklopca četvrtaste urne se nalazi u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,14 m, šir. 0,47 m, dub. 0,37 m. Kamen pješčar.

Odlomak predstavlja desnu stranu poklopca, koji, u tipološkom pogledu, pripada poklopcima u obliku

АНУ ВиН АНУ БиХ

krova na dvije vode. Mnogo je oštećen. Na sačuvanom dijelu nema, osim natpisa, nikakvih ukrasnih motiva. Ostaci natpisa urezani su između dvije paralelne linije.

Natpis:
[D(is)] M(anibus) /..... DICI POSUIT DITUEIO / C(iniugi?)/ C[.... an(orum)] XXX?

Literatura: Sergejevski 1940, Br. 7, 138.
II–III st. n. e.

30. GOLUBIĆ (Bihać)
Ulomak poklopca četvrtaste urne se čuva u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,17 m, šir. 0,62 m, dub. 0,48 m. Kamen vapnenac.

Fragment poklopca se predstavlja u obliku krova na dvije vode. Mnogo je oštećen, pa i prednja strana. Na njemu, ne nalazimo, osim tragova natpisa, nikakvih dekorativnih elemenata. Natpis se sačuvao u ostacima sa dva reda.

Natpis:
[Ia]RITUS SILI SER[v]OS H(ic) / [s(itus) E(st)]

Literatura: Sergejevski 1940, Br. 8, 139.
I i II. st. n. e.

31. GOLUBIĆ (Bihać)
Fragment poklopca se čuva u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,125 m, šir. 0,38 m, dub. 0,22 m. Kamen vapnenac.

Fragment spomenika predstavlja najvjerojatnije poklopac koji, kao i ostali, ima oblik krova na dvije vode. Mnogo je oštećen. Sačuvao se samo njegov desni dio s ostacima natpisa. Drugih ukrasnih elemenata na poklopcu nema.

Natpis:
[Ma]RTINUS / POSUIT S(IBI) /.....

Literatura: Sergejevski 1940, br. 4, 17.
I–II st. n. e.

1. 2. Tipologija i analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Već smo naprijed spomenuli osnovnu tipološku karakteristiku japodskih urna koja se očituje u kvadratičnoj formi kamenog bloka od lapora. Ove urne karakteriziraju i strukturalni elementi, koji ih odvajaju od ostalih urna sličnog oblika.

Strukturalne elemente japodskih urna predstavljaju na prednjoj strani dva ispusta (konzole) koja prema dolje prave poluluk, a prema gore kvadratičnu izbočinu s kosim četvrtastim poljem (1a, 7, 8a, 9, 10). Pored toga, sastavni dio japodskih urna je četvrtasto udubljenje koje služi za polaganje pokojnikova pepela (5a, 6, 8a, 9, 10). Ove su urne s obzirom na urnu iz Ribića (1a) mogle imati i dva takva udubljenja, što upućuje na porodičnu grobnicu.[7]

U vezi s prostorom za sahranjivanje pokojnikova pepela zanimljivo je spomenuti da urna iz Doljana (8a) ima gore četvrtast oblik, koji dolje prelazi u konkavnu formu s manjim otvorom. Odmah treba konstatirati da sličan depozit nije uočen kod ostalih urna s područja Japoda. Ovako koncipiran prostor je vjerojatno služio za obavljanje daće ili tzv. libacije.[8] To dakle upućuje da je urna iz Doljana u III stoljeću n. e. imala karakter nadgrobnog spomenika.

S obzirom na druge strukturalne elemente, kod japodskih urna iz perioda rimske dominacije javlja se arhitektonski elemenat plitkih anta (12). Ovaj elemenat arhitekture i dekoracije nalazimo također i na urnama iz japodske samostalnosti.[9]

Tipološkom analizom japodskih urna dolazimo do najveće grupe urna, koju karakteriziraju ispusti koje nalazimo na urnama iz vremena japodske samostalnosti zajedno s elementima grčko-rimske umjetnosti pojavom edikule, reljefa i natpisa (5a-12).

Iz doba rimske okupacije zanimljivo je istaći i treći tip urna. Njega karakterizira nedostatak ispusta, dok su elementi arhitekture plitke ante i naiskosi izvedeni u tehnici graviranja (13, 14, 15).

Integralni dio japodskih urna su i poklopci. Oni su imali oblik krovne konstrukcije na dvije vode (17-31). Prema sačuvanim natpisima zaključujemo da pripadaju periodu rimske vlasti. Međutim, činjenica je da su urne s ispustima s područja sjeverozapadne Bosne nađene bez poklopaca. Nemamo pouzdanih elemenata da ove poklopce svrstavamo među urne s ispustima. U tom smislu, moguća je, dakle, samo konstatacija da su navedeni tipovi urna imali odgovarajuće poklopce.

Stoga ćemo odvojiti poklopce urna od samih urna i kao takve posebno obraditi.

D. Sergejevski izučavajući japodske urne nije dublje ulazio u njihovu tipologiju. On je istakao njihovu

[7] Prema obliku urne i njezinim udubljenjima čini se da u ovom trenutku možemo govoriti da su ove urne bile porodične i predstavljale dom – kuću (domus aeterna). O tome vidi kod Sergejevski 1950, 79-82, Sl. 1, 6, Tab. III, 1; VIII, 1, 2; Šarić 1975, 59.
[8] Sergejevski 1950, 61, Sl. 7.
[9] Sergejevski 1950, 47, Tab. I, 1, 48; Tab. II, 2.

originalnost, jer nemaju analogije među antičkim urnama. Tu originalnu karakteristiku vidio je u konzolama koje je okvalificirao kao specifično japodske.[10]

S obzirom na nalaze japodskih urna, I. Čremošnik smatra da bi se moglo govoriti o njihovim oblicima, pa prema tome o tipologiji. No, međutim, kada ih klasificira, onda to čini isključivo na osnovi njihove ornamentike, a ne na temelju strukturalnih elemenata. Stoga ih dijeli na one bez ukrasa i one s ukrasima, dok one s ukrasima, opet, dijeli na one koje karakterizira prikaz hrama, poznata shema s nadgrobnih spomenika, i one s prikazima simbola koji očituju autohtoni karakter.[11]

Klasifikacija japodskih urna iz perioda rimske dominacije koju daje I. Čremošnik ne može se uklopiti u našu podjelu urna iz tog doba, jer ne prati oblik i strukturalne elemente urna. Ona svoju podjelu zasniva isključivo na osnovi likovnih predstava s kojom se služe i neki drugi arheolozi.[12] Zanimljivo je spomenuti da I. Čremošnik govori o neukrašenim urnama. Neukrašene urne, za razliku od ukrašenih, polažu se u zemlju.[13] Prema tome, one se ne mogu uzeti u obzir, jer nemaju nadzemni karakter spomenika.

Osim toga, treba spomenuti tipološku podjelu urna s područja Japoda u današnjoj Lici koju daje I. Šarić. Podjela je privlačna iz razloga što područje Like s okolicom Bihaća, u etničkom pogledu, čini japodsku zemlju.[14] Nalaze četvrtastih urna iz rimskog doba, I. Šarić klasificira u tri varijante. Tako u prvu svrstava urne koje na prednjoj strani posjeduju samo natpis, u drugu, pak, urne koje iznad natpisa dobivaju zajedno s elementom arhitekture i akroterije, a u treću svrstava one kojima na prednjoj strani, čitavom površinom, dominira edikula.[15]

S obzirom na oblik i strukturalne elemente, u smislu analogija, urne s područja Like, koje nemaju konzola, slične su urnama s područja Bihaća, koje posjeduju četvrtasti oblik bez ispusta i s prikazom naiskosa (12, 13, 14, 15). To, dakle, upućuje da na teritoriji Like još ne nalazimo poznati japodski tip urna s konzolama koji već poznajemo iz okolice Bihaća u doba rimske okupacije. Prema tome, kvadratični tip urna iz Like ima više naglašeni pečat romanizacije, dok onaj iz okolice Bihaća s konzolama (5-11), antama (12) i s tehnikom graviranja (13, 14, 15), uz romanizaciju, očituje više japodsku kulturnu tradiciju.[16]

1. Urne s ispustima i prikazom edikule

Na licu urna iz perioda rimske okupacije osnovnu predstavu nalazimo u likovnoj kompoziciji edikule ili pročelja hrama (5a, 6, 7, 8, 9, 10, 11). U prikazu pročelja hrama imamo osnovne elemente arhitekture, zabat i polustupove, koji su u stvari davali urnama pečat sakralne grčko-rimsko arhitekture. Međutim, osim pročelja hrama, treba spomenuti da na urnama iz doba rimske vlasti nalazimo i motive geometrijskih oblika (5a, 6, 7, 8, 9, 10).

Prikaz edikule

Prema kompoziciji edikula na licima urna iz doba rimske dominacije, zapažaju se izvjesne razlike. Tako na prednjoj strani urne iz Pritoke (5a) vidimo da se edikula sastoji od zabata koji je izrađen od dvije dvostruko urezane linije na pravougaonom polju iznad natpisa. Zatim, urna iz Pritoke u sastavu edikule nema polustupove, već, gledajući prednju stranu, dobiva se utisak da polustupovi, u stvari, oponašaju ispuste, a akroterije, šesterokrake rozete urezane unutar dvostrukog kruga, na vertikalnom kvadratičnom prostoru ispusta (5a). Analognu kompoziciju imamo na ulomku urne iz Golubića (9), na kojoj također ne susrećemo polustupove u sastavu edikule, ali zato ove elemente arhitekture nadomještaju ispusti.

Ako ovo zapažanje konfrontiramo s ostalim urnama istog tipa, vidjet ćemo da one nemaju takve kompozicije naiskosa, nego uz ispuste dobivaju još i polustupove na kojima počiva zabat, što u predstavi edikule s ispustima upućuje na dvostruke stupove koji drže zabat, odnosno prednju stranu pročelja (6, 7, 8, 10, 11).

Ove se pojave u razvoju prikaza edikule na urnama s područja Japoda ne manifestiraju istovremeno. Tako urna iz Pritoke (5a), na kojoj ne nalazimo pojavu polustupova u kompoziciji edikule, datira u I st. n. e.,[17] a urna istog tipa (9), također bez polustupova, u II–III st. n. e.[18] Pored toga, istu pojavu zapažamo i na urnama s ispustima. Naime, urne koje uz ispuste dobivaju polustupove, pripadaju I st. n. e., a dokaz ovoj tvrdnji

[10] Sergejevski 1950, 79 i d.

[11] Čremošnik 1956, 131-134, Sl. 3, 4; Čremošnik 1957b, 165, Sl. 1, Tab. I, 1.

[12] Čremošnik 1956, 133.

[13] To su urne manjih dimenzija koje najčešće dolaze uz stelu ili cipus, i to pod zemlju, dok ukrašene i svojom veličinom predstavljaju nadzemni sepulkralni spomenik. Čremošnik 1956, 127 i d., Sl. 4.

[14] Šarić 1975, 57 i d., Sl. 6a, b, c; Šarić 1975a, 23, Tab. I-IV; Raunig 1972, 45, Sl. 29;

[15] Šarić 1975, 59-62, Sl. 6a, b, c.

[16] Sergejevski 1950, 79-82; Šarić 1975, 59 i d.

[17] Sergejevski 1950, 59, 64-65; Isti 1965, 121-125; Raunig 1972, 44-47.

[18] Dokaz nalazimo u sepulkralnoj formuli D(is) M(anibus) kao argumentira post quem. Vidi Thylander 1952, 50; Limenitani 1973, 176.

imamo u urni iz Ribića (6) i Golubića (10), dok urne iz iste grupe (7, 8, 11) datiraju u II–III st. n. e.[19]

Na osnovi iznesene analize o prikazu edikula na urnama s područja Japoda, moguće je konstatirati da se na prednjoj strani japodskih urna javlja najprije samo zabat.

Ovaj elemenat arhitekture, kako u svijetu helenizma, tako i kod Japoda, najvjerojatnije simbolizira hram (edikulu) mauzolej.[20] Uz ispuste, poslije pojave zabata, javljaju se polustupovi koji ostaju sve do kraja upotrebe japodske urne (8a).[21]

To znači da na urni iz Pritoke (5a) ispusti znače isto što i stupovi kod edikula na kojima počiva timpanon, koji bi predstavljali prvu ili istovremenu fazu razvoja japodskih urna (6, 7). Ovako bliska kronologija ovih urna govori da je bila prisutna veoma jaka autohtona tradicija, koja nije osjećala potrebu za elementom arhitekture polustupova (5a) u kompoziciji edikula na prednjim stranama urna (6, 7). Međutim, u toku romanizacije, koja je počela vrlo rano[22] (S. 37, 101, 108), posve je opravdano očekivati i jači rimski uticaj, a taj se upliv očituje na urnama Japoda u elementima arhitekture, posebno u polustupovima u kompoziciji edikule. Prema tome, ovakvo zapažanje dopušta tvrdnju da se tip japodskih urna s ispustima vremenski nalazi veoma blizu ranom periodu rimske vlasti, odnosno grčko-rimskom kulturnom uticaju.[23]

Prikaz zmija

Od likovnih prikaza koje susrećemo na urnama Japoda iz rimskog doba treba odvojiti pojavu zmija (5a). Prikazuju se u obliku reljefa, što predstavlja rijetku pojavu, jer se drugi prikazi i motivi na urnama najčešće izrađuju urezivanjem (gravura – 5b, c, 6, 7, 8a, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15).

Općenito govoreći, ne iznenađuje pojava zmija[24] na urnama s područja Japoda. Uz vjerovanje antičkog čovjeka u zagrobni život, zmija je bila veoma usko povezana. Ona je, u stvari, htonično božanstvo. Čini se da je bila posebno štovana kod Grka, jer je kao atribut često prisutna na lakonskim sepulkralnim spomenicima, na kojima se predstavlja u scenama kako se penje na tronos ili kako joj heros iz kantarosa daje piti. Osim toga, i Rimljani su znali za zmiju kućaricu, čije se simbolično značenje u našim krajevima sačuvalo do danas.[25]

U vezi s pojavom zmija na urni iz Pritoke (5a), potrebno je još reći da se vjerovanje o zmiji sačuvalo od Babilona, pa kroz sve kulturno-historijske faze ljudske civilizacije, a u posebnom svjetlu u religiji kršćanstva.[26]

Pored toga, ako je Ditius japodsko ime, onda se može pretpostaviti da su i Japodi ili posjedovali u svom vjerovanju kult zmije ili su ga pod uticajem helenizma, odnosno grčko-rimske kulture, prihvatili od Rimljana. O tome je teško suditi, ali je pouzdano da pojava zmija u vidu reljefa na urni iz Pritoke (5a) govori o vrlo ranom uticaju grčko-rimske kulture na područje Japoda, kako smo već naprijed konstatirali. Možda se može razmišljati o interpretatio romana.[27]

Motiv rozeta

Na prednjim stranama japodskih urna veoma često susrećemo geometrijsku formu motiva rozeta. Naime, rozeta se prikazuje šesterolisnata, i to unutar dvostruko urezanog kruga (5a, 7, 8a, b, 9). Geometrijski motiv šesterolisnate rozete na urnama s prikazom edikule obično nalazimo u sredini zabata (7, 8a), a često i na ispustima (5a, 7, 8a).

Zanimljiv prikaz rozete susrećemo na ispustima (8a, 9) gdje su rozete međusobno povezane nitima. U vezi s tim, također je potrebno spomenuti da na tim izbočinama urna susrećemo i nedovršene rozete, jer na njima ne vidimo šesterolisnate rozete, već trolisnate (6). Isto tako, potrebno je konstatirati da na konzolama imamo i uokvirenih četvrtastih polja, koja su vjerojatno služila za predstave geometrijskih motiva ili samo dekoraciju (7).

U vezi s pojavom geometrijskog oblika rozete, posebno šesterolisnate, treba spomenuti mišljenje I. Čremošnik, koja motive rozeta na urnama i drugim sepulkralnim spomenicima s područja Japoda smatra vjerskim simbolima Kelta.[28]

Međutim, u općoj konstelaciji, motiv šesterolisnate rozete u prvom redu ima dekorativni karakter, a vjerojatno i vjersku simboliku, za koju ne možemo sigurno

[19] Urne iz Pritoke (5a) i Golubića (10) unutar natpisa nemaju konsekrativnu formulu D(is) M(anibus) pa bi ovaj podatak ukazivao na postanak ovih urna u I st. n. e., vidi literaturu u bilješci 18.

[20] Rinaldi Tufi 1971, 115.

[21] Ova urna s natpisom u kojem se čuva gentilno ime Aurelius čini se da upućuje na vrijeme u kojem se još javlja tip japodske urne i koji najvjerojatnije ide sve do pojave sarkofaga kao prvog vijesnika ritusa inhumacije, tj. do IV st. n. e.

[22] Rendić-Miočević 1948, 44-46.

[23] Sergejevski 1950, 70, Tab. VII, 2; II, 1.

[24] Sergejevski 1950, 70; Raunig 1972, 37.

[25] Sergejevski 1950, 70 (odnosi se na zmiju, bjeloušku).

[26] Leksikon ikonografije, 1979, 592, s. v. zmija; Čremošnik 1957, 227.

[27] Pošto se radi o zmiji u kultu mrtvih na području Japoda gdje je pouzdano potvrđena interpretatio romana Bindus-Neptunus, domaćeg boga Binda, pa se onda može pomišljati i na Interpretatio romana u domaćem kultu mrtvih.

[28] Čremošnik 1967, 223.

tvrditi da nosi keltsko porijeklo. Pojava rozeta među keltskim kulturama i među keltskim plemenima u Podunavlju, odnosno u Panoniji, s obzirom na područje Japoda, može ukazivati na uticaj koji su Kelti imali na susjedna plemena, pa prema tome i na Japode.[29] Stoga ne bismo u pravom smislu mogli govoriti o Keltima na području Japoda prije dolaska Rimljana, već, ako je bilo Kelta na području Japoda, onda su to mogli biti samo doseljenici iz keltskih područja susjedne Panonije.[30]

Geometrijski motiv rozete na urnama Japoda javlja se od I st. n. e. (5a, 9) i kontinuirano se nastavlja prikazivati do III st. n. e. (6, 7, 8a, b, 10).[31]

Prikazi na bočnim stranama urna

Na bočnim stranama japodskih urna iz rimskog doba također nalazimo prikaze i geometrijske oblike. Od poznatih urna samo su dvije urne sačuvale na lateralnim stranama zanimljive predstave (scene) i motive. To su urne iz Pritoke (5a) i Doljana (8b).

Zanimljivu scenu je sačuvala urna iz Pritoke (5a). Na desnoj strani, u tehnici graviranja, imamo scenu libacije i najvjerojatnije, oko ove scene, drvodjelački alat, dok na lijevoj strani nalazimo majstora u trenutku kako sjekirom (dolabrom) obrađuje dasku, odnosno brvno. Najvjerojatnije se radi o majstoru koji gradi domaće "kuće".[32]

Prikaz obreda libacije

S obzirom na predstave ritusa libacije koje susrećemo na japodskim urnama, treba spomenuti da se obred libacije na njima predstavlja različito. Tako na urni iz Ribića (1a) imamo jedan način, dok drugi, opet, imamo na urnama iz Ribića (3, 4) i Pritoke (5c). Pored toga treba konstatirati da se i jedan i drugi obred libacije susreću u periodu japodske samostalnosti. Međutim, varijanta libacije na urnama iz Ribića (3, 4) javlja se također i na urni iz Pritoke (5c), ali u rimsko doba, i to iz perioda ranog doba carstva.[33]

S obzirom na činjenicu da se oba obreda libacije javljaju u kultu pokojnika u dva različita povijesna razdoblja, od kojih jedan pripada japodskoj samostalnosti (1a), a drugi periodu japodske samostalnosti (3, 4) i rimske dominacije (5c), smatramo da su ova dva prikaza ritusa libacije vremenski bila bliža nego što se pretpostavlja.

Naime, prva varijanta ritusa libacije koja se obično smatra najstarijim prikazom na urnama Japoda je likovna gravura žene u naslonjaču u trenutku kad prima kantaros iz ruku osobe koja predstavlja vojnika (1a). Ovaj način prikazivanja libacije najbliži je prikazima libacije na lakonskim sepulkralnim spomenicima, kao i na drugim sepulkralnim spomenicima iz doba helenizma, pa, prema tome, svjedoči o pouzdanom uticaju grčke, odnosno helenističke umjetnosti.[34]

Pored već rečenog o pojavi japodskih urna, čini se da bismo se ponovo trebali vratiti mišljenju D. Sergejevskog, čijem mišljenju se približava i B. Čović, da su neke od njih mogle nastati i jedno stoljeće ranije.[35] Takvo datiranje urni ne protivi se uticaju helenizma koji je pouzdano dokazan na japodskim urnama, jer tekovine helenizma prihvaća i Rim, prilagođavajući ih svojim umjetničkim potrebama, zbog čega takvu umjetnost nazivano i grčko-rimskom. Tako približiti postanak japodskih urna rimskom periodu čini se da nije nesmjelo, već, naprotiv, moguće i realno. Na to nas ponovo navode brojni grčki nadgrobni spomenici sa sličnim likovnim sepulkralnim sadržajem, a vremenski su paralelni ili nešto stariji od japodskih urna.[36]

Navodimo nekoliko primjera koji služe kao dokaz da su urne na području Japoda mogle nastati krajem Republike ili u doba vladanja cara Augusta. Za to je potrebno iznijeti neke arheološke dokaze koji idu u prilog ovoj hipotezi. Naime, te dokaze ne susrećemo u Grčkoj, nego u grčkim kolonijama, a uzimamo primjere iz grčkih kolonija na obalama južne Rusije,[37] jer one u neku ruku objašnjavaju kako je mogao uticati helenizam i na daleko područje Japoda. Stoga iznosimo mogućnost da helenizam na područje Japoda dolazi prije iz bližih grčkih kolonija u sjevernom dijelu Jadrana, nego iz Grčke.[38] Ova konstelacija kulturno-povijesnih uticaja mogla se također dogoditi u doba kasnog helenizma, odnosno u vrijeme osvajanja ovih krajeva u doba Augusta.[39] Analogne primjere, u tom

[29] Marić 1966, 59-60 govori o mješavini starosjedilaca zapadnopanonskih doseljenika Prapanona, a ne spominje Kelte i spomenutu simbiozu Kelta i Japoda o kojoj govori Strabon. O tome dalje vidi u gore spomenutom članku 60 i d. Vidi još Patsch 1896, 335 i d.

[30] O tom kulturno-povijesnom problemu vidi kod Marić 1968, 59 i d.

[31] Usp. urnu iz Pritoke (5a, 7), Ribića (6) i Doljana (8a), od kojih ona iz Pritoke datira iz I st. e., a ona iz Doljana u III st. n. e. Vidi poglavlje kronologije u ovom dijelu rada o urnama.

[32] Sergejevski 1950, 66, 71, 80.

[33] U ovom dijelu rada vidi poglavlje o kronologiji urni (3, 4, 5a, 6 i 7)

[34] Sergejevski 1936, 211 i d.; Sergejevski 1950, 72 i d.; Stipčević 1963, 44-45; Sergejevski 1965, 121-123.

[35] Čović 1976, 161 i d.

[36] Kiceseritzky / Watzinger 1909, Nr. 202, Taf. XIII, I st. pr. n. e., Nr. 203, Taf. XIV, I st. n. e., Nr. 204 i 205, Taf. XIX, I st. n. e. itd., Nr. 217, Taf. XIV, konac II st. pr. n. e.; Nr. 216, Taf. XIV, sredina I st. n. e. i Nr. 219, Taf, XV, III st. pr. n. e.

[37] Za ovu tvrdnju vidi literaturu u prethodnoj bilješci.

[38] Sergejevski 1950, 72-78.

[39] Marić 1968, 28, 35, 37.

pogledu, nalazimo unutar edikula na grčkim stelama iz njihovih kolonija na obalama južne Rusije. Na tim stelama imamo reljefe koji očituju slične prikaze našem na pročelju urne iz Ribića (1a), tj. ženu u naslonjači ispred koje se obično nalazi žena ili pak konjanik, a nešto manje je zastupljen muškarac ili samo vojnik.[40]

Na grčkim stelama iz sjevernih krajeva Crnog mora također uočavamo da su prisutni prizori scena s više osoba, očito žena, koje, vjerojatno, svojim prisustvom dočaravaju način kako se učestvovalo u mrtvačkim obredima prilikom obavljanja libacije. To se može konfrontirati analognom prikazu na urni iz Ribića (1c), na kojoj ne nalazimo adekvatnu, ali zato sličnu likovnu predstavu žena, koja po svojem načinu prikazivanja interpretira u kultu mrtvih kod Japoda postojanje ritusa libacije i drugih posmrtnih obreda.[41]

Na osnovi iznesenog o ritusu libacije na grčkim stelama iz gradova na sjevernim obalama Crnog mora u kojima pouzdano vidimo analogni prikaz libacije kao na japodskoj urni iz Ribića (1a, b, c), zaključujemo da se, bez sumnje, radi o helenističkom uplivu, ali iz doba kasnog helenizma ili posredstvom rane grčko-rimske umjetnosti.[42]

Prema tome, grčki sepulkralni spomenici s ikonografskim prikazima koji su analogni onima na urni iz Ribića (1a), urne iz perioda japodske samostalnosti, ne mogu se datirati u period grčke arhajske umjetnosti, ili pak u doba ranog helenizma, nego grčke stele, koje datiraju od kraja II st. pr. n. e. do sredine I st. n. e., datiraju japodske urne, posebno urnu iz Ribića, u kraj Republike ili u doba cara Augusta.[43]

Za razliku od kompozicije koja predstavlja ritus libacije, na japodskim urnama nalazimo još jednu likovnu kompoziciju, koja predstavlja drugi tip ili varijantu ritusa libacije. Taj se prikaz sastoji od jednog kantarosa između dvije osobe, koje preko kultnog, odnosno ritualnog predmeta, roga, vrše prolijevanje određene tekućine, koje mogla biti ulje, vino ili voda (3, 4, 5).

U vezi s iznesenom likovnom predstavom ritusa libacije, zanimljivo je iznijeti da se na tri japodske urne prikazuju po dvije različito odjevene osobe. Tako na urni iz Ribića (3) imamo prikaz dva vojnika, a na drugoj urni također iz Ribića (4) dvije žene, dok na trećoj urni iz Pritoke (5) imamo vjerojatno dva naga čovjeka.

Na ulomcima ovih urna koji predstavljaju pročelja uočavamo da se prikazuje posve analogni oblik suda koji nazivano kantaros (3, 4, 5). Osim toga, urne iz Ribića (3, 4) pripadaju periodu japodske samostalnosti, dok bi ona iz Pritoke ulazila u doba rimske dominacije (5).

S obzirom na ritus libacije koji obavljaju na pročelju urne iz Ribića (3) dva vojnika, na ulomku druge urne, isto tako iz Ribića (4), dvije žene odjevene u dugačke potpasane haljine, konfrontirajuće elemente u pogledu načina prikazivanja ovog ritusa nalazimo i na situlama s područja alpskih Ilira i Veneta.[44]

Prema tome, ako na geografskom kulturnom području alpskih Ilira i Veneta susrećemo u njihovoj umjetnosti analognih elemenata, bilo u načinu kako se obavlja ritus libacije, odijevanju žena ili u sličnom obliku suda (krater) nad kojim se obred vrši, onda ne bismo mogli biti tako daleko od nastanka japodskih urna u vrijeme poznatih situla.[45]

Kad je umjetnost situla mogla uticati na postanak naših urna? Da li je to bilo istovremeno ili su predstave na urnama retardirana pojava u antičkoj umjetnosti? S obzirom na činjenicu da se realističke scene i one koje se usko vežu za život ljudi, pa prema tome i za smrt, u periodu situlske umjetnosti, isključivo javljaju na brončanim objektima – situlama, dotle se ovi prikazi javljaju samo na kamenim urnama.[46] Ova činjenica upućuje da japodske urne nastaju negdje na početku rimske vladavine s kojom dolazi u upotrebu i obrada kamena.[47] Ipak bi ovi analogni prikazi mogli govoriti o kulturnim odnosima između Japoda, alpskih Ilira i Veneta u periodu situlske umjetnosti. Međutim, izgleda da tradicionalne običaje, koji se odnose na religiju i posmrtni kult pokojnika, nisu prenosili na kamene spomenike, dok nije u ove krajeve putem okupacije došla grčko-rimska umjetnost, pod čijim su uticajem Japodi počeli izrađivati kamene urne i na njima prikazivati pogrebne običaje.[48] Prema tome, to upućuje na konstataciju da su likovni prikazi koje nalazimo na japodskim urnama u životu Japoda postojali prije nego što su se pojavili sepulkralni spomenici kamene urne.

[40] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XII, 164, 169, 157, 160, 178, 171, Taf. XIX, 271; LI, 703; XLVIII, 662, 671, 665; XLVII, 666, 668, 661, 669 itd.; XVIII, 258, 267, 270; XVII, 243, 253, 269, 249.

[41] U vezi s ritusom libacije vidi prethodnu bilješku 40 na iznesenim tablama u navedenom djelu. Osim toga kod Sergejevski 1950, 87-88.

[42] Vidi bilješku 36 u kojoj smo iznijeli literaturu koja daje i kronologiju, odnosno datiranje pojedinih stela s prikazima u kojima nalazimo likovne analogije. O tome još treba vidjeti bilješku 39.

[43] Sergejevski 1950, 64-65, 72-78; Marić 1968, 28, 35, 57, 58 i d.; Čović 1978, 161 i d.

[44] Sergejevski 1950, 75; Marić 1968, 35; Čović 1976, 144 i d.; Stipčević 1966, Tav. 21,

[45] Kaštelic 1962, T. 1-51.

[46] Kaštelic 1962, T. 1-51.

[47] Sergejevski 1950, 79-82; Marić 1968, 35, 28.

[48] Sergejevski 1950, 82, 88 (zaključak); Raunig 1972, 30 i d., gdje analizira pojedine prikaze vezano za običaje Japoda.

Pored toga, ako su Japodi u doba rimske okupacije pod uticajem grčko-rimske umjetnosti svoje običaje likovno prezentirali u kamenu u formi reljefa i skulptura, onda je logično pretpostaviti da su Japodi ranije morali poznavati i jednu drugu obradu. To se moglo odnositi samo na poznavanje obrade drveta i tehnike drvoreza.[49]

Pouzdan dokaz za ovu konstataciju vidimo u predstavi čovjeka na urni iz Pritoke (5b), koji obrađuje drvenu gredu sa sjekirom uz prikaz drvodjelačkog alata. Ova scena ukazuje da je među Japodima bilo majstora koji su poznavali obradu drveta, koju su kasnije u doba Rimljana prenijeli i na kamen.[50]

Stoga je kameni idol iz Golubića[51] ozbiljna objekcija, koja svjedoči da su Japodi prije pojave kamenih urna poznavali obradu kamena, kad za kultne svrhe sebi prave idole. Prema tome su i japodske urne mogle nastati u periodu umjetnosti situla. Međutim, izgleda da Japodi, osim izrade kultnih idola od kamena, nisu izrađivali u to doba ništa drugo, pa ni kamene urne kao sepulkralne spomenike, dok nije japodske krajeve zauzeo Rim, s kojim je došao i novi način sahranjivanja pokojnika u kamenim urnama. Osim toga, ako je alpsko područje karakterizirala realistička umjetnost prikaza na bronzanim situlama, onda je helenizam i grčko-rimsku umjetnost karakterizirala obrada kamena.

Prema tome, nije riječ o nepoznavanju obrade kamena kod Japoda, nego upravo o jednom kulturno-historijskom periodu u kojem dolazi najviše do izražaja obrada kamena koja u ove, unutrašnje krajeve, dolazi rimskim osvajanjem, za razliku od naših područja na Jadranu, gdje je obrada kamena bila daleko ranije poznata pod uticajem grčkih kolonista.[52]

Dakle, kameni idol iz Golubića, u smislu nastanka japodskih urna, ne može biti ozbiljnija objekcija, jer su Japodi, kako vidimo, poznavali obradu kamena. Međutim, ovo poznavanje obrade kamena kod Japoda nije se primjenjivalo osim u izradi idola u kultne svrhe, pa zbog toga od izrade idola do pojave japodskih urni u doba rimske okupacije za sepulkralne svrhe nastaje veliki vremenski vakuum, čija se praznina jedino mogla ispuniti izradom zemljanih posuda i drvetom koje nam se nije moglo sačuvati.[53]

Prema tome, kamena urna iz Pritoke (5) koja, na osnovi epigrafskih elemenata, datira u prvu deceniju I st. n. e., a na lateralnim stranama čuva isti ritus libacije kao na urnama iz Ribića (3, 4), koje bi datirale prije definitivne rimske okupacije, očito ukazuje da su i one nastale istovremeno s urnom iz Pritoke (5) ili nešto ranije.[54] Pored toga, majstor koji obrađuje drvo sa sjekirom i s tesarskim alatom također nedvojbeno upućuje na to da su japodske urne nastale na tlu Japoda dolaskom Rimljana od kojih su preuzeli kamen kao materijal za izradu kamenih spomenika. Prizori na urnama koji pripadaju svakodnevnom životu, naročito predstave u vezi s kultom mrtvih, nastaju pod uticajem autohtone umjetnosti, odnosno kulturne tradicije koju su Japodi njegovali još prije dolaska Rimljana, dok su drugi susjedni narodi na području alpskih Ilira i Veneta, za razliku od Japoda, realističke scene prikazivali na bronzanim sudovima, tzv. situlama.[55]

S obzirom na činjenicu da na japodskim urnama obred libacije nalazimo ili na njihovom pročelju (1a, 3, 4) ili na bočnim stranama (5), govori nam da dedikanti kamenih urna, na kojima oba ritusa libacije nalazimo na pročeljima (1a, 3, 4), nisu željeli ili nisu znali da na istaknutim mjestima urežu natpis, pa nas takva situacija upućuje da su japodske urne ipak nastale u doba prije dolaska Rimljana. Međutim, na osnovi snažne japodske tradicije, koja je očigledno prisutna na svakom nadgrobnom ili kultnom spomeniku,[56] ne može se raditi o poznavanju ili nepoznavanju latinskog jezika, nego je stvar u tome da je domaća tradicija bila naročito jaka i od urezivanja natpisa da bi se istakla pripadnost groba. S druge pak strane, urezivanje glavne scene u pročelja urna u obliku edikule očito govori da je to doba grčko-rimskog uticaja, koji upućuje na to da urne (1a, 3, 4) nisu vremenski daleko od rimske okupacije japodskih područja. Pod intenzivnijom romanizacijom tradicionalni prikazi (1a, 3) na sepulkralnim spomenicima ustupaju mjesta poprsjima pokojnika ili natpisima.[57]

[49] Ovo mišljenje zastupa Sergejevski 1950, 65-66; Sergejevski 1965, 121-125; Čović 1976, 164 i d.;

[50] Sergejevski 1950, 82; Sergejevski 1965, 125; Čović 1976, 167.

[51] Raunig 1972, 28, T. I, Sl. 1a-d.

[52] Nikolanci 1969, 64 i d.; Rendić-Miočević 1967, 340; Cambi 1975, 226 i d.

[53] Ova situacija ukazuje na prevladavanje ritusa inhumacije, i to polaganja pokojnika u drvene sanduke, a u vrijeme incineracije u zemljane posude (urne) do pojave kamenih urna. Sergejevski 1950, 80; Marić 1968, 38 i d.; Čović 1976, 165 i d.

[54] Osim Sergejevskog 1950, 64-65, te 88-90, vidi Marić 1968, 35, 37, 38, 50 i d. i Čović 1976, 161 i d.

[55] Kaštelić 1962, vidi Tab. I pa dalje; Marić 1968, 35, 60 i d.; Raunig 1972, 23 i d.; Čović 1976, 160 i d.

[56] Prikazana situacija može upućivati na veoma jaku tradiciju prije same okupacije zemlje Japoda ili, s obzirom na natpis na analognoj urni iz Pritoke (5a itd.), na isto vrijeme, odnosno u doba Augusta. Usp. Sergejevski 1965, Sl. 1-9; Sergejevski 1950, Tab. od I do X. Vidi još kultne spomenike. Patsch 1896, 335 i d., Sl. 3, 9; Patsch 1896, 113 i d., Sl. 2, 3, 5 i d.

[57] Na to upućuju kultni i sepulkralni spomenici svih kategorija nađeni u kraju Japoda u periodu rimske vlasti od Augusta pa sve do

Prikaz žene na stolici kojoj prilazi vojnik s kantarosom ukazuje da japodska urna iz Ribića (1a) pripada ženi. Urna iz Ribića (3) na kojoj ritus libacije u pročelju vrše dva vojnika, sipajući iz ritona u krater vodu, ulje ili drugu tekućinu, pripada pokojniku, a ne pokojnici. Ili, na urni iz Ribića (4), gdje na pročelju kamene urne susrećemo isti obred libacije koji obavljaju dvije žene, urna vjerojatno pripada pokojnici. Na osnovi prikaza tko vrši čin libacije na pročelju kamenih urna (1a, 3, 4) saznajemo čiji pepeo može biti u urni pohranjen, da li pokojnika ili pokojnice. Na ovakvo interpretiranje također nas navodi analogna likovna situacija na urni iz Pritoke (5), na čijem pročelju nalazimo natpis, a isti ritus libacije na bočnoj strani urne, kao i na onim urnama čije obrede libacije nalazimo na pročeljiima. Na urni iz Pritoke (5) ritus libacije se konfrontira istovremeno s natpisom, tj. da je urna pripadala pokojniku Ditiusu, a ne pokojnici, što se analogno odnosi i na ostale urne (1a, 3, 4).

Dva analogna načina vršenja obreda libacije, od kojih jedan nalazimo na japodskim urnama (3, 4), koje su izgleda prethodile dolasku Rimljana, a drugi na urni iz prvih godina rimske vlasti (5), upućuju da su Japodi u domaćem kultu mrtvih, kao vidni znak poštivanja svojih pokojnika, gajili ritus libacije, i to, najvjerojatnije, onakav kakav poznajemo s kamenih urna (3, 4, 5).

U smislu darivanja žrtve domaćem božanstvu Bindu-Neptunu, susrećemo slikovito nešto slično na jednom kultnom spomeniku iz Privilice.[58] Naime, ova slika na ari iz Privilice upućuje da su Japodi ne samo bogu Bindu, nego i drugim bogovima u njihovom Panteonu, prinosili žrtvene darove (koze) još prije rimske okupacije, pa je okupacija japodskih, kao i drugih krajeva, uticala, na domaće stanovništvo da prihvati žrtvenik kao novi način darivanja žrtava svojim bogovima.[59] Stoga iznesena paralela govori da ritualne pojave na urnama (1a, 3, 4) ne mogu biti vremenski daleko od urne iz Pritoke (5), a i are iz Privilice, jer su na tim kamenim sepulkralnim i kultnim spomenicima prikazani autohtoni rituali, čija je pojava, kako smo istakli, došla dolaskom Rimljana.[60]

Ritus libacije na urni iz Ribića (1a) odvojili smo od obreda libacije na urnama iz istog nalazišta (3, 4), jer u pogledu retardacije i redukcije prikaza predstavlja helenistički način posmrtnih običaja[61] i ovaj tip posmrtne gozbe kojemu pripada i retardirani i reducirani prikaz na urni iz Ribića (1a) naročito je rasprostranjen u doba Rima u krajevima Makedonije,[62] Dacije,[63] Mezije,[64] Panonije,[65] a u našim krajevima u istočnoj Bosni.[66]

Međutim, drugi način obreda libacije koji obavljaju vojnici, žene i nagi muškarci (3, 4, 5), sipajući iz ritona u krater tekućinu, ili vršeći s njima neke druge elemente ritusa, upućuju, vjerojatno, na jedan širi geografski kulturni krug kojem su pripadali i Japodi, ili u njemu treba gledati čisto autohtoni japodski način kao čin poštivanja svojih pokojnika, a što se u našim krajevima zadržalo do danas.[67]

Prema tome, treba zahvaliti kulturno-historijskoj konstelaciji da je na kamenim spomenicima Japoda sepulkralnog i kultnog karaktera ostala zabilježena domaća tradicija o običajima Japoda u kultu mrtvih, pa ćemo tu pojavu identificirati s interpretatio romana koja je pouzdano utvrđena upravo na žrtvenicima područja Japoda.

S tim u vezi također treba analogno gledati i predstave na urnama.

Predstava majstora drvodjelca s alatom

Već smo govorili o prikazu majstora drvodjelca i njegovog alata na urni iz Pritoke (5), kao i o ritusu libacije koji nalazimo na istoj urni, koji se razlikuje od obreda libacije na urni iz Ribića (1a). Sepulkralni ritus libacije na urni iz Pritoke i predstava majstora drvodjelca na istoj urni (5) iz perioda rimske dominacije, čini se da ovaj epihorski običaj Japoda, predstavljen na urnama iz Ribića (1a, 2, 3, 4), približava vremenu rimskog doba, jer su ih pod uticajem grčko-rimske civilizacije izradili domaći majstori, a čija je egzistencija potvrđena na urni iz Pritoke (5). To govori da je kod Japoda bilo majstora koji su gradili kuće od drveta (5) i onih koji su znali također izrađivati kamene spomenike, urne, žrtvenike i stele, a i pod uticajem grčko-rimske kulture. Poznato je, naime, da Japodi u predrimsko doba stanuju u drvenim kućama,[68] dok je upotreba

IV st. n. e. Vidi o tome ovdje navedenu literaturu bilješka 56, kao i sepulkralne spomenike iz ovog kraja koji se iznose u ovom radu.

[58] Patsch 1896, 113 i d., Sl. 1, 3, 5.

[59] Patsch 1896, sl. 3.

[60] Sergejevski 1950, 82. Kronologiju ovih sepulkralnih spomenika možemo pratiti kod Marić 1968, 38 i d.

[61] O analognim prikazima vidi bilješku 40, u kojoj se iznosi literatura i slikovni materijal po tablama. U vezi s ovim usp. Čremošnik 1959, 211 i d.; Bianchi 1975, 155 i d.

[62] Čremošnik 1959, 212 i d.

[63] Bianchi 1975, 155, Fig. 1, 2, 5, 6, 7; Florescu 1930, 88, Fig. 15.

[64] Dimitrov 1942, Tab. XXVII, 91/86, 90/66, XXVIII, 95/85, 96/53, XXX, 102, 103; Bianchi 1975, 162.

[65] Sergejevski 1934, 29 i d.; Schober 1923, 203 i d.; Čremošnik 1959, S. 220 i d.; Bianchi 1975, 161 i d.

[66] Sergejevski 1934, 29, Tab. III, 20, V, 24; Čremošnik 1959, 220 i d.

[67] Sergejevski 1950, 87-88; Čović 1976, 167.

[68] Sergejevski 1950, 30 i d.; Čović 1976, 166.

kamena, u smislu izgradnje kuća i izrade spomenika, došla s Rimljanima.[69] I to bi bio jedan od dokaza da se kamene urne kod Japoda nisu mogle pojaviti mnogo ranije od dolaska Rimljana.

Pored toga, predstava alata na urni iz Pritoke (5), u prvoma planu sjekire koja, s obzirom na oblik, podsjeća na dolabru, upućuje na njezinu primjenu u rimsko doba.[70] To također govori da je njezina upotreba moguća i u periodu prije dolaska Rimljana. Osim toga, treba spomenuti šestar koji je prisutan na urni iz Pritoke (5). On je, s obzirom na koncentrične krugove, bio u upotrebi kod Japoda i u periodu predrimske dominacije,[71] jer slične koncentrične krugove susrećemo na bronzanim ili drugim arheološkim objektima, a intenzivniju primjenu ovaj alat dobiva tek u eri izrade rimskih kamenih spomenika sepulkralnog i kultnog karaktera, a posebno u izradi objekata arhitekture stupova, baza i slično,

U pogledu iznesene kulturno-historijske situacije o predstavama alata na urni Ditiusa iz Pritoke (5), čini se da su istim ili sličnim alatom bile izrađivane i ukrašavane urne iz Ribića (1a, 3, 4) i Golubića (2), pa ih ne možemo vremenski puno udaljiti od Ditiusove urne iz Pritoke (5), koja se datira u početak I st. n. e.[72]

Motiv rozete u vijencu i prikaz stabla u sudu

Šesterolisnati motiv rozeta u dvostruko urezanom koncentričnom krugu je opet isti taj motiv unutar trostrukog koncentričnog kruga, koji s kosim gustim paralelnim crtama dočarava vijenac, a nalazimo ga na lijevoj bočnoj strani urne iz Doljana (6a, b). On predstavlja dobro poznat likovni motiv na području Panonije na sepulkralnim spomenicima.[73] Stoga njegova pojava na urni iz Doljana (8a, b), kao i na stelama s istog ili bližeg područja, u geografskom pogledu, upućuje u to doba na uticaj panonskog kulturnog kruga.

Zatim, motiv stabla na istoj strani urne iz Pritoke (6a, b), koji je izrađen jednostavnim urezima i raste iz poluloptastog suda, likovna je pojava koja je nešto zapaženija u istočnim krajevima Bosne na sepulkralnim spomenicima (C. 10, 11, 12b, c).

Ovu likovnu pojavu, kao i onu šesterolisnate rozete na sepulkralnim spomenicima, I. Čremošnik pripisuje prisutnosti Kelta,[74] u istočnim krajevima Bosne zbog blizine keltskog plemena Skordiska, a u krajevima sjeverozapadne Bosne prisutnosti etničke simbioze Kelta i Japoda.[75] U vezi s iznesenim konstatacijama Čremošnikove, raširene likovne motive, koji su prisutni na sepulkralnim spomenicima Kelta u njihovim krajevima, ne treba odmah smatrati dokazom za etničku prisutnost Kelta u periodu predrimske okupacije u ovim krajevima, nego, ako postoje epigrafski i drugi kulturno-historijski dokazi, onda njihovo prisustvo u krajevima sjeverozapadne i istočne Bosne treba vezati za romanizirani doseljenički elemenat u rimsko doba.[76]

2. Urne s plitkim antama ili ispustima

Za razliku od navedenih japodskih urna s konzolama (1a, 2, 3, 4, 5), posjedujemo samo dva ulomka urna s plitkim antama (12). Jedan je iz Pritoke (Jezerina) i pripada periodu predrimske okupacije,[77] a drugi dobu rimske okupacije iz Čavkića (12).

S obzirom na djelimično sačuvan prikaz vojnika, čini se da ulomak iz Pritoke (Jezerina) svjedoči da je na prednjoj strani urne bila predstava libacije kao na prethodnim urnama iz Ribića (3, 4) i Pritoke (5). To, dakle, u smislu nastanka urni, govori da je u Pritoci postojao drugi tip urna i sličan prikaz libacije kao na urni iz Ribića (3, 4). Stoga ove urne iz Pritoke (5) i Ribića (3, 4) upućuju na kontinuitet kulturno-historijske tradicije i oblika urna u Pritoci, a posebno u Ribićima (1a, 3, 4). Ovo, dakle, svjedoči da u Pritoci imamo tip urna koji karakteriziraju plitice ante, dok u Ribićima imamo posve drugi tip kojeg, opet, karakteriziraju konzole. Uz to uočavamo da na urnama iz Ribića, pored ritusa libacije, susrećemo i grčki način prikaza pokojnika u naslonjači (1a).[78]

Drugi analogni ulomak urne s plitkim antama iz doba rimske okupacije imamo među ulomcima urna iz Čavkića (12). Ovaj ulomak, s prednje strane, karakterizira elemenat arhitekture timpanon. S obzirom na konfrontirajuću sličnost plitkih anta među spomenutim urnama, ipak se urna iz Čavkića (12) približava vremenskom periodu tipa urne iz Pritoke,[79] koju također karakterizira plitka anta koja je kao elemenat arhitekture posebno prisutna u grčko-rimskoj arhitekturi.

[69] Sergejevski 1950, 82.

[70] Sergejevski 1950, 58, Tab. VIII, 1; Čović 1976, 167, Sl. 86,

[71] Marić 1968, Tab. II, 10, 13, 26, III, 28.

[72] Vidi poglavlje Kronologija kamenih urna Japoda u ovom radu.

[73] To je motiv koji se najčešće naziva medaljon ukoliko unutar njega nalazimo poprsje ili druge motive. U ovom slučaju nalazimo rozetu u koncentričnom krugu. Zato ga u to doba uspoređujemo s medaljonima, pa njegov uticaj tražimo u Panoniji. Vidi Schober 1923, 209 i d.

[74] Čremošnik 1957, 221 i d., posebno 223.

[75] Marić 1968, 59.

[76] Marić 1968, 59.

[77] Sergejevski 1950, Tab. I, Sl. 1.

[78] O tome vidi kod Kieseritzky / Watzinger 1909, bilj. 10; Sergejevski 1950, 67 i d.

[79] Sergejevski 1950, 47 i d., Tab. I, 1 i VII, 2.

Već smo govorili da je kvadratični oblik urna bez konzola, za koji držimo da predstavlja elemenat autohtone arhitekture Japoda, dovoljna potvrda da su te urne mogle nastati u ranom periodu rimske vlasti, jer su u pogledu oblika, također bile najbliže urnama iz rimskog doba.[80]

Ulomak iz Čavkića (12) je sačuvao geometrijski oblik rozete na "vitlo". Ovaj ukrasni motiv se sačuvao i na drugim u sepulkralnim spomenicima, posebno na stelama, na mjestu akroterija u raznim formama i prikazima.[81] Na ulomku iz Čavkića (12) s plitkim antama susrećemo i poznati geometrijski motiv koncentričnih krugova, koji je posebno zapažen na sepulkralnim spomenicima s područja Japoda.[82]

S obzirom na spomenute ukrasne geometrijske motive koji su izrađeni na urnama sa šestarom u tehnici graviranja, čini se da svoje porijeklo vode iz prethistorijskog doba.[83] Stoga je u vezi s tim motivima koji su zastupljeni na sepulkralnim spomenicima Delmata i Japoda posebno zanimljivo spomenuti mišljenje B. Gabričevića, koje isto tako prihvata i D. Sergejevski, da ovi geometrijski oblici predstavljaju religijske motive.[84]

3. Urne bez ispusta i plitkih anta

Na žalost i ovaj tip urna s područja Japoda predstavljen je samo s nekoliko fragmenata (13, 14, 15). Na ovom tipu urna nalazimo također geometrijske motive koji su vjerojatno imali religijski karakter. To su šesterolisnata rozeta (13) koncentrični krugovi (14, 15), te motiv rozete na vitlo (15).

U likovnom pogledu, ove urne koje pripadaju rimskom dobu karakterizira elemenat arhitekture – zabat (13, 14, 15) u čijem središtu obično nalazimo ukrasne motive. U našim primjerima, to je rozeta na vitlo (15) i šesterolisnata rozeta (13).

Međutim, na rubovima urna, gdje nalazimo vertikalnu liniju, a unutar nje prikazane koncentrične krugove (15), treba da ih posmatramo kao tragove, odnosno oponašanje plitkih anta, koje podsjećaju na domaći elemenat arhitekture. I ovaj tip urne s elementom arhitekture oponašanja ispusta ili anta predstavlja tradiciju starijih oblika urna.[85]

4. Poklopci urna

Odmah treba konstatirati da kamene poklopce urna s područja Japoda karakterizira oblik krova na dvije vode (17-31). Osim toga, ni jedan od ovih poklopaca nije nađen in situ, zatvarajući četvrtasti kameni sanduk koji je služio za čuvanje pokojnikova pepela.

Međutim, s obzirom na tragove užljebljenja koje nalazimo s unutrašnje strane poklopaca (Sl. 1), očito je da su morali pripadati kamenim urnama koje su imale ispust ili konzole, dok kameni poklopci bez takvih užljebljenja pripadaju urnama bez konzola (13, 14, 15, 16), pa takve urne podsjećaju na sarkofage.

Zanimljivo je, u tom pogledu, spomenuti zapažanje D. Srejovića. On, naime, neke poklopce pripisuje zemljanim, kamenim, cilindričnim i drugim oblicima urna. D. Srejović je došao na ideju da se u zemlju najprije stavljala jedna od ovih urna, i to do nivoa površine zemlje, a onda se iznad objekta u kojem se deponirao pepeo pokojnika stavi poklopac u obliku krova na kojemu je s prednje strane bio upisan natpis, te je kao takav predstavljao nadgrobni spomenik.[86] Zapažanje je originalno i vjerojatno, ali se ne može odnositi na sve kamene poklopce.

S obzirom na formu kamenih poklopaca, oni predstavljaju zabate na pročeljima urna koje simboliziraju edikulu (ili domus aeterna). Na njima se nalaze i natpisi pa predstavljaju i natpisna polja kao na stelama i drugim spomenicima. To, prema tome, govori o jasnom uticaju grčko-rimske kulture na području Japoda.

Prema ornamentalnim motivima podijelili smo kamene poklopce u četiri skupine. Jednu skupinu čine poklopci s tragovima arhitekture (17), a drugu s ukrasnim motivima rozete (18-24), treću s ornamentom polumjeseca, dok četvrtu grupu čine poklopci na kojima nalazimo samo natpis (26-31).

Ostaci arhitekture

Poklopac urne s ostacima arhitekture potječe iz Pritoke (Jezerina – 17). Dva ostatka tordiranih polustupova na centralnom dijelu poklopca čine, izgleda, malu edikulu koja u zabatu ima urezanu rozetu. Tako na samom poklopcu koji posjeduje oblik timpanona ili krova kuće na dvije vode imamo mali naiskos, pa već poklopac posjeduje malu edikulu, a ne prednja strana sanduka urne. Ovo bi upućivalo na poklopce koji su nad površinom zemlje mogli pokrivati kamene, zemljane ili staklene urne, plitko ukopane u zemlju.[87] Istina, slične naiskose susrećemo na poklopcima urna s područja Delmata (17, 18a, 19, 20 itd.), ali, za razliku od delmatskih poklopaca koji na centralnom dijelu

[80] Altmann 1905, 20, Fig. 12, 13.
[81] Čremošnik 1957, 223; Sergejevski 1965, 125.
[82] Vidi stele s područja Bosanskog Petrovca (Krnjeuša) i Čremošnik 1957, 222-223.
[83] Marić 1968, Tab. II, 10, 13, 28, III, 28.
[84] Gabričević 1956, 291-298; Sergejevski 1965, 125.
[85] Sergejevski 1950, 79-82; Čović 1976, 165-167.
[86] Srejović 1965, 65, Sl. 10; Marić 1968, 47 i d.
[87] Srejović 1965, 64 i d., Sl. 9, 10.

imaju malu edikulu i u njoj amforu, na poklopcu iz Pritoke nalazimo natpis i rozetu na "vitlo" (17).

Motiv rozete

Unutar ove skupine poklopaca nalazimo motiv rozeta koji se javlja na lateralnim stranama i u sljemenu poklopaca (19, 23, 24). Vjerojatno se isti raspored rozeta nalazi i na poklopcima 20, 21.

U vezi s pojavom rozeta na poklopcima urna potrebno je spomenuti da na ulomku poklopca iz Bihaća (24?) susrećemo motiv rozete kao reljef, a na poklopcu iz Golubića (22) rozetu u vijencu. Inače, ostali prikazi rozeta izrađeni su pomoću šestara (18, 19, 20, 21, 23).

Rozeta izrađena u reljefu (24) čini se da dosta jasno govori o uticaju rimske umjetnosti kojoj je reljef svojstven, za razliku od autohtone japodske umjetnosti, koja se služi tehnikom graviranja.[88] Zanimljivo je primijetiti da stele i sarkofazi imaju ukrasne akroterije, dok na ovim poklopcima (23, 24, 19 itd.) umjesto akroterija nalazimo rozete na lateralnim stranama, što svjedoči o identifikaciji ovih sepulkralnih spomenika sa stelama i sarkofazima. Odvojeni motiv predstavljaju rozete koje nalazimo na dva ulomka poklopca iz Pritoke (20, 21). Tu se upisana rozeta nalazi unutar jednog koncentričnog kruga, za razliku od gore spomenutih, koje se nalaze upisane unutar dva koncentrična kruga (18, 19, 23, 24).

Geometrijski motiv rozeta koji je obilno zastupljen na sepulkralnim spomenicima područja Japoda, kako na urnama, tako i na njihovima poklopcima, trebao bi, prema I. Čremošnik, pripadati keltskom simbolu trojstva.[89] Mi ćemo ostati na jednom uvjerenju o kojem smo već govorili, a to je da navedeni motiv geometrijskog karaktera u sebi nosi značenje religijskog simbola koji bi se odnosio na autohtonu tradiciju Japoda.[90]

Kao paralelu iznosimo da motiv rozete u vijencu na poklopcu urne iz Golubića (22) nalazimo isto tako i na nadgrobnim spomenicima s područja istočne Bosne.[91] Ovaj podatak bi ukazivao na uticaj područja Panonije na susjedne krajeve.[92] Isti je slučaj s motivom rozete na "vitlo" (17). Naime, i ovaj motiv nalazimo na spomenicima nadgrobnog karaktera u krajevima istočne Bosne.[93] Vjerojatno i ova ikonografska pojava očituje širi uticaj Panonije na krajeve Japoda, ali ne samo i Kelta, koji su došli u ove krajeve.[94]

Motiv polumjeseca

Zanimljivo je konstatirati da na ulomku poklopca iz Golubića (25) imamo motiv polumjeseca, a ne uobičajene rozete. I motiv polumjeseca, koji je poznat na fragmentu poklopca iz Golubića (25), čini se da pripada spomenutim starim religijskim simbolima za koje se ne bi moglo pouzdano tvrditi da pripadaju keltskim religijskim motivima.[95]

Natpisi

Pored navedenih poklopaca s dekorativnim i religijskim simbolima na području Japoda susrećemo također poklopce, ali samo s natpisom bez bilo kakvih ikonografskih prikaza (26, 27, 28, 29, 30, 31). Pritoci pripada samo jedan (27), a Golubićima ostali (26, 26, 29, 30, 31).

1. 3. Nadgrobni karakter urna

Na grobnim parcelama Japoda, uz spomenuti tip urna, susrećemo još dva tipa urna u koje se deponirao pepeo pokojnika. Jedan tip predstavlja veću zemljanu, a drugi kamenu cilindričnu urnu.[96] Jedan i drugi tip urna ne mogu doći u obzir za obradu, jer se ne očituju kao sepulkralni objekti nadzemnog karaktera, već se sa spaljenim ostacima pokojnika ukopavaju u zemlju.[97]

Međutim, urne japodskog tipa mogu kao stele i cipusi imati nadzemni karakter, što znači da su bile postavljene na grobnoj parceli *sub divo*, a ne ukopane u zemlju kao zemljane i cilindrične kamene urne. Nadzemni karakter japodskih urna ne bi trebalo dokazivati, jer u tom pogledu najbolje dokaze nalazimo u likovnim prikazima, ornamentalnim motivima i natpisima na njima (1-16). Stoga je, izgleda, apsurd pretpostaviti da su onako dekorirane likovnim predstavama i motivima bile ukopavane u zemlju, da bi sakrivale stvaralaštvo japodskih majstora.

Međutim, D. Sergejevski smatra da su japodske urne imale nadzemni karakter. On, naime, postavlja pitanje, pa kaže: "da li su one bile zakopane u zemlju ili su stajale na površini zemlje?", pa u nastavku rečenice kaže: "možemo reći da je ovo posljednje malo vjerovatno", što znači da se opredijelio za mišljenje da se japodske urne ukopavaju u zemlju.[98] Ovo mišljenje D.

[88] Sergejevski 1965, 121 i d.
[89] Čremošnik 1957, 221 i d.
[90] Čremošnik 1957, 223 i d.; Stipčević 1981, 167 i d.
[91] Sergejevski 1934a, 26, Sl. 12.
[92] Sergejevski 1934a, 26-27, Sl. 12. Ako poprsja pokojnika u medaljonu (vijencu) "držimo panonskim uticajem, onda analogno tone i rozetu u vijencu također treba gledati kao panonski uticaj".
[93] Sergejevski 1934a, 19, Tab. VII, Sl. 27.
[94] Marić 1968, 59.
[95] Sergejevski 1965, 125; Gabričević 1956, 291-298.
[96] Marić 1968, 47 i d.
[97] Marić 1968, 56.
[98] Sergejevski 1950, 67.

Sergejevski temelji na tome što su venetske urne i urne u nekropolama Ribića i Pritoke (Jezerine) bile ukopane u zemlju. To se u nekropolama Ribića i Pritoke moglo odnositi samo na zemljane urne, a ne na japodske urne za koje kaže da, osim jedne, nisu nađene in situ.[99] Dakle, po njemu, kamena se urna iz Ribića (1a) nalazila in situ, jer je nađena ukopana u zemlju, pa na osnovi takve arheološke konstelacije pretpostavlja da su sve japodske urne morale biti zakopavane u zemlju. Pored toga, D. Sergejevski za isti tip urna kaže da su isto tako mogle imati i nadzemni karakter, kao urna iz Doljana (8a), jer je imala prostor za libaciju.[100] Nadzemni karakter pripisuje i drugoj urni iz Ribića (6) koja, s obzirom na natpis, pripada rimskom periodu, kao i urna iz Doljana (8a).

Ako bismo uzeli njegovu konstataciju: "Sva je prilika da prije dolaska Rimljana Japodi, kao i ostala ilirska plemena u Bosni i Istri, nisu imala običaj stavljati na grob ma kakav kameni spomenik", onda možemo pretpostaviti da se urne prije dolaska Rimljana ukopavaju u zemlju, a one iz doba rimske vladavine postavljaju sub divo.[101]

Nadzemno svojstvo kamenih urna japodskog tipa dopušta D. Srejović.[102] Njegovo zapažanje da na grobnim parcelama nadzemni karakter spomenika također mogu imati sami poklopci na dvije vode dobiva posebno značenje.

Naime, poznato je da se natpisi najčešće ili gotovo sigurno na sepulkralnim spomenicima stela, cipusa, urna u obliku malih sarkofaga i sarkofaga nalaze unutar uokvirenih natpisnih polja koja predstavljaju prednje strane pročelja hrama, dok se natpis unutar zabata smatrao rijetkom pojavom.

U tom smislu, potrebno je konstatirati da se ova pojava upravo javlja na kamenim poklopcima (17-31) japodskih nekropola. Očigledan primjer imamo na kamenom poklopcu iz Pritoke (17). Na njemu uz natpis imamo i dva tordirana polustupa koja upućuju na mali naiskos. Ovako koncipirana likovna kompozicija edikule na poklopcu u obliku krova na dvije vode upućuje da je na nekropolama Japoda, u našem slučaju na nekropoli Pritoci (Jezerine), postojao i takav tip grobnice, odnosno groba koji zastupa D. Srejović, da se do površine zemlje ukopavala zemljana ili kamena cilindrična urna, iznad koje se postavljao kameni poklopac s natpisom unutar zabata, što opet pretpostavlja grčko-rimski uticaj o zagrobnoj kući (*domus aeterna*).[103] To govori da su, osim zemljanih ili cilindričnih kamenih urna, mogle postojati i urne četvrtastog oblika, koje na svojim bočnim ili prednjim stranama nisu imale prikaze i ornamentalne motive, pa su se i one mogle ukopavati do nivoa površine zemlje, a iznad ih je zatvarao poklopac, na kojem se urezivao natpis s imenom pokojnika.[104]

Poklopce u obliku krova na dvije vode, ili, gledano s prednje strane, u formi zabata (timpanona), susrećemo samo na dvije nekropole. To je nekropola u Pritoci (Jezerinama – 18, 19, 20, 21, 27) i ona u Golubićima (22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 31).

Da svi nabrojeni kameni poklopci predstavljaju spomenuti tip grobnice, kao što pretpostavlja D. Srejović, možda bi se moglo odnositi samo na rijetke izuzetke, pa o tome ne bismo mogli ništa pouzdano govoriti, jer nemamo sigurnih dokaza. Jedini koji bi u tom smislu nešto govorio je onaj poklopac sa dva tordirana stupa koja upućuju na edikulu (17). Međutim, ovom se protive brojni nalazi poklopaca s područja Delmata (17, 18, 19 itd.) koji posjeduju slične naiskose. Pored spomenutog, nemamo sigurnih potvrda da su se kameni poklopci upravo tako nalazili kako ih pretpostavlja D. Srejović, što govori da ih nismo našli in situ. Naime, pretpostavlja se da je svaka stela imala svoju urnu koja se ukapala u zemlju, a iznad nje je obično morala vertikalno stajati stela ili cipus.[105]

Stoga je u takvoj konstelaciji mogla stajati i urna u formi malog sarkofaga, ali s obzirom na dekoraciju, samo ona koja te ornamentalne prikaze nije posjedovala na svojim stranama, pa je natpis mogao doći i na timpanon poklopca na dvije vode. Ako je postojao ovakav tip groba u rimsko doba, onda on upućuje na stare japodske tradicije, kad su se pokojnici sahranjivali u zemljane urne i te urne ukopavale u zemlju.[106] Prema tome, ukoliko računamo s pojavom kamenih

[99] Sergejevski 1950, 67.

[100] Sergejevski 1950, 67, br. 10, Sl. 7, Tab. XXI.

[101] Sergejevski 1950, 67. Ono prvo bi se prije odnosilo na zemljane i kamene cilindrične urne, dok bi kamena četvrtasta urna predstavljala nadgrobni spomenik pod uticajem rimske kulture. Međutim, također treba držati da zemljana i cilindrična kamena urna pretpostavljaju da je iznad njih postojao nadgrobni spomenik stela ili cipus.

[102] Srejović 1965, 64-66, 74 i d., Sl. 9 i 10. Ovdje imamo oblike urna koje su se postavljale u zemlju, nad zemljom i poklopce koji su pokrivali ukopane urne, a oni se nalazili iznad zemlje.

[103] Srejović 1965, 65, Sl. 9, 10, 77 i d.

[104] Srejović ne donosi jedan takav primjer što znači da za njega nema bližih dokaza osim onih koje je iznio na 65, Sl. 10 svog rada o "Rimskim nekropolama ranog carstva u Jugoslaviji". Analogno tome trebalo bi pretpostaviti takav primjer s kamenom četvrtastom urnom čije strane, osim timpanona poklopca, nisu ukrašene motivima. No, sudeći po svemu, ovu ideju treba prihvatiti s velikom rezervom, jer se ne može naći in situ.

[105] Cambi 1975, 229.

[106] Marić 1968, 38 i d.

urna s natpisom na poklopcima na dvije vode, koji je pokrivao četvrtasti sanduk s pepelom pokojnika, a nalazio se u nivou površine zemlje na grobnoj parceli, to predstavlja također grčko-rimski uticaj u načinu sahranjivanja u urne, a s druge strane, stari japodski običaj, kao nastavak kulturne japodske tradicije.

Stoga je D. Sergejevski o nadzemnom karakteru japodskih urna morao biti nesiguran, jer osim jedne, kako on kaže, nađene urne in situ, nije bilo nijedne druge, te ga je takva arheološka situacija nalaza na nekropolama Japoda navela na spomenuto mišljenje. Međutim, danas svestranijim izučavanjem kamenih urna i analizom likovnih prikaza na njima s izvjesnom pouzdanošću možemo razlikovati japodske urne s nadzemnim od onih s djelomično nadzemnim ili podzemnim karakterom.

1. 4. Onomastika

Treba istaknuti činjenicu da na sanducima urna s područja Japoda ne nalazimo veći broj ličnih imena, koji bi bliže mogli rasvijetliti etničku pripadnost stanovnika u ovom kraju u doba rimske okupacije. To mogu biti autohtoni Japodi, Italci ili doseljeni Kelti iz bližih susjednih oblasti Panonije i Norika, pa i Panoni. Takvu jednu pouzdanu sliku strukture stanovništva u ovom kraju ne mogu pružiti ni sačuvana imena na svim natpisima zajedno s ovog područja. No, međutim, o tome ipak mogu više reći novija lingvistička istraživanja na ovom području. Pored starijih lingvista, koji su se bavili pitanjem Ilira i stanovništvom u Panoniji, danas imamo o tome nova zapažanja. U ovom pitanju ističu se G. Alföldy i R. Katičić. Naime, G. Alföldy je iznio popis od 16 imena,[107] koja bi po njegovom sudu trebala "pripadati keltskoj etničkoj skupini na ovom području, pa bi ovo konfrontiralo poznatom mišljenju Strabona da su Japodi bili ilirsko pleme pomiješano s Keltima".[108] Međutim, u najnovije vrijeme ovaj popis od 16 imena je pažljivo preispitao R. Katičić[109] i ukazao da od tih imena nemaju nikakve dokazne snage da su keltska samo osam imena, dok je za četiri imena keltska pripadnost vrlo vjerojatna.[110] To znači da keltska onomastika na japodskom području ne može ići u prilog poznatoj Strabonovoj vijesti, nego naprotiv, da su Kelti među Japodima u manjini i da bi pouzdano pripadali periodu rimske okupacije.[111] Ova konstatacija odnosila bi se također i na ostale doseljenike koji bi među Japodima predstavljali manjinu.

Prema tome, ako među ovim imenima, za koje je R. Katičić pažljivim preispitivanjem mogao konstatirati da nemaju dokaznu moć da su keltska, a samo četiri da su vjerojatno keltska, onda su većina tih imena koja nalazimo na urnama i ulomcima urna japodska, odnosno pripadaju japodskom onomastičkom krugu.[112] To su, dakle, Ditius i Andes s urne iz Pritoke (5) i Čavkića (13) te Maxa na natpisu urne iz Doljana (8),[113] imena Vend(es) i Secu(dus) na ulomcima iz Čavkića (13, 14),[114] da bi Seneca Ses(ti) Rus(tici) fili bilo keltsko ime (6).[115]

Više ličnih imena koja bi pripadala japodskom onomastičkom području nalazimo na poklopcima i ulomcima poklopaca urna. To su Vendes Dennata Andetis f(ilia) na ulomku poklopca iz Pritoke (17), Vendano Voeturia Triti f[ili](a) (18), Iator (20), Den(us) i Lic(aia) Dena (21), svi iz Pritoke;[116] Turus Sarius (26), Ven(etus) Diti ili Ven(des) Diti (28), [Ia]ritus Sili i Ditueus (29, 30), svi iz Golubića.[117]

D. Sergejevski na ulomku poklopca iz Golubića (30) dopunjuje ime [Ia]ritus i ukazuje na keltski karakter imena.[118] Međutim, prije bi ulazio u keltski onomastikom kao ime Ritus, dok bi kao Iaritus vjerojatno odgovarao japodskom onomastikonu ili nekom drugom, samo u ovoj formi ne bi mogao biti keltskog porijekla.[119] Prema tome, to bi se odnosilo i na ime Silus.[120]

Ostaje otvoreno pitanje što se tiče imena Festa, Cresces, Martinus i Seneca. Na osnovi njihove rasprostranjenosti, među njima ima vjerojatno i keltskih imena.[121]

Tako na osnovi današnjeg stanja onomastike koja se sačuvala na urnama i poklopcima urna, može se govoriti da je japodsko stanovništvo prihvatilo vrlo rano ritus incineracije, u čemu vidimo snažni prodor rimske civilizacije koju su u ove krajeve već prvim kontaktima prenijeli rimski osvajači.[122]

[107] Katičić 1965, 74-76.
[108] Marić 1968, 59 i d.
[109] Katičić 1965, 75.
[110] Katičić 1965, 75.
[111] Katičić 1965, 75; Marić 1968, 59.
[112] Katičić 1965, 74 i d.
[113] Vidi kod Katičić 1965, 75.
[114] Katičić 1965, 75 i d.
[115] Katičić 74 i d.
[116] Vidi Katičić 1965, 74 i d.; Alföldy 1969, s. v. Vendes Dennata Andetis f/il/i(a), Iator, Den(us) i d.
[117] Vidi Katičić 1965, 74-76; Alföldy 1969, s. v. Turus Sarius, Ven(etus) Diti itd.
[118] Sergejevski 1940, 139, br. 8; Rendić-Miočević 1948, 25.
[119] Rendić-Miočević 1940, 25.
[120] Katičić 1965, 75.
[121] Katičić 1965, 55 i d., 74 i d.; Alföldy 1969, s. v. Festa, Cresces, Martinus, Seneca.
[122] Marić 1968, 28.

Sačuvana onomastika na kamenim urnama i poklopcima na sjeverozapadnom području Bosne u periodu rimske dominacije, kako je već rečeno, ne potvrđuje još Strabonovu vijest da su Japodi bili ilirsko pleme pomiješano s Keltima.

Zanimljivo je spomenuti da urne i poklopci urna ne očituju veći uticaj antičkih religija ili pogrebnih obreda, ukoliko ne prihvatimo poznati helenistički prikaz daće na pročelju urne iz Ribića (1a), jer na ovim urnama, osim autohtonih prikaza koji spadaju u sepulkralni ritual i domaću nadgrobnu simboliku, ne nalazimo simboliku poznatih orijentalnih religija.

1. 5. Geneza

Ako usporedimo urne s područja Japoda s urnama na teritoriji Delmata, onda vidimo da se radi o dva različita, ali i slična tipa urna koji su služili obredu incineracije. Ova kulturno-povijesna konstatacija očituje da su ova dva tipa urna, tipološki različita, morala imati sličnu genezu, čiju je pojavu diktirala incineracija u kultu mrtvih, koja je u ove krajeve, kao i u ostala naša područja, došla s rimskom okupacijom.[123] Na to ukazuje arheološki materijal i način sahranjivanja u japodskim nekropolama.[124] Taj uticaj u japodskim nekropolama vidimo u pojavi sljemenastih kamenih poklopaca na spaljenim grobovima, u kamenim cilindričnim urnama, a s ovim uplivom mogu se pouzdano dovesti u odnos urne četvrtastog oblika, jer su služile ritusu incineracije (1a, 2, 3, 4 itd.). [125]

Polazeći, dakle, od iznesene činjenice, genezu četvrtastih urna s područja Japoda, koje karakteriziraju ispusti (konzole ili ante – 1a itd., 2, 3, 4), treba gledati u kulturno-povijesnoj konstelaciji obreda incineracije kojem su ove urne pripadale, a koji nameće italski uticaj već od prvih susreta s područjem Japoda (129. g. pr. n. e).[126] Ipak, značajnijim periodom u nastanku i razvoju kamenih četvrtastih urna na području Japoda treba smatrati vrijeme Augusta, jer u tom historijskom razdoblju dolazi do intenzivnijeg širenja grčke, odnosno helenističke kulture.[127] Nju su u naše krajeve i zapadne provincije prenosili Grci, vojnici i rani doseljenici porijeklom iz Male Azije.[128] Tako u krajeve istočne obale Jadrana (Salona) iz krajeva Male Azije u kojima je vladao ritus inhumacije, sahranjivajući pokojnike u sarkofage, u zapadnim krajevima Rimskog carstva, gdje je prevladavao obred incineracije, deponirajući pepeo pokojnika u kamene cilindrične i druge forme, urne, razvila se, vjerojatno, preko orijentalnog sarkofaga i četvrtasta kamena urna, koja se opet kasnije, kad počinje prevladavati ritus inhumacije, transformira u sarkofag – osteotheku.[129]

Nešto analogno ovom moralo se u doba Augusta dogoditi i na području Japoda. Naime, širenje grčke, odnosno helenističke umjetnosti vidimo da se očitovalo u prikazivanju daće (1a itd.) i drugih grobnih običaja (1b, c, d), posebno japodskih (2, 3, 4) koji su, upravo, rezultat helenističkih impulsa, potaknuvši japodsku kulturnu tradiciju da izrađuje urne na svoj način.[130]

Impulse "grčke", odnosno helenističke umjetnosti u krajevima Japoda, čini se, treba tražiti u predjelima sjevernog Jadrana. Pri tome, naime, ne bi trebalo zaboraviti grčki Nesactium, posebno republikansku luku Senj (Senia),[131] naselja koja, s obzirom na Japode, u ovom smislu nisu još dovoljno valorizirana. Prema tome, arhajski, odnosno helenistički uticaj koji se osjeća na japodskim urnama u prikazivanju daće (1a) nije morao biti direktno vezan za grčke kolonije u ovom dijelu Jadrana, nego je ova kulturna manifestacija mogla biti rezultat italske kulture,[132] koja je mnogo ranije prihvatila tekovine helenizma, a s druge strane, preko legionara i trgovaca porijeklom iz maloazijskih provincija.[133]

Ovi kulturno-povijesni kontakti zbili su se vjerojatno u doba Augusta, iako se ni prije njega ne bi mogli zaboraviti kulturno-povijesni uticaji u ovim krajevima. Naime, ritus incineracije, kojemu su služile ove urne, šire Italci, a ne Orijentalci, jer je među Grcima, kao i Grcima na Orijentu, prevladavao obred inhumacije.[134] Na to ukazuje način sahranjivanja i arheološki materijal na nekropolama Japoda.[135] Stoga se nastanak

[123] Cambi 1975, 12 i d.

[124] Marić 1968, 38 i d. Od 360–250. g. pr. n. e. spaljeni grobovi s urnama postaju brojniji, ali se još ne pojavljuju kamene urne. U fazi IV (250–110) opet su skeletni grobovi nešto brojniji od spaljenih. Međutim faza Va (110–55) pokazuje veliku nadmoć incineracije nad inhumacijom, ne očitujući još kamene urne. Kamene urne javljaju se tek u Vb fazi (55 pr. n. e. – 10/20 g. n. e.).

[125] Marić 1968, 50 i d., 35 i d.

[126] Marić 1968, 28 i d.; Cambi 1975, 15 i d.

[127] Marić 1968, 28 i d., te 55; Fogolari 1956, 45-46. Pouzdan primjer vidimo u helenističkim stelama s područja južne Rusije, vidi Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. I i d.

[128] Mano-Zisi / Popović 1960, 60 i d., 72; Novak 1961, 147 i d.; Lisičar 1951, 7 i d.; Lisičar 1951, 7 i d.; Degmedžić 1952, 251 i d.; Betz 1938, 6 i d.

[129] Cambi 1975, 393 i d.

[130] Usp. s prethodnom bilješkom (Cambi 1979, 393 i d.); Sergejevski 1950, 80-81.

[131] Degmedžić 1952, 251 i d.

[132] Marić 1968, 28.

[133] Betz 1938, 14-17. Vidi stele helenističkog tipa iz Hardomilja (Ljubuški), čiji su vojnici orijentalnog porijekla.

[134] Cambi 1975, 1 i d.

[135] Marić 1968, 38 i d. U ovom pregledu sahranjivanja autor ukazuje na postepeni način prihvatanja obreda incineracije, što govori

japodskih urna uklapa u spomenuto kulturno-historijsko razdoblje, a ne mnogo ranije (V–IV st. pr. n. e) ili nešto kasnije.

U ta doba pod uticajem grčko-rimske sakralne arhitekture javlja se i obrada kamena kod Japoda, i to u izradi urna s ispustima koje istraživaoci japodske kulture povezuju s japodskom kućom.[136] Na to, opet, ukazuju i urne koje, uz ispuste ili ante, imaju pročelje u formi edikule (5a, 6, 7, 8, 9 itd.). To onda upućuje na poistovjećivanje urna s ispustima bez edikula (1a, 2, 3, 4) s urnama u formi pročelja edikule ili mauzoleja (5a, 6, 7, 8, 9 itd.), približavajući ih zajedničkom porijeklu (genezi).

Na osnovi nastanka urna iz Ribića (1a, 3, 4) i Golubića (2), koje ne pokazuju uticaj grčko-rimske sakralne arhitekture u obliku naiskosa kao urne iz Pritoke (5a, 7), Ribića (6) i Doljana (8), još k tome i s natpisom, među njima u pogledu forme ne postoji gotovo nikakva razlika. Stoga su urne s konzolama bez prikaza edikule, s obzirom na genezu, vjerojatno nešto starije, dok su one druge s predstavom edikule postankom mlađe. Ipak, među njima ne bi mogao postojati veći vremenski dijapazon, posebno između urne iz Pritoke (5a) i spomenutih, jer urna iz Pritoke datira u I st. n. e. Tako bi u genezi urna s ispustima i u urnama s ispustima i edikulom na pročelju imali neprekinuti kulturno-povijesni kontinuitet najvjerojatnije od Augusta (27. g. pr. n. e.) do III st. n. e.[137]

U pogledu razvoja japodskih urna, treba također spomenuti da na ovom području susrećemo novu varijantu ovih urna (12, 13, 14, 15). Ona se od urna s ispustima, koje ne karakterizira grčko-rimska sakralna arhitektura u reljefu, razlikuje u tome što se kod ove varijante javljaju plitke ante (ispusti) u tehnici graviranja (12, 13, 14) s natpisom unutar edikule. Također se razlikuju i od urna s predstavom edikule u reljefu (10, 11).

S obzirom na tehniku graviranja, ova varijanta urna je najbliža skupini urna s ispustima (konzolama – 1a, 2, 3, 4), na kojima se sve osim konzola prikazuje u tehnici graviranja. Prema tome je na ovom području tehnika graviranja u razvoju urna bila u upotrebi prije rimske okupacije, a ništa slabija i u toku rimske vlasti, te bi ova tehnika u izradi urna karakterizirala domaću japodsku, a izrada prikaza u reljefu rimsku umjetnost. U pogledu upotrebe reljefa i tehnike graviranja u izradi urna, treba reći da oba idu paralelno već od prvih kontakata Rima s ovim krajevima.

Tako na osnovi iznesene kulturno-povijesne konstelacije o porijeklu urna s područja Japoda izgleda da se moramo vratiti rezultatima istraživanja Z. Marića i još ranije D. Sergejevskog, da japodske urne, bez obzira na helenistički uticaj koji je od kraja IV st. pr. n. e. bio intenzivan preko grčkih kolonija i trgovaca na Jadranu, nastaju vjerojatnije u periodu vladavine cara Augusta, kad Italci šire ritus incineracije i sahranjivanje pepela pokojnika u kamene i druge urne, dajući japodskim četvrtastim urnama s konzolama i prikazom edikule simbolično značenje vječne kuće (domus aeterna), što je opet karakteristično za grčko-rimsku sepulkralnu umjetnost, odnosno rimske oblike urna.

1. 6. Kronologija

Govoreći o genezi urna s područja Japoda istovremeno je dotaknuto i pitanje kronologije urna japodskog tipa s konzolama (1a, b, c itd.), te se ovdje nećemo više baviti kronologijom ovog tipa urna, nego s onim urnama koje karakterizira grčko-rimska sepulkralna umjetnost (5a, 16).

Urne s konzolama i s prikazom edikule (5a, b, c, 7, 8a, b, 10, 9, 11)

Ako pođemo od činjenice da se u natpisima nadgrobnih spomenika antičke Dalmacije I st. n. e. ne javlja konsekrativna formula D(is) M(anibus) u ovom obliku,[138] onda se ova epigrafska pojava može primijeniti i na unutrašnje krajeve rimske Dalmacije. Tako bi se ova konstatacija odnosila na urnu iz Pritoke (5a), ulomke iz Pritoke (7) i Ribića (6) i vjerojatno na fragment urne iz Golubića (10), jer u sadržaju natpisa nije prisutna posvetna formula D(is) M(anibus). U prilog takvom datiranju govori u natpisu prisutna formula H(ic) S(itus) E(st)[139] (5a, 6, 10). U vezi s ovom formulom treba također spomenuti da se osporava vrijednost argumenta, jer se ne ograničava uvijek samo na I st. n. e.[140] Ova objekcija ima svoju valjanost tek onda kad se na natpisu ne izostavlja konsekrativna formula D(is) M(anibus), a natpis posjeduje formulu H(ic) S(itus) E(st). Tada kronološki opredjeljuje sepulkralni spomenik konsekrativna formula D(is) M(anibus), a ne zaključna formula H(ic) S(itus) E(st). Zato na osno-

o italskom, a ne o helenističkom ili orijentalnom načinu sahranjivanja kojemu nije mogla služiti kamena urna tipa Ribić, jer je prilagođena za ritus incineracije.

[136] Sergejevski 1950, 79-82.

[137] Marić 1968, 28, 35, 37, 38, 47, 57.

[138] Weynand 1902, 192 i d.; Alföldy 1969, 23; Schober 1923, 11; Florescu 1930, 76; Thylander 1952, 50 i d.; Limentani 1973, 176; Sergejevski 1950, 65.

[139] Limentani 1973, 176; Alföldy 1969, 28.

[140] Sergejevski 1950, 65.

vi iznesenih povijesno-epigrafskih potvrda, ovu grupu urna kronološki svrstavamo u I st. n. e.

Mlađu grupu ovog tipa urna sačinjava urna iz Doljana (8) i dva ulomka urni iz Golubića (9, 11). Urnu iz Doljana (8) opredjeljuje kronološki carski gentilicij Aurelius i konsekrativna formula D(is) M(anibus), koja je prisutna i u natpisu fragmenta urne iz Golubića (9). Tako gentilicij Aurelius urnu iz Doljana (8) kronološki stavlja u III st. n. e., odnosno u period poslije Karakaline konstitucije 212. god. n. e.,[141] a posvetna formula D(is) M(anibus) govori da ove dvije urne (8, 9) ne mogu biti starije od II st. n. e.[142] Stoga bi ove urne, zajedno s anepigrafskom urnom iz Golubića (11), datirale u III st. n. e.

Urne s plitkim antama (konzolama)

Ovoj varijanti japodskih urna pripada jedan fragment iz Čavkića (12). Varijanta ili tip plitkih anta bio je poznat i u periodu japodske samostalnosti.[143] D. Srejović ovu varijantu urna japodskog tipa kronološki smatra starijom od onih s konzolama (1a, b itd.).[144] Međutim, osnovno je to da se ovaj tip urne javlja jedva zapažen i u vremenu rimske okupacije zajedno s tipom urna s ispustima, te ukazuje na nastavak japodske tradicije u izradi ovog tipa urna.

Ulomak urne iz Čavkića (12) kojeg karakterizira arhitektonski elemenat plitkih anta, ne posjeduje pouzdanih elemenata koji bi sigurnije mogli datirati ovu varijantu japodskih urna u rimsko doba. Moguće je da pripada vremenskom razdoblju od I do III st. n. e., kao i varijanta urna s konzolama (5a, 6, 7, 8, 9, 11). Na ovo pitanje mogu pouzdano odgovoriti samo novi nalazi urna istog tipa. No, ipak je potrebno istaknuti da elemenat plitkih anta predstavlja dio arhitekture, lezenu, četvrtasti stup ili samo dekorativni okvir, pa više upućuje na helenistički, odnosno grčko-rimski kulturnopovijesni elemenat, što izgleda da ovaj tip urna kronološki više približava nego udaljava od urna istog tipa iz doba rimske vlasti (12).

Urna bez konzola i anta

Ovu varijantu japodskog tipa urna predstavljaju ulomci iz Čavkića (13, 14, 15). Na osnovi oskudnih ostataka natpisa, mogu se ipak ovi ulomci datirati. Naime, ako pođemo od poznate povijesno-epigrafske činjenice da se nadgrobna formula D(is) M(anibus) u krajevima rimske Dalmacije javlja na početku II st. n. e.,[145] onda dalje od tog stoljeća ne mogu biti stariji ni ulomci ove varijante japodskog tipa urni (1a, 15). No, ova konstatacija ne bi se mogla odnositi na fragment iz Čavkića (13), jer na njemu ne susrećemo posvetnu fornulu D(is) M(anibus) koja, s obzirom na sačuvanost urne, najvjerojatnije ne ulazi u sadržaj natpisa, pa bi je kronološki svrstavalo u I st. n. e.[146] Tako bi i ova varijanta urna japodskog tipa išla vjerojatno paralelno s drugim već spomenutim urnama od I do III st. n. e.

Poklopci urna.

Na poklopcima urna u formi krova na dvije vode nalazimo na prednjoj strani u obliku zabata natpise (17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31). Neki od tih natpisa nalaze se unutar tordiranih stupova (17), drugi uokvireni u polju zabata (24, 25, 26, 28), a treći opet vjerojatno nemaju okvira, nego su pisani između linija (19, 20, 21, 22, 23, 27, 29, 30, 31). Ove natpise, odnosno poklopce s natpisima, radi kronološkog pregleda i datiranja svrstat ćemo u dvije grupe. Jednu će sačinjavati poklopci s natpisima bez konsekrativne formule D(is) M(anibus) (17, 18, 19, 20, 21, 26, 27, 30, 31), a drugu poklopci u natpisima s posvetnom formulom D(is) M(anibus) (22, 23, 24, 25, 28, 29).

Na osnovi povijesno-epigrafske činjenice da se posvetna nadgrobna formula D(is) M(anibus) javlja na natpisima sepulkralnih spomenika početkom II st. n. e.,[147] ta pojava svjedoči da urne s tim poklopcima ne mogu biti starije od II st. n. e. To, dakle, ukazuje da kronološki mogu pripadati i III st. n. e.

Također je zanimljivo spomenuti da se u natpisima na poklopcima urna, uz konsekrativnu formulu D(is) M(anibus), javlja i zaključna formula H(ic) S(itus) E(st) (23, 24) koja je česta u natpisima sepulkralnih spomenika I st. n. e.[148]

Međutim, kada se ova formula javlja s konsekrativnom formulom, gubi snagu argumenta koju dobiva u drugim sepulkralnim natpisima, pošto je kronološku potvrdu preuzela upravo konsekrativna formula. U ovom slučaju, zaključna formula očituje da se na ovom području može javljati u kasnijim stoljećima kao povijesno-epigrafska tradicija natpisa I st. n. e.

Isto tako, ako pođemo od toliko puta spominjane historijsko-epigrafske činjenice da nadgrobni spomenici u natpisu bez posvetne formule D(is) M(anibus) pripadaju najčešće I st. n. e.,[149] onda se ova konstatacija može odnositi i na poklopce s natpisima bez ove for-

[141] Rendić-Miočević 1948, 50.
[142] Vidi bilješku 138.
[143] Sergejevski 1950, 47, Tab. I, Sl. 1.
[144] Srejović 1965, 77.
[145] Sergejevski 1950, 65 i vidi bilj. 138.
[146] Usp. literaturu u bilješci 138.
[147] Limentani 1973, 176. Vidi još i lit. u bilj. 138.
[148] Weynand 1902, 197; Alföldy 1969, 28; Limentani 1973, 176.
[149] Usp. literaturu u bilj. 138.

mule, te bi naši poklopci, odnosno urne kojima su oni pripadali, datirali u I st. n. e. Međutim, ni ova povijesno-epigrafska činjenica, u smislu datiranja, ne može se uvijek pouzdano primjenjivati, jer bi ovu epigrafsku manifestaciju redovito trebala pratiti i zaključna formula H(ic) S(itus) E(st) i godine života pisane u genitivu, pa slični sadržaji natpisa mogu također kronološki pripadati II i III st. n. e.[150]

Sigurno je također da među ove poklopce urna, koji u natpisu nemaju konsekrativnu formulu D(is) M(anibus), pripadaju sanduci urna iz I st. n. e.,[151] koji su vjerojatno pokrivali plitko ukopanu urnu i tako samo označavali mjesto grobu.[152] Ovom načinu upotrebe poklopaca iz toga perioda mogu se pripisati poklopci iz Pritoke (17, 19), Golubića (26, 28), dok jedan poklopac, isto iz Golubića (22), s gentilnim imenom Aurelius, govori da su ovi poklopci bili u upotrebi i u III st. n. e.[153] Prema tome, sve ovo upućuje na dugu kulturno-povijesnu upotrebu ovih poklopaca koji su mogli pokrivati plitko ukopane urne u zemlji.

Očigledno je, dalje, da ovi poklopci urna s natpisima nisu mogli pripadati sanducima na kojima se nalazio natpis (5a, 6, 7, 8a, 9, 10, 12, 13, 14, 15), nego sanducima urna koji nisu imali natpis. Zanimljivo je spomenuti da na području Japoda susrećemo i sanduke urna, ali bez natpisa (1a, 2, 3, 4). To su urne s konzolama i likovnim prikazima iz epihorskog kulta mrtvih koji nastaju pod uticajem helenizma u ovim krajevima, te bi ovi poklopci, ukoliko nisu bili ravne ploče, mogli pokrivati spomenute urne.[154] Također se ne može u potpunosti prihvatiti da su ovi poklopci s natpisima pokrivali isključivo kamene cilindrične i druge urne koje su bile plitko ukopane u zemlju, pa bi gornje rješenje o pokrivanju urna isto tako bilo moguće.

Na osnovi iznesenog o kronologiji poklopaca urna s natpisom bez konsekrativne formule D(is) M(anibus) može se konstatirati da su ovi poklopci urna služili zatvarajući sanduke iz I st. n. e., a oni s konsekrativnom formulom D(is) M(anibus) iz II i III st. n. e. Stoga se ne bi moglo zanemariti ili ne pretpostaviti da su takvi poklopci zatvarali sanduke urna tipa Ribić (1a, 2, 3, 4 – Sl. 1).

[150] Sergejevski 1950, 65; Alföldy 1969, 28 i d.

[151] Ovakvo datiranje opet zasnivamo na pomanjkanju D(is) m(anibus). O tome vidi literaturu u bilj. 138.

[152] Ideja o takvom grobu nije nerealna, pa je zbog toga uzimamo kao moguću, premda će biti veoma teško arheološki pouzdano dokazati in situ takav položaj groba na nekropoli (Srejović 1965, 65, Sl. 10)

[153] Rendić-Miočević 1948, 50.

[154] Šarić 1975, 59 i d., Sl. 3.

1. 7. Rasprostranjenost urna (K. XIV)

Činjenica je da geografsku rasprostranjenost urna na području antičkog plemena Japoda možemo svesti na nekoliko većih i manjih nalazišta, iako se po broju nalaza među tim nalazištima ističe nekropola u Golubićima (2, 9, 10, 11, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 31); Pritoci (5, 7, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 27), Ribićima (1, 3, 4, 6), Čavkićima (12, 13, 14, 15) i u Doljanima (8).

Urne i ulomke urna bez poklopaca nalazimo u Ribićima (1, 3, 4, 6) i Čavkićima (12, 13, 14, 15).

U nekropoli Golubićima među urnama i odlomcima urna (2, 9, 10, 11) zapaženiji je broj poklopaca urna (22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 31). Istu situaciju susrećemo također i u nekropoli Pritoka, da među ulomcima urna (5, 7, 16) nalazimo opet veći broj poklopaca (17, 18, 19, 20, 21, 27).

Ovakva konstelacija manjeg broja urna, a većeg broja poklopaca, ukazuje na određen način kako su se pokapali pokojnici. Naime, ova bi situacija svjedočila da svi poklopci nisu morali biti namijenjeni sanducima urna, nego su mogli služiti za pokrivanje kvadratičnih kamenih ili cilindričnih i keramičkih urna, koje su se polagale u zemlju neposredno ispod njezine površine.[155] Na to ukazuju poklopci koji imaju užljebljenja forme sanduka (Sl. 1),[156] dok naprotiv, tih užljebljenja ne zapažamo kod nekih drugih poklopaca.[157]

U Ribićima (1, 3, 4, 6) i u Golubićima (2) susrećemo analogni tip urna na kojima se na pročelju ne prikazuje naiskos, dok se na urnama iz Ribića (6) i Pritoke (5, 7, 16) pročelja urna prikazuju u formi edikule. Ovu situaciju prepoznajemo također na ulomcima urna iz Golubića (9, 10, 11) i Čavkića (12, 13, 14, 15). I na urnama iz Čavkića također se osjeća uticaj rimske sepulkralne umjetnosti, samo s tom razlikom što se na urnama iz Čavkića očituje japodska lokalna tradicija, koja prikaze izrađuje u tehnici graviranja.[158] Tip japodskih urna istog tipa iz doba rimske okupacije, samo daleko slabije zapaženog, sada već poznajemo i na onom dijelu japodske zemlje u današnjoj Lici.[159]

Na osnovi geografskog pregleda o rasprostranjenosti i koncentraciji tipova, odnosno varijanata urni sa područja Japoda, može se tvrditi da nekropole u Golubićima i Pritoci, prema broju nalaza urna i poklopaca, otkrivaju da predstavljaju dva veća japodska naselja, pored kojih se još očituju Ribić, Doljani i Čavkići (K. XIV).

[155] Srejović 1965, 65, Sl. 9 i 10, 92 i d.

[156] Šarić 1975, 60, Sl. 3.

[157] To su poklopci od br. 17 pa dalje.

[158] Sergejevski 1950, 79 i d.; Sergejevski 1965, 121 i d.

[159] Šarić 1975, 59 i d.

Odnos broja urna i poklopaca, kako je rečeno, pokazuje da su u rimsko doba na području Japoda postojala dva načina sahranjivanja u urnama. Jedan bi se odnosio na četvrtaste kamene urne nadzemnog karaktera s poklopcima, a drugi na ukopane urne četvrtaste ili cilindrične forme, koje su se pokrivale poklopcima s natpisima.[160] Sve ovo ipak upućuje na helenistički, odnosno grčko-rimski uticaj koji je došao jednim dijelom preko istočne obale Jadrana, a drugim japodskom zemljom iz sjeverne Italije – Akvileje, odnosno posredno preko Norika i Panonije.[161]

1. 8. Zaključna razmatranja

Tipologija urna

Među urnama s područja sjeverozapadne Bosne, pobliže rečeno među japodskim urnama, mogu se utvrditi tri tipa ili varijante urne s ispustima i prikazom edikule, pročelja hrama ili mauzoleja (5a, 6, 7, 8, 10, 11), urne s plitkim antama (ili ispustima – 12) i edikulom; i urne bez ispusta i plitkih anta (13, 14, 15).

Urne s ispustima i prikazom edikula na urnama. Predstave edikule na prednjoj strani japodskih urna, treba konstatirati, ikonografski su različite. Tako, na primjer, ispusti na urni iz Pritoke (5a) zamjenjuju polustupove, akroterije šesterokrake rozete unutar dvostruko urezanih krugova, na zabat po dvije urezane linije na prostoru iznad natpisa.

Uz ispuste koji su u prvoj varijanti (5a) zamjenjivali polustupove, urne dobivaju i polustupove, pa ovaj arhitektonski elemenat zajedno sa zabatom dočarava pročelje hrama, edikula ili mauzoleja na prednjoj strani (7, 6, 9, 10, 11),

Razvoj edikule pokazuje da zabat s ispustima (5a) predstavlja stariju fazu koja se kronološki može datirati već u I, a edikula sa zabatom, polustupovima i ispustima u II–III st. n. e. (6, 7, 8, 9, 10).

To znači da japodska urna s arhitektonskim elementom zabatom, s ispustima i bez polustupova, stoji kronološki veoma blizu urni iz Ribića (1a). Tako bi ona očitovala prve kulturne uticaje rimske sepulkralne umjetnosti, dok bi u drugoj varijanti, sa zabatom, ispustima i polustupovima, otkrivala intenzivniju romanizaciju japodskog stanovništva.[162] To, dalje, ukazuje da je japodska urna, kao sepulkralni spomenik, ostala vjerna domaćoj tradiciji do III, a možda i do IV st. n. e., što govori da je predstavljala domus aeterna slično onome što su ispoljavali ostali narodi antičkog svijeta nadgrobnim spomenicima.[163] Samo, u japodskom tipu urne, izgleda, treba gledati autohtonu kuću ili hram, koji je već od prvih kulturnih kontakata s Rimom počeo prihvatati arhitektonske elemente grčko-rimskog hrama.[164]

Prikaz zmija

Na pročelju urna, odnosno na njegovim antama ili ispustima, nalazimo reljefni prikaz zmija, što je zanimljiva pojava, jer su drugi ikonografski prikazi na urnama, osim polustupova, izrađeni u tehnici graviranja (5, 6, 7, 8a, b, 9, 10).

Pojava zmija na urnama Japoda ne iznenađuje nas jer samo potvrđuje da su je i Japodi, uz ostale narode antičkog svijeta, imali u svom kultu i da je pripadala kultu mrtvih.[165] Zmija je htonično božanstvo i simbol čuvara kuće, što je poznato i kod Rimljana,[166] a to vjerovanje sačuvalo se do danas i u našem narodu.[167]

Motiv rozeta

Šesterolisnatu rozetu na japodskim urnama najčešće nalazimo ugraviranu unutar dvostrukog koncentričnog kruga (5a, 6, 7, 8a, b itd.). Njezinu pojavu na ovim sepulkralnim spomenicima ne možemo pouzdano smatrati keltskim religijskim ili kultnim simbolom nastalim simbiozom uticaja Japoda i Kelta, nego općim religijskim motivom, koji je također poznat u sepulkralnoj umjetnosti Grka i Rimljana.[168] Može se reći da su možda Kelti ovaj motiv isticali više od drugih u kultu mrtvih. Zato je, vjerojatno, dopirao uticaj Kelta u krajeve Japoda ili su ga širili sami doseljeni Kelti koji su u rimsko doba živjeli na području Japoda.[169]

Rozeti ovog tipa, uz religijski, treba također pripisati i dekorativni karakter. Kontinuirano se javlja od I do III st. n. e. pa se motiv rozete ne bi mogao pripisati samo Japodima ili samo Keltima, jer ima šire kulturno značenje u antičkom svijetu.[170]

---

[160] Srejović 1965, 65, Sl. 9 i 10, te 72 i d.

[161] Degmendžić 1952, 251 i d.; Marić 1968, 28, 31-32, 35, 37, 50, 59 i d.

[162] Altmann 1905, 20, Fig, 12 i 19. Urne koje na sebi nose elemente arhitekture, odnosno pravo kuće (domus aeterna); Rinaldi Tufi 1971, 115.

[163] Usp. literaturu u prethodnoj bilješci. Sergejevski 1950, 79-82; Rendić-Miočević 1960, 117.

[164] Sergejevski 1950, 79-82, Tab. VII, Sl. 2, urna br. 7 (Jezerine), tab. X, Sl. 1, urna br. 10 (Doljani).

[165] Sergejevski 1950, 70; Stipčević 1981, 47 i d.

[166] Sergejevski 1950, 705; Stipčević 1981, 47 i d.

[167] Stipčević 1981, 51 i d.; Sergejevski 1950, 70 (zmija kućarica).

[168] Gabričević 1958, 291-293; Sergejevski 1985, 125.

[169] Marić 1968, 59. Za sada ostaje tako, dok se protivno ne dokaže.

[170] Rozeta se na poseban način javlja na sepulkralnim spomenicima helenističkog doba (vidi Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XII i d.), a slično i na stelama iz rimskog doba (vidi poglavlje stela u ovom radu), (Vidi Rinaldi Tufi 1971, 140, Tav. V, 4, 5, VI, 3 itd); Sergejevski 1965, 125.

Obred libacije

Ikonografska pojava ritusa libacije na japodskim urnama, treba konstatirati, javlja se različito. Jedan ritus imamo prikazan na jednoj urni iz Ribića (1a), a drugi na ostalim urnama iz Ribića (3, 4) i Pritoke (5c). Oba ritusa libacije pripadaju periodu japodske samostalnosti (1a, 3, 4): dok prvi tip (1a) pokazuje helenistički kulturni uticaj,[171] drugi predstavlja, najvjerojatnije, japodski način vršenja obreda libacije u kultu pokojnika (3, 4).[172] Ista ikonografska pojava obreda libacije na urni iz Pritoke (5 c) s početka I st. n. e. približava se, kronološki, urnama iz Ribića (3, 4), pa ova situacija govori da su urne (3, 4, 5a) sa sličnim ikonografskim prikazom obreda libacije vremenski bliže jedna drugoj nego što pretpostavljaju istraživači.[173]

Također je potrebno konstatirati da je prvi tip libacije (1a), koji je najbliži prikazima na lakonskim i drugih koloniziranih krajeva spomenicima, u skladu s općom pojavom helenističke kulture na istočnim i sjeveroistočnim obalama Jadrana koju su širili kolonisti, trgovci i moreplovci.[174]

Tako je obred libacije na urni iz Ribića (1a) i drugim urnama također iz Ribića (3, 4) i na urni iz Pritoke (5c) moguće kulturno-povijesno povezati s periodom vladavine cara Augusta.[175] Naime, analogne prikaze ovih obreda libacije, osim na lakonskim spomenicima, susrećemo također na grčkim stelama iz njihovih kolonija u današnjim krajevima južne Rusije na Crnom moru, pa bi se moglo govoriti o helenističkom uticaju od sredine I st. pr. n. e. do sredine I st. n. e.[176] Tako bi se helenistički uticaj u sepulkralnoj umjetnosti Japoda mogao odraziti prije u periodu kasnog nego u doba ranog helenizma, i to preko sjeveroistočne obale Jadrana, možda upravo preko Senja (Senia).[177]

S obzirom na neke analognosti, čini se da bi se predstave obreda libacije (iz Ribića i Pritoke) mogle dovesti u kulturnu vezu s prikazima na situlama iz alpskih predjela, koji se javljaju isključivo u bronzi.[178] Naši prikazi ritusa libacije javljaju se na sepulkralnim kamenim spomenicima urna, pa je očigledno da urne s ovim ikonografskim predstavama nastaju u rimsko doba, kad u ovim krajevima dolazi do velike upotrebe kamena.[179] Ova činjenica, izgleda, ukazuje na kulturne odnose s nosiocima situla iz predjela Alpa, ali u periodu prije rimske okupacije, pa su se ti kulturni kontakti sačuvali i odrazili tek u periodu rimske vlasti, kad je došlo do masovne upotrebe i kamena u izradi svih vrsta spomenika.[180]

Ozbiljnu objekciju ovoj tezi nameće pojava kamenog idola iz Golubića,[181] što bi govorilo da su Japodi znali upotrebljavati kamen, pa su i urne s ikonografskim predstavama obreda libacije (1a, 3, 4) mogle nastati u periodu japodske samostalnosti pod kulturnim uplivom situlske umjetnosti. To znači, ako je helenističku i rimsku epohu u sepulkralnoj umjetnosti i umjetnosti uopće karakterizirala obrada kamena, a umjetnost situla bronza, onda nije u pitanju nepoznavanje obrade kamena kod Japoda, već jedan kulturno-historijski period kad u ovim našim krajevima dolazi do izražaja najviše obrada kamena. Ona je u japodske krajeve mogla doći i prije osvajanja ovih krajeva u doba Augusta, i to pod uticajem grčkih kolonista i trgovaca s istočne i sjeveroistočne obale Jadrana, ili na samom početku rimskih osvajanja.[182] Stoga kamena urna iz Pritoke (5c), koju datiramo u prve godine I st. n. e., očito govori da je kronološki vrlo blizu urnama iz Ribića (3, 4), koje kronološki s analognim ritusom libacije pripadaju dobu japodske samostalnosti.

Također ne bi trebalo ispustiti iz vida jaku tradiciju Japoda, pa da samo zato što nemamo natpisa ili elemenata arhitekture na ovim urnama jednostavno negiramo njihov ranorimski nastanak. To bi, dakle, ukazivalo da su Japodi radije isticali običaje vezane za kult pokojnika nego sam natpis, pa bi natpisi na istim tipovima urna dolazili tek u periodu intenzivnije romanizacije.[183]

Obred prinošenja žrtve pokojnicima prikazan na urni iz Ribića (1a) ukazuje na reduciranje likovne kompozicije helenističkog posmrtnog običaja, gdje se pokojnici prikazuju na klini, a ne samo u naslonjači.[184] Ovu pojavu bilježimo u krajevima Podrinja i u Panoniji.[185] Prema tome, ako bi se radilo o reduciranju helenističke daće, ovaj ikonografski podatak još bi sigurnije ukazivao na period koji bi bio bliži rimskom dobu.

Treba primijetiti da Japodi prije dolaska Rimljana stanuju u drvenim kućama i vjerojatno su i dalje

[171] Sergejevski 1950, 72-78; Kieseritzky / Watzinger, 1909, Taf. XII i d.
[172] Sergejevski 1950, 67 i d., te 88-90.
[173] Stipčević 1963, 44-45; Raunig 1972, 43-45.
[174] Degmedžić 1952, 251 i d.; Suić 1976, 13 i d.; Lisičar 1951, 7 i d.
[175] Sergejevski 1950, 64-65; Marić 1968, 20, 35, 37, 48 i d.
[176] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XII i d.
[177] Degmedžić 1952, 251 i d.
[178] Sergejevski 1950, 75 i d.; Kaštelić 1962, 113, Tab. 50, 51; Stipčević 1966, Tav. 21.
[179] Sergejevski 1950, 64-66, te 67; Marić 1968, 50, te 28, 35.
[180] Vidi bilješku 17. Sergejevski 1950, 67, 68 i d;
[181] Raunig 1972, 29, Tab. I i d.
[182] Degmedžić 1952, 251; Marić 1966, 28 i d.
[183] Vidi kamene urne kod Sergejevski 1950, 47, br. 1, Tab. I, 1, br. 3. Tab. I, 2, II, 1, 2, III, 1, 2 itd. Urna br. 4 (bez natpisa), i Tab. VII, 2, br. 7, 57, Tab. X, 1, urna br. 10, 60, Sl. 8, 62, br. 11 s natpisom.
[184] Sergejevski 1934, 29; Čremošnik 1959, 211, 220 i d., Fig. 106, 107, 108.
[185] Vidi kod Sergejevski 1934, 29.

stanovali u njima.[186] Međutim, vrlo je mogućno da su mnogi Japodi, romanizirani za vrijeme rimske vlasti, počeli svoje kuće zidati opekom i kamenom i u vezi s tim izrađivali kamene urne njegujući domaću tradiciju u kultu mrtvih.

I upotreba alata, koja je posvjedočena na urni iz Pritoke (5c), dopušta konstataciju da su Japodi ovaj alat (sjekiru i šestar) poznavali i prije dolaska Rimljana, upotrebljavali ga pri podizanju kuća za stanovanje, a u rimsko doba i pri izradi i obradi sepulkralnih spomenika urni.[187]

Tako kod Japoda imamo i helenistički i domaći obred libacije u kultu mrtvih. Ne može se tvrditi da je helenistički način obavljanja libacije ostavio dubljeg traga, dok se za domaći može sa sigurnošću konstatirati da je nastavljen i u periodu rimske okupacije, o čemu pouzdano dokazuje Ditiusova urna iz Pritoke (5c).

Motiv rozete u vijencu i prikaz stabla u sudu

Urezani motiv rozete u vijencu na bočnim stranama urne iz Doljana (8b) ukazuje na kulturni uticaj Panonije u ovim krajevima.[188] Ovaj motiv je češći u krajevima istočne Bosne, za razliku od šesterolisnate rozete u koncentričnom krugu, koji je zapaženiji u japodskim, odnosno u sjeverozapadnim krajevima, i to u tehnici graviranja na sepulkralnim spomenicima urna.[189] Poznat i dosta čest je prikaz stabla u sudu (8b) koji ima više helenističko nego autohtono porijeklo, te bi se mogao povezati s kultnim atributom, a manje kao dekorativni elemenat.[190]

Drvodjelac i alat

Urna iz Pritoke (5c) s prikazom drvosječe ili majstora u trenutku kad obrađuje drvenu gredu, kao i alata, u prvom redu šestara, govori o japodskim majstorima graditeljima koji su gradili kuće ili izrađivali urne i druge sepulkralne spomenike. Među njima, izgleda, bio je i Ditius.[191]

Urna s plitkim antama i ispustima

Japodi ovaj tip ili varijantu urna poznaju u periodu svoje samostalnosti, on je poznat i u doba Rima (12). Na osnovi prikaza vojnika na ulomku urne iz Jezerina[192] čini se da bi i ovaj tip urna mogao imati ikonografske predstave s libacijom, kao i urne s konzolama (1a, 3, 4) i urne s konzolama i prikazom edikule (5c). Ovo ukazuje da su među Japodima postojala dva slična, a istovremeno različita tipa urna: stariji, s naglašenijom domaćom tradicijom,[193] i mlađi (12), s manje naglašenom domaćom kulturnom tradicijom, a s više uticaja grčko-rimske arhitekture, odnosno s prikazom edikule. Na ovim ulomcima susrećemo isto tako koncentrične krugove i rozetu na "vitlo" unutar koncentričnog kruga, što govori o karakteru japodske tradicije na ovom tipu urna, s obzirom na religijski karakter ovih motiva.[194]

Urne bez ispusta ili plitkih anta

Tip urna bez ispusta ili plitkih anta logičan je nastavak japodske urne iz doba njihove samostalnosti, jednog (5a) i drugog (12) tipa,[195] s tom razlikom što se kod ovog tipa ne javljaju plitke ante (12), nego samo označene vertikalne linije (13, 14, 15). Prikazi rozeta unutar koncentričnog kruga (15), zatim koncentričnih krugova (14), kao i rozete na vitlo unutar opisanog kruga (15) očituju autentični karakter urna na ovom području i religijsko značenje ovih motiva.[196]

Tipologija poklopaca

Poklopce urna s područja Japoda karakterizira oblik krova na dvije vode, a nijedan od njih nije nađen in situ da zatvara četvrtaste sanduke urna u kojima su se polagale posude s pepelom pokojnika (17-51). Međutim, s obzirom da među njima nalazimo poklopce s užljebljenjem, koji upućuju da su pripadali sanducima urna s konzolama ili s ispustima (Sl. 1, br. 24), poklopci urna u formi krova na dvije vode bez ovakvih ili sličnih užijebljenja svjedoče da su odgovarali četvrtastim sanducima bez konzola ili s plitkim antama (12, 13, 14, 15). Među poklopcima na dvije vode mogu postojati poklopci koji su ili pokrivali ili samo označavali mjesto gdje je bila položena urna s pepelom pokojnika.[197] Ovi poklopci, zajedno sa sanducima urna, predstavljaju oblik sakralnog objekta s njegovim pročeljem, te bi simbolično činili pokojnikovu vječnu kuću (domus aeterna).

[186] Sergejevski 1950, 79-82.

[187] Sergejevski 1950, 65 i d., 75 i d., 87 i d.

[188] Schober 1923, 209-212, Fig. 210; Sergejevski 1934, 18, 26, Sl. 12. Čini se da vijenac i sve što se nalazi u njemu, pa i rozeta, predstavlja u širem smislu uticaj Panonije.

[189] Sergejevski 1965, 125.

[190] Ovdje se može pomišljati na stablo života. Ovaj motiv treba povezati s prikazima ptica i zmijom u kljunu jedne barske ptice (čaplje), što svjedoči o kultnoj simbolici, vjerojatno plodnosti. O tome vidi opširnije Stipčević 1981, 25 (barske ptice) i 47 (zmija).

[191] Sergejevski 1950, 57 i d., Sl. 6.

[192] Sergejevski 1950, 47, Tab. I, 1.

[193] Sergejevski 1950, 47 i d., T. I, 1, 50. T, II, 2; br. 7, 57, 1, VII, 2, T. VIII, 1, 2; 2, 1, br. 10.

[194] Sergejevski 1965, 125.

[195] Usp. Sergejevski 1950, 52, Sl. 1, br. 4; 58, Sl. 6, br. 7 i to ulomke urna iz Humačke glavice br. 12, 13, 14.

[196] Gabričević 1956, 291-293; Sergejevski 1965, 125; Stipčević 1981, 163.

[197] Sergejevski 1965, 65, Sl. 16.

Ostaci arhitekture
Fragment poklopca iz Pritoke (Jezerine – 17) s ostacima tordiranih skupova na sredini upućuje na arhitektonske elemente edikule, što govori o jakom uticaju romanizacije. U vezi s ovim treba spomenuti da nešto slično nalazimo na poklopcima urna s područja Delmata, u čemu se, izgleda, ne bi mogao pouzdanije očitovati obostran kulturni odnos ovih područja, jer se edikule prikazuju različito na većem broju poklopaca (17-24).

Motiv rozete
Ako se osvrnemo na analizu geometrijskih motiva rozeta na poklopcima urna s područja Japoda, onda dobivamo tri osnovna tipa rozeta: rozete u vijencu (22), rozete unutar jednog (20, 21) ili dva koncentrična kruga (18, 19, 23, 24), te rozete na "vitlo" (17). Čini se da rozeta u vijencu najviše upućuje na panonski kulturni uticaj, a za ostale se može tvrditi da pokazuju nešto od domaće kulturne tradicije, dok rozeta u reljefu (24) pokazuje uticaj rimskog načina obrade motiva.

Motiv polumjeseca
Zanimljivo je konstatirati da među motivima rozeta na poklopcima urna s područja Japoda susrećemo i motiv polumjeseca (25), koji spada među spomenute strane motive, a možda i religijske simbole.[198]

Poklopci bez dekorativnih motiva
Poklopci bez dekorativnih motiva, nađeni na ovom području, uz navedene poklopce s ukrasnim motivima rozeta i polumjeseca, pripadaju nalazištu Golubiću (26, 28, 29, 30, 31) i Pritoci (27).

Nadgrobni karakter urna
S više sigurnosti se, izgleda, može govoriti o karakteru nadgrobnog dijela japodskih urna (1a, b, 2, 3, 4, 5 itd.). Na to ukazuju prikazi na urnama vezani za posmrtni kult Japoda (ritus libacije itd.). Brojniji nalazi nadgrobnih sepulkralnih spomenika na ovom području također upućuju na njihov karakter jer, u neku ruku, zamjenjuju stele kao malobrojniju kategoriju sepulkralnih spomenika na ovom području.[199]

To se posebno može odnositi na urne iz rimskog doba koje posjeduju arhitektonsku koncepciju hrama ili mauzoleja (5a, 6, 7, 8, 9, 10, 11). Možda neki od poklopaca ne pripada četvrtastom sanduku, već je služio samo za pokrivanje zemljanih ili kamenih cilindričnih urna koje su se polagale ispod površine zemlje.

Onomastika
Imena na urnama i poklopcima urna s područja sjeverozapadne Bosne u rimsko doba (5a, 8a, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23), čini se, još uvijek ne potvrđuju vijest Strabona o japodsko-keltskoj simbiozi na ovom području.[200] Iznesena onomastika, uz nekoliko imena, pokazuje da je među Japodima bilo Kelta koji su došli u periodu rimske okupacije.[201]

Za razliku od urna i poklopaca urna sa područja Delmata, na japodskim urnama, osim prikaza daće (1a) i obreda libacije, koji spada u kult pokojnika (5c, 3, 4), ne susrećemo kultnih atributa koji bi govorili o kultnoj pripadnosti Japoda. Naime, osim helenističkog uticaja na urni iz Ribića (1) i, na drugim urnama, obreda libacije (3, 4, 5c), koji pripada japodskom posmrtnom kultu, nema drugih simbola i simbolike, posebno orijentalnih. Uz ritus libacije i šesterokrakih ili šesterolisnatih rozeta u vijencu i koncentričnim krugovima na urnama se ne očituju drugi religijski simboli koji bi se mogli odnositi na vjerovanje Japoda u zagrobni život.[202]

Onomastika na urnama također pokazuje da su Japodi dosta rano u odnosu na druga antička plemena u našim krajevima prihvatili ritus incineracije.[203] Ako je spaljivanje i pohranjivanje pepela pokojnika u kamene i druge urne italski običaj, onda je na područje Japoda mogao doći preko Italaca u toku ili neposredno poslije njihovog definitivnog osvajanja. [204] To je slučaj i sa prihvatanjem ovog ritusa među Delmatima na području Salone krajem I i početkom II st. n. e, do čega je na području Japoda došlo, kako se smatra, ranije, još u doba Augusta i prije.[205]

Geneza
O genezi urna na teritoriju Japoda može se, na osnovi iznesenog, govoriti da naglašeni helenistički uticaj u slikama pogrebnih običaja (1a itd.) dolazi najvjerojatnije iz grčkih kolonija u sjevernom dijelu Jadrana,

[198] Sergejevski 1965, 125.
[199] Sergejevski 1950, 85 (za razliku od ranijeg stava u zaključku, D. Sergejevski očito priznaje nadgrobni karakter ovih urna, kao da su imale tendenciju da se pretvore u nadgrobni spomenik).
[200] Marić 1968, 59.
[201] Katičičć 1965, 74-75; Marić 1968, 59 i d.
[202] Sergejevski 1985, 125; Stipčević 1981, 168 i d.
[203] Marić 1958, 58 i d. Ovdje se vidi postupno uvođenje ritusa incineracije, izostavljajući postepeno u ritus inhunacije (Z. Marić ovdje iznosi taj prolaz po fazama). Sergejevski 1950, 47; Rendić-Miočević 1948, 46.
[204] Sergejevski 1950, 79-82; Marić 1963, 28, 55, 57, 48, 50 i d.; Rendić-Miočević 1948, 45.
[205] Marić 1968, 281; možda već s prvim kontaktima Italaca kad počinje osvajanje zemlje Japoda.

možda iz najbližeg Nesactiuma, čiji uticaj na sjeveroistočnu obalu Jadrana i zemlje Japoda još nije dovoljno valoriziran. U tom pogledu je, čini se, imala veliki uticaj i Senia.[206] Kulturni uticaji su mogli dopirati i s Italskog kopna, koje je također bilo pod uticajem helenizma.[207] Prenosili su ih rimski legionari i trgovci iz provincija Male Azije.[208]

Prema kulturno-povijesnoj konstelaciji, može se pretpostaviti da četvrtaste kamene urne s konzolama ili ispustima (1a itd.) nastaju na japodskom području pod uticajem grčko-rimske arhitekture, i to najvjerojatnije u doba Augusta.[209] Naime, obred incineracije, koji je već tada preovladavao u zapadnom antičkom svijetu, naročito u Rimu,[210] ukazuje upravo da su te urne nastale u to doba. Još očigledniji dokaz su urne u formi pročelja hrama (5a, 6, 7, 9 itd.), koja očituje grčko-rimsku sakralnu arhitekturu. Ovaj uticaj se ogleda na urnama s izrazitom tehnikom graviranja (12, 13, 14, 15), što je karakteristika urna s japodskom tradicijom, koja je vidljiva na urnama s ispustima, odnosno konzolama, i ukazuje na arhitekturu domaće kuće ili hrama (domus aeterna).[211]

Prema tome, nastanak ili porijeklo japodske urne u prvom redu treba gledati u kulturno-povijesnim prilikama koje nastaju kontaktima autohtonog japodskog stanovništva s grčkim kolonistima i trgovcima u periodu kasnog helenizma ili u prvim osvajanjima ovih krajeva od strane Rima, kad Japodi počinju vjerojatno prihvatati obred incineracije i kult mrtvih, te vjeru u zagrobni život prilagođavati grčko-rimskim gledanjima.[212]

Kronologija

Govoreći o genezi urna s područja Japoda, morali smo se dotaknuti i kronologije urna japodskog tipa s prikazom konzola bez natpisa i s helenističkim prikazom daće (1a itd.). Naime, tada je rečeno, ako je ritus incineracije, odnosno sahranjivanje spaljenih ostataka pokojnika u kamene četvrtaste urne, kulturno-povijesna manifestacija koja dolazi u naše krajeve s osvajanjem Rima, onda se četvrtaste kamene urne s konzolama i prikazom helenističke daće bez natpisa (1a itd.) kronološki opredjeljuju u najraniji period rimske vlasti.[213]

Da bismo bolje upoznali kronologiju urna japodskog tipa, posebno onih s natpisom i predstavom, edikule (5a, 6, 7, 8 itd.), poslužit ćemo se epigrafskom analizom natpisa na tim urnama i na njihovim poklopcima (17-31). Na taj način bismo saznali vrijeme kad se javljaju tri varijante urna japodskog tipa.

a/ Urne s konzolama i prikazom edikule. Ako pođemo od epigrafskog podatka da se na sepulkralnim natpisima rimske Dalmacije I st. n. e. ne javlja konsekrativna formula D(is) M(anibus),[214] onda se ovaj zaključak o epigrafskoj pojavi može primijeniti i na japodske krajeve rimske Dalmacije. Tako bi se, na osnovi ove povijesno-epigrafske činjenice, ocijenilo da I st. n. e. pripada urna iz Pritoke (5a, b, c), ulomak iz Pritoke (7) i Ribića (5), te vjerojatno fragment urne iz Golubića (10). Ovu konstataciju potvrđuje zaključna formula H(ic) S(itus) E(st) (5a, 6), koja na ovom području nema uvijek snagu argumenta, jer se javlja i u kasnijim stoljećima.[215]

Kronološki mlađu grupu urna ovog tipa (varijante) čini urna iz Doljana (8) i dva odlomka urna iz Golubića (9, 11). Konsekrativna formula D(is) M(anibus) kronološki svrstava urnu iz Golubića u period II–III st. n. e, kao i anepigrafsku urnu također iz Golubića (11), dok gentilno ime Aurelius na natpisu datira urnu iz Doljana u III st. n. e.[216]

b/ Urne s plitkim antama. U vezi s kronologijon ove varijante urna treba konstatirati da je daleko malobrojnija od drugih urna japodskog tipa, jer posjedujemo samo dva ulomka: jedan iz Jezerina, odnosno Pritoke,[217] a drugi iz Čavkića (12). Oba fragmenta, osim elemenata grčko-rimske arhitekture zabata, lezena stupova ili samo okvira (12), nemaju tragova natpisa, pa ni konsekrativnu formulu D(is) M(anibus), koja bi ovu varijantu datirala u II–III st. n. e., pa je kulturno-povijesna situacija svrstava kronološki u najraniji period rimske uprave, već u I st. n. e. [218]

c/ Urne bez konzola ili anta. Na osnovi oskudnih ostataka natpisa, osim posvetne nadgrobne formule D(is) M(anibus) (14, 15), bez drugih povijesno-epigrafskih elemenata, datiramo ovu varijantu urna u II–III st. n. e.,[219] dok bi ulomak urne, također iz Čavkića (13), bez konsekrativne formule, s druge strane, kronološki opredjeljivao istu varijantu u I st. n. e.[220]

[206] Sergejevski 1950, 76; Degmedžić 1952, 251.
[207] Sergejevski 1950, 76-78; Betz 1956, 12-17; Rendić-Miočević 1983, 109 i d.
[208] Betz 1938, 12-17; Cambi 1975, 228 i d.
[209] Rinaldi Tufi 1971, 115; Marić 1988, 28, 35 i d.; Altmann 1905, 20, Fig. 12, 13.
[210] Cambi 1975, 2 i d.
[211] Sergejevski 1950, 79-32; Rinnaldi Tufi 1971, 115.
[212] Paškvalin 1972, 59.
[213] Sergejevski 1950, 64-65; Marić 1966, 28, 35; Čović 1976, 160 i d.
[214] Sergejevski 1950, 64-65; Limentani, 1975, 176; Alfoldy 1969, 20.
[215] Sergejevski 1950, 65; Vidi i ostalu literaturu u bilj. 53.
[216] Rendić-Miočević 1948, 50.
[217] Sergejevski 1950, 47 i d., Tab. I, 1;
[218] Limentani 1975, 176; Alföldy 1969, 20.
[219] Rendić-Miočević 1948, 50 (Constitutio Antoniniana 212 g. n. e).
[220] Alföldy 1969, 28; Limentani 1973, 176; Sergejevski 1950, 65.

Stoga se, prema iznesenom, može pretpostaviti da ova varijanta egzistira ne samo u II–III st. n. e. nego još ranije, već u I st. n. e.

d/ Poklopce urna, u obliku krova na dvije vode, radi kronološkog pregleda, svrstavamo u dvije grupe: jednu čine opće urne s natpisom i konsekrativnom formulom D(is) M(anibus) (23, 24, 25, 28, 29), a drugu poklopci urna bez konsekrativne formule (17, 18, 19, 20, 21, 22, 26).

Poklopci urna s konsekrativnom formulom D(is) M(anibus) datiraju urne u II–III st. n. e.,[221] dok poklopci bez ove nadgrobne formule mogu datirati urne u najraniji rimski period, u I st. n. e.[222] (17, 19 itd.). Možda na ovom području slabi uticaj formule D(is) M(anibus), a možda poklopci bez konsekrativne formule pripadaju najstarijem načinu sahranjivanja pokojnika: kamene cilindrične, zemljane ili staklene urne koje su ispod površine pokrivali ove urne i označavali grob.[223]

Također treba konstatirati da su sanduci urna s konzolama mogli imati ravne poklopce, što ne isključuje ni mogućnost da su mogli imati i poklopce u obliku krova na dvije vode, koji su brojniji (17-31).

Rasprostranjenost urna

Na osnovi pregleda o geografskoj rasprostranjenosti i koncentraciji urna na području antičkih Japoda, može se tvrditi da nekropole iz rimskog doba u Golubićima i Pritoci prema broju nalaza urna očituju dva veća japodska naselja (središta), pored kojih se još ističu Ribići, Čavkići, Doljani (vidi Kartu XIV), te Lika i Prozor.[224]

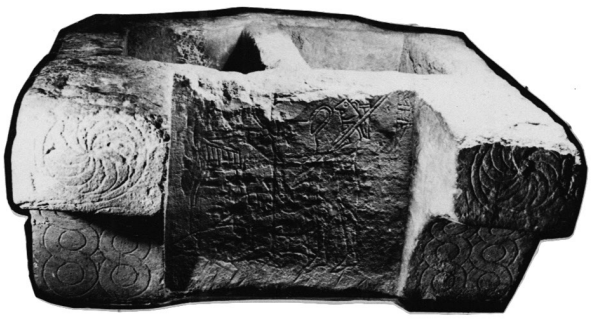
Odnos broja urna i njihovih poklopaca govori da su u periodu rimske dominacije u krajevima Japoda postojala dva načina sahranjivanja: jedan je sahranjivanje pokojnika u urne s poklopcima iznad zemlje, a drugi, pak, u kamene i zemljane (ili staklene) urne koje su se polagale u zemlju, a iznad njih postavljali poklopci s natpisom u obliku krova. U ovom vidimo rimski, odnosno italski uticaj na nekropolama Japoda koji je u ove krajeve mogao doći posredstvom vojnika i naseljenika iz gornjoitalskih područja, a put je vodio preko Panonije i Norika ili istočne i sjeveroistočne obale Jadrana.[225]

ANU BiH АНУ БиХ

[221] Limentani 1973, 176; Alföldy 1969, 28.
[222] Sergejevski 1950, 65; Alföldy 1969, 28.
[223] Srejović 1965, 65, Sl. 10.
[224] Šarić 1975, 59 i d., Sl. 3, 4 (razvoj), 6 (razvoj).
[225] Sergejevski 1950, 67 i d.; Marić 1968, 27 i d., te 35.

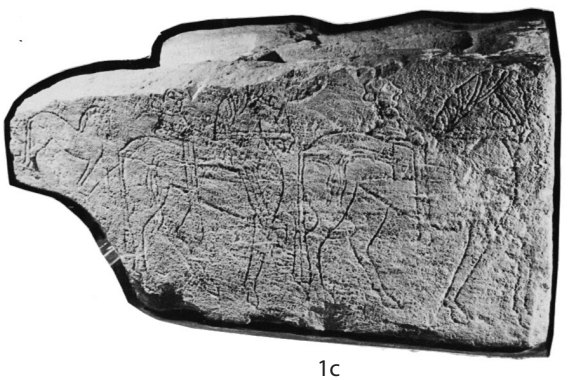
Karta XIV - Topografski prikaz rasprostranjenosti urni na prostoru Bosne i Hercegovine

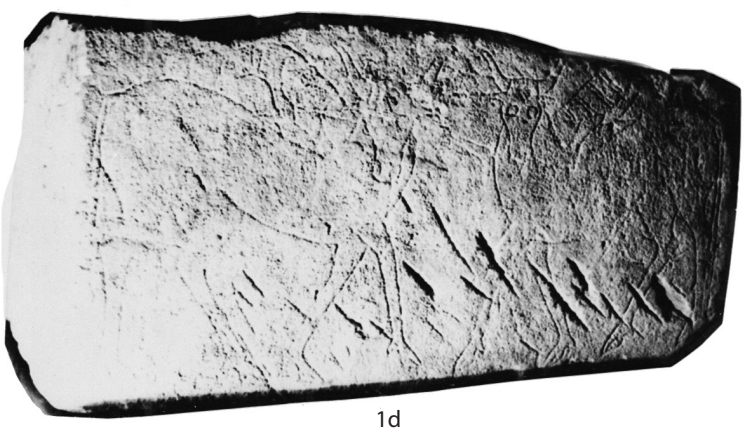
1a

1b

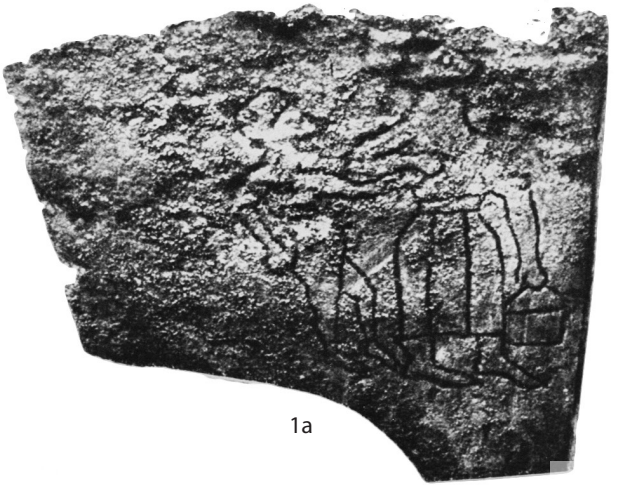
1c

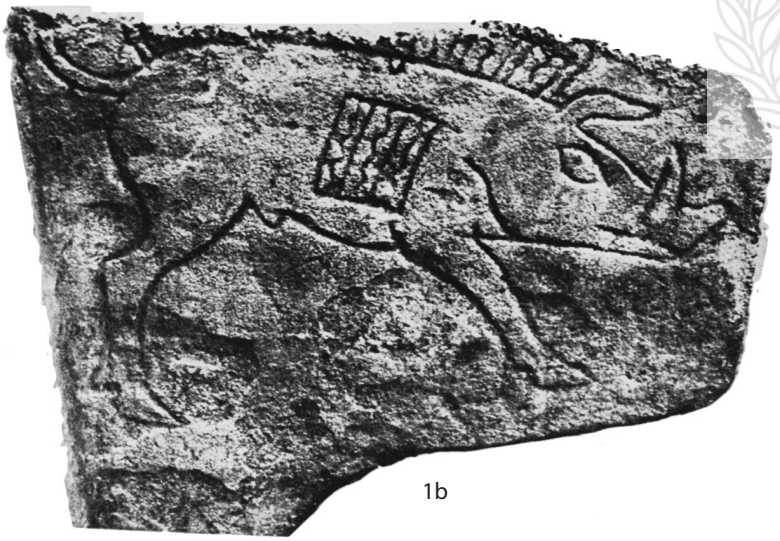
1d

ANU BiH АНУ БиХ

1. Ribić (Bihać)

1a

1b

1. Ribić (Bihać)

2

3

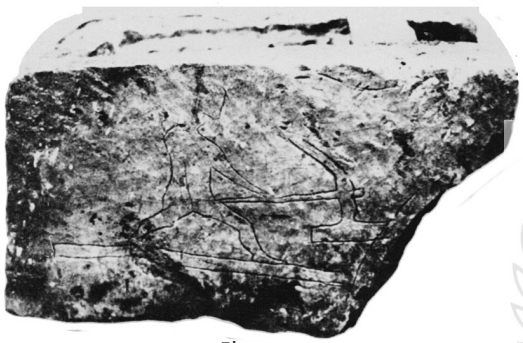
4

2. Golubić (Bihać), 3. Ribić (Bihać), 4. Ribić (Bihać)

ANU BiH АНУ БиХ

5a

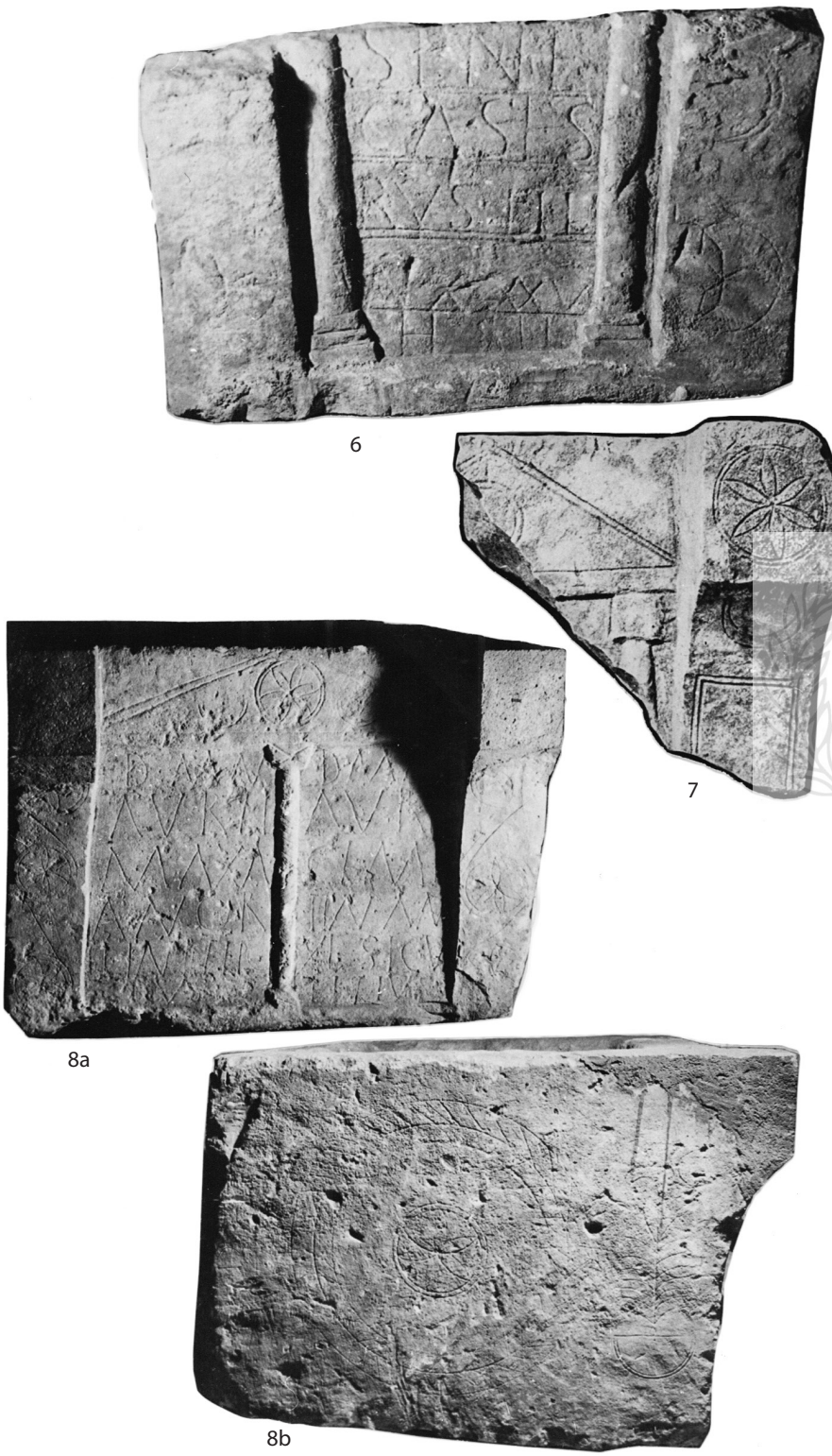
5b

5c

5. Pritoka (Bihać)

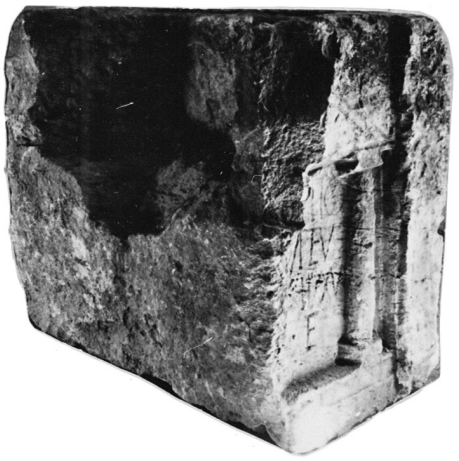
ANU BiH АНУ БиХ

6. Ribić (Bihać), 7. Pritoka (Bihać), 8. Doljani (Bihać)

9

10

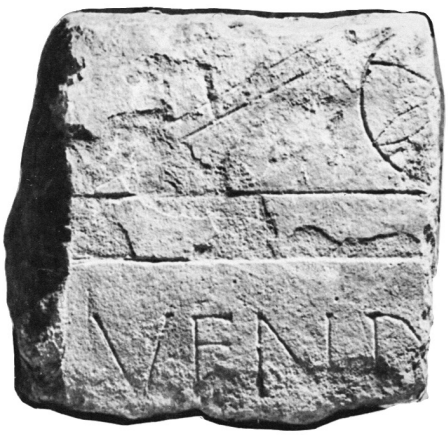

11

9. Golubić (Bihać), 10. Golubić (Bihać), 11. Golubić (Bihać)

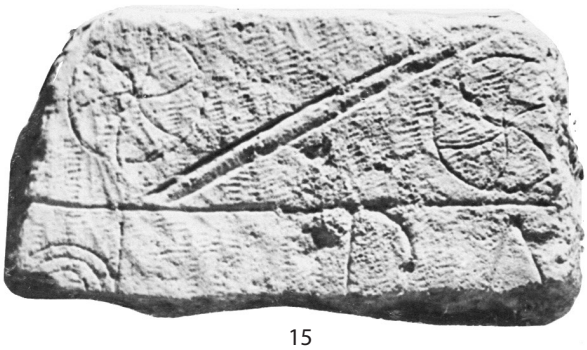
12

13

14

15

16

12. Čavkići (Bihać), 13. Čavkići (Bihać), 14. Čavkići (Bihać), 15. Čavkići (Bihać), 16. Pritoka (Bihać)

17

18

19

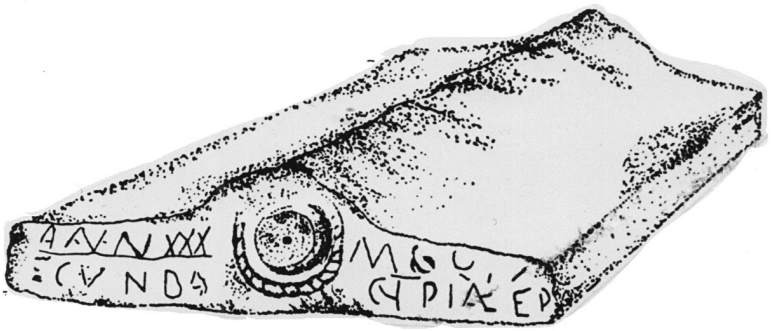
20

21

17. Pritoka (Bihać), 18. Pritoka (Bihać), 19. Pritoka (Bihać), 20. Pritoka (Bihać), 21. Pritoka (Bihać)

ANU BiH АНУ БиХ

22

23

24

25

22. Golubić (Bihać), 23. Golubić (Bihać), 24. Nepoznato Nalazište., 25. Golubić (Bihać)

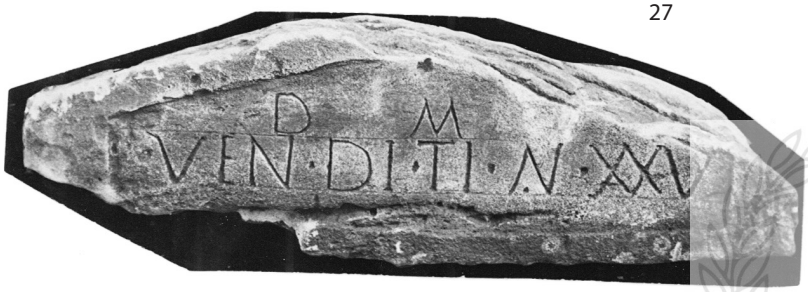
ANU BiH АНУ БиХ

26

27

28

29

30

31

26. Golubić (Bihać), 27. Pritoka (Bihać), 28. Golubić (Bihać),
29. Golubić (Bihać) 30. Golubić (Bihać), 31. Golubić (Bihać)

ANU BiH АНУ БиХ

2. Urne s područja jugozapadne Bosne

Kad govorimo o urnama za pepeo pokojnika s područja jugozapadne Bosne, tada mislimo na teritorij antičkih Delmata sjeverno od Dinare na kojem je zapažen veći broj osamljenih kamenih poklopaca (9-46) bez sanduka, a nešto manje sanduka (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8) bez poklopaca. Sepulkralnom problematikom područja jugozapadne Bosne, u kraćem osvrtu o Delmatima, bavio se M. Zaninović,[226] a mnogo ranije Radimsky i Patsch[227] te Sergejevski.[228]

Prema nalazima sanduka in situ i ovdje je slična arheološka pojava kao na teritoriji Japoda, pa nam takva arheološka konstelacija nalaza otežava izučavanje ove kategorije nadgrobnih spomenika.

2. 1. Kataloška obrada

1. DUVNO
Fragment četvrtaste urne za pepeo pokojnika. Veličine: vis. 0,46 m, šir. 0,50 m, dub. 0,61 m. Kamen vapnenac.

Ulomak predstavlja, čini se, sepulkralni spomenik u obliku četvrtaste urne. Prikazuje se u arhitektonskoj kompoziciji, lice urne predstavljaju dvoja vrata između stupova, koja su ukrašena pravokutnim poljima, čini se da tri polustupa sa stiliziranim kapitelima prave polulukove. Trebalo je da se ista kompozicija, samo nedovršena, izvede i na ravninama sa strana. Otraga je bez motiva. Spomenuti elementi govore da je koncepcija urne imala arhitektonski sadržaj hrama. Na gornjem dijelu urne nalazi se plitko udubljeno kvadratično polje, što govori da je urna bila nedovršena, a četvrtasto udubljenje trebalo je poslužiti za spremište pepela pokojnika. Prema tome, kvadratična urna predstavlja nedovršeno djelo majstora, i to majstora iz Duvna.

Literatura: Patsch 1897, 241-242, Sl. 19; Isti 1899, 233-234, Fig. 53, Nr. 21.
I–II st. n. e.

2. DUVNO
Ulomak urne se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1826. Veličine: vis. 0,53 m, šir. 0,21 m, deb. 0,16 m. Kamen vapnenac.

Fragment predstavlja prednju desnu stranu četvrtaste urne za pepeo pokojnika, koja je bila ukrašena u stilu arhitektonske kompozicije, pa upućuje na edikulu. Na to bi upućivali i tragovi vrata, zatim kanelirani stup sa stiliziranim kapitelom i profilacija arhitrava. Vrata su ukrašena većim, i unutra manjim kvadratičnim poljima, a sa strana su, uz polustup, po tri koncentrična kruga. Najdonja profilacija podsjeća nas, čini se, na stubište. Unutrašnjost pročelja hrama ispod arhitrava još ukrašavaju tzv. dentikuli.

Literatura: Neobjavljen.
I–II st. n. e.

3. LIVNO
Fragment urne se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 247. Veličine: vis. 0,58 m, šir. 0,80 m, dub. 0,86 m. Kamen vapnenac.

Ulomak četvrtastog sanduka za pepeo pokojnika je obijen gore i otraga, lice urne je ukrašeno figurama dvaju erosa, i to unutar kaneliranih pilastra s bazama. Erosi su nagi i između sebe nose girlandu koja je na krajevima vezana dugačkom vrpcom u obliku konopa. Dobiva se dojam da svaki ide na svoju stranu. Erosima nedostaje glava i ne primjećuju im se krila, koja su sigurno imali, kao i erosi na sličnoj urni iz Stubog Vrela. Prikazani stil upućuje na arhitektonsku kompoziciju četvrtastih urna, te s poklopcem u obliku krova na dvije vode oponaša pokojnikov hram ili kuću.

Literatra: Patsch 1906, 177, Sl. 30; Isti 1909, 135, Fig. 31.
I–II st. n. e.

4. STUBO VRELO (Kupres)
Ulomak urne se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 248. Veličine: vis. 0,68 m, šir. 0,79 m, dub. 0,29 m. Kamen vapnenac.

Fragmentu kvadratične urne za pepeo pokojnika odlomljena je zadnja strana. Sličan nalaz imamo iz Livna. Na licu sepulkralnog sanduka, osim četvrtaste niše, nema elemenata koji bi upućivali na arhitektonsku kompoziciju edikule. Međutim, ovaj tip sepulkralnog spomenika, koji je vjerojatno imao poklopac u obliku krovne konstrukcije na dvije vode, upućivao bi na arhitektonsku koncepciju urne. Spomenuti ulomak četvrtaste urne ukrašava, umjesto stupova i arhitrava, bordura biljnog ornamenta vinove loze s plodovima, koja raste iz stiliziranog suda na desnoj i na lijevoj strani. Unutar spomenutog ukrasnog vegetativnog motiva prikazana su, u četvrtastoj niši, dva krilata erota, između sebe nose girlandu, vezanu na krajevima dugačkom vrpcom, i svaki ide na svoju stranu. Od

[226] Zaninović 1967, 28.
[227] Patsch 1894, 34, 35; Isti 1895, 285 i d.; Isti 1897, 23, 243; Isti 1904, 307 i d.
[228] Sergejevski 1928, 79-84; Isti 1930, 159-161; Isti 1942, 113 i d.; Isti 1931, 19-22.

likovnih detalja na glavama zapažaju se tragovi bujne kose. Međutim, drugih likovnih elemenata ne primjećujemo na njihovim golim tijelima. Desni eros u podignutoj lijevoj ruci drži vrpcu od girlande, koja se vuče po zemlji, a desnom pridržava girlandu, dok lijevi drži vrpcu u podignutoj desnoj ruci, a lijevom pridržava kraj girlande. Krila su im izrađena rebrasto.

Literatura: Bailiph-Patsch, 24, Taf. VIII, 14.
II–III st. n. e.

5. VAŠAROVINE (Livno)
Ulomak urne se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 400. Veličine: vis. 0,43 m, šir. 0,32 m, dub. 0,49. Kamen vapnenac.

Fragment predstavlja lijevi kut kamene urne. Na temelju sačuvanog ulomka vidi se da je sepulkralni spomenik na prednjoj strani imao likove pokojnika u reljefu. Na osnovi ostataka ruba urne koji, izgleda, čini zaobljeni stup, mogli bismo pretpostaviti da su se pokojnici nalazili unutar pročelja hrama. Od likova je sačuvana samo nepotpuna figura žene, bez glave i nogu. Žena nosi dugu, potpasanu, vertikalno naboranu haljinu dugih rukava. Oko vrata nosi dugački pleteni šal, koji se ovija oko ruku. Na dugačkoj potpasanoj haljini zapažamo vertikalne nabore kao ukras. Na prednjoj strani haljine nalazimo vertikalni ukras u obliku užeta. Žena nosi široku traku, koja se veže za pojas i dijagonalno pada prema desnom kraju haljine. Sličan ukrasni element vidimo i na šalu oko vrata. Žena je oko vrata nosila nakit, bogato ukrašenu ogrlicu s gustim sitnim privjescima, koji su, vjerojatno, različitih oblika. Posebno se ističe velika ogrlica, koja visi oko vrata i pada na grudi, s velikim okruglim privjeskom. Čini se da takva haljina pripada autohtonoj nošnji. Ukrasni elementi na haljini govore da se, vjerojatno, radi o pletenoj haljini i pletenom šalu bogatih motiva.

Literatura: Patsch 1906, 171-172, Sl. 21; Isti 1909, 129-130, Fig. 22,
III–IV st. n. e.

6. HALAPIĆI (Glamoč)
Fragment četvrtaste urne se nalazi u Halapićima. Veličine: duž. 0,61 m, šir. 0,43 m, vis. 0,26 m. Kamen muljika.

S obzirom na dimenzije, spomenuti poklopac predstavlja prije lice četvrtaste urne nego akroter, jer bi se moglo misliti na sarkofag za inhumaciju. Gornji dio je površinski oštećen, pa su tom prilikom stradale glave pokojnika u poprsju. Reljefi polufigura su isklesani u plitkom polju, koje je, izgleda, pravokutnog oblika, dok je gornji dio, čini se, trebalo da pripada zabatu, pa bi onda i ovaj ulomak poklopca urne pokazivao arhitektonske karakteristike sepulkralnog spomenika. U plitkom polju su prikazane četiri polufigure u plitkom reljefu, gotovo shematski. Kod polufigure na krajnjoj desnoj strani zapažamo na desnom ramenu vjerojatno stiliziranu kopču, a u desnoj ruci predmet u obliku čaše. Međutim, kod polufigure koja je lijevo od spomenute vidimo na oštećenoj glavi kosu pokrivenu maramom, koja joj je krilato padala iza leđa i ramena, te ključ u desnoj ruci, koji uvjerljivo govori da je to ženska osoba. Na polufiguri do spomenute osobe ne vidi se ništa posebno, osim da u desnoj ruci drži rascvjetani predmet, možda cvijet ili grozd. Na krajnjoj lijevoj osobi, kod koje se na čelu oštećene glave zapažaju tragovi kose, samo razabiremo kako u desnoj ruci drži ovalni predmet, sličan jajetu ili nekom plodu. Tragovi uredno češljane kose upućuju, čini se, na djevojku. Na ostacima reljefa na ulomku poklopca četvrtaste urne nisu uočljivi nikakvi likovni ni drugi detalji.

Literatura: Sergejevski 1932, 52, Tab. IX; Isti 1933, 9, Tab. IV, 7.
II–III st. n. e.

7. LIVNO
Ulomak četvrtaste urne se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 250. Veličine: vis. 0,41 m, šir. 0,63 m, dub. 0,75 m. Kamen vapnenac.

Fragmentu četvrtaste urne nedostaje gornji dio, čime je oštećen i natpis. Na drugim stranama je bez ukrasa. Lice urne ima profilirani okvir, unutar kojega se nalazi natpisno polje s ostacima natpisa u četiri reda. Okolo natpisnog polja ide okvirna bordura, koja ima biljni karakter ornamenta. Riječ SUI(s) je upisana na profilaciji izvan natpisnog polja.

Natpis:
... AUR(elius) LITUS ZUNI (filius) /
CONIUGI KARISSI / MAE P(osuit) ET SIBI ET SUI(s) /

Literatura: Patsch 1906, 177, Sl. 31; Isti 1909, 135, Fig. 32.
III st. n. e.

8. LIŠTANI (Livno)
Ulomak urne za pepeo se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 304. Veličine: vis. 0,33 m, šir. 0,35 m, dub. 0,35 m. Kamen vapnenac.

ANU BiH АНУ БиХ

Fragment sepulkralnog spomenika predstavlja lice četvrtaste urne, koje je oštećeno u gornjem dijelu, a u Muzeju dopunjeno cementnom masom, na prednjoj strani sanduk za pepeo pokojnika ima natpisno polje, koje je profilirano, i u njemu je natpis od pet redova slova. Ostaci lica urne pokazuju da je natpis s profiliranim okvirom bio ukrašen bordurom u obliku palme ili složenih listova, koji su stvarali geometrijske forme trokuta, a na donjoj strani su izrađeni u suprotnim stranama, praveći u sredini dva zatvorena trokuta ili romb. S poklopcem je urna, kao i ostale, simbolizirala hram ili kuću pokojnika.

Ostaci natpisa:
/..... / ILARUS GRA[eci?] F(ilius?) /
[p](osuit) SEPULCR / UM LAVONI FILI(a)E /
DEFUN(c)T(a)E ANNORU / M SEPTEM SIBI
ET SUIS /

Literatura: Patsch 1894, 34b, 39; Isti 1896, 254, Fig. 16.
II–III st. n. e.

9. LIVNO
Fragment poklopca se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 254. Veličine: vis. 0,28 m, šir. 0,38 m, dub. 0,60 m. Kamen vapnenac.

Ulomak poklopca četvrtaste urne je jako oštećen, pa je izvršena njegova rekonstrukcija cementnom masom. Poklopac je imao krovnu konstrukciju na četiri vode s četiri akroterija. Na prednjoj strani imamo ostatke reljefa u maloj niši koja ima oblik krova, i u njoj jednu polufiguru. Kutove zabata, na osnovi lijeve strane, ispunjavao je ornament, dok su akrotere ispunjavale polupalmete. Ispod timpanona je izrađen ukras, valoviti ornament ili pasji zub. Zanimljiv je lik pokojnika u poprsju. Naime, dijelovi tijela se predstavljaju u neproporcionalnim odnosima. Tako je glava mnogo veća u odnosu na ruke i gornji dio tijela. Na glavi se primjećuju likovni detalji, velike oči bademaste forme sa zjenicama, te kapa ili marama što je pokrivala glavu. Na temelju detalja marame ili kape što je pokrivala i glavu pretpostavljamo da se radi o ženi, jer muškarci na spomenicima ne pokrivaju glave, nego su uvijek gologlavi i s niskom kosom. Drugih ikonografskih detalja nemamo na poprsju. Izrada je primitivna.

Literatura: Neobjavljen
II–III st. n. e.

10. DUVNO
Ulomak poklopca se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 454. Veličine: vis. 0,395 m, šir. 0,45 m, dub. 0,43 m. Kamen vapnenac.

Fragment poklopca četvrtaste kamene urne predstavlja najvećim dijelom lijevu stranu spomenika, jer je otraga i s desne bočne strane odlomljen. Ostatak poklopca ima karakter krovne konstrukcije na dvije vode. Lice poklopca, koje, u stvari, predstavlja profilirani zabat, ukrašava lik pokojnika u središtu zabata. Osoba se prikazuje vrlo rustično, u poprsju, sa stiliziranom odjećom, te glavom, koja nije u odnosu na poprsje izrađena proporcionalno, sa krupnim očima. Pokojnik je gologlav. S lijeve strane pokojnika je prikazana rozeta kao ukras. Ukrasne akrotere predstavljali su poluležeći lavovi na krajevima poklopca, od kojih je desni vrlo oštećen, tako da su ostali samo tragovi zadnjeg dijela njegova tijela. Ispod zabata, praznom prostoru, imamo ostatke natpisa u jednom redu.

Natpis:
I]ULIO TEUTMEITIS FIL[i]O PLA[tori?...

Literatura: Patsch 1897, 239-240, Sl. 4; Isti 1899, 231-232, Fig. 53.
I i II st. n. e.

11. DUVNO
Fragment poklopca četvrtaste urne. Ne zna se mjesto čuvanja. Veličine: vis. 0,26 m, šir. 0,31 m, dub. 0,44 m. Kamen lapor.

Ulomak predstavlja dio lijeve strane poklopca četvrtaste urne, i to u obliku krova na dvije vode. Ikonografska kompozicija lica poklopca slična je već opisanom fragmentu poklopca iz Duvna. Na prednjoj strani u dekorativno profiliranom zabatu vide se ostaci glave s pokojnikova poprsja i tragovi ukrasne rozete, lijevo od polufigure. Profilirani zabat, s unutrašnje strane – gornje i bočne – ukrašavali su kvadratični gusto poredani zupci. Krajeve zabata ukrašavao je po jedan lav u poluležećem položaju, čije tragove vidimo na lijevom zabatu. Ispod zabata na uskom prostoru, koji je namijenjen za natpis, nalazimo samo tragove tog natpisa. To su samo dva slova SC. Na lijevoj bočnoj strani poklopca imamo ukrasni motiv dentikula, koji podsjeća na arhitektonsku kompoziciju četvrtaste urne s poklopcem.

Literatura: Patsch 1897, 238. Sl. 13; Isti 1899, 230, Fig. 51
II–III st. n. e.

ANU BiH АНУ БиХ

12. DUVNO
Poklopac kvadratične urne se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1828, Veličine: vis. 0,25 m, šir. 0,61 m, dub. 0,42 m. Kamen vapnenac.

Ulomku poklopca četvrtaste urne za pepeo pokojnika odbijena je donja strana, a predstavlja se u obliku krova na dvije vode. Ukrašena je prednja strana poklopca. Predstavlja se s profiliranim zabatom, u čijem je središtu prisud sa dvije ručke, a sa strana suda je po jedna u reljefu izrađena rozeta. Ukrasne akrotere predstavljaju ležeće figure dvaju lavova, koji su okrenuti en face.

Literatura: neobjavljen.
II–III st. n. e.

13. DUVNO
Ulomak poklopca četvrtaste urne. Ne zna se mjesto čuvanja. Veličine: vis. 0,365 m, šir. 0,43 m, dub. 0,29 m. Kamen lapor.

Ulomak predstavlja samo prednji dio poklopca. Ostalo je odlomljeno i nestalo. Ostaci poklopca svjedoče da pripada tipu krovnih konstrukcija na dvije vode. Na prednjoj strani vide se ostaci desne rozete, a na desnom kraju poklopca tragovi lavlje šape kao ostaci ukrasnog akrotera. Ispod zabata u desnom dijelu poklopca, na prostoru za natpis, nalazimo ostatke natpisa od četiri slova.

Tragovi natpisa:
..... RIN

Literatura: Patsch 1897, 237-238, Sl. 12; Isti 1899, 229, Fig. 50.
II–III st. n. e.

14. DUVNO
Fragment poklopca četvrtaste urne se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1829. Veličine: vis. 0,25 m, šir. 0,46 m, dub. 0,33 m. Kamen vapnenac.

Spomenuti ulomak poklopca oštećen je sa svih strana. Sa prednje strane, u trokutastom polju zabata, imamo kao ukras prikazanu rozetu u reljefu. Okvir timpanona je otučen, kao i prostor ispod timpanona za natpis. Na licu pokojnika ne vidimo druge detalje. Lijeva strana poklopca je također ukrašena. Ornament se sastoji od pravokutnog profiliranog polja, a ispod njega je dvostruki red dentikula, koji arhitektonski podsjećaju na funkcije poklopca kao krova.

Literatura: Neobjavljen.
II–III st. n. e

15. DUVNO
Ulomak poklopca četvrtaste urne. Mjesto čuvanja nepoznato. Kamen lapor.

Fragment predstavlja lijevu stranu poklopca četvrtaste urne. Imao je oblik krovne konstrukcije na dvije vode. Prednja strana poklopca bila je ukrašena s unutarnje strane profiliranog dijela zabata ornamentom u obliku dentikula, te istim ornamentom ispod prostora za natpis. Prema ostacima, čini se, ovaj poklopac nije ukrašavao akroter niti je unutrašnjost zabata ukrašavala arhitektonska kompozicija hrama s amforom ili životinjama sa strana. Ulomak upućuje na posebnu varijantu. Uski prostor između zabata i dekoracije u obliku dentikula služio je za natpis, na kojemu su sačuvani samo njegovi ostaci.

Natpis:
D(is) M(anibus) P(ublio) AEL(io) C ili O?

Literatura: Patsch 1895, 582, Sl. 15; Isti 1897, 258, Fig. 17.
II–III st. n. e.

16. DUVNO
Fragment poklopca. Veličine: vis. 0,155 m, šir. 0,36 m, dub. 0,44 m. Kamen vapnenac.

Odlomak predstavlja zadnji dio poklopca i njegovu lijevu bočnu stranu. Sačuvan je akroter s vertikalnim ukrasima i koncentričnim krugovima ispod njega. Dolje su ukrasni dentikuli. Poklopac ima karakter krova na dvije vode, a s time i element arhitektonske kompozicije četvrtatste urne.

Literatura: Patsch 1893, 240, Sl. 16; Isti 1897, 232, Fig. 55.
II–III st. n. e.

17. LIVNO
Fragment poklopca se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 253. Veličine: vis. 0,20 m, šir. 0,76 m, dub. 0,80 m. Kamen vapnenac.

Ulomak poklopca oponaša krovnu konstrukciju na dvije vode. Restauriran je cementnom masom, posebno prednja strana. Unutar profiliranog trokutastog zabata prikazana je zanimljiva ikonografska kompozicija. U središtu zabata imamo sud u obliku amfore sa dvije drške, koji se, opet, nalazi u sredini edikule ili hrama. Naime, sud okružuju dva kanelirana stupca sa stiliziranim kapitelima i bazama, na kojima počiva krovna konstrukcija na dvije vode. Na desnoj i lijevoj strani spomenute edikule prostor je ispunjen peraja-

stom životinjom koja najviše sliči delfinu, a ispod nje nalazi se ukras od koncentričnih krugova. Koncentričnim krugom i tačkom u sredini označavaju se oči životinje. Ukrasni akroteri na krajevima poklopca ukrašeni su nečim što je nalik na dva rebrasta repa. Uzdužne strane poklopca ukrašene su uokvirenim pravokutnim poljima, koja se vežu koncentričnim ukrasnim krugovima, a ispod su gusto poredani ukrasni dentikuli. Od natpisa ispod zabata, na natpisnoj traci, sačuvani su samo njeni tragovi.

Ostaci natpisa:
vi]XIT AN(nis) XX

Literatura: Patsch 1906, 175, Sl. 26; Isti 1909, 138, Fig. 27.
II–III st. n. e.

18. VAŠAROVINE (Potočani – Livno)
Poklopac sepulkralnog sanduka za pepeo pokojnika se u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Livnu. Veličine: vis. 0,27 m, šir. 0,66 m, duž. 0,74 m. Kamen vapnenac.

Poklopac malog sarkofaga za pepeo pokojnika predstavlja se u obliku krova na dvije vode. Na uglovima je imao akrotere, od kojih je ostao samo desni, i to slabo sačuvan. Lice poklopca, koje se istovremeno predstavlja kao zabat, sadrži likovnu kompoziciju. U sredini timpanona vidi se hram, koji se sastoji od dva stupa sa stiliziranim kapitelima i bazama te natkritim krovom na dvije vode, unutar kojega se čuva zemljani sud u obliku amfore. Kao čuvare hrama i suda u hramu, imamo sa strana po jedan lik životinje s ptičjim kljunom, perajama i repom, i to u obliku lastavičjeg repa. Spomenute likove smatramo delfinima, koji se često pojavljuju na sepulkralnim spomenicima. S desne strane ispod glave delfina vidimo kao ukras polumjesec ili, možda, nedovršeni krug, koji je čest na sepulkralnim spomenicima ove kategorije. Unutar zabata sačuvani su tragovi posvetne formule D(is) M(anibus), a ispod natpisne trake nalazimo ukrasne ostatke dentikula. Od natpisa imamo samo njegove ostatke, koji su bolje sačuvani u desnom kraju.

Natpis:
D(is) M(anibus) [.....] POSUERUN[t]
FILI (i) PATRI [s]UO

Literatura: Neobjelodanjen.
II–III st. n. e.

19. (NEPOZNATO NALAZIŠTE – Potočani? Područje Livna)
Ulomak poklopca se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Livnu. Veličine: vis. 0,33 m, šir. 0,60 m, duž. 0,41 m (deb. stijenke 0,16 m). Kamen vapnenac.

Fragment poklopca malog sarkofaga za pepeo pokojnika predstavlja se u obliku krovne konstrukcije na dvije vode. Na krajevima je imao akrotere, od kojih je sačuvan samo trag desnoga. Na prednjoj strani poklopca, koji ima oblik timpanona, nalazimo složenu likovnu kompoziciju. U polju, koje je bilo ukrašeno okvirom ukrasnih dentikula, imamo centralnu kompoziciju malog pročelja hrama, koji se sastoji od dva stupa sa stiliziranim kapitelima i bazama te krovom na dvije vode, a u sredini hrama vidimo sud u obliku amfore. Kao čuvara hrama i suda, vidimo sa strana po jednog delfina s kljunom ptice, perajama, te repom koji je sličan lastavičijem. Uz stupove se kao ukras javljaju, jedan iznad drugoga, dva dvostruka koncentrična kruga. Lijevom delfinu je oštećen zadnji dio tijela. Slova posvetne formule D(is) M(anibus) nalazimo na lijevoj i desnoj strani unutar zabata, ispod glava delfina. Natpis se sastoji od jednog reda, koji je upisan na usku traku, dugačku koliko je širok zabat poklopca, ali je površinski sitno otučen, tako da je natpis vrlo teško ili gotovo nemoguće sigurno čitati.

Natpis:
D(is) M(anibus) /.....

Literatura; Neobjelodanjen.
II–III st. n. e.

20. DUVNO
Fragment poklopca se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1364. Veličine: vis. 0,24 m, šir. 0,66 m, duž. 0,35 m. Kamen vapnenac.

Ulomak poklopca četvrtaste urne za pepeo pokojnika razbijen je na dvije polovice. Poklopac se predstavlja u obliku krovne konstrukcije na dvije vode. Lice poklopca ima oblik zabata, kojemu su oštećeni akroteri i gornje strane s vrhom sljemena. Timpanon je profiliran, i s unutrašnje strane ukrašen gustim zupčastim ornamentom, koji je također oštećen. U sredini zabata se nalazi poznata ikonografska kompozicija – mala edikula s duguljastom amforom sa dvije ručke. Hram se sastoji od kaneliranih stupica s bazama i stiliziranih malih kapitela, na kojima počiva krov na dvije vode, sa strana savinut. Prostore sa strana edikule ispunjava po jedan stilizirani delfin, a ispod njega je po

jedna ukrasna lunula. Na uskoj natpisnoj traci ispod zabata urezan je u jednom redu natpis, koji je najviše oštećen na mjestu gdje je razbijen, a ispod njega se vidi ukrasni ornament u obliku dentikula.

Ostaci natpisa:
TEI(us?) URSIO LAVONI CON[iug]I B(ene) M(erenti)
DEF(unctae) M(norma) XXX POS(uit)

Literatura: Patsch 1897, 235-236, Sl. 9; Isti 1899, 227-228, Fig. 47.
II–III st. n. e.

21. BORČANI (Duvno)
Ulomak poklopca se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1830. Veličine: vis. 0,21 m, šir. 0,345 m, dub. 0,24 m. Kamen vapnenac.

Fragment poklopca četvrtaste urne je u obliku krova na dvije vode. Od poklopca je sačuvan prednji dio zabata, i to njegov središnji dio, na kojemu se u plitkom reljefu prikazuje sud u obliku amfore sa dvije ručke u središtu prikazanog hrama. Elementi hrama su dva kanelirana stupa sa stiliziranim kapitelima i bazama te s krovom na dvije vode. Na desnoj strani zabata vidi se, u plitkom reljefu, stilizirani delfin, a ispod njegove glave je koncentrični krug kao ukras, dok na lijevoj strani zapažamo samo tragove delfinova kljuna. Širinom zabata proteže se natpisna traka, a ispod nje su ukrasni dentikuli. Na natpisnoj traci vidimo tragove natpisa u jednom redu. Na ulomku poklopca ne zapažamo tragove posvetne formule, ali to ne znači da nije postojala, na početku natpisa ili na akroterisa.

Ostaci natpisa:
.....]VA MATRI INFEL(icissimae) AURELI(a)E

Literatura: Patsch 1904, 356, Sl. 89; Isti 1904, 218-219, Fig. 89.
II st. n. e.

22. LIVNO
Fragment poklopca se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 251. Veličine: vis. 0,21 m, šir. 0,50 m, duž. 0,52 m. Kamen vapnenac.

Poklopcu četvrtaste kamene urne nedostaje desna strana. Predstavlja se u obliku krovne konstrukcije na dvije vode. Ostaci u plitkom reljefu, sačuvani na lijevoj strani, govore da je poklopac imao ukrasne akrotere i da je lice poklopca izrađeno poput stela u arhitektonskom elementu zabata, u čijem središtu nalazimo, u plitkom reljefu, centralnu kompoziciju hrama i u njemu sud u obliku amfore bez ručki. Hram se sastoji od dva kanelirana stupa s bazama i kapitelima, te s krovom na dvije vode. Prostor između hrama i krajeva zabata ispunjava nedefinirana ptica. Tragove ptice zapažamo i na desnoj strani. Ispod zabata je uska natpisna traka, na kojoj su u jednom redu slabo sačuvani ostaci natpisa, a ispod njega su ukrasni ostaci dentikula, koji idu okolo bočnih strana poklopca kao njegov ukras, i to u dva reda. Posvetna nadgrobna formula D(is) M(anibus) bila je upisana na akroterima, o čemu govori slovo posvetne formule na lijevom akroteru.

Ostaci natpisa:
D(is) M(anibus)..... PINN(es).....

Literatura: Patsch 1906, 175, Sl. 24 i 25; Isti 1909, 132-133, Fig. 25 i 26.
II st. n. e.

23. DUVNO
Fragment poklopca se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1353. Veličine: vis. 0,18 m, šir. 0,34 m, dub. 0,13 m. Kamen vapnenac.

Prednji ostaci poklopca četvrtastog sanduka za pepeo pokojnika predstavljaju sličnu, ako ne i istu ikonografsku poziciju kao i prikazani ulomak poklopca iz Livna. Na ovom ulomku se vide ostaci zabata, koji je bio profiliran, ali ne i ukrašen zupčastim ornamentom s unutarnje strane. U sredini timpanona poklopca zapažamo u malom stiliziranom pročelju hrama, čije ostatke vidimo u kaneliranom stupu, amforu ili sud sličan amfori, koji po obliku nije sličan onomu iz Livna, nego je nešto širi u trbuhu i bez nožice. S lijeve strane ukrašavao ga je lik delfina, a ispod je ukras koncentričnih krugova. Nema tragova natpisa.

Literatura: Patsch 1904, 344, Sl. 58; Isti 1904, 206, Fig. 59.
II–III st. n. e.

24. DUVNO
Fragment poklopca je izgubljen. Veličine: vis. 0,20 m, šir. 0,235 m, duž. 0,26 m. Kamen vapnenac.

Ulomak predstavlja ostatke desne strane poklopca, koji je pripadao tipu s oblikom krova na dvije vode. Na fragmentu je prikazana životinja koja u stiliziranoj formi predstavlja delfina, a ispod njegove glave i iznad kljuna nalaze se dva ukrasna koncentrična kruga. Također se zapažaju tragovi kanelirana stupa, koji upućuje na kompoziciju hrama i amfore u hramu. Ispod

spomenute ikonografske kompozicije, na sačuvanom fragmentu, imamo i ostatke natpisa.

Natpis:
.... VIC[o]R AN[n(orum)?]

Literatura: Patsch 1897, 239-237, Sl. 10; Isti 1899, 228, Fig. 48.
II–III st. n. e.

25. DUVNO
Fragment poklopca četvrtastog sanduka. Veličine: vis. 0,24 m, šir. 0,30 m, duž. 0,335 m. Kamen vapnenac.

Ulomak predstavlja desnu stranu poklopca. Ima oblik krovne konstrukcije na dvije vode. Prednja strana očituje timpanon kao element arhitekture. Na desnom kraju je trag ukrasnog akrotera, koji je imao rebrasti ukras, na desnoj strani se vidi riba, a ne delfin, o čemu govore tačkice po ribljem tijelu i oblikovan rep. Tačkice po ribljem tijelu upućuju na domaću pastrmku. Osim profilacije, na zabatu se nalazi i zupčasti ornament, koji ukrašava i donju stranu poklopca ispod natpisnog trakastog polja, na kojemu susrećemo ostatke natpisa. Na desnoj uzdužnoj strani ulomka također vidimo dekoraciju, i to u obliku dentikula, a ispod samog akrotera tragove lunule i usko pravokutno užljebljenje.

Ostaci natpisa:
.....IUS IAN[uarius (?)/]

Literatura: Patsch 1897, 237, Sl. 11; Isti 1899, 229, Fig. 4-9.
II st. n. e.

26. LIVNO
Ulomak poklopca se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Livnu. Veličine: vis. 0,24 m, šir. 0,93 m, duž. 0,59 m. Kamen vapnenac.

Fragment ima oblik krovne konstrukcije. Desni akroter je ukrašen pri kraju zavijenim urezima, što nas podsjeća na riblje peraje, dok je lijevi akroter odbijen. Gornji rub poklopca je profiliran u obliku krovne strehe. U sljemenu zabata su koncentrični krugovi u reljefu, koji podsjećaju na ukras rozete, a sa strana je po jedan shematski, u plitkom reljefu isklesan delfin. Ispod spomenute ikonografske kompozicije je na jednoj uzdužnoj liniji urezan natpis, dok se ispod koncentričnih krugova nalazi posvetna formula.

Natpis:
D(is) M(anibus).... qu]I [v]IXIT AN(nis)
POSUIT AEL(ius) TITUS BATONIS ET SIBI

Literatura: Patsch 1906, 176, Sl. 27; Isti 1909, 153-134, Fig. 28.
II–III st. n. e.

27. LIVNO
Ulomak poklopca od sanduka za pepeo pokojnika. Veličine: vis. 0,18 m, šir. 0,68 m, duž. 0,44 m. Kamen vapnenac.

Sepulkralni spomenik je u obliku krovne konstrukcije na dvije vode. Strane su mu odlomljene. Prednja strana poklopca četvrtastog sanduka ili urne ima oblik zabata, koji ima u gornjem rubu jednostavnu profilaciju, a unutar nje se vidi zanimljiva ikonografska kompozicija. U sljemenu je prikazana u reljefu, kao dekorativni element, rozeta s dva koncentrična kruga, a unutar je nešto kao okrugla loptica. S jedne i s druge strane prikazuje se u plitkom reljefu po jedan delfin, ali oni ne dodiruju strane. Neposredno ispod rozete nalazi se posvetna formula, a niže je, u dva reda, urezan natpis među ugraviranim linijama.

Ostaci natpisa:
D(is) M(anibus) [coniu]X ET FILI SUI AELIO
VARRONI
LO / [isci posuorunt] QUI VIXIT ANNIS XXXX

Literatura: Patsch 1906, 176, Sl. 28; Isti 1909, 134, Fig. 29.
II–III st. n. e.

28. SUHAČA (Livno)
Poklopac četvrtaste urne. Veličine: vis. 0,18 m, šir. 0,50 m, duž. 1,00 m. Kamen vapnenac.

Poklopac sanduka za pepeo pokojnika u obliku krova na dvije vode odbijen je s lijeve i s desne strane. Prednja strana se predstavlja u obliku zabata. On je jednostavno profiliran, a unutar profilacije u vrhu sljemena imamo koncentričnu rozetu, isklesanu u plitkom reljefu. S desne i s lijeve strane rozete vidi se po jedan shematski prikazan lik, najvjerojatnije delfin. Neposredno ispod opisanih figura sačuvani su ostaci natpisa u tri reda.

Natpisi:
D(is) M(anibus) S(acrum) [.....] SECUNDI
[p]O[s]UIT FILIAE QUI [.... con]IUGI ET SUIS

ANU BiH

Literatura: Sergejevski 1938a, Br. 2d.
II–III st. n. e.

29. BORČANI (Duvno)
Fragment poklopca kvadratične urne. Veličine: vis. 0,29 m, šir. 0,57 m, duž. 0,27 m. Kamen vapnenac.

Poklopac predstavlja prednji dio urne, koji oponaša arhitektonski elemenat zabata s trokutastim akroterima. Svojim oblikom odudara od ostalih poklopaca s Duvanjskog polja, pa je u tom smislu vrlo zanimljiv. On se od ostalih odvaja tipologijom i dekoracijom. U sljemenu zabata je urezan polukrug u obliku polumjeseca, a ispod njega je, u plitkom krugu, reljefno izrađena šesterokraka rozeta, čiji su listovi elipsastog oblika. Po jedna rozeta, većeg formata, izrađena je istom tehnikom ispod akrotera. I one su šesterokrakih i elipsastih listova.

Literatura: Patsch 1904, 358, Sl. 97, Isti 1904, 220, Fig. 97.
II–III st. n. e.

30. SUHAČA (Livno)
Fragment poklopca četvrtaste urne. Veličine: vis. 0,22 m, šir. 0,45 m, duž. 1,00 m. Kamen vapnenac.

Fragment poklopca u obliku krovne konstrukcije na dvije vode, obijen je sa svih strana. U sljemenu ima ukrasnu rozetu, koja je izrađena reljefno sa šest listova. Pri dnu su ostaci natpisa u dva reda.

Natpis:
..... VARRONIS VIXIT ANNOS /
POSUIT FILI(a)E ET SUORU(m)

Literatura: Sergejevski 1938a, br. 30, 124.
II–III st. n. e.

31. SUHAČA (Livno)
Fragment poklopca četvrtaste urne nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1324. Veličine: vis. 0,185 m, šir. 0,75 m, duž. 0,37 m. Kamen vapnenac.

Poklopcu je odlomljena desna strana i oštećen lijevi akroter. Ulomak poklopca se predstavlja u obliku krova na dvije vode. Prednja strana oponaša zabat edikule. On je dvostruko profiliran. Desna se profilacija pri dnu izgubila zbog oštećenja. U sljemenu kao ukras izrađena je rozeta obliku triju koncentričnih krugova. Na prostoru ispod rozete urezan je natpis s posvetnom formulom, koja je upisana s lijeve strane rozete. Akroteri su, izgleda, imali isti ornament kao i akroter na poklopcu iz Livna.

Natpis:
D(is) M(anibus) / AELIA PATIO NEPOTE /
SAVIAE /
V(ixit) ANNOS LXXX POSUERU(nt)

Literatura: Patsch 1894, 349, Sl. 10; Isti 1896, 254, Fig. 17.
II st. n. e.

32. LIVNO
Ulomak poklopca četvrtaste urne nalazi se u Zemaljskom uzeju u Sarajevu. Inv. br. 1358. Veličine: vis. 0,22 m, šir. 0,86 m, dub. 0,78 m. Kamen vapnenac.

Zadnja strana poklopca je odlomljena, a oštećena mu je i desna strana s akroterom, kao i prednja strana u donjem dijelu. Lice poklopca se ipak dobro sačuvalo. Poklopac čuva oblik krova na dvije vode te s prednjom stranom prestavlja zabat kao arhitektonski element edikule. Kako je prema gornjem dijelu bio profiliran, vjerojatno kao i donji rub, akroteri su bili ukrašeni savijenim urezima, sliče ukrasu polupalmete ili rebra.

U sljemenu zabata imamo zapravo glavni ornament. To je u reljefu prikazana rozeta u obliku dvaju koncentričnih krugova ili slično vijencu. Prostor timpanona ispunjava natpis. On se sastoji od tri reda, od kojih je treći više oštećen. Posvetna formula se nalazi, otprilike, na sredini zabata.

Ostaci natpisa:
... D(is) M(anibus)
MAXIMUS BEUSANTIS VIXIT AN(nis) LX
POSUE /
RUNT FILI PIENTISSI[mo] BEN(e) MERENTI /

Literatura: Patsch 1906, 176, Sl. 29; Isti 1909, 134, Fig. 30.
II–III st. n. e.

33. SUHAČA (Livno)
Fragment poklopca od sanduka za pepeo. Veličine: vis. 0,22 m, šir. 0,80 m, duž. 1,02 m. Kamen pješčar.

Fragment poklopca ima oblik krovne konstrukcije na dvije vode. U donjem dijelu je na desnom kraju oštećen i odlomljen. S prednje strane se predstavlja u arhitektonskoj kompoziciji zabata. S akroterima i arhitravom koji, u stvari, predstavlja natpisno polje, timpanon poklopca je profiliran, a u njegovu centralnom dijelu je prikazana peterolisnata rozeta u reljefu. Trokutove zabata ispunjava međusobno povezani or-

nament u obliku željeznih ostiju za lov ribe. Akroteri su ornamentirani zavijenim urezima, koji oponašaju spirale. Posvetnu formulu nalazimo u kvadratičnom udubljenju, u sredini zabata i donje profilacije, a natpis u pravokutnom uskom udubljenju, sa dva reda slova. Natpis je oštećen na desnom kraju poklopca.

Natpis:
D(is) M(anibus) /
AEL(ius) TITUS DASANTIS SE VIVO P(osuit)
ET AEL(iae) /
SEIONI IMPL(.....?) CON(iugi) PI(a)E
DE(functae)
AN(norum) LX B(enemerenti) ET SUIS /

Literatura: Sergejevski 1933, Br. 29, 124.
II–III st. n. e

34. VAŠAROVINE (Livno)
Poklopac sanduka za pepeo pokojnika nalazi se u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Livnu. Veličine: vis. 0,20 m, šir. 0,59 m, duž. 0,675 m. Kamen vapnenac.

Poklopac se predstavlja u obliku krovne konstrukcije na dvije vode. Na sva četiri ugla imao je akroter. Lice poklopca predstavlja zabat. U sredini zabata je kružnica, a unutar nje se nalazi rozeta bez listova. Prostor između rozete i krajeva ispunjava ornament palme. Međutim, zapažamo da su dva prednja akrotera bila ukrašena polupalmetama. Ispod spomenute ikonografske kompozicije imamo friz u kojem je izrađen, u plitkom reljefu, ukras u obliku valova.

Literatura: Neobjavljen.
II–III st. n. e.

35. DUVNO
Poklopac sanduka za pepeo pokojnika nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 245. Veličine: vis. 0,23 m, šir. 0,50 m, duž. 0,585 m. Kamen vapnenac.

Poklopac se predstavlja u obliku krova na dvije vode s akroterima na uglovima. Na prednjoj strani se u zabatu nalazi četverolisnata rozeta, a krajeve zabata ispunjava po jedan akantusov list. Ispod je friz s ukrasom cvijetnih čašica, koje od sredine, gdje ih veže prstenast ukras, idu u suprotnom, pravcu.

Literatura: Patsch 1904, 318, Sl. 11; Isti 1904, 182, Fig. 10.
II–III st. n. e.

36. GLAVICE (Glamoč)
Fragment poklopca četvrtaste urne. Veličine: vis. 0,39 m, šir. 0,39 m, duž. 0,35 m. Kamen vapnenac.

Ulomak poklopca predstavlja prednji dio. Odbijeni su mu zadnji i lijevi akroter. U zabatu, koji ima karakter arhitektonske kompozicije krova na dvije vode, prikazuje se ukrasna rozeta sa više reljefno obrađenih listova. Njegove strane ispunjava, lijevo i desno, ornament u obliku palme, koja sa dva zavoja dočarava škare.

Literatura: Neobjavljen.
II–III st. n. e.

37. VAŠAROVINE (Livno)
Ulomak poklopca sanduka za pepeo pokojnika nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 455 i 1614. Veličine: vis. 0,22 m, šir. 0,19 m, duž. 0,17 m. Kamen vapnenac.

Fragment predstavlja krajnji lijevi dio prednje strane poklopca urne. Ornamentika mu je u ikonografskom pogledu, slična onoj na već prikazanom poklopcu iz Vašarovina. Na spomenutom dijelu zapažamo trag zabata s ornamentom palme. Na akroteru vidimo ukras polupalmete, a ispod je friz s ukrasom u obliku pletera.

Literatura: Neobjavljen.
II–III st. n. e.

38. SUHAČA (Livno)
Ulomak poklopca četvrtatste urne. Veličine: vis. 0,22 m, šir. 0,45 m, duž. 1,00 m. Kamen pješčar.

Ostaci prednje strane poklopca svjedoče da je pripadao tipu u obliku krova na dvije vode. Na lijevoj strani se vide tragovi profilacije. Drugih ukrasnih elemenata nema na poklopcu. Natpis je, sa dva reda slova, urezan između paralelnih linija na donjem dijelu poklopca.

Ostaci natpisa:
IATO NEPOTIS VIXIT ANNOS L.... /
POSUERUNT FILI(i) ET FRATER.... /

Literatura: Sergejevski 1938a, br. 131, 125.
II–III st. n. e.

39. DUVNO
Fragment poklopca se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1311. Veličine: vis. 0,17 m, šir. 0,22 m, dub. 0,16 m. Kamen vapnenac.

ANU BiH АНУ БиХ

Ulomak poklopca sanduka za pepeo pokojnika predstavlja se u obliku krova na dvije vode. Na prednjoj strani, koja ima karakter zabata i predstavlja arhitektonski element hrama, zapažamo samo u gornjem dijelu profilaciju, a dolje usku traku s ostacima natpisa. Spomenuti parcijalni ostaci natpisa nisu pročitani.

Literatura: Patsch 1897, 239-240, Sl. 14; Isti 1899, 23, Fig. 52.
II–III st. n. e.

40. MALI KABLIĆ (Livno)
Fragment poklopca od sanduka za pepeo pokojnika nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 1357. Veličine: vis. 0,17 m, šir. 0,91 m, duž. 1,20 m. Kamen vapnenac.

Ulomak poklopca četvrtaste urne za pepeo pokojnika oblika krovne konstrukcije na dvije vode. S prednje strane je oštećen i ne vidimo tragova ornamentike, osim ostataka natpisa, koji je urezan između dvije paralelne crte. Poklopac ima četvrtast oblik, ispod kojega se nalaze udubljenja u koja se uklapaju strane sanduka.

Ostaci natpisa:
D[is] MANIBUS /..... FILIA[e] VIXIT ANNOS XVI
PLATOR CARVIUS BATONIS POSUIT

Literatura: Patsch 1906, 173-174, Sl. 23; Isti 1909, 131, Fig. 24.
II–III st. n. e.

41. VAŠAROVINE (Livno)
Ulomak poklopca sanduka za pepeo pokojnika. Veličine: vis. 0,20 m, šir. 0,96 m, duž. 0,54 m. Kamen vapnenac.

Poklopcu je odlomljena desna strana, zbog čega je stradao jedan dio natpisa. S obzirom na prednju stranu, poklopac ima sve oznake krovne konstrukcije na dvije vode. Na njemu se ne zapažaju dekorativni motivi, pa ni profilacija zabata, nego je natpis urezan na licu prednje strane.

Natpis:
PRIVO MASIOPIA(e) PLATORI FILIO FECIT

Literatura: Sergejevski 1931, 20, br. 35.
II–III st. n. e.

42. VRANJEVO SELO (Stolac)
Urna četvrtatstog oblika nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 334. Veličine: vis. 0,28 m, šir. 0,24 m, duž. 0,28 m. Kamen vapnenac.

Urna je čitava, samo je površinski slabije obrađena. Poklopac ima oblik krova na dvije vode sa četiri akrotera. Urna je bez dekoracija.

Literatura: Neobjelodanjeno.
II–III st. n. e.

43. STOLAC
Urna četvrtatstog oblika nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 584. Veličine: vis. 0,28 m, šir. 0,38 m, dub. 0,285 m. Kamen vapnenac.

Četvrtasta urna je čitava i predstavlja se u obliku malog sarkofaga. Na poklopcu su četiri akrotera, od kojih su dva prednja s ukrasom polupalmete. Na prednjoj strani poklopca, koji ima karakter krova na dvije vode, nalazi se, u plitkom reljefu, ukrasna girlanda. Na licu urne izrađeno je natpisno polje u obliku tabulae ansate, čije anse imaju ukrasnu rozetu. Spomenuta urna, koja u malom predstavlja veliki sarkofag, ima malo uzvišeno podnožje.

Literatura: Sergejevski 1948, 170.
II–III st. n. e.

44. DONJA PECKA (Mrkonjić Grad)
Ulomak sanduka za pepeo pokojnika se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 245. Veličine: vis. 0,43 m, šir. 0,74 m, dub. 0,53 m. Kamen vapnenac.

Sanduk nema poklopca. Oštećena mu je lijeva strana. Pri dnu ima profiliranu bazu. Prednja strana je ukrašena tabulom ansatom, u kojoj je, u profiliranom okviru, urezan natpis. Anse su ukrašene reljefnom rozetom, a manji trokuti sa strane vegetativnim ukrasom. Isti je ornament i na lijevoj strani, koja je površinski više oštećena. U natpisnom polju ansate sačuvan je, u četiri reda, natpis, dok je peti red urezan na bazi izvan natpisa.

Natpis:
A(e)LI(i) NEPOS ET / DASAS ARBO /
NIS PA(t)RI CARIS / SIMO QUI VIXIT /
AN(os) LXX B(ene) M(erenti) MEMORIAM
P(osuerunt)

Literatura: Patsch 1894, 766, Sl. 2; Isti 1896, 266-263.
II st. n. e.

ANU BiH АНУ БиХ

45. HALAPIĆI (Glamoč)
Ulomak sanduka za pepeo pokojnika. Veličine: vis. 0,23 m, šir. 0,62 m. Kamen vapnenac.

Ulomak četvrtaste kamene urne je mnogo oštećen, a na sačuvanom dijelu prednje strane imamo kompoziciju tabule ansate s tragovima natpisa.

Natpis:
... DEFUNC [t....] AN(norum) XI ET S[ibi]

Literatura: Sergejevski 1934, Br. 24.
II–III st. n. e.

46. NEPOZNATO NALAZIŠTE
Ulomak sanduka za pepeo pokojnika nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 398. Veličine: vis. 0,69 m, šir. 0,34 m, dub. 0,95 m. Kamen vapnenac.

Ulomak predstavlja lijevu stranu četvrtatstog sanduka za pepeo pokojnika, koji sprijeda ima za natpis tabulu ansatu koja u ansi ima rozetu kao ukras. Tabula se nalazi pričvršćena ispred vertikalno udubljenih kanelura, koji vjerojatno predstavljaju arhitektonski element pilastra. Tako je i na drugoj desnoj strani. Sačuvani su samo ostaci natpisa.

Natpis:
D(is) [M(anibus)] M(arco) S... /
QV[... l] EG(ionis).... MA /
RITO [.....] QUI [vixit]... /
M..... / ABB..... / MEORU[m...];

Literatura: Sergejevski 1938a, Br. 32.
II–III st. n. e.

2. 2. Tipologija i analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

U pogledu oblika, sanduke urna za pepeo pokojnika klasificiramo u dva osnovna tipa. Prvi tip – prave četvrtaste urne čiji sanduci imaju oblik kocke (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8), i drugi, koji posjeduju formu pravokutnog sanduka (44, 45, 46).

Četvrtaste urne

Ovaj oblik sanduka urni prepoznajemo u fragmentima iz Duvna (1, 2), Livna (3, 7), Ličtana (8), Stubog Vrela (4) te Vašarovina (5).

Od likovnih strukturalnih elemenata koji ukrašavaju ovaj tip urna karakterističan je upravo arhitektonski elemenat. On se posebno ističe na nedovršenom sanduku urne iz Duvna (1), na kojem imamo predstavu arkada i dvostrukih vrata koji su, izgleda, ukrašavali i strane sanduka urne. Iste arhitektonske elemente nalazimo na jednom drugom ulomku sanduka urne također iz Duvna (2). Kanelirane pilastre nalazimo na sanduku urne iz Livna (3).

Fragment urne iz Vašarovina (5) ubrojili smo isto tako u tip sanduka urni u obliku kocke. Ovaj ulomak sanduka urne iz Vašarovina K. Patsch također pripisuje ovoj kategoriji sepulkralnih spomenika.[229] Zanimljivo je spomenuti da na prednjoj strani između polustupova imamo fragmentarnu punu figuru žene. Ovom prikazu žene nedostaje suprug, te bi na sanduku urne iz Vašarovina imali bračni par, što za ovu kategoriju sepulkralnih spomenika predstavlja rijetku pojavu. Na ovim spomenicima, i to samo na zabatima njihovih poklopaca, nalazimo poprsja pokojnika (9, 10, 11). Sačuvani ostaci polustupova na lijevoj strani ulomka urne iz Vašarovina ukazuju na sanduk urne s arhitektonskom kompozicijom u obliku naiskosa.

Odlomci urna iz Livna (3) i Stubog Vrela (4) na Kupresu predstavljaju lice urne, a ne njihove bočne strane, dok bi se natpis nalazio na zabatu poklopca. Sanduk urne iz Livna (3) posjeduje arhitektonsku koncepciju, jer se prikaz erota s girlandom nalazi između dva kanelirana pilastra. Međutim, to nije slučaj sa sandukom urne iz Stubog Vrela (4) s istom likovnom scenom, jer se eroti s girlandom nalaze unutar ukrasne biljne bordure.

O sačuvanim ostacima sanduka urne iz Ličtana (B) i Livna (7), ukoliko nemaju poklopac, kao ni spomenuti odlomak sanduka iz Stubog Vrela (4), u formi krova na dvije ili četiri vode (9), ne bi se moglo govoriti kao o sanducima urna ili urnama uopće u obliku arhitektonske kompozicije hrama.[230]

Sanduci urna pravokutnog oblika

Unutar ove kategorije sepulkralnih spomenika nalazimo ulomaka koji čuvaju natpis na jednoj od dužih bočnih strana, što nam istovremeno otkriva oblik sanduka urna u formi sarkofaga (44, 45, 46). U ovaj tip urna ubrajamo odlomak sanduka iz Halapića (44) i Donje Pecke (45) koji ne pripada delmatskom području, te ulomak sanduka urne br. 46 nepoznate provenijencije. Međutim, prema njegovoj dekoraciji vertikalnih kanelura i tabuli ansati približava se području koje gravitira istočnoj obali Jadrana.[231]

[229] Patsch 1906, 171-173.
[230] Treba reći da se ne može govoriti sa sigurnošću. Međutim, sigurno je da ovaj tip sepulkralnog spomenika ima poklopac u obliku krova, pa ga zbog toga ubrajamo među urne arhitektonske kompozicije.
[231] Cambi 1975, 392 i d.

Kod ovog tipa sanduka urna, što je, izgleda, karakteristično, ne nalazimo arhitektonskih elemenata ukoliko to nije sam poklopac koji onda daje urni pravokutnog oblika formu edikule.

Ove sanduke urna (44, 45, 46) karakterizira ukrasna tabula ansata s natpisom na jednoj od lateralnih strana urna u čijim ansama nalazimo i vegetabilne motive (44, 46), kao i ukrasne bordure (45).

Za razliku od tipa sanduka urna pravokutnog oblika, koji nas podsjeća više na formu sanduka u obliku sarkofaga, četvrtasti sanduk u obliku kocke s poklopcem na dvije ili četiri vode čini se da više oponaša oblik jednog mauzoleja. Kad se govorilo o tipološkim karakteristikama urna, tada su se samo spominjali pojedini likovni i dekorativni prikazi. O njima će se ponovo govoriti, i to kao o pojavama rimske umjetnosti na sepulkralnim spomenicima urna. To je urna kao arhitektonska kompozicija u formi edikule (mauzoleja 1, 2, 3, 5), prikaz pokojnika (5), erota s girlandom (3, 4) te vegetabilnim motivom (4, 7, 8).

Urne s elementima arhitekture

Zanimljivo je spomenuti da na sanducima urna nalazimo elemente arhitekture polustupova (5), pilastra (kaneliranih 3), arkada (1, 2), dvostrukih vrata s profiliranim četvrtastim poljima (1, 2) i poznate dekorativne elemente arhitekture, dentikule (2). Sanduci urna dobivaju oblik edikule ili mauzoleja sa strukturalnim elementom poklopca na dvije ili četiri vode (9). Tako sepulkralni spomenik urna postaje sličan objektu arhitekture.

U vezi s tim nameće se pitanje pod kojim uticajem nastaje urna s arhitektonskom dekoracijom na području Duvna (1, 2) i Livna (3, 5). Na ovo pitanje pouzdano odgovara eshatologija antičkog čovjeka toga doba koja se reflektira upravo u težnji za životom i poslije smrti. U ovom pitanju, dakle, treba gledati i nastanak urna u obliku hrama mauzoleja.

Dokaze za ovu tvrdnju nalazimo u još ranijim sepulkralnim spomenicima. Vidimo ih u grčkim stelama[232] i stelama isejskih Grka[233] na kojima imamo sačuvane elemente arhitekture koje također nalazimo i na ulomcima naših urna (1, 2, 3, 5). To su stele u formi edikule s porta inferiorum i s ukrasnim dentikulima.[234]

Jake dokaze nalazimo također i na stelama helenističkog i maloazijskog tipa iz Hardomilja (S. 1, 7, 8, 9, 10) i Garduna (Tilurium),[235] koje osim edikula karakteriziraju porta inferiorum, elemenat helenističke sepulkralne umjetnosti.[236] Sve ovo se pripisuje rimskim vojnicima (veteranima) porijeklom iz krajeva Male Azije.[237]

Područje antičkih Delmata nalazilo se i prije dolaska Rimljana pod uticajem helenističke kulture preko isejskih Grka i grčkih trgovaca moreplovaca.[238] Naime, isejski Grci izrađivali su u svojim klesarskim radionicama stele grčko-helenističkog tipa s prikazom edikule i porta inferiorum.[239] Zato je, s obzirom na vrlo rane kontakte stanovnika istočne obale Jadrana (ili Delmata) s helenističkom kulturom, logično očekivati najprije uticaj grčko-helenističke, pa onda grčko-rimske sepulkralne umjetnosti na urnama.[240] On se očitovao u vratima, arkadama i dentikulima (152), jer ove arhitektonske elemente susrećemo upravo na ranijim sepulkralnim isejskim stelama,[241] a nešto kasnije na stelama I st. n. e. iz Hardomilja (S. 1, 7, 8, 9) i Garduna,[242] a isto tako i u Rimu.[243] Prema tome, ovi elementi ne mogu biti preuzeti samo preko doseljenika i preneseni sa drugih sepulkralnih spomenika, pa ni iz susjednih iz krajeva Panonije i Norika, nego su uzor mogli imati i u ranijim isejskim stelama.

Tako, na osnovi iznesene arheološke situacije, ukazujemo da su urne u obliku edikule mogle nastati pod uticajem grčko-helenističke i rimske sepulkralne umjetnosti koja je prevladavala u to doba u krajevima istočne obale Jadrana.[244] Ipak, uz sve ovo, ne bismo smjeli također zanemariti ni mogući uticaj gornje Italije, gdje isto tako nalazimo analogne elemente u izradi stela i drugih sepulkralnih spomenika.[245]

Prikazi pokojnika

Na lijevoj strani ulomka koji smo definirali kao fragment sanduka za pepeo pokojnika iz Vašarovina (5) pretpostavljamo da se na odlomku uz reljef žene nalazio i reljef muškarca, vjerojatno bračni par. Ulomak

[232] Rinaldi Tufi 1971, 115.
[233] Nikolanci 1969, 64-73.
[234] Nikolanci 1969, 64-73, Sl. 2, 3, 7a, b, 9a, b, Tab. VI.
[235] Hofmmann 1905, 57, 15, 37, 67, Fig. 61.
[236] Vidi Rinaldi Tufi 1971, 115.
[237] Patsch 1914, 167, Sl. 34 (Pessinunte), Sl. 3 (Muliado), 169; Betz 1938, 14 i d.
[238] Lisičar 1951, 5 i d. (Stari Grci i Jadran); Paškvalin 1972, 53.
[239] Cambi 1975, 226 i d. Ovdje je u vezi s tim iznesena i ostala literatura.
[240] Altmann 1965, 18, Fig. 12, 13 te 15 i d., Fig. 9, 10.
[241] Nikolanci 1969, 64-73, Sl. 9a, Tab. VI.
[242] Hofmann 1905, 57, Fig. 37 i 87, Fig. 61; Rinaldi Tufi 1971, Tav. IV, Fig. 2.
[243] Altmann 1905, 20, Fig. 12 i 13, 54, Fig. 46 (porta inferiorum i dentikuli).
[244] To je period kulturno-historijskog uticaja grčkih kolonija na Jadranu i počeci rimskog osvajanja ovih krajeva (Vidi Cambi 1975, 226 i d.).
[245] Susini 1960, Tav. XVII (in alti), Tav. XVIII.

sanduka urne s reljefom žene predstavlja vjerojatno lice urne, jer se na njemu unutar polustupova prikazuju reljefi pokojnika. To, dakle, pokazuje da se nalaze u niši koja predstavlja edikulu. S tim u vezi, spomenuti odlomak najvjerojatnije očituje oblik urne u formi kocke.

Na sanducima sarkofaga, za razliku od sanduka urna, susrećemo razne reljefne prikaze na prednjoj dužoj strani u zasvođenim nišama u formi naiskosa.[246] Ipak, bez obzira na skromni ostatak sanduka, moguće je prema dimenzijama odlomka definirati da se najvjerojatnije radi o sanduku urne ili urne osteoteke, nego o ulomku sanduka sarkofaga.

Eroti s girlandama

Kako je naprijed rečeno, dva ulomka sanduka, jedan iz Livna (3), a drugi iz Stubog Vrela (4) s dva erota koji između sebe nose girlandu na krajevima vezanu vrpcom, otkrivaju pouzdano tip sepulkralnog spomenika. Oni u pogledu analogija mogu predstavljati sanduk urnu.

Po R. Stuverasu eroti se mogu javljati i na urnama.[247] Za nas je, u tom pogledu, najmjerodavnije da spomenuti ulomci mogu naći najbliže tipološke konfrontacije na istočnoj obali Jadrana i Salone, jer su oni djelovali kulturnim uticajem u bliže zaleđe.

Prije svega, treba odmah reći da se u Saloni eroti javljaju najprije na bočnim stranama cipusa, prikazuju se na cipusima s kraja I i početka II st. n. e., s izvrnutom bakljom.[248] Tako da već koncem II i početkom III st. n. e. cipus, kao kategorija sepulkralnog spomenika, prestaje živjeti, a njegove predstave s bočnih strana preuzima sarkofag.[249] Prema tome, ako se eroti s girlandom na dva ulomka (3, 4) nalaze pod direktnim uticajem erota sa cipusa, onda spomenuta dva sanduka urna s erotima i girlandama odgovaraju vremenskom razdoblju cipusa II–III st. n. e.

Čini se, međutim, da se eroti s girlandom ne javljaju često na cipusima Salone,[250] nego ih u najviše slučajeva nalazimo na sarkofazima,[251] pa bi zbog toga prikaz dva erota s girlandom na našim odlomcima (3, 4) bio najbliži sarkofazima, a ne sanducima urna za pepeo pokojnika. Najbližu analogiju i potvrdu o tome nalazimo u fragmentu sanduka sarkofaga iz Solina s erotima koji nose girlandu.[252]

Poznavalac ove problematike na području Salone, N. Cambi, uočava dva tipa erota s girlandom. Naime, jedan tip vidi u erotima s malom girlandom, a drugi tip s velikom girlandom.[253] Tako N. Cambi na sarkofazima Salone razlikuje tipove erota prema veličini njihovih girlanda. Ako, dakle, prihvatimo rezultat analize ovog stručnjaka sarkofaga s područja Salone i uporedimo erote s girlandama na našim ulomcima (3, 4) sanduka s analognom likovnom kompozicijom na spomenutom sarkofagu iz Salone, onda ćemo uočiti da su girlande na odlomcima sanduka manje od girlanda na bočnoj strani sarkofaga iz Salone. To bi pokazivalo da naši eroti s girlandom konfrontiraju erotima s malom girlandom.

Kaže se da tip erota s malom girlandom nije uživao veliku popularnost, kako na cipusima, tako ni na sarkofazima.[254] Stoga zapažanje da se sarkofag Marcije Charite,[255] na kojem se prikazuju eroti s malom girlandom, svojom relativno ranom datacijom nadovezuje na produkciju cipusa, ukazuje da se dva ulomka s predstavom male girlande koju nose dva erota (3, 4) mogu kronološki datirati od II do III st. n. e. To onda govori da se dva ulomka sanduka s prikazima erota koji nose girlandu uklapaju kronološki s urnama za pepeo pokojnika na području Duvna i Livna. Ovim zaključkom bi se onda dokazala i teza R. Stuverasa da se eroti mogu javljati i na urnama.[256]

U navedenim primjerima erota s malom girlandom čini se da sredinom II st. n. e. imamo kulturni refleks Salone koji se može povezati s intenzivnijom romanizacijom ovih krajeva za vrijeme vladavine cara Hadrijana.[257]

Ukrasne bordure

Na sanducima urna u formi kocke i pravougaonika, uz naprijed iznesene likovne predstave, susrećemo dekorativne elemente vegetabilnog karaktera. Javljaju se kao ukrasne bordure. Tako na već spomenutom odlomku sanduka iz Stubog Vrela (4) imamo ukrasnu borduru vinove loze, na sanduku urne iz Livna (7) motiv akantusovih listova, dok na odlomku urne iz Lištana (8) nalazimo ukrasnu borduru složenih listova. Uz ovu dekoraciju na odlomcima sanduka urna imamo tabulu ansatu s pratećim biljnim motivima (44, 45, 46).

[246] Gabelmann 1973, Taf. 21, 1, 21, Taf. 22, Taf. 26 itd.
[247] Cambi 1975, 329.
[248] Cambi 1960, 67 (Cipus Pomponije Vere); Cambi 1975, 330.
[249] Cambi 1975, 331.
[250] Cambi 1975, 342.
[251] O pojavi erota s girlandom N. Cambi ne govori u svom radu Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone, Cambi 1960, 55 i d. Međutim, drugi je primjer sa sarkofazima gdje se ovi likovni prikazi javljaju češće (Cambi 1975, 340 i d.).
[252] Cambi 1960, 61, Tab. XIII, 1.
[253] Cambi 1975, 340 i 342.
[254] Cambi 1975, 342.
[255] Cambi 1975, 342.
[256] Cambi 1975, 329.
[257] Sergejevski 1942, 159; Zaninović 1967, 83 i d.

Motiv vinove loze

O biljnom motivu vinove loze govorilo se u vezi s njegovom pojavom na stelama (S. 17, 19, 25, 40), cipusima (C. 34, 47b, 49), sarkofazima (Sa. 3a, 7) i mauzolejima (M. 4a). Pored toga je potrebno iznijeti da se na ovom području isti motiv vinove loze javlja kao ukrasna bordura na fragmentu sanduka urne iz Stubog Vrela (4). Zasada je jedini primjer na sepulkralnim spomenicima kategorije urna. Ipak treba reći da se na ovom području javlja na cipusima, i to na fragmentu cipusa iz Livna (C. 34b) i Grkovaca.[258] Oba odlomka cipusa datiraju iz perioda vladavine cara Hadrijana ili neposredno poslije njega.[259] S obzirom na slikovnu manifestaciju ovog biljnog motiva na fragmentu sanduka urne iz Stubog Vrela (4), može se reći da ovaj motiv, pa i sanduk urne, ulazi u kulturni krug navedenih cipusa, možda iz istog vremena ili najkasnije s kraja II ili početka III st. n. e.[260] Uz cipus iz Livna (C. 34b) i ulomak cipusa iz Grkovaca, te ulomkom sanduka iz Stubog Vrela (4), može se govoriti o klesarskoj radionici na području Livna.

Ako bismo željeli nešto reći o genezi ovog motiva na ovom području, onda ga, u prvom redu, treba povezati s kultom Dionisa u našim krajevima, a naročito u kraju Salone i Narone.[261] Vinova loza, poznato je, bila je glavni atribut kulta Dionisa.[262]

U krajevima Narone i Salone prvi širitelji ovog kulta bili su, bez sumnje, helenizirani rimski vojnici porijeklom iz Male Azije ili pak Italci, o čemu govori njegov hram na Humcu, čiji je trijem (porticus) popravila legija XI. Cl.[263] Ovaj kult vrlo brzo prihvata i domaće stanovništvo.[264]

Za područje Livna i Duvna, uključivši tu i područje Glamoča, kao zaleđe Salone, posebno za Livno i Duvno, ne može se konstatirati da je na ovom području bila ista ili slična arheološka situacija kao na bližem području Salone. Međutim, tamo se uočilo da sa cipusa, po njegovom nestanku, prelazi sva dekoracija na površine sarkofaga,[265] dok na području Livna, Duvna i Glamoča izgleda da se ovo sve zadržava na cipusima i urnama. Ipak, u tom pogledu, kao dalje nešto slično u Saloni, vidimo u akroteriju sarkofaga iz Crvenice kod Duvna (Sa. 5) u kojem bi se očitovao ritus inhumacije na ovom području. Prema tome, skromni tragovi sarkofaga očigledno upućuju na neistraženost ovog područja.

Na osnovi iznesenog, može se još reći da dekorativni motiv vinove loze na sanduku urne iz II ili iz samog početka III st. n. e. može imati i kultni karakter, pa bi se pokojnik s ovim motivom i erotima s girlandom mogao očitovati kao pristaša Dionisova kulta.[266]

Ornament akantusovih listova

Ukrasnu borduru na sanduku iz Livna (7) predstavlja poznati biljni motiv akantusa, kojeg već poznajemo na nadgrobnim spomenicima I st. n. e.[267] Međutim, gledajući sepulkralne spomenike delmatskog područja, na osnovi sačuvanih ornamentalnih motiva može se konstatirati da ovaj motiv nije bio mnogo popularan, jer ga nalazimo samo na odlomku cipusa iz Kamena (C. 35b) s područja Glamoča. Uz ove i druge likovne potvrde o sepulkralnim spomenicima u kraju Glamoča može se s većom sigurnošću razmišljati o samostalnoj klesarskoj radionici.

Potrebno je također spomenuti da na sanduku urne iz Livna (7) nalazimo parcijalno sačuvan natpis s gentilnim imenom Aurelius. Ova onomastička činjenica svjedoči da sanduk urne iz Livna (7) ne može biti stariji od III st. n. e., ukoliko se prenomen Marcus ne odnosi na ime cara Marka Aurelia, a ne na ime Carakale.[268] To, dalje, govori da je, s obzirom na analognost ukrasa, cipus iz Kamena (C. 35b) istovremen sa sandukom urne iz Livna (7) ili pak nešto stariji. Međutim, ako je istovremen, onda se cipus, kao kategorija spomenika sepulkralnog karaktera, produžuje zajedno sa sanducima urna sve dok traje ritus incineracije, ustupajući mjesto sarkofagu kao predstavniku ritusa inhumacije. To bi, dakle, upućivalo da cipus koegzistira s urnom u III st. n. e. na ovom području, a ne samo do prve polovice III st. n. e., kako je uočeno u Saloni.[269] To je i razumljivo, jer u unutrašnjosti provincije procesi promjena i smjena kulturnohistorijskih zbivanja prodiru sporije.

[258] Patsch 1906, 163, Sl. 9; Bojanovski 1974, 64 i d.

[259] U spomenuto stoljeće, odnosno doba, ukazuju prenonen P(ublius), a posebno gentilno ime Ael(ius); Vidi Rendić-Miočević 1948, 44, posebno 47, s. v. Aelii.

[260] Cambi 1975, 15 i d. To je doba kad Salonu i njezinu bližu okolicu sve dublje zahvata ritus inhumacije, dok u nešto udaljenijim krajevima (Livno, Duvno, Glamoč) još uvijek traje doba incineracije kojemu služe spomenute kamene urne.

[261] Antički teatar 1979, 81, br. 12, 13 (Salona itd.); Imamović 1977, 163 i d., Sl. 154 /TL Cl(audia), doba Claudija poslije 42. g. n. e.

[262] Antički teatar 1979, 16, Sl. 4, 9, 15 itd.

[263] Hoernes 1860, 39; Imamović 1977, 154.

[264] Patsch 1897, 231-232.

[265] Cambi 1975, 331.

[266] Antički teatar 1979, 16, Sl. 9, 14, 18 itd.

[267] Sergejevski 1946, 168 i d., Tab. I, 1; Cambi 1962, 102 i d.

[268] Rendić-Miočević 1948, 44-50.

[269] Cambi 1960, 75. Usp. kronologiju cipusa na području Salone; Cambi 1975, 331.

Ornamenat složenih listova

Ukrasni motiv u formi složenih listova koji dekorira sanduk i natpis pravi istovremeno zajedničku dekorativnu borduru na odlomku sanduka iz Lištana (8). U smislu konfrontiranja, potrebno je istaknuti da je ornamenat u obliku složenih listova na ulomku sanduka urne iz Lištana (3), kao i prethodni biljni motiv u formi akantusova lista, slabo popularan ili nedovoljno zastupljen na nadgrobnim spomenicima.

S obzirom na blizinu nalaza sanduka urne iz Lištana (6) i poklopca urne iz Duvna (35), koji imaju analogni motiv, čini se da u tome treba gledati dokaz da je na području Duvna i Livna postojala klesarska radionica.

Ovaj odlomak urne iz Lištana (8) K. Patsch ne datira.[270] Međutim, ako urne pripadaju ritusu incineracije, onda one trebaju ići paralelno sa cipusima ili preuzimaju ulogu cipusa, pa se produžuju do smjene ritusa. To znači da ulomak sanduka urne iz Lištana (6) datira u III st. n. e.[271] Tačnije datiranje ne dopuštaju ni sačuvani ostaci natpisa.

Tabula ansata

Na sanducima urna tabula ansata predstavlja također elemenat dekoracije. Nju obično prate motivi rozeta (44, 45, 46), palmeta (44) i ukrasne bordure (45).

Ovaj elemenat dekoracije na području Delmata nalazimo samo na ulomku sanduka iz Halapića (45), dok bi svi drugi ulomci sanduka s tabulom ansatom pripadali području koje ne ulazi u dalmatski kulturni krug (vidi K. XIV).

Tabulu ansatu poznajemo na stelama I st. n. e.[272] Ona je također poznata i na kasnijim sepulkralnim spomenicima, posebno na sarkofazima, pa je česta i na sarkofazima Salone III st. n. e.[273] Stoga, ako ove ulomke sanduka s tabulom ansatom pokušamo datirati (44, 45, 46), onda bi se oni mogli samo okvirno datirati i to u period trajanja ritusa incineracije. Međutim, s obzirom na pojavu tabule ansate u Saloni na sarkofazima, čini se da bi ulomci sanduka urni (44, 45, 46) s tabulom ansatom koji su u Saloni uticali na formu salonitanskog sarkofaga (urna iz Stoca i Vranjeva sela) datirali koncem II i početkom III st. n. e.[274]

Poklopci

S obzirom na oblik urna (1-8), nalazimo isključivo dva tipa ili dvije varijante poklopaca. Na osnovi sačuvanih poklopaca i njihovih ulomaka mogli smo konstatirati tip poklopca u obliku krovne konstrukcije na četiri vode (9) i tip poklopca na dvije vode (10-41). Treba spomenuti da sačuvani poklopci i njihovi ulomci ne isključuju i tip poklopca kao ravne ploče.[275]

Oblik sanduka i forma poklopca u pogledu dimenzija moraju se podudarati. Stoga oblik sanduka skriva i formu poklopca, a veličina poklopca i dimenzije sanduka. Dakle, možemo govoriti samo o formama sanduka koje nam diktiraju oblici poklopaca, tj. da li sanduci urna posjeduju četvrtastu formu kocke ili pravokutnika.

Poklopci na četiri vode

Među poklopcima i ulomcima poklopaca s kojima raspolažemo susrećemo samo jedan primjerak poklopca koji karakterizira krovna konstrukcija na četiri vode (5). Poklopac takve arhitektonske konstrukcije posjeduje sve četiri strane jednake u formi zabata s akroterijima. To je, u stvari, arhitektonska konstrukcija koja se sastoji od dva krova na dvije vode međusobno na sredini prekrižena (9).

Na ovom tipu poklopca nalazimo dekorativni friz koji predstavlja strukturalni elemenat poklopca. Friz se nalazi najčešće ispod zabata i može ići oko arhitektonskog objekta.

S obzirom na arheološku činjenicu da posjedujemo samo jedan nalaz poklopca sanduka u obliku krova na četiri vode, izgleda da ovakav oblik poklopca nije bio popularan kao poklopac na dvije vode (10-41). Također je prisutan unutar kategorije sepulkralnih spomenika u obliku sarkofaga, jer ga nalazimo među sepulkralnim spomenicima ritusa inhumacije koji prevladavaju u kasnoantičkom dobu ili u dobu ranog kršćanstva. Ovaj tip poklopca sarkofaga nalazimo na području Šipova (Sa. 12).

Poklopac arhitektonske kompozicije krova na četiri vode kojeg poznajemo na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba među sanducima za pepeo pokojnika II i III st. n. e., u kulturnohistorijskom pogledu svjedoči da se ovaj tip poklopca sanduka urna prenosi na spomenike ritusa inhumacije ili sarkofaga V i VI st. n. e.[276]

[270] Patsch 1894, 348, Sl. 9; U kataloškom dijelu urna br. 8.

[271] Cambi 1975, 13-18. To je, što se tiče Salone i njezinog bližeg područja, dok u njezinom zaleđu incineracija može potrajati i duže; Alföldy 1969, 29.

[272] Gabelmann 1973, S. 158-159, Fig. 24; Ložar 1931, 111, Sl. 4 (na sarkofazima),

[273] Cambi 1975, 371 i d., te 401-404.

[274] Cambi 1975, 392 i d.

[275] Ova pretpostavka prozilazi iz činjenice da na području Bosne i Hercegovine iz Mujđića (Šipovo) imamo sarkofag s ravnim poklopcem, pa je na osnovi geneze urna i sarkofaga moguć i ovaj primjer. Vidi Sergejevski 1938, 56, Sl. 12.

[276] Usp. Sergejevski 1938, 59, Sl. 13.

Poklopci na dvije vode

Od strukturalnih elemenata od kojih se sastoji tip poklopca na dvije vode imamo, u prvom redu, akroterije koji u grčko-rimskoj arhitekturi predstavljaju dekorativni elemenat arhitekture, a prikazuju se u različitim likovnim prikazima i ornamentima (10-41) Tako, na primjer, kao akroterije, nalazimo predstave lavova u poluležećem položaju (10, 14) i rašireni klasični tip akroterija s ukrasnim polupalmetama (16, 17, 18, 19, 22, 26, 31, 32, 33, 34, 35, 37).

U strukturalne dijelove poklopaca na dvije vode spada i dekorativni arhitektonski elemenat friz. On nije tako čest na poklopcima, ali ga ipak nalazimo na nekoliko primjeraka (34, 33, 37), a u nekoliko slučajeva javlja se u vidu trake na kojoj se nalazi natpis (10, 11, 13, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25).

Uz to, kao strukturalni dio poklopaca, treba spomenuti ukrasne dentikule, koji se također javljaju u vidu vijenca na prednjoj strani poklopca ispod natpisa (15, 18, 19, 20a, 21, 22), na bočnim stranama (14, 16, 20, 22, 25) i na samom zabatu neposredno ispod krovne konstrukcije (15, 25). Ovaj oblik poklopca poznajemo i među sepulkralnim spomenicima inhumacije (Sa. 3, 7, 9, 10, 11).

Na osnovi iznesenog može se konstatirati da imamo dva tipa poklopaca koji zajedno sa sanducima oponašaju edikulu ili mauzolej. To je tip poklopca na četiri vode i drugi tip, poklopac na dvije vode. Oblici sanduka s ovim poklopcima podsjećaju simbolično na eshatologiju, tj. na vjeru antičkog čovjeka u zagrobni život, dajući ovim urnama pečat *domus aeterna.*[277]

Zatim se pouzdano može tvrditi da oblik poklopaca urna na dvije ili četiri vode, koji pripadaju ritusu incineracije, prihvataju u našim krajevima i sepulkralni spomenici kategorije sarkofaga (Sa. 3, 4, 7, 9, 10, 11, i na četiri vode – 12), ili predstavnici ritusa inhumacije.

Ako u Saloni već u III st. n. e. prevladava ritus inhumacije, onda to znači da u unutrašnjim krajevima ovaj obred sahranjivanja nije mogao tako brzo sticati pristaše, jer u to doba, III st. n. e., još uvijek imamo intenzivni način sahranjivanja, obred spaljivanja.[278] Ova situacija, u smislu prelaza oblika urni na sarkofag, odnosno trajanja ritusa incineracije i njenog prelaza na ritus inhumacije, očevidan je uticaj ruralne sredine i zabitijih krajeva, gdje su se stare tradicije i paganstvo zadržali znatno duže, pa je onda i obred incineracije morao trajati mnogo duže. Možda u ovom treba gledati i delmatsku tradiciju.[279]

Također je, s obzirom na sačuvane dimenzije poklopaca, zanimljivo konstatirati, što je učinjeno i za sanduke urna, da poklopci urna potvrđuju prethodni zaključak da među urnama prevladava četvrtasti oblik ili oblik kocke, a manje sanduci urna pravokutnog oblika u formi sarkofaga.

U vezi s ovim također treba spomenuti da sanduci urna u formi sarkofaga (42, 43, 44, 45, 46) s tabulom ansatom, posebno ona iz Stoca (43), potvrđuju tezu N. Cambija da je ovaj tip urna uticao na genezu salonitanskog tipa sarkofaga, kao što je oblik četvrtaste urne općenito uticao na postanak sarkofaga.[280]

Likovni prikazi i ukrasni motivi na zabatima poklopaca na četiri vode

Portret pokojnika koji se prikazuje u središtu zabata poklopca sanduka urne iz Livna (9) nije osamljen slučaj. Ipak, u vezi s ovim, treba razlikovati portrete pokojnika u središtu zabata poklopaca (10, 11) od onih koji se nalaze u edikuli (naiskosu) ili niši u formi edikule, kao što je slučaj na poklopcu urne na četiri vode iz Livna (9). Zato treba iznijeti da je likovni prikaz portreta pokojnika u naiskosu zabata poklopca urne iz Livna rjeđa pojava sepulkralne rimske umjetnosti. Konfrontirajući primjer nalazimo na jednoj steli u Lapidariju grčko-rimske zbirke Museo civiso di Bologna,[281] dok u našim krajevima iz pristupačne literature ne nalazimo slične primjere. Jedino više analogija s portretima pokojnika u zabatima susrećemo u timpanonima malih stela bez edikula ili niša s područja Salone[282] i u zabatima poklopaca iz Duvna (10, 11). Ova likovna manifestacija ukazuje pouzdano na uticaj stele s portretima pokojnika u edikuli, a očitovala se na zabatu poklopca urne iz Livna iz prostog razloga što na ovom području kategorija sepulkralnih spomenika urna, izgleda, zamjenjuje stelu.[283]

To je likovna pojava koja se ne susreće samo na sepulkralnim spomenicima našeg područja, nego svoje porijeklo, odnosno uticaj, vjerojatno vuče od stela s područja gornje Italije koje u krajeve Duvna i Livna dolaze preko Salone.[284]

[277] Rendić-Miočević 1960, 117.

[278] O tom svjedoče brojni sepulkralni spomenici među koje ubrajamo upravo kamene urne, pa i cipuse (osa, s nalazima cipusa i urna na ovom području), vidi Cambi 1960, 75, kronološka smjena cipusa i sarkofaga, ili Cambi 1975, 13 i d.

[279] Marović 1959, 21 i 64 (iskopavanja 1955, 1956 i 1958); Usp. Cambi 1975, 13.

[280] Cambi 1975, 392-395.

[281] Susini 1960, Tav. VI.

[282] Rinaldi Tufi 1971, Tav. VII, Fig. 2, 3, VIII, 14, IX.

[283] Vidi katalog stela od 1 i dalje u ovom radu.

[284] Usp. Rinaldi Tufi 1971. na tablama koje su donesene u bilj. 57.

Na portretu se očituju i realističke karakteristike portreta. One se reflektiraju u niskom čelu, naglašenim arkadama, bademastim nešto koso položenim očima s izraženim kapcima i zjenicama, te punim obrazima, tankim, duguljastim, prćastim nosom i s opuštenim malim usnama i malom bradom. Kosu na glavi, izgleda, pokriva marama, tako da se ona uopće ne vidi. Ako je suditi po marami, onda u portretu pokojnika imamo najprije prikaz žene. U to, međutim, ne možemo biti sigurni, jer nemamo pouzdanih elemenata u pogledu odjeće.

Od likovnih karakteristika izdvajamo likovnu pojavu aproporcionalnosti koja je prisutna na portretu (9). Ona se naročito izražava u odnosu glave prema grudima ili ruku prema prsima. S obzirom na iznesene likovne karakteristike, u svakom slučaju, poprsje pokojnika upućuje na rimsku umjetnost, koja još pokazuje realističke tragove portreta, a pojava aproporcionalnosti kod portreta svjedoči da se ovaj portret nalazi u razdoblju dekadanse rimskog portreta.[285] Tako bi portret pokojnika na poklopcu urne iz Livna (9) datirao urnu u kraj II ili početak III st. n. e.[286]

Vegetabilni motiv

Osim poprsja pokojnika u edikuli na zabatu poklopca urne iz Livna (9) nalazimo i dekorativnih elemenata. To je motiv palme koji ispunjava trokutaste prostore zabata. Motiv je vrlo čest i na stelama, ispunjavajući također prostore timpanona (8, 21, 42). No, izgleda da je više prisutan na zabatima poklopaca (53, 34, 35, 36, 37). Motiv se javlja na sarkofazima i to na prostorima ansa (Sa. 7, 3).

Ovaj motiv, bez sumnje, spada u krug likovnih motiva helenističkog doba, odnosno helenističke umjetnosti,[287] koji se javlja na zabatima stela već krajem I st. n. e., a u krajevima gornje Italije poznaje ga Augustovo doba.[288] Izgleda da u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba nije bio mnogo zastupljen, posebno na stelama I i II st. n. e.[289] Čini se da je bio zapaženiji u vremenskom razdoblju krajem II i početkom III st. n. e. na stelama i poklopcima sanduka urna.[290]

Akroterijalne polupalmete

Akroteriji na poklopcu sanduka urne iz Livna (9) nose motiv dekoracije u formi polupalmete. On predstavlja ukrasni elemenat arhitekture, zato je i prisutan na poklopcima sanduka urna, jer one simboliziraju edikulu ili mauzolej. Ovaj motiv sepulkralne dekoracije spada među ukrase arhitektonske helenističke umjetnosti. U krajevima Bosne i Hercegovine, susrećemo ga na helenističkim stelama I st. n. e. iz Hardomilja (S. 4, 5, 6, 7, 9, 12). Od tada se kontinuirano javlja u našim krajevima sve do pojave sarkofaga (Sa. 7, 8), pa je, prema tome, logično da je prisutan i na sanducima urna krajem II i početkom III st. n. e. sa kojih prelazi na sarkofag.[291]

Friz

Friz također predstavlja ukrasni elemenat grčko-rimske arhitekture, a prisutan je i na poklopcu sanduka iz Livna (9) neposredno ispod zabata. Ukrasni friz predstavlja motiv valova. Ovaj motiv, zanimljivo je spomenuti, nalazimo na novcima koji su kovale grčko-ilirske kovnice na Jadranu.[292]

To što ga susrećemo na novcima grčko-ilirskih kovnica na Jadranu govori da ga pozna umjetnost helenizma, te da sigurno simbolizira more, pa se s takvim simbolom želi, vjerojatno, istaknuti vlast na moru (talasokratija) na određenom geografskom području. Također se može pretpostaviti da su ilirski vladari ovaj motiv preuzeli od Grka kao simbol državne vlasti.[293] Stoga pojavu ovog motiva na poklopcu sanduka iz Livna (9) i Glamoča (39), koji se javlja nekoliko stoljeća kasnije u delmatskom kraju, dalo bi se gledati u svjetlu starih tradicija, kad su Delmati održavali pri-

[285] Sergejevski 1952, 45, Tab. I, II, 1, III, 2; Sergejevski 1965, 137, 127 i d.

[286] Datiranje ulomka poklopca iz Duvna (9) datiramo na osnovi trajanja ritusa incineracije u unutrašnjim krajevima rimske Dalmacije na području Delmata (usp. Cambi 1975, 13 i d.), kao i na osnovi likovnih i drugih karakteristika portreta (usp. Prijatelj 1952, 137, 146 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 55 i d.; Sergejevski 1958, 45-46; Sergejevski 1965, 137). Ne treba zaboraviti da likovne karakteristike portreta (aproporcionalnost) mogu ukazivati i na početak IV st. n. e., ili o konačnom prekidu ritusa incineracije ili samom početku obreda inhumacije u ovom kraju.

[287] Usp. Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XII, 157, 169, 171, 202 itd.

[288] Rinaldi Tufi 1971, 141. Može se reći da je paralelan s motivom akantusa. Vidi bilješku 2 i Taf. VII i VIII.

[289] Usp. pojavu ovog elementa na stelama I i II st. n. e. koje su iznesene u katalogu ovog rada (usp. Rinaldi Tufi 1971, Tav, VII, 3, VIII, 2, 3, IX, 1, 2, 3).

[290] Usp. ovu likovnu pojavu na stelama u ovom radu i na poklopcima sanduka urna, pa se može pretpostaviti da je ovaj helenistički motiv ipak više zastupljen kod kasnijih sepulkralnih spomenika.

[291] Treba naglasiti da se pojedini likovni motivi sa cipusa kao što su eroti (3, 4), sa stela kao što su portreti (9, 10) prenose na urne najvjerojatnije osteotheke, pa onda na sarkofag kao spomenik ritusa inhumacije. O tome pobliže vidi kod Cambi 1975, 331 i d. te 393 i d. U tom smislu se prenose i ostali vegetabilni, pa i drugi dekorativni motivi.

[292] Rendić-Miočević 1970, 352, Sl. 2; Nikolanci 1962, 61.

[293] Rendić-Miočević 1970, 352 (Tip II), Sl. 2, 360 i d. te 366, gdje autor ukazuje na povijesno ime Jonija ilirskog dinasta, pa prema tome i na ilirsku samostalnost.

sne kulturne kontakte i trgovačke veze, u prvom redu s Isejcima (Vis) i njihovim kolonijama na istočnoj obali Jadrana, kao i s grčkim moreplovcima.[294]

Poklopac sanduka iz Livna nema natpisa, što otežava dataciju. Međutim, ako sagledano iznsene likovne i ornamentalne značajke, čini se da poklopac sanduka za pepeo pokojnika iz Livna (9) možemo okvirno datirati krajem II ili početkom III st. n. e., što kronološki konfrontira i s ostalim poklopcima urna na ovom području sa sličnim karakteristikama.[295]

Likovni prikazi i ukrasni motivi na poklopcima urna na dvije vode

Prema prethodnom tipu poklopaca sanduka za pepeo pokojnika, poklopci sanduka s krovnom konstrukcijom na dvije vode predstavljaju posebnu skupinu, koju prema likovnim i ornamentalnim motivima klasificiramo u više grupa.

Portreti pokojnika između dvije rozete

Na licu ulomka poklopca iz Duvna (10) u profiliranom zabatu nalazimo poprsje pokojnika koje se ne predstavlja u središtu zabata u edikuli ili niši, već u sredini zabata bez edikule, između dvije razvijene rozete.

Treba spomenuti da sačuvanost portreta ukazuje na slab rad majstora, jer neke likovne karakteristike upućuju na dekadansu rimskog portreta. Uočavamo, naime, da je poremećen likovni princip proporcionalnosti koji se konkretno u našem slučaju manifestira na relaciji glava – grudi. Prikaz glave bez kose, ukoliko nije u pitanju ćelavost pokojnika, klempave uši, način kako se prikazuju velike oči s kapcima i zjenicama, te posebno naglašenost arkada, karakteristike su koje govore o iščezavanju realističkih formi rimskog portreta.[296] Novi način prikazivanja poprsja veći zamah dobiva u III, a najveći krajem III i početkom IV st. n. e., a osnovne karakteristike su isticanje plošnosti reljefa, simetričnost, te ukočenost figura, dakle, gubljenje one prave reljefnosti koju je zastupao rimski realistički portret.[297] Slične likovne karakteristike posjeduje i ostatak poprsja na ulomku poklopca iz Duvna (11).

Čini se da portreti pokojnika u timpanonima poklopaca (9, 10, 11) pokazuju pravac kojim je ova umjetnost došla u krajeve centralne Bosne u rimsko doba. To je pravac Salona,[298] područjem Delmata (Delminium),[299] preko Kupresa u dolinu Lašve (Putičevo)[300] i konačno Zenica.[301] Moguć je također i pravac dolinom Neretve iz Narone preko Konjica u krajeve današnje Zenice i Travnika.[302] Ipak, na osnovi više sačuvanih reljefa pokojnika na sepulkralnim spomenicima na pravcu preko Salone, čini se da imamo više razloga vjerovati da je umjetnost koja se odrazila na našim sepulkralnim spomenicima porijeklom sa Bliskog istoka i stigla upravo iz ovog pravca. Tim prije, pošto je Salona glavni grad provincije morala imati daleko veću frekvenciju doseljavanja orijentalaca u naše krajeve, koji su nastavili prenositi umjetničke nazore, ispoljavajući ih u skulpturi, odnosno reljefu na sepulkralnim spomenicima.[303]

Kantaros između dvije rozete

Za razliku od prethodne skupine poklopaca koji ističu poprsja pokojnika između dvije rozete (10, 11), poklopac sanduka, također iz Duvna (12), karakterizira i odvaja u posebnu skupinu predstava posude u obliku kantarosa između dvije rozete, koja izgleda kao da zamjenjuje poprsje pokojnika.

Prema sačuvanim ostacima akroterijalnih lavova (13) i rozete (14) na dva fragmenta poklopca iz Duvna (13, 14), u analognom pogledu zaključujemo da i oni pripadaju spomenutoj grupi poklopaca. Inače, takvu konstataciju ne bismo mogli iznijeti za dva ulomka poklopca iz Duvna (15, 16), jer na njima ne nalazimo tragove navedenim likovnim i dekorativnim motivima.

U vezi s ovom likovnom kompozicijom treba spomenuti da se predstave kantarosa u središtu zabata između različitih likovnih i drugih dekorativnih motiva susrećemo na stelama Norika i Panonije.[304] Međutim, na tim stelama ne susrećemo našu ikonografsku predstavu kantarosa između dvije rozete, što ne znači da takav prikaz ne postoji.

Na zabatima stela Norika i Panonije nalazimo antitetički postavljene likovne i dekorativne motive. Tako na timpanonu stele iz Savarije susrećemo kantaros između dva grifona,[305] a na zabatu stele iz Carnuntuma kantaros između dva delfina,[306] dok na steli iz Aquine-

[294] Rendić-Miočević 1970, 347 i d., 366.
[295] U vezi s datiranjem ovog poklopca vidi bilješku 61.
[296] Sergejevski 1965, 128 i d., 132 i d.; Prijatelj 1952, 137 i d.
[297] Prijatelj 1952, 146 i d; Sergejevski 1965, 126 i d.
[298] Rendić-Miočević 1957, 158-162; Sergejevski 1965, 128.
[299] To su brojevi poklopaca s prikazima poprsja; 9, 10 i 11.
[300] Hoernes 1880, 198.
[301] Sergejevski 1965, 125 i d., Sl. 7 i d.
[302] O tome bi govorio reljef na steli iz Lisičića (Sl. 11) i Homolja (sl. 10). Vidi Sergejevski 1965, 126.
[303] To su vojničke stele (Hardomilje), a posebno sarkofazi koje u Salonu prenose doseljenici orijentalci nosioci ritusa inhumacije (vidi Cambi 1962, 108 ili Cambi 1975, 16-18).
[304] Schober 1923, 164, 167, 168, 173 i 200.
[305] Schober 1923, 164, 136, Abb. 65 (Savaria).
[306] Schober 1923, 164, 61, Abb. 27 (Carnuntum).

uma imamo dva pauna.[307] Također treba spomenuti da u Noriku i u Panoniji nalazimo antitetičke likovne kompozicije gdje se između dvije ptice nalazi glava Meduze[308] ili rozete itd.[309]

Prema antitetičkom načinu prikazivanja likovnih predstava (kantarosa između delfina itd.) i dekorativnih motiva (rozeta itd.), očigledno je da bi se kraj Duvna i Livna (Delmati), i pored blizine kulturnog centra Salone, nalazio pod uticajem Norika i Panonije. Na ovo pitanje, iako je osjetljivo, pokušala je odgovoriti I. Čremošnik. Ona antitetički postavljene likovne i dekorativne motive smatra karakteristikom keltske umjetnosti, pa takve, antitetičke prikaze vidi na stelama Japoda i njihovim urnama.[310] Takvu jednu kompoziciju vidimo na žrtveniku Binda-Neptuna iz Privilice na kojem se antitetički prikazuju dva jarca.[311] Među likovne prikaze ubraja i ikonografske predstave delfina na poklopcima urna s područja Delmata.[312] Antitetički način prikazivanja likovnih kompozicija Kelti su u svoj kult primili s Orijenta.[313] Tamo se, na primjer, antitetički postavljeni lavovi javljaju već u Babiloniji koji se kasnije prenose kroz sve kulturne epohe.

U vezi s ovim, zanimljivo je spomenuti mišljenje I. Čremošnik koja smatra da kantaros između dva grifona koji se nalaze ispod natpisa ne može predstavljati kultnu simboliku, već čistu dekoraciju, pa se slične likovne kompozicije na položaju ispod natpisa ne mogu držati simbolima kao oni na japodskim stelama i urnama, koji samim položajem ukazuju na tu stranu njihova prikazivanja.[314]

Spomenutom interpretacijom antitetički postavljenih likovnih prikaza i ornamentalnih motiva ona želi ukazati da je u krajevima Japoda i Delmata ostalo tragova (survivance) keltskog prisustva.[315] Nova istraživanja u arheologiji, a posebno u lingvistici, odbacuju tezu o Keltima među Delmatima, dok se za područje Japoda, koje je bilo bliže područjima Kelta, ne bi s velikom sigurnošću moglo tvrditi, naročito ne u periodu rimske okupacije kad su Rimljani zbog političkih, a posebno ekonomskih razloga naseljavali pojedina područja.[316] Još teže je tvrditi da su Japodi keltsko-japodska simbioza.[317] To, drugim riječima, znači da antitetičko postavljanje kantarosa između rozeta (10, 11) nije keltski survivans, već likovna kompozicija koja u naše krajeve dolazi rimskom okupacijom (i to sa dalekog Orijenta, preko helenizma).[318] Slično se dešava i na području Norika i Panonije. Sve to, izgleda, stoji pod uticajem velikog orijentalnog kulta Kibele, koji se brzo proširio u sve krajeve zapadnog Rimskog carstva, a nosioci (misionari) ovog kulta bili su Italci ili vojnici porijeklom iz Male Azije.[319] To je, dakle, razlog zašto se tako daleko, a istovremeno i tako blizu nalaze slični likovni prikazi na stelama Norika i Panonije, te na poklopcima sanduka (urna) za pepeo pokojnika iz Duvna (Delmata). Put Velike Majke bogova nije sigurno vodio preko rimske Dalmacije u Norik i Panoniju, nego preko Aquileje.[320]

Kult Kibele je pouzdano dokazan na dijelu rimske provincije Dalmacije koji ne ulazi u područje našeg izučavanja.[321] Zato je, prema likovnim prikazima u zabatima poklopaca urna s područja Duvna i Livna, morao u ovom kraju također postojati. To u novije vrijeme potvrđuje i nalaz ulomka kultnog reljefa, vjerojatno s područja Livna, koji u sjedećem položaju, vjerojatno, predstavlja samu božicu Kibelu.[322] Tako bi, prema ovoj situaciji, na poklopcima urna (10, 11) s kantarosom između dvije rozete, kao i u sličnim predstavama, imali uticaj kulta Kibele koji se u ove krajeve širi preko njezinih pristaša doseljenih u Salonu i Naronu, posebno s područja Salone na kojem nalazimo sigurne tragove ovog kulta.[323] Prema tome bi u likovnoj kompoziciji kantarosa između dvije rozete trebali gledati atribut Kibele.[324]

Akroterijalni lavovi

Zanimljivo je spomenuti da se na ulomcima poklopaca urna iz Duvna (10, 11), kao ukrasni lateralni akro-

[307] Schober 1923, 164, 227, Abb. 116 (Aquineum).
[308] Schober 1923, 164; Hoffiler / Saria 1938, Nr. 61, 31.
[309] Schober 1923, 27, 40 ili 164.
[310] Čremošnik 1957, 227 i d.
[311] Čremošnik 1957, 227, Sl. 1.
[312] Čremošnik 1957, 227, Sl. 2.
[313] Čremošnik 1957, 227.
[314] Čremošnik 1957, 227.
[315] Čremošnik 1957, 231.
[316] Zaninović 1966, 76 i d., 80; Marić 1968, 59.
[317] Marić 1968, 59.
[318] Čremošnik 1957, 227. Prema tome bi bila zasluga Kelta već doba helenizma i rimske okupacije kada u ove krajeve stižu s Orijenta vojnici i drugi doseljenici koji prenose ove kulturno-povijesne manifestacije.
[319] Marić 1935, 73-77; Degmedžić 1952, 251, Sl. 1, 254, Sl. 4 i d.; Suić 1965, 100-104, 114-117.
[320] Suić 1965, 115. U Panoniji, odakle su strujali uticaji i u vezi s Mitrinim i u vezi s Liberovim kultom, kao i kult Kibele; Degmedžić 1952, 256; Schober 1923, 212-214; Brusin, 1959, 41 i 43.
[321] Marić 1933, 74 i d.; Degmedžić 1952, 251 i d.; Suić 1965, 100.
[322] Ulomak reljefa čuva se u Franjevačkom samostanu na Gorici u Livnu. Njegova objava je u toku.
[323] Marić 1933, 74 i d.; Suić 1965, 100.
[324] Marić 1933, 75, donosi instrumente koji su služili u kultu Kibele, pa se među njima spominje i catillus (zdjelica). Vjerojatno se radi o zdjeli koja je ličila i na formu kantarosa koji poznajemo sa sepulkralnih spomenika.

terij, prikazuje po jedan lav u poluležećem položaju. Izgleda da se lavovi ne prikazuju na ostalim stranama, pa strana na kojoj se prikazuju predstavlja lice urne. To je, dakle, analogno licu stele u formi edikule.

Predstavu lavova, u istoj funkciji i položaju, vidimo na stelama iz Salone, Tiluriuma[325] i Hardomilja (S. 1, 8, 10) na području Hercegovine. Likovni prikazi lavova javljaju se i na drugim sepulkralnim spomenicima, kao na cipusima u različitim scenama i položajima (C. 16b). U vezi s ovim, potrebno je istaknuti da se akroterijalni tip lava na lateralnim stranama timpanona javlja na stelama u prvim decenijama i u toku I st. n. e.[326] Još treba iznijeti da lavove kao akroterijalne likovne predstave susrećemo na stelama helenističkog tipa s porta inferiorum.[327] Nalazimo ih na stelama sa strukturalnim dodatkom tzv. kruništa (Aufsatz) s drugim likovnim prikazima,[328] a poznati su i kao samostalni sepulkralni spomenici.[329]

Ikonografska pojava lavova na ovim spomenicima očigledno govori o uticaju orijentalnih religija u našim krajevima, čije kultove prenose legionari orijentalnog porijekla u sastavima rimskih jedinica (Leg. VII i XI Cpf.) odmah po osvajanju i pokoravanju Ilirika pod rimsku vlast.[330]

Pojavu lavova kao akroterija na bočnim stranama poklopca urne iz Duvna (10, 11) trebamo povezati s predstavama akroterijalnih lavova na stelama I st. n. e., koje su uticale ne samo na likovnu stranu spomenika nego i na njegovu simboliku. Naime, činjenica je da prikazi lavova predstavljaju veoma raširen likovni elemenat helenističke, a kasnije i rimske sepulkralne umjetnosti, koja ove elemente prihvaća bilo kao dekorativne ili simbolične u vezi s vjerom u zagrobni život.[331] Prikaze lavova susrećemo najprije na spomenicima i u kultovima Orijenta koji imaju karakter misterija. Oni u tim kultovima simboliziraju princip vatre.[332] Međutim, kad se ovi lavovi nalaze na položaju akroterija kao na stelama, onda izgleda da simboliziraju nebesku vatru, te imaju vjerojatno apotropejski karakter.[333] Apotropejski karakter lavova ovisi o mjestu gdje se i kako prikazuju na jednom nadgrobnom spomeniku, kao i o vremenu kada nastaje spomenik, jer predstave lavova gube prvotno značenje, a dobivaju dekorativno.[334] Dosta rane dokaze o tome, izgleda, imamo u stelama s porta inferiorno iz I st. n. e. helenističkog porijekla, gdje i pored lavova na bočnim stranama timpanona s apotropejskim značenjem, nalazimo prikaze lavljih glava s alkom u žvaljama koji najvjerojatnije posjeduju ukrasni karakter.[335]

Mansuelli, koji je izučavao likovne predstave lavova na stelama Ravenne, uočio je da njihove pojave na stelama rijetko prelaze I st. n. e.[336] U tom pogledu, u našim krajevima je druga situacija. Naime, lav se kao likovna pojava na sepulkralnim spomenicima zadržao i poslije I st. n. e. Susrećemo ga na sepulkralnim spomenicima urna četvrtastog oblika II st. n. e. u kraju Delmata, a na nekim drugim spomenicima i u III st. n. e.[337] Međutim, poznato je da lavovi predstavljaju pouzdano atribute Magnae Matris, pa bi primjeri s prikazima lavova očitovali pripadnost kultu Magnae Matris.[338]

Poklopci urna iz Duvna (12, 13) koji imaju kantaros između dvije rozete ukrašavaju također akroterijalni lavovi u poluležećem položaju. Ovaj likovni motiv, o čemu bi svjedočila sačuvana rozeta, ukrašavao je vjerojatno ulomak poklopca urne iz Duvna (14). Što je rečeno o simbolici i dekorativnom karakteru akroterijalnih lavova odnosi se i na ovu skupinu poklopaca.

Iznesena arheološka problematika o akroterijalnim lavovima na poklopcima urna dopušta da se može konstatirati da je na području Delmata u današnjem kraju Duvna i Livna u zaleđu antičke Salone postojao i djelovao orijentalni kult Magnae Matris (Kybela) koji je potvrđen arheološkim spomenicima u Saloni[339] i u nekim drugim nalazištima u kraju Salone,[340] a u novije vrijeme identificiran je u fragmentu reljefa koji se čuva u franjevačkom samostanu na Gorici u Livnu.[341] Arheološka situacija o nalazu ulomka kultnog reljefa božice Kybele i njezinih atributa akroterijalnih lavova na poklopcima urna s područja Delmata, govori da je

[325] Rinaldi Tufi 1971, 94, br. 6, Tav. IV, Fig. 1 (Salona), Tilurium, br. 8, Tav. IV, Fig. 2. Vjerojatno, osim na vratima, ovaj ulomak stele ima i akroterijalne lavove.

[326] U tom smislu vidi Hofmann 1905, 55 i d., 36 (Gardun).

[327] Patsch 1914, 167, Sl. 34 (stela datira prije 42. g. n. e., jer ne nalazimo poznati epitet CPF); Paškvalin 1961, 325, Sl. 1.

[328] Patsch 1914, 167, Sl. 34; Paškvalin 1961, 325, Sl. 1; Hofmann 1905, 55, Fig. 36; Patsch 1902, 316, Sl. 12, 13. O helenističkom porijeklu vidi Mansuelli 1956, 70 i 71.

[329] Vidi katalog stela tipa E, br. 06, 87, 68. Mansuelli 1956, 66 i d., 70, 71.

[330] Kojić 1956, 225 i d. O tome vidi Patsch 1914, 167, Sl. 33 (Muliade), Sl. 34 (Pessinute) itd., te 169.

[331] Schober 1923, 213; Mansuelli 1956, 70 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 135 i d.

[332] Rinaldi Tufi 1971, 135.

[333] Rinaldi Tufi 1971, 135.

[334] Rinaldi Tufi 1971, 136.

[335] Rinaldi Tufi 1971, 136.

[336] Mansuelli 1967, 83.

[337] O tome vidi poglavlje kronologija urna u ovom dijelu rada.

[338] Schober 1923, 213; Degmedžić 1952, 256; Suić 1965, 103, 104; Marić 1933, 75.

[339] Suić 1965, 104.

[340] Marić 1933, 75; Suić 1965, 106 i d.

[341] Vidi bilješku 97.

na ovom području bilo orijentalaca pristaša ovog kulta, uz koje su i domaći stanovnici mogli prihvatiti kult Magnae Matris (10).[342]

U pogledu kronologije, može se konstatirati da likovna pojava akroterijalnih lavova na poklopcima urna s područja Delmata nastaje vjerojatno krajem I i početkom II st. n. e., kad se ovaj kult počeo intenzivnije širiti preko vojnika i veterana porijeklom iz Frigije, dakle, prije nego su VII i XI leg. Cpf napustile ove krajeve.[343]

Ostali motivi

Unutar skupine poklopaca urna s akroterijalnim lavovima (10, 11, 12, 13 i eventualno 14) nalazimo dekorativni motiv rozeta koje flankiraju poprsje pokojnika (10, 11) i kantaros (13, 12 i 14). Na zabatu i sa strana poklopaca susrećemo još arhitektonski ukrasni motiv dentikula (11, 13, 14, te ulomci 13, 16), a poznat je i na sanducima ovih urna (2). Na stranama ovih poklopaca susrećemo također profilirana pravokutna polja (13, 14).

Rozeta

Na zabatima fragmenata poklopaca iz Duvna (10, 11, 12, 13) imamo ukrasni motiv rozete, što je obična pojava sepulkralne grčke i rimske umjetnosti. Ovaj motiv najčešće nalazimo u središtima timpanona. Postoji više varijanti rozeta. Međutim, tip koji se nalazi na poklopcina sanduka urna iz Duvna (10, 11), po formi i izradi najbliži je rozetama na grčkim sepulkralnim spomenicima iz doba helenizma.[344] Ove rozete imaju vjerojatno najviše dekorativni karakter, iako se za neke, posebno za one na sepulkralnim spomenicima Kelta, smatra da imaju simbolično značenje.[345]

Dekorativnost naših rozeta očituje se upravo u tome što flankiraju poprsja i kantarose na poklopcina, te nemaju centralni karakter.

Dentikuli

Ukrasni elementi dentikula na poklopcima sanduka iz Duvna (13, 14) podsjećaju nas na uticaj helenističke dekoracije arhitektonskog karaktera, koju nalazimo u našim krajevima na grčkim stelama Isse.[346] Međutim, ne smijemo zaboraviti veliku građevinsku djelatnost, a posebno onu koja se razvila na polju umjetnosti u doba Augusta i njegovih nasljednika, te se može pretpostaviti i uticaj ove epohe na sepulkralnu umjetnost u provinciji Dalmaciji, pa i među Delmatima.[347] Ipak držimo da bi u ovom trebalo prije gledati helenističku, odnosno isejsku klesarsku tradiciju, nego period Augustova vremena.

Poklopci iz Duvna (15, 16) na kojima imamo sačuvane tragove dentikula govore da oba fragmenta pripadaju najvjerojatnije skupini poklopaca s naiskosom i amforom unutar edikule (17, 18, 19 itd.).

Dekoracija na stranama

Zanimljivo je istaknuti da na poklopcima urna imamo dekoraciju profiliranih pravougaonika (13, 14). Pretpostavljamo da ova dekoracija u kompoziciji sa sandukom urne nosi obilježje arhitektonskog značenja. Naime, nadovezuje se na arhitektonske elemente vrata i arkada (1, 2), pa bi zajedno sačinjavali urnu u formi edikule ili mauzoleja (11, 18b, 20b itd.).[348]

Amfora unutar edikule između dva delfina

Na području Delmata nalazimo skupinu poklopaca na čijim zabatima imamo likovnu kompoziciju amfore unutar naiskosa između dva delfina (17, 18a, b, 19, 20a, b, 21, 23, 24).

Činjenica je da ovu likovnu shemu ne nalazimo u zabatima stela ili na drugim sepulkralnim spomenicima u krajevima rimske Dalmacije ili u susjednim rimskim provincijama. U vezi s tim, odmah se nameće pitanje odakle takva ikonografska predstava na poklopcima sanduka urni u krajevima Delmata. Rijetkost navedenog likovnog prikaza na zabatima poklopaca ne sastoji se samo u antitetičkom postavljanju prikaza (delfina i dr.), već u predstavi naiskosa na zabatu poklopca u kojem se prikazuje amfora (vaza). Stoga bi u atributima ove kompozicije i njihova položaja na zabatima poklopaca trebalo gledati kultni prikaz ili simbol koji bi se odnosio na jednu od religija ili kultova kojima je mogao pripadati pokojnik. Jednu dalju analogiju susrećemo u Mitrinom kultu, odnosno na njegovim slikama iz Dieburga, od kojih na jednoj imamo likovne prikaze božanstava, a u malom timpanonu jednog naiskosa, unatoč kompleksnosti slike, dva lava (?) kako flankiraju jednu predstavu.[349] Na pojavu edikule na zabatu poklopaca s područja Delmata mogle su veliki uticaj izvršiti stele s arhitektonskom kompozici-

[342] Čini se da na ovakvu pretpostavku ukazuje samo sačuvano ime u natpisu koje bi pripadalo domaćoj onomastici (Delmatskoj), I/ulio Teutmoitis fil(i)o itd. Katalog br. 10.

[343] Patsch 1914, 151; Zaninović 1967, 64-65; Degmedžić 1952, 256.

[344] Usp. Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XII i d.

[345] Rinaldi Tufi 1971, 140.

[346] Nikolanci 1969, 66, Sl. 2, 3, 69, Sl. 9a, Taf. VI

[347] Altmann 1905, 99, Fig. 83 ili 88. U vezi s pojavom dentikula na grobnim žrtvenicima Italije vidi dalje kod Altmanna.

[348] Nikolanci 1969, 81.

[349] Germania Romana 1928, 58, Taf. XXXVI, Fig. l.

jom u obliku edikule, koje susrećemo već na početku I st. n. e. na širem području rimske Dalmacije, koja je u kraju Dalmacije među stanovništvom bila popularna[350] (K. XIV).

S obzirom na brojnije slične antitetički postavljene prikaze, izgleda da kulturni uticaj treba ipak tražiti u krajevima Norika i Panonije, jer upravo na zabatima stela iz tih krajeva susrećemo također razne simbole i dekorativne antitetički postavljene motive.[351]

Na postanak i formiranje slike na poklopcima urna mogle su također uticati votivne pločice okolnih podunavskih božanstava, koje nalazimo i na teritoriji Delmata.[352] Tako među nekim arheolozima vlada mišljenje da likovne predstave na našim poklopcima s edikulom i amforom između delfina ili rozeta na zabatu poklopaca prelaze s votivnih tablica posvećenih Dioskurima, tj. simbolima Kybele i njezinih pratilaca.[353]

U vezi s ovim mišljenjem nameće se pitanje šta u likovnom prikazu amfore unutar edikule između delfina vidimo od simboličnih ili kultnih atributa koji bi upućivali na religijsku pripadnost pokojnika, ili koji je to kult u kraju Delmata koji je imao svoje pristaše.

Naime, ako uzmemo činjenicu da hram boga Dionisa, odnosno rimskog Libera, nalazimo u rimskom vojničkom logoru na Humcu već u I st. n. e.,[354] te da je također pouzdano posvjedočen u nalazu ulomka reljefa iz Duvna,[355] onda bi prema ovoj konstelaciji ipak morali u tim prikazima imati kultnu simboliku boga Dionisa, odnosno Libera. O tome na poseban način svjedoči slika amfore koja je služila za čuvanje vina.[356] Naime, ovaj oblik suda nisu bez razloga Hijani stavili na svoj kovani novac, koji je, uz vinovu lozu, također predstavljao Dionisov atribut.[357] Ovu kultnu simboliku potkrepljuju i dva delfina koji flankiraju kompoziciju amfore i edikule, a dokaz nalazimo na poznatom Egzekijinom peharu na kojem se predstavlja Dionis u lađi okruženoj delfinima.[358] Prema tome, možemo govoriti da se u ovoj skupini poklopaca s prikazom amfore unutar edikule između dva delfina radi o simbolima Dionisova kulta ili rimskog Libera, koji je među Delmatina sigurno imao pristaša.[359]

Integralni dio ove kompozicije na zabatu poklopaca predstavlja geometrijska dekoracija koncentričnih krugova. Po dva su motiva ovih krugova urezana sa strane naiskosa (17, 19, 24), a po jedan sa strane naiskosa ispod delfina (21, 23). Uz ovu dekoraciju geometrijskog karaktera nalazimo na zabatima poklopaca motiv polumjeseca (18, 20). Ovi ornamentalni motivi na zabatima poklopaca urna s područja Livna i Duvna (2, 21, 23, 24, 19, 18, 20a) čini se da predstavljaju tragove domaće duhovne kulturne tradicije, pa ih ne bismo mogli povezati s keltskim elementom na delmatskom području, već u njima, kako smo konstatirali, treba gledati religijske stare simbole.[360]

Akroteriji

Na poklopcima sanduka urna akroterijalna dekoracija nije sačuvana dobro te se o konkretnom elementu dekoracije ne može pouzdano govoriti. Vertikalne sačuvane linije, koje podsjećaju na motiv polupalmeta (17, 18), poznate na stelama u obliku edikula (S. 5, 6, 12 itd.), spadaju među dekorativne elemente helenističke umjetnosti.[361]

Ostali dekorativni elementi

Na poklopcima urna u obliku krova na dvije vode, kao elemenat arhitekture dekorativnog karaktera, imamo ukrasni friz u formi dentikula (17, 18, 19, 20, 21, 22), koji je smješten ispod natpisnog polja te ide oko poklopca, a također prati i zabat (18, 19, 20). O dentikulima kao dekorativnom elementu grčko-rimske arhi-

[350] Prijatelj 1952, 140 i d., Tab. VI, VII, VIII itd.

[351] Rinaldi Tufi 1971, 92 i d., Tav. I, II, 1, 2, IV, 1, 2, 3 itd; Rendić-Miočević 1950, Sl. 1 i 2, 110, 118; 31, 3 itd.; Paškvalin 1961, 52; Usp. Schober 1923, 164 i d. Vjerojatno je isti slučaj kao i s prethodnim razmišljanjima o atributima kulta Kibele koji se također u većem broju i u istim ili sličnim kompozicijama susreću na stelama Norika i Panonije, samo što u ovim prikazima sada vidimo atribute kulta Dionisa koji se u timpanonima poklopaca urna prikazuju u analognim predstavama u antitetienom položaju (dva delfina itd.).

[352] Abramić 1940, 297, Tab. XIX–XXXI; Paškvalin 1953, 147-148; Srejović 1965, 76.

[353] Srejović 1965, 76.

[354] Hoernes 1880, 39, hram datira iz I st. n. e.; Patsch 1914, 165, Sl. 15, coh. I. Belg. popravlja početkom II st. n. e., najvjerojatnije po njezinom dolasku na Humac.

[355] Patsch 1897, 231-232, Sl. 8; Imamović 1977, 160 i d., 396, br. 153 i Sl. 153.

[356] Zaninović 1976, 268. Mislim da je prije amfora kultni simbol Dionisa kao osnovni sud u kojem se čuvalo vino, nego kantaros koji ni po obliku nije mogao imati takvu funkciju. Prije bi bio sredstvo za čuvanje vode ili sud za kultne svrhe, pa bi zato bio prije simbol Kibele uz druge atribute (lavovi itd.).

[357] Zaninović 1976, 266.

[358] Zaninović 1976, 261 i d.

[359] Na to upućuje i onomastika sačuvana na ulomku poklopca iz Duvna (20). O tome vidi u onomastičkom dijelu ovog rada. Sa područja Duvna i Livna na poklopcima urna možemo biti sigurni da se radi o delfinima koji su česta likovna pojava na sepulkralnim spomenicima. Ima jedan prikaz ribe (23) i vjerojatno prikaz ptice (22). Prema tome, ne može se samo govoriti o prikazu riba (Vidi Čremošnik 1957, 227).

[360] Gabričević 1956, br. 4, 291 i d.; Sergejevski 1956, 125; Stipčević 1981, 168.

[361] Usp. ovaj likovni motiv na grčkim stelama s područja južne Rusije objavljen u Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. 1 itd.

tekture već je bilo govora, a posebno o njegovoj pojavi na poklopcima urna među Delmatima.

Na bočnim stranama ovih poklopaca nalaze se po dva produžena profilirana kvadratična polja (18b, 20b), ispred i između kojih imamo ukrasni motiv polumjeseca. Za motiv polumjeseca rečeno je da pripada starim religijskim autohtonim motivima, odnosno simbolima.[362]

Spomenuto ukrasno profilirano polje koje nalazimo na bočnim stranama poklopaca (18b, 20b) ulazi sigurno u cjelokupnu dekorativnu koncepciju urne ili arhitektonske kompozicije urne u formi mauzoleja. Analogne prikaze vidimo u sačuvanim ulomcima sanduka iz Duvna (1) i Livna (2).

Rozeta unutar koncentričnih krugova između dva delfina

Posebnu skupinu poklopaca urna čine poklopci s prikazom rozete unutar koncentričnih krugova između dva delfina (26, 27, 28). Prema izradi prikaza delfina i drugih dekorativnih motiva ova se skupina razlikuje od prethodne, posebno u načinu prikazivanja delfina, jer se u ovoj skupini poklopaca delfini prikazuju slikovito više kao delfini, a manje kao stilizacije ili šematizacije. Ipak, i u jednom i u drugom slučaju prepoznajeno antički likovni motiv delfina, veoma popularan na sepulkralnim spomenicima uopće.[363] Uz ovu konstataciju treba također spomenuti da ova skupina poklopaca nema arhitektonsku dekoraciju dentikula, a rozeta unutar koncentričnih krugova izgleda da predstavlja, osim dekoracije, određenu simboliku, koja bi se, prema starim religijskim simbolima, mogla pripisati domaćoj delmatskoj, odnosno ilirskoj tradiciji.[364] Međutim, u ovom slučaju se ne može zanemariti niti antička tradicija koju nalazimo u prikazu delfina, pa i same rozete na sepulkralnim spomenicima. U našim prikazima, odnosno u likovnoj kompoziciji rozete unutar koncentričnih krugova između dva delfina, čini se da bi trebalo gledati obostrani uticaj, tj. autohtone tradicije s antičkom interpretatio romana koju nameće Rim, a prije njega helenizam.[365]

Ove likovne kompozicije koje karakterizira rozeta unutar koncentričnih krugova ne nalazimo u susjednim provincijama Norika i Panonije, nego popularne delfine u najviše primjera imamo s kantarosom ili Meduzom.[366]

Ovdje ćemo, u vezi s prikazom delfina u antitetičkom položaju s rozetom u koncentričnim krugovima, spomenuti već poznato mišljenje I. Čremošnik da u tom vidi keltski survivance.[367]

Međutim, potrebno je u vezi s ovim ponovo reći da je antitetički način prikazivanja simbola ili drugih prikaza na sepulkralnim spomenicima u krajevima zapadnog Rimskog carstva pojava koja svoje porijeklo vuče iz Babilonije.[368] Zato ovu pojavu ne bismo mogli smatrati isključivo uticajem Kelta u našim krajevima, već kulturnim uplivom Orijenta koji je u krajeve Delmata mogao stići na više načina.[369] Moguće je da je ovaj kulturni uticaj stigao u ove krajeve iz Norika i Panonije gdje ove kulturne manifestacije najčešće dolaze preko Aquileje, a u naše krajeve bi ih donosili naseljenici iz tih područja koji su mogli biti keltskog porijekla.[370] Stoga se ne bi moglo držati da je među Delmatima u periodu rimske okupacije bilo Kelta, osim onih koje naseljava rimska vlast.[371]

Na zabatima poklopaca prethodne skupine ukazali smo da amfora unutar edikule između dva delfina najvjerojatnije predstavlja simboliku kulta Dionisa.[372] Postavlja se pitanje šta onda predstavlja rozeta unutar koncentričnih krugova između dva delfina. S druge strane smo spomenuli da bi koncentrični krugovi unutar rozeta upućivali najvjerojatnije na stare religijske domaće simbole, dok bi, pak, delfini ukazivali na antičku sepulkralnu tradiciju. Naime, antička mitologija o delfinima govori da oni sakupljaju po talasima mora poginule heroje i donose ih na obale.[373] To znači da delfini predstavljaju simbole antičkog svijeta koji živi na obalama mora, pa bi na osnovi ove mitologije prikazi delfina na poklopcima urna upućivali na apotropejsko značenje.[374] U vezi s prikazima delfina na stelama Ravenne, G. Mansuelli je također njihovu

[362] Usp. Čremošnik 1957, 223. Za razliku od B. Gabričevića, D. Sergejevskog i A. Stipčevića koji radije ove i slične prikaze ili simbole pripisuju ilirskim religioznim simbolima. Vidi bilješku 135.
[363] Schober 1923, S. 164, 165, 167, 168; Rinaldi Tufi 1971;
[364] Stipčević 1981, 156.
[365] O tome treba vidjeti Stipčević 1981, 168, o ilirskim religioznim simbolima, a kod Rinaldi Tufi 1971, 136 (o delfinima) i 140 (o rozetama).
[366] Schober 1923, 164, 167, 156.
[367] Čremošnik 1957, 251. Ovdje kao zaključak iznosi da su simboli survivance keltskog kulturnog kruga, pa prema tome i ovi u kraju Delmata.
[368] Čremošnik 1957, 227.
[369] Lisičar 1951, 7 i d. To je doba grčke kolonizacije na našim otocima i obali, te još ranije trgovačkih veza Grka s našom obalom itd. Suić 1975, 34; Wilkes 1969, 1 i d., 29 (Rim i Iliri) i d.
[370] Marić 1968, 35, 37, 47, 59; Zaninović 1966, 76 i d.
[371] Zaninović 1966, 76 i d.
[372] Vidi bilješku 131.
[373] Rinaldi Tufi 1971, 136.
[374] Rinaldi Tufi 1971, 136.

pojavu povezao za antički svijet koji živi uz obale.[375] Izučavajući stele Ravenne, G. Mansuelli je uočio da delfini početkom II st. n. e. zamjenjuju akroterijalne lavove, koji su dominirali kroz I st. n. e.[376] Tako iznesena konstatacija nameće pitanje da li su akroterijalni delfini na stelama Ravenne II st. n. e. mogli uticati na njihovu pojavu na posve drugom tipu sepulkralnih spomenika – poklopcima urna u kraju Delmata. To je vrlo moguće, jer je Ravenna bila snažan kulturni centar na istočnoj jadranskoj obali Italije, koji je uticao na delmatsko područje preko Salone, odnosno mornara Delmata koji su služili u ravenskoj floti.[377]

U vezi s ovim nameće se također i drugo pitanje. Naime, da li je na zamjenu ovih likovnih prikaza lavova i delfina uticao religijski trenutak, tj. da li u akroterijalnim delfinima treba gledati mitološke delfine u vezi s vjerovanjem o njihovom prenošenju umrlih heroja na obale[378] ili ih treba povezati s kultom Dionisa kao na Ekzekijinom peharu.[379] U svakom slučaju, moramo im priznati njihov apotropejski karakter na stelama, a zatim kao dekorativni prikaz. Prema ovoj konstelaciji prikaza delfina, čini se se na nju odnosi i likovna kompozicija na skupinama poklopaca s rozetom unutar koncentričnih krugova između dva delfina, pa bismo u njoj mogli imati religijsku simboliku koja očituje vezu između domaćih i antičkih tradicija na ovom prostoru koji je bio kulturno ovisan i životno vezan za Mediteran, a posebno za Ravennu preko delmatskih mornara, sinova ovog kraja. Stoga bi pokojnici s ovom likovnom manifestacijom, u prvom redu, očitovali svoj delmatski etnički karakter i vjerojatno kultnu pripadnost bogu Dionisu.[380]

Iznesena skupina poklopaca (26, 27, 28), uz spomenutu religijsku sepulkralnu problematiku, očitovala bi postojanje klesarskih radionica na ovom području, a potvrdu o tome vidimo u sličnoj izradi likovne kompozicije na poklopcima (26, 27, 28).

Akroteriji

Prema sačuvanosti akroterija na poklopcima urna može se konstatirati da su neki poklopci imali arhitektonski ukrasni elemenat akroterija (26), dok se za neke druge to ne bi s velikom sigurnošću moglo tvrditi (27, 28). To bi očitovala desna strana poklopca iz Livna (26), pa bi zbog toga poklopac sanduka bio posebno zanimljiv. Ovi poklopci pripadaju teritoriji Livna, te bi zbog iznesenih zapažanja pripadali istoj radionici i majstoru.

S obzirom na akroterijalnu polupalmetu na poklopcu urne iz Livna (26), izgleda da istoj radionici pripadaju i poklopci urna iz Suhače (31) i Livna (32).

Prikaz amfore unutar edikule između dvije ptice

Odvojenu skupinu poklopaca urna pravi ulomak poklopca s prikazom amfore unutar naiskosa između ptica (22). Zanimljivo je istaknuti da se amfora, s obzirom na formu, razlikuje od ostalih amfora na sličnoj skupini poklopaca (18, 19, 21 itd.), što upućuje na drugu radionicu ili drugog majstora na području Livna.

Također je potrebno reći da na ovoj skupini poklopaca dentikule nalazimo samo ispod natpisa i oko poklopca, što opet nije slučaj s grupom poklopaca koja ima predstavu amfore unutar edikule između delfina (18a, 19, 20b) ili nema tako izrađene bočne strane poklopaca kao spomenuta skupina (18b). Navedene likovne razlike upućuju da je na livanjskom području postojala jedna veća ili pak više manjih klesarskih radionica.

Predstava amfore unutar edikule između ptica (22) najvjerovatnije ima religijsku, odnosno kultnu simboliku. Za sličan likovni prikaz na skupini poklopaca (17, 18a, 19, 20a), koji smo ocijenili kao kultnu simboliku Dionisa, to ne bismo mogli tvrditi za likovnu kompoziciju na fragmentu poklopca iz Livna (22), jer mjesto delfina nalazimo prikaz koji je najbliži ptici.[381] U ovoj likovnoj kompoziciji u kojoj je i ptica, kao i delfin,[382] vjerojatno religijski simbol, što se u takvoj konstelaciji može reći i za sud amforu[383] unutar naiskosa, teško je samo tvrditi kojem kultu mogu pripadati. Sudeći po amfori, možda se ovdje i radi o Dionisovoj simbolici.[384]

Ulomak poklopca urne s prikazom ribe

Fragment poklopca iz Duvna (25) sa likovnim prikazom ribe, ukrasnih dentikula i dekorativne lunule i udubljenog polja na bočnoj strani ulomka iz Duvna (25), izgleda da je ova skupina poklopaca morala biti

[375] Mansuelli, 1967, 79-83; Rinaldi Tufi 1971, 136.
[376] Mansuelli, 1967, 79-83; Rinaldi Tufi 1971, 136.
[377] Zaninović 1967, 76 i d. (sjedište ravenske flote)
[378] Rinaldi Tufi 1971, 136.
[379] Zaninović 1976, 261 i d.
[380] Zaninović 1967, 76; Zaninović 1976, 261 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 136; Stipčević 1981, 67-68, 167 i d.

[381] Prikaz na ulomku poklopca urne iz Livna (22) prema tjelesnim karakteristikama prije predstavlja pticu nego delfina, iako se ni prikaz delfina ne bi mogao posve sigurno negirati, pošto smo analogne prikaze na poklopcima urna poistovijetili s delfinima kao veoma čestom likovnom prikazu na sepulkralnim spomenicima svih tipova.
[382] Stipčević 1961, 67 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 136.
[383] Zaninović 1976, 268.
[384] Usp. tekst Zaninović 1976, 268, u vezi s amforom kao simbolom na novcu Hijana.

najbliža grupi poklopaca s amforom unutar edikule između delfina (17, 18a, b, 19, 20 itd.). Da se na fragmentu poklopca iz Duvna (25) prikazuje riba, a ne delfin, govore piknje po tijelu ribe i karakterističan rep.[385] Ako je likovna predstava na zabatu poklopca analogna ili slična prethodnoj, onda i ovdje imamo najvjerovatnije religijsku simboliku o kojoj se pouzdano ne bi moglo ništa reći.[386]

Rozeta na zabatu

Poklopci urna iz Borčana (29), Suhače (30, 31) i Livna (32), predstavljaju odvojenu skupinu. Njih karakterizira isključivo ukrasni motiv rozete u sredini vrha zabata. Ako bolje pogledamo, zapazit ćemo da se na tim poklopcima rozete slično prikazuju, kako u pogledu samog broja (29), tako i u pogledu načina izrade. Na poklopcu iz Borčana (29) nalazimo tri reljefno udubljene rozete, od kojih je manja u sredini, a pri samom vrhu zabata, polukoncentrični krug. Pri vrhu zabata poklopca urne iz Suhače (30) imamo također izrađenu šesterokraku rozetu, ali kao na krupnoj bazi koja podsjeća na točak. Za razliku od poklopca urne iz Borčana (29), gdje je šesterokraka rozeta udubljena u koncentričnu osnovu, ovdje je reljefna (30). Međutim, na drugom ulomku poklopca urne iz Suhače (31) motiv rozete predstavlja mala koncentrična rozeta unutar dva veća koncentrična kruga. Analogije susrećemo na skupini poklopaca s rozetom između delfina (26, 27, 28). Odvojeni tip rozete pri vrhu zabata u vidu rozete i vijenca imamo na poklopcu urne iz Livna (32). Ovaj motiv poznat je na stelama u zapadnim i sjeverozapadnim, pa i u istočnim krajevima Bosne.[387]

Motiv rozeta na poklopcima urna, uz dekorativno, ima vjerojatno i religijsko značenje, što je već nekoliko puta istaknuto.[388] Među ovim rozetama može se reći da neke predstavljaju staru religijsku simboliku (31, 32), koja se može pripisati epihorskom stanovništvu u delmatskom kraju.[389] S druge strane, sve su ovo dokazi koji govore o postojanju domaćih klesarskih radionica na području Livna i Duvna.

Rozete između vegetabilnih motiva

U posebnu grupu odvojili smo poklopce čije zabate ispunjava motiv rozete u sredini timpanona između palmeta, koje ispunjavaju uglove zabata (33, 34, 35, 36, 37). Kod ovih poklopaca urna uočavamo da se vegetabilni motivi rozeta i palma prikazuju različito. Tako na poklopcu iz Suhače (33) nalazimo peterolisnatu rozetu, a ostali prostor prednje strane poklopca (zabat) ispunjava zanimljiv ornamenat koji se sastoji od motiva sličnog ribljim ostima (simbol Neptuna).[390] Na zabatu poklopca urne iz Vašarovina (34) ne nalazimo uobičajenu dobro poznatu rozetu, već koncentrično udubljenje ispunjeno neodređenom dekoracijom, dok ostali prostor ispunjava ukrasna palma. Izrazitu rozetu vegetabilnog karaktera s palmom, a koja ispunjava prostore timpanona poklopca, nalazimo na poklopcu urne iz Duvna (35). Za razliku od drugih oblika rozeta i palmi koje se susreću na sepulkralnim spomenicima, ovdje imamo četverolisnatu rozetu s manjim listićima između, a palme koje ispunjavaju uglove zabata podsjećaju na listove akantusa (35). Veoma rijedak oblik rozete i palme koje pokrivaju prostor prednje strane poklopca urne imamo na fragmentu poklopca iz Glavica (36). Rozeta se sastoji od višebrojnih listova, a dekorativne palmete podsjećaju na oblik škara (36). Još je potrebno spomenuti desnu stranu fragmenta poklopca urne iz Vašarovina (37). Sastoji se od akroterijalne polupalmete, a ostaci kuta zabata ukazuju da je timpanon bio ispunjen sličnim motivina zajedno s jednom od poznatih rozeta.

U vezi s ovim motivima potrebno je iznijeti da oni u prvom planu predstavljaju sepulkralnu dekoraciju, a ne i određenu kultnu simboliku, iako se i ona ne bi mogla posve sigurno negirati, s obzirom na rozetu, kojoj se pripisuje i takvo značenje.[391]

Ostali dekorativni elementi

Treba dodati da ovu skupinu poklopaca, osim poklopca iz Glavice (36), karakterizira ukrasni friz (34, 35, 37), dok ulomak poklopca iz Suhače (33) umjesto friza ima natpis na arhitravu.

Ukrasni frizovi su prikazani u različitim dekorativnim motivima. Tako na poklopcu iz Vašarovina (34) imamo poznati motiv valova. Na poklopcu iz Duvna (35) imamo vegetabilni motiv akantusova lista, dok

[385] Mislim da bi se čak mogla poistovijetiti sa poznatom ribom pastrmkom koja je prisutna u našim rijekama. Inače je prisutna na sepulkralnim spomenicima. O tome vidi kod Stipčević 1981, 104-105.

[386] Prema Stipčeviću 1981, 104 i d. riba bez svake sumnje ima simbolično religiozno značenje. Međutim, u ovom slučaju bit će teško reći šta u stvari simbolizira na ovom ulomku poklopca. Možda je opet u pitanju kult Dionisa.

[387] Patsch 1895, 96-98, 106; Čremošnik 1957, 68 i d.; Sergejevski 1965, 125, Sl. 8, 9; Sergejevski 1934, 26, Sl. 12.

[388] Rinaldi Tufi 1971, 140.

[389] O ovoj simbolici vidi sabrano kod Stipčević 1961, 167 i d.

[390] Patsch 1896, 117, Sl. 5. Prikaz najvjerojatnije predstavlja boga Neptuna s ostima, njegovim simbolom.

[391] Rinaldi Tufi 1971, 140.

opet na ulomku poklopca iz Vašarovina (37) nalazimo poznati ornamenat pletera (37).[392]

Također je potrebno istaći da na ovoj skupini poklopaca nisu sačuvani svi strukturalni dekorativni elementi arhitekture akroterija, ali se na osnovi sačuvanih pouzdano može tvrditi da su ih posjedovali, i to na uglovima, a ne samo na prednjoj strani (33, 34, 35, 36, 37). Osnovni dekorativni elemenat akroterija je polupalmeta (33, 34, 37), dok za neke druge poklopce nismo sigurni (35, 36).

Motiv valova je helenistički motiv poznat na grčkim novcima i u arhitekturi.[393] Helenistički motiv je polupalmeta, kao i rozeta.[394] U ovim motivima koji ukrašavaju poklopce urna treba gledati tradiciju helenističke umjetnosti, koju također prihvata i sepulkralna rimska umjetnost, prenoseći je u osvojene krajeve.

Uz već konstatirane kamenoklesarske radionice u kraju Duvna i Livna, ulomak poklopca iz Glavice (36) na Glamočkom polju isto tako upućuje na klesarsku radionicu na ovom području. Te radionice i majstori mogu se uočiti na osnovi likovnih detalja i njihove izrade, a posebno na osnovi različitih motiva koje nalazimo na ovim spomenicima. Pitanje lociranja ovih klesarskih radionica je problem koji iziskuje detaljnije analize likovnih prikaza, načina izrade i vrste kamena. Ovdje se samo ukazuje na postojanje tih radionica za potrebe dalmatskog i doseljeničkog stanovništva.

Na kraju treba ukazati da motiv valova (34), Neptunovog atributa, ostiju (33) i ovčarskih škara (36), svjedoče ipak o domaćoj tradiciji koja je u kulturnopovijesnom kontinuitetu najuže povezana za život ovog stanovništva u periodu prije i poslije rimske okupacije, te se ne protivi uticaju helenističke i rimske umjetnosti u smislu prikazivanja ovih motiva, koji ih podsjećaju na period njihove samostalnosti.[395]

Poklopci bez dekorativnih motiva na zabatu i bočnim stranama

Skupinu poklopaca bez ornamentalnih motiva klasificirali smo u posebnu grupu (33, 39, 40, 41). Jedinu dekoraciju, ako se tako može nazvati, imamo u profilaciji zabata na ulomku poklopca iz Suhače (38) i Duvna (39) te u arhitravu na istom fragmentu poklopca iz Duvna (39). Ulomci poklopca iz Malog Kablića (40) i Vašarovina (41) nemaju dekorativne motive, pa ni profilacije.

Natpisi na zabatima

Zanimljivo je spomenuti da se natpisi na urnama najčešće nalaze upravo na poklopcima (10, 11, 13, 15, 18a, 19, 20a, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 38, 39, 40, 41), a manje na njihovim prednjim stranama (38, 44, 45, 46). Ova konstelacija natpisa ukazivala bi na dvije mogućnosti. Jedna bi bila da su poklopci s natpisima pokrivali četvrtaste sanduke, a druga je opet mogućnost da poklopci s natpisima nisu morali imati četvrtaste sanduke, nego su također mogli neposredno nad površinom pokrivati ukopane kamene ili zemljane urne različitog oblika.[396] Očigledno je da svi poklopci s natpisima nisu imali sanduke s izrađenim arhitektonskim (1, 2, 3) i drugim likovnim prikazima (4, 5, 6). Međutim, izgleda, sigurno je da poklopci bez natpisa (34, 35, 36, 37) pripadaju sanduku s natpisom (44, 45, 46). Prema tome je teško među našim poklopcima urna s natpisom pouzdano saznati za one poklopce koji nisu pripadali sanducima ili da su pokrivali plitko ukopane urne u zemlju. U prilog ovoj tezi jedini je dokaz veći broj nalaza kamenih poklopaca bez sanduka, pa bi hipoteza mogla imati i svoje mjesto.

2. 3. Onomastika

Područje jugozapadne Bosne u vrijeme rimske vlasti u najvećem broju naseljava ilirsko pleme Delmata (K. III), o čemu, uz historijsku dokumentaciju, nalazimo dokaze u sačuvanim imenima.[397] Manje se javljaju na sanducima urna, a više na njihovim poklopcima. Tako na ulomku sanduka urne iz Livna (7) imamo fragmentarni natpis s imenom pokojnika Aur(elius) Litus Zuni (Filius) ili na ulomku sanduka urne iz Ličtana (8) Lavoni fili(a)e.[398]

Daleko više epihorskih imena s ovog područja susrećemo sačuvane na poklopcima urna. Tako, na jednom od poklopaca urna iz Duvna (10) nalazimo ime (I)ulio Tetmeitis, a na drugome (20) Tei(us?) Ursio Lavoni.[399] Među autohtona ilirska, odnosno dalmatska imena spada vjerojatno sačuvano ime Pinnes na ulom-

[392] Navedeni dekorativni motivi dobro su poznati helenističkoj i rimskoj sepulkralnoj umjetnosti. Vidi Nikolanci 1969, 81; Cambi 1962, 102.

[393] Nikolanci 1969, 61; Rendić-Miočević 1970, 355, Sl. 2b.

[394] Kioseritzky / Watzinger 1909, vidi Table; Rinaldi Tufi 1971, 140-141.

[395] Wilkes 1969, 195. Naime, misli se na doba njihove samostalnosti do prvih sukoba s Rimljanima (167. g. pr. n. e.), te period definitivne okupacije (9. g. n. e.).

[396] Srejović 1965, 85; Pretpostavka da su poklopci s područja Japoda (Jezerine, Sl. 10) mogli služiti za pokrivanje urna (cilindričnih, zemljanih ili pak staničnih) plitko ukopanih u zemlju nije sigurna ni za područje Japoda, tako isto ni za područje Delmata. Veći broj poklopaca još uvijek nije pouzdan dokaz za takav način sahranjivanja.

[397] Katičić 1964, 9 i d.; Zaninović 1967, 82 i d.

[398] Rendić-Miočević 1948, 44, 51; Alföldy 1969, 231 i 333.

[399] Rendić-Miočević 1948, 45; Alföldy 1966, 309 i 228.

ku poklopca iz Livna (22) koje, čini se, nije potvrđeno kao Pinnes, nego Panes Titi,[400] dok na drugom fragmentu poklopcu urne iz Livna (26) imamo sačuvano epihorsko ime pokojnika Ael(ius) Titus Batonis.[401]

Autohtono ime pokojnika Ael(io) Varroni nalazimo još na jednom ulomku poklopca iz Livna (27), a Varronis na fragmentu poklopca iz Suhače (30).[402] Iz Suhače poznajemo također Aelia Paiio (31), Ael(ius) Titus Dasantis (33) i Ael(iae) Seioni (33).[403] Na poklopcima iz Livna poznato je još autohtono ime Maximus Beusantis (32).[404] Iz poznatog nalazišta Suhače nalazimo fragmentarno sačuvane ostatke epihorskog imena ...iato Nepotis[405] (38). Uz nabrojena ilirska, odnosno delmatska imena, susrećemo na ovom području na ulomku poklopca iz Malog Kablića (40) domaće ime Plato Carvius Batonis, a na fragmentu poklopca iz Vašarovina (41) Privo, odnosno Prevo Masippiae Platori filio.[406]

Sačuvana epihorska imena na sanducima i poklopcima urna mogla bi se smatrati dalmatskim imenima, i to zbog toga što ih nalazimo na području koje je, prema historijskim i geografskim izvorima, naseljavalo ilirsko pleme Delmata. Međutim, treba imati na umu da na području Delmata u vrijeme rimske vlasti nije bilo samo Delmata, nego vjerojatno i stanovnika drugih ilirskih plemena, odnosno krajeva, koji su mogli ostaviti svog traga na ovom teritoriju.[407] Stoga se sva imena sačuvana na ovom području ne bi mogla smatrati samo delmatskim imenima.

2. 4. Geneza

Na osnovi arheološke dokumentacije saznajemo da iz Duvna (1, 2), u zaleđu Salone, u kraju ilirskih Delmata, nalazimo urne četvrtastog oblika (1, 2) ili u formi edikule ili mauzoleja. Na ovoj varijanti urna, kao dekoraciju, imamo arhitektonske elemente arkada i dvostrukih vrata, što se, izgleda, ponavlja i na njihovim stranama (1, 2). Uz ove elemente arhitekture, urne posjeduju i arhitektonski elemenat dentikula (2).

Sličan prikaz u arhitektonskom dekoru, samo između dva veća kanelirana pilastra, nalazimo na jednoj urni analognog oblika s područja gornje Italije.[408] Arhitektonske elemente koje imamo na ulomcima sanduka urni iz Duvna (1, 2) poznajemo također na stelama grčke Isse na Visu[409] i na stelama I st. n. e. koje, s obzirom na grobna vrata (S. 7, 8), posjeduju elemente maloazijske helenističke stele.[410] Općenito gledajući, mora se imati na umu da je na oblik urne u formi mauzoleja mogao također utjecati arhitektonski objekt mauzolej, kao i hram.[411] Prema tome, genezu urna treba gledati kao helenistički produkt sepulkralne umjetnosti i kulta prema pokojnicima. Na našim urnama on bi bio očit u elementima arhitekture, posebno u grobnim vratima, a to sve u nakani da se na simbolični način prikaže pokojnikov dom u formi mauzoleja ili hrama (*domus aeterna*).[412] Ritus incineracije uticao je na postanak i razvoj urna u našim krajevima i doprinio da se, uz italski uticaj, ispolji u urnama helenistička sepulkralna umjetnost.[413] Tako je na osnovi obostranih kulturno-povijesnih manifestacija nastala vjerojatno kamena četvrtasta urna kao nadgrobni spomenik, predstavljajući kuću pokojnika u obliku helenističkog mauzoleja ili hrama. Nastala je, prije nego se pojavila kod nas, u Saloni koncem I st. n. e., a u njezinom zaleđu na području Delmata u isto vrijeme ili početkom II st. n. e.[414]

Na osnovi iznesenog nije moguće tvrditi da li su na genezu urna u formi hrama u našim krajevima, konkretno u krajevima Salone, uticale grčke stele sa Visa (Isse) i ranorimske stele helenističkog tipa (S. 7, 8) od opće helenističke sepulkralne umjetnosti, koja u to doba k nama dolazi posredstvom orijentalaca i samih Italaca. Za sada je moguće konstatirati da su u našim krajevima nosioci ritusa incineracije Italci.[415] To bi onda oni, na osnovi ove situacije, bili nosioci ovog tipa sepulkralnih spomenika koji nastaje pod uticajem helenističke arhitekture, odnosno sepulkral-

[400] Rendić-Miočević 1948, 21; Alföldy 1969, 258, 264 i d.
[401] Rendić-Miočević 1948, 48; Alföldy 1969, 163 i d.; Katičić 1964, 28.
[402] Alföldy 1969, 321 i d.; Rendić-Miočević 1948, 48.
[403] Rendić-Miočević 1948, 31, 37, Sl. 8; Alföldy 1969, 185, 257, 292 i d.; Katičić 1964, 111.
[404] Mayer 1957, 85; Alföldy 1969, 165.
[405] Alföldy 1969, 251.
[406] Rendić-Miočević 1948, 43; Alföldy 1969, 267, 163 i d. G. Alföldy na 73 uzima kao gentilno ime Carvius. Rendić-Miočević 1948, 29; Alföldy 1969, 271, uzima kao Primo (cognomen), a Masio kao gentilno ime, dok se u formi Masippiao ne spominje. Vidi 98 cit. djela.
[407] Zaninović 1966, 60 i d., posebno 76 i d., s. v. Delmati i Kelti i d. Vidi isti pisac na 44 i d. Općenito o imenima na delmatskom području.
[408] Susin 1960, Tav. XVII (urnetta). U vezi s ovin usp. Altmann 1905, 20, Fig. 12, 13.
[409] Nikolanci 1969, 64 i d., Sl. 2 i d., Tab. VI.
[410] Helenističkom stelom nazivamo one stele koje u svojoj kompoziciji u formi edikule dobivaju još i arhitektonski elemenat vrata (vidi stele br. 7, 8) i pitanje helenističkih stela na području Ljubuškog (posebno Nikolanci 1969, Tab. XVII); Rinaldi Tufi 1971, 115.
[411] To dokazuje i sam početak ili nastanak stela u obliku naiskosa. Usp. s tekstom Rinaldi Tufi 1971, 115.
[412] Nikolanci 1969, 81. Ovakvo mišljenje se općenito prihvaća.
[413] Altmann 1905, 20, Sl. 12 i 13, te 14, 15, Sl. 8, 9 i 10.
[414] Cambi 1975, 393 i d.
[415] Cambi 1975, 13 i d.

ne helenističke umjetnosti sarkofaga. Stoga varijantu urna četvrtastog oblika u formi mauzoleja, kako je već konstatirano, bez obzira na nosioce ritusa incineracije, Italce, treba posmatrati s aspekta sepulkralne helenističke arhitekture i umjetnosti.

Uz spomenutu varijantu urna četvrtastog oblika, na području Delmata susrećemo i drugu varijantu urna koja podsjeća ili posjeduje oblik pravokutnog sanduka (7, 45), s tabulom ansatom, te poklopcem forme krova kuće na dvije vode s ugaonim akroterijima (42, 43, 45), te bi ova varijanta upućivala na tip urne u formi malog sarkofaga. Neki sanduci urna (7, 8) ne posjeduju tabulu ansatu, pa je vrlo teško definirati varijantu ili tip. Možda ovi fragmenti pripadaju varijanti urna četvrtastog oblika u formi mauzoleja.

Općenito, varijanta urna u formi malog sarkofaga (42, 43, 44, 45, 46) s tabulom ansatom čini se da najočitije pokazuje koliko je na genezu urna u našim krajevima uticala forma sarkofaga. Postavlja se pitanje kako objasniti ovaj kulturnopovijesni fenomen ili uticaj, kad su urne služile obredu incineracije, koji je kronološki stariji od ritusa inhumacije, kojemu su opet služili sarkofazi. To je moguće objasniti na taj način što je oblik urna u formi skraćenog sarkofaga, tako formiran, morao postojati već na istoku,[416] pa je taj oblik uticao na formu urna u Dalmaciji, koji je stigao već koncem I st. n. e. u Salonu, a u njezino zaleđe (1, 2) u isto doba ili nešto kasnije.[417]

Dakle, zahvaljujući uticaju sarkofaga s dalekog Istoka dobili smo već u II i III st. n. e. u zaleđu Salone među Delmatima sepulkralne nadgrobne spomenike urne koje su služile ritusu incineracije, a kasnije kao sarkofag obredu inhumacije.

Čini se da urna u formi malog sarkofaga s tabulom ansatom iz Stoca (43), Vranjeva sela (42) bez tabule ansate, koje najvjerojatnije ne pripadaju sepulkralnom spomeniku nadgrobnog karaktera, nego su se vezale za depoe ispod stela i cipusa,[418] govore također o uticaju sarkofaga na oblik urna u formi malog sarkofaga koncem I i u toku II i III st. n. e. u našim krajevima, prije nego je počeo prevladavati obred inhumacije kojemu je služio sarkofag.[419]

Tako bi s aspekta naših kulturno-povijesnih prilika u krajevima Delmata i uopće u zaleđu istočne obale Jadrana vidjeli genezu urna koja se razvila od sarkofaga i opet prešla u sarkofag, služeći obredu inhumacije.

[416] Upor. Cambi 1975, 394.
[417] Cambi 1975, 393 i d.
[418] Cambi 1975, 229.
[419] Cambi 1975, 16.

2. 5. Kronologija

Na ulomcima urna koji pripadaju varijanti urna četvrtastog oblika u formi mauzoleja (1, 2) ne nalazimo epigrafskih potvrda koje mogu pouzdanije datirati ovu varijantu urna. Umjesto epigrafskih elemenata za datiranje, čini se da u tom pogledu imamo zamjenu u arhitektonskoj kompoziciji urna. To su, naime, arkade u formi polulukova i dvostrukih vrata (1, 2). Ova arhitektonska likovna kompozicija, istovremeno i dekoracija, poznata je na stelama i drugim sepulkralnim kategorijama spomenika. Na stelama je prisutna već u I st. n. e.,[420] a očituje se u prikazima grobnih vrata (S. 7, 8). Ova varijanta urna koja očituje uticaj helenističke sepulkralne umjetnosti sigurno se nalazi u kulturnoj i kronološkoj povezanosti s urnama iz Italije[421] pa onda iz Salone s kraja I st. n. e.[422] Tako bismo ulomke urna četvrtastog oblika iz Duvna (1, 2) koji pripadaju ovoj varijanti urna, s obzirom na spomenute arhitektonske elemente, datirali u konac I ili u sam početak II st. n. e.

Ulomak sanduka urne iz Livna (7) i drugi iz Lištana (8) čini se da pripadaju varijanti urna četvrtastog oblika iz Duvna (1, 2). Međutim, one se ne podudaraju kronološki, jer ove urne na osnovi onomastike (Aurelius)[423] i drugih epigrafskih elemenata (7, 8) pripadaju III st. n. e. pa su vremenski mlađe od urna iz Duvna (1, 2), što govori da se oblik urna produžuje.

Na području Delmata, kao i u krajevima izvan ovog područja, susrećemo varijantu urna koje imaju oblik pravougaonika i s tabulom ansatom (44, 46) na prednjoj strani, pa bi nas podsjećale na skraćeni sarkofag (45). Urne ove varijante N. Cambi kulturno veže sa sarkofazima na Istoku, pa je njihova pojava koncem I i u toku II st. n. e. uticala na dalji razvoj sarkofaga u Saloni, posebno na razvoj sarkofaga salonitanskog tipa.[424] Tako se prema ulomku urne iz Halapića (45), koji oblikom podsjeća na sarkofag, može datirati koncem II i početkom III st. n. e., a na to upućuje i epigrafska formula defenctus annorum.[425]

Treću zanimljivu skupinu prave ulomci sanduka urna s prikazom dva erota koji između sebe nose girlandu (5, 4). Ova skupina urna ukazuje da se i na urnama mogu javljati eroti koji između sebe nose girlandu i, drugo, da se prema kulturno-historijskoj konstelaciji

[420] Rinaldi Tufi 1971, 115, 131, 139, Tav. IV, Fig. 25, Nr. 8.
[421] Altmann 1905, 20, Fig. 12, 13.
[422] Cambi 1975, 393 i d.
[423] Rendić-Miočević 1948, 44, 47 i d.; Zaninović 1967, 31.
[424] Cambi 1975, 393 i d.
[425] Alföldy 1969, 30.

na području Salone, ovi sepulkralni spomenici iz Livna i Stubog Vrela (3, 4) mogu datirati u III st. n. e.[426]

Možda će ipak poklopci urna u obliku krova na dvije vode, koji više pokazuju četvrtasti oblik urna, jer imaju u najvećem broju sačuvanih natpisa (10, 11, 15, 18a, 19, 20a, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 38, 39, 40, 41), rasvijetliti pouzdanije kronologiju urna na teritoriji Delmata, odnosno u jugozapadnom dijelu Bosne.

Kronologiju poklopaca pokušat ćemo dati po skupinama ili grupama, i to prema iznesenom redoslijedu u kulturnopovijesnoj problematici.

Tip poklopca urne u obliku krova na četiri vode predstavlja samo jedan poklopac, i to iz Livna (9). Na njemu ne nalazimo natpis koji bi pouzdanije datirao ovaj oblik poklopca. Međutim, likovna analiza upućuje da ovaj tip poklopca ne može biti stariji od kraja II ili početka III st. n. e.[427]

Drugi tip su poklopci urna u obliku krova na dvije vode. Unutar ovog tipa poklopaca imamo više skupina ili grupa.

Tako jednu skupinu prave ulomci poklopaca s portretom pokojnika između dvije rozete s akroterijalnim lavovima (10, 11). Ova skupina poklopaca prema likovnoj kulturhistorijskoj analizi kronološki datira najkasnije iz kraja I st. n. e. Na to upućuje pojava akroterijalnih lavova,[428] gentilno ime Iulius[429] i formula D(is) M(anibus).[430]

U isto vrijeme datirali bismo skupinu poklopaca urna s akroterijalnim lavovima i s kantarosom između dvije rozete (12, 13, 14). Naime, i na ovoj grupi poklopaca nalazimo sličnu kulturnopovijesnu situaciju, jer imamo akroterijalne lavove koji ne bi mogli prelaziti I st. n. e., što potvrđuje i pomanjkanje konsekrativne formule D(is) M(anibus).[431]

Odvojenu grupu poklopaca urna vidimo u amfori unutar edikule između dva delfina (17, 18a, 19, 20a, 21, 23, 24). Ovu skupinu poklopaca, prema likovnim karakteristikama i pojavi delfina[432] te na osnovi onomastike i drugih epigrafskih elemenata,[433] a posebno na temelju prisustva posvetne sepulkralne formule D(is) M(anibus),[434] kronološki stavljamo u II i III st. n. e.

U isto povijesno doba, u II i III st. n. e, datiramo ulomak poklopca s prikazom amfore unutar edikule između dvije ptice (22), kao i poklopac urne vjerojatno sa sličnim likovnim prikazom između dvije ribe (25).[435]

U jednu od spomenutih grupa poklopaca išla bi dva ulomka (15, 16). Na fragmentu poklopca iz Duvna (15), uz gentilno ime Aelius, prisutna je i konsekrativna formula D(is) M(anibus), pa bi ulomak poklopca urne kronološki datirao u II–III st. n. e.[436] Tom istom stoljeću pripadao bi i fragment poklopca također iz Duvna (16).

Uz ove skupine poklopaca ide paralelno grupa poklopaca s rozetom u formi koncentričnih krugova između dva delfina (26, 27, 28). U natpisima ovih poklopaca elemente za datiranje nalazimo u onomastici pokojnika i u epigrafskim elementima. Tako u natpisu poklopca iz Livna (26) inamo gentilno ime Aelius koje poklopac urne kronološki svrstava u period cara Hadrijana (117–138), ili poslije njega, II–III st. n. e.[437] Na to ukazuje i prisustvo posvetne formule D(is) M(anibus), kao i likovna pojava delfina na poklopcima urna.[438] Međutim, pojava posvetne formule D(is) M(anibus) proširena sa S(acrum), čini se, ukazuje da bi ova skupina poklopaca služila obredu spaljivanja i u III st. n. e.[439] Tako bi ova skupina kronološki išla paralelno sa skupinom poklopaca s likovnom kompozicijom amfora unutar edikule između dva delfina (17, 25), u II i III st. n. e,

U odvojenu grupu poklopaca ubrajamo poklopce koje karakterizira rozeta (29, 30, 31, 32, 33) ili koncentrična rozeta (31). Na osnovi carskog gentilnog imena Aelius (31), datiramo ovu skupinu poklopaca u doba cara Hadrijana (117–138) ili poslije njega.[440] Međutim, s obzirom na neke druge epigrafske elemente, ova grupa poklopaca može datirati i u III st. n. e. Tako bi i ova grupa poklopaca, kao i prethodna, kronološki išla paralelno u II i III st. n. e.[441]

Skupina poklopaca (34, 35, 36, 37) bez natpisa, koju karakterizira rozeta s palmetama, što ispunjavaju prednji prostor poklopca, može se samo okvirno datirati unutar navedenih skupina poklopaca, pa bi onda išla paralelno s njima u II–III st. n. e., s većom prevagom u III st. n. e., o čemu svjedoče vegetabilni motivi

[426] Cambi 1960, 67 i d.; Cambi 1975, 329 i d.
[427] Prijatelj 1952, 145 i d.; Sergejevski 1965, 126 i d.
[428] Mansuelli 1967, 83; Rinaldi Tufi 1971, 135-136.
[429] Rendić-Miočević 1948, 45 i d.; Zaninović 1967, 82.
[430] Alföldy 1969, 28; Limentani 1973, 176; Cambi 1975, 300 i d.
[431] Mansuelli 1967, 83; Rinaldi Tufi 1971, 135-136; Limentani 1973, 176.
[432] Rinaldi Tufi 1971, 136.
[433] Zaninović 1967, 31.
[434] Alföldy 1969, 28; Limentani 1973, 176.
[435] Ovi poklopci idu paralelno s poklopcima na čijim stranama u formi zabata nalazimo slične prikaze s predstavom delfina. Usp. literaturu upotrijebljenu u bilješkama 207, 208, 209.
[436] Zaninović 1967, 31.
[437] Zaninović 1967, 31.
[438] Usp. Rinaldi Tufi 1971, 136; Limentani 1973, 176.
[439] Alföldy 1969, 28; Petrović 1975, 82 i 83.
[440] Rendić-Miočević 1948, 44-45 i d.; Zaninović 1967, 31, 83.
[441] Usp. literaturu u prethodnoj bilješci 215.

i ukrasi u vidu frizova koji su češći na sepulkralnim spomenicima III st. n. e.[442]

I na kraju, među brojnim poklopcima urna imamo skupinu poklopaca koja ima samo natpis, a nema drugih likovnih ili dekorativnih motiva (33, 39, 40, 41). Unutar fragmentarnih natpisa na ovim poklopcima nemamo sačuvanih gentilnih imena, pa bismo, s obzirom na tu epigrafsku situaciju, ove poklopce urna kronološki svrstali u period poslije Karakaline Konstitucije (212. godine) kad se počinju izostavljati gentilna imena.[443] Zbog toga bi ovu grupu poklopaca datirali u III st. n. e.[444]

Sanduk ulomka urne iz Donje Pecke (44) teritorijalno se nalazi izvan jugozapadnog područja Bosne. Gentilno ime Aelius ukazuje da fragment urne ne može biti stariji od vremena cara Hadrijana, te bi se na osnovi ostalih povijesno-epigrafskih okolnosti datirala u kraj II i početkom III st. n. e.

Tako bi u jugozapadnom dijelu Bosne i u nekim krajevima izvan ovog područja imali nadgrobni spomenik koji ima četvrtastu urnu u formi mauzoleja, edikule ili sarkofaga s tabulom ansatom, čiju pojavu povezujemo s manifestacijom urna na području Salone koncem I st. n. e. dok traje ritus incineracije u ovim krajevima, od kraja I do početka IV st. n. e., kad počinje prevladavati obred inhumacije.

2. 6. Rasprostranjenost (K. XIV)

Najveću koncentraciju sanduka urna nalazimo na području Duvna u Duvnu (1, 2), u kraju Livna u Livnu (5, 7), Vašarovinama (5), na Kupresu u Stubom Vrelu (4), što bi upućivalo na perifernu granicu Delmata (K. III).

Malobrojno sačuvani ulomci sanduka urna četvrtastog oblika iz Duvna (1, 2), Livna (3, 7), Lištana (3) itd., prema brojnim nalazima poklopaca urna, predstavljaju na delmatskom području daleko zapaženiju grupu urna od onih pravokutnog oblika s tabulom ansatom (44, 45, 46). Ovo zaključujemo na osnovi sačuvanih poklopaca na kojima je sačuvano četvrtasto pravilno užljebljenje (žlijeb) koji pouzdano upućuje na formu naših sanduka urna na delmatskom području.

U tipološkom pogledu, rasprostranjenost urna, njihova koncentriranost i brojnost u krajevima jugozapadne Bosne dopušta konstataciju da na području Japoda nalazimo japodski tip urne, dok se za urne na području Delmata ne može reći da su delmatske. To se ne bi moglo tvrditi iz razloga što ostaci urna na delmatskom području ne pokazuju da imaju takve tipološke karakteristike koje bi ih pravile odvojenim tipom urna, već one nose sobom oblik i likovne sadržaje koji su upravo značajni za rimski sepulkralni spomenik urna koji nastaje u Saloni i u njezinim radionicama u zaleđu.[445]

Izvan delmatskog područja sanduke urna nalazimo u Donjoj Pecki (44), koji očituje formu sarkofaga. Osim ovih urna, po dimenzijama manje nalazimo na području Narone u Stocu (43) i Vranjevu Selu (42).

Za urnu iz Stoca (43) i Vranjeva Sela (42) ne može se tvrditi da imaju nadzemni karakter, nego pripadaju najprije ili steli ili cipusu i nalazile su se ukopane u zemlju ispod ovih spomenika.[446]

Rasprostranjenost ulomaka sanduka u jugozapadnom dijelu Bosne ukazuje da su zapaženiji nalazi ovih sepulkralnih spomenika na području Duvanjskog i Livanjskog polja, a daleko slabije na Glamočkom polju. Između Duvanjskog i Livanjskog polja je razlika u tome što na Duvanjskom polju imamo nalaze samo u Duvnu i Borčanima, a na Livanjskom polju na više nalazišta, i to u Livnu, Vašarovinana, Suhači i Lištanima (K. XIV).

Prema rasprostranjenosti, poklopce urna nalazimo u Duvnu (10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 23, 24, 25, 35, 39), Borčanima (21, 29), Livnu (17, 22, 26, 27, 32), Vašarovinana (10, 34, 37, 41) i Suhači (28, 30, 31, 33, 38), te u Glavicama (36) na Glamočkom polju.

Na Duvanjskom polju najveću koncentraciju imamo u Duvnu, a samo dva nalaza u Borčanima. Međutim, drugi je slučaj s područjem Livanjskog polja. Tamo otprilike u tri nalazišta nalazimo podjednak broj poklopaca, dok, na primjer na području Glamoča, samo jedan.

Iznesena koncentracija nalaza poklopaca urna za područje Duvanjskog polja ukazuje da je Duvno pored Borčana u rimsko doba morao predstavljati kulturni i administrativni centar. Možda je to upravo onaj osporavani Delminium. Dočim, Livanjsko polje, u periodu rimske dominacije, ukazuje na dio delmatskog područja koje ima više zapaženih naselja nego područje Duvanjskog polja. Među njima treba tražiti određeni centar, a to bi upravo moglo biti današnje Duvno.

Uz ova dva teritorija koja se ističu s jednim, po nalazima, većim ili značajnijim naseljem Delmata, treću grupaciju, ali u daleko manjem broju ovih nalaza, susrećemo u Glavicama na Glamočkom polju i u Halapi-

[442] Usp. Sergejevski 1965, 126-132.
[443] Rendić-Miočević 1948, 50-51 i d.; Zaninović 1967, 84.
[444] Rendić-Miočević 1948, 47; Zaninović 1967, 31.
[445] Cambi 1975, 393-394.
[446] Cambi 1975, 229.

ćima, pa bi se nužno moglo pretpostaviti veće naselje ili centar na ovom području Delmata.[447]

Tako rasprostranjenost poklopaca urna, posebno svojom koncentracijom, pokazuje da je na tri velika polja (Duvanjsko, Livanjsko i Glamočko) u periodu rimske vlasti postojalo po jedno veće naselje koje je oko sebe okupljalo delmatsko stanovništvo i na taj način čuvalo duhovne tradicije Delmata. Inače, po nalazima, među njima se ipak ističe nalazište Duvno, koje pokazuje veću romanizaciju, a time i administrativni centar delmatskog područja.

2. 7. Zaključna razmatranja

Tipologija sanduka urni

Tipologija sanduka urna dopušta konstataciju da u jugozapadnom dijelu Bosne, na području Delmata, postoje dva osnovna tipa: jedan tip sanduka urna ima četvrtast oblik ili formu kocke, pa bi oponašao oblik mauzoleja (1, 2, 3, 4, 7, 8)[448] dok je drugi pravokutnog oblika s tabulom ansatom ili u formi sarkofaga (44, 45, 46).[449]

Sanduci urna s elementom arhitekture

Na osnovi kulturno-historijske analize likovnog i dekorativnog sadržaja, može se konstatirati da na sačuvanim ostacima sanduka urna nalazimo dekorativni elemenat arhitekture. To su polustupovi (5), pilastri (3), arkade (1, 2), vrata (1, 2) i dentikuli (2). Oni omogućuju zaključak da simbolično predstavljaju mauzolej ili edikulu, u čemu se ogleda pokojnikova vjera u zagrobni život (eshatologija, domus aeterna).[450]

Elementi arhitekture na sanducima urna govore i o uticaju helenizma i helenističke sepulkralne umjetnosti.[451] Pretpostavljamo da je na formiranje naših sanduka urna moguć uticaj iz Italije u I st. n. e.[452] Međutim, u vezi s ovim treba gledati uticaj opće kulturno-historijske situacije u ovom dijelu Jadrana u I st. n. e., kad je s rimskom okupacijom ovih krajeva nastala nova situacija. Naime, pored helenističkih tradicija, javljaju se italske (nosioci Italci), koje se ogledaju u obredu incineracije, pa s njima i impulsom Orijenta dolaze četvrtaste urne i urne osteotheke, koje će nešto kasnije zamijeniti sarkofazi.[453]

Predstave pokojnika

Fragmentarni reljef žene na lijevoj strani ulomka sanduka urne iz Vašarovina (5), premda za urne rijetka likovna pojava, pokazuje tradiciju likovnog prikaza na rimskim sepulkralnim spomenicima. Prikaz pune figure već u doba Flavijevaca počinje potiskivati rimski portret, a njezina pojava na ulomku iz Vašarovina sama pokazuje da se sačuvala i u III st. n. e.[454]

Dva erota s girlandom

Na osnovi likovne analize dva erota s prikazom girlande na ulomku sanduka urne iz Livna (7) i fragmentu iz Stubog Vrela (4) na Kupresu, može se konstatirati da se eroti mogu javljati ne samo na cipusima, mauzolejima i sarkofazima,[455] nego i na sanducima urna koje služe ritusu incineracije.[456] U tome treba gledati kulturni uticaj koji s izostavljanjem upotrebe cipusa kronološki prelazi na sanduke urna, s kraja II i početka III st. n. e.,[457] a tu kulturno-povijesnu pojavu treba povezati s intenzivnijim procesom romanizacije u ovim krajevima, koji je na širem planu započeo car Hadrijan (117–138).[458]

Vinova loza

Osim iznesenih likovnih prikaza, na ulomcima sanduka urna četvrtaste ili forme mauzoleja i pravokutnika (4) nalazimo ukrasne vegetabilne motive. Tako na ulomku sanduka urne iz Stubog Vrela (1) na Kupresu imamo ukrasnu borduru vinove loze, čiji likovni prikaz očituje kultni atribut boga Dionisa,[459] a istovremeno, što ne bi trebalo zanemariti, ima dekorativni karakter. To bi, dakle, upućivalo i na religioznu pripadnost pokojnika. Kronološki ide paralelno s nastankom sanduka urne krajem II i početkom III st. n. e., pa se prenosi na sarkofage, spomenike obreda inhumacije.

---

[447] Zaninović 1967, 10-12; Bojanovski 1973, 303-311.

[448] Nikolanci 1969, 61; Rinaldi Tufi, 1971, 115;

[449] I sarkofag upućuje na istu ideju o stanu pokojnika. Prema tome vidi prethodnu literaturu u bilješci 1.

[450] Vidi bilješku 1 i 2.

[451] Nikolanci 1969, 75 i d., Tab. VI, VIIa; Rinaldi Tufi 1971, 115.

[452] Altmann 1905, 205, Fig. 12 i 13; 47, Fig. 36 i 37; 44-48; Susini 1960, Tav. XII, XVIII.

[453] Usp. Cambi 1975, 392 i d. Vidi i literaturu u bilješkama 4 i 5.

[454] Schober 1923, 222 i 223; Sergejevski 1943, 1, Sl. 35.

[455] Cambi 1960, 55 i d., Tab. IX-XIX; Cambi 1975, 329 i d.; Sergejevski 1952, 41 i d., Sl. 1, Tab. I.

[456] Cambi 1975, 329 i d.

[457] Pošto na ranijim urnama nemamo potvrda o likovnim predstavama erota, to je onda moguće da se po prestanku upotrebe cipusa, već krajem II i početkom III st. n. e., likovni motiv erota počeo javljati i na urnama ovog stoljeća. Stoga bi se ove urne trebale u prvom planu smatrati osteothekama, a ne urnama samo za pepeo pokojnika. Usp. Cambi 1975, 331; tako bi sa urna ovaj motiv erota prešao na sarkofag, pa bi u tome imali jednu postupnost.

[458] Cambi 1960, 67 i d. Također ne treba zanemariti ni helenistički uticaj (O tome vidi Cambi, 67).

[459] Dimitrov 1942, 67 i d.; Antički teatar 1979, Sl. 4, 5, 8, 9, 10, 18 itd. Ovi likovni prikazi jasno govore o vinovoj lozi kao o glavnom atributu boga Dionisa.

Akantus

Motiv akantusovih listova kao ukrasnu borduru poznajemo na sanduku urne iz Livna (7). Vegetabilni motiv akantusovih listova kao ukrasna bordura čest je na sepulkralnim spomenicima koji se javljaju vrlo rano. Već u I st. n. e.[460] javlja se i na odlomku sanduka urne iz Livna s kraja II i početka III st. n. e., ali u to doba više nije tako čest, jer ga potiskuju drugi motivi.

Motiv složenih listova

Motiv složenih listova nalazimo među vegetabilnim motivima koji ukrašavaju naše sanduke urni (8). Češće se javlja kod vijenaca – medaljona,[461] a manje u vidu ukrasnih bordura koje uokviruju natpise ili druge likovne prikaze na sepulkralnim spomenicima. Može se držati da je kronološki istovremen s pojavom medaljona u II i III st. n. e.

Tabula ansata

Ovo je još jedan dekorativni motiv koji se javlja na sanducima urna (44, 45, 46), a najčešće uokviruje natpise na sepulkralnim i drugim spomenicima. Poznatiji je na urnama i sarkofazima, a javlja se dosta rano. Susrećemo ga već u I st. n. e.,[462] a na našim sanducima urna pripada kraju II i početku III st. n. e.

Tipologija poklopaca urna

Na osnovi sačuvanih poklopaca urna i njihovih ulomaka može se s izvjesnom sigurnošću tvrditi da postoje dva oblika ili tipa poklopaca: urna u formi krova na četiri vode (9) i na dvije vode (10, 41); eventualni treći tip, u obliku ploče, poznat je kod sarkofaga, ali je ostao, bar zasad, nepoznat kod urna.[463]

Poklopci na četiri vode

Među poklopcima urna posjedujemo samo jedan primjer poklopca na četiri vode (9), što znači da je bio nepopularan. To je arhitektonska konstrukcija komponirana od dva na sredini međusobno povezana krova na dvije vode, a sastoji se od četiri akroterija i friza. Javlja se među urnama III st. n. e. koje služe ritusu incineracije, a susrećemo ga također i među sarkofazima iz VI st. n. e, koji služe obredu inhumacije, što govori o njegovoj kontinuiranoj upotrebi u oba ritusa.[464]

Portreti pokojnika

Portret pokojnika koji se prikazuje u edikuli središta zabata poklopca sanduka urne iz Livna (9) nije čest, ali ni usamljen primjer. Treba ipak razlikovati portrete pokojnika u središtu zabata poklopaca (10, 11) od onih koji se nalaze u edikuli na zabatu poklopca urna, kao što je slučaj s portretom na poklopcu sanduka urne iz Livna (9). Ova pojava manje je poznata u rimskoj sepulkralnoj umjetnosti. Sličan primjer imamo na steli u Muzeju Civico u Bolonji,[465] dok u našim krajevima ne susrećemo analognih prikaza što se mogu nazvati analognim ili sličnim. To su mali portreti na malim stelama iz Salone koji se prikazuju u timpanonima bez naiskosa,[466] a i na poklopcima urna iz Duvna (10, 11). Ova likovna manifestacija ukazuje na uticaj stela s portretima pokojnika u edikuli, pa se očitovala i na poklopcu zabata urne iz Livna (9) iz prostog razloga što se na ovom području urna javlja kao zamjena steli (Vidi K. V i d.). Ova likovna pojava govori o uticaju gornje Italije koji do Duvna i Livna dolazi posredno preko Salone.[467] Za ovaj portret je karakteristično da se javlja na prelazu iz realističkog rimskog portreta u razdoblje dekadanse, pa bi, u vezi s tim, trebalo zaključiti da urna s ovim portretom datira s kraja II i početka III st. n. e.[468]

Vegetabilni motiv

Ukrasni motiv palme koji ispunjava trokutaste prostore zabata (9) vrlo je čest i na stelama, ispunjavajući prostore timpanona (S. 21, 24) u vidu akroterija. No, dosta je zapažen i na zabatima poklopaca kao ukrasni akroterij (33, 34, 35, 36, 37). Treba reći da se isti motiv javlja i na sarkofazima na prostoru ansa, tabule ansate (Sa. 7, 8). Ovaj vegetabilni motiv pripada sepulkralnoj helenističkoj umjetnosti[469] u krajevima gornje Italije u doba Augusta,[470] a krajem I st. n. e. javlja se na stelama.[471] Treba napomenuti da na području Bosne i Hercegovine ovaj likovni motiv nije bio mnogo zastupljen na stelama iz I i II st. n. e., nego tek na stelama s kraja II i početka III st. n. e.[472]

[460] Brusin 1929, Fig. 92, 144; 63, Fig. 36; Cambi 1962, 102 i d.; Sergejevski 1948, 167 i d., Sl. 1, Tab. I.

[461] O tome vidi u poglavlju stela sa prikazom medaljona.

[462] Gabelmann 1973, Fig. 24. Kod nas tabula ansata nije potvrđena na spomenicima I st. n. e., već se može naći tek od II. st. n. e. Vidi br. 44, 45, 46.

[463] Sergejevski 1938, 49 i d., Sl. 12.

[464] Sergejevski 1938, 59 i d., Sl. 13.

[465] Susini 1960, Tav. VI.

[466] Prijatelj 1952, 151, Sl. 3; Rinaldi Tufi 1971, Tav. VII-IX.

[467] Usp. Susini 1960, Tav. VI, Nr. 73 sa stelom iz Salone, Rinaldi Tufi 1971, Tav. VIII, Fig. 4, Nr. 27 i Nr. 24.

[468] Prijatelj 1952, 145; Sergejevski 1965, 125 i d.

[469] Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XIII, 181, 183, 185, 193, 202 itd.; Schober 1923, 225 i d.

[470] Cambi 1962, 102 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 140 i d.

[471] Brusin 1929, 63, Fig. 36; Cambi 1961, 102 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 140.

[472] Cambi 1962, 102. To je period kad se gubi afinitet prema akantusovim motivima na sepulkralnim spomenicima.

Polupalmete

Palmete, vegetabilni motiv helenističkog porijekla,[473] najčešće ukrašavaju akroterije i spadaju među arhitektonske elemente, zbog čega se nalaze na poklopcima sanduka. U krajevima Bosne rimskog doba nalazimo ih na stelama iz I st. n. e. koje nose karakteristike helenističke stele (3, 4, 5, 6, 7, 9, 12), pa je razumljivo što se, u vidu akroterija (9), primjenjuju kao ukrasni arhitektonski elemenat na poklopcima urna s kraja II i početka III st. n. e.

Friz

Ukrasni friz predstavlja motiv valova. S obzirom na činjenicu da se nalazi na grčko-ilirskim novcima, i u grčkoj arhitekturi, pripada umjetnosti helenizma, te bi trebao simbolizirati more ili vlast na moru (talasokratija) na određenom geografskom prostoru.[474] Stoga ovaj likovni motiv, koji se nekoliko stoljeća kasnije javlja na sepulkralnim spomenicima u dalmatskom kraju, ne bi trebalo gledati samo kao ukras, nego ga treba posmatrati u svjetlu starih tradicija, koje su u bliskim vezama s morem.[475]

Poklopci na dvije vode

Ovaj tip poklopaca urna je najbrojniji i predstavlja osnovni tip poklopaca urna na ovom području. Sastoji se od različitih akroterija. Među njima dominira raširen tip u vidu polupalmeta (16, 17, 18, 19, 22, 26, 31 itd.), a manje je raširen tip s predstavom lavova (11-14). Na ovim poklopcima nalazimo i strukturalni ukrasni friz, koji isto tako nije čest na poklopcima (34, 35, 37), a u nekoliko primjera se javlja i u vidu trake na kojoj se nalaze natpisi (10, 11, 13, 18, 19 itd.). Odgovara tipu poklopca, a poznajemo i arhitektonski ukrasni elemenat dentikula, koji se javlja u formi vijenca, na prednjoj strani poklopca i na drugim mjestima (14, 15, 16, 18, 19, 20 itd.). Za ovaj tip poklopca na dvije vode treba konstatirati da je poznat među sarkofazima (Sa. 3, 4, 7, 9, 10, 11),[476] a podsjeća na eshatološki problem, o kojem i danas razmišlja suvremeni čovjek. Brojniji nalazi poklopaca urna svjedoče da sarkofag predstavnik obreda inhumacije nije mogao u III st. n. e. steći veliki broj pristaša kao na području Salone, jer je u to doba na području Delmata još prevladavao ritus incineracije, što ukazuje na ruralnu sredinu i zabitije krajeve, u kojima su se stare tradicije ritusom incineracije zadržale znatno duže.[477] U vezi s poklopcima potrebno je dodati još jednu konstataciju: oni ukazuju da je među urnama prevladavao oblik četvrtaste urne (kocke), a manje oblik pravougaonika u formi malog sarkofaga.

Portreti pokojnika između dvije rozete

Portreti pokojnika bez edikule na timpanonu poklopca urna (10, 11) iz Duvna očituju zanimljivu likovnu pojavu, koja se može uporediti s pojavama Meduza ili drugih likova koji se ne stavljaju unutar malih naiskosa.[478] Na jednom od ovih portreta (10), za razliku od onog na poklopcu br. 11, uočavamo, što treba istaknuti, karakteristiku dekadentne rimske portretne karakteristike s kraja II i početka III st. n. e., a to je aproporcionalnost, koja bi ovu urnu mogla kronološki datirati u to vrijeme.[479]

Međutim, prema likovnoj pojavi akroterijalnih lavova i epigrafskih elemenata, pojavu portreta kronološki svrstavamo nešto kasnije od portreta na ulomku poklopca iz Duvna (II), a to je kraj I i početak II st. n. e., i pripisujemo ga domaćem majstoru, koji je radio prema starijim urnama istog tipa.[480]

Poklopci s kantarosom između dvije rozete

Navedeni predstavljaju odvojenu grupu urna (13, 14), no, potrebno je spomenuti da slične likovne kompozicije, ali ne i analogne, susrećemo na zabatima stela iz krajeva Norika i Panonije.[481] Ove likovne kompozicije očituju se u antitetičkom načinu prikazivanja, pa bi se moglo zaključiti da su na području Delmata nastale pod uticajem Norika i Panonije. Odgovor na ovo pokušala je dati I. Čremošnik, pripisujući ovaj način prikazivanja uticaju Kelta (kao survivance). [482]

U ovom načinu prikazivanja više se osjeća orijentalni uticaj, jer u atributima koji se očituju na poklopcima urna, kao što su kantaros i akroterijalni lavovi, vidimo atribute božice Kibele, čiji je kult pouzdano potvrđen u krajevima Salone[483] i, u najnovije doba, u kraju Delmata.[484]

[473] Usp. kod Kieseritzky / Watzinger 1909, Taf. XII itd.

[474] Nikolanci 1969, 61; Rendić-Miočević 1970, 347 i d., Sl. 2b, tip. II.

[475] Usp. literaturu iznesenu u bilješ. 27 i Zaninović 1976, 261 i d.

[476] Vidi sarkofag iz Bačevića i dr. pod poglavljem Sarkofazi; Gabelmann 1973, Taf. 37, Fig. 1, 2, 3 (krov bez ukrasa).

[477] Cambi 1975, 16 i d.

[478] Usp. stele iz gornje Italije s onima iz Salone (Arheološkog muzeja iz Splita) kod Susini 1960, Tav. VI i 55; Rinaldi Tufi 1971, Tav. VIII, Fig. 1, 2, 4 itd.

[479] Prijatelj 1952, 145 i d.; Sergejevski 1965, 126.

[480] Rinaldi Tufi 1971, 135 i d.; Alfoldy 1969, 28.

[481] Schober 1923, 164, 167, 168, 173, 200.

[482] Čremošnik 1957, 227.

[483] Suić 1965, 100 i d.; Zaninović 1967, 56.

[484] Najvjerojatnije i u kraju Delmata (područje Livna). To nam govori nalaz jednog fragmentiranog reljefa žene u naslonjači s prikazom ležećeg lava. Nalazi se u štampi.

To nam pruža potvrdu da je kult Kibele bio raširen među Delmatima krajem i početkom II st. n. e., a prvi nosioci ovog kulta bili su sigurno vojnici porijeklom s Orijenta.[485]

Akroterijalni lavovi

Bilo da su prikazani na stelama (S. 1, 8, 10) ili na poklopcima urna (10, 11, 12, 13), akroterijalni lavovi imaju simbolično i dekorativno značenje. Oni u kultu Magnae Matris predstavljaju jedan od najbitnijih kultnih atributa, iako se javljaju i u drugim orijentalnim kultovima.[486] Njihova pojava na stelama maloazijskog tipa (S. 7, 8, 10) sa porta inferis s početka I st. n. e., upućuje na zaključak da oni pripadaju kultu Velike boginje, a stele njezinim pristašama. Analogna situacija je i s poluležećim lavovima na poklopcima urna s prikazom kantarosa ili s portretom između dvije rozete (10, 11, 12, 13). Prema tome, u akroterijalnim lavovima na našim poklopcima urna imamo atribute božice Kibele, a u prikazu pokojnika njezine pristaše, te ove urne stoga ne mogu biti starije od početka II st. n. e.,[487] te se nalaze u vezi s prvim doseljenim Orijentalcima, koji su širili ovaj kult.

Rozete

Rozete na ulomcima poklopaca u nekim slučajevima mogu imati, uz dekorativno, i simbolično značenje. Na fragmentima urna iz Duvna (10, 11, 12, 13) uočavamo helenističko-rimsku tradiciju izrade, koja ima dekorativnu svrhu.[488]

Dentikuli

I ovaj elemenat (11, 13, 14) ukrasne arhitekture podsjeća nas na helenističku arhitektonsku tradiciju, koja se očitovala na poklopcima i ulomcima poklopaca urna na području Delmata.[489]

Amfore unutar edikule između dva delfina

Ovaj motiv ne susrećemo na zabatima stela ili na drugim sepulkralnim spomenicima u krajevima rimske Dalmacije (17, 18a, b, 19, 20a, b, 21, 23, 24). Na osnovi likovne analize ovih prikaza, koji čine ikonografsku cjelinu, može se s većom sigurnošću pretpostaviti da oni predstavljaju kultne simbole Dionisa ili rimskog Libera, koji je među Delmatima, prema ovim ostacima, imao veći broj pristaša.[490] Integralni dio ove kompozicije predstavljaju koncentrični krugovi (17, 19, 21, 23, 24) koji upućuju na urne domaćeg porijekla, odnosno na zaključak da su pokojnici Delmati bili pristaše Dionisova kulta koji su primili od Grka prije okupacije naših krajeva.[491] Spomenuti koncentrični krugovi smatraju se religijskim simbolima autohtonog stanovništva.[492]

Akroteriji

Na ovoj grupi poklopaca urna ukrasne akroterije predstavljaju polupalmete (17, 18), poznat helenistički motiv koji prihvaća sepulkralna rimska umjetnost, a također i dentikule kao ukrasni elemenat arhitekture.[493]

Poklopci s rozetom unutar koncentričnih krugova između dva delfina

Prema iznesenoj kulturno-povijesnoj i sepulkralnoj problematici može se reći da u prikazu koncentričnih krugova, koji predstavljaju rozetu između delfina (26, 27, 28), vidimo religijski odnos domaćih i antičkih kultnih tradicija na delmatskom prostoru. Taj prostor je bio kulturno i životno vezan za Ravennu preko delmatskih mornara u ravenskoj floti (luci), u čemu se očitovao delmatski, odnosno ilirski etnički karakter i vjerojatno pripadnost kultu Dionisa ili Poseidona.[494] Antitetički način prikazivanja simbola ili drugih elemenata ne mora potvrđivati keltski uticaj. Taj način prikazivanja mogao se razviti pod uticajem koji s novim doseljenicima u ove krajeve dolazi s Orijenta.[495] Posebno treba istaknuti da je pojava delfina na sepulkralnim spomenicima u našim krajevima nastala po-

[485] Na to bi ukazivali nalazi spomenika koji pripadaju ovom kultu s područja Salone, a posebno, što se tiče područja Delmata, odnosno Livna, sigurna potvrda ovog kulta u Gardunu sjedištu VII legije, odnosno C(laudia) p(ia) f(idelis), u kojoj je bilo najviše Orijentalaca. Usp. Rendić-Miočević 1960, 118; Kojić 1905, 225 i d.

[486] Rinaldi Tufi 1971, 135 i d.

[487] Mansuelli 1967, 83; Rinaldi Tufi 1971, 135-136.

[488] Rinaldi Tufi 1971, 140; Čremošnik 1957, 222 i 223; Usp. rozete na helenističkim stelama s područja južne Rusije Kieseritzky / Watzinger 1909.

[489] Nikolanci 1969, 64-73. Možda se u ovim dentikulima odražava uticaj tarentske arhitekture helenističkog kruga koji se preko isejske nadgrobne arhitekture reflektirao na kopno među Delmatima.

[490] Suić 1959, 95-105, Sl. 15; Zaninović 1976, 26-268.

[491] Zaninović 1976, 261 i d.

[492] Stipčević 1981, 167-168; Sergejevski 1965, 125.

[493] Nikolanci 1969, 64-73.

[494] Usp. Stipčević 1981, 168; Zaninović 1967, 76 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 136. Da li bi se prikaz delfina s rozetom u sredini mogao povezati i sa simbolom Neptuna, pa bi možda imao mornarički karakter, jer se veže za simbol ljudi koji žive uz more. Pinterović 1958, 36 i d.

[495] Zaninović 1966, 76-80; Čremošnik 1957, 227. Ako se ne može pouzdano tvrditi da na ovom području nije bilo Kelta prije rimske okupacije, onda se ni antitetičko postavljanje slika ne bi moglo držati za keltski uticaj.

četkom II st. n. e., što se također odnosi na likovnu pojavu delfina na poklopcima urna iz krajeva Delmata.[496]

Akroteriji
Potrebno je konstatirati da su ovi poklopci imali ukrasne elemente arhitekture akroterija, i to polupalmetu (26), dobro poznatu na mnogim sepulkralnim spomenicima stela i sarkofaga.

Amfora unutar edikule između dvije ptice
Pored delfina koji flankiraju prikaze amfora unutar edikule (17, 18a, 19 itd.), prepoznajemo, izgleda, ptice (22). Na osnovi iznesene problematike o likovnoj kompoziciji na ulomku poklopca urne iz Livna (22), teško je pretpostaviti o kojem se religijskom simbolu radi, ali je možda u pitanju odraz miješanja kultova (sinkretizam) među dalmatskim stanovništvom, i to kulta Dionisa i Izide.[497]

Prikaz ribe
Prikaz ribe (25) u fragmentu poklopca, pretpostavljamo, prikazuje treću varijantu kompozicija sličnih prikazu amfore unutar naiskosa. To jednostavno zaključujemo prema prikazu ribe i dentikulima, koji se jednako nalaze na prethodnim likovnim predstavama na poklopcima urna (17, 18a itd.). U iznesenom prikazu također nalazimo odgovarajuću religiju simboliku, o kojoj je teško bilo šta reći sigurno, osim da ulazi u sferu jednog od navedenih kultova.

Rozeta u zabatu (29, 30, 31, 32)
Na poklopcima ove skupine imamo, prvo, više rozeta na zabatu poklopca, i to reljefno prikazanih u koncentričnom udubljenju (29), a drugo, na poklopcu iz Suhače (30) imamo šesterolisnatu rozetu, koja je u plitkom reljefu izrađena na koncentričnoj osnovi. Uz ove, u istoj grupi poklopaca susrećemo druge tipove rozeta: koncentričnu rozetu, za koju smo istakli da simbolizira religijsku domaću tradiciju (31), te malu rozetu izrađenu u reljefu unutar vijenca (32).[498] Različitost rozeta, koje uz dekorativnu imaju i religijsku simboliku kod epihorskog stanovništva, ukazuje na veći broj majstora i radionica u delmatskom kraju.

Rozeta među vegetabilnim motivima
(33, 34, 35, 36, 37)
Može se zaključiti da ovi vegetabilni motivi u prvom planu predstavljaju sepulkralnu dekoraciju, a ne određenu kultnu simboliku, koju uza samu rozetu ne bismo mogli negirati.[499]

Ostali ukrasni elementi
Ostali ukrasni elementi vide se u prikazu valova (54) akantusa (35) i predstavljaju frizove na poklopcima, i u njima treba gledati domaću likovnu tradiciju, koja podsjeća na period delmatske, odnosno ilirske samostalnosti.[500]

Poklopci bez ukrasnih motiva
Poklopci bez ukrasnih motiva ukazuju na period kad se romanizirani Delmati, pa i Iliri uopće, počinju vraćati svojim domaćim imenima i tradiciji, a to je doba poslije Karakaline Konstitucije 212. god.[501] Na ovim poklopcima nema ni sepulkralne dekoracije ni religijske simbolike koja se nalazi na spomenutim poklopcima urna.

Natpisi na zabatima
Natpisi na poklopcima urna ukazuju na dvije mogućnosti: poklopci su ili pokrivali četvrtaste sanduke sa sepulkralnom dekoracijom ili su neposredno nad površinom zemlje pokrivali cilindrične kamene, zemljane ili staklene urne.[502] Treba još reći da je vrlo teško među poklopcima urna s natpisom otkriti one koji nisu pripadali sanducima, jer su, isto tako, mogli pripadati onima koji su pokrivali spomenute urne. Dosad je samo jedan ulomak nađen van područja ilirskih Delmata, a to je sanduk urne iz Donje Pecke (44), kojim se oponaša forma sarkofaga s tabulom ansatom, što govori o uticaju sarkofaga na formiranje oblika urna koje su pripadale obredu incineracije i uticale na postanak salonitanskog tipa sarkofaga.[503] Male urne iz Stoca (43) i Vranjeva (42), treba istaknuti, ne spadaju u urne nadzemnog karaktera i ne pripadaju području Delmata, a urna iz Stoca (43) s označenom tabulom ansatom govori o njenom uticaju na sarkofag s tabulom ansatom koji je nazvan salonitanskim.[504]

[496] Usp. Mansuelli 1967, 83; Rinaldi Tufi 1971, 156.
[497] Usp. Suić 1959, 9, 10, Sl. 1-5; Zaninović 1976, 261 i 268; Cambi 1965, 92, 96. Možda se i ovdje radi o stiliziranom delfinu, a ne ptici, pa bi zajedno s amforom opet imali istu simboliku.
[498] Čremošnik 1957, 222-225; Stipčević 1981, 168.
[499] Rinaldi Tufi 1971, 140.
[500] Rendić-Miočević 1970, 553, Sl. 2b, te 366 i d. Možda u ovom elementu imamo uticaj grobne arhitekture isejskih radionica koje su sigurno morale ostaviti nekog traga. Uz ovo ne bismo mogli zanemariti i italski uticaj. Vidi Altmann 1905. i Nikolanci 1969, 81.
[501] Rendić-Miočević 1948, 51.
[502] Srejović 1965, 65, Sl. 10.
[503] Cambi 1975, 393 i d.
[504] Cambi 1975, 392 i d.

Onomastika

Sačuvana epihorska onomastika u jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine, koji poistovećujemo s područjem ilirskog plemena Delmata, najvjerojatnije pripada tom plemenu. No, među iznesenim imenima ne nalazimo samo delmatska, nego i imena Ilira iz drugih plemena koji su se zatekli među Delmatima u periodu rimske okupacije. Prema tome, sva ilirska, odnosno autohtona imena ne mogu se smatrati dalmatskim, što treba da riješe lingvisti.[505] Onomastika na urnama i poklopcima urna s ovog područja, koja je do danas sačuvana, pokazuje da je epihorsko stanovništvo vrlo brzo prihvatilo obred spaljivanja, što se posebno osjeća u periodu vladavine cara Hadrijana.[506] Određena kultna simbolika ili atributi kultnog značenja koje uočavamo na ovim sepulkralnim spomenicima svjedoče da je među autohtonim stanovništvom na području Delmata bilo pristaša kulta Magnae Matris,[507] Dionisa,[508] te da se, isto tako, unutar ovih kultnih zajednica osjeća i domaća tradicija, koju možemo identificirati u rozetama koncentričnih krugova.[509]

Urne s područja Delmata očituju kulturni uticaj Istoka i Rima, što se ne može tvrditi za urne s područja Japoda, koje predstavljaju japodski tip urna.[510] Onomastika na urnama i poklopcima urna s područja Delmata govori da je bilo miješanja stanovništva, ali pokazuje da je, uz Italce i orijentalce, bilo najviše domaćeg stanovništva.[511]

Geneza

Na temelju kulturno-povijesne analize koja je iznesena o urnama s područja Delmata, može se zaključiti da je urna nastala pod uticajem sarkofaga na Istoku, te je njezina pojava krajem I i početkom II st. n. e. uticala na razvoj sarkofaga u Saloni, a posebno na salonitanski tip sarkofaga.[512] Tako se, s aspekta kulturno-historijskih prilika u krajevima Delmata i uopće u zaleđu istočne obale Jadrana, vidi geneza urna koje su se razvile iz sarkofaga ili na osnovi mauzoleja i ponovo prešle u sarkofag. Ovaj tip urne, ne bismo smjeli zaboraviti, mogao je također doći zajedno s Italcima, nosiocima ritusa incineracije u našim krajevima.[513] Forma urne u obliku mauzoleja i sarkofaga mogla je nastati, iz istih razloga, i na području Italije.[514]

Kronologija

Ulomci sanduka urna (1, 2) s arhitektonskom kompozicijom arkada i vrata istovremeni su s pojavom urna u Saloni krajem I i početkom II st. n. e.[515] Ulomci sanduka urna (7, 8), na osnovi epigrafskih i drugih kulturno-povijesnih okolnosti, datiraju iz III st. n. e.[516]

Na području Delmata susrećemo varijantu urna s tabulom ansatom (44, 46) koje podsjećaju na skraćeni sarkofag i koje N. Cambi povezuje sa sarkofagom na Orijentu, pa je njihova pojava koncem I i početkom II st. n. e. uticala na razvoj sarkofaga u Saloni (salonitanski tip).[517] Epigrafski elementi ovaj tip urne datiraju u kraj II i početak III st. n. e.[518]

Skupinu urna prave prikazi erota, pa ovaj tip urna kronološki treba svrstati u kraj II i početak III st. n. e. (3, 4).[519] Tip urna s poklopcem na četiri vode (9) ne može biti stariji od kraja II i početka III st. n. e.[520] Drugu skupinu prave poklopci na dvije vode, kao i njihovi ulomci. Među njima nalazimo više likovno različitih kompozicija. Tako skupinu poklopaca s portretom pokojnika između dvije rozete i s akroterijalnim lavovima (10, 11) datiramo najkasnije u kraj I i početak II st. n. e.[521] U isto vrijeme kronološki svrstavamo poklopce urna s prikazom kantarosa između dvije rozete i s akroterijalnim lavovima (12, 13, 14).[522] Odvojenu skupinu vidimo u prikazu amfore unutar edikule između dva delfina (17, 18a, 19, 20a itd.). Datiramo je

[505] Katičić 1964, 29.

[506] Cambi 1975, 13 i d.

[507] Zaninović 1967, 58. Trag kulta Magnae Matris koji je bio štovan među orijentalcima i italcima legije VII C(laudia) p(ia) f(idelis) u Gardunu pretpostavljamo da je ostavio dubok trag koji bi se očitovao u prikazima akroterijalnih lavova itd.

[508] Patsch 1897, 231-232, Sl. 8; Zaninović 1967, 40; Imamović 1977, 396, br. 153; Rendić-Miočević 1955, 16 i d., te 27.

[509] Čremošnik 1957, 221 i d.; Sergejevski 1965, 125; Stipčević 1981, 167 i d;

[510] Vidi Sergejevski 1950, 72 i d. Naime, na urnama Japoda vide se jači uticaji helenizma, a manje Rima, a s obzirom na oblik, najviše uticaj autohtone ilirske, odnosno japodske tradicije. Kod ovih spomenika koji su pokrenuti na osnovi ritusa incineracije čini se da vidimo samo italski uticaj. Usp. Cambi 1975, 13 i d.

[511] Usp. Zaninović 1967, 39 i d. (kultovi i romanizacija), 62 i d., gdje se najbolje može dobiti pregled domaćeg i stranog elementa na području Delmata.

[512] Usp. Cambi 1975, 392 i d.

[513] Altmann 1905, 20, Fig. 12, 13; 47, Fig. 36, 37; Susini 1960, Tav. XVII (urna) i XVIII.

[514] Usp. literaturu u bilješci 67.

[515] Mislim da ove ulomke urna treba povezati s urnama na području Salone i dolaskom Italaca u unutrašnjost provincije Dalmacije (Vidi Cambi 1975, 393 i d.). Analogne urne također susrećemo i na području Italije (Usp. Altmann 1905, 20, Fig. 12, 13).

[516] Rendić-Miočević 1948, 445 te 47; Zaninović 1967, 31, 83.

[517] Cambi 1975, 393 i d.

[518] Usp. Rendić-Miočević 1940, 44, 47; Zaninović 1967, 31 i d.

[519] Cambi 1960, 55 i d., posebno 66-70; Cambi 1975, 329 i d.

[520] Prijatelj 1952, 145 i d.; Sergejevski 1965, 126 i d.

[521] Mansuelli 1967, 83; Rinaldi Tufi 1971, 135-136.

[522] Usp. literaturu u bilješci 75.

u kraj II i početak III st. n. e.[523] U isto doba trebalo bi datirati urnu iz Livna zbog slične likovne kompozicije na ulomku poklopca (22), kao i urnu iz Duvna (25) zbog ulomka njenog poklopca. Kronološki bi II st. n. e. pripadali ulomci iz Duvna (15, 16).[524]

Skupina poklopaca s rozetom u vidu koncentričnih krugova između dva delfina (26, 27, 28) išla bi istovremeno s urnama čiji poklopci imaju kompoziciju amfore unutar edikule između dva delfina, tj. datirala bi u kraj II i početak III st. n. e.[525] Poklopce s rozetom i koncentričnom rozetom (29, 30, 31, 32, 33) datiramo u Hadrijanovo (31) ili doba poslije njega,[526] dok bismo neke druge datirali u III st. n. e., pa ovu skupinu kronološki možemo datirati u period od cara Hadrijana do početka ili sredine III st. n. e.[527]

Grupu poklopaca s biljnim motivima (34, 35, 36, 37) datirali bismo u period od II do III st. n. e.[528] I na kraju, skupinu poklopaca koja ima samo natpis (38, 39, 40, 41) epigrafski elementi datiraju u period poslije Karakaline Konstitucije, tj. poslije 212. godine.[529] Sanduke urna (44, 45, 46) datiramo na kraj II ili početak III st. n. e.[530] Tako urne, kategorije sepulkralnih spomenika koje pripadaju ritusu incineracije, govore na osnovi kronologije da su na području Delmata služile obredu spaljivanja od kraja I do kraja III st. n. e. Moguće je da je u ovim krajevima obred spaljivanja dočekao i kršćanski period, kad prevladava obred inhumacije.[531]

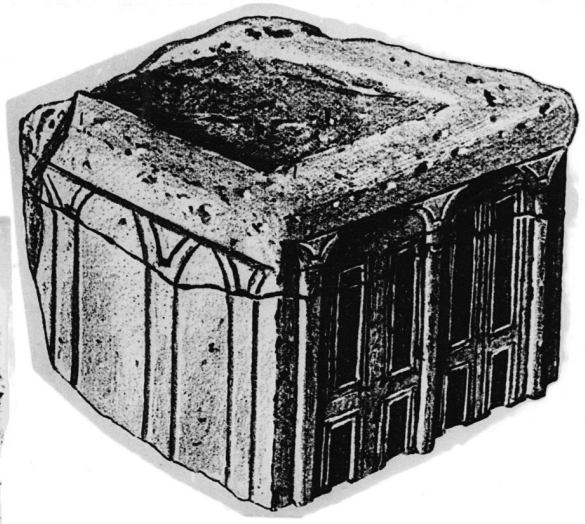
Rasprostranjenost sanduka i koncentracija (K. XIV)
Nalazišta ovih sepulkralnih spomenika malobrojna su u kraju Delmata, u Duvnu (1, 2), Livnu (3, 7), Vašarovinama (5), Ličtanima (8) i na Glamočkom polja (4). Najveći broj nalaza poklopaca urna u Duvnu (11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 23, 24, 25, 55, 59), Borčanima (21, 29), Livnu (17, 22, 26, 27, 32), Vašarovinama (18, 34, 37, 41) i Suhači (28, 30, 31, 33, 38) omogućavaju tvrdnju da je na ovom području bio najzastupljeniji upravo tip četvrtaste urne (sanduk) ili oblika mauzoleja ili edikule (1, 2, 3, 4, 7, 8), a daleko manje u formi pravokutnika, koji je, opet, bio oblikom najbliži sarkofagu koji je služio obredu inhumacije (44, 45, 46).

Rasprostranjenost sanduka urna upućuje da su Duvanjsko i Livanjsko polje krajevi s najbrojnijim nalazima ovih spomenika, te ukazuje na veće centre među antičkim Delmatima, što nije slučaj s Glamočkim poljem na kojem ne nalazimo veći broj spomenika kategorije urna. Uočena razlika govori o prihvatanju načina sahranjivanja među delmatskim stanovništvom, pa bismo se usudili konstatirati da je južnije krajeve zahvatila jača romanizacija od sjevernih, kojima pripada Glamočko polje.

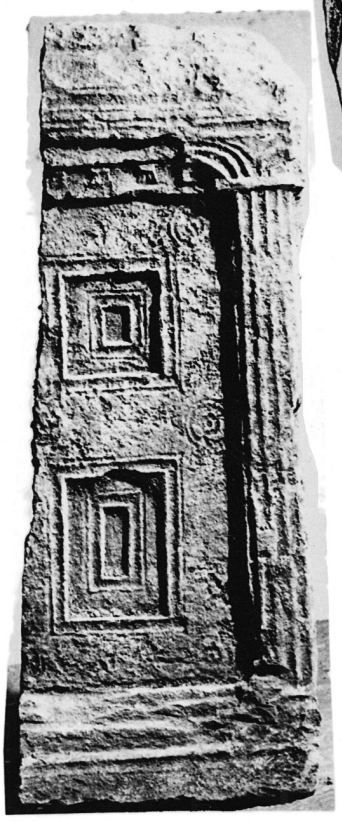
Rasprostranjenost poklopaca (K. XIV)
Poklopce urna nalazimo u Duvnu (10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 23, 24, 25, 35, 39), Borčanima (21, 29), Livnu (17, 22, 26, 27, 32), Vašarovinama (16, 34, 37, 41) i Suhači (28, 30, 31, 33, 38), te u Glavicama (36) na Glamočkom polju.

Rasprostranjenost urna dopušta konstataciju da je na tri velika polja (Duvanjsko, Livanjsko i Glamočko) postojalo po jedno veće naselje koje je okupljalo delmatsko stanovništvo i na taj način čuvalo duhovne tradicije. Inače, među njima se ipak ističe Duvno po nalazima koji ukazuju na veću romanizaciju, a time i administrativni centar u doba Rima.

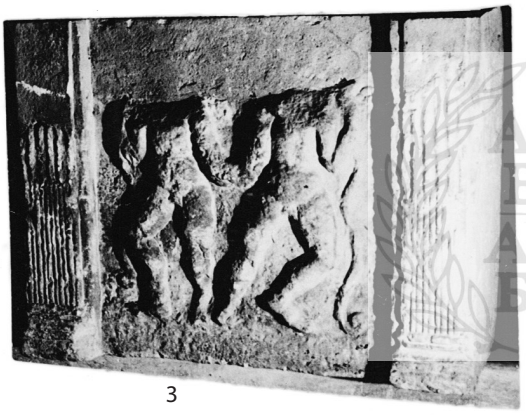
[523] Mansuelli 1967, 83; Rinaldi Tufi 1971, 136.
[524] To bi išlo analogno predstavama koje vidimo na poklopcima urna 17, 18a, 19, 20a, itd. Usp. s literaturom iznesenom u bilješci 77.
[525] Usp s literaturom u bilješci 77.
[526] Usp. Rendić-Miočević 1948, 44, 47; Zaninović 1961, 31 i 83.
[527] Usp. literaturu u bilješkama 72, 80.
[528] Schober 1923, 226.
[529] Rendić-Miočević 1948, 51; Zaninović 1967, V.
[530] Alföldy 1969, 29 i d.
[531] Cambi 1975, 16.

1

2

3

4

1. Duvno, 2. Duvno, 3. Livno, 4. Stubo Vrelo (Kupres)

5

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

5. Vašarovine (Livno)

7

8

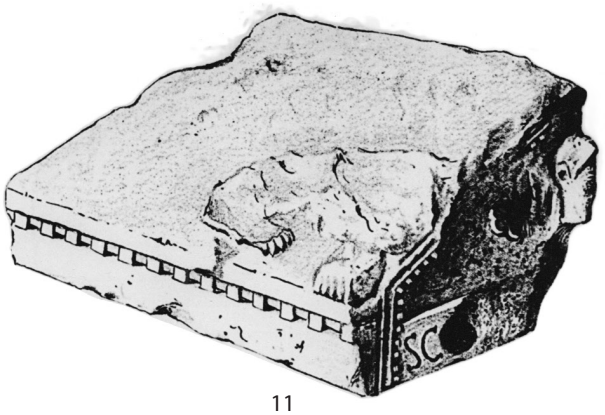
7. Livno, 8. Ličani (Livno)

9

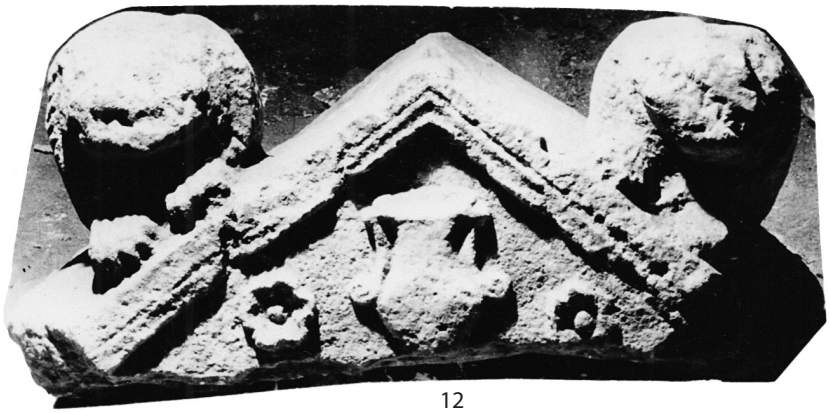
10

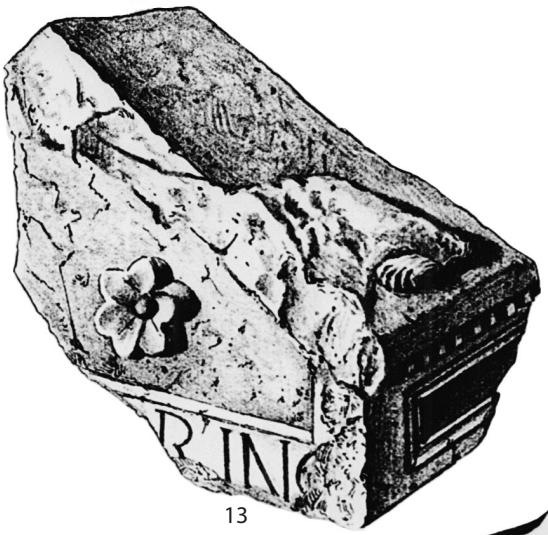
11

9. Livno, 10. Duvno, 11. Duvno

ANU BiH АНУ БиХ

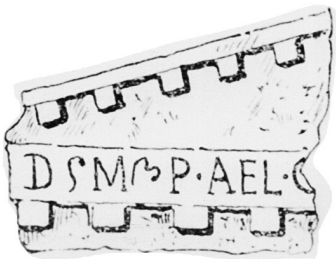
12

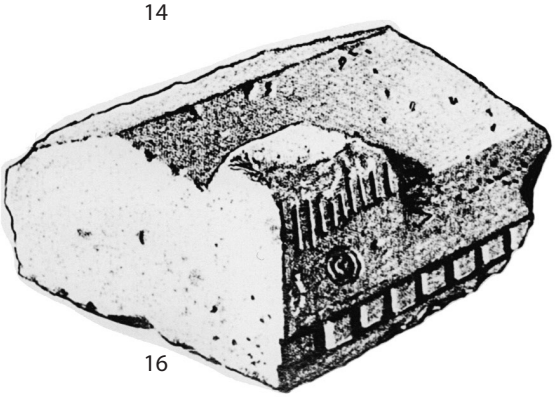
13

14

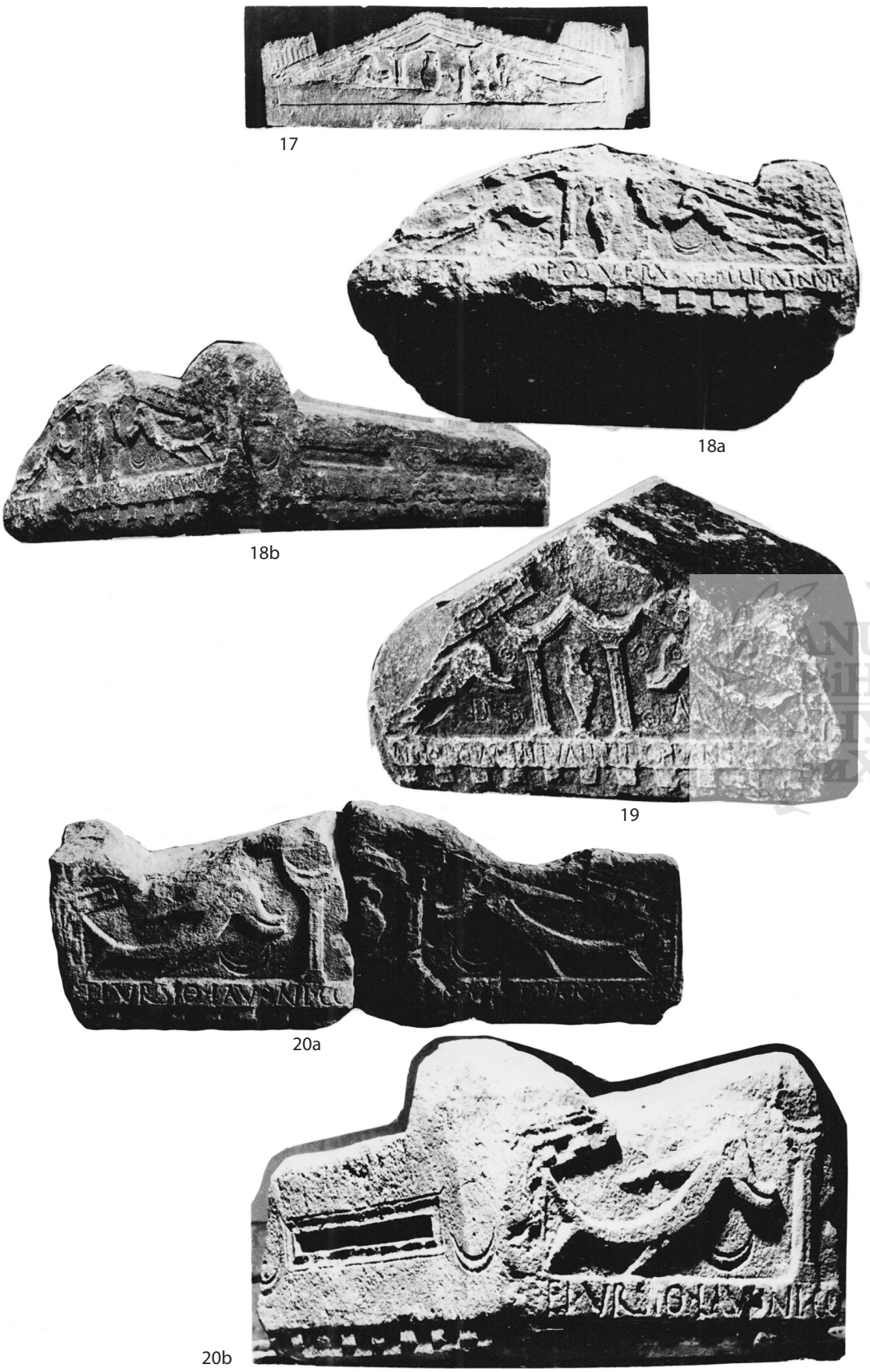
15

16

12. Duvno, 13. Duvno, 14. Duvno, 15. Duvno, 16. Duvno

ANU ВіН АНУ БиХ

17

18a

18b

19

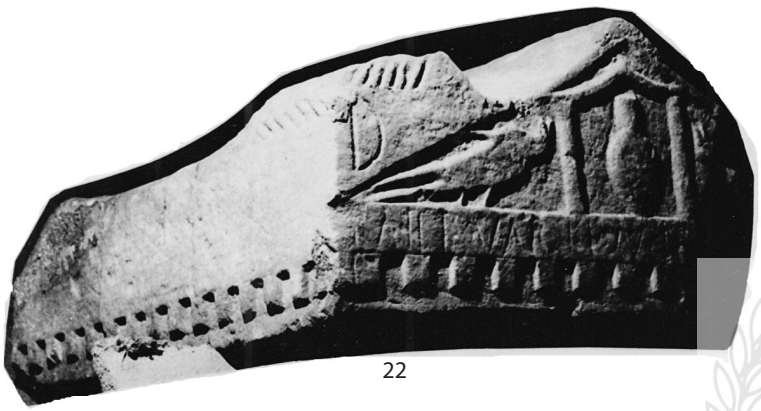
20a

20b

17. Livno, 18. Vašarovine (Potočani - Livno), 19. (Nepoznato Nalazište – Potočani? Područje Livna), 20. Duvno

21

22

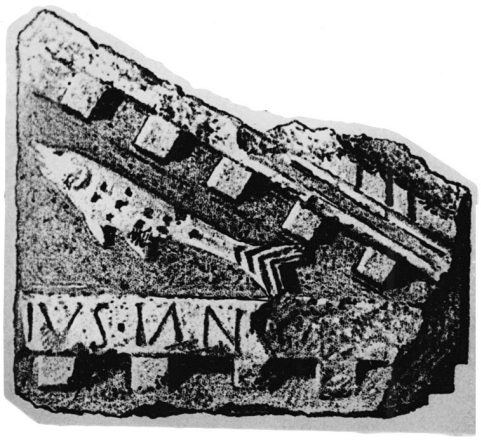
23

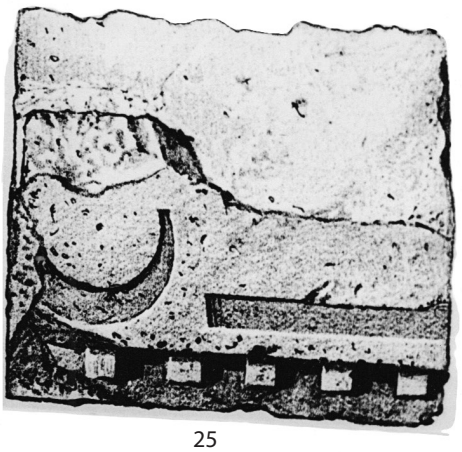
24

21. Borčani (Duvno), 22. Livno, 23. Duvno, 24. Duvno

ANU BiH АНУ БиХ

25

25

26

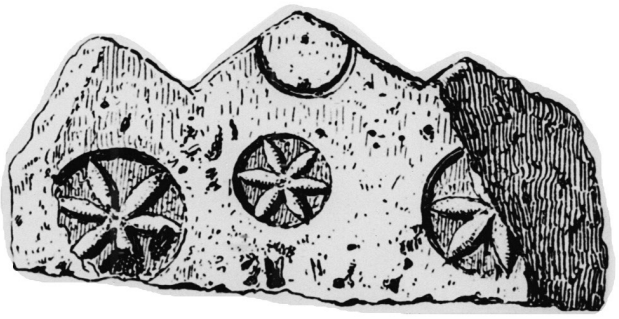
27

28

ANU BiH АНУ БиХ

25. Duvno, 26. Livno, 27. Livno, 28. Suhača (Livno)

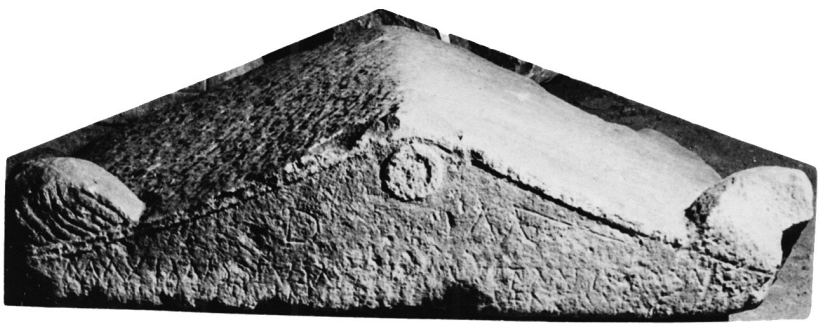
29

30

31

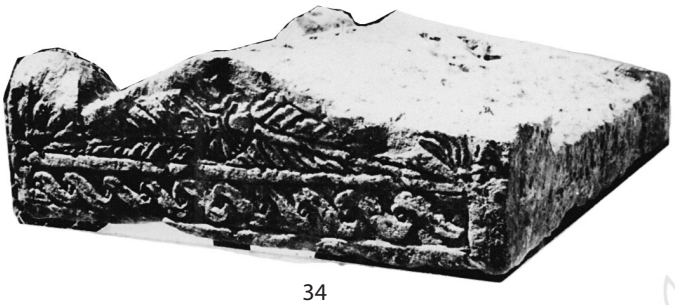
32

29. Borčani (Duvno), 30. Suhača (Livno), 31. Suhača (Livno), 32. Livno

ANU BiH АНУ БиХ

33

34

35

33. Suhača (Livno), 34. Vašarovine (Livno), 35. Duvno

36

37

36. Glavice (Glamoč), 37. Vašarovine (Livno)

38

39

40

41

38. Suhača (Livno), 39. Duvno, 40. Mali Kablić (Livno), 41. Vašarovine (Livno)

42

43

ANU BiH АНУ БиХ

42. Vranjevo Selo (Stolac), 43. Stolac

44

45

46

44. Donja Pecka (Mrkonjić Grad), 45. Halapići (Glamoč), 46. Nepoznato Nalazište

ANU BiH АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

IX. SARKOFAZI

Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba s pojavom sarkofaga javlja se istovremeno i ritus inhumacije.[1]

Sarkofage susrećemo u manjem broju u odnosu na druge kategorije sepulkralnih spomenika koje nalazimo u unutrašnjem dijelu antičke Dalmacije, posebno stele, cipuse i urne. Ovdje se radi o pojedinačnim nalazima sarkofaga i njihovih ulomaka (1-15).

Sarkofazima kao sepulkralnim spomenicima na području Bosne i Hercegovine bavio se D. Sergejevski.[2] Samo ovim pitanjem nije se dublje bavio, iako su, osim starokršćanskih sarkofaga,[3] nađeni i sarkofazi iz perioda prije kršćanstva (prije 313. godine).[4] U zadnje vrijeme ovim problemom se intenzivno bavi na području Salone i Dalmacije N. Cambi.[5]

U ovom dijelu rada pokušat ćemo pomoću strukturalne, likovne i epigrafske analize rasvijetliti pojavu sarkofaga na unutrašnjem području Bosne i Hercegovine. Na taj način dobit ćemo povijesno razdoblje kad se javlja u krajevima Bosne i Hercegovine kulturnohistorijska pojava ritus inhumacije.

Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba uz poganski sarkofag nalazimo i sarkofag koji pripada povijesnom dobu kršćanstva. Prema tome, ovaj dio rada o sarkofazima dijelimo na dva dijela, i to: a/ poganski i b/starokršćanski sarkofag.

Pored kamenih sarkofaga, na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba susrećemo sarkofage izlivene u olovu.[6]

Nalazišta sarkofaga unesena su na topografsku kartu XV.

1. Kataloška obrada

1. NALAZIŠTE NEPOZNATO
Ulomak sarkofaga se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 397. Veličine: vis. 0,42 m, šir. 0,62 m, deb. 0,16 m. Kamen vapnenac.

Ulomak predstavlja prednji dio sarkofaga, i to njegovu lijevu stranu. Na toj strani, uz natpis, vidimo u plitkom reljefu fragmentarnu figuru nagog erota. U gornjem dijelu je bez glave, a od donjega nema nogu od koljena. Teško je prepoznati da li u desnoj ruci drži štap ili baklju, a lijevom se oslonio o lakat i vjerojatno naslonio glavu.

Natpis se nalazi između flankiranih stupova, dok je sam natpis urezan vrlo nemarno između paralelnih crta i nečitljiv.

Literatura: Neobjavljen.
III st. n. e.

2. NALAZIŠTE NEPOZNATO
Ulomak sarkofaga se nalazi u Muzeju Bosanske krajine u Banja Luci. Veličine: vis. 0,38 m, šir. 0,90 m, deb. 0,14 m. Kamen vapnenac.

[1] Cambi 1982, 91 i d. Mislim da najstariji sarkofag na unutrašnjem području Bosne i Hercegovine treba gledati u ulomku akroterija sarkofaga iz Crvenice (4) i fragmentu sarkofaga iz Prenja (3), a s time i pojavu inhumacije pokojnika (II–III st. n. e.) Osim polaganja pokojnika u sarkofage u IV st. n. e. nalazimo i zidane grobnice sa pločom, u obliku krova na dvije vode i na svod (Paškvalin 1970, 29 i d.).

[2] Sergejevski 1938, 57 i d., Sl. 12 i 13.

[3] Cit. djelo, 57, Sl. 12 i 13.

[4] Ovdje mislim na sarkofage br. 1, 5, 6, 7, 8, koji se nalaze u zbirci Zemaljskog muzeja.

[5] Cambi 1960, 60-64 i d. Zatim od istog autora, 1962, 109 i d.; Isti 1975, pod naslovom "Sarkofazi na istočnoj Jadranskoj obali" (III–VI st. n. e.); Isti 1974, 75 i d.; Isti 1982, 91 i d.

[6] Patsch 1914, 207, Sl. 112. Osim ovog, kojeg je objavio navedeni autor s područja Domavije (rudnika Sasa), poznata su još dva olovna sarkofaga. Jedan se nalazi u Zemaljskom muzeju, a drugi u Sasama (kancelariji rudnika).

ANU BiH

Fragment predstavlja prednju stranu sepulkralnog spomenika, najvjerojatnije sarkofaga. Mnogo je oštećen, ali na osnovi sačuvanog dijela možemo pretpostaviti da se prednja strana sastojala od tri polja pravokutnih oblika, od kojih je centralno polje ukrašavao ikonografski lik pokojnika u medaljonu ili vijencu, koji su sa strana pridržavala dva krilata erota. Sudeći prema naborima oko vrata i ramena, čini se da su eroti bili odjeveni u hlamidu. Prema tragovima reljefa na lijevom krajnjem polju, čini se da mogu predstavljati lava ili neku likovnu kompoziciju koja se veže za sepulkralne spomenike, možda Meduzu ili rep delfina. Ornament gornje bordure očituje ukras u obliku valova, a ornament medaljona vegetabilni ukras čašica.

Literatura: Neobjavljen.
II–III st. n. e.

3. SELO PRENJ (Stolac)
Ulomak sarkofaga. Nepoznato mjesto čuvanja. Veličine: a/ ulomak prednje strane: vis. 0,66 m, šir. 1,17 m, deb. 0,17 m; b/ poklopac sarkofaga: duž. 2,21 m, šir. 0,98 m, vis. 0,50 m. Kamen vapnenac.

Od sarkofaga su sačuvani poklopac i dva komada prednje strane. Manji odlomak prednje strane sarkofaga nema natpisa, a od ornamentike je sačuvan samo okvir u obliku užeta ili pletenice. Ostatak većeg dijela prednje strane svjedoči da je prednja strana sarkofaga imala tri polja, od kojih je centralno polje, uokvireno profilacijom, predstavljalo prostor za natpis, dok su manja, sa strana, bila ukrasna polja, obično za likove Atisa, erota ili druge likovne kompozicije sepulkralnog karaktera. Čini se da je ispod i iznad natpisnog polja i pomoćnih ukrasnih polja išla bordura, ornamentirana motivom vinove loze.

Poklopac je sačuvan sa četiri akrotera ukrašena polupalmetom, a prednja strana je ukrašena imitiranjem krova s crepovima – ljuskama.

Natpis se sačuvao u šest redova slova:
D(is) M(anibus) / (T?) MARCIANA DEF(uncta) /
AN(norum) XX AEL(ius) / DRACONTIUS
MARIT /
US CONIUGI PIENTISS / (i)M(a)E POSUIT /

Literatura: Sergejevski 1934, Br. 36, 23-24
II–III st. n. e.

4. CRVENICA (Duvno)
Ulomak akrotera poklopca sarkofaga nalazi se u Muzeju Hercegovine u Mostaru. Veličine: vis. 0,24 m, šir. 0,27 m. Kamen vapnenac.

Ulomak akrotera je ispunjen likovnom kompozicijom u reljefu. Sačuvana je gotovo čitava figura žene na kojoj se zapažaju elementi odjeće. Na temelju dugačkih rukava zaključujemo da je imala dugačku potpasanu haljinu. S obzirom na sačuvane tragove odjeće oko vrata, moglo bi se pretpostaviti da je imala i ogrtač, a od nakita i dugačku ogrlicu sa privjeskom. Čini se da je imala i bujnu frizuru. Izgleda da žena u ruci ispruženoj u laktu nosi pliticu i na njoj nešto što je najsličnije ptici. U donjem desnom leutu akrotera je uklesano slovo D, inicijalno slovo posvetne nadgrobne formule D(is) M(anibus), što govori da je akroter pripadao lijevoj strani sarkofaga.

Literatura: Neobjavljen.
III st. n. e.

5. HALAPIĆI (Duvno)
Ulomak akrotera se nalazi u Halapićima. Veličine: duž. 0,61 m, šir. 0,43 m, vis. 0,26 m. Kamen muljika.

Fragment najvjerojatnije predstavlja akroter sarkofaga. Gornji dio je oštećen, pa su tom prilikom stradale glave pokojnika. Poprsja pokojnika su isklesana u plitkom reljefu. Poprsja su prikazana gotovo shematski. Kod poprsja na krajnjoj desnoj strani zapažamo na desnom ramenu vjerojatno stiliziranu kopču, a u desnoj ruci predmet u obliku čaše. Međutim, kod polufigure koja je lijevo od spomenute vidimo na oštećenoj glavi kosu pokrivenu maramom, koja joj je krilato padala iza leđa i ramena, te ključ u desnoj ruci, koji uvjerljivo govori da je to ženska osoba. Na reljefu do ove osobe ne vidimo ništa posebno, osim da u desnoj ruci drži rascvjetani predmet, možda grozd. Na krajnjoj lijevoj osobi, kod koje se na čelu oštećene glave zapažaju tragovi kose, razabiremo kako u desnoj ruci drži ovalni predmet, sličan jajetu ili nekom plodu. Tragovi uredno češljane kose upućuju da se radi o djevojci.

Literatura: Sergejevski 1932, 52, Taf. XX, Fig. 8;
Sergejevski 1933, 9, Tab. IV, 7.
II st. n. e.

6. ZENICA
Ulomak akrotera od sarkofaga se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 549. Veličine: vis. 0,21 m. Kamen vapnenac.

Na akroteru kao dijelu poklopca sarkofaga imamo u reljefu ljudsku masku. Od likovnih detalja udara u oči izrada pletenaste kose koja pada dolje i bademaste oči, bez zjenica i kapaka, što daje liku mrtvački izgled. Čini se da izrada ovog dijela poklopca sarkofaga pripada boljem majstoru.

Literatura: Patsch 1904, 231, Fig. 107; Sergejevski 1932, 43, Fig. 6.
III st. n. e.

7. BAČEVIĆI (Mostar)
Sarkofag se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 259. Veličine: vis. 1,18 m, šir. 0,85 m, duž. 2,00 m. Kamen vapnenac.

Sarkofag je mjestimično oštećen, posebno akroterija tabula ansata i lijeva strana sarkofaga. Poklopac je prelomljen na dvije polovine. Obrađena je samo jedna strana sepulkralnog spomenika. Sarkofag je imao postolje, sanduk i poklopac. Akroteri su bili ukrašeni motivom vinove loze, a centralna strana sanduka tabulom ansatom, koja je bila anepigrafska. Anse su imale ukrasnu rozetu, a njeni kutovi ukrasne palmete.

Literatura: Radimsky 1892, 334-335, Sl. 33; Radimsky 1894, 6-8, Fig. 4.
III st. n. e.

8. BAČEVIĆI (Mostar)
Sarkofag se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 292. Veličine: duž. 1,90 m, šir. 1,20 m, vis. 0,72 m. Kamen vapnenac.

Sačuvan je samo sanduk s postamentom bez poklopca. Bočna strana, koja predstavlja lice sarkofaga, ukrašena je tabulom ansatom bez natpisa. Na trokutastim krajevima tabule ansate isklesana je četverolisnata rozeta, a u trokutima anse motiv palmete.

Literatura: Radimsky 1892, 333-336, Sl. 4; Radimsky 1894, 6, Fig. 5.
III st. n. e.

9. MOGORJELO (Čapljina)
Sarkofag se nalazi na Mogorjelu. Veličine: duž. 2,18 m, vis. 0,94 m, šir. 0,70 m. Kamen vapnenac.

Sarkofag se sastoji od poklopca s akroterima u obliku krovne konstrukcije na dvije vode i četvrtastog sanduka bez postolja. Na sarkofagu ne nalazimo dekorativnih motiva.

Literatura: Basler 1972, 146.
IV–V st. n. e.

10. VINJANI (Posušje)
Sarkofag se nalazi u muzeju Hercegovine u Mostaru. Veličine: vis. 0,81 m, šir. 1,50 m, duž. 2,31 m. Kamen vapnenac.

Sarkofag se sastoji od sanduka i poklopca s akroterima na uglovima. Poklopac ima oblik konstrukcije krova na dvije vode. Na poklopcu i na sanduku sepulkralnog spomenika nema ornamenta, a ni natpisa.

Literatura: Neobjavljen.
V–VI st. n. e.

11. ŠARGOVAC (Banja Luka)
Sarkofag se nalazi u Muzeju Bosanske krajine u Banjaluci. Veličine: dub. 0,58 m, duž. 1,82 m, šir. 0,84 m; poklopac: duž. 2,46 m, šir. 1,38 m. Kamen vapnenac.

Sarkofag se sastoji od sanduka i poklopca na dvije vode s velikim akroterima na uglovima. Poklopac i sanduk nemaju ukrasnih motiva, a ni natpisa. Grube je izrade. Sarkofag je bio položen na kamenu podnicu i ozidan.

Literatura: Nikolić 1961, 329-330, Sl. 1.
V–VI st. n. e.

12. MUJĐIĆI (Šipovo)[7]
Sarkofag se nalazi u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Jajcu. Veličine: šir. 1,24 m, vis. 0,75 m, duž. 2,10 m, deb. 0,13 m; poklopac: vis. 0,49 m; duž. 2,30 m, šir. 1,29 m. Kamen muljika.

Sarkofag je razbijen na više dijelova, koji su vezani malterom. Sastoji se od tri osnovna dijela. To su donja ploča, sanduk i poklopac. Na bočnoj strani vidimo četvrtasti otvor veličine 0,65 x 0,44 m. Poklopac na dvije vode i akroteri predstavljaju arhitektonsku kompoziciju kuće. Osim spomenutih velikih i grubih akrotera, nema ornamentalnih motiva kao ukrasa.

Literatura: Sergejevski 1938, 58-59, Sl. 13.
V–VI st. n. e.

13. MUJĐIĆI (Šipovo)
Sarkofag se nalazi u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Jajcu. Veličine: vis. 0,92 m, šir. 0,93 m, duž. 2,18 m. Kamen muljika.

Sarkofag se predstavlja u obliku običnog sanduka. Poklopac mu je obična ploča, a i njegove strane su sastavljene od ploča i međusobno vezane.

Literatura: Sergejevski 1938, 58-59, Sl. 12.
V–VI st. n. e.

[7] Nalazište Mujđići, u širem smislu, pripada Jajcu, ali je najbliži poznatom antičkom naselju Šipovu. Zato ćemo ovo nalazište označavati kod Šipova, a ne iz okolice Jajca, kako je označeno u literaturi (vidi literaturu pod br. 12 i 13).

2. Tipologija

2. 1. Poganski ili predkršćanski sarkofazi

U zaleđu istočne obale Jadrana, kao na području Salone, ne susrećemo tako brojne nalaze sarkofaga. Međutim, bez obzira na tako malobrojno sačuvane nalaze sarkofaga i njihovih ulomaka, pokušat ćemo nešto više reći o njihovim tipološkim karakteristikama. Najprije ćemo se osvrnuti na poganski sarkofag ili sarkofag predkršćanskog doba, koji je u unutrašnjim krajevima antičke Dalmacije sačuvan u manjim ili većim ulomcima sarkofaga (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9).

Prema strukturalnim elementima koje nalazimo na ulomcima sarkofaga, možemo govoriti o njihovoj tipološkoj pripadnosti. U tom smislu, imamo:

a/ arhitektonski tip sarkofaga (1),

b/ tip sarkofaga bez arhitektonskog raščlanjivanja (3a, b),

c/ panonski tip sarkofaga (2),

d/ salonitanski tip sarkofaga (7, 8)

e/ poklopce sarkofaga (3b, 5, 6, 7).

Arhitektonski tip sarkofaga

Arhitektonski tip sarkofaga imamo u jednom primjerku, i to, na žalost, u fragmentu nepoznate provenijencije (1). Sarkofazima arhitektonskog tipa pripadaju oni sarkofazi kojima je prednja strana ukrašena arhitektonskim elementima u obliku arkada ili pročelja hrama.[8]

S obzirom na ostatke polustupa koji ulomak nepoznate provenijencije opredjeljuje najvjerojatnije u arhitektonski tip sarkofaga, teško je ocijeniti kojoj grupi sarkofaga arhitektonskog tipa može pripadati, jer za to nemamo dovoljno pouzdanih elemenata. Prema Gabelmanovoj tipologiji koja je razrađena za sarkofage s područja gornje Italije, čini se da bi naš ulomak mogao dobiti određenije mjesto, tj. bližu analogiju u arhitektonskom tipu sarkofaga III, 1 i III, 4.[9] Stoga se teško opredijeliti kojem je tipu pripadao. Ipak se, u širem smislu, može konstatirati da ulomak sarkofaga nepoznate provenijencije pripada arhitektonskom tipu sarkofaga, i to najvjerojatnije jednoj od salonitanskih varijanti.[10]

S tim u vezi, može se dalje pretpostaviti da je fragment sarkofaga (3a, b) nepoznatog nalazišta, s obzirom na pojave sličnih arhitektonskih tipova ili varijanata sarkofaga zastupljenih u Saloni, mogao nastati kao rezultat klesarskih radionica Salone ili iz unutrašnjih radionica koje su radile pod uticajem salonitanskih.[11] U prilog ovoj pretpostavci upućuju zapažanja do kojih je došao N. Cambi, izučavajući sarkofage na području istočne obale Jadrana. Naime, polazeći od kulturnopovijesne činjenice, ako su eroti s izvrnutom bakljom s područja Salone bili omiljeni likovni prikazi na cipusima s kraja I i početka II st. n. e., onda je logično pretpostaviti da su pripadali klesarskim radionicama Salone.[12]

Spomenuta konstatacija svjedoči da su klesarske radionice Salone, s obzirom na manifestaciju erota s izvrnutom bakljom na prednjim stranama sarkofaga, radile u jednom vremenskom kontinuitetu, i to bez obzira na kategoriju spomenika koje su izrađivale.[13] Tako na osnovi ovih zapažanja N. Cambi zaključuje da se cipusi krajem II i početkom III st. n. e. prestaju izrađivati kao zasebna kategorija sepulkralnih spomenika, a eroti koji su ukrašavali njihove bočne strane prelaze na ukrašavanje lica sarkofaga.[14] Prema tome, u vezi s ulomkom sarkofaga nepoznate provenijencije, potrebno je istaći da se najuže veže za problematiku arhitektonskih tipova sarkofaga, odnosno njihovih varijanti s područja istočne obale Jadrana i u njegovom bližem zaleđu (Salona i Narona). Još bi, na temelju iznesenog, ovaj fragment kronološki svrstali u III st. n. e., ili najranije krajem II i početkom III st. n. e.[15]

Sarkofag bez arhitektonskog raščlanjivanja

Za razliku od prethodnog arhitektonskog tipa sarkofaga, ulomak iz Prenja (3a) s fragmentom poklopca (3b) ne posjeduje arhitektonsko raščlanjivanje koje bi se očitovalo na prednjoj strani ulomka sarkofaga s pilastrima ili polustupovima koji formiraju edikulu ili arkade.[16]

Prema sačuvanim strukturalnim elementima vidi se da je raščlanjen na tri polja, od kojih veće, centralno

[8] Gabelmann 1973, 39 i d., vidi table arhitektonskih tipova sarkofaga; Cambi 1975, 178.

[9] Usp. Gabelmann 1973, tipove sarkofaga III/1 i III/4 na preglednoj tabli arhitektonskih tipova sarkofaga između 40 i 41, ili na Taf. 11, 3, Taf. 45 i Taf. 9.

[10] Cambi 1975, 180, odnosno isti autor u 1975, 388 i d.

[11] Cambi 1975, 226 i d., te 234 i d.; Rendić-Miočević 1967, 339 i d.; Sergejevski 1952, Tab. I, Sl. 71, 4, IV, 1, 2, III, 1, IV, 35 V, 1, 2, govori skulptura, reljefi i arhitektonska dekoracija; Bojanovski 1974, 347 i d.; Cambi 1962, 102 i d.

[12] Cambi 1960, 67; Isti 1975, 329 i d.

[13] Cambi 1975, 330. Jedna veća radionica po sudu Cambija 1982, 105, bila bi u antičkom Šipovu. Ona je također radila u dužem kontinuitetu.

[14] Cambi 1975, 331.

[15] Cambi 1975, 331 i 390; Cambi 1960, 75, Kronološka shema sarkofaga.

[16] Usp. Gabelmann 1973, spomenutu tablu s pregledom tipova sarkofaga arhitektonski raščlanjenih između 40 i 41 ili Table s ovim prikazima sarkofaga.

služi za natpis, a dva lateralna, manja za likovne ili vegetabilne prikaze.[17]

Na ulomku iz Prenja (3a) dobro se vidi široka ukrasna bordura ispunjena motivom vinove loze, koja je tekla rubovima sarkofaga, dok je motiv užeta ili pletenice odvajao manja polja od centralnog. Prema tome, ne možemo govoriti o konačnom obliku i likovnom sadržaju našeg sarkofaga, kad ne posjedujemo sve potrebne elemente. Nešto više može se reći o poklopcu sarkofaga na kojem su sačuvana i dva akroterija s motivom polupalmete. Zbog toga se ne možemo upustiti u detaljniju tipološku i likovnu analizu sarkofaga. Može se samo konstatirati da naši dijelovi sarkofaga pripadaju tipu sarkofaga bez arhitektonskog raščlanjivanja ili grupi "netipičnih", kako ih još naziva N. Cambi, a kronološki se javljaju iza polovice II st. n. e.[18]

Prema nalazištu ulomka sanduka i poklopca sarkofaga "netipične" forme,[19] može se pretpostaviti da pripadaju klesarskim radionicama Narone, koje su, kao i one u Saloni, izrađivale ovaj tip sarkofaga, pa bi ovi nalazi potvrdili mišljenje N. Cambija o postojanju klesarskih radionica Narone, koje su radile zavisno od drugih umjetničkih predložaka, izrađujući sarkofage od domaćeg vapnenca.[20] U vezi s ovim treba konstatirati da se nekropole Narone još uvijek nalaze u naplavljenom području, pa su sarkofazi koji su bili tamo izrađeni ostali nepoznati. Osim iznesenih zapažanja o postojanju klesarskih radionica Narone, dokaz vidimo u votivnoj ari Jupitra,[21] a iz bliže okolice Narone u nadgrobnom spomeniku Lupe.[22]

Panonski tip sarkofaga

Ulomak sarkofaga iz Muzeja Banja Luke (2), prema strukturalnim karakteristikama, ima konfrontaciju s prethodnim tipovima sarkofaga jedino u pogledu rasporeda polja na prednjoj strani, ali ne i u pogledu likovnog sadržaja. Naime, centralno polje na sarkofagu iz Prenja (3a) i na fragmentu sarkofaga arhitektonske kompozicije nepoznate provenijencije (1) služi za natpis, dok na ulomku sarkofaga iz Muzeja Banja Luka služi za likovni prikaz pokojnika u medaljonu i erote koji pridržavaju medaljon, a dva manja lateralna polja za druge sporedne likovne predstave, kao što su delfini i dr.[23]

Ulomak sarkofaga iz Banja Luke (2) pokazuje kako je završavao sanduk sarkofaga, ali ne znamo kako je izgledao njegov poklopac. Takav podatak nemamo ni za njegovo dno, odnosno bazu, pa ne znamo kako je izgledala baza ovog sarkofaga. Gornjim rubom išla je ukrasna bordura motivom "valova". Ova bordura mogla je ići gornjom, pa i donjom dužom stranom, a možda i bočnim stranama sarkofaga. Prema tome, ni ovdje ne možemo biti sigurni kako su išli ukrasni motivi.

S obzirom na iznesene strukturalne i likovne karakteristične motive na fragmentu sarkofaga iz Muzeja Banja Luke, uočavamo da se ovaj ulomak odvaja od gore navedenih tipova sarkofaga. Naime, tipološka ili strukturalna karakteristika koja ga odvaja od spomenutih tipova sarkofaga je likovna kompozicija sačuvana u predstavi lebdećeg erota koji pridržava medaljon, vjerojatno s portretom pokojnika. Tako bi, prema navedenoj likovnoj kompoziciji i karakteristici prikaza, ulomak sarkofaga iz Muzeja Banja Luke bio najbliži sarkofazima s područja Panonije, zbog čega se naziva "panonskim" tipom sarkofaga. [24]

Likovni prikaz letećeg erota koji pridržava medaljon u širem smislu određuje nepoznato nalazište. Naime ono ga regionalno locira u krajeve sjeverne Dalmacije ili južne Panonije, i to na današnjem području banjalučkog regiona. Na to još upućuje i dekorativni motiv uske girlande koja sačinjava medaljon, jer se ovaj dekorativni biljni motiv još nalazi na najnovijem nalazu ulomaka sarkofaga iz Šipova [25] te na već poznatom medaljonu mauzoleja iz istog nalazišta[26] i na ulomcima urne s područja Duvna i Livna. [27]

Ovako iznesena problematika o rasprostranjenosti ovog dekorativnog biljnog motiva ukazivala bi da je u Šipovu bila veća klesarska radionica koja je izrađivala spomenike za šire geografsko područje i koja je, izgleda, radila pod uticajem većih i, u tom pogledu jačih kulturnih centara, na što je već ranije ukazao D. Ser-

[17] Cambi 1975, 374.

[18] Cambi 1975, 401. Možda i ovaj ulomak sarkofaga pripada onim sarkofazima koje je N. Cambi odvojio od ostalih grupa i nazvao ih je "netipične" forme. Vjerojatno spadaju u salonitansku produkciju sarkofaga ili isti tip proizvode klesarske radionice Narone. O tome govori blizina nalazišta koji bi pripadao naronitanskom distriktu.

[19] Cambi 1975, 253.

[20] Usp. 253 cit. djela. 1975. Možda upravo u ovom primjeru ulomka sanduka sarkofaga vidimo arheološku potvrdu o postojanju klesarskih radionica u Naroni i u njezinom zaleđu koje su radile pod impulsima ovih radionica.

[21] Usp. cit. djelo Cambi 1975, 253-254.

[22] Rendić-Miočević 1967, 339 i d., Sl. 2.

[23] Cambi 1974, 76, Sl. 1. Sigurno da na ovim tipovima sarkofaga postoje i druge likovne predstave koje, osim ovog prikaza, zbog oskudnosti u literaturi nisam našao.

[24] Sergejevski 1934, 28 i d.; Cambi 1982, 97 i d. Uticaj panonskog kulturnog kruga se osjeća u prikazu medaljona.

[25] Cambi 1982, 91 i d., Sl. 5 i 4.

[26] Sergejevski 1952, 43 i d. Tab. I, Motiv pravi medaljon ili ukrasni krug.

[27] Usp. br. 8 i 35 u poglavlju "Urne s područja jugozapadne Bosne".

gejevski[28], a najnovijim nalazom ulomka sarkofaga iz Šipova i N. Cambi.[29]

Salonitanski tip sarkofaga

U sarkofazima iz Bačevića (7) očituje se tip sarkofaga koji je nazvan salonitanski. On je posebno zapažen na području Salone i predstavlja produkciju klesarskih radionica.

Tipološke karakteristike salonitanskog sarkofaga očituju se u njegovim strukturalnim elementima, što ih predstavljaju poklopci, sanduci i likovni prikazi na stranama sarkofaga. Tako salonitanski tip sarkofaga ima poklopac u obliku krova na dvije vode s četiri ugaona akrotera. Ovo je osnovna forma poklopca sarkofaga i od nje odstupa samo mali broj poklopaca sarkofaga.[30] Slične tipološke karakteristike ima poklopac sarkofaga iz Bačevića od kojeg su sačuvana samo dva akroterija, i to s prednje strane (7).

Druga tipološka karakteristika salonitanskih sarkofaga koja se odnosi i na dva sarkofaga iz Bačevića je jednostavno profilirana baza, koja predstavlja postolje sarkofaga i sarkofag odvaja od zemlje (7, 8). Kao posebnu karakteristiku salonitanskog tipa sarkofaga vidimo u kruništu sarkofaga iz Bačevića (6), čije strane posjeduju karakterističnu letvu koja je imala svrhu da poklopac sarkofaga što bolje zatvara. Sarkofazi iz Bačevića (7, 3) posjeduju još jednu tipološku karakteristiku salonitanskih sarkofaga koja se odnosi na likovnu obradu strana sarkofaga. Naime, obično su obrađene tri strane sarkofaga, prednja i dvije bočne strane, dok je četvrta, zadnja strana grubo obrađena. I na bočnim stranama nisu česti figuralni prikazi.[31]

Međutim, oba sarkofaga iz Bačevića imaju likovno obrađenu samo prednju stranu, dok su bočne strane samo fino obrađene.

Najupečatljivija tipološka karakteristika koja je naše sarkofage približila sarkofagu salonitanskog tipa je likovni prikaz tabule ansate na sredini prednje strane sarkofaga.[32] Anse s tabulom prave trokutaste prostore koji se često ukrašavaju istim ornamentom, dok su anse ukrašene rozetom. Prema tome, položaj tabule ansate na sredini sanduka sarkofaga s neispunjenim praznim prostorom sa strana, u pogledu rasporeda, predstavlja nastavak tradicije, a natpis s tabulom njegov najznačajniji dio, dok drugi prostori imaju samo sporedni značaj.

Na sarkofazima iz Bačevića vidimo da su tabule ansate anepigrafske. Ovo svjedoči da ovi sarkofazi nisu bili do kraja završeni, što upućuje da je u neposrednoj blizini mogla postojati klesarska radionica ili su abocirane sarkofage dopremali iz klesarskih radionica Narone, koje su izrađivale sarkofage salonitanskog tipa, te se onda naknadno urezivao natpis, odnosno dovršavao sarkofag.[33]

Pojava salonitanskog tipa sarkofaga u ne tako dalekoj unutrašnjosti zaleđa antičke Narone govori o intenzivnijem djelovanju ili uticaju klesarskih radionica Salone koje su, čini se, poticale na razvoj klesarske radionice u Naroni, odakle su sarkofazi dospjeli dolinom Neretve u Bačeviće.

Poklopci sarkofaga

Kako su izgledali poklopci sarkofaga, najbližu sliku pružaju ulomci poklopaca sarkofaga iz Prenja (3b) i sarkofaga iz Bačevića (7). Osim ova dva ulomka poklopaca sarkofaga, na području Bosne i Hercegovine susrećemo i ulomke poklopaca u fragmentima akroterija (5, 6, 7). Prema nalazima ulomaka akroterija (4 i 5), čija su nalazišta bliža Saloni, a nalazište ulomaka akroterija nešto udaljenije, zanimljivo je, s obzirom na sačuvane strukturalne karakteristike, utvrditi da li ovi ulomci akroterija pripadaju salonitanskom tipu sarkofaga.

Poznato je, naime, da na malim prostorima akroterija poklopaca salonitanskih sarkofaga susrećemo portrete pokojnika.[34] Ovu karakterističnu pojavu imamo i na ulomku akroterija poklopca sarkofaga iz Halapića (5). U tipološkom pogledu ova strukturalna karakteristika upućuje na konstataciju da ulomak akroterija iz Halapića (5) pripada salonitanskom tipu sarkofaga s portretima pokojnika na prostoru akroterija, ili lokalnoj radionici koja je proizvodila sarkofage pod uticajem klesarskih radionica Salone.[35]

Na ulomku akroterija poklopca iz Crvenice (4) vjerojatno imamo likovnu predstavu Hore (?), koja ukazuje na personifikaciju godišnjih doba.[36] Slične likovne kompozicije u vezi s Horom i erotima susrećemo na cipusima i sarkofazima Salone, a upućuju na personifikaciju godišnjih doba. Tako bi analogan prikaz Hore (?) na ulomku akroterija sarkofaga iz Crvenice (4) ukazivao na uticaj salonitanskih klesarskih radionica Salone ili na jednu od njezinih radionica na području Delminiuma.

[28] Sergejevski 1952, 55 i d.
[29] Cambi 1982, 102 i d.
[30] Cambi 1974, 77, Sl. 2; Cambi 1975, 374.
[31] Cambi 1975, 366, 370.
[32] Cambi 1974, 77, Sl. 2; Cambi 1975, 261 i d.
[33] Cambi 1974, 75; Cambi 1975, 254 i d.
[34] Cambi 1975, 374 i d.
[35] Cambi 1975, 374 i d.
[36] Cambi 1967, 55 i d., posebno 66, 68, 70.

Treći ulomak akroterija poklopca sarkofaga poznajemo iz Zenice (6). Radi se, vjerojatno, o maski. Ovaj motiv poznatiji je na akroterijima stela nego sarkofaga.[37] Čini se da je vrlo slabo zastupljen i na sarkofazima Salone.[38] Međutim, motiv maske više je poznat na uglovima poklopaca rimskog sarkofaga koji su izrađivale klesarske radionice grada Rima.[39]

Poklopci sarkofaga posjedovali su različite oblike, ali jedan od najraširenijih oblika je krovna konstrukcija na dvije vode. Ovu konstrukciju su imali i naši poklopci sarkofaga iz Prenja (3b) i Bačevića (7). Naime, oni su, prema obliku, imali ugaone akroterije koji su, kao i salonitanski, bili ispunjeni figurama ili vegetabilnim prikazima.[40] Tako bi naši poklopci u obliku krovne konstrukcije na dvije vode, zajedno sa sandukom, kao i salonitanski, predstavljali oblik kuće ili hrama.[41]

Na osnovi sačuvanih ulomaka poklopaca sarkofaga, potrebno je konstatirati da među njima nema takvih fragmenata poklopaca koji upućuju na druge tipove poklopaca na području Bosne i Hercegovine. Jedino akroteriji s prikazom maske iz Zenice (6) mogu upućivati na poklopce sarkofaga koje su izrađivale klesarske radionice grada Rima, i to na tipu poklopca s niskim sljemenom ili bez sljemena s ravnim krovom.[42] Kod ova dva tipa poklopaca upravo se na njihovim uglovima javljaju likovni motivi maske.[43] Prema tome, navedeni akroterij s motivom maske predstavlja tip sarkofaga radionica grada Rima. Postavlja se pitanje na koji je način mogao doći u antičku Zenicu. Po svoj prilici radi se o lokalnoj klesarskoj radionici, koja je sarkofage izrađivala prema predlošcima radionica Rima.

Na kraju se, na osnovi iznesenih zapažanja o oblicima i strukturalnim elementima, može pretpostaviti, da ulomci poklopaca, sanduci i akroteriji svjedoče o velikom uticaju salonitanskih klesarskih radionica. One su plasirale sarkofage u unutrašnjost antičke Dalmacije (4, 5, 7, 8) ili poticale lokalne klesarske radionice da izrađuju sarkofage po uzoru na sarkofage radionica Salone (4, 5) ili Narone (7, 8), a posebno je zanimljivo pitanje sarkofaga radionica grada Rima.[44]

3. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Portret (5)

Kad smo govorili o tipologiji sarkofaga, onda smo kao jednu od strukturalnih karakteristika sarkofaga, naveli korištenje akroterijalnog prostora za portrete i druge motive. Spomenuli smo ulomak akroterija poklopca sarkofaga iz Halapića (5), na čijem su prostoru izrađena četiri portreta pokojnika. Ovi portreti na ulomku akroterija, u pogledu izrade, očituju nekoliko likovnih karakteristika. Među prvima se ističe plitkost reljefa, reklo bi se, samo gravirani, tj. konture portreta su plitko urezane i malo zaobljene, praveći na taj način plitki reljef. S druge strane, to u portretima istovremeno otkriva i drugu likovnu karakteristiku, a to je šematizacija portreta. Ona se posebno očituje u oskudnom prikazivanju odjeće na portretima, jer od odjeće i haljina uočavamo maramu na glavi kod žene koja drži ključ, a kod muškarca da drži čašu u ruci (8).

Portreti u paralelnom redu, s prikazom ruku u određenoj visini i s predmetima u rukama koji identificiraju međusobne rodbinske odnose, očituju likovnu simetričnost.

Treba spomenuti da nam zbog oštećenosti portretu nedostaju oči i drugi elementi lica koji se odnose na predstavu lica i glave. Oči bi, da su sačuvane, vjerojatno pouzdanije otkrile likovnu karakteristiku ukočenost, koja upravo prati portrete ovog doba na sarkofazima i drugim kategorijama sepulkralnih spomenika.[45] Na ovu likovnu karakterističnost upućuje ipak krajnji portret osobe s okruglim predmetom u ruci, čije lice pomalo očituje izraz ukočenosti. Prema Sergejevskom, ovakva izrada portreta na akroteriju poklopca sarkofaga iz Halapića ne može biti slučajna, već određen umjetnički pravac koji nije samo ograničen na unutrašnjost antičke Dalmacije.[46] Portrete na

[37] Usp. Sergejevski 1952, 55-56, Sl. 15; Rinaldi Tufi 1971, 33 i d., posebno 134 "agli angoli dei coperchi dei sarcofagi, ma anche in stele funerarie..."; Cambi 1975, 186, 190.

[38] Usp. Cambi 1975, 184 i d.

[39] Cambi 1975, 186. Pojavu rimskog sarkofaga u antičkoj Zenici treba dovesti u vezu s prisustvom kulta grada Rima (Urbis Romae). Usp. Sergejevski 1934, 39, Fig. 1.

[40] Usp. Cambi 1975, 374 i d.

[41] Cambi 1975, 257, 387 (Domus aeterna).

[42] Usp. Sergejevski 1952, 56, Sl. 15; Cambi 1975, 186.

[43] Cambi 1975, 186, ili Sergejevski 1952, 56, Sl. 15.

[44] Akroterijalna maska iz Zenice (5) koja, prema tipologiji sarkofaga, govori o tipu sarkofaga koje izrađuju radionice grada Rima. Prema tome, akroterijalna maska sarkofaga iz Zenice ukazuje na postojanje lokalne radionice u antičkoj Zenici. Ona je prema ovom izrađivala sarkofage po uzoru na radionice grada Rima ili pod impulsom radionica Salone, koje su u Saloni izrađivale sarkofage grada Rima i tako uticale na klesarsku radionicu u Zenici. O ovom imamo dvije epigrafske potvrde koje ne bismo smjeli izgubiti iz vida. To su "sacerd(oti) [provi]nc(iae) Delma(tiae)" i "sacerdo[ti Urbis Romae]"; Usp. Sergejevski 1932, 38, 39, Fig. 1.

[45] Sergejevski 1933, 45, Taf. XX, Fig. 8; Sergejevski 1965, 127 i d.; Usp. Rendić-Miočević, 1954–1957, 156 i d.; Prijatelj 1952, 145 i d.;

[46] Usp. Sergejevski 1965, 128 i d.

akroteriju iz Halapića Sergejevski uspoređuje s portretom pokojnika Aurelija Valerina na steli iz Salone, u čijem portretu nalazi paralele i najeklatantniji primjer navedenog umjetničkog pravca.[47]

O istoj umjetničkoj pojavi govorio je D. Rendić koji je objavio stelu s portretom Aurelija Valerina. D. Rendić iznosi likovne karakteristike portreta koje se očituju u izvjesnim reduciranjima i pojednostavljivanjima površinskih detalja na portretu, što odgovara shematizaciji portreta.[48] Čini se da portret Aurelija Valerina pokazuje i likovnu karakteristiku ukočenosti.

Pojava portreta na prostorima akroterija izum je maloazijskih radionica i odatle se proširila po istočnim i zapadnim provincijama antičkog svijeta.[49] N. Cambi iznosi da poticaj za izradu portreta na akroterijima nije odmah došao u Dalmaciju s pojavom sarkofaga, jer se na jednom od najranijih salonitanskih primjeraka portret pojavljuje u nišama sa strana anepigrafske tabule bez ansa.[50] Po Cambiju, takav način prikazivanja portreta kasnije nestaje, a portret počinje da se pojavljuje na prednjim akroterima poklopaca.[51] Pojavu portreta na prostorima sarkofaga, a posebno na prostorima akroterija, treba gledati kao tradiciju koja prelazi sa stela na sarkofag.[52]

D. Sergejevski je dobro uočio da likovne karakteristike portreta iz Halapića nalaze odgovarajuće analogije na portretu Aurelija Valerina, ali u tom smislu nije mogao uočiti da se radilo o jačem umjetničkom uticaju ovog pravca, koji se na poseban način odrazio na portretima ulomka akroterija iz Halapića. S druge strane, ne može se zanemariti ni mogućnost da je možda i produkt salonitanskih radionica, pa se ne može govoriti o tehnici drvoreza nego o likovnom pravcu koji je sličan tehnici drvoreza te nije bio samo u modi u antičkoj Dalmaciji nego i u antičkom svijetu toga doba.[53] Moguće je pretpostaviti i lokalnu klesarsku radionicu koja je izrađivala sarkofage, pa i druge kategorije spomenika po uzoru na salonitanske predloške.

Uz navedene likovne karakteristike portreta Aurelija Valerina, D. Rendić navodi još jednu likovnu karakteristiku. Naime, radi se o punačkoj glavi mladića i debelom vratu. Ova likovna karakteristika odgovara likovnim umjetničkim koncepcijama antičkih portreta iz vremena tetrarhije, pa bi naš ulomak akroterija s portretima najvjerojatnije pripadao istom dobu, kraju III i početku IV st. n. e.

Eroti

Na dva ulomka sarkofaga, i to oba bez provenijencije, imamo fragmentarno sačuvana dva tipa erota. O njima smo već ranije govorili prilikom određivanja tipoloških karakteristika njihovih ulomaka. Jedan se predstavlja nag, s prekriženim nogama, vjerojatno oslonjen na okomitu baklju, a ne na štap, i nalazi se u arhitektonskoj niši (1), dok se drugi tip erota očituje s raširenim krilima, držeći vijenac u kojem se, vjerojatno, nalazio portret pokojnika. (2).

Prva varijanta erota poznata je na bočnim stranama cipusa.[54] Zanimljivo je spomenuti da erot s prekriženim nogama, s bakljom na koju se oslonio, oponaša držanje Atisa, koji se često javlja na bočnim stranama cipusa i na drugim tipovima sepulkralnih spomenika.[55] Stoga se može pomisliti da se na našem ulomku radi o prikazu Atisa. Međutim, figura koja na našem ulomku sarkofaga, s obzirom na stav, oponaša držanje Atisa, naga je, pa se zbog toga posve isključuje likovna pojava Atisa na ovom ulomku.

Za što točnije tipološko opredjeljivanje erota, potrebno je istaći da fragmentirani nagi erot ne pokazuje pouzdano da li u ruci drži okrenutu baklju ili štap i da li rukom pridržava nagnutu glavu. Sigurno je, međutim, da naš erot ne posjeduje likovne elemente poznatog salonitanskog tipa erota koji djeluje kao dijete od tri do četiri godine, s istaknutim trbuščićem i gojaznim tijelom.[56] Njihova zajednička likovna karakteristika očituje se jedino u prekriženosti i eventualno u držanju okrenute baklje, dok u ostalim likovnim elementima ne možemo vidjeti konfrontirajućih karakteristika.

Tip erota mogao bi se identificirati s tzv. žalosnim erotom. Međutim, žalosni tip erota se na salonitanskim sarkofazima prikazuje bez izvrnute baklje i vjenčića, s prekriženim nogama, jednom rukom pridržava glavu, a drugom se drži za tabulu.[57] Prema tome, naš erot mora pripadati nekom drugom tipu erota koji je posjedovao druge likovne karakteristike različite od spomenutih. U tom pogledu, morao je, dakle, imati

[47] Usp. Sergejevski 1965, 128.
[48] Usp. Rendić-Miočević 1957, 155 i d., Sl. 1.
[49] Cambi 1975, 374-375.
[50] Cambi 1975, 360 i d.
[51] Cambi 1975, 374 i d.
[52] Cambi 1975, 560 i d., te 374 i d.
[53] Sergejevski 1965, 128 i d.; Bulić 1905, 49, Tab. III.
[54] Cambi 1960, 57.
[55] Upor. prikaze Atisa na cipusima s prikazima erota. Vidi u poglavlju "Cipusi", Likovne predstave Atisa. O tome vidi kod Cambi 1975, 329.
[56] Treba konstatirati da je ovo ulomak i da na osnovi njegove somatološke fragmentarnosti nije moguće dokazivati kojoj grupi erota pripada. Usp. Cambi 1960, 66 i d. ili Cambi 1975, 329 i d.
[57] Cambi 1975, 336.

uzor u erotu koji je bio nag, vjerojatno s okrenutom bakljom, prekriženim nogama i s nagnutom glavom naslonjenom na ruku. Stoga analogni prikaz našem erotu ne nalazimo u salonitanskom tipu tzv. žalosnog erota, koji se sreće na sarkofazima.

Naš erot je mogao imati svoj uzor u tzv. tugujućem Atisu, koji mu je prema držanju najsličniji.[58] Činjenica da se tugujući Atis pojavljuje već u prvoj polovici I st. n. e. na steli C. Longina iz Garduna, rodom iz Male Azije,[59] svjedoči da je njegova pojava sigurno uticala na formiranje tugujućeg tipa erota.[60]

Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba našem tipu erota ne možemo naći analognih prikaza, osim u predstavama Atisa na cipusima.[61] Ipak, s obzirom na arhitektonsku kompoziciju ulomka prednje strane sarkofaga iz Knina,[62] čini se da u njemu naš erot može imati najbližu konfrontaciju. Naime, u tom pogledu za nas je najvažnije da ima arhitektonsku fasadu i erota s izvrnutom bakljom unutar arkade, što bi ga približavalo našem erotu.

Zbog nedostatka pouzdanih potvrda teško je određeno bilo šta kazati, ali s obzirom na predstavu žalosnog erota s izvrnutom bakljom, koji oponaša držanje Atisa, te s polustupom, može se pretpostaviti da je naš sarkofag kojemu je pripadao ulomak s erotom bio izrađen pod uticajem radionica Salone kao i onaj iz Knina.[63]

Međutim, za sarkofage arhitektonskog tipa kojih u sjevernoj Italiji ima više nego u Dalmaciji treba spomenuti da se oni i u jednoj i u drugoj oblasti javljaju sredinom III st. n. e., a poticaj za to treba tražiti u klesarskim radionicama na Istoku.[64] N. Cambi smatra da je ovaj tip sarkofaga morao biti uvezen i u jednu i u drugu oblast u kojima se onda samostalno nastavio razvijati, a sarkofazi su se uvozili abocirani.[65]

Izgleda da za naš ulomak sarkofaga zanimljivu pojavu pruža grupa kasnijih sarkofaga iz Konstantinopolisa. Oni imaju slične arhitektonske elemente i predstavljaju se kao nasljednici ranijih maloazijskih sarkofaga s arhitektonskom kompozicijom.[66] Tako s pojavom konstantinopoljskog arhitektonskog tipa sarkofaga u Saloni javlja se vjerojatno i žalosni erot, za kojeg je rečeno da nastaje na poticaj žalosnog Atisa poznatog na stelama i cipusima.

Spomenuti likovni prikaz žalosnog erota, koji je bio najbliži Atisu, sigurno je imao svoj ikonografski razvoj, koji još nije potvrđen arheološkim nalazima s prikazom žalosnog erota kojeg nalazimo i na našem ulomku sarkofaga (1).

Pored toga, ne može se pretpostaviti da se tip žalosnog erota pojavljuje odjednom tek u III st. n. e., pa se nadamo da će buduća istraživanja rasvijetliti i navedeno pitanje.[67] U tom pogledu, sličnu situaciju imamo i u zaleđu istočne obale Jadrana.

Drugu varijantu erota imamo u antitetičnoj poziciji lebdećih erota koji sa strana drže vijenac s portretom pokojnika (2). Ova varijanta je poznata na sepulkralnim spomenicima kategorije mauzoleja. Poznajemo je s ulomaka zabata mauzoleja iz Šipova (M. 1) i Podgradine (M. 3).

Likovni prikaz letećih erota koji pridržavaju medaljon nalazimo i na sarkofagu iz Muzeja Banja Luke (2).

Pored ove grupe sarkofaga s lebdećim erotima koji drže vijenac, poznajemo i prikaz lebdećih erota koji drže tabulu ansatu.[68] Jedna i druga likovna kompozicija karakteristična je za mauzoleje i sarkofage s područja Panonije.[69] Tako bi u krajevima Bosne i Hercegovine njihova nalazišta svjedočila o uticaju panonskog kulturnog kruga ili bi, s druge strane, upućivala na teritorijalnu pripadnost područja Panonije ili njegove neposredne blizine teritoriji antičke Dalmacije.[70]

S obzirom na oskudne tragove sarkofaga panonskog tipa na području antičke Salone, očigledno je da on nije vršio jači uticaj na kulturno središte rimske Dalmacije, Salonu, a to se može reći i za bližu unutrašnjost područja istočne obale Jadrana.[71] Sudeći po nalazima koji predstavljaju lebdeće erote s medaljonima, panonski uticaj može se zapaziti na unutrašnjem području antičke Dalmacije u glamočkoj Podgradi-

[58] Cambi 1975, 336-337.
[59] Usp. Hofmann 195, 56, Fig. 37.
[60] Cambi 1975, 336-337.
[61] Usp. u ovom radu poglavlje Cipusi IV, br. 16b, c, 17, 19, 20, br. 34b, c itd.
[62] Cambi 1975, 335 i d.
[63] Usp. Cambi 1975, 335-336.
[64] Cambi 1975, 181-182; Cambi 1975, 291.
[65] Cambi 1975, 290-292.
[66] Cambi 1975, 292.
[67] Cambi 1975, 338.
[68] Cambi 1975, 338 i d.
[69] Mirković 1971, 74, Tab. IX, 2; Cambi 1974, 78; Sergejevski 1952, 56, Tab. I; Karakteristike panonskog kulturnog kruga vidimo u prikazu medaljona, Cambi 1982, 97, Sl. 2, Fig. br. 1; Cermanović 1965, 89 i d., Tab. IV, 12, VII, 22.
[70] Nalazi iz Šipova i njegove okolice čini se da govore u prilog pripadnosti ovog područja Panoniji, odnosno provinciji Dalmaciji, ili može se tvrditi da je ovim područjem išla granica ovih provincija, a ne Banjalukom.
[71] Rinaldi Tufi 1971, 125. Likovna pojava medaljona izgleda nije zabilježena na sarkofazima Salone, pa je to razlog da posumnjamo u određeni uticaj koji je dolazio na ovo područje. Stele (u cit. djelu br. 16 i 39) ukazuju da je taj uticaj bio mali, usp. Cambi 1975.

ni.[72] Na lebdećem erotu s ulomka sarkofaga iz Muzeja Banja Luke primjećuje se oko vrata odjeća koja bi se mogla odnositi na hlamidu (2). Odjevene erote koji personificiraju zimu poznajemo na sarkofazima i cipusima s područja Salone, ali oni se ne predstavljaju u stavu lebdećih erota koji drže medaljon ili tabulu ansatu.[73]

Isti tip lebdećeg erota u dugačkoj potpasanoj haljini javlja se na ulomku zabata mauzoleja iz Podgradine (5).

Na ulomku sarkofaga iz Muzeja Banja Luke skromni ostaci vjerojatno hlamide ne mogu pouzdanije svjedočiti o dugačkoj potpasanoj haljini, pa se može postaviti pitanje da li uopće lebdeći erot personificira godišnje doba zimu. U ovom trenutku lebdećeg erota na ulomku sarkofaga iz Muzeja Banjaluke ne možemo konfrontirati s erotima na cipusima i sarkofazima Salone, jer pored odjevenosti erota, ne nalazimo odgovarajuće atribute koji bi sigurnije upućivali na godišnje doba zimu.[74]

U pogledu likovne izrade lebdećih erota potrebno je istaći da su naročito naglašena rebrasta krila. Ona na neki način očituju realističku likovnu karakteristiku, koju na drugim erotima iz istog vremena ne susrećemo.[75] Međutim, s druge strane, u likovnom pogledu, glava erota ne pruža zbog slabe sačuvanosti likovne karakteristike lica, a posebno kovrčaste kose, ušiju i očiju, koja bi pouzdano u pogledu datiranja, opredijelila ulomak sarkofaga iz Muzeja Banja Luke.[76]

Hora

Na ulomku akrotera poklopca sarkofaga iz Crvenice (4) vrlo je vjerojatno da se u likovnog kompoziciji predstavlja figura žene s ubijenom pticom na plitici, koja bi upućivala na prikaz Hore kao personifikacije godišnjih doba.[77]

S obzirom na činjenicu da se akroteriji poklopaca sarkofaga mogu koristiti i za portrete pokojnika, ova likovna kompozicija ne može predstavljati portret pokojnika, jer se ptica na plitici prikazuje ubijena, a ne živa u rukama dječaka ili mladića. Ona najvjerojatnije predstavlja atribut[78] Hore kao personifikacije godišnjih doba koju istraživači antičke umjetnosti pripisuju umjetnosti helenizma.[79] Međutim, motiv hora u rimskoj umjetnosti vrlo brzo zamjenjuju popularni eroti. Tako oni u Rimu, kao motivi godišnjih doba, postaju jedan od najvažnijih likovnih prikaza sepulkralne umjetnosti III st. n. e.[80]

Ako se u rimskoj umjetnosti nadgrobnog karaktera motiv Hore, kao personifikacije godišnjih doba, zamjenjuje s popularnim erotima, onda je očigledno da u prikazu hore na ulomku akrotera iz Crvenice imamo izuzetno rijedak motiv koji na prostorima akroterija poklopca sarkofaga s atributom ubijene ptice simbolizira jedno od godišnjih doba.[81]

Tako na jednom fragmentu sarkofaga iz Salone ispod anse tabule nalazimo u ležećem položaju sačuvan prikaz Hore. Na ovom ulomku sarkofaga radi se o figuri žene koja je odjevena u zimsku odjeću sa šiljastom kapom i trakom u ruci. Odjevenost žene s trstikom u ruci simbolizirala bi godišnje doba zimu.[82]

Nešto slično vidimo u kompoziciji figure žene na akroteriju poklopca sarkofaga iz Crvenice (4). Razlika se očituje u načinu prikazivanja Hore s atributima koji simboliziraju pojedina godišnja doba s obzirom na prostor sarkofaga na kojem se one prikazuju. Ostaje samo otvoreno pitanje da li atribut ubijena ptica na tanjiru s odjevenom ženom predstavlja ljeto, jesen, zimu ili proljeće. S obzirom na oštećenost akroterija, čini se da nedostaje još jedan elemenat, odnosno atribut, koji bi Hora trebala, imati u desnoj ruci i koji bi pobliže mogao determinirati godišnje doba na našem akroteriju.

Ako bismo našoj likovnoj predstavi htjeli naći odgovarajuće analogije, onda to može biti samo jedan detalj, i to plitica s plodovima koju drži u podignutoj desnoj ruci erot na jednom od cipusa iz Solina.[83] Uz erota se prikazuje još srp, pa se spomenutim atributom posve jasno očituje personifikacija godišnjeg doba ljeta. Šta onda simbolizira prikazana ubijena ptica na tanjiru bez drugog atributa koji je vjerojatno nosila Hora

[72] Pojava ulomka zabata mauzoleja u Podgradini (br. 3. kat.) upućuje, čini se, na bliže granično područje Delmata s Panoncima.

[73] Cambi 1960, 60, br. 11, 62, br. 12, te 64, br. 17, Tab. XIV, 1, XV, 1 i XVIII, 1.

[74] Cambi 1967, 60 i d., br. 12, spominje i dugačku haljinu kao atribut koji bi upućivao na zimu, usp. cit. dj. 74 (orijentalna nošnja).

[75] Prijatelj 1952, 146 i d.

[76] Cambi 1967, 67 i d.

[77] Cambi 1967, 55 i d., te 68.

[78] Kao što žena na ulomku sarkofaga iz Salone, Tab. XVIII, Sl. 1, drži trsku, tako i žena na akroteriju sarkofaga iz Crvenice (4) drži na tanjiru ubijenu pticu. Možda se i ovdje radi o personifikaciji godišnjeg doba zime, usp. Cambi 1967, 64, 70 i 74 ikonografski pregled prema atributima.

[79] Cambi 1967, 55 i d.

[80] Usp. Cambi 1967, 55 i 56.

[81] Cambi 1967, 55 i d. Zanimljivo je konstatirati da na spomenicima Salone s personifikacijama godišnjih doba imamo pliticu s plodovima (74), a ne susrećemo pliticu s nekim ulovom. Stoga bi u ovom slučaju bila i jedna dopuna koja bi ukazivala s ubijenom pticom na godišnje doba jesen ili zimu.

[82] Cambi 1967, 70, Tab. XVIII, Sl. 1.

[83] Cambi 1967, 58, Tab. X, Sl. 2. Uz srp, kao atribut, ova kompozicija bi, dakle, personificirala godišnje doba ljeto. Mislim, ipak, da je ova kompozicija najbliža prikazu jeseni ili zime.

u desnoj ruci, kao spomenuti erot srp, teško je bilo šta određenije reći. Prema tome, ostaje otvoreno pitanje koje je godišnje doba predstavljala Hora na akroteru poklopca sarkofaga iz Crvenice.

O simbolici godišnjih doba postoji brojna literatura.[84] Stoga ovdje ne bismo iznosili mišljenja o ovoj problematici. Godišnja doba, sudeći po svemu, upućuju na jednu osnovnu misao koja je mučila antičkog čovjeka, a to je zemaljska prolaznost, koja se nametnula kao eshatološko pitanje.[85]

Ulomak akroterija poklopca sarkofaga s prikazom Hore iz Crvenice u geografskom pogledu pripada području municipija Delminium (K. XV).

S obzirom na sličan nalaz Hore na fragmentu sarkofaga iz Solina, u pogledu uticaja, vodio je sa područja Salone. Međutim, ne smijemo zaboraviti da je na teritoriji municipija Delminium moglo postojati više lokalnih radionica, ili jedna većeg kapaciteta, koja je izrađivala spomenike uopće, a kasnije i sarkofage pod uticajem salonitanske.

Maska

Kad smo govorili o tipološkoj pripadnosti ulomaka, onda smo iznijeli da jedan od akroterija poklopca sarkofaga iz Zenice (6) ima u profilu lik ljudske glave kojeg smo nazvali maskom. Ovaj akroterij s ljudskom glavom opredijelio je sarkofag iz Zenice u grupu sarkofaga kakve su izrađivale klesarske radionice grada Rima.[86]

Spomenuvši da se akroterij predstavlja s ljudskom maskom, time smo isključili svaku mogućnost likovnog prikaza Meduze, koja je čest likovni motiv na stelama i sarkofazima.[87] U prvom redu, maska ne posjeduje one likovne karakteristike koje zapažamo kod Meduza, a to su: prikaz kose u pramenovima, ovalno lice s punim obrazima, te oštrim, a ponekad i blagim pogledom očiju, te, kao najbitniji atribut na Meduzi, ovijene zmije oko vrata.[88]

Međutim, o likovnim karakteristikama ljudske maske ne može se mnogo govoriti. Ona se, naime, prikazuje u profilu. Zanimljivo je samo spomenuti kosu, koju karakterizira pletenica, oko s naglašenim kapkom i bez zjenice, a iznad oka dosta naglašena arkada. Takav prikaz glave iz profila najbolje očituje lik ljudske posmrtne maske.

Istraživači sepulkralne antičke umjetnosti bavili su se pitanjem sličnih prikaza na sepulkralnim spomenicima. U tom pogledu je najpoznatiji F. Cumont. On tako teatralne maske na sepulkralnim spomenicima, uz simboliku Dionisa, smatra idejom besmrtnosti,[89] dok za glave protome vjetrova drži da predstavljaju rašireno vjerovanje antičkog svijeta o sudbini duše.[90]

Ornamentalni motivi

Na sarkofazima i njihovim ulomcima (2, 3a, b, 7, 8) s područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba u najviše slučajeva nalazimo ornamentalne motive vegetabilnog karaktera. Oni obično predstavljaju ukrasne bordure koje uokviruju sarkofage (2, 3a) ili na sarkofazima manja polja (2, 3a). Susrećemo ih još na prostorima akroterija (3b, 7) i u ansama tabula (7, 8). Poseban ornamentalni motiv predstavlja prikaz medaljona isključivo namijenjen portretima pokojnika (2)

Motiv medaljona

Ukrasni motiv vijenca, osim na stelama i mauzolejima, poznajemo i na sarkofazima.[91]

Već smo istakli da prikaz medaljona na stelama i drugim sepulkralnim spomenicima karakterizira nadgrobne spomenike s područja Panonije i Norika.[92] Na području Bosne i Hercegovine zapaženiji su u onim regionima koji se nalaze bliže spomenutim antičkim provincijama.[93] Međutim, ovdje nas još zanimaju detalji kompozicije i izrade vijenca. Ako bismo uočili te detalje, onda bismo mogli barem u širem smislu, pouzdanije ukazati na područje na kojem je djelovala klesarska radionica i upliv pod kojim je proizvodila sarkofage.

Tako bi ulomak medaljona na fragmentu sarkofaga iz Muzeja Banjaluke (2), prema biljnoj kompoziciji koja je pravila vijenac, imao najbližu konfrontaciju u medaljonu na ulomku zabata mauzoleja iz Šipova (1) i u fragmentima sarkofaga, također iz Šipova.[94] Analognost se očituje u izradi, a ne samo u složenosti biljnog motiva.[95] Prema tome, iznesena zapažanja o izradi i složenosti biljnog motiva u likovnu kompoziciju medaljona ukazuju da se u blizini Šipova, a možda i u samom antičkom Šipovu, nalazila klesarska radionica

[84] Vidi kod Cambi 1967, 55 i d.
[85] Cambi 1967, 73.
[86] Sergejevski 1952, 76, Sl. 15; Cambi 1975, 186.
[87] Sergejevski 1952, 55; Rinaldi Tufi 1971, 133 i d.
[88] Usp. Cambi 1982, 94, Sl. 3, te 102.
[89] Rinaldi Tufi 1971, 133.
[90] Usp. Rinaldi Tufi 1971, 133.
[91] Sergejevski 1952, 41 i d., Sl. 1, Tab. I; Cambi 1982, 92, Sl. 2;
[92] Schober 1923, 144 i d.; Sergejevski, 1934, 28.
[93] Usp. Sergejevski 1934, 28. U najnovije vrijeme našao se jedan nadgrobni spomenik s medaljonom. To je stela br. 93.
[94] Cambi 1982, 91 i d., Sl. 2, 3 i 4.
[95] Usp. Cambi 1982, Sl. 3 i 4; Sergejevski 1952, Sl. 1, Tab. I.

na koju ukazuju i drugi.[96] Osim toga, likovna kompozicija medaljona govori i o blizini područja Panonije.

Motiv vinove loze

Motiv vinove loze je veoma prisutan u rimskoj sepulkralnoj umjetnosti, o čemu je već bilo govora. Poznat je na stelama i cipusima.[97] Na ulomcima sarkofaga (3a) javlja se na prednjoj strani kao ukrasna bordura, dok na drugom fragmentu iz Bačevića prisutan je na akroterijima poklopca sarkofaga (7).

Ukrasna bordura vinove loze, sudeći po nalazima sarkofaga s područja Salone, izgleda predstavlja pravu rijetkost.[98] Prema raščlanjenosti i rasporedu vinove loze kao ukrasnog motiva čini se da ga ne bismo mogli pripisati salonitanskom tipu sarkofaga. Možda bi pripadao antičkom importiranom tipu sarkofaga s dionizijskim motivima.[99] Čini se da ovakvu pretpostavku dopušta i blizina Narone.

U motivu vinove loze na akroterijima sarkofaga iz Bačevića (7) vidimo izvjesnu zanimljivost, jer se umjesto poprsja pokojnika javlja vegetabilni motiv, pa bi i ova pojava ukazivala na uticaj koji dolazi sa strane,[100] iako tabula ansata, prema tipologiji N. Cambija, ukazuje na salonitanski tip sarkofaga,[101] koji se na području Narone, izgleda, nalazi pod uticajem sarkofaga s dionizijskim motivima.[102]

Motiv vinove loze na akroterijima sarkofaga iz Bačevića (7) i ukrasne bordure vinove loze na ulomku sarkofaga iz Prenja (3) upućuju na klesarsku radionicu u Naroni, čije likovne i tipološke karakteristike možemo samo naslućivati.[103]

Akantus i rozete

Ovi motivi biljnog karaktera (3b, 7, 8) imaju isključivo ornamentalno značenje. Akantusov motiv, odnosno polupalmeta, je veoma čest u sepulkralnoj antičkoj umjetnosti.[104] Prisutan je na stelama i sarkofazima (3b, c).[105] Ovaj motiv prelazi kasnije na akroterije i anse sarkofaga.[106]

I motiv rozete koji ukrašava zabate na stelama, a na sarkofazima anse, ima sličan put. Izrada dekorativnih motiva, čini se, upućuje na dvije različite klesarske radionice ili barem na dva različita majstora, jer se u obradi ovih motiva očigledno osjećaju dvije ruke. Naime, polupalmeta na akroteriju poklopca iz Prenja (3b) pokazuje dublji i bolje obrađeni reljef, dok je motiv polupalmete, kao reljef unutar ansa na sarkofagu iz Bačevića (7b, c), plići i slabije izrađen. Zato ovaj detalj može govoriti o lokalnoj radionici u Bačevićima (Mostar), koja je radila pod uticajem naronitanskih klesarskih radionica.

Motiv užeta

Na fragmentu koji pripada prednjoj strani sarkofaga iz Prenja (3a) imamo ornament u vidu užeta. On se na ulomku prednje strane sarkofaga očituje kao ukrasna bordura desnog i lijevog polja. Tako u stvari ovaj motiv, zajedno s profilacijom ovih polja, dijeli lice sarkofaga na tri dijela. D. Sergejevski za ovaj ukrasni motiv izričito kaže da je karakterističan za područje srednjeg toka Drine i da se izvan ovog područja javlja u susjednoj Rogatici, te da nije običan u zapadnoj i centralnoj Bosni.[107] Isti istraživač drži da ovaj ornament nije nastao na osnovi tordiranih stupova kao elemenata arhitekture, pa bi upućivao na lokalnu tradiciju.[108]

Čini se da pretpostavka D. Sergejevskog o nastanku motiva u vidu užeta na području Narone ne bi mogla imati bazu lokalnu tradiciju, nego bi posve sigurno upućivala da motiv užeta nastaje upravo na osnovi elemenata arhitekture, i to tordiranih stupova.

Dekoracija poklopca sarkofaga

Ulomak poklopca iz Prenja (3b) imitacijom krova s ljuskama ili crijepom istovremeno očituje i dekorativnu stranu poklopca, odnosno sarkofaga. Poklopce s ovakvom imitacijom krova ili dekoracijom poznajemo izvan Salone u Antakyji[109] i gornjoj Italiji.[110] Sa navedenom imitacijom krova sarkofag ovisi o antičkim i maloazijskim uzorcima.[111] Na to ukazuju primjeri sarkofaga iz Antakyje. Prema tome, i sarkofage salonitanskih radionica moramo gledati u tom svijetlu, jer ljuske ili crijep na poklopcu salonitanskog sarkofaga

[96] Bojanovski 1974, 347 i d.; Cambi 1982, 103 i d.
[97] O motivu vinove loze vidi problematiku kod stela i cipusa u ovom radu.
[98] O ovom motivu vidi kod Cambi 1975, u kojoj ne susrećemo dekoraciju vegetabilnih motiva, posebno vinove loze.
[99] Usp. Cambi 1975, 73 i d.
[100] Usp. Cambi 1975, 73 i d.
[101] Usp. Cambi 1974, 76; Cambi 1975, 257, 261 i d.
[102] Usp. Cambi 1975, 73 i d.
[103] Usp. Cambi 1975, 253 i d. Izgleda da je radionica u Naroni radila prema predlošcima, pa odatle i pojava sarkofaga s Dionizijskim motivima na području Narone, dakle maloazijski tip sarkofaga.
[104] Usp. Cambi 1962, 102 i d.
[105] U ovom radu vidi pitanje polupalmete kao akroterij na stelama.
[106] Usp. Cambi 1975, 371, 374 i d.
[107] Sergejevski 1934, 33 i d.
[108] Usp. Sergejevski 1934, 35 i d.
[109] Usp. Himmelmann 1970, Taf. 6, Taf. 15.
[110] Usp. Gabelmann 1975, Taf. 26, Taf. 45.
[111] Usp. Cambi 1975, 73 i d. Vidi bilješku 109 i 110.

predstavljaju detalj koji prihvataju majstori, odnosno klesarske radionice koje formiraju salonitanski tip sarkofaga.[112]

Motiv valova

Ukrasni motiv "valova" nalazimo na fragmentu prednjeg dijela sarkofaga iz Muzeja Banja Luke (2). Ornamenat je isto tako prisutan i na kamenim urnama s područja Delmata (9, 34). Isti motiv je poznat još ranije na ilirskom novcu što su ga kovale grčko-ilirske kovnice na Jadranu.[113]

Motiv "valova" koji se javlja kao ukrasna bordura na ulomku sarkofaga u Muzeju Banja Luka (2) ukazuje da pripada radionicama delmatskog kruga, a pojava medaljona ga približava regionu Glamoča (3), odnosno onim delmatskim krajevima koji su se nalazili bliže panonskom teritoriju.

3.1. Starokršćanski sarkofazi

Starokršćanske sepulkralne spomenike s područja Bosne i Hercegovine predstavlja skupina sarkofaga: 9, 10, 11, 12, 15. Oni, istina, osim jednog,[114] ne očituju nikakvim vanjskim znakom starokršćanski karakter sarkofaga. Njihova kulturno-historijska pripadnost otkriva se na osnovi arheoloških okolnosti nalaza i samog tipa sarkofaga.

Arheološke okolnosti nalaza koje opredjeljuju sarkofag

Odmah moramo istaći da na području Bosne i Hercegovine iz perioda ranog kršćanstva, i pored većeg broja istraženih starokršćanskih crkava, nemamo pouzdano nađenih starokršćanskih natpisa.[115] Ovaj fenomen očituju i naši sarkofazi, od kojih neki samo, na osnovi arheoloških okolnosti nalaza, pripadaju kršćanskom ritusu inhumacije.

Tako sarkofag br. 9, koji se danas kao eksponat nalazi na arealu kasnoantičke građevine u Mogorjelu, unutar koje imamo i starokršćansku crkvu sa zidanim grobnicama na svod, u arheološkom pogledu pripada ovom starokršćanskom kultnom mjestu.[116]

Sarkofazi iz Mujđića (12, 13) imaju slične arheološke okolnosti nalaza koje ih, kao i sarkofag iz Mogorjela, opredjeljuju za starokršćanski ritus inhumacije, jer je iskopan u blizini starokršćanske crkve u Mujđićima.[117]

Isto tako i arheološke okolnosti nalaza sarkofaga iz Šargovaca (IX) indiciraju na starokršćansko kultno mjesto, tj. na cemeterijalnu starokršćansku crkvu koja opredjeljuje sarkofag među starokršćanske sepulkralne spomenike ritusa inhumacije.[118]

Sarkofag iz Čerina[119] s reljefnim prikazom križa u krugu pripada također starokršćanskoj crkvi, premda ovaj kršćanski simbol veoma jasno opredjeljuje njegovu kulturno-historijsku pripadnost. Naime, objašnjava da arheološke okolnosti nalaza, bez obzira na starokršćanske simbole ili natpise, mogu pouzdano determinirati kulturno-historijsku pripadnost svih naših sarkofaga i bez signia.

Oblici i strukturalne karakteristike

S obzirom na figuralne prikaze i likovne motive, ulomci br. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 predstavljaju paganski sarkofag, dok grupa sarkofaga 9, 10, 11, 12, 13, u pogledu oblika i strukturalnih, karakteristika, predstavlja kršćanski tip sarkofaga.

Unutar ove grupe postoji jedan, dosta rijedak tip (13) starokršćanskog sarkofaga, na koji ćemo se posebno osvrnuti.

a/ Sarkofazi bez figuralnih i drugih, ukrasa.

S obzirom na oblik i druge strukturalne karakteristike sarkofaga bez figuralnih i ornamentalnih motiva, čini se, da se mogu pobliže klasificirati u dvije varijante. Jednu predstavljaju sarkofazi: 9, 10, 11, a drugu sarkofag 12.

Strukturalne karakteristike varijante sarkofaga 9, 10, 11 očituju se u tome što sanduci nemaju baze i kruništa kao ni figuralnih prikaza i ukrasnih motiva. Nemaju ni tabulu ansatu, jer su anepigrafski.

Poklopci imaju oblik krovne konstrukcije na dvije vode, a četiri veća akroterija su bez dekorativnih ili figurativnih predstava. Stoga, u pogledu oblika i strukturalnih karakteristika, u ovoj grupi sarkofaga imamo varijantu sarkofaga jednostavnog oblika, koji je u ranom periodu kršćanstva predstavljao veoma raširen tip sarkofaga.[120]

Konfrontirajuću varijantu sarkofaga u većem broju susrećemo na starokršćanskim nekropolama antičke Salone.[121] Za ovaj tip sarkofaga, odnosno varijantu, N.

[112] Ljuske ili crijep na poklopcima sarkofaga izgleda da predstavljaju detalj koji prihvataju salonitanske radionice u formiranju salonitanskog tipa sarkofaga. Usp. Cambi 1975, 404.
[113] Usp. Rendić-Miočević 1970, 353, Sl. 2b.
[114] Basler 1972, 147, Sl. 160.
[115] Usp. Sergejevski 1938a, 8 (sa slikom); Sergejevski 1938, 55-56.
[116] Basler 1972, 147, spominje ovaj sarkofag, ali ne donosi njegovu sliku.
[117] Sergejevski 1938, 57 i d., Sl. 12, 13.
[118] Nikolić 1961, 329 i d., Sl. 1.
[119] Basler 1972, 147, Sl. 160.
[120] Usp. Cambi 1975, 525 i d.
[121] Dyggve 1953, Fig. V, 7, 9, V, 5.

Cambi želi ukazati da je nova i da nema prethodnika među poganskim sarkofazima.[122]

Drugu varijantu sarkofaga imamo u br. 12. Ona se, u pogledu oblika i strukturalnih elemenata, odvaja od prethodne varijante, jer je njegov poklopac pored četiri akroterija imao sa strana još grubo izrađen zabat, te oblikom oponaša krovnu konstrukciju na četiri vode.

U pogledu konfrontacija, izgleda da prva varijanta, kako je zapazio N. Cambi, nema analognosti u sarkofazima poganskog tipa.

Međutim, druga varijanta, koja je zastupljena u sarkofagu iz Mujđića (12) s grubo izrađenim zabatima između akroterija na stranama poklopca, ima svog prethodnika u dobro poznatom tipu poganskog sarkofaga u Saloni, koji je također imao između akroterija na stranama poklopca po jedan zabat.[123]

Sarkofag br. 12 na prednjoj strani ima četvrtasti otvor. U ovom trenutku ostavit ćemo po strani pitanje da li je ovaj otvor u vezi s tzv. fenestella ili je nastao nešto kasnije pod drugim okolnostima.[124]

b/ Sarkofag u obliku sanduka

Odmah moramo konstatirati da je ovaj tip sarkofaga veoma rijedak (13). S obzirom na njegovu rijetkost, N. Cambi je gotovo posumnjao u njegovu postojanost. U Saloni je, naime, nađen sarkofag u obliku sanduka s ravnim poklopcem, za kojeg N. Cambi kaže da je vjerojatno pokrivao sanduk sarkofaga u sekundarnoj upotrebi.[125] Međutim, sarkofag u obliku sanduka s ravnim poklopcem, koji je nađen u Mujđićima zajedno sa sarkofagom br. 12 iz istog nalazišta, potvrđuje postojanje ovog tipa sarkofaga, pa i onog s područja Salone.

c/ Sarkofag s križem

Poznato je da sarkofag iz Čerina[126] na prednjoj strani u reljefu ima prikazan križ u plastičnom krugu, čiji se donji krak produžuje jednim dijelom izvan kruga.

S obzirom na tipološke karakteristike, sarkofag iz Čerina spada u prvu varijantu. Dekorativnim prikazom dobro poznatog kršćanskog simbola križa odvaja se od spomenute grupe bez figuralnih i drugih ornamentalnih motiva.

Brojne i različite starokršćanske simbole u obliku križa i Kristovih monograma susrećemo na sarkofazima kršćanskog karaktera s područja Salone.[127] U tom smislu, čini se da naš motiv križa podsjeća na jednu od brojnih varijanata tzv. egipatskog križa.[128]

Prema tome, starokršćanski sarkofazi pripadaju sepulkralnim spomenicima kršćanskog karaktera ne po natpisima, već prema okolnostima nalaza i tipologiji, za razliku od sarkofaga sa starokršćanskih cemeterija u Saloni, gdje se sarkofazi javljaju s brojnim natpisima.[129] Za njezino zaleđe, pošto je salonitanska crkva tamo sigurno djelovala, predstavlja zanimljivu kulturno-povijesnu pojavu koju je teško objasniti. Slična je pojava i u sjevernim krajevima Bosne i Hercegovine na kojima je djelovala crkva Sirmiuma i Siscije.[130]

Zatim je očigledno da sarkofazi s područja Hercegovime, čija su nalazišta bliža Naroni i Saloni, pokazuju salonitanski tip sarkofaga, dok nalazišta Mujđići i Šargovac lokalnu klesarsku radionicu u Šipovu pod uticajem Salone.[131]

4. Onomastika

Samo na fragmentu sarkofaga iz Prenja (3a) imamo uokviren natpis, dok na drugom nalazimo nečitljiv (1). Za ovaj drugi nemamo provenijenciju. Međutim, najvjerojatnije pripada području Narone (K. XV).[132]

U natpisu na ulomku sarkofaga iz Prenja (3a) u drugom retku nalazimo gentilno ime Aelius, a u trećem njegov kognomen Dracontius. U prvom redu još imamo kognomen Marciana. Prema iznesenoj onomastici nemamo epihorskih imena. Vjerojatno se radi o doseljenicima. Marciana(us) je poznato predkršćansko, a isto tako i kršćansko ime,[133] dok je Dracontius veoma rašireno u Africi.[134]

Na osnovi iznesenog može se konstatirati da se radi o doseljenicima u krajeve oko Narone. Nesigurno je tvrditi iz kojih krajeva dolaze, ali je moguće pretpostaviti da se radi o nosiocima ritusa inhumacije predkršćanskog perioda.

---

[122] Usp. Cambi 1975, 525 i d.

[123] Usp. Cambi 1975, 526.

[124] Usp. Dyggve 1951, 108-110, Fig. V, 36. Vjerojatno se radi o fenesteli (fenestella) kod mauzoleja i grobnica na svod.

[125] Usp. Dyggve 1951, 102, Fig. 8, 12; Cambi 1975, 527.

[126] Usp. Basler 1972, 147, Sl. 160.

[127] Usp. Dyggve 1951, Fig. 17, 19; Cambi 1975, 527 i d.

[128] Basler 1972, 147.

[129] Usp. Cambi 1975, 550 i d.

[130] Usp. Sergejevski 1938, 57 i 62 (Metaljka kod Jajca). Ovi natpisi, s obzirom na oskudne ostatke, ne bi mogli, pouzdano pripadati kršćanskim natpisima s područja Bosne i Hercegovine. Slična je situacija i na sjevernim područjima Bosne i Hercegovine, gdje također, barem za sada, nemamo pouzdanih tragova.

[131] U vezi s ovim usp. Cambi 1982, 102, 103.

[132] Nalazište ovog ulomka pripisujem naronitanskim radionicama, jer su one, prema nalazu ulomaka sarkofaga iz Prenja (3a, b), izrađivale i sarkofage arhitektonske kompozicije maloazijskog porijekla. Usp. Cambi 1975, 531 i d.

[133] Usp. Alfoldy 1969, 236, s. v. Mare i anus(a).

[134] Usp. Alfoldy 1969, 191.

5. Geneza

Nastanak sarkofaga u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba najuže je vezan za pojavu i tip sarkofaga u samoj Saloni, Naroni i Panoniji.[135] Oni u ove kulturne centre dolaze preko doseljenika iz krajeva Male Azije kao prastari oblik kuće namijenjen pokojniku.[136] Najstarije sarkofage poznajemo u Egiptu odakle su se raširili u druge civilizacije, pa tako i u antičku.[137]

Starokršćanski sarkofazi nisu ništa drugo nego kulturno-povijesni nastavak tih sarkofaga sa zadaćom da prema dogmi o uskrsnuću čuvaju tijelo pokojnika, te se sačuvao do danas.

6. Kronologija

Malobrojni sarkofazi i ulomci sarkofaga s područja Bosne i Hercegovine ne posjeduju pouzdanijih elemenata za datiranje sarkofaga spomenika ritusa inhumacije. To se, u prvom redu, odnosi na epigrafske elemente, jer se čitljiv natpis nalazi samo na fragmentu sarkofaga iz Prenja (3a), a na drugom nečitljiv (1). Prema tome, da bismo dobili što pouzdaniju kronologiju sarkofaga na području Bosne i Hercegovine, potrebno je uzeti druge elemente, kad već ne postoje epigrafski, a to su likovni i strukturalni.

Kronologiju sarkofaga u krajevima Bosne i Hercegovine koji pripadaju predkršćanskom dobu (313. g. n. e.)[138] obradit ćemo odvojeno od spomenika obreda inhumacije, koje karakterizira ranokršćansko doba. U grupu sarkofaga predkršćanskog perioda ulaze ulomci i sarkofazi iz Muzeja Banja Luke (2), Prenja (3a, b), Crvenice (5), Zenice (6), Halapića (4) i Bačevića (7, 3), te fragment sarkofaga nepoznate provenijencije, koji bi prema likovnoj i strukturalnoj analizi pripadao području Salone ili Narone, odnosno njihovom zaleđu.

Fragment sarkofaga (1) s prikazom nagog erota u ruci s okrenutom bakljom i strukturalnim arhitektonskim elementom stupa očituje maloazijski tip sarkofaga s arhitektonskim raščlanjivanjem.[139] Ako se ovaj tip sarkofaga javlja u gornjoj Italiji i na području Dalmacije sredinom III st. n. e., onda se njegova pojava u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba mora najuže vezati za njegovu pojavu u Saloni i Naroni, u isto vrijeme ili nešto kasnije.[140]

Međutim, s pojavom konstantinopolitanskog arhitektonskog tipa sarkofaga u Saloni, s kojim se istovremeno javlja i žalosni erot, čija se geneza također može pretpostaviti na osnovi žalosnog Atisa,[141] ulomak sarkofaga nepoznate provenijencije s nečitljivim natpisom najvjerojatnije datira u drugu polovicu III st. n. e.[142]

Na ulomaku sarkofaga iz Muzeja u Banja Luci (2) vjerojatno imamo antitetički prikazane tzv. lebdeće erote koji pridržavaju centralnu sliku medaljona s pokojnicima (ili pokojnikom). Ako bi ovom ulomku sarkofaga, odnosno sarkofaga kojeg ovaj ulomak predstavlja, odredili kronološki nastanak, onda se moramo poslužiti jednom kulturno-povijesnom činjenicom, a to je da u gradu Rimu nedostaju sarkofazi s centralnim medaljonom prije 210–220. g. n. e., što znači da ni sarkofag iz Muzeja u Banja Luci ne bi mogao biti stariji od ovog vremena.[143] I druga kulturno-povijesna činjenica također upućuje na vrijeme III st. n. e., a ta je da na području Salone već na početku IV st. n. e. nestaju eroti na sepulkralnim spomenicima.[144] Tako bi ga i ova kulturno-povijesna manifestacija mogla svrstati u III st. n. e.

Iz sela Prenja (3a, 3b), bliže okolice antičkog Diluntuma, imamo ulomak sarkofaga s natpisom bez tabule ansate i arhitektonskog raščlanjivanja. Ako bismo fragment sanduka sarkofaga (3a) i ulomka poklopca sarkofaga na dvije vode (3b) pokušali datirati, onda bismo, u tom pogledu, imali dva kulturno-povijesna epigrafska elementa koja bi ulomke sarkofaga mogla datirati. To su konsekrativna nadgrobna formula D(is) M(anibus) i gentilno ime Aelius. Ova dva povijesno-epigrafska elementa ukazuju da sarkofag iz Prenja, odnosno njegovi fragmenti, ne mogu biti stariji od II st. n. e., odnosno od vladavine cara Hadrijana (118–138).[145] Može se datirati najranije krajem II ili početkom III st. n. e, kada se počinje intenzivnije širiti obred inhumacije.[146]

---

[135] Vidi kod Cambi 1975, 13 i d., 16 i d., 592 i d.; U vezi s područjem Panonije vidi kod Pinterović 1958, 26 i d.; Usp. Cambi 1982, 97; Cermanović 1965, 89 i d., T. IV, 12, VII, 22; Cermanović 1964, 99 i d., Fig. 1.

[136] Usp. Cambi 1975, 16 i d.

[137] Usp. Cambi 1975, 19 i d.

[138] Starokršćanska epoha je period koji nastaje od 313. g. n. e. kad kršćani od cara Konstantina Velikog dobivaju slobodu ispovijedanja i širenja vjere.

[139] Usp. Cambi 1975, 491. Dva primjerka koja spominje N. Cambi na spomenutoj strani najbliža su našem fragmentu nepoznate provenijencije, pa bi se kronološki i kulturno uklapao u ovu grupu sarkofaga.

[140] Usp. Cambi 1975, 291-292, 391.

[141] Usp. Cambi 1975, 336-337, 399 i d.

[142] Usp. Cambi 1975, 391.

[143] Usp. Cambi 1967, 69.

[144] Cambi 1975, 331 i d.

[145] Usp. Rendić-Miočević 1940, 47 i d.; Limentani 1975, 176.

[146] Usp. Cambi 1975, 16.

Fragment akroterija poklopca sarkofaga iz Crvenice (5) pruža zanimljivi prikaz Hore kao personifikacije godišnjih doba i sa slovom D koje predstavlja konsekrativnu formulu D(is), dok se drugo slovo M(anibus) nalazi na desnom akroteriju poklopca sarkofaga. Likovni prikaz Hore s pticom na plitici i sa slovom D kao skraćenicom D(is) ukazuju da sarkofag kome pripada ovaj ulomak ne može biti stariji od II st. n. e.,[147] a niti mlađi od III st. n. e., jer se pojava Hora, kao likovnih predstava godišnjih doba u rimskoj sepulkralnoj umjetnosti javlja prije pojave erota koji se počinju prikazivati u III st. n. e.[148] No, ipak bi ovo bila samo pretpostavka, jer osim ovog detalja lijevi akroterij poklopca sarkofaga ne pruža drugih podataka koji bi ga pouzdanije datirali. Stoga je ovaj ulomak sigurnije okvirno kronološki postaviti, i to poslije vladavine cara Hadrijana do sredine III st. n. e.

Na jednom drugom ulomku akroterija sarkofaga iz Halapića (4) zanimljivo je spomenuti da nalazimo portrete pokojnika, što posve sigurno očituje uticaj maloazijskih sarkofaga,[149] dakle, nešto slično kao na lijevom akroteriju poklopca sarkofaga iz Crvenice s prikazom Hore (5). Sve likovne karakteristike koje su rezultat analiza govore da akroterij poklopca sarkofaga iz Halapića (4), odnosno sarkofag kome ovaj akroterij pripada, ne može biti stariji od kraja III st. n. e., a niti mlađi od IV st. n. e., kad nastupa kršćanstvo.[150] Uz ove ulomke akroterija poklopaca sarkofaga imamo još jedan fragment akroterija iz Zenice (6), koji najvjerojatnije predstavlja masku.[151] Ulomak akroterija s prikazom maske ne bi se mogao kronološki ni kulturno-povijesno odvojiti od onih u Saloni koji bi pripadali klesarskim radionicama Rima.[152] Prema tome, ovaj ulomak akroterija poklopca sarkofaga iz Zenice (6), koji predstavlja kulturni uticaj klesarskih radionica Rima, ne može se datirati prije prve polovice III st. n. e.[153]

Dva sarkofaga iz Bačevića (7, 8), koja su određena kao salonitanski tip sarkofaga, nastaju na poticaj malih urna s prikazom tabule ansate porijeklom iz krajeva Male Azije iz kraja I i početka II st. n. e.[154] Međutim, kako pojavu salonitanskog sarkofaga u Saloni u punom jeku susrećemo u III st. n. e., to se sigurno odnosi i na kronološku pojavu dva sarkofaga iz Bačevića (7, 8) koje izrađuje lokalna radionica na poticaj kamenoklesarskih radionica Narone ili Salone.[155] Tako ova dva sarkofaga, koja su se nedovršena našla u Bačevićima, datiraju u III st. n. e., kad se u krajevima Salone, a vjerojatno i Narone najviše izrađuje za potrebe stanovništva.

Može se, dakle, konstatirati da je pojava sarkofaga na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba u najužoj kulturno-povijesnoj vezi s pojavom sarkofaga u Saloni, Naroni i s krajevima, odnosno centrima u Panoniji. To znači da kronološki pripadaju kraju II i III st. n. e. Izneseni ulomci i sarkofazi poganskog perioda očituju da su na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba bili malobrojni, što ukazuje na postepeno prihvatanje ritusa inhumacije kod domaćeg stanovništva koji je u to doba III st. n. e. još uvijek njegovao punu incineraciju.

U grupu sarkofaga starokršćanskog perioda pripadaju nalazi sarkofaga iz Mogorjela (9), Vinjana (10), Šargovaca (11) i Mujđića (12, 13). Ovi sarkofazi koji su nađeni u krugu starokršćanskih crkava datiraju od IV do VI st. n. e. ili poslije Milanskog edikta 313. god. n. e.

7. Rasprostranjenost (K. XV)

Za razliku od područja Salone,[156] malobrojni su antički sarkofazi koje nalazimo na relativno velikom području što ga danas pokriva Bosna i Hercegovina (K. XV). Jedni bi pripadali teritoriju Narone (3a, b, 7, 3), a drugi kraju Salone (1, 5) i unutrašnjim krajevima Bosne i Hercegovine (2, 6). U kronološkom pogledu, jedni pripadaju poganskom periodu (1, 2, 3a, b, 5, 6, 7, 8), a drugi starokršćanskom (9, 10, 11, 12, 13). Oni koji pripadaju predkršćanskom periodu u najviše slučajeva, su samo ulomci sarkofaga (1, 2, 3a, b, 5, 6, 7), dok u starokršćanskom dobu imamo sarkofage (9, 10, 11, 12, 13).

Nalazi ulomaka sarkofaga s područja Narone ili pak Salone, kao i sarkofazi, očituju kulturnu sredinu iz koje se širio kulturni uticaj. Tako na području Narone, odnosno u njezinom zaleđu, imamo u Bačevićima (7, 8) tip sarkofaga koji je bio veoma omiljen na području Salone. Zbog toga ovaj tip sarkofaga N. Cambi naziva salonitanskim, a inače je maloazijskog porijekla.[157] Preko Narone maloazijski tip sarkofaga, koji nema arhitektonskih elemenata (bez raščlanjivanja), stiže i na područje Prenja (3a, b).

[147] Limentani 1973, 176; Petrović 1975, 82.
[148] Usp. Cambi 1967, 55-56 te 70.
[149] Usp. Cambi 1975, 375.
[150] Sergejevski 1965, 126-132; Cambi 1975, 375 i d.
[151] Usp. Sergejevski 1932, S. 43, Fig. 6.
[152] Usp. Sergejevski 1952, 56, Sl. 15; Cambi 1975, 186.
[153] Usp. Cambi 1975, 204 i d.
[154] Usp. Cambi 1975, 402 i d.
[155] Usp. Cambi 1975, 253-254, te 257.
[156] Usp. Cambi 1975, 232 i d. U ovom radu se raspravlja samo o sarkofazima, i to pretkršćanskog i kršćanskog doba.
[157] Cambi 1975, 392.

Izneseni primjeri sarkofaga na području Narone ukazuju da je i ovaj kulturni centar (imao radionice) djelovao u svom zaleđu prenoseći i šireći tipove sarkofaga koji su se izrađivali u njezinim klesarskim radionicama.[158]

U zaleđu Salone zanimljivo je spomenuti da se na osnovi malog broja sarkofaga, odnosno ulomaka (1, 4, 5), ne bi moglo govoriti o jačem kulturnom uticaju salonitanske kulturne sredine, koja je prema velikom broju nalaza brojnih tipova morala više uticati na svoje zaleđe. Vjerojatno se radi o prividnoj situaciji, jer se krajevi oko Duvna i u unutrašnjosti nisu sistematski izučavali ili iskopavali.[159] Prema tome, postoji realna mogućnost da se u zaleđu Salone u krajevima Bosne i Hercegovine koji gravitiraju kulturnom centru Salone mogu još naći brojni nalazi sarkofaga koji će demantirati slab uticaj Salone.

Uticaj Salone u njezinom zaleđu očevidan je u ulomku akroterija poklopca sarkofaga iz Crvenice (5) i u fragmentu akroterija poklopca sarkofaga iz Halapića (4). Na prvom imamo prikaz Hore,[160] a na drugom prikaze poprsja pokojnika. I u jednom i u drugom slučaju, čini se, imamo maloazijski uticaj.[161]

Ulomak sarkofaga s prikazom medaljona koji pridržava erot i čuva se u Muzeju Banja Luke (2) očituje da bi svojim prikazom govorio o kulturnom području Panonije ili o njezinoj periferiji prema Dalmaciji. U svakom slučaju, ovaj ulomak sarkofaga ukazuje na rasprostranjenost tipova sarkofaga koji su izrađivale kamenoklesarske radionice na području Panonije.[162]

Na području centralne Bosne u Zenici nađen je ulomak akroterija poklopca sarkofaga sa prikazom maske (6). Ovaj ulomak akroterija, za razliku od spomenutih, pokazuje da je uticaj radionica Rima stigao i do naših krajeva, u antičku Zenicu.[163] Naime, izrada poklopaca sarkofaga s glavama, kao akroterija, dobro su poznate u gradu Rimu, odnosno u Italiji. Da je tako, u antičkoj Zenici nalazimo i drugih arheoloških potvrda. Jedna od njih je i postojanje kulta Urbis Romae u Zenici.[164]

Tako je rasprostranjenost ulomaka sarkofaga, kao i sarkofaga, očitovala kulturne sredine iz kojih su, prema unutrašnjosti rimske Dalmacije, išli sarkofazi vijesnici obreda inhumacije, očitujući isto tako i tipove sarkofaga koji su u te centre dolazili iz orijentalnih područja putem trgovine.[165]

Ulomak sarkofaga iz Muzeja Banja Luke s karakterističnim elementom medaljona (2) pokazuje da je maloazijski tip sarkofaga bez elemenata arhitekture u kraju Panonije dobio medaljon kao omiljeni motiv ovih područja.[166]

Rasprostranjenost sarkofaga, koji pripadaju periodu ranog kršćanstva – jedni gravitiraju teritoriji Narone (9, 10), a drugi sjevernim krajevima provincije Dalmacije (11, 12, 13). Oni s područja Narone (9, 10) pripadaju kamenoklesarskim radionicama Narone ili lokalnim radionicama.[167] Međutim, oni s područja sjevernih krajeva Dalmacije ili južnih perifernih Panonije (11, 12, 13) ukazuju na kamenoklesarske lokalne radionice, od kojih je jedna sigurno postojala na području Šipova.[168] Za ove krajeve možemo s velikom sigurnošću tvrditi da su, u kulturnom pogledu, padali pod panonski uticaj, kao što se sa sigurnošću može tvrditi da su oni s područja Narone također plod naronitariskih radionica, odnosno uticaja.

8. Zaključna razmatranja

Na osnovi malog broja sačuvanih sarkofaga ulomaka, tipološke i strukturalne karakteristike ove kategorije sepulkralnih spomenika koje smo već analizirali dopuštaju da se razmišlja o prisustvu različitih tipova sarkofaga u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

Među ostacima sarkofaga nalazimo predkršćanske (1-8) i starokršćanske (9-13), koji se međusobno razlikuju po tipološkim i strukturalnim karakteristikama.

1. Predkršćanski sarkofag. Poslije tipološke analize sarkofaga, moglo se konstatirati da predkršćanski tip posjeduje takve strukturalne karakteristike koje pojedine sarkofage i njihove ulomke klasificiraju na: a/

[158] Cambi 1975, 253 i 254; Rendić-Miočević 1967, 539 i d.

[159] Na tom području sistematska iskopavanja je vodio C. Patsch i o tome vidi njegove izvještaje u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. O arheološkim radovima na ovom terenu vidi kod M. Zaninovića u njegovom radu o Delmatima.

[160] Usp. Cambi 1967, 55-56, te 64 i 70.

[161] Usp. Cambi 1975, 186 i d., 375 i d.

[162] U ovom slučaju treba spomenuti klesarsku radionicu u Šipovu koja se nalazila pod uticajem panonskih i salonitanskih radionica. O tome vidi kod Cambi 1962, 102 i d.

[163] Usp. Cambi 1975, 166. Ovaj uticaj dolazi sigurno preko Salone i to svećenika koji su u antičkoj Zenici održavali kult grada Rima (Urbs Roma, o tome vidi kod Sergejevski 1932, 39, Fig. 1, 38, Taf. 17)

[164] Vidi bilješku 21.

[165] Usp. Cambi 1975, 17 i 121 i d. O trgovini vidi još u ovom radu.

[166] O medaljonu na sarkofagu vidi kod Cambi 1967, 69. Ova pojava govori to da je medaljon na sarkofazima s područja Panonije, gdje je on bio veoma omiljen na stelama, bio logičan prelaz, potaknut od strane sarkofaga s medaljonom u Rimu.

[167] Usp. Cambi 1975, 253-254; Rendić-Miočević 1967, 339 i d.

[168] Usp. Cambi 1982, 102-103.

arhitektonski, b/ sarkofag bez arhitektonskog raščlanjivanja, c/ panonski i d/ salonitanski tip.

a/ Arhitektonski tip sarkofaga
Likovni strukturalni elementi erosa i arhitektonskog elementa stupa na prednjoj strani približavaju ulomak sarkofaga nepoznate provenijencije (1) tipu sarkofaga koji na prednjoj strani karakterizira arhitektonska raščlanjenost ili ga čak s njim identificiraju. Zaključujemo da je sličan gornjoitalskom tipu sarkofaga III 1 i III 4, možda i III 2, te da je isti prisutan među salonitanskim sarkofazima.[169] Prema tome, ulomak sarkofaga nepoznate provenijencije, iako sa skromnim analognim elementima, skloni smo, ipak, pripisati tipu sarkofaga s arhitektonskom raščlanjenošću u krajevima Bosne i Hercegovine, i to pod uticajem maloazijskih tipova s arhitektonskom raščlanjenošću prednje strane sarkofaga.

b/ Sarkofag bez arhitektonskog raščlanjivanja
Prethodna tipološka analiza ulomaka sarkofaga iz Prenja (3a, b) dopušta mogućnost da se razmišlja o tipu sarkofaga bez arhitektonske raščlanjenosti, čija je prednja strana razdijeljena na centralno polje s natpisom i sa po jednim poljem sa strana u kojima su, vjerojatno, bili smješteni likovni ili biljni prikazi. Međutim, kako sama lokacija ovih ulomaka sarkofaga iz Prenja, nedaleko od Stoca (antički Diluntum),[170] teritorijalno pripada naronitanskom distriktu, ulomak poklopca (3a) s polupalmetama na akroterijima s ljuskama koje oponašaju krov upućuje na postojanje jednog sarkofaga "netipične" forme.[171] Ovo se podudara s mišljenjem N. Cambija da su u Naroni postojale kamenoklesarske radionice koje su izrađivale sarkofage, zavisno od drugih umjetničkih predložaka, od domaćeg vapnenca.[172] Prema ovim razmišljanjima, ulomci sarkofaga iz Prenja (3a, c), u tipološkom pogledu, pripadaju jednom od maloazijskih[173] tipova sarkofaga koje su izrađivale naronitanske kamenoklesarske radionice.

c/ Panonski tip sarkofaga
Za odlomak sarkofaga koji se čuva u Muzeju Bosanske krajine u Banja Luci ne znamo pobliže nalazište. Međutim, s obzirom na činjenicu da se fragment čuva u ovom Muzeju (2), pretpostavlja se da je nađen na banjalučkom području. Za tipološko određenje je dovoljno spomenuti da na ovom ulomku sarkofaga imamo ostatke medaljona koji ga pouzdano opredjeljuje u panonski tip.[174] Ovaj ulomak sarkofaga, s obzirom na kulturnohistorijske prilike u ovom kraju, posve sigurno očituje panonski teritorij ili noričko-panonski kulturni krug (K. I, II).

d/ Salonitanski tip sarkofaga
Konstatacija da u sarkofazima iz Bačevića (7, 8), u zaleđu Narone, nalazimo pouzdane arheološke potvrde o salonitanskom tipu, govori o kulturnim prilikama ovog povijesnog doba na području preko koga je iz Narone put vodio prema unutrašnjosti ilirskih zemalja.[175]

Osim toga, ovi nalazi sarkofaga, posve sigurno, svjedoče o kamenoklesarskim radionicama Narone i onim koje su radile u njezinom zaleđu.[176] Jedna od manjih kamenoklesarskih radionica, sudeći po nedovršenim sarkofazima iz Bačevića, postojala je i u samom antičkom naselju u današnjim Bačevićima. Ova situacija u vezi sa salonitanskim sarkofazima na području Narone, kako smo već rekli, podudara se s mišljenjem N. Cambija da su naronitanske kamenoklesarske radionice izrađivale tipove sarkofaga zavisne od drugih umjetničkih predložaka.

e/ Poklopci sarkofaga
Kako su izgledali poklopci sarkofaga, najbolju ilustraciju pružaju sačuvani, u većoj ili manjoj mjeri, poklopci sarkofaga iz Prenja (3b) i Bačevića (7), dok akroteriji kao dijelovi sarkofaga s prikazima pokojnika iz Halapića (5), Hore na akroteriju iz Crvenice (5) i ljudske maske na akroteriju iz Zenice (6) ne pružaju pravu sliku poklopaca. Međutim, prethodna tipološka analiza sarkofaga i njihovih poklopaca omogućava da u povijesnom razdoblju kada postoji ovaj tip sepulkralnog spomenika ulomke poklopaca sarkofaga ipak pripišemo nekim tipovima sarkofaga. Tako ulomak poklopca sarkofaga iz Prenja (3b) pripada maloazijskom,[177] a poklopac iz Bačevića (7) salonitanskom tipu sarkofaga.[178] Međutim, na osnovi sačuvanih akroterija s prikazom pokojnika iz Halapića (4), Hore na akro-

[169] Gabelmann 1925, pregled tipova između 40 i 41; Cambi 1975, 178.
[170] Sergejevski 1935, 17 i d.
[171] Usp. Cambi 1975, 401.
[172] Cambi 1975, 253 i d.
[173] Usp. Cambi 1975, 392 i d.
[174] Govorimo o panonskom tipu sarkofaga zbog veoma omiljene dekorativne predstave medaljona na ovom području, iako na sarkofag ovaj likovni elemenat ne dolazi prije 210–220. g. n. e., i to na sarkofage Rima. O tome vidi kod Cambi 1967, 69.
[175] Patsch 1907, 79 i d.
[176] Cambi 1975, 253-254; Rendić-Miočević 1957, 339 i d.
[177] Usp. Cambi 1975, 392 i d.
[178] Usp. Cambi 1975, 374 i d.

teriju iz Crvenice (5) i maske koja predstavlja akroterij poklopca sarkofaga iz Zenice, treba odrediti tipove sarkofaga. Kako na akroterijima poklopaca sarkofaga iz Salone nalazimo analogne likovne predstave našima iz Halapića (4) i Crvenice (5) u zaleđu Salone, može se konstatirati da ovi fragmenti sarkofaga pripadaju, izgleda, salonitanskom tipu sarkofaga koji se razvio u radionicama Salone pod uticajem maloazijskih i atičkih sarkofaga.[179]

Međutim, tipološka analiza maske iz Zenice govori da je u ovom antičkom gradu postojao tip sarkofaga koji su izrađivale radionice grada Rima.[180] Mislim da ova konstatacija odgovara i kulturno-povijesnim prilikama u antičkom gradu Zenici, jer u njemu pouzdano imamo kult grada Rima (Urbis Romae).[181] Ovaj podatak, isto tako, govori da je u ovom antičkom gradu postojala kamenoklesarska radionica koja je izrađivala sarkofage prema umjetničkim predlošcima među kojima se našao i uzorak sarkofaga iz radionica Rima.

Iznesena likovna problematika o sarkofazima i sačuvanim pojedinim njihovim ulomcima pruža zanimljivu sliku povijesnog razdoblja u kojem se javio ovaj tip sepulkralnog spomenika, na kojima, kao i na stelama, nalazimo rimski portret. Na malobrojnim primjerima susrećemo samo jedan, i to u medaljonu (2), a drugi na akroteriju (4).

Portret pokojnika u medaljonu nije sačuvan. Međutim, sačuvane portrete pokojnika nalazimo na prostoru akroterija iz Halapića (4). Izrada ovih portreta govori o likovnim karakteristikama kasnoantičkog portreta rimske umjetnosti, poznatoj plitkosti, shematizaciji i često isticanoj simetričnosti, a također o karakterističnoj ukočenosti.[182] Ove likovne karakteristike portreta su rezultat određenog likovnog umjetničkog pravca koji isto tako spominje i D. Rendić-Miočević pišući o steli Aurelija Valerina iz Solina (Salonae).[183] On ističe, kao likovnu karakteristiku portreta kasnoantičke umjetnosti, punačku glavu i debeo vrat. Ova karakteristika odgovara likovnim umjetničkim koncepcijama antičkih portreta iz vremena tetrarhije s kraja III i početka IV st. n. e.[184]

Međutim, vrlo je zanimljivo da se ovi portreti ne nalaze na centralnim prostorima sarkofaga, nego upravo na akroterijima, što je pojava koju pripisujemo radionicama maloazijskih sarkofaga.[185] Ona se u krajevima Dalmacije ne javlja na prostorima akroterija odmah, već kasnije, te je možemo smatrati tradicijom koja sa stela prelazi na sarkofag.[186] Stoga se, na osnovi ovih podataka o likovnom karakteru, akroterij iz Halapića (4) s portretima pokojnika vremenski približava prije početku IV nego kraju III st. n. e.[187]

Prethodna analiza ikonografskih i vegetativnih prikaza likova i motiva sačuvanih na ulomcima sarkofaga s područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba pruža veoma zanimljivu sliku o kulturnim prilikama toga doba, pa se može govoriti o likovnoj manifestaciji erota različitog tipa, likovnoj pojavi Hora (?), maski, te vegetabilnim motivima kao što je motiv vinove loze, polupalmeta, rozete i užeta. Pred toga, na našim sarkofazima nalazimo i motiv medaljona.

Na sačuvanom ulomku sarkofaga što se čuva u Zemaljskom muzeju (1) imamo fragmentarnu predstavu nagog erosa, koja, u pogledu likovnog načina prikazivanja, oponaša lik tzv. tugujućeg Atisa,[188] a potvrdu tom zaključku, izgleda, nalazimo u ulomku sarkofaga iz Knina.[189] Pojava žalosnog erosa na našim sarkofazima, čini se, dolazi na poticaj konstantinopoljskog arhitektonskog tipa sarkofaga iz Salone.[190] Tugujući eros vjerojatno nastaje od tzv. žalosnog Atisa, koji nam je poznat sa stela[191] i cipusa (C. 16 itd.), ali taj ikonografski razvoj još nije potvrđen arheološkim nalazima.

Drugi tip erosa na ulomcima sarkofaga nalazimo u tzv. lebdećem erosu, koji je odjeven i pridržava motiv medaljona (2). Analogiju, čini se, nalazimo na zabatu mauzoleja iz Podgradine (3). Erosi na cipusima Salone nisu odjeveni u dugačke haljine (3), nego u kratak potpasan hiton.[192] Kako je odjeven eros koji pridržava medaljon na ulomku sarkofaga u Muzeju Banja Luke ne možemo znati zbog znatne oštećenosti prikaza. Međutim, sigurno je da je odjeven, odnosno da ima bar hlamidu. Zbog toga nismo sigurni da li ovakav način prikazivanja ukazuje na personifikaciju godišnjeg doba zime.

Prikaz tugujućeg erosa s bakljom, koji upućuje na konstantinopoljski, odnosno prokoneški arhitektonski tip sarkofaga, ukazuje da je naš sarkofag proizvod kamenoklesarskih radionica sa područja Narone, pa je

[179] Usp. Cambi 1975, 392 i d., posebno 397.
[180] Usp. Cambi 1975, 186; Sergejevski 1952, 56, Sl. 15.
[181] Usp. Sergejevski 1932, 38 i 39, Fig. 14.
[182] Prijatelj 1952, 145 i d.; Sergejevski 1965, 126 i d., posebno 132 i d.
[183] Rendić-Miočević 1957, 156 i d.
[184] Sergejevski 1965, 127 i d., te 132 i d.
[185] Usp. Cambi 1975, 571 i d.
[186] Usp. Cambi 1975, 375 i d.
[187] Rendić-Miočević 1957, 156 i d.; Sergejevski 1965, 126 i d.; Rinaldi Tufi 1971, 102.
[188] Usp. Cambi 1975, 336 i d.
[189] Usp. Cambi 1975, 335 i d.
[190] Usp. Cambi 1975, 391 i d., 396, 398 i d., te 410 i d.
[191] Usp. Cambi 1975, 329 i d.
[192] Cambi 1967, 60, Tab. XIV, 62, Tab. XV, Sl. 1 i 69.

stoga nalazište sarkofaga najvjerojatnije na području Hercegovine.[193] Međutim, ulomak sarkofaga s prikazom lebdećeg erosa koji pridržava medaljon, čini se, pripada radionici s područja Delmata koja je djelovala u kraju Glamoča, ili u Šipovu, bliže području panonskog kulturnog kruga.[194]

Likovna analiza fragmentarnog akroterija sarkofaga iz Crvenice (5) s prikazom odjevene žene koja u ruci drži uginulu pticu na tanjiru ukazuje na predstavu Hore (?) koja je potvrđena na jednom jedinom ulomku sarkofaga iz Solina, a koja na ovom ulomku predstavlja zimu.[195]

Prikaz maske na fragmentarnom akroteriju sarkofaga iz Zenice (6) pokazuje da je tip rimskog sarkofaga dospio čak u antičku Zenicu. Ova konstatacija nalazi svoje kulturnohistorijsko objašnjenje zato što u ovom antičkom urbanom naselju nalazimo i kult Urbis Romae,[196] što znači da su ovaj grad naselili Italci, veliki štovaoci ovog kulta, pa možda čak i sami Rimljani, odnosno nosioci vlasti, što se može povezati s tipom sarkofaga koji su izrađivale klesarske radionice grada Rima.[197]

Ulomak sarkofaga koji se čuva u Muzeju Banja Luke pruža zanimljivu konstataciju u vezi s pojavom medaljona i izradom sarkofaga. Naime, izrada i složenost listova u medaljonu na tom ulomku potpuno odgovara izradi i složenosti listova na medaljonu zabata iz Šipova (1a). Ova analogija, koja je očigledna, pokazuje da su oba sepulkralna spomenika izišla iz iste klesarske radionice koja je imala djelovati na graničnom području između Delmata i krajeva koji su pripadali Panoniji. Ta klesarska radionica radila je na području Glamoč-Šipovo, jer u ornamentu tzv. valova ili pasjeg skoka vidimo uticaj delmatskog područja, a u medaljonu očit uticaj noričko-panonskog kulturnog kruga.[198]

Na našim ulomcima sarkofaga i na sarkofazima s područja Bosne i Hercegovine nalazimo dobro poznat kultni i dekorativni motiv vinove loze (3a, 7).

Veoma rašireni motiv vinove loze na sepulkralnim spomenicima stelama i cipusima, pa prema tome i na sarkofazima (3a, 7), uz kultni, ima i dekorativni karakter. Poznato je, naime, da je vinova loza atribut Dionisova kulta.[199] Stoga, na sepulkralnim spomenicima, od kojih se ne mogu izdvojiti ni sarkofazi, barem ne oni raniji, motiv vinove loze očituje istovremeno i kultnu pripadnost pokojnika. Pored toga, zanimljivo je spomenuti da ne susrećemo toliko motiva vinove loze na salonitanskim sarkofazima, što istovremeno ukazuje da sarkofazi iz Prenja (3a) i Bačevića (7) nose dionizijske reflekse maloazijskih tipova sarkofaga, na kojima se javlja motiv vinove loze.[200]

Vegetativni motiv polupalmeta sa stela prelazi na sarkofage (7, 8), i to unutar anse, gdje se motiv rozete, uz palmetu, nalazi u posve drugoj funkciji. Oba motiva u ansama tabule ansate na sarkofazima predstavljaju isključivo dekorativni motiv, a oba su helenističkog porijekla.[201]

Na sarkofagu iz Prenja (3a), odnosno na njegovoj fragmentarnoj prednjoj strani, od ornamentalnih motiva imamo dobro poznat motiv užeta koji je poznatiji na stelama i cipusima Podrinja.[202] I ovaj motiv mora biti helenističkog porijekla, jer se nalazi upravo na sarkofagu na kojem se očituju helenistički uticaji.[203] Prema tome, ne možemo tvrditi da je nastao na osnovi tordiranih stupova ili da vuče porijeklo iz domaće tradicije.[204]

Zanimljiv motiv nalazimo na ulomku sarkofaga u Muzeju Banja Luke (2). To je dobro poznat motiv valova ili pasjeg skoka, kako se još naziva u arheološkoj literaturi, koji je helenističkog porijekla, a poznat je s ilirskog novca[205] i urna s područja Delmata.[206] Analognost između ovih motiva na različitim sepulkralnim spomenicima, čini se, upućivala bi na jednu klesarsku radionicu koja se morala nalaziti, kako smo već rekli, na graničnom području između Delmata i krajeva Panonije. To je, bez sumnje, područje Glamoča, odnosno Šipova.[207]

Ako bacimo pogled na arheološku kartu nalazišta sarkofaga i njihovih ulomaka na području Bosne i Hercegovine, uočit ćemo izvjesnu koncentraciju (do 8) ovih nalazišta, koja su ovisna o Saloni ili Naroni, u njihovom zaleđu (vidi K. XV), što upućuje na zaključak o postojanju klesarskih radionica u zaleđu Narone, kao i u Naroni o kojoj su, kao i o Saloni, one ovisne. Ulomci sarkofaga u kraju Narone i u njezinom zaleđu ukazu-

[193] Vidi bilješke 22 i 23.
[194] Usp. Cambi 1982, 102-103.
[195] Usp. Cambi 1967, 69, br. 17, Tab. XVIII 1, ili 55 i d., te 70 i 74.
[196] Sergejevski 1932, 39 (sacerdos Urbis Romae), Fig. l.
[197] Sergejevski 1952, 56, Sl. 1; Cambi 1975, 186.
[198] Sergejevski 1952, 45, 55 i d. ukazuje na uticaj Salone, a Cambi 1982, 102-103, na kulturni uticaj Salone i Panonije.
[199] U ovom radu vidi obrađenu problematiku o ovom veoma raširenom biljnom likovnom, kultnom i dekorativnom elementu na stelama i drugim spomenicima.
[200] Vidi bilješke u problematici o pojavi ovog likovnog i dekorativnog elementa na sarkofazima (3b), 99, 100, 101 i 102.
[201] Usp. Cambi 1975, 371 i d.
[202] Sergejevski 1934, 33 i d.
[203] Vidi bilješku 32.
[204] Sergejevski 1934, 33 i d.
[205] Rendić-Miočević 1970, 352, Tip II, Sl. 2b.
[206] Vidi kataloške brojeve u poglavlju Urne s jugozapadnog područja 9, 34.
[207] Usp. Cambi 1982, 102-103.

ju da su ove radionice izrađivale sarkofage pod jačim utičajem maloazijskih radionica što će se, vjerojatno, i potvrditi kad se uže područje antičke Narone isuši.

Na području Bosne i Hercegovine pojavu sarkofaga treba povezati s njegovom pojavom na istočnoj obali Jadrana, u Saloni i Naroni. Budući da Narona nije arheološki istražena i poznata koliko Salona, glavni oslonac u rješavanju ovog pitanja ostaje Salona i njezino uže područje. Kako pojava sarkofaga u Bosni i Hercegovini istovremeno govori i o pojavi ritusa inhumacije u zaleđu istočne obale Jadrana, vrlo je teško pouzdano datirati ove naše ulomke sarkofaga (1 do 8), jer u smislu kronologije ne pružaju dovoljno pouzdanih potvrda. Tako, na primjer, samo na ulomku sarkofaga iz Prenja (3a) imamo natpis na akroteriju sarkofaga iz Crvenice (5) jedino slovo D koje pripada konsekrativnoj formuli D(is) M(anibus), dok ostali ulomci, osim likovnih i ornamentalnih motiva, ne pokazuju ni toliko. Zbog toga se radi kronološkog datiranja treba okrenuti tipološkim i likovnim karakteristikama ovih ulomaka sarkofaga.

Ulomak sarkofaga s ostacima erota i stupa, nepoznate provenijencije (1), po svom likovnom sadržaju pripada arhitektonskom tipu sarkofaga. Ova konstatacija govori da pripada helenističkom tipu sarkofaga koji u Saloni, vjerojatno i u Naroni, prihvataju domaće klesarske radionice, a odgovarao bi sarkofazima od prokoneškog mramora koji su imali arhitektonsko raščlanjivanje, i u krajevima Salone se javljaju sredinom III st. n. e.[208] Pojavu ovog tipa sarkofaga u drugoj polovici III st. n. e. potvrđuje i likovna pojava erosa. Naime, uočeno je da sa cipusa Salone lik erosa nestaje krajem II ili početkom III st. n. e. i da od sredine III st. n. e. nastaje novi tip sepulkralnog spomenika, sarkofag.[209] Prema tome, naš fragment sarkofaga nepoznate provenijencije (1), sudeći po likovnim karakteristikama, a isto tako i po tipologiji u obliku arhitektonskog raščlanjivanja, kronološki ide u drugu polovicu III st. n. e., što dopušta i fragmentarni, vrlo slabo sačuvani natpis.

Zanimljivo je spomenuti da, uz arhitektonski tip sarkofaga (1), koji najvjerojatnije pripada unutrašnjem dijelu Bosne i Hercegovine, možda bliže Naroni, i to od sredine III st. n. e. imamo u Prenju (3a, b) pouzdano nalazište ulomka sarkofaga bez arhitektonske raščlanjenosti, koji također pripada domaćoj klesarskoj radionici. Vegetabilni motiv vinove loze, likovi ili scene na dva nesačuvana polja približili bi ga antičkom sarkofagu čije analogije nalazimo u dionizijevskoj grupi sarkofaga u Saloni, koji se približno datiraju od sredine III st. n. e.[210] Međutim, na natpisu ulomka sarkofaga iz Prenja (3a) postoji gentilno ime Ael(ius). Ovaj onomastički podatak, čini se, sarkofag iz Prenja datira nešto ranije od sredine III st. n. e. pa bi se kronološki morao svrstati u antičke sarkofage u krajevima antičke Narone, iako su nam nepoznate njezine klesarske radionice. Prema tome, ovaj ulomak sarkofaga kronološki stavljamo u kraj II i početak III st. n. e.[211]

Ulomak sarkofaga koji se čuva u Muzeju Banja Luke (2) vjerojatno ne pripada kamenoklesarskim radionicama Salone, nego jednoj od onih koje su radile u dubljoj unutrašnjosti rimske Dalmacije, na granici salonitanskog ili delmatskog kulturnog uticaja s panonskog područja, a to je kamenoklesarska radionica na relaciji Glamoč-Šipovo.[212] U kronološkom pogledu, kada se ovaj tip sarkofaga, koji smo nazvali panonskim zbog karakterističnog medaljona, uporedi sa sarkofazima sa područja Salone na kojima se javlja lebdeći erot, odnosno lebdeći eroti koji nose medaljon s pokojnikom ili natpisom, ne može se datirati van okvira salonitanskih primjera. Stoga ovaj ulomak sarkofaga sa likovnim karakteristikama odjevenih lebdećih erota koji nose medaljon kronološki stavljamo u drugu polovicu III st. n. e.[213]

Ulomak akroterija sarkofaga iz Crvenice (5) u tipološkom i kulturnohistorijskom pogledu pripada grupi salonitanskih sarkofaga čije akroterije ispunjavaju razne likovne predstave, portreti pokojnika i dr. Stoga, u kronološkom pogledu, ne može ni ovaj sarkofag izlaziti iz okvira salonitanskih sarkofaga domaće produkcije, a to je period od sredine III st. n. e.[214]

U istu grupu salonitanskih sarkofaga spada i akroterij sarkofaga iz Halapića (4), koji čuva četiri poprsja pokojnika, odlomljena u gornjem dijelu, za koje smo već rekli da bi pripadali povijesnom periodu tetrarhije, tj. kraju III i početku IV st. n. e.[215] Područje na kojem je nađen ovaj ulomak sarkofaga pruža ozbiljne dokaze o postojanju jedne kamenoklesarske radionice u Glamočkom kraju u rimsko doba, koja je nastavila kasnije izrađivati i sarkofage, te bi u vezi s tim ukazivala na svoj duži kulturnopovijesni kontinuitet.

Sarkofagu najvjerojatnije pripada i oštećeni akroterij s predstavom ljudskog lika koji smo identificirali

[208] Cambi 1975, 491.

[209] Usp. Cambi 1975, 291-292, 391.

[210] Usp. Cambi 1975, 73 i d. U vezi s ovim problemom vidi bilješke 109-112.

[211] Rendić-Miočević 1948, 47-48.

[212] Usp. Cambi 1982, 102-103.

[213] Usp. Cambi, 1960, 69; Cambi 1975, 331 i d.

[214] Limentani 1973, 176; Petrović 1975, 82; Cambi 1967, 55-56 i 70.

[215] Usp. Cambi 1975, 375 i d.; Sergejevski 1965, 126-132.

s maskom, koja se veoma često javlja na stelama. Možda se ovdje radi i o teatralnoj masci[216] koja ga opredjeljuje u grupu sarkofaga produkcije grada Rima, na kojima se veoma često prikazuju slične maske.[217] Ovo objašnjenje o ulomku akroterija konfrontira s nalazom fragmenta nadgrobnog spomenika koji je u natpisu ostavio funkciju pokojnika svećenik kulta Urbis Romae u antičkoj Zenici.[218] Pored ovog, nalaz, zajedno s brojnim sepulkralnim i kultnim spomenicima antičke Zenice, govori o postojanju u ovom gradu, i to dosta rano, već u doba Flavijevaca, kamenoklesarske radionice koja je kontinuirano djelovala sve do perioda kršćanstva. Međutim, s obzirom na kulturno-povijesnu konstelaciju, tj. socijalnu strukturu stanovništva i razvijenost trgovine u Saloni i Naroni sa svim krajevima Mediterana, posebno s gornjoitalskim i orijentalnim, mogući su u krajevima Zenice u rimsko doba importirani sarkofazi. Ipak je vjerojatnije da su se sarkofazi u to doba mogli izrađivati, prema određenim predlošcima, i u kamenoklesarskim radionicama većih gradova unutar provincije, pa, prema tome, i u antičkoj Zenici.[219]

Ovaj ulomak akroterija s predstavom maske (6) koji pripada sarkofagu ne može se, u kronološkom pogledu, izdvojiti od onih u Saloni, koji pripadaju kamenoklesarskim radionicama grada Rima, pa ni od onih u Naroni, koje možemo samo pretpostaviti. Stoga ovaj ulomak akroterija s maskom koja upućuje na pokojnikovu kultnu tradiciju ne može biti stariji od prve polovice III st. n. e.[220]

Odvojenu grupu salonitanskih sarkofaga u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba predstavljaju dva nedovršena sarkofaga iz Bačevića (7, 8), koje na poseban način karakteriziraju baza, kruniste i tabula ansata. Sudeći po praznom polju tabule ansate za natpis, moguće je zaključiti da su ova dva sarkofaga transportirana u Bačeviće iz radionica Narone. Moguće je, također, da je u Bačevićima postojala manja kamenoklesarska radionica koja je izrađivala sarkofage neposredno uz kamenolom.[221]

U kronološkom pogledu, ni ovaj tip salonitanskog sarkofaga ne možemo gledati odvojeno od analognih sarkofaga sa područja Salone. Kao tipični salonitanski sarkofazi smatraju se oni s tabulom ansatom.[222] Njihovu pojavu treba vezati za rano doba razvoja salonitanskih sarkofaga, kad su bili rijetki. No, ipak je vjerojatno da su se već u drugoj polovini II st. n. e. pojavili tzv. tipični salonitanski sarkofazi u koje ubrajamo i ova dva iz Bačevića (7, 8). Međutim, ipak je kronološki realnije pretpostaviti da ova dva nedovršena sarkofaga nastaju u doba III st. n. e., kada dolazi do punog razvoja salonitanskih kamenoklesarskih radionica i u Naroni, odnosno u njezinom zaleđu.[223]

Treba spomenuti da na tlu Salone i u njenom zaleđu ritus incineracije postepeno prelazi u ritus inhumacije, zbog čega se javljaju novi oblici sepulkralnog spomenika, a to je sarkofag, koji se od kamenih urna razlikuje samo po veličini. Drugim riječima, postojeći oblik kamene urne, koji je analogan sarkofagu, dobio je novi sadržaj, a razvio se na poticaj ritusa inhumacije, koji dolazi s Orijenta u II st. n. e.[224] Mislimo da je ovo logičan razvoj sarkofaga u krajevima Salone, tj. da on nastaje obostrano.[225] U takvoj konstelaciji treba gledati genezu salonitanskog, kao i svih ostalih tipova sarkofaga u kraju istočne obale Jadrana, u njezinom bližem i daljem zaleđu.

Iz ovog slijedi da su krajem I i u II st. n. e. nosioci ritusa inhumacije bili orijentalci,[226] u zaleđu istočne obale Jadrana.

U vezi s kronologijom poganskih sarkofaga treba spomenuti da jedini sačuvani natpis gentilnog imena Aelius i drugi epigrafski elementi, i to na ulomku sarkofaga iz Prenja (3a), ukazuju da je sarkofag u Bosnu i Hercegovinu stigao u drugoj polovici II ili početkom III st. n. e.[227]

Treba još reći da se sarkofag kao kulturnopovijesna pojava, okvirno, javlja sa sarkofazima u Saloni i Naroni, što znači da su bliža unutrašnja, pa i nešto udaljenija područja, bila ovisna o tim kulturnim centrima. Ova konstatacija se bazira isključivo na malom broju nalaza ovih sepulkralnih spomenika u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

Malobrojni ulomci sarkofaga iz Bosne i Hercegovine ne pružaju arheološke podatke na osnovi kojih bi se moglo konstatirati da su bili polagani na parcelama sub divo, na redove ili u mauzolejima, odnosno u hipogejima, iznad prostorija za kultne obrede. O tome pouzdan dokaz imamo samo u titulu iz Smoljana, koji je nađen u ruševinama zajedno sa sarkofagom.[228]

[216] Usp. Altmann, 1905, br. 43, 77, 96, 105, 111, 117, 193, 217, 280; Cambi 1975, 373.
[217] Sergejevski 1952, 56, Sl. 15; Usp. Cambi 1975, 186.
[218] Sergejevski 1932, 43, Fig. 6.
[219] Paškvalin 1980, 65 i d.
[220] Usp. Cambi 1975, 204 i d.
[221] Rendić-Miočević 1967, 339.
[222] Usp. Cambi 1975, 392, 399 i d.
[223] Usp. Cambi 1975, 399 i d.
[224] Usp. Cambi 1975, 393 i d.
[225] O tome je već izrekao svoje mišljenje Cambi 1975, 395-396.
[226] Usp. Cambi 1975, 13 i d.
[227] Vidi bilješke 42 i 43.
[228] U poglavlju Tituli, vidi bilješku 6 i kataloški broj 7.

2. Starokršćanski sarkofazi

Sarkofazi prikazani na 9, 10, 11, 12, 13 pripadaju periodu kršćanstva, dakle razdoblju poslije 313. godine, kada kršćanstvo postaje slobodno i ravnopravno s ostalim religijama u rimskoj državi.[229] Ovi sarkofazi se osim toga, i tipološki uklapaju u opću tipologiju starokršćanskih sarkofaga, čiji su tipovi poznati sa starokršćanskih nekropola Salone.[230]

Osim sarkofaga iz Čerina[231] s prikazom križa, nijedan od naših sarkofaga nema kršćanskih simbola ili natpis. Zanimljivo je, također, spomenuti da na području Bosne i Hercegovine iz ovog perioda ne nalazimo sigurnih epigrafskih pragova, iako je u zaleđu Salone, pa i iz sjevernih krajeva Siscije i Sirmiuma, u ovom razdoblju intenzivnog širenja kršćanstva djelovala crkva u svim vidovima svoje djelatnosti.

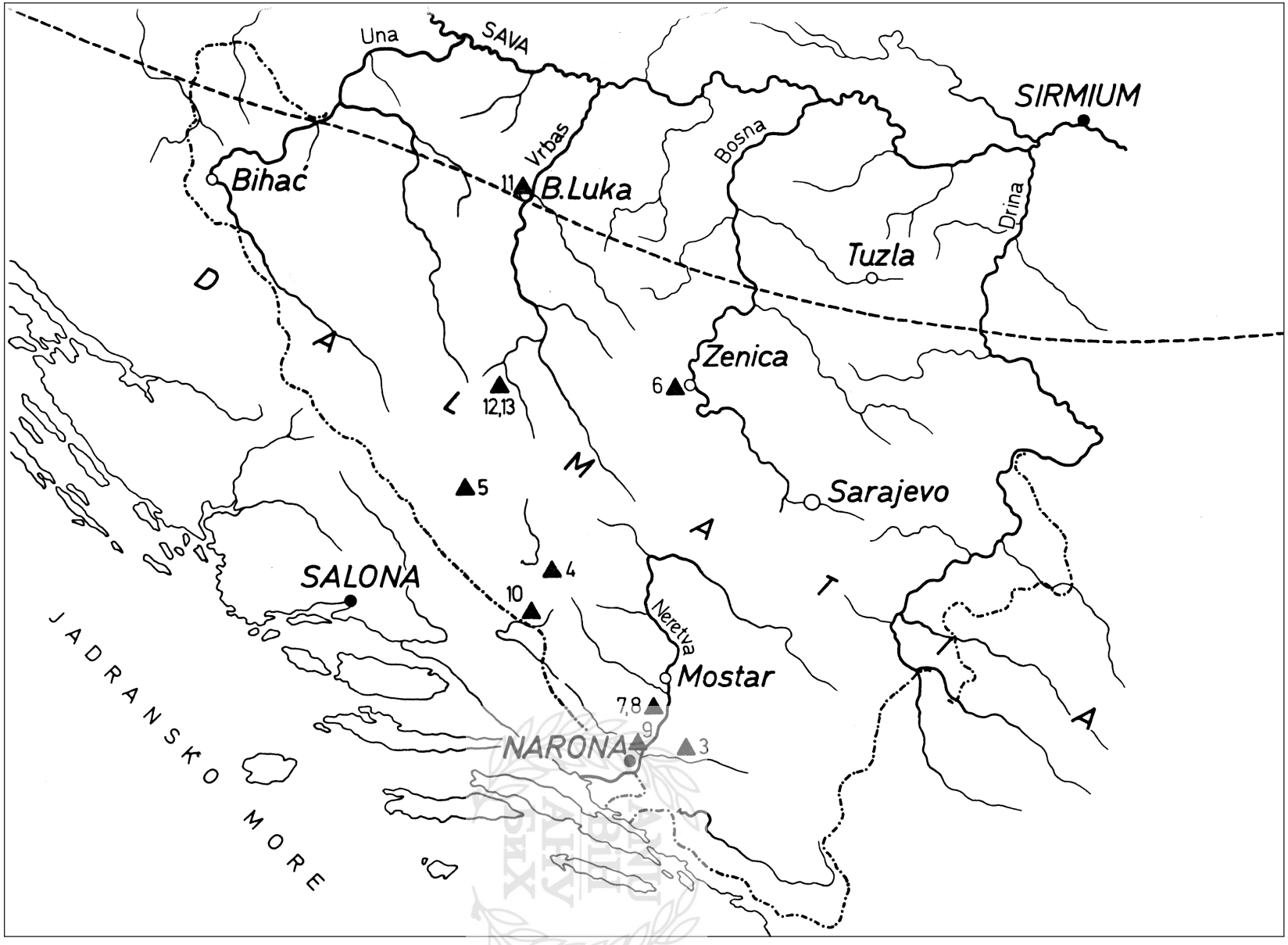
Pouzdan povijesni podatak da naši sarkofazi pripadaju periodu intenzivnog širenja kršćanstva jesu mjesta nalaza, tj. svi su nađeni neposredno uz starokršćanske crkve, pa, prema tome, pripadaju kršćanskoj religiji tog razdoblja. Ovi sarkofazi, kao i prethodni poganski, pripadaju ritusu inhumacije koji su kršćani njegovali na poseban način.

U kronološkom pogledu, ovi sarkofazi se mogu okvirno datirati od 313. godine do VI st. n. e., a u smislu kronološke konfrontacije, susreću se na starokršćanskim nekropolama Salone.[232]

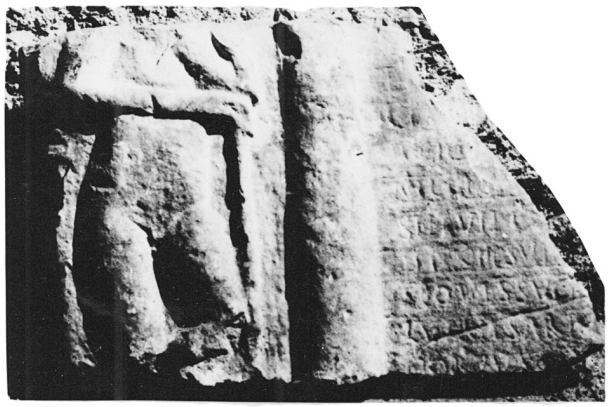
Ovom kultu pripadali su prvi orijentalci iz Sirije, a kasnije, primivši kršćanstvo, i stanovnici antičke Dalmacije.[233] Sarkofazi su pripadali memoriama ili hipogejima.[234]

ANU BiH
АНУ БиХ

[229] Paškvalin 1970, 667; Basler 1972, 9 i d.
[230] Dyggve 1951, 71 i d., Fig. IV, 7, 9.
[231] Basler 1972, 147, Sl. 160.
[232] Dyggve 1951, 71 i d., Fig. IV, 9 itd.; Usp. Paškvalin 1970, 667 i d.
[233] Paškvalin 1959, 149 i d.
[234] Paškvalin 1970, 166 i d.; Basler 1972, 145.

Karta XV - Topografski prikaz rasprostranjenosti sarkofaga na prostoru Bosne i Hercegovine

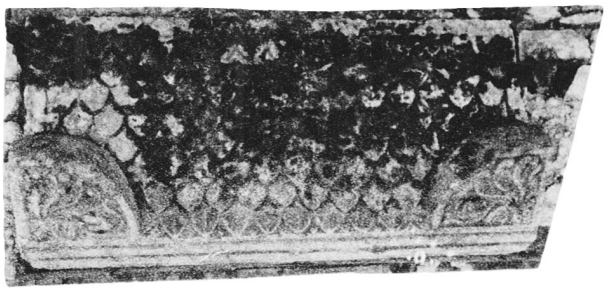
1

2

3a

3b

1. Nalazište Nepoznato, 2. Nalazište Nepoznatom 3. Selo Prenj (Stolac)

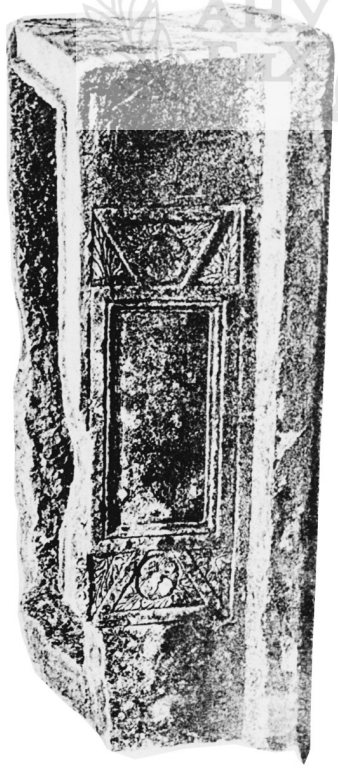
4

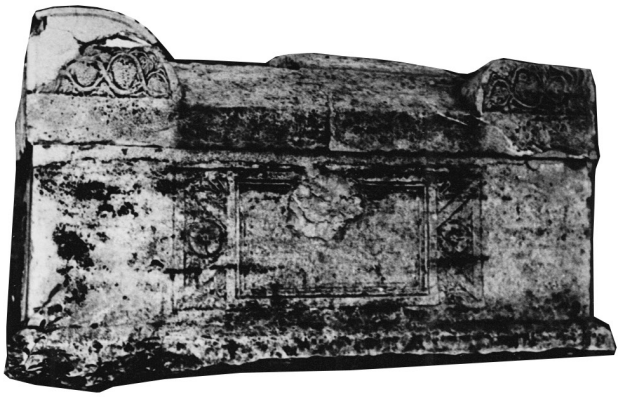
6

5

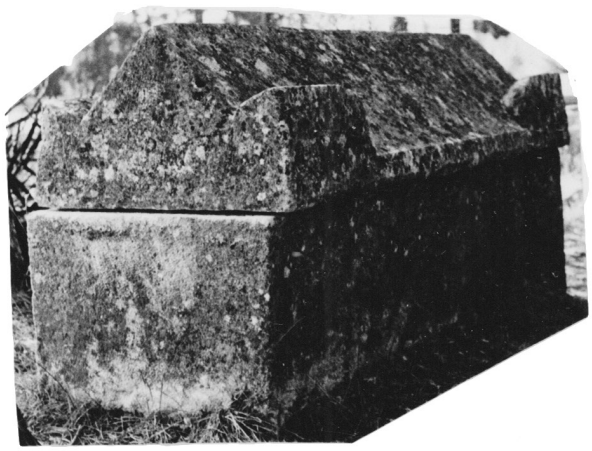

8

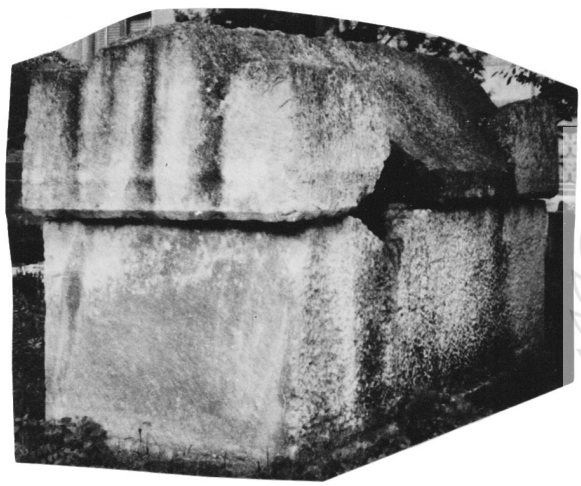

7

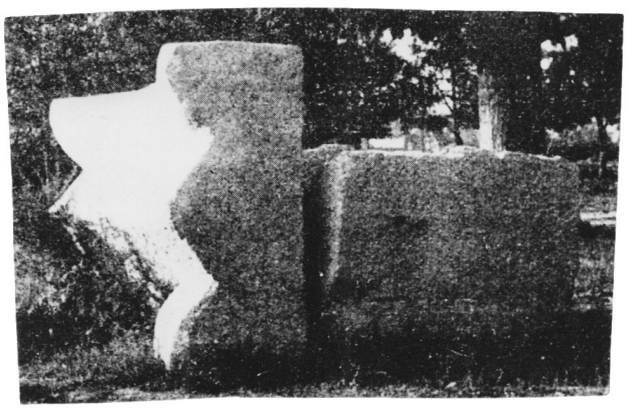
4. Crvenica (Duvno), 5. Halapići (Duvno), 6. Zenica, 7. Bačevići (Mostar), 8. Bačevići (Mostar)

9

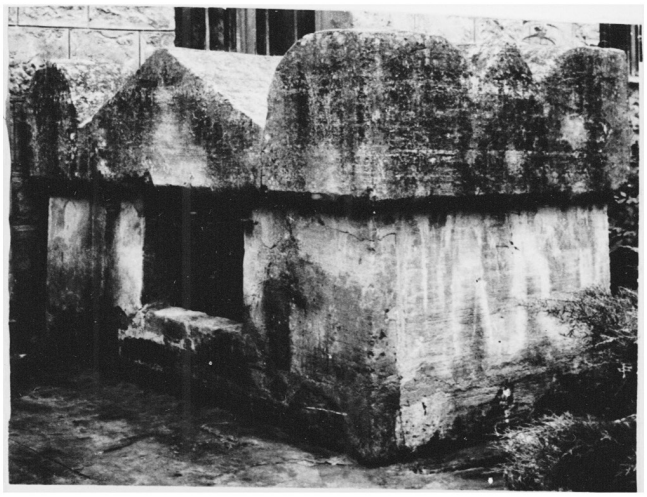
10

11

9. Mogorjelo (Čapljina), 10. Vinjani (Posušje), 11. Šargovac (Banjaluka)

ANU BiH АНУ БиХ

12

13

ANU BiH АНУ БиХ

12. Mujđići (Šipovo), 13. Mujđići (Šipovo)

X. SEPUKRALNI SPOMENICI ARHITEKTURE

Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba nalazimo sepulkralne ulomke arhitekture koji po veličini i obliku pripadaju arhitektonskim dijelovima pročelja mauzoleja ili monumentalnim grobnicama (1-5). Ovi spomenici nisu sistematski izučavani te o njima znamo malo.[1] Sačuvani ostaci sepulkralne arhitekture svjedoče da je i ova kategorija nadgrobnih spomenika, uz ostale sepulkralne spomenike, bila zastupljena u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Na osnovi sačuvanih malobrojnih fragmenata, pokušat ćemo upoznati njihove tipološke karakteristike i iznijeti njihovu kulturno-historijsku problematiku.

Uz ulomke koji govore o predkršćanskoj antičkoj sepulkralnoj arhitekturi, nalazimo, s druge strane, starokršćanske sepulkralne spomenike arhitekture, koji se najvećim dijelom javljaju u kasnoantičkim grobnicama na svod, mauzolejima i memorijama.[2]

Nalazi fragmenata sepulkralne predkršćanske arhitekture prikazani su na topografskoj karti (K. XVI), a starokršćanski spomenici arhitekture na topografskoj karti K. XVII.

1. Kataloška obrada

1. ŠIPOVO (Jajce)

Fragmenti mauzoleja se čuvaju u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 288. Veličine: a/ vis. 0,94 m, šir. 1,46 m, deb. 0,25 m; b/ vis. 0,57 m, šir. 0,86 m, deb. 0,25 m; c/ duž. 2,26 m, šir. 0,50 m. Kamen lapor.

Sepulkralnom spomeniku kategorije mauzoleja pripada zabat s medaljonom, fragment s figurom morske nemani i tabula ansata s natpisom.

a/ Zabat se sastoji od tri veća dijela. Oni su zajedno pravili krovnu konstrukciju mauzoleja na dvije vode. Centralni dio predstavlja medaljon ili vijenac, ukrašen u obliku lovorova lišća. Medaljon sa strana, u letećem položaju pridržavaju dva naga erota s krilima. U vijencu je uklesano u reljefu poprsje pokojnika. Polufigura drži u lijevoj ruci volumen, a desnom pokazuje na njega. Na pokojniku se zapaža hlamida prebačena na lijevo rame, a zakopčava se fibulom na desnom ramenu. Kopča je poznatog kasnoantičkog tipa s lukovim glavicama. Kratka kosa pokojnika se prikazuje crticama, nema brade, dok su zjenice bez udubljenja, za razliku od očiju erota, gdje se zjenica očituje udubljenjem, izrađenim svrdlom. Na gornjem, ravnom dijelu zabata se sačuvala četvrtasta rupa koja je vjerojatno služila za dodatak (Aufsatz), koji je mogao predstavljati lava u poluležećem stavu.

b/ Trokutasti desni dio zabata se prikazuje s likom morske nemani u reljefu, koja je najsličnija delfinu. Odgovarajući ulomak timpanona s lijeve strane je nestao. Rad je dosta grub, a posebno upada u oči disproporcija.

c/ Treći dio mauzoleja je epigrafski s tabulom ansatom. Razbijen je u nekoliko fragmenata koji se dobro spajaju, dok je desni dio tabule ansate odbijen. Lijeva ansa je djelomično sačuvana i u prostorima ukrašena lišćem, te s velikom rozetom u sredini anse. Dugačko pravokutno natpisno polje s dva reda slova ukrašeno je bordurom dvostrukog pletera, udubljeno između reljefnog okvira koji flankira natpisno polje. Natpis je fragmentaran.

Natpis:
FL(aviis) APOLLINARI ST HONORIO FILIIS
CARISSI[mis] ET FRONTINO FRATRI ET
MAXIM(a)E
MATRI

[1] Prvi ostaci grobne arhitekture je starokršćanski mauzolej iz Turbeta. O tome vidi: Sergejevski 1951, 135 i d.; te ostaci mauzoleja u Šipovu, Sergejevski 1952, 41 i d.

[2] Paškvalin 1959, 149 i d.; Bojanovski 1964, 103 i d.

Literatura: Truhelka 1892, 319, Sl. 5; Isti 1894, 90-92, Taf. 1; Ballif-Patsch 1893, Taf. VIII; CIL 3 1323 (2270); Sergejevski 1952.
IV st. n. e.

2. PRITOKA (Bihać)
Fragment zabata se čuva u Muzeju Pounja u Bihaću. Veličine: vis. 0,38 m, duž. 0,77 m, deb. 0,27 m. Kamen pješčar.

Ulomak predstavlja desnu stranu zabata većeg nadgrobnog spomenika, najvjerojatnije mauzoleja. Fragment je zanimljiv, jer je u sredini zabata, u grubo izvedenom profiliranom polju, glava Meduze. Ona se prikazuje u reljefu s kosom češljanom na razdjeljak, koja joj pada sve do ušiju, a ispod kose i oko vrata zapažamo ovijenu zmiju. Oči su prikazane bademaste, bez zjenica i kapaka, pa se čini kao da spava. Prostor u desnom kutu je ispunjen pticom, koja djeluje ukrasno poput akroterija ili biljnog ornamenta.

Literatura: Sergejevski 1939, 10, br. 8, Tab. V, Sl. 6.
II–III st. n. e.

3. PODGRADINA (Glamoč)
Fragment zabata se nalazi na groblju u zaseoku Kamen. Veličine: vis. 0,68 m, duž. 1,65 m, deb. 0,38 m. Kamen vapnenac.

Ulomak predstavlja lijevu stranu zabata koji je, vjerojatno, pripadao većem monumentalnom sepulkralnom spomeniku kao nadvratnik. To je bio mauzolej. Ostaci zabata su profilirani dosta finom profilacijom, a u srednjem dijelu, polovično sačuvanom, imamo ostatke medaljona ili vijenca, u kojem se prikazuje lik pokojnika. Tragovi lika govore da je to žena. Na osnovi figure lijevog erota može se zaključiti da spomenuti medaljon drže sa strana dva erota, koji su, za razliku od šipovačkog, bili odjeveni, i to u dugačku potpasanu haljinu, koja se prikazuje u naborima. Erot zajedno sa vijencem lebdi u zraku. Eroti su, najvjerojatnije, imali krila. Medaljon je ornamentiran u obliku svežnja i sa strana je vezan nekakvom vrpcom, za koju se, izgleda, pridržava i sam erot.

Literatura: Sergejevski 1942, 150-152, Sl. 21.
III–IV st. n. e.

4. TRBUŠĆE (Foča)
Ulomak nadvratnika mauzoleja se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Inv. br. 260. Veličine: vis. 0,71 m, šir. 1,13 m, deb. 0,30 m. Kamen vapnenac.

Nadvratnik je izrađen u obliku volte ili svoda, te upućuje na arhitektonsku kompoziciju zidanog objekta sepulkralnog karaktera. Fragment ukrašavaju reljefi na plitko udubljenom polju, između tankog jednostavnog okvira. Reljefi su izrađeni s prednje i s unutarnje strane, kao i sa strana ispod luka.

a/ S prednje strane, u desnom dijelu nadvratnika, prikazana je u reljefu likovna kompozicija Tritona koji puše u dugački predmet, vjerojatno sirenu. U desnoj ruci drži kormilo. Tritonu nedostaje lijeva ruka od lakta i prednji dio tijela. Na njegovu dugačkom i na kraju zavijenom uskom dijelu tijela ističe se trozupčasti rep. Najvjerojatnije je slična kompozicija bila i na lijevoj strani.

b/ Na unutrašnjoj strani nadvratnika, koja je, u stvari, ukrašavala unutrašnjost mauzoleja, susrećemo posve drugu kompoziciju. U lijevom dijelu poluluka prikazuje se kako goli krilati eros drži lijevom rukom zeca za uši, a desnom za noge. Zec se propinje prednjim nogama i drži ih na rubu košare s pletenom ručkom, koja je tako izrađena da se primjećuje i sam način pletenja. S druge strane su ostali samo tragovi šapa drugog zeca, koji je isto tako bio prikazan kao i na kompoziciji s lijeve strane. Erosu nedostaju noge ispod koljena. Na erosu se zapažaju pojedini likovni detalji, kao što su debljina oko bedara, detaljno isklesana krila, kovrčava kosa i šal oko vrata. Lice s očima u obliku badema, s kapcima bez zjenica i punim obrazima, očituje dječji izraz.

c/ Prostor ispod volte, koji zapravo predstavlja debljinu nadvratnika, ukrašen je ljudskom maskom, i to negdje u sredini, a desno od nje nalazi se, vjerojatno, opet neko morsko čudovište trozubastog repa. Maska pokazuje muškarca. Njegove krupne oči, udubljena zjenica i kapci, te u pramenovima razbarušena kosa, pokazuju pospani mrtvački lik. To odgovara figuri Meduze. Ovaj reljef ispod luka je likovno lošijeg kvaliteta.

Literatura: Sergejevski 1943, 1-5, Sl. 1, 2, 3 i 4.
II st. n. e.

5. GLAMOČ
Veličine: vis. 0,57 m, šir. 0,58 m, deb. 0,19 m. Kamen vapnenac.

Ulomku nedostaju dijelovi desne i lijeve strane, a najvjerojatnije predstavlja friz većeg sepulkralnog spomenika, mauzoleja. Između profilacije je, u plitko udubljenom polju, isklesana u reljefu figura morske nemani. Tijelo joj je dugačko i usko, a rep lepezast. Na morskoj nemani jaše Nereida. Ona u raširenim ruka-

ma drži dugačku traku, sličnu velumu. Ispod opisane likovne kompozicije sačuvan je, iznad glave, trag ribljeg repa, kao i tragovi usta, koji se zapažaju iza spomenute morske životinje, čija su usta slična. Tragovi usta govore da se radi najvjerojatnije o delfinu.

Literatura: Sergejevski 1928, 83-84, Sl. 4.
III st. n. e.

2. Oblici i strukturalne karakteristike (tipologija)

O tipologiji monumentalnih sepulkralnih spomenika arhitekture na našem području ne možemo mnogo govoriti, jer posjedujemo malobrojne ostatke tih spomenika. Međutim, na osnovi skromnih fragmenata sepulkralne arhitekture s kojima raspolažemo, čini se da bismo u tom pogledu mogli ipak nešto pobliže konstatirati. Naime, stoje nam na raspolaganju arhitektonski ulomci zabata (1, 2, 3), svoda (4) i fragment friza (5) koji bi, izgleda, upućivali na postojanje različitih monumentalnih arhitektonskih objekata sepulkralne arhitekture, među kojima poznajemo mauzolej i monumentalnu grobnicu koja ne predstavlja mauzolej.

Tako bi u sepulkralnim fragmentima arhitekture zabatu, tabuli ansati s natpisom iz Šipova (1a, b), timpanonu iz Pritoke (2) i zabatu iz Podgradine (3) prepoznali dijelove arhitekture mauzoleja. Prema tome bi izneseni elementi arhitekture upućivali na grobnu arhitekturu koja je imala pročelje u obliku hrama (naiskosa). Osim toga, može se pretpostaviti da su zabati počivali na stupovima.[3]

Prema arhitektonskom elementu zabatu, odnosno njegovoj tipološkoj karakteristici, pretpostavili smo najobičniju formu mauzoleja u obliku naiskosa, jer nam ovi arhitektonski elementi ne ukazuju na druge oblike mauzoleja.[4] Međutim, s obzirom na, veliki uticaj koji je vršila Salona u to doba na klesarsku radionicu u Šipovu,[5] čini se da bi se moglo govoriti o oktogonalnom obliku mauzoleja u Šipovu koji je posjedovao i mauzolej cara Dioklecijana u Splitu.[6] Na jednu takvu pretpostavku izgleda da bi upućivale, prema D. Sergejevskim, urne s portretima u zabatima bočnih strana poklopaca, koje su prema prikazima, izgleda, prije predstavljale antefikse na uglovima mauzoleja, nego urne ili dječje sarkofage,[7] jer ovi objekti nemaju one obrade koju posjeduju slični objekti sepulkralne arhitekture, te su najvjerojatnije imali drugu namjenu.

Monumentalna grobnica

Drugu varijantu nadgrobnog spomenika arhitekture dopušta sačuvani fragment nadvratnika u obliku svoda iz Trbušća (4), koji se, u tipološkom pogledu, kao ulomak sepulkralne arhitekture, odvaja od zabata, te ga pripisujemo monumentalnoj grobnici. Naime, ovaj nadvratnik u obliku volte ne može pouzdano upućivati na oblik mauzoleja, nego više na jedan drugi oblik monumentalnog sepulkralnog spomenika arhitekture, kome najbližu konfrontaciju imamo u tipu Prisciano-ve grobnice u Šempetru.[8]

Najbliži analogni elemenat s ovom grobnicom vidimo u arhitektonskoj kompoziciji gornjih svodova. Prema tome, nije isključeno da je monumentalna grobnica u Trbušću upravo mogla imati oblik one u Šempetru. Međutim, samo na osnovi elemenata arhitekture u obliku svoda ne možemo pouzdano tvrditi da je imala isti ili sličan oblik. Stoga ni ovdje nemamo pouzdan elemenat na osnovi kojeg bismo mogli odrediti oblik grobnice. Možda je grobnica u Trbušću imala karakter mauzoleja s pročeljem u obliku svoda, na što ukazuju stele koje oponašaju oblik mauzoleja, kuće (*domus aeterna*) u formi volte.[9]

Friz

Ulomak dijela friza iz Glamoča (5) ne predstavlja takav elemenat arhitekture koji bi upućivao na određenu formu sepulkralnog spomenika arhitekture. On samo svjedoči da su monumentalne grobnice u arhitektonskoj kompoziciji imale ukrasni arhitektonski elemenat friz, koji se obično ispunjavao mitološkim likovnim scenama, koje su bile u najužoj vezi s vjerom antičkog čovjeka u zagrobni život.[10]

Na osnovi skromnih ulomaka arhitekture sepulkralnog karaktera vidjeli smo da ne možemo pouzdano zaključivati o arhitektonskom tipu grobnica arhitekture.

Jednu takvu konstrukciju, na bazi sačuvanih elemenata arhitekture iz Šipova (zabata i friza), pokušao je dati Đ. Basler.[11] Međutim, u njegovoj rekonstrukciji mauzoleja u Šipovu (1) vidimo samo pročelje edikule, a ne i čitavu arhitektonsku kompoziciju mauzole-

[3] Basler 1972, 145, Sl. 157.
[4] Usp. Basler 1972, 145, Sl. 157.
[5] Veze Šipova sa Salonom utvrdio je davno Sergejevski 1952, 55. Taj uticaj potvrdio je Cambi 1982, 105.
[6] Bulić 1927, 76 i d.
[7] Sergejevski 1952, 51 i d., Sl. 7-14.
[8] Klemenc / Kolšek / Petru 1972, 14, grobnica Spektacija Prisciana.
[9] Usp. stele tipa G u obliku svoda.
[10] Nikolanci 1969, 79.
[11] Usp. Basler 1972, Sl. 157.

ja, koja je također radi spomenutog uticaja iz Salone mogla imati i oktogonalnu osnovu.[12] Veoma oskudni i nepotpuni arheološki i drugi podaci ne dopuštaju da ozbiljnije razmišljamo o tipovima monumentalnih grobnica arhitekture na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Jedino što se može zaključiti je da su takvi sepulkralni spomenici arhitekture postojali, samo u manjem broju.

3. Analiza likovnog i dekorativnog sadržaja

Na spomenutim fragmentima sepulkralne arhitekture susrećemo i likovne prikaze vezane za kult pokojnika koje ćemo ovdje ikonografski i likovno izložiti.

Portreti

Na ulomku zabata iz Šipova (1) nalazimo u reljefu medaljona poprsje pokojnika, dok na fragmentu lijeve strane zabata iz Podgradine (3), u sredini, prepoznajemo u reljefno polovično sačuvanom vijencu samo lik ljudske glave. D. Sergejevski smatra da se radi o liku žene na čijoj se glavi dobro ne raspoznaju ostale likovne karakteristike,[13] pa se ne može govoriti o detaljima portreta u polovično sačuvanom dijelu vijenca.

Međutim, dobro je poznato da rimska sepulkralna umjetnost III i IV st. n. e. rado prikazuje pokojnike u medaljonu. On je posebno zapažen na stelama[14] i sarkofazima,[15] a naši zabati upućuju da se poprsja pokojnika u medaljonu nalaze i na spomenicima arhitekture sepulkralnog karaktera. Prema tome, u polovično sačuvanom medaljonu na ulomku zabata iz Podgradine ne možemo ništa drugo očekivati osim pokojnikova portreta.

Portret pokojnika u medaljonu s ulomka zabata iz Šipova poznat je naučnoj javnosti. Na njemu uočavamo da je pokojnik bio odjeven u dugačku haljinu s uskim i dugačkim rukavima. Ramena je pokrivao ogrtač koji se kopčao na desnom ramenu s fibulom poznatog tipa s lukovim glavicama iz perioda kasnog Rimskog Carstva.[16]

Jedna od karakteristika portreta kasnoantičke umjetnosti na sepulkralnim spomenicima iz naših krajeva je način prikazivanja nabora na haljinama. Ovu likovnu karakteristiku također uočavamo na poprsju pokojnika iz Šipova, u načinu prikazivanja nabora na ogrtaču, koji se prikazuje u grubo izrađenim paralelnim dubokim urezima, što je svojstveno i za nešto starije portrete.[17] Adekvatan način prikazivanja nabora na haljinama pokojnika pružaju poznata poprsja pokojnika žena i muškaraca na stelama III i IV st. n. e., s područja centralne Bosne.[18]

Zanimljiva likovna karakteristika našeg portreta je način prikazivanja glave. Poznato je da se na stelama centralne Bosne III i IV st. n. e. susreću glave pokojnika u trokutastom,[19] a ne u četvrtastom obliku, kako se prikazuju glave pokojnika na portretu iz Šipova. Ovo zapažanje u načinu prikazivanja glava ukazuje na prelaz iz ranijeg portreta na portret kasnoantičke umjetnosti. Karakteristično je i prikazivanje bademastih očiju s kapcima i zjenicom bez uboda svrdla, čija se upotreba, na istom portretu, veoma jasno vidi u izradi nosa i u oblikovanju usta (1), a kod erota u okruglim očima i u ustima, To je likovna karakteristika koja upravo govori o prelazu iz antičke u kasnoantičku umjetnost, jer na ulomku zabata iz Šipova imamo pouzdano dokazano upotrebu svrdla, što je karakteristično za period od cara M. Aurelija (161–180).[20] Njegova upotreba na reljefima zabata iz Šipova ukazuje na kraj njegove upotrebe u izradi reljefa IV st. n. e, i na propadanje umjetnosti i kulture.[21]

Uz likovne karakteristike koje se očituju na portretu pokojnika iz Šipova, nalazimo još neke likovne elemente koji također svjedoče o značajkama kasnoantičkog portreta. To su, u prvom redu, način prikazivanja ušiju i kose kod pokojnika. Uši se prikazuju klempave, široke i nepriljubljene uz glavu, a kosa u tehnici gustih ureza, dočaravajući polegnutu kosu.[22] Dakle, način prikazivanja portreta se bitno razlikuje od načina kako se prikazivalo na ranijim rimskim sepulkralnim spomenicima.

Ako želimo, u pogledu kronologije rimskog portreta, tražiti portretu pokojnika iz Šipova odgovarajuće konfrontacije, onda treba da, u prvom redu, to učinimo na stelama III i IV st. n. e. s područja centralne Bosne. Naime, na tim portretima na stelama nalazi-

[12] Prema utvrđenom kulturno-povijesnom uticaju Salone u antičkom Šipovu moglo bi se pretpostaviti da je mauzolej cara Dioklecijana uticao na formu mauzoleja u Šipovu, te bi mogao imati oktogonalnu osnovu. Mjesto nalaza nije istraženo, pa bi i to trebalo izvršiti. Usp. Bulić 1927, 76, Sl. 38.

[13] Usp. Sergejevski 1942, 150, Sl. 21.

[14] Usp. tip stela s medaljonom u ovom radu i Schober 1923, 180 i d.

[15] Cambi 1967, 59; Cermanović 1965, 99 i d.

[16] Kovrig 1937, 125, Taf. XXXII i d.; Cambi 1982, 104.

[17] Prijatelj 1952, 145 i d.; Sergejevski 1965, 126 i d.; Sergejevski 1950, 81 i d., Sl. 1, 3.

[18] Sergejevski 1965, 126, Sl. 16, 22, 24, 27, 28, 29.

[19] Sergejevski 1965, 133 i d.

[20] Schober 1923, 226 i 229; Sergejevski 1952, 46.

[21] Sergejevski 1965, 137, Sl. 29.

[22] Prijatelj 1952, 137 i d., te 145 i d., Tab. XI, XII, XIII; Usp. Sergejevski 1965, 127 i d., Sl. 29.

mo spomenute likovne karakteristike od antičkog do kasnoantičkog portreta i upotrebu svrdla u antičkom klesarstvu.[23]

U nizu iznesenih likovnih karakteristika osjećamo da se klesar ulomka zabata iz Šipova trudio da na neki način pokuša neke elemente izvesti onako kako je to radila prethodna umjetnost kojoj je pripadala ista radionica. Međutim, to što majstor klesar nije uspio izraditi, upravo karakterizira umjetnost kasnoantičkog doba, pa bi spomenuta likovna konstelacija upućivala na prelaz iz jednog kvalitetnijeg umjetničkog stvaranja na dekadansu likovnog kreiranja reljefa uopće u periodu III–IV st. n. e.[24]

O tom vremenu svjedoči i kasno carska fibula IV st. n. e. na desnom ramenu poprsja pokojnika iz Šipova, koja pripada tipu fibula s lukovicama.[25] Ulomak zabata iz Podgradine (3) s reljefnim ostacima lika žene u medaljonu sigurno je stariji od ulomka zabata iz Šipova, te vjerojatno pripada III st. n. e.[26]

Eroti

Zanimljive likovne prikaze susrećemo u reljefima krilatih erota u funkciji pridržavanja medaljona u kojima se u reljefu prikazuju poprsja pokojnika (1a, 3), i u likovnoj sceni erota sa zecom i punom košarom grožđa (4a).

Zapažamo da među erotima ne nalazimo uvijek iste likovne karakteristike. Naime, poznato je da se eroti često prikazuju u funkciji nosioca medaljona, girlandi ili u drugoj nekoj likovnoj kompoziciji, ali redovito nagi.[27]

Međutim, na ulomku zabata iz Podgradine (3) erot se pouzdano prikazuje u položaju nosioca medaljona s krilima i odjeven u dugačku potpasanu haljinu. Prema tome, ovaj likovni prikaz upućuje na pojavu odjevenosti erota. Međutim, čini se da odjevenost erota nije rijetkost. Naime, poznajemo ih sa sarkofaga, gdje predstavljaju personifikaciju godišnjeg doba zime.[28] Izgleda da je odjevenost erota ipak bila rijetkost u funkciji nosioca medaljona, jer zasad o tome nemamo potvrda.[29] Nešto slično, ali ne dugačku haljinu, nego vjerojatno hlamidu, vidjeli smo u kompoziciji erota na ulomku sarkofaga iz Muzeja Banja Luke (Sa. 2). U ovom ulomku imamo, ako ne adekvatnu, a ono barem blisku likovnu konfrontaciju zbog blizine područja koje je moglo obostrano uticati.[30]

Ako je činjenica da se krilati eroti, u funkciji nosioca medaljona, javljaju redovito nagi, postavlja se pitanje zašto se onda na spomenutom ulomku prikazuje krilati erot odjeven u dugačku potpasanu haljinu, koji, kao i oni nagi, pridržava vijenac.

Ovu, čini se rijetku pojavu pokušat ćemo donekle objasniti. Spomenuli smo da na sarkofazima Salone susrećemo odjevene erote, koji, uz odgovarajuće atribute, predstavljaju zimu. Nešto slično imamo na akroteriju sarkofaga iz Crvenice (Sa. 5) na kojem se, vjerojatno, prikazuje Hora kao personifikacija zime.[31] Međutim, kod erota koji predstavljaju zimu ne uočavamo dugačku haljinu kao na ulomku akroterija sarkofaga iz Crvenice. Prema nedovoljno pouzdanoj pojavi Hore na akroteriju iz Crvenice, ne možemo, u smislu analogije, pretpostaviti da u prikazu erota u dugačkoj haljini na ulomku zabata iz Podgradine imamo Horu u vidu erota u funkciji nosioca medaljona.

No, u vezi s iznesenim, možda odjevenost krilatog erota na ulomku zabata iz Podgradine upućuje na epihorsku tradiciju kraja koji je pripadao Delmatima (K. III). Bližu konfrontaciju vidimo u afirmaciji i interpretaciji grčkog Pana među Ilirima, a posebno među Delmatima.[32] Stoga, u krilatim i odjevenim erotima u dugačkim haljinama radije gledamo likovnu interpretaciju erota na autohtoni delmatski način, kao što je i na vlastit način gledao i iznosio predstave grčkog Pana u svojstvu domaćeg božanstva interpretatio romana Silvana.[33] Stoga smo bliži jednom ovakvom tumačenju odjevenosti erota na delmatskom području. Možda drugi u tim erotima vide i grčke Hore ili erota kao personifikaciju zime. Sličnu ikonografsku kompoziciju s krilatim erotima susrećemo na poznatom ulomku iz Šipova (1a). Na jednom i na drugom ulomku zabata vidimo erote prikazane u položaju nošenja vijenaca, dok u ostalim likovnim elementima ne posjeduju za-

[23] Usp. Sergejevski 1932, Taf. XX-XXIV; Sergejevski 1965, 127 i d., te Sl. 16, 17, 20, 22, 24, 26, 27, 28, 29; Sergejevski 1950, 81 i d. Ipak, treba reći da upotreba svrdla na spomenicima s područja Bosne nije bila u intenzivnoj upotrebi.

[24] Prijatelj 1952, 146 i d.; Sergejevski 1965, 127 i d.

[25] Sergejevski 1952, 45; Cambi 1982, 104-105.

[26] Sergejevski 1941, 152, kaže samo da je stariji od ostataka mauzoleja iz Šipova.

[27] Cambi 1975, 341 i d. Spomenuti autor pripisuje lebdećim erotima, koji pridržavaju medaljon ili tabulu, panonsko obilježje. Gabelmann 1973, Taf. 31, 1, 33, 1, 39, 1; Himmelmann 1970, Taf. 5.

[28] Cambi 1967, 60, Tab. XIV, 1; XV, 1.

[29] Usp. bilješku 27.

[30] Ako u Šipovu imamo arheološki pouzdano potvrđene tragove o uticaju klesarskih radionica Salone, zašto u odjevenosti erota koji pridržavaju medaljone na području Delmata ne možemo imati uticaj Salone u prikazivanju godišnjeg doba zime, a u medaljonu s tzv. lebdećim erotima uticaj panonskog kruga. Usp. Cambi 1982, 105-106; Cambi 1975, 340.

[31] Cambi 1967, 55-56, 64, Tab. XVIII, 1, 68, 70.

[32] Rendić-Miočević 1955, 5 i d., Tab. IV.

[33] Rendić-Miočević 1955, 5 i d.

jedničke karakteristike. Ovo se, u prvom redu, odnosi na nagost i likovnu izradu, dok se o drugim likovnim detaljima ne može govoriti zbog slabe sačuvanosti reljefa na ulomku zabata iz Podgradine.

Ulomak zabata s reljefnim prikazom erota iz Šipova ne može ući među spomenike visokog umjetničkog dometa. Ova se konstatacija bazira na osnovi analize samog reljefa s prikazima erota.[34] Prilikom izrade reljefa majstor se nije služio predloškom, zbog čega noge erota dolaze van polja, a u čemu vidimo i nemarnost samog majstora. Zatim, evidentnu dekadencu rimske umjetnosti toga doba vidimo u tzv. aproporcionalnosti pojedinih dijelova tijela, koja s realističkog aspekta likovne umjetnosti pokazuje estetski nesklad. Ovaj nesklad se očituje u izradi i oblikovanju nogu i ruku erota. Skulptor je sigurno želio prikazati dječje oblike ruku i nogu, odnosno čitavo tijelo. No, u tome nije uspio, o čemu još svjedoči i izrada valovite kose (1a).[35]

Na osnovi likovne analize erota na zabatu iz Šipova, uočavamo likovne detalje koji konfrontiraju poznatom tipu erota. Naime, kod erota na fragmentu timpanona iz Šipova kosa je isklesana gusto, valovito i nisko, te pokriva čelo, a uši ostavlja slobodne (1a). Nešto slično nalazimo kod likovnih prikaza erota na području Salone,[36] gdje eroti imaju gustu kovrčastu kosu, koja im ostavlja slobodne uši, s nejakim krilima i punačkim tijelom dječaka od 1. do 2. godine života.[37] Ovaj tip erota je bio popularan u pompejanskom slikarstvu, a naslijeđen je od helenističke umjetnosti.[38] U Saloni je poznat na sarkofagu s prikazom erota u lovu.[39]

Likovni prikaz erota na ulomku timpanona očit je dokaz da je majstor oponašao određeni likovni tip erota koji je u rimskoj likovnoj umjetnosti postojao još od pompejskog slikarstva, koji je onda prešao na skulpturu i reljef. U doba kad datira naš ulomak opravdano je očekivati i tendenciju opadanja likovnog stvaranja u antičkoj umjetnosti uopće, koju upravo nalazimo u likovnoj kompoziciji erota.[40]

Zanimljiv reljefni prikaz erota u kompoziciji sa zecom i košarom punom grožđa imamo na ulomku nadvratnika monumentalne grobnice iz Trbušća (4a). Ovaj tip erota se razlikuje od tipa erota na zabatu iz Šipova (1a), a zajedno s prikazom zeca i košare pune grožđa predstavlja personifikaciju godišnjeg doba jeseni.[41]

Poznato je da na salonitanskim cipusima i sarkofazima nalazimo prikaze koji simboliziraju godišnja doba.[42] Unutar tih likovnih kompozicija susrećemo i predstave erota. Na spomenicima Salone s prikazima godišnjih doba kao tip erota uzeto je nago tijelo djeteta starije godine života, kome su aplicirana krila.[43]

Likovna karakteristika ovog tipa erota je proporcionalnost tijela, s nešto naglašenijom muskulaturom. Na dječjoj glavi, osim toga, ističe se kosa, koja pada u dugim pramenovima, koji se pri kraju gusto kovrčaju ili se izvijaju prema vani. Za razliku od erota na ulomku zabata iz Šipova, uši su redovito pokrivene. Na tjemenu je skupljeno nekoliko pramenova u malom čuperku. Krila, koja su dodata malom tijelu, malena su da bi mogla podići punačko dječje tijelo.[44]

Ako bismo konfrontirali ovaj tip erota s tipom erota na ulomku zabata iz Šipova, onda bismo dobili različite likovne karakteristike koje ih, u smislu kronologije, svrstavaju u dva različita vremenska perioda. Tako likovne karakteristike erota iz Trbušća odgovaraju erotima trajano-hadrijanske epohe, dok eroti na zabatu iz Šipova odgovaraju poznatom tipu erota iz pompejanskog slikarstva.[45]

Međutim, tip erota koga nalazimo na ulomku zabata iz Šipova upućuje na izvjesnu promjenu likovnih karakteristika, koje ga, kako smo već istakli, svrstavaju na prelaz iz antike u kasnoantičko doba.

Prema tome, iznesene likovne karakteristike govore dosta jasno o dva različita tipa erota koji su produkt helenističke umjetnosti, ali su doživljavali i likovne promjene, o čemu veoma upečatljivo svjedoči tip erota iz Šipova. Stoga bismo, na osnovi iznesenih likovnih karakteristika erota iz Trbušća, njegovu likovnu predstavu datirali u II st. n. e., u vrijeme Hadrijana (117–138).

Meduza

Likovni motiv meduze nalazimo na sačuvanom dijelu zabata iz Pritoke (2) i na ulomku nadvratnika iz Trbušća (4c).

[34] Usp. Sergejevski 1952, 45, Tab. I; Sergejevski 1965, 136-137, Sl. 29.
[35] Sergejevski 1965, 137, Sl. 29.
[36] Cambi 1967, 67.
[37] Cambi 1967, 67-68.
[38] Usp. Cambi 1967, 67.
[39] Cambi 1967, 67.
[40] Usp. Sergejevski 1965, 137.
[41] Usp. Cambi 1967, 55 i d., Br. 1, 2, 3, 8, 10, 11, 12, 13, 16, Tab. IX, 1.2, XII, 1.2, XIII, 2, XIV, 1, XV, 1 itd.
[42] Cambi 1967, 55 i d.
[43] Cambi 1960, 67.
[44] Usp. Cambi 1960, 67-68.
[45] Usp. Cambi 1960, 67.

Meduza je mitološki motiv dobro poznat u sepulkralnoj rimskoj umjetnosti.[46] Najčešće se nalazi na istaknutim mjestima spomenika. Obično zauzima centralno mjesto zabata, bilo na stelama ili mauzolejima. Lik je poznat i na antičkim sarkofazima.[47] Prema tome, očituje se kao izrazito omiljen motiv antičke sepulkralne umjetnosti.

Izrada Meduzine glave na ulomku zabata iz Pritoke (2) ističe dobar klesarski rad. Ova ocjena temelji se na osnovi izrade pojedinih detalja. Neki likovni elementi očituju čak umjetnički, a ne samo dobar zanatski rad. Među te likovne karakteristike ubrajamo prikaz kose, koja na tjemenu glave ima razdjeljak, a spletena je u pramenovima, te pada niz obraze do vrata.

Drugu potvrdu visoke klesarske kvalitete vidimo u očima bademastog oblika s kapcima, ali bez prikaza zjenica, kao što smo imali u očima erota na ulomku zabata iz Šipova.[48] Ovako prikazanim očima majstor je na realistički način pokazao na licu Meduze vječni san. Uočene likovne karakteristike na glavi Meduze iz Pritoke otkrivaju i sposobnost majstora da pruži realistički prikaz lika Meduze kakav ne susrećemo često na sepulkralnim spomenicima.

S obzirom na simboliku, F. Cumont drži da lik Meduze na stelama ima apotropejski karakter.[49] Suprotno Cumontovu mišljenju javlja se Andrea, koji smatra da je lik Meduze antiteza Sunce-Mjesec ili noć-svijet podzemlja.[50] Općenito je prihvaćeno Cumontovo mišljenje da Meduze imaju apotropejski karakter.

Meduze s izrazitim pramenovima kose upućuju na vjeru antičkog čovjeka u zagrobni život. Pojava lika Meduze obično se veže za likovne predstave tritona, delfina i hipokampa, jer spomenuti atributi imaju sličan karakter.[51]

Na stelama, kao i ostalim sepulkralnim spomenicima, prikazuje se lik Meduze s ovijenom zmijom ili zmijama oko vrata, dok na ulomku nadvratnika iz Trbušća primjećujemo teatralnu masku, a ne lik Meduze, jer ne vidimo atribut zmiju ovijenu oko vrata, ukoliko mjesto nje nije neman s dugačkim repom u položaju branitelja (4c).[52] Tako bi na zabatu iz Pritoke (2) imali Meduzu, teatralnu masku na fragmentu friza iz Trbušća (4c), delfine na zabatu iz Sinova (1a) i tritone na ulomku svoda iz Trbušća (4b). Oni bi predstavljali apotropejske simbole, odnosno vjeru u zagrobni život.

Nereida

Nereida (5) je također mitološki lik vezan za kult mrtvih.[53] Nereida s velom, koja jaši na morskoj nemani sličnoj delfinu, ne pokazuje visok umjetnički kvalitet, a sve što je dato klesar je izveo u plitkom reljefu bez isticanja pojedinih likovnih detalja na osnovi kojih bismo mogli dati određeni sud.

Ako mitološki lik Nereide susrećemo na sepulkralnim spomenicima u likovnoj kompoziciji morskih nemani koje su oblikom najbliže delfinima, onda u analognom smislu, predstava Nereide na delfinu kod antičkog čovjeka budi vjeru u zagrobni život.[54]

Triton

Ovaj lik nalazimo na ulomku nadvratnika iz Trbušća (4b). Od likovnih karakteristika na glavi Tritona zapažamo dugačku kosu u pramenovima, koja pada sve do ramena. Posebno se ističu razvijene grudi, a na licu se ističu oči s oštrim pogledom i naglašenim obrvama. Od atributa se s kvalitetnom izradom prikazuje kormilo u desnoj ruci, a dužinom i savijenošću repa očituje se likovna karakteristika pokretljivosti. Inače se kvalitetom izrade likovna kompozicija Tritona uklapa u cjelokupnu kompoziciju reljefa.

Unutar kompleksne likovne kompozicije mitoloških likova i atributa uočavamo antičke kultove Dionisa[55] i Posejdona.[56] S obzirom na dobro poznate prikaze Meduza i delfina, lavova i hipokampa na sepulkralnim spomenicima svih kategorija, pojava Tritona je rijetkost. Tako se čini da u oblastima Podunavlja nije bio

[46] Rinaldi Tufi 1971, 133 i d.

[47] Cambi 1982, 95, Sl. 4, br. 2; Gabelmann 1973, Taf. 27, 1, 2, 31, 1, 33, 1.2.

[48] Na fragmentu zabata mauzoleja iz Šipova kod likovne obrade reljefa erota vidimo upotrebu svrdla, i to na očima, što nije slučaj kod izrade Meduze na zabatu iz Pritoke. Usp. Schober 1923, 226, 229. Upotreba svrdla ukazuje na raniji umjetnički period u izradi portreta.

[49] Cumont 1924, 339.

[50] Usp. kod Rinaldi Tufi 1971, 134.

[51] Usp. Pinterović 1956, 36; Nikolanci 1969, 79. Na frizu iz Trbušća (4c) vjerojatno se radi o teatralnoj maski koja bi se vezala za kompoziciju zeca, erota s košarom punom grožđa, što bi govorilo o kultu Dionisa. Vidi Antički teatar 1979, 13 i d.

[52] Usp. Rnjak 1979, 27 i d. te prikaze teatralnih maski u ovom djelu. One se vežu za kult Dionisa. Usp. Rinaldi Tufi 1971, 133.

[53] Daremberg-Saglio, Dictionaire... 1906, s. v. Nereides, 76; Nikolanci 1969, 79;

[54] Daremberg-Saglio, Dictionaire... 1906, s. v. Nereides, 76; Rinaldi Tufi 1971, 136 (delfini); Nikolanci 1969, 79 (Nereide); Pinterović 1958, 36.

[55] Kult Dionisa vidimo u prikazu erota s košarom punom grožđa i zecom, te u teatralnoj maski na frizu. Usp. Rnjak 1979, 13 i d., te likovne prikaze u vezi s atributom grožđa i maske. I personifikacija godišnjeg doba jeseni ima religijski karakter u vezi s kultom Dionisa. Usp. Cambi 1967, 55 i d.; Sergejevski 1943, 4.

[56] Usp. Pinterović 1958, 36; Susini 1960, 7, Tav. XXI. Ovdje je Triton prikazan u mozaiku.

omiljen motiv.[57] Na nadgrobnim spomenicima Bosne i Hercegovine iz rimskog doba, poznajemo ga samo na ulomku nadvratnika iz Trbušća.

Delfin

I delfin spada u grupu mitoloških prikaza.[58] Poznajemo ga sa ulomka zabata iz Šipova (1a), gdje ga nalazimo u slaboj izradi. Osnovna likovna karakteristika koju treba istaknuti jeste da je reljef delfina izrađen plošno. Ovu likovnu pojavu na istom reljefu ne zapažamo u tolikoj mjeri kod drugih prikaza. Prema tome, plošnost reljefa možemo smatrati prvim nagovještajem, koja će se kasnije više primjenjivati u reljefima sepulkralnog karaktera. Kod nas je naročito zapažena kod reljefa na nadgrobnim spomenicima centralne Bosne.[59]

Na glavi delfina primjećujemo oko, istaknuto tehnikom graviranja bez kapaka i zjenice. To svjedoči da uz izradu plošnog reljefa istovremeno ide i tehnika graviranja, koja je jedna od karakteristika kasnoantičke umjetnosti.[60]

Delfin se često na sepulkralnim spomenicima prikazuje u naravnom obliku i bez ovako savijenog repa (1a). Postavlja se pitanje da li je ova pojava izrazita u kasnoantičkoj umjetnosti ili je proizvoljna mašta majstora preoblikovala delfina, te da li je u kasnoantičko doba delfin kao mitološki motiv postao morska neman, a ne mitološka personifikacija koja ima zadatak spašavati heroje u ratovima na moru.[61] Pojava delfina na sepulkralnim spomenicima II i III st. n. e. imala je više naglašen apotropejski karakter nego na mauzolejima ili sarkofazima IV st. n. e. U ovo doba vjerojatno gubi apotropejsko značenje, a poprima više dekorativni karakter ili postaje samo tradicija bez značenja pod uticajem kršćanstva.[62]

Ptica

Ptica je čest likovni motiv kojeg susrećemo na sepulkralnim spomenicima. Na fragmentu zabata iz Pritoke (2) prikazuje se u desnom kutu, najvjerojatnije, u antitetičkom položaju. Ne predstavlja kvalitetan rad kao što je prikaz Meduze. Izrada krila i repa upućuje na nedovršenost motiva.

Pticu kao nadgrobni motiv nalazimo u različitim likovnim kompozicijama. Nekad je nalazimo u rukama djevojčice ili dječaka,[63] nekad u sredini zabata stela – Meduza u kompoziciji između dvije ptice.[64] Poznajemo ih kako zoblju grožđe itd. Među pticama poznajemo orla. On simbolizira Jupitra i čest je na vojničkim stelama.[65]

Motiv ptice poznaje i kršćanska umjetnost. Ptica se na kršćanskim sepulkralnim spomenicima identificira s golubom i simbolizira dušu.[66] Na osnovi iznesenog vidimo da je prikaz ptica u antičkoj i kasnoantičkoj i u starokršćanskoj umjetnosti omiljen motiv. Zato se nameće pitanje da li ptice na ulomku zabata iz Pritoke predstavljaju simbol duše kao u kršćanstvu ili samo imaju dekorativni karakter.

Ako kršćanska umjetnost u ikonografskoj predstavi goluba gleda simboliku duše, onda ptice u antičkoj i kasnoantičkoj umjetnosti mogu također imati isto ili slično značenje, jer i samo kršćanstvo preuzima katkad od poganstva nešto što se ne protivi njegovim istinama. U ovom slučaju možda i predstavu ptice goluba.

Na stelama i drugim sepulkralnim spomenicima s područja Panonije i Norika uočavamo da je motiv ptica češći,[67] te bi, izgleda, motiv Meduze između ptica na ulomku zabata iz Pritoke (2) upućivao na uticaj panonsko-noričkog kruga (K. II).

Zec s košarom grožđa

Reljefni prikazi erota, zeca i košare s grožđem na ulomku nadvratnika iz Trbušća (4a) predstavljaju tematsku cjelinu koja simbolizira godišnje doba jesen.[68] Od ove cjeline ranije smo izdvojili prikaz erota.

Kompoziciju likovnog sadržaja koja se nalazi na prednjoj strani ulomka nadvratnika iz Trbušća poznajemo na cipusima i na sarkofazima s područja Salone.[69] Međutim, na njima ne susrećemo uvijek jednako predstavljene kompozicije, već se likovni sadržaj scene mijenja prema funkciji erota. Tako na bočnim stranama cipusa iz Trogira imamo odgovarajuće likovne prikaze, ali ne i njihov isti međusobni odnos.[70] Na lijevoj bočnoj strani ovog cipusa vidimo u plitkom reljefu predstavu nagog krilatog erota koji stoji na čunjastom postolju s košarom na desnom ramenu, pridržavajući je lijevom rukom, a u desnoj nosi zeca, držeći ga

[57] Usp. prikaze na stelama kod Schober 1923.
[58] Usp. Rinaldi Tufi 1971, 135.
[59] Usp. Sergejevski 1965, 126 i d.
[60] Usp. Schober 1923, 226 i 229.
[61] Rinaldi Tufi 1971, 136.
[62] Usp. Cambi 1975, 31. Najbolju ilustraciju za ovu sentenciju vidimo u izbacivanju posvetne formule D(is) M(anibus) izvan konteksta sadržaja natpisa. O tome vidi kod Cambi 1982, 104-105.
[63] Usp. Sergejevski 1932, 44, Taf. IX, 9; Braemer 1959, 30, Pl. II, 6.
[64] Schober 1923, 164, 182, 200.
[65] Hofmann 1905, 99, Fig. 63; Paškvalin 1961, 327; Klemenc 1928, 271 i d.
[66] Leksikon ikonografije zapadnog kršćanstva 1979, s. v. ptice (aves), 495 ili s. v. golubica, 241.
[67] Usp. Schober 1923, 164, 182, 200.
[68] Cambi 1967, 55 i d.
[69] Usp. Cambi 1967, 56-60 (cipusi) te 60-64 (sarkofazi), Tab. IX-XII, XIV-XVIII.
[70] Usp. Cambi 1967, 39, Tab. XII, 1, 2.

za stražnje noge, dok na desnoj bočnoj strani imamo likovnu predstavu u antitetičkom položaju, s tom razlikom što umjesto na lijevom ramenu, erot nosi košaru na glavi, pridržavajući je desnom rukom, a lijevom drži za zadnje noge zečića.

Sličnu likovnu kompoziciju nalazimo na fragmentu cipusa iz Kaštel Kambelovca.[71] U njoj prepoznajemo erota s prebačenom hlamidom, pridržavajući lijevom rukom košaru na lijevom ramenu, a u desnoj, najvjerojatnije, nosi zeca.

Likovne predstave erota s košarom prepoznajemo i na sarkofazima Salone. Tako na sarkofagu Homoneja Zosima susrećemo erote s prebačenom hlamidom i košarom grožđa.[72] Međutim, na tim spomenicima ne vidimo pouzdanih prikaza zeca kao trećeg atributa.

U pogledu pojedinačnih prikaza, konfrontacije se mogu naći i na području Norika i Panonije.[73]Analogne reljefne prikaze, koje poznajemo sa područja Salone na cipusu iz Trogira i Kaštel Kamberovca, osim u Trbušću na spomenutom nadvratniku, ne poznajemo na unutrašnjem području antičke Dalmacije.

Prema tome, ako slične likovne predstave s prikazom zeca, erota i košare pune grožđa na sepulkralnim spomenicima iz navedenih područja simboliziraju godišnje doba jesen, onda bi to isto predstavljao i likovni prikaz (u antitetičkom položaju) na fragmentu nadvratnika iz Trbušća.

Na ovom ulomku zapažamo da su likovni prikazi izrađeni na realistički način. To na poseban način očituje pletena košara za koju se može pretpostaviti da je ispletena od vrbe. Naime, u krajevima Dalmacije, vrba je sirovina od koje se prave košare za berbu grožđa i smokava.[74] I grožđe u košari je predstavljeno realistički, kao i muskulatura na bedrima erota. Prikaz vitkog tijela zeca je također realistički izraz rimske umjetnosti toga doba i visoki domet majstora klesara.

Ako košare koje nalazimo na sepulkralnim spomenicima međusobno usporedimo, onda uočavamo da među njima postoji više tipova. Tako jedan tip košare ima proširen trbuh s nešto povišenim dnom, a nalazimo ga na sarkofagu iz Solina.[75] Drugi, opet, po obliku bliži našem, ali u osnovi različit, vidimo na jednom akroteriju iz Solina.[76]

Ovi tipovi košara upućuju da su u doba rimske vladavine u našim krajevima bile u svakodnevnoj upotrebi, a najviše u vrijeme berbe grožđa, maslina i smokava. Tipovi košara o kojima smo govorili govore da su u doba rimske uprave postojali majstori koji su se bavili ovim zanimanjem i dobro poznavali tehniku i više načina pletenja košara. Praktičnost košara dolazi i danas do izražaja.

S obzirom na ikonografske prikaze s vanjske strane i unutarnje strane nadvratnika iz Trbušća, kao i scene ispod svoda, možemo konstatirati da uz religijsku simboliku postoji i dekorativnost. Ona je u prvom planu imala zadaću da istakne monumentalnost grobnice. Ova dva elementa prate jedan drugog, te ih osjećamo i u grobnici iz Trbušća.

U religijskom pogledu scena prikaza jeseni veže se za kult Dionisa, jer na ulomku nadvratnika imamo prikaz košare pune grožđa, atribut Dionisa.[77] Istom kultu, kao atribut, izgleda, pripada i predstava zeca.[78] U Dionisovu kultu i krilati eroti, vjerojatno, imaju određenu funkciju, odnosno simbolično značenje.

O pojavi Dionisova kulta na području istočne Bosne u rimsko doba govore brojni motivi vinove loze u različitim prikazima i kombinacijama. Ovi motivi se obično susreću na nadgrobnim spomenicima, posebno stelama i cipusima. Direktnu potvrdu o vinovoj lozi kao glavnom atributu Dionisova kulta imamo u prikazu na ulomku cipusa iz Starog Broda,[79] koji objašnjava postanak vinove loze. Ovako ilustrativno, postanak vinove loze spominje i grčki pjesnik IV st. n. e. (Dionysiaca).[80] Prema tome, u likovnoj kombinaciji košare s grožđem, erotom i zecom, vidimo personifikaciju godišnjeg doba jeseni, koja stoji u najužoj kulturno-povijesnoj vezi s kultom Dionisa, odnosno religijsku simboliku koja ukazuje i na kultnu pripadnost pokojnika.

Ako slične likovne kompozicije ne susrećemo u Panoniji, onda ovu pojavu u Podrinju, odnosno u Trbušću, treba kulturno vezati sa sličnima na istočnoj obali Jadrana, odnosno Salonom.

Vegetabilni motiv

Od vegetabilnih motiva na spomenutim sepulkralnim ulomcima arhitekture susrećemo vijenac (1a, 3) što u prvom planu ističe važnost pokojnikova portreta, a u drugom planu ornamentalnost spomenika. U pogledu

[71] Usp. Cambi 1967, 59, Tab, XIII, 2.
[72] Usp. Cambi 1967, 60 i d., Tab. XIII, 1, XIV, 1.
[73] Usp. Schober 1923, S. 16-45; Sergejevski 1943, 2-5.
[74] I danas se u Dalmaciji od vrbe (pruća) prave košare različitih oblika, veće i manje.
[75] Usp. Cambi 1967, Tab. XIV.
[76] Usp. Cambi 1967, Tab. XV, 2.
[77] Antički teatar 1979, 13 i d. U ovom djelu posebno br. 5 (Sl. 5), 8 (Sl. 8), 9 (Sl. 9), 10 (Sl. 10) i 18 (Sl. 18).
[78] Sergejevski 1943, 45.
[79] Sergejevski 1934, 22-23.
[80] Sergejevski 1934, 23.

izrade, između ova dva vijenca uočavamo neke razlike koje je potrebno iznijeti, jer se radi o dva različita načina pravljenja medaljona. Naime, jedan način izrade vijenca vidimo u vertikalnom sistemu slaganja i povezivanja vjerojatno lovorovih listova. Ovaj način izrade medaljona poznajemo na ulomku zabata iz Podgradine (3). Međutim, drugi način komponiranja trokutastih oblika listova posjedujemo na ulomku zabata iz Šipova (1a).

Prvi način pravljenja vijenaca najvjerojatnije pripada III st. n. e. (3), dok drugi, na ulomku iz Šipova, ranom IV st. n. e.[81]

Pojava vijenaca je poznatija na sepulkralnim spomenicima kategorije stela.[82]

S obzirom na činjenicu da je vijenac najpoznatiji i najrašireniji vegetabilni dekorativni motiv u rimskim oblastima Norika i Panonije,[83] njegova se pojava u krajevima Bosne i Hercegovine usko veže za kulturno-historijski uticaj kojeg su vršile ove antičke provincije. Prema tome, nalazi s vijencem govore dokle je sezao panonski kulturni uticaj u našim krajevima u rimsko doba.

4. Starokršćanski sepulkralni spomenici arhitekture

Prije Milanskog edikta 313. godine u unutrašnjim krajevima rimske provincije Dalmacije, osim u Saloni, u doba cara Dioklecijana, kada je kršćanstvo još bilo zabranjena religija, ne nalazimo o kršćanstvu ni povijesnih, ni arheoloških potvrda.[84] Međutim, pristaše nove religije mogli su kao i u Saloni imati svoje ilegalne, kršćanske zajednice, jer je zaleđe antičke Dalmacije bilo izloženo velikom uticaju Salone i Narone, a sjeverne oblasti uticaju Siscije i Sirmiuma u čije je urbane sredine vrlo rano stiglo kršćanstvo.[85] To će, vjerojatno, buduća arheološka istraživanja i potvrditi, ali za sada su još uvijek takvi rani tragovi kršćanstva nepoznati.

Međutim, poslije Milanskog edikta (313. god.), kada kršćanstvo dobiva slobodu ispovijedanja vjere i kada u doba Teodosija i Gracijana postaje jedina i državna religija, počinju se graditi crkve, a paralelno s njima i spomenici kulta mrtvih.[86] Stoga, u smislu kulturnohistorijskog kontinuiteta rimskih sepulkralnih spomenika, nametnulo se i pitanje obrade kršćanskih sepulkralnih spomenika, koji u duhu nove religije, za pokojnika, nastavljaju s gradnjom sepulkralnih spomenika arhitekture, u koje ubrajamo mauzoleje, memorije, grobnice na svod i grobne konstrukcije na dvije vode od običnih kamenih ploča ili cigla.

Nabrojani sepulkralni spomenici arhitekture predstavljali su, u kasnoantičko doba, starokršćanske grobove na području Bosne i Hercegovine. To je, u stvari, bilo vrijeme koje je pripadalo najintenzivnijem širenju nove religije. Mauzoleji i memorije predstavljali su nadzemnu grobnu arhitekturu,[87] a zidane grobnice na svod i spomenute druge grobne konstrukcije – hipogeje.[88] Kršćanske sepulkralne objekte arhitekture najčešće susrećemo u krugu crkve.[89]

Mauzoleji (1)

Na području Bosne i Hercegovine u kasnoantičko doba pouzdano susrećemo jedan starokršćanski mauzolej, a otkriven je u Turbetu kod Travnika.[90] U pogledu arhitektonske kompozicije ovaj starokršćanski sepulkralni objekt arhitekture dijeli se na dva dijela. Jedan dio mauzoleja je nadzemni i predstavlja grobnu arhitekturu u obliku edikule, dok drugi dio predstavlja hipogej na svod u koji se pokojnici u sarkofazima ili u drvenim sanducima polažu na kline hipogeja.[91]

Naši ulomci dijelova arhitekture upućuju na grobnu predkršćansku arhitekturu, koja je bila najbliža mauzolejima. Tom prilikom je bilo istaknuto da, u arheološkom pogledu, ne poznajemo njihove tlocrte. Jedino što, na osnovu sačuvanih ulomaka dijelova arhitekture, možemo pobliže rekonstruirati pročelja mauzoleja, koja su uvijek imala oblik portala.[92]

Za razliku od navedenih poganskih mauzoleja kod kojih ne poznajemo tlocrte, starokršćanskom mauzoleju iz Turbeta poznajemo tlocrt, unutrašnjost i fasadu.[93] Za ove arhitektonske elemente doznajemo preko salonitanskih mauzoleja.[94] U tom pogledu, mauzoleju iz Turbeta najbliže analogije nalazimo u starokršćan-

[81] Sergejevski 1952, 45-46; Cambi 1982, 104 i d.
[82] U ovom radu vidi poglavlje stela s medaljonom, te Schober 1923, 181, 209.
[83] Schober 1923, 181, 209; Sergejevski 1934, 209.
[84] Sergejevski 1938, 57-60, 62. Ako natpisi pripadaju kršćanskom dobu, onda ne mogu biti stariji od 313. god. n. e. Usp. Cambi 1975, 18; Abramić 1917, 8; Dyggve 1951, 31 i d.
[85] Usp. Blažević 1967, 3-8; Milošević 1975, 4.
[86] Usp. Paškvalin 1970, 667 i d., Sl. 1, 2, 5.
[87] Usp. Dyggve 1951, 71 i d., Fig. IV, 17, 18, IV, 35; Sergejevski 1951, 137 i d.
[88] Paškvalin 1970, 668 i d., Tab. I, 1, 2, 3, 5.
[89] Usp. Paškvalin 1970, 671 i d., Sl. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.
[90] Sergejevski 1951, 135 i d., Sl. 1.
[91] Usp. Sergejevski 1951, 137, Sl. 1. O drvenim sanducima imamo sigurnih potvrda u željeznim čavlima sa ostacima drva. Usp. Paškvalin 1970, 34, Tab. II, 2, 4; Posebno Dyggve 1951, Fig. V, 1.
[92] Usp. Basler 1972, 146, Sl. 157.
[93] Usp. Dyggve 1951, 77, Fig. IV, 17, 18; 82, Fig. IV, 35; Sergejevski 1951, 137, Sl. 35.
[94] Usp. Sergejevski 1951, 141 i d., Sl. 6 i 7.

skim mauzolejima Salone, posebno u mauzoleju na Marusincu.[95] Konfrontaciju vidimo u hipogeju na svod, kojeg su imali i jedan i drugi mauzolej s ulazom u grobnicu, te "cubiculum superior" koji predstavlja nadzemni dio mauzoleja u obliku hrama.[96] Drugu, veoma blisku analogiju mauzoleju iz Turbeta imamo na mauzoleju na Marusincu u dekorativnim lezenama.[97] Upotrebu ukrasnih lezena i gradnju grobnica na svod istraživači stare Salone su objašnjavali kulturnom baštinom Bliskog istoka iz Sirije.[98]

Međutim, između ovih mauzoleja postoje razlike koje su daleko bitnije, a odnose se na arhitektonske elemente. Naime, mauzolej iz Turbeta nema podvraća, a ima hipogej, dok mauzolej iz Mulina ima podvraće, a nema hipogej.[99] Onaj u Mulinama ima samo cellu, koja ima funkciju grobne kamere. Zatim, čini se da je između ova dva mauzoleja postojala razlika i u načinu pokrivanja krova. Naime, mauzolej iz Mulina imao je, izgleda, krov od cigle, dok je mauzolej u Turbetu, po sudu D. Sergejevskog, imao drvenu krovnu konstrukciju. Suić i dalje uočava razlike između ova dva mauzoleja. Iznosi da mauzolej u Mulinama nije imao ukrasnih arhitektonskih lezena koje je imao mauzolej u Turbetu, a mauzolej iz Turbeta, opet, nije imao ulaz kakav imaju građevine ovog tipa.[100]

Međutim, za Suića je bitno da se mauzoleji podudaraju u datiranju, iako su arhitektonski elementi za datiranje podjednako različiti. To znači da je u mauzoleju u Turbetu u skromnim konfrontacijama Suić vidio elemente za dataciju mauzoleja u Mulinama, jer mauzolej ne pruža pouzdane kriterije za datiranje.[101] M. Suić, ipak, u obradi i profilaciji baza i ostataka mozaika vidi u brojnim primjercima baza i mozaika starokršćanske Salone elemente za datiranje mauzoleja u Mulinama pa ga, zbog toga, datira u posljednje decenije IV i u početak V st. n. e.[102]

Navedeni elementi koji datiraju mauzolej u Mulinama ne mogu, s druge strane, u tom smislu, odgovarati mauzoleju u Turbetu. Stoga, u pogledu datiranja mauzoleja u Turbetu, najbliže i najpouzdanije elemente vidimo više u analogiji mauzoleja na Marusincu, a ne u navedenim konfrontacijama mauzoleja u Mulinama.

U arhitektonskoj kompoziciji mauzoleja u Mulinama čini se da više vidimo naiskos klasičnog tipa, dok u mauzoleju u Turbetu imamo običnu cellu, koja u hipogeju i lezenama očituje elemente kasnoantičke sepulkralne arhitekture bliskog Istoka, koji u periodu širenja kršćanstva stižu u Salonu, a preko nje u njezino zaleđe – Turbe.[103] Stoga se mauzolej u Turbetu datira na kraj IV i početak V st. n. e., približno mauzoleju u Mulinama.[104]

Memorija

Na području Bosne i Hercegovine u kasnoantičko doba, u arheološkom pogledu, nemamo pouzdanih ostataka grobne arhitekture koju obično nazivamo memorijama. Ovaj tip sepulkralne arhitekture poznat je u starokršćanskoj Saloni[105] i u Mulinama na otoku Ugljanu.[106] Memorije se obično zidaju uz crkve i mogle su imati tzv. adnekse.[107]

Iz najnovijih godina istraživanja sličnu starokršćansku grobnu arhitekturu nalazimo u Bugojnu.[108] Međutim, arhitektura je, s obzirom na četverolisnat oblik, bliža tipu baptisterija iz Stobija,[109] nego jednoj memoriji, iako u nalazu grobnice možemo pretpostaviti i navedeni tip starokršćanske grobnice. Buduća istraživanja i rezultati nadamo se da će na području Bosne i Hercegovine potvrditi starokršćansku arhitektonsku i grobnu konstrukciju memorija.

Hipogeji (zidane grobnice na svod)

Kao što su mauzoleji i memorije sepulkralni spomenici arhitekture, smatramo da, isto tako, ovoj kategoriji pripadaju i zidane grobnice na svod, koje kod nekih starokršćanskih mauzoleja čine njihov podzemni dio (hypogej).[110]

Sepulkralna arhitektura mauzoleja, memorija i grobnica na svod stigla je s novom religijom, pa su, prema tome, i hipogeji orijentalnog porijekla.[111]

Na području Bosne i Hercegovine u periodu intenzivnog širenja kršćanstva ove grobne konstrukcije na svod najčešće se susreću uz starokršćanske crkve, kao

[95] Usp. Sergejevski 1951, 142 i d., Sl. 6, 7.
[96] Usp. Sergejevski 1951, 143, Sl. 6, 7.
[97] Usp. Dyggve 1951, Fig. IV, 17; Sergejevski 1951, 143, Sl. 7.
[98] Karaman 1940, 1-3; Sergejevski 1951, 143.
[99] Usp. Suić 1960, 237 i d., Sl. 4, 245 i d., Sl. 8, 9.
[100] Usp. Suić 1960, 243 i d., Sl. 8 i 9; Sergejevski 1951, 141, Sl. 5, 6 i 7.
[101] Suić 1960, 243 i d., i 248-249.
[102] Suić 1960, 247-248.
[103] Usp. Karaman 1940, 25; Sergejevski 1951, 245.
[104] Usp. Suić 1960, 247-249; Sergejevski 1951, 142-144.
[105] Suić 1960, 235.
[106] Suić 1960, 233 i d., Sl. 2.
[107] Suić 1960, 233, Sl. 2 (otkrivena memorija s tzv. adneksima).
[108] Paškvalin 1968, 159 i d., Tab. LV (četverolisnata građevina).
[109] Petrović 1942, 490-496, Sl. 32, Tab.VIII, 1; Nikolajević 1966, 225, Sl. 1.
[110] Usp. Sergejevski 1951, 137 i d. Usp. s mauzolejima u Marusincu, Sl. 6 i 7.
[111] Usp. Paškvalin 1959, 158-160; Paškvalin 1970, 687.

i unutar samih crkava.[112] Zbog takve arheološke situacije one ponekad upućuju da se u neposrednoj blizini mogu nalaziti i crkve. Sličnih nalazišta, koja nisu istražena, imamo dosta.[113]

Grobne konstrukcije na dvije vode

Kasnoantičko doba, uz nabrojane sepulkralne objekte arhitekture, pozna još jedan tip grobnica. To su jednostavne grobne konstrukcije koje se grade od običnih kamenih ploča, a najčešće od krovnih i podnih cigli. Ovaj tip grobnice, također, često nalazimo pokraj starokršćanskih crkava, te ga susrećemo na starokršćanskom kompleksu u Bugojnu,[114] Jajcu i Zenici.[115]

Na području Hercegovine ovakav tip grobova poznat je u kasnoantičkoj građevini u krugu crkve na Mogorjelu, a u Višićima ovaj tip grobova pripadao je gospodarskoj zgradi.[116]

S obzirom na arheološke okolnosti nalaza, pripisujemo im starokršćanski karakter grobnice. Naime, ove grobne konstrukcije, u analognom smislu, susrećemo u starokršćanskom Solinu.[117] U Panoniji ovaj tip grobnice dobro je poznat u krugu cemetrijalne crkve u Saguvaru.[118]

Grobne konstrukcije na dvije vode, s obzirom na arheološku situaciju njihovih nalaza, pripisujemo siromašnijim kršćanima.

Potrebno je spomenuti da na području Bosne i Hercegovine do danas nemamo pouzdanijih starokršćanskih natpisa, bilo na sarkofazima ili kao samostalni titul.[119]

5. Onomastika

Od natpisa na ulomcima koji bi pripadali arhitektonskim dijelovima mauzoleja imamo samo jedan, i to unutar tabule ansate na frizu mauzoleja iz Šipova (1b). U natpisu imamo sačuvano nekoliko imena. Tako susrećemo ime Apolinaris. Ovaj kognomen izgleda da je orijentalnog porijekla, dok je Honorius poznato, u Italiji i u Africi, kao kršćansko.[120] Međutim, imena Frontinus i Maxima posvuda su raširena i ne pokazuju da bi mogli biti Orijentalci,[121] ali prema gentilnom imenu Fl(avius) u njihovoj onomastici iz početka IV st. n. e. govorilo bi se o njihovom orijentalnom porijeklu.[122] To bi vjerojatno bili Orijentalci koji sele na zapad i prenose obred inhumacije.[123] Na istočnoj obali Jadrana u ovo doba ovaj elemenat postaje sve brojniji.

Na osnovi iznesenog može se konstatirati da u natpisu ne nalazimo povijesno-epigrafskih elemenata koji bi pouzdano ukazivali na starokršćanski karakter natpisa, a time i na pripadnost pokojnika sahranjenih u mauzoleju, već onomastika u natpisu pokazuje da su sahranjeni pokojnici Orijentalci nosioci ritusa inhumacije u našim krajevima. U to doba, IV st. n. e., mogli su biti i kršćani koji nisu htjeli javno očitovati religioznu pripadnost novoj vjeri. To bi mogao biti period cara Dioklecijana (284–305) i njegovih nasljednika do Konstantina Velikog (313).

6. Kronologija

Na fragmentima koji pripadaju sepulkralnim spomenicima arhitekture, mauzolejima, ne susrećemo povijesnoepigrafske elemente koji bi sigurnije datirali ove ulomke. Postoji samo jedan, i to fragmentarni natpis, koji pripada frizu mauzoleja u Šipovu (1b). Ostali ulomci arhitektonskih dijelova mauzoleja datiraju se na osnovi likovnih elemenata i pojave pojedinih likovnih prikaza (1a, 2, 3, 4a, b, c).

Osim mauzoleja predkršćanskog doba, u krajevima Bosne i Hercegovine imamo i starokršćanski mauzolej u Turbetu kod Travnika. Sve druge grobne konstrukcije koje pripadaju starokršćanskom dobu spomenut ćemo odvojeno.

Unutar natpisa od povijesno-epigrafskih elemenata na osnovi kojih se može datirati mauzolej iz Šipova (1a, b) imamo nekoliko prećutnih povijesno-epigrafskih dokaza. To je pomanjkanje konsekrativne nadgrobne formule D(is) M(anibus) kad ona gubi svoje pravo značenje koje je imala u natpisima II i III st. n.

[112] Usp. Paškvalin 1959, 156 i d., te 159 pod br. 4; Paškvalin 1970, 668-682.
[113] Usp. Bojanovski 1964, 113; Paškvalin 1970, 668 i d.
[114] Paškvalin 1966, 146 i d., Tab. XXXV, Sl. 3.
[115] Paškvalin 1970, 34, Tab. II, Sl. 6, iz Jajca; Truhelka 1892, 348, Sl. 3, iz Zenice.
[116] Usp. Čremošnik 1965, 200 (Višići); Isti tip groba sačuvan je i danas na Mogorjelu.
[117] Usp. Dyggve 1951, 101 i d., Fig. V, 10; Čremošnik 1965, 200.
[118] Burger 1966, Taf. LXXXIII, 4, LXXXIV, 3, LXXXVI, 1-4 itd.
[119] Usp. Sergejevski 1934a, 9, br. 7. Kod ovog natpisa imamo nesigurno "In pace" što je veoma karakteristično za natpise starokršćanskog doba. Prema tome, ne može se ovaj natpis iz Mujdžića smatrati starokršćanskim. O tome vidi kod Sergejevski 1965, 137, gdje uopće ne spominje bilo koji imalo pouzdan natpis iz toga vremena. Kao starokršćanski natpis prihvaća Bojanovski 1964, 103, te isto Basler 1972, 26.
[120] Alföldy 1969, s. v. Apollinaris (kao orijentalac), a s. v. Honorius (kao kršćanin).
[121] Alföldy 1969, s. v. Frontinus i Maxima(us).
[122] Usp. Cambi 1975, 312.
[123] Cambi 1975, 312.

e.[124] Također se ne može uzeti u obzir za datiranje gentilno ime Fl(avius), jer se ne može odnositi na carsku obitelj Flavijevaca iz I st. n. e., nego ukazuje da su pokojnici sahranjeni u mauzolej dobili rimski civitet od spomenute carske obitelji, koji su u svojoj onomastici zadržali gentilno ime Fl(avius) do kraja III i početka IV st. n. e.[125] Ako se gentilno ime Fl(avius) ne odnosi na Frontinus i Maxima, onda u ovim imenima vidimo i jednočlanu formulu koja karakterizira period poslije Karakaline Konstitucije (212. g.).[126] Mauzolej iz Šipova datira najranije u početak IV st. n. e. Na to upućuju navedene likovne karakteristike i sama izrada reljefa. Naime, prisutan je likovni elemenat aproporcionalnosti kod udova tijela erota i u medaljonu kod portreta pokojnika.[127] Vidimo upotrebu svrdla koja se koristi pri izradi reljefa M. Aurelija (161–180), te traje do početka IV st. n. e., kad se može tvrditi da nestaje.[128] Od elemenata za datiranje treba također spomenuti fibulu s lukovim glavicama (1a) koja mauzolej iz Šipova datira u IV st. n. e.[129]

Fragment timpanona iz Podgradine (3) s prikazom lebdećeg odjevenog erota, koji pridržava medaljon s portretom pokojnika (?), kronološki svrstavamo u III st. n. e. Naime, u ovo doba mauzolej ili monumentalnu arhitektonsku grobnicu kojoj pripada svrstava ikonografska pojava odjevenog erota.[130]

Ulomak zabata iz Pritoke (2), koji isto tako pripada mauzoleju ili monumentalnoj grobnici, s prikazom Meduze i ptice (u antitetičkom položaju), također kronološki pripada III st. n. e. Na ovo doba ukazuju likovne karakteristike glave Meduze, odnosno realistički način prikazivanja.[131] Možda kronološki pripada kraju II i početku III st. n. e.

Fragmenti monumentalne grobnice iz Trbušća (4a, b, c) najvjerojatnije datiraju u II–III st. n. e. Na to upućuje scena s ikonografskim prikazima erota, zeca i košare s grožđem (antitetička predstava zeca i erota), koja personificira godišnje doba jesen, a u našim krajevima se javlja u doba II i III st. n. e.[132]

Odlomak friza monumentalne grobnice – mauzoleja iz Glamoča (5) s prikazom Nereide kako jaši delfina, likovna je pojava koja se susreće s pojavom delfina u našim krajevima, te bi zidanu grobnicu iz Glamoča kronološki svrstavala u II–III st. n. e.,[133] odnosno išla bi paralelno s monumentalnom grobnicom iz Trbušća (4b, c).

U prilog kronologiji monumentalnih grobnica ili mauzoleja na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba govori arhitrav sa sepulkralnim natpisom iz Graca kod Čitluka.[134] Na arhitektonskom dijelu mauzoleja imamo sačuvano gentilno ime Aelius, koje ukazuje da monumentalna grobnica ne može biti starija od cara Hadrijana (117–138).[135] Prema tome, ovaj povijesno-epigrafski podatak upućuje na konstataciju da se prvi mauzoleji, odnosno arhitektonske grobnice, počinju javljati u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije u doba cara Hadrijana, a druga konstatacija bi bila da se ovi tipovi grobnica nastavljaju podizati u III i u IV st. n. e., te u periodu kršćanstva.

Pojavom ovih grobnica arhitekture u II st. n. e. javlja se u unutrašnjim krajevima rimske Dalmacije i ritus inhumacije. Ova konstatacija bi govorila da je obred inhumacije u unutrašnjim krajevima, barem bliže moru, išao paralelno s inhumacijom u centrima kao što su Salona i Narona.[136] Ovo bi se moglo primijeniti i na pojavu sarkofaga u unutrašnjim krajevima provincije Dalmacije. U krajevima rimske provincije Dalmacije u dijelu što ga danas pokriva područje Bosne i Hercegovine nalazimo i starokršćanski tip mauzoleja s hipogejem. On datira u V–VI st. n. e.[137] Vremenski dijapazon od 313. god. pa do VI st. n. e., dakle, u periodu kršćanstva, ispunjavaju zidane grobnice, memorije, hipogeji i grobne konstrukcije na dvije vode ili zidane grobnice s ravnim krovom.[138] Tako bi išla kronologija starokršćanskih grobnica arhitekture i grobnih konstrukcija.

[124] Usp. Cambi 1975, 300 i d.
[125] Usp. Cambi 1975, 312.
[126] Rendić-Miočević 1948, 50.
[127] Prijatelj 1952, 137 i d.; Sergejevski 1965, 137.
[128] Usp. Schober 1923, 226 i 229.
[129] Sergejevski 1952, 46; Cambi 1982, 105.
[130] Cambi 1960, 60 i d. (Solin), Tab. XIV, 1, br. 12 (Solin), 62, Tab. XV, 15 kronološka shema pod br. 11 i 12b (sarkofazi). Datiraju se u III st. n. e.
[131] Prijatelj 1952, 145 i d.; Sergejevski 1965, 127 i d. U prilog još govori i obrada očiju kojom prilikom je upotrebljeno i svrdlo, pa bi zbog tog načina rada reljefa pripadao kraju II i početku III st. n. e. kad se još u dobroj mjeri osjeća duh realizma. Usp. Schober 1923, 226 i 229.
[132] Usp. Cambi 1960, 55 i d., br. 1, 2, 3, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16; Tab. IX, 1, 2, XII, 1, 2, XIII, 2, XIV, 1, XV, 1, XVII, 2, XVII, 2, XIX, 2. Usp. s kronološkom shemom, str. 75 (II st. n. e. i III st. n. e.). Naš prikaz se vjerojatno odnosi na one cipuse koje datiraju u II st. n. e.
[133] Mansuelli 1967, 81; Rinaldi Tufi 1971, 136.
[134] Hoernes 1880, 34. Čuva se u lapidariju Zemaljskog muzeja, inv. br. 192.
[135] Usp. Rendić-Miočević 1948, 47-48.
[136] Usp. Cambi 1975, 16 i d.; Cambi 1982, 106.
[137] Sergejevski 1951, 135 i d., Sl. 1, 5; Suić 1960, 243, 247 i d.
[138] Dyggve 1951, 101 i d., Fig. V, 10, te Čremošnik 1965, 200; Burger 1966, Taf. LXXXIII, 4, LXXXIV, 3, LXXXVT, 1-4 itd.; Paškvalin 1970, 30 i d.,Tab. II, Sl. 5.

7. Rasprostranjenost (K. XVI-XVII)

Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba, osim sepulkralnih spomenika stela, cipusa, urna, titula i sarkofaga, zastupljen je i mauzolej kao sepulkralni objekat arhitekture. Njegove tragove nalazimo u Šipovu (1a, b), Pritoci (2), Podgradini (3), Trbušću (4) i Glamoču (5). Odmah se mora konstatirati da ova kategorija sepulkralnih spomenika na ovom području nije istraživana sistematski (K. XVI).[139]

Najpouzdanije ostatke mauzoleja, izgleda, nalazimo u Šipovu (1a, b) u gornjoj trabeaciji mauzoleja, zabatu i frizu, na kojem je sačuvan i natpis. Prema sačuvanom medaljonu kao centralnom prikazu, područje Šipova ili se već nalazilo unutar provincije Panonije ili je pripadalo perifernom sjevernom području rimske Dalmacije. U svakom slučaju upućuje na panonski uticaj.[140]

Međutim, lijevi fragment zabata mauzoleja iz Podgradine (3) s medaljonom u centralnom dijelu, koji pridržavaju tzv. lebdeći eroti, sigurno ne upućuje na panonski teritorij, nego na jači panonski uticaj u sjevernim krajevima Delmata, koji su se nalazili bliže panonskom području (Vidi K. XVI-XVII). Na osnovi ulomka zabata iz Pritoke (2) s prikazom Meduze u njegovom središtu, može se tvrditi da na području Japoda imamo sepulkralni objekat arhitekture mauzolej, odnosno monumentalnu grobnicu.

Zanimljive fragmente arhitekture, koji prema veličini i prikazima s vanjske i unutarnje strane upućuju na monumentalniju sepulkralnu grobnicu, najvjerojatnije mauzolej, nalazimo u kraju istočne Bosne, u Trbušću (4a, b, c).

Iz Glamoča, na području Delmata, imamo elemenat arhitekture friz (5). Prema sadržaju likovnog karaktera ulomak vjerojatno pripada arhitravu na kojem je prikazana scena kako Nereida jaši na delfinu.

Tako na osnovi ovih fragmenata arhitekture sepulkralnog karaktera možemo s većom vjerojatnoćom tvrditi da je sepulkralni objekat arhitekture mauzolej isto tako bio prisutan u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba kao i drugi sepulkralni spomenici. Ovi fragmenti sepulkralne arhitekture također ukazuju da je ova kategorija nadgrobnih spomenika bila manje zastupljena od drugih kategorija spomenika sepulkralnog karaktera. Razlog tome je, vjerojatno, ekonomske prirode, jer su ovi objekti sepulkralne arhitekture mogli biti dostupni samo ekonomski jačim romaniziranim obiteljima.

Terenska zapažanja, izgleda, ukazuju da je ovaj tip nadgrobnog karaktera bio ipak zapaženiji nego što bi se moglo i pretpostaviti. Tako nalaz arhitrava iz Graca kod Čitluka govori o mauzoleju na tom području.[141] Na području Konjica značajnije indicije o postojanju mauzoleja pružaju stele s kamenim blokovima arhitekture u Vrdolju,[142] Donjem Selu,[143] Lisičićima[144] i Buturović polju.[145] Nešto slično nalazimo u Smoljanima kod Bosanskog Petrovca.[146] Monumentalnu grobnicu ili mauzolej, izgleda, imamo u Pustoljanima na Nevesinjskom polju.[147] Analognu grobnu arhitekturu nalazimo u Podrinju, Bratuncu[148] i Skelanima.[149]

Poslije ovih zapažanja o tragovima mauzoleja na terenu treba ipak biti oprezan, jer se možda među njima kriju ostaci kultnih mjesta, koje do sada, osim rijetkih, nismo pouzdano[150] identificirali u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba, a sigurno su postojali, imajući u vidu veliki broj žrtvenika koji su posvećeni raznim rimskim božanstvima, posebno Jupitru.[151]

8. Zaključna razmatranja

Iznesena problematika kategorije sepulkralnih spomenika arhitekture omogućava da se pobliže sagleda kulturno-povijesna pojava ovih nadgrobnih spomenika u krajevima Bosne i Hercegovine rimskog doba. Među ovim sepulkralnim spomenicima arhitekture uočavamo predkršćanski i starokršćanski mauzolej ili monumentalni spomenik arhitekture.

Predkršćanski spomenici arhitekture (1a, b, 2, 3, 4a, b, c, 5), sačuvani odlomci zabata (1a), tabula ansata s natpisom (1b), ulomak zabata iz Pritoke (2), fragment timpanona iz Podgradine (3) te ulomak friza iz Glamoča (5), upućuju da su mauzoleji ili ova arhitektonska zdanja postojali i u manjim antičkim urbanim sredinama Bosne i Hercegovine rimskog doba. Ovi ostaci grobne arhitekture ukazuju da su ulazi u grob-

[139] U arheološkom smislu, nije istražen ni mauzolej iz Šipova. Samo je istražen starokršćanski iz Turbeta. Ostali arheološki ostaci arhitekture samo su rezultat slučajnih nalaza.

[140] Cambi 1982, 105. Konstatirane su veze i s radionicama na obali, tj. u Saloni. Vidi kod Cambi 1982, 105 i Sergejevski 1952, 55.

[141] Hoernes 1880, 34, Inv. br. 192.

[142] Anđelić 1975, 53, 76, 80.

[143] Anđelić 1975, 80 i d.

[144] Anđelić 1975, 80 i d.

[145] Anđelić 1975, 80 i d.

[146] Patsch 1894, 351 i d.

[147] Sergejevski 1948, 56.

[148] Sergejevski 1934, 12.

[149] Patsch 1907, 442, Sl. 22, 23, Sl. 73-79.

[150] Paškvalin 1979, 62-67.

[151] Paškvalin 1963, 149-150. Epigrafski podaci ukazuju na postojeće kultne objekte arhitekture, ali ni jedan od njih nije arheološki potvrđen.

nice imali pročelja hrama, koji se sastojao od zabata što je počivao na stupovima s kapitelima i bazama (1a, 2, 3). Samo za mauzolej iz Šipova pretpostavljamo da je mogao imati oktogonalnu formu s ulazom u formi pročelja hrama, jer mu je kao uzor mogao poslužiti mauzolej cara Dioklecijana u Splitu,[152] a i vremenski su dosta blizu. Stoga spomenuti arheološki objekti sepulkralne arhitekture, iako nepotpuni, pokazuju pouzdano da je u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba postojala kategorija sepulkralnih spomenika arhitekture – mauzoleja.

Pored mauzoleja, u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba susrećemo monumentalne sepulkralne spomenike za koje se ne bi moglo pouzdano reći da spadaju u kategoriju mauzoleja, kao što je šipovački. Ostatke tog monumentalnog sepulkralnog spomenika vidimo upravo u nadvratniku, u formi volte i jednog friza iz Trbušća (4a, b, c). On bi, prema obliku sepulkralnog objekta, bio najbliži grobnici Priscanovoj iz Šempetra.[153] Međutim, ni ova analogija ne pruža veliku sigurnost, jer je grobnica iz Trbušća mogla također pripadati grobnoj arhitekturi u obliku mauzoleja s ulazom u formi svoda, tim prije što je bila ukrašena i s unutrašnje strane (4b, c). Za ovu pretpostavku pouzdan dokaz možemo imati i u stelama s prikazom edikule u formi svoda. Navedene mogućnosti ne mogu pouzdano riješiti pripadnost ovih fragmenata, ali sasvim pouzdano ukazuju da je ukrajevima Bosne i Hercegovine, i to u njezinim istočnim područjima, postojala monumentalna grobnica čiju formu i veličinu za sada nismo u stanju sigurno definirati. To isto odnosi se i na fragment friza iz Glamoča (5) s prikazom Nereide na leđima morske nemani ili delfina.

Epigrafski elementi, kao što je stavljanje pokojnikova imena u dativ, činjenica da se u natpisu izostavlja posvetna formula D(is) M(anibus), postepeno izostavljanje carskog gentilicija, te pojava samog kognomena, sve su to karakteristike povijesnog razdoblja poslije Karakale (212. g.).[154]

Pored toga, elemente za datiranje mauzoleja iz Šipova pružaju i likovne karakteristike pokojnikova portreta u medaljonu, a to je neproporcionalnost u prikazivanju pojedinih dijelova tijela, što karakterizira kasnoantičku umjetnost III i IV st. n. e.[155] Uz ovo, elemenat za datiranje mauzoleja iz Šipova vidimo u samoj tehnici izvođenja ili izrade reljefa. Naime, kao instrument koji služi pri izradi reljefa, javlja se svrdlo, a često je upravo u periodu kasnoantičke umjetnosti.[156] I na kraju, pouzdan dokaz, u smislu kronologije mauzoleja iz Šipova, nalazimo u prikazu kasnoantičke fibule s lukovim glavicama. Ovaj tip fibule pouzdano datira mauzolej iz Šipova u sam početak IV st. n. e.,[157] što dokazuje da je nastao neposredno prije intenzivnog širenja kršćanstva, jer na ovim fragmentima, s već opisanim likovnim predstavama, ne nalazimo ništa što bi govorilo o kršćanskom obilježju grobnice.

Međutim, ne posjedujemo epigrafskih ni povijesnih potvrda koje bi ostale fragmente spomenika sepulkralne arhitekture kronološki pouzdanije datirale, nego se moramo osloniti na likovne karakteristike i same analogije sa drugim pouzdanije datiranim sepulkralnim spomenicima.

Tako na osnovi likovne kompozicije erota, zeca i košare pune grožđa na nadvratniku iz Trbušća (4a) možemo sepulkralni spomenik, pravljen u obliku svoda, pouzdano datirati prema analogiji i likovnim karakteristikama erota. Naime, na ovom fragmentu očituju se likovne karakteristike erota koji se javlja u periodu Hadrijanove vladavine (117–138), a ova likovna pojava najčešća je upravo na cipusima s područja Salone, koji se kronološki datiraju u II st. n. e.[158] Prema tome, nadvratnik u obliku svoda s realističkim sadržajem prikaza s likovnom predstavom erota, zeca i s košarom punom grožđa, monumentalnu grobnicu iz Trbušća pouzdano datira u II st. n. e.[159] Ovoj dataciji ne protivi se ni izrada reljefa, jer ne pokazuje one elemente koji bi karakterizirali rimsku umjetnost III i IV st. n. e.[160]

Ovo se ne može odnositi na kronologiju ulomaka iz Pritoke (2), Podgradine (3) i Glamoča (5). I ove fragmente, koji predstavljaju monumentalne grobnice, možemo datirati samo na osnovi likovnih karakteristika. U tom smislu, ulomak zabata s prikazom pokojnika (žene) u medaljonu iz Podgradine (3) kronološki datiramo u III st. n. e., jer se u tom povijesnom razdoblju u Bosni i Hercegovini, posebno u njenom istočnom dijelu, pod uticajem Panonije javlja likovna pojava medaljona.[161] U isto doba nastaje, vjerojatno, i

[152] Bulić 1927, 64 i d., Sl. 26. O uticaju Salone na radionicu u Šipovu vidi: Sergejevski 1952, 95; Cambi 1982, 105.
[153] Klemenc / Kolšek / Petru 1972, 14 i d., rekonstrukcija.
[154] Rendić-Miočević 1948, 50 i d.; Cambi 1975, 301.
[155] Prijatelj 1952, 137 i d.; Sergejevski 1965, 137; Cambi 1982, 105.
[156] Usp. Schober 1923, 226 i 229.
[157] Sergejevski 1952, 45; Cambi 1982, 104-106,
[158] Usp. Cambi 1967, 67 i d., te 75, kronološka shema.
[159] Usp. Cambi 1967, 55 i d., posebno vidjeti atribute jeseni, 74 ikonografski pregled i kronološku shemu, 75.
[160] Usp. Prijatelj 1952, 137 i d.; Cambi 1982, 105; Sergejevski 1965, 127 i d.
[161] Schober 1923, 181, 209; Sergejevski 1934, 28; Cambi 1982, 99; Rinaldi Tufi 1971, 124.

monumentalni sepulkralni spomenik iz Pritoke (2).[162] Fragment friza s prikazom Nereide koja jaši na delfinu ili na morskoj nemani prema izradi kronološki datiramo u II–III st. n. e.[163]

Ako je konstatirano da je u rimskoj provinciji Dalmaciji na području Salone bio prihvaćen ritus inhumacije već u početku II st. n. e., što dokazuje pojava sarkofaga,[164] onda i u našim ulomcima monumentalnih spomenika arhitekture možemo imati spomenike koji su služili ritusu inhumacije, pa i u onom iz Trbušća, koji je kronološki datiran u II st. n. e.[165] Međutim, možemo konstatirati da su ovi spomenici monumentalne grobne arhitekture prije služili ritusu incineracije nego inhumacije, pošto u sjevernijim krajevima Bosne i Hercegovine iz II i III st. n. e. još uvijek nismo našli prve vijesnike ritusa inhumacije sarkofage, koji su već tada bili poznati u Saloni i u drugim urbanim i kulturnim centrima Rimskog Carstva.[166] Može se zaključiti, na osnovi kulturnohistorijskih uočavanja, da je mauzolej iz Šipova (1a, b) ipak služio ritusu inhumacije, iako među arheološkim dokazima nemamo pouzdanih tragova sarkofaga, karakterističnog za ritus inhumacije.[167] Na ovaj zaključak navode imena Apollinaris i Honorius, koja imaju orijentalni prizvuk,[168] a također i gentilicij Flavius s natpisa mauzoleja, gentilno ime koje se javlja u natpisima iz III i početka IV st. n. e., čiji su nosioci potekli iz socijalnog i etničkog elementa koji je u naše krajeve donio ritus inhumacije.[169] Za Flavijevce N. Cambi drži da su orijentalci koji sele na Zapad, gdje postaju sve brojniji.[170] Stoga bi se Flavijevci u natpisu mauzoleja iz Šipova (1b) mogli uvrstiti u one orijentalce za koje Cambi kaže da su nosioci ritusa inhumacije u krajevima antičke Dalmacije, odakle su preko Salone ili Narone krenuli u unutrašnjost rimske Dalmacije.[171] Tako na području Srebrenice (Domavia) može se tvrditi da su olovni sarkofazi pripadali mauzoleju, a time i ritusu inhumacije.[172]

Teritorijalna rasprostranjenost ostataka sepulkralnih spomenika arhitekture ukazuje da ovi objekti arhitekture (1a, 2, 3) ulaze u noričko-panonski kulturni krug, odnosno da se nalaze pod uticajem ovog velikog kulturnog područja. Ovaj uticaj seže do Jajca (1a), što vidimo u zabatu s prikazom medaljona, do Podgradine (3) ili Glamoča, još južnije, a to zaključujemo po ulomku zabata s predstavom medaljona, dok fragment nadvratnika u formi svoda s prikazom erota, zeca i košare pune grožđa iz Trbušća (4a) u istočnoj Bosni pokazuje uticaj Salone ili gradova na istočnoj obali Jadrana.[173] Pretpostavljamo da ova kompozicija pokazuje štovanje Dionisa i pokojnika kao pristašu ovog kulta.[174] Osim toga, ova kombinirana predstava očituje personifikaciju godišnjeg doba jeseni, koja je česta u krajevima antičke Dalmacije na cipusima Salone i vezala bi se za ovaj kult.[175]

O etničkoj pripadnosti ovih ulomaka sepulkralnih spomenika arhitekture ne može se govoriti ništa jer ne pružaju epigrafskih potvrda, osim za mauzolej iz Šipova (1b), čiju etničku pripadnost očituju imena Apollinaris i Honorius u natpisu.[176] Dakle, očigledno je da ostaci iz Šipova (1a, b) najvjerojatnije pripadaju sepulkralnom objektu arhitekture mauzoleju koji socijalno i etnički pripada skupini orijentalaca doseljenih u naše krajeve u rimsko doba. Sudeći po izgradnji ovako velikih sepulkralnih objekata arhitekture, ovi doseljenici postali su ekonomski jak i uticajan socijalni elemenat.

Ako bismo govorili o porijeklu likovnih motiva na sepulkralnim spomenicima, onda bismo te prikaze morali vezati za antički Orijent i kultove koji dolaze iz tih krajeva. To su gotovo sve produkti helenističke umjetnosti koju u rimsko doba, a i prije, u naše krajeve nose grčki kolonisti na istočnim obalama Jadrana.[177]

[162] Mansuelli 1967, 85. Gorgoneion je mnogo raširen u Ravenni u II st. n. e.; Prijatelj 1952, 143 i d. Može nastati krajem II i početkom III st. n. e. Usp. Schober 1923, 225 i 229, upotreba svrdla pri izradi reljefa. Konkretno izrada očiju (2).

[163] Datiranje temeljimo na osnovi pojave delfina u našim krajevima, vjerojatno pod uticajem Ravenne. Usp. Mansuelli 1967, 83, te Rinaldi Tufi 1971, 136.

[164] Usp. Cambi 1962, 108.

[165] Ovo razmišljanje temeljimo na osnovi pretpostavke da ulomci (2, 3, 4, 5) pripadaju mauzolejima, a ne monumentalnim spomenicima sličnim onima u Šempetru koji su predstavnici ritusa incineracije.

[166] Cambi 1975, 175 i d.; Usp. Cambi 1962, 106; Usp. Gabelmann 1973, 196 i d.

[167] Usp. Cambi 1962, 91 i d. Mislim da na to pouzdano upućuje nalaz ulomaka sarkofaga iz Šipova koji možda pripada i samom mauzoleju.

[168] Alföldy 1969, 153, s. v. Apollinaris; Honorius je više kršćansko. Isto, s. v. Honorius.

[169] Cambi 1962, 105 i d., te 108.

[170] Usp. Cambi 1975, 312.

[171] Usp. Cambi 1962, 106.

[172] Patsch 1914, 209, Sl. 112. U Sasama su nađena još dva olovna sarkofaga koja nisu još objavljena. Jedan se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a drugi u rudniku Sase kod Srebrenice.

[173] Usp. Cambi 1967, 55 i d.

[174] Usp. Cambi 1967, 73. U reklo bi se zaključku ne spominje simboliziranje Dionisa u prikazima zeca, erota i košare pune grožđa, ali indirektno koncendira o simbolici uopće. Međutim, kad je pitanje grožđa, onda ne može zanijekati odmah i Dionisovu simboliku. O tome vidi: Antički teatar 1979, sve u vezi s kultom Dionisa.

[175] Vidi bilješku 23.

[176] Usp. Alföldy 1969, s. v. Apollinaris (orijentalnog porijekla), a Honorius, raširenо mnogo kao kršćansko u Africi i Italiji.

[177] Nikolanci 1969, 79 i d.; Cambi 1975, 226 i d.

Međutim, naše krajeve ovi likovni prikazi poplavljuju naročito od vremena rimske okupacije, a šire ih rimski legionari i odsluženi vojnici porijeklom iz Male Azije, s kojim istovremeno dolaze i orijentalni kultovi.[178] Tako, na primjer, na ovim sepulkralnim monumentalnim spomenicima imamo mitološki prikaz Meduze (Gorgoneion 2), prikaz erota (1a, 4a), delfina (1a), Tritona (4b), morske nemani (4c) i vjerojatno teatralne maske (4c), a ne Meduze. Na sepulkralnom frizu iz Glamoča (5) prisutna je i Nereida na morskoj nemani (delfinu). Osim toga što djeluju dekorativno, upućuju na vjeru u zagrobni život koja se najuže veže za pripadnost pokojnika jednom od kultova. O kultu Dionisa najbolju ilustraciju nalazimo na fragmentu nadvratnika iz Trbušća (4a, b, c) u opisanoj likovnoj kompoziciji. Tako likovni motivi na našim ulomcima (2, 3, 4a, b, c, 5) porijeklom iz helenističke umjetnosti, u rimsko doba postaju svojstveni za rimsku sepulkralnu umjetnost, koju nazivamo još i grčko-rimskom, čije se kultne karakteristike (1a) postepeno gube, tako da u kasnoantičko doba postaju samo ukrasni elementi.[179] Ovo bi se moglo pripisati jačem uticaju kršćanstva u Rimskom Carstvu, pa i u našim krajevima.

Među sačuvanim fragmentima sepulkralne arhitekture ne nalazimo pouzdane tragove domaće, ilirske umjetnosti, ali se može pretpostaviti da su izrađeni u domaćim radionicama koje su imale lokalni, pa i širi značaj u našim krajevima.[180]

Pored ovih sepulkralnih odlomaka arhitekture (1a, b, 2, 3, 4a, b, c, 5), i arheološke okolnosti dokazuju da je u našim krajevima u rimsko doba, možda već od sredine II st. n. e. (u vrijeme cara Hadrijana, 117–138), postojao monumentalni nadzemni sepulkralni spomenik arhitekture mauzolej ili njemu slična grobnica.[181]

Stele se javljaju zajedno s dovratnicima i tesanim blokovima,[182] tako, na lokalitetu na području Konjica u Vrdolju, gdje skupinu ulomaka arhitekture sačinjavaju baza dovratnika, nadvratnik u formi vijenca i fragment dovratnika.[183] Drugi lokalitet koji s arheološkim okolnostima nalaza arhitekture pruža mogućnost rekonstrukcije portala grobnice nalazi se u Donjem Selu, kod Konjica.[184] S područja Konjica analogna nalazišta imamo u Lisičićima[185] i u Buturović Polju.[186] Brojne nalaze dijelova arhitekture koja je također mogla pripadati sepulkralnim grobnicama susrećemo u krajevima istočne Bosne, u Bratuncu i Skelanima.[187] Tragove arhitekture s nalazima stela koje upućuju na sepulkralni lokalitet nalazimo u istočnoj Hercegovini, u Pustoljanima na Nevesinjskom polju.[188]

Ove lokalitete, koji s arheološkim okolnostima nalaza stela ili elemenata arhitekture dovratnika i nadvratnika upućuju na monumentalnu grobnicu mauzolej, trebalo bi arheološki istražiti, jer među njima mogu također postojati i tzv. grobne parcele u formi kvadrata s postavljenim stelama u sredini ili čak i kultni objekt.[189]

***

Starokršćanski spomenici arhitekture (K. XVIII). Na području Bosne i Hercegovine u razdoblju intenzivnog širenja kršćanstva, poganski tip mauzoleja i monumentalnih grobnica arhitekture nastavlja se kao starokršćanski tip mauzoleja memorija, zidanih grobnica na svod i tip grobne konstrukcije na dvije vode.[190]

Starokršćanski tip mauzoleja u dubljem zaleđu Salone u Bosni i Hercegovini nađen je samo u Turbetu.[191] Njega, za razliku od drugih starokršćanskih mauzoleja u kojima su nađeni sarkofazi, karakterizira podzemna zidana grobnica na svod, ili hipogeji cella iznad nje. Prema tipološkim strukturalnim elementima arhitekture, mauzolej iz Turbeta najbližu analogiju ima u starokršćanskom mauzoleju na Marusincu u Saloni, što istovremeno govori o pravcu širenja nove religije u unutrašnje krajeve Dalmacije i o orijentalnoj grobnoj arhitekturi koju šire prvi kršćani (misionari) u naše krajeve.[192] Mauzolej iz Turbeta, u kronološkom pogledu, nastaje krajem IV i početkom V st. n. e.[193]

Grobna arhitektura memorije, koju pouzdano susrećemo u Saloni,[194] u Bosni i Hercegovini manje je poznata. O tome da li četverolisnata arhitektura u neposrednoj blizini bazilike u Bugojnu predstavlja me-

[178] Cambi 1965, 85, i d.; Imamović 1977, 253 i d.

[179] Usp. Rinaldi Tufi 1971, 136. Donosi primjer za lavlju glavu na vratima (porta inferi).

[180] To bi se ticalo posebno onih radionica u unutrašnjim krajevima rimske provincije Dalmacije među Delmatima itd. Usp. Rendić-Miočević, 339 i d.; Cambi 1982, 102 i d.

[181] Hoernes 1880, 34.

[182] Anđelić 1975, 80 i d.

[183] Ibid.

[184] Ibid.

[185] Ibid.

[186] Ibid.

[187] Sergejevski 1934, 12; Patsch 1907, 442, Sl. 22, 23, Sl. 73-79.

[188] Sergejevski 1948, 56.

[189] Grobne parcele pouzdano su utvrđene prilikom istraživanja nekropole Dezitijata u Brezi. One još nisu objelodanjene, osim u izvještaju RZNRBIH, Sarajevo.

[190] Sergejevski 1951, 135 i d.; Paškvalin 1959, 156 i d.; Paškvalin 1966, 146 i d., Tab. XXX; Bojanovski 1964, 113 i d.; Paškvalin 1970, 34, Tab. II, Sl. 6 itd.

[191] Sergejevski 1951, 135 i d.

[192] Karaman 1940, 15; Sergejevski 1951, 145.

[193] Sergejevski, 1931, 155 i d., Sl. 1, 5; Suić 1960, 243, 247 i d.

[194] Suić 1960, 233, 235 i d., Sl. 2.

moriju ili baptisterij raspravljat ćemo u posebnoj studiji o nalazištu starokršćanske aglomeracije na Grudinama u Bugojnu.[195] U kronološkom pogledu i ovi objekti sepulkralne starokršćanske arhitekture spadaju u povijesni period intenzivnog širenja kršćanstva, a to je doba od kraja IV do VI st. n. e.[196]

Među starokršćanskim grobnicama arhitekture najbrojniji je tip grobnice na svod (K. XVII), u stvari hipogej, koji se najčešće nalazi uz starokršćanske crkve.[197] Na temelju arheoloških nalaza u tim grobnicama i analognih grobnih konstrukcija na svod na starokršćanskim nekropolama Salone, u kronološkom pogledu, ovaj tip zidane grobnice u Bosni i Hercegovini nastaje od 313. god. n. e, do početka VI st. n. e., i to pod uticajem kršćanstva koje iz Sirije seli na Zapad, šireći kršćanstvo kao misionari ili kao kršćani vjernici.[198]

Uz ovu starokršćansku grobnicu u Bosni i Hercegovini u kasnoantičko doba javlja se i zidani grob tipa krovne konstrukcije na dvije vode (K. XVII) koji, u socijalnom pogledu, pripada siromašnijem sloju kršćana, a javlja se na kršćanskim nekropolama ili izvan njih.[199] Datira se u V st. n. e.

ANU BiH
АНУ БиХ

[195] Paškvalin 1968, 159 i d., Tab. IV (četverolisnata građevina).
[196] Paškvalin 1970, 682-687.
[197] Paškvalin, 1970, 668 i d.
[198] Karaman 1940, 13; Sergejevski 1951, 145; Paškvalin 1970, 687.
[199] Vidi literaturu u bilješkama 31, 32, 33, 34, 35.

Karta XVI - Nalazi fragmenata sepulkralne predkršćanske arhitekture na prostoru Bosne i Hercegovine

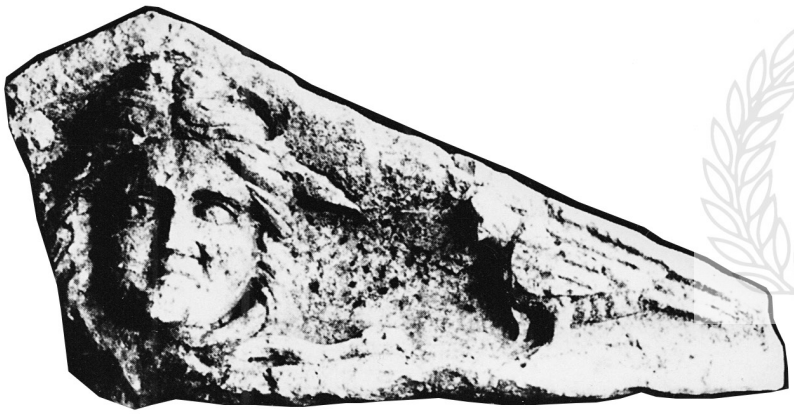
Karta XVII – Nalazi starokršćanskih spomenika arhitekture na prostoru Bosne i Hercegovine

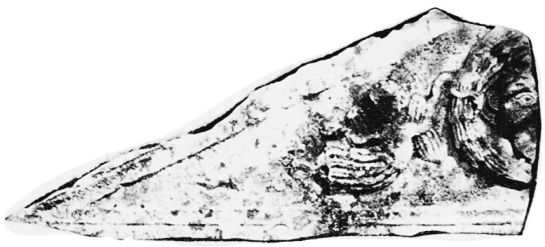
1a

1b

2

3

1. Šipovo (Jajce), 2. Pritoka (Bihać), 3. Podgradina (Glamoč)

ANU BiH АНУ БиХ

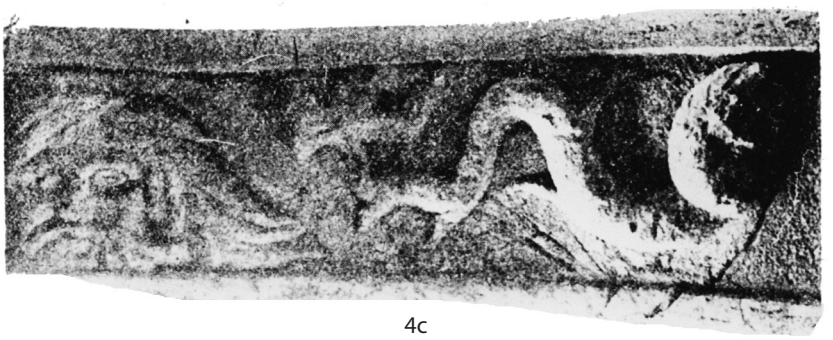

4a

4b

4. Trbušće (Foča)

4c

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

5

4c. Trbušće (Foča), 5. Glamoč

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

XI. OPĆA RAZMATRANJA

Proces romanizacije (K. XVIII) dijela rimske Dalmacije što ga pokriva područje Bosne i Hercegovine postaje aktivniji nakon definitivnog pokorenja Ilira (6–9. st. n. e.). Inače, sve do ovog povijesnog trenutka, romanizacija pokorenog ilirskog stanovništva odvijala se samo na obalnom pojasu i na otocima gdje je bilo i grčkog elementa.[1] Jačanjem rimske vlasti na ovom dijelu osvojenog područja slabi grčki elemenat, a svu političku vlast preuzima ojačani rimski elemenat kojemu je u to doba bio na čelu G. Julije Cezar.[2] On je, a ne August, podigao Salonu conventus na rang kolonije.[3] Tako je Salona od konventusa postala kolonija, odnosno središte za političko i ekonomsko podvrgavanje unutrašnjih krajeva ilirskih zemalja (Illyricum). Uz Salonu, proces romanizacije, a time i podvrgavanje unutrašnjih teritorija ilirskih plemena pod rimsku vlast u prvim godinama i decenijama I st. n. e., ubrzavala je i kolonija Narona, koja je također bila konventus, a kasnije kolonija, i čije je djelovanje teklo više dolinom Neretve.[4]

Romanizacija se sprovodila i od sjevernih granica provincije prema jugu.[5] U podvrgavanju ilirskih zemalja pod rimsku vlast veliku je ulogu odigrala izgradnja i cestovne mreže kojoj je ishodište bila Salona, a putevi su vodili uz obalu i prema sjevernim granicama provincije Dalmacije.[6]

U procesu romanizacije u unutrašnjim krajevima antičke Dalmacije posebno mjesto imala je vojska, podižući logore[7] i popunjavajući rimske legije mladićima iz ovih krajeva.[8] Među prve vjesnike romanizacije spadaju veterani, a posebno rimski civilni elemenat Italci.[9] Ovaj elemenat bio je nosilac romanizacije, favoriziran u naseljima s municipalitetom, te je u prihvaćanju romanizacije uticao na plemenske prvake i ugledno domaće stanovništvo. S tim principom služila se rimska vlast i u drugim provincijama istočnog i zapadnog carstva.[10] Potvrde o tome u našim krajevima nalazimo na natpisima sepulkralnih spomenika u kojima se spominju imena romaniziranih uglednih građana epihorskog porijekla i samih poglavara Delmata, Dezitijata i Dokleata.[11] Tok procesa romanizacije kod ilirskog stanovništva u krajevima antičke Dalmacije što ih danas pokriva Bosna i Hercegovina iznijet ćemo prema onomastici pokojnika, unutar koje susrećemo gentilna carska imena, ističući na taj način rimski civitet i cara pod čijom je vlašću stekao rimsko građansko pravo. Iako ovaj pregled neće moći dati pravu sliku procesa romanizacije jer ne obuhvaća sve kategorije spomenika, ipak će se, u tom pogledu, dobiti barem približna predstava o tome kako su i koliko provodili romanizaciju rimski carevi, baveći se općim dobrom Carstva.

U krajevima sjeverozapadne i sjeverne Bosne, koje u periodu rimske okupacije naseljavaju antička autohtona plemena Japodi i Mezeji (K. III), nalazimo na sepulkralnim spomenicima u onomastici pokojnika kao najočitiji elemenat romanizacije carska gentilna imena, Iulius.[12] Ovo gentilno ime u onomastici pokojnika s ovog područja, poznajemo u natpisima stela iz Golubića (S. 37, 108) i Pritoke (S. 101). Ovo bi bio dokaz o počecima romanizacije na ovom području. Tragove romanizacije iz početka II st. n. e. vidimo u gentilnom imenu Ulpius[13] u onomastici pokojnika na natpisima

[1] Zaninović 1967, 62 i d.
[2] Suić 1970, 147; Isti 1956, 11.
[3] Zaninović 1967, 62-63.
[4] Suić 1976, 34-35.
[5] Patsch 1924, 229-232.
[6] Bojanovski 1974a, 41 i d.
[7] Patsch 1914, 162; Abramić 1924, 221; Wilkes 1969, 85 i d.
[8] Zaninović 1967, 82 i d.
[9] Rendić-Miočević 1946, 44 i d.; Zaninović 1967, 82 i d.
[10] Rendić-Miočević 1962; Sergejevski 1948; Isti 1950.
[11] Zaninović 1967, 86.
[12] Rendić-Miočević 1948, 45.
[13] Rendić-Miočević 1948, 47.

stela Brekavice (S. 35), Krnjeuše (S. 74) i u natpisu titula iz Blagaja (T. 18). U krajevima sjeverozapadne Bosne proces romanizacije se nastavlja i u Hadrijanovo doba, jer je njegovo gentilno ime Aelius[14] također prisutno u onomastici pokojnika u natpisu urne iz D. Pecke (U. 44). Ovo nalazište, izgleda, pripada, području Mezeja (Maezaei).[15] U ovim krajevima, u periodu rimske okupacije, ipak je najzapaženiji carski gentilicij Aurelius.[16] Ovaj gentilicij poznajemo na titulu iz Smoljanje (T. 15), steli iz Golubića (S. 38), urni iz Golubića (U. 22) i na urni iz Doljana (U. 8).

Na području jugozapadne Bosne u periodu rimske okupacije živi antičko ilirsko pleme Delmati (K. III). Prve početke romanizacije nakon definitivne rimske okupacije ovih krajeva nalazimo također u carskom gentilnom imenu Iulius.[17] Sačuvan je u onomastici domorodaca na natpisu poklopca urne iz Duvna (Up. 10). Međutim, veće tragove o romanizaciji stanovništva delmatskog područja ostavio je za sobom car Hadrijan (117–138). O tome svjedoči njegovo gentilno ime Aelius,[18] koje se sačuvalo u onomastici pokojnika na urnama i cipusima s područja Delmata. Tako ovaj gentilicij poznajemo u onomastici pokojnika na cipusima iz Borčana (C. 1) i Livna (C. 34), te na poklopcima urna iz Suhače (Pu. 31, 33). Nešto zapaženiji gentilicij cara Hadrijana u onomastici delmatskog stanovništva nego u ostalim krajevima govori da je ovaj car želio razviti bolje političke i ekonomske odnose u Carstvu, što se odrazilo i među Delmatima u rimskoj provinciji Dalmaciji. Ova aktivnost ukazuje još na prestanak pacifikacije u našim krajevima poslije definitivnog pokorenja Ilira. Zanimljivo je spomenuti da je u onomastici pokojnika na natpisima sepulkralnih spomenika sa delmatskog područja manje zapažen gentilicij cara Karakale Aurelius,[19] nego u onomastici drugih područja. Gentilno ime Aurelius susrećemo na ulomku urne iz Livna (U. 7). Ovi skromni tragovi Karakaline konstitucije s kojom se zaključuje romanizacija stanovništva u Rimskom Carstvu upućuju da je politička aktivnost cara Hadrijana za krajeve Delmata u dodjeljivanju rimskog civiteta bila gotovo konačna, pa je u doba vladavine ovog cara moralo prevladavati stanovništvo s rimskim civitetom.

Krajevi istočne Bosne. U Podrinjskom kraju prve tragove procesa romanizacije nalazimo također u gentilnom imenu Iulius.[20] Prisutan je u onomastici pokojnika na steli iz Gradine (S. 99). U onomastici pokojnika na natpisu ulomka cipusa iz Rogatice (C. 5) susrećemo carski gentilicij Claudius.[21] Ovo carsko gentilno ime, u smislu pocesa romanizacije, upućivalo bi na kolonija veterana, koju su morali formirati odsluženi vojnici VII i XI leg. Cl. p. f. Najvjerojatnije je to VII legija koja je 60-tih godina napustila dalmatinske garnizone i došla u Viminacium.[22] Osim ovog podatka, drugu, isto tako pouzdanu potvrdu vidimo u fragmentu stele s grobnim vratima iz Rogatice (S. 11) helenističkog tipa.[23] U procesu romanizacije krajeva istočne Bosne treba istaknuti da je zapaženo gentilno ime Flavius /Rendić-Miočević 1948/. Susrećemo ga u onomastici pokojnika na natpisima ulomaka cipusa iz Starog Broda (C. 6), Ruda (C. 25), Ocrkavlja (C. 37) i na titulu s područja Podrinja (T. 13). U vezi s ovim gentilnim imenom u regionu istočne Bosne iz doba Flavijevaca treba povezati aktivnost ove obitelji na podizanju Sirmiuma u rang kolonija (Colonia Flavia Sirmiensium) i razvijanja rudarstva u vezi s ekonomijom Carstva.[24] U ovom kraju manje su zapažena gentilna imena drugih careva u onomastici pokojnika. To su Aelius i Septimius.[25] Gentilno ime Aelius nalazimo u onomastici pokojnika na natpisu stele iz Bratunca (S. 93), Septimius u onomastici pokojnika na steli iz Osatice (S. 78). Ako gledamo prisustvo gentilnih imena Aelius i Septimius u onomastici pokojnika na spomenicima s ovog područja, onda možemo pretpostaviti da ovi carevi nisu pokazivali veći interes za ovaj teritorij, što bi se, ipak, protivilo rudarskoj aktivnosti koju su očitovali rimski carevi II, a naročito III sve do IV st. n. e.[26] Zapaženije gentilno ime u onomastici pokojnika na sepulkralnim spomenicima s područja Podrinja je svakako Aurelius.[27] U ovom kraju gentilno ime Aurelius u onomastici pokojnika susrećemo u natpisima sepulkralnih spomenika iz Bosanske Crvice (S. 91), Mihaljevića, Skelana (C. 14), Misajlovina (C. 21), Štitareva (C. 24), Ocrkavlja (C. 37) i na titulu iz Han Bjelovca (T. 17). Raširenija pojava gentilnog imena Aurelius u onomastici pokojnika ukazuje, u prvom redu, na primjenu Karakaline Konstitucije[28] o značaju rudnika Sase (Domavia) u III st. n. e. kao glavnog rudarskog sjedišta (centra) za provinciju Panoniju i Dal-

[14] Rendić-Miočević 1948.
[15] Bojanovski 1974a.
[16] Rendić-Miočević 1948.
[17] Rendić-Miočević 1948.
[18] Rendić-Miočević 1948.
[19] Rendić-Miočević 1948.
[20] Rendić-Miočević 1948.
[21] Rendić-Miočević 1948.
[22] Wilkes 1969; Betz 1938.
[23] Waelkens 1972.
[24] Mirković 1971, 91 i d.
[25] Rendić-Miočević 1948, 1-67.
[26] Bojanovski 1982, 89-120.
[27] Rendić-Miočević 1948, 1-67.
[28] Rendić-Miočević 1948, 1-67.

maciju.[29] Ovo područje postaje također zapaženo već od flavijevske dinastije, kad susjedni Sirmium postaje colonia (Colonia Flavia Sirmiensium)[30], a naročito u periodu vladavine cara Dioklecijana, kad Sirmium postaje jedna od novih prijestolnica Carstva.[31] U tom periodu Domavia, rudnik olova i srebra, dobiva veliki značaj zbog kovnice novca u Sirmiumu.[32]

Na području centralne Bosne prve početke procesa romanizacije među Dezitijatima vidimo u onomastici pokojnika na sepulkralnim spomenicima iz druge polovice I st. n. e. u gentilnom imena Flavius.[33]

Potvrdu procesa romanizacije u periodu dinastije Flavius (69-96) susrećemo na sepulkralnim spomenicima iz Zenice.[34] Međutim, nastavak ovog procesa vidimo dalje u onomastici pokojnika u natpisu cipusa iz Breze, a posvetio ga je, odnosno podigao, sam Valens Varronis princeps Desitiati(um) (C. 33). Unutar ovog natpisa imamo gentilna imena Flavius (Valens),[35] Ulpius i Aelius.[36] S ovog područja gentilno ime Aelius nalazimo u onomastici pokojnika na fragmentu titula iz Mošunja (T. 16), te na steli iz Fazlića.[37] U onomastici pokojnika među Dezitijatima, kao i na drugim područjima, zapaženije gentilno ime je Aurelius.[38] Ovo carsko gentilno ime nalazimo u onomastici pokojnika na stelama iz Zenice (S. 3, 17, 19), Pazarića (S. 13, 25), Gornjeg Vakufa (S. 56), Višnjice (S. 77) i Podastinja (C. 4).

Područje Hercegovine razlikuje se u procesu romanizacije od ostalih krajeva u periodu rimske okupacije. Tako u zapadnim krajevima ovog područja koji pripadaju naronitanskom distriktu, gdje je bio podignut vojni logor[39] nedaleko od Humca u zaleđu Narone (K. I, II) i manja kolonija veterana, susrećemo u onomastici pokojnika na natpisima sepulkralnih spomenika tragove ranog procesa romanizacije. Međutim, treba odmah spomenuti da tragovi rane romanizacije, s obzirom na kulturno-povijesnu činjenicu o osvajanjima ovih krajeva, nisu toliko očiti ili brojni. Naime, treba reći da su Julijevci najmanje poznati.[40] Slijede Klaudijevci (T. 10), ali ne brojni, Flavijevci nešto uočljiviji (T. 9, 12, C. 12), dok su Ulpijevci također slabo zapaženi (S. 22). Na ovom području nalazimo i gentilno ime Aelius koje isto tako nije brojno. Nalazimo ga u natpisu titula iz Dobričeva (T. 3), titulu iz Hardomilja (T. 10), te cipusu iz Grabovice (C. 2). Imamo ga u onomastici pokojnika na gredi mauzoleja iz Čitluka.[41] Izneseni podaci, u svakom slučaju, govore da, pored Flavijevaca, na ovom području aktivniji proces romanizacije provodi car Hadrijan, što bi se moglo povezati s njegovom djelatnošću na području Delmata. Tragove procesa romanizacije u današnjem kraju Hercegovine u zaleđu Narone krajem II i početkom III st. n. e. vidimo u gentilnom imenu Septimius, koje nalazimo u onomastici[42] pokojnika u natpisima sepulkralnog karaktera. Ovaj gentilicij susrećemo u onomastici pokojnika na ulomku titula iz Sjekosa (T. 4). Proces romanizacije vidi se i u gentilnom imenu Aurelius.[43] Nalazimo ga u onomastici pokojnika na ulomku titula iz Korita (T. 14). Malobrojni sepulkralni spomenici pokojnika s gentilnim imenom Septimius i Aurelius ukazuju da je u to doba ovo područje najvećim dijelom bilo već romanizirano.

Područje Konjica, koje također ubrajamo u oblast Hercegovine, u pogledu romanizacije predstavlja zanimljiv kraj. Ovdje se osjeća veća aktivnost cara Hadrijana, pošto na natpisima sepulkralnih spomenika u onomastici pokojnika susrećemo gentilno ime Aelius.[44] Nalazimo ga u onomastici pokojnika na stelama iz Ostrošca (S. 26), Lisičića (S. 41), Varvare (S. 74), titulu iz Glavatičeva (T. 6), te na cipusu iz Lisičića (C. 13). U ovom kraju podjednako se susreće u onomastici pokojnika i gentilno ime Aurelius.[45] Ovo ime nalazimo u natpisima stela iz Donjeg Sela (S. 43), Lisičića (S. 45), Homolja (S. 59) i Radešina (S. 90). Iznesena situacija o gentilnim imenima u natpisima sepulkralnih spomenika upućuje da je u trenutku Karakaline Konstitucije[46] na ovom području bilo dosta stanovnika domaćeg porijekla koji nisu posjedovali rimski civitet, a gentilicij Aelius ukazuje da do toga vremena ovaj kraj, odnosno epihorsko stanovništvo, nije uživalo rimsko građansko pravo.

Sepulkralni epigrafski spomenici rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine u onomastici pokojnika i dedikanata s gentilnim imenima careva ne predstavljaju jedinu kulturnohistorijsku dokumentaciju u

[29] Rendić-Miočević 1948, 1-67.
[30] Patsch 1924, 230; Mirković 1971.
[31] Maškin 1951, 486-489.
[32] Sutherland/Bruun 1966.
[33] Rendić-Miočević, 1948, 1-67.
[34] Sergejevski 1932, 39-40.
[35] Rendić-Miočević 1948, 1-67.
[36] Rendić-Miočević 1948, 1-67.
[37] Hoffer 1893, 21.
[38] Rendić-Miočević 1948, 1-67.
[39] Patsch 1914; Betz 1938.
[40] Rendić-Miočević 1948, 1-67.
[41] Hoernes 1880, 34.
[42] Rendić Miočević 1948, 1-67.
[43] Ibid.
[44] Ibid.
[45] Ibid.
[46] Ibid.

smislu izučavanja procesa romanizacije. Na početku je već rečeno što je sve prethodilo romanizaciji epihorskog stanovništva u osvojenim krajevima Ilirika (Illyricum). U razdoblju pacifikacije, a naročito poslije nje, uz sepulkralne spomenike postoje i drugi povijesno-epigrafski spomenici što ih je dizalo romanizirano epihorsko stanovništvo. Među njima su najbrojniji kultni spomenici.[47] Međutim, sepulkralni spomenici ipak predstavljaju najbrojniju kategoriju spomenika koja može pružiti pouzdaniju sliku o toku procesa romanizacije u ovim krajevima nakon definitivne okupacije i ukazati na pojedine rimske careve koji su pokazivali veći ili manji interes za naše krajeve na planu politike Carstva.

Na osnovi pregleda gentilnih imena, koja su se sačuvala u onomastici pokojnika i dedikanata u natpisima sepulkralnih spomenika, saznajemo o zanimljivom toku procesa romanizacije unutrašnjih krajeva provincije Dalmacije i južnih dijelova Panonije što ih danas pokriva područje Bosne i Hercegovine. Naime, navedena onomastička situacija s gentilnim carskim imenima dopušta konstataciju da u I st. n. e., kojeg karakterizira vojna i politička pacifikacija ilirskih zemalja u unutrašnjim krajevima provincije, nisu carevi masovnije podarivali rimski civitet autohtonom stanovništvu. O tome pouzdano govore Julijevci na području Hercegovine, istočne, centralne i jugozapadne Bosne, gdje ih ne nalazimo ili su jedva zapaženi. Za razliku od ovih krajeva, Julijevci su nešto prisutniji u ostalim područjima. Prema unutrašnjim krajevima još manje su prisutni Klaudijevci. Među carevima iz druge polovice I st. n. e. u pogledu dodijeljivanja civiteta epihorskom stanovništvu u unutrašnjim regionima, ističe se dinastija Flavijevaca. Taj proces posebno se odnosi na područje Hercegovine i Podrinja. U Podrinju razlog tome vidimo u podizanju Sirmiuma na rang kolonije (Colonia Flavia Sirmiensis), a u zaleđu Narone jačanje romanizatorske djelatnosti ove dinastije ogleda se u političkom značaju kolonija koje su imale u to doba na planu romaniziranja osvojenih područja.

Među carevima II st. n. e., za sjevernije krajeve u procesu romanizacije najzapaženiji je car Trajan. Njegova politička aktivnost u dodjeljivanju rimskog civiteta očito se veže za političke i vojne događaje u vezi s Dacijom,[48] dok njegovo gentilno ime Ulpius u južnom i centralnom dijelu Dalmacije ne pokazuje njegovu veću aktivnost u davanju civiteta.

Prvo masovnije podarivanje rimskog građanskog prava na unutrašnjim područjima provincije Dalmacije autohtonom stanovništvu obavio je car Hadrijan (117–138). U tom pogledu izgleda da je posebno bio darežljiv prema Delmatima, Dezitijatima i u zaleđu Narone, što se reflektiralo i na području Konjica. Ovo masovno podarivanje rimskog građanskog prava epihorskom stanovništvu ukazivalo bi na prestanak vojne (i političke) pacifikacije u našim krajevima i pridobivanje stanovništva za opću politiku Rima, odnosno Carstva.

Drugi rimski car koji je u darivanju rimskog civiteta svojim podanicima bio najmasovniji, a istovremeno i zadnji, bio je car Karakala (211–217). Svojom Constitutio Antoniniana, 212. god., on je podijelio rimsko građansko pravo svima onima koji do tada nisu posjedovali civitet. Najmalobrojniji su bili u krajevima Delmata. To bi upućivalo na zaključak da je u ovom kraju proces romanizacije gotovo dovršio već sam car Hadrijan.

Na osnovi iznesenog može se zaključiti da sepulkralni spomenici rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine, prema gentilnim imenima u nomenklaturi pokojnika, koja su sačuvana u njihovim natpisima, pokazuju da su pojedini carevi posvećivali veću ili manju zainteresiranost za ova područja. Na to su, vjerojatno, najprije uticali političko-ekonomski razlozi koji se nisu samo odnosili na krajeve rimske Dalmacije, nego su bili sigurno u vezi s općom politikom Carstva. Drugim riječima, romanizacija u našim krajevima u rimsko doba odvijala se postepeno i pod uticajem privrednoekonomskih i političkih odnosa u Carstvu. To je, na kraju, navelo i rimskog cara Karakalu, shvativši da je došlo vrijeme da, radi sigurnosti Rimske države, podari civitet i onima koji ga do tada još nisu posjedovali.

Kultna pripadnost pokojnika (K. XIX). Sepulkralni spomenici rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine nameću misao da li su pokojnici, ako su vjerovali u zagrobni život, očitovali na neki način tu svoju vjeru. Religijska ili kultna pripadnost najčešće se ispoljavala kultnim atributima koji su predstavljali određena božanstva, pa su se nalazili i na sepulkralnim spomenicima pokojnika. Na osnovi ovih kultnih atributa ili simbola na sepulkralnim spomenicima trebali bismo saznati božanstva u koja su pokojnici vjerovali i kojima su se klanjali, vjerujući u zagrobni život.

Krajevi u zaleđu Salone i Narone mora se konstatirati da su preko grčkih kolonija na istočnoj obali Jadrana[49] došli vrlo rano pod uticaj grčke i helenistič-

[47] Paškvalin 1963, 127-153.

[48] Maškin 1951, 386.

[49] Lisičar 1951, 7 i d.; Suić 1976, 10.

ke materijalne i duhovne kulture.[50] To je za ove krajeve u njihovom općem razvoju bio veoma značajan kulturnopovijesni period koji se morao odraziti i na njihovu materijalnu i duhovnu kulturu, posebno na antičko pleme Daorsa i Delmata kao najbližih stanovnika ovom području.[51] To znači da su ovim autohtonim stanovnicima u zaleđu istočne obale Jadrana bila poznata duhovna i materijalna dobra helenizma prije rimske okupacije, a koju su u toku I st. stare ere i početkom I st. n. e., kao i u toku pacifikacija, širili rimski legionari, naročito oni iz krajeva Male Azije.[52] Tako da je ovo kulturnohistorijsko razdoblje kad u ove krajeve počinje intenzivnije širenje orijentalnih kultova.

Među prvim širiteljima orijentalnih kultova u ovom razdoblju na istočnoj obali Jadrana bili su vodnici porijeklom iz Male Azije iz sastava VII legije (leg. VII (Cl. p. f.),[53] koja je imala sjedište u Gardunu.[54] Na području Ljubuškog koje leži bliže obali Jadrana, a pripada krajevima Bosne i Hercegovine, susrećemo vojnike te legije, kao i veterane već prije 42. g. n. e., koje u današnjem Hardomilju u blizini logora na Humcu, vjerojatno, kolonizira car Klaudije.[55] U ovim veteranima iz gradova Male Azije (K. I, II), Sinope (S. 1) Pessinut (S. 8) i dr., trebamo gledati prve širitelje orijentalnih kultova koje su, kao dio svoje nacionalne duhovne kulture, prenijeli u naše krajeve. Od orijentalnih kultova koji su u naše krajeve došli preko vojnika iz Male Azije, spada veoma raširen kult Magnae Matris ili Kibele (Cybela).[56] Ako je suditi po stelama vojnika i veterana iz I st. n. e. porijeklom iz spomenutih gradova Male Aziju (S. 1, 8 itd.), onda se kult Kibele u zaleđu Narone štuje već početkom I st. n. e. Isti slučaj bi bio s krajevima Garduna[57] i Burnuma[58] u kojima stacioniraju legije VII i XI.[59] Tragove kulta Kibele nalazimo pouzdano u antičkoj Saloni. To su hramovi koji su služili vjernicima ovog kulta.[60] Isto tako, pouzdane potvrde nalazimo i u Trogiru.[61] Potvrđen je u Burnumu[62] i u Gardunu među vojnicima.[63] Međutim, zanimljivo je reći da kult Kibele još nije potvrđen u Naroni i na njenom distriktu što bi, čini se, prema njezinom geografskom položaju, trebalo očekivati. On nije također potvrđen ni na prostoru rimskog logora, kao ni u koloniji veterana VII legije u Hardomilju. Prije ili poslije otkrit će se tragovi ovog kulta, pa možda i njezin hram, o čemu svjedoči ulomak reljefa iz Vašarovina za koji pretpostavljamo da pripada kultu Magnae Matris (fragment se čuva u Samostanu na Gorici u Livnu). Ipak, bez obzira na nepouzdanu potvrdu ovog kulta u krajevima Bosne i Hercegovine u zaleđu istočne obale Jadrana, pokušat ćemo ukazati da je na ovom području bilo štovatelja kulta Kibele koji su pripadnost ovom kultu očitovali na sepulkralnim spomenicima s atributima ili simbolima Magnae Matris.

Glavni atribut ili simbol po kojem raspoznajemo reljef Velike božice su dva lava koji se redovito prikazuju u poluležećem položaju, jedan s lijeve, a drugi s desne strane boginje, koja obično sjedi u dubokoj stolici.[64] Prema tome su dva lava glavni atributi kulta Kibele, odnosno bitno karakteristični za njezin kult. Ova dva atributa istovremeno su i simboli na osnovi kojih raspoznajemo pripadnost kultu, posebno kada se radi o ovim simbolima na sepulkralnim spomenicima koji, uz apotropejsko značenje, govore o pripadnosti pokojnika ovom kultu, uključujući vjeru u zagrobni život. Ovo smo spomenuli zbog toga jer prikaze lavova susrećemo i u nekim drugim orijentalnim kultovima. Međutim, njihova predstava nije karakteristična za te kultove, osim ako se ne radi o sinkretizmu među kultovima.[65] Oni su tako prisutni u kultu serapisa[66] i Mitre.[67] Prema tome, ako na akroterijalnim prostorima sepulkralnih spomenika stela nalazimo prikaze lavova u poluležećem položaju na lijevoj ili desnoj strani zabata, onda se prema njihovoj kultnoj simbolici mora pretpostaviti da je pokojnik za života bio Kibelin štovalac. Ova konstatacija se odnosi na stele I st. n. e. čiji su pokojnici porijeklom iz Male Azije, a posebno na one koji su iz Pessinusa (Frigija) gdje je domovina ovog božanstva.[68] Odatle se proširilo po Orijentu i zapadnim provincijama Carstva. Stoga s velikom vjerojatnoćom možemo držati da se u takvim slučajevima radi o pokojniku koji je za života pripadao kultu Kibele. Odgovarajuće primjere susrećemo na stelama iz Hardomilja (S. 1, 8), Borasa (10) i Garduna[69] u prika-

[50] Marić 1959, 37; Isti 1973, 237; Isti 1974, 35; Isti 1979, 23.
[51] Vidi Marić; Zaninović 1966 i 1967.
[52] Patsch 1897, 19.
[53] Kojić 1965, 226; Suić 1965, 100 i d.
[54] Betz 1938, 9.
[55] Zaninović 1967, 64.
[56] Marić 1933, 73.
[57] Zaninović 1967, 58.
[58] Marić 1933, 75.
[59] Betz 1938, 9, 20.
[60] Marić 1933, 75.
[61] CIL 3, 2676.
[62] Marić 1933, 75.
[63] Marić 1967, 58.
[64] Reinach 1912, s. v. Cybele.
[65] Suić 1965, 114.
[66] Gavela, 1954, 43.
[67] Zotović 1969 i 1973.
[68] Waelkens 1972.
[69] Hofmann 1903; Rinaldi Tufi 1971, 8.

zima akroterijalnih lavova kao simbola kulta Magnae Matris. Kibeline atribute susrećemo na stelama I st. n. e. s prikazima grobnih vrata (S. 7, 8). Ovaj atribut također poznajemo i u zaleđu istočne obale Jadrana u kraju oko Duvna na četvrtastim urnama u obliku sarkofaga za pepeo pokojnika. Lavove u poluležećem položaju na ovim sepulkralnim spomenicima nalazimo također kao akroterije (U. 12, 13). To bi, kao i na području Ljubuškog, upućivalo da je u kraju Delmata bilo pristaša Kibelina kulta koji su kultnu privrženost očitovali ovim simbolima. A to bi, dalje, upućivalo da je u ovom kraju postojao hram posvećen Velikoj boginji. Ovu konstataciju potvrđuju blizina rimskog logora u Humcu, Narone, Garduna[70] i hramovi Velike boginje u Saloni,[71] da je u bližem zaleđu Salone i Narone bilo Kibelinih vjernika koji su na svojim sepulkralnim spomenicima očitovali u simbolima Kibelina kulta, poluležećim lavovima, svoju pripadnost (U. 10, 11, 12, 13).

Treba reći da pripadnici kulta Magnae Matris u kraju Delmata u zaleđu Salone nisu bili samo Orijentalci, već i domaće stanovništvo.[72] Ovaj epigrafsko-povijesni podatak ukazuje da su autohtoni stanovnici Delmati vrlo rano prihvatili strana božanstva koja su im pored privilegija, više obećavala o životu poslije smrti. Još ilustrativniji primjer nalazimo u cipusu romaniziranog Ilira – Daorsa (C. 12) iz Stoca (Diluntum) koji je pripadao egipatskom kultu Izide u Naroni.[73]

Uz kult Magnae Matris deorum i njezinih štovatelja u zaleđu Narone i Salone imamo grčki kult Dionisa ili rimskog Libera i njegove štovatelje.[74] Njegov hram[75] nalazimo među rimskim vojnicima u kastrumu na Humcu već u I st. n. e., a na području Duvna i u jednom ulomku reljefa.[76] Ova dva arheološka podatka govore da je Dionis, odnosno Liber, u zaleđu Narone i Salone imao veći broj pristaša. Kultnu ili religijsku privrženost ovom božanstvu morali su njegovi štovatelji očitovati i u njegovim atributima ili simbolima na sepulkralnim spomenicima. Osim toga, ovaj je kraj još prije Rimljana upoznao kult grčkog Dionisa od strane grčkih moreplovaca koji su stizali do emporija Narone,[77] kao i preko grčkih kolonija na Jadranu,[78] te ukoliko nisu poznavali vinovu lozu ranije, morali su je upoznati od samih Grka.

[70] Zaninović 1967, 58.
[71] Marić 1933, 75.
[72] Rendić-Miočević 1948, 45.
[73] Sergajevski 1948, 168.
[74] Paškvalin 1965, 142, 157.
[75] Patsch 1914, 164; Imamović 1977, 157.
[76] Patsch 1897, 251, Sl. 8.
[77] Patsch 1908, 3.
[78] Zaninović 1976, 261.

Tako bi u vinovoj lozi i grožđu, ukoliko ih susrećemo na sepulkralnim spomenicima, imali Dionisov kultni atribut ili simbol s kojim su pokojnici očitovali kultnu pripadnost. Međutim, na području od Salone do Narone u njihovom zaleđu, motiv vinove loze kao atribut Libera poznat je samo u vidu bordure na cipusu iz Livna (C. 34). Ovaj simbol u zaleđu Narone poznajemo u dekorativnoj borduri sarkofaga iz Prenja (Sa. 2) i na akroterijima sarkofaga iz Bačevića (Sa. 8). Očigledno je da izneseni podaci o pojavi vinove loze u zaleđu Salone i Narone govore o skromnim tragovima Dionisijevih atributa na sepulkralnim spomenicima. To, drugim riječima, znači da u ovim krajevima nije ostavio dublje tragove među pripadnicima, odnosno nije bio mnogo raširen. Tako bi ova situacija ukazivala na to da, uz glavni atribut vinovu lozu s grožđem na ovom području i na spomenicima ovog kraja, postoje i drugi Dionisovi atributi. Naime, teško je povjerovati da područje Delmata, koje je toliko otvoreno i prema Mediteranu i grčkim kolonijama na Jadranu, nije više sačuvalo tragova Dionisijevog kulta na sepulkralnim spomenicima. Zato u nekim likovnim kompozicijama na ulomcima poklopaca četvrtastih urni treba prije gledati Dionisijeve atribute nego nešto drugo. Čini se da tu pojavu imamo na dvije skupine poklopaca s područja Duvna i Livna. Naime, sa livanjskog (Up. 17. 18, 19) i Duvanjskog polja (Up. 20, 21, 23, 24) na grupi poklopaca u formi krovne konstrukcije na dvije vode, i to na zabatu, nalazimo prikaz amfore unutar naiskosa između dva delfina, koji nisu prikazani realistički, te sa strana i prikaze koncentričnih krugova. Ovaj likovni sadržaj na prostoru zabata, s obzirom na amforu unutar naiskosa u pratnji delfina, otkriva da je amfora centralni objekat koji se želi prikazati kao atribut ili simbol određenog kulta. Likovni prikaz s predstavom amfore u edikuli trebao bi očitovati kultni atribut Dionisa, jer, u tom pogledu, čini se, pouzdan dokaz imamo na grčkom novcu Hija na koji su kao Dionisov simbol stavili amforu,[79] koja je služila za transport vina, a kod kuće za čuvanje vina. U ovom ne vidimo samo Dionisijev atribut, već u ovoj kompoziciji prepoznajemo pokojnike kao pristaše ili vjernike ovog kulta koji su svoju vjeru očitovali njegovim simbolom.

Drugu sličnu skupinu poklopaca u obliku krovne konstrukcije na dvije vode s rozetom između dva delfina također smatramo likovnim prikazom koji bi s delfinima i rozetom predstavljao kultnu simboliku Dionisa. Za to pouzdan dokaz vidimo u Ekzekijinom peharu na kojem se prikazuje Dionis u lađi koju okru-

[79] Zaninović 1976, 268.

žuju delfini,[80] područje Duvna (Up. 25) i Livna (Up. 26, 27, 28).

Na fragmentu kamene četvrtaste urne iz Stubog Vrela imamo likovni prikaz dva erota koji između sebe nose girlandu unutar ukrasne bordure od vinove loze s grozdovima. Ovaj prikaz, prema već iznesenom, upućuje na kultnu tradiciju Dionisa na Kupresu i da su pokojnici pripadali njegovu kultu.

Na još jednoj kategoriji sepulkralnih spomenika koja pripada ovom području nalazimo Dionisijeve kultne atribute. To su dva ulomka, cipusa iz Kamena (C. 35, 36). Na jednom od njih (C. 35) erot na lijevom ramenu nosi košaru, vjerojatno punu grožđa, a na drugom (C. 36) erot u desnoj ruci vjerojatno nosi grozd. Analogiju ovim predstavama imamo na cipusima s područja Salone, koja je u tom pogledu uticala na krajeve u njezinom zaleđu.[81] Ovi atributi Dionisijevog kulta na Glamočkom polju (C. 35. 36), osim toga što upućuju na tragove personifikacije godišnjih doba, istovremeno govore da su pokojnici poštovali Dionisa.

Ovdje treba spomenuti i vjernike kulta Izide koji svoju pripadnost također očituju njezinim atributima. To je muzički instrumenat sistra koju imamo na cipusu Flavija Plassusa iz Stoca (C. 12). On je u Naroni bio član kultne zajednice egipatske božice Izide, što je potvrdio i njezinim atributom, sistrom. Značajno je, također, spomenuti, da je u gradu Naroni bio funkcioner, i to domorodac, koji je prihvatio ovaj kult.[82]

Ako u I st. n. e. u Naroni nalazimo kult božice Izide, odnosno i vjernike u njezinom zaleđu u Stocu (C. 12), onda nas ne iznenađuje prisustvo drugog egipatskog božanstva u Homolju kod Konjica (S. 2) i Pazarića (S. 13) kod Sarajeva. To je Amon Jupiter, koji se očituje u akroterijalnim ovnujskim glavama (3, 2, 13). Tako i ovaj likovni podatak pouzdano govori da je bilo vjernika ili pristaša ovog kulta u našim krajevima.[83]

Pristaše Dionisova kulta očituju se na sepulkralnim spomenicima u prikazivanju teatarskih maski (S. 9), dok bi i protome vjetrova upućivale na eshatološko pitanje duša.

Na području Konjica, u Homolju (S. 8, 49, 55), nalazimo posebni dodatak (tzv. Aufsatz), koji, u religijskom pogledu, očituje kultnu pripadnost pokojnika. Naime, na ovim dijelovima stela imamo dva lava u poluležećem položaju antitetički okrenuta, a između njih je Atis. Ova kompozicija očito govori da je u kraju Konjica bilo pristaša kulta Magnae Matris koji su svoju pripadnost pokazivali njezinim atributima. Ovdje se još sigurnije očituje, jer se, izgleda, prikazuje Atis.[84]

Srednja Bosna. Na sepulkralnim spomenicima srednjeg dijela Bosne u rimsko doba, na kojem je dominantan sepulkralni spomenik stela, ne vidimo izrazitih kultnih atributa ili simbola koji bi otkrivali religijsku pripadnost pokojnika, ukoliko ne prihvatimo motiv vinove loze s plodom kao simboliku boga Dionisa. On se prikazuje kao ukrasna bordura natpisa (S. 3, 17, 19, 25, 40). Ova simbolika, čini se, posebno bi se odnosila na ulomak stele iz Gučje Gore (S. 40), na kojem u gornjem dijelu uz zabat imamo po jednog delfina, koji bi također upućivao na simboliku Dionisa[85] koju smo konstatirali na zabatima poklopaca urna u kraju Delmata[86] (Up. 25, 26, 27, 28, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24). Najstariji sepulkralni spomenik s ovim motivom je cipus iz Breze (C. 33) koji je posebno zanimljiv jer pripada Valensu Varronu, princepsu Dezitijata. Osim toga, motiv vinove loze ne nalazi se na sporednim stranama cipusa, nego uokviruje natpis, pa bi s tog stanovišta mogao upućivati na Dionisov kultni atribut, koji je uticao na druge sepulkralne spomenike vjernika ovog kulta. Kult Libera je prema njegovim atributima ili simbolima bio veoma poštovan u krajevima istočne Bosne.[87] Prema tome se ovaj kult mogao proširiti iz tih krajeva u središnju Bosnu. Međutim, gledajući kulturne uticaje prije definitivne rimske okupacije ovih krajeva, isto tako je moguće da je Dionisijev kult mogao doći i ranije, već početkom I ili krajem I st. n. e, dolinom Neretve u današnju Brezu.[88] Dogodilo se kao s kultom Izide, čije tragove ne susrećemo u kultnim spomenicima Zenice, već na nadgrobnim spomenicima. Naime, kultne atribute ove egipatske božice nalazimo u vidu nakita na glavi i prsima, a možda i u rukama male Prokule (S. 3).[89] Tako ovaj likovni detalj upućuje da je u antičkoj Zenici postojao kult Izide, a među njezinim štovateljima je bila i mala Prokula. Na stelama s područja Kiseljaka, koje pripadaju centralnoj Bosni, nalazimo na stranama zabata akroterijalne predstave hipokampa (S. 4, 30, 32, 33). Ovaj likovni detalj i prikaz ne bi mogao ukazivati samo na kulturno-povijesne odnose s noričko-panonskim područjem, gdje se ovaj likovni motiv često prikazuje na stelama,[90] nego on uz dekorativni karakter

[80] Zaninović 1976, 261.
[81] Cambi 1960, 65 savili, 2.
[82] Sergejevski 1948, 169; Cambi 1965, 103.
[83] Suić 1963, 107.
[84] Suić 1965, 115 i d.; Marić 1933, 76.
[85] Zaninović 1976, 261.
[86] Zaninović 1976, 261.
[87] Sergejevski 1934, 22.
[88] Sergejevski 1932; Rendić-Miočević 1940, 49.
[89] Cambi 1965, 96.
[90] Schober 1923, 265, 201.

posjeduje i apotropejsko značenje, koje bi se odnosilo na kultnu simboliku, odnosno na kult boga Posejdona.[91] Prema tome bi u ovim likovnim prikazima na stelama, kao i na drugim kategorijama sepulkralnih spomenika, trebali gledati pokojnika kao pripadnika određenog kulta, ili njegovu eshatološku preokupaciju.

Sjeverozapadna Bosna. Sepulkralne spomenike rimskog doba s područja sjeverozapadne Bosne uglavnom karakterizira geometrijski ornamenat, i to u prvom redu rozete u različitim kompozicijama. Tako na najstarijim sepulkralnim spomenicima s ovog područja susrećemo rozetu na vitlo (U. 1a), koja se javlja i poslije na urnama (U. 9, 15), kao i na stelama (S. 72, 102). Drugi također raširen motiv je rozeta u koncentričnom krugu, prisutna na stelama (S. 35, 37, 38, 108) i urnama (U. 8, 12, 13, 19, 20, 21). Naročito je zanimljiv motiv rozete u vijencu (St. 70, 71, 72). Susrećemo ga na stelama iz Krnjeuše (S. 70, 71, 72). Značajan geometrijski motiv čini predstava svastike (S. 70, 71, 72) i motiv kvadrata (S. 70). Među istaknutim prikazima na stelama ovog područja prisutan je motiv bršljanovog lista ili prikazi srcolikog oblika (S. 72). Na urnama su poznati i prikazi libacije (U. 3, 4, 5), i to na starijim urnama (U. 1). Na urnama susrećemo i prikaze zmija (U. 5), a na steli iz Mrkonjić Grada prepoznajemo trag grozda u rukama neidentificirane osobe (S. 107). Posebno je u ovim kombinacijama na steli iz Krnjeuše (S. 72) zanimljiv prikaz muzičkog instrumenta lire, a na poklopcima urna obične rozete (Up. 28, 29 itd.) i prikaz polumjeseca (Up. 25).

Na spomenutim sepulkralnim spomenicima od geometrijskih motiva treba odvojiti biljne od likovnih. Tako među biljne spada prikaz grožđa na steli iz Japre (S. 31) i bršljana na steli iz Krnjeuše (S. 72), a likovne predstave libacije (U. 1, 3, 4, 5), zmija (U. 5) i muzičkog instrumenta lire (S. 72).

Zmija na urni iz Pritoke (U. 5) ukazuje na vjerovanja u htonična božanstva.[92] Prikaz grozda (S. 107) u ruci nepoznate osobe (možda erot?) otkriva atribut Dionisa, pa prema tome i pripadnost pokojnika tom kultu.[93] Tako bi muzički instrumenat lira (S. 72), kao kultni atribut ili simbol, očitovala religijsku pripadnost pokojnika bogu Apolonu.[94] Osim toga, ritus libacije, koji je toliko prisutan na japodskim urnama, govori koliko se držalo do kulta mrtvih, a s tim u vezi i do religijske pripadnosti pokojnika jednom određenom kultu i eshatološkom problemu.

Zato ne bismo mogli olako negirati religijsko značenje motiva rozete u vijencu (S. 70, 73, 72), rozete u koncentričnom krugu (U. 14 itd.) i prikaza svastike (S. 70, 71, 72), kao ni srcolikog lista koji podsjeća na list bršljana (S. 70). Ovim motivima se pripisuje religijsko značenje i pripadnost autohtonom stanovništvu.[95] Od spomenutih geometrijskih motiva nekima se pripisuju keltski survivanci ili se ubrajaju među kultne atribute keltskog božanstva.[96] Međutim, prema općoj kulturno-povijesnoj konstataciji da je ovo područje u rimsko doba naseljavalo pleme Japoda, čini se da smo bliži ako pretpostavimo da su ovi geometrijski motivi religijski simboli autohtonog stanovništva koji svoje porijeklo, odnosno tradiciju, imaju u sličnim praistorijskim motivima.[97] Isto tako, ne može se negirati ni uticaj sa strana koji vidimo u prikazu vijenca, a govorio bi o noričko-panonskom kulturnom krugu,[98] a predstava lire i bršljana o uticaju helenizma, koji bi se još pouzdanije očitovao na urni iz Ribića (U. 1a).[99] Stoga bi iznesena simbolika ukazivala da je na području sjeverozapadne Bosne u rimsko doba, uz domaći kult Binda-Neptuna, postojao kult grčkog boga Apolona, Dionisa (Libera) i neko strano ili opet domaće božanstvo htoničkog karaktera (zmija) kome su pripadali domaći stanovnici. Možda geometrijski motivi, kao religijski simboli, pripadaju japodskom božanstvu Bindu.

Istočna Bosna. Na sepulkralnim spomenicima rimskog doba iz istočne Bosne susrećemo likovne i biljne motive koji vjerojatno predstavljaju kultne atribute ili simbole božanstva kojima su pripadali pokojnici za života. Zanimljivo je spomenuti da na ovom području, za razliku od drugih oblasti u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, imamo podjednako zastupljene stele (S. 11, 15, 18, 23, 34, 50, 51, 61, 64, 66, 67, 68, 69, 78, 79, 82, 83, 87, 88, 91, 93, 95, 96, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106) i cipuse (C. 3, 6, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 30, 31, 37, 42, 43, 47, 49), što nije slučaj s krajevima Delmata, gdje je dominantan nadgrobni spomenik urna u obliku sarkofaga, ili s područja Japoda, na kojem, opet, kao sepulkralni spomenik prevladava urna u formi sarkofaga (vidi karte). U ovom kraju je prisutna kategorija nadgrobnih spomenika mauzoleja (M. 4a, b, c) ili monumentalne grobnice kao onih iz Šempetra.[100] Ovdje je prisutan

[91] Pinterović 1958, 36.
[92] Stipčević 1981, 47.
[93] Antički teatar 1979, 83, 18 itd.
[94] Marić 1933, 39.
[95] Sergejevski 1963, 123.
[96] Čremošnik 1937, 221 i d.
[97] Sergejevski 1943, 125.
[98] Schober 1923, 55 i d.
[99] Sergejevski 1950, 72.
[100] Klemenc / Kolšak / Petru 1972.

i olovni sarkofag,[101] ali nema značenja nadgrobnog spomenika. Na sepulkralnim spomenicima iz istočne Bosne zastupljeni su atributi ili simboli božice Kibele (Magnae Matris), grčkog Dionisa, odnosno rimskog Libera i Tračkog konjanika. Pored ovih kultnih atributa zapažamo da na nekim sepulkralnim spomenicima nalazimo stapanje srodnih ili sličnih kultova, što se naziva religijskim sinkretizmom.[102] Ova pojava je više prisutna u Podunavlju, odnosno u Panoniji,[103] pa je vjerojatno imala odraza i na Podrinje.

Prema kultnim atributima, koji su nam se sačuvali na sepulkralnim spomenicima ovog kraja, izgleda da je već krajem I st. n. e. u Rogatici bilo štovatelja Magnae Matris (S. 11), jer susrećemo ulomak stele tipa A (S. 7) s predstave grobnih vrata porijeklom iz provincije Prigije, domovine ovog kulta.[104] Na isti način se u naše krajeve proširio i kult Dionisa. Na to upućuje građevinski natpis iz Ljubuškog[105] u kojem se spominje hram ovog božanstva. On je ostavio duboke tragove u krajevima istočne Bosne.[106] Trački kult dolazi vjerojatno iz heleniziranih područja Tracije, jer na tim sepulkralnim spomenicima susrećemo i helenistički način prikazivanja pokojnika na klini.[107] Njihovo prisustvo u ovim krajevima može se dovesti u vezu s rudarstvom i metalurgijom Domavije.[108] Ove kultove je prihvatalo vjerojatno i domaće stanovništvo, kao i u drugim krajevima provincije Dalmacije.[109]

Pokojnike pripadnike Kibelina kulta prepoznajemo na nadgrobnim spomenicima na osnovi atributa ili simbola. To su, u prvom redu, Atis, lavovi i drvo bor (pinus).[110] Ovi simboli se na sepulkralnim spomenicima istočne Bosne prikazuju različito. Tako na dva ulomka stele iz Bratunca nalazimo kantaros koji izručuje dva lava u antitetičkom položaju (S. 82) ili dva lava na položaju akroterija u poluležećem položaju (S. 83), a u Skelanima nalazimo samostalne lavove koji su morali pripadati nekom sepulkralnom spomeniku (S. 87). Sličan primjer imamo i u Klašniku (S. 88). Likovne prikaze Atisa, kao siguran atribut Magnae Matris, nalazimo kod cipusa čiji su pokojnici bili pristaše frigijske božice. Njegov likovni prikaz prisutan je na cipusu iz Klašnika (C. 17), Bosanske Crvice (C. 18, 19), Misajlovina (C. 21, 30), Velike Gostilje (C. 22) i Ocrkavlja (C. 37).

Na sepulkralnim spomenicima Podrinja sigurne tragove Dionisijevog kulta, koji istovremeno otkrivaju i kultnu pripadnost pokojnika, vidimo u prikazu Ampeleusa iz Starog Broda (C. 39). Analogan prikaz imamo i u dekorativnoj borduri koju sačinjava glava Ampeleusa iz koje raste vinova loza s grožđem, a uokviruje polje s likovnim prikazom grozda (C. 47b). Iz istog nalazišta imamo cipus s prikazom nagog erosa i s grožđem u ruci (C. 47a). Pri dnu cipusa, također iz Starog Broda (C. 6), imamo vazu iz koje raste vinova loza s grožđem. Cipus iz Rogatice (C. 38) s prikazom psihe i amora vjerojatno stoji u kultnoj vezi s Dionisom. Na stelama iz ovog kraja vidimo također i Dionisijeve simbole. To je stablo bršljana u zabatu ulomka stele iz Tegara (S. 18), rozeta u vijencu s prikazom delfina na steli iz Skelana (S. 23), rozeta u vijencu i bršljan kao friz na ulomku stele iz Bosanske Crvice (S. 34), delfini na ulomku stele iz Tegara (S. 70), te nagi eros na fragmentu stele iz Gradine (S. 105). O poštovaocima ovog kulta također govori cipus iz Skelana (C. 14a, b). Naime, na jednoj od bočnih strana imamo osobu odjevenu u potpasanu kratku haljinu s grozdom u ruci (?) koja upućuje na personifikaciju godišnjeg doba jeseni ili na kult boga Dionisa.[111] Svjedočanstvo o kultu Dionisa u Skelanima vidimo u piramidalnom strukturalnom dijelu cipusa s prikazom delfina i vinove loze s grozdom (C. 49), kao i bršljanu na fragmentu cipusa iz Plješivice (C. 15).[112]

Zanimljivo je spomenuti da se na nekoliko sepulkralnih spomenika nalaze zajedno simboli Dionisa i Magnae Matris, pa bi ova likovna činjenica možda upućivala na religiozni sinkretizam u Podrinju. Tako nešto nalazimo na cipusu iz Klašnika (C. 10). Na polju, koje je uokvireno vinovom lozom, kao izrazitim atributom Dionisa, imamo stablo koje podsjeća na bor (pinus), a ono je, izgleda, atribut Atis Kibela.[113] Drugi primjer, opet, imamo na cipusu iz Skelana (C. 11). To je, pak, sličan prikaz stabla i grožđa. Onda na cipusu iz Rogatice (C. 16) nalazimo Atisa, čiji lik ukrašava bordura vinove loze, vinova loza koja raste iz vaze, dok se u gornjem dijelu cipusa nalazi lav u lovu (C. 16a, b, c). Analogni primjer imamo na cipusu iz Štitareva (C. 23) s prikazom Atisa, čiji lik ukrašava sud s vinovom lozom, atributom Dionisa. I, na kraju, na cipusu iz Sikirića (C. 20) nalazimo prikaz Atisa, a ispod hipokampa, koji sigurno nije atribut Velike boginje.

[101] Patsch 1914, 207, 209.
[102] Suić 1965, 114; Pinterović 1978, 141.
[103] Pinterović 1978, 141 i d.
[104] Lambrechts / Waelkens, 616-617.
[105] Patsch 1914, 164.
[106] Sergejevski 1934, 22-23.
[107] Čremošnik 1959.
[108] Pašalić 1960, Fig. 50, 91; Bojanovski 1982.
[109] Sergejevski 1943; Rendić-Miočević 1955, Dionis-Liber; Paškvalin 1963, 137.
[110] Marić 1933, 73 i d.
[111] Cambi 1960, 65.
[112] Čremošnik 1957, 224.
[113] Marić 1933, 73 i d.

Uz navedene kultove koji se očituju preko svojih atributa, na sepulkralnim spomenicima Podrinja nalazimo nadgrobne spomenike koji otkrivaju kult tračkog konjanika s predstavom helenističke daće, odnosno pokojnike koji su u religijskom smislu pripadali ovom kultu. Te prikaze susrećemo na steli iz Grebena (S. 111), Skelana (S. 110) i Osatice (S. 112). Posebno zanimljivu sliku predstavljaju ulomci cipusa iz Bosanske Crvice (C. 42), Voljevice (C. 43), Skelana (C. 40) i Velike Gostilje (C. 61). Uz prikaz Tračkog konjanika (C. 68), likovnu kompoziciju na cipusu iz Velike Gostilje posebno čini zanimljivom prikaz daće na helenistički način (C. 41c), kao i način zapažen u Panoniji (C. 41c). Očigledno je da se radi o helenističkom uticaju među tračkim etničkim elementom u Podrinju u rimsko doba.

Osim toga što nadgrobni spomenici stele i cipusi s kultnim atributima ili simbolima iz krajeva istočne Bosne pokazuju religijsku pripadnost pokojnika, oni svojom rasprostranjenošću ukazuju na veće ili manje urbane centre, među kojima su Skelani (*Municipium Malvesiatium*), Rogatica (municipium) i Klašnik. Uz ovu konstataciju treba istaći da je među stanovništvom bio naročito raširen kult Dionisa, Libera, Kibele (Magna Mater), Tračkog konjanika i religiozni sinkretizam. Posebno treba spomenuti da likovni i biljni motivi, koji bi predstavljali kultne atribute ili simbole Dionisa na cipusima iz Starog Broda i Rogatice (C. 36, 38, 39, 47a, b), ukazuju da je u ovom kraju za istočnu Bosnu bio centar ovog kulta.

Na osnovi iznesene problematike o religijskoj ili kultnoj pripadnosti pokojnika, može se konstatirati da je među Delmatima, Japodima, Dezitijatima, Daorsima i drugim ilirskim narodima ili plemenima bilo i onih koji su prihvatali grčke, odnosno rimske kultove, i to zbog romanizacije koja im je donosila privilegije. Među njima, možda u većini, bilo je i onih koji su čuvali čvrsto autohtonu duhovnu tradiciju, a posebno odanost domaćim kultovima.[114]

Orijentalni (Magna Mater, Amon Jupiter i Izis), grčki (Dionis) i drugi kultovi dolaze u naše krajeve odmah nakon okupacije (I st. n. e.), a vjerojatno i prije kao Dionis (među Delmatima),[115] a glavni širitelji bili su legionari i veterani porijeklom iz Orijenta. Međutim, prisustvo drugih kultova upućuje na doseljenike iz ostalih rimskih oblasti. Tu spada i Tračka konjanik. Svi oni u ove krajeve sa sobom donose duhovnu kulturu svog kraja, a to su, u prvom redu, religijski osjećaji i običaji koji ih duboko vežu za rodni kraj. Na taj način dobivamo na sepulkralnim spomenicima kultne simbole i prikaze u vezi s vjerovanjem pokojnika u neko božanstvo. Uz širenje grčko-helenističke kulture, Rimljani romanizacijom ovih krajeva šire istovremeno duhovnu i materijalnu kulturu italskog poluotoka. To je rimski Panteon koji potiče na interpretatio romana kod epihorskog stanovništva. Prodor kultova u zaleđe istočne obale Jadrana ide dolinom Neretve iz Narone, te Salone, a posebno iz vojničkih logora i njihovih kolonija, a u Podrinje iz Sirmiuma. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje domaćih kultova i njihovih vjernika. Izgleda da je teško prepoznati pristaše domaćih božanstava, ukoliko u nekim geometrijskim formama ne vidimo njihove atribute.[116] Vjerojatno su se, u eshatološkom smislu, izjednačili s drugim kultovima, ili su im orijentalni kultovi više obećavali, te su se jednostavno utopili, zbog čega ih je teško uočiti. Inače, teško je povjerovati da su, pored autohtonih božanstava, domaći Iliri prihvatili tako jednostavno strana božanstva, zapostavljajući svoja, kad o tome govore sasvim suprotno domaći kultovi, koji su se štovali u periodu rimskog osvajanja.[117] Tako bi, uz autohtono stanovništvo, prema iznesenom, u našim krajevima u rimsko doba bilo Panonaca, odnosno Kelta (Scordisci), Tračana, Italaca i Orijentalaca, a razlozi njihova naseljavanja bili su okupacija i političko-ekonomske prirode.

Autohtoni spomenik i ilirska duhovna tradicija na sepulkralnim spomenicima (K. XXI)

Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba, gotovo u svim krajevima susrećemo u većoj ili slabijoj prisutnosti različite kategorije nadgrobnih spomenika (K. XXI). Svi ovi tipovi spomenika predstavljaju kategorije nadgrobnih spomenika koje pozna grčko-helenistička i rimska sepulkralna umjetnost. Prema tome, među ovim kategorijama sepulkralnih spomenika nećemo moći naći niti jedan nadgrobni spomenik koji bi formom i likovnim karakteristikama predstavljao panilirski sepulkralni spomenik[118] u kojem bi bila sažeta duhovna kulturna tradicija Ilira o zagrobnom životu. Iako se među Ilirima ne javlja jedan zajednički ilirski nadgrobni spomenik, ipak se u pojedinim kategorijama sepulkralnih spomenika očituju neke tipološke i likovne karakteristike, koje bi upućivale na autohtonu duhovnu ilirsku tradiciju, vezanu za eshatološki

[114] Rendić-Miočević 1955, 5-40.
[115] Zaninović 1976, 261.
[116] Sergejevski 1965, 125.
[117] Rendić-Miočević 1955, 5-40.
[118] Rendić-Miočević 1976, 285.

problem. Ova tradicija je, više ili manje, prisutna na sepulkralnim spomenicima s nekih ilirskih područja. To su izvan krajeva Bosne i Hercegovine na području Liburnije,[119] Boke Kotorske i Budve,[120] a unutar Bosne i Hercegovine na području Japoda.[121] Nešto tragova o tome imamo na sepulkralnim i spomenicima s područja Delmata,[122] dok kod Dezitijata[123] i Daorsa, osim kulturno-povijesnih potvrda,[124] ne susrećemo sigurnije izražen ovaj problem. Stoga studije D. Rendića-Miočevića o jednom tipu ilirskog nadgrobnog spomenika[125] i M. Suića o liburnskom nadgrobnom spomeniku[126] govore, upravo, da među Ilirima ne možemo očekivati jedan zajednički ilirski nadgrobni spomenik, koji bi predstavljao etničku duhovnu sintezu svih Ilira u rimsko doba. Možda nepostojanje jednog takvog sepulkralnog spomenika koji bi bio univerzalan za sve Ilire u rimsko doba, ukazuje, izgleda, na politiku Rima prema Ilirima, posebno Ilirima proprie dicti[127] s područja Boke Kotorske, centra (Risinium) ilirske države, na kojem se u vrijeme kad je Rim utvrđivao prvobitne granice Ilirika prema sjevernoj granici Makedonije, pojavilo odvajanje kulturnog i političkog centra od ostalih Ilira, što je uticalo na ilirsku političku i kulturnu homogenost.[128] Iako je u ovoj podjeli došlo do intenzivnije romanizacije, a helenizacija, koja je bila od ranije veoma prisutna na ovom području, učinila je, kako kaže M. Suić, da je prvobitni Ilirik, koji je dao ime onom velikom Plinijevom Iliriku generatio, ostao izvan njega, pa su njegovi stanovnici Ilyiri proprie dicti kod Mele i Plinija ostali samo reminiscencija, a Ilirima po kojima je čitava jedna etnička zajednica dobila ime, izgubio se trag.[129] Radi ovih kulturnopovijesnih i geografskopovijesnih zbivanja jadranski ilirski cipus (kupasti, konusnoidni), koji je imao široku rasprostranjenost u antičkom svijetu, nije mogao biti prihvaćen na širem geografskom području Ilira da bi postao panilirski, već je ostao isključivo na uskom geografskom području, možda kao reminiscencija na politički i kulturni centar ilirske države, koju su Rimljani svojom političkom organizacijom izbrisali zauvijek.[130] Iako su druga ilirska plemena ostala osamljena, boreći se za svoj etnički identitet, njihove tragove pokušat ćemo prepoznati upravo na sepulkralnim spomenicima na kojima se najčešće, u vidu likovnih prikaza izrade, ispoljavaju autohtoni etnički elementi duhovne tradicije Ilira. Kod Japoda su to grobni ritual na urnama i oblik spomenika koji nazivamo japodskom urnom,[131] dok se kod drugih ilirskih plemena ne očituje ni to, a još manje u likovnim predstavama i motivima. Autohtonih tragova izgleda da susrećemo na urnama s područja Delmata.[132]

Ako na osnovi interpretatio romana doznajemo da su pokoreni Iliri, kao i Rimljani, imali svoje bogove, tj. duhovnu kultnu tradiciju, onda su u najužoj vezi s ovom tradicijom morali njegovati i duhovnu tradiciju kulta pokojnika ili vjeru u zagrobni život. Stoga je ova druga duhovna tradicija morala u sepulkralnim spomenicima i na njima očitovati tragove ilirskog identiteta. Autohtoni identitet pokojnika Ilira trebao bi se pokazati u obliku nadgrobnih spomenika, izradi i ritualnim prikazima i motivima, koji su se odnosili na vjeru u zagrobni život. U vezi s ovim treba također spomenuti da je najveći broj Ilira umro bez spomena na smrt. To bi najvjerojatnije bili oni koji su otišli bez civiteta i socijalno slabiji pa, prema tome, s onom iskonskom etničkom duhovnom tradicijom, koju nisu mogli ostaviti u tolikoj mjeri romanizirani Iliri, koji su prihvatili jezik i sve drugo što im je pružila rimska civilizacija. Tako nam ostaju samo skromni tragovi ilirskog identiteta na sepulkralnim spomenicima.

Već smo naprijed rekli da bismo autohtonu sepulkralnu kulturnu tradiciju kod Japoda vidjeli u obliku kvadratnih kamenih urna s ispustima, u arhaičkom grčkom uticaju ritualnih pogrebnih običaja, te u samom načinu izrade ovih prikaza i kamenih urna (U. 1a, b, c itd., 2, 3, 4, 5 itd.).[133]

Tačno je da u rimsko doba imamo četvrtaste urne koje su prema obliku najbliže tipu urni rimskog porijekla (U. 1, 2, 3, 4 itd.), ali urne s područja Japoda, koje karakteriziraju izbočine (konzole, ante, U. 1a), predstavljaju originalan oblik, jer ovaj tip urne, barem do sada, nema odgovarajuću konfrontaciju.[134] Stoga se može smatrati japodskim autohtonim spomenikom. I u arhaičkom načinu prikazivanja pogrebnih rituala i običaja vidimo uticaj grčke arhaike, odnosno kasnog helenizma,[135] koji se u našim krajevima širi u periodu

[119] Suić 1959, 15-59.
[120] Rendić-Miočević 1975, 285.
[121] Sergejevski 1950, 115.
[122] Čremošnik 1957, 227.
[123] Sergejevski 1930.
[124] Sergejevski 1948, 167; Isti 1935, 18; Marić 1977, 5.
[125] Rendić-Miočević 1976.
[126] Suić 1951, 59.
[127] Suić 1976, 179.
[128] Suić 1976, 192.
[129] Suić 1976, 192.
[130] Suić 1976, 192 i d.; Rendić-Miočević 1976, 601 i d.
[131] Sergejevski 1950, 67 i d.
[132] Čremošnik 1957, 227.
[133] Sergejevski 1950, 45 i d.
[134] Sergejevski 1950, 79.
[135] Kiseritzky-Watzinger 1909.

Republike, u doba Augusta, a o čijim običajima, u vezi s posmrtnom gozbom i obredima, piše i Cicero, ocjenjujući ih kao razvratne.[136] Taj helenistički, odnosno grčki uticaj na japodskim urnama očigledan je u prikazivanju libacije.[137] Ovaj uticaj je bio veoma značajan, jer je potakao Japode da i oni na svojim sepulkralnim spomenicima, urnama, prikažu svoje pogrebne običaje, koje identificiramo u prikazu dva čovjeka ili vojnika između velikog suda (U. 13) koji vrše čin libacije. Isti motiv je prisutan na drugoj urni iz Ribića (U. 4). Na ovoj urni su prikazane žene. Pogrebni običaj analogan ovim poznat je i na urni iz Pritoke (U. 5c), koja kronološki pripada periodu rimske okupacije, te bi, s obzirom na kulturno-historijski kontinuitet, svjedočio o autohtonoj duhovnoj tradiciji kod Japoda u rimsko doba, vezanoj za vjeru u zagrobni život.

Osim likovnih prikaza koji se odnose na obred i kult mrtvih, japodsku duhovnu tradiciju na njihovim spomenicima sepulkralnog karaktera vidimo još u načinu (tehnici) izrade i prikazivanja ovih slika i motiva koju nazivamo graviranje, a svojstvena je domaćim majstorima. Također treba reći da je ova tehnika poznata i kod drugih naroda, te je, prema tome, mogla biti poznata i Japodima još iz vremena samostalnosti, koju su onda samo prenijeli na kamen u doba Republike i Carstva.[138]

Način izrade sepulkralnin spomenika u tehnici graviranja nije mogao imati veći prosperitet u rimsko doba, jer se sukobio s grčko-rimskom skulpturom, pa je, unatoč toga, tehnika graviranja ipak ostavila vidne tragove autohtone japodske kulturne tradicije (U. 5a, b, c, 6, 7, 8a, b, 12, 13, 14, 15). Istu tehniku susrećemo u Lentidijevoj steli iz Brekavice s crtežom jelena (S. 35). Na istom području imamo stela koje su također izrađene u tehnici graviranja, i to motivima geometrijskog značenja, rozetama, krugovima i polukrugovima (S. 56, 37, 58).[139]

Autohtonu kulturnu tradiciju na sepulkralnim spomenicima domaćeg stanovništva, koja se pokazuje u predstavama urezanih geometrijskih motiva, poznajemo i na području Delmata, samo ne u tolikoj mjeri kao na nadgrobnim spomenicima Japoda (U. 21, 23, 24, 18a, 19, 20a, b). Ostatke kulturne tradicije vidimo u koncentričnim krugovima i polukrugovima i predstavljali bi tragove i duhovne kulture.[140]

Iznesena problematika svjedoči da se autohtona duhovna i kulturna tradicija ilirskog stanovništva najviše očitovala među Japodima na sepulkralnim spomenicima stela (S. 35, 36. 37, 33) i urna (U. 1a itd), te u daleko manjoj koncentraciji u krajevima Delmata (Up. 21, 25, 24, 18a, 19, 20a, b). Na ostalim područjima, pa i među Dezitijatima i Daorsima, ne nalazimo sepulkralnih spomenika koji bi tako očito pokazivali autohtonu duhovnu i kulturnu tradiciju. To govori da su Japodi od ostalih, unutar ilirske zajednice, bili etnički jači, zahvaljujući duhovnoj kulturi koja se identificirala s etničkim pojmom.[141] Uz Japode mogu se svrstati i Delmati, jer su oni više na kultnom planu,[142] a manje u kultu mrtvih, očitovali svoju duhovnu i kulturnu tradiciju, koja se, kao i kod Japoda, identificirala s etničkom zajednicom.[143] Druga ilirska plemena, osim svog postojanja i romanizirana, nisu poput Japoda i Delmata toliko očitovala svoju internu duhovnu i kulturnu snagu koja bi ih kroz rimsku okupaciju čuvala u većoj i jačoj etničkoj povezanosti, nego su, čini se, prije od drugih poklekli romanizaciji (Dezitijati, Daorsi itd.) i tako daleko manje od spomenutih ostavili tragova svog postojanja. Prema tome, Iliri u rimsko doba, na osnovi već iznesene kulturno-povijesne konstelacije, nisu mogli imati jedan panilirski nadgrobni spomenik, jer su ostali razjedinjeni u političkom i duhovnom životu, o čemu je strogo vodila računa rimska vlast, te se može samo govoriti o pojedinim regionalnim karakteristikama spomenika s tragovima duhovne kulture Ilira u rimsko doba (K. III). Tako su ostala ilirska plemena, uz karakteristične sepulkralne sepomenike Japoda, Liburna, te Ilira proprio dicti iz središta stare ilirske države, prihvatala nadgrobne spomenike grčko-rimskog tipa. U vezi s tim, iznijet ćemo pregled zastupljenosti pojedinih kategorija sepulkralnih spomenika. On neće biti potpun, ali će dati uvida da sve kategorije sepulkralnih spomenika nisu u svim krajevima jednako zastupljene, odnosno prihvaćene od strane epihorskog stanovništva (K. I, XII).

Kao kategorija sepulkralnih spomenika, tituli (T. l-20) nisu brojnije prisutni u krajevima Bosne, i Hercegovine u rimsko doba. Ovoj arheološkoj činjenici objašnjenje treba tražiti u tome što je ova kategorija spomenika bila najuže vezana za monumentalni spomenik arhitekture mauzolej, koji je pripadao imućnijem sloju romaniziranog stanovništva. Inače, tituli su najbrojniji na području Hercegovine (K. XXII ili K.

[136] Fogolari 1956, 45-46.
[137] Sergejevski 1950, 167.
[138] Sergejevski 1950, 64; Marić 1968, 35.
[139] Sergejevski 1969, 119.
[140] Gabričević 1956, 291-298.
[141] Sergejevski 1965, 125; Patsch 1896, 116, sl. 3.
[142] Rendić-Miočević 1955, 5 i d.
[143] Zaninović 1966; Isti 1967.

IV), pa onda u krajevima sjeverozapadne i zapadne Bosne (K. IV). Neki tituli pokazuju da su pokojnici bili slabijeg ekonomskog stanja, te najvjerojatnije ne bi mogli predstavljati monumentalnije spomenike arhitekture (T. 3, 5, 6, 9, 16, 21, 22). Možda su u horizontalnom položaju pokrivali urnu, kamenu ili zemljanu, s pepelom pokojnika i takvi bi pripadali siromašnijem sloju stanovništva.

Na ovom području brojnije su zastupljene stele (K. XXII). One se ovdje, uz aktivni logor /Patsch 1914, 162 i d./ na Humcu i koloniju veterana u Hardomilju, predstavljaju najstarijim nadgrobnim spomenikom u okvirima današnje terotirije Bosne i Hercegovine (S. 1, 7, 8, 9). Nose sve karakteristike grčko-helenističke stele (S. 7, 8) s arhitektonskom kompozicijom u formi edikule, jer su sami pokojnici kojima pripadaju ove stele vojnici porijeklom iz Pessinuta (K. I, II), Male Azije.[144]

Na ovom području, samo u manjem broju, susrećemo sarkofage (Sa. 3a, b, 7, 8), a još manje ostale kategorije (C. 3; U. 2; A. 1). Pored Hardomilja, u većem broju javlja se u Hercegovini na području Konjica stela (K. I, XII). Stoga, prema iznesenom pregledu, područje Hercegovine karakterizira tip spomenika stela i titul. Oni, uz kategoriju cipusa iz Stoca (C. 12), svjedoče o prvim godinama pacifikacije ovih krajeva i rane romanizacije, a o tragovima autohtone duhovne kulturne tradicije gotovo da nema ni traga.

Krajeve zapadne i sjeverozapadne Bosne na poseban način karakterizira po tipu i brojnosti nadgrobni spomenik četvrtasta japodska urna (U. 1a, 2, 3, 4, 5, 6 itd., K. XIV). S obzirom na urne i poklopce urna, slijede prema broju stele, tituli, sarkofazi, mauzoleji i cipusi (K. XXII). Četvrtaste japodske urne, o čemu smo već govorili, očituju uticaj helenizma, ali, s druge strane, otkrivaju jaku komponentu autohtone duhovne i kulturne tradicije koja se ne pokazuje toliko na drugim ilirskim područjima. Ovo govori da je japodska urna tip sepulkralnog spomenika Japoda, pa je stelu manje upotrebljavao, a da ne govorimo o drugim kategorijama sepulkralnih spomenika. To znači da su Japodi u steli gledali nadgrobni spomenik koji nije odgovarao njihovoj duhovnoj tradiciji.

Na području Dezitijata (centralna Bosna) najbrojniji sepulkralni spomenik je stela (K. XXII), koja nije zastupljena kao u Hercegovini ili u istočnoj Bosni. U ovim krajevima nisu brojno zastupljene ni druge kategorije sepulkralnih spomenika. Možda razloge ovoj činjenici treba tražiti u neistraženosti ovog terena ili u neprihvatanju tipova rimskih nadgrobnih spomenika od strane Dezitijata, jednih od organizatora posljednjeg ustanka (69. g. n. e). Ovdje su, uz stele, prisutna dva titula, cipusa i jedan sarkofag. Ovi nadgrobni spomenici, osim cipusa iz Breze (C. 33a, b), titula iz Župče (T. 1), te grupe stela iz Zenice (S. 3, 17, 19), ne pokazuju pouzdanije ostatke autohtone duhovne tradicije.

Na području istočne Bosne ili Podrinja podjednako dominira stela i cipus, što nije slučaj u ostalim područjima (K. XXII). Tako u Podrinju imamo 34 stele i 34 cipusa, jedan titul i jedan mauzolej (T. 19, M. 5). Izneseni pregled sepulkralnih spomenika u Podrinju govori da u ovom kraju nije bilo nadgrobnih spomenika koji bi oblikom upućivali na autohtonu tradiciju domaćeg stanovništva, nego ga više karakteriziraju strani kulturni uticaji, kao što je trački konjanik, prikazi helenističke daće i reducirane helenističke daće koja se još naziva i panonska,[145] svjedočeći o velikom miješanju stanovništva u ovom kraju u rimsko doba. Moguće je da je epihorsko stanovništvo ovog kraja, na koje misli Sergejevski,[146] prema sačuvanom ornamentu užeta na cipusima i stelama u vidu ukrasnih bordura (C. 6, 23, 24 itd.), vrlo brzo i vrlo rano prihvatilo romanizaciju, te zanemarilo svoj etnički identitet.

Brojna zastupljenost kategorija sepulkralnih spomenika na teritoriji jugozapadne Bosne gotovo je adekvatna zastupljenim tipovima na području Japoda. Tako u kraju jugozapadne Bosne, na kojem obitavaju Delmati, prevladava tip nadgrobnog spomenika četvrtaste urne (U. 1, 2, 3 itd.), koju nalazimo i u kraju Japoda (K. XII), s tom razlikom što četvrtasta urna koju koriste Delmati u sahranjivanju pokojnika posjeduje sve odlike grčko-helenističke, odnosno rimske urne, bez tragova autohtone duhovne dalmatske tradicije, ukoliko se ne uzmu tragovi geometrijskih motiva,[147] koji su očigledni na urnama Japoda.[148] S obzirom na dominantnost urne u kraju Delmata, može se tvrditi da su je Delmati prihvatili u doba cara Hadrijana (117–138), kad je izvršena najintenzivnija romanizacija ovih krajeva.[149] Zbog toga na njihovom području ne susrećemo brojnije zastupljene stele (4) ili cipuse (7), a još manje sarkofage (2) i mauzoleje (2). Kod Delmata ne susrećemo titule, što bi se moglo objasniti manjom izgradnjom mauzoleja ili monumentalnih spomenika arhitekture. Naime, poznajemo samo jednog (T. 19) koji bi, prema usadniku, više odgovarao reduciranoj steli. To znači da se na osnovi izloženog ne može tvr-

[144] Patsch 1914, 169.

[145] Čremošnik 1959, 211, 220.
[146] Sergejevski 1933, 333.
[147] Gabričević 1956, 91-98.
[148] Sergejevski 1965, 125.
[149] Zaninović 1965, 82 i d.

diti kao kod Japoda, da je četvrtasta urna na području Delmata delmatski tip nadgrobnog spomenika. Također se ne može tvrditi da je u Podrinju domaći tip spomenika cipus ili stela, a na području Hercegovine stela, kao najbrojniji tip. To se ne može tvrditi ni za područje centralne Bosne. Isto tako, ne bi se moglo tvrditi da bi japodska urna zbog autohtonosti mogla predstavljati ilirski tip sepulkralnog spomenika.

Uz navedene tvrdnje, za područje Bosne i Hercegovine u rimsko doba može se konstatirati da je na području Japoda dominantan tip japodska urna (32), u kraju Delmata kamena četvrtasta urna s poklopcem na dvije i četiri vode (41) u formi sarkofaga, u Hercegovini stela (36), a u Podrinju stela (4) i cipus (14), dok je na području centralne Bosne dominantna stela (14). Prema tome, kako je već konstatirano, ne može se govoriti o ilirskom tipu spomenika, nego samo o skromnim tragovima duhovne i kulturne tradicije Ilira. Može se govoriti o većem ili slabijem prihvatanju pojedinih kategorija nadgrobnih spomenika od strane Ilira (urna stela ili cipusa), na što slikovito ukazuju nalazi sepulkralnih spomenika u pojedinim oblastima Bosne i Hercegovine u rimsko doba (K. XXII).

Po brojnosti, nakon stela (102), dolaze urne (75) s najvećom koncentracijom na području Japoda i Delmata. Onda slijede cipusi u kraju Podrinja (47), zatim tituli (20) s većom koncentracijom u Hercegovini i jedna ara ossuaria, također u Hercegovini. Pored spomenutih kategorija sepulkralnih spomenika koje zastupaju ritus incineracije, među sepulkralnim spomenicima koji predstavljaju ritus inhumacije nešto su zapaženiji sarkofazi (11), i to u Hercegovini (5), pa slijede u krajevima zapadne i sjeverozapadne Bosne (3), jugozapadne Bosne (2), te s jednim nalazištem u centralnoj Bosni (K. XII). Među njima imamo i starokršćanske sarkofage iz okolice Šipova (Sa. 11, 12, 13; K. XXII) i Hercegovine (Sa. 9, 10).

Na osnovi ovog pregleda sepulkralnih spomenika Bosne i Hercegovine u rimsko doba, upada u oči činjenica da je daleko manji broj nadgrobnih spomenika koji predstavljaju ritus inhumacije od onog broja spomenika koji predstavljaju ritus incineracije. Ovaj arheološki odnos među tipovima sepulkralnih spomenika govori da je u našim krajevima prevladavao dugo vremena ritus incineracije, ili je ova pojava samo rezultat neistraženosti ovih krajeva u odnosu na obred inhumacije, koji je toliko prisutan u Saloni, već od kraja I i početka II st. n. e.[150] S druge, pak, strane ova pojava se može tumačiti tako da je u ovim krajevima mogao prevladavati u obredu inhumacije drveni sanduk koji do sada, osim u zidanim grobnicama na svod, nije ostavio pouzdanog traga, ili je veći broj zidanih grobnica na svod i drugih tipova grobnih konstrukcija (K. XXII) nadomještalo sarkofage i mauzoleje (K. XVII). Tako, u kraju Srebrenice, poznat je sarkofag od olova. Ovaj podatak je važan zbog toga što u kategoriji sepulkralnih spomenika ritusa inhumacije proširuje način sahranjivanja pokojnika i u sarkofage od olova. Osim toga govori o postoju radionice koja se bavila taljenjem olova i izrađivanjem sarkofaga od olova u antičkoj Domaviji.[151]

Način sahranjivanja. S područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba poznajemo sedam različitih tipova ili kategorija nadgrobnih spomenika. Neke od ovih kategorija služe obredu incineracije (stele, cipusi, urne i ara ossuaria), dok druge obredu inhumacije (sarkofazi, mauzoleji i zidane grobnice). Ritus incineracije i inhumacije predstavljaju dva načina sahranjivanja pokojnika, koji se neprestano smjenjuju u vremenu i prostoru u svim krajevima svijeta.[152]

Pojavom ovih ritusa u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba nećemo se posebno baviti, nego ćemo kronološki pokušati utvrditi kada i do kada u ovim krajevima vlada obred incineracije i kad nastupa obred inhumacije. I još treba reći da jedan i drugi obred spada u duhovnu kulturu Ilira i njihovu tradiciju[153] u periodu prije i poslije dolaska Rimljana. Prema tome, način sahranjivanja išao bi istovremeno u poglavlje autohtona ilirska duhovna tradicija. Međutim, ovo smo pitanje odvojili, jer se radi o načinu sahranjivanja, a ne o tragovima duhovne kulture na sepulkralnim spomenicima.

Odmah na početku treba reći da se u brončanom i željeznom dobu domorodačko stanovništvo u ovim krajevima inhumiralo ili u prostim grobovima ili u tumulima s grobovima od lomljenog kamenja.[154] Međutim, u kasno republikansko i rano rimsko doba, dolaskom Rimljana nestaje skeletnog sahranjivanja, a domorodačko stanovništvo postepeno prihvaća incineraciju, što ne znači da se u to doba ne može pojavljivati i inhumacija.[155] Ovaj obred dolazi s italskim trgovcima i kolonistima.[156] O tome bi svjedočile nekropole na području Japoda[157] i nekropola u Brezi[158]

[150] Cambi 1975.

[151] Patsch 1911, 209.
[152] Cambi 1975, 11 i d.
[153] Cambi 1975, 11 i d.
[154] Cambi 1975, 12 i d.
[155] Cambi 1975, 13 i d.
[156] Cambi 1975, 13.
[157] Marić 1968, 47.
[158] Paškvalin 1975, 80.

na kojima susrećemo kulturnopovijesni kontinuitet u načinu sahranjivanja kod autohtonog stanovništva u kasnom republikanskom i ranom rimskom dobu, odnosno o prelazu iz jednog u drugi obred sahranjivanja. Posebno je zanimljivo spomenuti emocionalnu stranu sahranjivanja epihorskog stanovništva vezanu za stara mjesta, iako je romanizacija već uspjela nametnuti svoj obred sahranjivanja.[159] Tako je u zaleđu antičke Dalmacije, odnosno Bosne i Hercegovine u rimsko doba, ritus incineracije prodro već u I st. n. e.[160]

Na pogrebni obred incineracije ukazuje pojava stela, cipusa, ara ossuarija i urna, sepulkralnih spomenika koji, u kronološkom pogledu, obuhvataju vremenski dijapazon od I do IV st. n. e., što bi istovremeno govorilo o upotrebi i trajanju ovih kategorija sepulkralnih spomenika u obredu incineracije među doseljenim i epihorskim stanovništvom u našim krajevima. To, opet, ne znači da se ritus incineracije zadržao svuda jednako, već je postepeno, negdje brže, negdje sporije, odstupao novom ritusu sahranjivanja, obredu inhumacije.[161]

U vezi s načinom sahranjivanja pokojnika zanimljivo je spomenuti da među titulima nalazimo predstavnike oba obreda. Naime, jedni bi mogli pripadati većim grobnim konstrukcijama od I do III st. n. e., čije je oblike, u pogledu analogije, vrlo teško naći, jer osim samih titula, ne posjedujemo drugih arheoloških dokaza. Nije isključeno da su pokrivali kamene cilindrične ili druge urne u kojima se čuvao pepeo pokojnika, a koje su se ukopavale u zemlju u nivou površine.[162] Drugi, pak, tituli, koji su vjerojatno služili obredu inhumacije, pripadali su kasnoantičkim sepulkralnim spomenicima arhitekture, mauzolejima, čiji su nam tragovi ostali nepoznati, pa ostaje budućim istraživačima ove problematike da pouzdanije traže odgovor na ovo pitanje.[163]

Inhumacija se, kao način sahranjivanja, sasvim sigurno javlja u Saloni već početkom II st. n. e.[164] U naronitanskom kraju na području današnjeg Čitluka također je prisutan ovaj način sahranjivanja, jer imamo tragove grobne arhitekture, pa bi prema gentilnom imenu Aelius pripadala dobu Hadrijana (117–138).[165] Na unutrašnjem području rimske Dalmacije ne susrećemo brojnije potvrde, međutim, početkom III st. n. e., ovaj oblik i način sahranjivanja počeo je postepeno prevladavati u Saloni i Naroni. To se reflektiralo i na bližem području u njihovom zaleđu.[166] Ipak, za ovaj proces, u smislu prevladavanja inhumacije nad incineracijom, na temelju nadgrobnih spomenika obreda inhumacije, ne bi se moglo tvrditi da se širio tako brzo, jer u unutrašnjim krajevima provincije Dalmacije još u III st. n. e. nalazimo najviše sepulkralnih spomenika koji su služili ritusu incineracije (stele, cipusi, urne). Pored toga, neki neki sepulkralni spomenici datiraju u IV st. n. e.[167] te bi sa sigurnošću upućivali da je na unutrašnjem području rimske Dalmacije, odnosno Bosne i Hercegovine, bilo krajeva u kojima se sve do IV st. n. e. zadržao ritus incineracije, a sporadično i kasnije.

Pojava obreda inhumacije u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba je rezultat postepene orijentalizacije provincije Dalmacije, posebno njezinog obalskog dijela u koji su dolazili Orijentalci, naseljavajući ova područja i noseći sa sobom orijentalne religije (kultove) koje su podržavale ritus inhumacije.[168] To je kult Magnae Matris i Izide. Ova klima je, izgleda, pogodovala i domaćem stanovništvu, koje je već tada bilo u većini romanizirano, a o tome bi svjedočile urne sa simbolima kulta Magnae Matris s područja jugozapadne Bosne u zaleđu Salone. Međutim, da li su pristaše kulta Magnae Matris i Izide u rimsko doba u našim krajevima podržavali ritus inhumacije, koji nalazimo na cipusu iz Stoca (C. 12) koji je nosilac ritusa incineracije, a atribute kulta Kibele na urnama koji bi također bili sepulkralni spomenici ritusa incineracije na području Duvna, ili su ove urne služile za čuvanje pokojnikovih kosti (Ossa) ostaje ipak problem, jer se može govoriti o jednom i drugom ritusu, a prije smo mišljenja da su urne s navedenim simbolima ili atributima predstavljale ritus incineracije, nego inhumacije pošto je tada u ovim krajevima prevladavao obred incineracije, odnosno osjećao se jači uticaj Italaca koji su u našim krajevima bili nosioci ovog ritusa sahranjivanja, pa su, prema tome, pod uticajem ove mode i nosioci ovih kultova pali pod uticaj ovog ritusa.

Prema činjenici da kršćani posebno njeguju obred inhumacije pitamo se koliki je bio njihov uticaj u tome. Vjerojatno nije bio velik, jer su u to doba kršćanske općine u Saloni, pa i u Naroni, ukoliko su postojale, bile brojčano male, pa prije III st. n. e. kršćanstvo nije moglo bitno uticati.[169] Međutim, kršćanstvo koje je u II i III st. n. e. bilo u bližem ili daljem zaleđu Salone i Narone moglo je još manje uticati na prihvatanje ritu-

[159] Cambi 1975, 13.
[160] Cambi 1972, 13; Paškvalin 1975, 30.
[161] Cambi 1975, 16.
[162] Srejović 1969.
[163] Sergejevski 1952, 1 i 9.
[164] Cambi 1975, 161; Isti 1951; Isti 1962, 108.
[165] Hoernes 1880, 50.
[166] Cambi 1982, 106, bilj. 5.
[167] Cambi 1975, 16 i d.; Isti 1982, 106; Sergejevski 1932, 55.
[168] Cambi 1975, 37.
[169] Cambi 1975, 17 i d.

sa inhumacije. On je mogao doći do većeg izražaja tek nakon milanskog edikta 313. g. n. e. Tada je kršćanstvo, kao orijentalna religija, posve sigurno podržavalo i propagiralo napuštanje obreda incineracije, što se moglo odraziti i na područje Bosne i Hercegovine u rimsko doba.[170]

Pogrebnom obredu inhumacije III i IV st. n. e. u krajevima Bosne i Hercegovine pripadaju malobrojni sarkofazi (Sa. 1-8) i mauzoleji (M. 1-5) predkršćanskog doba, dok vremenu kršćanstva pripadaju, uz sarkofage (Sa. 9-13) i mauzoleje,[171] veoma brojne zidane grobnice na svod,[172] grobne konstrukcije i memorije uz starokršćanske bazilike (K. XXII).

S obzirom na širenje ovih ritusa sahranjivanja u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba, ne smijemo zaboraviti da se ovo područje nalazilo između istočne obale Jadrana, koje pripada Mediteranu, i Panonije, koja kulturno pripada oblastima Podunavlja (K. I, II). Prema tome su se ovi pogrebni ritusi mogli širiti u oba pravca preko velikih urbanih centara kao što je Siscia (Sisak), Sirmium (Sremska Mitrovica) prema jugu, te iz Salone i Narone u unutrašnjost prema sjeveru.[173] Ovu konstataciju potvrđuju sepulkralni spomenici stele i cipusi, a posebno sarkofazi i mauzoleji.[174] Jedni upućuju na uticaj Istočne obale Jadrana (Salona i Narona), a drugi na teritorij Panonije i Norika.

Činjenica je da stele i cipusi spadaju u kategoriju nadgrobnih spomenika pogrebnog obreda incineracije. Zato bi bilo potrebno utvrditi kako se ovi sepulkralni spomenici postavljaju na nekropolama. Ako u tom pogledu izuzmemo poznate nekropole u velikim kulturnim urbanim centrima, onda u unutrašnjim krajevima provincije Dalmacije ne posjedujemo preglednije slike od one koju nam pruža novo istraživanje nekropola u Brezi.[175] Naime, na nekropoli u Brezi, među grobnim jamama, unutar četvrtastih većih i manjih kamenih konstrukcija postoji jedan određeni paralelni odnos koji bi ukazivao na plan nekropole (Sl. 1). Tako bi stela ili cipus na jednoj ovakvoj nekropoli obilježavali grobni areal (araea sepulcrorum) ili locus religiosus.[176] Ovi nadgrobni spomenici postavljali su se nad grobnom jamom i označavali bi mjesto groba, odnosno mjesto gdje se nalazi kamena ili zemljana urna s pepelom pokojnika. Međutim, grobne jame (u Brezi) s deponiranim pepelom pokojnika predstavljale bi recipijent bez urna. U tome bi trebalo gledati socijalno ili ekonomsko stanje pokojnika ili pak autohtonu tradiciju, koja bi se ovdje nastavljala u vezi s pokopavanjem pokojnika u periodu ritusa incineracije, odnosno ranije, u doba inhumacije kod plemena Dezitijata (Sl. 2).

U vezi s pojavom grobnih parcela na nekropoli u Brezi treba reći da je ovo prvi slučaj u krajevima Bosne i Hercegovine, a vjerojatno i na širem području rimske Dalmacije, da su arheološka iskopavanja potvrdila dobro poznatu epigrafsku formulu in fronte in agro odnosno in fronte pedes in agro pedes.[177] Kako su izgledale nekropole Japoda u rimsko doba u Golubićima, Pritoci (Jezerinama) i Ribiću gdje susrećemo nadgrobni spomenik četvrtastu urnu u formi kuće (domus aeterna), sarkofage, i kako su te nekropole bile uređene, da li u grobnim arealima kao u Brezi? Istražene nekropole u dolini Une, čini se, ne otkrivaju takvu sliku,[178] iako bi je trebalo pretpostaviti. Prema istraživanjima grobnih areala nekropola u Sasama također ne pružaju analogne slike.[179] Stoga se, na osnovi nalaza kvadratičnih kamenih prostora u nekropoli u Brezi, može konstatirati da su stele, cipusi i tituli nađeni na užem području Breze upravo s ove nekropole i da su stajali nad grobnom jamom (ili urnom), obilježavajući grobnu parcelu (araea sepulcri). Tako se, na osnovi grobnih jama koje su konstatirane u nekropoli u Brezi, može tvrditi da su grobne jame s uređenom parcelom bile obilježene nadgrobnim spomenikom stelom ili cipusom, a one bez grobnih araea najvjerojatnije je da nisu imale nadgrobni spomenik u funkciji obilježavanja groba, nego malu kamenu humku (Sl. 3).

Drugi je slučaj sa sepulkralnim arama (are ossuari).[180] Možda bi bolje odgovarao naziv ara incineraria, jer u donjem dijelu, u bazi, koja je inače profilirana, imaju udubljenja (depositus) u koje se pohranjivao pepeo pokojnika. Iznad donjeg dijela koji, u stvari, predstavlja grob (sepulcrum), dolazi gornji dio s natpisom i strukturalnim dijelovima (pulvini itd.), praveći tako formu žrtvenika, koji, u ovom slučaju, služi u kultu pokojnika, a ne u kultu božanstva, posebno u ritualnim činovima. Prema tome, ova se kategorija sepulkralnih spomenika ne mora nalaziti na nekropoli gdje bi obilježavala grobnicu unutar grobne parcele, nego se može nalaziti i na drugim mjestima izvan nekropole[181] pokraj kuća.

[170] Paškvalin 1970, 667.
[171] Sergejevski 1953.
[172] Paškvalin 1959; Isti 1970, 667.
[173] Cambi 1982, 102, 105.
[174] Rinaldi Tufi 1971, 124; Sergejevski 1952, 41 i d.; Cambi 1982, 105.
[175] Paškvalin 1975, 80; Paškvalin, Izvještaj o istraživanjima.
[176] Brusin 1929, 61.
[177] Brusin 1929, 60.
[178] Marić 1968.
[179] Baum-Srejović 1959; Isti 1960.
[180] Limentani 1975, 211.
[181] Bojanovski 1964, 101; Isti 1967, 194.

Nadzemni karakter sepulkralnog spomenika ima i sarkofag predkršćanskog doba koji se također može naći unutar nekropola[182] ili pak unutar mauzoleja, ali tada ne bi imao nadzemni karakter spomenika,[183] dok se sarkofag iz starokršćanskog doba često nalazi u hipogejima, a katkad i izvan objekata arhitekture.[184] Tako bi, prema iznesenom, ovaj tip sepulkralnog spomenika, koji pripada ritusu inhumacije, imao u predkršćanskom i starokršćanskom dobu dvojaki položaj, tj. *sub divo* na nekropolama i unutar arhitekture.

Uz sarkofage, dvojak položaj mogu imati i četvrtaste urne, koje susrećemo u našim krajevima u rimsko doba. Međutim, među urnama nadzemni karakter (sub divo) mogu imati veće urne u obliku kuće s natpisom i drugim likovnim i ornamentalnim prikazima (U. 1 itd. te U. 1 itd.), dok one manje ne mogu posjedovati nadzemni položaj (*sub divo*). One samo predstavljaju depozit za spaljene kosti pokojnika i mogu se naći u većim urnama i manjim hipogejima iznad kojih se označava grob stolom ili cipusom unutar grobne parcele (*araeal sepulcri*).

U vezi s ovom problematikom, također je potrebno istaknuti da je na području Bosne i Hercegovine istražen malen broj nekropola rimskog doba. Zato je vrlo teško pretpostaviti kako su bile planirane ove nekropole. Sepulkralni spomenici stele, cipusi, nekoliko titula i urne govore da su u oblastima Bosne i Hercegovine u rimsko doba postojale nekropole koje su bile uređene na način kako su bile formirane u većim urbanim centrima, s grobnim parcelama i bez njih, s nadzemnim sepulkralnim spomenicima. Međutim, nemamo pouzdanijih dokaza o tome da li sarkofazi i mauzoleji i drugi zidani objekti sepulkralnog karaktera iz predkršćanskog doba dolaze namjesto nekropola ili se oni odvajaju od njih,[185] kako ih susrećemo u periodu kršćanstva uz starokršćanske sepulkralne spomenike arhitekture koji se u najviše slučajeva vežu za cemeterijalne crkve.[186]

Uz snažnu romanizaciju, koja se očituje u prihvatanju ritusa incineracije, osjeća se i epihorska tradicija u sahranjivanju pokojnika na mjestima nekropola predaka kao kulturno-povijesni kontinuitet (Golubići, Ribić, Pritoka, Doljani i Breza).[187]

Na osnovi kronologije sepulkralnih spomenika koji služe ritusu incineracije, može se tvrditi da su nosioci ovog pogrebnog obreda Italci, te se u našim krajevima ritus može pratiti od prvih godina nove ere, tj. nakon definitivne okupacije ilirskih zemalja, i da su ovaj pogrebni ritus dosta brzo prihvatila epihorska plemena. Neki nadgrobni spomenici obreda incineracije ukazuju da je spaljivanje pokojnika u nekim krajevima Bosne i Hercegovine trajalo sve do IV st. n. e., pa i kasnije, samo sporadično.[188] Međutim, za ritus inhumacije u krajevima Bosne i Hercegovine, na osnovi skromnih arheoloških nalaza sarkofaga, mauzoleja, može se pretpostaviti da se ovaj ritus sahranjivanja pokojnika počinje širiti sredinom II st. n. e.[189] te nastavlja kroz III i IV st. n. e., a definitivno prevladava, najvjerojatnije, u periodu punog kršćanstva V i VI st. n. e.[190] U krajeve Bosne i Hercegovine u rimsko doba ovaj način sahranjivanja prenose brojni Orijentalci, a podržavaju ga kršćani.[191]

Tako izneseni pregled sepulkralnih spomenika koji služi u kultu pokojnika pruža sliku o kronološkoj pojavi i trajanju načina sahranjivanja ritusa spaljivanja (incineracije) i sahranjivanja u sarkofage, mauzoleje i druge grobnice (inhumacija), te o pojedinim kategorijama ili tipovima koji su služili ovim obredima u kultu mrtvih sve od I do IV st. n. e.

Klesarske radionice (K. XX). Teritorij Bosne i Hercegovine, koji najvećim dijelom pokriva centralno područje provincije Dalmacije, te uži dio Panonije južno od Save, geografski leži između četiri u kulturno-povijesnom pogledu veoma značajna urbana središta (K. I, II). To su na istočnoj obali Jadrana kolonija Salona (colonia Martia Iulia Salona), centar provincije Dalmacije, a jugoistočno od nje na rijeci Neretvi kolonija Narona,[192] dok na području Panonije imamo dva našem području veoma bliska urbana centra. Jedan je Siscia (Sisak), središte provincije Panonije, a drugi Sirmium (Sremska Mitrovica), centar južne Panonije.[193]

Činjenica je da u velikim urbanim sredinama, u kojima živi brojno stanovništvo, postoje zbog većih kulturnih potreba razni obrti, pa među njima i klesarski. To su klesarske radionice, koje su za potrebe građana izrađivale sepulkralne i sve druge tipove ili kategorije spomenika. U tim radionicama radili su majstori klesari (skulptori) visokih umjetničkih kva-

[182] Cambi 1975, 172-173, 411 i d.
[183] Cambi 1975, 12-15, 413.
[184] Dygve 1951, Sl. 7, 8, 9 itd.; Cambi 1975, 5, 7 i d.
[185] Cambi 1975, 121.
[186] Sergejevski 1951; Paškvalin 1968, 1, 59, Tab. LV.
[187] Marić 1968; Paškvalin 1975.
[188] Cambi 1975, 16; Sergejevski 1932, 44.
[189] Hoernes 1880, 34.
[190] Paškvalin 1970.
[191] Cambi 1975, 17 i d.
[192] Suić 1976, 35.
[193] Mocsy 1962, 397.

liteta.[194] Pored klesarskih radionica u većim urbanim centrima morale su također postojati i manje poznate, koje treba tražiti u municipalnim mjestima provincije Dalmacije, odnosno Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Ove bi klesarske radionice, za razliku od onih u većim urbanim sredinama provincija, nazvali lokalnim radionicama, jer su zadovoljavale potrebe šireg sloja stanovništva u unutrašnjosti provincije.[195]

Sigurno je da su veće urbane klesarske radionice utjecale na razvoj lokalnih radionica. Utjecalo se vjerojatno na taj način što su majstori klesari u lokalnim radionicama izrađivali sepulkralne i druge spomenike prema tzv. skicama, koje su najvjerojatnije stizale iz urbanih klesarskih radionica, i što su na taj način poticali da ovaj zanat razviju kod ljudi domorodaca sa smislom za ovo zanimanje (naiva).[196] Tako je rimska umjetnost, koja je nastala na temeljima grčko-helenističke umjetničke tradicije, stigla i do najmanjeg naselja u provinciji Dalmaciji, odnosno u Bosni i Hercegovini u rimsko doba. Stoga ćemo u ovom dijelu razmatranja, na osnovi arheološke dokumentacije većeg broja spomenika i drugih arheoloških okolnosti, ukazati na postojanje klesarskih radionica u predjelima i mjestima Bosne i Hercegovine u rimsko doba.

Klesarska tradicija, koju su prije rimske okupacije njegovali Grci na otocima (Vis – Issa) i kopnu, dolaskom Rimljana već u prvim godinama konačne okupacije (9. g. n. e.) ilirskih zemalja, prenosi se na širi obalski predio istočne obale Jadrana u zaleđe Salone i Narone.[197] Prve klesarske radionice formira rimska vojska za svoje potrebe (castrum Humac).[198] Ove radionice izrađuju sepulkralne spomenike za umrle vojnike i veterane, a vjerojatno i za potrebe građana,[199] iako su, vjerojatno, postojale u bližoj okolini, a posve sigurno u Humcu.[200]

Klesarsku radionicu imamo u trouglu Sovići-Posušje-Imotski. Tako zaključujemo, jer je u Sovićima nađena stela djevojke Lupe (S. 105), a na području Imotskog reljef Dijane,[201] dok je u zaseoku Lončari, u selu Vinjani kod Posušja, nađena nedovršena statua žene.[202] Oba navedena spomenika je signirao svojim imenom Maximinus sculpet, što posve sigurno svjedoči da je majstor klesar imao svoju radionicu.[203] Ostaje otvoreno pitanje gdje je mogao imati majstor Maximinus svoju radionicu. Arheološke okolnosti, pod kojima je nađena spomenuta statua nedovršene žene govore da bi jedna klesarska radionica mogla postojati upravo u zaseoku Lončari u Vinjanima, neovisno od klesarske radionice majstora (skulptora) Maksimina.[204] Ipak, arheološki opis nalaza nedovršene statue, kako ga je iznio Patsch, ne bi se smio zanemariti u traženju rješenja ove radionice u kraju Imotskog, Sovića, Vinjana i Pošušja. Vjerojatno se radi o lokalnoj radionici municipija Novae ili o jednoj na ovom području.[205] U svakom slučaju, izneseni arheološki podaci ukazuju na jednu ili više radionica u kraju koji je pripadao municipiju Novae (Runovići-Imotski).

Klesarska radionica ili jedan klesarski punkt nalazio se, izgleda, na području današnjeg Duvna. Na ovu pretpostavku upućuje nalaz nedovršene kamene četvrtaste urne (U. 1). Naime, ovaj arheološki podatak govori da je ova kamena urna klesana, ali nedovršena u radionici u kraju oko Duvna, ili su majstori klesari iz Salone, ili nekog drugog većeg naselja dolazili u sezoni da prema narudžbama izrađuju sepulkralne i druge spomenike. U svakom slučaju nedovršena kamena urna iz Duvna (U. 1) ukazuje da je u antičkom Duvnu, odnosno na teritoriji municipija, morala postojati barem jedna, ako ne i više klesarskih radionica.

Na području Livna nemamo sličnih dokaza ili indicija. Međutim, brojni sepulkralni spomenici koji potječu iz ovog kraja nedvosmisleno svjedoče da je u livanjskom kraju u rimsko doba također morala postojati barem jedna veća radionica. Isto tako, na Glamočkom polju treba također pretpostaviti klesarsku radionicu. O tome bi govorili kameni kultni i sepulkralni spomenici iz ovog kraja. Na takvu pretpostavku posebno bi ukazivao nedovršeni cipus iz Kamena (C. 35). O lokalnoj radionici majstora klesara govori i Ivo Bojanovski.[206] Možda je na ovom području, koje je u rimsko doba s livanjskim krajem, ili barem jednim dijelom, predstavljalo jedinstveno administrativno područje,[207] postojalo više klesarskih radionica.

U kraju sjeverozapadne Bosne na području Japoda arheološki nalazi sepulkralnih spomenika također go-

[194] Schober 1923, 224-229; Pinterović 1978, 53; Pinterović 1978, 125; Rendić-Miočević 1967, 339; Cambi 1975, 225 i d.
[195] Bojanovski 1974, 374 i d.; Cambi 1982, 103.
[196] Sergejevski 1965, 126 i d.; Rendić-Miočević 1967, 340; Prijatelj 1952, 135 i d.
[197] Cambi 1975, 226 i d.
[198] Rendić-Miočević 1967, 311, 351.
[199] Rendić-Miočević 1967, 351.
[200] Ibid. Cambi 1975, 227 i d.
[201] Rendić-Miočević 1967, 544; Vego 1964, 365, Sl. 17; Rendić-Miočević 1967, 345.
[202] Patsch 1904, 290.
[203] Rendić-Miočević 1967, Sl. 2.
[204] Patsch 1902, 1 i d.
[205] Bojanovski 1974, 151, 239.
[206] Bojanovski 1979, 125.
[207] Bojanovski 1974, 67.

vore o lokalnim radionicama, odnosno o klesarskim majstorima. Na ovaj zaključak ukazuje s velikom sigurnošću oblik jedinstvenih nalaza kamenih urna (U. 1a, b, 2, 3, 4), koje su rezultat lokalnih japodskih klesara majstora. Pored navedenog argumenta, o postojanju lokalnih japodskih klesarskih radionica svjedočila bi nedovršena kamena urna iz Golubića (U. 11), te urne iz Pritoke (U. 2), a posebno one iz Ribića (U. 1a, b itd.). Osim toga, potrebno je spomenuti da je na području Like u rimsko doba postojao kamenolom koji je mogao služiti i za potrebe radionica koje su se nalazile nedaleko ovog kamenoloma na području doline Une.[208] Tako bi izneseni arheološki podaci govorili i za japodsko područje da su postojale lokalne klesarske radionice u kojima su japodski majstori izrađivali kamene spomenike.[209]

U tom pogledu i područje Konjica pruža zanimljive podatke. U prvom redu, tu su brojni sepulkralni i drugi kameni spomenici, koji se ne bi bez velikih poteškoća mogli transportirati iz udaljenih krajeva u kojima su se nalazile klesarske radionice, pa je u ovom kraju moralo biti klesarskih radionica i veći broj majstora.[210] U ovom kraju bio je i veći broj naselja, pa to sve ukazuje da su morale postojati klesarske radionice koje su služile za šire područje. O tim radionicama govori i nekoliko sepulkralnih spomenika stela koje nisu bile do kraja završene (S. 27, 55, 89, 96, 106).

Na području centralne Bosne imamo nekoliko krajeva u kojima se može očekivati postojanje barem jedne klesarske radionice. To je područje Zenice.[211] Na njemu, posebno u blizini Zenice u Putovićima, nalazimo tragove i ostatke obrađivanog kamena koji upućuje na klesarsku djelatnost u antičkoj Zenici ili na majstore klesare sezonce.[212] O tome, također, indirektno govore brojni nalazi kamenih spomenika i arhitektonski ostaci koji upućuju na postojanje većeg naselja u antičkoj Zenici.[213]

Drugi kraj je okolica Travnika, a treći područje Kiseljaka. Od njih se odvaja područje Breze, kao sjedište antičkog plemena Dezitijata.[214] Sve su ovo krajevi u kojima su mogle postojati klesarske radionice, a na to ukazuju brojni nalazi kamenih spomenika. Međutim, nalaz nedovršene stele u kraju Hadžića (iz bilježaka autora, koje, izgleda, danas nema upućuju da je u blizini današnjih Hadžića i Ilidže, kao urbanog centra u Sarajevskom polju, postojala kamenorezačka i klesarska radionica, jer se u ovom kraju i danas eksploatira kamen (kamenolom na putu prema Trnovu).

I na širem području istočne Bosne u rimsko doba također se mogu očekivati i pretpostavljati klesarske radionice. Odrediti pouzdano lokacije ovih radionica, također je teško. Mogu se samo pretpostaviti, i to na osnovi većeg broja spomenika, ukoliko pripadaju jednom kraju ili naselju. Na osnovi toga drži se da je jedna takva klesarska radionica morala postojati na području municipija Malvesiatium (municipium Malvesiatium)[215] i kolonije Domavije.[216] Tako na osnovi brojnih nalaza kamenih spomenika, koji su nađeni na području Rogatice, svjedoče da je u ovom kraju isto tako mogla postojati jedna veća municipalna klesarska radionica.[217] Tu su još i današnja naselja Rudo, Klašnik i Velika Gostilja, koja su dala veći broj spomenika, što bi ukazivalo na jednu veću municipalnu radionicu ili na više njih. Kako u ovom pogledu nije bilo nikakvih istraživanja u krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba, osjeća se potreba i za ovom problematikom o kojoj bi trebala voditi računa buduća istraživanja. Vjerojatno je da se kameni sepulkralni i spomenici drugih kategorija nisu uvijek transportirali, bilo kao abocirani ili već završeni, nego je u ovom kraju Podrinja moralo biti više lokalnih radionica, koje u ovoj prilici nije moguće pouzdanije ubicirati, osim s konstatacijom da su postojeći municipiji imali klesarske radionice za potrebe svog municipalnog distrikta. Sigurne tragove jedne takve lokalne radionice nalazimo u Podrinju iz okolice Zvornika.[218] Kamenolom i radionica radili su u doba kasne antike.[219] Ovdje se našlo nedovršenih sarkofaga i stupova[220] (Sl. 4).

U krajevima Hercegovine, posebno u zaleđu Narone, morale su dosta rano raditi klesarske radionice, i to na području municipija Diluntum,[221] današnjeg Stoca, ili su, na osnovi narudžbi iz klesarskih radionica Narone, dolazili vrsni majstori klesari. Vjerojatno su, koristeći rijeku Neretvu, transportirali abocirane kamene spomenike, koje su onda na licu mjesta završavali majstori klesari. Tako se radilo i u radionicama Salone u koju su iz Male Azije i drugih krajeva morskim putem transportirali abocirane sarkofage da bi se dovršavali

[208] Šarić 1980, 115.
[209] Sergejevski 1950, 65 i d., 79; Sergejevski 1965, 121 i d.
[210] Patsch 1902, 312; Anđelić 1975, 83.
[211] Sergejevski 1932, 55 i d.; Paškvalin 1980, 55.
[212] Paškvalin 1930, 55 i d.
[213] Paškvalin 1980, 55 i d., Sl. 5, 6, 7, 8, 12, 15, 16 i d.
[214] Bojanovski 1971, 185 i d.
[215] Bojanovski 1968, 241 i d.
[216] Bojanovski 1982, 105.
[217] Bojanovski 1967, 143 i d.
[218] Kosorić 1965, 49.
[219] Kosorić 1965, 19.
[220] Iz bilježaka autora
[221] Bojanovski 1978, 161; Sergejevski 1948, 167 i d.

naručiocima.[222] U tom pogledu treba ukazati na jednu lokalnu ili samo sezonsku radionicu u Bačevićima kod Mostara (Sa. 77), odakle imamo dva nedovršena sarkofaga predkršćanskog perioda. Oni bi upućivali na činjenicu da su ova dva sarkofaga bila transportirana, kao abocirana, iz jedne od radionica Narone, koja se vjerojatno nalazila uz sami kamenolom, da bi se ovi sarkofazi dovršili na mjestu današnjih Bačevića,[223] ili je već postojala jedna radionica u današnjim Bačevićima. Da je postojao transport spomenika i njihove obrade na licu mjesta, čini se da pouzdan primjer nalazimo u cipusu rimskog građanina Tita Flavija Blodija i njegove obitelji, porijeklom Ilira iz Diluntuma (današnjeg Stoca).[224]

I na području Šipova, koje gravitira panonskom, kao i salonitanskom kulturnom uticaju, pretpostavljamo kao dosta pouzdanu jednu klesarsku radionicu. Ona je vjerojatno radila za municipalni distrikt Baloie.[225] Stoga ostaje da ukratko rezimiramo. Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba pouzdano nalazimo kamenoklesarske radionice uz logor na Humcu (Gračine), na području Posušja, odnosno Imotskog, radionica Maksimina (Maximinus sculpet), te okolice Zvornika. Nešto sigurnije može se pretpostaviti za Šipovo, Duvno i Glamoč. Isto tako kao pouzdano kamenoklesarske radionice treba držati na području Japoda (u Ribićima, Pritoci i Golubićima). Na području centralne Bosne (zemlja Dezitijata) klesarske radionice treba pretpostaviti u zeničkom kraju (Breza i Zenica), na području Sarajeva (Hadžići) i Travnika, a Kiseljak čini se da treba povezati s radionicama s područja Konjica.

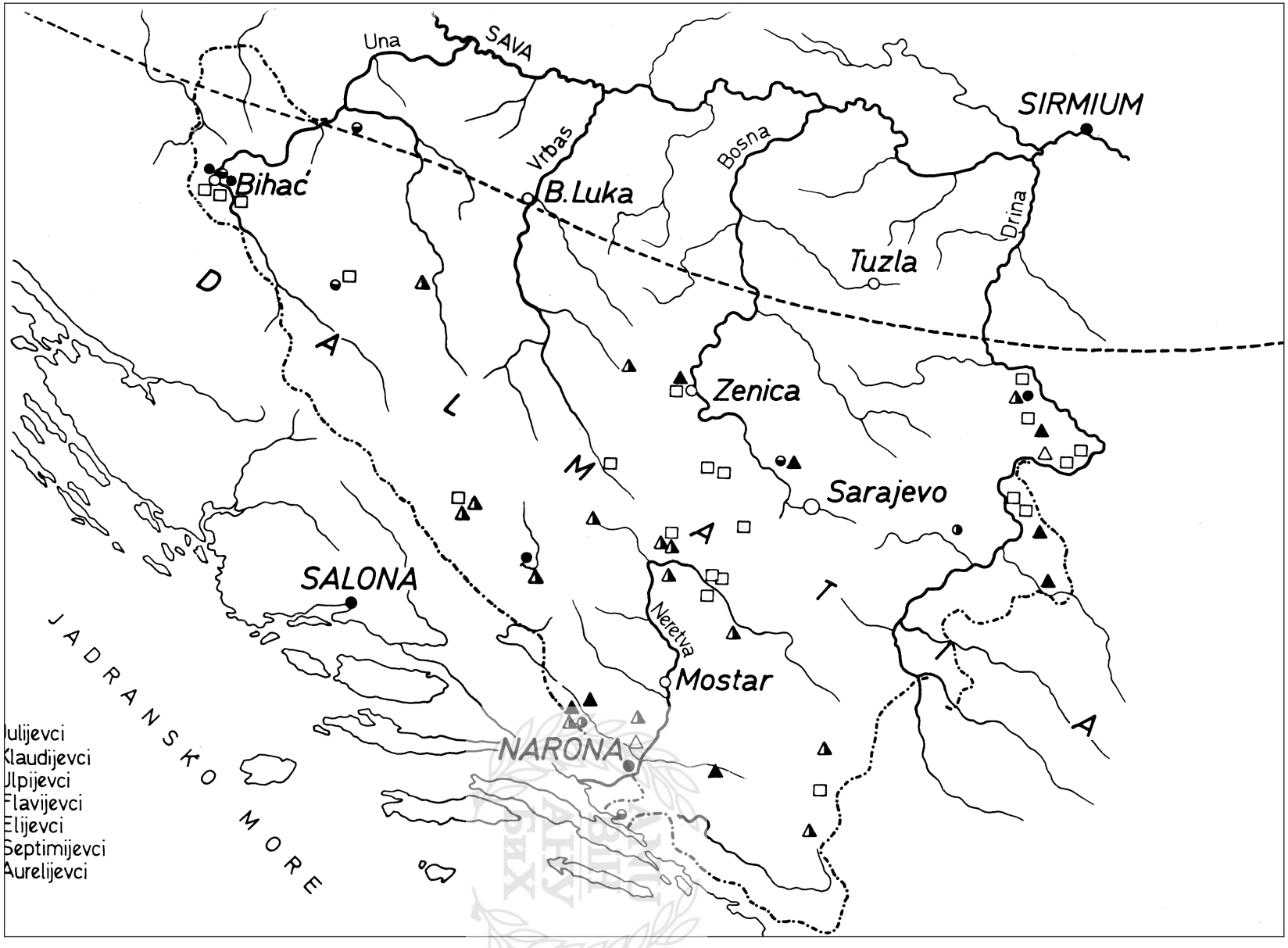
Na području Podrinja pretpostavlja se da su klesarske radionice postojale u Skelanima (*Municipium Malvesiatium*), Rogatici, Domaviji (Gradina), Rudom i Višegradu. Klesarske radionice očituju i kulturne uticaje. Tako one bliže Panonskom području pokazuju uticaje toga kulturnog kruga (Podrinje),[226] ili kamenoklesarska radionica u Šipovu (municipium Baloie), uticaj salonitanskih radionica, kao i panonskog područja,[227] s područja Japoda, kulturni uticaj kasnog helenizma.[228] Spomenici očituju grčko-helenističke uticaje[229] i tračke.[230]

Na osnovi pregleda klesarskih radionica, koje, u najvećem broju, nismo u stanju pouzdano locirati, možemo konstatirati da je područje Bosne i Hercegovine bilo dosta tranzitno na relaciji od Salone prema sjeveru i obratno, odnosno od Narone prema sjeveru i Podrinju, kao i obratno, posebno za Podrinje (uticaj Sirmiuma).

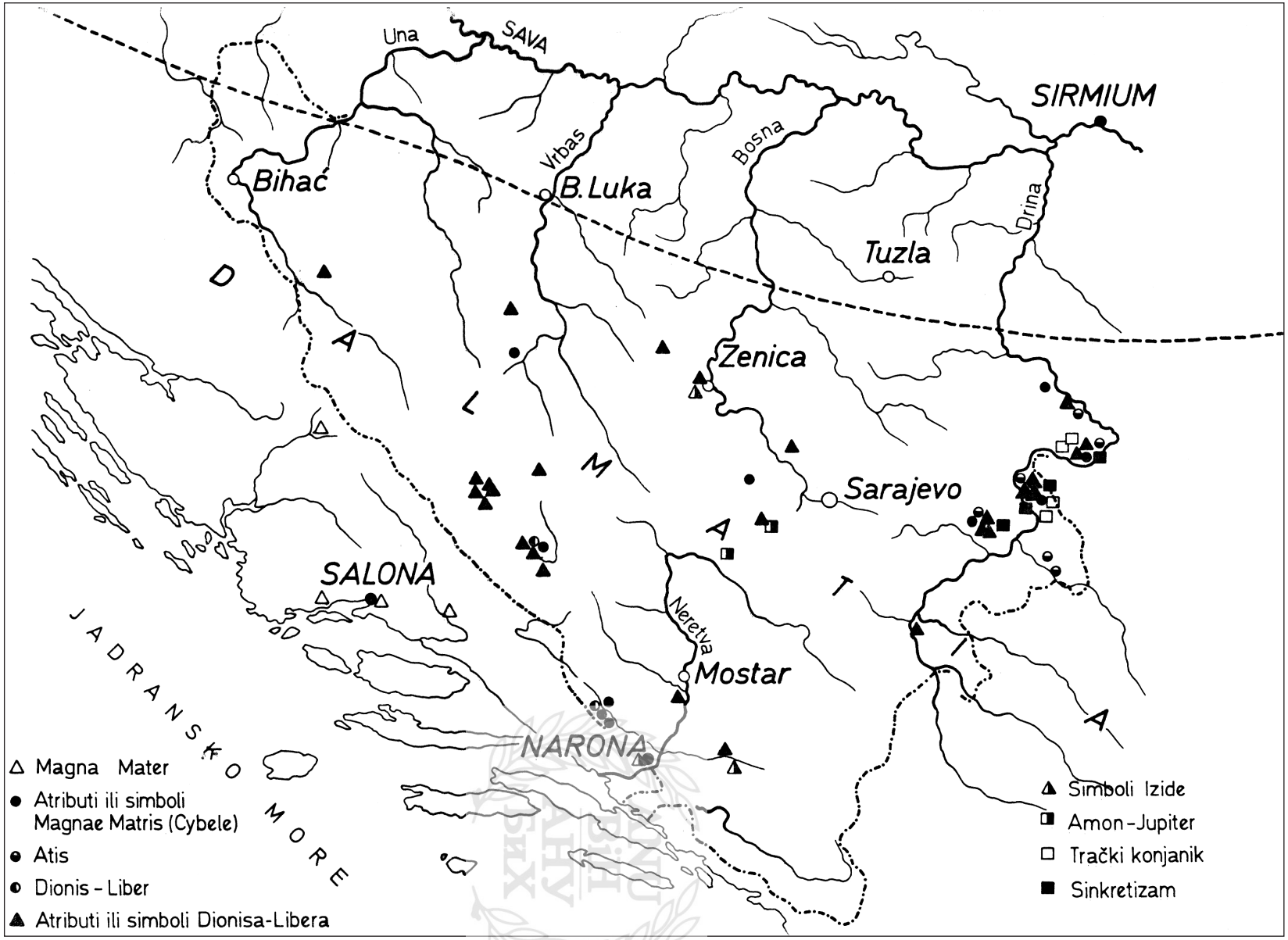
Najstarije klesarske radionice u kronološkom pogledu mogu se vremenski staviti u prve godine I st. n. e., a vežu se za vojne logore (Humac) i za najstariju tradiciju grčkih klesara u Naroni.[231] Kamenoklesarska i skulptorska radionica Maksimina i sve druge općenito se mogu kronološki svrstati u doba od II do IV st. n. e.[232]

Od tih godina starog vijeka, a vjerojatno i ranije, od grčko-helenističke tradicije, pa preko Rimljana, nastavlja se ova djelatnost ljudskog rada u ovim krajevima do današnjeg dana. Da bi se što pouzdanije i svestranije mogla rasvijetliti kamenorezačka djelatnost, klesarski obrt ili umjetnost u kamenu u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, potrebno je za tu svrhu obaviti niz kemijsko-petrografskih analiza spomenika. Naime, bila bi potrebna analiza kamenog spomenika s kamenom iz njegova kraja, odnosno najbližeg kamenoloma, što bi bilo potrebno učiniti za sve kamene spomenike u Bosni i Hercegovini. Tako bismo ovom znanstvenom metodom mogli doći do sigurnijeg lociranja kamenoloma i radionica, a posebno transporta i trgovine, što se moglo vršiti riječnim i kopnenim putem.

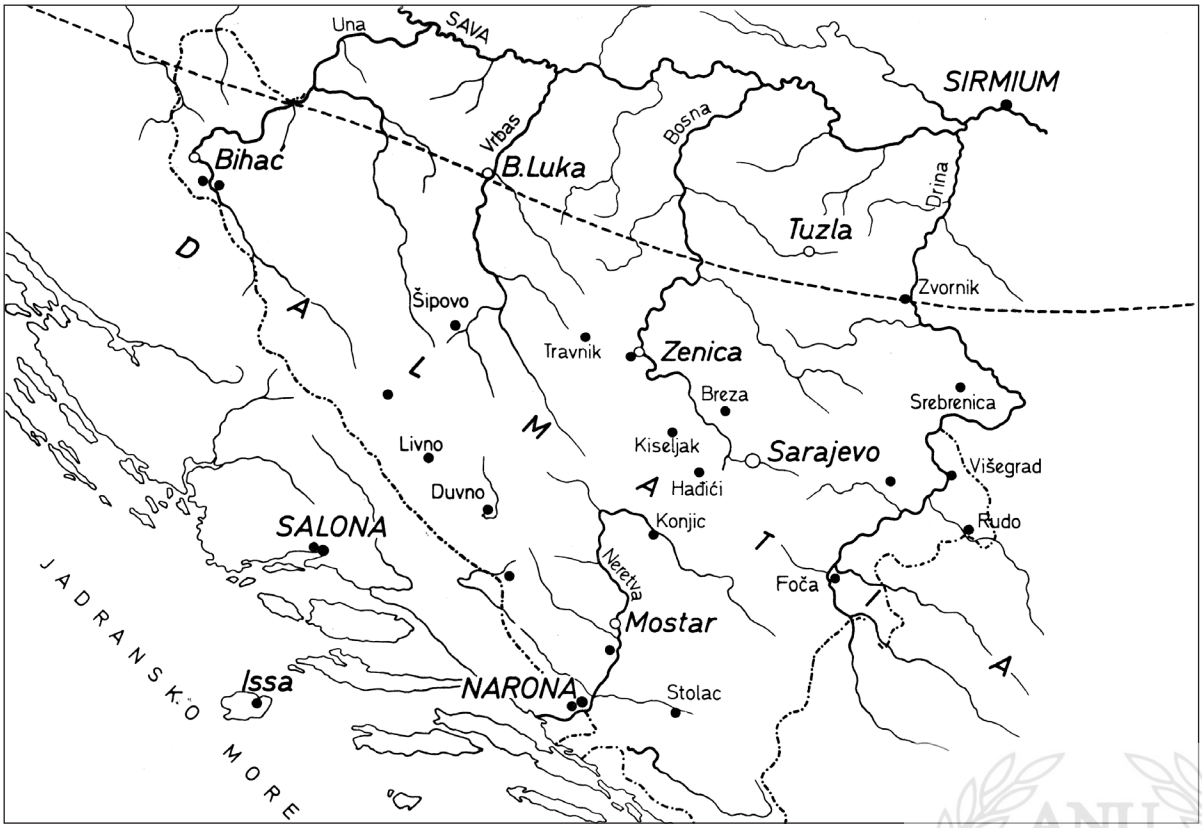
[222] Cambi 1975, 121, 172, 217, 272, 512.
[223] Cambi 1975, 227.
[224] Sergejevski 1948, 157 i d.
[225] Bojanovski 1974, 317 i d.; Cambi 1982, 103.
[226] Čremošnik 1958.
[227] Cambi 1902, 97.
[228] Kiseritzky 1909, Taf. XII i d.
[229] Čremošnik 1959, 211 i d.
[230] Čremošnik 1976, 52; Sergejevski 1948, 174.
[231] Cambi 1975, 227.
[232] Rendić-Miočević 1967, 351 i d.; Kosorić 1965, 51.

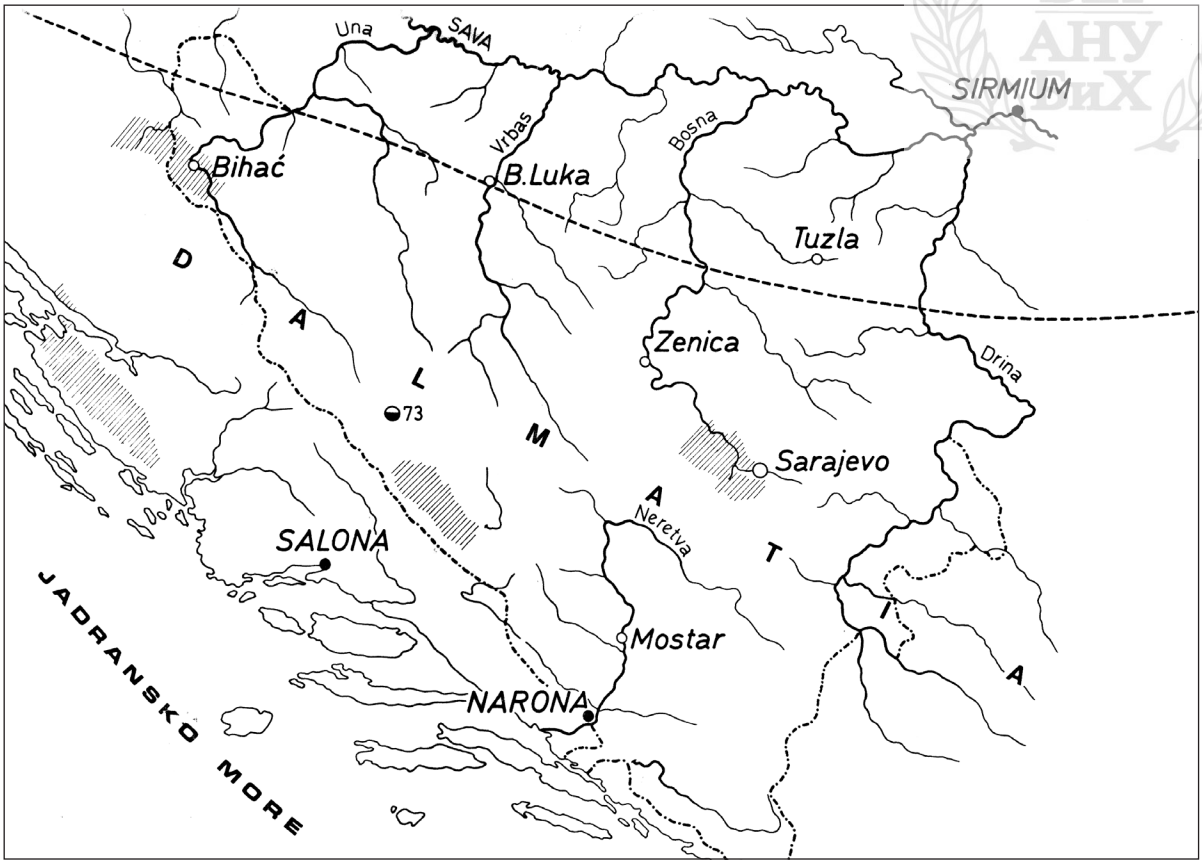
Karta XVIII – Proces romanizacije na teritoriji Bosne i Hercegovine u okviru rimske provincije Dalmacije

Karta XIX - Kultna pripadnost pokojnika na teritoriji Bosne i Hercegovine u okviru rimske provincije Dalmacije

Karta XX – Klesarske radionice na prostoru Bosne i Hercegovine u antičko doba

Karta XXI – Područja rasprostiranja sepulkralnih spomenika na kojima je izražena autohtona ilirska duhovna tradicija

Karta XXII - Rasprostranjenost sepulkralnih spomenika rimskog doba na području Bosne i Hercegovine

ANU BiH
АНУ БиХ

SUMMARY

This study deals with the seven sepulchral monuments` categories on the territory of Bosnia and Herzegovina met during the Roman period. These are: stelae, arae ossuaria, cippi, urns, some tituli belonging to the incineration rite, as well as, sarcophagi, mausoleums, and again, partly, the tituli which represent the inhumation rite. Each sepulchral monuments` category was elaborated separately, for each one represents a separate typological group, and all together form a sepulchral cultural - historical problem of this area in Roman times. On the basis of the form, decoration and epigraphy of these sepulchral monuments` types, the aim was to establish chronology, origin, and cultural relations with the less distant and distant regions within the province and beyond, and to determine artistic and other stylistic sepulchral art features of this region.

In order to better elucidation of Bosnia and Herzegovina cultural history in Roman times, the detailed historical-epigraphic and typological analysis was carried out, as well as, the analysis of the artistic and decorative contents within all these sepulchral monuments` categories. It is also necessary to emphasize that the sepulchral monuments discussed in this book do not represent the entire holdings of the Roman gravestones in this area, but only those ones which have been preserved in the whole or as the fragments that reliably show their affiliation to a particular type and category. This is especially related to the largest sepulchral monuments` category, stelae, which are classified into several types. Alongside with stelae, more noticed gravestones` category is cippus, whereas in the sepulchral monuments` category urns, their lids have been preserved in large number. The number of the preserved sarcophagi is not large too, particularly of those ones relating to the earlier period. Besides the sarcophagi, the sepulchral monuments` category - mausoleum appears in these areas. Among the monuments belonging to inhumation rite, there are sarcophagi and mausoleums that belong to pre-Christian and Christian period. Alongside with these sepulchral monuments` category in the area of Bosnia and Herzegovina, there is a less numerous group, tituli, that could belong to both rites, as well as one representative of the sepulchral monuments` category - ara ossuarium.

These gravestones` categories can be found in certain areas in either big or small number. Nowadays they are mostly preserved and kept in the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, as well as in county and regional museums in Bihać, Tuzla, Prijedor, Mostar and in the archaeological collections in Franciscan monasteries in Visoko, Livno and Humac.

The aim of this book was to integrate territorially and problematically a geographical area which, prior to the Roman invasion, belonged to a wider Illyrian ethnic community different from the one called *"Illyrii proprie dicti"*. Within this wider ethnic community we can find several tribes or nations. These are: *the Delmatae, the Daesitiates, the Daorsii* and *the Iapodes* (Map III). We find out about them through written historical sources and archaeological, historical - epigraphic monuments which reliably confirm their geographical territory by their site.

The majority of this territory became a part of a Roman province Dalmatia. Until 9 AD the territory of Bosnia and Herzegovina was a part of province Illyricum. After the Dalmatian-Pannonian uprising (The Great Illyrian Uprising or *the Bellum Batonianum*) the Romans divided this area into two provinces – Dalmatia and Pannonia. The northern part of this area was apparently a part of the administrative system of the Roman province Pannonia due to the fact that the northern border after separation probably followed the line Velika Kladuša – Mahovljani (Banjaluka) – Doboj – Tuzla along the river Drina to the river Sava. According to the latest field research results, this border line was somewhat deeper south from the river Sava. In geographical terms this area through the Roman Dalmatia was closer to the western parts of Moesia, and through Moesia and Pannonia it had contact with Dacia and Thracia, whereas towards the Northwest and the West it approached to the Noricum borders and the

North of Italy (Map II). Likewise through the eastern Adriatic coast these areas of Bosnia and Herzegovina were approached to the northern, central and southern areas of Apennine peninsula, Greece and Asia Minor (Map I, II).

In the ancient times such geographical position of Bosnia and Herzegovina within Dalmatia province resulted with the cultural-historical evidence common for the neighbouring provinces as well. Thus, the geographical distance of the ancient cultural centres and areas, either those in the West or in the ones in the Orient, becomes apparently less important for the internal areas of the Roman Dalmatia, as evidenced by the numerous finds of sepulchral monuments of material and spiritual culture from this region. Influenced by the ancient civilization, the modest traces of native Illyrian tradition were manifested and the foreign ethnic origin cultural-historical manifestations speaking about the settling of Bosnia and Herzegovina territory penetrated these areas during the Roman Empire. In this regard, the veterans appeared the first, and they were immediately followed by the citizens from other parts of the Roman Empire. In order to better perceive the overall problem, the targeted area in our study is divided into geographical areas of north-western, northern, eastern, south-western and central Bosnia, while Herzegovina is only divided into eastern and western regions.

The tituli, as the sepulchral monuments` category (T. 1-20), are not so numerous in Bosnia and Herzegovina in the Roman times. The explanation for this archaeological fact should be justified in a way that this category of the monument was closely related to the monumental architecture of the mausoleum, which belonged to the wealthier stratum of the Romanized population. Anyway, the tituli are the most numerous in Herzegovina (Map XXII or Map IV), and then in the north-western and western Bosnia (Map IV). Some tituli show that the deceased had lower socioeconomic status, and probably do not represent monumental architectural monuments (T. 3, 5, 6, 9, 16, 21, 22). In a horizontal position, they probably covered stone or clay urns with ashes of the deceased and thus showing that they belonged to the poorer class of the population.

The stelae are numerous in Herzegovina (Map XXII). In this area, along with an active camp in Humac and veteran colony at Hardomilje, the stelae represent the oldest gravestones on the territory of Bosnia and Herzegovina today (S. 1, 7, 8, 9). They have all the features of the Graeco-Hellenistic stele (S. 7, 8) with the architectural composition in the form of aedicule, due to the fact that the deceased to whom stelae belong were originally the soldiers from Pessinut (Map I, II), Asia Minor.

In the area of Bosnia Herzegovina, but in a smaller number, we find the sarcophagi (Sa. 3a, b, 7, 8) and much less the other sepulchral categories (C. 3; U. 2; A 1). Apart from Hardomilje, the stelae are more numerous in Konjic region, Herzegovina (Map I, XII). Therefore, the review of previously mentioned facts shows that Herzegovina is characterized by the monuments stelae and tituli. Along with the cippi from Stolac (C. 12), the stelae witness the first years of pacification and early Romanization of these areas and barely show the trace of indigenous spiritual and cultural tradition.

The gravestone known as the Iapodean square urn, in particular, by its type and number characterises the regions of western and north-western Bosnia (U. 1a, 2, 5, 4, 5, 6, etc, Map XIV). Considering the urns and urn lids, the stelae are the first then the tituli, the sarcophagi, the mausoleums and the cippi follow in numbers (Map XXII). The Iapodean square urns, already mentioned, reflect the influence of Hellenism, but, on the other hand, reveal a strong component of indigenous spiritual and cultural tradition which is not shown much in other Illyrian areas. This confirms that the Iapodean urn is a type of Iapodes' sepulchral monument, so they rarely used the stelae and not to mention other sepulchral categories. Therefore, for the Iapodes the stele was not a gravestone that suited their spiritual tradition.

The stele is the most numerous sepulchral monument in the Daesitiates area (central Bosnia) (Map XXII), but not as much as in Herzegovina or in the eastern Bosnia. In these regions the other categories of the sepulchral monuments are not numerous as well. Perhaps, the reasons for this fact should be sought in the lack of research of these areas or in the unacceptability of the Roman gravestones by the Daesitiates who were one of the organizers of the last uprising against the Romans (6-9 AD). Apart from stelae, two tituli, two cippi and one sarcophagus were found here. These gravestones, except the cippus from Breza (C. 33a, b), titulus from Župča (T. 1) and a group of stelae from Zenica (S. 3, 17, 19), do not reliably indicate the traces of indigenous spiritual traditions.

In the area of the eastern Bosnia or Podrinje, stele and cippus are equally dominant, which is not the case in other areas (Map XXII). Thus, in Podrinje 34 stelae and 34 cippi, one titulus and one mausoleum are found (T. 19, M. 5).The presented overview of sepulchral monuments from Podrinje shows that there were no gravestones referring by their shapes to the authentic tradition of local population but they are more characterized by foreign

cultural influences such as the Thracian horseman, the displays of Hellenistic ritual offering and the reduced Hellenistic offering also known as Pannonian, which is an evidence of a considerable population mixing in this region during the Roman times. It is possible that the epihoric population of the area, which is Sergijevski thinking of according to the preserved rope ornament on the cippi and stelae in the form of ornamental trimmings (C. 6, 23, 24, etc.), very quickly and very early fell under the influence of the Romans and neglected their own ethnic identity.

The abundance of sepulchral monuments` categories on the territory of the south-western Bosnia is almost adequately represented in the types seen on the Iapodean territory. Thus, in the south-western part of Bosnia where the Delmatae dwelt, the prevalent type of gravestones are the square urns (U. 1, 2, 3 etc.), which are also found in the Iapodes region (Map XII). The only difference is seen in the fact that the square urn used by the Delmatae for the burial of the deceased has all the features of the Graeco-Hellenistic and Roman urns and if the traces of geometric motifs are excluded, there is no trace of indigenous spiritual traditions of the Delmatae, which are obvious on the Iapodean urns. Given the dominance of the urns in the Delmatian territory, it can be argued that the Delmatae accepted the urns at the time of Emperor Hadrian (117-138 AD) when the most intensive Romanization of the area was carried out. Because of that, stelae (4) or cippi (7) and even fewer sarcophagi (2) and mausoleums (2) are scarcely found on their territory. On the Delmatian territory the tituli are not found and that could be explained by the fewer construction of mausoleums or monumental architectural monuments. Namely, there is only one known (T. 19) which according to its base matches the reduced stele. Based on the previously mentioned, it means that it is hard to determine, unlike with the Iapodes, that the square-shaped urn from the Delmatian area is Delmatian gravestone. It is also improper to say that the cippus or the stela is domestic type of monument in Podrinje and that the stele is the most numerous type in Herzegovina. We cannot determine the same thing for the Central Bosnia as well. It is also hard to say that due to its autochthonous nature, the Iapodean urn is an Illyrian type of sepulchral monument.

Having in mind, previously mentioned claims about the area of Bosnia and Herzegovina in the Roman period, it can be stated that the Iapodean urn is the dominant type in the Iapodean area (32), the stone square-shaped urn with gabled or hipped lids in the shape of sarcophagus in the Delmatian area (41), the stele in Herzegovina (36), the stele and the cippus in Podrinje (4) and the stele is also prevalent in Central Bosnia (14). Therefore, as previously stated, it is hard to talk about the Illyrian type of the monument but only about the modest traces of the Illyrian spiritual and cultural tradition. It is possible to say that there existed larger or smaller acceptance of individual types of gravestones by the Illyrians (urn, stele or cippus) which is clearly indicated in findings of sepulchral monuments in some areas of Bosnia and Herzegovina from the Roman period (Map XXII).

In respect to numbers, after the stelae (102), the urns are (75) most densely concentrated in the Iapodean and the Delmatian areas. Afterwards follow the cippi in Podrinje (47), the tituli (20) are densely concentrated in Herzegovina and one ara ossuarium is also found in Herzegovina. Besides previously mentioned categories of sepulchral monuments representing incineration rite, sarcophagi (11) are also notable as the representatives of the inhumation rite. They are found in Herzegovina (5), the western and the north-western Bosnia (3), the south-western Bosnia (2) and at one site in the Central Bosnia (Map XII). Among those, there are also the old Christian sarcophagi found in the vicinity of Šipovo (Sa. 11, 12, 13; Map XXII) and in Herzegovina (Sa. 9, 10).

Based on this review of sepulchral monuments in Bosnia and Herzegovina from the Roman period, it is important to note that there is significantly smaller number of monuments representing the inhumation rite from monuments representing the incineration rite. This archaeological ratio between the types of sepulchral monuments shows that for a longer time period the incineration rite was prevalent in these areas. This could also be attributed to the fact that these areas were not explored in respect to the inhumation rite which was for a while present in Salona starting with the end of 1st and beginning of the 2nd century AD. On the other hand this occurrence could be interpreted through the fact that a wooden coffin, which was prevalently used in the inhumation ceremony, does not leave a reliable trace, except in the vault tombs, or the larger number of vault tombs and other types of grave constructions (Map XII) has supplemented for sarcophagi and mausoleums (Map XVII). A sarcophagus made out of lead was found in the vicinity of Srebrenica. This information is important because it expands the category of sepulchral monuments of the inhumation rite onto the burial of the deceased in the sarcophagus made out of lead. This also shows that there existed a workshop for lead melting and making lead sarcophagi in the ancient Domavia.

All previously mentioned gravestone types represent gravestone categories that are known in the Graeco-Helenistic and Roman sepulchral art. Therefore, among these categories of the sepulchral monuments there cannot be

found a single monument which through its form and artistic imagery represents a Pan-Illyrian sepulchral monument comprising spiritual and cultural tradition of the Illyrian afterlife. Although there is no common Illyrian gravestone, still in some categories of the sepulchral monuments, some typological and artistic imagery directs us towards the autochthonous Illyrian spiritual tradition linked to the eschatological problem. This tradition is more or less present on sepulchral monuments from some Illyrian areas. Outside Bosnia and Herzegovina, those are areas of Liburnia, Boka Kotorska and Budva and Iapodean areas in Bosnia and Herzegovina. Some traces of it can also be found on sepulchral monuments from Delmatian area while with Daesidiates and Daorsoi there is no significant occurrence of this issue apart from the cultural and historic confirmation. Therefore, research by D. Rendić-Miočević about one type of Illyrian gravestone and M. Suić about Liburnian gravestone indicate that we cannot expect to find one common Illyrian gravestone to represent ethnical and spiritual synthesis of Illyrians in the Roman period. The fact that there is no universal gravestone for all Illyrians in the Roman period can also tell us something about the Roman policy towards Illyrians at the time, especially towards Illyrians *proprie dicti* from the area of Boka Kotorska, the centre of Illyrian state (Risinium) where, at the time when Rome was establishing the original borders of the Illyricum towards the northern border of Macedonia, separate cultural and political centre from the rest of the Illyrians appeared, which affected the Illyrian political and cultural homogeneity. Due to these cultural-historical and geographical-historical events, the Adriatic Illyrian cippus (cone shaped, conical), which was widely distributed in the ancient world, could not be accepted in a wider Illyrian geographic area for it to become the Pan-Illyrian monument. It remained only in use in a narrow geographic area, perhaps as a reminiscence of the political and cultural centre of Illyrian state, which the Romans through their political organization deleted forever. Although other Illyrian tribes remained isolated and fighting for their ethnic identity, we will try to identify their remnants on the sepulchral monuments, which usually, in the form of visual representations, express autochthonous ethnic elements of spiritual traditions of the Illyrians. With Iapodes these elements are seen in funerary rites, on urns and especially on the type of a monument known as Iapodean urn. However, among other Illyrian tribes even this is not found and not to mention artistic representations and motives. Autochthonous traces could also be found on Delmatian urns.

If *interpretatio Romana* tells us that subdued Illyrians as well as Romans had their gods, i.e. spiritual cult tradition, then in a close connection with this tradition they also had to nurture the spiritual tradition of a cult of the deceased or a belief in the afterlife. Then this other spiritual tradition had to manifest traces of Illyrian identity. The indigenous identity of the deceased Illyrians should be shown in the form of gravestones, their making and ritual representations and motives on them which are related to the belief in afterlife. In this regard, it should also be mentioned that most of the Illyrians died without any mentioning. They would probably be the ones who have passed away without Roman citizenship and who were socially weaker and, therefore, with a genuine ethnic spiritual tradition. On the other hand, Romanized Illyrians (the ones who accepted the language and everything which was brought by Roman civilization) could not leave so many traces of indigenous spiritual tradition. Because of that, only humble traces of Illyrian identity survived on the sepulchral monuments. We have already said that we have seen indigenous sepulchral cultural tradition of the Iapodes in a square stone urn with vents, in the influence of the archaic Greek ritual burial customs and in the manner of making these representations and stone urns (U. 1a, b, c, etc., 2, 3, 4, 5, etc.).

It is clear that in the Roman times we have rectangular urns that are closest to a type of urns of Roman origin (U. 1, 2, 3, 4, etc.). However, Iapodean urns, which are characterized by protuberances (antae, consoles U. 1a), represent the original form, since this type of urn, at least until now, has no appropriate confrontation. It can therefore be considered as authentic Iapodean monument. Also, through the archaic way of displaying the funeral rites and customs we can also see the influence of Greek archaism, or late Hellenism, which expanded in our regions during the period of the Republic, at the time of Augustus, about whose customs, in relation to post-death feasts and ceremonies, even Cicero wrote and described them as debauched.

The way of making the sepulchral monuments using the technique of engraving could not have greater prosperity in the Roman era because it confronted with Graeco-Roman sculpture. Despite that, the technique of engraving, still, left visible traces of indigenous Iapodean cultural traditions (U. 5a, b, c, 6, 7, 8a, b, 12, 13, 14, 15). The same technique is found on Lentidius' stele from Brekavica with the drawing of a deer. In the same area we have stelae that are also made using the technique of engraving and with geometric motifs, rosettes, circles and semicircles (S. 56, 37, 58).

Indigenous cultural tradition of the local population's sepulchral monuments, which is shown in the representations of engraved geometric motifs, is also known in the Delmatian area, but not in the extent as on the Iapodean tombstones (Pu. 21, 23, 24, 18a, 19, 20a, b). The remnants of the cultural tradition we see in concentric circles and semicircles present the clues of spiritual culture as well.

Previously mentioned issues witness that authentic spiritual and cultural traditions of the Illyrian population are most evident among Iapodes on the sepulchral monuments of stelae (S. 35, 36 37, 33) and urns (U. 1a, etc), and in much smaller concentrations in the Delmatian areas (Up. 21, 25, 24, 18, 19, 20a, b). In other areas, even among Daesitiates and Daorsi, the sepulchral monuments which clearly show the authentic spiritual and cultural tradition are not found.

Sepulchral monuments of the Roman period from the area of Bosnia and Herzegovina impose a thought on whether the deceased, if they believed in the afterlife, displayed their religion in some way. The cult attributes representing certain deities most frequently showed affiliation to a religion or cult and thus can also be found on the sepulchral monuments of the deceased. Based on these cult attributes and symbols on the sepulchral monuments, deities that the deceased worshipped and prayed to could be discovered, including their belief in afterlife. Due to the issues related to a religious or a cult affiliation of the deceased, we can determine that among Delmatae, Iapodes, Desidiates, Daorsoi and other Illyrian nations or tribes there were those who accepted the Greek and Roman cults due to the Romanization that brought some privileges with it. Among them, maybe in majority, there were those who preserved autochthonous spiritual tradition with special devotion to the domestic cults.

Oriental, (Magnae Matris, Jupiter Ammon and Isis) Greek (Dionysus) and other cults come to our areas right after occupation (1st ct. AD) and probably some of them arrived even sooner as Dionysus (among Delmatae) that were brought here by the legionaries and veterans originating from the Orient. However, the existence of other cults also shows that there were also immigrants from other Roman areas. This includes the Thracian horseman as well. All of them brought along the spiritual culture of their areas and primarily religious feelings and customs that connect them to their homeland. Apart from the spread of the Graeco-Hellenistic culture, The Romans, through the Romanization, also spread spiritual and material culture of the Apennine peninsula. That involves the Roman Pantheon which encourages *interpretatio Romana* within the epihoric population. The cult spreading at the back of the Adriatic coast goes through the river Neretva valley from Narona and Salona, especially from military camps and their colonies. In the area of Podrinje it goes from Sirmium. However, the issue of the domestic cults and their members still remains open. It appears to be difficult to recognize worshiper of the domestic deities unless we can see their attributes in some geometric forms. They have probably, in eschatological sense, been equalized with other cults or they have just blended with the more promising oriental cults, which makes them hard to identify. It is hard to believe that domestic Illyrians have so easily accepted foreign deities and that they have neglected their own autochthonous ones, because the domestic cults which were worshipped during the Roman occupation state something quite opposite. Therefore alongside with the autochthonous population, in these areas, according to the previously stated, there would be Pannonii, Celts (Scordisci), Thracians, Italics and Orientals. The reasons for their arrival were occupation, political and economical issues.

Regarding this issue it is necessary to stress that in the area of Bosnia and Herzegovina relatively little number of the Roman age necropoles has been excavated. Therefore it is hard to understand the plan and the organization of these necropoles. Through the sepulchral monuments stellae, cippi, several tituli and urns we can determine that in the Roman period in the areas of Bosnia and Herzegovina there existed necropoles arranged in a way similar to those in the larger urban centers with or without burial lots and with above-ground sepulchral monuments. However, we have no reliable evidence on whether sarcophagi and mausoleums and other built objects of sepulchral nature from the pre-Christian era replaced necropoles or they separated from them as we encountered them in the Christian period together with the old-Christian sepulchral monuments of architecture which were mostly related to cemeterial churches.

Besides strong Romanization manifested through acceptance of the incineration rite, there are epihoric traditions related to the burials of the deceased at the sites of ancestral necropoles which represent the cultural and historical continuity (Golubić, Ribić, Pritoka, Doljani and Breza).

Based on chronology of the sepulchral monuments used in the incineration rite, we can confirm that this burial ceremony was performed by the Italics whether or not invited by the Illyrians. Therefore, in our areas, the incineration rite can be traced from the first years of anno domini i.e. after definitive occupation of Illyrian lands and this

burial rite was rather quickly accepted by epihoric tribes. Some burial monuments of incineration rite indicate that cremation of the deceased in some areas of Bosnia and Herzegovina sporadically lasted until 4th century AD or even later. However, the inhumation rite in Bosnia and Herzegovina, based on sparse archeological findings of sarcophagi and mausoleums, probably started to spread from the middle of 2nd century AD and continued through 3rd and 4th century AD and definitely prevailed in the fully Christian period in 5th and 6th century AD. This type of burial in Bosnia and Herzegovina was brought by numerous Orientals and supported and accepted by the Christians. This outline of the sepulchral monuments from the cult of the deceased provides chronological display of the appearance and duration of cremation burials (incineration) and burials into sarcophagi, mausoleums and other tombs (inhumation) including individual types and categories used in these ceremonies in the cult of the dead from 1st to 4th century AD.

According to the nomen gentile in the nomenclature of the deceased, preserved in the inscriptions from the Roman period monuments from Bosnia and Herzegovina, it can be determined that individual emperors have dedicated more or less attention to these areas. This was probably caused by the political and economical reasons related not only to Roman Dalmatia but was definitely related to general policy of the Empire. The Romanization in our areas was developing gradually under the influence of economic and political relationships in the Empire. That eventually led Roman emperor Caracalla, to give citizenship to those who did not have it before for the sake of safety of the Roman state.

The territory of Bosnia and Herzegovina mostly covers the central area of the province Dalmatia and narrow area of Pannonia southern from the river Sava. It is located between four culturally and historically very important urban centers (Map I, II). On the eastern Adriatic coast is situated colonia Salona (Martia Iulia Salona), the center of the Roman province of Dalmatia. Southeastern from Salona, on the river Neretva, is colonia Narona and in the area of Pannonia there are two urban centers very close to our areas. One of them is Siscia (present Sisak), the center of province Panonnia and another is Sirmium (present Sremska Mitrovica), the center of southern Pannonia.

It is a fact that in the large urban areas with large population, due to increased cultural demand, there exist various crafts including stonemasonry. Those are stonemason workshops that make sepulchral and other types or categories of monuments for people. Workers who worked in these workshops were stonemasons (sculptors) who possessed high artistic qualities. Apart from these workshops in large urban centers, small and less famous workshops also had to exist in the municipal areas in the province of Dalmatia or in Bosnia and Herzegovina in the Roman period. These stonemason workshops, unlike those in urban centers, would be known as local workshops because they would satisfy the needs of the broader population in the interior of the province.

The development of local workshops was definitely influenced by larger urban stonemason workshops. This influence was evident in the fact that stonemasons in local workshops were making sepulchral and other monuments probably following sketches that they would get from urban stonemason workshops. This way they would influence the development of this craft with locals who had talent for this profession (naïve). Through this, the Roman art, developed from Graeco-Hellenistic artistic tradition, entered even the smallest settlement in Dalmatia province or Bosnia and Herzegovina from the Roman period. Therefore, in this segment of discussion, based on archeological documentation of the larger number of monuments and other archeological circumstances, we will try to indicate the existence of stonemasonry workshops in the areas of Bosnia and Herzegovina from the Roman period.

In the first years of final Roman occupation (9 AD) of the Illyrian countries, stonemason's tradition, which was cherished by the Greeks on islands (Issa) and in the mainland before the Roman arrival, is being transferred into wider coastal area of the eastern Adriatic coast and in the back of Salona and Narona.

During the Roman period, in the area of Bosnia and Herzegovina, stonemason workshops can definitely be found next to the camp on Humac (Gračine); in Posušje and Imotski there was workshop of Maximinus (Maximunus sculpet), and another one was in the surroundings of Zvornik. With more certainty their existence could be proven in Šipovo, Duvno and Glamoč. Likewise reliable stonemason workshops should be found in Iapodean areas (in Ribići, Pritoka and Golubić). In the central Bosnia (Daesidiates area) stonemason workshops presumably were in Zenica area (Breza and Zenica), in Sarajevo area (Hadžići) and in Travnik, while Kiseljak should be connected to workshops from the area of Konjic.

In Podrinje area stonemason workshops presumably existed in Skelani (*Municipium Malvesiatium*), Rogatica, Domavia (Gradina) Rudo and Višegrad. Stonemason workshops also display cultural influences. Those that are close to the Pannonian area display the influence of that cultural circle (Podrinje). Stonemason workshop in Šipovo

(Municipium Baloie) for instance shows influence of Salonian workshops, including influence from the Pannonian areas, Iapodean area and cultural influence of the late Hellenism. The monuments also manifest the Graeco-Hellenistic and Thracian influences.

Based on the overview of stonemason workshops, which, in most cases, we are unable to reliably locate, we can conclude that the area of Bosnia and Herzegovina was a transit route from Salona to the north and vice versa, and from Narona to the north and Podrinje and vice versa, with special significance for Podrinje (Sirmium influence).

The oldest stonemason workshops, in chronological terms could be dated to the first years of 1st century AD and linked to the military camps (Humac) and the oldest tradition of Greek sculptors in Narona. Stonemasonry and sculpture workshops of Maximinus and all other can generally be grouped in the chronological age from 2nd to 4th century AD.

From these ancient times, and probably from earlier Graeco-Hellenistic tradition, through the Romans, this work and human activity was continued in this region to date. To be able to do more reliable and versatile analysis of the stonemasonry, the stonemason's craft or art in stone and to be able to shed light on this activity in Bosnia and Herzegovina in the Roman times, it is necessary for that purpose to do a series of chemical and petrographical analyses of the monuments. Namely, it would require comparative analysis of the stone monument with a stone from the area where the monument was found, or with a stone from the nearest quarry, and it would be necessary to do this for all the stone monuments in Bosnia and Herzegovina. Thus, this scientific method would allow safer locating of the quarries and workshops, and especially ways of transport and trade of the monuments that could be done by land and river.

ANU BiH
АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

BIBLIOGRAFIJA I KRATICE

Ovdje je sabrana bibliografija kojom sam se služio u ovom radu. Pored navedenih djela koristio sam se i drugim koja sam naveo u kataloškoj obradi pojedinih kategorija ili tipova nadgrobnih spomenika. U bibliografskom pregledu najprije se navodi kratica kako se koristi u tekstu, a zatim se daje puni naslov odgovarajuće publikacije. Ovaj način citiranja, kao vrlo praktičan, preuzeo sam od drugih koji su se koristili arheološkim i historijskim radovima, citirajući ih na isti način. Bibliografija je složena po abecednom redu autora, kojih je osobno ime na prvom mjestu.

Kratice određenih publikacija javljaju se najšešće u kataloškoj obradi pojedinih kategorija ili tipova nadgrobnih spomenika, i to:

AEM – Archaeologisch Epigraphische Mitteilungen,Wien
CIL III – Corpus inscriptionum Latinaria III, Berolini
GZMBH – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo
GZMNS – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, Sarajevo
GZMNSA – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Nova serija, Arheologija
Spomenik – Spomenik SKA, odnosno SAN, Beograd
WMBH – Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien
WMBHLM – Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Sarajevo.

U tekstu se, kao oznaka za pojedine kategorije sepulkralnih spomenika, uzimaju njihova početna slova: T – titul, S – stela, A – ara ossuaria, C – cipus, U – urna, Sa. – sarkofag i M – mauzolej.

Oznaka K. I, itd. odnosi se na historijsko-geografske karte ilirskih zemalja unutar provincije Dalmacije i Rimskog Carstva, te na topografske karte nalaza određenih tipova ili kategorija sepulkralnih spomenika.

A
Abramić, M. 1914, Archäologische Funde in Pettau, JOAI, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien, Band XVII, Wien 1914.
Abramić, M. 1924, Strena Buliciana, Militaria Burnensis, Bulićev zbornik, Zagreb-Split 1924.
Abramić, M. 1925, Poetovio, Muzejsko društvo Ptuj, Ptuj 1925.
Abramić, M. 1937, Über Darstellungen der Illyrier auf antiken. Denkmälern, Časopis za zgodovino in narodnopisje 33, Maribor 1937.
Abramić, M. 1940, Novi votivni reljefi okonjenih božanstva iz Dalmacije, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940.
Abramić, M. 1950, Dva historijska natpisa iz antikne Dalmacije, Zbornik Gavrila Kacarova, Bugarski arheološki institut, knj. XVI, Sofija 1950.
Alföldy, G. 1962, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Acta arch. hungarica 14, Budapest 1962.
Alföldy, G. 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965.
Alföldy, G. 1969, Die Personennamen, in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg 1969.
Altmann, W. 1905, Die römischen Grabaltare der Kaiserzeit, Berlin 1905.
Anđelić, P. 1975, Istorijski spomenici Konjica i okolice, Konjic 1975.
Anđelić, P. 1981, Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja, Hercegovina, Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, Mostar 1981.
Antički teatar 1979, Antički teatar na tlu Jugoslavije, Katalog i uvodna studija, Novi Sad 1979.
Atanacković-Salčić, V. 1981, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, Naše starine XIV-XV, Sarajevo 1981.

ANU BiH АНУ БиХ

B
Ballif, Ph. 1893, Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina, I, Wien 1893.
Basler, Đ. 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Veselin Masleša, Sarajevo 1972.
Basler, Đ. 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre. GZMNSA sv. XXX/XXXI, Sarajevo 1977.
Baum, M. / Srejović, D. 1959, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa za kulturnu istoriju sjev. istočne Bosne, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla 1959.
Baum, M. / Srejović, D. 1961, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama – Iskopavanja 1959–1960, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla 1961.
Bazzrini, S. 1956, Stele romane con ritratti dal territorio padovano, Billetino del Museo civico di Padova, Annata, Padova 1956.
Baluta, C. L. 1975, Pinese apulenses, Apulum XIII, Alba lulia 1975.
Betz, A. 1938, Untersuchungen zur Militärgeschichte des römischen Provinz Dalmatien, Baden bei Wien 1958.
Bianchi, L. 1975, Rilievi funerari con banchetta della Dacia Romana, Apulum XIII, Acta musei apulensis, Alba lulia 1975.
Bienkowski, P. 1924, Über Fragmente eines Prieses in Mantua und in Roma, Strena Buliciana, Zagreb-Split 1924.
Blažević, F. V. 1967, Concilia et synodi territorio hodierne Yugoslaviae, Vicetiae 1967.
Bojanovski, I. 1964, Rimska stela iz Klotijevaca, Naše starine IX, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1964.
Bojanovski, I. 1964, Dretelj, Čapljina – antički grob sa grobnim oltarom, Arheološki pregled br. 5, Beograd 1964.
Bojanovski, I. 1965, Arheološki sabirci sa područja antičke Domavije, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj.VI, Tuzla 1965.
Bojanovski, I. 1967, Iz rada arheološkog referata zavoda, Naše starine XI, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo 1967.
Bojanovski, I. 1967a, Arheološko-epigrafska bilješka sa Drine, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, VII (1967), 41-53, Tuzla, 1967.
Bojanovski, I. 1967b, Rimski kameni spomenici u Rogatici, Naše starine XI, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967.
Bojanovski, I. 1968, Municipium Malvesiatium (Arheološko-topografske rasprave), knjiga šesta, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1960.
Bojanovski, I. 1970, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, GZMNSA, sv. XXV, Sarajevo 1970.
Bojanovski, I. 1973, Problem ubikacije Bigeste, GZMNSA, sv. XXVII-XXVIII/1972/1973/, Sarajevo 1973.
Bojanovski, I. 1974, Baloie – Rimski municipij u Šipovu na Plivi, Arheološki radovi i rasprave, knjiga sedma, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1974.
Bojanovski, I. 1974a, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1974.
Bojanovski, I. 1978, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II, Prethistorijska i rimska cesta Narona-Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, Godišnjak XVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 15, Sarajevo 1978.
Bojanovski, I. 1978a, Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini, Tribunia 4, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje 1978.
Bojanovski, I. 1979, Dva rimska vojnička natpisa iz okolice Ljubuškog (Novi natpis veterana leg. XV Apollinaris). Tribunia 5, Trebinje 1979.
Bojanovski, I. 1979a, Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja, GZMNSA, sv. XXXIII/1979, Sarajevo 1979.
Bojanovski, I. 1980, Neka pitanja antičke topografije donje Neretve, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup, Metković 4-7. X 1977, Hrvatsko Arheološko Društvo, sv. 5, Split 1980.
Bojanovski, I. 1980a, Arheološko istraživanje antičke arhitekture sa ostacima objekata vojnog logora i naselja i njegovog razvoja od I do V vijeka nove ere na lokalitetu Gračine kod Ljubuškog (1977–1979); Izvještaj Republičkoj zajednici za naučni rad BiH Sarajevo, Sarajevo 1980.
Bojanovski, I. 1981, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, III, Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, Godišnjak XIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 17, Sarajevo 1981.
Bojanovski, I. 1982, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, Arheološki radovi i rasprave, VIII-IX, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1982.

ANU BiH АНУ БиХ

Bojanovski, I. 1982a, Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XIV/1982, Muzej istočne Bosne, Tuzla 1982.
Bollini, Ma. 1968, Antichitá classiarie, Ravenna 1968.
Braemer, F. 1959, Les stèles funèraires à personages de Bordeaux, I-III siècles, Paris 1959.
Brundšmit, J. 1898, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, Dalmatia, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, n. s. sv. III, Zagreb 1898/1899.
Brundšmit, J. 1898, Inschriften und munzen der griechischen Stadte Dalmatiens, Wien 1898.
Brundšmit, J. 1901, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije (Pannonia inferior), Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, n. s. sv. V, Zagreb 1901.
Brusin, G. 1929, Aquileia, Guida storica e artistica, Udine 1929.
Brusin, G. / De Grassi, V. 1956, Il Mausoleo di Aquileia, Aquileia 1956.
Budimir, M. 1953, Iliri i Prailiri, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, Split 1952.
Bulić, F. 1886, Inscriptiones quae in Museo Archaeologico Salonitano Spalati asservantur, Spalato 1886.
Bulić, F. 1892, Auctarium I, Spalato 1892.
Bulić, F. 1894, Auctarium II, Spalato 1894.
Bulić, F. 1903, Il monumento sepulcrale di Pomponia Vera, Bullettino di archeologia e storia dalmata, anno XXVI, Spalato 1903.
Bulić, F. 1927, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Matica hrvatska, Zagreb 1927.
Burger, A. Sz. 1966, The late roman cemetery at Ságvár, Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 18 (1966), Budapest 1966.

C

Cambi, N. 1962, Sarkofag Gaja Albucina Menippa, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXIII-LXIV (1961/1962), Split 1962.
Cambi, N. 1965, Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj provinciji Dalmaciji, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV-LVII, 1963/1965, Split 1965.
Cambi, N. 1967, Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXII (1960), Split 1967.
Cambi, N. 1968, Silvan – Atis, primjer kultnog sinkretizma, Diadora sv. 4, Zadar 1968.
Cambi, N. 1970, La figure de Christ sur les monuments paleochretiens de Dalmatie, Disputationes salonitana, Split 1970.
Cambi, N. 1974, Starokršćanska bazilika i benediktinski kompleks u Stobreču, Arheološki muzej u Splitu, Zavod za zaštitu spomenika kulture Split, Split 1974.
Cambi, N. 1974, Antički sarkofazi iz Like, izdanje Hrvatskog arheološkog društva, sv. 1. Znanstveni skup (Otočac, 21-23 V: IX 1974), Split 1975.
Cambi, N. 1975, Sarkofazi na istočnoj Jadranskoj obali (III–VIII st. n. e.), Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb 1975.
Cambi, N. 1975a, K. Gabelmann, Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkofage, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3 serija, sv. IX, Zagreb 1975.
Cambi, N. 1982, Sarkofag iz Šipova, Godišnjak XX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 18, Sarajevo 1982.
Cermanović-Kuzmanović, A. 1963, Die Denkmäler des thrakischen Heros in Jugoslavien und das Problem des thrakischen Reiter-gotes, Archaeologia Iugoslavica IV, Beograd 1963.
Cermanović-Kuzmanović, A. 1964, Jedna grupa rimskih sarkofaga iz Sirmiuma, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VIII, Beograd 1964.
Cermanović-Kuzmanović, A. / Velimirović-Žižić, O. / Srejović, D. 1975, Antička Duklja: Nekropole. Obod, Cetinje 1975.
Chiesa, Gr. 1954, Tipologia e stile delle stele funerarie aquileiensi, Aqualeia nostra, anno XXIV, Aquileia 1953/1954.
Cichorius, C. 1899, Die Auxiliarcohorten des römischen Kaisericheres; Sonder Abdruck aus Pauly-Wissowas Realenencylopädie, RE IV, Stuttgart 1899.
Conze, A. 1893–1922, Die Attischen Grabreliefe, I-IV, Berlin – Leipzig 1893–1922.
Cumont, F. 1942, Recherches sur le symbolisme funeraire des Romains, Paris 1942.

Č

Čović, B. 1964, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, Simpozijum, Posebna izdanja IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. V, Sarajevo 1964.

Čović, B. 1967, O izvorima za istoriju Autarijata, Godišnjak V, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 3, Sarajevo 1967.
Čović, B. 1976, Od Butmira do Ilira, Veselin Masleša, Sarajevo 1976.
Čremošnik, Gr. 1930, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, GZM XLII (1930), Sarajevo 1930.
Čremošnik, I. 1956, Crkvina u Golubiću, GZMNSA, sv. II, Sarajevo 1956.
Čremošnik, I. 1956a, Reljef Silvana i nimfa iz Založja (Bihać), GZMNSA, sv. XI, Sarajevo 1956.
Čremošnik, I. 1957, Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima, GZMNSA, sv. XII, Sarajevo 1957.
Čremošnik, I. 1957a, Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima, GZMNSA, sv. XII, Sarajevo 1957.
Čremošnik, I. 1957b, Rimski spomenici iz okolice Bihaća, GZMNSA, sv. XII, Sarajevo 1957.
Čremošnik, I. 1958, Na granici kulture Rima i Grčke, Tkalčićev zbornik II, Zagreb 1958.
Čremošnik, I. 1958a, Panonska nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, GZMNSA, sv. XIII, Sarajevo 1958.
Čremošnik, I. 1959, Totenmahldarstellungen auf römischen Denkmälern in Jugoslavien, Jahresheften des Osterreichischen Archäologischen Institutes, Band XLIV, 1959.
Čremošnik, I. 1961, Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, GZMNSA, sv. XV-XVI/1960/1961, Sarajevo 1961.
Čremošnik, I. 1963, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, GZMNSA, sv. XVIII, Sarajevo 1963.
Čremošnik, I. 1965, Rimska Vila u Višićima, GZMNSA, sv. XX, Sarajevo 1965.
Čremošnik, I. 1970, Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavonskih naselja kod nas, GZMNSA, sv. XXV, Sarajevo 1970.

D
Daremberg, Ch. et Saglio, Edm., Dictionnairo den antiquites grecques et romaines, Librairie Hachette et Cie., Paris 1877–1919.
Degmedžić, I. 1952, Arheološka istraživanja u Senju, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, Split 1952.
Degmedžić, I. 1967, Sjeverna i istočna granica Ilira. Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja V, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1967.
Dell, J. 1893, Ausgrabungen in Carnuntum, Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, XVI, Wien 1893.
Dimitrov, D. P. 1942, Die Grabstellen römischer Zeit in Nordbulgarien, Bugarski arheološki institut I, Sofia 1942.
Dimitrov, D. 1945, Les steles funeraires en forme de medaillon, Annuaire de Univ. de Sofia, XLI, 1944–45, Sofia 1945.
Dragojević-Josifovska, B. 1966, Nekoliku neobjaveni nadgrobni spomenici od Makedonija, Živa antika XV, sv. 2, Skopje 1966.
Dragojević-Josifovska, B. 1971, Dve rimske sepulkralne stele iz Skopja, Živa antika XXI, sv. 1, Skopje 1971.
Dyggve, E. 1951, History of salonitan Christianity, Instituteet for sammenlingende kulturforshung, Oslo 1951.

E
Espérandieu, E. 1907–1966, Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine I-XV, Paris 1907/1966.
Egger, R. 1950, Der Grabstein von Čekančevo, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, XI/2, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1950.

F
Fehr, F. / Schröttor, V. 1930, Wörterbuch der Munzkunde u RE, Supplem. IV, Berlin 1930.
Ferri, S. 1933, Motivi ornamentali nell arte romana del medio basso Danubio, Roma 1933-XI.
Florescu, Gr. 1930, I monumenti funerari romani della "Dacia superior", Epfemeris dacoromana IV, Roma 1930.
Florescu, Gr. 1942, I monumenti funerari romani della Dacia inferior, Biblioteca muzeului national de antichitati din Bucuresti, Bucuresti 1942.
Fogolari, Giu. 1956, Ara acena di convito, Aquileia nostra, Anno XXVII (1956), Museo nazionale Atestino, Este, Aquileia 1956.
Forlati Tamaro, B. 1934, Sculture aquileiesi, Aquileia nostra, anno IV, n. 2, V, n. 1, iuglio 1933 i gennaio 1934.
Franke, P. R. / Hirmer, M. 1961 Römische Kaiserporträts im Münzbild. Munich 1961.

G
Gabelmann, H. 1972, Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein, IX, Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseum in Bonn, Band 172, Bonn 1972.
Gabelmann, H. 1973, Die Werkstattgruppen der oberitaliscen Sarkophage, Beihefte der Bonner Jahrbücher, Band 34, Bonn 1973.
Gabelmann, H. 1973a, Römische Grabmonumente mit Reiterkampfgzenen im Rheingebiet, Bonner Jahrbücher, Band 173, Bonn 1973.
Gabričević, B. 1952, Elementi mazdejskog vjerovanja na jednom natpisu iz Solina, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LIX (1952), Split 1952.
Gabričević, B. 1953, O nekim mitričnim natpisima Sarajevskog muzeja GZMNS, sv. VIII, Sarajevo 1953.
Gabričević, B. 1954, Iconographie de Mithra tauroctone dans la province de Dalmatie, Archaeologia Iugoslavica I, Beograd 1954.
Gabričević, B. 1954a, Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika, GZMS, sv. IX, Sarajevo 1954.
Gabričević, B. 1956, Detalj autohtone komponente u našoj antici, Mogućnosti 3, Split 1956.
Gabričević, B. 1957, Deus Laetus, Antidoron, Zbornik radova posvećenih M. Abramiću, I, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, IA/T-LIX /1954–1957/, Split 1957.
Gabričević, B. 1958, Antička Issa. Urbs, Urbanistički biro, Split 1958.
Gabričević, B. 1959, Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima, Arheološki radovi i rasprave I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1959.
Gabričević, B. 1962, Neobjavljeni rimski natpisi iz Dalmacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIII–LXIV(1961/1962), Split 1962.
Gabričević, B. 1973, Izvještaj sa probnog iskopavanja ranohrišćanske bazllike u Nikolićima kod Vlasenice, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. X, Tuzla 1973.
Gavela, B. 1956, Antički spomenici grčko-egipatskog sinkretizma u našoj zemlji, Starinar, n. s., knj. V-VI (1954–1955), Beograd 1956,
Gergin, A. 1924, Tri nadgrobna spomenika iz Potravlja u Dalmaciji, Bulićev Zbornik (Serta Buliciana), Zagreb – Split 1924.

H
Head, v. B. 1887, Historia numorum a manual of greek numismatics, Oxford 1887.
Himmelmann, N. 1970, Der "Sarkophag" aus Megiste, Mainz 1970.
Himmelmann, N. 1970b, Sarkophage in Antakya, Mainz 1970.
Hoernes, M. 1880, Römische Altertümer in Bosnien und der Herzegovina, Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich, IV, Wien 1880.
Hofmann, H. 1905, Römische Militärgrabsteine der Donauländer, Sonderschr. d. Osterreich. Arch. Inst. Wiens Band V, Wien 1903.
Hoffiller, V. 1912, Novi rimski kameni spomenici u Osijeku, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, n. s. sv. XII, Zagreb 1912.
Hoffiller, V. / Saria, B. 1938, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I, Zagreb 1938.
Hoffer, A. 1893, Rimski natpis iz Fazlića, GZM V, Sarajevo 1893.
Hörmann, K. 1890, Dva rimska natpisa iz Bosne, GZM, II (1890), Sarajevo 1890.

I
Imamović, E. 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo 1977.
Intercissa, I. 1954, Archaeologia hungarica, Dissertationes archaeologicae musei nationalis hungarici, s. n. XXXIII, Budapest 1954.

J
Josifovska, B. 1982, Médallion funéraire de Marvince, Živa antika XI, sv. 2, Skopje 1962.
Josifovska, B. 1964, Nekoliko neobjavljenih nadgrobnih spomenika iz Makedonije, Živa antika XIII-XIV, Skopje 1964,
Jurkić-Girardi, V. 1970, Meduze na reljefima arheološkog muzeja Istre u Puli, Histria archaeologica, God. I, sv. 2, Pula 1970.
Jurkić, V. 1973, Portreti na nadgrobnim stelama zbirke antičkog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli, Jadranski zbornik, Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, VIII, Rijeka-Pula 1973.

АНУ ВиН АНУ БиХ

K
Kähler, H. 1934, Die Porta Caesarea in Salona. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 51, 1930–1934, Split 1934.
Karaman, Lj. 1940, E. Dyggve und R. Egger, Der altchristliche Friedliof Marusinac, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. LI, 1930/34, Split 1940.
Kaštelić, J. 1962, Umetnost alpskih Ilirov in Venetov, Razstava v Narodnem muzeju v Ljubljana, (14. april 1962), Ljubljana 1962.
Katičić, R. 1964, Illyrii proprie dicti, Živa antika XIII-XIV, Skopje 1964.
Katičić, R. 1965, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namen, gebieten im römischen Dalmatien, Godišnjak III, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1965.
Katičić, R. 1966, Keltska osobna imena u antičkoj Sloveniji, Arheološki vestnik XVII, Sekcija za arheologijo, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1966.
Kiepert, H. 1901, Formae orbis antiqui, Kartenblatt Dalmatia, Berlin 1901.
Kiseritzky, G. / Watzinger, C. 1909, Griechische Grabreliefe aus Südrussland, Das Kaiserlich. Deutschen Archäologischen Institut, Berlin 1909.
Klemenc, J. 1928, Novi rimski vojnički natpis iz Osijeka, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, n. s. sv. XV, Zagreb 1928.
Klemenc, J. 1940, Senj u prehistorijsko i rimsko doba, Hrvatski kulturni spomenici I, Senj, Jugoslavenska akademija znanosti i unjetnosti, Zagreb 1940.
Klemenc, J. 1953, Le recenti scoperte di Sempeter presso Celje e linflusso culturale di Aquileia, Studi aquileiesi oferti a G. Brusin (Aquileia), Aquileia 1953.
Klemenc, J. 1954, Das römische Gräberfeld in St. Peter im Sanntale, Archaeologia Iugoslavica II, Beograd 1954.
Klemenc, J. 1936, Grobne skrinje za pepel pokojnikov iz Šempetra v Savinjski dolini, Arheološki vestnik VII, Ljubljana 1956.
Klemenc, J. 1957, Reljefi Dioskurev in letih časov na rimsko pokopališću v Šempetru, Antidiron, Zbornik radova posvećenih M. Abramiću, Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku, vol. II, 1954/1957, Split 1957.
Klemenc, J. 1958, Evropa iz Šempetra, Tkalčićev zbornik II, Zagreb 1958.
Klemenc, J. 1959, Typen der Grabdenkmäler aus St. Peter, Archaeologia Iugoslavica III, Beograd 1959.
Klemenc, J. 1959a, Rimski spomeniki v lovu v Šempetru ob Savinji, Savinjski zbornik, Celje 1959.
Klemenc, J. 1960, Rimske izkopanije v Šempetru, Spomeniski vodniki, svezek 1, Ljubljana 1960.
Klemenc, J. 1966, Keltski element v Šempetru v Savinjski dolini, Arheološki vestnik, Sekcija za arheologijo, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1966.
Klemenc, J. / Kolšak, V. / Petru, P. 1972, Antične grobnice v Šempetru, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1972.
Klinkenberg, J. 1902, Die römischen Grabdenkmäler Kölns, Bonner Jahrbücher 108/109, Bonn 1902.
Koepp, P. 1926, Die Grabdenkmäler, Germania romana, Ein Bilder-Atlas, Römisch-germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Institutes, Frankfurt am Main 1926.
Kojić, S. 1965, Jedan prilog proučavanju religije Ilira u rimsko doba, Starinar, n. s. knj. XIII-XIV (1962-1963), Arheološki institut, Beograd 1965.
Kondić, V. 1965, Sepulkralni spomenici Gornje Mezije, Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Beograd 1965.
Krahe, H. 1925, Die altenbalkanillyrischen geographischen Namen, Heidelberg 1925.
Kosorić, M. 1965, Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. VI, Tuzla 1965.
Košćević, R. 1975, Die Workstätte kräftig profilierter Fibeln in Siscia, Archaeologia Iugoslavica XVI, Beograd 1975.
Kovrig, I. 1937, Die Haupttypen der kaiserzertlichen Fibein in Pannonien, Dissertationes pannonicae, Series II, No. 4, Budapest 1957.
Krahe, H. 1925,

L
Laloux, V. 1888, L' architecture grecoue, Paris 1880.
Lambrechts, P. / Waelkens, M. 1973, Réflexions critiques sur un monument funéraire récemment découvert à Pessinonte, Zetesis, Album Amicorum ... Prof. Dr. E. De Strycker: 602-617. Antwerpen 1973.
Leksikon 1979, Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 1979.
Limentani, I. C. 1973, Epigrafia latina, Edizione III, Milano 1973.

Lisičar, P. 1951, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951.
Ložar, R. 1934, Ornament norisko-panonske kamenoseske industrije, Časopis za zgodovino in "narodopisje", Letnik XXIX, snopić 3-4, Maribor 1934.

M
Mano-Zisi, Đ. / Popović, Lj. 1960, Iliri i Grci, Tematska izložba antičkog odjeljenja Narodnog muzeja u Beogradu, Decembar 1959 – Februar 1960.
Mansuelli, G. A. 1956, Genesi e caratteri della stele funeraria padana, in: Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni, III, Milano-Varese 1956.
Mansuelli, G. A. 1967, Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po, Inquaeramento e catalogo, Ravenna 1967.
Marcadé, J. 1960, Le relief aux danseuses de Narons au Musée de Split, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXII, Split 1960.
Marić, R. 1933, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933.
Marić, Z. 1964, Donja Dolina, GZMNSA, sv. IX, Sarajevo 1964.
Marić, Z. 1968, Japodske nekropole u Dolini Une, GZMNSA, sv. XXIII, Sarajevo, 1968.
Marić, Z. 1973, Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca, GZMNSA, sv. XXVII/XXVIII, Sarajevo 1973.
Marić, Z. 1976, Dva nova primjerka daorsijskog novca sa Gradine u Ošanićima kod Stoca, Godišnjak XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. II, Sarajevo 1976.
Marović, I. 1959, Iskopavanje kamenih gomila oko vrela Cetine g. 1953, 1954, 1958, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXI/1959, Split 1959.
Maškin, A. 1951, Istorija Rima, Beograd 1951.
Mayer, A. 1957, Die Sprache der alten Illyrier, Band I, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, Wien 1957.
Milošević, F. 1975, Spomenici Sremske Mitrovice, Izdanje Muzeja Srema, Sremska Mitrovica 1975.
Mirković, M. 1962, Dva nova natpisa pripadnika legije II Adiutrix, Živa antika XI, sv. 2, Skopje 1962.
Mirković, M. 1966, Novi natpisi iz oblasti rimskog limesa u Gornjoj Meziji, Živa antika XV, sv. 2, Skopje 1966.
Mirković, M. 1971, Istorija Sirmijuma od I veka do 582. g. (Sirmium – its History from the I Century A. D. to 582 A. D.), Sirmium, Arheološka istraživanja u Sremu, Beograd 1971.
Mišura, A. P. 1921, Colonia romana Aequum Claudium (Čitluk), Graz et Vienne 1921.
Mocsy, A. 1962, Pannonia, Sonderdruck aus Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Suplementband IX, Stuttgart 1962.
Musić, A. 1942, Nacrt grčkih i rimskih starina, Zagreb 1942.

N
Nikolajević, I. 1966, Ranohrišćanske krstionice u Jugoslaviji, Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. IX, Beograd 1966.
Nikolanci, M. 1969, Helenistička nekropola Isse, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIII-LXIV (1961–1962), Split 1969.

P
Papazoglu, F. 1957, Le municipium Malvesiatium et son territoire, Živa antika VII, sv. VII, Skopje 1957.
Papazoglu, F. 1969, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Djela XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1969.
Pašalić, E. 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej, Posebna izdanja, Sarajevo 1960.
Paškvalin, V. 1959, Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine, GZMNSA, sv. XIV, Sarajevo, 1959.
Paškvalin, V. 1961, Rimski nadgrobni spomenik iz Borasa, GZMNSA, sv. XV/XVI, Sarajevo 1961.
Paškvalin, V. 1961a, Bronzana votivna ruka iz Sasa, GZM, sv. XV/XVI, Sarajevo 1961.
Paškvalin, V. 1963, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, GZMNSA, sv. XVIII, Sarajevo 1963.
Paškvalin, V. 1966, Grudine, Čipuljići, Bugojno – starokršćanske bazilike, Arheološki pregled 8, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1966.
Paškvalin, V. 1968, Dvorišta, Ograj, Putovići kod Zenice – rimske građevine, Arheološki pregled, 10, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1968.

ANU BiH АНУ БиХ

Paškvalin, V. 1968a, Grudine, Čipuljići kod Bugojna – nastavak istraživanja starokršćanske bazilike, Arheološki pregled 10, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1968.
Paškvalin, V. 1970, Dolihen i panonsko božanstvo Sadat, GZMNSA, sv. XXV, Sarajevo 1970.
Paškvalin, V. 1970a, Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine, Adriatica praehistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970.
Paškvalin, V. 1972, Interpretacija likovnih predstava na stijeni kod Dračeva (Čapljina), Starinar, n. s. knj. XXIII, Beograd 1972.
Paškvalin, V. 1979, Antički ninfej u Putovićima kod Zenice, GZMSA, sv. XXXIV/1979, Sarajevo 1980.
Patek, E. v. 1942, Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien, Dissertationes pannonicae, Budapest 1942.
Patsch, C. 1894, Novi i revidirani natpisi; Rimski ostaci iz doline Neretve (Lisičići i okolina); Dva rimska natpisa iz Pecke, GZM VI (1894), Sarajevo 1894.
Patsch, C. 1895, Epigrafski nahođaji iz godine 1895; Natpisi iz Raetiniuma-Golubića i okolice, GZM VII, Sarajevo 1895.
Patsch, C. 1896, Rimske pomoćne čete (alae et cohortes auxiliares), Deseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu, Sarajevo 1895.
Patsch, C. 1896a, Japodi, GZM VIII, Sarajevo 1896.
Patsch, C. 1897, Novi spomenici iz Županjca – Delminium, GZM IX, Sarajevo 1897.
Patsch, K. 1898, Japodi, GZM X, Sarajevo 1898.
Patsch, K. 1900, Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine, GZM XII (1900), Sarajevo 1902.
Patsch, K. 1902, Rimska mjesta u konjičkom kotaru, GZM XIV (1902), Sarajevo 1902.
Patsch, C. 1902a, Pojedini nalazi iz rimskog doba, GZM XIV (1902), Sarajevo 1902.
Patsch, C. 1904, Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminium, GZM XVI (1904), Sarajevo 1904.
Patsch, C. 1905, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske pokrajine Dalmacije, GZM XVIII (1906), Sarajevo 1905.
Patsch, C. 1907, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije – Iz rimske varoši iz Skelana, GZM XIX (1907), Sarajevo 1907.
Patsch, C. 1910, Prilozi našoj rimskoj povijesti, GZM XXII (1910), Sarajevo 1910.
Patsch, K. 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju, GZM XXVI, Sarajevo 1914.
Patsch, C. 1893, Bericht über eine Reise in Bosnien, Archaelogisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn XVI (1893), Wien 1893.
Patsch, C. 1896, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römische Provinz Dalmatien, WMBH IV (1896), Wien 1896.
Patsch, C. 1897, Golubić (Raetinium?) und Umgebung, WMBH V (1897), Wien 1897.
Patsch, C. 1899, Neue Denkmal aus Županjac – Delminium, WMBH VI (1899), Wien 1899.
Patsch, C. 1899, Die Iapoden, WMBH VI (1899), Wien 1899.
Patsch, C. 1900, Iapoden, WMBH VII, Wien 1900.
Patsch, C. 1900a, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, WMBH VII (1900), Wien 1900.
Patsch, C. 1902, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichite der römischen Provinz Dalmatien; Fünfter Teil, WMBH VIII (1902), Wien 1902.
Patsch, C. 1904, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichite der römischen Provinz Dalmatien; Zur Topographie und Geschichte von Županjac – Delminium; Die römischen Ortschaften in Bezirkes Konjic, WMBH IX (1904), Wien 1904.
Patsch, C. 1907, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Schriften der Balkankomission, Antiquarische Abteilung, V, Wien 1907.
Patsch, C. 1908, Kleinere Untersuchungen in und um Narona, Jahrbuch für Altertumskunde, Zweiter Band, Wien 1908.
Patsch, C. 1912, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichite der römischen Provinz Dalmatien, Achter Teile, WMBH XII (1912), Wien 1912.
Patsch, K. 1924, Zur Geschichte von Sirmium, Strena Buliciana, Bulićev zbornik, Zagreb – Split 1924.
Perkins Ward, J. B. 1970, Dalmatia and the marble trade, Disputationes Salonitanae, Split 1970.
Petrović, J. 1942, U Stobima danas, GZM LIV/1942, Sarajevo 1942.
Petrović, J. 1961, Novi arheološki nalazi iz doline Vrbasa, GZMNS sv. XV-XVI (1960/61), Sarajevo 1961.

Petrović, P. 1975, Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji, Arheološki institut, Posebna izdanja, knj. 14, Beograd 1975.
Pinterović, B. 1958, Novi i neobjavljeni rimski kameni spomenici s terena Murse i okoline, Osječki zbornik, br. VI, Muzeji Slavonije, Osijek 1958.
Pinterović, B. 1978, Mursa i njeno područje u antičko doba, Centar za znanstveni rad JAZU Osijek, Osijek 1978.
Prijatelj, K. 1952, Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, 1950/1951, Split 1952.

R
Ritterling, E. 1925, Legio, Pauly-Wissowa Realencyclopadie der classischen Altertumswissenschaft, Band XII, Stuttgart 1925.
Rinaldi Tufi, S. 1971, Stele funerarie con ritratti di eta romana nei Museo Archeologico di Spalato, Saggio di una tipoogia struttuale, Lincei – Mem. Scienze morali, Serie VIII, vol. XVI, 3, 1971.
Reisch, B. 1913, Die Grabungen..., Das Standlager von Burnum, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes, Band XVI, Wien 1913.
Reinach, S. 1912, Répertoire de reliefs grecs et romains, Paris 1912.
Raunig, B. 1972, Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici, Starinar, n. s. knj. XXIII, Arheološki institut Srpske akademije nauka, Beograd 1972.
Rendić-Miočević, D. 1948, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split 1948.
Rendić-Miočević, D. 1952, Novi i neobjavljeni natpisi iz Dalmacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII (1950–1951), Split 1952.
Rendić-Miočević, D. 1953, Ricordi Aquileiesi nelle epigrafi di Salona, Studi Offerti a Giovanni Brusin, Aquileia 1955.
Rendić-Miočević, D. 1955, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama na području Delmata, GZMNSA, X, Sarajevo 1955.
Rendić-Miočević, D. 1957, Nova kasnoantička stela iz Solina, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVIII-LIX/2, 1954/1957, Antidoron Michaeli Abramic septuagenario itd., 2, Split 1957.
Rendić-Miočević, D. 1960, Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije, Diadora, sv. 1 (1959), Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar 1960.
Rendić-Miočević, D. 1961, La tombe illyro-romaine à la lumière des nouvelles fouilles et découvèrtes en Yougoslavie, Atti del VII congresso internazionale di archeologia classica, vol. III, Roma 1961.
Rendić-Miočević, D. 1962, Princeps municipi Riditarum, Arheološki radovi i rasprave II, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1962.
Rendić-Miočević, D. 1963, L' Adriatico e la colonizzazione greca, Estratto da "Praistoria dell Emilia e Romagna", Bologna 1963.
Rendić-Miočević, D. 1964, Ilirske onomastičke studije, Živa antika XIII-XIV, Skopje 1964.
Rendić-Miočević, D. 1967, Problem romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja, knj. V, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1967.
Rendić-Miočević, D. 1967a, Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina, Arheološki radovi i rasprave, IV-V, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1967.
Rendić-Miočević, D. 1970, IONIOS TO GENOS ILLIRIOS i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, Adriatica, praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970.
Rendić-Miočević, D. 1971, Ilirske onomastičke studije, Živa antika XXI, sv. 1, Skopje 1971.
Rendić-Miočević, D. 1974, Dissertationes riditinae, Arheološki radovi i rasprave, knj. VII, Zagreb 1974.
Rendić-Miočević, D. 1976, O jednom tipu "ilirskog nadgrobnog spomenika", Godišnjak XIII, A. Benac sexagenario dicatum, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo 1976.
Rendić-Miočević, D. 1987, Carmina epigraphica, Književni krug, Split 1987.
Rodenwaldt, G. 1942, Ein Typus römischer Sarkophage, Bonner Jahrbücher 147/1942, Bonn 1942.
Rodenwaldt, G. 1943, Sarkophagprobleme, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung LVII, 1943.

S
Sergejevski, D. 1928, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja iz Ribnika, GZM XL (1928), Sarajevo 1928.
Sergejevski, D. 1929, Dijana i Silvan (tri rimska reljefa iz Livna i Glamoča), GZM XLI (1929), Sarajevo 1929.
Sergejevski, D. 1930, Epigrafski i arheološki nalasci (Šipovo, Livno, Drina), GZM XLII (1930), Sarajevo 1930.

АНУ БиХ

Sergejevski, D. / Čremošnik, G. 1930a, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, Novitates Muzei Saraievoensis No 9, Sarajevo 1930.
Sergejevski, D. 1931, Rimski spomenici iz Livna i Prekaje, GZM XLIII (1931), Sarajevo 1931.
Sergejevski, D. 1932, Spätantike Denkmaler aus Zenica, GZM-XLIV, Sarajevo 1932.
Sergejevski, D. 1934, Rimska groblja na Drini, GZM XLVI, Sarajevo 1934.
Sergejevski, D. 1934a, Rimski spomenici iz Bosne, Spomenik Srpske kraljevske akademije nauka LXXVII (1934), Beograd 1934.
Sergejevski, D. 1935, Iz rimske arheologije, GZM XLVI I, Sarajevo 1935.
Sergejevski, D. 1936, Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice, GZM XLVIII (1936), Sarajevo 1936.
Sergejevski, D. 1936a, Neue Aschenkisten aus Ribić, Praehistorischen Zeitschrift, Band XXVII, Heft 3/4, 1936.
Sergejevski, D. 1938, Kasnoantički spomenici iz okolice Jajca, GZM L (1938), Sarajevo 1938.
Sergejevski, D. 1938a, Rimski spomenici iz Bosne I, II, Spomenik Srpske kraljevske akademije nauka LXXXVIII (1938), Beograd 1938.
Sergejevski, D. 1940, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, Spomenik Srpske kraljevske akademije nauka XCIII, Beograd 1940.
Sergejevski, D. 1942, Epigrafske bilješke, GZM LIII (1941), Sarajevo 1942.
Sergejevski, D. 1943, Putne biljške iz Glamoča, GZM LIV (1942), Sarajevo 1943.
Sergejevski, D. 1948, Nove akvizicije Odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, GZMNS, sv. III, Sarajevo 1948.
Sergejevski, D. 1950, Japodske urne, GZMNS, sv. IV-V (1949/1950), Sarajevo 1950.
Sergejevski, D. 1950a, Nekoliko rimskih reljefa iz centralne Bosne, Serta Kazaroviana, Empheridis Instituti Archaeologici Bulgarici, Vol. XVI, Serdicae (Sofia) 1950.
Sergejevski, D. 1951, Kasnoantički mauzolej iz Turbeta, GZMNS, sv. VI, Sarajevo 1951.
Sergejevski, D. 1952, Kasnoantički spomenici iz Šipova, GZMNS, XX, sv. VII, Sarajevo 1952.
Sergejevski, D. 1957, Epigrafski nalazi iz Bosne, GZMNS, sv. XII, Sarajevo 1957.
Sergejevski, D. 1957a, Nadgrobni reljef iz Višnjice, Antidoron, Zbornik radova posvećenih M. Abramiću, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVIII-LIX (1954–1957), Split 1957.
Sergejevski, D. 1963, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, GZMNSA, sv. XVIII, Sarajevo 1963.
Sergejevski, D. 1964, Borne Frontiöre de Kosijerevo, Archaeologia Iugoslavica 5, Beograd 1964.
Sergejevski, D. 1965, Iz problematike ilirske umjetnosti, Godišnjak III, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1965.
Srejović, D. 1965a, Rimske nekropole ranog carstva u Jugoslaviji, Starinar NS, knj. XIII/XIV (1952/1963), Arheološki Institut, Beograd 1965.
Stipčević, A. 1963, Arte degli Iliri, Milano 1963.
Stipčević, A. 1974, Iliri, povijest, život i kultura, Zagreb 1974.
Stipčević, A. 1981, Kultni simboli kod Ilira – Građa i prilozi sistematizaciji, Posebna izdanja, knj. LIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1981.
Suić, M. 1952, Liburnski nadgrobni spomenik, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, (1950–1951), Split 1952.
Suić, M. 1952a, Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije, Vjesnik XXI za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII (1950–1951), Split 1952.
Suić, M. 1955, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Zbornik Instituta za historijske nauke Jugoslavenske akademije u Zadru, Zadar 1955.
Suić, M. 1960, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, Ljetopis Jugoslavenske akademije, knjiga 64, Zagreb 1960.
Suić, M. 1960a, Kasnoantička amfora is Burnuna, Diadora, sv. 1 (1959), Zadar 1960.
Suić, M. 1962, Municipium Varvariae, Diadora, sv. 2 (1960–1961), Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar 1962.
Suić, M. 1956, O municipalitetu antičke Salone, Vjesnik za arheologiju i historiju dalinatinsku LX (1956), Split 1956.
Suić, M. 1965, Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, Diadora, sv. 5 (1965), Zadar 1965.
Suić, M. 1967, Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja V, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 2, Sarajevo 1967.
Suić, M. 1967a, Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja, knj. V, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1967.
Suić, M. 1970, Noviji natpisi iz Burnuma, Diadora, sv. 5 (1970), Zadar 1970.

Suić, M. 1976, Illyrii propriedicti, Godišnjak XIII, A. Benac sexagenario dicatum, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo 1976.
Suić, M. 1976a, Antički grad na istočnom Jadranu, Institut za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, Studije iz historije urbanizma, Knjiga I, Zagreb 1976.
Susini, G. 1960. Il lapidario greco e romano di Bologna, le colezioni del Museo civico di Bologna, Bologna 1960.
Swoboda, E. 1953, Carnuntum, sein Geschichte und seine Denkmaler, Wien 1955.
Swoboda, E. 1955, Griechisches aus dem römischen Alltag, Carnuntum Jahrbuch 1955, Wien 1956.
Sutherland-Patrick, M. / Brunn, Ph. D. 1966, The roman imperial coinage, London 1966.
Schmid, W. 1924, Torso einer Kaiserstatue im Panzer, Strena Buliciana, Zagreb – Split, 1924.
Schröder, B. 1902, Studien zu den Grabdenkmälern der römischen Kaiserzeit, Bonner Jahrbücher, Heft 108/9, Bonn 1902.
Schober, A. 1923, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Band V, Wien 1923.

Š
Šarić, I. 1975, Kamene urne u Lici, Znanstveni skup Otočac, 21.-23. IX 1974., Hrvatsko arheološko društvo, Split 1975.
Šarić, I. 1975a, Japodske urne u Lici, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3 serija, sv. IX, Zagreb 1975.
Šarić, I. 1980, Antički kamenolom u Prozoru, Materijali tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru, Znanstveni kolokvij održan u Zadru, 6-8. XII 1976, Zadar 1980.
Šašel, A. et J. 1963, Inscriptiones latinae in Iugoslavia interannos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubljana 1963.

T
Thylander, H. 1952, Etude sur l' épigraphie latine, Lund 1952.
Truhelka, Ć. 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, GZM IV (1892), Sarajevo 1892.

V
Vasić, R. 1967, Hronološka podjela japodskih urni, Živa antika XVII, Skopje 1967.
Vasić, R. 1967a, The date of the Iapod urns, Archaeologia Iugoslavica VIII, Beograd 1967.
Vasić, R. 1970, Jedan prilog proučavanju umjetnosti Japoda, Starinar XX (1969), Zbornik Đurđa Boškovića, Beograd 1970.
Vasić, R. 1971, A contribution to the dating of the two attic grave reliefs found in Macedonia, Živa antika XXI, sv. 1, Skopje 1971.
Vikić-Belančić, B. 1957, Četiri rimska portreta, Peristil, Zbornik radova za povijest umjetnosti i arheologiju, sv. II, Zagreb 1957.
Vorbeck, E. 1954, Militärinschriften aus Carnuntum, Wien 1954.
Vulić, N. 1925, Nekoliko pitanja iz rimske prošlosti, Glas Srpske kraljevske akademije CXIV/64, Beograd 1925.
Vulić, N. 1931, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske Akademije nauka LXXI, Beograd 1931.
Vulić, N. 1933, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske Akademije nauka LXXV, Beograd 1933.
Vulić, N. 1934, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske akademije nauka LXXVII, Beograd 1934.
Vulić, N. 1948, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske akademije nauka XCVIII, 1941–1948, Beograd 1948.
Vego, M. 1964, Bekija kroz vijekove, Sarajevo 1964.

W
Waelkens, M. 1972, Un exemplaire aberraut inédit de stele funéraires à double porte, Revue beige de philologie et d'histoire L, No 1, Bruxelles 1972.
Weynand, E. 1902, Form und Dekoration der römischen Grabsteine der Rheinlande im erst en Jahrhundert, Bonner Jahrbücher 108/9, Bonn 1902.
Wilkes, J. J. 1969, Dalmatia, London 1969.

Z
Zaninović, M. 1966, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1966.
Zaninović, M. 1967, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak V, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 3, Sarajevo 1967.

ANU BiH АНУ БиХ

Zaninović, M. 1976, Iliri i vinova loza, Godišnjak XIII, A. Benac sexagenario dicatum, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo 1976.
Zaplata, R. 1938, Pregled sadržaja Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1889–1937. god. (I-XLIX), Spomenica (1888–1938), Sarajevo 1938.
Zelenika, A. 1961, Nalaz rimskog nadgrobnog spomenika u Humcu kod Ljubuškog, GZM (A) NS XV-XVI (1960/61), Sarajevo 1961.
Zotović, Lj. 1970, Predstave mladićkog para na nadgrobnim cipusima, Starinar XX (1969), Zbornik Đurđa Boškovića, Beograd 1970.
Zotović, Lj. 1970a, Promene u formama sahranjivanja zabeležene na teritoriji Jugoslavije u vremenu od I do VI, Leskovački zbornik X, Leskovac 1970.
Zotović, Lj. 1973, Mitraizam na tlu Jugoslavije, Posebna izdanja Arheološkog instituta Beograd, knj. 11, Beograd 1973.
Zotović, M. 1973a, Jugozapadna Srbija u doba Rimljana, Užički zbornik 2, Titovo Užice 1973.
Zotović, Lj. 1975, Tri olovne ikone iz zbirke muzeja grada Beograda, Starinar, XXIV-XXV, 1973-1975, Arheološki institut, Beograd 1975.
Zurunić, J. 1928, Arheološke bilješke iz Bosne, Starinar, serija III, knjiga IV (1926/1927), Beograd 1928.

ANU BiH
АНУ БиХ

Registar toponima

A

Aquileia 41, 42, 253, 274, 275, 300, 317, 409, 413
Aquae S.. 45
Aquincum 25, 120
Andautonia 120, 133
Andetrium 24
Asseria 45, 79, 84

B

Bačevići 445, 448, 449, 454, 454, 457, 458, 460, 462, 464, 468, 500, 514
Banja Luka 16, 443, 445, 447, 451, 452, 453, 455, 457, 459, 460, 461, 462, 463, 469, 475, 519
Bigeste 105, 279
Bihać 15, 97, 108, 120, 121, 125-127, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 168, 170, 185, 189, 194, 201, 203, 221, 234, 245, 248, 258, 330, 349-359, 367, 381, 390, 472, 491, 519
Bileća 35, 51, 102, 228
Biljača 101,112, 113, 120, 121, 190, 202, 226, 304
Bilješevo 72, 73, 76, 291
Bitola 130, 286
Bjelovac 38, 41, 42, 46-49, 55, 496
Blagaj 39, 40, 41, 45, 56, 123, 128, 129, 131, 139, 140, 187, 188, 230, 301, 496
Bosanski Novi 36, 39, 53, 56, 95, 123, 131
Bosanski Petrovac 38, 55, 126, 127, 135, 163, 188, 235, 484
Borčani (Konjic) 143, 147-148, 156, 236
Borčani (Duvno) 257, 279, 310, 312, 315, 324, 327, 396, 398, 415, 420, 427, 434, 436, 496
Bratunac 146-151,155-157,159, 162-165, 189, 191, 196, 239, 242, 484, 487, 496, 503
Brekavica 97, 107, 116, 119, 221, 496, 506, 522
Breza 17, 28, 35, 43, 47, 51, 59, 67, 76, 153, 193, 265, 271-273, 276-278, 291, 293, 295, 311-317, 321, 325, 338, 497, 501, 507, 508, 510, 511, 513, 514, 520, 523, 524, 543
Brundisium 43
Borasi 25, 65, 76, 81, 82, 86, 89, 90, 190, 214, 499
Bosanska Crvica 96, 104, 105, 107, 108, 110, 120, 145, 147, 149, 150, 154, 159, 162, 163, 165, 186, 220, 237, 241, 262, 268, 281, 294-296, 298, 300, 302, 304-306, 310, 318, 320, 321, 323, 334, 345, 496, 503, 504
Bosansko Grahovo 39, 40, 42, 44, 56
Bugojno 102, 229, 481, 482, 487, 488, 543
Burnum 12, 13, 24, 77, 79, 82, 83, 90, 120, 175, 188, 286, 306, 323, 499
Buturović Polje 484, 487

C

Carnuntum 82, 300, 408
Cikote 45
Crvenica 114, 404, 444, 448, 452, 453, 457-460-462, 463, 468, 475

Č

Čapljina 36, 51, 52, 100, 101, 227, 251, 255, 445, 469, 543
Čavkići 349, 354, 355, 365, 366, 369, 372, 373, 378, 379, 387
Čerine 455, 456, 465

D

Delminium 310, 315, 408, 420, 448, 453
Diluntum 17, 117, 311, 312, 315, 317, 325, 457, 460, 500, 513, 514
Divičani 100, 112-114, 121, 225
Doboj 16, 100, 112-114, 117, 119, 197, 225, 519
Dobričevo 35, 44, 46, 47, 51, 497
Doclea 44
Doljani 349, 352, 358, 361, 365, 368, 369, 371-373, 376, 378, 379, 385, 496, 511, 523
Donja Pecka 400, 401, 420, 425, 441, 496
Donje Selo 99, 112, 113, 117, 224, 484, 487, 497
Domavia 37, 49, 54, 90, 93, 181, 182, 186, 194, 202, 279, 303, 313, 486, 496, 497, 503, 508, 513, 514, 521, 524, 543
Dretelj 13, 27, 251-253, 255, 271
Dubrava 26, 100, 112-114, 117, 226
Duvno 130, 257, 289, 313, 321,327, 391, 393-399, 401-406, 408-424, 427, 428, 431-437, 439, 444, 447, 459, 468, 496, 500, 501, 509, 512, 514, 524

E

Emona 120, 290, 294

F

Fakovići 165, 168, 172, 175, 176, 178, 195, 246
Fatnica 43, 102, 113, 114, 117, 121, 192, 228
Foča 42, 100, 125, 131, 226, 233, 263, 266, 269, 301, 313, 315, 336, 341, 346, 472, 492,493,
Fojnica 258, 327

ANU BiH АНУ БиХ

G

Gamzigrad 29
Gardun 24, 77, 82, 83, 188, 281, 402, 410, 451, 499, 500
Glamoč 124, 138, 140-142, 180, 202, 203, 232, 235, 250, 264, 266, 315, 318, 321, 325, 337, 340, 341, 392, 399, 401, 404, 407, 420, 438, 441, 455, 462, 463, 472, 473, 483-487, 491, 493, 514, 524.
Glavatičevo 25, 36, 44, 47, 52, 497
Glavice (Rogatica) 168, 178, 244
Glavice (Glamoč) 399, 415, 416, 420, 427, 438
Golubić 16, 97, 107, 116, 119, 130, 170, 174-178, 190, 195, 221, 248, 298, 349, 350, 353-360, 363, 365, 367-369, 371-373, 375, 377-379, 383, 386, 389, 390, 495, 496, 510, 511, 513, 514, 523, 524
Goražde 160, 165, 242
Gornji Vakuf 17, 93, 102, 112-114, 119, 121, 196, 229, 297, 497
Grabovica 257, 279, 311, 313, 315, 325, 327 497
Gradina 166, 167, 169, 176, 178, 195, 244, 247, 279, 496, 503, 514, 524, 543
Gračine 90-92, 514, 524
Greben 104, 179-184, 186, 193, 194, 250, 308, 504
Grkovci 313, 315, 325, 404
Gromiljak 96, 102, 103, 107, 109, 220, 298
Grude 158, 241
Grudine 488, 543
Gučja Gora 93, 111, 112, 115, 121, 187, 190, 222, 291, 501

H

Halapići 141, 202, 235, 264, 301, 337, 392, 401, 405, 418, 441, 444, 448, 449, 450, 457-461, 463, 468
Hardomilje 36, 37, 44, 45, 48, 53, 54, 62-64, 69, 70, 71, 76-80, 82, 84-86, 88, 90, 91, 95, 105-107, 109, 116, 118-120, 150, 170, 174-178, 184, 187, 189-192, 197-199, 211-213, 219, 248, 257, 279, 298, 311, 313-315, 325, 327, 402, 407, 410, 497, 499, 507, 520
Homolje 62, 70, 80, 84, 89, 90, 93, 98, 99, 109, 111-113, 121, 123, 137, 139, 146, 147, 152, 153, 192, 195, 199, 211, 222, 223, 230, 239, 497, 501
Humac 12, 15, 24-26, 37, 62, 63, 65, 69, 80, 82, 84, 86, 87, 89-92, 95, 105, 106, 118-120, 138, 161, 176, 177, 184, 199, 200, 203, 215, 217, 219, 279, 296, 301, 404, 412, 497, 499, 500, 507, 512, 514, 519, 520, 524, 543
Humačka Glavica 16

I

Ilidža 13, 45, 513
Intercisa 120, 282, 295, 297
Imotski 158, 161, 512, 514, 524
Iadera 45

J

Jajce 39, 56, 100, 147, 152, 155, 156, 203, 225, 240, 289, 445, 471, 482, 486, 491, 543
Jakir 178, 180, 183, 184, 200, 203, 250
Japra 95, 107, 109, 120, 131, 188, 190, 199, 201, 219, 502
Jezerine 365, 366, 368, 376, 377, 378, 510

K

Kakanj 67, 76, 89, 90, 124, 193, 201, 216, 231, 301, 543
Kamen 266, 271-273, 278, 284, 285, 299, 317, 318, 340, 341, 404, 501, 512
Kaštel Kambelovac 275, 479
Kavadar 74, 186
Kiseljak 68, 91, 95, 96, 98, 109, 113, 121, 144, 155, 157, 190, 191, 192, 201, 202, 217, 219, 220, 236, 223, 289, 501, 513, 514, 524, 543
Klašnik 147, 152-154, 156, 157, 240, 259, 261, 281, 290-297, 307, 313, 318, 320, 321, 330, 334, 503, 504, 513
Klek 69, 217
Klotijevac 145, 147, 148, 238
Ključ 66, 90, 215
Knin 451, 461
Korita 38, 46, 47, 54, 497
Konjic 36, 40, 52, 62, 84, 90, 91, 94, 98, 99, 104, 106-109, 112, 113, 117, 119-121, 123, 130, 138, 140, 142, 143, 146-158, 162, 165, 173, 175, 178, 185, 189, 193, 196, 201-203, 211, 218, 222, 223, 224, 230, 236, 238, 239, 241, 260, 268, 276, 289, 290, 301, 309, 311, 317, 319, 325, 332, 408, 484, 487, 497, 498, 501, 507, 513, 514, 520, 524, 543
Kosijarevo 46
Krnjeuša 122, 126, 127, 134-139, 163, 195, 235, 298, 302, 496, 502
Kunovo 160, 163, 196, 242
Kuliješ 96, 220
Kupres 292, 391, 401, 408, 420, 421, 428, 501

L

Lipa 264, 285, 299, 313, 319, 337
Lisičići 94, 98, 99, 102, 103, 106, 108, 112, 113, 117, 130, 143, 146-149, 218, 223, 224, 236, 238, 260, 289, 290, 311, 313-315, 319, 332, 408, 484, 487, 497
Lištani 43, 392, 401, 403, 405, 416, 418, 420, 427, 430
Livno 15, 28, 43, 153, 159, 162, 241, 264, 265, 271-273, 276-278, 284, 289, 291, 292, 295, 298, 310, 313-318, 321, 324, 325, 337, 339, 391-410, 412-422, 425, 427, 428, 429, 430, 431, 433-439, 447, 496, 499-501, 512, 519
Lukavica 167, 171, 172, 178, 244

Lj

Ljubija 131, 188
Ljubuški 35-37, 46-48, 51, 53, 54, 62-65, 69, 83, 85, 90, 95, 99, 105, 106, 109, 120, 133, 170, 187, 198, 201, 211-215, 217, 219, 225, 248, 257, 281, 327, 499, 500, 503

M

Maglišići 124, 232
Majdan 170, 172, 177, 178, 203, 247
Maribor 176
Mali Kablić 43, 400, 416, 417, 439
Mali Mošunj 43

ANU ВіН АНУ ВиХ

Mihaljevići 150, 154, 168, 173, 174, 178, 194, 245, 496
Misajlovine 262, 264, 281, 285, 286, 287, 310, 313, 318, 319, 337, 496, 503
Mogorjelo 36, 100, 101, 112, 113, 114, 117, 227, 251, 445, 455, 458, 469, 482, 543
Mostar 15, 37, 54, 158, 444, 445, 454, 468, 514, 519
Mošunj 38, 41, 42, 43, 47, 48, 49, 55, 497
Mrkonjić Grad 170, 247, 400, 441, 502
Municipium Malvesiatium 154, 183, 296, 298, 309, 313, 323, 504, 513, 514, 524
Mursa 91, 157, 195

N

Narona 13, 24, 25, 30, 45, 47, 49, 71, 78, 82, 88-92, 104-107, 109, 114, 118, 119, 121, 136, 141, 148, 149, 151, 153, 154, 157, 165, 178, 186, 188, 191, 192, 201-203, 252, 253, 260, 272, 276-279, 290, 294-296, 301, 311-317, 319, 321, 324, 325, 404, 408, 409, 420, 446-449, 454, 456-464, 480, 483, 486, 495, 497-501, 504, 509-514, 523-525.
Nesactium 11, 370, 378
Neum 69, 217
Nevesinje 257, 327
Neviodunum 120
municipium Novae 161, 512

O

Obre 123, 230
Ocrkavlje 266, 287, 292, 310, 313, 341, 496, 503
Opačići 85
Osatica 144, 147, 154-156, 178, 180, 184, 187, 237, 250, 292, 298, 308, 321, 496, 504, 543
Osijek 157
Ostrožac 94, 102-104, 106, 108, 116, 119, 185, 218, 497
Ošanići 17, 311

P

Palmira 72, 75, 76, 186
Pazarić 65, 71, 80, 84, 86, 90, 93, 102-104, 107, 109, 110, 111, 116, 119, 120, 197, 199, 215, 218, 291, 497, 501
Peć 142, 202
Pessinunt 64, 77, 78, 82, 84, 86, 151, 191, 198
Pleševica 261, 288, 289, 297, 319, 333
Plevlja 44, 46, 81, 121
Podastinje 27, 68, 80, 84, 87, 89, 90, 91, 199, 279, 311, 315, 317, 325, 497
Podgradina 264, 284, 299, 318, 337, 451, 452, 461, 472-476, 480, 483-486, 491
Podpećer 294
Podstinje 258, 313, 327
Poetovio 112, 120, 176
Posušje 158, 445, 469, 512, 514, 524
Prijepolje 130, 154
Priluka 159, 162, 163, 164, 165, 241
Pritoka 16, 166, 168, 172, 173, 176-178, 195, 245, 330, 258, 311, 313, 315, 349, 351, 352, 355-357, 359-369, 371, 373-378, 384, 385, 387, 388, 390, 472, 473, 476-478, 483-486, 491, 495, 502, 506, 511, 513, 523, 524
Privilica 16, 364, 409
Proboj 99, 112-114, 119, 121, 199, 225
Prozor 143, 157, 236, 379
Putičevo 72-74, 76, 115, 116, 149, 291, 408

R

Radešine 158, 162, 163, 165, 241, 497
Rakanske Barice 36, 40, 42, 45, 48, 49, 53
Ravenna 19, 80, 83, 84, 91, 108, 109, 114, 156, 157, 290, 410, 413, 414, 424
Ribić 16, 21, 45, 175, 294, 349-352, 358, 360-365, 368, 370, 371, 373-375, 377-379, 381-383, 385, 502, 506, 510, 511, 513, 514, 523, 524
Ribnik 66, 72, 80, 83, 90, 188, 199, 215
Riječani 44
Rogatica 21, 65, 76, 90, 168, 183, 188, 214, 244, 258, 261, 264, 267, 269, 270, 281, 282, 284, 287-293, 295-300, 302, 305, 308, 309, 313-315, 318-322, 325, 328, 329, 333, 337, 342, 343, 346, 347, 454, 496, 503, 504, 513, 514, 524
Rudo 262-264, 281, 292, 297, 310, 313, 315, 318, 325, 335, 336, 337, 513, 514, 524
Runovići 161, 512

S

Salona 12, 13, 17, 20, 38, 42, 45, 49, 70, 71, 78, 79, 81, 82, 83, 87, 90-92, 114, 117, 120, 140, 141, 154, 156, 157, 165, 201-203, 272, 273, 277-279, 284-286, 289, 293, 296, 299, 300, 302, 312, 314-318, 321, 322, 324, 370, 377, 403-406, 408-410, 414, 417-420, 422, 423, 426, 443, 446-465, 473-476, 478-481, 483, 485-488, 495, 498-501, 504, 508-514, 521, 523-525, 543
Sarajevo 9, 10, 15, 17, 35-39, 62-69, 93-102, 104, 119, 123-127, 143, 146, 147, 158-160, 167-172, 175, 178, 179, 191, 193, 203, 215, 216, 218, 231, 244, 257, 259, 262, 263, 265, 269, 301, 338, 349, 352, 354-357, 391-396, 398-401, 443-445, 471, 472, 501, 514,519, 524
Sase 49, 66, 89, 90, 178, 185, 216, 304, 313, 322, 496, 510
Sebastopolis 80
Selo Prenj 444, 446-449, 454, 456-458, 460, 462-464, 467, 500
Senia 370, 375, 378
Sikirići 262, 281, 294, 297, 313, 318, 334, 503
Sinopa 62, 85, 198, 499
Siscia 91, 120, 131, 157, 314, 315, 456, 465, 480, 510, 511, 524
Sirmium 13, 25, 41, 91, 131, 153, 154, 156, 157, 176, 195, 275, 290, 299, 300, 314, 317, 322, 456, 465, 480, 496-498, 504, 510, 511, 514, 523-525
Sjekose 36, 44, 46, 47, 51, 497
Skelani 69, 85, 87, 89, 90, 104, 124, 128-132, 147, 150, 152-154, 156, 178, 180-184, 186-188, 193, 195, 196, 199, 217, 230, 240, 249, 259, 260, 267, 270, 288-293, 295-301, 303-306, 308-310, 313-315, 319-323, 325, 330, 332, 344, 347, 484, 487, 496, 503, 504, 514, 524

ANU BiH

Smoljani 38, 41, 44, 45, 47, 48, 55, 464, 484, 496
Sovići 158, 160, 161, 163, 164, 165, 241, 303, 512
Split 20, 178, 278, 473, 485
Srebrenica 38, 55, 66, 67, 69, 96, 101, 124, 126, 144, 145, 147, 152, 159, 167, 168, 169, 170, 178, 180, 202, 216, 217, 220, 226, 230, 232, 234, 237, 238, 240 -242, 244-247, 249, 250, 260-262, 267-270, 296, 303, 313, 315, 330, 332, 334, 344, 345, 347, 486, 508, 521
Sremska Mitrovica 41, 157, 195, 510, 511, 524
Stari Brod 43, 258, 264, 267, 270, 285-288, 291, 295-297, 300, 306, 307, 309, 319, 321, 323, 324, 328, 337, 343, 347, 479, 496, 503, 504
Stolac 13, 17, 26, 27, 44, 69, 80, 87, 89, 90, 100, 117, 136, 199, 217, 226, 252, 259, 271-278, 290, 292, 298, 311-315, 317, 318, 325, 331, 400, 405, 406, 418, 420, 425, 440, 444, 460, 467, 500, 501, 507, 509, 513, 514, 520
Stubo Vrelo 292, 295, 391, 401, 403, 404, 419, 420, 421, 428, 501
Suhača 397, 398, 399, 414-417, 420, 425, 427, 435-437, 439, 496

Š

Šargovac 445, 455, 456, 458, 469
Šćitarevo 133
Šempetar 42, 48, 300, 308, 473, 485, 502
Šipovo 11, 39, 40, 45, 46, 56, 129, 147, 152, 153, 156, 157, 162, 172, 195, 240, 405, 445, 447, 448, 451, 453, 456, 459, 462, 463, 470, 471, 473-478, 480, 482-486, 491, 508, 514, 521, 524
Štitarevo 263, 281, 291, 292, 295, 296, 297, 310, 313, 315, 318, 335, 336, 496, 503
Štitarevo Donje 263, 270, 300, 307, 308, 313, 315, 324, 347

T

Tasovčići 36, 45-47, 52, 101, 112-114, 117, 119, 227, 294
Tegare 67, 82, 83, 85, 89, 90, 123, 126, 132-134, 139, 140, 166, 169-173, 176-178, 181, 188, 191, 196, 202, 216, 234, 246, 247, 295, 503
Tilurij (Tilurium) 12, 13, 79, 82, 83, 90, 188, 402, 410
Tragurion 45
Travnik 38, 55, 59, 98, 149, 190, 193, 222, 289, 408, 480, 482, 513, 514, 524
Trbušće 47, 285, 293, 472, 473, 476-479, 483, 484-487, 492, 493
Trebimlje 101, 112-115, 117, 194, 227
Trebinje 101, 227, 543
Tučkovo 154, 282
Turbe 480, 481, 482, 487

U

Ustikolina 141, 268, 269, 288, 289, 300, 302, 305, 307, 313, 315, 323, 325, 346

V

Vače 162
Varvara 142, 143, 150, 151, 154, 155, 156, 157, 202, 236, 497
Varvaria 79, 83
Vašarovine 130, 264, 285, 313, 319, 337, 392, 395, 399, 400, 401, 402, 415-417, 420, 421, 427, 429, 433, 437, 438, 439, 499
Veles 74, 186
Velika Gostilja 104, 263, 268, 270, 281, 282, 300-304, 306-308, 313, 315, 318, 323, 325, 335, 344, 503, 504, 513
Viminacium 24, 29, 89, 151, 191, 282, 284, 496
Vinjani 445, 458, 469, 512
Visoko 15, 35, 43, 95, 96, 144, 519
Višegrad 147, 152, 179, 240, 250, 259, 263, 268, 270, 313, 315, 330, 335, 336, 344, 347, 514, 524
Višnjica 95, 107, 109, 110, 116, 119, 120, 142, 144, 147, 149, 154, 155, 219, 236, 497, 543
Vitina 65, 214
Vlasenica 160, 163, 165, 196, 242
Voljevica 38, 269, 300, 302, 306, 313, 315, 345, 504
Vranjevo Selo 69, 80, 82-85, 87, 89, 90, 115, 194, 199, 217, 295, 400, 405, 418, 420, 425, 440
Vrba 124, 132, 137, 139, 232
Vrbica 100, 112, 121, 125, 131, 132, 160, 226, 233, 242, 298, 301

Z

Založje 16, 27, 85, 92, 97, 107, 112, 116, 221
Zenica 11, 12, 43, 59, 62, 67, 68, 70-76, 80, 84, 86, 87, 89-91, 94, 103, 128, 136, 148, 149, 154, 185, 186, 193, 196, 199, 201, 211, 216, 254, 268, 276, 277, 291, 303, 305, 317, 321-323, 408, 444, 449, 453, 457-462, 464, 468, 482, 497, 501, 507, 513, 514, 520, 525, 543

Ž

Žitomislići 26, 27, 37, 45, 46, 54
Župča 28, 35, 39, 40, 43, 46, 48, 51, 507, 520, 543

ANU BiH АНУ БиХ

BILJEŠKA O AUTORU

Veljko Paškvalin rođen je 1926. u Betini, otok Murter kod Šibenika, Republika Hrvatska. Osnovnu školu završio je u rodnoj Betini, a gimnaziju u Šibeniku. Nakon mature 1946. godine pohađao je šest semestara u Višoj teološkoj školi u Đakovu. Godine 1950. prelazi na Filozofski fakultet u Zagrebu, gdje je na Odsjeku za arheologiju diplomirao 1954. godine. Iste godine dolazi u Sarajevo i zapošljava se u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. U Antičkom odsjeku tog muzeja ostaje do 1992. godine kada u zvanju znanstvenog savjetnika odlazi u mirovinu. Doktorsku disertaciju pod nazivom "Sepulkralni spomenici rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine" odbranio je 1984. godine na Sveučilištu u Zagrebu. Od 1990. u zvanju univerzitetskog profesora predavao je starokršćansku arheologiju na Vrhbosanskoj katoličkoj bogosloviji u Sarajevu. Od 1998. do 2008. godine djelovao je kao naučni saradnik Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH.

Kao arheolog-muzealac vršio je samostalna terensko-istraživačka istraživanja zaštitnog karaktera, među kojima se ističu arheološka istraživanja u Vrdolju (Konjic) i u Stranjanima (Zenica), Jajcu, Skelanima, Osatici i Gradini (Domavia), Begovićima u Gornjoj Višnjici (Kiseljak), Katićima (Busovača), te na Vini u Župči (Breza). Od više sistematskih istraživanja koja je vodio, najvažnija su iskopavanja na Gradini i lokalitetu Gromile u Karauli (Kakanj), Putovićima (Zenica), Mogorjelu (Čapljina), Kamenjači (Breza) i lokalitetu Grudine (Bugojno). Kao priznat znanstvenik, kustos za klasičnu i kasnoantičku (ranokršćansku) arheologiju, sudjeluje i u većim arheološkim terenskoistraživačkim projektima u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji (Vojvodina).

Stručne i znanstvene rezultate svojih istraživanja najvećim dijelom objavljivao je u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Arheološkom pregledu (Beograd); časopisu zavičajnog muzeja Trebinje Tribunia; Starinaru (Beograd); Arheološkom vestniku (Ljubljana) kao i u časopisima Napredak - Hrvatski narodni kalendar (Sarajevo), Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost (Sarajevo), Hrvatska misao (Sarajevo), Stećak (Sarajevo), Studia Vrhbosnensia (Sarajevo). Također, objavljivao je u povremenim, posebnim i monografskim izdanjima, zbornicima radova sa simpozija i kongresa. Povodom obilježavanja 100. godišnjice Zemaljskog muzeja u Sarajevu sudjelovao je u pripremi trotomnog Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine za koji je priredio više od 350 leksikografskih priloga. Ime prof. dr. Veljka Paškvalina zastupljeno je u više domaćih i inozemnih enciklopedijskih i leksikografskih izdanja, a njegova bibliografija broji oko 500 naslova. Godine 2003. u Sarajevu je u izdanju Vrhbosanske katoličke bogoslovije objavljena njegova knjiga "Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Narone i Salone".

Svojim angažmanom dao je i veliki doprinos na muzeološkom planu sudjelujući i samostalno pripremajući niz stalnih arheoloških izložbenih postavki u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (1959/1960, 1963, 1977, 1988, 1999), franjevačkom samostanu na Humcu (1977) i na Mogorjelu (1984). Tokom dugogodišnjeg rada dr. Paškvalin obnašao je mnogobrojne odgovorne dužnosti u znanstvenim i stručnim asocijacijama. Bio je redovan član Hrvatskog društva za znanost i umjetnost Bosne i Hercegovine u Sarajevu, član središnjice HKD Napredak, član međuakademijskog odbora za Limes (rimski limes), Tabula Imperii Romani, saradnik na antičkim natpisima (CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum), Odbora Arheološke karte BiH. Bio je član Redakcije Glasnika Zemaljskog muzeja BIH sv. Arheologija, Redakcije Arheološkog leksikona BiH, te član Redakcije časopisa Hrvatska misao i Godišnjaka CBI ANUBiH – Sarajevo. Za znanstveni doprinos u oblasti arheologije Bosne i Hercegovine odlikovan je s više povelja, kao i Ordenom rada sa srebrnim vijencem.

Veljko Paškvalin preminuo je u Sarajevu 1. augusta 2008. godine.

Naslovna strana
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani
Reljef sa cipusa iz Bosanske Crvice (Srebrenica)

Stručna priprema i obrada knjige
Melisa Forić

Lektura i korektura
Zenaida Karavdić

Prevod na engleski jezik
Edin Bujak

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž
300

Štampa
Dobra knjiga d.o.o., Sarajevo

ANU BiH
АНУ БиХ

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine

904:726.8(497.6)

PAŠKVALIN, Veljko
Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine / Veljko Paškvalin ; [urednici Blegoje Govedarica, Nenad Cambi]. - Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine = Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, 2012. - 544 str. : ilustr. ; 25 cm. - (Djela ; knj. 83. Centar za balkanološka ispitivanja ; knj. 9)

Na spor. nasl. str.: Antique sepulchral monuments from Bosnia and Herzegovina. - Bibliografija i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-501-82-1

COBISS.BH-ID 19932678